Sprem. sign. D 1971/19
Struka: XII

Sarajevo, januar—mart. **1899.** Сарајево, јануар—март.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Бериљ из Мотајице планине у Босни.

Приопћио

Фердо Кох (Koch),

асистент нар. зем. минералошко-петрографског музеја у Загребу.

BOSN.HERC. ZEMALJSKI MUZEJ SARAJEVO
BOSNISCH-HERZ. LANDESMUSEUM

У Босни појављује се у Мотајици планини гранит, који је откривен на подножју планине код Кобаша, западно од Брода на Сави, те га ту ломе и употребљавају за градњу цеста и савских обалних насипа. Гранит тај описао је Ц. пл. Јон (C. v. John) („Grundlinien der Geologie von Bosnien-Hercegovina“ у „Jahrbuch der k. k. geol. Reichsanstalt“. Wien, 1880., стр. 274.), а Ђ. Пилар описао је исти камен као гранитит („Геолошка опажања у западној Босни“ у „Раду југославенске академије знаности и умјетности“, Загреб, 1882., стр. 15.).

У новије тек вријеме наишли су у пегматитним жицама тога гранита на бериљ, о коме доселе у литератури спомена било није. Потакнут од проф. др. М. Кишпатића подвргао сам овај бериљ тачном испитивању, које у овој расправици описујем. Материјал, који ми је при томе служио, налази се у минералошкој збирци народног зем. музеја у Загребу, а прикупио га је проф. Пилар сам на споменутом налазишту.

Споменути пегматит састоји поглавито од глиненца, кремена, мусковита и бериља, а уз те руде долазе још узгредно: турмалин, стилбит, миловка, флуорит, пирит и псиломелан. Глиненац је најобилнији саставни дио пегматита, а уз њега је најчешћи црни кремен (чађавац). Мусковит појављује се у облику сјајних, зеленкасто сивих лиснатих накупина, прилично једнако раздијељен по свем пегматиту. Само на оним мјестима, гдје се кремен у већој мјери за себе одијељено развио, буде мусковита све мање, паче се губи, а намјесто њега појављују се уз кремен ситни, љускави агрегати зеленкасто жуте миловке.

Бериљ појављује се на пегматиту у двије одлике, и то као безбојни и као бојадисани бериљ.

BIBLIOTHECA MUSEI BOSNIAE HERCEGOVINAE

Inv. Broj: 8202

Бојадисана је одлика модрушасто-зелене боје, већи су леци прозрачни, а мањи леци, који су увијек мање растрошени, прозирни су. Сјај им је стаклен до бисераст. Ова одлика долази сад у боље, сад у слабије развијеним лецима, који су увијек смјером главне оси продужени, те бивају до 10 *cm* дуги, а 4—5 *cm* дебели. Има и мањих бојадисаних ледаца, али ниједан нијесам нашао мањи од 6—7 *mm* дужине и 3—5 *mm* дебљине. Кроз веће леце вуче се велика множина пукотина, па су обично ради тога мутни. У мањим лецима пукотина или нема или се тек под микроскопом опажају. Ток је ових пукотина неправилан, ријетко да оне иду успоредно са базом. Ако покушамо ледац калати смјером базе, то се увијек само један дио калотине у равној плохи откала, а даље се неправилно откида. Призматске плохе рјеђе пинакоидалне често су изједене, али те изједине не показују никакав правилан облик.

Безбојни бериљ, који се овдје додуше у мањој мјери од бојадисаног развио, ипак је доста обилно заступан. Како бојадисани бериљ ријетко када долази у скупинама, него обично појединце разасут по свем пегматиту, то насупрот безбојни твори лечане накупине, које су увијек за себе одијељено од бојадисаних ледаца развијене. Ови безбојни и прозирни леци, лијепа бисерна сјаја понајвише су кратко-стубаста облика и редовито врло ситни. Највећи леци бивају 5—6 *mm* дуги, а 2—3 *mm* дебели, али тих има врло мало и нијесу никада тако лијепо развијени као ситнији леци. Најобичајнија им је величина 1·5—2 *mm* дужине уз исту дебљину, а има их тако ситних, да их тек лупом јасно уочимо, а да су крај тога ипак добро кристалографски израђени. Леци су мање распуцани, а базална калавост још је слабије развијена него у бојадисане одлике. Прерези тих ледаца окомито на главну ос обично су смјером једне суоси развучени, рјеђе су то правилни хексагони.

1. Кристалографски опис бериља.

Безбојни леци бериља разликују се од бојадисаних особито у погледу кристалографском. Док бојадисани леци никада не показују друге плохе, осим протопризме (∞P) и базалног пинакоида ($\circ$P), то насупрот на безбојним лецима налазимо већи број облика у разним комбинацијама. И већи безбојни леци имаду такођер само призму првога реда и базу, али за то код мањих ледаца налазимо уз ове двије форме, које су увијек у комбинацијама заступане, још темељну протопирамиду (P), деутеропирамиду (P_2), деутеропризму (∞P_2) и једну дихексагоналну пирамиду ($4P\frac{4}{3}$). Према тому видимо, да је тај бериљ врло сиромашан

na lečanim oblicima i da su tu samo najobičnije forme i kombinacije zastupane. Rijetko su kada plohe spomenutih oblika na oba kraja leća dobro razvijene; obično je jedan kraj leća bogatiji na plohama, nego drugi kraj. Vanje su rijetki leći, gdje bi bile od stanovitog oblika sve plohe razvijene, redovito nam samo nekolike plohe dotičnu formu označuju, među kojima nalazimo najviše jednu do dvije za mjerenje valjane plohe.

Leće, koje sam za mjerenje kutova upotrebio, otkinuo sam dosta lako od rastopljene podloge. Tačnije mjerenje kutova bilo mi je lih na pet ledaca moguće, a među tima je jedini četvrti ledac imao tako čiste plohe, koje su davale oštru sliku signala. Mjerio sam kutove pomoću Fisovog (Fuess) univerzalnog aparata. Broj ovršenih mjerenja upisan je u zaporci kraj dotičnog kuta, a rezultat tom mjerenju bio je ovaj:

Ledac		I.	II.	III.	IV.	V.	Proračunano:
c : p	$(0001 : 10\bar{1}1) =$	29° 50′ (8);	—	29° 46′ (8);	29° 52′ (7);	—	29° 57′
c : s	$(0001 : 11\bar{2}1) =$	—	45° 31′ (6);	—	—	—	44° 56′
p : m	$(10\bar{1}1 : 10\bar{1}0) =$	60° 09′ (10);	—	—	60° 04′ (12);	—	60° 03′
p : s	$(10\bar{1}1 : 11\bar{2}1) =$	—	—	23° 22′ (6);	23° 16′ (9);	—	23° 15⅔′
p_1 : s	$(1\bar{1}01 : 11\bar{2}1) =$	—	—	52° 02′ (6);	—	—	52° 10′
p : p_1	$(10\bar{1}1 : 1\bar{1}01) =$	—	—	28° 51′ (8);	—	—	28° 54¼′
m : s	$(10\bar{1}0 : 11\bar{2}1) =$	52° 16′ (9);	52° 12′ (5);	52° 15′ (7);	52° 17′ (6);	—	52° 17′
m : n	$(10\bar{1}0 : 31\bar{4}1) =$	—	—	—	—	28° 59′ (6)	29° 00′

Navedeni lečani oblici razvijeni su u raznim kombinacijama, koje se često ponavljaju, a te su kombinacije ove: $oP . \infty P$; $oP . \infty P . P_2$; $oP . \infty P . \infty P_2 . P_2$; $oP . \infty P . \infty P_2$; $oP . \infty P . P_2$; $oP . \infty P . P_2$; $oP . \infty P . P . P_2 . \infty P_2$; $oP . \infty P . P_2 . 4P\frac{4}{3}$. —

Među lećima bojadisanog beriła našao sam jedan, koji je prizmom prvoga reda prirastao uz podlogu, te koji pokazuje na gornjoj plohi prizme stubasti (treppenförmig) razvoj, moguće kao posljedak nejednakog rasta *(tabla I., slika 6.)*.

2. Sraslaci.

Ako promatramo leće bojadisanog beriła, onda vidimo na mnogima upadajuće kuteve, koji idu usporedno glavnoj osi. Ti kutovi iznose jedan put 120° *(tabla I.,* kutovi *a)*, drugi put 60° *(tabla I.,* kutovi *b)*. Prema tomu su to sraslaci, gdje je kod prvih (kut od 120°) sraslačka ravnina plohe prizme prvoga reda, a kod drugih (kut od 60°) prizma drugoga reda.

Radi rasta razvili su se na gdjekojim lećima samo dva do tri upadajuća kuta ili je dno upadajućega kuta zatvoreno plohom prizme *(tabla I.,* kutovi *c)*.

Често видимо оба ова случаја сраштења заједно развијена на истом лецу *(табла I., слике 2., 3.* и *4.)*. За први случај сраштења (испореди шематичну *слику 5.*, на *табли I.)* даје нам оптичко истраживање сигурне доказе, док нам за други даљих доказа нема.

Надаље видимо на неким лецима бојадисаног бериља врло фино прутање на плохама призме првога реда, које тече паралелно главној оси. Да је ово прутање сраслачко прутање, доказују нам оптичка истраживања таквих ледаца.

3. Оптичко истраживање.

У сврху оптичког истраживања тога бериља приредио сам већи број разно оријентираних избрусака разне дебљине. Најтањи прерези, брушени окомито на главну ос, имали су по прилици дебљину од $^1/_3$—$^1/_4$ *mm*, а најдебљи 1—1·5 *mm*. Дебели препарати нијесу показивали тако јасне слике, па сам ради оштрије слике увијек само танке избруске употребљавао.

a) Пререз сраслаца са упадајућим кутовима окомито на главну ос. Приредио сам више таквих избрусака, те сам на њима могао врло интересантне појаве мотрити. Под микроскопом виде се у паралелном свјетлу код унакрштених никола на таквим пререзима дволомне, више мање широке свјетлије и тамније ламеле, које теку успоредно плохи призме првога реда. На једном таквом пререзу види се добро, како се те ламеле правилно састају и услијед тога цијели пререз у шест трокутних сектора дијеле, којима је база базални брид призме првога реда, а врхови им се у средини пререза стичу. Јасно се разабиру од тих шест сектора само три, а остала три само су којом фином ламелом означена.

Ако проматрамо један сектор, то ћемо се увјерити, да све ламеле закретањем препарата потамне косо према бриду призме првога реда, али неједнако. Парне наиме ламеле потамне под кутом од 29° 52′, а то је средња вриједност од 15 мјерења, међу којима се често опетовао кут од 30°, па ће по свој прилици прави кут потамњења износити 30°. Непарне пак ламеле потамњују под кутом од 9° 8′ на исту страну. Ову разлику између оба ова система ламела могли смо јасно опазити само у једном сектору, док у других сектора она није била тако изражена и очита, али се могло тачно видјети, да су у оближњем сектору у исти мах потамњеле непарне, кад су у првом потамњеле парне ламеле.

У другим је пререзима то косо потамњење било немогуће тачно установити ради премалене разлике у расвјети између парних и непар-

них ламела, али смо се ипак могли и овдје увјерити, да се то потамњење збива код кута од близу 30°. — На *слици 1., табла II.* приказан је пререз сраслаца, који показује описану диобу у шест поља са својим ламелама у паралелном свјетлу међу накрштеним николима, а *слика 2.* на истој табли приказује употпуњену шематичну слику истог пререза.

Сличну раздиобу базалне плоче у шест поља мотрио је Г. Гратарола (Grattarola) на једном елбанском берилу („Sopra una nuova varietà — Rosterite — del berillo elbano. — Rivista scientifico-industriale". No. 10, 1880, Firenze. — Реферат у „Zeitschrift für Krystallographie u. Min.", Leipzig 1881., V., стр. 503.). Измјенични сектори, т. ј. 1, 3, 5 те 2, 4, 6 потамњели су у паралелно поларизованом свјетлу у исти мах, прем је било у сваком сектору партија, које су имале исту оријентацију са главним масама обих сусједних поља, па се виде ради тога поједине тамне пјеге на свјетлијем и обратно свјетле пјеге на тамном пољу. Гратавола је нашао апроксимативним мјерењем, да је потамњење прама бриду призме првога реда у већини случаја успоредно овом бриду, а кадшто и косо под кутом од $3^1/_2$—7°.

Бертран (Bertrand) („Bull. soc. min.", Paris, 1879., 2., 31.) опазио је на једном смарагду из Мисо-а безбојну једноосну језгру, опкољену са зеленим, паралелно бридовима базалног пререза испрутаним, двоосним плаштем, а равнина оптичких осију била је увијек окомита на прутање. — Сличне појаве мотрили су Пфаф (Pfaff), Малар (Mallard) и неки други аутори.

б) Пререз безбојног берила окомито на главну ос. Избрусак овај начињен је од леца, који је био посве безбојан, а под лупом показивао је само неколико ситних пукотиница, које су се брушењем повећале и умножале, јер је готов препарат доста распуцан. — Ако код јачег повећања тубус микроскопа толико дигнемо, да уклопке, које ћу касније описати, још само нејасно разабиремо, онда видимо, да је површина препарата, паралелно базалним бридовима призме првога реда, врло фино прутана. То је прутање везано једино на уску зону уз бридове, те се према средини пререза брзо изгуби. Најочитије је то прутање у угловима хексагонског пресјека, гдје се јасно види, како се састају системи успоредних свијетлих пруга двају сусједних бридова.

На једном другом пререзу безбојног берила, брушеног такођер окомито на главну ос, видимо, како је услијед тога прутања површина препарата на неким мјестима према средини пререза као пчелиње саће од више мање правилних хексагона изграђена, а у гдјекојем оку те мреже видимо хексагонске уклопке са либелом или без ње.

У паралелном свјетлу међу накрштеним николима потамне, закретањем препарата, у оба случаја ове свијетле пруге косо према бриду призме првога реда код кута око 30°, али се та граница косог потамњења не може тачно установити. Из тога се види, да је то прутање аналогно појави, описаној под *а)*. — На *слици 7., табла I.* комбинирана су оба ова пререза, а уз то су уцртани и уклопци, да се види правилно поређање њихово, како ћу то касније описати, тако да нам ова слика приказује пререз безбојног бериља окомито на главну ос при јачем повећању и код унакрштених никола.

в) Прерези окомити на главну ос од бојадисаних ледаца, који нијесу показивали упадајуће кутове, али су им плохе призме првога реда биле паралелно главној оси испрутане, изгледају у паралелно поларизованом свјетлу ишарани као мрамор. То марморирање очитује се тиме, што су у становитом положају препарата неке партије свјетлије, а друге опет тамније модрушасто сиве боје, а те ћаге измјењују закретањем препарата своју свјетлост и тмину. Али при томе не потамњују те ћаге у један мах у цијелости својој, већ ундулозно.

Један такав пререз показује осим марморирања према средини својој, још и гдјекоје уске ламеле уз бридове, које косо потамне и то близу 30° према базалном бриду призме првога реда. — Сви други, на главну ос окомити прерези бојадисаног бериља, које сам оптички испитивао, показују у паралелно поларизованом свјетлу исто марморирање.

Исту појаву мотрио је Р. Бранс (Brauns) на једном берилу, те га описује у својој радњи: „Die optischen Anomalien der Krystalle". Leipzig, 1891., стр. 193.

Овому марморирању аналогну појаву налазимо код сраслаца кремена љубичњака (Amethyst), који су срасли од два индивида, једног лијевог и једног десног, по бразилијанском закону. Овдје татођер видимо на презимима, окомитим на главну ос диобу у секторе, који састоје од ламела, а на оним мјестима, гдје се једнако дебеле ламеле противног закретања прекривају, видимо међу накрштеним николима црне пруге и пјеге.

г) Прерези брушени паралелно призми првога реда показују под микроскопом у паралелном свјетлу врло фине, оштре свијетле црте, које теку паралелно главној оси. Обично видимо само мален број тих црта, и то више уз руб пререза развијене, те су редовито прилично кратке. Међу накрштеним николима показују ови прерези живе боје те паралелно потамњење. На неким од споменутих свијетлих црта може се косо потамњење установити, али поуздане доказе тому,

да ли нам те црте представљају врло фине сраслачке ламеле, није могуће наћи.

д) Ако размотримо пререзе безбојног или бојадисаног берила у конвергентном свјетлу, онда видимо бојадисане колобаре, пресјечене црним крстом, који се закретањем препарата разилази у двије тамне хиперболе, али је кут оптичких осију тако мален, да ове хиперболе стоје посве наблизу и спајају се својим тамно модрушасто сивим рубовима. То је размицање хипербола мање, ако ледац мотримо ближе средини, а нешто веће према рубу. Равнина је оптичких осију окомита на један пар плоха призме првога реда.

Из свег тог испитивања видимо, да су леци овога берила двоосни, да увијек састоје од ламела косог потамњења, те да су по том свакако ниже симетрије него хексагоналне (моноклинске или триклинске), али својим миметичким сраштењем стварају привидно хексагоналне форме.

4. Уклопци.

Како у другим берилима, тако и у овому налазимо велику множину уклопака. У том берилу су двије врсте уклопака, и то уклопци жидине и индивидуализовани уклопци.

Уклопака жидине има толико, да већ при слабом повећању једва нађемо мјесто у препарату просто од њих, а при јаком повећању видимо, да је цијели препарат као насут врло ситним таквим уклопцима. Обично су ти уклопци провиђени либелом, рјеђе да немају либела.

Облик и величина тих уклопака врло је разнолична. Веће уклопке замјећујемо већ лако простим оком или лупом, а опет има и тако ситних, који су још при најјачем повећању врло ситни, али и онда можемо увијек либелу опазити. Али и при најјачем повећању остају још нека врло ситна зрнца, фина као прах, растресена по свем препарату, а није их могуће ближе одредити. Најситнији уклопци са либелом обично су округласта облика, а премјер њихов често износи 0·0023 *mm*. Од ових ситних уклопака има све прелазе у величини до највећих округластих од 0·1978 *mm* дужине и 0·0506 *mm* ширине, а мјешинасти, једним смјером врло продужени уклопци са либелама имаду често дужину од 0·437 *mm* и ширину од 0·0092 *mm*, а кадшто су те димензије још веће.

Облик мањих уклопака редовито је округласт или јајолик, или имаду облик кратких свинутих или опет равних затворених цијевчица. Већи су уклопци обично продужена штапкаста облика, често су на

неким мјестима свинути, а кадшто још и разграњени, рјеђе имаду облик затупљена трокута. Највећи уклопци, које обично већ простим оком у препарату замијетити можемо, имаду облик прстасто разграњених мјехура, а често налазимо у крају сваког огранка по једну либелу. Кадшто видимо, да у оним уклопцима, који граниче уз пукотину у препарату, нема ни једна либела.

Већ простим оком видимо, како се ови уклопци правилно зонарно редају уз бридове базалног пререза. Они уклопци, који су једним смјером продужени, увијек су тако оријентирани, да њихова дужа ос лежи успоредно са базалним бридом призме првога реда, а међу њима се опет редају округли и мјешинасти уклопци у паралелне низове. Редовито налазимо штапкасте и велике, неправилно разграњене уклопке ближе рубу хексагонскога пресјека, а према средини превлађују округли и уопће ситнији уклопци разна облика. Особито се лијепо тај правилни поредак уклопака очитује на једном мјесту у средини једног базалног пререза *(табла I., слика 7.)*. Ту су се наиме нанизали врло ситни, тек јачим повећањем замјетљиви штапкасти и округли уклопци са либелом, у паралелне низове, који се међу собом укрштавају и на тај начин затварају хексагонску форму, која готово тачно подражава контурама пререза.

Велики уклопци слабог су лома свјетла, па су за то слабо истакнути од уклопне твари, а тако и либеле њихове. Врло ситни уклопци имаду врло често таман руб, а то ваљда услијед тога, што их не проматрамо са стране, него смјером њихове дуже оси. У презимама паралелно главној оси видимо уклопке тако поредане, да им дужа ос тече непосредно главној оси, а овако ће оријентирани уклопци онда у базалном презу показивати округласт облик са тамним рубом. Иначе налазимо у паралелном презу исте уклопке са либелама у аналогном поредању, а уз то видимо још често, како се нагомилају врло ситни такви уклопци уз неправилне пукотине, које се вуку кроз такав препарат.

У тим уклопцима нијесам ни у ком случају опазио какво спонтано гибање либеле, а нити потресивањем препарата не показују оне никакво помицање. Када гријемо препарат, то видимо, да либела бива све мања, док је напокон посвема не стане. Чим се препарат мало охлади, појави се у један хип ситна либела, која се брзо повећава, док напокон до првобитне своје величине опет не нарасте. Редовито се у великим уклопцима послије гријања појави по више либела, које се касније опет све у једну слију. У великим разграњеним уклопцима, који су у више огранака имали по једну либелу, могао сам гријањем и охлађивањем препарата све те либеле у једну велику стјерати. Нема сумње, да је жидина, која је овдје уклопљена

угљична киселина. — На ситним уклопцима нијесам се могао увјерити, да ли је либела помична или не.

Од индивидуализованих уклопака сусретамо у овом беріљу само мусковит. Док у безбојном беріљу само ријетко налазимо уклопљене неправилне љуштице мусковита, то је насупрот бојадисани пун тих мусковитних уклопака. У препарату видимо обично велику множину неправилних љусака и крпа мусковита, неправилно по свем препарату разбацаних. У препарату је мусковит безбојан, те га под микроскопом лако по значајним његовим својствима упознамо. Само у једном препарату безбојног беріља опазио сам црн хексагонски уклопак, а кутови његови подобају кутовима мусковита, те показује у паралелно поларизованом свјетлу, закретањем препарата, слабу промјену боје до тамно-црвено-смеђе (види *слику 7., табле I.),* па држим, да је то по свој прилици врло онечишћени, те косо постављени ледац мусковита. — Врло често налазимо у мусковитним љуштицама уклопљене оне исте уклопке жидине, као у беріљу, те се оне без прекидања из беріља кроз мусковит провлаче.

У већим лецима бојадисаног беріља лако већ микроскопски уочимо уклопљен мусковит, те нам га је у много случаја могуће и излупити. Из једног леца беріља излупио сам неколико ледаца мусковита, а међу овима је највећи имао премјер базалног пинакоида од 4 *mm,* а осовни брид призме био је 2·5 *mm* дуг. Осим призме *(M),* базалног пинакоида *(c)* те клинопинакоида *(b)* није на том лецу ниједна друга плоха до развоја дошла. Положај тих мусковитних ледаца према беріљу неправилан је. На једном одлупљеном базалном листу тога леца мусковита мјерио сам микроскопским гониометром кут $MM = 59^{\circ}\,48'$ и кут $Mb = 60^{\circ}\,04'$.

Привидни кут оптичких осију овога мусковита (мјерен у Фисовом вертикалном апарату за мјерење оптичких осију по Адамсу) је мален, те износи у стаклу $31^{\circ}\,42'$. Исти кут износио је, након тросатног жарења мусковита у пламену плинске пухаљке само $24^{\circ}\,45'$. Равнина оптичких осију је окомита на клинопинакоиду. — Боја је тога мусковита свијетло-сиво-зеленкаста. Он се не топи нити у топлој нити у хладној солној и сумпорној киселини. Пред пухаљком се разлистава, те се само на окрајцима листова тали, и то врло тешко у бијело, мутно стакло.

У једном већем уклопку угљичне киселине са либелом видио сам уклопљену врло ситну безбојну хексагонску плочицу. Та плочица била је помична, а увијек се онда са свога мјеста макнула, кад се при гријању или охлађивању препарата либела ње дотакла. Тај хексагон има оштре бридове, а мјерењем нашао сам на њему кутове мусko-

вита. Под накрштеним николима није та плочица никада посве тамна. Овакве правилне хексагонске листиће налазимо растресене по свем пререзу бериља (окомито на главну ос), али ниједан други нијесам нашао уклопљен у уклопак жидине. По свој су прилици сви ти хексагонски листићи мусковит.

5. Растрошба бериља и његов хемички састав.

Осим описаног безбојног и бојадисаног бериља долази на том пегматиту још у друштву с оба посве мутан, жућкасто бијел растрошен бериљ. Обично је овај потоњи сачувао свој лечани облик, али је тако испуњен листичавим агрегатима мусковита, који често пута и на плохама леца ван стрше, и жељезовим хидроксидом онечишћеном глином, да једино његова форма и присутност свих прелаза од посве свјежих бериља, његову нарав одавају. Често се види на таквим бериљима, да је језгра већ сасвим растрошена, а око ње остала је нека мање растрошена кора, кроз коју пробијају пукотине извана према језгри. Више пута сусретамо на пегматиту густе агрегате, неправилно испревијаних листова мусковита, међу које се сталожила множина жутосмеђе глине, и који су по свој прилици постали растрошбом бериља, јер сасвим подражавају ванјској форми његовој, али самом бериљу више ни трага не видимо. Кадшто видимо на таквим прозирним безбојним и бојадисаним лецима, који су базом на пегматиту прирасли, да се према доље стањују, те су при дну опкољени глином и ситним листићима мусковита.

У сврху, да установим хемички састав тога бериља, извео сам анализе безбојне и бојадисане одлике његове, те сам при томе само најсвјежије леце употребљавао. Анализом сам нашао, да је хемички састав тога бериља у постоцима овај:

	Бојадисана одлика.	Безбојна одлика.
SiO_2	65·735	65·685
Al_2O_3	14·581	14·688
BeO	11·483	11·550
Fe_2O_3 (FeO)	2·838	2·682
CaO	0·320	0·309
MgO	0·447	0·428
K_2O	0·387	0·325
Na_2O	0·773	0·681
H_2O	0·188	0·178
Губитак жарењем	2·533	2·362
	99·285	98·888

Жељезо садржано је у том беріљу као оксид (Fe_2O_3) и као оксидул (FeO). Али овог потоњег нијесам квантитативно посебно опредијелио, па нам за то наведени број приказује свеукупно садржано жељезо у облику оксида.

Бојадисани беріљ губи жарењем своју боју, а када се опет охлади, остаје му само једва замјетљива, бијело-модрушаста боја, која се међутим јачим жарењем посве изгуби. — Хрома нијесам нашао ни у траговима у том беріљу.

Још ми овдје ваља додати пријеглед и кратак опис пегматитних руда, које долазе заједно са описаним беріљом у граниту Мотајице планине.

Кремен појављује се на пегматиту у великим неправилним комадима или у лецима, који су смјером главне оси више мање продужени, те обично показују осим призме још и оба ромбоёдра + R и — R (мјерено: + R : — R = 46° 16′). На плохама призме види се кадшто хоризонтално прутање, а исто тако гдјекад и на ромбоёдру. Боја је тога кремена готово посве црна, а већ слабим жарењем над Бунсеновом жишком изгуби се црна боја, при чему се кремен распуцава и мутну бијелу боју задобије. Под микроскопом видимо у избруску овог кремена велику множину шупљиница и уклопака са либелом. који се редају у правилне редове успоредно главној оси.

У пегматиту долази још и пругасти кремен, у коме се свјетлије пруге са тамнијим измјењују. Пруге потјечу од велике множине уклопака са либелама и шупљиница, које су често разграњене и у правилне редове нанизане. Гдје се редају ситнији уклоцци, ондје настају свјетлије пруге, а гдје су нагомилане у редове веће шупљиницe и већи уклопци са либелама, тамо је онда кремен црно испрутан.

У неким уклопцима опазио сам, да њихова либела увијек титра, док у многим нити гријањем нијесам опазио никакво гибање либеле.

Осим црног кремена долази на пегматиту још и безбојни кремен у облику ситних игличастих ледаца, и то само ондје, гдје се за себе одијељено развио безбојни беріљ, док га другдје нема. Из једног ситног безбојног леца беріља излупио сам, разбивши тај ледац, једну ситну иглу од кремена, која је ледац беріља тако прорасла, да јој је главна ос стојала окомито на главну ос беріља, а плоха њеног основног пинакоида сударала се са плохом призме беріља. Излупљена та игла имала је доста глатке плохе, те је оставила у беріљу тачан негатив.

Тињац, који на пегматиту долази, је мусковит сиво-зелене боје, а појављује се мјестимице, особито на јаче растрошеним партијама пегматита, у великим љускавим накупинама.

Турмалин је црн, а појављује се у ситним лечаним накупинама, прирастао уз глинепац пегматита. Врло је тврд, а лако се трга по плохи $\circ$R. Под микроскопом показује добро развијену калавост по плохи $\circ$R, и зонарну градњу успоредно главној оси. Боје је у препарату модрушасто-сиве до жуто смеђе; плеохроизам је у првом случају a = жућкасто-сив, c = тамно-сив, а у другом случају је a = црвенкасто-жут, c = црн. — Ова је руда на пегматиту врло ријетка.

Стилбит је такођер риједак на овом пегматиту, а појављује се у скупинама ситних ледаца, који су прирасли уз црни кремен. Леци су врло ситни те имају само плохе M (клинопинакоид), T (базални пинакоид), N (ортопинакоид) и P (ортодома) развијене. Он је безбојан или је бијеле боје, а плохе M показују бисеран сјај.

Миловка долази у друштву са стилбитом или сама за себе на црном кремену, у облику ситних љускавих агрегата. Боје је блиједозеленкасто-жуте, масна је сјаја и блага опипа. Под микроскопом показују љуштице слаб дволом, а гдјекад иризирање. У конвергентном свјетлу показује излаз обију оптичких осију. Кут је оптичких осију мален. Оптички је негативна. Са кобалтовом солуцијом жарена, обоји се љубичасто.

Флуорит. У збирци минералошког музеја у Загребу изложен је један флуорит, који носи на етикети ознаку, да потјече из Мотајице планине у Босни. Доказа тому немам, јер нијесам ни на коме комаду пегматита, који су ми при овом истраживању служили, опазио ма и комадић флуорита. Споменути флуорит је безбојан и прозиран те без икаквих кристалографских форми, само се на њему види по која црта октаедријске калавости.

Пирит је риједак и само мјестимице више нагомилан. Обично долази у већим неправилним зрнцима, рјеђе хексаедрима, који су готово већ сасвим претворени у лимонит.

Псиломелан појављује се у облику бубрежастих превлака на црном кремену, те је такођер доста ријетка руда на том пегматиту.

Табла I.

Уз чланак „Бериљ из Мотајице-планине у Босни“.

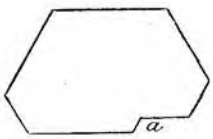

Слика 1.

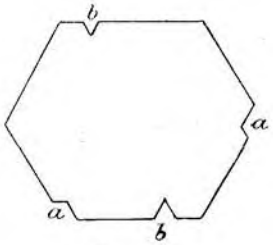

Слика 2.

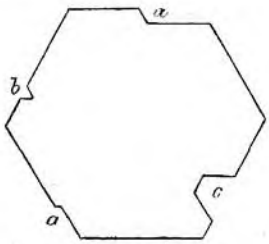

Слика 3.

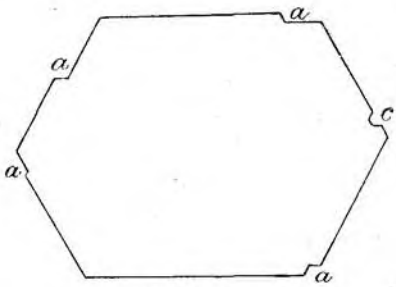

Слика 4.

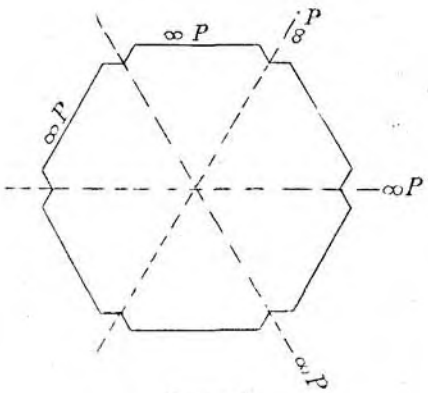

Слика 5.

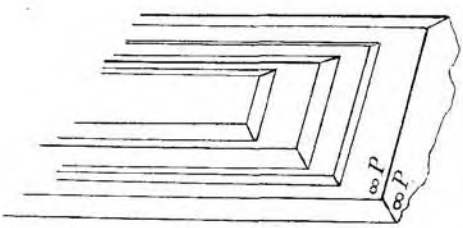

Слика 6.

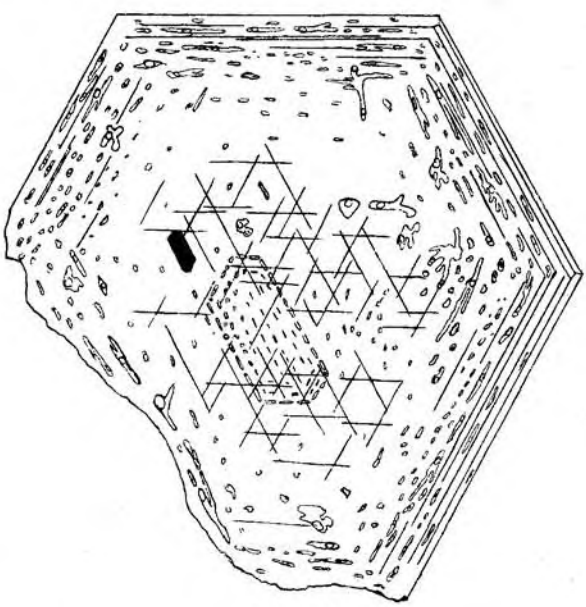

Слика 7.

Табла II.

Уз чланак „Бериљ из Мотајице-планине у Босни“.

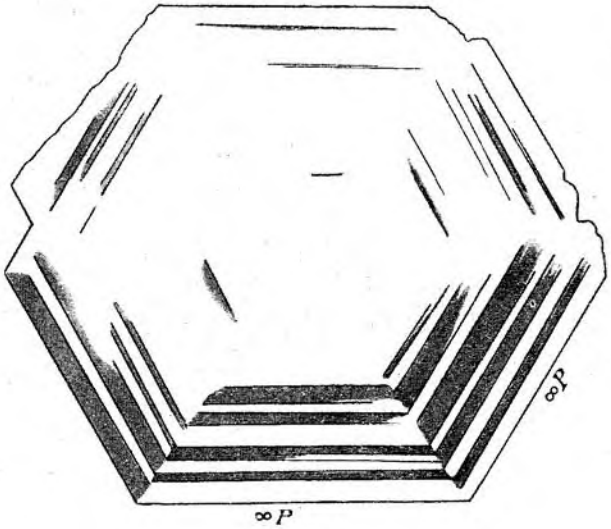

Слика 1.

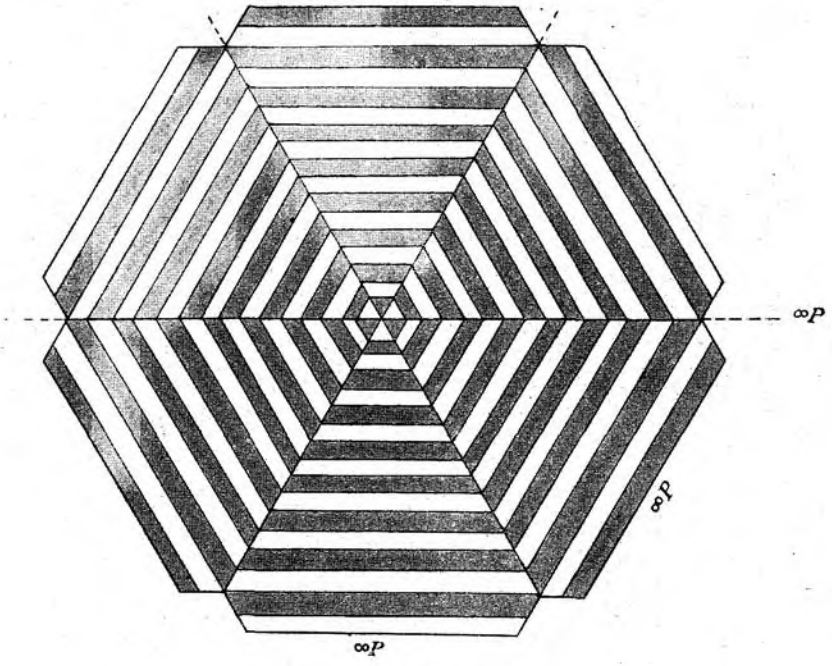

Слика 2.

Stare crkvene ruševine u Albaniji.

Piše

Teodor Ippen.

I. Crkva u Širdžiju.

Na lijevoj obali Bojane, od prilike pôdrugi sat od Skadra niz rijeku, nalazi se ruševina crkve *(slike 1., 4.* i *5.)*. Narod je naziva „Šne Prenda“, to jest „Sveta Veneranda“, ili je pak prosto zove „Kiša Širdži“, što će

Slika 1. Ruševina crkve u Širdžiju; glavni pogled.

da kaže: širdžijska crkva, prema imenu sela Širč, ili Širdži, koje je od nje nekoliko minuta udaljeno. Ova je crkva zanimljiv spomenik iz historijske prošlosti sjeverne Albanije, to tim više, jer se ondje uopće sačuvalo vrlo malo spomenika iz doba prije turskog gospodstva; pa i ono malo što ih ima, ne kazuju upravo ništa, pošto su bez natpisa i bez ikakve umjetničke važnosti.

Pa i taj spomenik, o kojem ćemo da govorimo, kao da ne će biti duga vijeka. U pokrajini skadarskoj tako su nesretne prilike, što se tiče voda i rijeka, da ove ugrožuju vazda svoju okolicu. Tako je i u ovom slučaju. Bojana sve više prodire prama toj crkvi, a ona strana crkve, što je bila okrenuta rijeci, već je propala u nju. Bojati se je takogjer, da će Bojana ono zemljište, na kom crkva leži, odvojiti od ostale obale, pa da će najposlije tako nastalo ostrvo zajedno sa crkvom podronjivanjem uništiti.

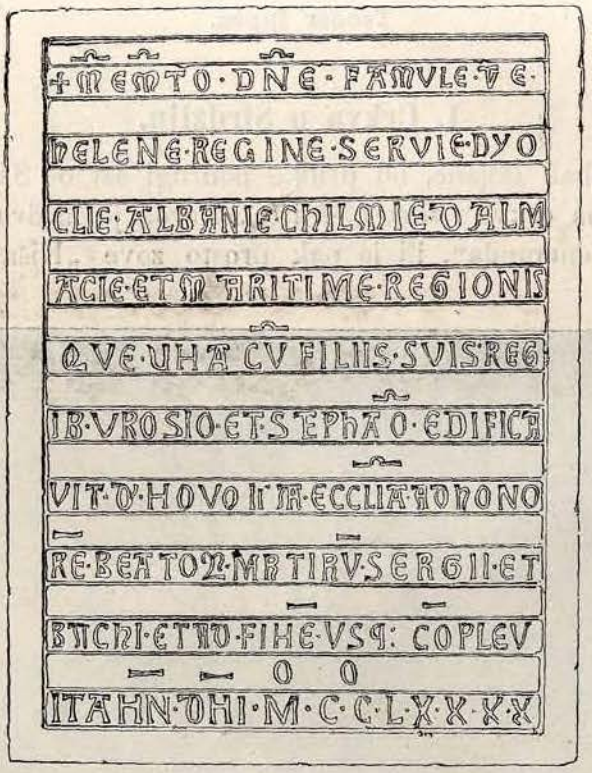

Slika 2. Natpis u širdžijskoj crkvi pokraj glavnog ulaza.

Time će obala Bojane izgubiti mnogo od svog nakita, što joj ga danas pruža baš to crkvište, opkoljeno starodrevnim ogromnim bukvama, a vidljivo sa svake tačke okolne ravnice.

Pustimo sad, nek nam sama gragjevina priča o svom postanku.

U pročelju crkve, a lijevo od glavnog ulaza umetnuta je ploča od pjeskovca-kamena sa ovim natpisom *(slika 2.)*:

Mem(en)to D(omi)ne famulae tuae Helenae Reginae Serviae, Dyocliae, Albaniae, Chilmiae, Dalmatiae et Maritimae Regionis, quae una cum filiis suis, regib(us) Urosio et Stephano edificavit de novo istam Ecclesiam ad honorem Beatorum Martyrum Sergii et Bacchi et ad finem usque complevit anno Domini MCCLXXXX.

Iz ovog natpisa proizlazi, da je crkvu podigla Jelena, kraljica Srbije, Duklje (kod današnje Podgorice), Albanije, Huma, Dalmacije (južne) i Primorja. Ona bijaše kćerka latinskog cara od Bizanta, Balduina II., te je bila udata za Stefana Uroša I., gospodara Srba (1237.—1272.). Po smrti njegovoj podijele sinovi mu: Dragutin i Milutin — u povjesti zvani Stefan Dragutin (1272.—1316.) i Stefan Uroš II. Milutin (1275.—1321.) — srpski posjed megju se, a zapadni kraj, dakle Primorje i Zetu, ustupe na vladanje svojoj materi, kraljici udovi Jeleni.

Kraljica Jelena ostala je valjana katolikinja, ma da je udajom bila dospjela megju narod, koji je kolebao izmegju latinske i grčke vjere, i ma da su upravo njeni sinovi — osobito mlagji Milutin, kasnije sa narodom svojim za vazda ostavili zapadnu crkvu.

Slika 3. Natpis u širdžijskoj crkvi iznad glavnih vrata.

Rečenomu natpisu protuslovi drugi, što je usjećen na dugoj kamenoj gredi iznad glavnih vrata *(slika 3.)*; taj natpis glasi:

In Nomine Domini Amen. Eximiae Virginis Filii anno MCCLXXXXIII. magnificus Dominus Dominus Urosius Dei Gratia Rasciae Rex illustris magnifici regi(s) Urosii natus atque Dominae Helenae Reginae aedificavit hanc Ecclesiam in honorem sanctorum martyrum Sergii et Bacchi a fundamentis usque ad finem, assistente Abbate Petro Dochne Scutarensi.

U ovom drugom natpisu imenuje se Magnificus Dominus Urosius D. G. Rasie Rex Illustris, to jest Stevan Uroš II. Milutin jedinim osnivačem crkve, bez da priznaje svojoj majci, kraljici Jeleni i svom starijem bratu Stefanu Dragutinu udioništvo u toj gradnji, kao što to priča onaj drugi natpis. Taj je kamen od prilike u sredini oštećen, i ja mislim, da se na tom mjestu u svakom od triju redaka treba da umetne po pet slova.

Historičarima po struci i tumačima natpisa prepuštam, da riješe istaknuto protuslovje.

Kralj Milutin spominje nekog crkvenog velikodostojnika, opata Petra Dohno-a od Skadra svojim pomagačem pri gradnji.

Stariji jedan poznavalac odnošaja, skadarski biskup Franciscus Borci, veli u pismu od 16. januara 1790., upravljenom Giacomu Coletti-u u

Mletke, koji je nastavljao veliko djelo Isusovca Farlati-a o katoličkoj crkvi u Albaniji, da je širdžijska crkva najljepša u Albaniji.

Slika 4. Ruševina crkve u Širdžiju; pročelje.

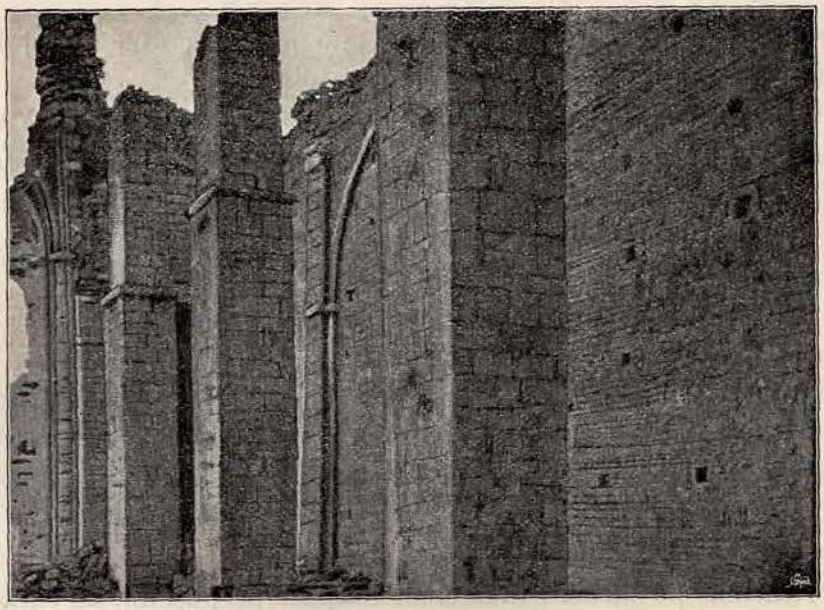

Slika 5. Ruševina crkve u Širdžiju; unutrašnjost.

Gradnja nije izvedena od kakvog skupocjenog materijala, n. pr. mramora, već je od prosto tesanog kamena, u koji je naizmjence u slojevima uzidana cigla. To je bio način zidanja, značajan za sve gragjevine vizantinskih neimara.

Unutrašnjost podijeljena je u tri broda i završuje trima apsidama. Brodove dijele redovi četvorouglastih zidanih stupova, kojih je po tri u svakom redu. Naprotiv ovim stupovima u svakom su postraničnom zidu opet po tri stupa, te je tako zid razdijeljen na četiri polja. Lijevo se je pročelje već saronilo u rijeku, a tako isto i srednja apsida.

U prednjem pročelnom zidu crkve glavna su vrata, uz koja se nalaze već pomenuta dva natpisa. Nad vratima su dva visoka prozora na svod.

Zidovi crkve bili su ukrašeni slikarijama, al su ove danas posve razorene; na nekim mjestima vide im se tek tragovi. Nekadašnje slikarije prevučene su krečom, pa i ova druga prevlaka bila je nekad slikarijama provigjena, što se danas raspoznaje u uglovima rečenih zidnih polja.

U unutrašnjosti crkve pokopavaju seljaci katolici iz Širča svoje mrtve. Po kazivanju seljaka izgleda, da pod crkvenim podom, koji se sada vidi, ima drugi od mozaika, na koji se kadikad nailazi pri pokopavanju.

Osobiti ukras tog spomenika jesu ogromne bukve, što ga okružuju; jedna je izbila u unutrašnjosti crkve u prednjem lijevom uglu.

Žaliti se mora, što će te zanimljive gragjevine ušljed jadnog stanja tamošnjih rijeka u nedalekom vremenu nestati. Tim više se mora žaliti njen raspad, što je ona ujedno svjedok jedne historičke istine, koja je do sad s mnogo strana zanijekana, naime, da je taj kraj sjeverne Albanije do duše pripadao neko vrijeme srpskoj državi, ali da se nije ni vjerom ni jezikom priljubio gospodarima, već vazda ostao katolički i arnautski.

II. Crkve u Šasu.

Tri sata niže Skadra, u blizini sela Sveti Gjuragj, prima Bojana s desne strane malu pritočicu, koja otiče iz malenog jezera šaskog, što leži pô sata sjeverno od obale Bojane. I desnu i lijevu obalu jezera okružuju gorske kose, dok mu je gornji i dônji obalni kraj ravan. Gornji je kraj malena, močvarasta i vrlo nezdrava ravnica, u kojoj leži neznatno arnautsko selo Brinja. Po ovom selu prozvala se i gorska kosa na desnoj obali jezera „Mali Brinjs“; dobro je obrasla šumom i služila je prije Malisorima za zimsku ispašu. S lijeve strane jezera gorski je lanac gô i krševit. U onom dijelu ovog gorja, što se uzdiže nad gornjim krajem jezera, leže ruševine stare neke naseobine, koja se zvala Šas; ona je dala i jezeru ime. Latinska crkva nazivala je ovu varoš Svacia, a bilo je u njoj sjedište biskupsko.

Ime je danas prešlo na malo selo, što se prostrlo u dolini na onostranom podnožju gorskog lanca. Kroz tu dolinu vodi cesta iz Skadra u Bar. Stanovnici rečenog sela jesu muhamedanci; oni nazivaju ove ruševine „Kišat“, što će reći: „crkve“.

Stara varoš ležaše na vrhu brda. Imala je ulaz s podnožja brijega blizu obale jezera, a drugu kapiju na protivnoj strani, dakle sa strane današnjeg sela Šasa. Ispod ove druge kapije, na jednom zaravanku, još je jedna ruševina; nekadanja varoš imala je dakle gragjevina i izvan svojih bedema.

Ruševine održaše se vrlo slabo. Preostale zidine i razbacano gragjevno kamenje tako sliče gorskom kršu i stijenju, da motrilac nije u stanju da prosudi, kakovu je osnovu imao nekadanji biskupski grad. Seljaci pričaju da je grad sastojao jedino od crkava; to vele za to, što je svaka od sačuvanih do danas zidina s pročeljne strane izbočena u obliku apside.

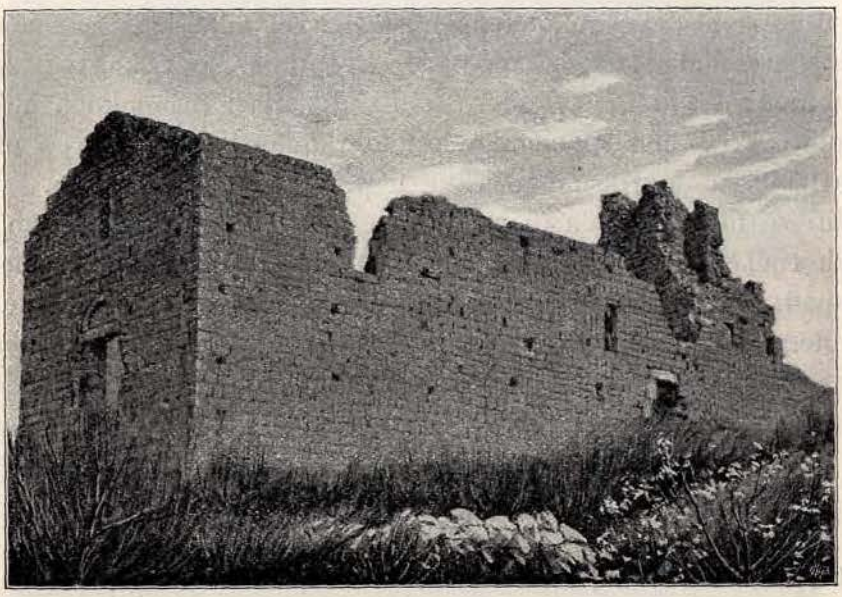

Slika 6. Ruševina crkve u gornjem gradu Šasu; pogled s morske strane.

Od svih gragjevina na vrhu brijega najbolje je očuvana jedna crkva, što leži u blizini kapije, koja vodi u selo. Crkva leži na mjestu, gdje se gorska kosa uvaljuje; to je sredina grada, pa se otud grad uspinjao i na lijevo i na desno. Crkva ima dug četvorouglast brod, a nad apsidom uzdiže se zvonik. Takav položaj zvonika nije običan, jer se kod crkava uvijek tornjevi nalaze u pročelju. Od crkve sačuvana su samo četiri zida, a unutrašnjost puna je odronjenog kamenja i zarasla je šikarom. Ipak se može raspoznati, da je crkveni brod bio razdijeljen u dva odjela, prepratu (narthex) i unutrašnjost. Crkva vidi se iz prilične daljine; ona je najznamenitija tačka u svoj ruševini nekadanje varoši *(slika 6.)*.

Kada sa vrhunca brda pogješ prama današnjem selu Šasu, doći ćeš naprije na zaravanak, na kojem su tri ruševine, od kojih je jedna toliko

očuvana, da se može dovoljno prosuditi njen prvobitni oblik. To je bila crkva *(slika 7.* i *8.)*. Ima duguljasto-četverouglasti oblik; apsida joj nije,

Slika 7. Ruševina crkve u donjem gradu Šasu; pogled sa strane.

Slika 8. Unutrašnjost donje crkve u Šasu.

kao inače u crkvama, zaokružena, već je četverokutno dozidana, natkrivena je svodom, te ima u stražnjem zidu dug, uzak prozor. Ovaj zid bio je freskama oslikan, ali se ove danas ne mogu raspoznati.

Zid od desne strane porušen je, zid od lijeve strane ima prozor, sličan onomu u apsidi; i ovaj se zid odronjava.

Prednje pročelje svršava se trošiljastim zabatom (lastavicom); isti takav zabat je i nad apsidom. U prednjem je pročelnom zidu takogjer ulaz, nad kojim su smješteni jednostavni kameni uresi, te jedan dug, uzak prozor na svod.

Lijevo od ulaza umetnuta su tri mala, obična tesana kamena sa usječenim natpisima, koji se vrlo teško čitaju. Ponajbliži ulazu kamen pokazuje ove, lako vidljive znakove:

* QIE
SC
CVSBONEME
MORIE AOMEO
CCLXII

Znakovi ti čitaju se ovako:

[Hic re]quiesc[it in pace Episcopus Mar]cus bone memorie A(nno) D(omini) Mile(simo) CCLXII.

U djelu Farlati-evom „Illyrium Sacrum“, u kojemu su imenovani nekoji biskupi od Šasa ili Svacije, ne spominje se biskup Marko.

Kraj rečenog natpisa drugi je jedan, još oštećeniji; na njemu se mogu raspoznati tek ovi znakovi:

REO
PETRVSVIVO
TE DEVS
IT
EM

Dalje na lijevo uzidan je treći kamen, al mu je polovica odbijena, a pismena u preostaloj polovici nije moguće ustanoviti.

I ova su dva kamena nadgrobnici, po svoj prilici ili nekih biskupa ili drugih kakvih crkvenih dostojanstvenika.

Ko što je već spomenuto, leži krševiti gorski lanac, na kom bijaše podignuta stara varoš, megju jezerom i širokom dolinom, kroz koju vodi put iz Skadra u Bar. Dolinu tu nazivaju u Skadru „Anamalit“. To je arnautsko ime, sastavljeno od dvije riječi, koje znače „rubovi gorja“. Ako ćemo pravo, ovo je ime zajedničko za ono 10—12 sela, što se steru na podnožju cijelog gorskog lanca, koji sačinjava obrub doline s istočne strane. Na drugoj strani spušta se ta gorska kosa k jezeru, a stere se od brda Rumije do Taraboča, pa su na njezinim visovima i obroncima u mnogobrojnim uvalama rasijana sela predjela „Kraja“ ili, kako bi mi rekli — Krajine.

Ne malo svi stanovnici Anamalita muhamedanske su vjere.

U ratu 1877. dospješe Crnogorci do sela Šasa, ali su stanovnici prije toga domove napustili; Crnogorci spale selo, te se odmah opet povrate u Bar.

Iz sela Šasa lijep je pogled na ove ruševine. Ponajprije pada u oči dônja ravan sa dobro očuvanom crkvinom; nad ovom vidi se gornja varoš; ozdô misliš da vidiš oko crkve bedeme, što dolazi od mnoštva drugih ruševina i od navaljanog kamenja. Na najvišem mjestu pak, nad gornjom varoši, uzdiže se ona crkva sa tornjem.

Stari Šas nije bio doduše kakova znamenita varoš, ali izgleda, da je bio bogat zbog svog povoljnog položaja izmegju Primorja i Skadra.

Današnje maleno i siromašno selo Šas, pa i prilike, što vladaju u cijeloj plodnoj dolini „Anamalit“, kazuju nam, da je ta zemlja i kulturom i blagostanjem unatrag udarila.

III. Crkva u Rubigu.

Glavna rijeka pokrajine Miridita jeste Fandi; ona se združuje sa Mati-em od prilike tri sata više njegova ušća u Jadransko more. Podrugi

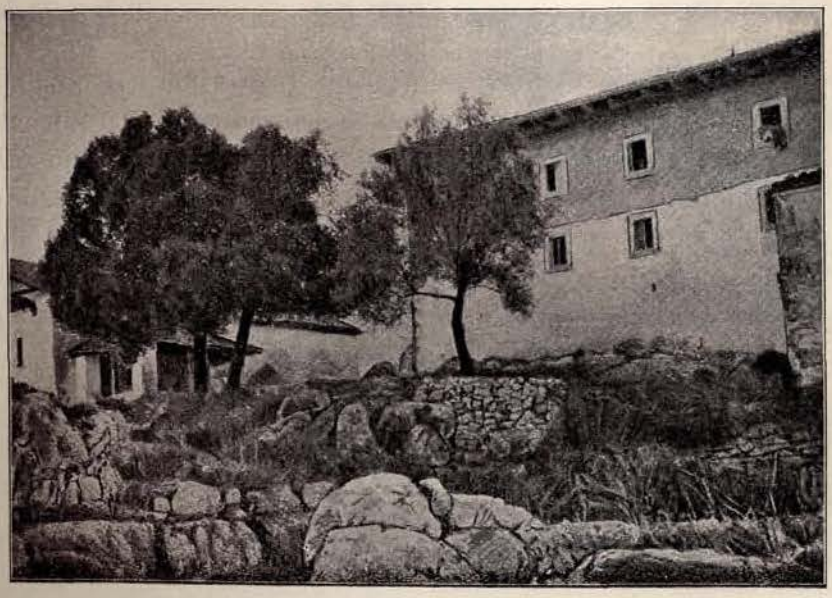

Slika 9. Ruševina crkve u Rubigu.

sat iznad ušća rijeki Fandi pritiče joj s desne strane gorski potok Rubig. Na mjestu, gdje Rubig uvire u rijeku Fandi, i to u lijevom kutu, uzdiže se osamljen gorski šiljak, na kojemu leži crkvica. To je stara crkva

rubička *(slika 9.)*. Narod je naziva „Šelbumit", što će reći: crkva Otkupitelja ili „Uzašašća".

Crkva je bez ikakovog ukrasa sagragjena u obliku duga četverokuta, uz koji je dozidana apsida u obliku polukruga, koja ima tri duguljasta prozora te je presvogjena polukružnim kubetom. Ova je apsida islikana znamenitim freskama. Razdijeljena je u tri polja; gornje polje pokriva svod, srednje prostor izmegju triju prozora, a dônje polje dônji dio zaokružene apside.

Slika u kubetu prikazuje Spasitelja na prijestolu, u lijevoj ruci drži evangjelje, desnu je podigao na blagoslov. Lijevo i desno od Spasitelja likovi su Majke Božje i sv. Ivana Preteče u uspravnom položaju. Megju Bogorodicom i prijestolem Spasiteljevim jedan je lik, koji po veličini siže jedva do koljena Isukrstova; taj lik prikazuje biskupa u ornatu, sa mitrom na glavi i pastoralom u ruci.

Tri glavne figure u ovoj slici označene su monogramima:

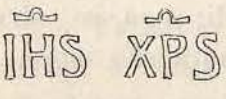

Ἰησοῦς Χριστός.

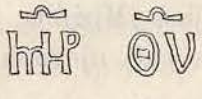

Μητὴρ Θεοῦ.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος.

Srednje zidno polje razdijeljeno je trima prozorima u 4 odjelka. Ovdje je naslikano uvagjanje presvetog oltarskog sakramenta. U odjelcima lijevo i desno od srednjeg prozora prikazan je Spasitelj pod bogato ukrašenim nebom (baldahinom), kako stoji pred stolom; u lijevom odjelku vidimo kalež i pliticu (patenu) na stolu, a Spasitelj daruje hostiju. U desnom je odjelku plitica na stolu, a Spasitelj dijeli kalež. U postraničnim odjelcima vidimo po tri apostola, kako primaju svete Sakramente; nad njihovim glavama napisane su riječi Spasiteljeve; lijevo:

Accipite et manducate ex hoc omnes
Hoc est enim corpus meum.

Ova tri učenika jesu: sv. Šimun Caranaeus, sv. Luka i sv. Petar; desno:

Accipite et bibite ex eo omnes
Hic est enim calix sanguinis mei.

Na ovoj strani stoje tri učenika: sv. Matija, sv. Ivan ap. i evangelista te sv. Andrija.

Slike ove šestorice svetaca vide se do koljena; odjeveni su širokom naboranom odjećom sa svetokrugom oko glave. Svaka skupina svetaca prikazana je u jednakom položaju (stojeći) sa jednakim pokretom tijela.

U dônjem odjelku ukrašena je apsida sa sedam svetačkih poprsja do pasa; kraj svakog je uz svetokrug ispisano ime, a slova su izvedena u obliku, koji je običajan na bizantinskom novcu, na ime jedno slovo ispod drugog. Evo tih svetaca, počevši s lijeva.

1. S. Ihs. Osturi (Ivan Zlatoust), 2. Scs. Basilius, 3. Scs. nečitljivo, 4. nečitljivo, 5. Scs. Augustinus, 6. S. Astius (prvi biskup i mučenik drački), 7. S. Matthaeus.

Izgleda, da nema tačnih historičkih podataka o crkvici u Rubigu; toliko se ipak znade, da je ovdje postojalo odjelenje Benediktinskog reda, koji je imao mnoge samostane po sjevernoj Albaniji, kojima se danas jedva znade za ime. Tek se je u tamošnjeg naroda sačuvala uspomena na jedva vidljive ostatke nekadanjih crkava.

Dugo prije nego što Osmanlije osvojiše zemlju, nestalo je Benediktinskog reda iz Albanije, a zamijeni ga red Franjevaca. No ovi valjda nijesu bili dovoljno snažni da preuzmu sve manastire, te je tako propala većina opatija i konvenata. Srećom spada Rubig megju one, koji se održaše, te je i danas u rukama Franjevaca. U najnovije doba podignut je ovdje malen samostan, u kojem svoj novicijat svršavaju mladići, koji stupaju u franjevački red.

Дивље козе грчких острва и њихови односи наспрам фамилије коза.

Пише

др. **Људевит пл. Лоренц-Либурнау (Lorenz-Liburnau),**
кустос у ц. кр. природописном дворском музеју у Бечу.

Мој пријатељ кустос Отмар Рајзер (Reiser) походио је пригодом једне, у прољећу 1894. по наредби босанско-херцеговачког земаљског музеја у Грчку подузете знанствене експедиције, при којој су га пратили професор сарајевске техничке средње школе Иван Кнотек и препаратор Сантариус, острво Јуру (Joura, Giura) сјевероисточно од Еубоје (Euboea) из групе сјеверних Спорада, и острво Еримомилос (Еримо или Антимилос) сјеверозападно од Милоса у архипелу Циклада, па му је том приликом пошло за руком на оба та острва посматрати дивље козе, што ондје живе и са својим друговима неколико их поубијати, пак најпослије двије ухваћене козе набавити. Прикупљено је такођер више лубања од тих животиња. Убијени су ексемплари препарирани и у двије красне групе у сарајевском музеју смјештени, док су обје ухваћене, живе козе, једна са Јуре, друга са Еримомилоса нашле склониште у перивоју у Илицама.

На једном излету у Босну у септембру 1895. упознао сам те разне репрезентанте грчке сисавачке фауне својим очима, те ме је Рајзер пригодице позвао, да поближе проучим лубање тих коза.

При испитивању материјала, спремљена ми у ту сврху у Беч, дошао сам до тог увјерења, да би одиста упутно било, заједно с тиме одмах и читаве животиње поредити, те и оне прилике на око узети, у којима се находе, ако хоћемо да дођемо до суда о сродности њихової између себе и наспрам других, њима сличних облика дивљих и питомих коза.

Преузвишени господин ц. и кр. заједнички министар финанција, пл. Калај (Kállay), који толико занимања показује за научно испитивање балканских земаља, одредио ми је субвенцију у то име, да могу још једноћ путовати у Сарајево па онда на Ријеку, гдје сам у једну руку у друштву госп. Рајзера помније испитао козе са Јуре и Еримомилоса, него што то бијаше пригодом моје прве посјете, и

гдје сам у другу руку могао заједно с овима испоредити крдо дивљих коза са Крете у врту госп. Б. Уајтеда (Whitehead), у коме онда бијаше 16 глава.

Резултат тих штудија ево сам овдје прикупио, а знатна дијела у тој работи има кустос Рајзер (Reiser) у погледу назнака о нахођењу и начину живота, као и у погледу историчких података.

Ту су осим дивљих коза са Јуре и Еримомилоса описане и оне са Крете и из Азије појединце по њиховим спољашним карактерима, за тим су приказана обиљежја њихових лубања, најпослије је разматрано, какова сродства може да буде између тих различитих облика дивљих коза у једну и домаћих коза у другу руку.

Дивље козе острва Јуре (Joura).

(*Capra dorcas* Reichenow.)

Др. А. Рајхенов (Reichenow) потање је описао једнога, по ентомологу Е. пл. Ерцену (Oertzen) зоолошкому врту у Берлину посланог двогодишњег дивљег јарца са Јуре у 3. свеску „Zoologische Jahrbücher“ и у слици приказао, те је козе те врсте означио именом *Capra dorcas*.

О тим козама са Јуре било је већ из пријашњих времена нешто оскудних вијести.

Већ др. К. С. Фидлер (Fiedler), кр. саксонски рударски повјереник, извјешћује у своме „Путу по свим крајевима краљевине Грчке у годинама 1834.—1837.“, II. дио, Липиска 1841. о нашем острву Јури (Juranisi, Gerontia): „Има тамо множина подивљалих коза; острво има добру лўку и добре воде, те је обичајно боравиште гусара, којима ондје нико не смета...“ То дјело, које још много вијести доноси о нахођењу дивљих и подивљаних коза на разним другим грчким острвима, нијесам доселе нигдје нашао цитирано.

У дјелу „Expédition Scientifique de Morée“, св. II., Париз 1834. спомиње Вирле (Virlet) стр. 65. само: „Jaoura n'est habitée aujourd'hui que par les bergers, qui y conduisent les troupeaux des îles circonvoisines.“

Касније прича гроф von der Mühle 1844. у својим „Beiträge zur Ornis Griechenlands“: да је на реченом острву била множина једне врсте коза, које су тако дивље, да нападају неопрезног ловца па га обарају низа стијене, и од којих су год. 1839. онамо потиснути грчки војници за кратко вријеме око 20 комада дјеломице бајунетом поубијали.

Др. Ерхард (Erhard) описује за тим 1858. у дјелу „Fauna der Cycladen“ (стр. 35.) једног младог козорога са Јуре, кога је у прољећу 1856. добио по тадашњем конзулу у Сири дру Г. пл. Хану (Hahn).

Тој животињи била су тада тек три мјесеца по прилици. Из приказивања Ерхардових (стр. 39. и стр. 41., 42.), произлази, да је он тога козорога сматрао идентичним са *Capra aegagrus*, што међутим никако не стоји. Ерхард вели за то острво Јуру, да је оно једно од Строфада (Strophada)[1]), сјеверо-источно од Пепаратоса (Peparathos), те нема сумње, да је он ту мислио острво Јуру (и Gioura се пише) међу нашим Спорадама, стару Геронцију (Gerontia) за разлику од Цикладског (Cyklade) острва сјеверно од Сире, које се такођер зове Јура (стари Gyaros), на коме по његову казивању такођер има дивљих коза, које од човјека бјеже, па се само из пушке могу убити, али за које он мисли, да су то подивљале домаће козе, које су по дуготрајној подивљалости добиле сталну рињу длаку, него се у свако доба паре с питомим козама, које на оно острво догоне на пашу, па кад се улове, и саме се лако припитоме, а у другу се руку опет даномице рекрутирају новим индивидима из нових стада, која се од времена до времена догоне на острво.

Т. де Хелдрајх (Heldreich) извјешћује 1878. по Ерхардову приказивању у „La Faune de Grèce“ (стр. 20., 21.) такођер о козама са острва „Gioure“ сјеверно од Еубоје, дакле наше Јуре. Али не ће бити право, што тај аутор острво идентификује с древним Полиајгос (Polyaigos), које ће прије бити данашње Пелагониси, које је југозападно украј Јуре. На Пелагониси живљаху, како Рајзер мисли, свакако прије и дивље козе, него пошто се онуда лакше пролази па и лакше лови, то се лако домислити, да су козе на томе острву рано истријебљене[2]).

То су биле оскудне вијести о козама са Јуре прије Рајхеновљевог описа. Иза овога споминьала се *Capra dorcas* у многим знанственим и популарним дјелима дјеломице с примједбом, да то ипак не ће бити првобитно дивља врста, него подивљала домаћа коза, на што ћу се ја свратити на крају свога приказивања.

Год. 1896. објелоданио је Рајзеров пратилац професор Кнотек у „Oesterreichische Forst- und Jagdzeitung“ под насловом „Jagdskizzen aus Griechenland“ жив приказ екскурзије на острво Јуру и осмодневног боравка на њему, који је готово посвема био намијењен лову на тамошње козе.

Из тога приказа најприје ћу да поновим занимљиве вијести о условима и начину живота наших коза, о чему се доселе ништа знало није;

---

[1]) Очевидно се ту поткрала замјена имена, за којом се касније и Рајхенов повео. Строфаде су мала скупина острва уз западну обалу Пелепонеза, јужно од Занта.

[2]) У осталом више се острва у старих звало „Polyaigos“.

исто ћу тако отуда узети њихов опис, који за то завређује нарочиту пажњу, јер се не оснива на појединим ексемплярима, већ на посматрању многих животиња у пуној слободи.

Кнотек вели:

„Као друго сјеверно острво између Спорада, пред којим је спрам сјевера само још мало, равно вулканско острво Псатура (Psathura), острво је Јура у главним цртежима истокрачни трокут, коме је висина готово три пута колик основница. Потоња, у коју је засјекла мала дра̀га, на јужној је страни. Камен, од кога је сачињено, јест вапненац. Јужни и западни, уједно најприступачнији дио спушта се као стрма, мањим и већим коритима испрекидана страна помало у море, док се дуж цијелог источног поморја простире оштар гребен од 300—400 *m* висине. Грозни понори и стијене од 100—200 *m*, које у виду тераса допиру до мора, небројене провалије и распуклине дају цијелом том крају карактер дивље романтике. Два успоредна повора, који се у средини одвајају, па се пружају сјеверозападним правцем, затварају уску долину са стрмим стијенама, док главна коса и сјевернији хрбат творе пространо поље с развађеним хридовима, наслаганим једним над другим, на коме је оскудан гај од зимзеленог лужњака *(Quercus ilex)*. Други гај уз западну страну већином је посјечен. Неколицина између засјека, који се простиру наспрам мора, чине једине, истина опасне узлазе на гребен, а по множини мањих богаза и горостасних стијена са једва стопу широким старама само се неустрашив, поуздан успињач мучно може напријед да помиче. Колики су домаћи ловци овдје своју ловачку страст морали да плате животом!

То је завичај и задње прибјежиште дивљих коза *(Capra dorcas* Reichw.) на Спорадама, гдје су се одржале, заштићене од засједе људске. Само томе тешко приступачном земљишту имају да захвале што су живе. У древно доба проширене у великој множини свуда по Спорадама, како то доказује старо име садањег острва Пелагониси, „Polyaigos = многокозо“, које је оглашено било са свога обиља коза, морале су овдје као и на свим лако приступачним острвима узмакнути пред прогоном људским. Не ћемо погријешити, ако јурску, или — боље да рекнемо — спорадску козу уз безоарску будемо сматрали једним темељним обликом, од кога барем један дио наше домаће козе потјече.

Јарац је дивна животиња здепнаста тијела на кратким ногама, узор снаге, спретности и опрезности. Главна му је длака интензивно жарка, као што то љети виђамо у млађих срна; како старији бива, тако се губи лијепа црвенкаста длака и уступа мјесто жуто-сиво-мркој, која таква излази тиме, што бијело на врху сивих све дуже бива. Та

је длака налик на љетну у дивокозе. Глава, густа и дуга брада, оштра јегуљаста црта, реп и једна оштро одвојена, на прсима проширена трака око кратког врата, црни су; исто тако предња страна

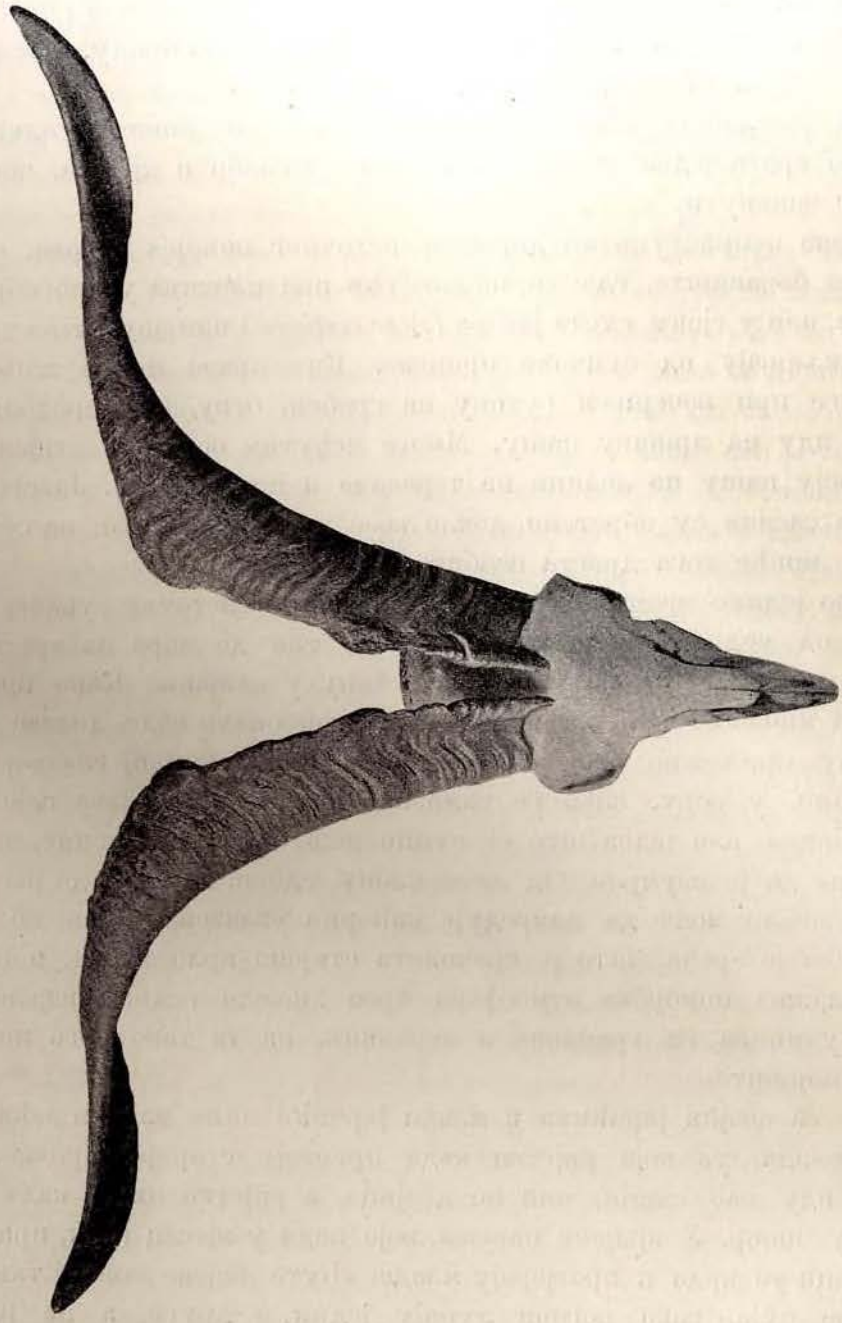

Слика 1.

предњих ногу, гдје је црнина прекинута голим жуљевима на колѣнима и пруга дуж бокова, која се продужује на предњој страни стражњих ногу. Дбња и нутарња страна ногу понешто је окерасто

жута. Големи, по странама згњечени, с предњим бридовима према унутрашњој страни косо постављени рогови савијени су у лу̑к напрама отражњој и напрама спољашњој страни, при чему оштри, валовити предњи брид описује три четвртине шпирале. У мене има роговље од шестогодишњег јарца, дуго 63 *cm*, измјеривши га по бриду, при опсегу базе од 18 *cm* и 67 *cm* завоја (види *слику 1.*).

Коза је слабија, знатно јаснија, црни је пи̑с више расплинут, а трака око врата једва назначена. Рогови су слаби и кратки, понешто у натраг савинути.

Готово неприступачни дијелови источног поморја острва, стално су козама боравиште, гдје се, почивајући под плочама у многобројним пећинама, или у сјену густа јавора *(Acer creticum)* или зимзелена храста, дању закључавају од сунчане припеке. Као праве ноћне животиње успињу се при вечерњем сутону на гребен, откуда у продолине и поникве иду на мршаву пашу. Многе међутим остају у стијенама и траже своју пашу по ледини на терасама и по богазима. Јаворови по стијенама сасвим су обрстени, докле козе могу дохватити, па се чини, да им је лишће тога дрвета особито драго.

Једно једино мјесто, од прилике у средини источне стране, сачињено је од модрог шкриљевца, из кога тик до мора извире врело, људском руком ухваћено у малу удубину у стијени. Како показује небројена множина врло изгажених стаза, које онамо воде, долазе дивље козе ноћу приљежно овој јединој, њима приступачној слаткој води. Веома рано, у зору, виђа се тамо амо још по која глава гдје стоји под стијенама, али једва што се сунце нешто на више успне, чини се острво као да је изумрло. Од жеге клону удови, од жеђи да изгориш, па само лагано може да напредује напорно узлажење и опасно успињање. Још је срећа, што је кречовита стијена врло тврда, и што је слана, влажна поморска атмосфера кроз хиљаде година изјела онај камен и учинила га храпавим и неравним, па ти тако нога не губи чврсто упориште.

Козе са својим јарићима и млађи јарчићи чине мања и већа крда до 20 комада, уз која ријетко када пристају старији јарцеви. Ови већином иду као самци, или по двојица, а ријетко их се када више састави у чопор. У вријеме парења, које пада у мјесец јуни, пристану стари јарци уз крда и протјерају младе. Љуте бојеве замећу такмаци; далеко се чује, како рогови лупају једни о друге, а не ријетко свршава се бој тиме, да се један од бораца стрмоглави у понор.

Бређа коза ојари у новембру једно, рјеђе по двоје јарића у какој, људској стопи већином неприступачној пећини. Нама сјеверним ловцима

невјеројатно звони вријеме јарења у новембру, али благо поднебље и размјерно обилата паша у кишно доба послије љетне суше прилике су, с којима се овдје мора рачунати. Слично налазимо у грчког сокола, *(Falco eleonorae),* коме се млади легу у августу.

Већ иза једног или два дана иде младо, љепушно, весело, на игру и пусте скокове вазда готово јаре за матером по грозним оним богазима, која га најбрижније чува; истом кад наступи вријеме парења оставља га коза, која је у мају најдебља.

Вид им је најслабије развијен. Али за то им је слух и њух тако изванредно фин, да бих им ја у томе првенство дао пред дивокозом. Што се тиче опрезности и плашљивости, то се јурска коза свакако мјери с овом, али ју је далеко надмашила у пењању — та не би иначе коза била. Еластичности и снази њезиној у скоку ваља се дивити. Треба је само једноћ видјети, на какве стијене она може да заскочи; малко само нека је гребенаста, да се једва и видјети може, већ је то за њене оштре папке доста потпоре и у најневјеројатнијим скоковима јури на висину, или се истом изгуби у дубљину као одроњен камен. Њену брзину испоређују домаћи летом птице, што је свакако мрве претјерано. Вазда знајући шта ће и куда ће, и нигда без главе, као дивокоза, када се затече, јури она на правцу, који једном узме, али затјеран у суплотак, не плаши се јарац човјека, и ако га ловац сукоби на правцу, којим је ударио на силу, стрмоглавиће га он у понор, ако му прије не пође за руком, смртно га згодити из пушке. То ће ваљда бити узрок мишљењу пл. Миле-а (Mühle): „Они су тако опаки, да нападају на ловца, па ако није опрезан, онда га низа стијену стрмоглаве.“ И ако преко рушевинских зарaванака и мање распуклог земљишта брзо бјеже, то опет тако не јуре, као дивокоза (Gemse) у једнаким приликама; појединi су им скокови краћи.

Чопор, који се на миру помиче, из далека је, што се тиче длаке и кретања, тако сличан с љетном дивокозом, нарочито, ако у њему нема старих јарцева, да се човјек и нехотице мора питати, јесу ли козе или дивокозе.

Ма да дивља коза никако не трпи домаћу (данас од потоње има седам комада на острву), и ма да се вазда уклања оним мјестима, гдје је ова пасла, ипак се може распознати неколико бастарда по јаснијој длаци. Свакако су то потомци неке пребјегле домаће козе из пријашњег времена, наспрам које су дивљи јарцеви напустили своју одвратност. Још прије неколико година било их је 600—800 глава, а биће их и данас 200—250 глава на цијелом острву. Ма да их се сваке године доста поубија, ипак је расплод у грчким климатичким прили-

кама врло добар, па је још далеко оно вријеме, када те дивљачи више не ће бити[1]). Ма да је лов по држави забрањен, острво је толико удаљено и уз то без надзора, да становници сусједног острва Хелиодромије (Халонесос) по вољи могу удешавати лов на дивљу козу. Па и не прође недјеља, када не би дошла по једна или више барки, тако да козама нема мировања. У извјесне дане у години удешавају се велике хајке, при којим судјелује готово укупно житељство Хелиодромије. Један дио ловаца посједне свеколике пријемете сјеверних гребена, други, разријешен у дугачак, наоружан хајкачки ланац, притисне сву дивљач уз сјеверни рт острва. Настријељане козе тргну натраг, али их дочекају хајкачки стријелци пуцњавом, па их опет напријед потјерају, док им не успије ускочити. Срећа су за козе скроз неваљале пушке — пушке на кремен или с перкусијом — у домаћих ловаца. Како ли су се дивили нашим експрес-штуцима! Осим човјека имају козе још великог душманина у једном пару орлова, који на некој неприступачној стијени сваке године гнијезде.

Жилава као свака кршевита дивљач, треба да је дивља коза добро погођена; ако не легне, онда је обично за ловца изгубљена, јер онамо, куда се она успне и угине, само он ријетко када може за њом да пође. И ја сам то на жалост морао искусити. Оригинално је причање пастирово: „Господине, ако ти кози одбијеш једну ногу, онда она на три ноге бјежи брже него прије, а ако јој одбијеш све четири, онда се она зубма држи за крњатке и тако се даље вуче!“

Ма да та дивљач, кад један пут сегне бјежати, на малим хридовитим шиљцима и избочцима по више секунада застане, прије него што ће даље срнути, то с погледом на земљиште, на коме се коза често изгуби или заклоњена даље бјежи, ипак често ваља пушку испалити у бијегу и на велику даљину. Домаћим, ономе крају вјештим ловцима већином пође за руком, да пришуљавши се тихо у својим опанцима, дивљач из шуљева и оштрих засјека на неколико корака убију. Нама, који не умијемо у опанцима онако вратоломно пузати, у нашим крупно шивеним „грисерима“ не бијаше могуће, да неоћуђени онако близу припузамо. Често бијасмо задовољни, кад бисмо читаве главе прешли преко најопаснијих мјеста. Кад би доста времена било, онда би се за цијело исплатило чекање на пријеметима гребена и уз врела.

---

[1]) Та горе изречена нада канда се не ће испунити. По најновијим вијестима, што су Рајзеру приспјеле, дошли су на острво угљенари, који су посјекли храстове шуме, па су тиме дивљим козама узете и они не обилати услови њихове егзистенције. И то се мора узети, да угљенари у велике прогоне козе. Грчка би влада учинила заслужно дјело, кад би она оне храстове шуме, што су можда још преостале на Јури, учинила брањевином и козе донекле узела у заштиту.

Тежина јакога јарца досегне 55 *kg*, просјеком 35—45 *kg*. Ма да заудара по прчетини, опет ми је свакако дража та дивљетина, него она од дивокозе. Од младе је јаради месо тако слатко као срнетина. Кожа служи врло прозаичкој сврси: пастир је употребљује за похрањивање овчијег сира.

На острву Јури, гдје су прије обитавали грчки калуђери, којима се још зна траг у једној малој средовјекој згради на ступовима, не станује данас нико, пошто је гром поубијао све калуђере до једнога, који је много година у нашој пећини живио као пустињак. Један пастир из Скопелоса стекао је касније овдје право паше, а од седам година нашљедник му је један други, именом Пулиос Сурмајинис, мала, на сунцу огарена, жилава подоба лукавих очију, и његова мала дјевојчица; то су једини људски створови на острву, одсјечени од сваког саобраћаја с људма. Већ је одијело у тога човјека оригинално. Вунена кошуља и до кољена засукане ланене гаће покривају му тијело, гољенице је обавио докољеницама од дивље козе, на ноге је обуо опанке, сашивене од коже с главе и врата дивље козе, а широкопер сламнат шешир штити га од жарких сунчаних зрака. За заштиту својих гаћа припрегао је кожу, разумије се, од дивље козе, која му је до корака разрезана, а свака је половица испод кољена привезана, тако да је то цијело налик на борачке хлаче при мензурама. Стара, рђава пушка с перкусијом и стара кожната торба с прахом и оловом, привезана о пасу, довршују му опрему. То је слика смионог, неустрашивог калауза, који козе потражи у њиховој кршевитој, дивљој пустоши и на кога смо положили сву своју наду[1]).

Ма да се већина коза одликује једнаком длаком, па се чини као чистокрва, дивља врста, то се опет находе поједини ексемплари понешто различите или загаситије длаке, па се чини близу памети, да су то бастарди.“ —

Горе саопћеном приказу Кнотековом хоћу ја сада да додам опис појединих, по мени испитаних ексемплара и њихових индивидуалних обиљежја.

Од прилике три године стара коза *D*, коју сам ја у јесен (1895. и 1896.) видио у Илицама, и која је још имала љетну длаку, била је, како је већ напоменуто, у свему попут дивокозе у љетној длаци црвенкасто смеђе-жута. Поједине длаке већином смеђе, на рту црне,

[1]) Пулиоса стигла је међутим, откако Рајзер и Кнотек бијаху ондје, двојака недаћа. Први пут му се, при неком вратоломном пењању одапела пушка, па га тане просвирило насред прса. Онаки окаљен, каки је, преболио је ту тешку рану. Одведоше га с Јуре, па га вргоше у тамницу, јер му се ушло у траг, да у велике потпомаже криомчаре.

међу њима појединe јасније бјелкасте длаке помијешане. По врату и затиоку чишће риђе, исто тако под грлом. Трбух, спољашња и унутрашња страна стегана нечисто крѐм, исто тако на стражњој, односно унутрашњој страни почевши од чланака и кољена. Чело, хрбат од носа, нос, средина горњих устана, пруге од очију па до усних кутова, дуж хрпта почевши од затиока па до крста и репа црна. Троугласта, дугуљаста пјега изнад кољена̑ црна, на њима попречном јасном пругом раздвојена од уздужне црне пруге на предњој страни ногу, која допиру до расцјепа папака. На стражњим ногама споља од кољена наспрам предње стране и отуда доље до расцјепа папака такођер црна. Врси ушију црни. Од висине рамена наспрам груди црно задахнуто, предња груд нагарена.

Стара коза *C*, у сарајевском музеју, којој је од прилике седам година *(табла I.)*, подудара се у главном у погледу длаке с козом у Илиџама, али је интензивније црвенкаста. Удара на њој у очи посве мала, црна, понешто крѐмом промијешана брада. Отрага на стегну црнкаста пруга.

Јарчић *B* од 7—8 мјесеца по прилици у групи сарајевског музеја по укупној је длаци нарочито на горњој страни трупа и на отражњим стегнима више смеђе-сив, сличнији кози у Илиџама *(D)*; чело и хрбат од носа црнкасти, црна пруга од очију наспрам усних кутова повучена.

Крзно старог јарца *(E)* од 3—4 године с љетном длаком, по Рајзеровој потврди типичне масти, кога је госп. Константинидес из Скопелоса крајем новембра 1894. убио на Јури и послао сарајевском музеју. Овај га је даровао природописном дворском музеју у Бечу.

На горњој страни живо риђаст, по врату и са сваке стране дуж црне хрптене пруге врло мелиран бијелом и крѐм-длаком, на плећима и наспрам отражњих стегана црном длаком. Лице црно, исто тако тјеме и затиок; образи смеђи, бијело и црно промијешани. Брада црна с множином бјелкастих длака. Трака око затиока и предња груд црна, исто су тако писане ноге, које су на унутрашњој и отражњој страни крѐм, трбух такођер крѐм. То је крзно врло слично бојом споменутој слици од Рајхенова, али на хрпту више заноси на жуто, него ова, а и на дȍњој страни није тако интензивно црвенкасто.

Стари јарац *(A)* од четири године, убијен по професору Кнотеку и постављен у групи сарајевског музеја *(табла I.* на врху).

Тај ексемплар удара у очи дуж хрпта веома продуженом длаком, која је на предњој страни предњих стегана, на отражњим стегнима до близу кољена и нарочито кудрава. Мјестимице дуга длака, као и

неки знаци у масти могу се узети ко обиљежје, да та животиња није чисте крви, већ бастард једне типичне јурске козе с једном домаћом. Длакаје у главном крêм-боје, промијешана мрком и црном. Дôња је страна бјелкаста. Реп за двије трећине готово чисто бијел. Чело, цијели образ, брада, пруга дуж предње стране врата, цијела груд, широка трака на плећима и пруга дуж хрпта од исто таког затиока почевши црна. При крстима су у хрптеној прузи замијешане јасне длаке. Уздужна пруга на размеђу груди и трбуха црна и са крêм мелирана. Предња и спољашња страна ниже кољена црна, споља при чворовима на кољену и дуж предње стране предњих ногу до расцјепа папака, онда сприједа на спољашњој страни отражњих стегана до близу кољена црна, с поља преко кољена и дуж предње стране стражњих ногу такођер црна.

Сва три на крају споменута ексемплара из групе сарајевског музеја немају на ушима црних вршака, као коза у Илиџама.

Када се прикупи боја јурских коза према разним добама живота и према годишњим добама, онда се може рећи, да је у млађих животиња љети длака у главном риђа, слично као у срне љетна длака, а у јарцева, када старији бивају, више мрка и све више бијелом промијешана. Поврх тога се у јарцева и зими бијела длака још више истиче, него љети. Козе своју длаку слабије мијењају. Црна се шара у њих и у младих мање истиче, него у старих јарцева; нарочито су загасите обрве од загаситога чела одвојене јасном пругом, којој међутим по мало све више и више црне длаке придолазе, тако да се у старих коза тек само још види слабо натукнута она јасна пруга, а у старих се јарцева посвема губи, те им образ буде посвема црн. Трака, која од хрпта прелази преко плећа и груди, те у јарцева буде интензивно црна и широка, у коза је већином само црно натукнута, а исто је таква и загасита линија на боковима и пруга на отражњим стегнима. Пруга дуж хрпта и загасити цртеж на ногама у оба је спола већ у младости јасније изражен. Врхови ушију гдјекад су црни, гдјекад остају мрки, црном длаком измијешани. У јарцева длака на затиоку и предњем дијелу хрпта наскоро дужа израсте, а касније и по прсима и предњим ногама буде готово као грива, а и на задњим стегнима знатно порасте. Брада у мужјака буде голема, женке су обично без браде, само ријетко кад имају кратку, малу браду, као онај ексемплар на нашој *табли I.* (слика с десне стране доље).

*

Хелдрајх извјешћује (о. мј. стр. 20.), да и на острву Самотраке дивље козе живе, а по Денфору (Danford) (о. мј. стр. 459.)

спомиње већ Варо (Varro, књ. II., дио 1.) те козе под именом „*Rotae*“. У Атини сазнао је Рајзер по дру Крипери (Krüper), да таких и данас има по самотрачким планинама, које се уздижу до висине од 1600 *m*, па да су одонуд више пута живи и убијени ексемплари донесени у Атину, који су длаком и роговима посве слични козама на Јури[1]).

У једном чланку о аустријским ископинама на Самотраки („Augsburger Allgemeine Zeitung“, 1876., стр. 194.) спомиње Бендорф (Benndorf), да су се по Вару као знаменитост острва напоминане дивље козе до данашњега дана (1872./73.) одржале.

*

Надовезујући на тај опћенити опис коза на Јури морам сада споменути, да су у бечком дворском музеју два јарца, означена као бастарди између *Capra aegagrus* и домаће козе (пасмина није поближе назначена), који потјечу из менажерије у Schönbrunn-у. Једному *(F)* јесу $4^1/_2$ године, другоме *(G)* преко двије године. Оба су за чудо слична јарцу с Јуре *(A)* у сарајевском музеју, кога сам овдје описао и у слици приказао. Како се може разабрати, подударају се како продуженом длаком (зимска длака), затим бојом укупне длаке и загаситог писа, тако и у погледу облика рогова, па нам то даје знаменит знак за просуђивање јурских коза у погледу мјеста, које их иде у суставу.

*

Још о једном другом јарцу да овдје прозборимо *(H)*.

Како веле, живио је он подивљао на острву Еримомилос, гдје га уловише пастири, а у Адаманту на Милосу набавио га је Рајзер, те га допремио у Илиће, гдје и данас живи уз козу *(D)* с Јуре *(слика 2.)*.

Вели се, да је подобом врло сличан јарцевима с Јуре́, само да је још нешто здепњастији, рогови су му истог облика као у дивљих јарцева на Јури. Него величином и бојом длаке разликује се од њих. У јесен год. 1895. и 1896., када сам га први пут видио, био је у свему сив као жељезо, по странама врата и трупа бијаше јасно нечисте крѐм-боје, поједине длаке бијеле, према врху крѐм, ртови већином црни, отуда укупни сиви дојам, вунаста длака на леђима јасно сива. Стражња страна предњих ногу од дбњег чланка почевши, стражње ноге на унутрашњој страни стегана и отрага од кољена па на ниже

[1]) Није дакле сасвим истинито, када Денфор (o. мј.) узима, да по Вару споменуте козе подобају врсти *Capra aegagrus*.

нешто загаситије драпове боје, трбух, скротум и бокови готово чисто бијели. Глава у свему црна, изнад очију и по образима са нешто крём помијешана, уши с поља крём без црних врхова. Брада, предњи врат и груд, широка хрптена пруга и реп, широка пруга око врата, гребен, побочна линија на размеђу између груди и трбуха, спољашна

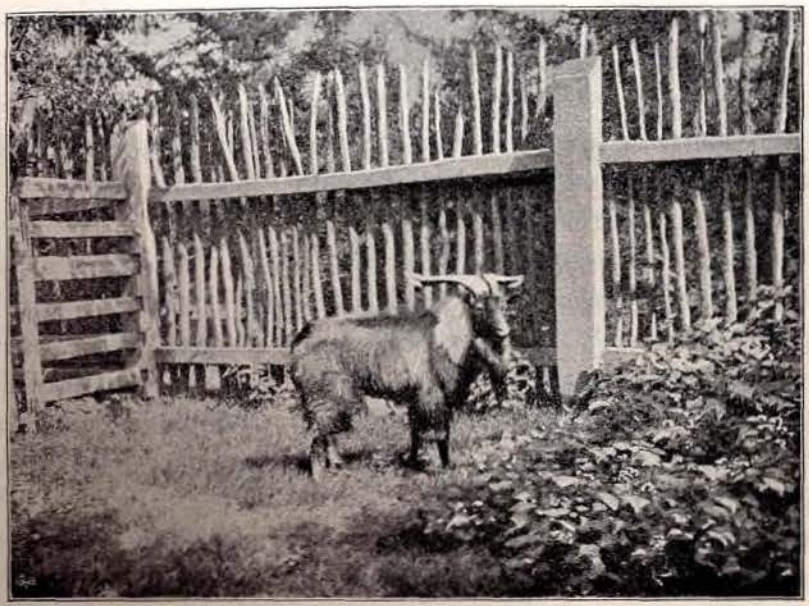

Слика 2.

страна стегана црна. Длака дугачка и чупава, нарочито дуж хрпта, откуда се и поједине, до 20 *cm* дуге црне и мрке длаке као дувак спустише преко краћих длака низ бокове. Длаке на предњим и стражњим стегнима такође веома продужене, црне, понешто смеђом, шамоа и крём помијешане. Ноге сприједа посвема црне, само отрага бјелкасте. Реп црн с бијелим врхом.

Дивље козе острва Еримомилос.

(Aegocerus pictus Ehrhard.)

Фидлер (о. мј. стр. 449., 450.) приклања дивљим козама, које потјечу из времена Хелена са Антимила (Еримомилос) овај опширни опис: „Када се приближисмо средини острва, опазисмо тамошње дивље козе, али оне бијаху тако плашљиве, да сам их могао само на дурбин мотрити. Оне су мрке, имају велике, натраг узвинуте рогове, веће су него најјаче козе, те буду више него $1^1/_2$ пут теже од најтежих коза. Оне чине необичну пасмину, која се овдје одржала од најстаријих

времена, нигдје је више нема у својој Грчкој; јер на свим острвима, гдје се говори о дивљим козама, све су то само подивљале, које се слабо разликују од тамошњих стада, те међу њима има често посве једнаких. Иначе би кадшто Кандиоти долазили амо, да их убијају из својих диљки, које далеко носе. Нашао сам подаље, гдје се уз источну обалу дешава мала, отворена долина, више ханџаром одсјечених рогова и двије лубање. Ако се та дивља коза покаже као засебна спеciес, онда би је требало назвати *Capra graeca.* Ја сам предложио, нека се забрани, да се те козе убијају без особите дозволе, да се та пасмина, од које само још има двадесет и неколико комада, сасвим не истријеби. Те се козе љети морају задовољавати само морском водом уз оскудну пашу на сухим трахитским пољима.“

Ту је форму козе онда и Ерхард 1858. описао у „Fauna der Cycladen“ по једној мјешини, коју је добио 1854. (у мају садрта). Ерхард је нашао, да је она различита од азијске безоар-козе или од Пасенга *(Capra aegagrus),* те ју је према тому означио нарочитим именом као *Aegoceros pictus*[1]). Као главне разлике наводи он, да су козе са Еримомилоса мање и да друкчије намјештене рогове имају, него азијске безоар-козе.

Ерхардове изјаве о сродности његовога *Aegoceros pictus* нешто су непоуздане, али он најпослије долази до закључка, да је та коза различита од Пасенга, онда од кретске козе и од козе са Јуре, али да ће ове три потоње бити идентичне, те да дакле по његовој номенклатури све три припадају врсти *Aegoceros aegagrus.* Ерхардова козја мјешина била је, како он вели, од дорасле животиње, која је, судећи по наведеној дужини рогова и по аналогији с разним, по мени испитаним роговима, могла бити јарац од 3—4 године. Из Ерхардовог описа његовог *Aegoceros pictus* истичем овај навод:

„Дужина од губице па до накрај репа 5′ паришке мјере, репа 8″, рога иза завоја га измјеривши 18″, браде 6″ ушију 3″ 5‴. Висина у грби 2′, при крстима 25″. Подоба веома пружена са размјерно кратким ногама и кратком главом. — Длака на глави риђа, тјеме, чело, пруга преко очију, носног хрпта уз горње и дôње усне, брада, сасвим црни. Уши с поља изабел-жуте, изнутра жељезасто сиве. Затиљак и обје стране врата, горњи хрбат до репова коријена сиви, блиједи, т. ј. помијешане бијеле, изабел-жуте и жељезасто сиве длаке, с темељном лугастом длаком.

Спољашња страна предњих и стражњих ногу, стегна и бокови јасно су риђи. Врат и вôља сасвим црна, трбух и тртица бијела. При

[1]) Слика те козе, на коју се Ерхард стр. 35. позива, није никад објелодањена, исто тако као ни слика од јурске козе.

затиоку почиње $1^1/_2''$ широка, од продужене длаке образована, сасвим црна линија, која се простире уздуж цијеле хрптенице и преко крста до сасвим црног репа; преко плећа тече 3″ широка, црна попречна трака, која се на плећету и гњату разрјешава и мрку плоху, откуда се сасвим црна, широка линија простире дуж брида предњега гњата до расцјепа папака. Изнад т. зв. кољеновог carpusa — велик, гб, рожаст жуљ. Друга широка црна трака почиње при кољену, и тече одвајајући бјелину трбуха од црвено-сивкастог бока, беспрекидно преко отражњих бутова дуж предњег брида стражњих ногу до расцјепа папака; најпослије долази изблијеђена трака од затке и губи се при тарзу. Унутрашња страна предњих и стражњих ногу бијело-жута. Копите велике, грубе, жељезасто сиве; у средини сваке копите по дужини јак жљебић. Рогови усправни, чине правилан кружни сегменат, отрага су тупокутно заокружени, сприједа бридасти са јако избоченим, неправилним рожним гужвама, нејасно попречно нагрешпани, жељезасто сиви. Брада врло густа и јака, напријед уперена, готово кудраста. Длака по крзну храпава и груба. — Име сам одабрао по врло лијепој, јако маркираној боји.“

Хелдрајх се у својој „Faune de la Grèce“ (стр. 19.) противи назору, да се Ерхардов *Aegoceros pictus* разликује од *Capra aegagrus,* па мисли, да козе са Еримомилоса исто тако као оне са Крете припадају тој врсти.

Прелазећи на оне ексемпларе, што су у сарајевском музеју, и на приопћена ми по Рајзеру опажања са Еримомилоса, хтио бих понајприје истакнути, да на онога, на нашој *табли II.* насликаног, од прилике шестогодишњег јарца *(a)* уопће сасвим лијепо пристаје горе саопћени опис Ерхардов, тако да ми га не треба поближе карактерисати. Он је само мјестимице још гаравији, него Ерхардов јарац, који је очевидно био нешто млађи, па су и рогови у нашег јарца на крајевима понешто извинути, што Ерхард не спомиње. У другу руку истичемо и овдје велико подударање у укупној длаци са старим јарцем са Јуре, насликаним на *табли I.,* од кога се додуше обликом рогова и дужином длаке одиста очито разликује. По Рајзерову казивању ваља га означити типичним ексемпларом старих јарцева са Еримомилоса. Он је видио још око 5—6 глава јарцева пригодом свога боравка на острву, једнаке длаке и на крају понешто извинутих рогова. Ја тај комад нијесам видио на своје очи, јер је истом године 1897. приспио у сарајевски музеј. Настријелио га је маркиз Ивреа у јануару те године и уловио га, па је имао жив да буде допремљен у Сарајево, него је већ при крају свога пута у Мостару угинуо. Има, дакако, зимску длаку.

Јарац *(b)* на *табли II.* (доље с лијеве стране) по прилици је од $2^1/_2$ године, те бојом подоба јарцевима истог доба у љетној длаци са острва Јуре, него су рогови на крајевима тек још слабо извинути. — Горњи је хрбат блиједо сив, поједине су длаке смеђе и изабеласто жуте с гаравим врхцима. Јасних длака напрама кичми има све то више. Плеће и стегно претежно је риђе, бо̄ља јасне крѣм-боје; предњи врат и предња груд претежно црна, помијешана с крѣмом. Трбух, унутрашња страна предњих и стражњих стегана жућкасто-бијела, исто тако скротум. Изнад жуљева предњих ногу жуто-бијела пјега. Трака на затиоку 2—3 *ст* широка, црна. При плећима вуче се преко предњег стегна црна пјега, која је наспрам нутарње стране доље као одсјечена. Предње су ноге испод кољена јасне шамоа-боје, сприједа имају црну траку, која допире до расцјепа папака. На размеђу трбуха и груди загасита, гарава пруга. Исто се таква пруга вуче с прије̄да од слабина на спољашњој страни отражњих стегана на предњој страни стражњих ногу доље до расцјепа папака, те прама до̄њем крају и даље бива посве црна, на кољенима с поља има по једну црну пјегу. Пруга дуж хрпта до реповог коријена и сам реп посве црн.

Коза *(c)* на *табли II.* (доље с десне стране) показује много сличности с козом са Јуре *(C)*, длака јој је у главном такође̄р црвенкасто-жуто-смеђа, само још за један тон јасниja, на горњем хрпту више једномањаста, исто тако на плећима и предњим стегнима. Од чела па до носног хрпта гарава пруга, исто таква од очију до горњих усана, линија дуж хрпта истом при насаду врата почињући, наспрам реповог се коријена простирући и као и реп црна. Ноге црно писане као у јарца *(b)*. Трака око плећа и побочна линија једва назначена. На предњој груди само кратка, црна пруга. Во̄ља, предњи врат, као и цијела до̄ња страна и унутрашња страна стегана јасне крѣм-боје. Та је коза без браде, очевидно је млађа, него коза с Јуре.

По Рајзеровом казивању козе су на Еримомилосу мање једнаког обличја, него оне са Јуре, пошто међу њима има много више бастарда. Он пише:

„Осим риђих има и јасно-шамоа и црних, као она неколицина са Јуре, које се такође̄р сматрају бастардима. Ови су јаснији ексемплари при томе и далеко најјачи, имају велике, дјеломице горостасне рогове, које у велике нагињу творби чворова. Неоспорни су бастарди или можда подивљале домаће козе, које су се посвема прибиле уз дивље козе, ове животиње, које смо више пута видјели: једна посвема црна, слаба коза незнатних рогова, онда једна посвема јасна од прилике такве длаке, као у козе *Capra ibex*, без сваког црног пӣса, и једна

рића с великим бијелим пјегама на грудн прама лијевој страни. Маркиз Иврea извијестио је, да је он ону црну козу, као и ону рићу с бијелим пјегама још зими 1896./97. видио међу осталим дивљим козама. И госп. Б. Уајтед, који се узалуд трудио, да на Антимилосу поубија коза, приповиједао је о та два ексемплара абнормалне боје. Сполни спој и јарење наступају за мјесец касније него на Јури, наиме први средином августа, потоње у јануару."

О боравку и начину живота тих коза вадим из једног извјештаја Рајзеровог у главном ово:

„Карактер Еримомилоса посве је различит од онога три пута по прилици већег острва Јуре. Еримомилос (данашњи Грци познају само то име) вулканског је постања, те оно жарко, љубичасто и модро вулканско камење, врста андесита, врло се споро троши и чини нешто хумуса, тако да по њему само на ријетко расту бодљикаве траве, па једва десетак смокава и дивље маслине могу за невољу да животаре. Три пута је острво претражено, па су се на њему поглавито само ове растлине могле наћи: *Critmum maritimum, Poterium spinosum, Teucrium graecum, Centaurea spinosa, Rhamnus oleoides.* (По одређењу госп. дра Е. пл. Халачија (Halacsy).

Укупно лице оних голијети сјећа на наше планине изнад међе дрвља. Творба је хридова веома необична, бизарна; љуштурасте удубине, на облик суфлерових заклона издубљени шуљеви уз стијене, па и овеће пећине козе радо бирају за своја заклоништа и почивалишта. Најомиљенија заклоништа тих коза находе се на окомитим острминама и у дубоким, рушевином засутим засјецима на сјеверној и западној страни острва; док је једино пристаниште на источњ страни. Осим у нада све занимљивом, кишницом напуњеном кратеру, пра̀во на врху, од кога су древни Грци удесили базен, ограђен тесаним камењем, нема на Еримомилосу слатке воде, али за то близу мора има више врела с извор-водом, којима козе радо и често долазе. Онај у базен претворени кратер на врху покривен је неком врстом потамогетона; вели се, да је врло дубок, а има у њему изврсна, питка вода, која све птице из околице привлачи.

На острву осим дивљих коза сада само још живе питоме овце. Пред више година било је ондје и домаћих коза, али су ове побјегле, па их махом морадоше из пушке поубијати. Познаваоци прилика на острву од 35 су година пастир Ђорђе Вихос пак месар и ловац Бредо̀логос, Крећанин у Адамантосу, који је пред више времена због више политичких убистава морао побјећи из своје домовине. — Него овај потоњи, бодра људина и страствен ловац, не умије да се

вере по хридовима, док насупрот стари Вихос умије да козе потражи у њиховим заклоништима.

По Вихосову казивању бијаше прије десет година по прилици око 600—700 глава коза, па их се могло наћи у сваком крају острва; сад их он сасвим право рачуна 70—80 глава.“

Ерхард јавља, да су се те козе већ у његово доба (1854.) само још појединце виђале, док су се по казивању житеља на Милосу неколико деценија прије тога находила стада од 10—15 глава.

Др. Крипер у Атени изрекао је наспрам Рајзера мнијење, да су те козе ваљда прије једно 500 година уведене из Крете, пошто од првога стољећа по Христу више пута бијаше насељавања са Крете.

Број коза смањио се по Рајзерову мишљењу нарочито за то толико на Еримомилосу, јер су их сами жители Еримомилоса ловили и убијали. Године 1876. одаслао је свеучилишни музеј у Атени препаратора Реберга (Rehberg) на острво, који је тамо уз велике потешкоће убио једнога старога јарца, који се сада налази у музеју у Атени (Хелдрајх о. мј. стр. 19. по Рајзеровом извјештају). Хелдрајх каже, да је он увјерен о идентичности те форме с оном на Крети.

Од странаца само су више Енглеза од посаде за крстарења ратних бродова 1892. и 1893. онуда удешавали велике ловове. Прве године убијено је у један дан 12 коза и уловљено једно јаре, један веома велик јарац остао је лежећи на једном неприступачном мјесту. Свима козама помно згулише кожу, па је понесоше. Касније Енглези имадоше штокаких неугодности, јер нијесу имали ловачке дозволе. — Те ће козе за 10—12 година стално поизумирати, ако не добију издашне заштите, пошто је лако по оном малом острву у лову проћи свуд унакрст. — Маркиз Иврea јавио је Рајзеру, да се опажа, како су од год. 1894. опет пошле на мање.

Рајзер о томе лову саопћује ово што слиједи:

„Најбоља ловачка метода, нарочито зими, када се козе врло ниско спуштају, јест озгор с копна и оздо̀ с мора у барци. Ову врсту лова љети врло често помета жестока бура, јер кад она стане дувати, онда не помажу ни весла ни једра.

Па како још нема ваљаних ловачких паса, то се у онаким приликама лов само може ограничити на хајку и на ухођење по трагу, односно на изненадно нахрупљивање на козе по стијенама или при дну стијена. Још се није покушало чекати их на напојишту, и биће, да је то врло непоуздано.

Када је допуштао вјетар и вода, онда смо реченим начином ловили с мора и с копна, а иначе бисмо само излазили на ухођење по трагу.

Моје тане, кад сам га испалио на 200 корака, добро је схватило: јарац од двије и пō године пао је, па се онда силно ногама стао бацати, док се најпослије не скотрља у понор, откуда га Сантариус и Вихов с много муке и натеге готово неозлеђена довукоше.

По казивању у Адамантосу на Милосу настањених Крећана има на разним мјестима на Крети још веома много коза, које су бојом посве сличне онима на Антимилосу, али имаду виткије и веће, не спрам спољашње стране извинуте рогове.“

Како је на почетку тога одсјека речено, испоредио је Ерхард дивље козе на Еримомилосу с онима на Јури, Крети и у Азији, па је ове три задње поставио оној првој насупрот. Ја бих то испоређивање поновио, па ћу овдје за то у кратко још проговорити о дивљим козама на Крети и у Азији.

Дивље козе на Крети.

(Capra cretensis Brisson.)

Да на Крети има дивља коза, то се зна већ из старог доба. Већ их спомињу Аристотел и Цицеро, а бајка о кози Амалтеја (Amaltheia), која је на Крети дојила Зевса, пошто га је мати му Реа (Rhea) онамо донијела, да га сачува од засједа оца му Кроноса, пада паче у митичка времена.

Разне антикне скулптуре, а нарочито новци са Крете, приказују козу на Иди у карактеристичној подоби, која се и данас јасно распознаје (О. Келер [Keller]: „Thiere des klassischen Alterthums“. Innsbruck, 1887.).

Старији извјештај о тој врсти козе находимо у дјелу од Белона ди Ман (Belon du Mans): „Les Observations de plusieurs singularitez et choses memorables, trouuées en Grece, Asie etc.“ Paris 1554. 4°. Стр. 14. Дио XIII.: „D'une espece de Bouc saulvage frequent en Crete que les François nomment un Bouc estein.“ Белон ту јавља, да су јариће често ловили, по домаћим козама одгојили и упитомили, а на старе животиње да су лов чинили стријелом. Опис се посвема подудара, а придана је и слика, која приказује старог јарца велике браде и силних рогова, али су ови више налик на рогове алпинског козорога *(C. ibex)* како у погледу завоја, тако и у погледу чворова.

Брисон („Regne animal“, 1756., стр. 73.) једини ју је означио горњим латинским именом *Capra cretensis.* Већина аутора сматра је идентичном с безоар-козом западне Азије *(Capra aegagrus),* тако Ерхард, Бленфор, Денфор и т. д. Потоњи аутор износи у своме

саставку: „Notes on the Wild Goat *Capra aegagrus* Gm.“ (P. Z. S. 1875., стр. 458.—468.) многобројне цитате о кретским козама. Него тек нас је Склетер (Sclater) поближе упознао шпецијално с том врсти козе, који је уз кратке биљешке о њима још двије слике објелоданио.

Понајприје Склетер (P. Z. S. 1872.: „On animal in the Society's Gardens“, стр. 689., дио 58.) под Ерхардовим именом *Capra picta* — доноси слику кретске козе, која је 1871. доспјела у врт зоолошког друштва у Лондону, и коју он пригодом свог првог извјештаја о њеном доласку (P. Z. S., 1871., стр. 627.) није ни назвао био, доказ, да није био на чисту о томе, којој она врсти припада, па да се о њој за онда слабо шта поуздано знало. Него она слика ту животињу, како могу судити по више ексемплара, које сам видио, не приказује у нормалној боји, некуда је необично загасита, па ако је слика подобала оригиналу, онда се може узети, да је дотична коза била необично загасит, меланотички ексемплар, или можда не посве чисте крви, што такођер ласно може бити, пошто се козе на Крети гласом више извјештаја пригодице мијешају с домаћим козама. (Види између осталих Ерхард, стр. 38.)

У даљој једној биљешки (P. Z. S., 1874., стр. 89., 90.) означује Склетер кретску козу као *Capra aegagrus,* изричући при том већ увјерење, да је она идентична с дивљом козом западне Азије. Једна још каснија публикација „Remarks on various Species of wild goots“ (P. Z. S., 1886., стр. 315., дио 31.) од истог аутора доноси слику од прилике 5-годишњег јарца са Крете, за кога се може све о све рећи, да је типичне длаке (по својој прилици зимске). Склетер примјећује том пригодом, да по његову мнијењу не може бити сумње о томе, да домаће козе поглавито потјечу од *Capra aegagrus,* али можда с каквом примјесом од коза других врста из различитих крајева. То је назор, који је већ прије тога поновно изречен, па је од онда опћенито проширен и на који ћу се касније још свратити.

Никако не стоји, што Блазиус („Naturgeschichte der Säugethiere Deutschlands und der angrenzenden Länder von Mitteleuropa“, 1857., стр. 483.) козе са Крете, Антимилоса и Јуре означује равним онима из сјевероисточне Африке као *Capra beden.* Исто је тако криво, што Рекли (Reclus) у својој „Nouvelle Géographie universelle“, Paris 1875., стр. 103. тврди, да се *Capra caucasica!* находи на Крети и Антимилосу.

Ја ћу сада описати кретске козе по разним ексемпларима разнога доба, које сам сам имао прилике видјети, па ћу тај опис попунити вијестима, које сам с других страна добио о дивљим козама.

Понајприје да споменем онај чопор, што сам га у јесен 1896. видио на Ријеци и што га госп. Б. Уајтед држи у једној огради у врту свога оца.

У њему онда бијаше 16 комада, који су још имали љетну длаку. Међу њима бијаху 3 јарца у четвртој години, неколико исто тако старих коза, и онда више младих коза разнога спола, све до јарића од 5 мјесеци. Чинило се, да се те животиње веома добро находе, што се могло судити по томе, како бијаху живе и гојне. Старији јарцеви бијаху при томе врло питоми, пуштали су да их се дотакне, могло их се без особита отпора мјерити, док су козе и млађи јарчићи били врло плашљиви. Веома су велику снагу те козе показивале у скоку, а поједине би по неколико пута прескочиле високу ограду. У јесен 1897. даровао је госп. Уајтед 2 своје козе царској менажерији у Schönbrunn-у, гдје су одмах по своме доласку добиле мјесто с оградом три метра високом. Чувар хтједе те животиње, пошто их је лијепо удомио, саме себи препустити, али једва што је био отишао из њихове ограде, опази он одједнећ, гдје онај јарац од двије и по године, који такођер бијаше веома питом и привржен, путем за њиме трчи; он је у једном трку прескочио ону високу ограду, и то тако лако, да чувар ни чуо није.

Четверогодишњи јарцеви на Ријеци имали су риђу темељну длаку (као дивокозе љети), о врату више, на трупу мање бијелом длаком измијешану; лице посве црно, само изнад сваког ока јасна пјега; окрајци усана такођер црни, с уском, јасном пругом на горњим уснама са сваке стране близу усних кутова; брада црна, страга понешто бијелом длаком измијешана, врло густа, равно спуштена, дуга. Затиљак црн с бијелом длаком измијешан; пруга дуж леђа посве црна; трака преко плећа и предњег врата црна с бијелом примјесом. Предња груд такођер црна, отуда се загасита трака између предњих ногу простире наспрам отражњег краја; побочна пруга и кичма црно измијешана. Предње ноге крём-боје, сприједа с црном, изнад кољена прекинутом уздужном пругом; стражње ноге такођер крём-боје, с извањске стране на гљежну за скок црна попречна трака, с приједа загасита уздужна пруга, Дбња страна бјелкасто крём-боје, исто тако плоха, која је по странама при стегнима нејасном загаситом пругом ограничена.

Лијепо завинулим роговима не бијаху крајеви извинути, него канда некуда више нагињаху зближити се. У ријечких ексемплара рогови веома расту; госп. Уајтед мисли паче, више него у дивљих ексемплара.

Главна боја двогодишњих јараца бијаше готово посве риђа, само са сваке стране пруге дуж хрпта и о врату понешто с бијелом длаком

помијешана; чело и хрбат од носа црн, јасном траком одвојен од црне пруге, која тече од очију до усних углова. Окрајци усана сприједа понешто бјелкасти, у средини црни, са страна мелирани. Брада црна, од прилике 6 *cm* дуга. Затиљак, трака преко плећа, предњи врат, прса и побочна линија више мање јасно загасито мелирана, само пруга дуж леђа посве црна. Предње и стражње ноге као у старијих јарцева писана, а дбња страна као у ових крѐм-боје.

У још млађих јарцева бијаше длака све о све јасније, загасите траке и пруге још нејасније, више са шамоа измијешане, осим ногу, које су биле налик писане као у старијих животиња.

Козе у четвртој години живота бијаху риђе, али нешто јасније него четверогодишњи јарцеви. Чело и хрбат од носа црн, исто тако пруга над очима; између оба јаснија трака. Усне у средини црне, по странама мелиране. Затиљак, предњи врат и груд црна и шамоа мелирана, дакле нејасно писана, побочне линије слабо натукнуте, траке преко плећа нема никако; пруга дуж леђа црна, не допире посвема до реповог коријена. Предње и стражње ноге готово тако загасито писане као у јарцева.

Млађе козе бијаху у свему што млађе то јасније и мање разговјетно писане, само ноге готово тако загасите, као у одраслих.

Види се дакле, да риђа длака у тих коза, како старије бивају, понајприје бива нешто загаситија, засићенија, а послије да се више измијеша са длаком јасно крѐм-боје и бијеле, нарочито с обје стране врата, и да у исто вријеме све више излази загасито писана.

Примјеса бијеле длаке уз риђу главну боју не показује се међутим у јарцева само кад бивају старији, него и у зимској длаци, и то, како ми госп. Уајтед бијаше пријазан саопћити, још и више, тако да већ и трогодишњи јарцеви зими излазе готово посвема бијели, још више него по Склетеру (Sclater) насликани јарац (P. Z. S., 1886.), на којој бјелини се онда тим више истиче таман пѐс. Зими буду длаке насред хрпта врло дуге, и ако не толике, колике су у дивокоза.

У коза је разлика у боји љети и зими врло малена, она у то годишње доба све о све буде нешто загаситија.

Та мијена у боји бива у јесен прије парења, те је на почетку парења у новембру готово довршена. У прољећу мијењање у главном наступа доста касно, оно почиње у јуну, а доврши се тек касно у јулу.

Вријеме парења наступа на Ријеци, као и у коза на самој Криети, у новембру; а јаре се тамо и амо једнаким начином почетком мјесеца маја. То је на Ријеци кроз четири године редовно тако бивало.

По Уајтедову казивању лове Крећани козе поглавито зими, и то хајком; при томе се и млади хватају у снијегу.

Осим оних коза на Ријеци имао сам још прилике испоређивати ове ексемпларе са Крете, од којих у кратко назначујем укупни колорит, при чему не спомињем пи̇̂с, који у главном остаје једнак.

Оба овдје споменута, по Уајтеду царској менажерији дарована ексемплара била су течајем прошле зиме (1897./98.) у свему прилично сличне длаке, смеђе с црном измијешане; двије и по̄ годишњи јарац горе на хрпту са нешто замијешане бијеле длаке, од прилике петогодишња коза више поједнако гаравo мрка.

У збирци дворског музеја чувају се:

Јарац, 6 до 7 година (Schönbrunn, 14. маја 1887.), зимска длака, сива, бијела, само на отражњим стегнима понешто жућкасто смеђа.

Јарац, 4 године (Schönbrunn, 23. маја 1891.), зимска длака, бијела, кроз коју понешто крѐм-боја провирује, на предњим и задњим стегнима жуто-смеђа.

Јарац, 3-годишњак (Schönbrunn, март 1889.), зимска длака, труп бијел са примијешаном рињом длаком, врат по странама готово посве бијел, предња и задња стегна јако жуто-смеђа.

Јарац, $4^1/_2$ године (Schönbrunn, 18. октобра 1897.), љетна длака, риња, понешто сиво мелирана.

Јарац, 4 године (у пролећу на Крети убијен), длака за времена мијене, риња, мјестимице зимска длака сиво-смеђа.

Коза *(γ)* по казивању 19 година стара (Schönbrunn, 26. јануара 1880.), надјевена, риња, много црно мелирана — с маленом брадом (!).

Коза *(δ)*, од прилике 7 година стара (Schönbrunn, 5. септембра 1870.), надјевена, риња са много црним длакама помијешана, с малом брадом (!).

Коза, стара (Schönbrunn, фебруар 1889., I., 5.), зимска мјешина, сиво-смеђа.

Коза, млада (Schönbrunn, март 1889.), зимска мјешина, сиво-смеђа.

Коза (Schönbrunn, април 1889.), зимска мјешина, риња, с много примјешане црне длаке.

Дивља коза у малој Азији.

Capra aegagrus Gmelin.

Ова, обично као безоар-коза позната врста најприје је названа по Гмелину („Syst. Nat.“, I., 1788.) *Capra aegagrus.* Она међутим није проширена само по планинама Мале Азије, већ и по Кавказу источно још даље преко Персије до Белуџистана и према западном Синду. Бекстен (Buxton) је напомиње и у Авганистану.

Међа је њену нахођењу према сјеверу у једну руку у великом Кавказу, гдје се находи само мјестимице, тако у источном му дијелу (Дагестан), док је на јерменској височини, у т. зв. Малом Кавказу још има множина (Склатер: „Note on the wild Goots of the Caucasus“. P. Z. S., 1887., стр. 552., 553.); у другу руку казује се, да је у Белуџистану нема даље на сјевер или на сјевероисток од Боланског кланца и Кете (Quetta) (P. Z. S., 1882., стр. 234. и Бленфор: „Fauna of Brit. India“, 1888.—1891., стр. 503.).

Од Ц. Г. Денфора имамо потанко сложене извјештаје пријашњих аутора с приданим сопственим посматрањем у споменутој већ прије радњи (P. Z. S., 1875., стр. 458.—468.).

Драгоцјен прилог за познавање живота и лова безоар-козе или пасенга, како се *Capra aegagrus* назива, имамо од ботаничара Т. Кочија у „Schriften des Zoolog.-bot. Vereines in Wien“, 1854., стр. 201. до 210., под насловом „Der Steinbock im südwestlichen Asien“ *(Aegoceros aegagros* Wagn.).

Е. Норт Бекстен (North Buxton) („Short Stalks. With numerous illustrations“. London 1892.) описује угодним начином лов на пасенга, „the father of all the Goats“, на кога је лов ловио на Мајмун-Дагу (Maimun Dagh) код Шардока (Chardok) и близу Сунт-Дага, те нам га вјешто описује. Из тога и других описа слиједи, да се безоар-коза с крећанском највише подудара, длака јој је иста и мијења се као и у ове, по годинама и по годишњим добама.

Само су азијске козе на сваки начин веће и јаче од крећанских, а у јарцева су још пуно горостаснији рогови.

То се предочује испоређивањем мјера у различитих, овдје обрађиваних коза, које су ниже доље у једној табели средане. Крајеви рогова конвергирају у старијих животиња више мање. Само изузетно находе се и такве, којим су врхови рогова извинути.

Денфор истиче наспрам Фицингера (Fitzinger, „Sitzungsber. der k. Akad.“, Wien, XXXVI., стр. 471.), и Блазиуса („Säugethiere Deutschlands“, стр. 485.), да су козе посвема без браде. Пошто смо пак у старих кретских коза конштатовали малене браде, то ће се такве пригодице находити и у азијских. И Брем („Thierleben“, 1891., III., стр. 192.) наводи, да оба спола имају дугу браду; али овдје наведен придјев свакако вриједи само за јарцеве.

У дворском се музеју находе још ови ексемплари од *Capra aegagrus*, које само укратко хоћу да карактеришем:

Стар 10-годишњи јарац *(A)*, добивен из петроградског музеја. Не зна се право, из кога је краја тај јарац и овај што слиједи; етикета

каже „Алтај“, али то не ће бити истина, пошто се у литератури та планина нигдје не спомиње као боравиште безоар-козе, и ова се, како је већ речено, на истоку не находи даље од Болан-кланца.

Тај десетогодишњи јарац у главном је риђаст, о врату, на хрпту, при плећима и по боковима бјелкасто задахнут. Предња и задња стегна и слабине сприједа риђасте. Дȏња страна бјелкаста. Чело мрко, хрбат од носа јасније мрк, у осталом црно писан, као старији јарцеви са Крете, Еримомилоса и Јуре. Дуги рогови спрам врхова јако увијени.

Стари 5-годишњи јарац *(B)*, по казивању истога подријетла, у свему риђаст, само по образима, о врату и на раменима и са сваке стране црне пруге на хрпту, понешто бијело мелиране. Тамно писање свагдје слабије изражено, нарочито трака на затиоку, загасита пруга дуж бокова само натукнута. Врхови рогова понешто увијени.

Трогодишњи јарац из Курдистана *(Г)*, више сивасто смеђ, само чело, хрбат од носа, пруга на хрпту и ноге посве црне, трака на затиоку и иначе пȉс слабије изражен, дуж пруге на хрпту бијело мелиран.

Четверогодишња коза, такођер из Курдистана *(Д)*, посве исте длаке као јарац, у свему нешто јасније сиво-мрка. Необично већа и јача, него све друге прије споменуте козе са грчких острва.

*

Ако се сада испореде спољашња обиљежја тих четирију горе опширније описаних форми коза, које у разним крајевима живе у дивљем стању, онда се долази до ових сличности и разликости:

Прије свега се показује, да се боја код свију уопће подудара и да је код свих подвржена истим промјенама по сполу, годинама живота и годишњим добама. Полазећи од неког средњег доба, од 3—4 године по прилици, налазимо у то доба опћениту боју горње стране у јарцева љети живо рђу, у коза понешто јаснију и бљеђу, зими длака како у мужјака тако и у женке све о све бива загаситија, она је у женки гараво смеђа (смеђа, црно мелирана), али у мужјака више сиво смеђа, јер се у ових између загаситих длака јављају бијеле.

У млађих животиња љети је длака све о све јаснија и мање жива, насупрот је зими понешто загаситија, доста поједнако гараво смеђа у оба спола, јер се у младих јарцева још не појављује бијела длака или барем само мало.

У старијим годинама од 3—4 мијења се боја у коза слабо, највише ако буде нешто загаситија, у јарцева примијеша се смеђој

длаци више бијела и то помало већ љети, а много више зими, тако да у то доба године стари јарцеви на горњој страни изађу сасвим бијели. Бијела длака понајприје почиње поглавито на обје стране врата, онда се јавља с обје стране хрптене пруге, па се онда из године у годину све даље шири преко трупа. Загасити знаци на глави, врату, груди, хрпту, по боковима и стражњим стегнима и на предњим странама екстремитета у првој су младости у оба спола само слабо натукнути, мјестимице их нема, а годинама се множе, и то у јарцева више него у коза, тако да они први изађу чисто црно или мрко писани, те се тај пйс у различитим штадијама лијепо истиче између измјенично риђе, смеђо-сиве и бијеле темељне боје, те је то с правом Ерхарду дало повода, да козе на Еримомилосу назове *Capra picta.*

У коза загасити пйс никада није тако изразит, осим на образима; дуж хрпта и на ногама буде он и посве црн, на другим мјестима остаје он само више мање натукнут већом или мањом примјесом црне боје темељној. Зими је длака вазда дужа него љети.

Него јарцеви са Еримомилоса и Јуре показују наспрам оних на Крети и у Азији разлику у погледу развоја длаке, пошто је длака у коза са Еримомилоса, па и у оних са Јуре, љети све о све узевши, нарочито на неким извјесним дијеловима тијела дужа; нарочито на затиоку, по странама врата, као и на предњим и задњим стегнима. Чини се, да је и брада у њих јаче развијена.

У погледу дијелова тијела има такођер знатних разлика, како то слиједи из табеларног прије гледа разних по мени узетих мјера. Ако ове и само приближно могу да буду тачне, пошто у надјевених ексемплара при препарирању свакако нијесу остале непромијењене, док се опет живе животиње при мјерењу свагда мирно не владају, то се по њима ипак може по прилици процијенити релативна величина оних форми коза, о којима је говор. За тачније испоређивање требало би у осталом, да се може измјерити још више ексемплара.

Из ове табеле с мјерама (страна 51.) свакако слиједи ово: Трогодишњи јарац из Курдистана већи је од 4-годишњег са Крете, а тај је опет већи него 6-годишњи са Еримомилоса. Четверогодишњи јарац са Јуре опет је једнако висок као 6-годишњи са Еримомилоса, али је дужи од овога. По томе су дакле јарцеви из Азије очито највећи, а они са Еримомилоса најмањи. Јарцеви са Крете стоје међу ова оба; они са Јуре релативно су краћих ногу и здепнастијег тијела.

И Рајзер наводи, да су јарцеви са Јуре већа и јача дивљач, него јарцеви са Еримомилоса, што се може растумачити и много

	Тјелесне мјере од ових ексемплара	Дужина тијела од горње усне до реповог корјена	Реп	Висина рамена	Предња нога почевши од лакта	Стражња нога почевши од пете	Брада
		cm	*cm*	*cm*	*cm*	*cm*	*cm*
	Азијске козе.						
A	♂ 10-годишњи (из петроградског дворског музеја)	156	18	98·5	53·5	34	25
B	♂ 5-годишњи (из петроградског дворског музеја)	133	21	78·5	44·5	30	16
Г	♂ 3-годишњи (Курдистан)	139	12	83·5	45·5	29	12
Д	♀ 4-годишња (Курдистан)	126	17	74	47	27	3!
	Кретске козе.						
α	♂ 4-годишњи, жив на Ријеци 1896. .	111	16	74	43	?	18
β	♂ $2^1/_2$-годишњи (из Ријеке), жив у Schönbrunn-у 1898.	92	?	60	37	25	?
γ	♀ 19-годишња, дворски музеј	101	14	56	28	21	7!
δ	♀ 7-годишња, дворски музеј	114	12	60	35	23	11!
ε	♀ 3-годишња, жива на Ријеци 1896. .	106	11	59	34	23	.
ζ	♀ 2-годишња, жива на Ријеци 1896. .	102	11	58	34	22·5	.
	Козе са Еримомилоса.						
a	♂ 6-годишњи у музеју у Сарајеву . .	119	10	69	39	24	?
b	♂ $2^1/_2$-годишњи у музеју у Сарајеву .	112	14	65	34	22	9
c	♀ 6—7-годишња у музеју у Сарајеву .	110	15	62	35	22	.
	Козе с Јуре.						
A	♂ 4-годишњи у музеју сарајевском . .	141	18	69	37	26	15
B	♂ млад у музеју сарајевском	98	12	?	32	21	3
C	♀ 7-годишња у музеју сарајевском . .	118	14	62	37	23	7!
D	♀ 3-годишња, жива на Илицама 1896.	110	10	61·5	34·5	22	.
	Подивљала коза са Еримомилоса.						
H	♂ 5-годишњи, жив на Илицама 1896.	130	20	77·5	42·5	28	28
	Бастарди од домаће и дивље кретске козе.						
F	♂ $4^1/_2$-годишњи (из Schönbrunn-а), дворски музеј	114	17	65	35	23·5	16
G	♂ 2-годишњи (из Schönbrunn-а), дворски музеј	88	12	56	30	22·5	10

мршавијом пашом, коју ови пошљедњи имају. С тим се извјештајем свакако не слаже посве тврдња Фидлерова (о. мј. 449.), по којој козе са Антимомилоса бивају јаче и теже, него и највеће домаће козе; него је Фидлер дивље козе могао, како сам каже, само кроз дурбин посматрати. 4-годишња азијска коза апсолутно је највећа од свих. Козе других форми све о све су прилично једнаке величине, оне са Јуре једнаке су јарцевима дужега трупа, дакле су, испоредивши их с другима, ниже.

Највише удара у очи разлика у облику и величини рогова у јарцева. Њима је додуше то заједничко, да с прије̇да чине узак брид с чворастим узвисинама, које одговарају по једној години; него завој и закрет у различитих је форми више мање различит.

У азијских ексемплара најприје су рогови на разлаз завинути, испрва у сплоштену луку унатраг, прама врху завој бива јачи, а врхови се у старијих животиња од 4 до 5 година по прилици закрећу прама унутрашњој страни, излазећи из првобитне равнине завоја. Има додуше појединих ексемплара, у којих се врхови рогова наспрам извањске стране скрећу, али то су абнормални случајеви. Денфор је такво роговље насликао крај једног нормалног (P. Z. S., 1875., стр. 466.).

Дивље козе са Крете редовно имају исто тако намјештене рогове, као оне из Азије, са зближеним врховима, али се чини, да ови мање излазе из првобитне завојне равнине, барем је тако било у оних по мени испитаних, истина, још не врло старих јарцева. И међу овима се находи таквих, којим су рогови ван извинути. Један јарац таквих рогова живи по Рајзерову казивању сада у перивоју илиџанском. — У кретских коза опћенито рогови не нарасту толики, као у азијских.

Јарцеви са Еримомилоса имају насупрот врхове од рогова више мање ван искренуте. Тако то бијаше у свих ексемплара, које сам имао прилике видјети, а рачунам амо и већи број мање више спрхлих рогова, што их је професор Кнотек покупио по острву, и који потјечу од коза, што их је поубијао домаћи свијет, који главни украс својих трофеја не обичаје похрањивати, него га од убијене дивљачи одсијече и баци.

На острву Јури имаду дивље мушке козе највише различите рогове од доселе наведених. У ових је спољашна површина више мање напријед обрнута, већ од свога постања јаче дивергира, те се непрестано окреће прама спољашњој страни, тако да им пређашњи бридови према годинама животиње коначно описују шпиралу од пола до три четвртине закрета.

Ове табеле што слиједе на странама 53., 54. и 55., предочују размјере у величини рогова, при чему нарочито на око ваља узети мјере животиња једнаког доба.

	Овдје слиједе мјере рогова од ових ексемплара	Дужина од предњег брида до врха у *cm*		Размак врхова од рогова између себе у *cm*	Највећи размак предњих бридова у *cm*
		послије завоја	прави размак		
	Азијске козе.				
A	♂ 10-годишњи, надјевен, из петроградског музеја, у дворском музеју у Бечу	117	62	25·5	45·5
—	♂ 7-годишњи, рогови из Ђулбашче, од дра Штајндахнера (Steindachner), дворски музеј, Беч. .	102	54 и 50	11	37
B	♂ 5-годишњи, надјевен, из петроградског музеја, у дворском музеју у Бечу	65	46	46	48
Г	♂ 3-годишњи, надјевен, из Курдистана, дворски музеј, Беч	48	37·5	15	20
Д	♀ 4-годишња, надјевена, из Курдистана, дворски музеј, Беч	24·5	20·5	17	—

	Овдје слиједе мјере рогова од ових ексемплара	Дужина од предњег краја бридова до врха у *cm*		Размак врхова рогова између себе у *cm*
		послије завоја	прави размак	
	Кретске козе.			
—	♂ 7-годишњи, кожа, из Schönbrunn-a, 14. маја 1857., дворски музеј, Беч	81	50	лијеви рог одломљен
—	♂ 5-годишњи, кожа, из Schönbrunn-a, 18. октобра 1897., дворски музеј, Беч	59	48	22·5
—	♂ 5-годишњи, кожа, на Крети набављена, дворски музеј, Беч	60	40·5	31
—	♂ 4-годишњи, кожа из Schönbrunn-a, дворски музеј, Беч	46	38	23
α	♂ 4-годишњи, жив на Ријеци, јесен 1896., власништво госп. Уајтеда (Whitehead)	69	44	30
—	♂ 3-годишњи, мјешина из Schönbrunn-a, март 1889., из Крете донешен, дворски музеј, Беч	39·5	33	24·5
β	♂ $2^1/_2$-годишњи, на Ријеци ојарен, сада у Schönbrunn-у, жив	30·5	25	—
γ	♀ 19-годишња, надјевена, Schönbrunn, 26. јануара 1880., дворски музеј, Беч	16	14·5	15·5

	Овдје слиједе мјере рогова од ових ексемплара	Дужина од предњег краја бридова до врха у *ст*		Размак врхова рогова између себе у *ст*
		послије завоја	прави размак	
δ	♀ 7-годишња, надјевена, Schönbrunn, 5. новембра 1870., дворски музеј, Беч	21	18·5	12
ε	♀ 3-годишња, жива на Ријеци, јесен 1896., власништво госп. Уајтеда	25	21	5
ζ	♀ 2-годишња, жива на Ријеци, јесен 1896., власништво госп. Уајтеда	21	17	8
	Козе са Еримомилоса.			
a	♂ 6-годишњи, надјевен, убијен по маркизу Ивреа, сарајевски музеј	69	42	35
II.	♂ 4-годишњи, лубања на Еримомилосу нађена, сарајевски музеј	49	38	29
III.	♂ $3^1/_2$-годишњи, лубања на Еримомилосу нађена, сарајевски музеј	47·5	37·5	36·5
I.	♂ 3-годишњи, лубања на Еримомилосу нађена, сарајевски музеј	41·5	34	28·5
b	♂ $2^1/_2$-годишњи, надјевен, по Рајзеру убијен, сарајевски музеј	34	29	25
IV.b	♂ 2-годишњи, само један рог, нађен на Еримомилосу, сарајевски музеј	35	30	—
c	♀ 6—7-годишња, надјевена, по Вихосу убијена, сарај. музеј	19	16	9
IV.	♀ 4-годишња, само један рог, сарајевски музеј	19	17·5	—
V.	♀ 2-годишња, само један рог, сарајевски музеј	12·5	12	—
	Козе с Јуре.			
8.	♂ 6-годишњи, лубања	60	43	72
7.	♂ 5-годишњи, лубања	62·5	41·5	65
6.	♂ 4-годишњи, лубања	52·5	41·5	57·5
5.	♂ 4-годишњи, лубања	58·5	40·5	60
A	♂ 4-годишњи, надјевен, по Кнотеку убијен	49	35	54
4.	♂ 3-годишњи, лубања	47	36·5	48·5
3.	♂ 3-годишњи, лубања	46·5	30·5	46·5
2.	♂ $2^1/_2$-годишњи, лубања	42	33	43·5
1.	♂ $2^1/_2$-годишњи, лубања	37	31	44
B	♂ јаре, надјевено, по Кнотеку убијено	14·5	14	18·5
C	♀ 7-годишња, надјевена, по Кнотеку убијена	19	17	16
D	♀ 3-годишња, жива на Илицама, јесен 1896.	17	14	10·5

	Овдје слиједе мјере рогова од ових ексемплара	Дужина од предњег краја бридова до врха у *ст*		Размак врхова рогова између себе у *ст*
		послије завоја	прави размак	
	Подивљале козе са Еримомилоса.			
H	♂ 5-годишњи, жив у Илицама, јесен 1896.	54	40	58
	Бастарди с Крете иза домаће козе.			
F	♂ 4½-годишњи, надјевен, из Schönbrunn-a, дворски музеј, Беч	38	25·5	41
G	♂ 2-годишњи, надјевен, из Schönbrunn-a, дворски музеј, Беч	22	19	23·5

У азијских су дивљих јарцева по томе рогови већи него у осталих; у десетгодишњег су јарца рогови послије завоја мјерени од врха до другог чвора, који одговара другој години живота, дугачки 48 *ст*, а до трећег чвора, који подоба трећој години, дуги су 60 *ст*, дакле пуно дужи него у других форми истога доба. Што су козе старије, то се врхови све више приближују један другоме, тако да се понекад укрштавају.

На том бих мјесту још хтио да упозорим на различите назнаке о времену парења и о времену јарења.

Кочи (Kotschy) јавља, да у Малој Азији почетком зиме јарцеви, који донле по висинама сваки о себи живе, салазе к осталим животињама, — козама и јарићима — и да женке у мају ојаре по једно или по два, паче гдјекада и по три млада. И Брем (Brehm) за те козе наводи новембар као вријеме парења, мај за јарење младих. По Уајтедову казивању исто је тако на Криети, а у коза, што су код њега у огради, такођер је вријеме парења кроз четири године редовно наступало у новембру, а у мају би се јарићи котили. — Насупрот на Еримомилосу парење бива у аугусту, а јарење у јануару. На Јури, веле, да парење бива паче већ у јуну, а млади да се у новембру коте.

*

Када се сад испореде лубање јурских и еримомилских коза, онда се већ при површном посматрању опажају некоје разлике. Када се гледају са стране, онда профил јурске козе понајприје излази тиме карактерисан, што је он у носној партији више напријед сведен,

док је чело у исто вријеме натраг потиснуто, тако да тангента, повучена од предњег окрајка међу чељуснице на средини до челнице још захвата горњи дио међу-чељусница, а носницу од прилике по средини сијече. Она тачка, у којој речена тангента дотиче чело, стоји од

Слика 3.
Јарац с Јуре.

прилике изнад средине ока. Предњи окрајак насада рожних чешера лежи у једној окомици с отражњим окрајком очних дупљи.

У козе са Еримомилоса носни је хрбат више прав, док је насупрот чело више сведено, по чему предио носнога коријена излази

Слика 4.
Јарац са Еримомилоса.

више утиснут; једна од предњег окрајка међу-чељуснице према челу повучена тангента у том случају међу-чељусницу више и не дотиче, а предње крајеве носних кости једва да више и дохвата. Додирна тачка наше тангенте на челу лежи овдје над предњим очним окрајком, а предњи окрајак у челу усађених рожних чешера лежи пред отражњим очним окрајком, готово изнад средине орбите. Друге се разлике истичу

у погледу са стране, када се лубања, положена на једну равнину тако посматра, да сприједа међу-чељусницом, одзада грбама од чланака затиока дотиче равнину, дакле ако се напросто базом лубање положи на плоху једнога стола, и када се онда испореди положај појединих тачака напрам те плохе. Ту се онда показује, да се база лубање у јурске козе много на више насведе изнад те равнине, него у еримомилске козе, да сутура између базне окципетале и базне сфенојдале у прве

Слика 5.
Јарац с Јуре.

више лежи изнад те равнине, него у потоње, да се база затиока у једну, и партија непца у другу руку у јурске козе стрмије уздиже изнад те равнине, него у козе са Еримомилоса. *(Слике* у тексту *3.* и *4.* и на *табли III.)*

И при погледу сприједа, односно с гора, од прилике осовно на равнину, положену кроз окрајак међу-чељуснице и на грбе затиока, ударају некоје даље разликости у укупној грађи лубање обију испоређених форми коза у очи.

Ту се нарочито види, да је чело у јурске козе размјерно много шире, него у козе Еримомилоса, и да су у оне ноге рогова при

темељу релативно дебље и спољашном површином више напријед обрнуте, него у ове. Осим тога се у јурске козе очни окрајци у цијелости, предњи очни окрајци на по се више истичу. Ово пошљедње узроком је онда, да очне дупље у јурске козе више гледају у страну, а у еримомилске козе више напријед. Због тога, што је у јурских коза чело више натраг потиснуто, излази при погледу одозгор размак горњих

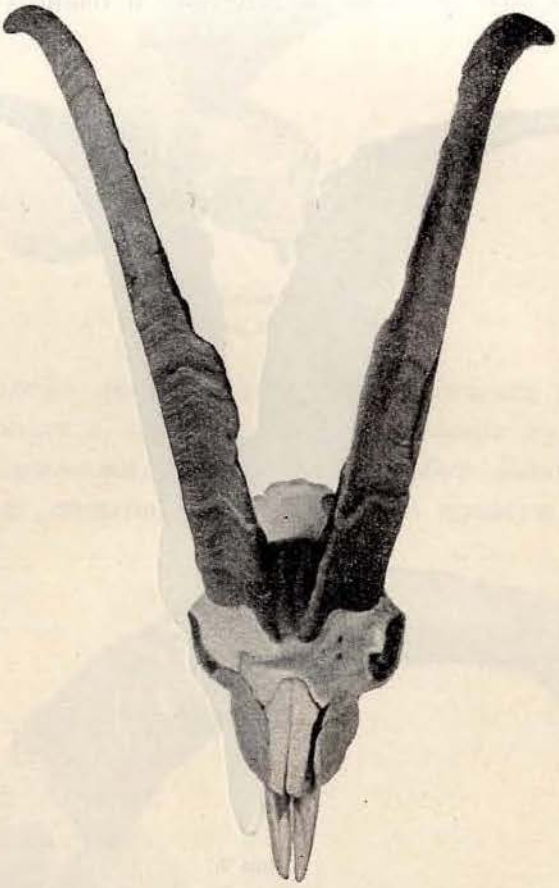

Слика 6.
Јарац са Еримомилоса.

крајева носне кости од предњих бридова рогова, односно од њихових ногу већи, него у еримомилске козе, у које се чело од носног коријена стрмије уздиже, па је заједно с ногама рогова даље напријед потиснуто. (Види горње слике обију лубања, *слике 5.* и *6.)*

Посматрањем лубања с предње стране или озгор нађе се такођер, да је образни дио горњих чељусти, нарочито тамошња мишична грба, у јурске козе више избочена, него у еримомилске козе.

Када се лубање јурске козе испореде с лубањама разних домаћих коза, онда се нађе, да су и у ових изражена више мање иста, горе

означена обиљежја. Ја сам имао прилике то нарочито посматрати на босанским козама са шпирално усуканим роговима и на лубањи једне козе из Валиског кланца. И ту линија профила посве право тече, те су грбе и бразде за прихват мишица јаче изражене, него у еримомилске козе, паче више нег и у коза с Јуре.

Еримомилске козе подударају се у другу руку у грађи лубање посве с кретским козама, од којих сам имао прилике да три испоредим; оне су само све о све нешто масивније, него у еримомилских коза.

Пође ли се сада посматрати поједине дијелове лубање јурске козе у једну, и еримомилске односно кретске у другу руку, онда се понајприје нађе, да се истоимене кости у исте форме коза већ по доби врло мијењају, тако да се од различитих форми коза само лубање индивидуа исте добе могу испоредити, али да и при истодобним лубањама исте форме индивидуална варијација у извјесним границама врло отежчава одређивање разлика у подробностима. Ја за то овдје поглавито узимам у обзир лубање од два истодобна (3—4 годишња) индивидуа форме јурске и еримомилске, које су насликане на *табли III.* и у тексту *слике 3.* до *6.*

Међу-чељуснице не показују никакве разлике, вариирају индивидуално више или мање у обје форме, те само једним кратким дијелом дотичу се носне кости; можда да им је горњи крај у еримомилских коза уопће нешто ужи, него у коза са Јуре.

Носне кости такођер се добро разликују, у јурских су коза само горе нешто шире.

Горња чељуст је у јурских коза виша, предњи јој је окрајак окомитији, назални наставак нешто шиљастији, више у дужину развучен. Побочни су дијелови јаче избочени, мишична грба, како је већ споменуто, више се истиче — у обје форме лежи она изнад четири кутњака; инфраорбитална рупа је изнад првог и другог кутњака.

Највећа се разликост истиче у челним костима у свези са различитим развојем и положајем рогова, односно рожних чешера. Већ је истакнуто, да се чело у еримомилских коза од носног коријена почевши стрмије успиње, него у јурских коза; то је услијед тога, што се у једну руку горње чељусти а с њима носне кости мање уздижу, а у другу је руку предњи дио самих челних кости више насведен, а то је опет условљено големим развитком челних дупљи *(sinus frontales).* Чело је само с прједа уже, а орбитални окрајци мање су избочени него у јурске козе. Челни шав испред рогова изгубио се већ у млађих, највише трогодишњих животиња, али је међу роговима и иза њих још и у старих лубања отворен.

Тјемене кости опет не показују никаке особите разлике; на лубањама, насликаним на *табли III.* види се, да у оне од јурске козе нешто наглије опада тјемена кост наспрам отражње стране; али и то није у свих ексемплара једнако. У јурских коза приближује се кут, што га чини челни продужак јагодичне кости (Jochbein) с јагодичним лу̑ком (Jochbogen) правоме, у еримомилске је козе тај кут уопће нешто шиљастији.

Непчане су кости у јуске козе нешто шире, нарочито у свом отражњем дијелу.

У затиљној површини подударају се такође обје форме у главном.

У погледу форме бубњевих кости (Paukenbeine) разликују се обје насликане лубање *(табла III.)* нешто више, али када се погледа више других лубања, онда се покаже, да и те разлике нијесу сталне, те је и у једне и у друге форме облик бубњевих кости негда више издигнут у кратак, а негда опет стиснут и продужен.

Исто тако не може се установити опћенита разлика у облику до̑ње чељуснице и зуба.

На пресјеку по дужини лубања у обију форми коза *(табла III.)* истичу се споменуте разлике дјеломице још јасније, оне показују различити ток профилне линије, јаче развијене челне дупље и јаче избочено чело у коза са Еримомилоса. У јурских је коза насупрот челна партија натраг потиснута, пак се ту у једну руку базални дио затилне кости, у другу пак нешце према средини окомитије успињу. Уздужни пресјек показује уз то, да је мозговна дупља у јурске козе нешто нижа и релативно дужа, него у козе са Еримомилоса. То се показује и када се лубања с поља мјери. Када се при томе проматрају лубање разних форми, које су између себе ближе у годинама, онда се показује, да је лубањина здјелица у јурских коза нешто дужа, пруженија и нижа, него у еримомилоских и кретских коза и да је за то у ових образни дио опет нешто више у дужину пружен, лубањина здјелица насупрот релативно краћа, него у козе с Јуре.

Када се на око узму овдје истакнуте сличности и разлике у појединим лубањиним костима, онда слиједи, да очита разлика у првом реду постоји само при челним костима, али да има само слабих разлика у оних дијелова лубање, који се тих кости непосредно хватају, и да се оне партије лубање, које више нијесу у непосредној свези с челним костима, уопће у велике подударају. Унаточ очите разлике укупне лубањине форме подударају се дакле, негледећи на челне кости, појединн дијелови веома, а разлике што их има, само су пошљедица

разлике у облику носних кости, које ваља свести на форму рожних чешера. Та је разлика међутим, пошто се тиче само акцесоричних органа, филогенетична, и свакако од подређеније вриједности, него подударање у облику осталих кости лубање, које по томе доказују близу сродност коза с Јуре с онима са Еримомилоса, односно с Крете. Од азијске *Capra aegagrus* могао сам у истину само једну непотпуну лубању да испоредим, али и на тој се задоста показало подударање с лубањама кретских коза.

*

Проматрање спољашњих обиљежја, као и испоређивање лубања једнаким нас је начином довело до тога резултата, да између ове четири форме, које нас занимају, има већа или мања сродност, па сад само још преостаје, да се установи релативни степен сродства и да се размотри, како ће се резултат, који ће се отуда извести, подударати с назорима, који су доселе изнесени с других страна.

Нема сумње, да истакнута обиљежја коза из Азије, са Крете и Еримомилоса упућују на веома близо сродство тих трију форми, и да су опет козе с Јуре најближе онима са Еримомилоса, али да је сродство између ове двије форме нешто даље, него између три најприје споменуте. Од ових опет су оне из Азије и Крете особито близе између себе, а већина испитача с правом их је схватила као једну врсту, па их ставила под једно заједничко име *Capra aegagrus*. Наши прикази показали су опет у другу руку, да између ових обију коза, које живе у крајевима морем одијељеним, барем у једном погледу постоји очита разлика, наиме у величини, по којој су азијатске козе надмашиле кретске. Можемо дакле све о све, поводећи се за најновијим обичајем, дивље козе из Азије и са Крете схватити као subspecies, као двије локалне форме, једну континенталну и једну инсуларну, те њихову разликост и триноминално изразити. Али и козе с Еримомилоса показују, како разложисмо, тако велику сличност с пређашњима, да њихово посвемашње одвајање од ових по врсти не налазимо оправданим, него бисмо и ове онима придодали као subspecies, јер разлика, која их карактерише стоји, у колико се могло установити, поглавито у нешто различитом развоју облика рогова, у слабој искренутости врхова од рогова. — Да ли ту осебност коза с Еримомилоса ваља свести једино на непосредни утјецај различитих животних услова, којим су оне у истину подвржене, и који свакако нијесу остали без утјецаја, то је дакако двојбено, јер очевидно се дивљим козама примјешало и крви домаћих коза, од којих поједине, како горе испричасмо, понекад оставе своје стадо, па се друже с див-

лима и рађају бастарде, од којих је некоје међу другима и Рајзер видио. Него то не ће бити разлог, да се и дивље козе са Еримомилоса фиксирају као нарочита локална форма, и негледећи на њихово постање. Добро ће дакле бити, за те три различите козе са Еримомилоса, Крете и из Азије примијенити заједничко име шпеције, *Capra aegagrus,* али кад има повода да се посебице истакну, онда то изразити триноминалном ознаком, у коју бих ја сврху предложио по пријашњим ауторима употребљена имена, па би те наше козе по моме суду овако ваљало назвати:

Capra aegagrus { *aegagrus* (Азија) / *cretensis* (Крета) / *pictus* (Еримомилос)

Него у погледу јурских коза било би по моме суду мјеста нешто другојачијем схваћању. Коза са Еримомилоса *(C. aegagrus pictus)* излази додуше као средња форма између дивљих коза из Азије и са Крете, али њена обиљежја показују веће разлике. Док су у козе са Еримомилоса само врхови рогова искренути, што на облик лубање једва да икако утјече, почиње искретање рогова у козе с Јуре већ при темељу, па се тиме знатно мијењају чепери рогова и укупних челних костн, а та промјена утјече онда — и ако размјерно не много — на сусједне дијелове лубање, тако да отуда резултира очита промјена укупне конфигурације лубањине дупље. Осим тога је у јурских коза здепнастија подоба, размјерно краће ноге, а и длака је нешто дужа, паче и боја чини се да је у оба млађа јарца нешто живље црвенкаста, него у других форми. Али сва та обиљежја има јурска коза заједнички с домаћим козама, што се гоје у Грчкој и на балканском полуострву. У ових налазимо махом у још вишој мјери завинуте рогове, краће ноге, дужу длаку, како нам тај хабитус показује подивљали јарац са Еримомилоса (*слика 2.*, стр. 37.).

Само је боја у домаћих коза разнолика и промјењљива. Али и ту у разним стадима често налазимо индивидуе, у којих је више или мање риђаста или риђасто сива боја и у сваке готово загасито писана длака, како је горе описана за дивље козе. Пригодом мојих екскурзија по Босни свуда сам налазио питоме козе онаке боје као у дивљих, нарочито сам пак такве видио и на седмичном марвинском пазару у Сарајеву. У осталом не бива ријетко, да се та боја дивљих коза може виђати и у домаћих коза наших аустријских земаља; и ту се доста пута налазе појединн ексемплари, који су дјеломице или посвема такве боје.

По таковом опажању близу је памети, да дивље јурске козе ваља у ближу свезу довести с домаћим, а томе у прилог говоре осим

истакнутих сличности и различити извјештаји о нахођењу подивљалих коза на гдјекојим грчким острвима, које сам већ напоменуо, и којим још додајем ове даље наводе, који доказују, како је та појава честа.

Тако вели Фидлер (о. мј. стр. 81.) за острво Скирос (Skyros): „осим споменутог камења хвалили су стари још и врсноћу овдашњих коза (Страбо, св. 9., стр. 437.), од којих у дивљим планинама острва има много подивљалих. И сада још држе козе у великој множини; рекло се, мислим, да их може бити 5000 на острву.“

Фидлер (о. мј. стр. 191.) јавља и за Антипарос (Олеарос), да је то од тињавачког шкриљевца састављено острво већином грмљем обрасло, па да има хране за стада, која на мраморном горостасу Пароса не могу живјети; Парани због тога своје козе држе на острву, које их храни до 500 глава и нешто оваца.

Надаље прича исти аутор (о. мј. стр. 201.) за Спотико, мало, пусто острво на југозападној страни Антипароса, да оно зими до прољећа служи за пашу козама, које почетком врућег доба године опет на Антипарос преметну; вазда некоје преостану, које се од стадâ одвоје и подивљају.

О пустом острву Полину (такођер Polyaegos) источно од Милоса, које се на многим картама такођер назива „l'isle brûlée“, вели напокон још Фидлер (о. мј. стр. 365.), да само у прољећу по неколико пастира онамо за неколико мјесеци долази са својим стадима, па да и ондје има дивљих коза, али само подивљалих, које нијесу постале засебна шпециес, као на Антимилосу (Еримомилос).

Надаље примјећује Ерхард у „Fauna der Cycladen“, да на турском острву Никарија (Ικαρος) живе дивље козе, за које он не каже, да ли су идентичне с његовим *Aegoceros pictus* (стр. 33.); надаље јавља исти у своме додатку (стр. 42.) о једном дораслом младом јарцу са острва Скопелос, који би се, не гледајући на раскренуте рогове посвема подударао с јарцем са Антимилоса, и да подивљале козе, које су се у свом начину живота посвема вратиле првобитној пасмини, живе и на 3500′ високом источном рту (Κορωνις) острва Наксос, те их тамошњи пастири убијаху из пушке, а не ријетко и праћком. О цикладском острву „Gioura“, старом Gyaros-у, које је сјеверно од Сире, јавља већ Ерхард на једном пријашњем мјесту (стр. 31.) своје књиге, да се ондје находе т. зв. дивље козе, које би међутим само невјешт испитач могао сматрати првобитном пасмином. „Ти су створови додуше посвема дивљи... добили су такођер подивљалошћу прилично сталну рињу длаку, али они се у свако доба паре с питомим козама, које се често на оно острво догоне на пашу... када се улове, брзо се упитоме...,

а рекрутирају се дневице од пребјеглих индивидуа из нових стада, која се од времена до времена онамо догоне. С тога те козе на Giouri ваља напросто сматрати одликом домаће козе, која је постала већом необузданошћу живота.“

Коначно још да напоменемо, да и Хелдрајх (о. мј. стр. 22.) вели: „Sur quelques ilôts de l'Archiple, notamment à Gioura (l'ancien Gyaros), il y a des chèvres demi-sauvages descendant des chèvres domestiques, qui l'on y a abandonnées et qui n'en diffèrent en rien que par leur caractère farouche et une coloration plus uniforme du pelage, mais elles ne sont nullement à confondre avec la chèvre Bezoar *(Capra aegagrus)* dont il a été question plus haut.“

На од времена до времена насељеному острву Оксија (Oxia) — пред ушћем Аспропотамоса при улазу у Коринтски заљев, живјеле су некоћ по Рајзеру такођер подивљале козе, које су, како му је казивано за његовог тамошњег боравка, становници сусједне Итаке (Ithaka) поубијали.

Није такођер невјеројатно, да је на Цериготу (Cerigotto, Antikythera или Aegilia), међу Церигом и Кретом, такођер негда било дивљих коза; то се може нагађати по ознаци „Aegilia“. Сабирач Леонис извијестио је међутим Рајзеру, да тамо сада више није налазио дивљих коза.

По многим историчким подацима излази дакле, да у јурским козама прије ваља назирати подивљале домаће козе, него ли да, како би Рајхенов хтио, у њима имамо пред собом „пралик“, који је уз безоар-козу утјецао на пасмине домаће козе.

Рајхенов сам наводи, да су по Кину (Kühn) у Хали (Halle) догојени потомци од безоар-јарца и домаћих коза разних пасмина за чудо слични његовој *Capra dorcas.* То исто вриједи и за бастарде између домаћих и кретских коза, одгојене у Schönbrunn-у. Готово је дакле експериментално доказано, да јурске козе потјечу од домаћих, да се оне могу сматрати производом укрштавања између таквих и останака безоар-коза, које су ваљда некоћ биле на Јури. У тих су бастарда у једну руку рогови, који су више слични роговима домаћих коза, у другу руку така им је боја, каква се уопће, нарочито што се тиче загаситог пи̇са, виђа у све три форме *Capra aegagrus,* коју смо овдје упознали. Не стоји, што Рајхенов вели, да у безоар-коза нема оштро омеђене црне огрлице, већ да само имају гараву пјегу на раменима и посве расплинуту огрлицу. То је тако само у коза и младих јарцева, па и у самих коза избија, кад остаре, црни цртеж, и ако не тако изразито, као у мужјака.

Кнотек (о. мј. стр. 9.) поводи се за назором Рајхеновљевим, да јурске козе уз *Capra aegagrus* репрезентирају једну форму, од које потјече домаћа коза. На више других мјеста изречен је насупрот назор, да су то само подивљале козе. Тако Пешијел-Леше (Pechuel-Lösche) у „Brehms Thierleben“ (III., 1891., стр. 193.), Лајдекер (Lydekker) у „the Royal Natural History“, II., 1894., стр. 24.), Хек (Heck) у „Hausschatz des Wissens“ („Thierreich“, VI., стр. 956.).

Хек ту и то јавља, да је берлински зоолошки врт добио још више комада те форме коза, што ју је Рајхенов као *Capra dorcas* увео у науку, које се између себе и с оним првим по Е. пл. Ерцену (Oertzen) саопћеним ексемпларом не подударају.

Мени се и иначе вјеројатнији чини назор, да јурске козе потјечу једино од домаћих, без примијешане крви од безоар-коза, него оно схваћање, по коме би оне сачињавале пралик. Оне могу да су чисто подивљале домаће козе, које су се ужитком стечене слободе од више година, или правије од више стољећа развиле до јединствене форме, у које се опет вратила првобитна боја њихових прећа.

Као дивља праформа домаће козе већ се од Паласа (Pallas)[1]) општенито и без приговора, ма се гдје говорило о њену подријетлу, спомиње безоар-коза — *Capra aegagrus.* Облик рогова, који сприједа имају брид, били они сад више или мање у једној равнини натраг завинути, или они више или мање на страну скрећући дивергирали (у питомих пасмина појављују се ту разнолике подобе), онда у питомих коза тако честа боја, која је једнака оној у дивље безоар-козе, напокон рађање плодних потомака при укрштавању дивљих азијских или кретских коза с домаћим, које се дешава не само у заробљених коза, које надаље и у Кавказу и на Криту домаћи житељи често приводе, него које бива и на слободи између одбјеглих домаћих и дивљих коза, — дало је повода реченому назору. Тај назор и у томе налази потврду, што друге познате врсте рода *Capra,* као алпински козорог, шпањолски козороги од Пиренеја и Сиере Неваде, кавкаске туре *(C. caucasica, C. severzowi* и *C. cylindricornis),* онда синајски козорог *(C. beden)* и сродни абисински *(C. walie),* због својих много различитијих обиљежја и својстава не могу да су учествовале у оснивању племена домаћих коза. Само за красну вијасту козу, што станује у Хималаји, те се ондје назива маркхур *(Capra falconeri)* узима се, да би уз безоар-козу могле судјеловати при постању — барем некојих азијских пасмина.

[1]) „Beschreibung des sibirischen Steinbockes“ etc. Berlin 1779., стр. 35. и 44., надаље „Zoograph. Rosso-Asiatica“, I. (1831.) стр. 226.

Јурска нас коза дакле додуше такођер опет доводи натраг на *Capra aegagrus,* али околишући, не као непосредни јој потомак, него посредством домаће козе.

Подоба рогова домаће и јурске козе, која је веома различна од безоар-козе, могла би додуше побудити сумњу у погледу извођења прве од ових; али с неправом. Јер облик рогова не само да је у различитих питомих пасмина веома различит и очито зависан од извјесних физичких утјецаја, тако да се уз пасмине са више или мање усуканим роговима и такве находе, у којих су рогови веома слични онима у посве дивље безоар-козе, него се, како је прије већ речено, и у безоар-коза могу понекад виђети више мање искренути врхови од рогова. Слободно је мислити, да су козе на Јури у таким животним условима, који су одржавању под утјецајем доместикације насталим усуканим роговима повољни, те се ови за то не враћају у подобу рогова својих прећа, безоар-коза, док се то насупрот догодило у погледу боје.

Нека буде слободно овдје истакнути, да становитим начином писана боја, нарочито у групама означеним као родови, често има пуно већу филогенетичку вриједност, него што се то обично узима; да се она стално одржава или барем остаје натукнута, унаточ знатних пластичких промјена. Цијели козји род даје нам за то примјер, а нарочито пасминско коло домаћих коза, у коме се унаточ веома знатних промјена тјелесне подобе, колорит безоар-коза пригодице вазда опет истиче.

Сад ако по приликама излази вјеројатно, да постање јурских коза поглавито ваља приписати подивљалим домаћим козама, онда у другу руку ваља поштено признати, да то није безусловно сигурно доказано, нити се у тврдо може доказати. Велика сличност и близо крвно сродство јест додуше изван сумње, али да јурске козе потјечу од домаћих коза, то из саме те сличности исто тако не слиједи, као што обратно није слободно безусловно закључити, да нам домаће козе представљају потомке јурских коза. Само по спољашњим споредним приликама, које су нам дошле до знања, може се покушати тај доказ вјеројатности, који на темељу многобројних извјештаја о честом находењу подивљалих коза више води до првашњег назора, да наиме јурске козе ваља изводити од домаћих, било то сад с примјесом неке количине крви њихових прећа, безоар-коза, или без ње. Некадашња већа проширеност безоар-коза *(C. aegagrus cretensis)* по грчком архипелу излази вјеројатна и по њихову приказу у сликама, које се често находе на Роду и Ципру; а то уз друге већ споменуте чињенице опет више подупире назор, да су данашње дивље козе с Јуре и других острва већином настале укрштавањем побјеглих домаћих коза с безоар-козама.

Него погледом на очито превлађивање крви оне прве најоснованије ми се чини схваћање јурских коза као нарочите пасмине, коју ваља изводити од пасмина домаћих коза, и за то ми се чини најумјесније називати је — с погледом на Рајхеновљеву ознаку *C. dorcas* — ***Capra hircus dorcas.***

За подријетло овдје опширно обрађених форми коза, што данас живе на грчким острвима, могла би се дакле коначно поставити ова шема:

Capra aegagrus aegagrus.

C. aegagrus cretensis.	*C. hircus.*
C. aegagrus pictus.	*C. hircus dorcas.*

Уз то се при постању обију форми *Aegagrus pictus* и *C. hircus dorcas* дјеломична примјеса сродствене крви домаће козе у једну, и једне, по грчким острвима првобитно даље раширене форме безоар-козе *(C. aegagrus [cretensis?])* у другу руку, — може узети као вјеројатна за прву, а барем као могућа за ову другу.

Тај би се назор тек онда могао расклимати у прилог назору, да јурске козе представљају „праформу“, када би се из предчовјечанских времена нашли останци од коза, које би се потпуно могле идентификирати с јурским козама.

Како питање о подријетлу многих других домаћих животиња унаточ прилježnu испитивању још увијек чека на одлучан одговор, тако је то и у погледу домаће козе, те ова штудија за се може тражити само ту вриједност, да је њоме прикупљено нешто грађе позитивних чињеница за рјешење једне задаће, за коју међутим још ваља прикупљати даљих података. Али подручје, у коме би то претежно имало да бива, остаје уз оне крајеве, по којима је проширен азијски пасенг, класичко тле Грчке са својим острвима, за које још Хомер јавља, да су обиловале козама:

Изван луке оток имаде честан шумовит,
Изван киклопске земље ни близу нити далеко;
На том је отоку мноштво непребројно дивљијех коза,
Којих не плаши никад корачање никог човјека. *Одисеја, IX., 116.*

Кад се рапоранка Зора ружопрста помоли јурве,
Онда узмемо оток обилазит па му се чудит.
Нимфе пако, Зевс егидоноша којим је отац,
Погнаше брдске нам козе, да погосте моји се друзи.
Одмах лукове гипке и ловачка дугачка копља
Из лађа узмемо својих и у три се реда поредав
Стр'јељасмо — и бог нам даде дивљачине, срцу веселља.
Дван'ест ме пратило лађа и у сваку запане лађу
Девет коза, а сам изаберем десет их себи. *Одисеја, IX., 152.*

Беч, године 1898.

ТУМАЧЕЊЕ ТАБЛИ.

Табла I.: Дивље козе с Јуре.

A Четверогодишњи јарац.
B Полугодишњи јарац.
C Седмогодишња коза.
Сва три ексемплара убио проф. Кнотек.

Табла II.: Дивље козе са Еримомилоса.

a Шестогодишњи јарац, послан по маркизу Иври.
b Два и погодишњи јарац, убијен по кустосу Рајзеру.
c Од прилике седмогодишња коза, убијена по Вихосу.

Табла III.

Десно: Лубања трогодишњег јарца са Јуре, горе са стране, доље у уздужном пресјеку.

Лијево: Лубања четверогодишњег јарца са Еримомилоса, исто тако.

Табле I. и II. израдио је сликар Т. Брајдвизер (Breidwiser) по колорираним фотографијама група у сарајевском музеју, уз припомоћ мјешина и шкица и фотографија, приготовљених по живим још животињама у Илицама, на Ријеци и у Schönbrunn-у.

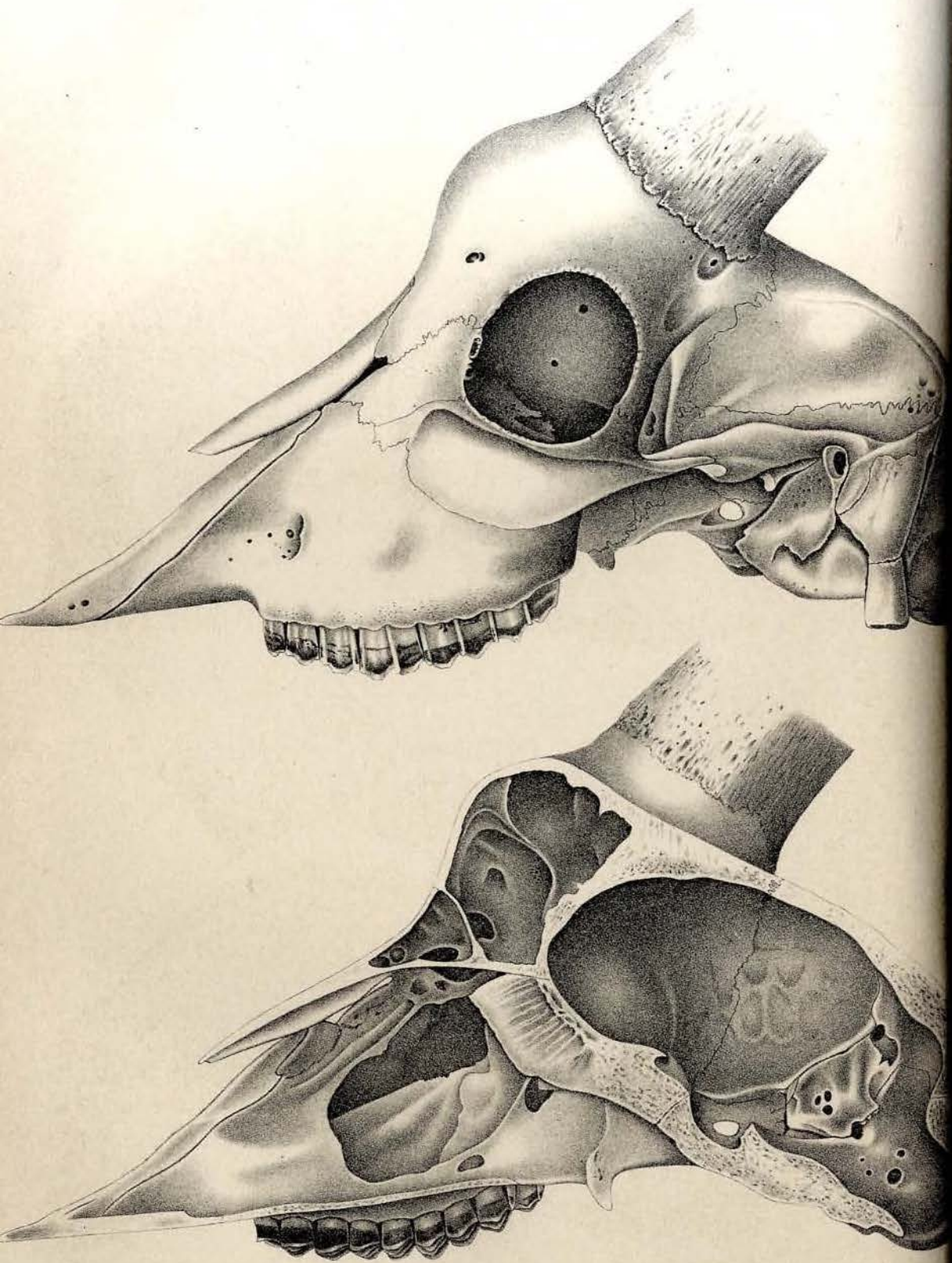

Лубања дивље козе с острва Еримомилоса.

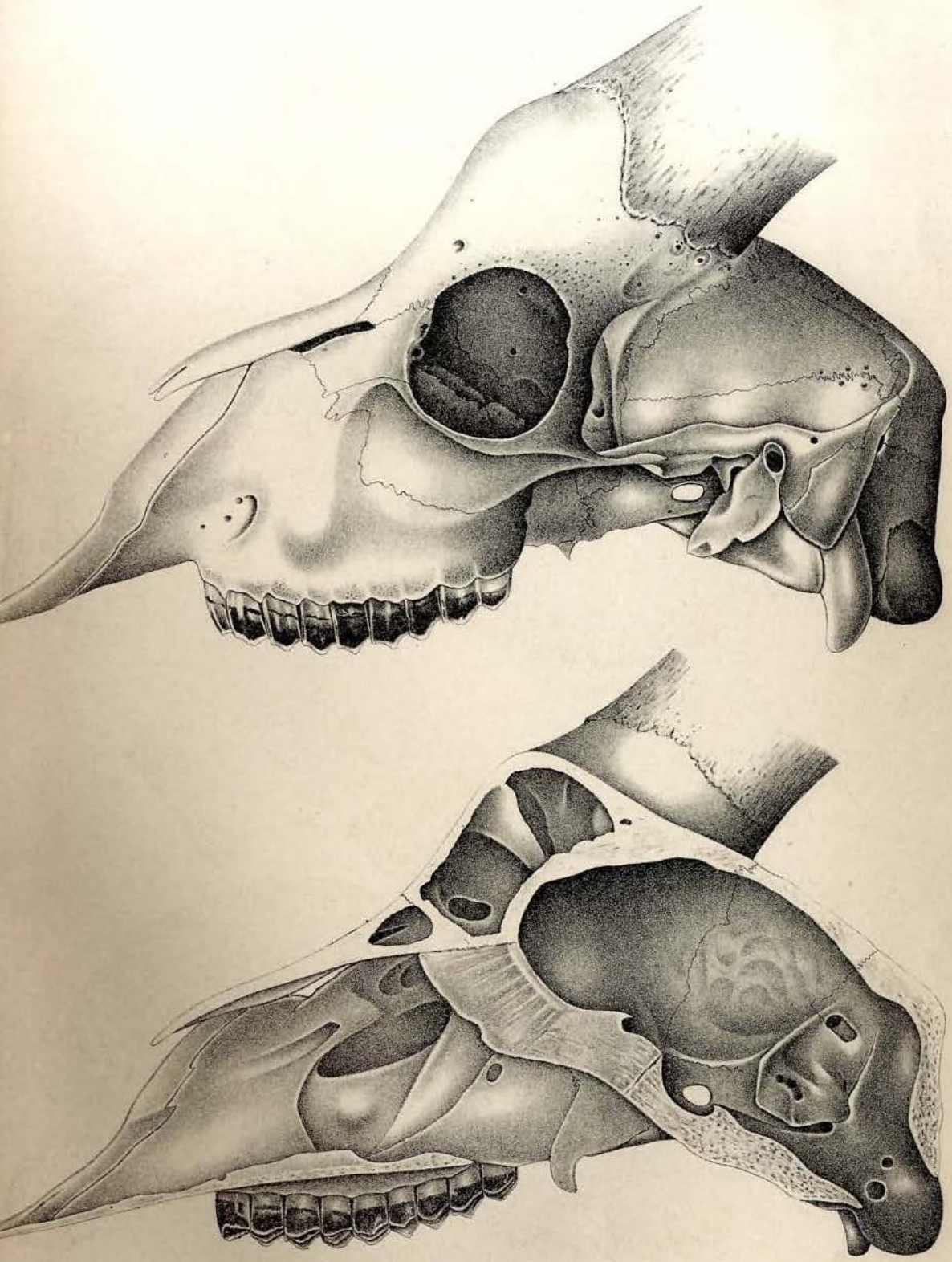

Лубања дивље козе с острва Јуре.

Уз чланак „Дивље козе грчких острва и њихови односи наспрам фамилије коза".

Табла I.

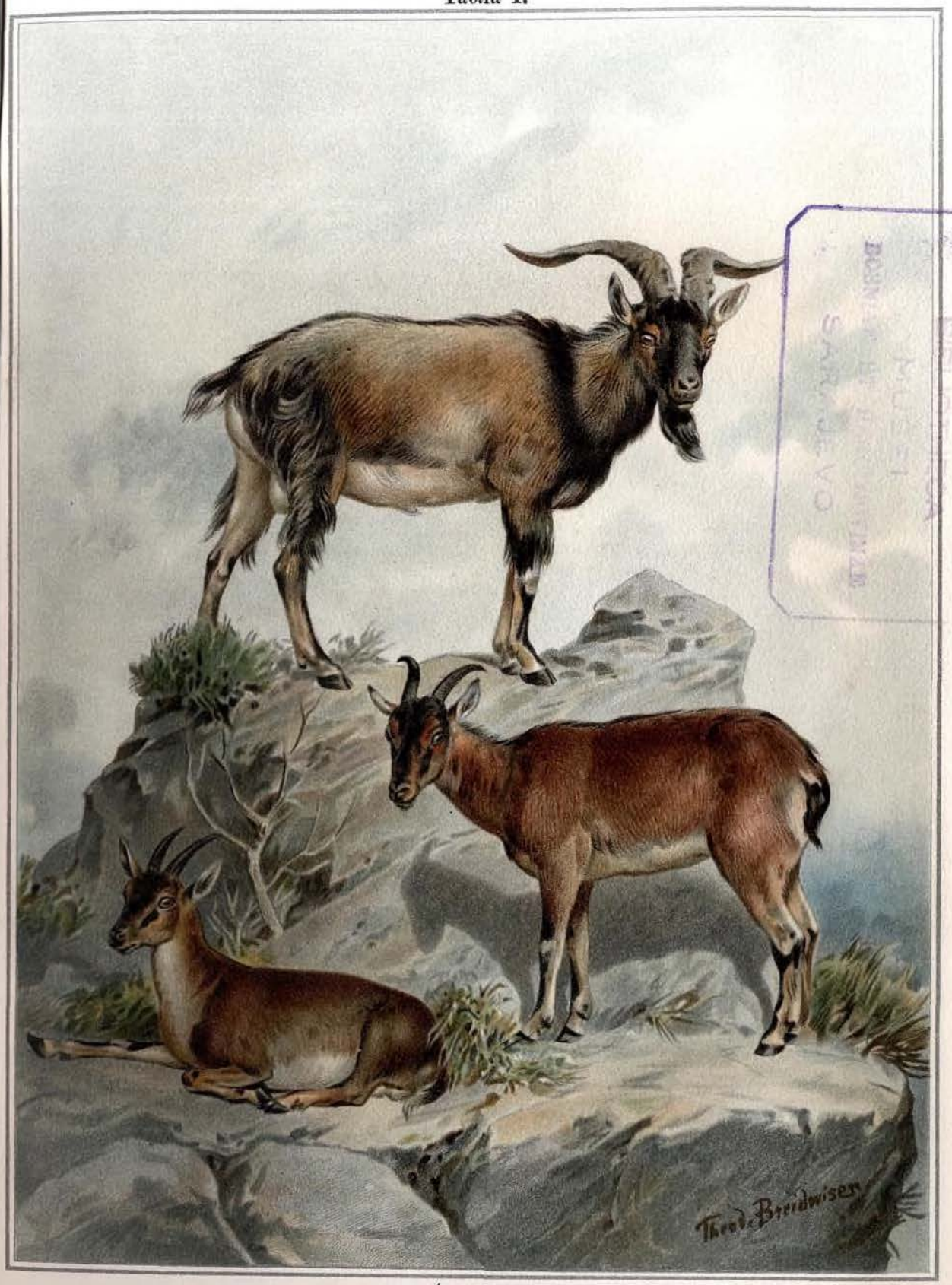

B A C

Lith. Anst. v. Werner & Winter, Frankfurt a/M.

Уз чланак „Дивље козе грчких острва и њихови односи наспрам фамилије коза“.

Табла II.

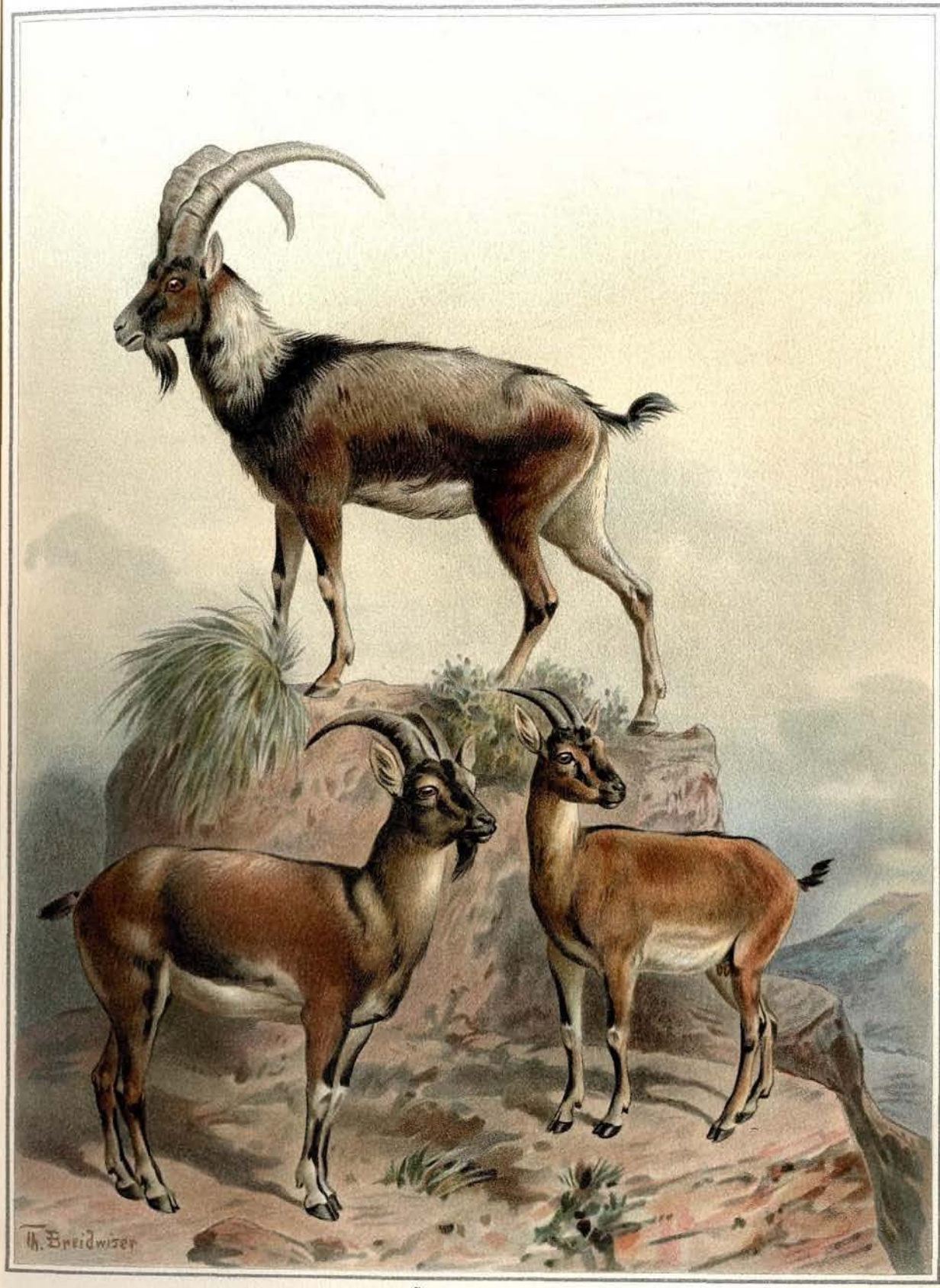

b *a* *c*

Lith. Anst. v. Werner & Winter, Frankfurt a/M.

Дивље козе с острва Еримомилоса.

Arheološko-epigrafska istraživanja.

Piše

Dr. Karlo Patsch,

kustos bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja.

(Sa 1 nacrtom i 42 slike u tekstu.)

I. Dolina gornje Cetine u rimsko doba.

U raspored mojeg putovanja u Dalmaciju, što sam ga poduzeo u julu i augustu 1897., spadalo je takogjer da ispitujem natpise, koji se u dosta velikom broju nagjoše u dolini gornje Cetine. U društvu predsjednika starinarskoga društva u Kninu, preč. fra Luigja Maruna, uputio sam se iz Knina novom državnom cestom preko Kijeva u područje uz vrelo Cetine, poznato pod starim imenima Hippius-Tilurius[1]).

Na podnožju predbrežja brda Kozjaka, na koje se strmo uspinje kod Mahovice cesta, a gdje je nekad stojala mletačka tvrgjavica kao branić protiv otomanskih navala iz Bosne, to jest kod Vrlike, glavnog mjesta gornjo-cetinske doline, najsrdačnije me dočekaše katolički župnik gosp. Ivan Barbić i gragjevni poduzetnik gosp. Ivan Kalafatić. Ovaj pošljednji pratio me dne 30. jula na mom izletu unaokolo Cetinskog polja i kroz Vrličko polje, za tim u sela Civljane, Kotluša, Čitluk, Vuković, Cetina, Vuletić,

[1]) Ne zna se, u kakovu odnošaju stoje ta dva imena. Tumačenje njihovo dovodi nas po vijestima, koje su nam poznate, na isti predjel uz rijeku kod Trilja, gdje je na desnoj obali nagjen C. I. L. III 3202 (iz god. 184. poslije Hrista): ...*pontem Hippi fluminis... restituit,* i gdje treba zamisliti cestovnu stanicu pons Tiluri (It. Anton. 384, 4; Geogr. Rav. 210, 13). Današnje ime Trilj podsjeća na stari naziv. Sravni Mommsen C. I. L. III, str. 358., 302.; Kiepert: „Lehrbuch der alten Geographie", str. 354. i „Formae orbis antiqui", XVII., priloga str. 5., primjedba 51.; Tomaschek: „Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien", 1880., str. 518., sravni 507. Unatoč tome moguće je, da su Hippius pa i Tilurius bila tek imena dijelova rijeke, pa da su stanovnici pojedinih dijelova upotrebljavali svoj običajni naziv i na veće daljine, možda i na cijeli tok rijeke, te da se ovim nazivima služiše i u zvaničnoj upotrebi. Imamo za to i modernih primjera. Tako za desni pritok Neretve kod Bigeste-Humca, koji mi nazivamo Trebežat, upotrebljava tamošnji narod četiri imena; s prva mu kazuje Peć, zatim Tihaljina, opet dalje niz vodu Mlade, pa onda tek Trebežat. Ne bi bilo probitačno da se Hippius i Tilurius drže raznovremenim nazivima, jer se imena rijeka kroz mnogo dulja vremena održaše, dapače i onda, kad nastupiše promjene u stanovništvu. Na označenom mjestu, str. 505., misli Tomaschek, da se je dônji tok rijeke zvao Tilurius, a gornji Hippos ili Hippius, a po ovome da se je naseobina zvala Equum ili Aequum. Nije još odlučeno, da je kod Pseudoskylax-a c. 22, 23, Νέστος ποταμός imenovana rijeka identična sa Cetinom. W. Tomaschek tvrdi to kod Pauly-Wissowa, R. E. s. v. Bulini; C. Müller: „Geographi Graeci minores", I., str. 29. i H. Kiepert: „Lehrbuch der alten Geographie", str. 359. naprotiv doznačuju to ime Krki. Constantin Porphyrogenitus naziva pak tu rijeku već Zentina.

Balek i Vinalić, što mi je vrlo valjalo gledom na podozrivost ondašnjeg stanovništva, kojom ono susreće svakog stranca, pa makar on i njegovim jezikom govorio. Pošto sam 29. jula obašao bio prostrano Podosoje i Koljansku gradinu, uputim se iz Vrlike preko Šušnjara i Garjaka u Sinj. Tu sam radi raznih zaprijeka mogao kopirati jedino natpis, što ga priopćujem u slijedećem sastavku. Odavle sam pošao u Spljet, gdje mi je gosp. vladin savjetnik F. Bulić, čiju poznatu susretljivost ne treba tek da ističem, dozvolio, da sravnim natpise, što se nalaze u tamošnjem c. kr. državnom muzeju, a potječu iz naših krajeva.

U istoj namjeri putovali su prije mene dolinom Cetine gg. G. Alačević u zimi 1881. i F. Bulić u augustu 1886. Gosp. Petar Stanić, istočnosjedinjeni paroh vrlički, kojeg ću češće još spominjati, prije svog premještaja u Mrzlopolje kod Jaske u Hrvatskoj, proputovao je nekoliko puta okolinu svog parohijalnog mjesta. Žalibože nije njegovo znanje odgovaralo njegovoj dobroj volji; od njegovih saopćenja bilješke o „rimskim cestama“ jedva sam uzeo u obzir, jer mu posve manjka sposobnost za takova istraživanja; u njegovim navodima o daljini nije mu stalo do nekoliko kilometara.

U Lastva-Ševači provedena su iskopavanja god. 1891. po naredbi spljetskog muzeja, a u gornjim Koljanima u oktobru 1890. i aprilu 1892. po naredbi kninskog starinarskog društva; u oba slučaja pod nadzorom Stanićevim. On je potaknuo i privatna lica na iskopavanja, što je dovelo upravo do starinarskog pljačkanja.

Stanovništvo ima malo smisla za spomenike svoje grude. Sreća je ipak, da su muzeji u Spljetu i Kninu od toga stekli barem onoliko, koliko su im sredstva dopuštala.

Nastojao sam da priberem potpuni prijegled o rimskoj i predrimskoj ostavštini u dolini gornje Cetine. Samo takove radnje, koje obuhvaćaju ostanke svake ruke, te koje predočavaju sveopće arheološko pretraživanje dotičnog kraja, mogu i nama i onima, koji su daleko od naše otadžbine, pružiti uvid u rimsku prošlost Dalmacije i stvoriti mogućnost za detaljna pretraživanja. Pogledom na ovo ja sam u ovaj prijegled uvrstio sve ono, što sam našao u stručnim časopisima, pa takogjer u lokalnoj literaturi. Uvrstio sam i ono, što sâm nijesam mogao ispitivati[1]). Ali bojim se, da mi je ipak štošta umaklo, jer — (ova moja primjedba ne odnosi se jedino na ovu zadaću) — mnogi pisci imaju težnju, da se vide često i na mnogo mjesta štampani, umjesto da ustraju kod jednog na to pozvanog časopisa. Rasko-

[1]) U tačnim crtežima (slikama) predočio sam, — u koliko to bijaše moguće — ponovno kolacionirane natpise. Da olakšam ispitivanje kasnijim ispitačima i mješćanima, koji ne posjeduju prijašnjih publikacija, dodao sam štampanim velikim slovima, kako su te natpise čitali drugi. Natpisi, što sam ih sâm već objelodanio, izraženi su kurzivnim slovima.

nadavaju svoja promatranja u male bilješke, koje samo pomoću praznih fraza mogu da napune po koju stranicu, pa dodijavaju ovakim svojim produktima svim i svakakvim uredništvima, do kojih uopće mogu da dogju.

Pri tome u najviše slučajeva ne obaziru se oni ni na svoja vlastita prvašnja ili istodobna objavljenja, niti na ona svojih predšastnika ili svojih „suistraživača". Jesmo li čitavi tjedan dana žrtvovali na sakupljanje materijala, tako da već mislimo da smo na cilju, — eto ti od jednom otkle bilo još po kojeg „Priloga", kojeg „Opažanje s puta", kakvog „Parergona" (bilješka) — i t. d. Dobro je još, ako se vijesti podudaraju, ali katkada su tako protuslovne, da kod starijih stvari niti ponovnim ispitivanjem na licu mjesta ne možeš da sebi stvoriš sud.

Gornja dolina Cetine, t. j. krajevi od njenog vrela do klanca Dragovićkog[1]), okružena je na istoku i zapadu brdima, koja samo na nekim mjestima dozvoljavaju ulazak u tu dolinu. Na istoku uzdiže se pusto dinarsko gorje sa mnogim pećinama, na zapadu odvajaju se ponešto niža Svilaj-planina, Lemeš, Kozjak i Široka strana. Preko Svilaj-planine vodi u Bosnu k sjevernom okrajku Livanjskoga polja samo jahaći put od Uništa, koji su prijelaz za mletačkih ratova turske čete upotrebljavale. Sad već ima preko Lemeša vozna cesta do u Drniš. Samo prama sjeveru i jugu saobraćaj je lagljі preko razvogja od Kijeva u podružje izvora Krke do u Knin i duž Cetine do u Sinj. Još u rimsko doba postojala je jedna cesta u tom smjeru od Aequuma do Knina, a bila je po svoj prilici osnovana iz strategičkih obzira, da duž dinarskih Alpa spoji tvrgjave Gardun i Burnum[2]). A. Bauer tvrdi pod sigurno[3]), da je to cesta, koja je po C. I. L. III 3198 = 10156 osnovana pod carem Tiberijem i namjesnikom P. Cornelius Dolabella u razdobju od 16.—20. po Hr. *ad [sum]mum montem Ditionum Ulcirum* (= Rastello di Grab). Samo je pitanje, da li je — ko što Kiepertova „Formae orbis antiqui", XVII., uzima — u cjelini išla pravcem sadašnje državne ceste, jer, izuzevši Stražine, druga oveća mjesta (Koljani gornji i Lastve-Ševače) leže na lijevoj obali rijeke. Ako je Stanić tačno istraživao[4]), to je na toj obali Cetine kod Ježevića nagjen komad starog rimskog puta.

Cetina izvire na zapadnom podnožju Crnog krša iz više vrela, od kojih su vodom najobilnija Veliko ili Škrbino vrelo, Milaš- i Vuković-vrelo.

---

[1]) Za lakše razumjevanje primjedaba što slijede, dodana je ovdje u *slici 1.* situaciona skica po specijalnoj karti generalnog štopa, zona 30., col. XV. (Gubin i Vrlika). Nalazišta su na njoj podvučena.

[2]) I za francuske te austrijske vladavine spajala je jedna cesta kroz dolinu Cetine duž turske granice tvrgjave Sinj i Knin. Od zauzeća Bosne izgubile su ove utvrde vrijednost; Kninska je tvrgjava napuštena, stražarnica nad klancem Rastella di Grab opustjela je. Iz Trilja i Burnuma odoše takogjer legije VII. i XI., kad se je zalegje umirilo bilo.

[3]) „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XVII., str. 136. i dalje.

[4]) „Bullettino Dalmato", XIV., str. 15.

Glavno vrelo sačinjava duboku okruglu uvalu, opasanu krševitim brežuljcima. Vodoteči pojedinih vrela, koji se ponajprije sastaju u dva rukava, da se kasnije, od prilike u sredini Cetinskog ili Paškog polja sjedine, tako su jaki, da tjeraju mlinove. U južnom kraju Cetinskog polja priljubila se Cetina uz visočine, što se steru na njenoj lijevoj obali, i teče odavle dalje uz obronke dinarskih Alpa. Kod Vuletića i Baleka probija gorski lanac Kosorsko, koji dijeli Cetinsko od Vrličkog polja. Obale su joj strme sve do podno Ježevića, odakle se hvata doline sve do Dragovića; nasuprot su joj u Cetinskom polju obale niske; periodički poplavljuje prostrane livade i pašnjake, koji djelomično ostaju stalno baroviti. Uslijed obilja vode od mnogih izvora i potočića, više je Vrličko polje bilo prikladno za livade i ispašu, nego za oranje i za stalno obitavanje. Zbog toga su upravo sva sela nanizana po obroncima okolo obiju dolina. Taj način naseljivanja bio je običajan za rimskog i predrimskog doba, što takogjer dokazuju niže navedeni nahogjaji. I tadašnje gospodarstvo u pogledu prehrane kao da je odgovaralo današnjemu: stočarstvo u dolini i po alpinskim pašnjacima, poljodjelstvo i vinogradarstvo u blizini naseobina.

Koliko možemo prosugjivati, rimska je perioda svoju predhodnicu u pojedinim mjestima polako bez pritiska i jagme zamijenila. Stanovnici područja Vrličkog ostadoše vjerni svojim od pradjedova baštinjenim običajima i kultima sve do god. 200. poslije Hr., makar da su dvije jake tvrgjave, Burnum na sjeveru i Gardun na jugu, tako rekuć stojale pred kapijom doline, i ma da je na srednjem toku Cetine položeni Aequum-Čitluk bio još za Claudiusa podignut na stepen kolonije[1]). To pokazuju imena u natpisima na održanim nadgrobnim i votivnim spomenicima i opažanja o bogovima, što su ih tu obožavali. Badava ćeš na kamenju tražiti inače ne rijetka imena Iulii, Claudii, Flavii, Ulpii i Aelii; istom Aurelii[2]) i Septimii[3]) javljaju se, a i ovi u društvu epihoričkog congnomena[4]). Podarivanje rimskog gragjanskog prava ovdje je dakle kasno nastupilo; veći dio poznatih nam osoba poumiralo je, a da nijesu stekli to pravo; one pridržaše stara dobra imena[5]): Apinsus (br. 3.), Aplo (br. 3.),

[1]) Mommsenova primjedba, „Römische Geschichte", V.[3], str. 185.: „Unter dem Schutz des Legionslagers von Burnum entwickelte im Kerkathal, in dem der Cettina unter dem des Lagers von Delminium, welche Lager auch hier die Träger der Civilisirung und der Latinisirung gewesen sein werden, sich die Bodenbestellung nach italischer Art, auch die Pflanzung der Rebe und der Olive und überhaupt italische Ordnung und Gesittung," ne može važiti za ovaj kraj Cetinske doline.

[2]) Br. 1., 12., 20., 23., 25., 32., 41., 44., 49., 61., 66., 75.

[3]) Br. 6., 25.

[4]) Br. 6., 12., 20.

[5]) Koja su od ovih imena ilirska, koja opet keltska, za sad se ne da ustanoviti. A. Holder već je u svojoj „Altkeltischer Sprachschatz" naveo ova imena: Apinsus, Aplo, Baracio, Buo, Candalio i Madocus. Zadnje navedeno ime označuje P. Kretschmer u „Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache", str. 216. (sravni 271., primjedba 2.) kao tračko.

Apurus (br. 6.), Baracio (br. 62.), Bato (br. 62.), Buo (br. 64.), Candalio (br. 47.), Ciassicus (br. 15.), Ietus (br. 67.), Ledrus (br. 20.), Madocus (br. 28.), Mutelius (br. 64.), Panes (br. 4., 6., 12., 15., 43., 52., 53., 64.) Panto (br. 45.), Plator (br. 4., 63., sravni 74.), Seiio (br. 65.), Sexto (br. 11., 12., 30.), Sialus (br. 65.), Slator (br. 15., sravni 74.), Stul... (br. 52.), Tato (br. 62.), Tito (br. 12.), Titus (br. 4., 47.), Turus (br. 11.), Varro (br. 4., 45., 63.), Zaiio (br. 65.). Od ovih je priličan broj poznat samo iz našeg područja, kao: Apurus, Baracio, Candalio, Ciassicus, Ledrus, Mutelius, Sexto, Seiio, Sialus, Stul... Pojedina imena (Panes, Panto) i ovdje dolaze kao muška i kao ženska. Žene imagjahu uvijek samo jedno ime, muževi često puta po dva (vidi niže pod br. 15.). Oboje običavalo je uz svoje dodati i ime oca. Značajno je ono na grčko podsjećajuće odbacivanje f(ilius) i f(ilia) poslije genetiva očevog imena.

Vrijedno je nadalje da se istakne pomanjkanje orijentalnih imena, samo Alexander pod br. 7. može se takovim smatrati. Od tuda bi se moglo zaključiti, da je u Cetinskoj dolini bilo malo robova, jer oni[1]) upravo bijahu u unutrašnjosti pokrajine nosioci ovakih imena. Mora da se je zemljište, koje se po svoj prilici nalazilo u posjedu seljakâ, intenzivno obragjivalo, jer je broj stanova bio znatan; mora da je stanovništvo tada bilo brojnije nego što je danas. Pouzdano možemo u tom malenom području ustanoviti osim 11 malih (u Vrlici, Civljanima, Kosorama, Kotluši, Čitluku, Dragoviću, Otišiću, Podosoju, Šušnjaru, Kukaru, Maovici) četiri oveća mjesta, i to: u gornjim Koljanima, Stražinama, Lastvi-Ševači (Vuletiću) i u Kijevu. Danas je u ovom području samo jedna varošica, Vrlika. Po važnosti nagjenih natpisa i po obimu ruševina bilo je najznatnije mjesto u gornjim Koljanima. O njegovoj organizaciji ništa ne znamo; uopće znamo iz cijele doline samo za jednoga dostojanstvenika, Aurelius-a Maximus-a quinquenalis-a od Kijeva (br. 1.). Ne da se odlučiti, da li je Maximus imao uredovno sjedište u Kijevu ili je tamo samo podigao žrtvenik. Okolnost, što ne imenuje varoš, u kojoj je bio cenzorom, govori za to, da je ondje imao svoje zvanično sjedište, iz čega bi slijedilo, da je Kijevo bilo na rimsku organizovana varoš.

Biće da je ova općina, upravo kao i pravo gragjansko, dobila rimske forme takogjer tek oko 200. poslije Kr. Moglo bi se uzeti, da je dolina prije toga vremena imala uregjenje kao župa. Pod sigurno je ipak Kijevo spadalo u područje velikoga i moćnoga plemena Delmatae, jer su i Promona, Andetrium i Riditae, koja mjesta leže više na zapad, bila dalma-

[1]) Jedan dokaz više za E. Mayer-ovu tvrdnju u „Die wirthschaftliche Entwicklung des Alterthums", naročito str. 70. (sravni k tome R. Pöhlmann-ov „Litterarisches Centralblatt", 1895., stupac 1781.) o ropstvu za vrijeme carstva.

tinski gradovi[1]). I sama Salona bila je nekoć τῶν Δαλματέων.... τὸ ἐπίνειον[2]). Cetinska je dolina zajedno sa plemenom pala pod rimsko gospodstvo tek uslijed bojeva, kojima je osobno upravljao Octavian u god. 34. pr. Hr. i u proljeću god. 33. pr. Hr.[3]). Biće, da se je mnoga zgoda iz doba teških ratova, što ih Appian opisuje, ovdje odigrala[4]).

Izgleda, da je vlada u gornjim Koljanima smjestila odjelenje vojske na tu cijelj, da zaštiti stanovnike toga kraja i da očuva vlastiti autoritet; ovdje su naime nagjena dva rimska vojnička natpisa, i to nadgrobni kamen nekog vojnika cohors III Alpinorum (br. 21.) i votivni žrtvenik jednog vojnika legije I adiutrix[5]) (br. 22.). Neznamo, kojim su kronološkim redom pojedina odjelenja rečenih četa — istodobno jedva da su se u Koljanima nalazila — bila ovdje smještena. Kako dokazuje u oba natpisa spomenuto gentilno ime Aurelius pa i pomanjkanje prenomena, ovi su natpisi iz kasnijeg doba, a vremenom je jedan drugome dosta bliz.

Stalno pridržavanje starih kulta drugo je obilježje za konzervativni značaj naših dolinskih stanovnika. Megju božanstvima osobito se ističe Silvanus, kojemu je pripadalo mnogo pohagjano svetište u Velikim Stražinama (vidi niže dolje br. 61.), i kojemu bijahu posvećene naročite zadužbine u gornjim Koljanima (br. 44.) i u Otišiću (br. 47.). Za veći dio njegovih ovdje nagjenih žrtvenika vrijedi Marcialova karakterizacija ove vrste spomenika: X 92, 5 f (L. Friedländer): Et semidocta vilici manu structas Fonantis aras horridique Silvani.

Dianu su obožavali u Čitluku kod vrela Nelaj (br. 8.) i u gornjim Koljanima (br. 22., 28.); na Liber može se odnositi samo jedan spomenik (br. 49., Velike Stražine[6]). Od rimskih bogova jedini je Iupiter bio u priličnom štovanju kod naroda; osim pojedinih spomenika u Kijevu (br. 1.), Stražinama (br. 48.) i Podosoju (br. 75.), bijaše njemu u čast podignuto oveće svetište u Lastvi-Ševačama (vidi dolje br. 20.); jedanput (br. 75., Podosoje) klanjaju mu se kao fulminatoru. Uz njega dolazi možda jedanput

---

[1]) Sravni Kiepert: „Formae orbis antiqui", XVII. Nekada liburnička Promona zasvjedočena je: Appian: „Ill.", 12., 25. i dalje i Strabo, VII., 5., 5.; o Andetriumu Strabo na označenom mjestu, a Riditae dokazana je tamo nagjenim natpisom C. I. L. III 2776: ...*principi Delmatarum.*

[2]) Strabo, VII., 5., 5.

[3]) O Oktavianovim ilirskim ratovima 35.—33. prije Hrista sravni sada J. Kromayera: „Hermes", XXXIII., str. 7. i dalje.

[4]) Vrijedno je spomenuti, da Appian („Ill.", c. 25., 27.) opetovano govori o šumama. Da je taj kraj bio bogat šumama, posvjedočava okolnost, što su po Oktavianu popaljene kuće po varošima Delmata, kao Sinotium (sravni Appian: „Ill.", 27.), bile sagragjene od drveta.

[5]) Sravni Pauly-Wissowa R. E. s. v. Burnum, str. 1069. O vexilaciji te legije u Dalmaciji sravni takogjer naš „Glasnik", 1896., str. 507. i dalje.

[6]) O ilirskim bogovima, čija imena zamjeniše rimskima, bez da se je time narodno mišljenje o njihovom biću promijenilo, sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", V., str. 353.

Iuno (br. 72.). Ianus, koji se jedanput spominje, nije dobio žrtvenik od urogjenika (br. 29.), već od dvojice u gornjim Koljanima nastanjenih pretorijanaca. Vrijedno je da se istakne, što često manjka di Manes; na dolje opisanima 17 nadgrobnim spomenicima iz kraja, koji ovdje dolazi u prizrenje, spominju se di Manes samo tri puta.

Nije se moglo očekivati, da će se ovdje naići na veći broj istočnjačkih bogova, jer nije bilo miješanja stanovništva sa orijentalnim elementima, niti je došlo do ovakve mješavine naseljivanjem veterana. U istinu može se samo jedanput dokazati Iupiter Dolichenus (br. 19.), pa i tu nastaje pitanje, da li sam slabo očuvani natpis tačno nadopunio.

Priprosto mišljenje seoskog stanovništva od saobraćaja dosta zaklonjene doline, odrazuje se u njegovim bogovima. Da je vladao strah od bogova, dokazuje broj zadužbina. Vrijedno je zabilježiti, da se ni ovdje ne može dokazati, da li je bilo svećenika za štovanje domaćih bogova. Izgleda, da kod Iliraca nije trebalo ovijeh posrednika izmegju ljudi i bogova.

Iz kasnije povjesti[1]) tog tihog seljačkog kraja može se samo dvoje naslućivati. Prvo, da je za vrijeme panonsko-dalmatinskog ustanka taj kraj pripadao pobunjenim dijelovima pokrajine, jer se je Bato u Andetrium-Muću, koje mjesto leži izmegju Cetinske doline i Salone, održao protiv rimskih četa sve do god. 9. po Hr.[2]). A drugo: Važna je činjenica, što su se istovremeno u gornjim Koljanima u vremenu iza Hadrijana[3]) nalazila dva aktivna pretorijanca, jedan eques praetorianus i jedan „a scriniis praefecti praetoris", koji ne bijahu iz Cetinske doline. Taj dogagjaj bio je kadar da otkloni pozornost seljačkog stanovništva od obragjivanja zemlje i od brige za gajenjem stoke, i da za neko vrijeme istisne govorkanja o vremenu i porezima.

Spisak nalazišta rimskih i „prehistoričkih" starina, koji ovdje slijedi, dobrim dijelom drži se pravca mojeg putovanja.

Kijevo.

Župna crkva i oko nje položeni dio sela Kijeva pokriva tle oveće rimske naseobine. Svagdje se ovdje ukazuju ostanci gragjevina i više manje oštećeni spomenici. Naročito sam na oranici Vuka Bajana vidio prilično dugačke zidine, koje se preko 1 *m* dižu iznad zemlje. Na svakom koraku nailazimo na komagje krovnog crijepa. Kažu, da se je ovdje našlo

[1]) Vidi gore str. 75.

[2]) Bauer: „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XVII., str. 135., 138.

[3]) To dokazuje ime Aelius Aelianus.

i grobova i novca. Žitelji drže, da su ruševine ostanci crkve sv. Roka. Odavle su mnogo materijala odnijeli za gradnju oružničke vojarne.

Pri gradnji državne ceste Knin—Vrlika u god. 1890. naigjoše radnici izmegju stare ceste i župnog stana na zidine od zgrada, koje bijahu snabdjevene napravama za grijanje, a ciglama pokrivene[1]). Ovdje se je na oranici (zvanoj Krtače) uz kapelu kraj državne ceste našao ulomak jedne ploče od vapnenca, ukrašen ćenarom u podobi zimzelena, a osim toga još i niže navedeni natpis. Ovaj se čuva u župnom stanu, pa će se prilikom prenijeti u kninski muzej.

1. Ara od vapnenca, gore i dolje odbijena, sa jednostavno profiliranim podnožjem; 0·46 visoka, 0·38 široka a 0·33 *m* debela. Natpisna je strana izlizana *(slika 2.)*.

Slika 2.

Ostatak prvog retka i prvu hastu u drugom retku vidim samo na otisku (Abklatsch). Ispitivanje originala bilo je vrlo otešćano zbog toga, što je kamen uzidan u ognjište tamne kuhinje župne kuće. Stanić je taj natpis u „Vjestniku", XIII., str. 69., u retku 1. nepotpuno objelodanio.

[? I(ovi) o(ptimo)] m(aximo) T. (? P.) Aur(elius) Maximinus q(uin)q(uennalis) suo v(otum) l(ibens) s(olvit).

Suo u 4. retku bez dvojbe stoji za *de suo.*

O municipalnom zvanju Maximusa govoreno je ponešto na str. 74.

2. Stanić[2]) vidio je u župnoj kući takogjer jedan ulomak, koji je nagjen na župničkoj njivi kraj puta, što vodi k župnoj kući. Vele, da su na njemu bila ova čisto izvedena slova:

V S
I I S

Ovaj ulomak nijesam mogao da nagjem. Ali mi pokazaše ko naknadu fragmenat, što slijedi, koji će se takogjer utjeloviti kninskom muzeju.

3. Lijevi gornji ugao ploče od vapnenca nejednake debljine; visina 0·23, širina 0·435, najveća debljina 0·085 *m*. Natpisno polje bilo je opko-

[1]) Sravni Stanić: „Vjestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva", XIII., str. 68. i dalje.

[2]) „Vjestnik", XIII., str. 69.

ljeno trostruko profiliranim okvirom; sada je izlizano. Ovaj je ulomak nagjen u Kijevu na nepoznatom sada mjestu *(slika 3.)*.

Slika 3.

Nije isključena mogućnost, da je taj ulomak identičan s onijem, što ga je Stanić objelodanio u „Vjestniku", XIV., str. 100.; nagjen je na oranici ispred župnog dvora. C. I. L. III 13.222:

A LVRSV
? IO CO

Velika razlika izmegju oba čitanja ne može da pobije ovu mogućnost, kad se pomisli na Stanićevu površnost.

Aplon[i..... A]pinsi (fili..)

Megju obim imenima moglo je stajati još i treće; glede drugoga imena sravni C. I. L. III 2796 (Riditae): *Vendo Tritaneri Apinsi f.* C. Pauli: „Die Veneter und ihre Schriftdenkmäler", str. 363., drži, da je to ime ilirsko, A. Holder: „Altkeltischer Sprachschatz", I., str. 166., da je keltsko. Genetiv traži nadopunu od *filio* ili *filiae* — vrlo običajno ime Aplo davalo se i muškarcima i ženama[1]) — ali jedva da se je, kako nas uče ostali natpisi iz Cetinskog polja, slovo F na toj ploči nalazilo.

Na istoj oranici, gdje se je našao spomenik pod br. 2.[2]), nagjen je i poklopac jedne žare (posude za pepeo) od vapnenca, koji je deponiran u župnom uredu. Na uzdužnim stranama ima po jedan zabat i četiri kružna izreska kao akroterije na uglovima. Jedan je zabat ukrašen polumjesecom, obrnutim prama gori, a na akroterijama ove stranice po jedna je palmeta. S dônje je strane poklopac pravokutno izdubljen.

Tamo se je, po Stanićevom navodu[3]), iskopala takogjer jedna mala ara, koju opet uzidaše u neki zid.

---

[1]) „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XVI., str. 88.; „Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 287.

[2]) Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 70.

[3]) Na označenom mjestu.

Tri druga poklopca od žara, slična onom prvome, iskopaše na oranici Mije Radića, zvanoj „Lazin“, te danas leže pred kućom ovog seljaka; jedan od njih ima na zabatu formulu:

D M

D(is) M(anibus).

Pred kućom Ante Radića leži neka baza, na kojoj se vidi prazno polje, obrubljeno profiliranim okvirom.

Na Radićevoj „Podvornici“ nagjene su one svjetiljke, što se danas nalaze u kninskom muzeju. O njima ću progovoriti u drugoj raspravi u narednom svesku „Glasnika“.

Vrlika.

Vrlici, današnjem glavnom mjestu doline gornje Cetine, pripisuje se veća važnost za rimskog doba, nego ju je ovo mjesto, ako uzmemo u obzir tamošnje nahogjaje, u istinu imalo; to se čini s toga, što se povodimo za današnjim prilikama i što su nam slabo poznata ostala rimska mjesta u ovome kraju.

Kiepert stavlja ovamo Pelvu[1]), a Tomaschek[2]), kojemu se i Bulić[3]) pridružuje, smješta ovamo Ptolemejevu (II 16, 11) Heronu[4]). O nijednom od onih triju u Vrlici vigjenih natpisa (br. 4.—6.) ne može se opravdano reći, da su izvorno ovdje ležali. Naprotiv je vjerojatno, kao što je to slučaj i za one četiri žare, što su uzidane u kuću Novakovića (br. 62.—65.), da su ovi natpisi ovamo donešeni dijelom ko gragjevni materijal, a dijelom da ovdje zadobiju veću vrijednost. Srećom što su sada gospoda Bulić i Marun ovakovo kamenja osjegurali za muzeje u Spljetu i Kninu. Stari novci i gravirano kamenje može se ipak u Vrlici uvijek još dobiti, makar da se dobar dio nalazaka prodaje trgovcima u Spljetu i Šibeniku[5]). Omanje zbirke novca osnovali su u Vrlici osim Stanića još i gg. Ante Vučemilović[6]), M. Žeravica[7]) i Ivan Bressan; ovaj mi je označio Koljane, Cetinu i Vrliku kao nalazišta novca u njegovoj zbirci.

O drugim nahogjajima iz Vrlike doznao sam ovo: 1. da se ispod gradine u vinogradima gosp. Bože Marasa često nagju rimski novci; 2. da se je u god. 1891. u Hrvojinoj tvrgji nad Vrlikom, pa takogjer u njezinoj

[1]) „Formae orbis antiqui“, XVII. O položaju Pelve sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen“, IV., str. 264. i dalje.

[2]) „Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien“, 1880., str. 504.

[3]) „Bullettino Dalmato“, X., str. 6., 169. Sravni Hirschfeld C. I. L. III, str. 1618.

[4]) Bez potanjih podataka; sravni Kiepert, nazn. mjesto, prilog str. 6., primjedba 65.

[5]) Sravni St. Zlatović: „Vjestnik“, VI., str. 79. i „Bullettino Dalmato“, VI., 136.

[6]) Ovu zbirku pa i zbirke starog novca ostalih članova obitelji Vučemilović kupio je bos.-herceg. zemaljski muzej u god. 1891.

[7]) Zlatović na označenom mjestu.

okolini, kad se je onuda „kopalo blago“, našla „velika množina fragmenata od jelenskih rogova“ i jedan zub divljeg vepra[1]); 3. da je za gradinom na Kozjaku 14. i 15. decembra 1891. Stanić otvorio oko 20 rimskih grobova[2]).

Iz navedenoga vidi se, da je u Vrlici bila rimska naseobina, ali svakako nije ona bila onako znamenita, ko što se je to do sada držalo.

Lijepi položaj mjesta[3]), blizina ljekovitog vrela[4]), te jaka napučenost Cetinske doline, govore, sve da i ne bi bilo nalazaka, za ovakovu naseobinu. Biće, da se je ovdje nalazilo selo (vicus), koje je podložno bilo varoši, koja je po svim znakovima ležala u gornjim Koljanima.

Od onih na strani 79. pomenutih natpisa prva dva bila su poznata, treći je nov.

4. C. I. L. III 2751 „iz Vrlike“, nijesam mogao da ga nagjem.

PLATORIV
ARRONIS
PANESTITI · B
ENE·MERENTI
POSVIT

P[l]atori Varronis (filio) Panes Titi (filia) bene merenti posuit.

Sva četiri imena ovog natpisa bijahu obljubljena u Cetinskoj dolini, a osobito je bilo raširenо treće od njih, Panes, koje još sedam puta dolazi: u Vrlici još jedanput (br. 6.), u Baleku (br. 12.), u Lastvi (br. 15.) i u Dragoviću (br. 43.), svagdje jedanput i tri puta u Velikim Stražinama (br. 52., 53., 64.). Osim toga dolazi po jedanput u Saloni (C. I. L. III 2456) megju ne posvjedočenima (C. I. L. III 3185, sravni 10151). Panes je u ovom natpisu ime supruge Platora; kao žensko ime eno ga takogjer u C. I. L. III 2456 (Salona)[5]): *D. M. Panes filiae infelicissim(a)e* T. T. T. P. A. F.

Plator dolazi još dvaput, možda triput u našem dijelu Cetinske doline, u Velikim Stražinama (br. 63., 74.); muškarci zovu se ovim imenom u Riditae (C. I. L. III 2773, 2788), u Priluci kod Livna (C. I. L. III 9859 = „Wissenschaftliche Mittheilungen“, IV., str. 255., br. 2.), u Trijuši kod Zenice (C. I. L. III 12772), u Županjcu (? C. I. L. III 12812 = „Glasnik“, 1897., str. 239.), kod Maezejaca (C. I. L. III D. VII = VIII[5]), na dacijskim natpisima C. I. L. III 1192 i 1271, i na voščanim tablama C. I. i VIII.

Varro zove se po jedan stanovnik u Dragoviću (br. 45.) i u Velikim Stražinama (br. 63.), a Titus jedan čovjek u Otišiću (br. 47.).

[1]) Stanić: „Vjestnik“. XIV., str. 45., br. 6.
[2]) „Vjestnik“, XIV., str. 49. i dalje, 68. i dalje.
[3]) Slike iz Vrlike donijela je „Nada“ god. 1897. na str. 272.
[4]) Dr. N. Catanj: „Alcuni cenni sopra Verlika, le sue acque ed il suo territorio“. Spalato 1889.
[5]) Sravni C. I. L. III, sadržaj str. 1100. i „Wissenschaftliche Mittheilungen“, IV., str. 287.

Poznato je, da su Panes, Plator i Varro ilirska imena[1]); Ilirstvo imena Titus dokazuje se time, što se ono nalazi uz druga urogjenička imena[2]), pa takogjer i imenom rijeke Krke Titus[3]). Prije uticaja rimskog biće da se je to ime zvalo Tito (sravni br. 12.).

5. Natpis, zabilježen od F. Bartoli-a „Verlicae in ecclesia S. Petri", t. j. u kapeli na groblju — druge Petrove crkve nema u Vrlici — C. I. L. III 2755:

MAT DD
VITALI ET MAXIMVS
FRATER

niti sam ja našao, niti ga je mogao naći G. Alačević (sravni C. I. L. III, p. 1618). Kamen valjda nije bio dobro očuvan, na što već upućuje njegovo čitanje. Da li se u 1. retku može misliti na epihoričko ime Madocus, ko što sam to naslučivao u „Wissenschaftliche Mittheilungen", str. 210., nije izvjesno. U rukopisu jesu u 2. retku riječi VITALI ET prebrisane.

Mjesto ovog natpisa nagjoh u rečenoj crkvici s lijeve strane oltara u pločniku.

6. Ploču od vapnenca, s desne gornje strane odbijenu, 0·47 visoku i 0·53 *m* široku. Ona je u sredini i po dônjem kraju vrlo izlizana; interpunkcije se svagdje više ne vide. Mjesto, gdje je nagjena, ne mogoh saznati *(slika 4.)*.

Slika 4.

Septimius Pa[n]es et Septimius Titianus Apuri (filii) patri suo pientissimo et matri posuerunt.

Pri koncu 3. retka trebalo bi svakako nadopuniti *filii*. Ime majke nije nikako spomenuto, a očevo slabo se ističe, upravo kao u natpisu iz Pecke („Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 263., sl. 33.): *Aeli(i) Nepos et Dasas Abbonis*[4]) *(filii) patri carissimo, qui vixit ann(os) LXX, b(ene) m(erenti) memoriam p(osuerunt).*

[1]) Sravni Pauli na označenom mjestu str. 365.; W. Tomaschek: „Bezzenberger's Beiträge", str. 96. i P. Kretschmer: „Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache", str. 264.

[2]) Osim gornjeg natpisa sravni takogjer C. I. L. III 1272. C. X. XI.

[3]) C. I. L. III 6418, sravni 9896.

[4]) Sravni T. Haug: „Berliner philologische Wochenschrift", 1898., str. 536.

Apurus — mislim, da sam to ime dobro čitao — nije inače zasvjedočeno. Glede imena Panes sravni gore br. 4. Titianus izvedeno je iz gore pod br. 4. spomenutog domaćeg imena Titus.

Porodica dobila je gragjansko pravo tek pod carem Septimius Severus-om.

Iz okolice Vrlike posjeduje muzej u Spljetu gravirano kamenje[1]) i jedan mlat iz neolitičkog doba[2]), a kninski muzej broncanu naočarastu fibulu i fragmenat sjekire od bronca[3]).

Civljani.

Na mjestu kod Joića glavice, na putu što vodi iz Civljana u Kotlušu, otvorio je 26. novembra 1891. Stanić jedan grob, sagragjen od opeke; u njemu se nalazile dvije balzamarije, jedna oveća staklena posuda, jedna broncana fibula i jedna igla od kosti[4]).

Kod selišta Joićeva[5]) nalazi se malena gradina; tu je Stanić, zaveden raznim slučajnim nalascima, kopao i našao jedan trobridni vršak sulice i jedan pršljen od ilovače.

Na oranicama, zvanim Kolovrat, što leže na granici izmegju općina Civljani i Kijevo, naigjoše seljaci, kako Stanić priča[6]), na zidine i arhitektonske fragmente. Prsten, što je ondje nagjen, pohranjen je u kninskom muzeju, a poklonio mu ga je rečeni gosp. paroh.

Ispod Civljana našao je seljak Kostur na svojoj oranici jednu veliku fibulu, koja se i sada još nalazi u Stanića[7]).

Kosore.

Na području sela Kosora, koje leži na gorskoj kosi, što dijeli Vrličko od Cetinskog polja, može se konštatovati jedna naseobina iz predrimskog, pa takogjer iz rimskog doba. Za prehistoričku naseobinu govori to, što su tu nagjene tri broncane dvostruke spirale u podobi naočara. Duge su 0·123, a premjer njihovih šesterostrukih zavoja iznosi 0·053 *m*. Posjednik njihov, gosp. Ivan Bressan, općinski tajnik u Vrlici, poklonio je jednu *(slika 5.,* $^1/_2$ nar. vel.) zemaljskom muzeju u Sarajevu.

---

[1]) Bulić: „Bullettino Dalmato", XI., str. 104., br. 767., XV., str. 117., br. 1167.

[2]) Bulić: „Bullettino Dalmato", XVI., omot k svesci 4., str. 5., br. 1.

[3]) F. Radić: „Vjestnik", XIII., str. 7. i dalje.

[4]) „Vjestnik", XIV., str. 48. i dalje.

[5]) U „Vjestniku", XIV., str. 46., br. 10. nazivaju se ove kuće „Foićeve", valjda uslijed štamparske pogrješke.

[6]) „Bullettino Dalmato", XIII., str. 167.

[7]) „Vjestnik", XIV., str. 45., br. 7.

Rimski ostanci konštatovani su na tri mjesta[1]):

1. Na oranicama niže kuća porodica Radnić, Mišinović i Mučalo, gdje se vazda nagje komagje opeka i gravirano kamenje. Od ovog je stekao

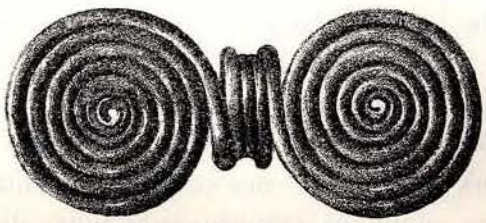

Slika 5.

Stanić 10 komada. Kažu, da Nikola Mučalo posjeduje fragmenat rimskog natpisa. Niže kuća na polju, navodno na nekoj zidini, nagjen je kamen, o kojemu veli Stanić, da je po izgledu svojemu valjda služio pri proizvagjanju zejtina. Taj je komad danas u posjedu Nikole Kneza.

2. Kod Mučalova bunara, gdje se je naišlo na fundamente oveće zgrade, našlo se je komagje opeka i „razno orugje". U blizini ovog nalazišta otkriše seljaci neki grob, koji bijaše pokriven dobro izragjenom pločom.

3. U nešto povećoj odaljenosti od Kosora, već u Vrličkom polju, opažena je na brežuljku, koji spada Nikoli Mučalu, gragjevina, popločena opekama.

Kotluša i Čitluk.

U Kotluši i Čitluku, koja sela leže jedno uz drugo, nagjene su ove stvari:

1. (7) Ulomak s lijeve strane jednog spomenika od vapnenca, 0·10 visok, a 0·28 *m* širok; ne može se ustanoviti, na što je služio, jer je sasma uzidan u kuću Stjepana Crnomarkovića (desno od vrata). Iz neznatne veličine slova (0·027 *m*) zaključujem, da nije bio velik; najprije bi se dalo pomisliti na sanduk za pepeo *(slika 6.)*.

Slika 6.

C. I. L. III 9816 sa pogrješkom na koncu 1. retka i bez 2. retka. U tom retku biće 4. slovo ponajprije E; za 5. mjesto može se dosta pouzdano pomisliti na R, već zbog ovećeg razmaka izmegju ovog i onog slova, što slijedi.

... Alexande[r et?] Aetern[alis?...

---

[1]) Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 101. i dalje.

2. Po poljima, zvanim Dolci, provlače se zidine, a razbacane opeke oko njih dokazuju da su rimskog porekla. Na to nalazište valjda se odnosi Stanićeva[1]) vijest o nalasku dviju rimskih statueta po nekom seljačkom momčetu, koji da ih je odmah uništio.

3. Govori se, da je Simo Blešić u blizini svoje kuće naišao na zidine i pri tom da je našao nekakav natpis. Šta se je dogodilo s ovim natpisom, nijesmo mogli doznati ni Stanić[2]) ni ja.

4. Kod Luke Baroša vidio je Stanić[3]) poklopac jednog sanduka za pepeo, nadalje ulomak pobliže neoznačenog ornamenta i fragmenat jednog relijefa, „na kojem se samo još raspoznavaše noge djeteta".

5. Okolica vrela Nelaja, osobito pak oranica Ante Zelenovića, što leži 50 koraka na sjever udaljena od vrela, a kraj puta u Unište, vrlo je bogata nahogjajima. Ovdje su oko god. 1880. osim više „ara", koje odmah razlupaše, nagjena dva „sarkofaga", al su ove opet zatrpali, jer ih ne mogoše podići. God. 1891. pokušao je Stanić da ih opet nagje[4]). Nije mu to pošlo za rukom, jer su nestrpljivi seljaci posao napustili; ali je Stanić pri tome naišao na zidine od zgrade, koja bijaše pokrivena opekama; o tim zidinama objelodanio je u „Vjestniku", XIV., str. 11. nacrt bez vrijednosti. U nutrašnjosti zgrade iskopao je ove kamene spomenike, koji se sada nalaze u kući rečenog Zelenovića u Čitluku.

a) (8.) Ara od vapnenca sa visokim, profiliranim vrškom i podnožjem na prednjoj i na obim uskim stranama. Gore i otraga ara nije uglagjena.

Slika 7.

Visina 0·545, širina na profiliranom dijelu 0·325, inače 0·27, debljina na profiliranom dijelu 0·29, inače 0·265 *m*. Ona dva, na prednjoj strani vrška

[1]) „Bullettino Dalmato", XIII., str. 167.
[2]) Na označenom mjestu.
[3]) „Vjestnik", XIII., str. 73.
[4]) Stanić na označenom mjestu.

uklesana polumjeseca stoje u svezi sa boginjom, koju spominje natpis *(slika 7.)*.

C. I. L. III 13199. Slova ne zaslužuju oznaku „litterae magnae et bonae".

D(ianae) A(ugustae) s(acrum). P. A(urelius?) M... C... v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Što je ime boginje jako skraćeno, to nam dokazuje, da je žiteljstvo za nju dobro znalo i da se je Diana na vrelu dosta obožavala.

b) Poklopac sanduka za pepeo od vapnenca sa po jednim zabatom na uskim stranama i sa 4 akroterije na uglovima; s dônje strane pravokutno izdubljen i hrapav; 0·19 visok, 0·59 širok, 0·59 *m* dug. U trostruko profiliranom prednjem zabatu vijenac sa dugijem vrpcama.

c) Fragmenat stupa.

6. Iz Kotluše posjeduje zemaljski muzej ovaj stari novac: Augustus, Cohen 437; Vespasian, Cohen 489 ili 491; Traian (otraga izlizan); Geta, Cohen 164; Iulian, Cohen 73.

Vuković.

Na zaravanku iznad skupine kuća familije Vuković prostire se s obiju strana puta, koji vodi u Unište, sve do bedema Gradine veliko predrimsko groblje; tu se niže tumulus do tumulusa[1]). Jednog je otvorio Stanić, bez da je u njemu išta našao[2]).

Gradina[3]), na čijem se podnožju nalaze dvije pećine, bila je okrugla i zidinama utvrgjena; posvuda nailazi se na komagje posuda od ilovače. Na jednom zemljištu u blizini nagjoše seljaci osim „raznog oružja" i utaraka od zemljanih posuda takogjer jedan „lijepo izrezuckani jelenski rog"[4]).

Crkvena ruševina Sv. Spasitelja kod vrela Cetine.

Oko 300 metara južno od izvora Cetine u ruševini crkve S. Salvatore[5]), koja se već iz daleka razabire, uzidana su u sjeveroistočnom uglu dva ulomka rimskih natpisa. U groblju okolo ovog crkvišta leži usrijed kasnijih nadgrobnih spomenika još i onaj pod br. 11. Ova tri komada dovučena su ovamo, a ne može se ni naslućivati, gdje im je bilo prvo-

[1]) Spomenuto i po Marunu: „Starohrvatska Prosvjeta", I., str. 228.

[2]) „Vjestnik", XIV., str. 70., br. 13., 14.

[3]) Označena je i na specijalnoj karti.

[4]) Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 12.

[5]) O toj crkvi sravni St. Zlatović: „Vjestnik", V., str. 102. i dalje i VI., str. 103. i dalje; Alačević: „Bullettino Dalmato", V., str. 131.; Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 9.; Marun: „Starohrvatska Prosvjeta", I., str. 183. i dalje, str. 224. i dalje i II., str. 25. i dalje.

bitno mjesto. Mišljenje Stanićevo[1]), da su iz Baleka, ničim nije dokazano; ima i bližih rimskih nalazišta, n. pr. Čitluk.

9. Desni dônji ugao tesanog kamena vapnenca, istrošen, 0·33 visok, 0·28 širok, i 0·57 *m* debeo. Natpisno polje bilo je obrubljeno profilovanim okvirom *(slika 8.)*.

Slika 8.

Ispod 3. retka nije bilo nikakova nastavka. C. I. L. III 2758 (sravni p. 1618 = 9827 *a*), oba puta s pogrješkom. Redove $^2/_3$ možda treba nadopuniti *[pie]nt[issimo]*.

10. Ulomak tesanog kamena vapnenca; lijevo i desno od natpisa opažaju se udubine za željezne spone. Visina 0·28, širina 0·56, debljina 0·22 *m*. Vrlo istrošen. Uzidan povrh kamena pod br. 9.

Ma da je snimak (otisak) vrlo dobar, nijesam mogao više šta da doznam, nego što je navedeno u C. I. L. III 9827 *b*.

11. Dônji dio posude za pepeo od vapnenca, 0·40 visok, 0·61 širok i 0·51 *m* debeo. Natpisno polje obrubljeno je profilovanim okvirom. Vrlo istrošen *(slika 9.)*.

Slika 9.

C. I. L. III 2754, sravni p. 1035 i br. 9804. Stari Bartoli od svih je najbolje čitao taj natpis.

.....Turo et Sextoni parentibus b(ene) m(erentibus).

Turus je romanizovano ime, koje se našlo i u Riditae (C. I. L. III 2769, 2787, sravni p. 1624), na Krku (C. I. L. III 3134, sravni 10127 = 13296, 13295) i Cresu (C. I. L. III 3151, sravni 10132)[2]), a koje je prvobitno za muške i ženske (Riditae: C. I. L. III 2795: Turo Statica Aplinis f., sravni 2794) glasilo po svoj prilici Turo.

Sexto, ma da ima rimski zvuk, takogjer je kao što i Cato, Varro[3]), Nerva[4]) i dr. ilirsko ime, koje je dosada dokazano samo za Cetinsku

[1]) „Vjestnik", XIII., str. 156.

[2]) Sravni P. Sticotti: „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XVI., str. 36.

[3]) Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 280.

[4]) C. I. L. III D. VI = VII^2 = X 1402; sravni W. Tomaschek: „Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien", 1880., str. 559.

dolinu: u Baleku (br. 12.) u svezi sa imenima Panes i Tito, u gornjim Koljanima sâmo za se na kamenu br. 30.

Više sela Cetine nalazi se vrlo posjećivana, široka pećina od sige, koja je označena i u špeciјalnoj karti; u njoj je u junu 1873. prof. Ivan Woldřich preko J. Milkovića preduzeo kopanje, bez da su postigli izvjesni rezultat [1]).

Knežević.

Više skupine kuća obitelji Knežević diže se šiljasti brežuljak Gradina. Ovo ime i ostanci zidina naznačuju nam, da je tu bila predrimska utvrda [2]).

Balek.

U ruševini Gradina u Baleku, gdje se po pričanju mogu vidjeti i ostanci od posuda [3]), nagjen je natpis br. 12.; ali će on poticati iz naseobine, koja je niže Baleka pokrivala polja Lastve i Ševače. Danas je on razbijen u dva komada i uzidan u ćošak kuće Petra Žeravice.

12. Tesani kamen vapnenac, 0·46 visok, 0·61 širok, 0·36 *m* debeo. Natpisno polje opasano je profilovanim okvirom *(slika 10.)*.

Slika 10.

C. I. L. III 2757 (sravni p. 1035) = 9817. Interpunkcija pri kraju 5. retka već se ne može raspoznati. Pri početku 3. retka zadnje I iz 2. retka ili je pogrješno opetovano ili se ima čitati Ciasecianus. Pošto u br. 15. vidimo Ciassici, držim ono prvo ime vjerojatnijim. O tom imenu vidi niže dolje br. 15. Za imena Panes i Sexto sravni gore br. 4. i br. 11.

Tito je inače poznat samo još iz Plevalja: C. I. L. III 6350 = 8319: *Aureliae Tittoni,* sravni takogjer „Wissenschaftliche Mittheilungen", str. 287., br. 32.

[1]) „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien", VI. (1876.), str. 48. i dalje.

[2]) Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 12. Gradina ta naznačena je i na špeciјalnoj karti.

[3]) Zlatović: „Bullettino Dalmato", VI., str. 137.

T. Aurelius Panes Ciasi<i>cianus Titoni et Sextoni sororibus b(ene) m(erentibus) p(osuit).

Od prehističkih stvari nagjeno je:

1. Na Gradini Balečkoj jedna naočarasta špirala, sada u kninskom muzeju[1]);

2. u blizini Gradine jedna broncana fibula[2]), sada u posjedu Stanićevu;

3. u okolici Gradine jedna naočarasta špirala, koja je uručena općinskom uredu u Vrlici[3]).

Lastve, Ševače.

Lastve i Ševače poznate su kao nalazišta raznih starina. To su dva susjedna zemljišna kompleksa uz Cetinu, a spadaju onome dijelu sela Vinalić, što leži na lijevoj obali Cetine, te se zove Vuletić. U publikacijama su ova dva kompleksa zbog blizine svoje često puta zamjenjivana. Na njima kao i megju kućama Vuletićkim nalaze se i danas još subštrukcije starinskih zgrada u većoj površini, koje bijahu pokrivene opekama. Seljaci oštećuju te ostanke time, što svoja polja žele da očiste od kamenja; pri tim radnjama nagju se mnogi novci, šiljci od kopalja i razno kućevno orugje. Iz tih nalazišta prikupio je Stanić malenu zbirku, u kojoj bijaše i novca Augusta, Antonija Pija i Mark Aurela[4]); Zlatović dobio je pak odavle jedan denar, koji je, po njegovom opisu, odgovarao Babelonovom Iunia 15 ili 16[5]). Zlatović pripovijeda, da se je ovdje nešto prije godine 1893. našao „satir", no jer je bio izragjen od sasvijem mekanog materijala, da se je odmah raspao, pa da ga s toga baciše. God. 1889. nagjoše, kako se veli, seljaci pod gomilom pribranog kamenja krušnu peć[6]).

Na oranici Marka Gverića otkopaše zid, navodno 40 *m* dugačak; nagjeno je ovdje nadalje relijefno poprsje žene bez glave i razno orugje. Zid raznesoše, pri čemu se našao sasvim istrošeni natpis[7]).

Bez ikakva razumjevanja pokušao je Stanić god. 1891.[8]) potporom spljetskog muzeja, da otkopa na zemljištu Petra Gverića, gdje je nagjen novac Iulia Maesa, Cohen 29 ili 30[9]), oveće ruševine od zgrade, koja je

---

[1]) Stanić: „Vjestnik", XIV., str. 45. *d).*

[2]) Na istom mjestu str. 45., br. 8.

[3]) Na istom mjestu str. 46.

[4]) „Bullettino Dalmato", XIII., str. 155., XIV., str. 106.

[5]) „Bullettino Dalmato", VI., str. 126.

[6]) Stanić: „Bullettino Dalmato", XIII., str. 155.

[7]) Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 99.

[8]) Sravni „Bullettino Dalmato", str. 107. i dalje, sa jednim tlocrtom i osnovom na str. 110., kojemu nijedna mjera dodana nije. Sravni „Vjestnik", XIII., str. 99.

[9]) Veličinu novca ne označuje Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 99.

bila provigjena napravom za grijanje[1]). Ovom se prilikom uz nešto novca[2]) u jednoj hrpi kamenja u zgradi našao natpis C. I. L. III 13216 i 13227.

MES
M · MANT
VR
c OIVGI
VIVVS 5

Prvi ulomak (13.) zaman sam tražio mjeseca augusta 1897. u muzeju u Spljetu, gdje je pod br. 1749. uveden. Drugi je ulomak (14. C. I. L. III 13224) komad od gornje strane tanke vapnene ploče; njegov gornji udubljeni okvir održao se. Visina 0·175, širina 0·145, debljina nejednaka, izmegju 0·062 i 0·045 *m*. Od god. 1891. nalazi se u spljetskom muzeju *(slika 11.)*.

Slika 11.

Treći redak iza ostatka drugog pismena svršavao se abreviaturom. Možda u 1. retku: *Ti]tiae* (sravni br. 76.), u 3. retku: *....sib]i p(osuit).*

Sjeverno od te po Staniću prekopane zgrade mogu se proslijediti „200 *m* dugi" zidovi druge jedne zgrade[3]).

Grobovi nagjoše se na jednoj uzvisini na zemljištu Petra Boduljka, što leži kraj puta, koji vodi od Cetine do skupine kuća Boduljak i u Ježević[4]).

Sa Lastve i Ševače potiču i niže opisani žrtvenici, koji se danas nalaze dijelom u Vuletiću, dijelom u spljetskom muzeju.

15. Votivna ara od vapnenca sa člankovitim, slabo izbočenim zabatom i podnožjem; ovo ima veću visinu nego zabat. Kamen je otraga uglagjen. Odbijeni su gornji desni ugao i sredina podnožja. Visina 0·285, širina na zabatu 0·21, inače 0·195, debljina na zabatu 0·12, inače 0·11 *m*.

---

[1]) Cijevi, što ih je Stanić opisao u „Bullettino Dalmato", XIV., str. 108. i dalje, sravni „Vjestnik", XIII., str. 99., jesu lončići od peći (Heizkacheln).

[2]) „Vjestnik", XIII., str. 99.

[3]) Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 99.

[4]) Stanić na označenom mjestu i u „Bullettino Dalmato", XIII., str. 155.

Nepravilna interpunkcija. Nagjen god. 1885. na Lastvanskom polju; od god. 1896. u spljetskom muzeju *(slika 12.)*.

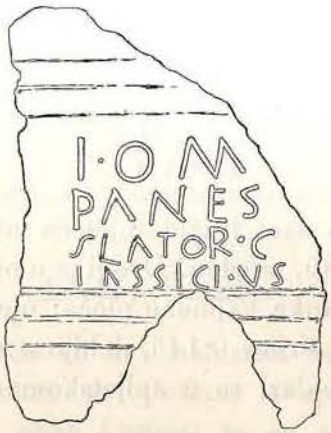

Slika 12.

C. I. L. III 9810, bez da je izražena interpunkcija. Drugo I u 4. retku nije i longa. Tačka ispred V u ovom retku jasno se vidi.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Panes Slator Ciassici (filius) v(otum) s(olvit).

Dedikant ima dva imena: Panes i Slator; o prvome bilo je već govora pod br. 4. Slator dolazi još na natpisu iz Jezerina: „Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 259., br. 1., te se možda može dopuniti iz natpisa br. 74. Ko što ovdje, tako imaju dva imena takogjer osobe u natpisima br. 45., 47. i 64.: Varro Panto, Titus Candalio, Panes Mutelius. Da li se dvojim imenima, koja su za muške i ženske zasvjedočena i izvan Cetinske doline, kao u Riditae (C. I. L. III 2773, 2778, 2779, 2781, 2787 [sravni p. 1624.], 2788, 2796 i t. d.), služaše samo pripadnicima stanovitih društvenih krugova, ne može se pouzdano utvrditi. Ime oca Ciassicus[1]) dolazi još samo u obliku Ciasi⟨i⟩cianus u natpisu br. 12. Zbog toga, što se uz to ime u obim natpisima opetuje ime Panes, te što su nalazišta obiju natpisa vrlo bliza, mislio je Hirschfeld[2]), da je Panes Slator Ciassici (filius) otac P. Aurelius Panes Ciasi⟨i⟩cianus-a. Ali je možda i to moguće, da su obje osobe identične, da je naime Panes Slator, kad je dobio gragjanstvo, drugo ime napustio, primivši ime očevo kao drugo prezime. Ara bi onda bila starija nego nadgrobni spomenik. Razlika u pisanju slova E u obim natpisima, mogla bi se — upravo kao što i pisanje Ciassici i Ciasi⟨i⟩cianus — protumačiti tako, da su te spomenike izradili dva klesara.

16. Dva ulomka (koji pristaju jedan uz drugi) jednog votivnog žrtvenika od vapnenca. Zabat i podnožje jako odskaču na prednjoj i na obim

[1]) Sravni Pauli na označenom mjestu str. 365.

[2]) Primjedba uz C. I. L. III 9817.

uskim stranama. Zalegje odbijeno; desno fali komad zabata. Visina 0·62, širina na zabatu 0·425, inače 0·32, debljina na zabatu 0·26, inače 0·135 *m*. Zaparane linije. Nagjeni, kako veli Bulić u „Bullettino Dalmato", X., str. 6., br. 6., u god. 1886. po Petru Boduljaku u Ševačama; od god. 1886. u spljetskom muzeju *(slika 13.)*.

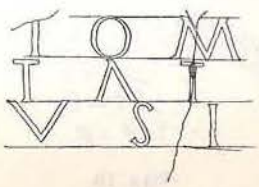

Slika 13.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) T(itus) A(urelius?) T... v(otum) s(olvit) [l(ibens)].

C. I. L. III 9809, gdje se je previdjelo, da je zadnje slovo u 3. retku I. Zaresci, što mu daju oblik K, kašnje su nastali, te se po više puta opetuju u blizini ovog sloga. T. Aurelius Terens-a imenuje nadgrobni kamen br. 23. u gornjim Koljanima.

17. Mala votivna ara sa jako izbočenim zabatom i podnožjem. Visina 0·34, širina na zabatu 0·21, u ostalom 0·16 *m*. Bez interpunkcije. Nagjena na Lastvanskom polju; sada je u kući Marka Gverića u Vuletiću uzidana desno od vrata *(slika 14.)*.

Slika 14.

C. I. L. III 9807. *I(ovi) o(ptimo) m(aximo)*.

U istoj kući čuva se takogjer ugao profilirane ploče od vapnenca bez natpisa i ulomak stupa. Ova su dva spomenika iz Lastve.

18. Dva ulomka (koji pristaju jedan uz drugi) od dônjeg dijela jedne votivne are od vapnenca, sa raščlanjenim podnožjem na prednjoj strani i

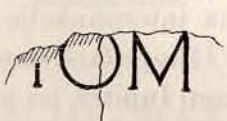

Slika 15.

na obim postraničnim plohama. Visina 0·345, širina na zabatu 0·475, u ostalom 0·45, debljina na zabatu 0·17, u ostalom 0·12 *m*. Velika slova; bez interpunkcije. Nagjeni god. 1881. u Ševačama na zemljištu Joka Vuletića; od god. 1886. u spljetskom muzeju *(slika 15.)*.

C. I. L. III 9808. *I(ovi) o(ptimo) m(aximo)*.

19. Ara od vapnenca, ozgor plosnata patera. Nagjena na Lastvanskom polju; sada u kući Marka Antić-Vuletića, umetnuta u tarac uz

ognjište. Moje čitanje nepotpuno zbog toga, što je kamen slabo očuvan i što je vladala tama u kuhinji, a nije mi bilo moguće, načiniti valjan otisak ovog natpisa. Samo 1. redak kao i C i N u 2. retku pouzdani su. Treće slovo na završetku prije će biti E nego I. Sve ostalo po dosta lošem otisku. S malo troška mogao bi se taj kamen prenijeti u Spljet *(slika 16.)*.

Slika 16.

C. I. L. III 9827*a* po jednom začudnom tumačenju paroha Stanića. *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) [D]ulceno (??) v(otum) s(olvit) [l(ibens)] m(erito).* Glede Dulcenus = Dolichenus sravni C. I. L. III 3462.

20. Dônji dio are od vapnenca sa profilovanim podnožjem. Visina 0·30, širina na podnožju 0·45, inače 0·395, debljina na podnožju 0·24 *m*. Nagjen, kako su me na licu mjesta uvjeravali, na Lastvanskom polju prigodom oranja, a ne, kao što je navedeno u „Bullettino Dalmato", X., str. 8. (sravni takogjer VI., str. 136.) u Ševačama. Sada je taj kamen uzidan lijevo uz vrata kuće Miška Boduljaka u Vuletiću *(slika 17.)*.

Slika 17.

C. I. L. III 9819, sravni p. 2162. Pošto je kamen dobro sačuvan, moramo se čuditi, da je moglo doći do tako raznolikog čitanja njegovog natpisa. U retku 2. i 3. nema interpunkcije.

[I(ovi) o(ptimo) m(aximo)?] Aur(elius) Sextus Ledri (filius) restituit l(ibens).

Kao bog mora se i ovdje uzeti Iupiter, jer je ova ara iz istog nalazišta, kao prije navedeni žrtvenici. Njihova množina govori za to, da je na Lastvanskom polju bilo Iupitrovo svetište[1]). U tom našem natpisu spomenuto ponovno podignuće njegovo možda se odnosi na taj hram, ili bar na jedan dio njegov. Pogledom na siromašnu izradu ovog restituiranog natpisa, pa i onih drugih votivnih žrtvenika možemo uzeti, da taj posao nije bio ni opsežan ni skup.

I inače mogu se dokazati gragjevni natpisi na žrtvenicima; sravni n. pr. „Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 263. (Brdo kod Jajca) i C. I. L. III 4363 = 11079 (Arrabona).

[1]) Natpisi brojevi 16. i 18., što su nagjeni na susjednom Ševačkom polju, moguće da su onamo odvučeni, nakon što je hram propao.

Ledrus je neko, do sada ne zasvjedočeno romanizovano ilirsko ime.

U Vuletiću nabavio sam za zemaljski muzej ogrlicu od uvijene ko konopac broncane žice sa plosnatim, unatrag zavijenim krajevima *(slika 18.)*, premjer 0·13, koja je nagjena na Lastvanskom polju.

Slika 18.

Nalaznik mi reče, da je imao još nekoliko sličnih nakitnih komada, koje je našao na istom mjestu, ali da su se zagubili.

Ježević.

Stanić[1]) tvrdi, da je kod sela Ježevića obreo ostanke rimske ceste, koja da je vodila iz rimske naseobine u gornjim Koljanima na lijevoj obali Cetine pokraj sela Ježevića u Lastve i Ševače.

Novca iz Ježevića posjeduje spljetski muzej[2]).

Matkovine.

21. Govori se, da je natpis C. I. L. III 2748:

AVRELIO · MAXIMO
MIL · COH · IIi · AlPINoR
D · ANN · XXVII · AVR · Valen
TiNA · VXOR · POS

iz Matkovine dospjeo u Vrliku u privatni posjed; Alačević ga je u zimi 1881. zaludu tražio (sravni C. I. L. III p. 1618); ni meni nije pošlo za rukom da ga iznagjem. Jedva da je Wilkinson-u tačno bilo označeno

[1]) „Bullettino Dalmato", XIV., str. 15.

[2]) Bulić: „Bullettino Dalmato", XX., omot k broju 2., str. 2.

mjesto, gdje se je našao, jer Matkovine inače nijesu poznate kao nalazište rimskih starina. Moglo bi se misliti, da je kamen prvobitno ležao u susjednim gornjim Koljanima, gdje se je našlo i drugih vojničkih natpisa. Pošto je Maximus ovdje umro kao aktivni vojnik, pa jer mu je njegova supruga bila tu, možemo zaključiti, da je kroz dulje vrijeme boravio u ili okolo Koljana, pa tako možemo i ustvrditi, da je makar jedno odjelenje Cohors III Alpinorum ovdje u Cetinskoj dolini neko vrijeme oko god. 200. po Hr. bilo smješteno[1]). Na ovo doba upućuje nas gentilno ime muža i žene i što kod prvoga manjka prenomen.

Koljani gornji.

Iznad sela gornji Koljani, zvanog takogjer „Koljani pod gradinom", te plodovitog proširenja Cetinske doline, uzdiže se zaravanak Gradina, zaštićen od bure, koji je u velikom opsegu posut ruševinama[2]). Pravac kuća i ulica još se i sada u travi oštro raspoznaje. Glavna tačka tih ruševina je „Reljina ograda", gdje su nagjeni ovi natpisi:

22. C. I. L. III 13212 = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 210., br. 71.: *Aur(elius) Tit[us], m(iles) l(egionis) I a(diutricis) p(iae) [f(idelis)]*[3]) *v(otum) [s(olvit)] Dian[ae l(ibens) m(erito)].*

Iskopan po Bokunu god. 1890.[4]), sada je u kninskom muzeju.

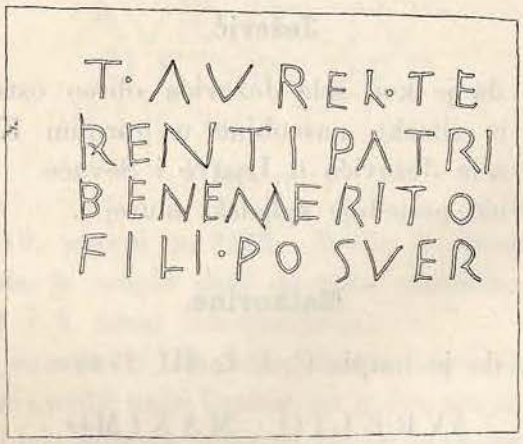

Slika 19.

23. Prednji dio sanduka za pepeo od vapnenca, 0·53 visok, 0·555 širok, 0·175 *m* debeo. Udubljeno natpisno polje opkoljeno je profiliranim

[1]) Sravni Mommsen C. I. L. III, str. 361.: Ex vicis Verliccae proximis... prodierunt tituli aliquot, quorum plerique sunt sepulcrales indigenarum..., quidam militum cohortis III Alpinorum; unde colligemus huius vexillum hoc loco castellum burgumve fecisse ibique constitisse. C. I. L. III 2759, na kojemu Mommsen osniva svoju primjedbu, ne spada u Cetinsku dolinu.

[2]) U narodu se održala priča o nekoj bogatoj varoši, koja je nekoć ovdje stajala i koja se prostirala od Stražina preko Cetine i Koljana sve do Lupoglava.

[3]) O riješenju sigla sravni na označenom mjestu.

[4]) Stanić: „Bullettino Dalmato", XIV., str. 24.

okvirom. Nepravilna interpunkcija. Nagjen oko god. 1840.; bio je kao prag uzidan u kući Vase Bokuna u gornjim Koljanima[1]), a nalazi se od god. 1892. u spljetskom muzeju *(slika 19.)*.

C. I. L. III 9820, sa pogrješkom u 4. retku.

T. Aur(elio) Terenti patri bene merito fili(i) posuer(unt).

24. Lijevi dônji ugao tesanog kamena vapnenca, ozgor i ozdô ravno oklesan; 0·24 visok, 0·315 širok a 0·34 *m* debeo. Natpisno polje uokvireno; slova velika, dobra; razmak izmegju redaka sasvijem neznatan. Nagjen oko god. 1840.[2]); sada u gornjim Koljanima u kući Ilije Bodrožića *(slika 20.)*.

Slika 20.

C. I. L. III 9824, sa pogrješkom. U 3. retku biće svakako ligatura od A i N. Redak 2.: Ostanci nekog imena, možda *Pa]nen[ti* (sravni br. 64.). Redak 3.: *vixit [a]n[nos.....*

25. C. I. L. III 9818, nagjen oko god. 1840., bio je u augustu 1886. u kući Stojana Bokuna[3]). Ja nijesam mogao naći ovog natpisa, ali je moguće, da su mi ga hotimice zatajili.

[illegible] ONI
DE [illegible] EI
AVR [illegible] OVI
VS [illegible] SEP [illegible] ET
5 [illegible] QVIA FIL PAR

Gradina se općenito spominje kao nalazište jedne sjekire sa dva oštraca (sada u spljetskom muzeju[4]) i kao nalazište natpisa, što slijedi.

26. C. I. L. III 13209, dônji dio are od vapnenca, položen u tarac kraj ognjišta u kući Marka Marčetića u gornjim Koljanima; ja nijesam vidio ovaj natpis; po Staniću glasi[5]):

L P S

„Fortasse *l(ibens) p(ecunia) s(ua)* aut *p(o)s(uit)*“ primjećuje Hirschfeld. Na *L(ibero) p(atri) s(acrum)* jedva se može pomišljati.

[1]) Bulić: „Bullettino Dalmato“, X., str. 10., br. 18.
[2]) Bulić: „Bullettino Dalmato“, X., str. 10., br. 20.
[3]) Bulić: „Bullettino Dalmato“, X., str. 10., br. 21.
[4]) Stanić: „Vjestnik“, XIV., str. 44., br. 5*a*.
[5]) „Vjestnik“, XIV., str. 15., br. 1.

27. C. I. L. III 9825, ulomak od lijeve strane po svoj prilici nekakova nadgrobna spomenika; u kući Filipa Bokuna u gornjim Koljanima ja ga nijesam vidio; po Buliću[1]) glasi:

CONC

U istoj kući nalazi se sanduk za pepeo bez natpisa[2]), a u Špire Bodrožića u gornjim Koljanima dvije ornamentirane pruge[3]).

Na Gradini ima, po Staniću[4]), takogjer grobova, koji bijahu pokriveni kamenim pločama i koji su ili slučajno pri oranju ili pak hotimice raskopani, ne bi li se u njima našlo blago. O njihovu inventaru do danas nije ništa poznato.

Stanić je sa Gradine dobio oko 50 komada novca[5]), megju njima su komadi iz doba Klaudija, Philippa, Aurelija i Konstantina.

Neposredno ispod Gradine i posjeda Bokuna preduzeo je Stanić 11., 14. i 15. oktobra 1880., te 7., 8. i 9. aprila 1892. iskopananja, i to na brežuljku zranom Crkvina, posutom ruševinama. Ovo je istraživanje proveo Stanić po odredbi kninskog muzeja, jer je mislio, da će se ovdje naći starohrvatski spomenici. Tom prilikom nagjoše ove rimske spomenike, koji bijahu ko gragjevno kamenje uzidani u srednovjekovnu crkvu[6]).

28. C. I. L. III 13200 = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 210., br. 72.: .... *Mad[ocus?] Dian[ae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)].* Nagjen 11. oktobra 1890. na samo u jednom uglu; sada je u kninskom muzeju. Madocus je zasvjedočen i za Riditae: C. I. L. III 2786: *Panto Madoci f.*

Kretschmer na označenom mjestu str. 216., sravni str. 271., primj. 2., drži to ime za tračko, dok ga Pauli na označenom mjestu str. 362. ubraja megju ilirska; Holder ga bilježi, sumnjajući ipak u ispravnost, u svom „Altkeltischer Sprachschatz".

Obožavanje Diane u gornjim Koljanima uglavljeno je i natpisom pod br. 22.

29. C. I. L. III 13208 = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 209., br. 70.: *I(ano) p(atri) Ael(ius) Aelianus eq(ues) praet(orianus) et Ulp(ius) Licinianus a scr(iniis) praef(ecti praetorio) sancxer(unt).*

Nagjen 14. oktobra; sada u kninskom muzeju.

---

[1]) „Bullettino Dalmato", X., str. 10., br. 19.

[2]) Bulić na označenom mjestu.

[3]) Bulić ih spominje na označenom mjestu.

[4]) „Bullettino Dalmato", XIII., str. 182, XIV., str. 15.

[5]) Na označenom mjestu.

[6]) Stanić: „Bullettino Dalmato", XIV., str. 25. i dalje te „Vjestnik", XIV., str. 73. i dalje; Marun: „Vjestnik", XIII., str. 41., 60. i dalje; F. Radić: „Starohrvatska Prosvjeta", II., str. 254. i dalje.

30. C. I. L. III 13215 = „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 211., br. 73: *....f]ecit sibi et Sextoni coni(ugi) carissim(a)e, qu(a)e v[i]xit annos LV, b(ene) m(erenti) et suis.*

Nagjen 14. oktobra u blizini natpisa br. 29.; bijaše ko gragjevni kamen uzidan; sada je u kninskom muzeju.

U okolici natpisa pod br. 29. i 30. nagjen je, po Staniću[1]), nadgrobni kamen, čiji natpis „tako istrošen bijaše, da se je jedva po koje slovo raspoznati moglo“.

31. C. I. L. III 13227 = „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 211., br. 74.: *....sibi et [....] coni[ugi....] et sui[s....].*

Nagjen 11. oktobra u blizini natpisa pod br. 28.; bijaše uzidan ko gragjevni kamen u unutrašnjosti zida; sada je u kninskom muzeju.

32. C. I. L. III 13219 (po Staniću):

VAV
MAXIMAE
CONETSIBI

U 2. retku: „MA ligirani“, ali se ne veli, da li je ligatura samo jedanput ili oba puta provedena.

....Au[r(eliae)] Maximae con(iugi) et sibi.

Nagjen 15. oktobra; bijaše ko gragjevni kamen uzidan, pa se je poslije nalazio u jednoga seljaka u Crkvini; nijesam mogao da nagjem taj fragmenat.

33. C. I. L. III 13210. O fragmentu, koji po svoj prilici potiče od desnog dônjeg ugla nekog nadgrobnog kamena, imamo dva vrlo različna prepisa od Maruna[2]) i Stanića[3]):

V C I O	VOTO
X X X V	X X X V
SERAR	VRVR

Nagjen u nutrašnjosti gragjevine, nedaleko od pokrajnih vrata; bijaše deponiran na označenom mjestu kao onaj pod br. 32.; ja ga nijesam vidio.

34. C. I. L. III 13226 (po Staniću):

N?VA
OX

Nagjen kod postraničnih vrata; ostaviše ga na mjestu, gdje se je našao.

---

[1]) „Vjestnik“, XIV., str. 75.

[2]) „Vjestnik“, XIII, str. 41., br. 6.

[3]) „Bullettino Dalmato“, XIV., str. 25., br. 17.; „Vjestnik“, XIV., str. 75.

35. C. I. L. III 13228[1]). Gornji dio ovećeg nadgrobnog kamena.

D M

D(is) M(anibus).....

Nagjen 11. oktobra u gornjem dijelu crkvene ruševine; deponiran bijaše na označenom mjestu, gdje i spomenik pod br. 32. Ja ga nijesam vidio.

36. Velika ara bez natpisa; po Staniću[2]) bijaše njezina gornja ploha udubljena; daklem neka ara kulta. Ne zna se, gdje se danas nalazi.

37. Nadgrobni spomenik sa likom Erosa s uzdignutom desnom rukom, a lijeva mu drži baklju. Sada u kninskom muzeju. Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 212., br. 75.[3]).

Megju ostancima od ove crkvene ruševine nagjoše se drugom nekom prilikom još i ovi spomenici:

38. Ulomak neke ploče od vapnenca; desni profilovani okvir održan, 0·19 visok, 0·59 širok a 0·23 *m* debeo. Iskopan god. 1890. po Petru Žukeli, bio je deponiran u Stanićevom stanu u Vrlici; od god. 1891. u spljetskom muzeju *(slika 21.)*.

Slika 21.

C. I. L. III 13217 sa pogrješkom u 1. retku. Desno nije natpis imao nastavka, dakle je širinom potpuno očuvan; i ispod 2. retka ne bijaše po svoj prilici ništa pisano. U 1. retku treće je slovo L, ne B, zaokruženje je nastalo samo oštećenjem kamena.

....et? Ama]bili Messiae coniugi suae.

Iz toga, što je Ama]bilis, No]bilis (ili slično ime), koje se inače upotrebljavalo kao cognomen, stavljeno s prijeka, može se možda zaključiti, da je pokojnica bila otpuštena ropkinja; sravni n. pr. C. I. L. IX 2310: *Acumis Volusia Q. l.* i C. I. L. XIV 3331: *Euclesis Cestia Q. l.* Porodično ime Messia u Cetinskoj dolini znači takogjer strano podrijetlo.

39. C. I. L. III 13225, ulomak ovećeg natpisa, od kojeg je Stanić[4]) samo slova:

N I

pročitao, a desno od I naznačio jednu rozetu (?) i jednu zvjezdicu (?). Fragmenat ostao je na mjestu, gdje se našao.

[1]) Pod ovim su brojem pogrješno združena dva raznovrsna fragmenta.

[2]) „Vjestnik", XIV., str. 76.

[3]) Ko što vidim iz „Starohrvatske Prosvjete", IV., str. 56., našao je na ruševinama Crkvine seljak Petar Žukela 1898. dva rimska natpisa. Nijesu još objelodanjeni i do sada nijesam mogao da dobijem kopije od njih.

[4]) „Vjestnik", XIII, str. 105., br. 14.

Po Staniću[1]) leži kod Crkvine u nekoj suhoj zidini mala ara
40. C. I. L. III 13207

V · S · S

Hirschfeld opažava glede ovog natpisa: „*V(eneri) s(anctae) s(acrum)?*, sed probabilius est initio intercevisse *S(ilvano)*“. Natpis je možda naopako čitan, dakle umjesto S · S · Λ = *S(ilvano) s(ilvestri) A(ugusto)*, pogrješka, koja se kod malene are, čiji se zabat od podnožja slabo razlikuje, lako može dogoditi.

Na „Klancu“ u gornjim Koljanima u vinogradu Jovana Denića nagjen je
41. C. I. L. III 13213:

AVR·TVLIO·TI·
MAMMO · MA
RITO · OBSEQV
ENTISSIMO
IN

Po Staniću[2]) taj je kamen uzidan u štalu rečenoga Denića u dônjim Koljanima; kažu, da je natpis dobro održan; po čitanju Stanića upravo bi se protivno moralo uzeti.

Na groblju u gornjim Koljanima vidio je Bulić na grobu N. Tadijića fragmenat
42. C. I. L. III 9826:

D
T
A
NI

Poradi kratka vremena nijesam mogao potražiti ovaj kamen.

I niže gornjih Koljana na desnoj i na lijevoj obali Cetine kažu da se može naći zidina i opeka[3]).

Dragović.

Iznad istočno-pravosl. manastira Dragovića, oko kojeg se niže krasno drveće, leži rimska ruševina, iz koje potječu ovi natpisi[4]):

---

[1]) „Vjestnik“, XIII., str. 105., br. 13.
[2]) „Vjestnik“, XIII., str. 106.
[3]) Stanić: „Bullettino Dalmato“, XIV., str. 15.
[4]) Stanić: „Bullettino Dalmato“, XIII., str. 182.

43. C. I. L. III 2750 (sravni p. 1035):

PANES · FECIT
SIBI · ET · SVIS
SE · VIVO · FECIT

Uzidan je „in angulo culinae monasterii".

Panes fecit sibi et suis. Se vivo fecit.

Glede Panes sravni br. 4.

44. C. I. L. III 9812 (po Staniću)[1]:

SILVNO
AVG
T · AVR ·
QVIN
EX · V · P

Krsto Bujas ima u svom prijepisu u Bulićevom „Bullettino Dalmato", X., str. 169., br. 184., u 1. retku ligaturu od V i A, a u 4. retku čita OVIN.

Silvano Aug(usto) T. Aur(elius) Quint(us) ex v(oto) p(osuit).

Po svoj prilici ovaj je čovjek zavještao Jupitru fulminatoru aru pod br. 75.

45. C. I. L. III 9822*a* (po Staniću)[2]:

F ETVARRONI
PANONIMA
RITOSVOP ·
V ·

Na ovaj se fragmenat nedvojbeno odnosi bilješka kod Bulića: „Bullettino Dalmato", X, str. 196.: Presso questa iscrizione (nr. 44) si trova un' altra, ma caratteri molto logori, quindi indecifrabili. Oba natpisa (br. 44. i 45.) uzidana su u spoljašnje lice manastirskog zida[3]. Pod sigurno je br. 45. različan od C. I. L. III 2752 = br. 63.; Hirschfeld je naime, što se tiče br. 45., razlučivao: fortasse haud diversa a n. 2752. U 2. retku može se uzeti ligatura od N i T.

....f(ilio) ili *f(iliae) et Varroni Pan[t]oni marito suo p(osuit) v(iva).*

Glede imena Varro sravni br. 4. Panto je inače zasvjedočeno samo kao žensko ime u Riditae (C. I. L. III 2773, 2786), u Plevlju (C. I. L.

[1]) Na označenom mjestu.

[2]) „Bullettino Dalmato", XIII., str. 182.

[3]) Stanić na označenom mjestu.

III 6349 = 8317 = „Wissenschaftliche Mittheilungen“, IV., str. 283., br. 24.) i u Podpećima (C. I. L. III 8318) i Prijepolju (C. I. L. III 8308) kod Plevlja[1]). Po svoj prilici imalo bi se ovo ime dopuniti i u natpisu iz Promona u „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 215.

Otišić.

U Otišiću, selu u plodnoj dolini na sjevernom obronku Svilaj-planine, postojala je takogjer rimska naseobina, koja se je, kako nam dokazuju ostanci zidina i gromile ruševina, sterala od skupine kuća familije Krunić sve do posjeda Harambašića[2]). Na livadi pok. Petra Krunića nagjena su u ljetu god. 1890. u ruševinskom humku, zvanom Crkvina, dva natpisa[3]).

46. C. I. L. III 9823 (po Staniću), dônji je dio nadgrobnog kamena; nalazi se u posjedu Marka Harambašića u Otišiću.

NTISSIBI
ET SVIS P

U 1. retku prije se može uzeti genetiv epihoričkog imena nego li [pare]nt[e]s.

47. Nespretno izragjena votivna ara od vapnenca sa profilovanim, slabo izbočenim zabatom i podnožjem; na lijevom gornjem uglu, djelomice i otraga odbijena. Postranične plohe glatke, otražnja strana hrapava, natpisno polje djelomice ogrebeno. Visina 0·305, širina na zabatu 0·215, inače 0·20, debljina na zabatu 0·18, inače 0·17 *m.* Prije u kući paroha Stanića u Vrlici, od god. 1891. u spljetskom muzeju *(slika 22.)*.

Slika 22.

C. I. L. III 9813 *a*. Stanić ga je dobro čitao, samo nema u 4. retku poslije S tačke. U 3. retku oba zadnja slova zbog oskudice prostora manja su; drugi A u ovom retku nema poprječne crte.

[1]) Sravni „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, XVI., str. 88.
[2]) Stanić: „Bullettino Dalmato“, XIII., str. 182.
[3]) Stanić: „Bullettino Dalmato“, XIII., str. 182.; „Vjestnik“, XII., str. 137., XIII., str. 12.

S(ilvano) A(ugusto) s(acrum). Titus Candalio pos(uit).

Glede imena Titus sravni br. 4. Candalio, inače ne zasvjedočeno ime, notira Holder u svom „Altceltischer Sprachschatz“, I., 732.

Osim toga leže dva poklopca od sanduka za pepeo pred kućom Jovana i Marka Harambašića[1]). Filip Harambašić posjeduje (po Staniću)[2]) „lijepo izragjen kamen, 0·30 visok i 0·15 *m* širok, koji je, po znakovima, što su na njemu, služio kao podnožje nekakve svjetiljke[3]).

Stražine.

Izmegju selâ Garjaka i Podosoja padaju nam u oči dvije nejednako visoke humke na lijevoj strani državne ceste, koja vodi iz Sinja u Vrliku. Ove su humke vrlo izdašna nalazišta rimskih starina. Ona povisoka zove se Velika, ona niža Mala Stražina; kažu, da su obe bile spojene nekakovom starom cestom[4]). Na obroncima njihovim i na poljanama ispod njih razgovjetno se mogu prepoznati tragovi rimskih kamenih zgrada. Po Staniću[5]) udarilo se tu pri oranju na pragove i na jedan bunar. Što se ovdje od slučaja do slučaja pri obragjivanju polja nagje, prenaša se u Garjak, Podosoje, pa i u Vrliku. Tako se dogodilo, da se prva dva sela već više puta pogrješno označiše kao prvobitna nalazišta rimskih spomenika.

Kod humke Velike Stražine nagjeni su niže opisani predmeti. Pri tom će se često spomenuti oranica Ilije Škrbića Filipova (br. 49., 54., 55., 66., 68., 69., 71.), gdje je Stanić god. 1891. obavio prekopavanja[6]).

48. C. I. L. III 9811, nagjen oko god. 1870., sada u Garjaku u kući Nikole Matkovića; glasi po Buliću[7]):

O M
L V S
M P C

[I(ovi)] o(ptimo) m(aximo) l(ibens) v(otum) s(olvit) M(arcus) P... C... čita Bulić; i Hirschfeld nalazi u slovima 2. retka početna slova nekog dedikanta: *L(ucius) V... S...*

---

[1]) „Bullettino Dalmato“, XIII., 183.

[2]) Na označenom mjestu.

[3]) Nekoje slabo pouzdane primjedbe o nalascima u Otišiću pruža nam Stanić u „Vjestniku“, XIII., str. 107.

[4]) Stanić: „Bullettino Dalmato“, XIII., str. 168.

[5]) Na označenom mjestu.

[6]) „Vjestnik“, XIV., str. 13. i dalje.

[7]) „Bullettino Dalmato“, X., str. 9., br. 15.

49. C. I. L. III 9812, nagjen oko godine 1860., sada u Garjaku u kući Ilije Škrbića, gdje se čuva i poklopac nekog sanduka za pepeo[1]). Ovaj fragmenat čitao je Bulić[2]) ovako:

AVRE
ATAR
VOTVM
PATRI

U 3. retku nadopunjuje Hirschfeld obzirom na *patri* u 4. retku *Libero.* Moglo bi se pomisliti i na *[Iano] patri*, sravni br. 29.

50. Mala votivna ara od vapnenca. Začudna je neznatna debljina sa profiliranim zabatom i podnožjem na prednjoj i na obim postraničnim stranama; gornji lijevi i dônji desni ugao odbijeni. Visina 0·15, širina profiliranog dijela 0·17, inače 0·155, debljina profiliranog dijela 0·062, inače 0·055 *m.* Nagjena u jednoj hrpi kamenja na podnožju Velike Stražine. Bijaše ponajprije u posjedu seljaka Ratića, u god. 1890. kupio ju je Stanić[3]); od god. 1891. u spljetskom muzeju *(slika 23.).*

Slika 23.

C. I. L. III 9813*b.* Natpis je ondje tačno čitan. *S(ilvano) A(ugusto) s(acrum). V(alerius?) Firmus v(otum) s(olvit).*

51. Ulomak od gornje strane neke ploče od vapnenca; ozgor profilirani okvir održan; visina 0·14, širina 0·135, debljina 0·095 *m.* Nagjen

Slika 24.

god. 1891. u Velikim Stražinama, još iste godine nabavio ga spljetski muzej *(slika 24.).*

[1]) Bulić: „Bullettino Dalmato", X., str. 9., br. 16.; Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 104., br. 8.
[2]) Na označenom mjestu.
[3]) Stanić: „Bullettino Dalmato", XIII., str. 168.

C. I. L. III 13214. U 1. retku valjda se je održala dônja vodoravna hasta od F.

Redak 1.: *[F]irmu[s].* Redak 2.: *pos(uit).* Zajedničko nalazište spomenika pod br. 50. i 51. dopušta nam da naslućujemo, da je na obim kamenima bila imenovana ista osoba[1]).

52. Votivna ara od vapnenca sa slabo izbočenim zabatom i podnožjem; visina 0·295, širina profiliranog dijela 0·195, inače 0·17, debljina profiliranog dijela 0·19, inače 0·18. Nagjena u god. 1891. po Špiri Kovačeviću u Velikim Stražinama, bijaše za tim kod Stanića u Vrlici, te ju poslije god. 1891. dobije spljetski muzej *(slika 25.)*.

Slika 25.

C. I. L. III 13205, po Staniću dobro čitano. U 3. retku megju S i P nema tačke.

Panes Stul.... S(ilvano) pos(uit).

Glede imena Panes sravni br. 4. Stul je valjda skraćeno drugo domaće ime zavještača are; u C. I. L. V 2856 dolazi kao pridjevak Stulio.

53. C. I. L. III 13204. Mala ara, nagjena u Velikim Stražinama, sada u Garjaku u kući Marka Krilića uzidana uz podrumska vrata.

S · V · S ·
P A N E S
PI L · V · S

Stanić[2]), kojemu imamo da zahvalimo što znamo za ovaj kamen, označuje svoje čitanje natpisa kao nepouzdano u 3. retku. Moguće, da je ovdje bio imenovan isti dedikant, kao u natpisu pod br. 52.

S(ilvano) v(ilico) s(acrum), Panes [? Stu]l. v(otum) s(olvit).

Sigle 1. retka, koje se opetuju i u natpisima pod brojevima 54., 55., 59., 60., koji su iz istog nalazišta, imale bi se tumačiti na rečeni način. Inače

[1]) Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 211.

[2]) „Vjestnik", XIII., str. 10., br. 9.

Silvanus vilicus nije dokazan u Dalmaciji; u ostalom sravni Preller-Jordan: „Römische Mythologie“, I., str. 395., 396., primjedba 1., i G. Wissowa: „Neue Jahrbücher für das classische Alterthum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik“, 1898., str. 169. i dalje.

54. C. I. L. III 13206. Malena ara, nagjena god. 1890. u Velikim Stražinama, sada uzidana u basamake kuće Ilije Škrbića u Garjaku.

S·V·S·S·AVG
Q·SVO
V·S·L·M

Uz svoje čitanje primjećuje Stanić[1]), da su u 1. retku slova VG a u 2. retku slova VO nepouzdana.

U 1. retku prve tri sigle valjalo bi možda spram natpisa br. 53. tumačiti: *S(ilvano) v(ilico) s(acrum).* Razjašnjenje ostalih slova moći će se pokušati tek onda, kad se ara pouzdano pročita.

55. C. I. L. III 13202, nagjen u Velikim Stražinama na zemljištu Ilije Škrbića u blizini državne ceste Vrlika—Sinj prigodom po Staniću preduzetog kopanja u nekoj zgradi, koja bijaše pokrivena opekom. Po Staniću[2]) glasi natpis:

S·V·S
Q KT V
ANIX
V·S·L·I

S(ilvano) v(ilico) s(acrum). Quintu[s] Anix (?).... v(otum) (solvit) l(ibens) m(erito).

Tom prilikom nagjoše se u istoj zgradi osim okrajnih komada natpisnih ploča[3]) još i ovi fragmenti, koji su kao što i ara upotrebljeni bili kao gragjevni materijal.

56. Ulomak spomenika od mekog pjeskovca:

Æ
S

C. I. L. III 12797. Stanić misli, „Vjestnik“, XIV., str. 13., br. 2., da spada k nadgrobnom kamenu C. I. L. III 13211 = br. 66.

57. Ulomak spomenika od mekog pjeskovca:

ONI·P

C. I. L. III 12797 po Staniću, „Vjestnik“, XIV., str. 13., br. 3.

---

[1]) Na označenom mjestu str. 104., br. 7.

[2]) „Vjestnik“, XIV., str. 14., br. 7. Na 13. strani nalazi se nacrt djelomično otkopane zgrade. Šta onaj predmet, koji je istodobno nagjen i na str. 13. i dalje opisan, predstavlja, ne može se unatoč dugačkog pričanja prosuditi.

[3]) Stanić: „Vjestnik“, XIV., str. 14., br. 6.

58. Ulomak spomenika od mekog pjeskovca:

I
R ·
E

C. I. L. III 12797. Stanić je („Vjestnik“, XIV., str. 14., br. 6.) toga mnijenja, da fragmenti br. 57. i 58. potiču od istog kamena. Ne navodi se, gdje se komadi sada nalaze.

59. C. I. L. III 13203. Fragmenat oveće are, nagjen u Velikim Stražinama, sada u Garjaku u kući Nikole Matkovića.

S·V·S·I
NIPO
CIAN

Po Staniću[1]) je u 2. retku izmegju N i I staro oštećeno mjesto. Hasta na koncu 1. retka trebala bi ponovno da se ispita.

S(ilvano) v(ilico) s(acrum).. N[e]po[t]ian[us....

60. C. I. L. III 13201. Malena ara, nagjena u Velikim Stražinama, sada u kući Petra Kovačevića u Podosoju; glasi po Staniću[2]):

SVS

S(ilvano) v(ilico) s(acrum).

61. C. I. L. III 9814 = 13198, nagjen oko god. 1860. na vrhuncu Velike Stražine, sada u Garjaku u kući Bože Škrbića. Od ovog natpisa imamo dva prijepisa:

Bulić[3])	i	Stanić[4]).
SIL SAV		SIL·S·AV·
POSVI		POSVI
AVT		AV·T

Sil(vano) s(ilvestri) Au[g(usto)] posui[t] Au(relius?) T....

Veliki broj votivnih žrtvenika, nagjenih u Velikim Stražinama (brojevi 50.—55., 59.—61.) sili nas sam po sebi da držimo, da se je tu nalazilo ugledno svetište Silvanovo, kojeg su boga Iliri ponajviše štovali.

U Velikim Stražinama nagjena su, po Zlatoviću[5]), još i četiri sanduka za pepeo (br. 62.—65.), koji su danas uzidani u gostionskoj zgradi u Vrlici, koja je ponajprije pripadala Tommase-u, pa Valentiću, a danas je vlasništvo

[1]) „Vjestnik“, XIII., str. 105., br. 12.
[2]) Na označenom mjestu str. 103., br. 3.
[3]) „Bullettino Dalmato“, X, str. 9., br. 17.
[4]) „Vjestnik“, XIV., str. 99.
[5]) „Bullettino Dalmato“, VI., str. 137. Sravni takogjer Stanić: „Bullettino Dalmato“, XIII., str. 168.

Dragimira Novakovića; uzidani su tako, da im se vidi samo natpisno polje. Žalibože okrečiše ih upravo barbarski. Do sada su Stražine samo po Wilkinsonu dokazane kao nalazište za br. 64. i 65., dočim Carrara izjavljuje, da sva četiri sanduka za pepeo potiču sa nekog brežuljka „e regione Garjak inter ruinas".

62. „Arca", jednostavno uokvireno natpisno polje, 0·26 visoko, 0·34 *m* široko. Izgleda, da nema interpunkcije; u 3. retku poslije S slučajem je kamen oštećen *(slika 26.)*.

Slika 26.

C. I. L. III 2749, sravni p. 1035. i br. 9802. Misterijozno slovo u 3. retku jeste F.

Batonis Baracionis (filio) Tato fil(ius?) b(ene) m(erenti) pos(uit). Tato bi moglo biti i žensko ime, pa bi se tada trebalo umjesto fil(ius) čitati fil(ia), pa i fil(io). U 1. retku stoji umjesto dativa pogrješno genetiv. Sva tri imena su po Pauli-u: „Die Veneter und ihre Sprachdenkmäler", str. 363., ilirska; Baracio spominje Holder u svom djelu „Altkeltischer Sprachschatz", I., str. 344.

Bato broji megju najobičajnija imena u Iliriji[1]); to ime nose osim dardanskih kraljeva, što ih Livius spominje pod 31., 28., i osim obiju poznatih boraca za slobodu, Breuka i Daesitiata, takogjer i pripadnici raznih krajeva i društvenih krugova[2]), tako da već zbog ovog razloga mišljenje Dr. Ć. Truhelke[3]), „da se pod Bato nema razumjevati osoba, već (kneževsko) dostojanstvo" nije opravdano[4]).

Baracio nije inače zasvjedočeno ime. Tato samo se još nalazi na dacijskom natpisu C. I. L. III 843: *Ael. Tatoni dec. coh. II His.* kao ime

[1]) Sravni P. Kretschmer: „Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache", str. 245. i 253.

[2]) Brambach 741 (pleme Ditiona) C. I. L. X 3618 (Misenum, Natione Dalmata), C. I. L. III 12772 (Trijuša kod Zenice), 12779 (Mali Mošunj kod Travnika), 12800 (Fatnica kod Bileka), 2762 = 9845 (sravni Ballif-Patsch: „Römische Strassen", I., str. 21., Rapovina kod Livna), 3325 (Araviscus), 3558 (Aquincum), 4276 (Totis), 4372 (Arrabona), dacijske vošćane table C. II, III, V, VI, VIII, XIV, XX. Sravni takogjer C. I. L. V 1956 (Portus Liquentiae), 6670 (Vercellae), Pais 611 (Vicetia), C. I. L. IX 6082_{16}, X 8056_{62}.

[3]) „Wissenschaftliche Mittheilungen", I., str. 110. i dalje.

[4]) Kad se na str. 111. kaže: „Ponajviše me na to mišljenje dovodi okolnost, što se Dio Cassius Pinnes, koji je Bato-a iz plemena Breuka izdao Rimljanima, te koji je onda u nagradu postavljen na mjesto njegovo, počevši od toga časa takogjer Batom naziva," — to je Truhelka ovdje zamijenio ljude: Bato bio je izdajica.

muškarca. Ma da je taj Tato služio u nekoj hispanskoj kohorti, mogao je lako biti Ilirac i to pogledom na to, što se propisi novačenja za pomoćne čete promijeniše prije svršetka I. stoljeća.

63. „Arca", jednostavno uokvireno natpisno polje, 0·34 visoko i 0·34 *m* široko *(slika 27.)*.

Slika 27.

C. I. L. III 2752 dobro čitan.

Quinta Platoris (filia) Varroni Platoris (filio) marito suo pos(uit).

Punci imaju ovdje ista imena; drugo koje srodstvo megju obim familijama, do li ušljed ženidbe Varra sa Quintom ne može se iz imenâ izvoditi. Ime Plator (vidi br. 4.) vrlo je običajno. O Varru sravni br. 4.

64. „Arca", jednostavno uokvireno natpisno polje, 0·26 visoko, 0·34 *m* široko. Interpunkcije nijesam mogao sa sigurnošću raspoznati, makar da sam kamen dobro očistio *(slika 28.)*.

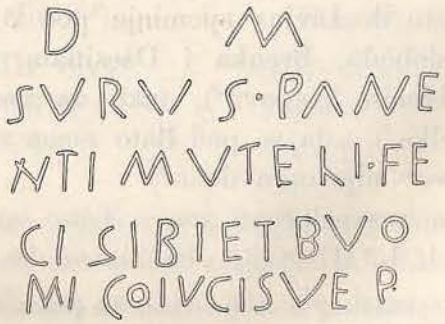

Slika 28.

C. I. L. III 2753, sravni 9803 sa raznima varia lectio. Pri koncu trećeg i početku četvrtog retka stoji samo *feci*. Prvo slovo u 5. retku po svoj je prilici M, osim da bi pomislili, da je klesar usjekao preokrenuto N, pa da je prva hasta slučajno nastala.

D(is) M(anibus). Surus Panenti Muteli (filius) feci sibi et Buomi co(n)iugi su(a)e p(ientissimae).

Nemamo prava da držimo Surus orijentalnim robom Panesovim; isto ovo ime upotrebljavalo se u drugim zapadnjačkim plemenima za gragjane slobodnjake, sravni n. pr.: C. I. L. III 3164 = 9816: *Surus Sparuci f. domo Tribocus, eques alae Claudiae novae.*

Od Panes osim Panenti bio je u običaju i genetivni oblik Panes, sravni C. I. L. III 2456 (vidi br. 4.), k tome Mommsen C. I. L. III, Index, p. 1100, i W. Tomaschek: „Bezzenbergers Beiträge", 1885., str. 96. Ime Mutelius[1]) ili Mutelus drži Pauli na označenom mjestu ilirskim. O dvostrukim imenima urogjenika vidi br. 15.

Ime žene nije inače zasvjedočeno; bilježi ga Pauli na označenom mjestu str. 365. i Holder na označenom mjestu I., str. 632.

65. „Arca", jednostavno uokvireno natpisno polje, 0·32 visoko, 0·42 *m* široko. Interpunkcije ne mogu se raspoznati *(slika 29.)*.

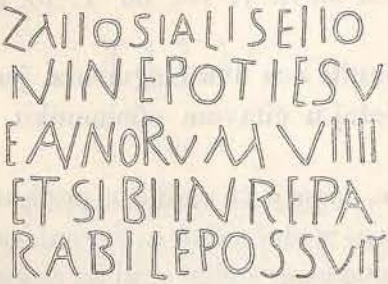

Slika 29.

C. I. L. III 2756 tačno čitano; Alačević je C. I. L. III 9805 u 1. retku dvaputa obje okomite haste pogrješno spojio u N. U 1. retku ili je klesar u prvom i trećem imenu ono I pogrješno dvaput uklesao, ili prvo I treba da predstavlja konsonantno j; pogrješno opetovanje slova dolazi i u 5. retku.

Zaiio Siali (filia) Seiioni nepoti(a)e su(a)e annorum VIIII et sibi inreparabile pos⟨s⟩uit.

Isti materijal (vapnenac), isti oblik, isti surovi karakter slova, analogna epihorička imena, te isto nalazište dopuštaju da izreknemo mnijenje, da ova četiri natpisa br. 62. do 65. po vremenu stoje veoma blizu.

Iz Velikih Stražina jesu konačno i ovi fragmenti.

66. Dva ulomka nadgrobnog spomenika od vapnenca, čiji se oblik više ne može opredijeliti. *a)* je 0·11 visok 0·20 širok a 0·17 *m* debeo. Odnosne dimenzije iznašaju za *b)* 0·28, 0·265 i 0·18 *m*. Spomenik je god. 1891. čitav nagjen na zemljištu Ilije Škrbića kod Velikih Stražina, ali ga odmah iza našašća razbiše. Komagje baciše na megjašne zidine okolnih njiva[2]). Oba ovdje objelodanjena ulomka sačuvao je Stanić, a od

[1]) Tako C. I. L. III, sadržaj str. 1099.

[2]) Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 103

njega dobi ih spljetski muzej god. 1891. Stanić misli, da je dalji jedan komad od istog natpisa *(slika 30.)* našao u onom pod brojem 56. spomenutom ulomku.

Slika 30.

C. I. L. III 13211 sa nekojim pogrješkama. *a)* Redak treći: komad prvoga slova ne dolazi od slova E već od T. *b)* Redak peti: zadnje slovo bilo je S a ne C.

Nije moguće nadopuniti ova dva fragmenta, jer se danas više ne može ustanoviti ni njihov položaj u čitavom spomeniku, niti njihov megjusobni odnošaj.

Raspoznaje se uopće, da se je tu radilo o podignuću zajedničke grobnice za više članova obitelji. Iz *a) et Au[r(eliae)...]e con[iugi* vidi se naročito, da je u grobnici bila ukopana i žena osnivateljeva, ili da se je tek imala pokopati; iz *b),* gdje se u drugom retku može uzeti *posui]t sibi* isto tako kao i *e]t sibi,* vidi se, da onaj, koji se je starao za svoju obitelj, nije ni na sebe zaboravio.

67. Gornji lijevi ugao posude za pepeo, 0·29 visok, 0·315 širok a 0·07 *m* debeo. Natpisno polje nije udubljeno, a obrubljeno je sa dvije

Slika 31.

zaparane crte. Nagjen god. 1889. u nekom vinogradu uz državnu cestu Vrlika—Sinj u Velikim Stražinama; poslije se nalazio u kući Petra Krilića u Garjaku[1]), a od 1891. čuva se u muzeju u Spljetu *(slika 31.).*

C. I. L. III 13223 sa pogrješkom. Ime u prvom retku zasvjedočeno je i za Aequum C. I. L. III 9759 i Riditae C. I. L. III 2768: *I. o. m.*

[1]) Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 104.

sac. Iettus Dasantis, sravni Pauli na označenom mjestu str. 362. U drugom retku nalazi se još jedno domaće ime.

68. C. I. L. III 13218, nagjen u vinogradu Ilije Škrbića u blizini državne ceste Vrlika—Sinj kod Velikih Stražina[1]); glasi po Staniću:

CIILIV
ONI CON
GI

Hirschfeld pomišlja u 1. retku na: *[Mar]cel[l]u[s];* u retku 2. i 3. ima se čitati *Tit]oni, Sext]oni* ili slično pa *con[iu]gi.*

69. Ulomak ploče od vapnenca, gornji mu je rub očuvan. Visina 0·19, širina 0·34, debljina 0·07 *m.* Nagjen na oranici Ilije Škrbića u Velikim Stražinama[2]); sada u kninskom muzeju *(slika 32.).*

Slika 32.

C. I. L. III 13220. Nadopunjenje je teško; mnogo šta je moguće, n. pr. *Res]titu[tori orbis* svakako prije, nego li *Imperator] Titu[s Caesar...*

70. C. I. L. III 13228. Gornji dio nadgrobnog kamena, koji se je neoštećen našao u Velikim Stražinama. Kad ga dovažahu da se upotrebi za prag u kući Mije Grabića u Podosoju, razlupao se natpis, te je preostala jedino formula

D M

D(is) M(anibus)[3]).

71. Ulomak iz Velikih Stražina, koji se teško čita; po Staniću[4]) uzidan je taj ulomak u basamake u kući Ilije Škrbića u Garjaku.

Od starih novaca, koji se nagjoše u Velikim Stražinama, posjedovao je Stanić samo dva republikanska denara, koji po njegovom navodu spadaju obiteljima Memnia i Terentia[5]).

*

Osim Stražinskih humki, označuje se kao nalazište rimskih starina i uzvisina, nazvana Crkvina, što leži kod Podosoja niže kućišta Ratića i Kovačevića. Pitanje je, da li je natpisno kamenje br. 82.—84., što je tu

[1]) Stanić: „Vjestnik", XIV., str. 99.

[2]) Stanić: „Vjestnik", XIV., str. 99. Navod u „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 195., br. 32., da je fragmenat nagjen na kapitulu kninskom, osniva se na netačnoj informaciji sa strane kninskog muzeja.

[3]) Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 103., br. 4.

[4]) „Vjestnik", XIII., str. 104., br. 8. Sravni C. I. L. III, primjedba k 13206.

[5]) „Bullettino Dalmato", str. 169.

nagjeno, prvobitno ovdje ležalo, pošto su se na Crkvini našli ostanci neke gragjevine[1]), koja može da potiče i iz kasnijeg vremena, pa su možda natpisi bili ovamo doveženi iz Stražina, da se upotrebe ko gragjevni materijal.

72. C. I. L. III 9806, sada je uzidan u kući Petra Kovačevića u Podosoju; glasi po Buliću[2]):

ONI
NSER
IN
VSPOS

[Iun]oni [co]nser(vatrici) [reg]in(ae) ... us pos(uit). Hirschfeld dvoumeći nadopunjuje prva tri retka na rečeni način.

73. Surovo izragjena malena ara od vapnenca sa izbočenim zabatom i podnožjem, otraga dosta glatko izdjelana. Visina 0·17, širina na profiliranom dijelu 0·16, inače 0·135, debljina na profiliranom dijelu 0·137, inače 0·125 *m.* Vrlo surovo izvedena slova. Nagjena prije mnogo godina na Crkvini kod Stražina[3]); sada u muzeju u Spljetu. C. I. L. III 9815. Ta ara mora se još jednoć ispitati; moj se je otisak izgubio.

74. C. I. L. III 9821. *Dônji dio nadgrobnog kamena, nagjen oko* god. 1856. na Crkvini, gdje se kamen još u augustu 1886. nalazio[4]).

[illegible]LATORI
MARITOBENE
MERENTIPOSVIT

[... P]latori marito bene merenti posuit.

U 1. retku može se umjesto [P]latori (vidi br. 4.) takogjer ovako nadopuniti: [S]latori (vidi br. 15.).

Podosoje.

75. Ara od vapnenca, sa visokim zabatom i podnožjem. Glavica je djelomično odbijena. Visina 0·82, širina na zabatu 0·41, inače 0·368, debljina na zabatu 0·33, inače 0·295 *m.* Natpisno polje je udarcima oštećeno. Postranične plohe profilirane su kao i prednja ploha, a inače su glatke. Stražnja strana bila je samo prosto oklesana, a sada je djelomično

[1]) Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 10. i dalje.

[2]) „Bullettino Dalmato", X., str. 8., br. 13.

[3]) Tako Bulić: „Bullettino Dalmato", X., str. 8., br. 12.; u C. I. L. III pogrješno se navode Ševače kao nalazište.

[4]) Bulić: „Bullettino Dalmato", X., str. 8., br. 11.

odbijena. Žrtvenik nagjen je u god. 1895. u Podosoju na zemljištu Petra Novakovića (prije Kovačevića), zvanom Dolac; tu sam ga vidio još 29. jula 1897., poslije ga je stekao muzej u Spljetu[1]) *(slika 33.)*.

Slika 33.

Bez interpunkcije. Peti je redak usječen na podnožju; u redovima 2. do 4. imao je klesar dosta muke zbog nedovoljnog prostora.

I(ovi) fulmi(natori) T. Aurelius Quintus pos(uit).

Taj T. Aurelius Quintus osnovao je valjda i Silvanovu aru br. 44. u Dragovićima.

Na nalazištu are vire iz zemljišta stare zidine.

Na nekom brežuljku više Podosoja nagjen je po Staniću[2]) jedan bombak od šarolika kamena i jedna mala broncana sjekira, koja je sada u kninskom muzeju.

Šušnjar.

Na lijevoj strani državne ceste, što vodi iz Sinja u Vrliku, jedan je skup kuća, kojemu je ime Šušnjar; u blizini tih kuća je uzvisina, s koje je lijep vidik širom okolice. Zovu je ruševinom; tu se po Staniću[3]), opažaju debeli zidovi, klesane ploče, komagje opeka i posuda od ilovače. Kažu, da se tu našlo i prstenova sa urezanim kamenjem.

Kukar.

76. Dva komada ploče od vapnenca, koja pristaju jedan uz drugi. Ploča je imala oblik tabule ansata; lijevo i desno odbijena. I ansa i kutovi nad i pod njom ispunjeni su listovima, sličnim onima od akantusa. Desno od anse još je jedan ornamenat, u kom se i sad gore raspoznaje riba. Neudubljeno natpisno polje ozgor je nešto izlizano. Visina 0·275, širina 0·44, debljina 0·05 *m*. Tanka ploča bila je umetnuta u neki zid. Nagjena

[1]) Bulić: „Bullettino Dalmato", XX., str. 145.
[2]) „Vjestnik", XIV., str. 45., br. 6. *b)* i 45. *c)*.
[3]) „Bullettino Dalmato", XIII., str. 168.

je god. 1879. u Kukaru; bila je zatim uzidana u kuću gospogje Jelisave Novaković-Jeličić u Vrlici, a nalazi se od 1888. u muzeju u Spljetu[1]) *(slika 34.)*.

Slika 34.

C. I. L. III 9822 sa neznatnim omaškama u interpunkcijama.

Tit(ia) Ursa puella inf(elicissima), quae vix(it) ann(os) p(lus) m(inus) XXV. Parentes fili(a)e b(ene) m(erenti) et sibi pos(uerunt).

Mahovice.

Na groblju Mahovičkom (groblje kod sv. Jurja) leži na grobu Todora Gjurića poklopac od sarkofaga[2]) bez natpisa[3]). Kada se je grob obzidao, kažu, da su upotrebljene dvije malene ploče sa natpisima. Sva tri komada nagjena su u vrtu Mile Gjurića[4]).

Sjeverno od groblja na njivi Joka Biuka otkrili su neki „kanal“ i „neki, kamenim poklopcem pokriveni bunar“[5]).

U blizini skupine kuća, zvane „kuće Biukovih“ nalazi se okrugla humka „Gradina“, posuta ostancima nekadašnje utvrde; na podnožju te humke, govore, da se je našlo mnogo oružja[6]).

II. Nadgrobni natpis iz Aequuma.

U oktobru 1896. našao se niže opisani natpis na nekom zemljištu u Čitluku, rimskom Aequum-u, u naslagi ruševine. To zemljište pripada

[1]) Bulić: „Bullettino Dalmato“, XI., str. 162. i dalje, br. 102. C. I. L. III 9822 netačno se navodi: „reperta Vrlika in dono Novaković“.

[2]) Bulić: „Bullettino Dalmato“, X., str. 11.

[3]) Stanić: „Bullettino Dalmato“, XIII., str. 183.

[4]) Stanić na označenom mjestu.

[5]) Stanić na označenom mjestu.

[6]) Stanić: „Vjestnik“, XIII., str. 12.

franjevačkom samostanu u Sinju. Natpis utjelovljen je samostanskoj zbirci, gdje sam ga 31. jula 1897. kopirao[1]).

Spomenik je ploča od bijelog vapnenca, koja je sada gore odbijena. Visoka je 1·08, široka 0·65, a debela 0·255 *m*. Natpisno polje obrubljeno je profiliranim okvirom. Lijepa slova vrlo su čisto uklesana. Bez dvojbe ova je ploča bila negdje uzidana u zid *(slika 35.)*.

Slika 35.

Od natpisa nije ništa nestalo; nema znaka, koji bi nas poticao na pomisao, da je na gornjem rubu bilo smješteno D. M.

Alfia L(uci) f(ilia) Valentina v(iva) f(ecit) sibi et L(ucio) Alfio Valenti patri et Raiae Marcellae matri optim(ae) et L. Alfio Valentino frat(ri) posterisque suis.

Obitelj, za čiju se je grobnicu Alfia Valentina brinula, nije do sada bila zasvjedočena za Aequum[2]). Veličina i pažljivo izragjeni natpis i po tome pomnja pri gradnji cijelog grobišta govore za to, da se je ta familija ravno kao i Aebutii[3]), Apulei[4]), Aurelii[5]), Bennii[6]) Celsenii[7]), Cornelii[8]), Iulii[9]) i Seccii[10]) ubrajala megju bolje porodice gradske. Iz karaktera slova

[1]) Od onda ju je Bulić objelodanio u „Bullettino Dalmato", XX., str. 129.

[2]) Alfii, koji se inače istakoše, zabilježeni su kod E. Klebsa: „Prosopographia imperii Romani", I., str. 50. i dalje, br. 386.—393. i kod Klebs i P. pl. Rohden, Pauly-Wissowa R. E. s. v.

[3]) C. I. L. III 2730, sravni str. 1613.

[4]) C. I. L. III 8721.

[5]) C. I L. III 1108, 1596, sravni 1424, 9750.

[6]) C. I. L. III 9783.

[7]) C. I. L. III 1323.

[8]) C. I. L. III 2737, sravni str. 1035., 2738., 2742. = 9772.

[9]) C. I. L. III 2733, 2734, 2740, 9764.

[10]) C. I. L. III 9767, 9777, 9778. Možda toj familiji spada i ara C. I. L. III 2729.

na ovom spomeniku, iz individualnog gentilnog imena Alfius te iz okolnosti, što manjka formula D. M., možemo nadalje zaključiti, da je ta obitelj već za doba prvog carstva bila ugledna.

Na dvojicu od ovdje navedenih pripadnika ove familije, mogu se valjda odnositi dva već otprije poznata natpisa. Ponajprije spominje se ovdje imenovana majka u natpisu, što je u Klisu kraj Spljeta uzidan u nekoj kući C. I. L. III 2400: *D. M. Iulia Sabin[a] nepoti infelic. [et] Raia Marcella fili[o] infelic. Marco Ampeio Sabino f. ann. VII menser. VI...* Za to identifikovanje govore: neznatna udaljenost Klisa od Aequum-a, nadalje rijetkost gentilnog imena Raia u Dalmaciji[1]) te potpuna suglasnost u gentilnom imenu i prezimenu. Marcella je po tome bila dva put udata i to, mogli bi uzeti, u prvom braku s Ampeius-om, a u drugom sa L. Alfius Valens-om, pošto je spram natpisa iz Aequum-a imala odraslu, pa valjda već i udatu kćer, te je dakle, kad se je za Valens-a udala, bila već starija ženska. Nadalje se njen muž Ampeius u natpisu iz Klisa uz nju ne navodi kao osnovatelj nadgrobnog kamena; bila je dakle udovica tada, kada je pokopala svoga 8 godina starog sina. Ime njenog sina iz drugog braka, L. Alfius Valentinus, možda se treba nadopuniti i u fragmentu, nagjenomu takogjer u Čitluku C. I. L. III 9749:

	VS · L · F	
	TINVS	
	EX · PEC	*unia*
honor	ARIA IIVI	*ratus*
5 *d*	EDICATIO	*nis die?*
	LIIA · M	

za to identifikovanje možemo navesti suglasje u završetku kognomena *[Valen]tinus* i u pronomenu oca *L(uci) f(ilius)*. Naše bi se mišljenje poduprlo, kad bi se naknadnim ispitivanjem kamena u 6. retku umjesto teško razumljivog LIIA našlo [A]LFIA.

III. Dva Mithrasova reliefa.

Istom prilikom, kad sam pregledavao prednavedene natpise iz gornje cetinske doline i iz Čitluk-Aequum-a, prosugjivao sam ponovno i oba Mithrasova relieła, što se nalaze u muzeju u Spljetu (br. 1.) i u Exedri gradskog perivoja u Zadru (br. 2.). Ma da se isti u nijednoj tački ne razlikuju od tipičnog prikazivanja takozvanog sacrificium Mithriacum, stvaranja „svega

[1]) Raia Valeria dolazi samo još u natpisu C. I. L. III 2502 (sravni str. 1032.; „inter Salonitanas").

onoga, što na zemlji živi“ [1]), to ipak iznosim ovdje slike njihove, a to s razloga, što su ovaki spomenici u Dalmaciji sarazmjerno rijetki [2]), pa i radi toga, što se je svijet počeo više zanimati tim proizvodima provincijalnog zanata, otkad je izašao Cumont-ov Corpus. Priključujem i kratke bilješke o dimenzijama tih spomenika, te o njihovom današnjem stanju.

1. Malena, skoro kvadratična ploča od bijelog mramora, 0·26 visoka, 0·255 široka i 0·075 *m* debela. Postranične plohe su lijevo, gore i desno

Slika 36.

prama stražnjoj strani koso odsječene, relijef bio je dakle uzidan u nekakvi zid. Radi neznatne veličine biće to prije kakova votivna, nego li bogoštovna slika. Ploča je vrlo oštećena *(slika 36.)*.

Nad lûkom, što naznačuje pećinu, lijevo je poprsje Sola, sa krunom od zraka i sa gavranom. Poprsje je obučeno u hlamis, koja je skopčana na desnom ramenu. Desno je obučeno poprsje Lune u profilu, gledajući na desno, u zalegju mu velik polumjesec u obliku srpa. Pri klanju bika pomažu prekrštenih nogu a u običnoj perzijskoj odjeći lijevo Cantopates

[1]) F. Cumont: „Roschers mythologisches Lexikon“ s. v. Mithras, str. 3055.

[2]) Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen“, IV., str. 253., V., str. 353.

(oborena baklja), desno Cantes (visoko uzdignuta baklja)[1]). Pas skače prema rani, zmija je smještena na trbuhu bikovu u blizini škorpiona, a ovaj je prikazan u svom običnom položaju. Kraj bikovskog repa je raščlanjen, bez da pokazuje razgovjetno klasje. Taj relijef nabavio je spljetski muzej god. 1892. iz Salone, gdje je bio od dulje vremena uzidan u neku seosku kuću. Spomenut je u „Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 292., a po ovom djelu zabilježen je i kod Cumonta, „Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra. Supplément", str. 502., br. 232.

Slika 37.

2. Bolje se je održao relijef, što je sa mnogim drugim rimskim relijefima i natpisima uzidan u Exedru gradskog perivoja u Zadru, sagragjenoj god. 1829. U pogledu kompozicije svakako ga ide prednost pred relijefom br. 1.

Četverouglasta ploča od vapnenca, sada 0·695 visoka a 0·935 *m* široka; gore i s desne strane odbijena.

Omanje oštete razabiru se iz *slike 37.*, izragjene po fotografiji, ali se dosta tačno ne raspoznaju na vratu bikovu ostanci noža.

Ovaj se relijef razlikuje u mnogo čemu od onog pod 1. navedenog: 1. manjka luk, što naznačuje pećinu nad Mithrasom; 2. u četveropregu zauzima lijevi gornji ugao Sol, obučen u hlamis, koja na vjetru lepršа;

[1]) F. Cumont: „Westdeutsche Zeitschrift", XIII., str. 88. i dalje.

u desnici drži bič te goni prama nebu svoja četiri konja. Njemu na desno odgovarala je Luna sa dvopregom, vozeći nizbrdice; 3. stoji gavran na Mithrasovoj hlamis, koju je vjetar jako natrag zanio; Mithras je prama gavranu okrenuo glavu, da čuje njegovu poruku[1]); 4. stoji lijevo od glavne grupe Cantes, koji je obučen samo u hlamis, skopčanoj na desnom ramenu, na glavi mu perzijska kapa; okrenuo samo glavu spram motrioca i ispružio daleko od sebe baklju. Cantopates je sasvijem nestao; 5. u neposrednoj blizini nalaze se pas i zmija.

Ponajprije je ovaj spomenik ukratko opisan po R. pl. Schneider-u u „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IX., str. 51.; iza toga je opisan u Cumont-ovu „Textes et monuments", str. 502., br. 232. Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 253.

IV. Rimska naseobina u Grahovu.

U području glavnoga mjesta grahovske kotarske ispostave u livanjskom kotaru, koje se za nekoliko godina pod promišljenim staranjem uprave vanredno podiglo, našao je pokojni W. Radimsky[2]) na području prehistorijskog nalazišta na brežuljku, zvanom „Gradina", na kojemu je na daleko vidljiva istočno-pravoslavna crkva, ostanke rimskih zgrada. Gosp. Sava M. Babić, učitelj u Grahovu, utvrdio je pak[3]), da one duguljaste, vrlo istrošene ploče, što se nalaze pod „Gradinom" a narod ih zove „tri groba iz starog doba", pokrivaju rimske grobnice. Sretnim nekim slučajem obreteno je i treće nalazište rimskih starina. To je ono sredovjekovno groblje, što se stere na jugo-istočnom kraju varoši s obiju strana ceste, koja vodi u Livno. Sad se ovo groblje opet upotrebljava, a narod ga radi mnogih[4]) nadgrobnih spomenika naziva „Mramorsko groblje". Pošto se na tome groblju i u njegovoj okolici već prije nagjoše komadi rimskog novca[5]), nagjoše se tu god. 1890. pri kopanju grobnica 6 kamenitih spomenika, što ih niže opisujem, i koji nam, i ako se nalaze u fragmentičkom stanju, proširavaju znanje o rimskim i poznijim prilikama na Grahovu. Jedan kamen (br. 1.) ima dapače vrijednost, koja važi i za područje podalje Grahova.

Prvobitno nijesu svi ovi spomenici stajali na mjestu, što ga sada zauzima groblje; mora da je bar jedan dio istijeh u kasnije doba dopremljen,

[1]) Sravni Cumont u „Der obergermanisch-rätische Limes des Römerreiches": „Das Castell Osterbrucken", str. 22. i „Roschers mythologisches Lexikon" s. v. Mithras, str. 3053.

[2]) „Wissenschaftliche Mittheilungen", III., str. 292.

[3]) „Glasnik", 1892., str. 274.

[4]) Po Babiću na označenom mjestu str. 273. ima tu oko 1000 nadgrobnih spomenika.

[5]) Babić na označenom mjestu str. 273. i dalje.

jer megju njima moramo razlikovati dvije različite vrste: votivne i bogoštovne spomenike; br. 4. pripadao je valjda kakvom počasnom spomeniku. U koju je svrhu ovo kamenje dopremljeno ovamo, možemo razabrati iz današnjeg stanja fragmenata i iz očuvanog lijepa na brojevima 1.—5.: stari rimski spomenici razlupani su i preragjeni u gragjevno kamenje, čim je iščeznulo sjećanje na pokojnike, čije su grobove oni ukrašivali i čim je bog (kojemu se je ime sačuvalo samo na jednom malom kamenu) izgubio svoje vjernike. Od te gragjevine, ko što sam se u julu 1897. osvjedočio, i sad viri iz zemlje po koji obragjeni kamen; megju ove valja nam ubrojiti i glavicu pod brojem 6. Grahovo je dakle posjedovalo uglednu gragjevinu i poslije rimskog perioda. Da je ono i u kasnijem srednjem vijeku bilo dosta napučeno, posvjedočava ona množina nadgrobnog kamenja na „Mramorskom groblju".

Za prosugjivanje rimskog doba ovog kraja važni su fragmenti br. 3.—5., jer nam dokazuju, da je tadanje stanovništvo imalo porodica, koje su raspolagale sredstvima, da mogoše podići svojim mrtvima ugledne spomenike, i da je tu bilo klesara, koji se glede ornamentike i uzoraka u izradi i u pismenima (sravni br. 3.) mogoše mjeriti sa svojim drugovima iz ovećih rimskih mjesta. Rimski je život procvao na ilirskoj podlozi. Kao dokaz služi za to obožavanje Silvanus-a (br. 1.). Taj bog ima ovdje pridjevak Messor, koji nije inače nigdje zasvjedočen. Po svoj prilici dadoše ilirsku osnovu pripadnici plemena Ditiona, pošto nas je A. Bauer[1]) dosta uvjerio, da je [sum]mus mons Ditionum Ulcirus[2]) identičan sa klancem Rastello di Grab, koji je udaljen od Grahova samo 18·280 *km.* F. Bulić traži u „Grahovu ili bolje u Grahovskom polju" Stridon, domovinu sv. Jeronima[3]).

Da li je car Hadrian ili njegov našljednik Antonius Pius urogjenicima podijelio gragjansko pravo, ne može se reći, pošto je nadgrobni kamen br. 2. mogao biti postavljen i po kojem od doseljenika. Naš nalazak sastoji se od ovih komada:

1. Malena votivna ara od bijelog vapnenca sa profiliranim zabatom i podnožjem na prednjoj i na obim uskim stranama. Gornja i otražnja ploha nijesu obdjelane. Sprijeda lijevo, gore i dolje te otraga dolje ara je odbijena. Visina 0·325, širina na izbočenim mjestima 0·18, inače 0·145, debljina na izbočenim mjestima 0·155, inače 0·14 *m.* Natpis je ponešto obijen i istrošen. Surovo izragjena slova *(slika 38.)*.

S(ilvano) s(ancto?) messori.

[1]) „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XVII., str. 137. i dalje.
[2]) C. I. L. III 3198 = 10.156.
[3]) „Festschrift für Otto Benndorf", str. 280.

Iza ponovnog pomnjivog ispitivanja kamena moram dopustiti, da su u trećem retku usječena 4 slova. Zadnje slovo i to I, ne pak F ili P, razlikuje se od ostalih samo po svojoj nešto slabijoj udubljenosti, što je možda nastalo time, što je površina kamena oko ovog slova strugana.

Slika 38.

Dativ ne dopušta da Messor držimo za ime dedikanta ove are, već nas sili, da u ovom imenu prepoznamo pridjevak Silvanov. Silvanus, žetelac, samo je daljnja specifikacija Silvana, boga „župnog zemljišta, koje je nekoć bilo šuma (villa)“ [1]). Inače Silvanus messor nigdje nije zasvjedočen. Ime Messor samo za sebe ide u red domaćih bogova, koje spominje svećenik prigodom žetvenog obreda u slavu Tellus (boginje zemlje) i Ceres (boginje žita): Indigetes: Fabius Pictor kod Servius-a ad Verg. Georg. 1., 21.: Fabius Pictor hos deos enumerat, quos invocat flamem sacrum cereale faciens Telluri et Cereri: Vervactorem, Redaratorem (?), Inporcitorem, Insitorem, Obaratorem, Occatorem, Sarritorem, Subruncinatorem, Messorem, Convectorem, Conditorem, Promitorem [2]). Da bi ovome bogu pripadao oltar u Saloni C. I. L. III 1949:

MESSOR
C · I · S
V · S · L · M

[1]) G. Wissowa: „Neue Jahrbücher für das classische Alterthum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik“, 1898., str. 169.

[2]) R. Peter: „Roschers mythologisches Lexikon“ s. v. Indigitamenta, stupci 181. i 204.; O. Höfer na označenom mjestu s. v. Messor; Preller-Jordan: „Römische Mythologie“, II., str. 225. i dalje.

pravom je Mommsen podvojio: „intellego de Messore (cf. C. I. L. III 1905, 1927) servo C. I(ulii) S(aturnini?), ut omissum sit dei nomen, potius quam de Messore deo (cf. Servius ad Vergilii Georg. 1, 21)“, jer našim provincijalima Indigetes nikako nijesu bili poznati [1]).

U oprjeci spram Silvanus i sanctus (?) nema kratice u Messor i to poradi rijetkosti toga pridjevka. Dedikant nije svoje ime po svoj prilici s toga naznačio, jer je podigao žrtvenik na vlastitom zemljištu.

2. Ulomak sa lijeve strane (po svoj prilici) neke ploče od bijelog pjeskovca; unaokolo je okrnjen. Visina 0·185, širina 0 19, debljina izmegju 0·095 i 0·113 *m*. Kao postranični ornamenti šestilom su udubljeni koncentrični krugovi. Natpisno polje oštećeno. Slova su surovo i plitko izragjena *(slika 39.)*.

Slika 39.

Slika 40.

U četvrtom retku sačuvao se slabi trag prve haste od N. Jasno je, da je to fragmenat od nadgrobnog kamena; ali se ne može ustanoviti, ko je na kamenu bio imenovan, da li žena ili muž. Mogao je dakle na kamenu biti ovaj natpis: *...Aeli[o...pa]tri[...de]fun[cto ann(orum)]X[...* ili *...Aeli[ae...ma]tri[...de]fun[ctae ann(orum)] X[...*

3. Ulomak ploče od bijelog vapnenca i to od srednjeg dijela njezine dônje polovine; ovo se može uzeti pogledom na ornamenat, na neznatne odaljenosti izmegju okvira i retka i na neznatnu veličinu slova. Visina 0·19, širina 0·335, debljina 0·113 *m*. Udubljeno natpisno polje obrubljeno je profiliranim okvirom i bordirom. Iz čaške akantusa izvija se na lijevo i na desno po jedna lijepa grana vinovog lista. Slova su pomnjivo uklesana. Dônja strana monumenta isklesana je šiljatim željezom *(slika 40.)*.

Ova tri slova mogu se možda popuniti u *I]ust[us.*

4. Ulomak lijevog dônjeg ugla nekog spomenika od bijelog vapnenca, koji je pogledom na ornamentiku u prednjoj i u postraničnim plohama imao oveće dimenzije. Visina 0·32, širina 0·30, debljina 0·18 *m*. Srednje

[1]) Sravni Peter na označenom mjestu stupac 174. i dalje.

polje obrubljuje s obiju strana profilirani okvir i široka bordira, sprijeda od vinovog lišća, po stranama od vinove loze. U polju s lica vide se tragovi dviju izbočina, sličnih nogama. Prema razmjerima moglo bi se uzeti, da je ovdje bila nekakva grupa. U središnjem polju druge strane, koja

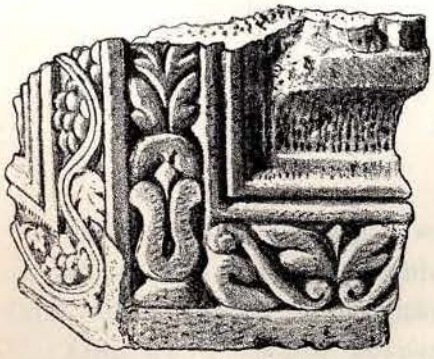

Slika 41.

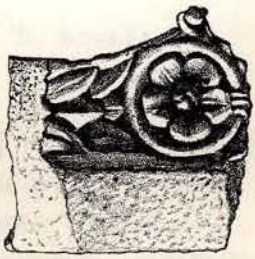

Slika 42.

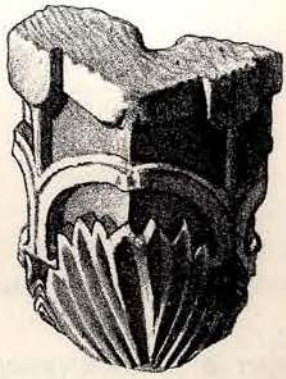

Slika 43.

je radi njene sadanje neznatne važnosti u slici izražena kao postranična ploha, po svoj se prilici nalazio natpis *(slika 41.)*.

5. Ulomak okvira masivnog monumenta od bijelog vapnenca, kojemu se vrsta ne može ustanoviti, jer je fragmenat i otraga okrnjen. Visina 0·23, širina 0·225, debljina 0·105 *m*. Uz široki glatki vanjski obrub pristaje jako udubljena bordira; splet lovorovog lišća prekinut je peterolistom ružicom, koja je okrugom obrubljena *(slika 42.)*.

6. Ugao neke glavice od stupa od bijelog vapnenca; 0·19 visok, 0·125 širok a 0·115 *m* dubok; ozgô slabo hrapav sa jednom 0·075 *m* dubokom rupom. Iz listova akantusa izvijaju se postrance polukrugovi; ondje gdje se ti lukovi sastaju, niče lala, kojom se prekida gornja zaključna šipka *(slika 43.)*.

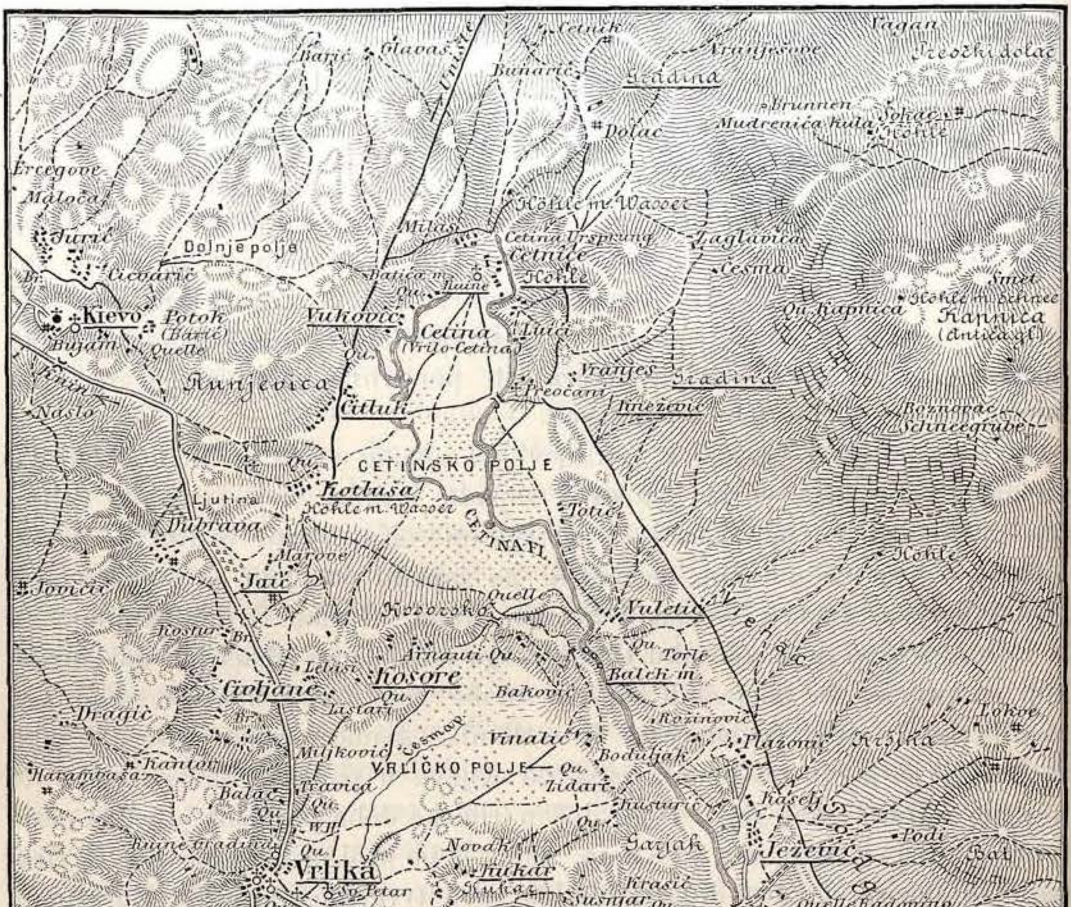
Bajić
Glavaš
Vagan
Gradina
Bunarić
Dolac
Brunnen
Mudrenića kula
Sokac
Höhle
Ercegove
Maloča
Jurić
Dolnje polje
Kievo
Potok
(Barić)
Bujam
Quelle
Vuković
Milaši
Cetina Ursprung
Cetnice
Zaglavica
Česma
Kapnica
Höhle m. Schnee
Smet
Cetina
(Vrilo-Cetina)
Ruine
Runjevica
Čitluk
Preočani
Gradina
Schneegrube
CETINSKO POLJE
Kotluša
Ljutina
Höhle m. Wasser
Dubrava
CETINA FL.
Marove
Jair
Quelle
Vuletić
Arnauti
Torle
Lelasi
Kosore
Civljane
Dragić
Plazonić
Lokve
Miljković
Česma
Vinalić
Kantar
Harambaša
VRLIČKO POLJE
Boduljak
Židare
Travica
Balać
Vrlika
Novak
Jukar
Ruine Gradina
Ježević
Podi
Bat
Sv. Petar
Sušnjar
Krasić
Schönbrunn
Ronić
Matkoviće
gornje
Borovina
Podosoje
Budiša
Stražine
Mahovice
Podgradinom
Bertan
Gradina
Stankovac
Sv. Jure
Grabić
dolnje
Koljane grn.
Koljane dl.
Petrović
Gola kosa
Orlovača
Höhle
Ograda
Dragović
Skalice
Kragulj
Brnić
Katunište
Lokva
Basić
Lokva
Milankova
Despinić
Krivošina
Subotić
Otišić
Zagorac
Basić
Sv. Miovil
Petrović

Slika 1.

О наласку имеле (Viscum album L.) у Босни.

Од

дра Ђ. Ђокића.

Нема ваљда биљке, о којој се толико писало као о имели, јер је цијела њезина појава, развиће и начин живота заинтересовао ботаничаре још у првим деценијама овог стољећа.

Они су у својим истраживањима полагано напредовали, а тијем је заинтересовање расло, док се није на тај начин створила цијела литература о тој биљци.

О распрострањењу имеле *(Viscum album* L.) писаше још год. 1833. Zuccarini[1]), да почиње источно са Таурусом и Кавказом у Украјини и с јужним дијелом Урала. Сјевероисточно престаје у Ливонској. Задња јој је граница у Шведској острва у Меларском језеру.

Западно допире преко Француске до у Енглеску те преко Пиренеја на Шпански полуоток. Јужно се налази у цијелој Италији до Сицилије, те је има и на Балеарима, као и у Грчкој.

По томе долази у цијелој Европи, ну примјетити је, да у разним крајевима бира разно дрвеће. Док се у сјеверним крајевима појављује понајвише на четињачама, дотле у средњој Европи долази и на једним и на другим, а у јужној већином на листачама. До сада се је имела нашла на слиједећем дрвећу: *Picea excelsa* DC. (DC., Hagen), *Abies pectinata* L. (Sibthorp), *Larix europaea* DC. (Sibthorp), *Pinus silvestris* L., *Quercus Robur* L. (DC., Gaudin, Schlosser), *Fagus silvatica* L., *Corylus Avellana* L. (Hagen, Pančić), *Populus nigra* L. (Herner, Pančić). *Salix alba* L. (DC., Hagen), *Betula alba* L. (Zuccar.), *Ulmus campestris* L. (DC.), *Fraxinus excelsior* L. (DC.), *Pistacia Terebinthus* L. (Plinius), *Loranthus Europaeus* L. (Pollini), *Cornus mas* L. (DC.), *Vitis vinifera* L., *Acer campestre* L. (Villars, Besser), *Tilia europaea* L. (DC., Wimmer, Hagen, Pančić), *Robinia pseudacacia* Wild. (DC.), *Prunus domestica* L. (DC., Pollini, Zuccar.), *Prunus avium* L. (Zuccar.) *Amygdalus communis* L. (DC. Pollini), *Crataegus oxyacantha* L., *Pyrus communis* L., *Pyrus malus* L. и *Sorbus aucuparia* L.

[1]) Zuccarini: „Einiges über Geschichte uud Vorkommen von *Viscum* und *Loranthus*“. „Allgem. bot. Zeitschr.“, 1833., бр. 10.

Како се види нашла се на много врста дрвећа, али у неким крајевима бира сад једне, а у неким сад друге врсте. Тако на пр. долази у околици Бечa[1]) веома бујно на јагњеди *(Populus nigra* L.), у Крањској на јели, а у предјелима на Рајни на јабукама и крушкама. Већ од више година позорно истражујем на којем дрвећу долази код нас у Босни.

Beck[2]) спомиње, да се имела налази око Сарајева на неким листачама, али не наводи на којим.

Formanek ју је видио на јабуци у Видиндолу код Високог.

Ово опажање уопће је отешчано том околности, да се ботаничке екскурзије праве у прољеће или љети, дакле баш онда, кад је дрвеће одјевено, те се зелени грм имеле не може лако видјети.

За Босну могло би се рећи, да се имела намеће понајвише на јабуку, јер сам је на њој виђао свуда око Сарајева, Горажда, Чајнича, Бање Луке и Тузле. Иза јабуке канда долази крушка, јер и она, и ако рјеђе, шири свуда по наведеним мјестима руке свом шкодљивом госту. Има воћњака око Сарајева, гдје нема ни једно крушкино или јабуково стабло од имеле поштеђено. На неким сам стаблима набројао по петнаест и више грмова, те с тога изгледа често пута цијело дрво усред зиме зелено (Кошева, Бјелаве).

У башчама под Требевићем виђа се рјеђе. Примјетио сам да избјегава засјенита мјеста, те да понајвише страда дрвеће око пута.

У долини ријеке Лашве око Травника слабо је има (Brandis).

За околицу бањалучку тешко је рећи, да ли долази чешће на јабуци или липи *(Tilia grandifolia* Ehrh.) По башчама и мезарима тешко је видјети и једно липино или јабуково стабло без имеле.

Виђа се, али ријетко, и на ораху, док се око Новог чешће пута и на њему нађе.

Судећи по флори краљевине Србије, која је веома слична босанској, не би се очекивало, да ће имела долазити код нас и на четињачама, јер се ни у Србији на њих не намеће, него само на неке листаче, као на тополу, липу, јабуку, орах и лијеску[3]); али је у Босни ипак има на четињачама и то на јели око Вареша, Дубошчице, Чајнича и у шуми Крушчица код Витеза.

У Горажду наишао сам у једном воћњаку на једно старо шљивино стабло са имелом. Држим да то не ће бити усамљен случај у Подрињу.

Љепак жути *(Loranthus europaeus* L.) долази код Травника у гају на храстовини (Brandis).

---

[1]) Kerner: „Pflanzenleben“, стр. 189.

[2]) Beck: „Flora von Südbosnien und der angrenzenden Hercegovina“, стр. 142.

[3]) Панчић: „Шумско дрвеће и шибље у Србији“. „Гласник срп. ученог друштва“, књ. XXX., стр. 215.

Floristički prilozi.

Piše

Karlo F. J. Malý,

asistent bos.-herceg. državne željeznice.

Radnja ova ide za tim, da pred javnost iznese važnije uspjehe mojih floristićkih študija. Ona je u neku ruku pokušaj, da se proširi naše znanje o bogastvu bilja u Bosni i Hercegovini, a ja sam se ovim poslom bavio, u koliko sam raspolagao dokonim vremenom i pomoćnim sredstvima. Premda se radi o označenom području, ipak sam upleo i neke svoje bilješke o biljkama drugih krajeva monarkije. Bosanski materijal, koji je osnovom ove radnje, jeste jedan dio moga sabiranja iz okolice Sarajeva u martu prošle godine. Od pretraživanih mjesta valja da se naročito istaknu: biljem obilate uzvisine Trebevića i još nepretraženi Bukovik na sjevernoj strani Sarajeva.

Kao sredstva pri ispitivanju sabranih biljaka služile su mi zbirke domaćih i stranih raslina i literarno blago bos.-herceg. zemaljskog muzeja, te moj vlastiti herbarij i moja privatna knjižnica. Ma da ta sredstva ne bijahu dostatna da mi u svim slučajevima pomognu do pouzdanog odregjivanja, ipak mi je na njihovu temelju bilo moguće da postignem dosta zadovoljavajući rezultat. Trudio sam se takogjer, makar da je to bilo u omanjem obimu, da biljke, do kojih sam mogao doći, zamjenom stavim u promet, da ih tako mjerodavnim faktorima podastrem na ispitivanje. Literaturu o Bosni i Hercegovini mogao sam ne malo svu da upotrebim, tako naročito glavna djela od Becka i Murbecka, nadalje Visiani-ovu Flora Dalmatica sa suplementima, Wettstein-ovo djelo o Albaniji, De Candolle-sov Prodromus i dr. Od glavnih djela o Iliriji manjkala su mi samo djela Visiani-a i Pančića o Srbiji, te novija djela o Istri od Pospichala i Tommassini-a. Za podlogu pri odregjivanju biljki služila su mi djela: Flora von Niederösterreich od Becka, Synopsis, izd. 3. od Kocha i druga, koja sam pribilježio na svakom mjestu, gdje je to bilo nužno.

U mome nastojanju svojski su me potpomagali gospodin dvorski savjetnik Konstantin Hörmann, kojemu bijah slobodan da posvetim dvije biljke, te gospodin kustos O. Reiser, marljivi istraživaoc Balkana, koji mi je svojim bogatim znanjem, prijateljskom predusretljivošću, savjetom i

činom na ruku išao. Obojici izražavam na ovome mjestu najdublju zahvalnost.

Embryophyta zoidiogama.

(Archegoniatae.)

A. Engler, Die natürlichen Pflanzenfamilien, II., 1., str. 1. (1889.).

Asplenum ceterach L., Spec. plant., str. 1080. (1753.).

f. *crenatum* Moore. — Isp. Ascherson, Synopsis, str. 55. — Dolina Miljacke, Velika Kapa (Trebević), od prilike 600—900 *m* iznad mora.

Asplenum trichomanes L., Spec. plant. na označenom mjestu.

lus. *Harovii* Milde, Höh. Sporenpfl., 39. (1865.). — Kraj grada Rafenstein-a nedaleko od Bozena u Tirolskoj. Takogjer u dolini Vela u Trientu.

lus. *auriculatum* Milde, Nova Acta, 1858., II., 577. — U Tirolu uz zidove kraj ceste u dolini Vela.

Asplenum trichomanes × *septendrionale. A. Heufleri* Reichardt. Verhandl. der zool.-botan. Gesellsch. in Wien, IX. (1859.), str. 93. i dalje.

Tirol. Na klasičnom mjestu *Asplenum Heufleri* Reichardt, na jednoj zidini kraj puta iz Vilpiana u Mölten, po prilici $^1/_4$ sata udaljeno od župne crkve toga mjesta, našao sam 6. augusta 1896. jedan oblik bastarda gornjeg spoja, i evo mu kratkog opisa, pošto se u nekoliko razilazi od opisa Reichardtovog na označenom mjestu i od opisa Aschersonsovog u njegovoj Synopsis, str. 77.

Vela integerrima. Sporae plerumque fatuae, rarius specie bene figuratae, ovi formiae et exosporis callis instructae. Paleae cum capite glandulosae, plerumque sine, rarie cum nervo spurio.

Stipes frontis 1—1·5 longius quam lamina, usque ad mediam partem et a dergo usque sub primas pinnas ferruginea colorata. Lamina lanceolata usque ovoidea-lanceolata, simpliciter pinnata. Pinnae plerumque alternans, utrinque duo, in apice rotundatae et crenatae, saepe falcato-incurvatae, pedunculatae (Stipes 1·5—4 mm). Segmenta ultima ex 2—3 connatis pinnis constructa, oblonga.

Equisetum silvaticum L., Spec. plant., str. 1061. (1753.).

f. *capillare* Milde, Nova Acta, 1858., II., str. 433. — Kod Dobre vode na Trebeviću, od prilike 1400 *m* n. m.

Embryophyta siphonogama.

(Siphonogamae.)

A. Engler, Führer durch den botan. Garten in Breslau, str. 14. (1886.).

Anthoxanthum odoratum L., Spec. plant., str. 28. (1753.).

f. *vulgatum* Ascherson i Gräbner, Synopsis, str. 26. (1898.). — Humci kod Kovačića blizu Sarajeva. Maj.

Phleum phalaroides Köler, Descr. Gram., str. 52. (1802.). — Kod Koševskog slapa na Bukoviku. Juni.

Od opisa, koji mi predleže za *Phleum phalaroides,* razilazi se biljka time, što u probijajućem svjetlu pokazuje podjednako petero rebrenasti obuvenak (koji je ali na vršku zaobljen). Ona (po mnogim autorima identična sa *P. Boehmeri* Wib.) posjeduje trorebri, po v. Becku u Flora von Niederösterreich, str. 54., jednorebri obuvenak.

Deschampsia caespitosa Pal. Beauvais, Nouv. Agrost., str. 160. (1812.). — Cvjetovi 2 *mm* dugi, grane nitaste; inače se slaže sa Beckovim *B typicum,* Flora von Niederösterreich, str. 68.

Deschampsia flexuosa Trin. u Mém. acad. St. Petersburg, IV., 9. — Obje na Trebeviću u nadmorskoj visini od prilike 1200 *m.* Zadnja već po Formaneku navedena.

Avena Blauii Ascherson i Janka u Termész. füz., I., str. 99. (1877.), separatni otisak str. 5. — Kod Koševskog slapa na Bukoviku. Juni.

Melica nutans L., Spec. plant., str. 66. (1753.). — Na Trebeviću, sjeverna strana, u visini od prilike 1300 *m* n. m. Maj.

Sesleria autumnalis Döll u Schultz, Herb. norm., str. 581. (1851.), sec. v. Beck, Flora von Südbosnien, V., 46. — Obronci Trebevića prama Sarajevu. U visini od prilike 1000 *m* n. m. August.

Cynosurus cristatus L., Spec. plant., str. 72. (1753.). Na Bukoviku, u visini od prilike 1100 *m* n. m. Juni.

Bromus erectus Huds. Flora Angl., str. 39. (1762.). Kod slapa Koševe na Bukoviku. Juni.

Festuca elatior L., Spec. plant., str. 75. (1753.).

var. *Festuca pseudololiacea* Fries, Summ. Scand., str. 75. (1846.). — Kao pregjašnja.

Brachypodium pinnatum P. Beauvais, Nouv. Agrost., str. 155. (1812.). — Kao pregjašnja.

Eriophorum latifolium Hoppe, Botan. Taschenb., str. 108. (1800.). — Livade nad slapom Koševe.

Allium ursinum L., Spec. plant., str. 30. (1753.). — Kod slapa Skakavca na Bukoviku.

Lilium Bosniacum v. Beck, Flora von Südbosnien, II., 69. (1887.). — Na Bukoviku, od prilike 1100 *m* n. m. Juni.

Lilium Martagon L., Spec. plant., str. 303. (1753.). — Bistrički potok kod Sarajeva, od prilike 1000 *m* n. m.

Polygonatum stellifolium Peterm. u Flora, 1844., str. 363.

Syn. *Polygonatum verticillatum.* var. *stellifolium* v. Beck, Flora von

Niederösterreich, str. 181. (1890.). — Sjeverni obronak Trebevića, od prilike 1400 *m* n. m. Juni.

Iris graminea L., Spec. plant., str. 39. (1753.). — Na Bukoviku, od prilike 1100 *m* n. m. Juni.

Orchis globosus L., Syst. ed. 10., str. 1242. (1759.). — Kao pregjašnja.

Orchis Simius Lam. Fl. Franç., III., 507. (1778.). — Na podnožju Paprenika prije Han Prologa, po prilici 800 *m* n. m. Maja.

Orchis maculatus L. Spec. plant., str. 942. (1753.).

var. *ovalifolius* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 204. (1890.). Obronci Bukovika prama dolini Vogošće. Juni.

Nigritella nigra Rchb. fil., Icon. Fl. Germ., XIII., 102., t. 115. (1851.). — Kao pregjašnja.

Gymnadenia conopea R. Br. u Ait., Hort. Kew., izd. 2., V., 191. (1813.).

var. *crenulata* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 210. (1890.). — Tirolska: Rittnerhorn kod Waidbrucka, po prilici 1500 *m* n. m. Juni 1895.

Epipactis latifolia All., Fl. Pedem., II., str. 152. (1785.).

f. *interrupta* v. Beck, na o. mj. str. 214. (1890.), kao var. *β* ili *E. viridans* Crantz. — Sjeverni obronak Trebevića, u nadmorskoj visini po prilici 1500 *m*. August.

Salix purpurea L., Spec. plant., str. 1017. (1753.).

f. *eriantha* Wimmer, Salic. europ., str. 31. (1866.). — Dolina Miljacke. Mart.

lus. *S. oppositifolia* Host, Salic., t. 38. i 39. (1828.). — Kao pregjašnja.

Salix incana Schrank, Bair. Fl., I., 230. (1789.).

f. *coaetanea, autumnale.* — Dolina Miljacke kod Da Rive. Septembar 1898.

Salix caprea L., Spec. plant., str. 1020. (1753.).

var. *elliptica* A. Kern, Niederösterr. Weid. u Abhandl. der zool.-botan. Gesellsch., 1860., str. 248. — U uvali megju Dragoljcem i Trebevićem, od prilike 1100 *m* n. m.

Salix Silesiaca Willd., Spec. pl., IV., 660. (1806.).

f. ♀ germen sericeo-canis, julis laxifloris, 4—8·5 cm longis, foliis mediocribus, obovatis vel ellipticis, acutis, subtus tenuissime pubescentibus.

Sjeverni obronak Trebevića. 1400—1600 *m* n. m., čest. Maj.

f. ♀ germen glabris, fol. obovatis, tenuioribus. Wimmer, Salices, str. 63., br. 50.

Na stijenama Trebevića u nadmorskoj visini od po prilici 1600 *m*.

Ulmus campestris L., Spec. plant., 225. (1753.).

var. *xanthochondra* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 313. (1890.). — Dônja Austrija: Bisamberg. 14. maja 1892.

Chenopodium urbicum L., Spec. plant., str. 218., *α typicum* v. Beck o. mj. str. 331. = *A) melanospermum* Wallr. sec. Ascherson i Gräbner, Fl. N. Flachl., str. 280. (1898.).

Syn. *C. hybridum* Malý u Verhandl. der zool.-botan. Gesellsch., 1893., str. 436. ne L.

Chenopodium polyspermum L., Spec. plant., str. 220. (1753.).

var. *C. acutifolium* Sm., Comp. fl. Brit., str. 42. (1800.).

Syn. *C. polyspermum* Malý u Verhandl. der zool.-botan. Gesellsch., 1893., str. 436.

Atriplex erectum Huds., Fl. Angl.. str. 376. (1762.).

Syn. *A. patulum B) erectum* Ascherson i Gräbner, Fl. N. Flachl., str. 285. (1898.).

Schizotheca patula var. *microtheca* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 335. (1890.). — *A. hortense* Malý na o. mj. ne L.

Silene Saxifraga L., Spec. plant., str. 421. (1753.).

U suglasju sa pl. Beckom (Flora von Südbosnien, VI., 92.) ne nalazim ni ja odlučne razlike megju *S. Saxifraga* L. i *S. petraea* W. K. Na stijenama Trebevića nagjoh u junu u nadmorskoj visini od po prilici 1500 *m* visoki, pri osnovi tanki i mnogogranati oblik. Stabljike su mu 2—3 cvjetne, lišće do 22 *mm* dugo, a 1 *mm* široko, dočim su mu cvjetni listići ozdô zelenkasti. Čahure su jajolike, čaška 11 *mm* duga, nokti cvjetnih listića vidljivo prelaze čašku, a rub je prilično jako unutra zavinut. Drugi jedan niski oblik, koji je na osnovi kratko-čvorovito razgranat, ubrao sam na stijeni kod slapa Koševe (u junu).

Lychnis flos cuculi L., Spec. plant., str. 436. (1753.).

Na vodotoku vrela Dobra voda na Trebeviću; po prilici 1400 *m* nad morem, 2. oktobra. Krunice dvodjele, bez daljeg dijeljenja, tek pokad da su im krpe provigjene po jednim mikroskopično malenim zubićem. (O običnom obliku kruničnih listića sravni Borbás i Wohlfarth, Kochovu Synopsis, izd. 3., str. 395., i pl. Beckovu „Flora von Niederösterreich, str. 376.)

Dianthus barbatus L., Spec. plant., str. 409. (1753.). — Nagje se često na Trebeviću u nadmorskoj visini od 1100—1600 *m*. Juni-septembar.

Dianthus deltoides L., Spec. plant., str. 411. (1753.). — Sjeverni obronak Trebevića, po prilici 800 *m* n. m., u uvali izmegju Dragoljca i Trebevića, na Lisini kod Ivana (Hercegovina).

Dianthus Croaticus Borbás, Symbolae ad Caryophyll. et Melanth, str. 11. (1876.). Annal. soc. hist. nat. Budapestiensis 10. Jan. 1876.

Syn. *D. vaginatus* Schloss. et Vukot., Syll. fl. Croat., str. 185., ne Vill. sec. A. Kern, Flora exsicc. Austro-Hung., br. 62. — Gorski pašnjaci na Bukoviku, u nadmorskoj visini od po prilici 1200 *m*. Juni.

Dianthus Kitaibelii Janka u Pančić, Nov. elem. ad flor. princ. Bulg., str. 18. (1886.). — Kod slapa Koševe na Bukoviku. Juni.

Cerastium Bosniacum v. Beck, Flora von Südbosnien, II., 85. (1887.). — Kod slapa Skakavca, na stijeni Bukovika. Juni.

Scleranthus uncinatus Schur, Verhandl. des Siebenbürg. Vereines, str. 107. (1850.). — Na brežuljcima kod Kovačića, po prilici 550 *m* n. m. Maj.

Portulaca oleracea L., Spec. plant., str. 445. (1753.). — Kod Kovačića.

Helleborus odorus W. K. u Willd., En. hort. Berol., str. 592. (1809.).

Monstruosus corollinus mihi.

Squamae nectariferae petalodeae, Perianthium ob eam causam dicyclum.

Gradonj kod Sarajeva. Mart.

Jednu *Monstruositas* (fol.) *laceratus* našao sam na obronku Trebevića u blizini potoka Bistrika.

Aquilegia vulgaris L., Spec. plant., str. 533. (1753.). Isp. Zimmeter, Verwandtsch.-Verhandl. der europ. Aquilegien, str. 16. i dalje (bez žlijezdastih dlaka). — U blizini slapa Skakavca na Bukoviku; po prilici 1200 *m* n. m. Juni.

Ranunculus repens L., Spec. plant., str. 554. (1753.).

var. *myrrhiphyllus* Wallr., Sched., str. 294. (1822.). — U jarkovima kod stanice sarajevske. Maj.

Ranunculus Sardous Crantz, Stirp. Austr., II., str. 84. (1763.). — I na sjevernom obronku Trebevića u blizini potoka Bistrika, u relativnoj visini od po prilici 850 *m*. Juni.

Thlaspi arvense L., Spec. plant., str. 646. (1753.). — Sa pregjašnjom. — Dolina Miljacke. Maj.

Thlaspi praecox Wulf. u Jacqu., Collect., II., str. 124. (1788.). — Na Studenom brdu (Trebević) u visini po prilici 1400 *m*. Maj.

Camelina microcarpa Andrz. u DC., Syst., 2., str. 517. (1821.).

var. *albiflora* Ky, pl. Cilic. Kurd. exs., 52 sec. Boiss., Flora Orient., I., 312. (1867.). — Južni Tirol. Nonsberg: okrajci poljâ kod Fondo-a, po prilici 900 *m* n. m. Maj 1896.

Draba muralis L., Spec. plant., str. 642. (1753.). — Na Bukoviku; po prilici 1100 *m* n. m. Juni.

Saxifraga tridactylites L., Spec. plant., 404. (1753.). — Kao pregjašnja.

Saxifraga rotundifolia L., Spec. plant., str. 401. (1753.). — Kao pregjašnja.

Crataegus monogyna Jacqu., Flora Austr., III., str. 50. (1775.).

var. *C. hyrtostyla* Fingerhut u Linnaea, IV., str. 372. (1829.). — Vrhunci kod Kovačića. Maj.

Fragaria elatior Ehrh., Beitr. zur Naturk., VII., str. 23. (1792.). — Sjeverni obronci Trebevića, po prilici 1200 *m* n. m. Maj.

Rubus caesius L., Spec. plant., str. 493. (1753.).

f. *umbrosus* Rchb. Flora Germ. excurs., str. 608. (1832.) i

f. *arvalis* Rchb. o. mj. — Oba oblika u dolini Miljacke.

Rubus Idaeus L., Spec. plant., str. 492 (1753.). — I na Trebeviću; u nadmorskoj visini od po prilici 1500 *m*.

Rubus hirtus W. K. Pl. rar. Hung., II., str. 150. (1802.). — Pod džbunjem na Trebeviću; po prilici 1400 *m* n. m.

Rubus tomentosus Borkh. u Roem. Neu. Mag. Bot., I., str. 2. (1794.). — Dolina Miljacke. Juni.

Alchemilla arvensis Scop., Flora Carn., izd. 2., I., 115. (1772.). — Sjeverozapadni obronak Trebevića, po prilici 800 *m* n. m. Juni.

Genista triangularis Kit. ap. Wlld., Spec. plant., III., str. 939. (1803.). — Na stijenama u dolini Miljacke, po prilici 600 *m* n. m. Maj.

Trifolium incarnatum L., Spec. plant., str. 769. (1753.). — Vjenčić tamnopurpuran. Čaške samo 5 *mm* duge. Ivan-sedlo, po prilici 1000 *m* n. m. Juni.

Dorycnium intermedium Ledeb., Ind. hort. Dorp., str. 14. (1820.). — Sjeverni obronci Trebevića, u blizini Bistričkog potoka, po prilici 850 *m* n. m. Juni.

Vicia oroboides Wulf. u Jacqu., Collect., IV., 323. (1790.).

var. *Vicia Sarajevense* m.

Folia 3—4-jugis. Racemi 7—12 floris, flores 15—19 mm longi. Laciniae calycis sunt aequilongae quam tubi calycium.

Trebević, u nadmorskoj visini od po prilici 1300 *m*, sa tipičkim oblikom.

In Vicia oroboides typica foliis sunt plurissime 2-jugis, racemi tantem 2—7-flori, flores 15—18 mm longi. Laciniae calycis sunt paulum breviores quam tubus calycis.

Lathyrus Aphaca L., Spec. plant., str. 729. (1753.). — Jedan komad megj tračnicama na stanici sarajevskoj. 11. jula 1897.

Geranium sanguineum L., Spec. plant., str. 683. *α* (1753.). — Obronci Bukovika prama dolini Vogošće. Juni.

Euphorbia nutans Lagasca, Gen. et spec. plant., str. 17. (1816.).

Syn. *Euphorbia Presslii* Guss., Fl. Sic., I., 539. (1827.). — O rasprostranjenosti te biljke u južnoj Tirolskoj vidi Oesterr. bot. Zeitschr., 1895., str. 17. i dalje. Tirol: željeznički nasip kod Bozena. August 1895.

Rhamnus fallax Boiss., Diagn., izd. 2., knj. V., str. 73. (1856.), po v. Becku, Flora von Südbosnien, III., 106. i VII., 133. — Obronci Bukovika prama dolini Vogošće; kod slapa Skakavca. Juni.

Daphne Mezereum L., Spec. plant., str. 356. (1753.).
var. *obtusifolia* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 597. (1892.). — Trebević, sjeverna strana, po prilici 1600 *m* n. m. Maj, August (fol.).

Scandix australis L., Spec. plant., str. 257. (1753.). — Dolina Miljacke: izmegju Da-Rive i Kozije ćuprije. Maj.

Pimpinella saxifraga L., Spec. plant., str. 263. (1753.).
a rotundifolia Scop., Flora Carn., izd. 2., I., 208. (1772.).
f. *typica* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 626. (1892.). — Obronci Trebevića prama Sarajevu.
Da li je var. *erythrantha* v. Beck, Flora von Südbosnien, VII., 140. (1895.), sa *P. nigra* var. *rubriflora* Schur u Verhandl. d. Siebenbürg. Vereines, X., 196. (1859.) identična?

Carum Carvi L., Spec. plant., str. 263. (1753.). 1. *Invoclucella nulla. Involucrum 0—2-phyllum. Flores rosei.* 2. Isto tako, ali sa bijelim cvjetovima. — Obje u dolini Miljacke. Juni.

Oenanthe pimpinelloides L., Spec. plant, str. 255. (1753.). — Bukovik, u blizini slapa Koševe. Juni (flor.).

Ferulago silvatica (Besser), Koch, Umbellif., str. 97. (1824.). — Obronci Bukovika prama dolini Vogošće. Juni (flor.).

Heracleum Sibiricum L., Spec. plant., str. 249. (1753.).
Syn. *H. flavescens a latifolius* DC., Prodromus, IV., str. 191. Isp. Fritsch, Excursionsfl. für Oesterreich, str. 421. — Cvjetna krošnja zeleno-žuta sa crvenkastima žilama. Megju džbunjem na Trebeviću. Septembar.

Laserpitium Siler L., Spec. plant., str. 249. (1753.). — Bukovik. Juni.

Laserpitium marginatum W. K., Pl. rar. Hung., II., str. 210., t. 192. (1805.).
b) genuinum, aa) scabrosum Rchb., fil., Deutschl. Fl., 21., sv. 93. (1867.), Icon., XXI., t. 146. (1867.). — Megju džbunjem na Trebeviću. Juni.

Laserpitium Panax Gouan, Illustr. et Obs. bot., str. 13. (1773.). — Tirol, Mendelgebirge: u blizini Malga St. Felice na brdu, zvanom gornji Nonsberg. August 1896.

Primula acaulis L., Spec. plant., str. 143. (1753.).
f. *tomentosa* v. Beck, Flora von Südbosnien, III., str. 144. (1887.).
albiflora m. Vjenčić bijel kao snijeg, grotlo narančasto-žuto. — Dolina Miljacke i Kozija ćuprija. Februar.

Gentiana ciliata L., Spec. plant., str. 231. (1753.). — Raštrkan po Trebeviću u visini od po prilici 1100—1600 *m* n. m. Septembar.

Gentiana Carpathica v. Wettstein u Oesterr. bot. Zeitschr., 1892., str. 4. i dalje.
Vrlo se često nagje na Trebeviću u visinama od po prilici 850 do 1600 *m* n. m. Opazio sam i jedan eksemplar sa 6 korolnih krpica i jedan cvijet sa 6 čaškinih krpica, od kojih je suvišna krpica bila

malena i savita, te stajala megju narednom uvalom čaške. Visina najvećeg bokora iznosila je 46 *cm*. Cvjeta u augustu do konca oktobra.

Gentiana Pneumonanthe L., Spec. plant., str. 228. (1753.).

U oktobru naigjoh u blizini dônje šumarske kuće na Trebeviću megju *Calluna*-džbunjem na cvjetajući eksemplar, u kojeg su bila srašćena dva, jedan povrh drugog izrasla lista raznih lisnih odjeljaka. Dônji list bio je na osnovi srašćen sa svojim rubom na stabljici, a za tim, ugibajući se svome rubu, na srednjem rebarcu gornjeg lista do u blizini vrha ovoga lista.

Gentiana utriculosa L., Spec. plant., str. 229. (1753.). — Hercegovina: na Lisini. Juli. — Bosna: livada kod potoka Koševe na Bukoviku. Juni.

Gentiana crispata Vis. u Flora, 1830., str. 50., Fl. Dalm., II., str. 258. — Bukovik, kod slapa Koševe. Juni.

Cynanchum Vincetoxicum Pers., Syn. plant. I., str. 274. (1805.).

var. *cordatum* Kralik, sec. Rchb., fil. Icon. Fl. Germ., XVII., str. 17., t. 26., sl. 2. (1855.). — Hercegovina: na Lisini kod Ivana. Juni.

Myosotis silvatica Hoffm., Deutschl. Fl., I., str. 61. (1791.).

var. *laxa* Neilr., Flora von Niederösterreich, str. 528. (1859.). — Bukovik, po prilici 1100 *m* n. m. Juni.

Myosotis arvensis L., Spec. plant., str. 131. (1753.) pro var. — Roth, Botan. Abhandl., str. 20 *a* (1787.).

var. *gymnosperma* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 971. (1893.). — Dolina Miljacke. Maj.

Ajuga Chamaepitys Schreb. Pl. vert. unilab., str. 24. (1774.). — Dolina Miljacke, Mošćanička draga, Trebević: po prilici 1100 *m* n. m. Maj do konca oktobra.

Teucrium Chamaedrys L., Spec. plant., str. 565. (1753.).

var. *viride* v. Beck, Flora von Südbosnien, III., str. 165. (1887.), Flora von Niederösterreich, str. 1022. — Na vrhuncu Trebevića, 1629 *m* n. m. Juli-Septembar.

Nepeta Cataria L., i to miomirisna biljka: *N. citriodora* Becker, Fl. v. Frankf., I., str. 218. (1828.); sravni Neilreich, Flora von Niederösterreich, str. 495. — Na prijelazu megju Paležom i Dolovima na Trebeviću, po prilici 1200 *m* n. m. Oktobar.

Brunella laciniata (alba Aut.) × *vulgaris* Knaf u Lotos, XIV., str. 84. (1864.). *Brunella elatior* Salis Marschl. u Flora (1834.), II. prilog, 18., pro var. *B. laciniatae.* — Ivan-sedlo, u Julu.

Galeopsis orophila Timb.-Lagr. u Bull. soc. Dauph., str. 17. (1874.). — Isp. Briquet, Monogr. du g. Galeopsis, str. 248.

Mošćanica potok kod Sarajeva. Juli. — Tu biljku izdao sam ja takogjer u Baenitz-evom Herbarium Europeum 1898./1899. Lišće joj, nasuprot opisivanju, nije duguljasto-kopljasto. Najšire mjerilo je 1·4 *cm.*

Galeopsis Ladanum L., Spec. plant., str. 579. (1753.).

var. *Kerneri* Briquet, Lab. d. alpes marit., str. 165. (1891.). — *G. angustifolia* Ehrh. sec. Borbás u Termész. füz., XVII., str. 66.

Bistrički potok (Trebević); zupci čaške 4 *mm* dugi. 25. maja. — Dolina Miljacke. Odstojećom dlakavošću čaške te time, što ima žlijezdaste dlake, podsjeća na *G. calcarea* Schönheit. Septembar.

Galeopsis canescens Schultes, Observ. bot., br. 829. (1809.).

var. *litoralis* de Vicqu. et Brutt., Cat. pl. Somme, str. 185. (1865.); Isp. Borbás na označenom mjestu str. 64. i 67. — Dolina Miljacke. Septembar.

Galeopsis calcarea Schönheit, Phytogr. Bemerk. u Flora, XV., str. 593.—600. (1832.). — Tirolska: Eisack-dolina kod Bozena. 19. jula 1896. Lišće je do 2 *cm* široko, do 5·6 *cm* dugo, kopljasto.

Galeopsis Tetrahit L., Spec. plant., str. 579. (1753.).

Subspec. *G. Beckii* m. — Synon.: *G. Tetrahit β subalpina* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 1015. (1893.). ne *G. bifida* var. *subalpina* Schur, En. pl. Transsilv., str. 537. — *?G. neglecta* Schultes, Oesterr. Flor., izd. 2., 2., str. 153. (1814.).

Po Briquet-ovoj Monogr., str. 291. i dalje, dijeli se *G. Tetrahit* u dvije podvrste, koje on imenuje *genuina* i *bifida* (Fries). Prva se dijeli u dvije skupine. Za prvu od ovih skupina značajan je visoki rast, obilno purpurno lišće pa i nisko položena nalazišta, — za drugu pak nježni, niski rast, manji, ponajviše bijeli cvjetovi, te nalazišta u gorskom i predalpinskom području. Prva od tih skupina odgovara *α typica,* druga *β subalpina* Beckovoj u Flora von Niederösterreich, str. 1015. Pošto je već Schur naziv *subalpina* upotrebio, uzeo sam za taj oblik skupine gornju oznaku. Kao skrajnje članke raznih oblika ove obitelji razumijevam izmegju ostalih *G. Verloti, praecox, lactiflora* i *Reichenbachii. G. Beckii* sakupio sam:

1. Više San Giacoma na Monte Altissimo (Baldo) u južnoj Tirolskoj dne 28. juna 1896. Vjenčić bijel, do 15 *mm* dug. Srednje krpice dônje usne sa jednom purpurnom, jasnom pjegom, postranične krpe sa po jednom istobojnom mrljom. Lišće veliko, nazubljeno, zupci ko u pile 2—4 *mm* visoki. Zupci čaške ponešto dulji od cjevčica vjenčića.
2. Na Franzensbergu kod Leifersa u južnoj Tirolskoj, 3. oktobra 1896. Vjenčić bijel kao snijeg, mjedište na dônjoj usni žuto. Lišće široko-kopljasto, prama osnovi prilično dugo suženo. Pilasti zupci 1·5—2 *mm* visoki. Zupci čaške kao kod pregjašnje.

3. Na Ivanu, po prilici 1000 *m* n. m. 3. juna. — Kao pregjašnja. Lišće pri osnovi kratko suženo. Pilasti rovaši 1—1·5 *mm* visoki.
4. U jarku kod sarajevske željezničke stanice, po prilici 520 *m* n. m. 3. jula. — Kao pregjašnja. Lišće razmjerno šire, razmjer duljine prama širini po prilici 2—2·5 : 1. Pilasti rovaši više tubasti. Habitus sličan onomu *G. arvensis* Schlecht.

Galeopsis lactiflora Borbás na o. mj. str. 65. i 72. (1894.). — Sjeverni obronak Trebevića, okrajak polja u blizini Appelove ceste, po prilici 700 *m* n. m. Mjeseca jula. Vjenčić bijel, sa jednom pjegom na srednjoj krpi dônje usnice.

Galeopsis praecox Jordan u Billotu, Annot., 1855., str. 21. — Tirolska: rub šume kod Seis-a podno brda Schlerna, po prilici 1000 *m* n. m. 15. augusta 1896. (Vjenčić posve bijel.)

Galeopsis Reichenbachii Reut. u Bullet. soc. Haller., II., str. 27. (1854.). Južna Tirolska: kod Jenesien-a kraj Bozen-a, po prilici 1100 *m* n. m. 6. augusta 1896. (Vjenčić bijel sa žutim mjedištem na dônjoj usni.) Ovamo spada možda i jedan manje dlakavi oblik sa blijedo-purpurnim cvjetovima, kojeg sam ubrao 3. oktobra iste godine na Franzensbergu kod Leifersa u relat. visini od po prilici 800 *m* n. m.

Galeopsis bifida Bönningh., Prodr. fl. Monast., str. 178. (1824.). Vjenčić ružičast, malen (12—13 *mm*), sa odstojećim dlakama, srednja krpa vjenčića slabo jezičasta, primjetno po obodu izvedena. Čaška 8 *mm* duga, od čega otpada na čaškine zupce u vrijeme cvjetanja 3—4 *mm*. Žlijezde na zglobnim jastučićima. Trebević, megju dônjom šumarskom kućom i Dovlićima u džbunju; po prilici 1100 *m* n. m. 30. jula.

Galeopsis speciosa Miller, Gard. dict., izd. 8., br. 3. (1768.). — Duž Bistričkog potoka kod dônje šumarske kuće na Trebeviću. August.

Stachys anisochila Vis. et Panč., Pl. serb. rar. u Mem. dell istit. Venet., XV., 13. (1870.). U odronjenom kamenju Lisine kod Ivana nagju se, ko što već Vandas u Sitzungsber. der kgl. böhm. Gesellsch. der Wissensch., 1890., str. 276. navodi, prelazni oblici k *S. Sendtneri*. Ističu se raznim stepenom sraslosti zubaca gornje usne od čaške. Često se na istom bokoru nagju čaške, koje imaju srasla dva gornja čaškina zupca, dočim treći gornji čaškin zubac nije srastao. Lišće je ponešto više zašiljeno nego u *S. Sendtneri* sa Trebevića.

Stachys Sendtneri G. v. Beck, Flora von Südbosnien, III., 162. (1887.). — Sjeverni obronak Trebevića. Juni.

Salvia glutinosa L., Spec. plant., str. 26. (1753.). — Takogjer na Trebeviću kod Dobre vode. Septembar.

Satureia Acinos (L.) Scheele po Briquet-u u A. Engler, Die natürlichen Pflanzenfamilien, IV., 3 *a*, str. 302.

Na prisojnim stijenama u blizini slapa Koševe. Juni. — Lišće je kožasto, sasvijem ili prilično golo te posjeduju s dônje strane vrlo izbočena rebarca. Pokrovno lišće i čaške jesu dlakaste.

Satureia thymifolia Scop., Fl. Carn., izd. 2., I., str. 428., t. 29. (1772.).

Syn. *Calamintha rupestris* Wulf. u Jacqu., Coll., II., 131. (1788.). Isp. A. Kerner u Oesterr. botan. Zeitschr., 1874., str. 212.

Na stijenama u dolini Miljacke. Juli do oktobra.

Satureia thymifolia (Host) Briquet u A. Engler, Die natürlichen Pflanzenfamilien, IV., 3 *a*, str. 302., osnovana je na *Calamintha thymifolia* Host, Fl. Austr., II., (1831.), koja po Neilreichu, Nachtr. zur Maly's Ennm. pl. imp. Austr., str. 155., spada u *Micromeria*.

Satureia Calamintha (L.) Scheele sec. Fritsch, Excursionsfl. von Oesterr., str. 478. (1897.).

Syn. *Calamintha silvatica* Bromfeld u Sm. Engl. botan., IV., t. 2897. (1849.). Isp. A. Kern, o. mj. — Obronci Hrastove glave prama dolini Miljacke. Septembar.

Satureia thymifolia × *Calamintha*.

Satureia (Calamintha) Bosniaca nov. hybr. — Svakako majušno cvjetajuća vrsta, čiji su prašnici vrlo skraćeni, pelud bar djelomično, a pestići posve jalovi. Navodim evo razliku izmegju plemenskih roditelja.

	× *S. Bosniaca.*	*S. thymifolia.*	*S. Calamintha.*
Rami	*stricti, virgati*	*virgati*	*plurius erecti.*
Cauli	*crispi pilosi*	*vel maxime subtiliter crispo-pilosi*	*prope villoso-pilosi.*
Folia	*obscure virida, subtus diluter colorata, utrinque prave hirta, nominatim subtus in nervis*	*dilute virida, concoloria glabra*	*obscure virida, subtus diluter colorata, utrinque pilosiora, nominatim subtus in nervis.*
	ovoideo-oblonga	*ovoidea, superiora etiam ovoideo-oblonga*	*ovoidea.*
	a basi brevius aut longius angustata, rarius rubrotundata		*a basi brevius augustata, subrotundata, subcordata.*
	acuta, inferiora obtusa	*omnia obtusa vel obtusiuscula*	*obtusa, superiora acuta.*
Nervi laterali	*3—4*	*(2)—3*	*4(—5).*
Serraturae	*0·5—1 mm altae*	*subnullae usque 0·5 mm*	*1—1·5 mm altae.*

	× *S. Bosniaca.*	*S. thymifolia.*	*S. Calamintha.*
Calyx	*3·5—4 mm longus, bilabiatus*	*aequaliter 5 dentatus*	*7—8 mm longus, bilabiatus.*
	puberulus et pauce glanduloso-pilosus	*maxime-hirtus*[1])	*maxime hirtus et glanduloso-pilosus.*
Faux calycis	*pilosiuscula*	*glabra*	*pilosa.*
Labium superius	*3-dentatum. Dentes triangulari*	*Dentes aequales, tubus calycis vix dimidius*	*3-dentatum. Dentes breviores.*
Labium inferius	*2-dentatum. Dentes subulati, tubus calycis dimidius*	*(—1 mm)*	*2-dentatum. Dentes subulati, tubum calycis dimidium superantes vel aequilongi.*
Dentes	*pauce pilosi*	*maxime-hirti*	*longe-ciliati.*
Corolla	*(5—7 mm)*[2]) *longa*	*6—7·5 mm.*	*13—15 mm.*
Tubus	*porrectus*	*geniculatus*	*porrectus.*
Labium superius	*maxime subemarginatum*	*subemarginatum*	*acuto-emarginatum.*
Corolla	*ut in S. calamintha colorata*	*alba vel dilute-violacea, labium inferius obscure purpureo-violaceo maculatum*	*purpureo-violacea, labium inferius dilute, obscure maculatum.*

Krpice žiga od sva tri oblika su nejednake, to jest prednja je deblja i dulja od stražnje. Po Briquetu u A. Engler, Die natürlichen Pflanzenfamilien, str. 301., jesu ali one dvije krpice žiga kod *S. rupestris* Wulf. (= *S. thymifolia* Scop.), kako se iz znaka odsjeka *Pseudomelliss* zaključuje, šiljaste i ± jednake.

Dolina Miljacke kod Sarajeva, po prilici 650 *m* n. m. 6. august.

Hyssopus pilifer Murbeck, Beitr. z. Fl. v. Südbosn., str. 59.

Syn. *H. officinalis* var. *pilifer* Griseb. u Pantocs., Beitr. z. Fl. u. Fauna d. Herzegov., Crna Gora u. Dalmatien, str. 61. (1874.). — Na *H. aristatus* Godr.? — Na stijenama i na zatravljenim obroncima kastelskog brijega, u dolini Miljacke. August-oktobar.

Thymus praecox Opiz., Natural.-Tausch., str. 40. (1824.), i Flora, VII., 1. prilog, str. 84. (1824.).

Syn. *Th. humifusus* Bernh. ap. Rchb., Fl. Germ. excurs., str. 312. (1831.). — Dolina Miljacke, po prilici 600 *m* n. m. Maj.

Verbascum Blattaria L., Spec. plant., str. 178. (1753.). — Na Bukoviku kod slapa Koševe. Juni.

Verbascum Lychnitis L., Spec. plant., str. 177. (1753.). — Na grebenima Trebevića (Studeno brdo). Juni-oktobar.

---

[1]) Samo pod jakim mikroskopičkim povećanjem.

[2]) Kod do sada poznatog *gynodynamnog* oblika.

Linaria vulgaris Mill., Gard. dict., isp. 8., br. 1. (1768.). — Na Trebeviću do po prilici 1400 *m*. August-septembar.

Scrophularia Pantocsekii Griseb., Oesterr. botan. Zeitschr., XXIII., 267. (1873.). Isp. Murbeck, Beitr. z. Fl. v. Südbosn., str. 78.—79. — Na stijenama Bukovika kod slapa Skakavca. Juni.

Veronica Persica Poir, Encycl., VIII., 542. (1808.).

Syn. *V. Tournefortii* Gmel., Fl. Bad., I., 39. (1806.). ne Vill. — Dolina Miljacke. Maj.

Melampyrum nemorosum L., Spec. plant., str. 605. (1753.). — Sjeverni obronak Trebevića; po nekim mjestima vrlo čest. 1200 *m* n. m. Juni.

lus. *M. Sarajevense* m. Grane uspravne, mnogobrojne. S toga gust rast. Lišće jajoliko, zašiljeno, pri osnovi skoro zaobljeno, do petljike izvedeno, 1·4—1·7 *cm* široko, kratko dlakavo. Dônje pokrovno lišće uz cijeli obod ili pri osnovi srcasto-kopljasto svedeno, najgornje pokrovno lišće plavo poput ametista, do polovice ili nešto samo dalje osato nazubljeno, prama petljiki dlakasto, nešto dulje nego šire, trokutno, ozdô u blizini srednjeg rebarca sa 1—2 mjednika izvan cvijetka. Čaška slabije dlakasta nego u *M. nemorosum*, čaškine krpe uskokopljaste, šiljasto ili duguljasto završene i osate, za vrijeme cvata 3·5—4 *mm* duge i 0·75 *mm* široke, kraće nego li je polovica vjenčića. Vjenčić je, mjeren na gornjoj usni 15·5—16 *mm* dug, blijedo-sumporno-žut. Ždrijelo napola otvoreno, širina grotla[1]) 4 *mm*. Dônja 3·5—4 *mm* široka, najzad dvaput dulja od gornje usne, krpe tubaste. Gornja usna sprijeda dvokrpa, krpe zaobljene, spram gore povinute. Pelud okrugljasta, normalna. Čahura skoro isto toliko duga kao i čaškini zupci, 8 *mm* duga, te tako kao i kod *M. nemorosum*. Sjeme 5 *mm* dugo.

Tu suvrstu, koja se odlikuje mnogobrojnim granama (koje joj daje izgled džbuna), te bijelo-žutim vjenčićima, našao sam u augustu u jednom jedinom primjerku megju množinom *M. nemorosum* na Trebeviću (po prilici 1200 *m* n. m. visoko). Osim napomenutih svojstava nije pružala nikakovih drugih znakova, po kojima bi se moglo zaključivati na kakovu abnormalnost. Pošto sve ostale vrste *Laxiflori* Wettstein, koje bi se ovdje uvažiti mogle, posjeduju raširene postrane grane, isključeno je svako hybridno postanje. Pri pomnjivijem promatranju pokazalo se, da se ova podvrsta vrlo podudara sa *M. nemorosum*.

Melampyrum commutatum Tausch, Pl. select. br. 1201.; Ott, Katalog der Flora Böhmens, str. 37. (1851.).

---

[1]) Po pl. Becku u Verhandl. des zool.-botan. Vereines in Wien, 1882., str. 190.

var. *ovatum* Spenner, Fl. Friburg, II., str. 367. (1825.—1829.). — Trebević, u visini od po prilici 1100—1400 *m* n. m. Juli-septembar.

Melampyrum Hoermannianum nov. spec.

Ramis arcuatis, caulis primarius brevior vel longior. Folia subhorizontaliter patens, ovoideo-elongata-lanceolata usque lanceolata, 4—8 iis tantum longa quam lata. Latitudo 0·7—1·6 cm. Inter ramificationem summam et inflorescentiam vulgo sine paria foliorum, rare cum uno. Bracteae infimae plerumque paulo latiores et longiores, ovoideo-oblongae a basi parve hastato-auritae, longo-dentatae, rare cum foliis conformae, longe acuminatae. Bracteae superiore patentes, parce hirtae usque subglabrae, triangulario-oblongae, 1·5-usque prop: bis longae quam latae, usque trans dimidium longitudinis aristato-dentatae, a basi semper hastato-auritae. In parte inferiore summarum bractearum utrinque intra nervum lateralem 1 (—5) nectaria extraflorala. Corolla usque ad apicem labii superius 16—17·5 mm longa, a basi geniculato-arcuata et ibi 1·5—2 mm lata. Rictus hemiapertus, distantia faucis 3—4 mm. Labium inferius porrectum, ad finem aliquid deorsum arcuatum 4—5 mm longum, et aliquando labium superius longius, 6 mm latum. Calyx membranaceus, in nervis plus minusve articulato-pilosus, ciliatus, in dorso puberulus vel fere glaber. Laciniae calycis planae, subulato-lanceolatae, aristato-acuminatae, falcato-sursum acuminatae, dimidio longiores quam corollas, 8—13 mm longae et 1—1·5 mm latae.

M. Hoermannianum srodan je sa *M. Bihariense* A. Kern. u Sched. ad flor. Austro-Hung., I., str. 33.—35. (1881.), II., str. 113., br. 625. (1882.), i sa *M. subalpinum* (Jur.) A. Kern o. mj. I., str. 32., br. 134. (1881.). Izgleda, da pripada krugu oblikâ *M. fallax* (Čelak.) v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 1071., koji se odlikuje otvorenim ždrijelom vjenčića i oblikom najdônjeg pokrovnog lišća, koje je primjetno šire od listova. Od ovijeh oblika može se za sravnjivanje uzeti jedino *M. Bihariense*. Po originalijama A. Kerner-a u Flora exsiccata, br. 625., i po navodu v. Beck-a na označenom mjestu, posjeduje Kerner-ova biljka znatno uže lišće (5—9 *mm* široko) i slabije nazubljeno pokrovno lišće. Forma lista ove vrste podsjeća u ostalom na *M. pratense* L., vrlo je dakle različna od naše vrste. Pokrovno lišće *M. Bihariense* obično je ispod sredine nazubljeno i deltoidno, čaškine krpe dugačke su samo 6 *mm*. Osušene biljke, koje su u Baenitz-ovu Herbarium Europaeum u god. 1894. iz okolice Kronstadt-a u Sedmogradskoj pod tim imenom objavljene, nikako se ne slažu sa opisom Kerner-ovim i sa eksemplarima u Flora exsiccata br. 625., te pripadaju svakako *M. Hoermannianum*-u. Tipični *M. subalpinum* (Jur.) A. Kern. razlikuje se od naše biljke po uskom, koplјastom lišću, po pokrovnom lišću, koje je često puta nazubljeno po cijelom obodu, ili pako samo na osnovi, napokon i po tome, što je izmegju najgornjih ogranaka i pokrovnog lišća glavne stabljike uvijek umetnuto po 1—4 para lista. Takogjer i najdônje pokrovno lišće

jednakog oblika sa listovima, a dônja usna vjenčića ravno je ispružena. Čaškine krpe u *M. subalpinum* duge su po prilici 5 *mm*, samo u f. *setaceum* G. v. Beck, Flora von Südbosnien, III., str. 156. (1887.) duge su koliko polovina vjenčića, — a kod naše su vrste duge za $^2/_3$ vjenčića.

Melampyrum Hoermannianum nagje se na obroncima Bukovika spram doline Vogošće u visini od po prilici 1100 *m* n. m. Juni.

Melampyrum silvaticum L., Spec. plant., str. 605. (1753.).

var. *M. laricetorum* A. Kern., herb.; Dalla Torre, Anleit. zur Beobacht. und Bestimm. der Alpenpflanzen, str. 289. (1882.); sravni Murbeck, Beitr. zur Flora von Südbosnien, str. 69. (1891.). A. Kern. u Oesterr. botan. Zeitschr., 1870., str. 268. — Na vršku Trebevića, po prilici 1620 *m* n. m. Livade nad slapom Koševe. Juni. Po prilici 1200 *m* n. m.

Euphrasia Salisburgensis Funck u Hoppe, Botan. Taschenb., 1794., str. 184. i 190. Isp. Wettst. u Oesterr. botan. Zeitschr., 1893., str. 81. i dalje. Nalazi se u više oblika, koje ja ovako redam:

1. *genuina:* Cvjetovi bjelkasti sa plavom šarom, ili posve bijeli sa ljubičastim rebarcima. Lišće usko, po prilici 3 : 1.

   Dolina Miljacke, Bistrički potok, Studeno brdo, vršak Trebevića.

2. *alba* m: Vjenčić posve bijel, po sredini dônje usne na grotlu sa po jednom narančasto-žutom mrljom. Rebarca bezbojna. Lišće sa dva, rjegje tri zupca na svakoj strani, usko (3 : 1), šiljasto, svjetlo-zeleno. Prašnici svjetlo-smegji.

   Dvije biljke sa vrška Trebevićeva; nalazište prisojna strana, po prilici 1629 *m* n. m. 8. septembra. — Jedna biljka sa gornje šumarske kuće na Trebeviću; nalazište hladovito, od prilike 1600 *m* n. m. 2. oktobra.

3. *caerulescens* Favrat, kod Gremli-a u N. Beitr., IV., str. 25. (1887.). Po obliku lišća kao i *vera* i *alpicola* v. Beck u Verhandl. der zool.-botan. Gesellsch., 1883., str. 226.

   Trebević, od prilike u visini od 1550—1629 *m* n. m.

Euphrasia Portae Wettst. u Oesterr. botan. Zeitschr., 1893., str. 196. i dalje. — Južna Tirolska: Höllenthal kod Tramina (obronci Monte Roën-a. 11. augusta 1895.); na istome mjestu takogjer *E. tricuspidata* L.

Euphrasia stricta Host, Fl. Austr., II., 185. (1831.).

Syn. *E. nemorosa* f. *typica* Malý u Verhandl. des zool.-botan. Ver., 1893., str. 433. i 443. pro parte.

Euphrasia Tatarica Fischer u Spreng. Syst. veg., II., 777. (1825.). — Trebević: Bistrički potok, u visini od po prilici 1000 *m* n. m.

Obronci Dragoljca prama šumarskoj kući. U uvali megju Dolovima i Perčinom do naspram Studenog brda. Po prilici 1000—1200 *m*

n. m. Biljke dvijuh zadnjih mjesta posjeduju po katkad pri osnovi pokrovnog lišća i na čaški po 1—2 žlijezdaste dlake.

Euphrasia pumila A. Kern., Sched. ad Fl. exsicc. Austr. Hung., I., 43. (1881.). — Južna Tirolska: Monte Roën kod Tramina, 2100 *m* n. m. Najjužnije do sada poznato nalazište.

Euphrasia hirtella Jord. u Reut., Compt. rend. de la soc. Haller, IV., 120. (1854./56.). — Syn. *E. Brandisii* Freyn u Verhandl. der zool.-botan. Gesellsch., 1888., str. 623. — Južna Tirolska: Mte. Roën, kao pregjašnja.

Bosna: livade nad slapom Koševe na Bukoviku, po prilici 1200 *m* n. m. 26. juni.

Euphrasia Rostkoviana Hayne, Arzneigew., IX., t. 7. (1823.). — Rašírena. Trebević: Dobra voda, Dragoljac, Bistrički potok. Bukovik.

Euphrasia Kerneri Wettstein u A. Engler, Die natürlichen Pflanzenfamilien, IV., 3 *b*, str. 101. (1891.).

Syn. *E. nemorosa f. ramosa* Malý u Verhandl. der zool.-botan. Gesellsch., 1893., str. 433. i 443., p. p.; determ. Prof. R. v. Wettstein.

Euphrasia picta Wimmer, Fl. v. Schlesien, izd. 3., str. 407. (1857.). — Južna Tirolska: Monte Roën. 11. august 1895.

Odontites serotina Reichenb., Fl. Germ. excurs., str. 359. (1831.). — Sjeverni obronak Trebevića, po prilici 1100 *m* n. m. August.

Alectorolophus hirsutus All., Fl. Pedem., I., 58. (1785.); Isp. Sterneck u Oesterr. botan. Zeitschr., 1895., str. 11. i dalje.

U okolici Wald-a u gornjoj Štajerskoj našao sam godine 1893. jedan, u svima dijelovima razvijeni dvogubi cvijet sa 2 pokrovna lista, dvostrukim i sraslim vjenčićem, dvostrukim pestićima i sa 8 prašnika i t. d., od kojeg imam i danas crteže i bilješke.

var. *medius* Rchb., Icon. Germ., XX., str. 66., t. 118., sl. 4. i 5. (1862.). — Južna Tirolska. Nonsberg kod Fondo-a, po prilici 1000 *m* n. m. 31. maja 1896.

Alectorolophus patulus Sterneck u Oesterr. botan. Zeitschr., 1897., str. 443. i dalje.

Razlikuje se od nje po stabljici, koja je skoro posve gola, do cvjetanja slabo dlakava, te samo ispod listovnih parova provigjena spuštenim isponcima dlake. Lišće ima kad i kad po stranama rebarca. — Južna Tirolska: Megju mjestima Fontechel i San Giacomo na Monte Altissimo (Baldo), po prilici 750 *m* n. m. 28. juna 1896.

Na istome mjestu nagjoh i prelazne oblike *A. hirsutus*-a k *A. patulus*-u. Ovi imadu izmegju najgornjih ogranaka i pokrovnog lišća glavne stabljike samo jedan ili nijedan listovni par, ali imagjahu kao *A. patulus* primjetno u obliku lûka izvijene postranične grane.

Alectorolophus glandulosus Sterneck o. mj. str. 98.

Rhinantus major var. *glandulosus* Simonkaj, Enum. pl. Transs., str. 432. (1886.).

Rasprostranjenja: Dolina Miljacke, Trebević, Kovačić, Bukovik, po prilici 500—1100 *m* n. m. Na Bukoviku nagjoh nekoje bokore sa podjednako na troje razdijeljenom dônjom usnicom vjenčića i sa slobodnim prašnim končićima megju onim razdjelcima, koji bijahu ponešto prošireni. Gornja usna imagjaše pri osnovi s obje strane po jedno uglasto uvence, koje oko pupoljka postrance pokrivaše dijelove dônje usne. Ova, kad je normalna, — ko što je poznato — trokrpa. Što se je ova biljka našla u više eksemplara, to joj zaista diže važnost.

Alectorolophus (Fistularia) abbreviatus K. F. J. Malý u Baenitz, Herbar. Europaeum, prosp. za 1899., str. 7., primjedba br. 41. (izdano u novembru 1898. — Ovdje pogrješno nazvana *A. abbrev.* Murb. — Syn. *Rhinanthus major* var. *abbreviatus* Murb., Beitr. z. Fl. v. Südbosn., str. 73. (1891.).

Caulis ad 50 cm altus, nigro-striolatus, semper plus minusve, plurimum ramosissimus. Rami arcuato-adscendentes, postremo longiores quam caulis primarius. Inter ramificationem summam et inflorescentiam duobus aut pluribus paribus foliorum instructus. Internodia plerumque quam folia caulinia longiora. Folia plus minusve patula, acuta, oblongo-ovoidea, quam bracteae pilosae glandulosae, in margine et pagina inferiora hirta et hirsuta. Bracteae superiores florescentiae calycem aequilongae vel pauce longiores. Calyx fructifer ad 18 mm longus, per totam superficiem et in margine glandulosus (in margine etiam hirtus et hirsutus). Corolla 16—20 mm longa. Labium inferius labium superius tertiam partem breviusculum. Filamenta antherae cum papillis instructa. Semen membranaceo-marginatum. Floret a Augusto usque in Octobre.

Sjeverna strana Trebevića, od prilike 1100—1620 *m* n. m.

Sterneck-ovim studijama na o. mj. str. 102.—103. doznadosmo, da se *A. Wagneri* (Degen) ima smatrati autumnalnim oblikom *A. glandulosus*-a. Nedavno je Murbeck u istom časopisu, god. 1898., str. 92., upozorio na to, da i *A. pubescens* Sterneck na o. mj. 1895., str. 126., kao alpinski zastupnik pripada obličnom krugu ranocvatnoga *A. glandulosus*-a. Sterneck je već 1895. na o. mj. str. 420., istaknuo, da se autumnali cijepaju u dvije paralelne forme, od kojih jedne dosižu ili nadmašuju visinu ljetnih srodnih oblika, te se jako razgranjuju, dok druge relativno nisko izrastu, te se time približuju planinskim oblicima („Montani“, kako ih Sterneck na str. 50. imenuje). K ovima spada po svoj prilici *A. Wagneri*, kako to Sterneck već spominje, a k onim prvima *A. abbreviatus*, kojemu sam opis gore nadopunio. Po postupanju Sterneck-ovom glede *A. patulus*-a mora se biljka Degen kao var. *Wagneri* m. dodati *A. abbreviatus*-u.

f. *minutus* m. Stabljika jednocvjetna, nerazgranjena, zajedno sa cvijetom visoka 5—6 *cm*, vrlo rijetka.

var. *brevifolius* m. Visoka, jako granata. Lišće i pokrovno lišće manje. Lišće kraće i počesto takogjer nešto uže, pokrovno lišće ponajviše dugačko kao polovina čaške, jajoliko, rombično. Čaška u vrijeme ploda samo 11—12 *mm* duga.

Kod Dobre vode na Trebeviću, po prilici 1400 *m* n. m. 24. augusta.

Alectorolophus minor Wimmer i Grab., Fl. Siles., II., 1., str. 213. (1829.). — Našao sam je: u Kovačićima, na Trebeviću, u dolini Miljacke, na Bukoviku, po prilici 530—1100 *m* n. m.

Pedicularis Hoermanniana mihi.

Syn. *P. Summana β Hoermanniana* mihi, u Sched.

E sectione Foliosae Maxim. — Habitu P. Summanae Spreng., *sed eadem quam a affine P. foliosae* L. *differt.*

Calyx coriaceus, indivisus, obliquo-truncatus. Dentes obtusi vel obtusiusculi, dens posticus major, omnes a margine pubescenter-ciliati. Nervi primarii calycis (separatim laterales postici), in parte exteriore incrassati. Labium superius corollae in fronte villosiusculum. Filamenta a basi pilosa, duo inferiora superne villosa, cetera glabra vel subglabra.

P. Summana Spreng. *semibifidum calycem habet.*

P. foliosa L. *contrario habitu, habet membranaceum calycem hujusque dentes acuminati sunt. Labium superius corollae tomentoso-villosum.*

Bosna: Na travom obraslim obroncima Bukovika naprama dolini Vogošće (juni). Jugoistočni obronci Trebevića nad Dovlićima (Vejsil Čurčić, juli).

Bugarska: Čam kurel blizu Samokova (kustos O. Reiser, juli 1893.).

Sherardia arvensis L., Spec. plant., str. 102. (1753.).

var. *hirta* Uechtritz (ili *hirsuta* Baguet). Isp. Höck u Kochs Synopsis, izd. 3., str. 1199. (1895.). — Jarci uz oranice kod stanice sarajevske. Mart.

Asperula odorata L., Spec. plant., str. 103. (1753.). — I na Bukoviku, po prilici 1100 *m* n. m. Juni.

Galium Pedemontanum All., Auct. ad fl. Pedem., str. 2. (1789.). — Obronci Trebevića, po prilici 800 *m* n. m. Juni.

Galium rubrum L., Spec. plant., str. 107. (1753.).

var. *sciaphilum* A. Kern. u Sched. ad fl. exsicc. Austro-Hung., VI., 79. (1893.). — Južna Tirolska: San Giacomo na Monte Altissimo. 28. juna 1896. Waidbruck kod Bozena. 7. jula 1896.

var. *piligerum* H. Braun u A. Kern. Sched. o. mj. VI., str. 79. (1893.). — Tirolska: Okolo mjesta Fontechel na Monte Altissimo, po prilici 700 *m* n. m. 28. juna.

Sambucus racomosa L., Spec. plant., str. 270. (1753.) — Sjeverni obronci Trebevića, u bukovoj šumi, po prilici 1300 *m* n. m. Maj.

Scabiosa leucophylla Borb., Magyar. Akad. Ertés., str. 9.—10. (1882.), Oesterr. botan. Zeitschr., XXXII., str. 171. (1882.).

a) typica Freyn, u Abhandl. der zool.-botan. Gesellsch., 1888., str. 610. — Obronci Trebevića prama Sarajevu.

c) S. Dalmatica Huter et A. Kern., herb. sec. Freyn o. mj. str. 611. — Tipičan na Trebeviću.

β foliosa Freyn o. mj. — Rasprostranjen. Dolina Miljacke i t. d.

d) incana Freyn o. mj. — Dolina Miljacke.

Campanula persicifolia L., Spec. plant., str. 164. (1753.).

var. *levicaulis* f. *leiocarpa* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 1102. (1893.). — Dràga Lapisnica kod Sarajeva. 19. juna.

Phyteuma spicatum L., Spec. plant., str. 171. (1753.).

var. *intercedens* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 1109. (1893.). — Bukovik, po prilici 1100 *m* n. m. Juni.

Hedraeanthus Kitaibelii P. DC., Prodromus, VII., str. 449. (1839.).

var. *subalpinus* Wettst., Monogr., str. 196. (1887.). Isp. v. Beck u Wiener Ill. Gart.-Zeit., 1893., separatni otisak str. 7. — Kod slapova Skakavca i Koševe na Bukoviku. Juni.

Achillea nobilis L., Spec. plant., str. 899. (1753.). — Kod Nahoreva u dolini Koševe. 26. juna.

Doronicum Columnae Ten., Fl. Nap. Prodromus, str. XLIX. (1811.), II., 229., t. 79. — I na Bukoviku. Juni.

Chrysanthemum macrophyllum W. K., Descr. et Icon. rar. Hung., I., str. 97. (1802.). *Gymnocline macrophylla* Bluff et Fingerh., Comp. fl. Germ., II., 389. — Na Trebeviću, po prilici 1300 *m* n. m.

? Senecio Ovirensis Koch u Botan. Zeitschr., 1823., str. 507. — *Cineraria crassifolia* Kit. u Schultes, Oesterr. Fl., izd. 2., 2., str. 514. (1814.). — *S. crassifolius* v. Beck, Flora von Südbosnien, III., 181. (1887.).

var. *araneosa* Griseb., Spicil., II., 220. (1844.), ne Rchb. sec. v. Beck o. mj. — Trebević (v. Beck, Malý i t. d.) i Bukovik, po prilici 1100—1200 *m* n. m.

U slučaju, da *S. crassifolius* v. Beck nije identičan sa *S. Ovirensis* Koch, moralo bi se ime bosanske biljke preinačiti radi prioriteta naziva *S. crassifolius* Willd., Spec. plant., III., 1982. (1800. sec. O. Kuntze).

Senecio Fussii v. Beck o. mj., str. 181.; *Tephroseris Fussii* Gris. et Schenk u Wiegmanns Archiv, XVIII., 1., str. 342. (1852.); Exs. iz Trebevića u Baenitz-evom Herbar. Europaeum pro 1899.

Evo iscrpivog opisa ove do sada još slabo poznate biljke, što raste u uvali izmegju Dragoljca i Trebevića.

Iz korjena istjeruje jednogodišnja stabljika i lisnati izdanci; stabljika je pri osnovi zarubljena hrgjastim do crno-smeđjim ljuskicama i reduciranim lišćem. Stabljika je do 80 *cm* visoka i brazdovita, a lišće paučinasto-dlakasto do ne malo golo. Dlake (sjede na proširenoj osnovi od više ćelija) osobito ozgor sa bijelim, kao vosak sjajnim, skoro sjedećim žlijezdastim dlačicama, ili bez ovih. Gronja sa 5—20 cvijetaka, odstoji uspravno, pregiba se u vrijeme, kad je plod dozrio, srednji je cvijet veći. Peteljke cvijetaka nejednako duge, imaju 1—∞ kratnu duljinu cvijeta; peteljke srednjih cvijetaka kratke i debele, ostale ponajviše sa jednim cvijetom, rijetko kad sa dva. Stabljike i peteljke šuplje; peteljke poduprte su uskim, 8—17 (—25) *mm* dugim listićima. Jezičasti cvjetovi žuti, cvjetovi na koturi nešto tamnije obojeni. Glavičice 2—3 *cm* široke. Ovojne ljuščice na vršku često su ponešto purpurne boje. Plod je gô, 3—4 *mm* dug, ubražđjen. Pappus 7—8 *mm* dug, po prilici koliko i cvjetovi na koturi. Osnovno lišće stabljike sa dugim peteljkama lopatičasto-jajoliko do nemalo kopljasto, produljeno; drška peteljke krilata, duga kao i list ili nešto kraća. Lišće neplodnog izdanka nježnije nego što je ponešto udebljano lišće stabljike, više golo; peteljke ovog lišća široko-krilate. Osnovno lišće nepravilno nazubljeno do nemalo zaobljeno, 6—8 *cm* dugo a 2—2·5 *cm* široko. Lišće stabljike smanjuje se, srednje je kopljasto, 4·5—5·5 *cm* dugo, 3 (—4) *cm* široko, nezašiljeno, sjedi ili se u lisnatoj stabljiki sužuje; gornje stabljično lišće usko; stabljika pri vršku više ili manje gola. Glavica valjkasta, pri osnovi kratko-čunjasta, u peteljci cvijeta sužuje se; anthodialne ljuske prilično debele, kopljasto-uske, zašiljene.

Centaurea decipiens Thuill., Fl. Paris, izd. 2., str. 445. (1799.).
var. *subjacea* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 1263. (1893.). — Na ugaru kod stanice Sarajevske.

Hypochoeris maculata L., Spec. plant., str. 810. (1753.).
var. *oblongifolius* P. DC. Prodromus, VII., str. 93. (1838.), pro var. *Achyrophor. macul.* — Livade nad slapom Koševe na Bukoviku. Juni.

Tragopogon Orientalis L., Spec. plant., str. 789. (1753.). — Na Bukoviku. Juni.

Scorzonera rosea W. K. u Wild., Spec. plant., III., 1502. (1801. sec. O. K.). — Kao pregjašnja. Juni.

Scorzonera graminifolia Hoffm., Fl. Germ., I., 272. (1791.), i
Scorzonera denticulata Lam., Fl. franç., II., 82. (1778.). — Na istom mjestu.

Sonchus uliginosus M. B., Fl. Taur. Cauc., II., 238. (1808.). — Sjeverni obronak Trebevića u visini od po prilici 1400 *m* n. m. 30. jula.

Crepis viscidula Frölich u DC. Prodromus, VII., 166. (1838.). — Stabljika obično sa više cvjetova. Kao pregjašnja, po prilici 1100 *m* n. m. 10. juna.

Hieracium cruentum N. P. Pilos., str. 455. *(cymosum-aurantiacum).*

Subspec. *Mannagettianum* mihi. — Ponajbliža je podvrsti *erythrodes* N. P., str. 459.

Stabljika 56—72 *cm* visoka, podebela do vitka; akladium 4·5—5·5 *mm* dug. Zrake drugog reda 6—9, najdônja jedna ili dvije grane često odvraćene. Redovi 4—8. Broj glavica 24—45. Lišće tamno-zeleno. Lišće stabljike 2—3, ovoj 5—6 (6·5) *mm* dug, pri osnovi zaokružen ili ponešto izvučen. Ljuskice uske, šiljaste; ovojna čaška obilata, 1·5—3 *mm*, na pedicelama do 4 *mm*, na stabljici ozdô 2·5—3 *mm*, na gornjoj strani lista 4·5 (—7) *mm*, ukočena, na dônjoj strani mekša, 2—2·5 *mm*, na glavnom rebarcu i na obodu do 4 *mm* duga. Žlijezde ovoja umjerene, na cvijetnim peteljkama i pokrovnom lišću, te na gornjem dijelu stabljike rijetke. Pahuljice na lišću rozete vrlo rijetke. Inače kao i *H. erythrodes* N. P.

Trebević. Kod gornje šumarske kuće, po prilici 1600 *m* n. m. 10. juna. U čast gosp. profesora i predsjednika botaničkog odjelenja na bečkom dvorskom muzeju, Dr. Günther pl. Beck od Mannagetta, po njemu imenovana.

Hieracium Florentinum All., Fl. Pedem., str. 213. (1785.).

Subspec. *agronomon* v. Beck, Flora von Südbosnien, III., 189. (1887.). Akladium kraći, samo 2·5—5 *mm* dug. Zrake drugog reda 10—14. — Trebević: plodna livada u blizini Bistričkog potoka. 19. juna.

Subspec. *H. furcato-cincinnatum* mihi (ex XIII. *Florentinum).* — Stabljika 62—77 *cm* visoka, vitka do tanka, modrikasta, uspravna. Inflorescencija izbočena, nadvršna. Akladium 5—8 *mm* dug. Zrake drugog reda 10—11, gornje zbližene, zrake 3—4 reda rašljaste, svršavaju se u zavoj. Redovi 5—7. Broj glavica 26—∞. Osnovno lišće ponajviše sačuvano, vanjsko dulje, naopako-jajoliko, duguljasto do kopljasto, tubasto, unutrašnje vrlo dugo, kopljasto, vrlo fino i razdaleko nazubljeno ili zaokruženo, šiljato, uspravno, ukočeno, modrikasto i tamno. Lišće stabljike 3—5, ponajviše 4, najednako razdijeljeno, pri osnovi uspravno ili polegnuto, sjedi na ± raširenom osnovu. Ovojna čaška 5—5·5 *mm* duga, cilindrična, sa zaobljenom, najzad ponešto odraženom osnovom. Ljuske ponešto uske, tubaste, tamno-zelene, unutrašnje na obodu jasno svijetle. Bracteje tamno-zelene. Dlake na ovojnoj čaški 0 na stabljici gore razasute ili ih nikako nema, 2—3 *mm* duge, svjetle za tamnom osnovom, čekinjaste, vodoravno odstojeće, na površini izvanjskog lišća

razasute, 5—6 *mm* duge, na obodu lisne osnove i na srednjem rebarcu unutrašnjeg lišća na stražnjoj strani 2—3 *mm* duge; dlakavost rijetko kada posvuda manjka. Žlijezda nema, uvojna čaška slabo pahuljasta, rjegje gola. Cvjetovi žuti.

Sjeverna strana Trebevića, po prilici 1200 *m* n. m. 10. juna.

Stoji ponajbliže *H. Florentinum*-u subspec. *glabriceps* v. Beck, Flora von Südbosnien, III., str. 188.

Hieracium Bauhini Besser, Prim. fl. Gal., II., str. 149. (1809.).

Syn. *H. Magyaricum* N. P. Pilos., str. 566. (1885.).

Subspec. *megalomastix* N. P. o. mj. str. 573.

var. *meridionale* mihi. Ovojna čaška 5·5—6 *mm* duga, kao i stabljika ozgor nemalo bez dlaka. — Dolina Miljacke. 5. maja.

Subspec. *decolor* N. P. o. mj. str. 574. — Dolina Miljacke. Okolica Kozije ćuprije. 5. maja.

Subspec. *heothinum* N. P., str. 575. — Trebević: plodna livada u blizini Bistričkog potoka. 19. juna.

Subspec. *ginuinum* N. P., str. 576. — 1. normale N. P. o. mj. str. 576. — Trebević. Sjeverni obronak, po prilici 1100 *m* n. m. 5. juna.

Hieracium stupposum Reichenb., Fl. Germ. excurs., str. 265. (1831.). pro var. — N. P. Archihierac., str. 43. (1886.).

Subspec. *crepidifolium* N. P. o. mj. str. 48.

β H. obovatifolium mihi. — Inflorescencija ponešto nadvršna ili istovršna. Akladium 40—76 *mm* dug (na jednom bokoru zbog zakržljavosti nekojih zraka drugog reda 330 *mm* dug). Kut razgranjenja 40—58°. Ljuske oširoke, šiljate. Lišće na gornjoj strani ili samo na obodu i na dônjoj strani sa rasutim dlakama. Dlake 3·5—6 *mm* duge. Plodovi 4 *mm* dugi. Inače kao i podvrst. — Na *H. stupposum* var. *planifolium* v. Beck, Flora von Südbosnien, III., 191. (1887.)? — Dolina Miljacke. Na stijenama. 7. septembra.

Hieracium Trebevićianum mihi.

Stabljika 48—56 *cm* visoka, kruta, ± vitka, prugasta, pahuljasto dlakava, spram vrška sve jače pahuljasta, pri osnovi vunasto-dlakava, po prilici do sredine razgranata. Lisna rozeta ima 4—5 listića. Lišće eliptično, ponajviše po prilici 7 *cm* dugo a 2·5 *cm* široko (6—8 × 2—3 *cm*), pri osnovi dublje, inače plitko izvijeno i tanko nazubljeno, zupci strše naprijed. Lišće šiljasto, izvanjsko takogjer tubasto do nemalo zaobljeno, sa umetnutim vrškom, svjetlo-zeleno, na dônjoj strani bljegje, pa poput stabljike pri osnovi i peteljke lišća crvenkasto. Stabljično lišće manjka izuzevši dva lista; gornji list, ako ga ima, ponajviše sa po jednom zrakom drugog reda u pazuhu, ± peteljkasto, oblikom slično osnovnom

lišću ili pak uže i dulje, zašiljeno. Inflorescencija rebrasta, proširena, izvijena, nadvršna, ima 12—20 glavica. Akladium 9—29 *mm* dug. Zrake drugog reda 4—6, krute, ± odstoje. Kut razgranjenja 35—65° (20°). Redovi 3—4 (—5). Ovoj 8—10·5 *mm* dug, ovalan, pri osnovi zaobljen, skoro podrezan. Peteljka glavice pod ovojem malo ili ni malo neodebljala. Ljuske uske, zašiljene, šiljate, crnkaste, zelenkastoga oboda. Bracteje vrlo uske (gornje!) na akladiumu po prilici 2. Zrake drugog reda pahuljaste i posute rijetkim crnim dlakama i žlijezdastim dlakama. Peteljke glavica prama glavicama umjereno crno-žlijezdaste. Ovoj sa crnim dlakama, dlake po prilici 1 *mm* duge, sa kratkim, takogjer crnim žlijezdastim dlakama umjereno pomiješane. Lišće sa obje strane dlakavo, glavno rebarce na stražnjoj strani lista vunasto ili ipak sa primjetno jačim i duljim dlakama. Dlakavost mehka. Pahuljice na ovojnoj čaški razasute, prama dolje umjerene. Udubine ruba zubaste. Cvjetovi žuti kao oker (po Saccardo-voj Chromotaxia), postrance simetrični (zygomorph), dlakavi, zubići goli. Držak tamne boje. Pappus bijel. Plodovi crno-smegji, 2·5—3 *mm* dugi. Vrijeme cvata od konca maja do sredine juna.

Izgleda da stoji u blizini *Hieracium*-a *vulgatum* Fr., ali se približuje skupini *Oreadea* Fr.

Trebević, Bistrički potok: u pukotinama stijena na gornjem kraju, po prilici 1050 *m* n. m.

Hieracium vulgatum Fries, Novit., str. 76. (1819.). — Sjeverna strana Trebevića, po prilici 1200 *m* n. m. Juli.

Hieracium silvestre Tausch u Flora, 1828., Ergl. Bl., I., 70. — Raštrkana oko Sarajeva, na Trebeviću.

Hieracium subbarbatum v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 1309. (1893.). — Dolina Miljacke. August.

Hieracium brevifolium Tausch u Flora, 1828., Ergl. Bl., I., 71. — Trebević. Sjeverna strana, po prilici 1200 *m* n. m. Septembar.

Književnost. — Књижевност.

„Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien." II. Theil (Schlussband). Herausgegeben vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum. Bericht von Fr. Fiala, Vorwort von M. Hoernes. Mit 1 Plane, 19 Tafeln und 47 Abbildungen im Texte. Wien 1898. Druck und Verlag von Adolf Holzhausen. („Neolitička stanica u Butmiru kraj Sarajeva u Bosni." II. dio [zaključna sveska]. Izdanje bos.-herc. zemaljskog muzeja. Izvještaj napisao Fr. Fiala, predgovor M. Hoernes. S jednim nacrtom, 19 tabli i 47 slika u tekstu. Beč 1898. Štampa i naklada Adolfa Holzhausena).

Veliki atlaski format, strana 1.—48. Cijena 25 for.

S ovom drugom sveskom zaključuje se izvještaj o višegodišnjem prekopavanju i istraživanju butmirske štacije iz mlagjeg kamenog doba. Mi smo o prilikama ove zanimljive i značajne prehistorijske naseobine u glavnim potezima progovorili u našem referatu o I. dijelu ovog našeg izdanja[1]). Od onda nastavljena su istraživanja u butmirskom nalazištu pod upravljanjem našeg vrijednog saradnika gosp. V. Radimskog, pa kada je ovaj naprasno umr'o 27. oktobra 1895. godine, produžio je teški ovaj posao s oduševljenjem naš kustos Fiala, te ga konačno svrši u jesen godine 1896. Od onda je Fiala marljivo obragjivao prikupljene butmirske nahogjaje, a kad je kraju priveo i taj svoj rad, počeo je da piše i svoj izvještaj za ovo naše izdanje. No neumitna smrt pokosi ga 28. februara 1898., upravo kada je pisao zaključni odjelak svoje rasprave. Zaista tragični je to slučaj, da izgubismo ova dva naša radenika usred njihovog rada o proučavanju najstarijeg doba naše domovine.

Veliku blagodarnost dugujemo našemu prijatelju, gosp. dru Hoernesu, što je po smrti kustosa Fiale njegov izvještaj dokrajčio i uz to poznatom vještinom svojom napisao predgovor za ovu našu publikaciju, koju mirne duše, a da se neogrješimo odviše o pravilo čednosti, po sadržini i po sjajnoj opremi možemo ubrojiti megju najbolja arheološka djela sadašnjosti. Slike u tekstu i bojadisane table služe umjetničkoj radionici gg. C. Angerer i Göschl u Beču, na čast, a nakladnu štampariju gosp. Adolfa Holzhausena ide zasluga, da je i ovo naše djelo upravo dotjeranim ukusom opremljeno.

Učevni zavodi i stručni učenjaci, kojima dostavismo i ovo naše izdanje, pozdraviše isto svesrdno i najradosnije, pohvaljujući pri tome radinost bos.-herc. muzeja na polju arheološke znanosti. Iz pisama, koja nam dosada stigoše, bilježimo ovdje samo najglavnija. Blagodarno potvrgjuju prijetak ovog djela uz laskave riječi priznanja ova gospoda: Njegovo Visočanstvo knez bugarski Ferdinand I.; Njegovo Visočanstvo princ Roland Bonaparte u Parizu; Alfred Rébelliau u ime francuske akademije za znanost

[1]) Sravni „Glasnik zem. muzeja" od godine 1894., str. 456.—466.

i umjetnost i dr. Salomon Reinach, konservator narodnog muzeja u Parizu; dr. Munro u Edinburgu (Škotska); I. Pigorini u ime prehistorijsko-etnografskog muzeja u Rimu; kralj. ugar. ministarstvo za bogoštovje i nastavu, kr. ugar. narodni muzej i ugar. antropološki zavod, svi u Budimpešti; antropološko društvo u Beču i drug.

Dvorski savjetnik dr. Otto Benndorf, sveučilišni profesor u Beču piše nam:

„Vašem Gospodstvu imam čast da se najiskrenije zahvalim za dostavljeno mi lijepo djelo „Butmir", II., *te Vas ujedno molim, da čuvstva moje usrdne blagodarnosti izvolite dojaviti preuzvišenomu gospodinu ministru, ovomu oduševljenomu promicatelju i zaštitniku naših studija u novoj državnoj pokrajini."*

(„Euer Hochwohlgeboren beehre ich mich für das schöne Werk „Butmir", II., *das Sie mir zu übersenden die Güte hatten, den verbindlichsten Dank zu sagen und zu bitten, einen Ausdruck dieser aufrichtigen Dankbarkeit zur Kenntniss Sr. Excellenz des Herrn Ministers, des hochsinnigen Beschützers und Förderers unserer Studien im Reichslande, bringen zu wollen.")*

Profesor dr. Josip Hampel, direktor kralj. ugarskog narodnog muzeja u Budimpešti dojavljuje ovo:

„Za vrijeme mojeg zvaničkog odsustva stigoše od visokog ministarstva dva primjerka zanimljivog djela o Butmiru (II. dio). Jedan primjerak nosi moju adresu, a drugi naslov arheološke komisije ugar. akademiji znanosti. Pošto imam čast biti izvjestiteljem ovog povjerenstva, uslobogjujem se da u njegovo i u moje ime najponizniju blagodarnost dojavim za dobrostivo dostavljeno nam ovo djelo, pa da ujedno izrazim iskreno naše radovanje, što je ova važna prehistorijska naseobina i radionica sada u ovako dostojnom, odista uzornom obliku zastupana u literaturi. Naša znanost duguje preuzvišenomu gosp. ministru najtopliju hvalu, što je Butmir istraživan, prekopan i publikovan, a svi stručnjaci evropski složni su u tome, da Njegovoj Preuzvišenosti mogu samo čestitati, što je u Bosni prehistorijska znanost postigla sjajne uspjehe."

(„Während meiner amtlichen Abwesenheit von hier sind von Seite des hohen Ministeriums zwei Exemplare des interessanten Werkes über Butmir (II. Band) hier eingelangt. Eines kam an meine Adresse, das andere an die Adresse der archäologischen Commission der ungarischen Akademie der Wissenschaften. Da ich die Ehre habe, Referent letzterer Commission zu sein, gestatte mir das hochlöbliche Ministerium, sowohl im eigenen Namen, als Namens der erwähnten Commission den ergebensten Dank für die gütige Zusendung auszudrücken und zugleich die aufrichtigste Freude zu bezeugen, dass diese so wichtige prähistorische Ansiedlung und Werkstätte nunmehr in so würdiger, wahrhaft mustergültiger Weise in der Litteratur vertreten ist. Unsere Wissenschaft schuldet für die Erforschung, Ausgrabung und Publication von Butmir Sr. Excellenz dem Herrn Minister wärmsten Dank, und alle Fachmänner Europas sind darin eines Sinnes, dass sie Sr. Excellenz zu den grossen Erfolgen der prähistorischen Wissenschaft in Bosnien beglückwünschen.")

Dr. Jos. Konstantin Jireček, profesor c. kr. sveučilišta u Beču piše:

„Potpisani ima čast da potvrdi prijetak II. sveske izdanja bos.-herc. zemaljskog muzeja pod naslovom „Die neolitische Station von Butmir" *i da izrazi svoju najtopliju blagodarnost, što mu je dostavljeno ovo važno, poučno i tipografski sjajno opremljeno djelo."*

(„Der Gefertigte hat hiemit die Ehre den Empfang des II. Bandes des von dem bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum herausgegebenen Werkes „Die neolithische Station von Butmir" *zu bestätigen und für die Uebersendung dieses wichtigen, lehrreichen und typographisch glänzend ausgestatteten Buches seinen besten Dank auszusprechen.")*

Dvorski savjetnik J. Kaltenegger u Brixenu (Tirolska) piše:

„Molim da se izvoli primiti moja najtoplija i najponiznija blagodarnost za divotno djelo o neolitičkoj štaciji u Butmiru, II. dio, koje mi je kao dar dostavljeno visokim otpisom od 4. juna, broj 5104./B. H.“

(„Für die mittelst des hohen Erlasses vom 4. Juni, Z. 5104/B. H. verfügte geschenkweise Ueberlassung des II. Bandes des über die archäologische Station in Butmir herausgegebenen Prachtwerkes bitte ich den Ausdruck wärmsten, sowie ergebensten Dankes entgegennehmen zu wollen.“)

Vladin savjetnik dr. M. Much u Beču:

„Vaša Preuzvišenost! Time što mi je darovan jedan primjerak II. sveske djela o Butmiru smatram se odlikovan u tolikoj mjeri, da Vašoj Preuzvišenosti dugujem iskrenu blagodarnost. Ravnim načinom kao i prijašnja djela o starinama Bosne, posvjedočava i ovo izdanje, da je ova zemlja silno bogata u blagu ove vrste, da to blago ima svagdje priznatu veliku kulturno-historijsku važnost i da su vanredno sposobni i marljivi u radu oni, koji provadjaju ta istraživanja. I ako treba da se duboko žali, što su onako naprasno umrla ona dva muža, koji najviše djelovahu oko proučavanja i opisivanja prehistorijskog Butmira, to se ipak može očekivati, da će slavnim uspjehom započeto istraživanje zemlje najuspješnije nastaviti njezina prosvjetljena vlada. To je iskrena želja sviju onih, koje zagrijava vrući interes za naše radove.“

(„Eure Excellenz! Durch die geschenkweise Widmung eines Exemplares des zweiten Theiles des Butmir-Werkes fühle ich mich in hohem Masse ausgezeichnet, wofür ich Eurer Excellenz meinen aufrichtig empfundenen Dank zum Ausdruck bringe. So wie die früheren Werke, welche die Alterthümer Bosniens behandeln, gibt auch dieses ein beredtes Zeugniss von der überraschenden Zahl dieser Schätze des Landes und von der allseits anerkannten culturhistorischen Bedeutung derselben, sowie von der hohen Befähigung und dem Eifer ihrer Erforscher. Ist auch leider gerade der plötzliche Verlust jener beiden Männer, welche an der Erforschung und Schilderung des prähistorischen Butmir den grössten Antheil haben, schwer zu beklagen, so darf man sich doch der Erwartung hin geben, dass die ruhmvoll begonnene Erforschung des Landes unter seiner einsichtsvollen Regierung erfolgreich weitergeführt werden wird. Dies ist der Wunsch Aller, die an unseren Arbeiten einigen Antheil nehmen.“)

Sophus Müller, direktor narodnog muzeja u Kopenhagenu (Danska):

„Imam čast da dojavim visokomu ministarstvu moju najtopliju i poniznu blagodarnost za djelo: „Die neolithische Station von Butmir II.“, *koje mi je izvoljelo priposlati sa cijenjenim dopisom od 4. juna 1898. Ovo veliko i odlično djelo od najveće je važnosti za čitavu prehistorijsku znanost u Evropi i ja mu najiskrenije izražavam moje znanstveno-stručnjačko priznanje.“*

(„Dem hohen Ministerium habe ich die Ehre, meinen besten und ergebensten Dank auszusprechen für das mir unterm 4. Juni d. J. zugestellte Werk „Die neolithische Station von Butmir“, II. *Diese grosse und ausgezeichnete Publication, die für das ganze prähistorische Studium in Europa von der grössten Bedeutung ist, habe ich mit der aufrichtigsten wissenschaftlichen Anerkennung empfangen.“)*

Profesor dr. J. Ranke, konzervator kralj. bavarskih prehistorijskih zbiraka u Monakovu piše ovo:

„Potpisani slobodan je da se najsrdačnije zahvali za dostavljenu mu II. svesku djela „Die neolithische Station von Butmir“. *Druga sveska sasvijem se dostojno priključuje uz prvu te upravo sačinjava spomenik za odviše rano preminulog pisca Fialu. Ja ću tu knjigu u stručnjačkim krugovima najtoplije preporučiti.“*

(„Der ergebenst Unterzeichnete gestattet sich, besten Dank darzubringen für die Uebersendung des zweiten Bandes „Die neolithische Station von Butmir“. *Der zweite Band schliesst sich vollkommen würdig an den ersten Band an und bildet ein Denkmal für den leider so früh verstorbenen Verfasser Fiala. Ich werde das Buch in Fachkreisen angelegentlichst empfehlen.“)*

Dr. Steindachner, intendant c. kr. prirodoslovnog dvorskog muzeja u Beču:

„Ponizno potpisani ima čast potvrditi primitak djela „Die neolitische Station von Butmir“, II., *dobrostivo dostavljenog ovamo za knjižnicu c. kr. prirodoslovnog dvorskog muzeja, te izražava ujedno visokomu c. i kr. ministarstvu u ime ovog muzeja najponizniju blagodarnost za ovu dragocjenu publikaciju.“*

(„Der ergebenst Gefertigte beehrt sich, den Empfang der für die Bibliothek des k. k. naturhistorischen Hofmuseums gütigst zugesendeten Publication „Die neolithische Station von Butmir“, Band II., *zu bestätigen und einem hohen k. u. k. Ministerium den ergebensten Dank für die werthvolle Gabe im Namen des k. k. naturhistorischen Hofmuseums auszudrücken.“)*

Profesor E. Suess u Beču dojavljuje ovo:

„Ovime izražavam najsrdačniju i najiskreniju zahvalnost moju za dostavljenu mi II. svesku divotnog djela o Butmiru, koje pruža novi dokaz, kako u upravi Bosne i Hercegovine znanstveni rad nalazi dobrostivo promicanje.“

(„Hiemit erlaube ich mir, den herzlichsten und verbindlichsten Dank zu sagen für die Uebersendung des II. Bandes des Prachtwerkes über Butmir, welcher ein neues Zeugniss abgibt für die wohlwollende Pflege, welche wissenschaftliche Bestrebungen in der Verwaltung Bosniens und der Hercegovina finden.“)

J. Heierli, docenat za prapovjest na univerzi u Zürichu (Švicarska):

„S najvećom zahvalom potvrgjujem da sam primio II. (zaključnu) svesku izvrsnog djela o neolitičkoj štaciji u Butmiru, čija se važnost sada u punoj mjeri može da priznade“.

(„Mit dem verbindlichsten Danke bescheinige ich den Empfang des II. [Schluss-] Bandes der ausgezeichneten Publication über die neolithische Station Butmir, deren Wichtigkeit erst jetzt voll gewürdigt werden kann.“)

A. Voss, direktor muzeja za narodoslovlje u Berlinu:

„Imam čast da Vašoj Preuzvišenosti ponizno dojavim moju najiskreniju blagodarnost za sjajnu publikaciju o neolitičkoj stanici u Butmiru.“

(„Eurer Excellenz beehre ich mich, für die gütige Uebersendung des zweiten Bandes der prachtvollen Publication über die neolithische Station in Butmir meinen verbindlichsten Dank ganz gehorsamst auszusprechen.“)

„Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog Arkiva“. Uregjuje Dr. Ivan Bojničić-Kninski. Zagreb 1899. God. I., sveska prva.

Pod ovim naslovom počeo je da izlazi u Zagrebu novi strukovni časopis, komu je u prvome redu zadaćom da iznosi i obragjuje listine i diplomatski materijal, koji se odnosi na povjest Hrvatske, a naročito onaj materijal, koji se čuva u kr. zemaljskom arkivu u Zagrebu. Mi se veselimo tomu novomu listu tim više, što ga izdaje zavod, koji po svojoj naravi imade, da se prvi brine oko izdavanja važnijih spomenika hrvatske povjesti. Veselimo se i s toga, jer imade u zagrebačkomu arkivu dosta listina, koje se i na neke dijelove Bosne odnose, te se nadamo, da će i one preko „Vjestnika“ danas sutra ustati iz groba u onim fascikulama, nanizanim uz duvarove arkiva.

Znanost treba da bude zahvalna svakomu, koji je ma koliko doprinio tome, da se je kr. zemaljski arkiv u Zagrebu odvažio na izdavanje ovoga lista, pa da i on dokaže, da arkiv nije grobnica, u kojoj se listine za uvijek sahranjuju, već ujedno i znanstven zavod, koji se brine, da ono blago, što je njegovoj skrbi povjereno iznese i pred znanost i pred narod.

Prvi broj „Vjestnika“ donosi ove radnje: Naša zadaća; E. Laszowski: Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiv; Vjekoslav Klaić: Porieklo banske časti u Hrvata; B.: Prilog povjesti hrvatskog plemstva; E. Laszowski: Diobne običajne ustanove u plemenitoj općini turopoljskoj; B.: Listine XII. vieka u zemaljskom arkivu; E. Laszowski: Izvadci turskih isprava, odnosećih se na fruškogorske manastire u Srijemu; Ivan Tkalčić: Osnutak župe sv. Klare godine 1366. Svaštice. Književnost.

Najvažniji prilog u prvom broju „Vjestnika“ jesu listine XII. vijeka, što se u njem počinju izdavati. To su fundamentalni spomenici novijeg doba hrvatske povjesti, pa ako i bijahu donekle poznati, još nijesu onako uvaženi, kako zaslužuju. Pohvalno je, što su priopćene dvije makar i u smanjenom formatu, a gotovo bi bolje bio, da se je mjesto slike škrinje, u koju su se dosele zakopala „privilegija“, iznio faksimil i treće listine, objelodanjene u tom nizu. Od općeg je interesa i Klaićeva radnja o postanku banske časti, u kojoj se iznose i sve dojakošnje hipoteze o postanju imena ban, ako i pisac nije dospio, da jednoj od njih odredi prednost.

„Vjestnik“ izlazi u četvrtgodišnjim sveskama po četiri tiskana arka. Cijena mu je 3 for. na godinu. Pretplata šalje se kr. zem. štampariji u Zagrebu.

Različito. — Различито.

Свадбени обичај у Ластви.

Ластва се налази између Тивта и Лепетана у чаробној Боци Которској а дијели се на Горњу и Дôњу.

Уреди општински и поштарски постоје у Дôњој Ластви. Мјешовите народне школе постоје у Горњој и Дôњој Ластви.

Горња Ластва протеже се на западној страни доврх брда, које Котору спада; а Дôња се простире покрај саме морске обале.

Овај положај врло је романтичан и клима тако здрава и блага, да ту преко цијеле зиме цвјета лимун и наранџа. Сва ластванска општина броји око 1000 душа.

Ластовљани познати су као добри поморци и радници, а њихово женскиње ради с њима уједно пољске послове. — Плодови из њиховијех врта продавају се на главнијим пазарима у Боци. И усред зиме наћи ћете код њих цвијећа и разнога поврћа.

Ластва се спомиње у хрисовуљи св. Стефана (у калуђерству Симеона), српског првовјенчанога краља, којом и Ластву дарива српско-православном манастиру Превлаци св. арханђела Михаила, којег су Млечићи разорили у XIV. стољећу.

Ластовљани су поред славе свога крсног имена задржали и друге своје старе обичаје.

Заслужује да се види њихов свадбени обичај, досад нигдје необјелодањен. Мене је заинтересовао па у нади да ће и друге, износим га како сам га од мјештана чуо. Огријешио бих се о правду, кад не бих овдје изјавио своје признање осамдесетгодишњем старцу г. Илији Перушини, који ми је највише помагао при овоме послу. Нека му је хвала на услузи и помоћи.

I. Просидба.

Онај који иде да дјевојку за момка иште, зове се: „просац“. Овај обично бива старјешина, т. ј. домаћин младожењин. Он дјевојку иште у њеног домаћина, т. ј. оца, а ако овога нема тад у стрица.

„Просац“ се лијепо одједне и наоружа, па кад стигне дјевојачком дому, назове:

„Добро јутро у домаћина!“ Овај му весело прихвати:

„Добра ти срећа!“

Послије руковања и цјеливања у образе, домаћин понуди просца да сједне; али овај не ће сјести него му захвали:

„Хвала ти, брате ришћанину и пријатељу, имаћемо кад и сјести, али сад не ћу; него сам ти дошао од стране (име домаћина младожењиног па и ако је он

ту својом главом) да те питам: је ли ви коме обећана ђевојка?“ и поименце спомене дјевојку.

Кад му одговори: да није никоме обећана, тад „просац“ настави:

„А *оно* кад није ја сам дошао да ве питам: оћете ли је дати за (име младожење). Ми смо и досад били добри пријатељи и хљеба смо јели и вина пили, а у напријед и боље, ако Бог да!“

Домаћин му одговори:

„Хвала ти, брате и пријатељу! Ти ми част наносиш, па част чинио и дочекао! Ја и моја чељад ђевојку дајемо за (име младожење), па ако је од Бога суђено, и било благословено!“

Тад просац узме ријеч:

„Хвала, брате и пријатељу, теби и твојој фамилији, што ми ђевојку дајете, што добро желите и благослове просите, и било срећно и благословено по једну и другу „банду“ (страну), али ја хоћу да питате и ђевојку да видим и чујем: је ли и она „контента“ (задовољна).

Тад му приведу дјевојку, и она му се преклони у знак пристајања.

Кад просац види дјевојку, извади из њедара један биљег, којег зову „цвјетак“, а састоји се из свилене мараме. Овај дар предаје старјешини дјевојке са ријечима:

„Ево ти, пријатељу и од прије, а од сад све боље до Божје воље, овај цвјетак за ту дјевојку, и да Бог дâ и мајка Божја, да овај час буде срећан по једну и по другу банду!“

Домаћин прими дар. Он и сви укућани повичу три пут: „Амин!“

Мушкиње при овоме скине капу, а женскиње се преклони.

Тад домаћин призове дјевојку и пред свјема јој дâ дар са ријечима:

„Ево ти, ђевојко, овај цвијет од (име младожење) и да Бог дâ и мајка Божја, да ти буде срећан и благословен?“

Сви прихвате: „Амин!“

Дјевојка прихвати дар и цјелива у руку њега и просца.

Тек тада просац сједне с домаћином и часте га сувијем смоквама, ракијом, кавом и другим разним пићем и воћем.

Пошто се почасте тад уговоре дан, кад ће донијети прстен.

П. Прстен.

Онога који прстен носи зову: „прстеноша“. И овај је обично домаћин кућни.

У уговорени дан понесе испрошеној дјевојци златни прстен.

Свечано се обуче и наоружа, па се крене тако рано да стигне у кућу прије сунца; т. ј. ако дјевојка има и још сестара за удадбу, па да би се и оне рано поудале!

Дочекају га свечано. Ту је сва својта дјевојачког дома.

Прстеноша весело повиче:

„Добро јутро у домаћина, и срећно било!“ па испали пушку.

Домаћин са својом својтом дочека га гологлав и прихвати му:

„Добра ти срећа јутрос и појутрос! Са срећом ми дошао! и Бог дао да срећно буде по једну и по другу банду!“ па испали пушку, а за њим и сви мушки од оружја.

Кад прстеноша у кућу уђегне домаћин му прихвати оружје. Он се сад са сваким рукује и ушита за дравље, али не види испрошену дјевојку. Нуде га да сједне, али он не ће него повиче:

„Није мени сада до сједења, нити сам се ја утрудио у ово мало пута, што ме је срећа пратила и самном дошла, ако Бог да; него сам дошао да видим и позлатим злаћенијем прстеном ону ђевојку, која је примила цвијет и од Бога и родитеља, браће и сестара и ките својте, благослов свет, него ми је приведите!“

Одмах му је приведу, и он извади златни прстен па јој га стави на прст до малога од десне руке и рече:

„Ево ти, ђевојко, овај прстен од (име вјереника). Он ти га шаље од воље без невоље, и ти га прими од милости ради среће и радости. И Бог ти дао и мајка Божја да ти буде срећан и берићетан! И Бог те сачувао од туђе муке и од сваке бруке; а како радила, тако се и ранила!“

Сви прихвате: „Амин!“

Дјевојка цјелива прстен на руци, па прстеношу у руку. Затим јој дâ цреве и свилени убрус. Дјевојка и ове дарове цјелива. Кад она изговори: „Хвала!“ прстеноша је цјелива у образ, а сви присутни повичу: „Срећно ти било и од Бога благословено!“

Сад прстеноша сједне за готову постављену трпезу. С њим посједају старјешине и својта домаћинова.

Дјевојка се преклони па носи дарове, да их женскиње разгледа.

Сад прву здравицу напије прстеноша:

„Боже помози домаћина, његову браћу и синове, његово племе и сјеме! Сјеменила му се свака срећа и Бог му свакога помогао! Ко се овдје није јутрос намјерио а добра му желио, Бог и њему свако добро дао и од сваке га муке уклонио! Ово весеље било у добар час по једну и по другу банду!“

Иза трпезе сви устану на ноге, скину капе и повичу трипут: „Амин!“

Домаћин му одговори:

„Добар човјече, добро ли рече, а која се најбоља рече, Бог дао да се код Бога и стече! Хвала ти, што си се потрудио и срећу и част у дом ми донио! Бог живио тебе и свакога твога, и вазда срећан и частан био и срећу и част у свој дом понио!“

Сви прихвате три пут: „Амин!“

Пошто једу и пију, прекрсте се и устану иза трпезе.

Кад се прстеноша крене кући, приступи му вјерена дјевојка са даровима. Она пошље женскињу, својти свог вјереника, по једну мараму и црвену пантљику. — Тад му приступи и домаћин и стави му на десно раме један убрус. Ово је њему дар од домаћина.

Кад прстеноша изађе из куће испали пушку, а домаћин и остали одговоре му пуцњавом, и тако га пуцњавом прате док га год могу дозвати.

Вјерена дјевојка прати свог прстеношу са даровима све док га не сретне друга која дјевојка из његовог дома, те ова од ње прихвати и понесе дарове.

На растанку вјерена дјевојка цјелива у руке свог прстеношу, а овај њу у образ и дарује јој по који новац, обично цекин или талијер, и испали пушку.

Истога дана у вече иде вјереник у вјеренице. На вратима испали пушку и назове Бога. Домаћин га дочека на вратима и одговори: „Добра ти срећа била ноћас и вазда!“

Вјереник упита: „А да смијем ли напријед?“

Домаћин рашири руке и одговори: „Смијеш, и примам те као сина; и добро ми дошао, синко!“ Сад га у наручје прими, у кућу уведе и цјелива у образ, а овај њега у десну руку.

Сад му приступи мајка вјеренице, матерински га загрли и умилно проговори:

„Добро ми дошао, нови синко, и срећан био нама, себи и свакоме: ко ни се добру веселио; а ко ни зла очио, Боже га поврни добријем!“ Он је у знак захвалности синовнијем поштовањем цјелива у оба образа.

За овијем се рукује и упита за дравље са осталима у кући.

Вјеренице му није пред очима и он не ће да сједне прије него је види, па ће упитати:

„А ђе ми је она баба, коју ми обећасте и дадосте да ми буде вјерни друг до кључке и мотике? Но и ако сте ме преварили те ми дали бабу мјесто лијепе и младе дјевојке, ја ћу бити веселији, ако ми је доведете да је видим!“

Домаћин му одговори:

„А, мој нови и добросрећни сине, није овај дом од преваре никад био, него од тврде вјере, па ћеш видјети сада, да ти нијесмо дали бабу од руга за друга, него младу, лијепу и здраву ђевојку, што би очима орла устријелила, а ногама као вила поље прегазила!“

За овијем му приведу вјереницу. Она му пружи десну руку и он је весело прихвати па се с њом први пут пред свјема цјелива у образе. Кад се цјеливају сви присутни повичу:

„Срећно и благословено било од Бога и народа!“

За овијем је дарује са златнијем дукатом, њеној мајци дарује кошуљу. Ако је вјереник имућнији дарива новцем и сву њену женску својту.

Послије овога посједају за готову трпезу. При вечери наздрави му домаћин:

„И прије смо хљеба јели и вина пили и Бога називали, али нијесмо овијем начином, кад ми те је Бог за срећнога сина донио; него мој синко, ми се љубили као прави отац и син и хљеба јели, вина пили и Бога називали у миру, здрављу и радости до најдаље старости! А коме то било мило, од Бога му свако добро било; а коме жао било, Бог га окренуо па и њему било мило! Бог ти дао и мајка Божја, што у Бога желио и просио; и здрав си ми!“

Сви прихвате:

„Бог те чуо, и Амин!“

Вјереник га још у име захвалности цјелива у десну руку, а овај му одврати цјеливом у чело.

Вјереник овдје преноћи и спава уједно с домаћином. — У јутру урани и руча па одлази. То бива једнако прије сунца ради тога, како гатају, да се прије и остале дјевојке удају.

На поласку испали пушку, а домаћин и остали одговоре му с пуцњавом из пушака и веселим ускликом:

„Ајде с Богом, младовјеро, на путу ти добра срећа била!

Вјереница га прати са даровима: њему бјечве и дуван-кесу, а свекру и свекрви и заовама по свилену китицу и црвену свилену пантљику. — За њима иде млађи брат или рођак вјеренице, који ће да је допрати натраг, кад се од вјереника растави. Вјереница га прати док сретну сестру или родицу вјереникову, да им изађе у сусрет да дарове прихвати, јер је зазор да их вјереник носи.

Прати их пуцање из пушака.

Кад се вјереник с вјереницом растави и он испали пушку.

Ако је вјеридба склопљена пред Божићем или Ускрсом, тад ће о том празнику домаћин вјеренице домаћина вјереникова, вјереника и сву његову својту позвати „на част“. За овијем на такву част зове домаћин вјереников домаћина вјеренице и његову својту.

Вјереницу не зове ни у његов дом не долази прије вјенчања.

На тој се части пије кава и ракија и једу се разна мрсна кувана и печена јела, а за њима пије разно црвено и бијело вино. Играју и пјевају разне познате народне српске пјесме.

III. Уговор свадбе и дарова.

Обично петнаест дана прије свадбе дође домаћин вјереников домаћину вјеренице и коначно уговоре дан свадбе.

Послије овога уговора још уговоре: колико дарова треба да вјереница спреми сватовима вјерениковијем, који ће је пред црквом од њезинијех сватова прихватити.

Дарови бивају:

1. Куму, свекру, дјеверима и својти мушкој по једну кошуљу и личњак од бијелог доброг платна;

2. свекрви и осталој женској својти по једну кошуљу од бијелог платна и по једну црвену киту и свезицу, која мора да буде дугачка најмање три млетачка лакта;

и 3. свакоме свату по један лијепи „личњак“ од бијелог доброг платна.

Ово се зову: „Редовити дарови“.

Ове дарове ставе у „шкрињу“ вјеренице са осталом прћијом, коју јој дају по могућству.

IV. Процјена прћије.

Уочи свадбе вјереник са својим братом или рођаком, с мајком, сестром или стрином, пође код вјеренице.

Ова се женска зове „стимадурица“.

Они сви прегледају прћију вјереница и сву је попишу.

Сад се погони стимадурица и мајка вјеренице; прва обађује цијену прћије, а друга је повисује.

Кад се погоде, процјену потпишу вјереници, стимадурка и два свједока.

Процјена се напише у два образца и један образац остаје у дјевојачком роду, а један понесе вјереник и чува га.

Ако би дјевојка умрла без да би дјеце имала, њен муж мора да сву ову прћију поврати њеном роду, или да је исплати по процјени. Међу тијем она је у власти, да прије своје смрти, пред свједоцима, дарива ову прћију своме мужу.

А ако би од себе оставила порода, тад сва прћија безусловно припада њеном породу.

Кад потпишу процјену, тад се сви осим вјереника у образ цјеливају, а вјереници се само рукују и не цјеливају се прије вјенчања.

Послије ручка, кога им овдје лијепо спреме, узме „шкрињу“ (сандук) са прћијом човјек, кога је вјереник зато нарочито са собом повео и однесе је у кућу вјереникову. За њим се, послије обичног поздрава и цјеливања са домаћима, крене вјереник с братом или рођаком и стимадурком.

Поздрављају их са пуцањем из пушака и узвицима:

„Пошли с Богом, на путу ви добра срећа била!“

Ови их отпоздрављају са пушкама и узвицима:

„И вама добар останак у дому био до нашега скорог и срећног виђења; ако Бог да!“

V. Развијање заставе.

У сриједу пред свадбом пошље домаћин једног свог мушкарца, да позове својту: да му дође сјутри дан, то јест у четвртак, да му на кући развије „барјак.[1])“

Онај који позива, зове се „позивач“. Он најприје пође домаћину вјеренице и позива га:

„Послат сам од (име), да сјутра прevариш зору, и да му дођеш брзо као зец, а здрав и весео као сретне године и поможеш ставити на кућу барјак од сретног весеља; ако Бог да!“

Овај прихвати:

„У добар час дошао, пријатељу и брате ришћанину, и вазда с добријем гласовима долазио и одлазио! Хвалећи Бога не боли ме нога, а срце ми је весело, па ћу доћи да чује све село!“

Овако позивље сву својту, коју му је домаћин означио.

У четвртак, кад се дијели дан од ноћи, брат или рођак вјереников стави киту цвијећа на врх штапа, на који је барјак натакнут, па тад испери барјак на десну страну куће и испали пушку. Женскиње тад ухвати коло и пјева:

I.

„Пођ'мо рећи у име Бога,
У име Бога у час добар!
Затрепћала бандијера
Младу (име младожење) на дворе,
Сва црвена и бијела,
Љепша бити неморе.
Сва црвена и бијела,
Пуна весеља.
У срце је наше сада
Радости већа.

II.

Пођ'мо рећи у име Бога,
У име Бога великога!
Вријеме ни се веселити,
Ове двоје прославити.
О јавору зеленити:
Млада (име младожење) оженити,
Младу (име удаваче) удомити.“

Сад домаћин и остало мушкиње испале по неколико пушака, па пију каву и ракију, а женскиње настави пјевање:

III.

„Што у двору жамор стоји,
Што оно говоре?
Оно тале (отац) сина жени
Па се весели.
Што у двору жамор стоји,
Што оно говоре?
Оно браћа брата жене
Па се веселе.

Што у двору жамор стоји,
Што оно говоре?
Оно мајка сина жени
Па се весели.
Што у двору жамор стоји,
Што оно говоре?
Оно сестре брата жене
Па се веселе.“

Овако пјевају докле добро дан сване, а послије се часте кавом и ракијом па се поврате својијем кућама.

---

[1]) Прије су развијали српски ратни са црвенијем крстом по сриједи, а сад развијају аустријски.

Исти дан, т. ј. у четвртак, истијем редом и начином позове домаћин вјеренице домаћина вјереникова и своју осталу својту, да му „у петак, прије зоре, помогну ставити на кућу барјак од весеља“. Исте пјесмице пјевају, замјењујући „сина“ „са шћером“: — „Оно тале шћер удаје“, и т. д.

VI. Позив на свадбу.

У четвртак пред свадбом, пошто се барјак пред свадбом развио, — младожењин домаћин позива своје званице на свадбу.

Та дужност припада момку, који је барјак развио.

Он се сад зове „Буздован-ноша“, јер прими од домаћина гзоздени буздован, окићен разнијем цвијећем и свиленим свезицама. Женска, која га је окитила, зове се „Рудиља“. — Њој спада у задатак да очешља и уреди младу, кад ова оће да иде на вјенчање.

При поласку приступи му домаћин и рече:

„Драги брате и синко! Немој зажалити што ћу ти препоручити: да ми не заборавиш позвати у сватове кога ти наредим. Са буздованом куцни на брацка и пријатељска врата; једном и другом, а најбоље из треће, јер без треће нема среће, па дому, домаћину и у дому кому је назови Бога, јер од њега нема старијега ни бољега никога, и позови га по нашему „куштуму“ (обичају), да ми се поможе на овоме весељу моме и свега мога дома и племена и шљемена, веселити и Бога хвалити! Срећан ти био буздован, и ђе год с њим куцнуо, ту нашао мирнога анђела! А позваћеш ми на свадбу ову браћу и пријатеље. (Овдје их спомиње по имену.)

„Буздован-ноша“ прихвати буздован, цјелива га и захвали се домаћину:

„Лијепа ми дара од још бољег дана; и ја ћу га носити и с њим се поносити, без свађе и кара! На њему ти хвала не мала, а још ти виша хвала на свете благослове и на науку, што се и приличи ришћанскоме пуку! Због ми остај и Бог те веселио, а ја ти добре гласе донио!“

Кад буздован-ноша дође тред кућом знанице, три пут цукне са буздованом на врата и назове Бога.

Кад му укућани Бога прихватише, он почне:

„У име ти Божје, дому домаћине, и у дому ко ти је! Носим ти поздрав и поруку од (овдје спомене име), да му дођеш помоћи се веселити се на весељу, које има чинити: у нећељу на вечеру, у понеђељак за ваздан, а уторак биће што Бог да!“

Овај му прихвати:

„А, добар брате, добре ли ми гласе донесе! Весеље му било сретно и од Бога благосовено! Ја ћу му доћи и веселити се помоћи; ако Бог да!“

Ако је званица у корути, одговори му:

„Добри чоче, вазда ми с добрим гласом долазио, и мене веселијег него сад налазио! Моје срце није сад за весеље, него за жалости веље. Моја би му суза весеље мутила и не би на добро слутила, па овај пут доћи не могу, али ћу се молити Богу: да му весеље буде сретно и од Бога и доброга народа благосовено!“

Овако једнако позивље своје званице дјевојчин домаћин.

VII. Свадба.

У недјељу послије подне долазе званице на свадбу.

Ближа домаћинова својта — званице, носе на дар пшеничну погачу, „пециво“ [1]) с китом маслине у устима и канавету [2]) вина.

Погача је окићена с барјацима од карте и пантљикама разне боје. Њу и вино носи једна од дјевојака, а пециво носи мушки члан куће.

Кад званице пред кућом стигну, назову:

„Добар вече домаћине! Ово ти весеље Бог благосовио: да ти буде сретно и дуговјечно!“

Уз ово мушкиње испали пушку.

Домаћин гологлав прихвати свакоме:

„Добра ти срећа! Бог ти молитву примио и теби у дому весеље дао, овако и свакојако, што ти било мило!“

Он прихвати пециво, а домаћица свадбени колач и вино.

Кад се све званице окупе, домаћин приступи своме брату или рођаку и рече:

„У име ти Божје, да си ми стари сват од сватова!“

Овај се само преклони главом и сједа у чело трпезе на западној страни.

Домаћин тад приступи момку, који је на кућу барјак изнио и рече му:

„У име ти божје, барјактару, да си ми барјактар од сватова! Нека ти барјак вије, како вјетар бије, пред китом сватова, као избранијех цвјетова; миром га вио и вино пио: ђе те тока!“ [3])

Овај се преклони као и стари сват, па иде да сједне гдје га „тока“. Он сад заузме мјесто у чело трпезе, на источној страни.

Домаћин сад приступа једном од својијех саплеменика, који ће носити „чутуру“ [4]) вина пред сватовима, па му рече:

„Ево ме код тебе, јаки стубе тога племена и шљемена! Ова су се браћа и пријатељи сакупили, од воље без силе и невоље, да ми се помогну веселити у овоме весељу мога дома, племена и шљемена; али правог весеља нема без вина, јер и свето писмо вели: да вино весели људска срца. С тога тебе бирам, да ову браћу и пријатеље двориш вином, а уз њих и кога год сретеш да напојиш, да се напије и добру ријеч рекне за ово наше весеље. А напој и онога, којег не би шћио рећи, јер Бог заповиједа: да учинимо добро и ономе, ко нам зло мисли. Ти сад знаш, што се оће барјаку.“

Овај се преклони и сједне до барјактара.

Овога сад зову „буклијаш“.

Сад домаћин приступи четвртоме званици, који је најближа својта његове жене и рече му:

„Ево мене код тебе, уздани друже и пријатељу! Ми смо стари пријатељи и љубили смо се као крух и вино, а како досад тако и посад. Па кад си ми дошао на ово весеље, оћу да ми будеш првијенац у сватовима. Пред добријема први одио, на срећу их водио и јаки ти Бог с њима заједно помогао! А сад знаш, да се оће друг староме свату!“

---

[1]) Ован, којег заклана, одријета и окићена, носе да се на ражњу испече.

[2]) Канаветом зову мали дрвени сандук са „двије боце вина“, т. ј. данашњијех шест литара.

[3]) Припада — дужност.

[4]) Плоснати дрвени сасуд, који прима једну а највише двије литре вина. Окићен је разнијем цвијећем и пантљикама.

Овај се преклони као и први, па сједне до старога свата.

Послије овога домаћин приступи ономе, кога је за кума изабрао и рече му:

„Од мене изабрани, а од Бога био благословени и добросрећни куме, да ти кумство буде срећно и беријетно, а првијенац те чека!“

И овај се преклони, па сједне до првијенца.

Сад домаћин приступи шестом званици, који је најновији кућни зет, — па му рече:

„Ти си ми најновији добросретни зет, који си од мога кољена, племена и шљемена испросио лијепи и добри цвијет, нека ти га благослови Господ свет. А мојијем сватовима оће се сада капетан, па им био сретан! Кум те сада жуди, а жуђели те вазда сви добри људи, као јунака и поштењака, којега Бог милује и уклања се од гријеха, који може образ обрљати, душу и пакао утопити и ришћанско име посрамити!“

Овај се преклони и сједне до кума.

Сад се домаћин окрене осталијема мушкијем званицама и рече им:

„Добро сте ми дошли на весеље, веселно Бог вас и ваш дом! А сад се оће овој браћи, која сједе за овом трпезом, добра и уздана дружина; и оће им се дружина, која ће с њима поћи да доведе у дом лијеп и добри цвијет из перивоја (спомене име дјевојачког домаћина), да ми дворе овесели и зачини миром, љубављу, слогом и послухом; и да ми се умножи племе и ојача шљеме, да се под њим Бог слави и добри људи дочекују, па нека ви је за то хвала и част свијема, као што се доликује пустосватима.“

Ови се сви преклоне и заузму мјеста за трпезом. Млађи сједне тако, како ће му старији остати на десну страну. С тијем му указује љубав и поштовање.

Овако истијем редом сједају за трпезом сватови код дјевојачког домаћина.

Кад сви за трпезом посједају, два нарочито одређена послужитеља, који се зову „дворитељи“, донесу на трпезу ориз, који је скухан на говеђијој чорби.

Кад сватови виде на трпези здјелу са оризом, баце поглед на старога свата, а овај повиче:

„Ђе си домаћине!“

Домаћин: „Ево ме, и заповједајте!“

Стари сват: „Трпеза је испуњена благом божијем, и сватови на мене гледају и благосова чекају, него да учинимо што нас „тока“!

Домаћин: „Ваистину, од добра чојка добра је бесједа свуда и на сваком мјесту, а ко год чини оно што га тока, тај не иде с правога на криви пут, па елајте браћо да и ми учинимо што нас тока!“

Стари сват: „Дакле да се помолимо Богу и мајци Божјој, да ни поможу и одбране од муке и бруке; и да благосове овај весели дом и сваки други дом, ђе се Бог и мајка Божја моли; и да благосове свакога, ко је код нас и ко није, а кога је Бог створио; и да очитамо Оче наш и Здраву Марију[1]) за покојнике од овога дома и све друге, који су се преставили, да им Бог да вјечни покој, а нама мир и здравље!“

Домаћин: „Вазда добро говорио и Бога и мајку Божју славио, а они помагали свагда и на сваком мјесту, а највише на страшноме суду, ђе ни лажи ништа ваљати не ће, него истина и правда.“

Сад сви устану на ноге, скину капе и очитају Оче наш и Богородице Дијево.

---

[1]) Православни кажу: „Богородице Дијево“.

Кад поједу ориз и за њим кувано брашње и говеђе месо, принесе им се на трпезу печено месо. Кад ово принесу повиче

Стари сват: „О, домаћине!“

Домаћин: „Ево ме и заповједајте!“

Стари сват: „Окити нам и још трпезу, јер треба да учинимо што нас „тока!“

Домаћин: „Дворитељи гледају и слушају, па ћеш бити одма послужен!“

Сад на трпезу донесу још и хљеба и меса, премда га на трпези од првог приноса довољно има; — а за овијем донесу четири боцуна вина. Кад ово принесу опет ће

Стари сват: „О домаћине! Трпеза је испуњена свакијем благом Божијем; она се румени вином црвенијем, а без њега нема правога весеља, него приступи да учиниш што те тока, а с нама заједно!“

Домаћин приступи гологлав и они сви опет скину капе и устану на ноге, а домаћин узме боцун с вином и почме:

„У славу Божју, да ни поможе Бог и велика слава његова! Помогао нас и ко је уз нас, а и ко је даље, Бог му дао здравље! Ми славили славу Божју а она нас помагала и од зла бранила!“

Сватови прихвате: „Амин!“ Он пије, а сватови пјевају по два и два:

„Домаћин пије у славу Божју,
Слава му Божја вазда помогла,
Слава и сила Господа Бога
Нама и другом сваком помогла!“

Сад остале званице, које нијесу сватови те и не сједе за трпезом с њима, испале пред кућом по неколико пушака.

За домаћином пије стари сват једнаку здравицу, а сватови пјевају:

„Стари сват пије у славу Божју“,

и даље исте стихове.

За овијем пију: буклијаш, барјактар, првијенац, кум и капетан, и послије овога редом сви сватови.

Како који пије, тако сватови пјевају исту пјесмицу с промјеном назива, н. пр.

„Буклијаш пије“ и т. д.

А пошто се сви сватови изреде тад запјевају:

„Сви сватови пише у славу Божју,
Слава им Божја вазда помогла!“

Послије сватова пије домаћица. Женскиње, које је на свадбу дошло, зове се „пирнице,“ и оне сад запјевају:

„Пирнова мајка пије у славу Божју,
Слава јој Божја вазда помогла!“

Послије ње пије све остало женскиње, говорећи као и домаћица:

„У славу Божију да помогне
Бог и слава Божија! Амин!“

Кад се све изреде тад запјевају:

„Све пирнице пише у славу Божју,
Слава им Божја вазда помогла!“

Послије ове здравице једу печење, па напијају домаћину и један другоме, али нема самосталнијех, одређенијех здравица, него напијају како који боље зна и може.

Пошто вечерају очитају опет молитву Господњу и анђелско цјеловање па устану, а за трпезом посједају остале званице и вечерају као и сватови. Ово се зове „Друга трпеза“. За овом трпезом сједи домаћин с младожењом и осталом кућном чељади.

Овако је једнако у вече и код дјевојачког домаћина.

Послије вечере они сватови, којима куће нијесу далеко, врате се на преноћиште својијем кућама. Неки преноће код домаћина, а неки код ближијех његовијех сусједа.

У јутро, — на дан свадбе, како који сват у кућу домаћинову долази, тако испали пушку и с врата повиче:

„Добро јутро у брата домаћина, и да Бог да, да му весеље срећно буде!“

Кад се сви сватови окупе пију ракију, па сједну за готову трпезу истијем редом, као што смо у вече видјели. Али сад их домаћин не ословљава онијем поздравом, с којим их је у вече словио и сватовске им чинове означио, јер им оно означење вриједи за све вријеме свадбе.

Истијем редом као и у вече моле се Богу, једу и пију у славу Божју и у здравље домаћиново.

На трпези не смије да буде воде.

Пошто и опет „наките трпезу“, као што смо то у вече видјели, принесу на трпезу печено бравље месо. — Сад сједи младожења за трпезом са сватовима код кума. Тако исто сједи и удавача са сватовима у кући свог оца, гдје се једнаке церемоније врше као и код младожење.

Чим се на трпезу стави печење, устану се на ноге сви сватови и „пирници“, како се зову оне званице, који не ће ићи у сватове.

Младожења клекне на кољена, а домаћин, бива отац му, а ако овога нема, стриц му, приступи му гологлав и са пуном чашом вина, да му над главом почме давати ову „добру молитву“:

„Добро јутро, синко, јутрос и свако јутро, а јутрос најбоље: да ти Бог да и мајка Божја сваку добру срећу! Колико ти јутрос од нашега дома до цркве поступио стопа, толико ти се добријех часа намјерило! Колико је на небу звијезда и на мору пијеска, толико ти се добрије часа намјерило!“

Сватови и пирници прихвате громогласно „Амин!“ па запјевају:

„Добар човјече,
Добре ти рече!
Са пуном чашом
И жељом нашом;
У пуне чаше,
У добре часе,
Свему роду и племену
На велику част,
А нашему младожењи[1])
Све у добар час!“

Сад младожења устане и цјелива домаћина у руку, а овај њега у чело, па пије три гутљаја вина из чаше, с којом је дао „добру молитву“.

Послије овога приступи му мајка са пуном чашом вина и она му да ову „добру молитву“:

„Добро јутро, синко, досада и посада и свако јутро боље, а јутрос најбоље! На пут, на који си јутрос кренуо, био ти Бог и мајка Божја у помоћ! Себи довео вјерна, радена и уздана друга, од кога ти не ће бити невоља и туга, а мени

[1]) Сватови код удаваче спомињу је по имену, н. пр.: „Нашој Мари удавачи све у добар час!“

добру чесницу и замјеницу! С њом ти свака срећа „реушила“ (напредовала), као лист и трава о Ђурђеву дне и као ријеке и потоци, кад најбоље узавру! И да Бог да и мајка Божја, да ти сва моја мајчина храна буде проста и благословена!“

Сватови прихвате: „Амин!“

Он се устане на ноге, цјелива мајки руку, а она њега у чело и у образе, па пије из чаше као и отац, а „пирнице“ заџјевају:

„Добра владико!
Добре ти рече,
Добре ти рече,
Брзо се стече!“

И даље, као што смо горе видјели.

За њом му напија остала својта и сватови честитајући му и молећи Бога за добру срећу, како ко најбоље може; — јер нема одређенијех самосталнијех здравица.

Једнако овако бива исти дан и код удаваче, коју је још зором „рудиља“ очешљала и у вјенчано одијело обукла.

Послије јела благодаре Богу на јелу и пићу, па се крену к цркви на вјенчање. Сад домаћин реди сватове овако: Најпрви иде буклијаш, за њим барјактар, па првијенац, за овијем стари сват, па кум, за кумом младожења, за овијем дјевер, а за дјевером пустосвати, редом један за другијем и старији пред млађијема; а најзадњи иде капетан, носећи сабљу или мач о бедри.

Кад овијем редом из куће излазе, сваки пред кућња врата испали пушку.

На путу им изнесу здравицу пред сваком кућом, испред које морају да прођу. Здравица се састоји од једног боцуна вина, у коме стоји једна или највише двије литре. На грло боцуна ставе по једну питому воћку као: шипак, наранџу, лимун или јабуку. Воћка је позлаћена златном пљеном. — Буклијаш ову воћку цјелива у знак захвале па је стави у шпаг. Касније ове воћке раздијеле међу сватовима и пирницима.

Кад који сват узме здравицу напије:

„Од кога је здравица, све му здраво и весело Ђурђев-дан дочекало и сваки благи дан!“

Тад сватови скупа заџјевају:

„А да Бог нам Бог дâ
Нашој доброј срећи!
Помози нам Боже
Од напретка боље.
Амин! Боже, Амин!“

На свршетку овог пјевања капетан испали пушку.

Успут пјевају из гласа по два и два или један по један коју од јуначкије пјесама, које су нам познате из српских збирака Караџића, Врчевића, Петрановића и другијех.

Онај први сват, који почиње пјевати, — заџјева најприје:

„Срећо добра окрени се с нама!“

А најзадњи сват — пустосват, који иде пред капетаном, отпјева му:

„Ми велимо оће; ако Бог да!“

Кад се ови сватови приближе цркви, гдје се има обавити вјенчање, тад изађу из куће и сватови са удавачом, истијем редом, као што смо то видјели код младожењенијех сватова, с том разликом, што ови сватови немају кума.

Пред црквом отпочину младожењени сватови, али кад им се приближе сватови са удавачом, они се устану и ухвате коло, тако да заокруже толико, како ће им удавача с дјевером, који је води под десном руком, остати у колу. Барјактар провиј преко ње и дјевера јој барјаком, а сватови пјевају познату пјесму.

„Кад се Јанко на војску справљаше,
Своју љубу на двор остављаше.“

За овом пјесмом слиједи вјенчање у цркви.

Послије вјенчања изађу сватови пред црквом и стану једни према другијема. Младожења стоји са својијема сватовима до кума, а његова млада стоји опет са својијема и дјеверу испод руке. Он гледа у њу а она у земљу! И сватови гледе једни у друге, али нико да ријечи изусти. Најпослије ову ће гробну тишину да прекине стари сват удаваче. Он повиче:

„О стари свате од младожење?“

Овај му се одзове:

„Ево ме, и заповједајте стари свате од удаваче?“

Овај настави:

„Ево смо ти довели диван и красан цвијет на овај божји свијет. Ми смо га гојили и од зла бранили, и да Бог да имали и за кога, и сретно било по једну и другу „банду!“ (страну). А вама га предајемо у аманет, да га и ви раните и од зла браните! Бог и мајка Божја сачували ову нашу одиву и посад вашу снаху од невидовне муке, од душманске руке и сваке бруке, а како она с вама радила онако се и ранила; да Бог да! Али ти овај лијепи дар не ћу сад предати, што ми не ћеш за њега дати здраво уздарје, јер га „миритам“ (заслужујем).

Младожењин стари сват одговори му:

„Добри човјече, добре ли рече, и нека се најбоља код Бога стече! Ти добре рече, а још ми боље доведе; и сад видим, да сам имао рашта потрудити себе и ову дружину, и да нас није преварио домаћин наш, који нам рече: да дођемо овдје да му прихватимо и доведемо цвијет из вашега перивоја, који ће и његове дворе весељем и срећом окренути; ако Бог да! А сад ми га предај, јер нас жељно на дворове чекају, а ево ти овај дар, а и за бољега си дара!“

При овоме извади из шпага питоми шипак, позлаћен златном пљеном, а који мора бити потпуно здрав, па му га дâ намигујући у исто доба свом сватовском дјеверу, дајући му с тијем знак, да приступи младој и њеном дјеверу.

Кад стари сват удаваче прими шипак и увјери се да је здрав, повиче младожењином старом свату:

„Брате, стари свате од младожење! Ја уздарје примих и увјерих се да је уздарје здраво као оно ти од здрава човјека, но те молим да и ти сада видиш, јесу ли овој нашој одиви а вашој добросретној снаси здрави зубови“!

Овај му одговори:

„Брате, стари свате од удаваче, ја те послушати не могу, јер су јој уста затворена!“

Први ће опет:

„А ти јој стави прст у уста!“

Други одговори:

„Не смијем, брате, јер испод мире до три чуда вире![1])“

---

[1]) Неки ће рећи: „До три врага вире, тамо им у невиђену јаму кућа била, а далеко од нас и свакога нашега!“

Ако се случи да прст пружи, млада ће га за прст угристи. Ово бива ради смијеха и шале, иначе не мећу јој прст у уста.

Послије овога приступи младожењин дјевер дјеверу удаваче, преклони се пред њим и пред њом, а овај му проговори:

„Ја ти недам овакога дара без здрава уздарја!“

Овај му пружи једну од питомих воћака, која мора бити потпуно здрава и обавита златном пљеном, са ријечима:

„Ево ти ово мало уздарје за твоје велико дарје, а Бог нека ти намири, што ти ја сада не подмири'!“

Тад онај дјевер пушти удавачу испод руке и рече овоме:

„Ето ви је и сретна ви била!“

Удавача сад приступи свом оцу, браћи и другој својти, која су јој у сватовима и са свјема се цјелива у образ. Оцу још цјелива обије руке, а осталијем се сватовима преклони. Послије овога окрене се младожењином старом свату и пружи му десну руку, а овај њој и десну и лијеву, па је окрене пред собом три пут од источне на западну страну, па тад повиче своме дјеверу:

„На, ђеверу, и сретна ти млада!“

Овај ју прими десном руком.

Буклијаши промијене здравице те младожењини сватови пију здравицу удавачкијех сватова, а ови опет њихову.

Послије овога поздраве се пуцњавом из пушака и младожењени се враћају кући с младом, а њени без ње.

Младожењине сватове дочекају пирнице, водећи коло пред кућом и пјевајући:

„Буклијашу мили брате,
Добра ти срећа!
Добро дошо и добро ни
У дом довео.

Ако ти је коњ уморан
Отпочин јуначе,
Весеље те овдје чека
И свако добро!“

Овако припјевају старог свата и остале редом.

Домаћин дочека своју нову снаху на врата од куће са тањиром, на коме стоји шипак, пшенице, шећера и меда. Пшеницом је поспе и рече:

„Добро дошла Богом шћерко
и срећна ми и весела била!“

За овијем умочи прст у мед па јој га пружи, али она похита са својијем прстом у мед и на језик стави. Ово ради тога, да јој на језику буде мед а не ијед. — За овијем она узме шипак па га баци преко куће. Ово за то, да буде пуна порода и среће!

Ако се догоди да шипак не могне пребацити, тад гатају да не ће имати порода. А ако шипак пане на кућу па се поврати с куће, тад гатају да ће се и она повратити у род као удовица или распуштеница!

Свекра цјелива у руке а он њу у образ.

Кад млада ступи на кућни праг, ту је срете једна женска од дома или ближе домаће својте са мушкијем дјететом на рукама. Млада га прими, унесе у кућу и стави на постељу. Она га по постељи пољуља, цјелива и дарује с марамом.

Овијем гатају, да рађа мушку дјецу!

Послије овога окрене се свекрви и другој женској удатој својти и цјелива их у руке. Пошто се са свјема поздрави, окрене се дјевојкама и с њима се у образ цјелива.

За овијем слиједи објед истијем редом, као што смо у јутру при ручку видјели. Млада не обједује са сватовима, него на по се са дјевером.

Пошто печење поједе устане се млада и отвори скрињу, у којој се налази њена прћија, а сватови с пирницама запјевају:

„Цвјетак паде на трпезу,
А с трпезе на сватове,
Домаћине, помага' ти Бог!"

Сад дјевер приведе младу к домаћину и она му стави на десно раме свој дар, бива кошуљу и личњак.

Ову пјесмицу сватови понављају, док буде сваки припјеван, а млада с дјевером одмах приступи ономе, којег припјевају и мене му свој дар на десно раме. Њој сваки као уздарје дâ у комаду хљеба по сребрни новац, а кум јој мјесто новца дарује златни прстен.

Истога дана испред ноћи враћа се кум својој кући. Млада кума, сви сватови и пирнице испрате га неколико корачаји, пуцају из пушака и пјевају:

„Да си здраво, наш дебели куме!
Вазда ни се веселио и Богу молио!
А Бог ти дâ здравље и веселье
И на пут ти добра срећа била!"

На растанку испали кум пушку, цјелива се с кумом у образ, а при томе она њега у руку, и дарује јој златни или сребрни новац.

Званице, које су даљна својта, те као таква није донијела на свадбу пециво, колач и вино, разилазе се својијем кућама одмах пошто кум пође. На растанку се цјеливају и поздрављају пуцањем из пушака, дозивајући једни друге н. п. овако: „(име и презиме), да си здраво, и врни ми ово, што ти пошљем!" Овај му се озове: „Ево ме, ево! Здраво и ти био, част чинио па је и дочекао!" па га пуцњавом на пуцањ отпоздрави.

Својта, која је на свадбу дошла с пецивом и другијем даровима, разилази се у уторак послије ручка са једнаким поздравом и пуцњавом из пушака. Овој својти дâ домаћица да понесе собом као уздарје по нешто јела и пића, што на свадби претече.

Кад се испред цркве поврате сватови удаваче без ње, — дочека их пред кућом коло пирница пјевајући:

„Буклијашу добри брате
Добро дошао!
Јеси л' нашу добру (име удаваче)
Сретно пратио?
Је ли (име) здрава била
Јели весела?
Је л' ти поздрав мајци дала
И сестрицама?
Је ли кити ц'јеле својте
Је ли сретница?
Је ли јој се младожења
Обрадовао?
Јесу л' јој се кутњи свати
Обрадовали?
Је л' весела у дом пошла
Помого јој Бог?!"

Буклијаш испали пушку у знак одобравања, а оне редом овако свакога припјевају и сваки у знак одобравања испали пушку; а сваки мора добро пазити, да му не би пушка шкрокала, јер то би за њ срамота била, а коло би то сматрало као рђав знак за удавачу!

И ови сватови у кући обједују и пјевају разне пјесмице, па се разиђу својијем кућама, поздрављајући се пуцањем из пушака.

Д. М.

Narodna priča o postanku sela Bibinje u Dalmaciji.

Na sat hoda od grada Zadra sa istočne strane, na jednom rtu zemlje stere se spram podneva čarobno selašce Bibinje. Sinje hrvatsko more, čas blago, čas uzburkano, liže mu kamene temelje, a prvi nizovi jednokatnih kula u njem se zrcale poput bijelih labudova.

Umjetna luka s obalom, započeta u julu 1896., a još nedogotovljena, resi ga sa podnevne, dočim naravna, u obliku elipse, opasuje ga sa sjeverne strane.

To ubavo selašce dijeli se na novo i staro, u jedno spojeno i na četverokut sagragjeno.

Ulaz vodi preko kamenog mosta Taline (od latinske riječi Salinas, pošto se u selu drži, da u ovoj uvali stari Rimljani vadiše morsku sô.)

Za osmanlijskih provala Bibinj bio je opasan jakim zidom a zaštićen sa tri tornja. Prvi dizao se s istočne strane na vrhu pomenutog mosta Taline, drugi na čelu novog sela spram sjevernoj luci, a treći u uvali rta Sv. Ivana (tako zvana od jedne kapelice, posvećene Sv. Ivanu) pram gizdavu Sutkošanu. Od prvog ne vidi se drugo izim četverouglastih temelja, na drugom osovila se danas kula potomaka Šime Šimevija i nazivlje se pod imenom „Kaštelina“ (od talijanskog castello), dočim treći (u posjedu imućne obitelji Lisica) lijepo se cio uščuvao. Godine 1806. u njem je ljetovao francuski konsul.

Ispod Kašteline na jednoj stijeni stoji urezano glagoljačko slovo Ⰱ (B).

Po srijedi tog starog zida (bedema) stojala su široka vrata sa pročeljem k istoku, koja i danas opstoje i nazivlju se Sela-vrata. Nesmotrena seljačka ruka godine 1884. srušila je dobar dio tog zida i lišila vrata od luka, koji ga je resio, kao da se stidila njegove prošlosti.

Od sela-vrata duga i široka ulica dvoji po pola novo selo. Ostale vazda duge i prave križaju ga gore-dolje, udarajuć sve u plokadu, koja je po srijedi novog sela sa zdencom bočate vode. Ova plokada služi za sijelo seljacima, dočim ona pred selo-vratima za pazare, igre i t. d.

Pučanstvo broji preko 900 duša, sve rimo-katoličke vjeroispovijedi. Hrabro je i gostoljubivo, bavi se poljodjelstvom i vinogradarstvom. Nosi crven-kapu. Dvije su tu crkve, od kojih je glavna posvećena pokrovitelju sela sv. Roku (u novom selu), a druga (kapela u starom selu) sv. Ivanu Krstitelju. Pod zvonikom ove zadnje opstoji na jednoj kamenoj ploči glagoljački natpis, kog ću do skora objelodaniti.

Ima mušku i žensku školu, tri mlina za tiskanje maslinova ulja. Vlasnici su im imućna braća Sikirić blagopokojnog Jadre.

Do godine 1845. Bibinj je bio sijelo dekanata, danas je prosta kapelanija. Župnik mu je domorodac, veleučeni don Marko Sikirić.

S istočne strane sela stere se krasna ravnica, bogata oranicom, bujnim vinogradom, maslinom, smokvom i trešnjom. Sa sjeverne bijeljkaju se male seoske kolibice, naznačene pod imenom tora ili stanovi (tor znači kod nas jedan okoliš zemlje, opasan zidom, i služi za posadu marve), koje dijeli po pola lijepa cesta, osnovana godine 12. po Kr. po rimskom caru Tiberiju; ona koja vodi od Zadra Skradinu. Uz ovu pomenuta braća Sikirić iznagjoše 1893. cijevi vodovoda Trajanova, koja su napajala sa Vranjskog jezera zadarske zdence.

Povrh te ceste stere se vrletna gorovita ravnina pa mali bregovi, prozvani Pažar, Pleća, Sridnjak, Sasavac i Bulićani. Na tjemenu ovog zadnjeg uz zemljište Bolovan-

šolbet vide se ruševine crkve sv. Petra sa grobljem; na grobnim pločama urezani su vijenci i kosiri.

S ovih brijegova čaroban vidik pruža se na sinje more i cijelu zadarsku okolicu, a sa sjevera na ravni Kotor, te na krasno bibinjsko polje, u kom se bijeli Dubina ili Babin-dub, kod koje glasoviti seljanski junak don Stjepan Surić održa prvi bojni okršaj sa Osmanlijama.

Opisano selo bilo je gnijezdo glasovitih junaka, banova, knezova, grofova i ostale omanje gospode i vitezova. Megju ovima broje se ko najodličniji: Sibinjanin Janko, Sekula vojvoda, bani i junaci Surići (godine 1382. jedan Surić bio je banom Hrvatsko-Dalmatinskim), Lenkovići, grofovi Margetići, baruni Kerija, Bergeljići i grof Benomjadija, uskok Frletić, s kojima njihovi današnji potomci pravom se ponose i još istim imenom pišu.

Tvrde seljaci da je prvo pučanstvo gore opisanog selašca bilo nastanjeno na tjemenu brijegova Pažara, Sridnjaka i Bulićana još prije poroda Kristova u jednom velikom gradu, kome ne pamte imena, pošto da je tugje ime nosio. U tom gradu da je bila velika tvornica sjekira. Kovači da su bili pregji današnje imućne obitelji Sikirić, koja po tome zadobi i prezime.

Majka moja, rogjena Sikirić, kojoj je danas 88 godina, više puta sa radošću pokazivala mi je tu staru Sikirića-peć.

Ležala je ova na vrhu brijega zvana Pleća, na nekih 200 koračaja daleko od brijega Pažara, s koga, kako se u selu misli, vadiše željezo. Danas se vidi jedino uvala te peći i gromila porušenih stijena.

Suviše kazivaše mi stari seljaci, da je pučanstvo tog grada bilo pogansko, nu da ga je glavom apostol Petar preobratio na Hristovu vjeru. S velikim oduševljenjem otpratilo je onda pučanstvo sv. Petra do vrha brijega Bulićani i prije neg se s njim oprostilo zadade sv. Petru riječ, da ne će više promjeniti vjerom. Puk da mu obeća, a sv. Petar da je tada golom nogom ugazio na jednu stijenu, na kojoj da mu ostade taban desne noge, koji i dan današnji da se na toj stijeni vidi. Kasnije je to pučanstvo sagradilo crkvu u čast sv. Petra i uz nju groblje. Ruševine te crkve vide se i danas i nazivlju se Petrina; vide se i ovdje grobne ploče sa urezanim vijencima i kosirima.

Pomenuti grad da je bio srušen i poražen od jakog neprijatelja.

Kad bi seljačka priča vjerodostojna bila, tad ne sumnjam, da bi taj grad mogao biti stari Bankeis ili Balka, koji je ležao s istočne strane grada Zadra.

Da je pomenuti grad bio naseobina ili posada rimskih legija, dokazuju rimski novci, koji se u današnjem bibinjskom gornjem polju često nagju, a dokazaće možda bolje započete raskopine, prigodom kojijeh je godine 1895. otkrivena jedna krasna palača.

Pitao sam seljake, jesu li njihovi stariji što pripovijedali o dônjem položaju, to jest o onome uz današnje selo. Na ovo mi odvratiše, da su čuli više puta pripovijedati, da je baš uz more, kraj današnje podnevne luke, a uz Kerovu ogradu opstojala jedna druga peć sa jednim bunarom (zdencom), koja je pekla crijepove. Danas u istinu vidi se kod Kerove ograde jedna ogromna uvala i okoliš jednog bunara, koji je pun zemlje i nagomilanih stijena i nazivlje se Frnaža (s latinske besjede fornax = peć).

Nadalje bilo je na rtu Bralićevu u posjedu današnjih obitelji Sikirić i Šindija jedna velika i lijepa kula, koja da je pripadala jednoj gospodskoj obitelji pomenutog grada, koja bi ljeti u istoj ljetovala rad kupanja.

Zidine te kule i danas se vide baš uz more do pomenutog rta, koji leži sa zapadne strane današnjeg sela ispod ceste. Pričao mi je Šindija Roko, da uz ovu kulu često se

vidi šetati jedan mali fratar u crnom odijelu, zelenim šeširom. Te zidine spominju se pod imenom „banske kule“.

Uz ovu podigao se danas ljetnik gospodina liječnika dr. Vipanca, kraj kojeg zidari nagjoše po srijedi jedne gromile crijep sa natpisom „Solonas“, jedne ovelike mjedene ženske naušnice, kapsilo jednog djeteta i ostanke jednog gorostasnog čovjeka, a uza nj mač gotovo metar dugačak. Ovo sam i sam vidio u julu 1896.

Sve gore rečeno ticalo se rimskog doba.

Nadalje pričaše mi starci sela, da se po porazu tog grada preostalo pučanstvo dijelom sakri uz jedan gaj sa zapadne strane, nedaleko od brda Pažara, koji je bio većim dijelom dračom obrastao i da se tu i nastani (odavle današnji Dračevac, kod kojeg dobro sačuvan diže se u vis jedan visoki toranj), a dijelom da je prebjeglo niz bregove prije naznačene, te da je sagradilo kućarice uz cestu u današnjem Selinaru (od riječi seliti), a ono drugo da je pobjeglo niz more i da je naselilo današnji otočić Brbinj blizu Molata.

Kad napokon zavlada mir, da se pučanstvo s nova sastalo i krenulo put starog zavičaja, ali pošto ne nagje sakrita blaga (novac), da je krenulo k moru i sagradilo današnje staro selo, koje prozvaše Sibinj, pak onda započelo svojim radom s nova lijepo živarkati. Još tvrde isti seljaci, da su gospoda, koja su preostala od poraza, pobjegla u druge gradove, a pojedini da se povratiše u svoj zavičaj. Od ovih spominju grofa Margetića, koji da je zaposio bio pomenuti današnji rt prozvan Bralićev, i da se nastanio u pomenutoj palači, pa i u onoj, što mu je starinom i pripadala. Da napokon Margetić ustupi tu kulu svomu seljaku banu Suriću (godine 1382. bio je ban hrvatski i dalmatinski) i od tog vremena da se te ruševine nazivlju „banske kule“.

Dalje vele, da su mnogo godina poslije toga zemlje pomenutih grofova bile ugrabljene i porazdijeljene od nekog domaćeg kralja, ali da ih stari seljaci s nova zaposjedoše.

Još sam pitao seljake, da mi pripovjede, kako se promijenilo ime selu od Sibinj u Bibinje. Ovi mi odvratiše, da oni, koji po porazu ostadoše u današnjem Dračevcu, vazda im se rugaše da su bili velike plašivice i od straha da su sramotno pobjegli, te od ovog bjega da selo zadobi ime Bibinj.

Po svemu gore navedenom proističe, da opisano selo krije u sebi veliku znamenitost i dragocjenjih starina pod grudom svoje zemlje. Htjela bi se samo blagodarna ruka, da se tle pretraži.

*

A sada prelazim na zanimljiv običaj, kojeg se od davnijeh vremena drže u ovome selu.

Od pamtivijeka obavlja se svake godine u selu Bibinje preko noći Stjepan-dana (26. decembra) krunisanje kralja.

Pošto stari ljudi već ponekle i izumriješe, a mlagjarija sve to više diše za novotarijama, bojati se, da će taj običaj s vremenom sasvim iščeznuti, rad čega sam nakanio da ga ispripovijedam, da barem ostane narednu naraštaju.

Tu milu seljačku zabavu navješćuju puku po podnevu Stjepan-dana tri crkovinara, od kojih mlagji nosi u ruci srebrno propelo[1]). Narod ih nazivlje „kolegjani“ (od koledanja = pjevanja), pošto idu pjevajući selom, da sjete gospodare pojedinih kuća na dužnost, koja ih čeka toga dana. Ta dužnost sastoji u tom, da svaki gospodar

[1]) U koliko mi je poznato, ne obavlja se to slavlje ni u kojem dalmatinskom selu, do u Bibinju.

od kuće ima kolegjanima udijeliti po jedan pšenični kolač (ili u zamjenu ovoga po banicu = 10 novčića), 2 do 4 litre vina i po naramak drva.

Što sakupe, to prenose kolegjani u crkvenu kuću.

Po večeri tog dana svi muškarci (ženskom spolu nije dopušteno prisustvovati toj svečanosti) sakupe se u dvoranu pomenute crkvene kuće. Kad je sve na okupu, poreda se pučanstvo u avliji iste kuće i pod vedrim nebom. Kolegjani užgu vatru, koja se nazivlje vatra-koleda, a to jer se uz nju pjeva. Pošto se koleda nažgala, posjedaju uz nju na drvene klupe, dočim mlagjarija posjeda po avliji, kako ujagmi. Iza toga podigne se najstariji i drži sakupljenom narodu prigodno slovo; bodri ga na ustrajno čuvanje tog najmilijeg običaja i na slogu. Na koncu tog govora ponuka dva starca da pozovu popa (župnika), da bi im došao blagosloviti vatru-koledu i prisustvovati svečanosti, koja ima da se obavi te noći.

Zatim dignu se dva starca i dozovu župnika, koji, došavši, blagoslovi koledu. Po blagoslovu posjedaju svak na svoje mjesto i otvore razne govore, a najviše o svečanosti, o uregjenju vojske i o potrebama grada. (Kroz tu noć selo dobiva ime „grada", a seljakinje budu „gospogje".)

Iza toga diže se na noge jedan od najstarijih staraca, koji zapovijeda da se otvori svečanost krunisanja pucanjem mužara. Mužar zagrmi, a muškarci iz kubura (malih pušaka-pištolja) navješćuju (pucanjem) gradu otvaranje svećanosti. Nakon pucanja proslave zvona po crkvama. Pučanstvo, koje je ostalo kod kuća, hrli veselo sabranoj braći.

Zatim zbor staraca pod vedrim nebom izabire vojskovogju i predaje mu vrhovno zapovjedništvo nad vojskom. Izabrani vojskovogja diže mladež i naregjuje joj, da se pripravi oružje, dočim se zbor staraca sa župnikom odstrani u zbornu-komoru, koja je okićena trobojnicama, sagovima i javorom. Ostalo pučanstvo veseli se pod vedrim nebom, a „gospogje" rasvjetljuju svoje kuće i pomoljavaju se prozorima, da barem s daleka čuju slavu te krasne zabave.

Netom je vojskovogja uredio vojsku, imenovao časnike i podao svoje zapovijedi, unigje i on u zbornu komoru. U avliji stoji cika i veselje pučanstva.

Netom se u vijećnici kralj izabrao, izagje iz vijećnice glasnik i navješta puku, da se kralj izabrao, da se dvor primiče, te da se s toga mir uspostavi. Neopisivo veselje obuhvati pučanstvo; „časnici", koji u avliji čekaju naredbe, lete k „vojski", koja je van avlije poredana na trgu sv. Roka, zvona s nova proslave, mužari gruvaju. Vrata od avlije crkvene kuće rastvore se, vojska se primiče uz udaranje bubnja. Uz to počne se primicati dvor. Prvi izlaze četiri starca u lijepoj narodnoj nošnji, za njima stupa kralj, za ovim vojskovogja s dva velika časnika, a za ovima zbor staraca, takogjer u sjajnoj narodnoj nošnji.

Kralj stupa k vatri-koledi na prijestolje, koje mu megjutim prirede; kraj njega uz prijestolje zbor staraca, sa strane po šest odabranih momaka za osobnu stražu kraljevu. Sve je na nogama a puk kliče kralju: Živio, živio, živio! Mužari gruvaju, zvona slave, vojska daje počast.

Za ovim jedan starac nosi iz zborne komore na zlatnoj tepsiji krunu, drugi nosi na srebrnoj žezlo s jabukom, jedan treći plašt, a napokon jedan četvrti zlatnu sablju. Sve ovo prihvaćaju starci, koji su uz prijestolje, jedan od njih stavlja kralju krunu na glavu, drugi ga zaogrće kraljevskim plaštem (narodna kabanica, krasno izvezena svilenim koncem), treći dodaje mu žezlo s jabukom, a četvrti opasuje mu sablju. Uz ovo se postavi vojskovogja na čelo vojske, koja daje počast, dočim pučanstvo kliče: Živio mili kralju, živila vojska i mila domovina!

Netom se kralj posve spremio, glasnik daje znak da se pučanstvo umiri i da zvona časkom prestanu. Bubanj udari, vojska stavlja puške uz noge. Kad se sve stiša, kralj zahvaljuje narodu na časti, na koju ga je uzvisio nedostojna, i traži podanost od puka i vojske. Nakon slova zbor staraca stupa pred novoizabranog kralja, koji stoji s krunom na glavi, kleknu pred njegove noge, ljube mu ih, i zaklinju se da će mu ostati vjerni. Pučanstvo za ovima kliče i obećaje vjernost do zadnje kaplje krvi. Vojskovogja sa cijelom vojskom daje prisegu vjernosti. Nakon prisege novoizabrani kralj sjeda na svoje prijestolje, vojska puca u zrak, zvona proslave, a pučanstvo u klicanje i pjevanje.

Zatim se pozatvaraju gradska vrata i postave svugdje straže, ostala vojska poreda se na trgu uz pomenutu crkvu, a kolegjani uz to priregjuju kralju i cijelomu pučanstvu sjajnu večeru. Na večeri su vojskovogja i častnici uz starački zbor pri trpezi kraljevoj, a ostalo pučanstvo blaguje na zemlji, sjedeći i kad i kad nazdravljući kralju i dostojanstvenicima uz gusle i udaranje bubnjeva.

Poslije večere vojska se razigje po gradu i pita u „gospogja“, da im sa prozora dobace ruškpija[1]) (neki stari mletački novac), bajama i pečenke. Ove im dobacuju i raduju se novom izabranom kralju. Straže po gradu često se mijenjaju, pošto se tiče ruškpija, priganica, uštipaka i ostalog.

U avliji traje uzrujano i neopisivo veselje do osvita Ivanj-dana (27. decembra), te se vazda jede, pije, pjeva i puca, samo župnik ode ranije, a kralj sa dvorom, kad sunce grane, zahvaljujuć narodu i vojsci, krene svojoj kući, kod koje daje narodu rakije i uštipaka.

Na Ivanj-dan u jutro zaključi se slava sa dva sužnja, koje dva vojnika gone kroz selo vezana o nogama gvozdenim verigama, bodre ih da hodaju s njima od kuće do kuće. Ovi se opiru, bacaju se na zemlju i pitaju milost. „Gospogje“ prose tu milost i tješe ih rakijom i uštipcima. Kad se sve kuće poizredaju, kralj naredi da se sužnji otpuste, i tako se svršava ovaj krasni običaj navedenog selašca. **Mihovil Špunić.**

Неколико народних лекарија из околице Ливна.

Проти санџијама.

Проти санџији тешко је наћи прави лијек. Али ето су људи и њој мало по мало стали на крај. Има говеда, која у ноћи мичу. Свако говече не миче у ноћи. Оно говече, које у ноћи миче, има у себи панзер. Панзер је округао комад меса колик дјечији топуз или јаје. Кад се оно говече буде клало, ваља му панзер потражити. Ко зна, што је он, лако ће га наћи. Овај панзер треба да метне под језик онај, кога муче санџије, па ће одмах престати. Дођу ли и пошље тога санџије, опет нека се метне панзер, па ће убрзо уминути.

Проти лишају.

a) Ако си лишајив, окружи лишај иглом, па се не ће даље преко оног круга ширити и убрзо ће се сасушити.

---

[1]) Riječ **ruškpija** čuje se jedino te noći u seljaka, a onda nikako kroz cijelu godinu.

б) Ово је још сигурнији лијек. Окружи лишај иглом. Иза тога превуци га у унакрст, али прије тога потражи у памети кућу, гдје живу четири брата. Сваки овај дио намијењи једном брату, па ће ти лишаја нестати.

Да не мокриш у сну.

Нађи шупаљ камен, помокри се, — с опроштењем говорећи, — кроз њега, па га баци преко себе. Кад то учиниш, хајде управ кући и не обазири се натраг. Кад дођеш кући, чим прекорачиш први праг, реци: „Ја се до сада мокрио пода се, а одселе не ћу“. — И божијом помоћи не ћеш се више никад пода се у сну мокрити.

Проти главобољи.

Ако те глава у одређено вријеме (наступ) забаља, нема ти пречег лијека, него отићи на велики петак у цркву, па се двапут провући испод стола и прекрстити се.

Прије тога помоли се Богу по свом закону и подај штогод гробу, — колико од срца пође, — па се не бој, да ће те икад више забољети.

Проти грозници.

Грозница је немила болест. Боже сачувај од ње и највећег душманина. Човјек здрав, а умире. Стисне ти га, брате, око врата, па му не да дахнути. Све очи бечи у греду, а јечи као вô храњеник. Али Бог је милостив, па се и за њу нашла љекарија. Нема ти пречег лијека, него ухвати ону зелену жабицу (гаталинка), што се на лист пење, а зелени се попут траве зелене. Њу ухвати, живу распарај, па одмах с њом на врат. Здрав си сигурно за двадесет и четири сата као од мајке рођен, осим ако је драги Бог, — хвала му и слава, одлучио у својој провидности, да ти од грознице хеџел буде.

Проти избацивању крви.

Оно ти био у нас (у Ливну) некакав Шаћир ефендија, турски хећим. Бѐ наког хећима није било у три кадилука. Он, док те је видио, одмах је могао оферчити, шта ти је.

Тако мене један пут спопала некаква мука у прсима, дахнути не могу. Бацам ти ја, друшковићу мој, крв у шеснаест. Не знам, шта ћу. Препао се ја, није фајде крити. Мислим: ваљда је већ дошао земан, да се мре. Неко ми у то вријеме рече:

— Шта не зовеш Шаћир ефендију?

— Каква болан Шаћир ефендију; мени нема лијека.

— Не буди бена, већ га зови!

И ја послушам.

Кад дође Шаћир ефендија и сазнаде, шта ми је, учиниће: То није ништа, за то је лако. Узми говеђију слезену, па је испеци на бијелом луку и зејтину. Тако учини за два, за три јутра и то изи на штесрце.

Ја, вјера је, учиним, како ми је рекао, па ево ме и дан данас чин-читава.

Трептање ока.

Око може трептити. Кад трепти капак лијевог ока, видјећеш нешто, што ти није драго. Трепти ли десно око, видјећеш нешто, што ће ти бити врло драго. Неке жене и дјевојке могу набацити, да ти лијево око трепти. Ако ти с дјевојком ашикујеш, па је оставиш, онда или она сама, или ако она не зна, наговори другу дјевојку или жену, да ти трептање набаци. Сад да ти трептање престане, уђи у једну собу, гдје нема никога, па скидај са себе једно по једно хаљинче све до гаћа и кошуље и ударај с њим сад о један (лијеви) сад о други (десни) довратак и трептање ће престати, као да си га руком однио.

Јачмер на оку.

Реци кућавој жени, да јој што не даш, ето ти на око јачмера ко Амен Боже.

Јачмер инсану ништа не шкоди, али га је ружно видјети и смета ти гледати. Богу хвала, ласно га је излијечити. Свак за њега носи лијек уза се. Намажи га оном нечисти из уха, па је готова ствар; нестаће га прије реда. **Иван Кларић.**

Folklorističke bilješke iz Dalmacije.

Kolendranje (Koledanje) u spljetskom Velom-varošu.

Koliko ću reći o kolendranju (koledanju) u ovom članku, zabilježio sam u spljetskom Velom-varošu (Borgo grande), ali isti običaj susreta se i u ostalim spljetskim varošima: Dobromu (Dobri, talijanski Pozzobon), Manušu i Lučcu — i to, kako me uvjeravaju, sa nikakovim bitnim razlikama. Ipak mi je dužnost, a vrijedi spomenuti, da se u Velom-varošu, koji je najnapučeniji, najbolje podržavaju razni običaji, kao i razna vjerovanja, predsude, igre, zabave i t. d.

Varošani počimlju kolendrati dan poslije Božića večerom pa sve do noći „triju kralja“. Kroz to vrijeme nema večeri, a da se varošima ne bi razlijegala pjesma kolendrača. Obično biva da kolendraju muškarci, često njih dvadeset i do trideset. Ali ima opet kolendračkih družina, u kojima imade i djevojaka sa muškarcima. To se dogagja ovako. Ako u susjedstvu imade više momaka i djevojaka, pa ako i njihove obitelji žive u miru i u skladu, to se tada i djevojke znadu s njima uhvatiti u kolendračko kolo, a roditelji ih rado puste, ako se u tom kolu nagju barem dva postarija oženjena čovjeka iz istog susjedstva. Takovom prigodom mlade i jedre varošanke navlače na sebe najljepše odijelo i najljepši svoj nakit, ponajviše zlatni a rjegje koraljni ili srebrni.

Družina se odluči koji dan prije, komu će otići kolendrati, pa često biva, da ona poruči barem dan prije dotičnim obiteljima, da će ih pohoditi, ali to ne čini uvijek. To se obično dogagja onda, kad je veći dio kolendrača u užim odnošajima sa jednom obitelji, pa joj s toga poruči, neka im se može nadati, jer svaka obitelj, za svoje ravnanje, voli kada znade, da će dobiti u pohode kolendrače.

Družina kolendrača zaputi se okolo „Zdrave Marije“ ili kad se smrkne. Kad se je sakupila, svi dogovorno odrede, kojim će redom komu otići kolendrati ili „ispje-

vati 2, 3 štrofe". Obično biva, da najprvo odu k manje poznatima, a u zadnju ondje, gdje su najbolje poznati i tu se najviše zaustave, jer ih tu najbolje i goste.

„Štrofa" (talijanski strofe) znači upravo kitica, ali kod varošana, u ovom slučaju, kako će se sada vidjeti, znači stih.

Ako dotična kuća imade „balaturu" ili „sular", to se družina uspne na isti, ako pak nema, to družina stane u dvorište pred kućna vrata i tu se razdijeli u dva odjela: s jedne strane nekoliko muškaraca i nekoliko djevojaka, a tako isto i s druge. U koliko sam doznao ispitivajući, s jedne strane se poredaju deblja, a s druge tanja grla. Jedan odjel (deblja grla) „piva", a drugi (tanja grla) „pripiva".

Kolendranje u varošu zove se cijeli večernji čin, recimo pjevanje ili zabava, dočim „kolendra" zove se ona pjesma, koju družina ispjeva u dvorištu ili balaturi pred zatvorenim vratima. Kad je družina ispjevala „kolendru", tada domaćin otvori kućna vrata i ona stupi do kućnog praga.

Najobičnija „kolendra" je ova:

„Zdravo časti od poštenja,
Isusova porogjenja;
U Betlem se Isus rodi,
Da svoj puk on oslobodi.
Došli smo vas pohoditi,
Porogjenje navistiti;
Došli smo vas pozdraviti
I s pismom vas počastiti,
I nazvat vam dobre fešte,
Dobre fešte od Božića
I početak od godišća,
A još tomu i tri kraja,
Prijatejim kako vaja;
Mlado lito stanovito,
Rodilo vam uje i žito."

Svaki stih od „kolendre" kao i drugih, koje ćemo zabilježiti, jedan odjel do tri puta pjevajući opetuje, pa onda drugi odjel odma isti stih opetuje do tri puta pjevajući, dok tako redom stih po stih, ne ispjevaju svu pjesmu. — Poslije kolendre družina, kako rekosmo, stane na kućni prag, pa će tu pjesmom da pozdravi domaćina, domaćicu i ostale, pa i služinčad.

Pjevaju još i slijedeću „kolendru":

„Božić nam je osvanuo
I svu zemlju osmrznuo;
Došli smo vas počastiti
I kod vas se istepliti.
Nemojte se dišturbavat,
Niti vele još smantavat:
Kad je vina i rakije,
Tu već mande vama nije.
Čestito van dan Božića
I početak od godišća,
Mlado lito stanovito,
Rodilo vam uje i žito."

Kako mi rekoše, imade još i drugih „kolendra", ali su ove dvije najobičnije: druge, za sada, nije mi bilo moguće zabilježiti.

Kad domaćin otvori vrata, družina stupi na prag i pjesmom pozdravi najprije domaćina:

„Ovu kantu ostavimo,
Drugu tako upravimo,
Gospodara pozdravimo.
Došli smo te pozdraviti,
Tebe....[1]) počastiti,
U kuću te pohoditi,
Kao pravog prijatelja,
Nek ti bude svaka želja
I u kući još veselja.
Zdravo... naš pošteni,
Prijateju poljubljeni,
Od svakoga još čašćeni.
Zdravo ... naša diko,
Jer veselje imaš lipo,
A ni oko ni ti slipo.
Sve te falu judi stari,
Da ti jesi čovik pravi,
Megju njima odabrani;
Ja san jio kruha rešća,
Nisam jio kruha plešća,
Poznaju te sve do Trešća;
U toj tvojoj desnoj ruci,
Tičice su strašni vuci,
Poznaju te Vlasi i Turci."

[1]) Svagdje, gdje vidiš piknjice, valja staviti ime dotičnog ili domaćine.

Družina uvijek najprvo bez iznimke pozdravi domaćina. Drugih stihova, kojima bi ga pozdravljali, nijesam uspio da zabilježim, a valjda da ih i nema. Ova pjesmica je karakteristična i s toga, što su u njoj po tri stiha zasebice jednako rimovana, pa i ako je kadšto rima nepravilna; takovih rima u našim popjevkama nije baš teško naći. Pošto je družina pozdravila domaćina, to ona, bez da prekine pjevanje, prihvati da pozdravi domaćicu, a to slijedećom:

„Ovu kantu ostavimo,
Drugu lipje prihvatismo,
Tvoju ženu pozdravimo.
Oh .... naša diko,
Ni ni tebi oko slipo,
Pak veselje imaš lipo;
Svaka tebe fali stara,
Da ti jesi žena prava,
Megju njima odabrana.
Ja sam jio kruha rešća,
Nisam jio kruha plešća,
Poznaju te sve do Trešća;
Ti si prava domaćica,
Kako triba kućanica
I tvog muža drugarica.“

Pošto je družina pozdravila domaćicu, tada prihvati da pozdravi najstarijeg njezinog sina, a to, kako i prije, bez da prekida pjevanje, sa slijedećom:

„Ovu kantu ostavimo,
Drugu lipje prihvatimo,
Sina ... pozdravimo.
Oh ... naša diko,
Ni ni tvoje oko slipo,
Pak veselje imaš lipo;
Sve te falu ljudi pravi,
Da ti jesi mladić pravi,
Megju njima odabrani.
Ja sam jio kruha rešća,
Nisam jio kruha plešća,
Poznaju te sve do Trešća.
U toj tvojoj desnoj ruci,
Tičice su strašni vuci,
Poznaće te Vlasi i Turci.“

Ako je dotični stariji sin oženjen, to mu pri koncu ispjevaju još i slijedeća tri stiha:

„Proletili golubići,
Tebi zdravi svi ditići,
Kako sivi sokolići.“

Umjesto da napravim neke primjedbe, ragje ću ovdje da opazim nešto u nastavku. Karakteristična su zbilja dva stiha, u kojima je govora o kruhu „rešću“ i o kruhu „plešću“.

Kruh „rešć“ jest onaj kruh, koji je dobro uskisnuo te narastao, a kruh „plešć“ jest naprotiv onaj, koji nije dobro uskisnuo, te je u peći zakržljao. Nego, ta dva naziva protežu se i još na nešto. Kruh „rešć“ znači onaj kruh, koji je napravljen od finoga brašna ili od samog brašnenog cvijeta, dočim kruh „plešć“ znači onaj, koji je napravljen od samog pšeničnog brašna niže vrste; prvi zovu još „bili“, a drugi „crni kruh“, U varošu težačke kuće jedu pretežno crni kruh, t. j. kruh plešć. Megju varošanima može se često čuti, kad se ko naljuti na koga, da mu veli: „ma, volio bi ga udrit, dat mu jednu i t. d., nego jist kruha rešća.“ To dolazi odatle, što tako često ne rabe kruh „rešć“. Na otoku Hvaru n. pr. može se čuti po selima: „volio bi mu dat jednu, nego mesa jist“. U Velom-varošu, a i u ostalima, u koliko mi kazaše, po tomu, da li jedna obitelj jede kruh „rešć“ ili plešć“, mjeri se njezino veće ili manje blagostanje. Kad ko hoće n. pr. da nekomu kaže, da je dosta imućan, obično biva da mu reče: „e, lako je za tebe, ti jiš kruha rešća“, a kad uz to hoće da istakne svoje siromaštvo, tada još nadostavi; „a ja kruha plešća“. — Kad sam zapitao, što bi značila ona tri stiha, koja svršavaju sa: „rešća-plešća-Trešća“ —, rekoše mi, da je to kao neka vrsta pohvale, jer da su ih počastili lijepo sa kruhom rešćom; iste stihove, kako ćemo vidjeti, pjevaju i u pjesmi zahvalnici, a to dokazuje istinitost pomenutih riječi o njihovom smislu.

Nešto me nuka, da rečem jednu i o tri stiha, koji svršavaju sa: ruci-vuci-Turci. Sa ta tri stiha apostrofiraju ga kao junaka, veleć mu, da su u njegovoj desnici vuci kao ptičice, a što ga poznaju Vlasi i Turci, to se odnosi na prošle ratove sa Turcima, o kojima se može i danas čuti kako štošta pričaju. — Kako njega junakom, tako mu ženu apostrofiraju kao dobru domaćicu i kućanicu, a njezinoga sina isto tako junakom, kao i muža joj; i u njegovoj su desnoj ruci vuci kao ptičice, ali glede Vlaha i Turaka vrijedno je istaknuti, da se u pozdravnoj pjesmi veli, da će ga istom oni upoznati; on je dakle u istinu junak, ali mu još treba da se ogleda na kreševu.

Karakteristični su i oni stihovi, u kojima se pozivaju na kazivanje starih ljudi, da dokažu dotičnomu ili dotičnoj, da je „čovik pravi“ ili „žena prava“. Po tomu se vidi, u kolikoj su cijeni starci kod varošana; pa i jesu u istinu.

Kad sam zapitao, što znače tri stiha, koji svršavaju sa: diko-slipo-lipo, s obzirom na oko, neko mi reče, da je „lipa stvar imati oči zdrave, da je to najlipje blago“, a neko opet, da to znači, da dotični „nije glup ili bedast“.

Pošto su pozdravili starijega sina, pozdrave zatim, ako je oženjen, njegovu ženu. Nju pozdrave istom pjesmom, kojom i domaćicu, samo što pri koncu dodadu još ove stihove:

„U dičici plodna bila
I svih zdravo porodila
I u zdravju odgojila.“

Sve ostale momke u kući, koji su oženjeni, pozdrave kao i starijega, a isto tako i njihove žene; razlika je tek u imenu. — Neoženjene momke ovako pozdravljaju:

„Ovu kantu ostavimo,
Drugu lipje upravimo,
Momka ... pozdravimo.
Valja nam se veseliti,
Valja ... oženiti,
Drugaricu odrediti.
Divojčicu dobra roda,
Nek s njon (m) ima i poroda,
Kako ribe slana voda[1]).
S onon bandon od Pojica,
Da mu budu rodna dica
I rumena jošti lica.“

U ovoj pozdravnoj pjesmi još imadu tri konačna stiha, ali jer su oni prilično pornografične naravi, a k tomu, jer ne sadržavaju ništa osobita, ja ih izostavljam. Zabilježiti mi je ipak, da ih kolendrači tek onda pjevaju, kad u njihovom društvu ne imade ženskih glava.

Kako rekoh, družina pozdravlja i domaće sluge, ako ih imade. Pozdravlja ih općenitom pjesmom:

„Ovu kantu ostavimo,
Paka zadnju prihvatimo,
Vaše sluge pozdravimo.
Srićni bili, uvik virni
I rad tega uvik mirni
I u polju jaki i silni.
U poštenju vi služili,
Gospodarin (m) ugodili
I lavuru[2]) odolili. —
Da ste zdravi i veseli,
Uvik, vike — tako budi!
Amen!“

Dogodi se kadšto, da u kojoj kući imade koji sluga već od više godina, pa zato za njega imadu posebnu pjesmu, koja se donekle odnaša i na gospodare, pa radi toga i jeste karakteristična. Evo je:

„Ovu kantu ostavimo,
Paka zadnju prihvatimo,
Slugu ... pozdravimo.
Pošteno ti staro čelo,
Da si zdravo i veselo,
Nikad tužno, ni dreselo.

[1]) More.
[2]) Talijanska riječ lavoro = radnja.

Sve te falu judi stari,
Da ti jesi sluga pravi,
Megju njima odabrani.
S dobrima si ti judima,
Pa si s tega i drag svima
I muškima i ženskima. —
Da si zdravo i veselo,
Uvik, vike — tako budi!
Amen!"

Pošto je družina ispjevala zadnju „kantu", gospodar od kuće dade im znak da mogu unići; sve dotle oni ostaju pred vratima. Ako imadu da kolendraju više obiteljima, to radi kratkoće vremena, poslije prve ili druge „kante" naglase posebnom „kantom" da pospješe pozvati ih. Evo je:

„Dobri ste nam prijateji
I još znanci obljubjeni,
Od svakoga vi fajeni,
Al nam jošter vaja poći
I pivati do polnoći.
Otvorite vaša vrata,
Jer je ovo zadnja kanta,
Vam na radost i veselje,
U sve vike, vikov — amen!

Na to ih gazda dozove, obično ovim riječima: „Intrajte, braćo! Moja vam je kuća otvorena ka pravim prijatejima i znancima. Ni ja ni moja fameja ne ćemo nikad zaudobit veselje, kojim ste nas počastili. Intrajte, braćo, nismo još sve izili; naće se još čagod, pak ćemo razdilit ka prava braća. Intrajte, braćo — a došlo i vama na dobro i na spasenje sveto porogjenje, mlado lito i ostali sveci."

Družina posjeda okolo komina, gdje ih pogoste. Najstariji počme da nazdravlja. Obično najprvo nazdravi nevjesti i ta je, po neki način, kao uvodna nazdravica. Evo je:

„Ti nevista ne bud lina,
Ustani se iz komina
I pripravi bocun vina,
Jedan vodna, drugi cila,
Jer družina ova bi piła,
A jere bi ča pojila.
Još daj kruha i rendijaša[1])
I još sira, čast je vaša,
I još dika vaša i naša.
I još više jednu tuku,
A za našu trud i muku,
A u ovu desnu ruku."

Na pošljednje riječi ona mu pruži vrč s vinom, a on, pošto se napije, usklikne: „Bila zdrava i vesela, ti i svi u kući, koliko ih god ima". Na to cijela družina: „živili, živili, živili!" Treba spomenuti, da gornju nazdravicu nazdravljač ne pjeva, već ju, po neki način, deklamuje.

Evo još nekoliko nazdravica: 1. Tri potoka priko kuće: jedan kruha, drugi vina, treći svake boje milosti, a po božjoj kriposti. 2. Divojčicu... vaja pozdraviti, jer je vaja brzo udomiti. 3. Na prvi novembra dolaze svi sveti, pomoga nas Isus sveti, koji je propeti. 4. Na momu pivanju nima sada mande, časno te pozdravjam, ime ti je Mande. 5. Ja sam jio kruha baš od bile muke, a iz ove desne ruke; ja sam jio mesa, ali ne od prča i napi se vina iz ovega bilega vrča. 6. Spasitelj se je rodio u kipu od ditića, bog da ... malena sinčića. — Još imade raznih ovakovih nazdravica; ja sam tek ove mogao da zabilježim. Poslije svake nazdravice prihvati cijela družina: „A sad Bože budi faljen s Divom Majkom uvik amen", a na to se nazdravljač napije i dade drugomu vrč da nazdravi. Kad se je napio, usklikne „živili", a družina ga poprati sa trokatnim „živili".

Kad su svršile nazdravice i kad družina hoće da ode, preuzme ovako riječ, obično najstariji u družini: „Bog vas pozdravio i Divica Marija; sada svi ukupno zavičimo: živio ili eviva". Na to cijela družina zapjeva oprosnu pjesmu, obično: „Mnogo jeta sretni bili, mnogo jeta živili i t. d."

---

[1]) Pod riječi: rendijaš razumjevaj purana, tukca, a to s toga, jer se on rendi, t. j. šepuri ili koći.

Na odlasku družina pred vratima opet zapjeva koju pjesmu, ma bilo koju. O takovim ću pjesmama progovoriti u svoje vrijeme u posebnom članku: „Večernje i noćno pjevanje u spljetskim varošima“, koje se u koječemu razilazi sa takovim pjevanjem n. pr. na otoku Hvaru, o kojemu sam već prije progovorio.

Ovoliko sam mogao da zabilježim o kolendranju (koledanju) u spljetskim varošima.

Pričanje o kugi.

Pred par godina umrla je u spljetskom Velom-varošu preko devetdesetgodišnja starica Stipetinka, a tako su je uopće zvali, jer je njezinom mužu bilo ime Stipe (Stjepan), a i njega su pretežno zvali Stipeta. Stipetinka znala je da priča svakojakih lijepih i zanimljivih stvari. Ja sam po njezinom kazivanju koješta zabilježio, a danas iznosim njezino pričanje o kugi.

U Velom-varošu ljudi štošta pripovijedaju o kugi. To ću pri koncu, a ponajprije da vidimo što Stipetinka priča.

Stipeta je imao u Dujmovači kod Solina jedno polje ili vinograd. Imao je i nešto drugoga polja, ali je u to najvolio zalaziti, pa ga sam i obragjivati. Stipeta je bio čovjek pobožan, pa su ga s toga često i napastovali razni zli duhovi, ali im se je on pomoću vjere i svetoga krsta uvijek junački opro. To Stipetino polje zvalo se je Karepovac ili Turnovac. Prije nego što se dogje do Karepovca, imade na putu od Solina crkvica Svetoga Dujma. Stipeta, svaki put kad bi otišao u polje, zašao bi u crkvicu da se pomoli, a isto tako kad bi se vraćao. Jednoga dana on da će u crkvu, a pred vratima jedna žena, ružna, duga i mršava lica, crnih i raspuštenih kosa, iscerenih zubi, košćunastih ruku, dugih i kljastih nogu. Ona zamoli Stipetu da ju ponese do Karepovca, ali prije nego što ode u crkvu, jer da joj se žuri. Kad su bili u Karepovcu žena ga zamoli, da ju postavi na jedan kamen prama suncu, a u večer opet da ju ponese natrag do crkve. Kako je Stipeta bio od malo riječi, on ju nije ništa zapitao. Na povratku Stipeta htjede u crkvu, ali ga žena od toga odvrati — i on je posluša. Al dogje dan i Stipeti dodijalo nositi ženu, tim više, jer uvidi, da je ona kriva što već nekoliko dana ne zalazi u crkvicu.

— Ama kumo, kaži ti meni pravo, ko si ti i za što te ja moram svakoga dana nositi na svojim legjima do Karepovca i opet natrag?

Stipeta upita, ali žena ni mukajet.

— Zaklinjem te Bogom i blaženom divicom Marijom, kaži mi.

Ali žena ni da bi pisnula.

Zaklinjao ju Stipeta sad ovim svecem sad onim, sad ovom sveticom sad onom, ali žena svejednako šutila — i od naslade samo zube cerila.

Najposlije će Stipeta:

— Zaklinjem te, ženo, svetim Antom od Padove, svetim Antonom od ognja i svetim Fabijanom i Šebaštijanom[1]), da mi kažeš „sve lipo ča san te zapita“.

Na to žena problijedi i progovori:

— Kad si me zakleo tima svecima, valja da ti sve kažem. Ja sam kuga — i morila sam svijet u Velom-varošu, dok u njemu nijesu postavili kipove onih triju svetaca, koje ja ne smijem imenovati. Gdje se nahode ta tri sveca, ja ne smijem mòriti. Nego, meni vrag dopusti da te napastujem, ne bi li se ti kako odrekao crkve i vjere, pa

[1]) Ti sveci nahodili su se u Velom-varošu u ulici u kojoj je stanovao Stipeta, a i danas se nahode.

skinuo iz varoša pomenute svece — i onda bi ja bila mogla opet u varošu möriti. A što sam se od tebe dala nositi u Karepovac, evo ću ti kazati: u Karepovcu sam bila uvijek u tvojoj blizini i tako te mogla neprestano napastovati, a s toga sam te kod crkvice dočekivala i do crkvice se dala natrag nositi, da ti uzmognem zapriječiti ulaz u nju. A što sam se od tebe davala položiti na kamen prama suncu, znaj da je tomu uzrok, što ja od sunca dobivam život i snagu.

Onda će joj Stipeta:

— Prokleta ženo, nesretna kugo, zaklinjem te i preklinjem Bogom svemogućim i blaženom divicom Marijom i svima svecima i sveticama božjima, a navlastito svetim Antonom od Padove i svetim Antonom od ognja i svetim Fabijanom i Šebaštijanom i još svetim Rokom, da se oslobodiš od mene i od moga mjesta — i da me već ne napastuješ ni u dobru ni u zlu.

Kad je to čula kuga, pripovijeda Stipetinka, ona je uz silni štropot, kao da se je cijela jedna planina srušila, iščeznula — i od tada nije više napastovala njezinoga muža. Od onda u Veli-varoš nije više nikada došla da möri svijet.

Stipetinka je to pričala takovim uvjerenjem, kao da se je sve to u istinu dogodilo njezinom mužu.

*

Inače u Velom-varošu može se čuti koješta pripovijedati o kugi. Pričaju, da je nazad mnogo godina neka žena bila teško sagriješila, pa da je Bog za kaznu bio poslao na nju kugu da je umori — i da je ona mörila griješnike sve dotle, dok nijesu u varošu postavili kipove pomenutih svetaca. — U istomu varošu neki kažu da kuga imade kopita i rep poput konja, a nekoji opet i to, da mijauče poput mačka, kad ide da möri.

Kuga je za velovarošane strašna pojava. I danas možeš čuti, gdje žene vele jedna drugoj, kad se porječkaju: „Kuga te umorila ili izila ili odnila!“ Kad je žena koja odviše zločesta, to joj kažu: „Prava je kuga; kao kuga; nebi toga ni kuga učinila“ i t. d. Inače to se može čuti i drugovdje u Dalmaciji, a navlastito na otocima Hvaru, Braču i Visu, na kojima otocima, barem do sada, nijesam mogao zabilježiti nikakovo kazivanje o kugi, već jedino veliku pobožnost sv. Roku, kao zaštitniku od kuge.

Mörina ili möra.

U „Glasniku“ od 1897., br. 3. bilo je govora o „möri“ na otocima Hvaru i Braču.

Izmegju hvarskih i bračkih seljaka, te spljetskih varošana, susreta se u mnogo čemu neka srodnost. Te srodnosti mi ćemo postepeno iznositi na svjetlo. Danas ćemo progovoriti o mörini ili möri u rečenim varošima s obzirom na članak o möri na pomenutim otocima.

Najvećom sjegurnošću pripovijedaju, da mörina hoda u noći od jedanaeste pa do jutrnjega zvona. Dolazi samo onda, kad već svi u kući spavaju, a da ju ne čuju, kažu da obuje tanke papuče „cavate“ i da se može uvući kroz škulju od ključa. Čovjeka ili ženu počne pritiskivati od nogu pa prema glavi. Vjeruju još, da dok je djevojka, da je dotle möra, a poslije postaje višćicom. To i skoro sve ono, što je rečeno o möri na pomenutim otocima, pripovijedaju i u spljetskim varošima o mörini.

Slijedeće nijesmo čuli nigdje drugdje, ni na Hvaru, ni na Braču:

Uopće varošani drže, da je veoma teško uhvatiti mörinu. Na Hvaru i Braču vjeruju u razna sredstva, po kojima se je može uhvatiti, a mi smo ih zabilježili. U ta ista sredstva vjeruju i varošani, ali uz ova ima kod njih još jedno, veoma karakteristično sredstvo.

Onaj, koji se boji, da će mu doći mörina u pohode, učiniće najbolje, ako ubije jednoga gavrana i spremi njegovu žuč. Kažu, da je najbolje uloviti gavrana, jer da puščano tane može da mu razlije žuč po tijelu. Istu žuč, čovjek, kada legne, treba da stavi na svoje tijelo, a k tomu mora ležati uspravno na legjima, te ne smije da prekrije noge, a ruke valja da podmetne ispod glave. Mörina će isto doći, ali žuč od gavrana ne će dopustiti da usne; budan će dočekati mörinu. Kad mu je mörina došla do polovice života, tada valja da poskoči i da ju uhvati, ali samo za kose, a to mu je lako, jer vjeruju megju ostalim, da mörina ide da duši raspletenih kosa. Blizu kreveta valja da imade jednu tikvu vinicu ili kako još kažu pijaču i jedan čep; jednom rukom valja da zgrabi tikvu a drugom mörinu, pa joj primakne glavu k otvoru i tako može da ju zatvori, ali da mu ne izbjegne, mora dobro svezati i začepiti tikvu.

Vjeruju, da se ona može lako pretvoriti u razne životinje. Ona ga tada stane moliti, da ju pusti, jer da bi ostala za uvijek osramoćena. Ali on, prije nego ju pusti, valja da ju zakune ovim riječima: „Molim te i zaklinjem te Bogom živim, blaženom divicom Marijom, angjelom arkangjelom i svima svecima i sveticama božijim i mlikom materinim, da mi doješ sutra rano u zoru po zajam i da doneseš sa sobom kudiju, bičvu ili košulju.“ Kad ju je tako zakleo, može da ju pusti, a ona mu zorom dogje da joj štogod uzajmi. Na taj način ona poslije ne dolazi više k njemu; ne samo ona, al ni ikoja druga mörina.

Toliko o mörini u spljetskim varošima.

*

Kako u spljetskim varošima vjeruju, da se razni duhovi po noći skitaju vani, to kažu, da čovjek dobro čini, ako nosi sa sobom žuč od gavrana, kad ide po noći na put, jer da tako ne može usnuti, a da usne, da bi mu tada mogli lakše nahuditi duhovi.

Odakle i zašto tolika moć u žuči gavrana, ne dade se po kazivanju tačno opredijeliti; nekoji nam rekoše, da s toga, jer da gavran nikada ne spava i da drži uvijek otvorene oči; nekoji pak kazuju, da je to zbog toga, što je gavran ptica prokleta, budući da ždere ljudsko meso.

Bajanje o dječijem pupku.

Na ovdje opisano bajanje o dječijem pupku, koje je valjda prošireno po cijeloj Dalmaciji, ja sam naišao u nekojim mjestima, naročito u Spljetu i Šibeniku, pa onda na otoku Hvaru.

Osmi, najdalje deseti dan, novorogjenčetu otpadne pupak ili pupčić. Primalja, koja je do toga dana dužna zalaziti k djetetu, dade pupčić majci u pohranu, a ova ga je dužna čuvati, dok joj dijete ne dostigne petu, šestu ili sedmu godinu, a tada mu ga dade da ga razriješi. Ako se dijete pri tom poslu ljuti te se pokazuje nestrpljivo, to je znak, da će ono biti takovo za cijeloga života, ako pak ne, tada obratno; razriješi li ga brzo, to je znak da će biti pametno i da će brzo i lijepo obavljati svoje poslove,

ako pak ne, tada obratno; ako ga ne razriješi, već prekine konac, to je znak da će svoje radnje prekidati.

Prema tomu, kako se dijete uopće pokaže pri tom poslu, nagagja se, kakovo će ono biti u životu.

Kad je dijete razriješilo pupak, ne valja ga gdje mu drago baciti; treba ga zakopati ispod jednog ružinog stabla, po mogućnosti megju žilama, a dijete će za to dobiti lijepu rumenu boju u licu i biće uvijek zdravo. — Mimogred ću tek kazati, da sam u svoje vrijeme na majčinu molbu najvećom ustrpljivošću razriješio pupak, pa ipak — danas ne mogu odviše da se pohvalim svojom ustrpljivošću.

U ostalom, ako to pričanje i nije istinito, svakako je zanimljivo.

Antun Ilija Carić.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Sarajevo, april—septembar. **1899.** Сарајево, април—септембар.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Пучка кућа у Босни и Херцеговини.

Написао

др. **Рудолф Мерингер,**

проф. бечке универзе.

Превео студ. фил. Анто Ловрић [1]).

(Са 2 табле и 90 слика у тексту.)

А. Циљ и сврха истраживања куће уопће.

Није тому давно, откако је потање проучавање пучке или како се обично вели сеоске куће постало битним дијелом културног истраживања. До пред каковних 20 година скупљало се додуше и описивало све, у чем год се мислило да се огледа пучка душа, као што су то наваде, обичаји, приче, приповиједетке, пјесме, плесови, весеља и празновјерја, али да би се модерни народи у самој њиховој кући потражили и кућна култура испитала, та мисао није ни великим истраживачима прошлих генерација сунула у главу.

Премда је проучавање класичне старине већ одавна постало важном дисциплином, то ипак нико се не досјети, да се што такова започне и за наше модерне народе па да им се њихови баштињени станови проуче. Истом у наше доба откри се европска сеоска кућа, пошто смо већ прије од путника прибавили понешто знања о примитивним становима многих и далеких земаља.

Данас су те прилике кренуле на боље, премда нам још дуго не ће посве задовољавати. Данас свако припознаје вриједност оваког истраживања куће и зна, да је оно главно врело, окле се може упознати повјест културе којег народа. Свакако је број посленика код овог великог посла још и данас јако мален, па за то овај састављак иде за тим, не би ли како пробудио интерес за истраживање босанско-херцеговачке куће и нашао помоћника.

---

[1]) Молим, да се у двојбеним случајевима овај пријевод с њемачкога испореди с оригиналом, што ће наскоро изаћи у „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“.

Проф. др. Мерингер.

Сврха истраживања куће јесте, да се изнађе повјест куће и њезиних дијелова: повјест развоја сваког простора, сваког оруђа и то код свију народа. Овдје треба да изрично напоменемо, да се особине куће не дају одредити по језичним границама, оне нијесу нипошто штогод национално. Ми не можемо рећи, да Нијемци или Германи имаду неку одређену форму пучке куће, неку другу него ли Словјени, Романи или Мађари.

У план истраживања куће иде и то, да се опише живот у кући и на читавом кућишту; потребно је, бива, знати, како станари који простор употребљују и за што им је који. Исто тако треба добро знати, за што или за коју је потребу које оруђе. Што се тиче описивања кућног живота, даде се на жалост од нашег пословања на овом пољу још много штошта пожељети, чега овдје нема. Да се овдје што тачна и према истини на сриједу изнесе, од потребе је, да би нас о томе на темељу искуства они људи обавијешћивали, који неки крај због дугог боравка у њем добро познају.

Б. Средњо-европска, особито алпинска кућа.

Наше путовање по овој земљи, које имађаше сврху, да углави барем главну слику домаће кућне културе, те да потражи њезину свезу са другим страним културама, доведе наскоро до једноставног резултата, којему се сам истраживалац још није надао, наиме: босанска кућа припада са најважнијим својим дијеловима оној старој средњо-европској култури, која је Германима и Словјенима заједничка, она је од ове неки посебни огранак.

Од потребе је ову заједничку кућну културу изближе карактеризирати, а код тога не треба да се нимало на то гледа, колико су од овог блага поједини народи по свом културном раду привредили, јер ово питање — ако би се оно уопће икада више могло ријешити — данас сигурно још није ријешено.

Средњо-европска кућа настала је од једне посве једноставне темељне форме, која се налази и код других народа, што нијесу индо-европског подријетла. Та темељна форма јест кућица са нешто четвероуглатим темељем (испореди *слику 1.),* у средини је мјесто за огањ и то једна јама или можда већ нешто поврх тла уздигнуто огњиште, просто направљено од иловаче или камења. У том једитом простору становала је цијела фамилија дању и ноћу, у њем се кухало, јело и спавало. Стока је била смјештена изван куће или је пасла највећи дио године

потпуно на слободи. Ја зовем ову најпримитивнију кућу једноцелном, јер има један једити простор.

Према овој једноцелној кући, која се још и данас у многим крајевима Европе, а особито по шумама гдјегод сакривена и по брдима налази, чини двоцелна знатан напредак (испореди *слику 2.*). К овом огњиштном простору надошао је послије један други, посве различит од њега, у ком је било друго мјесто за огањ. Огњиштни простор, у коме се прије сав кућни живот проводио, постаде кухињом. Други простор била је соба, у којој се спавало и гдје се налазила пећ, обично она са петњацима, за обрану од зиме у хладно доба године.

Постанак пећи са петњацима био је узроком те је настала и соба. Истом помоћу пећи мого се је неки простор једнако узгријати, што се ватром с отворена огњишта не би никад получило. Мало има

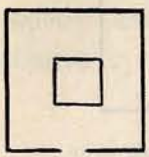

Слика 1. Шема једноцелне куће.

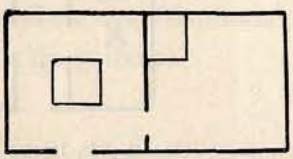

Слика 2. Шема двоцелне куће.

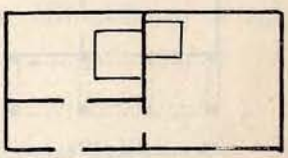

Слика 3. Шема троцелне куће с предсобљем.

већих изума, који су човјеку у нашим крајевима толико припомогли, колико овај топли пријатељ, па ипак ми његове услуге примамо тако незахвално, као да се то само по себи разумије, и не мислећи, да нам је само по њем могуће душевно и тјелесно пословати у хладно доба године, и да је он она сила, која је човјеку малне подвостручила годишње вријеме рада. Што се тиче изума пећи са петњацима, то је по ископинама на Рајни сигурно, да су ју већ Римљани познавали и као лончану пећ употребљавали, а по томе је врло вјеројатно, да је она у додирној сфери Римљана и Германа у првим стољећима иза Христа постала собном пећи. Али како се до сада у правим римским кућама не нађе још ни једна такова пећ са петњацима за гријање каква простора, то је могуће, да је које јужно-германско племе први пут такову пећ употребљавало за гријање собе[1]).

Романске земље имаду обично мјесто пећи са петњацима оџак, (Kamin), који је такођер обиљежје и херцеговачке куће. Оџак нема са пећи од петњака никаква сродства, он није ништа друго него отворено огњиште, које је за обрану од пламена добило одозгор малени

[1]) Испореди Мерингер: „Zur Geschichte des Kachelofens“ у „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“, св. XXVII., стр. 225. и даље.

кров и са страна стијене, а припојено је дугом ваљку (димњаку или тунтуљаку), куда дим на поље излази. Ја сам оџака више пута и у босанским кућама налазио, али увијек код богатијих обитељи, тако те ја мислим, да је он у Босни од некуд посуђен, те није од народа потеко (испореди *слику 33.*).

Ја сам прије неколико година изрекао слутњу, да је соба настала од једног простора за купање, што но се кухињи припојио[1]). То се дакако не да доказати, али мухамедовске куће у Босни имаду чудновато уређење: у соби је на једној стијени направљена преграда (долаф), а у њезиној средини смјештена је пећ са петњацима, док на другој страни има обично купало. Дакле купало је у соби покрај пећи од

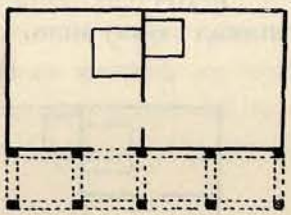

Слика 4 *a*. Шема троцелне куће с тријемом.

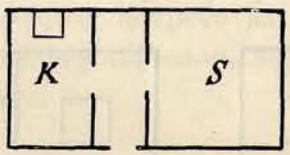

Слика 4 *b*. Шема троцелне куће са средњим предсобљем.

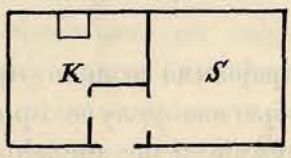

Слика 4 *c*. Шема троцелне куће са средњим предсобљем.

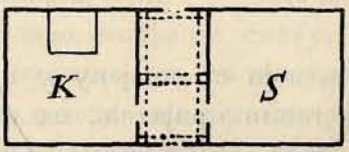

Слика 4 *d*. Шема троцелне куће са средњим дрвеним тријемом.

петњака! Пред неколико година сматрао бих ја ту појаву доказом за моју хипотезу, али данас задовољавам се тиме, да ту чињеницу забиљежим, те ју препоручим позорности истраживача.

Двоцелна кућа носила је већ у себи клицу даљњег развоја. Човјек се лако могао домислити, да кухињско огњиште према вратима загради а тим настаде пред кухињом нов простор, предсобље или вежа (Flur); исто тако могло се учинити и у соби, да се мјесто за спавање одијели од другог собног простора, а тиме настаде ложница (Kammer). Тако се разви из двоцелне куће — кућа од собе и кухиње — троцелна кућа (испореди *слику 3.*) са предсобљем, кухињом и собом, или са кухињом, собом и ложницом, а отале четвероцелна са предсобљем, кухињом, собом и ложницом. Цијели се овај развој може још и данас

[1]) „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“, св. XXIII., стр. 167. и даље.

опажати и потврђивати. Само предсобље могло би у неким приликама друкчије настати. Често пут није оно ко дио кухиње, него стоји уз кућу као дрвени тријем (Laube), простор пред цијелом кућом а не само пред једним дијелом њезиним (испореди *слику 4.)*.

Средњо-европска кућа у сва ова четири типа имаде дакако само приземље, т. ј. она је приземна. Али и код приземних кућа опажа се већ често развој према горе у различитом смјеру, тиме, што под високим кровом поврх собе најприје настају преграде, а онда праве собе, што је први почетак горњег или другог боја.

Материјал првобитне куће понајвише је од дрва, рјеђе од камена. Стијене се праве од дрвених греда, које се полажу хоризонтално једна на другу, те се на крајевима једна у другу уметну. Али се догађа и то, да се греде окомито метну, косо дрвима посапну па се простор међу њима попуни циглама, иловачом или замалтареним плетером. Прву врсту зовемо кућом са хоризонталним (Blockbau), а другу са вертикалним гредама (Riegelbau).

В. Проста босанско-херцеговачка кућа.

Са поменутог гледишта може се и босанско-херцеговачка кућа посматрати, а то је допуштено због тога, јербо и она донекле припада истој култури, те је по својој повјести и подријетлу у уском савезу са средњо-европском пучком кућом.

Најприје нека нам је допуштено рећи коју о начину и методи истраживања куће у овој земљи. Ту није лако истраживачу, јербо је улазак у куће, особито код мухамедоваца, врло теготан, нити се могу потребне обавијести одмах добити од становника. Свијет се тешко увјерава, да би кога њихова кућа и покућство могло занимати, а истраживач куће баш и тражи најједноставније и најпростије колибе, јербо му је највише до тога стало, да пронађе и упозна почетне чланове у ланцу културног развоја. Непоуздање брани истраживачу често пут улазак, или га смета да направи тачне биљешке, јербо не би хтио да вријеђа или узнемирује становнике. Мене је врло болело, што је и моје најбоље својство као истраживача, да се наиме са простим људима одмах у поуздан разговор упустим, код ових штудија остало јалово. За то се хоће нешто више, него ли примитивно познавање језика, то је нека посебна врста талента. Мени се било због тога увијек обраћати на пратиоце, па сам уз више времена и муке много мање сазнао, него ли за путовања по њемачким земљама. Али ипак то не смије да умањи моје захвал-

ности према онима, који су се за мене, или боље рећи са мном бринули за овај посао.

Ја сам видио, да ми је и то великом запреком, што је врло тешко добити сигурне податке о старости кућа. Ја сам овдје узалуд тражио оно, што у другим земљама овакав посао врло олакшује, а то су нутарњи или вањски кућни натписи са ознаком године, кад је кућа грађена, и са почетним словима или са цијелим именом првога власника. Ако помислимо надаље на повјест ове земље, богату догађајима, те на разне облике културâ, које су се овдје укрштавале, долазећи са свију страна, са истока и запада, са југа и сјевера, онда нико не ће о том ни мислити, да би се са босанско-херцеговачком кућом убрзо изићи могло на чистац.

Поред свега тога ја држим да је то могуће, и мислим, да би се главне црте развоја већ сада могле одредити.

У Босни и Херцеговини виде се још и сад врло чудновати, првобитно људски станови. Нема сумње, да има људи, који и сад станују у пећинама. Ја сам сâм по обалама Неретве видио читав низ шпиља, код којих се лако по плоту, што је пред њима, а дапаче и по зидовима види, да их је човјек приредио за своје сврхе. Једна од њих била је далеко наоколо плотом ограђена, тако те се чинила као какав двор са шпиљном кућом у позађу[1]).

Проматрајући покрај ријека куће на пањевима падају нам и нехотице на ум прехисторичне таке грађевине. Али пошто ми није било могуће, да довољно проучим станове по пећинама а дакамо такове грађевине на пањевима, то истичем управо ове тачке као особито важне за даљње истраживање, те се устежем за сада што год судити о њима, јербо мислим, да овај предмет тако површне обраде не подноси[2]).

Ја сам у читавој земљи за право видио само два типа куће, која се с поља разликују, а то су босанска и херцеговачка кућа. Оне се разликују једна од друге у двоме: босанска кућа има врло стрм и висок кров, а херцеговачка раван. Осим тога има разлике и у њиховој грађи или материјалу. Босанска кућа обично је дрвене технике према шумовитом тлу, на којем се подиже, а херцеговачка је сами камен од темеља до крова, опет према природи око ње. Ја мислим, — макар то и не могу за сада доказати, — да су оба ова типа, или барем босански, ограничена на саму земљу, тако те би се доиста могло говорити о

[1]) О становима под земљом у Бугарској испореди Јиречек: „Das Fürstenthum Bulgarien“, стр. 157.

[2]) Гледај Додатак бр. 1.

босанској, а можда и о херцеговачкој кући[1]). У Крајини сам видио, како овамо западни типови преко границе долазе, али за вожње по Хрватској од Брода до Брчке не опазих ни једне босанске куће с ону страну границе. Према тому треба да одредимо, у каквом је односу босанска и херцеговачка кућа према приморској кући на западу и да ли она преко границе у Србију захваћа[1]).

Слика 5. Примитивна двоцелна кућа. Кров од сламе учвршћен прикама, стијене од плетера.

Слика 6. Једноцелна кућа. Код Дбње Тузле.

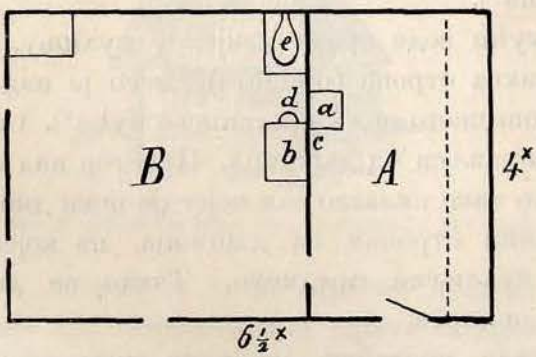

Слика 7. Двоцелна кућа једне Циганке. Дбња Тузла.

Једноцелну кућу нијесам додуше видио[1]), али то ће бити свакако само случај. Ја држим посве вјеројатним, да се таковић кућа још много налази[2]). Иван Миличевић скупио је по Херцеговини неколико таковић примјера, о којима ћемо касније говорити.

Интересантно је, што се у Херцеговини налази често пут од куће одијељена или уз кућу попут какве колибе направљена кухиња. Та би се кухиња лако могла испоредити са „љетном кухињом“ (Sommerküche“) од Alt-Aussee[3]). Ја ово само онако спомињем, те не мислим, да би те кухиње могле штогод помоћи, да се протумачи, како је постала кућа.

[1]) Види Додатак под бр. 2.

[2]) Бугарска кућа има обично само један простор са отвореним огњиштем.

[3]) Мерингер: „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“, св. XXI., стр. 110.

Босанско-херцеговачке куће већином су двоцелне, те састоје од кухиње (мутвак, куђа) и собе. Оне се налазе у тако првобитним формама, да се многе од њих могу управо сматрати пракућама, т. ј. кућама таква облика и творбе, који би се могао држати исходиштем данашњих кућа. (Испореди *слике 5., 6.* и *7.)*

Најједноставнија форма има од плетера направљене стијене са високим сламнатим кровом, којему са шљемена висе честопут притке, да што боље сламу уз кров причврсте (испореди *слику 5.)*. Ту темељ није посве пачетворина, него има затупљене углове, како то захтијева материјал. Ја не мислим, да има гдјегод једноставнијих кућица, него што су ове плетене босанске. Стијене су понајвише чим год намазане: иловачом, гнојем или чим сличним, али не увијек. Те су куће често пут тако малене, те би их човјек на први поглед прије држао козијим стајама, него људским становима. Код једне куће у близини Крупе могао сам се лако брадом дотаћи доњег дијела крова. Иначе се доиста свагдје налази правокутан темељ без разлике, да ли су зидови направљени од дрва или камена[1]).

У двоцелној кући воде врата увијек у кухињу, а никада у собу. Кухиња нема никаква стропа (шишета), него је над њом само кућни кров, као што се још често види у алпинске куће[2]). Соба има напротив посебан строп, направљен од дашчица. Простор над собом испод крова зове се таван. Исто тако налазио сам којегдје неки дио кухиње покривен таким хоризонталним стропом од дашчица, на којем су били спремљени различити кухињски предмети. Такав се депозиториум зове таванџик, шише, шишета.

Ја сам до сада постанак двоцелне куће тако тумачио, да је к првоме простору за огњиште надошао други за пећ. Али босанска нам кућа јасно показује, да је соба могла и тако постати, што се један простор од главног простора одијелио. Даде се помислити, да је соба посвуда тако настала, а на то нас упућују са своје стране и кухиње без крова, што се виде по Алпама.

Типичне двоцелне куће (испореди *слику 3.)* од предсобља, кухиње и собе ја нијесам видио, али то ће можда опет бити само пуки случај. Закључујем по томе, што се ови елементи налазе у даље развијеним кућама (испореди доље: кућа из Травника, *слика 49.),* те су доиста морали и сами за себе опстојати. Троцелна кућа могла би такођер и тако настати, да се — као што је горе речено — нуз кућу

---

[1]) О плетеним кућама види у Додатку бр. 3.

[2]) Испореди Додатак бр. 4. и *слику 78.*

подигне тријем (Vorhalle, Laube), који онда поради заједничког крова постаје једним дијелом куће. (Испореди *слику 4.* и *8.)*[1])

Да се је по таком нацрту доста често правило, доказују нам свакојаки комплициране куће са дрвеним предградама (Vorbau). Такова кућа морала је у Босни од прилике тако изгледати, као што показује *слика 8.* Горе поменута кућа у Травнику *(слика 49.)* има за право два предсобља, како то показује нацрт, она је дакле састављена од типâ *слике 3.* и *слике 4. а.*

Четвероцелне куће у горњем смислу нијесам нашао у овој земљи те се чини, да се ту није развила ложница (Kammer) т. ј. простор за спавање без пећи и поред собе.

За даљње и дубље истраживање босанско-херцеговачке куће требаће да се тријему (Vorhalle) прикаже особита пажња[2]). При том требаће

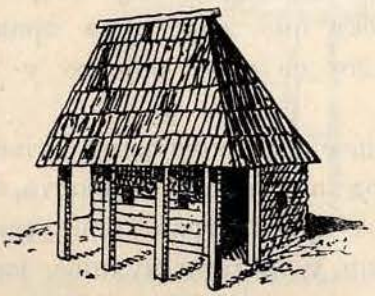

Слика 8. Шема босанске куће двоцелне с тријемом.

се обазријети и на џамије, т. ј. на дрвене мошеје, које су увијек истога плана, наиме као четверокутна црква са дрвеним тријемом са стране, гдје се и врата налазе. Читава ваљштина ових џамија изгледа као повећана сеоска кућа најстаријега облика; туде имадемо посла са једноцелном кућом заједно са тријемом, оним темељним обликом, којему је, као што се зна, Рудолф Хенинг (Henning) одредио часно мјесто у повјести индоевропских станова. Али значајно је, што се овај облик, како се чини, види само код мухамедовских мошеја, док су хришћанске цркве друкчијих типова. Требаће да се то промозга; мени се чини прераним, да се о томе већ данас ишта закључује[3]).

Оно, што сам за првог путовања по Босни и Херцеговини искусио, јесте у кратко ово: босанска, а дјеломице и херцеговачка сеоска кућа јест по своме најзнатнијем типу, наиме по двоцелној кући од кухиње

[1]) Испореди Додатак бр. 5.

[2]) Бугарска кућа има увијек отворен тријем, види Јиречек на означеном мјесту стр. 158.: „Nie fehlt eine offene Vorhalle (пруст, сундурма) unter dem vorspringenden, durch hölzerne Pfeiler gestützten Dache.“

[3]) Испореди Додатак бр. 6. и обе *табле I.* и *II.*

и собе — дијелом средњо-европског стана. У ње се налази и тријем, али не увијек, као ни код оне средњо-европске. Надаље сличне су једна другој и у томе, што је у обадвију у много случајева тријем постао једним дијелом куће. Исто је тако у оба културна подручја простор пред кухињом (аралук, предсобље, вежа, Flur) настао тиме, што се огњиште одијелило. У свим даљим стадијима развоја разликује се босанско-херцеговачка кућа од средњо-европске понајвише у том, што се код ње није развила ложница (Schlafkammer).

И више грађевне форме имаду своју посебну повјест. Мораће се дакле с пуним правом уствр дити, да се је босанско-херцеговачка кућа као самостална грана већ давно одцијепила од средњо-европске, а на по се од алпинске куће.

Један од најважнијих критерија за старост којег начина градње јест огњиште, његов облик и мјесто гдје стоји.

Најстарије стање јест оно, гдје нема правог огњишта, гдје се ватра на тлу ложи, а то се види ријетко у босанско-херцеговачкој кући.

Иначе је овдје пошљедак проматрања огњишта нејасан. С једне стране оно је старије од алпинског огњишта, јербо је пуно ниже и од лошијег материјала; с друге стране опет мање је првобитно, јербо није никад, како се чини, у средини кухиње, као што то још и данас видимо у алпинским дрварским (Holzknechthütte) и у чврстим и лијепим тиролским кућама.

Г. Покућство просте куће у Босни и Херцеговини.

Оно, што се проматрањем кућних дијелова чинило само вјеројатним, добива истраживањем покућства приближну извјесност. Покућство кухиње у босанско-херцеговачкој кући прилично је идентично са оним у алпинској кући, а покућство собе бар му је слично.

Најважнији дио кухиње јест огњиште.

Оно се налази у босанско-херцеговачкој кући још у врло старој и примитивној форми. Направљено је од иловаче или је озидано те се уздиже само 10 *cm* поврх тла. Ако је од земље, онда је честопут даскама уоквирено, које га држе у његовој форми.

Огњиште у Босни и Херцеговини увијек је уза стијену, која дијели собу од предсобља, па је за то овај дио стијене и код дрвене куће озидан или вапном облијепљен. На другој страни овог огњиштног зида — у соби — стоји пећ, којој димњак излази у кухињи поврх

огњишта. У јако мало случајева опазио сам, да огњишта никако нема[1]), и то једанпут у Сухаји код Крупе у једној двоцелној кући, која није за право босанска *(слика 42.)* и онда у једној старој мухамедовској кући у Језеру *(слика 50.)*. У оба случаја ложила се ватра у средини простора — тамо у кухињи, а овдје у кући.

Над огњиштем стоји верижњача, која се окретати даде *(слика 9.)*, а о њој на једном ланцу (вериге или веруге) виси котао (испореди

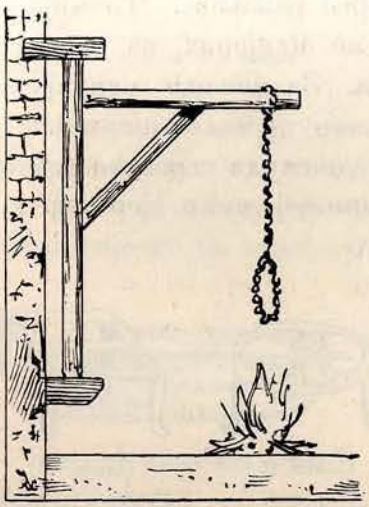

Слика 9 *a*. Верижњача у Добоју у једној циганској кући, гдје се зове ходаљка.

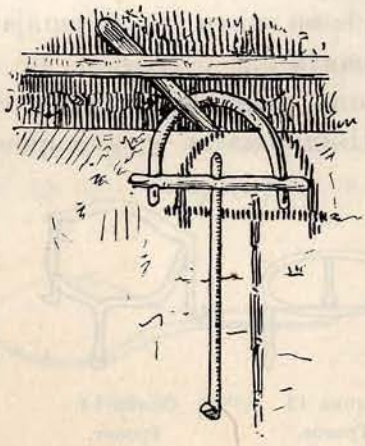

Слика 9 *b*. Верижњача од дрва. Јабланица код бос. Новог.

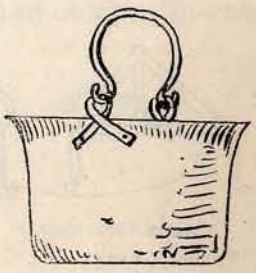

Слика 10. Котао.

слику 10.). Верижњача и вериге малне су посве идентични са таким справама у алпинској кући.

Једну сам огњиштну справу морао дуго тражити, док ју не нађох, а то је пријеклад (Feuerbock, *слика 11.)*. Ја сам био увјерен, да ћу га

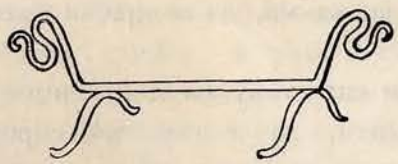

Слика 11. Пријеклад.

гдјегод наћи, и нађох га доиста у Крајини, гдје је још у пораби. Онда, још сам га често виђао у истој форми по дућанима у Брчкој, дапаче и у Сарајеву.

Због тога је доста јасно, да се он некад посвуда налазио, али сада је као и у Алпама почео ишчезавати. Остаје питањем, како је

[1]) Ако Јиречека (стр. 158.) право разумијем, чини се, да проста бугарска сељачка кућа нема правог огњишта, које би се поврх тла дизало.

стара та форма, на коју се ја намјерих. По мом субјективном мишљењу, које дакако може бити и криво, ја тој форми не бих приписивао особите старости. У Мостару сам нашао у једној кући (власник фамилија Глухић *слика 57.),* под старим жељезом два пријеклада посве једноставне, али чудноватe форме. А јербо они доиста заједно долазе, то је тим доказано, да је и у овој земљи био познат обичај код ватре у исто доба употребљавати два пријеклада. Нијесам дознао, да ли су се пријеклади овдје икад метали за то да носе ражњеве. То није ни вјеројатно, јербо се у овој земљи нигдје не намјерих на жељезан ражањ, нити по кућама нити по чаршијама. За печење узимају се само дрвени ражњеви[1]).

Међу огњиштним покућством виде се посвуда тронози (сачак, *слика 12.—15.)*[2]). Њих има и у најсиромашнијој кући, јер су код

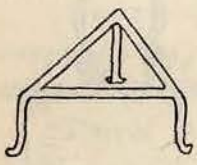

Слика 12.
Троног (сачак).

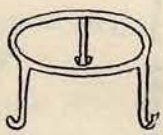

Слика 13
Троног.

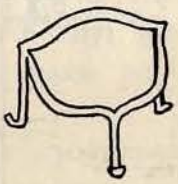

Слика 14.
Троног.

Слика 15.
Троног.

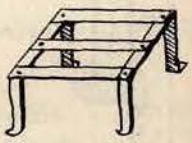

Слика 16.
Роштиљ (градуле).

кухања од пријеке потребе. Ту се виде исте форме као у Алпама, само што ту никако нема великог алпинског тронога за таве дуга дршка.

По свим трговима те земље видио сам тава̂ (тавица̂) са дугим дршком, *слика 17.* и *18.,* али на жалост нијесам их гледао код саме порабе.

Иван Мличевић јавља ми, да се држак таве код порабе наслони на троног.

У Илицама нашао сам таву са двије ноге (испореди *слику 18.).* Могу сигурно устврдити, да се таве по сиромашнијим кућама не

Слика 17. Тава.

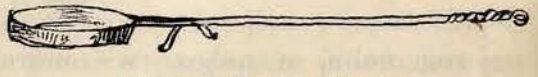

Слика 18. Тава с ножицама.

налазе често. Не ћу се упуштати да штогод говорим о броју, форми и облику кухињских лонаца, јербо тога нијесам ни на другим подручјима довољно проучио. Малне у свакој кући има лопата за

[1]) Види Додатак бр. 7., *слику 87.*

[2]) О тронозима у бугарској кући једноцелној. види Јиречек стр. 158.; троног се тамо зове столче.

ватру (маша, испореди *слику 20., 21.)* и клијеште (машице, испореди *слику 19.).* Та оба предмета по цијелој су земљи доста стална облика.

Слика 19. Машице.

Слика 20. Маша.

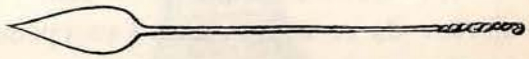

Слика 21.

Машице наликују посве на алпинске, али маша има такову форму, какве иначе још не имадох пригоде да видим.

Посвуда имаду малене и плитке нађве *(слика 22.),* у којима се мијеси тијесто за крух. Оне су по својој форми са алпинскима посве

Слика 22. Текне или корито.

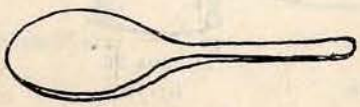

Слика 23. Лопар.

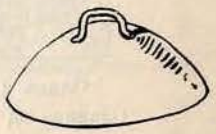

Слика 24. Сач.

идентичне[1]). Равна даска са дршком (лопар *слика 23.),* јест, како сам се информирао, за то, да на њој тијесто ускисне. Да се тијесто што прије испече, запреће се у луг на огњишту и поклопи с високо сведеним поклопцем од жељеза (сач) или од земље, па се онда поспе врућим угљеном.

Ми приспјесмо у Варешу у једну стару ковачницу покрај ријеке управо у онај час, кад се ту дрвеним маљевима ковао сач, и на то не ћу никада заборавити! Велике ли штете, што даровити сликари поред смисла за културну повјест и таких сцена немају на уму! Осим сача имаде још и други поклопац нешто плићи за печење пита а зове се пека (покљука). Којегдје по земљи види се и то, да се крух пече у малим пећима изван куће, али то није врло често.

Сланица карактеристична облика[2]) *(слика 25.)* посвуда смо виђали; оне имаду стално мјесто на зиду близу огњишта. Судови за воду и ониски троножни столчићи за сједење леже ту наоколо, да се употребе, кад буду од потребе. Водних судова од необично привлачива облика (букара, брема) видио сам само у Крајини; у Добоју смо нашли код

[1]) Мерингер: „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien", XXIII., 156.

[2]) Иста сланица код А. Шулца (Schultz): „Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert", I. св., сл. 151.

цигана у пораби и једну другу врсту таког суда, што је била направљена од издубене тикве те натакнута на притку.

Те су справе главни дио окцидeнталног покућства у босанскохерцеговачкој кухињи. К оријенталном покућству могао бих прибројити само млинове за каву, који су посве модерни, онда џезве (или џевзе), ђугуме и ибрике *(слика 26., 27.)*.

На жалост мени је остало тајном, како сељаци обноћ пале свјетло. За то молим, да ми то урођеници опросте. Осим шибица, нигдје нијесам што друго нашао, ни лампâ ни свијећâ, па ипак виђа се

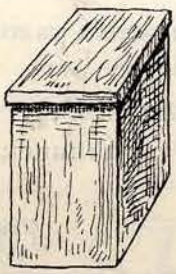

Слика 25.
Сланица од дрва.

Слика 26.
Ђугум.

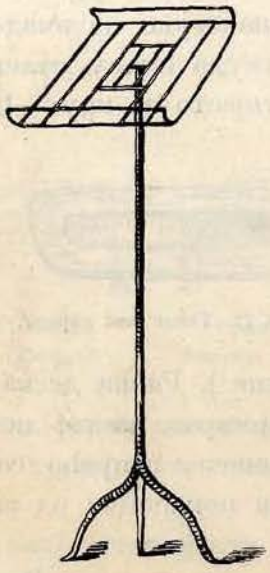

Слика 29. Чирак.

Слика 27. Ибрик.

Слика 28. Дагара.

обноћ и по брдима каткад свјетло. Да ли су то збиља модерне лампе? Па ако су доиста, каково су онда људи прије свјетло палили? И. Миличевић рекао ми је, да се прије употребљавала луч (дрвце, цјепаница, смола). У Јајцу сам видио такову лампу *(слика 29.)*, која нас много сјећа на алпинску, а зове се чирак. И. Миличевић вели, да сада има уљаних лампâ од лима и свијећа од овчијег лоја (мум)[1]).

Главно мјесто у соби заузима пећ са петњацима (фуруна; *слика 30., 31., 32.)*. Она има по цијелој земљи сличну форму, т. ј. призмасту, понајвише од три дијела, те се према врху сужује. Петњаци су малени, у размјерном размаку поредани, и увијек конкавни. Врло ријетко сам видио равне, плитке петњаке, и то понајвише не на пећи него на зиду,

[1]) Јиречек стр. 159.: „Die Abendbeleuchtung der Bauernstube gibt das offene, in der Mitte oder an einer Seitenwand prasselnde Herdfeuer, sowie Kienfackeln (борина) und Unschlittkerzen (свеш̌т)."

који од пећи долази, те стоји пред купалом (бањицом) по мухамедовским кућама. Пећ се ложи највише по старом обичају из вана, т. ј. с огњишта у кухињи; иначе су врата од пећи у соби. Цијеви за проход дима налазе се посвуда, само што увијек излазе у кухињи

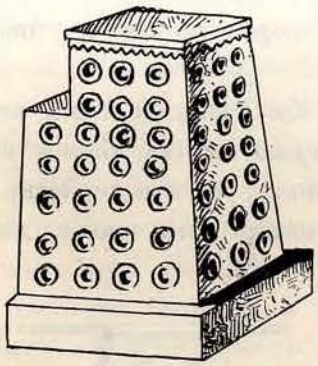

Слика 30. Пећ са петњацима. Дбња Тузла.

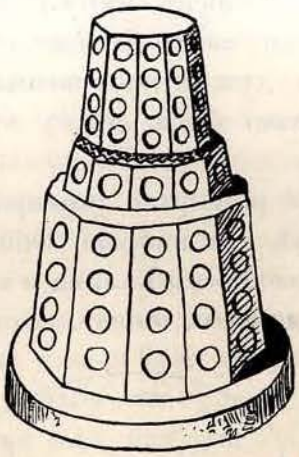

Слика 31. Пећ са петњацима. Јајце.

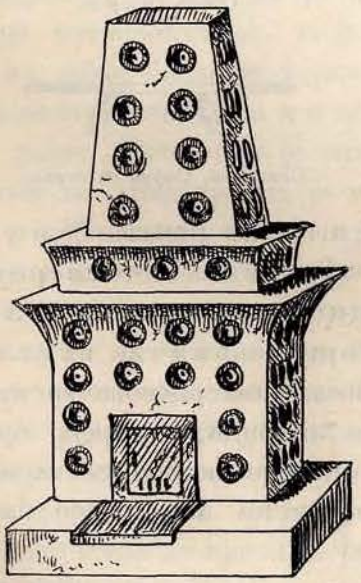

Слика 32. Пећ са петњацима. Травник.

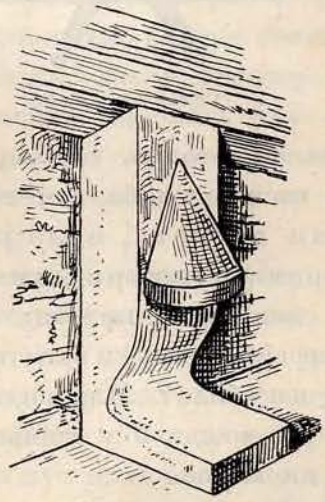

Слика 33. Оџак (Kamin). Језеро.

високо од прилике као што је зид. Димњак у правом смислу ријечи није се развио у босанско-херцеговачкој кући. О босанским оџацима већ сам горе нешто рекао; ја сам их налазио и по најудаљенијим тачкама, н. пр. у Језеру и Дервенти. Мени се чини, да су они посуђени из романских земаља[1]). По горњем опису пећи са петњацима јасно је,

[1]) Испореди *слику 33.*

да се она овдје налази у млађим формама, него ли у алпинској кући, јербо та ријетко кад има проход за дим, те уз то округласте, велике, конкавне или конвексне пећњаке. Ја мислим, да би се отале могло закључити, да је такова пећ у обичној форми истом у позније доба дошла у босанску кућу. Окле је дошла, у каквој је форми била примљена и какве је све развоје у тој земљи доживјела, то ће се дакако за дужег проучавања још дати пронаћи. Али би могло и то врло лако бити, да су ми старије форме којим случајем остале сакривене.

Човјек је управо у неприлици, кад би хтио, да осим пећи још и собно покућство наброји. Обично нема туде ништа, барем у сиромашнијим кућама, осим ћилима и хасуре на поду, те миндерâ по крајевима пода. Туде нема ништа, што би ноге имало: ни стола, ни кревета,

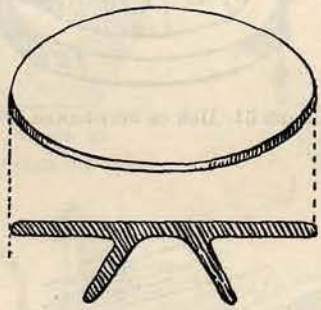

Слика 34. Софра.

Слика 35.
Софра сприједа.

Слика 36. Софра са стране.

ни клупе, ни столца. Столац је, као што сам показао[1]), и у њемачкој кући из каснијег доба, али то, што ту нема ни четвероугластог стола ни кревета, врло је зачудно, те маркира велику разлику према култури данашње горњо-њемачке куће. Овдје се можемо само овако питати: Је ли босанско-херцеговачка кућа некад имала кревет, стол и клупу, па је ли онда то преко оријенталне културе изгубила? Или види ли се у томе неимању старије стање, т. ј. да ли можда и у горњо-њемачкој кући некад није било стола, кревета ни клупе?

За ријешење оваког питања немам, на жалост, важна критерија, али би нас у том може бити могао довести до праве познаје један предмет босанског покућства. У босанској кући има наиме једна врст стола (синија, софра; испореди *слике 34.—36.),* велика, округла плоха, која стоји на двије пријечке или на дрвеном вијенцу (облу́ку), те је висока једно 20 *cm.* Овај стол обично је у кухињи наслоњен или

[1]) „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“, св. XXV., стр. 64.

виси такођер извана на кући, али га никад у соби нема, те се уноси туде само за јела. Он има дакле сасвијем подређену улогу према четверокутном и четвероножном, великом и масивном столу алпинске куће, који већ од вајкада заузима стално, непромјењиво и часно мјесто у углу собе. Али поред свега тога имала је некада по свој прилици горњо-њемачка кућа и овај босански или какав њему сличан стол. Да то наслућујем, наводи ме позната етимологија[1]): Њемачка ријеч „Tisch“ позајмљена је од латинске discus, што значи округла плоча, здјела. То позајмљење морало се догодити прије седмог стољећа, јербо је та ријеч већ доживјела горњо-њемачку (hochdeutsch) промјену гласа (Lautverschiebung; испореди *t* у „Tisch“ према *d* у „discus“). Од значења „здјела“ могло се доћи на значење „стол (Tisch)“ само по сличности форме, т. ј. њемачка кућа могла је имати округао, посве низак стол налик на здјелу, на ком се можда јело уносило у собу. Дрвених, плитких тањура а за столну порабу има још и данас код нас, особито у Тиролу често се човјек на њих намјери.

Ако има у овом мишљењу штогод истине, онда смо већ добили једно упориште за то, да је и њемачка кућа некад имала округао стол прије четверокутног, т. ј. да је она већ прешла онај културни ступањ, на којем босанско-херцеговачка кућа и данас још стоји. Могла би нас завести напаст, да и о постељи смишљамо сличне помисли. Али њемачка ријеч „Bett“ већ је опћа-германска, дакле прастара, чим се дакако опет не доказује, да је и по колибама сиромака̂ било постеља̂, јербо су и „Stuhl“ и „Sessel“ прастаре ријечи, па опет припадали су ти предмети некоћ само покућству одлична човјека, те су истом у посве ново доба и у сељачку кућу ушле[2]).

Ни клупе нема никако у босанско-херцеговачкој кући, а гдје се и налазе, ту се мора свакако помишљати на туђи утицај. Усупрот томе имаде у соби горе уза зид стелажа, која се зове раф (или ра̀фа). Налази се и зидних ормарића на исту форму као у горњо-њемачкој кући. Само по бољим мухамедовским кућама има мусандер, дрвени преградак собе тик до врата̂, који је често пут врло пријатно опремљен, те има у соби пећ од петњака и покрај ње на једној страни депозиториум, а на другој мало купало (бањица).

Ко не ће да сједне на под, тај нема у босанско-херцеговачкој кући много друге прилике, да сједи. Јербо кухиња нема готово никад дашчана пода, то има у њој неколико тронога (испореди *слике 37.—39.*). Соба има увијек дрвене поднице, а по њима су хасуре или јастуци;

[1]) Ја ћу на скоро етимолошке свезе тачно навести.

[2]) *Испореди о том Додатак бр. 8.*

на њих се сједа. Само за туђинце налазе се по бољим кућама столице, домаћин сједи или чучи по турски на тлу. И у соби имаде различитог покућства, којему би се већ по ванјској форми могло припи-

Слика 37.
Сточић од три ноге.

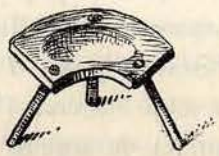

Слика 38.
Столчић од три ноге.

Слика 39.
Столчић од три ноге.

сати оријентално подријетло, коштo је н. пр.: здјела за угљевље (дагара, мангала) *(слика 28.)*, која се доста често види. Али имаде их на тако једноставну форму, као плитка лимена тава од три ноге, те немају на себи ништа карактеристично-оријенталног.

Д. Развијена босанско-херцеговачка кућа.

О развијеној кући може се говорити у различитом смислу, јербо се она може развијати и раширивати у хоризонталном и вертикалном смјеру, или у оба заједно. Развој у хоризонталном смјеру бива тако, да працела постане вишеструком, н. пр. да буде више соба у истој кући, или више кухиња, ако у кући станује више фамилија.

Чини се, да су врло ријетки простори испод приземља — подруми; ја се нигдје не намјерих на њих. То нам не треба да буде зачудно, јербо и алпинска кућа највише да има помалене подруме, наткривене јаме, па и оне се нипошто увијек не налазе.

Развој у вертикалној линији текао је полагано, корак по корак, као што се још и данас може видјети. Први корак развоју горњега боја учињен је тим, што се под кровом изнад собе развила друга соба, која се онда на једној страни куће сприједа на крову видјела. Овај се тип још*те по* *свој* Босни налази. (Испореди *слику 51.)* Такове нас куће врло угодно дирају, те нам је само пожалити, што ишчезавају. Куће са потпуним горњим бојем врло се често виде. Ту воде онда степенице (басамаци) горе — или у средину куће, или на страну. У мухамедовским кућама воде степенице готово увијек у диванхану. Та лежи

или у средини куће, која је онда симетрична (испореди *слике 55., 56.)* или на страни, по чем кућа постаје несиметрична (испореди *слике 70., 72., 73.)*. Код куће у Језеру средњи је простор (испореди *слику 50. A)* по свој прилици за право диванхана, али тим не постаде (т. ј. диванханом), него означује кућу управо онако, као што се у Aussee-у „предсобљу (Flur)“ и „кућа (Haus)“ вели, или као што се и у литавској кући предсобље истим именом (bútas) зове као и цијела кућа. У овој кући ни дрвени тријем *C* није се звао диванханом, него, ако се не варам, камаријом. По томе се очито види, да се „диванхана“ само онђе вели, гдје је такав простор на неки посебни начин уређен, те има прозор према вани. Тамо, гдје је диванхана кући са стране, гдје је дакле кућа несиметрична, не да се одредити подријетло диванхане. Тај начин грађе постаје из двоцелне куће са дрвеним тријемом *(слика 8.)*; горњи спрат тога тријема посто је управо диванханом.

Али обична мухамедовска кућа симетрична је попут сваке друге босанске куће. Улаз у средини куће води право до степеница а оне онда у диванхану горњега спрата. Диванхана дијели читав план куће или на два једнака дијела, лежећи скроз по сриједи куће *(слика 55., 56.)*, или заузима само један дио поврх степеница, тако да около са трију страна леже собе, пригодице кухиње, са улазом из диванхане (испореди *слику 75.)*[1]).

Једна посебна врста средње диванхане — наиме отворена — види се по Босни и Херцеговини. Такова диванхана гледа у многих кућа на улицу или на главну цесту, ну има је и у оним кућама, које су прозорима према дворишту или према врту окренуте[2]).

Врло је тешко одредити поријетло средње диванхане. Мени се чини, да постоје ове могућности:

1. Средња диванхана није ништа друго до предсобље, које помаже, да се може улазити у просторе, што су до њега. Темељну форму таке куће налазим дакле у троцелној кући са уредбом собе, предсобља и кухиње, при чем може бити одијељено предсобље од кухиње, или се може помишљати као тријем огњиштног простора, крај којег настаде једна соба или двије, од којих друга бијаше само за жене одређена. *Слика 4. b, c, d* показује, које су форме могуће.

2. Али ако она стара кућа у Језеру никаква обмана није, онда се може поријетло тога типа још и у једном другом смјеру потражити. Онда је средиште куће било мјестом за ватру а око њег настадоше

[1]) О једном бугарском типу, који је, како се чини, посве према овому, испореди Јиречек стр. 161.

[2]) Јиречек стр. 161.: „Manche Häuser haben bei ebener Erde oder oben eine offene, in den Hof oder Garten hinausblickende, mit Holzsäulen gestützte Galerie (чардак).“

собе за чланове обитељи, ну простор у средини показује очито по своме кућном крову, што је над свиме, да је он почетак, из којег су се други простори развили. Тако би средња диванхана могла бити остатком старог простора за ватру или огњиштног простора.

Постоје дакле ове двије могућности. Отале се види, да је питање о постанку диванхане исто тако тешко и запетљано, као и постанак предсобља („Flur“) у њемачкој кући, код чега треба да се и на то увијек пази, да је и оно настало: 1. одијељењем једног дијела од кухиње, 2. прирастом дрвеног тријема (Holzlaube) или 3. да је оно остатак старог, једноцелног, кућног простора, од којега се други простори одијелише. Што се тиче средње босанске диванхане, то бих ја данас највјеројатнијим држао, да су се једноставно обе могућности, што сам их споменуо, у истину испуниле и довеле до истог резултата.

Како се из горњега види, није диванхана сама по себи ништа специфично мухамедовско. Само по својем развоју постала је карактеристиком мухамедовске куће.

Покућство развијене босанско-херцеговачке куће не разликује се битно од покућства просте куће. Нас се овдје ништа не тиче, што ту већ свакојако прохође налази и модерно пособље цијелог свијета. Исто тако не ћемо се пуно чудити, што се по бољим мухамедовским кућама више оријенталног покућства налази, него ли по простим [1]).

Ђ. Кућиште.

Босанско-херцеговачко кућиште не има много зграда̂. Осим стана може се сигурно још само то рачунати, да ће уз њега бити и кош, кукуружњак или шепир (кошàна), дугољасто плетено спремиште на

---

[1]) Јиречек описује једну бугарску собу у граду овако: „Um die Stube läuft eine Ruhebank (minderé), eine niedrige hölzerne Stufe, die oben mit Strohsäcken bedeckt und mit fertigen Stoffen oder Teppichen bekleidet ist. Ausserdem findet man niedrige, runde Tischchen zum Aufstellen der Speisen. (К томе примједба: Für den Tisch hat der Bulgare nur Fremdwörter: das griechische тра́пеза, das rumänische маса und das türkische софра. Das einheimische стол [dimin. столче] bedeutet meist einen Stuhl zum Sitzen, selten einen Tisch.) In die Mauern sind zahlreiche, grosse hölzerne Wandschränke (дула̀п) eingemauert, wie man sie manchmal auch in alten Häusern des Abendlandes findet, in denen die Einwohner ihre Habseligkeiten verwahren; ihre Thüren, oft mit Ornamenten geziert, behalten meist die Holzfarbe. Die Leute schlafen meist auf dem Boden; die dazu nothwendigen Teppiche, Decken und Kissen ruhen den Tag über in den Wandschränken. Bauer und Kleinbürger schlafen im Winter meist in ihren Kleidern, selbst in den Pelzröcken. Die Oefen (грънци, wörtlich „Töpfe“, со́ба, türkisch оџа́к) sind theils freistehende thönerne Cylinder, theils offene Kamine; die vollkommensten einheimischen Oefen, viereckig, aus weissen Kacheln, mit je einer grünen Schüssel darin, sieht man im Kloster Rilo. Jedoch in den meisten Häusern, selbst in den kalten Gebirgslandschaften, vertreten den Ofen nur thönerne oder metallene Wärmpfannen (мангра́л) mit glühenden Holzkohlen, in Gestalt einer grossen runden Schüssel.“

пањевима, у ком се кукуруз спрема[1]). Овдје нијесам видио ниједне зграде, што би била према нашему штагљу (Scheune). Сам сам виђао а и други су ми потврђивали, да се жито често спрема и по великим дашчаним или плетеним спремиштима испод кућнога крова (тавана). По томе, што нема штагља, разликује се босанска и херцеговачка кућа врло много од алпинске. Спремање залихе под кућним кровом чини се, да је врло стар обичај, јербо га познаје и доњо-саска јединствена кућа (Einheitshaus).

Ни стаја се не може посвуда наћи, а гдје је има, ту је по мухамедовској навики са страном без прозора стављена покрај цесте пред кућу, али то сада не допушта више власт (испореди *слику 54.)*.

Врло често бива, да куће у доњем бојu имаду стају, док у горњем људи станују. Али тако су уређена понајвише градска кућишта, у кућишта удаљена од мјеста посве су слободно уређени поједини дијелови[2]).

Е. Како се човјека уопће доимље босанско-херцеговачка кућа.

Први дојам босанских кућа посве је особит, угодан. У високом крову[1]) и у читавој смјелој грађи види се карактер. Положај тла често је пута са своје стране узроком, те се мјеста из даљине много доимају. Помислимо само на Добој, Тешањ, Врандук и т. д., а и стари дијелови Сарајева, што су по брдима, морају да задиве путника.

Кад се дође у мјеста, онда се овај дојам свакако доста много промијени. Улице су преуске, а тамо, гдје мухамедовци станују, управо тмурне. Нигдје прозора, што би гледао на пролазника, све је зазидано, замумуљено и даскама заковано, које су од дуга времена поцрњеле. Чини се, да се у таком начину грађе не очитује баш особит смисао за међусобну људску наклоност, него дапаче тежња за одвојењем и потпуним одијељењем обитељског живота од вањскога свијета.

Туђинцу, који ове јадне станове походи, највише буде зачудно то, што ту нема посве никаква орнаментална накита ни уреса — ни на кући ни на пособљу. Шарених сандука може се додуше по свим чаршијама купити, али опет дуго се мора тражити, док се нађу у сељачкој кући. Ни сликарија, ни боја (највише да су прозори с крајева

[1]) Испореди Јиречек стр. 157.: „Rings um das Haus stehen Scheunen, nämlich grosse, auf Pfählen stehende Körbe."

[2]) Још би требало плотове описат. Испореди и Јиречек стр. 156. Сада М. Ајсн (Eysn): „Zeitschrift für österreichische Volkskunde", 1898., IV., 273. и даље.

[3]) Те особине босанске куће — високог, стрмог крова — нема сродна јој бугарска кућа. Испореди Јиречек стр. 161.

плаво обојени), ни написâ, ни резбарија — ништа. Чини се, да је с тим у великој опреци, што се људи и жене радо и врло укусно умију да наките, о чем се можемо освједочити и у најдаљем селу сваке недјеље, кад свијет иде у цркву. Урешено је само оно, што људи и жене на себи носе. Док нас по Алпама сјећа сваки корак пута, да је ту сељак некад много сретније живио него ли у најновије доба, овдје се не можемо да отмемо мисли, да сељаку у овој земљи уопће још никад није сретна звијезда свијетлила у прошлости. Па та се мисао може доиста и оправданом држати, јербо не стоји ни у какву протиријечју са повјешћу те земље, у којој до пред два деценија никако не бијаше мира ни починка.

Врло ми је било зачудно, што по собама сељачких кућа не нађох нигдје религијозних предмета. Тиме се хришћанска кућа у Босни много разликује од куће у Алпама, гдје се у соби најсиромашнијег сељака налази олтарић или барем криж са неколико лоших слика[1]). Усупрот тому лако је разумјети, што по путевима нема ни капела, ни крстова, ни плочâ споменица („Marterln“).

Ж. Како је кућа грађена и од чега.

Модерни инжинири немају баш особита штовања према пучкој градитељској умјетности Бошњака и Херцеговца. Ја не знам, да ли имаду право. Сигурно је, да се код грађења ријетко види љубав и брижљивост. Човјек се чуди, како лакоумно гради пучки мајстор, барем на око. Вратоломност и смионост тог начина градње опажа и око тому невјешта човјека. Зачудо је само, како се те куће не сруше. Многи туђинци, који су овдје по читаве године становали у сељачкој кући, тврдили су ми, да се те куће попут јеле у бури превијају и шкрипе, па им опет то ништа не нашкоди. И тиме је све речено, што се да рећи на похвалу тог пучког мајсторства. И сâм сам видио запуштених кућâ, на које више нико од људи није пазио, али оне стојаху још увијек усправно и охоло. То је све то чудноватије, што ту нема ни говора о оној великој и педантској брижљивости, којом алпински становници балване умјетно урезавају, да их што боље један на другом утврде. Управо код кровова почиње се човјек чудити. То големо кровље, које праву кућу понајвише висином надмашује, склопљено је дјетинском наивношћу. За читава свог пута видио сам само једну кућу, код Јајца, коју је бура порушила, али кров је остао читав, премда је он сигурно био главним узроком, те је кућа пала.

---

[1]) О светим сликама (икона) у бугарској кући, Јиречек стр. 158.

Код многих босанских кућицâ и стајâ може се проучавати још један врло стар начин грађења, а то је умјетност, како се од танких и витких притака попут копаре праве стијене од плетера[1]). Да је тај начин градње прастар, прехисторичан, не може се подвојити, јербо нам то потврђују останци зграда на колју (сојенице = Pfahlbauten). И готска ријеч vaddjus за зид (Wand) доводи се у савез с једним кореном, који значи плести, етимологија, која је опћенито призната[2]). На једном важном дијелу босанског кућишта још се и данас посвуда види ова примитивна техника, а то је кукуружњак[3]). Поради својих плетених стијена и кољa, на којем увијек стоји, те које има да брани залиху од влаге и мишева, чини ми се он најдостојнијим останком давних вијекова. Ја велим: „чини ми се“, јербо на жалост каква позитивна доказа не могу за то навести.

Кућа са хоризонталним гредама (Blockbau) налази се у Босни рјеђе, него што би се очекивало. Овдје нијесам видио ни трага умјетном урезавању (Verzinkung) балванâ, као што се то по Алпама често види. Данданас преузима мах градња са вертикалним гредама. Приземље је честопут направљено од неотесана камења и дрвâ, што се међу то камење ставе, а горњи бој је од вертикалних гредâ. Простор између вертикалних балвана обично се испуни плетером, цјепаницама, опеком или чим сличним, па се онда замалтари.

Кров је направљен од сламе, дашчица (Schindel) или дасака, а налази се којегдје употребљена за то и кора од стабла. Интересантна је конструкција собнога стропа. Строп наиме није направљен од дасака него од дашчица (Schindel), а та се конструкција може видјети и код кухињских таванџика. У Херцеговини је све од камена, зидови и равни кров. Али се праве зидови и од плетера, а и кровови од сламе. Обична је појава код босанске куће, да је горњи бој испао понешто ван[4]). Али чудновато се доима човјека, кад је горњи бој под једним кутом положен на приземље, појава, за коју човјек особито у Сарајеву доста прилике има, да ју проучава. Дијелови горњега боја, што су ван испали, зову се испуст.

3. Село.

Да ли се даде говорити о каквом сталном нацрту села у Босни и Херцеговини, о том не умијем ништа рећи, али бих прије то зани-

[1]) Види Додатак бр. 9., а онда Јиречек стр. 158.: „Die Mauern der Häuser bestehen gewöhnlich aus einem mit Lehm ausgefüllten Gerüst aus Holz mit Korbgeflecht.“

[2]) Види примједбу бр. 4.

[3]) У Бугарској зове се кош-жи́тница, амба́р. Јиречек стр. 158.

[4]) Јиречек стр. 161. извјешћује, да у градске бугарске куће горњи бој мање правилно за један метар преко до̀њега излази.

јекао. Ја мислим, да је осамљено селиште (Bauernhof) најстарија врста населења те земље. Данас је дакако правилом, да се куће с обје стране цесте поредају, али не може да буде и од старине тако, јер су се прије становници од цесте уклањали, што се лако разумије због пријашње несигурности у земљи.

Већ ваљска форма босанске куће показује, да је посве самостално настала. Њезин на све четири стране спуштени кров сметао је, да се тик до ње у њезиној близини опет друга кућа подигне. По готово о правом додиру не може дакако ни бити говора, јер се босанска кућа не разви до седластог крова. Колика буде невоља, кад се босанске куће једна тик друге ставе, види се по већим мјестима н. пр. у Травнику. Ту се обје сусједне куће полијевају кишницом међусобно од врха до дна.

И. Неколико ријечи о херцеговачкој кући.

Проста херцеговачка кућа разликује се од босанске само по материјалу и конструкцији крова. Она је као и ова обично двоцелна, од собе и кухиње, или је једноцелна, што се по казивању Ивана Милићевића доста често налази[1]). И покућство херцеговачке куће биће тешко штогод различно од покућства босанске куће. Развијена херцеговачка кућа доима се свакако површна мотритеља посве особито, али тому је опет највише крив материјал. Ну поред тога има још и нешто друго. Кад се у које куће кроз ваљска врата униђе у двориште, онда се човјек налази на неки начин као у неком дијелу стана, одређену за то, да буде станарима врло често на порабу па за то носи на себи као неко обиљежје стана. Двориште (авлија) има плочник, који се врло чисто држи, и камене клупе са простирачима, хасурама и чим сличним. Авлију ките мали вртићи и сјенице од винове лозе. Ту има и стабала од смокве и дуда. Кућни и дворишни зидови ограђују двориште са све четири стране. И на зидове што окружују авлију, брижно се пази као у правог стана. На њима се види оружје, посуђе, дапаче и књиге у малим троугластим издупцима. Трагови херцеговачког начина граће могу се још и данас у Сарајеву јасно видјети.

По пријашњем могла би човјеку доћи мисао, да би дворишту херцеговачке куће требало приписати велику прошлост, али ја не мислим, да би така тврдња била према чињеницама. Што ме до овог мнијења доводи, јест то, што се у развијене херцеговачке куће виде

---

[1]) Испореди Додадак бр. 10.

сви саставни дијелови босанске куће, простори и покућство, тако те се развитак дворишта херцеговачке куће и његова приклоност за становање смије приписати само захтјевима вруће климе.

О другој кухињи, која у херцеговачке куће није баш ријетка, требаће још даљних истраживања[1]).

J. Примјери типичних кућа у Босни и Херцеговини.

Двоцелна кућа једне циганке у Доњој Тузли. На *слици 7.A* је кухиња, *B* соба. Кад се кроз кућна врата дође у кухињу, види се

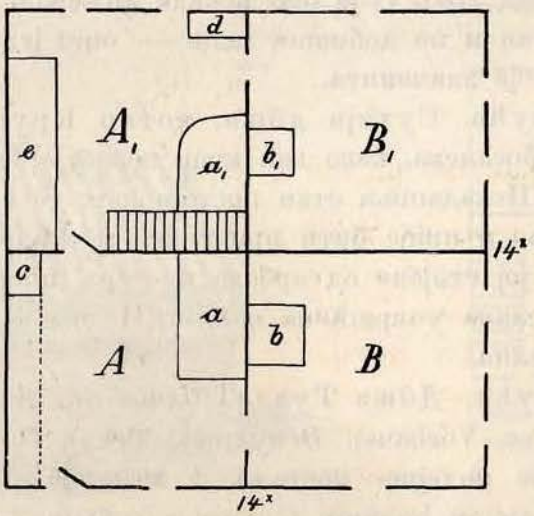

Слика 40. Двоцелна кућа. Јајце.

да она нема никаква стропа, него само кров над собом. Соба има строп. Над једним дијелом кухиње (испореди испрекидану црту) има нека врст стропа, која је као спремиште (Depôt) за свакојаке кухињске потребе и зове се таванџик. На зиду видјесмо полицу за тањуре и за друго што шта. *a* је огњиште. Оно је једно 80 *cm* дуго, нешто је мање широко, једно 10 *cm* високо; *b* је пећ од петњака, која се ложи из кухиње на четверокутан отвор *c* близу тла; *d* је леђен (или легењ), а виси на пећи; *e* је издубљен камен за ритуално прање са постраним отвором на стијени за отицање воде.

Двоцелна кућа у Јајцу *слика 40.* AA_1 кухиње, BB_1 собе, aa_1 огњишта, bb_1 пећи од петњака. A_1 је претворено у кухињу истом онда,

[1]) Јиречек стр. 162. говори о бугарској кући у граду овако: „Die Küche (ку́хња, готва́рница, türkisch мутва́к) sammt der Wohnung für die Dienerschaft befindet sich regelmässig in einem eigenen Häuschen auf dem Hofe, in der Nachbarschaft der Stallungen, Holzvorräthe u. s. w.; das Mobilar derselben beschränkt sich auf Kessel, Spiess, Pfanne, Töpfe, die früher nur am offenen Feuer standen oder hiengen."

кад су власници други дио куће морали изнајмити. Огњиште *a* једва је 15 *cm* високо, али око $1^1/_2\,m$ широко, од опека направљено, *c* је дрвени ормар, у ком се спремају тањури од коситра (калаја) и друго штошта. Над огњиштем је верижњача (Kesselträger), *d* је долаф, *e* је дрвени преградак (киљер).

Над кухињом нема правог стропа, него се просто кров види. Само у *A* има на лијево од дашчица направљен строп (шишета, испореди испрекидану црту) и то у нешто већој висини него ли човјечја.

Двоцелна кућа. Јајце. *Слика 41.* Стојећи у *A* над тобом је, као што увијек, читав кров отворен, а уз то се дакако види и онај дио, што лежи над BB_1. *C* је био некада киљером, али сада је претворен у мали стан и не добивши пећи — опет једна чињеница, која је за повјест развоја знаменита.

Двоцелна кућа. Сухаја дȏња, котар Крупа. *Слика 42.* Та кућа није права босанска, како већ кров показује; сагрђена је прије једно 15 година. Некадашњи стан постоји још, те се употребљава за стају, али је морао и прије бити привременим станом. Јако је ниска и малена, све су јој стијене од врбова плетера, покривена је како му драго сламом, а слама учвршћена кољем. И ова је стара, прапримитивна кућа двоцелна.

Троцелна кућа. Дȏња Тузла. *Слика 46.* *A* је аралук, (вежа, приврат, предсобље, Vorhaus). *B* кухиња (кућа), C_1, C_2, C_3 собе, *a* је мусандер, *c* посве модерна постеља, *b* жељезна пећ, *d* миндер са јастуцима. На поду су ћилими. C_3 зове се собацик, те се употребљава као дјечиња соба.

Троцелна кућа. Дȏња Тузла. *Слика 48.* *A* је аралук (Vorhaus). *B* кухиња с огњиштем *f* и киљером (или ћилером) *h*, C_1 соба с долафом или мусандером *(a)*, ормаром са трима вратима, *b* је кревет, *c* пећ, *d* служница, *e* миндер са јастуцима, C_2 соба за дјецу или собацик, C_3 соба за слуге, *g* је постеља.

Троцелна кућа са горњим бојем. Травник. Циганска махала *Слика 49.* *A* кухиња с огњиштем, B_1 B_2 собе, *C* тријем са степеницама (басамаци) у горњи бој.

Та кућа, кад ју човјек са улице гледа, не одаје, да би имала тако знаменит тријем од дрва, јербо је он посве маскиран. Највише старих или барем старинских кућа у Травнику грађено је на исти начин, оне су наиме од једног боја са тријемом постранце („Seitenflurhaus“). *a* је огњиште, *b* пећ од петњака.

Троцелна кућа са горњим бојем. Језеро. *Слика 50.* Кућа је доље, гдје је стаја, од камена, а горе од дрва. Данас је кућа почела

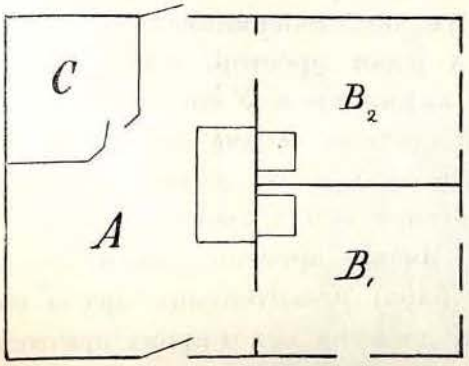

Слика 41. Двоцелна кућа. Јајце.

Слика 42. Двоцелна кућа. Сухаја код Крупе.

Слика 43. Циганска кућа у Коњицу.

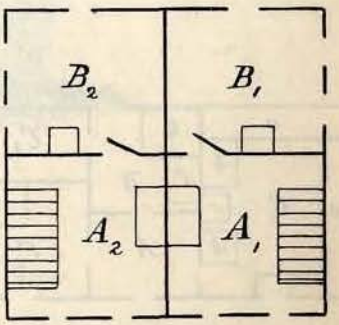

Слика 44. Двоцелна двострука кућа. Јабланица код Новог. Нацрт горњег боја.

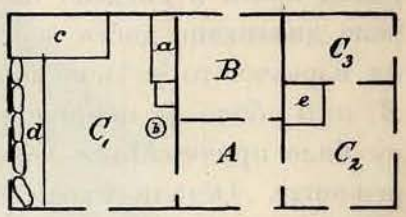

Слика 46. Троцелна кућа. Д. Тузла.

Слика 45. Пријашња кућа с двора.

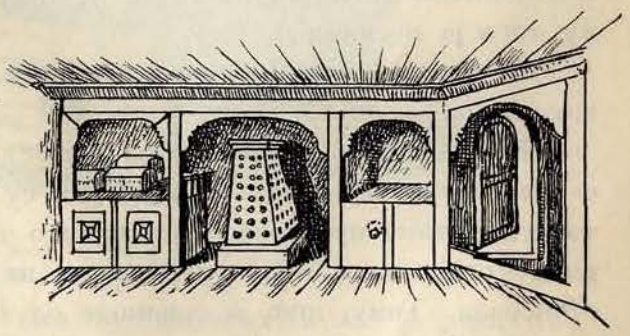

Слика 47. Мусандер у једној мухамедовској соби. Д. Тузла.

пропадати те није више посве сачувана. Без сумње била је то некада одлична грађевина. Кроз врата дође се по степеницама на дрвену веранду (камарија), а отале се ступи у један простор, који се зове кућа. Тај простор има над собом само кућни кров. У том се је простору неколико преградака одијелило и постало собама са стропом и пећи. Овдје треба да се особито истакне то, да су те собе очито и јасно одвојени дијелови у великом простору испод крова (Dachraum) те да не стоје какогод *изкрај* њега. Читав простор добија доста свјетла од неколико кровних прозора (бања) и оштећених мјеста на крову. Собе имаду прозоре. За чудо је, да кућа код *a* према вратима води, која се према двору отварају и неимају балкона, нити се чини, да је балкон икада туде био. Можебити да се ту сједило крај отво-

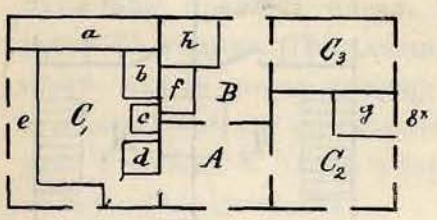

Слика 48. Троцелна кућа. Дбња Тузла.

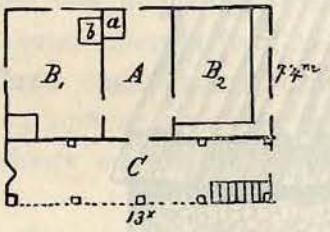

Слика 49. Троцелна кућа Травник, циганска махала.

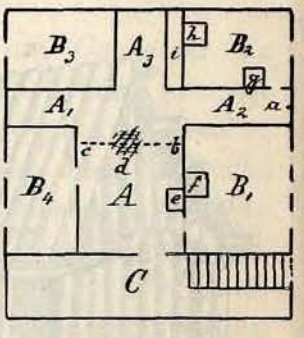

Слика 50. Троцелна кућа. Језеро. Нацрт горњег боја.

рених врата и гледало на поље, намјешће, које се као нека врст отворене диванхане доста често вића. Код *d* ложила се ватра на самом тлу од иловаче, те је јасно пламсала, кад ми унићосмо. На строповима од B_1 и B_4 било је попријечно дрво (види испрекидану црту), на ком су биле причвршћене вериге, што држе котао поврх ватре, *e* је право огњиште. Остали простори у кући (осим соба) A_1, A_2, A_3, зову се попушлук или ћорхана. Учитељ, што нас је пратио, Хифзо еф. Хусеинагић, мисли да би се ти простори могли и ходницима назвати, ну тога ја не знам.

B_1 има пећ *(f)*, B_2 пећ и огњиште, *i* је дрвени преградак (долаф или киљер).

Кућа је врло знаменита за повјест развоја. Прво ради тога, што се на собама посве очито види, да су дијелови првобитног једног и то огњиштног простора, а онда, што ту има много огњишта. B_1 и B_2 имаду огњиште и пећ, ту је дакле на оба мјеста по једна фамилија становала. Тому, што је огњиште од B_2 у самој соби, узроком је то, што је вани премало мјеста остало. Човјека хвата напаст, да и у

старе задруге помисли на сличну раздиобу куће, као што је ова. С овом кућом нека се испореди *слика 75.*

Слика 51. *a.* Двоцелна кућа са собом на крову. Вареш.

Слика 51. *b.* Двоцелна кућа са собом на крову. Вареш.

Мухамедовска кућа с углатом диванханом. Горњи бој. Дбња Сухаја, котар Крупа. *Слика 52.*

Кућа се истом прави. Доље је од камена, а горе су стијене од вертикалних греда (Riegelwand). У приземљу биће само стаја, кухиња, а дакако и степенице. У првом (горњем) кату становаће се.

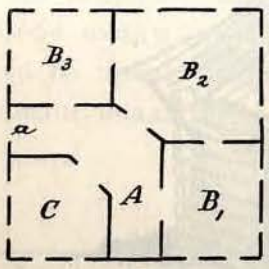

Слика 52. Мухамедовска кућа с углатом диванханом. Дбња Сухаја код Крупе. План горњег боја.

Слика 53. Кућа с отвореном диванханом. Нови.

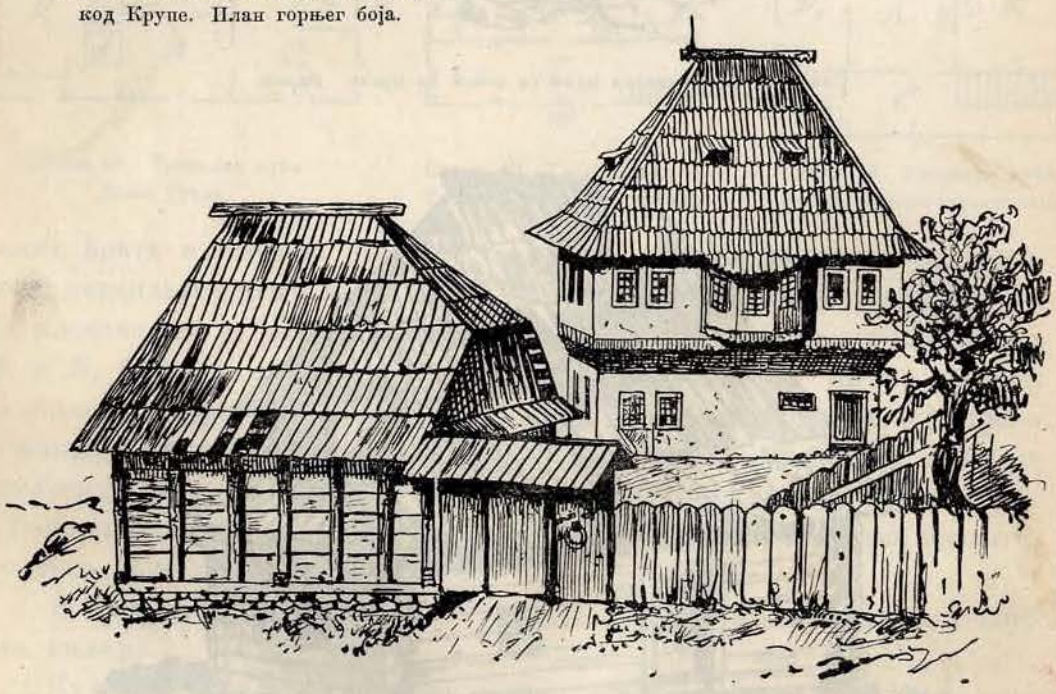

Слика 54. Мухамедовско кућиште у Дервенти. На десно стан, на лијево стаја.

C биће харем. Код *a* један преградак с двора уз кућу биће заход (Abort). Собни су се простори могли распознати само по балванима. Стијене се праве тако, да се простори између балвана најприје плетером испуне па онда замалтаре.

Кућа од једнога боја с отвореном диванханом. Нови. *Слика 53.*

Ова је кућа с више страна интересантна. Она има тријем а из њег воде стрме степенице у диванхану горњега боја. Диванхана је

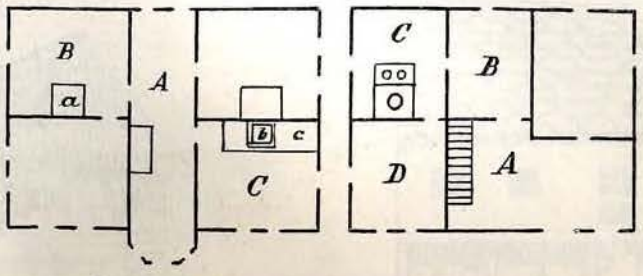

Слика 55. Мухамедовска кућа. Дервента.

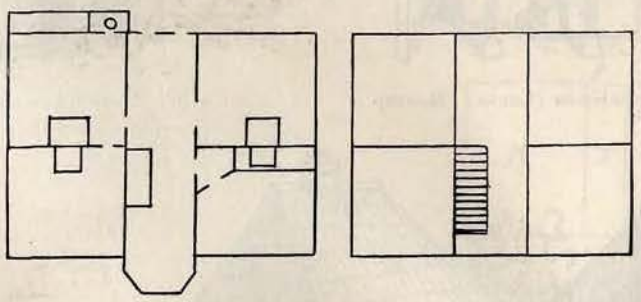

Слика 56. Мухамедовска кућа. Дервента.

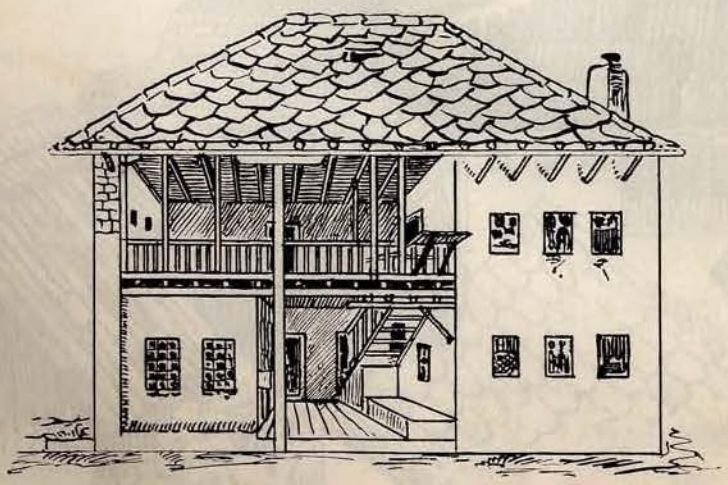

Слика 57. Мухамедовска кућа с хајатом и таваном. Мостар.

према цести отворена, тако те се виде унутри обадвоја собна врата, што су с десна и с лијева.

У приземљу су дућани.

Мухамедовска кућа. Дервента. *Слика 54.*

Пред кућом је према цести стаја или појата. Кућна врата (испореди *слику 55.)* воде у повећи простор, а њему на лијевом крају у *A* воде степенице горе у диванхану. Не зна се право, за што је било

Слика 58. Кућа с тријемом (Laube). Мостар.

Слика 59. Мухамедовска кућа с тријемом са стране (Seitenflurhaus). Крупа.

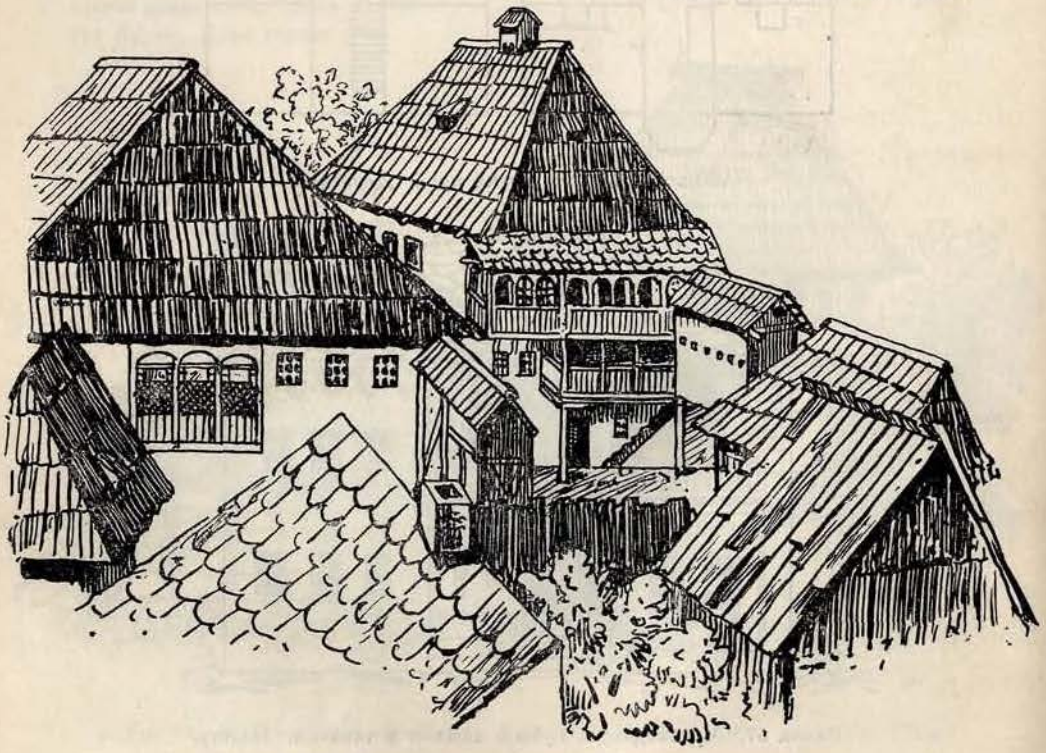

Слика 60. Поглед на двориште из хотела „Травник".

некада одређено приземље. *C* је модерна кухиња, *D* соба. Други се простори готово никако не рабе, јер је мухамедовски власник ту кућу дао у најам неком жидовском агенту пива за 120 фор. на годину.

Овај је био тако пријатан те нам је допустио, да прегледамо све дијелове куће. У горњем је боју на лијево у *B* кухиња. Та некада није имала стропа, али га сада има. На десној страни бивале су некада жене. У *C* види се преградак (мусандер) са пећи од петњака и с купалом. На пећи је легењ за врућу воду, као што увијек у мухамедовској кући. У алпинске се куће види дакако исти намјештај.

Слика 61. Херцеговачка кућа. Предоље.

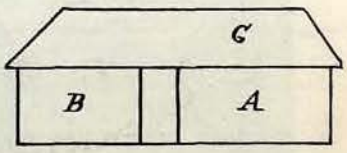

Слика 62. Уздужни пререз пријашње куће.

Слика 64. Кућа у Дрежници.

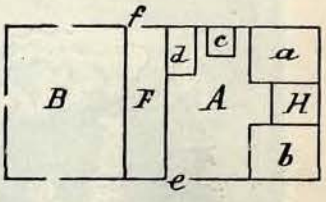

Слика 63. Нацрт пријашње куће.

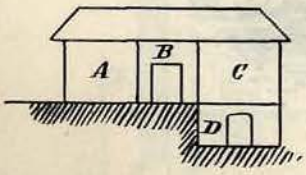

Слика 65. Уздужни пререз пријашње куће.

Слика 66. Нацрт пријашње куће.

Слика 67. Једноцелна кућа. Дрежница.

Слика 61. Кућа Ристе Домазета у Предољу, котар Столац, била је најприје једноцелна (испореди *слике 62.* и *63.)* а послије јој надође вежа и нова соба.

Слика 62. показује шематски пререз ове куће. Стари стан *A* нема правог стропа. На стропним балванима тавана (таваницама) има више пута плетених спремишта за курузе. Плетер је замалтарен земљом, помијешаном с гнојем или пепелом.

Слика 63. је нацрт пријашње куће. *A* је стари простор за огњиште и становање. *H* је отворено огњиште, *ab* су камене постеље, *c* је

хамбар т. ј. ормар за брашно, *d* је стан (Webstuhl), *e* стара врата, *f* нова. *B* је нова соба, посве модерно уређена.

Слика 64. Кућа Раића у Дрежници, котар Мостар. Доље на десно стаја. У средини, на повишем тлу улаз у стару, негда једноцелну кућу. *Слика 65.* показује пререз. *ABC* били су некада једним простором. Сада су *AC* собе, *B* је вежа (Flur). *ABC* немају стропа,

Слика 68. Једноцелна кућа. Требижат.

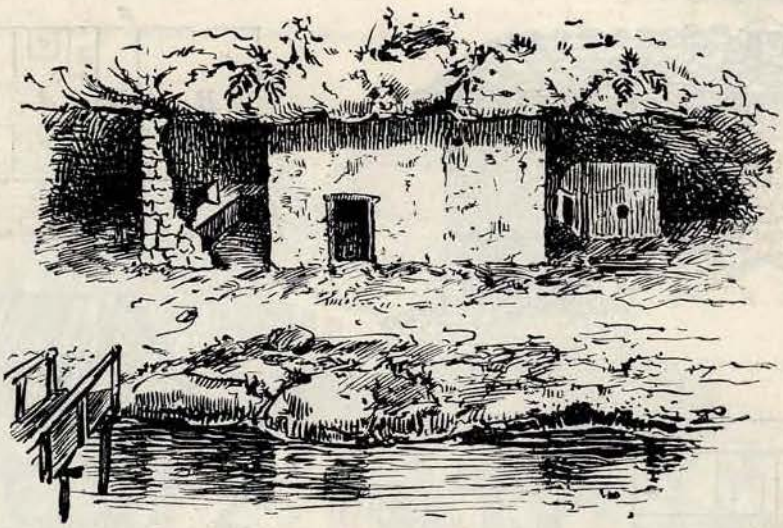

Слика 69. Стан у пећини. Херцеговина

ab огњишта *(слика 66.)*. *D* стаја, названа од власника избом, што је врло зачудно. Кући мора бити више од 160 година.

Слика 67. Кућа Мате Кундића, Дрежница. Једноцелна, кров од дасака.

Слика 68. једноцелна кућа у Требижату, котар Љубушки. Кров је напола од сламе, напола од плоча.

Слика 69. стан у шпиљи крај врела Брегаве испод Хргуда, својина Ризванбеговића, млинског власника. Сада станује туђе Четко Шеледа већ од 15 година, прије њега становаше овдје Никола Домазет 21 годину, а прије овога Вукан Вуковић 20 година. Ту је соба, опремљена оџаком с лукњом за дим, онда стаја за ситну стоку, мала кафана и стаја у шпиљи за сељачке коње, који возе жито у млин.

К. Нешто потање о кућама у Травнику.

Од различите господе окружних и котарских предстојника, што сам их имао част да посјетим, пријазно су ми обећане фотографије

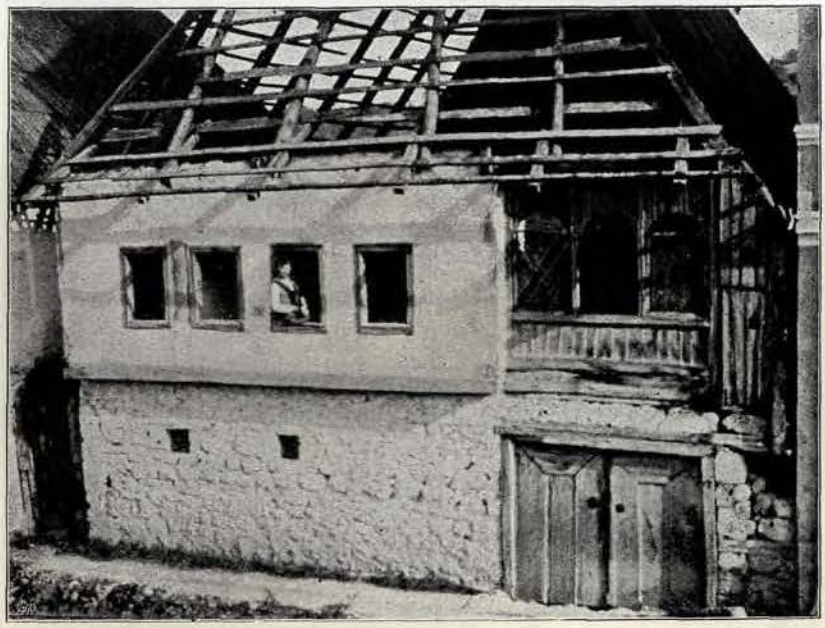

Слика 70. Кућа у Травнику. Фотографија госп. грађевног савјетника Свободе.

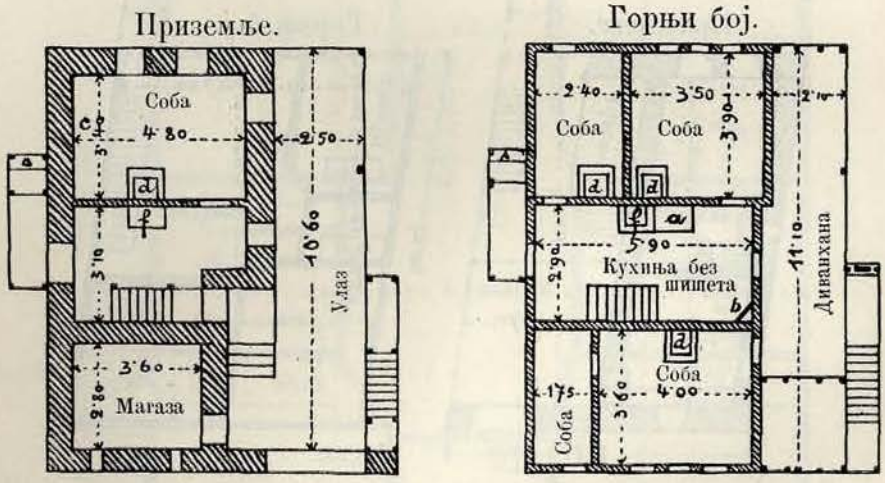

Слика 71. Нацрт исте куће. Снимак госп. грађевног савјетника Свободе.

знаменитих предмета. Ја износим на јаву оно, што сам досад добио, а оно, што касније стигне, публицираћу, кад буде згодно.

Најприје треба да се захвалим травничком окружном уреду и господину грађевном савјетнику Свободи. Његове слике и планови

прави су узори. Ја их не доносим заједно са текстом, него на по се, нека би се човјек проматрајући их све заједно више наслађивао, па се тако и он могао прикључити мојој хвали.

Слика 72. Кућа у Травнику. Фотографија госп. грађевног савјетника Свободе.

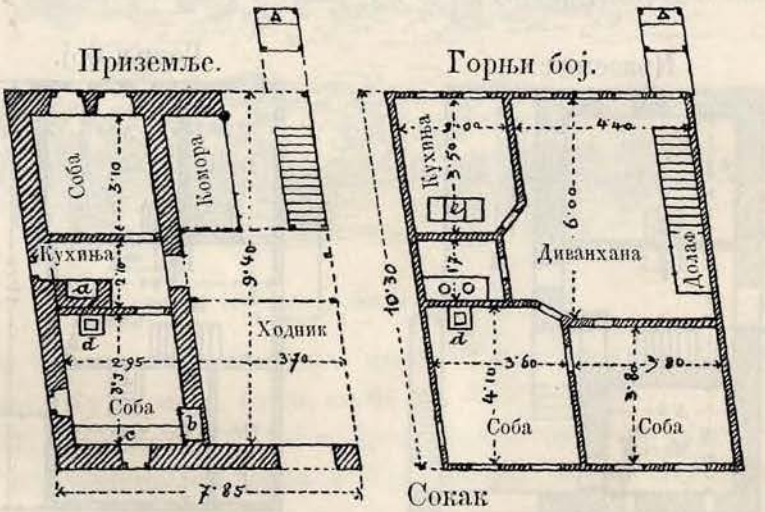

Слика 73. Нацрт исте куће. Снимак госп. грађевног савјетника Свободе.

И мало напомена биће доста, да се те слике протумаче.

Слика 70. је мухамедовска кућа типична облика, а одређена је, да се поруши. У ње се види диванхана на страни, она је дакле по мојој терминологији развијена кућа са вежом на страни. Дјеломице

Слика 74. Кућа у Травнику. Фотографија госп. грађевног савјетника Свободе.

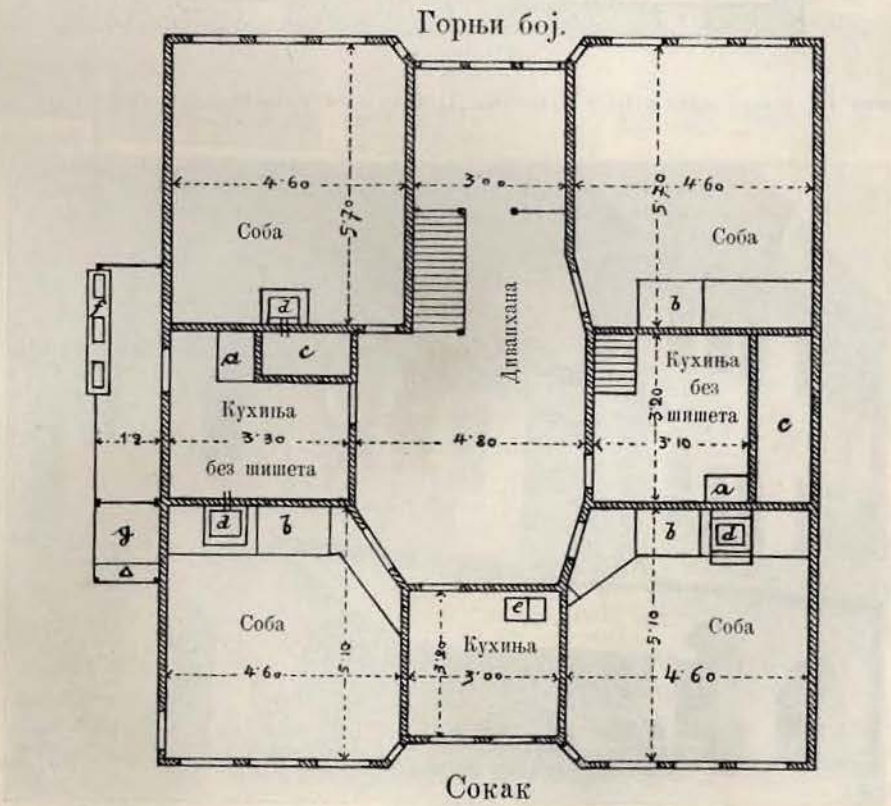

Слика 75. Нацрт исте куће. Снимак госп. грађевног савјетника Свободе.

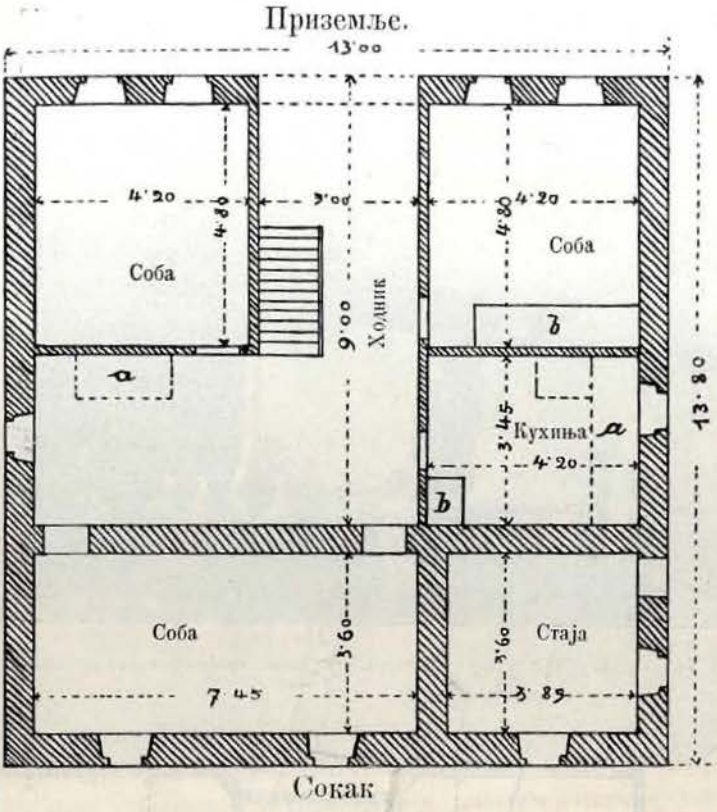

Слика 76. Нацрт једне куће у Травнику. Снимак госп. грађевног савјетника Свободе.

Слика 77. Куће у Травнику. Фотографија госп. грађевног савјетника Свободе.

огољели кров пушта, те се види конструкција. План куће *(слика 71.)* јасан је сам по себи.

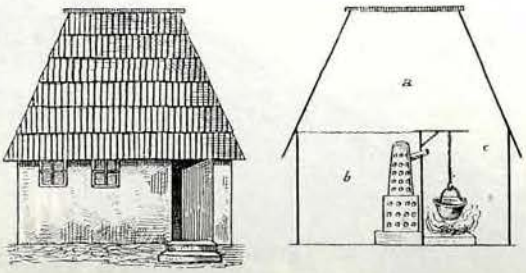

a Таван.
b Соба.
c Кућа или кухиња.

Слика 78. Пререз једне босанске двоцелне куће.

Слике 72. и *73.* показују по градски развијену кућу са вежом на страни. Њезина спољашњост могла би далеко завести овом начину градње невјешто око.

Слика 79. Кућа у Мостару. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга

Слика 74. показује мухамедовску кућу са средњом диванханом и покривеним, типичним вратима на десно, што воде у двор. Као што се види на *слици 76.*, долази се у кућу кроз једна врата на

Слика 80. Кућа у Мостару. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга.

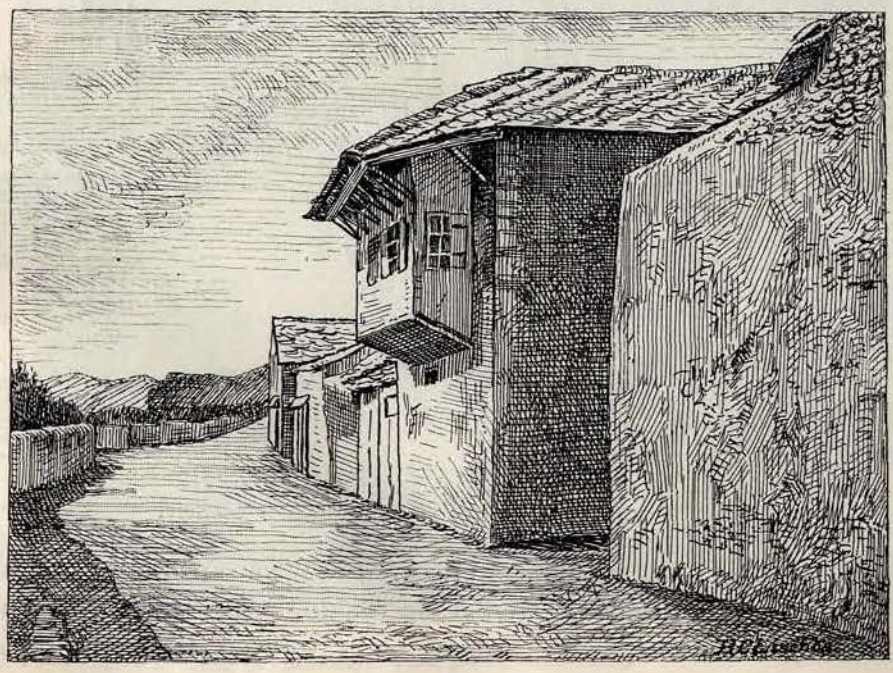

Слика 81. Цеста у Мостару. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга.

стражњој страни куће, што воде у вежу („Gang“), која се углато прелама. Над том вежом је диванхана у средини куће. Али по *слици 75.* да̂ се распознати, да диванхана само један дио средине запрема.

Слика 77. показује двије на главној цести масивно саграђене куће. На неспретној конструкцији крова лако се да увидјети, како је тешко босански кров према цести уредити и прилагодити.

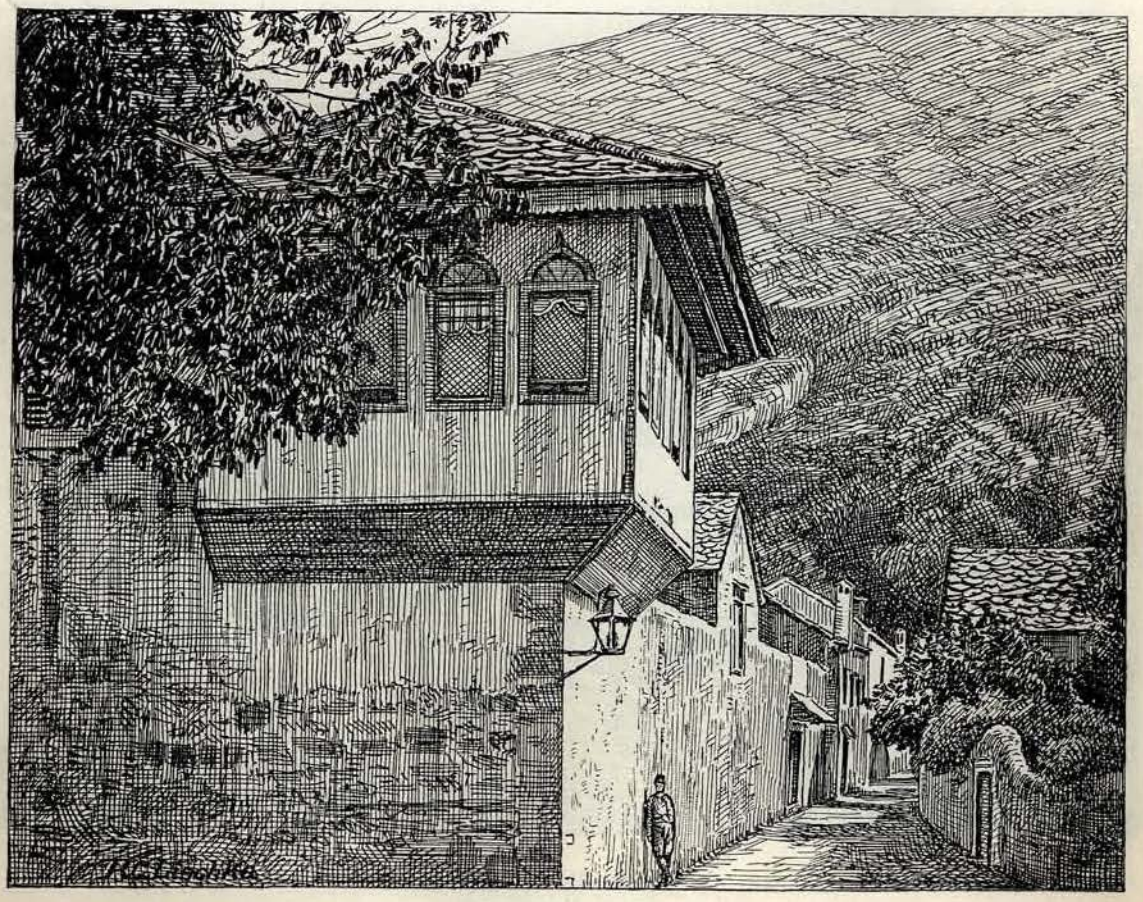

Слика 82. Улица у Мостару. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга.

Што се тиче *слике 78.* испореди Додатак.

Слике 79.—86. из Мостара су и околине. Госп. барон Климбург био је тако добар, те ми је те слике на порабу изручио. За *слике 79., 80.* испореди горе *слика 57.*

Л. Конац.

То је била језгра онога, чему ме је научио мој први боравак у овој земљи.

Моје резултате ја не држим никако довршеним. Ове листове шаљем у свијет, надајући се, да ће други оно, што сам ја започео, наставити и поправити погрјешке, што су се можебити гдје увукле и којим се је за оваких прилика тешко уклонити.

Душобрижници и учитељи били би мимо све остале дужни, да се баве оваким штудијама. И политични чиновници могли би се

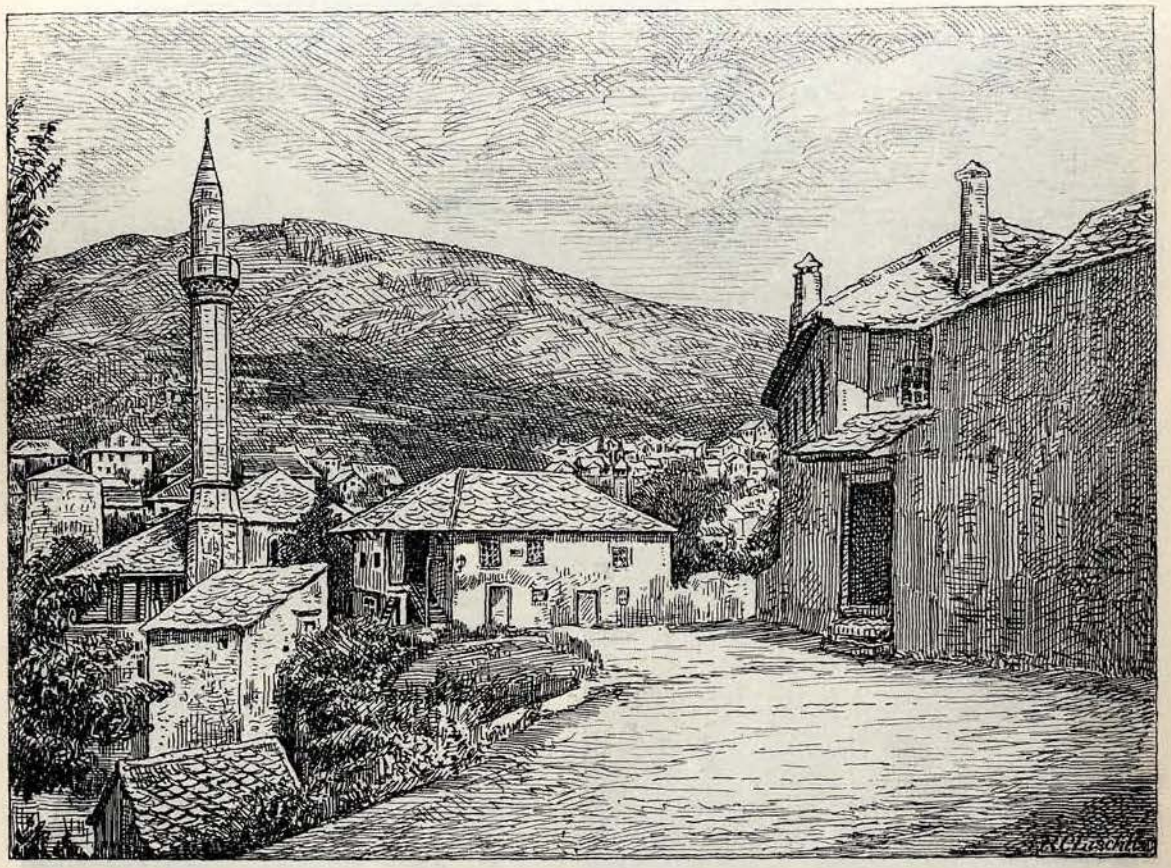

Слика 83. Типична слика из Мостара. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга.

многочем научити, кад би чешће похађали народ у његовим кућама, па кад би оно, што су тако дознали, побиљежили, лако би могли заслужити захвалност потомства.

Такове штудије, кад би се њима бавили државни службеници или уопће пуку познате особе, у које се он поуздаје, морале би се и сама пука врло повољно и корисно доимити, јер би видио, да би га људи хтјели разумјети, а то би био узгредни добитак, који се свакако нипошто не смије премало цијенити.

Дао Бог, те ови моји реци дошли у руке врло многим синовима те земље, те их потакли, да кућну културу своје домовине разгласе и своје знање о њој позним нараштајима предаду. А ако сам ја ма ишта код тога припомогао, онда бих молио, да се то узме као дио моје захвале, коју мислим да дугујем оној земљи, у којој сам прибрао великих и незаборавних дојмова. Ја сам заволио ту земљу и њезине

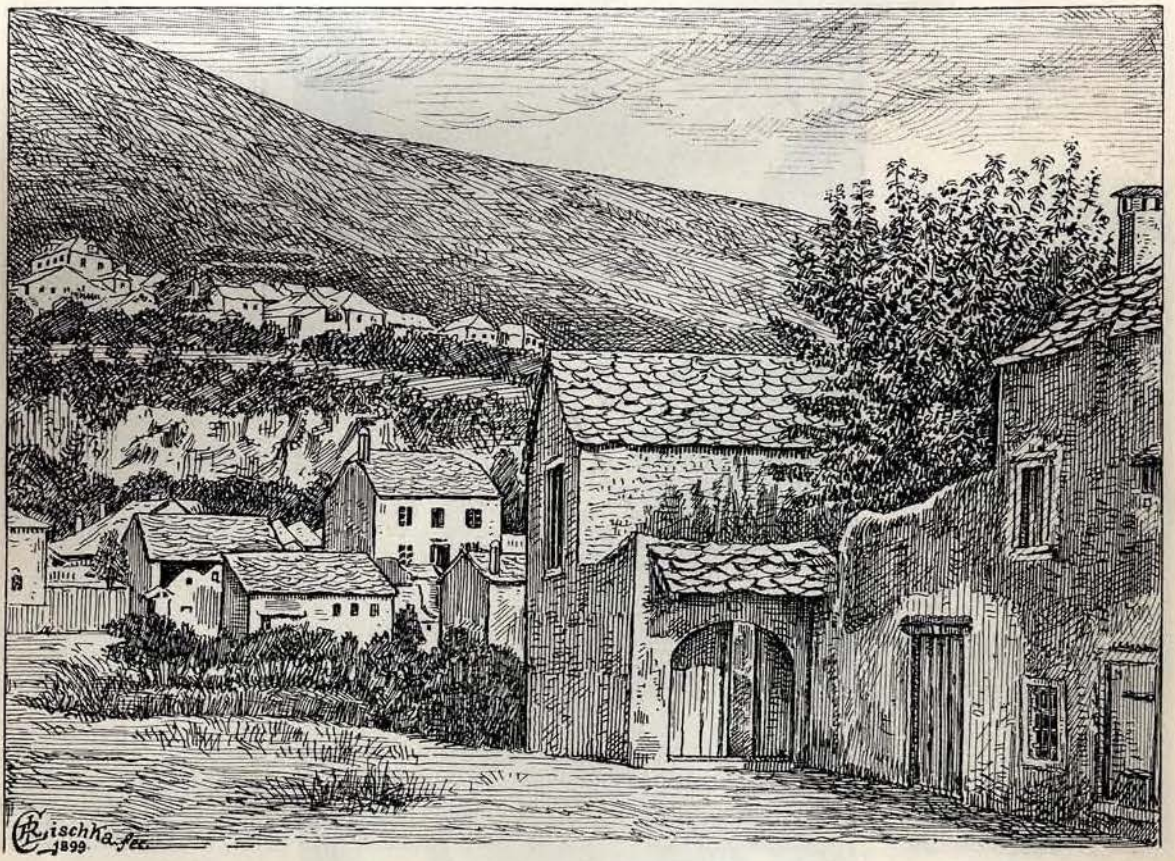

Слика 84. Типична слика из Мостара. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга.

становнике, почео сам их штовати и видио сам на моју велику радост, да се посве мирно и поуздано може гледати у њезину будућност и развој.

Нека ми се допусти, да кажем једну жељу. Земља се налази у времену прелаза. Не би ли се могло наћи даровитих градитеља, који би пучки стил даље развијали па тако земљи сачували њезин карактер. Тешко ће бити од потребе уносити други стил. Сад се Сарајеву приближује криза. Ако се куће по брдима замијене мало по мало Volapük-

грађевинама, што немају никаква карактера, онда је красота Сарајева у главноме пропала.

Додатак.

Овај посао био је довршен 7. септембра 1897. и предан госп. дворском савјетнику К. Херману. У љету 1898. имао сам по налогу ц. кр. академије знаности у Бечу, да оном првом путовању по Босни

Слика 85. Улица у Мостару. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга.

прикључим друго, те да посјетим пограничне земље, не бих ли одредио, да ли је и како је далеко прекорачила босанска кућа политичне међе Босне. У ту сам сврху пропутовао уздуж Приморје, па сам се онда, прекидајући у више мјеста пут, довезао из Метковића у Бос. Брод. Тај други боравак у Босни употријебио сам на то, да углавим различите појединости, о којима ћу у овом додатку говорити. Из Бос. Брода путовао сам границом све до пред Биоград. Овдје ме нападе досадно поболијевање, те сам морао за неко вријеме прекинути пут. То путовање намјеравам довршити ове године (у љету 1899.).

Нарочито хоћу да истакнем, да ћу о овим двјема путовањима, што сам их подузео по налогу ц. кр. академије, опширније казивати у публикацијама академије и молим, да се тамо потања разглабања, кад буде вријеме, погледају. У овом тренутку надам се, да ће ми академија допустити, да о том на овом мјесту извијестим и читатеље по Босни и Херцеговини.

Слика 86. Једна колибица близу Мостара. По фотографији госп. котарског предстојника барона Климбурга.

Број 1. Љетос сам фотографирао читав низ правих грађевина на пањевима (сојенице, Pfahlbauten), у којима се још и данас станује. Њих има у сјеверном и сјеверозападном дијелу Босне, у крајевима, гдје готово сваке године буде поплава. Оне нас наводе те наслућујемо, да је којегдје сличних грађевина било и у самим ријекама. Да поменем н. пр. џамију у Уни, одмах пред Крупом у Крајини.

Бр. 2. Моје љетошње путовање научило ме је да потање разликујем босанску од херцеговачке куће. Ја мислим, може се рећи, да је босанска кућа све о све двоцелна, од кухиње и собе, док херцего-

вачка кућа уопће ни нема праве собе. Херцеговачка је кућа из самог огњиштног простора развила културни простор, узевши камин (оџак) мјесто отвореног огњишта, па у том се испоређује са талијанском и француском пучком кућом.

Бр. 3. Техника грађења куће уз порабу плетера много је више раширена, него што сам то могао знати, кад сам писао поменуту радњу. У самим Метковићима има читаво мноштво кућа, направљених сасвијем од плетера. Ја бих хтио да се то особито уважи, већ и због тога, што се надам, да бих тиме потакао кога од тамошњих становника на тачније истраживање. Што се тиче етимолошких испоређивања, које нас упућују на плетер као на конструктивни дио куће, молио бих, да се погледају моје „Etymologien zum geflochtenen Haus“ (посебни извадак из: „Abhandlungen zur germanischen Philologie“. Festgabe für Richard Heinzel, Halle a. S., M. Niemeyer, 1898.). Управо у

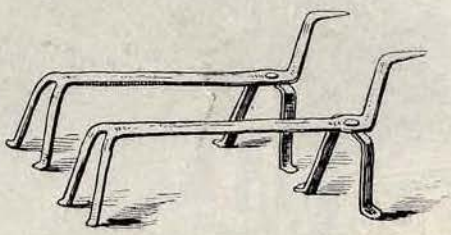

Слика 87. Пријеклади из Мостара.

Метковићима видио сам љетос, да плетене стијене нипошто не искључују посве правокутна нацрта, те дознавши то — морам да своја разглабања на означеном мјесту стр. 209. на овај начин попуним.

Бр. 4. *Слика бр. 78.* показује пререз једне куће, на којем се јасно види да кухиња нема над собом никаква стропа, осим правог кућног крова.

Бр. 5. Моје путовање од године 1898. показало је само, да двоцелна кућа (од кухиње и собе) са тријемом допире од источних крајева Доње Аустрије преко западне и јужне Угарске све до у Босну.

Бр. 6. *Табле I.* и *II.* показују дрвене џамије из Доње Тузле, које имаду исти примитивни нацрт као типична кућа на германском сјеверу, старогрчки храм и старогрчка кућа, те као модерна кућа арменског сељака, како је то доказао од мене потакнут Parsadan Ter Mowsesjanz („Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“, књ. XXII., 1892., стр. 125. и даље).

Бр. 7. Испореди *слику 87.*

Бр. 8. Босанска кућа, да употребим ријеч дворског савјетника др. Емануела Хермана, нема никаква „радног ни културног хоризонта“,

Слика 88. Циганска колиба у Коњицу. Фотографија госп. судбеног пристава А. пл. Куриналди-ја.

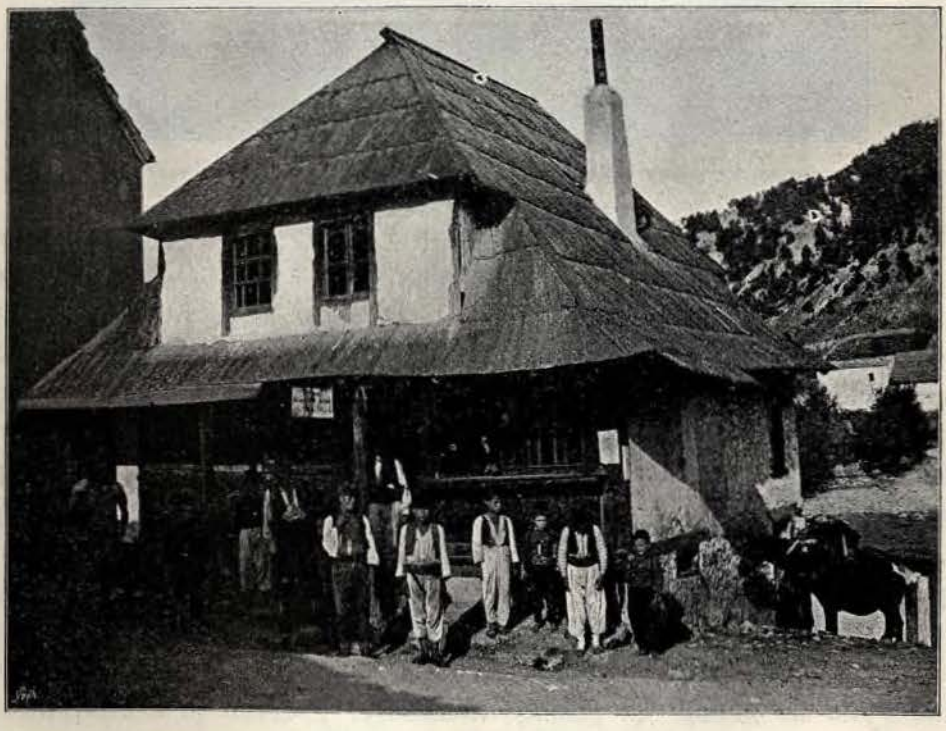

Слика 89. Дућан у Коњицу. Фотографија госп. судбеног пристава А. пл. Куриналди-ја.

што би се поврх тла дизао. Ту се једе, сједи, спава и ради или на голом поду, или на простирачу, или на јастуку. Али чини се, да се је и у горњо-њемачкој кући врло полагано одијелио живот од пода. То се најбоље види код огњишта; још и данас можемо слиједом гледати, како се је огњиште на поду, код којег се кухајућ морало чучати, палац по палац уздизало и постало огњиштем столне висине, код којег се стојећи ради. Слично се догодило и од постеље. Све ознаке за постељу старих индогерманских језика доводе нас до корена̂, што значе „лежати“ или „сипати“ (streuen, старослов. стлати, стеља, постеља), тако те се може пунијем правом пристати уз тврдњу, да је

Слика 90. Поглед на пријашњу обалу Миљацке у Сарајеву. Фотографија госп. кустоса Сомбати.

постеља, што се врх пода уздиже, била посве у обичају само у круговима одличнијих људи̂. Нека се испореди A. Schultz: „Höfisches Leben zur Zeit der Minnesänger“, I.², стр. 81. О постељама на поду испореди на означеном мјесту стр. 85., Nibelungen, 347., 2.: Matraz diu rîchen, ir sult gelonben daz, Lagen allenthalben an dem vletze nider. Што је у горњо-њемачке куће клупа, која се уз собне стијене протеже те је близу пећи приређена за спавање, то су у босанске куће хасуре и ћилими, на којима се преко дана сједи а обноћ спава. На мјесто подних хасура и ћилима дошле су по бољим мухамедовским кућама широке појастучене клупе, на којима се исто тако по дану сједи а по ноћи спава, тако је дакле настала једна културна форма клупе, која сличи намјештају горњо-њемачке куће. То, што босанско-херцеговачка кућа не досиже да развије ложницу, у свези је с тим, што она праве постеље не познаје; као што се у горњо-њемачкој кући постеље

од посјетничких погледа у ложницу закључавају, тако се у босанској кући они јастуци и хасуре (Matten), што се само обноћ употребљују, тако уклоне, да се метну преко дана у посебне прегратке (долафе).

Бр. 9. Нека се испореди моја горе поменута радња: „Etymologien zum geflochtenen Haus“.

Бр. 10. Већ за првог путовања по Херцеговини видио сам доста једноцелних кућа, али ме је преварио опћи дојам. Кућа од саме кухиње и без праве собе карактеристична је по Херцеговину, као што је већ горе споменуто. Карактеристичан бијаше одговор једне сељанке херцеговачке, кад ју запитах, гдје јој је соба. Одговори ми: „То ми је соба и кухиња“.

Уз слике што су касније надошле, хтио бих да напоменем ово: Моје путовање од године 1898. донијело је, што се тиче специфично босанске куће, само негативни резултат, да ми није успјело пронаћи карактеристичну босанску кућу с ону страну границе. Али још нијесам овлаштен, да код овог питања изречем коначни суд. За чудо је, што се српска и бугарска кућа са босанском иначе врло добро подударају, само што се опет по ваљском облику т. ј. особито по крову (који је код босанске куће необично висок) знатно од ње разликују, а о том ме је подучио особито К. Јиречек на означеном мјесту, као љубезан и врло свјестан извјеститељ. Тако ће дакле босанска кућа остати карактеристична специја горњо-њемачке, или, ако тко хоће, средњо-европске куће од кухиње и собе, која од француске границе преко Швајцарске, Њемачке и Аустрије допире на Балкан.

Табла I.

Поток џамија у Дôњој Тузли.

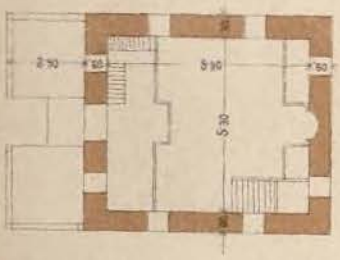

Мосник џамија у Дôњој Тузли.

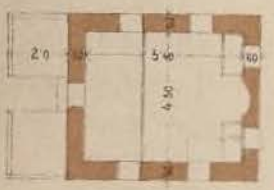

Премјерио и сликао: Симић.

Табла II.

Ваиз џамија у Дôњој Тузли.

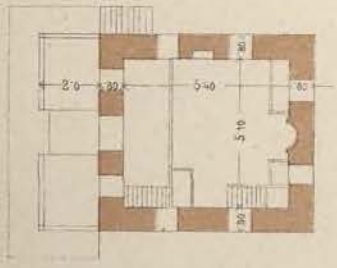

Џиндина џамија у Дôњој Тузли.

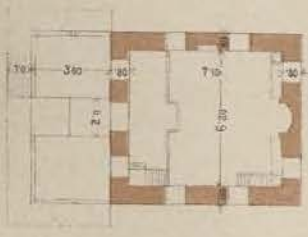

Премјерио и сликао: Симић.

Dukljanska kraljevina.

Piše

dr. **F. M.**

Premda je Duklja kroz nekoliko stoljeća opstojala kao država, pa kao takova prikazivala osebnu megjunarodnu individualnost (völkerrechtliche Persönlichkeit), ipak se je teško namjeriti na kakovo povjesno djelo, gdje bi se njena prošlost osebno opisivala. Povjesničari spominju Duklju tek nuzgredno, tek u toliko, u koliko je ona zasijecala u povijest susjednih naroda: Hrvata, Srba, Bugara, Bizantinaca, Normana i rimskih papa. — Razumije se, da je u vijestima o odnošaju Duklje spram ovih naroda odmah sadržana i njena povijest. No ove vijesti su razbacane, nijesu sabrane u jednu cjelinu, pa zato i nemamo jasnoga prijegleda o njenom državnom životu. Odatle dolazi, da pisci konfundiraju dukljansku povijest sad sa srpskom, sad sa hrvatskom. Istina, da se je Duklja, bivši najslabija država na Balkanu, morala često prignuti pod upliv susjednih mnogo jačih država, pošto u ono vrijeme nije megjunarodno pravo priznavalo, da male državice i narodi imadu jednako pravo na opstanak i zakoniti napredak kao i velevlasti, već je u ono vrijeme bila u cvatu ona: koji je jači, taj kvači. Ali baš zato, što se Duklja upravo u to vrijeme popela do samosvojnosti, vidi se da je ona živjela svojim osebnim životom, pa bi s toga morala imati i svoj osebni životopis — svoju povijest. — No kako već spomenusmo, malo će biti ljudi, koji su imali prilike, da gdje vide i čitaju kakovu povijest Duklje. Ako su je pak čitali, tad je to bilo u pretijesnom savezu sa povijesti koje god, nekadanjoj Duklji susjedne države.

Evo ovo je razlog zašto se primismo zadaće, da što tačnije i jasnije odsiječemo granice političkoga odnošaja Duklje spram susjednih joj naroda i država; da govorimo o Duklji sa njezinog vlastitog gledišta, a ne tek nuzgredno sa stanovišta ma koje druge balkanske države. — Nego zato neka se ne misli, da možemo pri tomu ne osvrtati se na povijest susjednih naroda. Dapače protivno! Mi se moramo i te koliko obazirati osobito na povijest Hrvata i Srba, jer nam valja iz njihove povijesti izuzeti ono što spada na Duklju, da tako iz onih razbacanih vijesti uzmognemo sastaviti

cjelinu. — U ostalom mi ćemo nastojati da budemo što kraći; no bude li jasnoća stvari zahtijevala, ne ćemo žaliti ni koju riječ više.

Geografski položaj Duklje.

Pod pojam „Duklja“ padaju dvije predodžbe: Duklja u užem smislu i Duklja u širem smislu. Pod prvom razumijevamo samo jedan dio dukljanske kraljevine, t. j. oblast Duklju ili Zetu; dočim pod potonjom razumijevamo još i druge tri oblasti osim Duklje ili Zete, o kojima ćemo još na po se govoriti. Nu uopće govorimo o Duklji u širem smislu ili o dukljanskoj kraljevini.

Dukljanska kraljevina protezala se na teritoriju stare Dalmacije t. j. Dalmacije sa onim opsegom, kako joj ga predstavlja Konstantin Porfirogenit. Po njegovom opisu tekla je megja Dalmacije od Drača do Istre[1]) na sjever; prema istoku protezala se uzduž Save[2]) do Dunava, a odavle na jug do Macedonije.

Kraljevina Duklja ležala je u najjužnijem i najzapadnijem dijelu ove Dalmacije. U tom se slažu vijesti grčkih, latinskih i domaćih spomenika. Preostali pak dio ove stare Dalmacije zauzimali su većim dijelom Hrvati, manjim Srbi. — Pošto je Duklja bila posebna, od Srbije i Hrvatske politički različita država, to je kao takova morala imati i svoj posebni teritorij. — Ovaj pak ustanoviti nije baš tako teško, jer nam u tome pravcu ide zdravo na ruku spomenuti već Konstantin Porfirogenit.

U već spomenutom 30. poglavlju pripovijeda Porfirogenit, koje su dijelove Dalmacije u njegovo vrijeme (kad je svoju knjigu pisao, dakle oko 950. godine) posjedovali Hrvati, a koje opet Srbi. Osim hrvatskoga i srpskoga posjeda spominje on još četiri oblasti, koje da niti Hrvatskoj niti Srbiji ne potpadaju. — Mi smo pak već prije spomenuli, da su na teritoriju stare Dalmacije bile tri slovenske države: hrvatska, srpska i dukljanska. Pošto dakle one četiri oblasti ne potpadahu niti pod Srbiju niti pod Hrvatsku, morale su dakle spadati na Duklju, ili da se tačnije izrazimo, te četiri oblasti bile su ona četiri ugaona kamena, na kojima se je poslije podigla zgrada dukljanske kraljevine. — Mi ćemo po Porfiro-

---

[1]) Ἐκ παλαιοῦ μὲν τοίνυν ἡ Δελματία τὴν ἀρχὴν μὲν εἶχεν ἀπὸ τῶν συνόρων Δυρραχίου ἤγουν ἀπὸ Ἀντιβάρεως, καὶ περετείνετο μὲν μέχρι τῶν τῆς Ἰστρίας ὁρῶν, ἐπλατύνετο δὲ μέχρι τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ. — De adm. imp., pogl. 30.

[2]) Da se je Dalmacija protezala uzduž Save do njenoga utoka u Dunav, to doduše ne pripovijeda Porfirogenit; no da se nije čak gore u Ugarsku do Dunava protezala, to razabiremo iz drugih pisaca, koji pripovijedaju o dvijem Panonijama: Pannonia Savia i Pannonia Valeria. Tako n. pr. Sext. Rufus: „Batone Pannoniorum rege subaeto, in ditionem nostram Pannoniae venerunt; Amantinis inter Savum et Dravum prostratis, regio suaviensis... Quadi de locis Valeriae, qui sunt inter Danubium et Dravum, pulsi sunt.“

genitu navesti megje ovih četiriju oblasti, jer ćemo to trebati poslije, kad budemo govorili o povijesti Duklje.

Konstantin polazi od juga prema sjeveru, pa ovako opisuje ove oblasti, jednu za drugom po redu, kako se je jedna prislanjala uz drugu:

Dioklija imala je za susjede dračke kaštele: Helis, Helkinije i Antivar i dopirala je (na sjeveru) sve do Kotorana, a preko gorja (t. j. na istoku) doticala se Srbije[1]).

Od grada Kotora započima knežija Travunija, te se pruža (na sjever) sve do Dubrovnika; a sa svojom gorovitom (istočnom) stranom dotiče se Srbije[2]).

Od Dubrovnika započima oblast Zahumljana, te se pruža sve do rijeke Neretve, prema Primorju dotiče se Pogana, sa gorjem na sjeveru Hrvatske, a s pročelja Srbije[3]).

Od rijeke Neretve počima pa se proteže sve do rijeke Cetine Poganština (zemlja Pogana), koja opsiže tri županije: Rastoču, Mokro i Dalen. Od ovih leže dvije županije i to Rastoča i Mokro uz more, te posjeduju i sagine (oveće lagje); treća ili dalenačka županija odaljena je od mora, pa joj žitelji žive od poljodjelstva. U susjedstvu su im četiri ostrva: Mljet, Korčula, Brač i Hvar, koji su vrlo lijepi i plodni...[4]).

Ove iste zemlje spominje uz nekoje promjene imena naš domaći ljetopisac, pop Dukljanin, te ih naziva tetrarhiom[5]).

Da su se na teritoriju stare Dalmacije podigle tri slavenske države, to spominju osim Porfirogenita i još nekih drugih grčkih pisaca (o kojima ćemo još govoriti) — još i neki latinski, pa i naši domaći pisci.

Od domaćih spominjemo popa Dukljanina. On pripovijeda: da je neki kralj Svetopelek razdijelio cijelo slavensko kraljestvo na tri, dotično četiri dijela u ono vrijeme, kad su sv. braća Ćiril i Metod pokrstili Slavene.

---

[1]) Ἡ δὲ Διοκλήα πλησιάζει πρὸς τὰ καστέλλια τοῦ Δυρραχίου ἤγγουν πρὸς τὸν Ἐλισσὸν καὶ πρὸς τὸν Ἐλκόνιον καὶ τὴν Ἀντίβαριν, καὶ ἔρχεται μέχρι τῶν Δεκατέρων, πρὸς τὰ ὀρεινὰ δὲ πλησιάζει τῇ Σερβλίᾳ.

[2]) ἀπὸ δὲ τοῦ κάστρου τῶν Δεκατέρων ἄρχεται ἡ ἀρχοντία Τερβουνίας, καὶ παρεκτείνετο μέχρι τοῦ Ῥασουσίου, πρὸς δὲ τὰ ὀρεινὰ αὐτῆς πλησιάζει τῇ Σερβλίᾳ.

[3]) Ἀπὸ δὲ τοῦ Ῥασουσίου ἄρχεται ἡ ἀρχοντία τῶν Ζαχλούμων καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ Ὀροντίου ποταμοῦ, καὶ πρὸς μὲν τὴν παραθαλασσίαν πλησιάζει τοῖς Παγανοῖς, πρὸς δὲ τὰ ὀρεινὰ εἰς ἄρκτον μὲν πλησιάζει τοῖς Χρωβάτοις, εἰς κεφαλὴν δὲ τῇ Σερβλίᾳ.

[4]) Ἀπὸ δὲ τοῦ Ὀροντίου ποταμοῦ ἄρχεται ἡ Παγανία, καὶ παρεκτείναται μέχρι τοῦ ποταμοῦ τῆς Ζεντίνας, τρεῖς ἔχουσα ζουπανιάς, τὴν Ῥάστωτζαν καὶ τὸν Μοκρὸν καὶ τὸ Δαλέν. καὶ αἱ μὲν δύο ζουπανίαι, ἤγγουν ἡ Ῥάστωτζα καὶ ἡ τοῦ Μοκροῦ πρόσκεινται τῇ θαλάσσῃ αἵτινες καὶ σαγήνας ἔχουσιν· ἡ δὲ τοῦ Δαλενοῦ μηκόθεν ἐστὶ τῆς θαλάσσης, καὶ ἐκ τῆς ἐργασίας ζῶσι τῆς γῆς. πλησιάζουσι δὲ αὐτοῖς νῆσοι τέσσαρες, τὰ Μέλετα, τὰ Κούρκουρα, ἡ Βάρτζου καὶ ὁ Φάρος, καλλίσται καὶ εὐφορώταται... — Konstantin Porphyrogenitus, pogl. 30., str. 145.—146., izd. Bonn.

[5]) „Chualimiro dedit Zentae Regionem cum civitatibus et has juppanias...; Pelislavo dedit Tribuniam cum his juppanis...; Dragislavo dedit Cherenaniam regionem et has juppanias...; Preuladio dedit regionem, quae sclavonice dicitur Podgoria latine submontana has juppanias... quas, et quatuor regiones Thetrarchias vocavit.“ — Ap. Lucium, izd. Francofurti 1666., str. 293.

— Od mjesta Dalme, veli Dukljanin, pa do Vinodola (Valdevino) nazove zemlju Bijelom Hrvatskom, koja se zove i Dônjom Dalmacijom, te joj dozvolom pape Stjepana učini metropolijom salonitansku (spljetsku) crkvu. A zemlju od rečenoga mjesta Dalme do Drača prozva Crvenom Hrvatskom, te joj dade za metropolu dukljansku crkvu. Surbiju pak razdijeli u dva dijela[1]).

Od zapadnih pisaca zaslužuje naročitu pažnju Flavius Blondus zbog svoga položaja i informacija, koje je nalazio u bogatom vatikanskom arhivu i papinskoj kancelariji. On pripovijeda doslovno ovako:

„U ono vrijeme (za pape Hadrijana II. i kralja Sveropila) razdijeljeno je kraljestvo Dalmacije u dijelove, čija se imena još i dan danas (sredinom XV. stoljeća) upotrebljavaju.

... Po novoj dakle razdiobi dobi zemlja od Dalmatskog polja ovamo do Istre ime „Bijela Hrvatska"; od rečenoga polja onamo do Drača „Crvena Hrvatska"; zemlja s one strane rijeke Drina prema gorju (za razliku od zemalja prema moru) sve do Macedonije dobi ime Raša; a s ovog kraja Drina, Bosna. Pa je još i danas u običaju, da se sve zemlje nekadanje Dalmacije, što uz more leže, nazivaju Dalmacijom; a štogod je spadalo nekoć gorskoj strani ili sredozemnoj Dalmaciji, da se Hrvatskom naziva, te se Raša i Bosna smatraju pokrajinama kraljestva Hrvatske"[2]).

Isto ovako, malo ne od riječi do riječi, pripovijeda i dužd Andrija Dandolo.

Jednako poput Flavija Blonda pripovijeda i naš domaći povjesničar Toma Arhidjakon, koji je za cijelo pôdrugo stoljeće prije Blonda pisao. Toma pripovijeda ovako:

„Nekoć je imala Dalmacija ipak širji smisao, jer je sačinjavala zajedno sa Hrvatskom jednu pokrajinu... Sada pak razumijevamo pod Dalmacijom primorski kraj, što počima od Epira, gdje je Drač, pa se proteže sve do Kvarnerskog zaliva"[3]).

---

[1]) „a loco Dalmae... usque ad Valdevino vocavit Croatiam albam, quae et inferior Dalmatia dicitur... item ab eodem loco Dalmae usque Bambalonam civitatem, quae nunc dicitur Dyrachium, Croatiam rubeam vocavit, quae et superior Dalmatia dicitur... Surbiam, autem quae et transmontana dicitur in duas divisit provincias." — Ap. Lucium, str. 289.—290.

[2]) „Facta est per id temporis Regni Dalmatiae divisio, cujus membrorum nomina aetate etiam nostra in usu habentur... Nova autem in divisione a campis Dalmatiae hinc Histriam usque Croatiam Albam, inde a dictis campis Dyrrachium usque Croatiam rubeam, et versus montana a flumine Drino trans ipsum flumen Macedoniam usque Rasciam, citra flumen Bosnam vocavere; servat tamen aetatis nostrae consuetudo, ut ea omnia Dalmatiae quondam ora in superum mare (i. e. Adriaticum) vergens, Dalmatia, et quicquid ejusdem montes mediterraneaque fuere Croatia nominatur, Rasciaque et Bosna pro Regni Croatiae regionibus habeantur." — Decadis II., knj. II., izd. Basileae, 1559., str. 177.

[3]) Verum tamen Dalmatia dicebatur olim largius: censebatur enim cum Corovatia una provincia... Nunc vero Dalmatia est regio maritima, incipiens ab Epyro ubi est Dyrrachium et protenditur usque ad sinum Quarnerium..." — Hist. pont. eccl. Salonitanae, pogl. 1.

A da se je ova primorska Dalmacija dijelila u dônju i gornju, to znade i Toma, makar to on na ovom mjestu i ne spominje. To se vidi iz ove njegove izreke:

„A bilo je u spljetskoj crkvi mnogo arcibiskupa, kojima su se u smislu povlastica salonitanske crkve pokoravali svi biskupi gornje i dônje Dalmacije“ [1]).

Iz svih ovih vijesti razabire se, da je dukljanska kraljevina ležala Hrvatskoj na jugu, a Srbiji na zapadu. Ime joj je pak Gornja Dalmacija ili Crvena Hrvatska. Istom poslije, kad su od nje definitivno otrgnuti sjeverni dijelovi, te joj je preostao samo južni dio sa središtem uže Duklje, dobiva ova kraljevina ime Duklja. — Ovo ime „Crvena Hrvatska“ ili „Gornja Dalmacija“ očuvala se za Duklju vrlo dugo, po svjedočanstvu Blondovu sve do XV. vijeka, dakle sve do vremena, kad se je ta država već davno rasplinula djelomice u Hrvatskoj, djelomice u Srbiji.

Iz ovih evo izvora nagjosmo tačnu političku distinkciju Duklje ili Crvene Hrvatske, kako spram srpske tako i spram hrvatske države. Kada i u koje vrijeme se je počela Duklja razlikovati kao zasebno, od Hrvatske i od Srbije različito tijelo, toga nam ne protumači ni pop Dukljanin sa svojim kraljem Svetopelekom, ni Blondus sa svojim Sveropilom. Oba naime ova pisca konfundiraju legende o Ćirilu i Metodu i njihov odnošaj spram moravskih vladara: Rastislava i Svatopluka, zatim pokrštenje moravskih i panonskih Slavena sa pokrštenjem južnih Slavena, koje se ipak većim dijelom izvelo dva stoljeća ranije. — Pop Dukljanin je očevidno zapisao narodnu tradiciju o postanku svoje domovine i o njenom pokrštenju. Ali u ovoj tradiciji izbijaju dva važna momenta na površinu t. j. razdijeljenje velikog dalmatinskog kraljevstva i već spomenuto pokrštenje. Ovo pak može pobuditi pozornost istraživatelja, te ga ponukati da zaviri kritičkim okom u ovo u neku ruku pjesničko bajanje. Radi velike starine pada u narodnoj tradiciji projekcija ovih dviju po sebi različitih momenata u jednu vremenu tačku, pa se zato i čini na prvi pogled kao bajka. Nu zaviri li se dublje u ovo pričanje, vidi se odmah, da bi mu podloga mogla biti historička. — Ali, jer ovo spada već u historiju, ne ćemo o tom govoriti na ovom mjestu, već bilježimo samo to, da pop Dukljanin, govoreći kako je nastala dioba Dalmacije, pripovijeda kako je nekadanja Dalmacija faktično bila razdijeljena u njegovo doba (oko polovice XII. stoljeća). U tom ga potkrjepljuje i sam Blondus, koji za svoje doba gotovo to isto navagja što i Dukljanin, premda je on tri stoljeća kasnije pisao — nego pop Dukljanin.

[1]) Fuerunt autem in Ecclesia Spalatensi Archiepiscopi multi, quibus ex privilegio Salonitanae Ecclesiae omnes episcopi superioris et inferioris Dalmatiae obocdiebant. — Thom. Archidiac., pogl. XIII.

Kratki prijegled dukljanske povijesti.

Prvi period: Duklja udo hrvatske države (od VII. do X. vijeka).

Sada, kad smo nabrojili zemlje, koje su sačinjavale dukljansku kraljevinu i kad smo im opredijelili geografski položaj, valja da pregjemo na njenu povijest. Da pravo rečemo u nemaloj smo sada neprilici, pošto ne znamo pravo, gdje da počnemo, jer povijest pisati sasvim je nešta drugo, nego pisati roman: kod romana se može udariti odmah in medias res; povijest se pak počima ab ovo. A ipak, kad bi htjeli da počnemo sa čistom dukljanskom povijesti, morali bi zaći na neki način in medias res t. j. ispustiti tri prva stoljeća njene povijesti. A je li to onda povijest? Hoćemo li pak, da počnemo ab ovo, te da prikažemo svu njenu prošlost od početka, tad nam se valja za neko vrijeme odreći našega stanovišta t. j. pisati o Duklji kao posebnom političkom tijelu, te nam je slijediti povijest Hrvatske, s kojom je Duklja djelovala u zajednici na pozornici povijesti kroz prva tri vijeka svoga života, bivši udom hrvatske kraljevine. — Već prije rekosmo, da je Duklja, bivši najslabija država izmegju svojih susjeda, bila primorana da sad jednoj sad drugoj svojoj jačoj susjedi služi. Od sedmoga pak do desetog vijeka stajala je Duklja, bez i najmanje sumnje, pod hegemonijom hrvatske države, ili da se još tačnije izrazimo, pokrajine potonje kraljevine Duklje bijahu župe hrvatske države.

Evo ovo napominjemo zato, da uzmognemo preći na životopis Duklje kao posebnog, kako od Hrvatske tako od Srbije različitoga tijela. Izrazi li se s kojegod strane želja, da se i ta tri prva vijeka njena života jasnije prikažu, mi smo pripravni uvijek o tomu i naknadno pisati. Za sada pak, ograničujuć se samo na gornju izjavu i prikazav ju kao rezultat povijesti onih prvih triju vijekova, prelazimo sada na ono doba, gdje se je Duklja odcijepila od Hrvatske te počela sama svojim životom živjeti.

Kada je počela Duklja da ekzistira sama za sebe, to nam je spomenuo naš domaći pisac: to bijaše na ime onda, kad je kralj Svetopelek dozvao slavenske apostole te dao pokrstiti sav narod, i kada je svoje veliko dalmatinsko kraljevstvo razdijelio u pokrajine.

A što znači to?

Mi smo spomenuli da su u ovoj, rekli bismo legendi, dva momenta, koja su podobna da pozornost istraživatelja na sebe svrnu: to je pokrštenje i dioba velikog dalmatinskog kraljevstva.

Kušajmo sada da kritički ispitamo historičku sadržinu ovih vijesti: Kako se iz Dukljaninova pripovijedanja vidi, on ima pred očima Ćirila i Metoda i njihovo doba i njihovo vjerovijesničko djelovanje. Nu ovi su propovijedali i krstili u Moravskoj i Panoniji, dok su Hrvati i Srbi već

davno prije bili pokršteni: prvi iz Rima[1]), drugi iz Carigrada[2]), a oba još za vrijeme cara Heraklija.

No ako i jest u to vrijeme najveći dio hrvatskoga i srpskoga naroda bio pokršten — ipak nije bio sav. Još je nešta naroda ostalo u poganstvu, a te je narod prozvao poganima. To su bili Neretvani[3]). — Još je bilo i takovih, koji su bili jednom primili krst, kad i ostali narod za cara Heraklija, ali kad su Bizantinci uzeli tumačiti, da su tim postali i bizantinskim podanicima, tad se odrekoše i kršćanstva, samo da ne bude ni sjene o kakovom odnošaju izmegju njih i Bizanta[4]). — A evo baš ovi poganski ostanci budu pokršteni iz Carigrada u vrijeme cara Bazilija I. Macedonca, koji je upravo tada u Carigradu vladao, kad su sv. braća megju Slavenima u Panoniji kršćanstvo propovijedali.

Ovo pokrštenje poganskih ostanaka megju Hrvatima i Srbima na jugu spominje dakle Konstantin Porfirogenit[5]), a spominje to i kardinal Baronius[6]) (ovaj je to uzeo, čini nam se, iz Georgija Kuropalate), te oba stavljaju vrijeme ovog pokrštavanja u doba već spomenutog cara Bazilija I.

U prvi čas moralo bi nam se sumnjivo pričiniti, da su se oni Slaveni dali krstiti od Bizantinaca, o kojima je Konstantin zabilježio, da su se i samoga kršćanstva odrekli „samo da ne bude ni sjenke kakova prijateljstva i podanosti spram Bizantinaca“[7]); a još nevjerojatnijim moralo bi nam se to krštenje pričiniti baš u vrijeme cara Bazilija, jer su baš u to vrijeme ti Neretvani sa drugim Hrvatima upravo najžešće udarali na bizantinske podanike t. j. dalmatinske gradove. I ta navala bila je tako žestoka, da je sam car Bazilij preporučio ovim gradovima, da plaćaju onaj danak Hrvatima, što su ga inače plaćali bizantinskom caru[8]). — No evo što se dogodi i što nam stvar odmah razjašnjuje.

Ovi ovako napeti odnošaji izmegju obiju stranaka trajali su za vrijeme Domogoja, koji je i Mlečanima, bizantinskim vazalima, mnogo jada zadao. No kad je on umro, stvari se preokrenule. Dalmatinski naime Hrvati, a za njima se poveli i susjedni Srbi, dadoše se dobrovoljno pod bizantinsko gospodstvo. Ovaj nenadani preokret predstavlja Porfirogenit kao rezultat slave, krijeposti i pravednosti svoga djeda Bazilija[9]), što baš ne će sasvim istini odgova-

[1]) Konstantin Porphyrogenitus, pogl. 31., str. 148.—149., izd. Bonn.

[2]) Isto, pogl. 32., str. 153.

[3]) Isto, pogl. 35., str. 163.

[4]) Konstantin Porphyrogenitus u životopisu svoga djeda Bazilija Macedonca. — Migne, Patrologia graeca, sv. CIX., pogl. 54., str. 308.

[5]) Vita Basilii, Imper. na označenom mjestu.

[6]) Baronius, Annales Ecclesiastici, izd. Antwerpen 1603., sv. X., str. 609.

[7]) Vita Basilii, pogl. 52., str. 304.—305.; Patrologia graeca, sv. CIX.

[8]) Konstantin Porphyrogenitus, De adm imp., pogl. 30., str. 146.—147., izd. Bonn.

[9]) Vita Basilii, pogl. 54., str. 308., Patrologia graeca, označena knjiga.

rati. Mnogo vjerojatnije zvuči pripovijedanje suvremenoga Mlečanina Ivana Djakona[1]), koji pripovijeda, da je Sedeslav pomoću bizantinskoga cara napravio bunu, zbacio sa vlade sinove Domogojeve, a sam se popeo na vladu. No cijena ove bizantinske pomoći bila je ta, da se je Sedeslav priznao bizantinskim vazalom. — Ovo se je pak dogodilo oko godine 880.

Evo u ovo isto vrijeme pada i pokrštenje Neretvana i još onih nekoliko drugih, što još nijesu bili privedeni kršćanstvu. — A to sve se evo dogagjalo u vrijeme, u koje su, kako već rekosmo najživahnije djelovala sveta braća, pa je zato lako bilo da se ovo krštenje južnih Slavena konfundira sa krštenjem Moravljana i Panonaca. A to se je tim lakše dogodilo, što su kojih desetak godina kasnije učenici Metodovi, bježeći iz Panonije dolazili u Hrvatsku i Bugarsku te i ovuda širili knjigu i nauk slavenski. U Hrvatskoj nagju Metodovi učenici osobito ljubezan doček kod vojvode Branimira, koji je iza kratke vlade Sedeslava umio da skine sa hrvatskog naroda bizantinsko gospodstvo, te ga opet priveo katoličkoj crkvi. U kratkom razdoblju od kojih 5—6 godina doživio je narod nekoliko velikih dogadjaja, kao: progon Metodovih učenika iz Panonije, veliku bunu Sedeslavljevu protiv Domogojevih sinova, veliku bunu Branimirovu protiv Sedeslava, prelaz naroda na bizantinski obred, pokrštenje Neretvana po bizantinskim svećenicima i napokon prijelaz cijelog hrvatskog naroda u krilo rimske crkve. Sve se je to moralo narodu usjeći u pamet, te je tradicijom prelazilo od generacije do generacije. No čim se je ta predaja po vremenu od svoga postanka udaljivala, tim je bivala nejasnijom, tim je više primala legendarsko obilježje. Samo na ovaj način mogao je doći knez moravski Sventopolek (Svatopluk) i Metod u Dalmaciju. U istinu pak odnosi se to pokrštavanje na Neretvane i Dukljane gorštake, a ne na pokrštavanje ostalog naroda, a još manje na Moravljane.

Toliko o pokrštenju; a sada još riječ dvije o diobi velikog dalmatinskog kraljevstva.

I pop Dukljanin veli, da je Svetopelek najprije pokrstio narod, a onda razdijelio kraljevstvo. No po historičkom slijedu zbila su se ova dva dogagjaja u razmaku od 70 godina, jer nema sumnje da narodna tradicija, što ju je zabilježio pop Dukljanin, nišani na raspad velikoga Tomislavljevog kraljevstva. — Kad je naime Simeon Veliki razorio Srbiju (925.)[2]), a Tomislav pobijedio Simeona[3]), tad nema sumnje, da je Tomi-

[1]) Per hos dies Ledau Sclavus ex progenie Tibumiri, fultus Imperiali praesidio, Dalmatiae ducatum arripuit, filiosque Domogoi exilio misit, quem non multo interjecto tempore Branimirus occidit et ducatum ejus accepit. — Iz Iv. Djakona prepisao Andreas Dandolo, ap. Muratori, sv. XII., str. 187.

[2]) Konstantin Porphyrogenitus, De adm. imp., pogl. 32.

[3]) Na označenom mjestu i dalje i Theophanis, De Romano Lecap., pogl. 20. Patrologia graeca, sv. CIX., str. 428.

slav posjedovao i dukljanske zemlje, što svjedoči i prisutnost zahumskoga bana Mihajla Višević̀a na spljetskom saboru (927.—928.), o čem ćemo još govoriti, jer kanimo Višević̀a prikazati kao utemeljitelja dukljanske države, te s njim započeti dukljansku povijest. Opseg Tomislavljeve države ostao je isti i za njegova našljednika Krešimira, pa i za prve četiri godine vlade Krešimirova sina Miroslava. Ali kad je ovoga ubio ban Privunja, te se sam nametnuo kraljem, tad nastadoše u kraljevstvu gragjanski ratovi, a veliki dio kraljevstva odcijepi se od uzurpatora[1]). Megju ovima bio je i Mihajlo Višević, gospodar Zahumlja i velikog dijela mornarice. — Ovo se je pak dogodilo baš u vrijeme, kad je Konstantin Porfirogenit pisao svoju povijest (oko 949.—950.), pa zato on i spominje one četiri dukljanske oblasti, na po se: on je zabilježio porod dukljanske kraljevine, nu nije još doživio njena razvitka, pa zato nije ni mogao ino, nego tek da navede njene dijelove svaki na po se.

Mi smo evo ovako došli do tačke, odakle možemo pratiti samostalni razvitak dukljanske države.

Drugi perijod: Dukljanski vladari (od 949. do 1015.).

Mihajlo I. Višević (od prije 912. do poslije 927.).

S ovim, držimo, da započima povijest Duklje kao osebne države; jer sudimo po jakosti i sili Mihajlovoj, da je već on u svoje ruke prikupio sve četiri one pokrajine, koje su poslije na bistvo kraljevine Duklje pripadale. — A sad neka nam bude dozvoljeno, da prikažemo sliku Mihajlovog doba i njegov rad u tim prilikama.

Tamo od godine 905. zavladao je u Bugarskoj car Simeon Veliki, koji je poprimio osnove Krumove, i koji kano da je stavio sebi zadaćom svoga života, da osvoji Carigrad. Odatle nebrojene vojne izmegju Bugara i Bizantinaca. U početku stajali su ovi sami jedan protiv drugoga, nu malo po malo budu u ovaj vrtlog povučeni Srbi, pa Magjari, Pečenezi, a napokon i Hrvati.

U to vrijeme zavladao je u Srbiji nakon mnogih gragjanskih ratova Petar, priznavajuć suzerenstvo bizantisko[2]). U Hrvatskoj vladao je u to vrijeme Tomislav, u početku kao vojvoda (Dux), a poslije kao kralj[3]).

Veliki župan Petar bio je pomoću Hrvata osvojio Srbiju i nametnuo joj se gospodarom, protjerav svoga bratića Pribislava i njegovu braću[4]).

[1]) Konstantin Porphyrogenitus, De adm. imp., pogl. 31.

[2]) τούτον (Klonimira otca Češlavova) οὗν πολεμήσας ὁ Πέτρος ἀπέκτεινεν καὶ ἐκράτησεν ἕτερα ἔτη κ' (20). ἄρξας ἐπὶ τῆς βασιλείας Λέοντος... βασιλέως, ἔχων ὑποταγὴν καὶ δούλωσιν πρὸς αὐτόν. — Konstantin Porphyrogenitus, De adm. imp., pogl. 32., izd. Bonn, str. 156.

[3]) Joannes Archiepiscopis fuit anno Domini nongentesimo quarto decimo, tempore Tomislavi Ducis. — Thom. Archidiac., pogl. XIII.

[4]) ...ἐξελθὼν ἀπὸ Χρωβατίας... Πέτρος... διώκει ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τὸν ἐξάδελφον αὐτοῦ Πριβέσθλαβον μετὰ τῶν δύο ἀδελφῶν. — Konstantin Porphyrogenitus na označenom mjestu.

Ovi pak tražeći spasa pobjegoše opet u Hrvatsku[1]). Naše je mnijenje, da su ovi bili pobjegli ovaj put k Mihajlu Višević̆u, pa su valjda odavle rovarili protiv Petra; jer domalo nalazimo Petra u svagji sa Mihajlom, kako ćemo to za čas vidjeti.

No prije nego pregjemo na ovu razmiricu izmegju Petra i Mihajla, valja nam još spomenuti jedan čin Mihajlev, koji se je kronologički nekoliko godina prije ove razmirice dogodio, a koji uza to jasno svjedoči, koliko moćan bijaše Mihajlo već u to doba. Hoćemo na ime da spomenemo, kako je Mihajlo zadao golemu pljusku Veneciji.

Godine 912. postade duždem u Veneciji Ursus Particiacus. Čim je ovaj stupio na duždevsku stolicu, odmah pošalje svoga sina Petra u Carigrad, da najavi svoj nastup kod bizantinskoga cara. U ono na ime vrijeme — kako još dva vijeka kasnije — priznavali su Mlečani suzerenstvo bizantinsko. — Ovaj podajnički odnošaj, koji su balkanski Slaveni toliko mrzili i otimali mu se, bio je Mlečanima dosta ugodan, jer im je vanredne pogodnosti podavao za njihovu trgovinu na istoku. — U Carigradu bude duždev sin lijepo primljen, odlikovan naslovom „protospator“ i sa velikim darovima kući otpušten. — Vraćajuć se dakle kući dogje i do granica hrvatske zemlje, gdje ga ban Mihajlo uhvati, darove mu otme, te ga preda bugarskomu vladaru Simeonu u ropstvo[2]).

Ovdje bi se mogli pitati, zašto je Mihajlo uhvatio mletačkoga poslanika, pa ga predao Simeonu? No biće još umjesnije pitanje: a kakvoga je posla imao mletački poslanik „circa fines Croatorum“, kako to djakon Ivan, a po njemu Andrija Dandolo pripovijeda.

Mi držimo, da baš ta okolnost, što ga je ban[3]) Mihajlo predao Simeonu, najbolje pokazuje, što je taj mletački poslanik radio oko Mihaljeva susjedstva. Odatle se na ime razabire, da je bizantinski dvor dao mletačkom poslaniku neku misiju i novaca, da nešto protiv Simeona bugarskoga poduzme.

Ako uvažimo, da je Venecija već u ovo vrijeme bila kadra da podigne do 80 bojnih lagja i lagjica, tad se moramo diviti smjelosti Mihajlovoj. Nu nema smjelosti bez jakosti, pa zato mi držimo, da je Mihajlo morao već u ovo vrijeme imati jaku mornaricu; a ovu opet mogao je imati samo onda, ako je posjedovao primorje cijele Duklje. Pa i ta okol-

---

[1]) ἐκεῖνοι δὲ φυγόντες εἰσέρχονται ἐν Χρωβατίᾳ. — Na označenom mjestu.

[2]) „Ursus Particiacus secundus laudatur Dux anno Domini DCCCCXII. Hic... mox ut Dux, effectus est, filium suum Petrum constantinopolim destinavit, qui cum honore susceptus... Protospatarius factus, aliisque receptis donis repatriare disposuit; at in itinere fraude Sclavorum Ducis Michaelis circa fines Croatorum captus et bonis omnibus spoliatus est, atque missus in custodiam Simeonis Regis Bulgarorum...“ — Andreas Dandolo, Cron. Venet., ap. Muratori, sv. XII., str. 198.

[3]) E ritornando da Constantinopoli detto Messer Pietro fu preso dagli sciavi da un Michaele Ban... — Naugerii, Storia Veneziana, ap. Muratori, sv. XXIII., str. 951.

nost — što se Mlečani ne usugjuju, da se osvete za ovu njima i njihovom poslaniku nanešenu uvredu — svjedoči, da su Mlečani smatrali, da bi bilo odveć opasno započinjati sa Mihajlom kavgu. To je tim jasnije, što se je ovaj priznavao podanikom kralja Tomislava.

Nije bilo prošlo dugo vremena, kadno se Mihajlo zavadi sa srpskim vladarom Petrom, te mu ovaj otme Pogansku, t. j. zemlju izmegju Cetine i Neretve. — Nemamo toliko vijesti, da bi mogli nekom stalnosti zaključivati na povod ovoga neprijateljstva. Mi smo već prije natuknuli, da je možda mogao biti povod, što su se protjerani iz Srbije Petrovi rogjaci pribjegli možda k Mihajlu, pa odavle rovarili protiv Petra. Nu to je nagagjanje, za koje nemamo izričitih dokaza. — Mogao je biti takogjer i to povod, što se je možda Petar kušao protući do mora. Ali i ovo je tek mogućnost, tek predmjeva, za koju takogjer ne bi mogli navesti pismena dokaza. Nu jedan je ipak siguran povod antagonizmu izmegju ova dva susjeda, a iza toga povoda moglo se je poroditi i više njih: Petar je bio na ime vazal bizantinskoga cara, a prema tomu pristaša Bizantinaca; Mihajlo pako bio je najmanje prijatelj, ako ne možda čak i saveznik Simeonov — dakle protivnik Bizantinaca i njihovih prijatelja.

Osvojivši Petar Poganiju, presjekao je Mihajlu djelomice put na more, — jer je Mihajlo bio gospodar Zahumlja — saobraćaj sa južnijim dijelovima Duklje. — Nema sumnje, da je ovo bio veliki udarac za Mihajla, koliko po njegov ponos, toliko i po njegove političke interese. Zato je razumljivo, da je on tražio ma kakvu god zgodu, da se Petru osveti i da osvojenu zemlju natrag predobije. — Nu prije, nego na to pregjemo, valja nam okom svrnuti tamo na istočnu stranu Balkana, jer je s time u svezi i poduzeće Mihajlovo. Zadnjih godina svoje vlade živio je car bizantinski Leo nazvani Mudri, otac našega pisca Konstantina Porfirogenita, u miru sa Simeonom bugarskim, plaćajući ovomu harač i miteć ga i drugim darovima. — Ali kadno godine 912. mjeseca maja ovaj umre[1]), sve se preokrene. — Iza smrti njegove pregje vlada na njegova brata Aleksandra, jer je Konstantinu Porfirogenitu bilo jedva sedam godina[2]). — Dočuvši sada Simeon, da je car Leon umro, pošalje svoje poslanike k novom vazileusu Aleksandru sa upitom, da li kani obdržavati onaj ugovor, što je postojao izmegju prijašnjega cara Leona i Bugarske. No Aleksander „ludosti i nerazborom vladan“ (ἀνοία καὶ αφροσύνῃ) otpravi poslanike sa pogrdama, dodav još prijetnje, „misleći da će tim Simeona ustrašiti“[3]). — Tako to zamjerava caru eto i sam jedan grčki pisac, koji je svoju povijest pisao pod utjecajem cara Konstantina Porfirogenita.

---

[1]) Continuat. Theophanis, knj. VI., pogl. 32.; Patrologia graeca, izd. Migne, sv. CIX., str. 393.

[2]) Označeno djelo str. 397.

[3]) Označeno djelo str. 397., pogl. 7.

Tako eto Aleksander sam dobaci rukavicu Simeonu, a ovaj ju, bi reći, s veseljem podigne. Doista ima pravo grčki pisac, kad veli, da je Aleksander „ludo i nerazborito“ radio, jer je ovim navukao veliko zlo na svoju državu: teške poraze i još teža poniženja. Samo je šteta, što začetnik tolikih zala nije sam doživio plodove svoje bahatosti, jer je doskora s neumjerenosti u jelu i piću umro[1]).

Sada pregje vlada na našega Konstantina Porfirogenita, kojemu još nije bilo ni osam godina. — Aleksander mu ostavi devet skrbnika, koji su imali na mjesto dječaka vladati, a svima na čelu stajao je patrijarh Nikola[2]).

Imajući ovi ljudi svi jednaku vlast i prava, uzeše se megju sobom svagjati. Gledajući to opet drugi velikaši, stadoše snovati o buni, te ju doista i priprave, nu bude srećom ugušena. — Dva mjeseca iza smrti Aleksandrove, t. j. u mjesecu augustu 913. osvane Simeon pod Carigradom. Nu videći, da ne će moći osvojiti grada, dade se uz velike darove sklonuti na primirje, pošto je patrijarh sve moguće počasti iskazao njemu i njegovim sinovima, a oholomu Bizantu dosta poniženja[3]).

No mi bismo rekli, da Simeon još nije dosta prema svojoj volji osvetio pogrde, nanešene svojim poslanicima, jer ga eto opet za kratko vrijeme vidimo u Traciji, gdje osvaja i plijeni gradove. Carica, mati Konstantina i njezini poslanici već zdvojiše ne znajući, kako da ublaže gnjev Simeonov. — Sad se ponudi neki Joannes Vogas, da će sklonuti Pečenege na savez protiv Simeona, ako ga carica učini patricijem. Ova ponuda bude objeručke prihvaćena, a on sa mnogim darovima ode k Pečenezima (u današnju Rumunjsku), te ugovori s njima, da će oni preći preko Dunava, te Simeona iza legja zahvatiti[4]).

Kao za odgovor na sve ovo provali Simeon opet u Traciju i osvoji grad Jedrenu[5]). — Na oto odluči carica i njeno vijeće, da će učiniti po što po to mir sa Arapima u Aziji, pa onda sabrati svukoliku vojsku iz čitavoga carstva, te ovako jednim udarcem uništiti Simeona. Kad bude mir sklopljen i vojska sabrana, dogje do bitke na rijeci Aheloju (u sjevero-istočnoj Bulgariji), a pošljedica je bila, da su „popadali svi Rimljani, te nastao općeniti bijeg i strašan jauk u vojsci, jer je vojnik jedan drugoga gazio, a ostale Bugari pobiše; a krvi toliko proteče, da se šta slična od vijekova ne vidje“[6]).

To se dogodilo 20. augusta 917.

Ovo evo navedosmo, da uzmognemo bolje shvatiti, što nam pripovijeda poslije Konstantin sam o odnošaju Petra srpskoga i Mihajla zahumskoga.

---

[1]) Na označenom mjestu.
[2]) Na označenom mjestu.
[3]) Označeno djelo str. 401.
[4]) Označeno djelo str. 404.
[5]) Na označenom mjestu.
[6]) Označeno djelo str. 405.

Evo što Konstantin piše:

(Kad je nadvladao Petar Klonimira oca Češlavova i ubio ga, što smo već malo prija naveli) „vladao je još 20 godina u podložništvu Leona preblaženoga i svetoga cara. A živio je u miru i sa Simeonom, upraviteljem (!) Bulgarije.... Ali iza kako je prestao vladati gospodin Leon, dogodi se, da je tadanji vojvoda drački, protospatrij Leon Rabduh... došao u Poganiju, kojom je baš tada bio zavladao upravitelj Srbije (Petar), hoteći da se s ovim porazgovori o poslovima, koji su se odnosili na poslušnost i podajništvo (Petrovo). Gnijevan zbog toga (t. j. zbog otete Poganije) Mihajlo upravitelj Zahumljana dojavi Simeonu, upravitelju (sic) Bulgarije, da rimski vazilej šalje darove Petru, da ovaj najmi Turke (t. j. Magjare) da s njima navali na Bulgariju; dogagjalo se je to onom prilikom, kad je trajao rat kod Aheloja izmegju Bulgara i Bizantinaca“[1]).

Tko čita ovo pripovijedanje Konstantinovo, mislio bi, kao da nije bila istina, što je Mihajlo javio caru Simeonu. Konstantin na ime veli, da se je tu radilo o poslovima, koji se ticahu samo odnošaja i dužnosti Petrove — περί τινος δουλώσεως καὶ ὑποθέσεως. — No da je Mihajlo istinu govorio, dade se iz tadanjih okolnosti razabrati. To se je na ime dogagjalo onda, kada je carica (i njeni savjetnici) tražila, da načini ma uz koju cijenu mir sa Arapima, samo da jednom ozbiljno odbije Simeona; kada je slala Jovana Vogasa k Pečenezima i nugjala im bogate darove, samo da pomognu. A da su i Magjare htjeli u pomoć to je tim vjerojatnije, što su Magjari već jednom bili saveznici (oko 907.) caru Leonu, te Simeonu u početku i odista ozbiljna posla zadali.

Ovo šurovanje Petrovo, napereno protiv Simeona, dobro je došlo Mihajlu, da se osveti za otetu Poganiju. — Nema sumnje, da bi to bio Mihajlo Simeonu dojavio i inače, jer je on stvar Simeonovu, kako pokazuje njegovo držanje spram mletačkoga poslanika, iskrenim simpatijama pratio. No ovaj put je to bez sumnje dva puta radije činio, jer se je mogao nadati, da će ovako preko Simeona opet do svoga doći.

Čuvši sada Simeon, što protiv njega snuje Petar, grdno usplamti na Petra i to tim više, jer bijahu kumovi, kako to Porfirogenit spominje, pa da kazni Petra, pošalje svoje vojvode Sigrici Teodora i Marmaina s vojskom. Ovi uhvate Petra i odvedu ga u Bugarsku, gdje je u zatvoru umro, dok

[1]) μετὰ δὲ τὸν καιρὸν ὃν αὐτὸς ὁ κῦρις Λέων ἐβασίλευσε, παρεγένετο ὁ τότε εἰς τὸ Δυρράχιον στρατηγῶν. ὁ πρωτοσπαθάριος Λέων ὁ Ῥαβδοῦχος... εἰς Παγανίαν τὴν τότε παρὰ τοῦ ἄρχοντος Σερβλίας διακρατουμένην, πρὸς τὸ βουλευθῆναι καὶ συντυχεῖν τῷ αὐτῷ ἄρχοντι Πέτρῳ περί τινος δουλώσεως καὶ ὑποθέσεως. ζηλοτυπήσας δὲ πρὸς τοῦτο Μιχαὴλ ὁ ἄρχων τῶν Ζαχλούμων ἐμήνυσε Συμεὼν τῷ Βουλγάρων ἄρχοντι ὅτι ὁ βασιλεὺς... δεξιοῦται διὰ δώρων τὸν ἄρχοντα Πέτρον πρὸς τὸ συνεπαρεῖν τοὺς Τούρκους καὶ ἐπελθεῖν κατὰ Βουλγαρίας... — De adm. imp., pogl. 32., izd. Bonn, str. 156.

je na njegovo mjesto bio namješten Pavao, sin Branov, stričević Petrov, kojega je isti Petar dao pred nekoliko godina oslijepiti[1]).

Poslije smrti Petrove nije bilo sugjeno Srbiji da se mira naužije. Domala postane ona pozorištem domaćih ratova, gdje su kneževići rovarili i dizali oružje jedan protiv drugoga, radeći jedan za Bugare, drugi za Bizantince. — Ovdje je imao eto Mihajlo Zahumski dosta prilike, da i on sebi štogod prisvoji. A najbolja mu se prilika pružila onda, kad je Simeonu već dosadila ova vječita svagja u susjedstvu, pa odluči, da Srbiju sasma pokori. To i učini oko godine 925., a narod srpski, kako već prije spomenusmo odvede u ropstvo. — Καὶ ἔμεινεν ἡ χώρα ἔρημος (i osta zemlja pusta), a to znači, da si je Mihajlo mogao uzeti, što je i koliko je hotio, jer ne bijaše toga ko bi ga u tom priječio. — Nego mislimo da Mihajlu nije bilo mnogo stalo do puste zemlje. Za njega je imalo kud i kamo više vrijednosti primorje i uopće ostali dijelovi gornje Dalmacije, koja je bila bogata pučanstvom i brodovljem. — No pa sve da mu to još i Simeon ne bi bio dopustio, pružila mu se je za to zgoda, kad je Simeon u boju s Hrvatima izgubio vojsku, a domala i umro.

Mi evo navedosmo prilike, kada je mogao Mihajlo da pod svoju vlast spravi sve zemlje, koje su poslije sačinjavale jezgru dukljanske kraljevine. — Kada t. j. koje godine je on to izveo, za to nemamo gotovo nikakovih vijesti, za to bi bilo teško išta stalna odrediti. Ali zato imamo dovoljno vijesti, po kojima možemo ustvrditi, e je on to doista izveo. — Tako nam je n. pr. Lupus protospatarius zabilježio, da je godine 926. Mihajlo „kralj Slavena“ zauzeo talijanski grad Sipont[2]). — A na crkvenom saboru u Spljetu (927.—928.) spominje se Mihajlo odmah iza Tomislava kralja[3]). — Na ovom pako crkvenom zboru bili su i svi biskupi iz cijele gornje Dalmacije, a i župani. Da nije bio Mihajlo veći od običnih župana ili recimo knezova Dioklije, Kotora, Poganije, ne bi se zaista niti njega na po se spominjalo uz kralja Tomislava, kao što se ne spominju ni drugi župani, ili bi se pako i druge spomenulo u tim spisima, kao što se spominje i Višević. No tu nije ni jedno ni drugo — mora dakle, da je bio gospodar cijele gornje Dalmacije, a ne samo Zahumlja.

Prema svemu, što do sada navedosmo, mislimo da nijesmo daleko promašili, ako smo uzeli Mihajla za utemeljitelja dukljanske države, ali pod vrhovništvom hrvatskoga kralja.

Ne zna se, kada je Mihajlo prestao vladati, odnosno kada je umro. — Konstantin Porfirogenit spominje i oko godine 950. jednoga Mihajla, nu to nije ovaj, već je to njegov sin, kako ćemo to odmah raspraviti.

---

[1]) De adm. imp., pogl. 32., izd. Bonn, str. 157.—158.

[2]) Ap. Muratori, sv. V.

[3]) Farlati, Illyricum Sacrum, sv. III., str. 94.

Mihajlo II. Višević (poslije 928. do poslije 950.).

On je suvremenik Konstantina Porfirogenita, koji ga godine 949., kad je pisao svoju knjigu o temama, ovako spominje: „Pleme prokonzula i patricija Mihajla, zahumskoga gospodara, a sina Viševićeva dogje i t. d.“ [1]). — Ovo je jedina vijest, koja se na toga Mihajla direktno proteže; ali je zato tim dragocjenija, jer nam kaže nešta pozitivna. Iz ove vijesti razabiremo, da je on sin prijašnjega i da je u vrijeme cara Konstantina Porfirogenita bio odlikovan bizantinskim častima: konzulatom i patricijatom. — Ovo ima takogjer svoje značenje, a kakovo, to se lako opazi, ako sebi predočimo političke odnošaje Mihajlova susjedstva.

U Bugarskoj vladaše od godine 927. sin Simeonov Petar. Oženivši unuku cara Romana Lekapena, Mariju, sasvim se podao njenom utjecaju. A ova iduć često u posjete k svomu djedu [2]), svaki put bi donijela iz Carigrada neke nove osnove, koje su smjerale na propast bugarske države. Povodeć se Petar ovako za savjetima svoje žene, propagirao je interese bizantinske, koji su bili na štetu njegove države. Odatle sukobi Petrovi najprije u krugu rodbine, a poslije i s onim zaslužnim ljudima, veteranima, što su ostali iza Simeona. No — valjda po savjetu iz Bizanta — učini Petar neškodljivima sve nezadovoljnike i postane nekim načinom puki namjesnik Romanov u Bugarskoj. Napokon dovabe Bizantinci (car Nikifor Foka) Ruse na nesretnu Bugarsku, koja je i onako već dosta stradala od Magjara i Pečenega, koji su u nju provaljivali. Istina, car Ivan Cimisk istjera Ruse iz Bugarske, i to pomoću Bugara, obećavajući im slobodu, kad protjera Ruse. To mu pogje doista za rukom; no mjesto slobode daruje Cimisk Bugarima bizantinsku suverenost, to jest — učini Bugarsku bizantinskom provincijom (971.) [3]).

U ovakvim prilikama pogje srpskomu kneževiću Češlavu za rukom, da pobjegne iz Bugarske. Car Roman mjesto da ga izruči svome zetu Petru bugarskome, još mu pripomogne, da opet prikupi srpski narod i da uredi s nova srpsku državu [4]). — Imajuć Češlav u pomoći bizantinskoga cara, nije se imao s druge strane bojati neprilika. Bugarska je, kako vidjesmo, svaki dan dublje padala; a u Hrvatskoj takogjer domala buknuše prevrat i gragjanski ratovi, koji su snagu države gotovo na polovicu njene prijašnje sile reducirali [5]). U ovakim prilikama pogje Češlavu za rukom podignuti Srbiju na takav stepen moći, do kojega se još nikad prije njega nije dovinula.

---

[1]) „Ὅτι ἡ γενεὰ τοῦ ἀνθυπάτου καὶ πατρικίου Μιχαὴλ τοῦ υἱοῦ τοῦ Βυσεβούτζη τοῦ ἄρχοντος τῶν Ζαχλούμων ἦλθεν...“ — De adm. imp., pogl. 33.

[2]) Georg. Monachi, Vitae recent. impp., Patrologia graeca, sv. CIX., str. 973.

[3]) Georg. Cedrenus, Histor. Compendium, Patrologia graeca, sv. CXXII., str. 145.

[4]) Konstantin Porphyrogenitus, De adm. imp., pogl. 32., izd. Bonn, str. 158.—159.

[5]) Označeno djelo str. 151.

A što je megjutim sa knezom Mihajlom?

Kad je u Hrvatskoj buknuo prevrat i gragjanski rat protiv bana Pribine, koji je ubio mlagjahnoga kralja Miroslava, upotrijebi tu zgodu Mihajlo, da sebi stvori osebnu državu. — No za taj slučaj prijetila mu je pogibelj s dviju strana: s istoka od kneza Češlava, koji je imao dovoljno moći, da štogod protiv Mihajla poduzme; s druge strane uvećala se ta pogibelj sa zapada, od strane Mlečana, koji bi bili dali polovicu svoga blaga, samo kad bi im bilo moguće podjarmiti omražene gusare Neretvane.

Da se Mihajlo ovih pogibelji oslobodi, poprimi gospodstvo bizantinsko. Ovime je bio dovoljno zaštićen kako protiv Češlava, tako protiv Mlečana, jer su i ovi bili vazali bizantinski. — Po običaju pako bizantinskom bio je svaki strani vladar, koji se je dao pod bizantinsko gospodstvo, obasut štokakvim častima i plemstvom (patricijat).

Evo ovako tumačimo mi sebi to odlikovanje Mihajlovo.

Priznavši Mihajlo bizantinsko suzerenstvo, prva mu je dužnost bila da obuzda svoje Neretvane, te da im ne dopusti gusariti po Jadranskom moru, jer je to najviše štete zadavalo Veneciji, a ova je bila već od davnine pravo mjezimče bizantinskih careva. Pa doista sve do godine 968. ne nalazimo ni u kakvoj mletačkoj kronici traga kakovom sukobu Mlečana sa Neretvanima. — Po ovom mirnom susjedovanju tih dvaju, izmegju sebe silno omraženih susjeda, zaključujemo da je kroz to sve vrijeme Bizant posredovao izmegju njih, t. j. da su i Neretvani, dotično svi Dukljani kroz cijelo vrijeme priznavali gospodstvo bizantinsko. Bivši pako i oni podajnici bizantinskoga carstva kao i Mlečani, morali su da s ovima u miru živu. — No je li kroz to sve vrijeme vladao dukljanskim zemljama ovaj Mihajlo, toga ne mogosmo nigdje naći. — Ali sudeći po politici, koja je kroz sve to vrijeme ostala nepromijenjena kako spram Bizantinaca tako spram Mlečana, mislimo da smijemo slutiti, ako i ne tvrditi, da je kroz to cijelo vrijeme vladao začetnik te politike — Mihajlo II.

Prelimir (iza 950. do poslije 976.).

Od godine 950., kadno nam je car Konstantin Porfirogenita zabilježio Mihajla II. kao zahumskoga, dotično dukljanskoga gospodara, pa sve do godine 986., t. j. do Vladimira, nijesu nam ni istočna ni zapadna vrela zabilježila imena dukljanskih gospodara. U ovakovoj dakle oskudici ne preostaje nam drugo, nego da ovu prazninu ispunimo onako, kako možemo, t. j. da se poslužimo još jedinim izvorom, koji nam preostaje — sa kronikom popa Dukljanina. — Istina, teško se je snaći u ovoj kronici, jer je autor konfundirao povijest Srba, Dukljana i Hrvata, sve u jednu cjelinu. Osim

toga bilježi on samo narodna imena, a ta se rijetko spominju u diplomatičkim spisima i stranim izvorima. A napokon u toj kronici nema gotovo nikakve kronologije niti kakove kritičke savjesnosti. To je razlog, da se ovaj inače tako dragocjeni spomenik narodne literature, za praktičnu i strogo kritičku uporabu tek u zadnjem redu, tek u nuždi u obzir može uzeti. — Zato se evo i mi u ovom slučaju tek iz nužde na nj obraćamo, no i pri tomu oprezno pazimo na njegovu historičku vrijednost, t. j. vadimo samo ono, što nam se prema tadanjim okolnostima čini skroz vjerojatnim.

Prema Dukljaninovoj kronici imao bi dakle iza Mihajla II. slijediti Prelimir. U ovom slučaju mogao bi Dukljanin imati pravo, jer spominje kao suvremenu zgodu prvo osvojenje Bugarske po Bizantincima[1]).

Ovdje spominje i to, kako se je zvala stolica, gdje je Petar stolovao (Velika Preslava), odakle se daje zaključiti, da je imao o tima dogagjajima u Bugarskoj dosta autentične podatke. A ako je znao, što se je u to vrijeme u Bugarskoj dogagjalo, mogao je znati i ono što se je kod kuće dogagjalo, ili barem ko je vladao u to doba u njegovom domu.

U doba ovoga Prelimira spada i onaj dogogjaj, što ga Flav. Blondus navagja iz starih pisaca, koje mi ne mogosmo naći: „Pripovijedaju Vilim i Likard, da je Otto — prije nego je navalio na grčke careve (Bazilija II. i brata mu Romana III.) — preveo vojsku preko Adriatika u Slavoniju i Dalmaciju, te je u onim predjelima mnogo svijeta potukao i roblja zarobio, jer su ostali bez grčke pomoći (posade)“[2]). No moglo bi biti, da se ovo proteže na jugoistočni (apulijski) dio Italije, gdje se jedna pokrajina zvala od IX. do XII. vijeka Slavonijom.

Pop Dukljanin pripovijeda dalje, da je Prelimir uveo raškoga župana opet u Rašu iza smrti cara Cimiska[3]), te da je još dugo živio[4]). — Nu car Petar umre 968., a Cimisk 976. Odmah poslije smrti Cimiskove ustane Samuel, kojemu je suvremenik Vladimir u Duklji. Dukljanin kazuje dalje, da je Prelimir razdijelio svoju državu megju svoja četiri sina, koji da su bili opaki, pa da ih je narod sve do jednoga potukao. Taj jedan da je bio Silvestar, koji da je vladao cijelom tetrahijom. Ovaj je rodio Hvali-

---

[1]) Eo tempore defunctus est Bulgarorum imperator Petrus nomine (968.), qui sedebat in civitate magna Preslava, et Graecorum imperator congregans validam fortitudinem gentis suae obtinuit totam Bulgariam, suoque subjugavit imperio, deinde reversus ad polatiam suam, reliquit exercitum suum. Hi autem qui praeceant exercitui venientes cum exercitu, caeperunt totam Rassam provinciam. Juppanus etiam Rassae fugit et venit ad regem Prelimirum. — Ap. Lucium, str. 293., izd. Francofurti.

[2]) „Tradunt vero Guilelmus Sicardusque, Othonem priusquam in Graeco imperatores duceret, copiis Adriatico traductis Sclauoniam, ac Dalmatiam invasisse, magnaque illis in regionibus Graecorum praesidio destitutis rerum praeda et mortalium caeda commissa, Romam se contulisse.“ — Flavius Blondus, Decadis, II., knj. 3., str. 187., izd. Basileae 1559.

[3]) Ap. Lucium, str. 293.

[4]) Na označenom mjestu.

mira; Hvalimir Petrislava i još dva druga sina; a Petrislav je rodio Vladimira[1]), kojega i grčki pisci poznaju; — prema pripovijedanju Dukljaninovom vladali bi od godine 976. pa do 986., dakle u razmaku od 10 godina šest našljednika, a to je svakako preveć za tako kratki razmak.

Po pripovijedanju popa Dukljanina bilo bi rodoslovlje pomenutoga Vladimira ovakovo:

Prelimir

u vrijeme smrti cara hugarskoga Petra 968. do poslije smrti Cimiskove 976.

Hvalimir I. — Boleslav — Dragislav. — Spelanchus.

Silvestar

Tugomir

Hvalimir II.

Petrislav — Dragimir. — Miroslav.

Vladimir.

Megjutim moglo bi biti, da pop Dukljanin misli pod Prelimirom samoga Mihajla II., jer mu tri momenta pripisuje, koja bi se dala protegnuti i na Mihajla II.: 1. da je zavladao ujedinjenom Dukljom[2]); 2. da je dugo vladao[3]); da je bio „slavni kralj“[4]), kako običavaju svi narodi nazivati utemeljitelje svojih država.

No bilo to ovako ili onako, mi učinismo što mogosmo: ispunismo prazninu rodoslovljem Vladimirovim, pa sad prelazimo na kritičku historiju.

Vladimir (oko 980. do 1015.).

Za djeda Vladimirova Hvalimira, pripovijeda dalje Dukljanin, ustane u bugarskom narodu neki Samuel, koji se dade nazivati carem, te zapodjene sa Grcima mnoge ratove i istjera ih iz cijele Bugarske, tako da se za njegove vlade nijesu usudili niti približiti Bugarskoj[5]). — Kako se odatle razabire, bio je pop Dukljanin i ovdje prilično dobro upućen. No nama je do toga, da ove dogagjaje posve historički predstavimo i to s toga, jer je u ovom komešanju na Balkanu dukljanska država svoje megje vrlo znatno proširila.

---

[1]) Ap. Lucium, str. 293.—294.

[2]) Prelimirus autem ... caepit totam Croatiam rubeam et coronatus est rex, caepitque dominari terram et regnum patrum suorum. — Ap. Lucium, str. 293.

[3]) vixit autem Prelimirus rex annis multis et vidit filios filiorum suorum ... — Na označenom mjestu.

[4]) et tulerunt inde (iz Dubrovnika) Sylvestrum, qui solus remonserat ac progenie regis gloriosi Prelimiri ... — Str. 294.

[5]) Na označenom mjestu.

Poslije smrti cara Ivana Cimiska (976.) pregje carska vlast na njegova dva pastorka: dvadesetgodišnjega Bazilija II. i sedamnaestgodišnjega Romana III. — Tek što ovi sjedoše na carsku stolicu, bukne opasni gragjanski rat, što ga je bio izazvao Barda Skler, proglasiv se carem. Pune tri godine trajao je taj rat i to uz golemu opasnost po mlade careve, a sa velikim uspjehom po buntovnika. — Dok je ovako bilo zabavljeno carstvo samo sobom, upotrijebe to Bugari da otresu omraženo grčko gospodstvo; za ovima povede se i Prelimir, te osvoji, kako već prije spomenusmo, Rašu.

Oko godine 980., dakle četiri godine iza smrti Cimiskove, već je Samuel držao u rukama ne samo svukoliku Bugarsku, već je osvajao i grčke provincije, Tessaliju, Boetiju, Attiku; dapače prešavši korintsko tijesno već je harao i po Pelopenezu[1]). Čim svrši car Bazilij gragjanski rat i obori protu-cara Sklera, odluči da upokori Bugarsku. Oko godine dakle 981. povede glavom vojsku proti Sofiji. No ovdje bude silno poražen, po pripovijedanju Cedrenovom za to, što su mu boljari (Kontostefan, zapovjednik zapadnih četa) dojavljivali lažne vijesti o nevjeri nekih vogja[2]). — No bio uzrok koji mu drago, fakat je taj, da je car bio silno potučen, tako da je jedva sam dobježao do Filipopolja. — Pošljedica pak ove vojne bila je ta, da je Samuel imao 15 godina mira od strane Bizantinaca, koje je vrijeme upotrijebio na to, da proširi granice svoje države na račun susjednih Srba i Dukljana i da se čim jače i bolje spremi za odlučni boj s Bizantom.

Neposredna pošljedica careva poraza bila je ta, da je nastala opet buna, koju su izazvali neki nezadovoljni velikaši i dio vojske, proglasiv protu-carem Foku Bardesa, proslavljenoga generala careva, koji je u prvom gragjanskom ratu spasao caru prijesto. — Osim ove nutarnje bune bila je bizantinska carevina još i iz vana uznemirena: u Chersonu od Rusa, s kojima se car domala izmiri i u rodbinstvo stupi; na zapadu, u Italiji osvajao mu je njemački car (najprije Oto I., a onda njegov sin Oto II.) Longobardiju (u južnoj Italiji: Lukanija, Kalabrija i Pulja). — Predaleko bi nas vodilo, kad bi htjeli sve ovo pratiti; nama je do odnošaja izmegju Samuela i Duklje, pa nam se je za to vratiti Samuelu.

Spomenuli smo, da poslije bitke kod Sofije nijesu Grci zadavali mnogo brige Samuelu kroz punih 15 godina (do 996.).

Kroz to vrijeme osvajao je Samuel grad Drač i dračku temu. Tako se razabire iz Cedrenova pripovijedanja, da je taj grad bio u vlasti

[1]) Georg. Cedrenus, ap. Migne, Patrologia graeca, sv. XXII., str. 168.

[2]) Označeno djelo str. 169.

Samuelovoj godine 995.[1]). — Ovom prilikom provalio je Samuel i u dukljansku državu, u kojoj je vladao u to vrijeme Vladimir. Ovaj je bio miroljubiv, po pripovijedanju Dukljaninovom pravi svetac, a osim toga još mlad i neiskusan. Ne mogavši se Samuelu oprijeti povuče se u gore[2]). Napokon se preda Samuelu, a ovaj poharav sve predjele gore do Zadra, vrati se preko Raše i Bosne[3]) u Bugarsku[4]). — Domala ispusti Samuel iz ropstva Vladimira, dade mu za ženu svoju kćer Kosaru, da ga čim trajnije priveže uza se, te mu ne samo vrati prijašnji posjed, već mu preda i dračku temu[5]).

Ovim činom pokazao je Samuel mnogo državničke uvigjavnosti. Znao je on, da će car Bazilij k njemu u Bugarsku u pohode, čim mu se zgoda pruži i čim bar donekle zavlada mir u državi; a znao je i to, da bi mu se Duklja odmetnula upravo u času, kad bi on bio u najvećem škripcu. Imajući pak Dukljane za neprijatelje, ne bi mu puno vrijedila niti dračka tema, koju je sa velikim žrtvama bio osvojio. — Istina, Grci su do skora opet osvojili grad Drač i to izdajom, ali je za to ipak vlast Vladimirova dopirala od prilike do Timor-planine, kamo su se poslije poraza članovi obitelji Samuelovih našljednika sklonuli. — O tom ćemo još poslije govoriti.

Postavši Vladimir zetom Samuelovim, postao je ujedno i njegovim vazalom. Ovime bio je naravno i njegov odnošaj spram Bizanta opredijeljen, a taj odnošaj bio je tim stalnije ustanovljen i smijer djelovanju Vladimirovom tim tačnije opredijeljen, što mu je Samuel dodao temu dračku. Bi reći kao da je Samuel hotio time presjeći svaku mogućnost Vladimiru, da se nagodi iza legja Samuelovih sa bizantinskim carem. Istina, pred tom eventualnosti nije se bilo bojati Samuelu sa strane Vladimirove, jer je njegov značaj bio odveć neprikladan za ovaku vjerolomnost. Ali sudeći po svemu bio je Vladimir odveć nježan, miroljubiv, popustljiv — ukratko — odveć slab, pa su mogli u tom smislu njegovi velikaši na nj utjecati. — Zato, kad je dao Samuel Dukljanima dračku

---

[1]) Georg. Cedrenus, označeno izdanje str. 181.—184.

[2]) „Tempore itaque eodem dum Vladimirus esset adolescens... Samuel Bulgarorum imperator congregato magno exercitu advenit in partibus Dalmatiae supra terram regis Vladimiri. Rex vero qui vir sanctus erat, et nolebat aliquem de suis perire in bello, secessit humiliter, et ascendit in montem, qui obliquus dicitur, cum omni gente sua." — Ap. Lucium, str. 294.

I Cedren hvali miroljubivost i pobožnost Vladimirovu nazivajuć ga „ἀνὴρ ἐπιεικὴς καὶ εἰρηνικὸς καὶ ἀρετῆς ἀντεχόμενος". — Označeno djelo str. 196.

[3]) Ovdje si ne smijemo predstavljati Bosnu u današnjem obliku. Tadanja Bosna opsizala je samo juzniji dio današnje prostiruć se od srednjega toka rijeke Bosne prema izvorima, a odavle u rijeku Ramu.

[4]) „Pertransivit imperator (Samuel) sic devastans, tam maritimas quam et montanas regiones usque Jadram, postea per Bosnam et Rassam reversus est in locum suum." — Ap. Lucium (Diocleas), str. 295.

[5]) „tradidit ei (Vladimiro) filiam suam in uxorem... constituit imperator Vladimirum in regem, et dedit ei terram et regnum patrum suorum; totamque terram Durracenorum..." — Na označenom mjestu. — Cedren spominje Vladimira takogjer kao zeta Samuelova; „Βλαδιμιρὸς ὁ ἐπὶ θυγατρὶ τοῦ Σαμουὴλ κηδεστής." — Označena knjiga str. 196.

temu, znao je da bizantinski car ne će htjeti nikakova prijateljstva sa Dukljanima, dok mu oni ne bi vratili njegovu pokrajinu. Oni pak toga ne bi bili htjeli učiniti koliko iz straha pred Samuelom, toliko i iz egoizma, koristi. Na ovaj način povukao je Samuel i Dukljane u svoje kolo. A koja je bila pošljedica ovoga savezništva ili podložništva Duklje spram Samuela? Mi ne nahodimo doduše nigdje spomena, da je Duklja zato došla kada u sukob sa Bizantincima, jer je car bio dosta zabavljen sa Bugarima i sa drugim neprijateljima. Ali zato je on našao njima na drugoj strani okapanja. Da ovo lakše shvatimo, valja nam se osvrnuti na odnošaje izmegju susjeda na Jadranskom moru.

Bizantinci imali su od pamtivijeka nešto posjeda u gornjoj i dônjoj Dalmaciji. To su bili na ime oni trgovački gradovi uz more, sa latinskim žiteljstvom, koji su priznavali vrhovnu vlast „rimskoga“ carstva, jer su u njemu nazrijevali najsigurnijega zaštitnika svojih „rimskih“ institucija, municipalnih sloboština. — Ovi gradovi trpjeli su mnogo od susjednih slavenskih država, jer su susjedni knezovi smatrali a i punim pravom, da ti gradovi leže na njihovom teritoriju pa im nije išlo u glavu, da bi na njihovom zemljištu neko priznavao tugju a ne njihovu vlast. Ovo žiteljstvo pak smatrajući sebe potomcima slavnih Rimljana, gledalo je nekim prezirom na slavenske „barbare“, pa se je teško asimilovalo sa slavenskim življem; jaz se nije dao premostiti.

Kad nije išlo milom, a Hrvati i Dukljani udariše silom: na kopnu ne dadoše gragjanima obragjivati polja i vinograde, a na moru im ne dadoše trgovati. Ti sukobi dogagjali se često; no najtješnje bilo je ovim gradovima u onim slučajima, kad su Bizantinci, njihovi protektori, bili u stisci. U ovakvim prilikama morali su se „Rimljani“ pokoriti sili, pa plaćati danak. Konstantin Porfirogenit ostavio nam je zabilježeno[1]), kako je sam car Bazilij I. Macedonac privolio, da ti gradovi plaćaju Hrvatima danak, a njemu da dadu tek štogod, samo da se uzdrži barem po formi kontinuitet staroga podaništva. Taj danak plaćali su neki gradovi još u Konstantinovo vrijeme. — Tako je Dubrovnik, imajući svoje vinograde na teritoriju zahumskom i travunjskom plaćao po 30 zlatnika županu jedne i druge oblasti[2]) (a ne hrvatskom kralju, jer se je tada bila odcijepila gornja Dalmacija od dônje). — Tako je to ostalo sve do Mihajla II., carskoga konzula i patricija. — Kad se pak on dao pod gospodstvo bizantinsko, tad je valjda prestao taj danak; a Neretvani, koji su kako Mlečanima, tako i Dubrovčanima najviše straha i štete na moru zadavali, morali su za neko vrijeme obustaviti svoj omiljeli gusarski zanat. — To

[1]) De adm. imp., pogl. 30., str. 146.—147., izd. Bonn.

[2]) Na označenom mjestu.

je tako potrajalo sve do Prelimira i Vladimira. No kad je ovaj stupio u podanički odnošaj spram Samuela, a u neprijateljski spram Bizanta, posve je prirodno, da se sad više nijesu mogli braniti Neretvani, da opet izvojuju sebi stari harač od neprijateljskih gradova. Pa doista tako je i bilo, jer se od sada opet počinju i Mlečani ljutiti na Neretvane, a bližnjim Dubrovčanima i Zadranima bilo je još i gore. — U ovakoj stisci, pripovijeda Andrija Dandolo, da su poslali gradovi dalmatinski poslanike duždu Petru Orseolu s molbom, neka ih spasi od susjednih Hrvata i Dukljana, pa da će za to do vijeka vjerno služiti Veneciji[1]).

Dandolo pripovijeda dalje, da se je dužd toj molbi ne časeći časka (nulla interposita dilatione) odazvao, te poduzeo vojnu, koja pada u sedmu godinu njegove vlade (996.).

No ovo nije niti jedini niti pravi razlog Orseolove ekspedicije.

Prvo, nevjerojatno je, da bi dužd išao osvajati dalmatinske gradove na molbu njihovu, te ih potčinjati svojoj vlasti, jer je on sam bio vazal bizantinskoga cara, a i ovi gradovi su bili bizantinski. Kad bi to bio dužd učinio na samu molbu gragjana, a bez privole careve, tim bi on samomu caru navijestio rat. — To se je dakle moralo dogoditi u sporazumu sa carem, t. j. car mu je dozvolio ili zapovjedio da navali na Neretvane.

Nadalje, dužd nije niti imao pravoga razloga da navaljuje na Neretvane, odnosno Dukljane, jer je već u početku svoje vlade ugovorio Neretvanima tribut, da obezbijedi Mlecima trgovinu na moru[2]), pa je imao od njih mira.

Dakle koji je onda bio pravi razlog ratu izmegju dužda i Neretvana? — Da vidimo!

Već je rečeno, da je car Bazilij poslije onoga poraza kod Sofije (981.) punih 15 godina ostavio Bugarsku na miru, t. j. nije poduzimao nikakve ozbiljne vojne protiv Samuela. Ali za to za godinu 996.—997. odluči pravi veliki rat, ne bi li Samuela do kraja razbio. Usred svoga pripravljanja pozove car Bazilij duždeva sina Ivana k sebi u Carigrad, gdje ga odlikova častima i darovima, pa ga odpusti kući[3]). — Pisac nam

---

[1]) „Unde Dalmatini populi omnes paene simul convenientes, Petro Veneticorum Duci suis internuntiis haec demandaverunt: Quod si, ipse venire aut exercitum mittere vellet, qui eos a Sclavorum severitate liberaret, ipsi et illorum civitates perpetua stabilitate suae suorumque successorum potestati subditi manerent.“ — Ap. Muratori, sv. XII., str. 227.

[2]) „I Narentani si posero a scorrere pel Golfo danneggiando molto i Veneziani: E inteso questo a Venezia fu deliberato pel Doge et pel suo Consiglio di dare un tributo a' detti Narentani, acciocchè non molestassero i sudditi de' Veneziani. E così i detti si contentarono...“ — Naugerii, Istoria Venez., ap. Muratori, sv. XXIII., str. 957.

[3]) Interea iste Dux Joannem filium, requisitus a Basilio et Romano imperatoribus, misit Constantinopolim, qui honore et muneribus ab eis decoratus ad patrem rediit. — Andreas Dandolo, Chron. Venet. Ap. Muratori, sv. XII., str. 226.

ne pripovijeda razlog i svrhu ovoga posjeta, a ipak bi bilo vrijedno znati, zašto car bizantinski poziva sina duždeva. I dosada su duždi slali svoje sinove u Carigrad, da se caru poklone, no to nije bilo na poziv bizantinskih careva. — Ali moglo bi se misliti, da je car htio tim odlikovati dužda. — Tek baš u ovaj čas nema nikakva osobita razloga za kakovo osobito odlikovanje. A iz puke znatiželje da vidi duždeva sina, teško da je ovaj poziv dospio, jer je car sada, gdje se je spremao nakon 15 godina da satre Samuela, sigurno na druge stvari mislio, a ne na lijepe oči duždeva sina.

Kad dakle ne nalazimo nigdje odgovora na ovo pitanje, tad je najbolje, da ga tražimo u dogagjajima, što su iza toga slijedili, naročito pak u držanju Mlečana poslije ovoga posjeta.

Mi već vidjesmo, kako dužd i njegovo vijeće zaključiše, da se Neretvanima plaća tribut, samo da imaju mira i slobodu na moru. Dakle dužd izbjegava svaki sukob sa Neretvanima. — No sad na jednom počinje dužd izazivati. — Sklopiv na ime savez sa drugim italskim knezovima, izda zapovijed, kojom odregjuje, da odsele ni jedan mletački brod ne smije platiti Neretvanima običnoga danka[1]). — Ovo bijaše gotov navještaj rata, jer je dužd znao, da će Neretvani sada silom početi utjerivati obični danak. No to je dužd baš i hotio, da onda uzmogne odmah navaliti bez navještaja rata, uzimajući stvar tako, kao da je time njemu navješten rat. A da je za time išao dužd, vidi se odmah iz drugoga jednoga čina njegova.

Kada je čuo dužd, da se Neretvani spremaju da opet nanesu štete Mlečanima, što su im uskratili danak, oboruža šest brodova, pa ih pošalje na otok Pag pod vodstvom Baduera Bragadina, koji zarobi muškoga i ženskoga roblja i odvede u Mletke. Ovaj čin, veli kronista, da je raspalio još veću mržnju megju obim strankama[2]). Neretvani vratiše šilo za ognjilo, jer uhvatiše četrdeset zadarskih plemića, svezaše ih i odvedoše u ropstvo[3]).

A Zadar je bio mletački grad, pa je sada dužd mogao pokazati na uzrok rata. Taj povod jedva on dočeka, pa — nulla interposita dilatione — dade se na osvajanje.

---

[1]) Iste dux cum italicis principibus amicitiam contraxit, et censum solitum dari Sclavis pyraticam exercentibus a Venetis navigantibus per mare Adriaticum, per edictum prohibuit. — Andreas Dandolo, označeno djelo str. 225.

[2]) „Per idem tempus Croatorum judex (misli župana Neretve) propter denegationem census, Venetis molestias inferre conatus est, unde dux misit Baduarium Bragudino cum VI novibus bene praeparatis, qui Issam eorum urbem bello devincens, utriusque sexus captivos Venetias conduxit, et ex hoc majoris odii cumulus inter Venetos et Sclavos repullulavit.“ — Andreas Dandolo, označeno djelo str. 226.

[3]) Illis namque temporibus in Dalmatianorum confinio non plus quam Jadrenses cives Veneticorum ducis ditioni optemperabent. Duos Croatorum et Narentanorum principes erebro affligere solebant, in tantum ut Narentani horum quadraginta comprehendentes secum vinctos deportarint. Unde Dalmatini populi omnes paene simul convenientes. Petro Veneticorum duci... etc. — Andreas Dandolo, označeno djelo str. 227.

Kronista, malo prije nego pripovijeda o ovom ratu, veli, da je dužd poduzeo taj rat cum permissione Basilii et Constantini imperatorum Constantinopol i tanorum; na koncu pripovijedanja o ovom ratu veli, da se je dužd — pari omnium consensu ducem Dalmatiae se primitus nominavit; a iz čitavoga se napokon pripovijedanja razabire, da su se duždu predali dobrovoljno oni latinski gradovi u dogovoru s njim, koji su priznavali vlast bizantinsku, — te ostrva — a to je bila bizantinska Dalmacija.

Ako dakle sve ovo skupimo u jednu, tada možemo reći, da je ovdje velike uspjehe slavila mletačka diplomacija, a ne oružje. Momenat je bio vrlo zgodno upotrijebljen, jer je u Hrvatskoj buktio gragjanski rat izmegju Držislava i brata mu Surinje. Pa osim toga još proviruje iz redaka samih mletačkih kroničara, da je ova ekspedicija bila tako pripravljena, da je morala iznenaditi i Hrvate i Neretvane. Tako n. pr. kralj Držislav saznaje za ovu ekspediciju istom onda, kada je već bilo brodovlje na putu[1]) u Zadar. A ni sami Neretvani, bi reći, da nijesu o tom poduzeću Orseolovom niti sanjali. Jer kada se je n. pr. 40 neretvanskih plemića vraćalo sa svoga trgovačkoga posla iz Apulije, pošalje dužd deset oboružanih lagja, i to u najvećoj brzini (da ne bi Neretvani dočuli štogod pa umakli), da dočekaju kod Paga Neretvane, pa ih pohvataju[2]). Iznenadno napadnuti Neretvani budu lako svladani i u Zadar dopremljeni. — A dužd ih pusti domala na slobodu, kad se je neretvanski knez obvezao, da ne će više tražiti od Mlečana nikakva tributa i da ne će u buduće uznemirivati mletačke trgovce[3]).

Mletački kroničari predstavljaju svoga dužda u pozi kao da pred njegovim nogama u prahu leže hrvatski i dukljanski vladar; u istinu pak on se nije — promatrajuć stvar sa formalne strane pravâ — niti dotaknuo ni hrvatskoga niti dukljanskoga teritorija, već je osvojio onu Dalmaciju, koja je formalno pripadala bizantinskomu caru. On je tu Dalmaciju zaposjeo dozvolom gospodarevom: tu ima formalno pravo za sebe; on ju je zaposjeo hitro i lako, jer je to bilo sa gradovima dogovoreno: a u tom

[1]) Croatorum itaque rex ducem advenisse et quae egerat cognoscens, nunciorum studio eundem placare pacificis nisus est verbis...“ — Andreas Dandolo, označeno djelo str. 228.

[2]) Dux... didicit, XL Narentanorum nobilium de Apuliae partibus, peractis negotiis, ad propria velle reverti, X naves hominibus oneratas ad insulam, quae vocatur Caza, sub omni festinatione destinavit; quae dum irent, facili certamine eosdem comprehendentes ad Tragurium urbem accelerare voluerunt. — Na oznacenom mjestu.

[3]) Narentanorum quidem princeps XL suorem captivitate mancipatos expertus est, qui suis internunciis ducem continua prece, sibi illos reddi imploravit. Hoc videlicet pacto, quod priusquam ipse dux de illis exiret finibus, tam ille Narentanorum princeps quam omnes sui majores sibi ad satisfactionem pro suis votis convenirent, et nec censum alias ex tortum aliquo modo exigere, nec quem piam itinerantem Venetias molestare deberent. Tunc dux captivos reddero jubeus, sex tantum illorum, ne ipse (dux Narentanorum) pacem violasset, retentos secum servavit. — Označeno djelo str. 229.

mu leži priznanje, da je bio vješti diplomata. — Ko bi pak htio iz te ekspedicije više da zaključuje, teško bi mogao dokazati.

No u kakvom savezu stoji sve ovo sa Dukljom i njezinim vladarom Vladimirom?

Ova ekspedicija bila je poduzeta, po našem mnijenju s dva razloga, koji stoje takogjer u odnošaju sa Dukljom.

Kad se je na ime Duklja odcijepila od bizantinskoga carstva, ili pravije govoreći, kad je prestala priznavati suzerenstvo bizantinsko, tad su Neretvani, lišeni obveza, stali opet zahtijevati harač od gradova bizantinskih podajnika. Ovi su pak tražili zaštitu u cara, jer su mu zato danak plaćali i služili mu. No car zaokupljen vojnom protiv Samuela, nije mogao da im pruži nužne obrane; a u ovom je ležala pogibelj, da mu se gradovi ne bi odmetnuli, pa makar i nerado susjednim se vladarima pokorili. — Moglo se uopće predvigjati, da će ovi gradovi, budući odsječeni od države bizantinske, prije ili kasnije biti izgubljeni po carstvo. Za to je car, da koliko toliko koristi od toga izbije, volio ih predati Mlečanima, svojim vazalima, koji su u tom morali nazrijevati velikodušni dar, pa se za nj i u buduće obvezati na razne usluge Bizantu, — nego da padnu u ruke susjednim Hrvatima, od kojih se carstvu i onako nikada nije bilo nadati kakovoj koristi. — To bi bio prvi razlog.

Duklja je nadalje imala snažnu mornaricu, a Neretvani bili su na glasu mornari, koji su mogli caru mnogo jada zadavati koliko oko Drača, koji je 995. izdajom došao opet caru u ruke, toliko u Italiji, uznemirujući ondje posjed bizantinski. — Istina, miroljubivi Vladimir ne bi se sam od sebe dao na takova poduzeća — ali on je bio Samuelov vazal, koji bi bio morao slušati, a Neretvani su bili takove ćudi, da bi bili rado tu zapovijed poslušali. Za to je trebalo zadati Dukljanima kod kuće posla; a tu zadaću preuzeli su Mlečani. — Pa i kasnije poslije ove ekspedicije ne čuje se mnogo o Neretvanima, a razlog će biti taj, što je Venecija u ovo doba stajala u tolikoj moći i slavi kao još nikada do sada; u njoj je sjedio umni i odvažni dužd, koji je raspolagao velikim brodovljem, koje se je moglo podvostručiti sa pomoćnim brodovljem dalmatinskih gradova, koji su sada bili u njegovoj vlasti.

A što je sa Vladimirom? Izgleda da njega nije ništa zanimalo, što se oko njega zbiva. Na istoku uhvatio mu se tast u koštac sa bizantinskim carstvom, te se hrvao na život i smrt, a Vladimir — po svjedočanstvu popa Dukljanina — molio je dan i noć[1]). — To je hvale vrijedna crta u značaju svakoga vladara, da ga resi i strah božji, ali baš radi toga ne

[1]) „Vladimirus itaque rex vivebat cum uxore sua Cossara in omni sanctitate et castitate diligens Deum et serviens illi nocte ac die.“ — Ap. Lucium, str. 295.

smije smetnuti s uma ni naroda, čiji je spas i život povjeren njegovoj brizi.

Vladimir je imao prostranu državu i lijepi broj junačkoga naroda, pa ipak nije a ma baš ništa učinio za svoga tasta i šurjaka, kad su ovi bili u najtežoj stisci. On se je držao postrance, kao da se čitava stvar njega i ne tiče, a ipak se je Samuel borio, kako je najbliža budućnost pokazala, za čitavo Slavenstvo Balkana. — Vladimir je vladao lijepi niz godina, no sve to vrijeme nije ostavio nikakovoga traga svoje djelatnosti. Istina, narod i povijest uvažili su njegove privatne vrline kao čovjeka; no o Vladimiru kao o vladaru nema povjest što da kaže. Za njegove vlade se je Duklja gotovo podvostručila obzirom na granice, no k tomu on sam svojim djelovanjem nije gotovo ništa pridonio. On je ispunio prvu stranu one: ora et labora, drugu je potpuno zanemario. — A nema sumnje, da je bio na njegovom mjestu vladar, kakvoga je ono vrijeme iziskivalo, bio bi bugarsko-grčki rat barem mnogo manje tragički svršio.

Sad nam preostaje, da se još osvrnemo na svršetak bugarsko-grčkoga sukoba, jer su se njegove pošljedice povukle i na Duklju i njenoga vladara Vladimira.

Od godine 1010. udarao je car Bazilij svake godine na Bugarsku, no odlučnu pobjedu izvojšti u rodopskim klancima (29. jula 1014.), gdje uhvati 15 hiljada Bugara, a samom caru Samuelu, teško izranjenom, pogje za rukom da se spasi jedino požrtvovnosti svoga sina Gabra Romana, koji je Grke hrabro odbijao, te posadio oca na konja i odveo ga u Prilip.

Na zarobljenim Bugarima iskali svoj gnijev car Bazilij upravo divljački, poput kakvoga Tamerlana, jer dade svima zarobljenicima iskopati oči, samo svakoj stotini dade po jednoga jednookog, da ih dovede k Samuelu. Videći Samuel 15 hiljada svoje vojske gdje k njemu dolazi poredana u grupe, gdje svaku stotinu slijepaca vodi jedan ćoravi, sruši se sa tih boli na zemlju i za dva dana premine u Prilipu (15. septembra 1014.).

Samuela naslijedi Gabrijel Roman, koga zove pop Dukljanin Radomirom, a za koga Cedren veli, da je bio „tijelom mnogo jači, ali razborom mnogo slabiji od svoga oca“ [1]).

No porazom u Rodopama bila je sudbina Bugarske zapečaćena. Ona se je još četiri godine uzdržavala, ali je napokon posve klonula.

Car Gabrijel Roman odbijao je neko vrijeme navale grčke, ali kad je stao pod njim rovariti njegov stričević Ivan Vladislav, sin Arona, brata Samuelova, kojega je Samuel smaknuo, jer je bio uz Grke — ponudi

[1]) Isporedi Georg. Cedrenus, ap. Migne, Patrologia graeca, sv. CIX., str. 189.—192.

Gabrijel, da će priznati suzerenstvo bizantinsko. Ali domala ubije ga Ivan Vladislav, te se sam zacari (1015.).

Ivan Vladislav vladao je 2 godine i 5 mjeseci. U to vrijeme bjesnio je on proti rodu Samuelovom.

Po suglasnom pripovijedanju Cedrenovom[1]) i popa Dukljanina, ubije ovaj Vladislav dukljanskoga Vladimira na prijevari. No do skora umre i on, podsijedajući grad Drač.

Poslije smrti Vladislavljeve preda se caru Baziliju njegova obitelj, koja se bila sklonula u Timor-planinu[2]); predadu se i ostale vogje, a tim bude i ovaj rat potpuno dovršen, te Bugarska postane bizantinskom provincijom.

Što se dogodilo odmah poslije smrti Vladislavljeve u Duklji, o tom znade nešta pop Dukljanin. On veli, da je ustao Dragimir, brat Vladimirov, da osvoji zemlje svojih otaca. No došavši megju Kotorane bude od njih ubijen[3]).

Pop Dukljanin pripovijeda i to, da je car Bazilij osvojio poslije smrti cara Vladislava bugarskoga, osim Bulgarije još i Rašu, Bosnu i Duklju sve do Hrvatske[4]). No od Cedrena znamo, da je i sama Hrvatska spala u vazalni odnošaj spram Bizanta[5]).

Evo ovakove zamašne pošljedice donio je sobom poraz Bugarske po čitavo Slavenstvo Balkana, pa ipak su svi ovi Slaveni tek prekrštenim rukama gledali ovu heroičku borbu izmegju Helenizma i Slavenstva. — No, što hrvatski kralj nije mnogo simpatizovao sa Samuelom, dade se razumjeti odatle, što mu je Samuel oteo jedan dio zemlje, kako smo to već prije po popu Dukljaninu naveli. Ali da se je Vladimir tako postrance držao, da ga i sami Grci hvale[6]), koji je ipak čuvstvom zahvalnosti morao biti Samuelu obvezan, to nam je teško razumjeti. Nego i ovo, čini nam se, da bi se dalo sa dva razloga protumačiti.

Prvo bio bi njegov odveć miroljubivi karakter, o kojem smo već govorili, pa ne ćemo više da to opetujemo; a drugo, što on po svoj pri-

---

[1]) ἐπειδὴ δὲ ὁ Γαβριὴλ παρὰ τοῦ Ἰωάννου ἀπώλετο(ιος), καὶ οὗτος (Vladimir) παρασπονδηθεὶς καὶ τοῖς ὅρκοις πεστευσας παρὰ τοῦ Ἰωάννου... μετὰ μικρὸν ἀπεσφάγη. — Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 196.

[2]) Označeno djelo str. 201.

[3]) Ap. Lucium, str. 296.—297.

[4]) „Igitur post mortem Vladislavi imperatoris Bulgariae, Basilius imperator... obtinuitque totam Bulgariam, Rassam, Bosnam, totamque Dalmatiam, omnesque maritimas regiones usque in finibus inferioris Dalmatiae.“ — Ap. Lucium, str. 297.

[5]) Τῷ δὲ βασιλεῖ προς ερρύησαν, τῆς Βουλγαρίας δουλωθείσης αὐτῷ, καὶ τὰ ὅμορα ἔθνη τῶν Χορβατῶν, ἄρχοντας ἔχοντες δύο ἀδελφοὺς... ὑπήκοα γέγονε καὶ τὰ ἔθνη. — Označeno djelo str. 208.

[6]) Ἕως μὲν γὰρ Τριμαλιᾶς καὶ τῶν ἀγχοντάτω Σερβίας μηρῶν ἦρχεν Βλαδιμηρὸς... ἡριμιὰν εἶχε τὰ ἐν Δυρραχίῳ. — Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 196.

lici nije bio jako omilio u narodu. — Bi reći, da je narod njega i njegov rod smatrao namjesnicima bugarskima; bi reći, da se narod nije ćutio dosta slobodnim, ma da je i bio tek na neki način pod nomilalnim gospodstvom bugarskim; a za sve ovo bacala se krivnja na kralja Vladimira. — Na tu misao dovodi nas pripovijedanje Dukljaninovo o onoj zgodi, kadno ubiše Kotorani Vladimirova brata Dragimira, kad je hotio da zavlada svim zemljama, kojima je prije Vladimir vladao. — Pop Dukljanin veli, da su Kotorani govorili megju sobom, da bi bilo vrijedno ubiti Dragimira, jer da više ne živi bugarski car, koji bi ih kaznio; a sad da je najljepša prilika, da se dovinu slobode, ubivši onoga, koji je pošljednji od domaćih vladara, kojega ako ne ubiju, da će ih onako tlačiti kao njegov otac i brat[1]) (Vladimir).

Na prvi pogled čini se upravo nevjerojatno, da bi se ove riječi mogle protezati i na Vladimira, o kome se inače veli, da je vladao podregjenim si narodom „cum timore Dei et justitia". — No ako uzmemo na oko, ko to govori, onda možemo biti uvjereni, da u pripovijedanju popa Dukljanina može biti dosta vjerojatnosti i istine. — To su na ime govorili Kotorani, vjerna braća neretvanskih gusara. — Ovima dakako nije mogao biti po ćudi ovakav miroljubivi vladar, koji je sa svima susjedima htio u miru živjeti, dok je njihov život ovisio o moru i dohotku s mora.

Kotorani kao i Neretvani nijesu bili trgovci poput življa dalmatinskih gradova, a nijesu ni imali čim trgovati, niti šta prodavati sa svoje krševite postojbine, već im je najbolji dohodak bila carina, što su je morali plaćati mletački i dalmatinski trgovački brodovi. Ovoga pak dohotka bili su ti primorci lišeni, kad je ono dužd Orseol učinio ugovor (996.), da se Neretvani (koji nijesu tek sami gusarili, već i svi drugi primorci s njima) imaju odreći harača, što su im do onda plaćali Mlečani, a i gusarenja. — A sigurno je i držanje susjednoga kralja Krešimira mnogo utjecalo na raspoloženje Neretvana, Kotorana i drugih primoraca. Ovaj je na ime počeo poslije smrti slavnoga dužda Petra II. Orseola navaljivati na gradove u Dalmaciji, koji su stajali pod mletačkim gospodstvom[2]). Znali su ovi primorci, da bi im sada bile proste ruke, da ne bi

---

[1]) Caeperunt dicere inter se alter ad alterum: imperator Bulgarinorum mortuus est, et reges hujus terrae mortui sunt, hic solus de progenie illorum superest, si vixerit iste, et obtinuerit terram, non bene erit nobis, oprimet eum nos, sicut alii oppresserunt reges, qui patres et fratres ejus fuerunt... — Ap. Lucium, str. 297.

[2]) Il Re di Croazia venne con gran gente in Dalmazia, in quale andò sotto la città di Zara. — Naugerii, Istoria Venez., ap. Muratori, XXIII., str. 959.

Kako se iz daljnjega pripovijedanja vidi, kralj Krešimir je bio osvojio i neke otoke, koje je dužd morao ponovno osvajati; a isto tako na kopnu morao je kralj imati već dosta jake pozicije, kad se dužd

bili „opressi“, već bi mogli ganjati mletačke lagje po miloj volji i utjeravati danak, kakav bi htjeli. — Ovime se očituje pod konac ovoga perijoda nezadovoljstvo, koje prelazi u drugi perijod, no o kojem ovdje nije mjesta da se pripovijeda.

Evo ovime iscrpismo sve vijesti, što ih nagjosmo o najstarijoj povijesti Duklje do njezina pada pod bizantinsko gospodstvo. — Ne požalismo truda da sastavimo nekakvu cjelinu u čim kraćem opsegu, uzimajući pri tomu u obzir prilike susjednih država. — U ovom prvom perijodu svoje povijesti Duklja se je u toliko konsolidovala, da je postala nekakvom cjelinom i uhvatila sposobnost za osebni, neodvisni život; a ta će se sposobnost odmah poslije smrti silnoga cara Bazilija očitovati time, što će Duklja prva od podjarmljenih zemalja podići zastavu slobode, te ne samo sebe osloboditi, već će kušati i satrtu Bugarsku da pridigne. — Nego sada nije prilično, da o tom govorimo u ovom odjelku, pošto to spada već u drugi perijod. — Ali prije, nego ovaj perijod dovršimo, čini nam se zgodnim, da istražimo, koje je granice imala Duklja prije, nego je pala pod bizantinsku vlast.

Granice Duklje za Vladimira.

Uz one četiri oblasti, što ih spominje car Konstantin Porfirogenit, proširila je Duklja svoje megje pomoću cara Samuela bugarskoga na sve četiri strane. — Eno poslije smrti Cimiskove zauzeo je Prelimir Srbiju; car Samuel bio je osvojio Kotor i južniji dio Dalmacije [1]) i darovao Vladimiru, kad ga je učinio svojim zetom; a na jugu potpadao je pod Duklju i lijepi komad dračke teme. Na moru pripadao je, osim ona četiri po Porfirogenitu spomenuta otoka, još i otok Pag i Lastovo, no to su do skora oteli Mlečani, a Vladimir nije nikada kušao da natrag osvoji, kad je što izgubio. No i bez njih ostala je Duklja snažna država.

Evo ovo je slika Duklje na koncu prvog perijoda njezina života kao države.

---

zadovoljava samo tim, da je kralja istisnuo sa zadarskoga teritorija: ...il quale (dužd Oto Orseol) andò all' isola di Pago ed Arbe, e di Clesso e d' Ossero: le quali isole sottomise al ducal dominio de' Veneziani... E poi il Doge andò coll' armata a Zara... e li (il Re) cacciò fuori di territorio di Zara e poi tornò a Venezia con gran trionfo... — Na označenom mjestu.

[1]) Pop Dukljanin veli doduše, da je Samuel samo poharao do Zadra, no to on veli i za ostalu Duklju, ali se iz daljnjega njegova pripovijedanja vidi, da je to „haranje“ značilo toliko koliko i osvajanje; a dade se to zaključivati i po tomu, što je Vladimir dobio i neka dva tri otoka više preko ona četiri, koja su bitno na Neretvane spadala.

DRUGI DIO.

Duklja na zenitu svoje moći do smrti Bodinove (do 1100.).

Bila je prava sreća po Slavene Balkana, što poslije smrti cara Bazilija II. (1025.) nije od dvanaest njegovih našljednika, koji su se izmijenili u pedeset godina, ama baš niti jedan dorastao, da moć bizantinskoga carstva uzdrži na onoj visini, na koju je bijahu digla tri vrijedna vladara što jedan za drugim slijediše: Nikifor Foka, Ivan Cimisk i Bazilij II. — Mjesto toga primi vladu poslije Bazilija njegov brat Konstantin, koji već od god. 976. bijaše bratovim suvladarom. No ovaj kroz trideset godina suvladarstva nije ništa drugo radio, nego pijančevao, te trkao po lovu, po cirku i bludilištima. — Postavši carem nije se posve ništa promijenio. Vladao je jedva tri godine. Ne imavši muške djece ostavi krunu svojoj kćeri Zoi i njenom mužu Romanu III. Argyru (1028.—1034.). — Razbludna ova žena mijenjaše muževe ko iznošene haljine. Kada se zasitila Romana, dade ovoga najprije otrovati, a kad još dosta brzo ne umre, dade ga po svom novom ljubimcu Mihajlu IV. Poflagoncu udaviti u kupelji. Sada i ovoga zacari (1034.—1041.), a da ga nije smaknula, zasluga je Mihajlova brata Ivana, koji je svu vladu u ruke uzeo, pa caricu gotovo poput robinje u zatvoru držao. Mihajlo IV. tražio je posvuda lijeka protiv svoje vodene bolesti, dok je brat njegov gulio i varao narod. Ovim svojim vladanjem omrazi se kod velikaša, koji poslije smrti Mihajlove predadoše krunu opet Zoi, a ova oženi Mihajla V., s kojim je živjela od decemcra 1041. do aprila, druge godine — dakle četiri mjeseca. Riješivši se i ovoga, — pogje u junu 1042. za Konstantina IX. Monomaha[1]).

Ovo su dakle vladari bizantinski, za kojih je Duklji uspjelo stresti sa sebe bizantinski jaram.

K ovim nevoljama, koje su izvirale iz samoga središta carstva, pridružile su se i mnoge druge iz vana: kao navale Arapa u Aziji, Saracena na moru, Normana u Italiji i invazije Pečenega preko Dunava na Balkan.

A kako je bilo Slavenima na Balkanu? Pogjimo redom, da vidimo.

Najudaljeniji od centrale, od Carigrada bijahu Hrvati, pa su zato i tešku ruku Bazilijevu najmanje očutili. Predavši se u prvi čas pod vrhovništvo (suzerenost, ovo valja da čitatelj dobro razlikuje od suverenosti), bi reći kao da su sami uvidjeli, da su se prenaglili i prerano uplašili. Jer odmah iza toga počinju navaljivati na mletačke posjede, a valja znati, da je Venecija bila pravo mezimče Bizanta. A Hrvati, podavši se Bazi-

---

[1]) Georg. Cedrenus, str. 212. i dalje, ap. Migne, Patrologia graeca, sv. CXXII.

liju, postaše njegovi vazali kao što bijaše i Venecija. Prema tomu, da su oni mnogo marili za taj svoj novi odnošaj spram Bizanta, ne bi bili navaljivali na druge podanike (vazale) Bizantove. No oni ne samo što ne prestadoše, već bi reći još jače pritisnuše Mlečane, čim osjetiše, da je carstvo drugdje zabavljeno. Tako pripovijeda mletački kronista, da su navalili na Dalmatince (gradove mletačke) te neke prisilili na pokornost[1]). — A biće to po svoj prilici Zadar, na koji su inače Mlečani pazili, kao na zenicu u oku. Istina, mletački kronista to stavlja u početak vladanja dužda Dominika Kontarina (1044.—1069.)[2]), no ko tačnije pogleda malo dalje kronologiju ovoga kroniste, uvidjeće, da mu ova silno hramlje, dok inače dogodovštine dosta tačno pripovijeda.

A da nijesu Hrvati u velikom prijateljstvu živjeli sa Bizantincima usprkos tomu, što su se god. 1018. poklonili Baziliju II., svjedoči i jedan primjer neprijateljskoga vršenja Bizantinaca spram Hrvata, gdje su oni (Bizantinci) zarobili jednu kneginju ili banicu hrvatsku, pa je poslali u Carigrad. To se dogodilo god. 1024.[3]). — Ovo pak nastojanje hrvatskih kraljeva, da se na račun bizantinskih nevolja okoriste, ne će prestati sve tamo do smrti kralja Petra Krešimira. — Toliko o Hrvatskoj. — A kako je bilo u Bugarskoj?

Kad je Bazilij osvojio Bugarsku, odveo je svukoliku vladarsku porodicu te narodne prvake i boljare u Carigrad. Tu je ženske članove razudao megju bizantinske plemiće, a ljude obasuo častima i plemstvom, ali ih je zato daleko odmaknuo od domovine, pošto im je dao razne službe u azijskim pokrajinama ili na dvoru. Tako je eto bugarski narod ostao bez vogja, bez ciglog čovjeka, u koga bi mogo uprijeti oči. — Bugarska bude razdijeljena u pokrajine, kojima stajahu na čelu razni prefekti i arhonti. A kako je sada moralo biti narodu, tomu se može domisliti lako onaj, koji je čitao bizantinsku povijest, te koji znade, da nije bilo možda

---

[1]) Basilius Constantinopolitanus nunc defunctus est. Constantinus ejus frater solus imperium tenuit... Andreas interea Hungariae rex Dalmatinos continue inquietans, aliquos tandem ad deditionem coëgit. — Andreas Dandolo, ap. Muratori, sv. XII., str. 239.

Odavle se vidi, da je Dandolo pisao kroniku u vrijeme, kad su Talijani već bili zaboravili uslijed dugoga saveza Hrvatske sa Ugarskom, da je Hrvatska imala u ovo vrijeme svoje domaće vladare.

[2]) Nel tempo di questo doge la città di Zara ribellò alla signoria di Venezia, sottomettendosi al re d' Ungheria. — Naugerii, Storia Veneziana, ap. Muratori, sv. XXIII., str. 961.

[3]) 1024. Indictione 7. Barchavit Bugiano in Corbatia cum Barenses et comprehend. ipsam (principissam) uxor Cosmici et adduxit illam in Bari misitque illam cum filio suo Constantinopolim... — Anonym. Barens. et Lupus Protospat. Muratori, sv. V., str. 41.

[4]) Ὁ τοιοῦτος δὲ Ἰωάννης (hoće Mihajla IV.) ὠνίους τὰς ἀρχὰς ποιούμενος μυρίων κακῶν τὴν οἰκουμένην ἐνέπλησε. Διὰ γὰρ τοῦτο καὶ τοὺς Βουλγάρους ἀντιστῆναι πεποίηκε· τοῦ γὰρ Βασιλείου ἐν εἴδεσί τισι τὴν ἀπαίτησιν ποιουμένου καθὰ δὴ καὶ ὁ Σαμουὴλ, ὁ Ἰωάννης οὗτος διὰ νομισμάτων ἐβασμοφόρει αὐτούς, ὅθεν καὶ εἰς ἀποστασίαν ἐχώρησαν. — Mich. Glycas, Annal., knj. IV., ap. Migne, Patrologia graeca, sv. CLVIII., str. 588.

na svijetu pokvarenije birokracije od bizantinske. Sva unosnija mjesta budu razdijeljena megju štićenike raznih dvorskih parasita i ulizica. A ovi štićenici znajući, da je i upliv njihovih protektora promjenljiv i nestalan, gulili su i grabili, lihvarili, primali mito, prodavali pravdu i t. d. — No sve je to nekako išlo za cara Bazilija, koji nije uvagjao novotarija u netom osvojenoj Bulgariji, već zadržao poreze i plaćanja, kakovi su bili za domaćih vladara. Ali kada su njegovi našljednici stali zahtijevati, da se daća ima podavati u zlatu, tada se ono globljenje još poveća, a narod ne mogavši podnašati zuluma. stao se buniti. — Čuvši jedan potomak Samuelov, Petar Deljan, kakovo je raspoloženje u narodu, uteče iz Carigrada i dogje u domovinu s nakanom da narod izbavi iz bizantinskog sužanjstva. Kako je sada stvar dalje tekla, o tom ćemo govoriti malo kasnije na svom mjestu. Sada nam valja još pogledati na Duklju.

Poslije smrti cara Samuela, vidjesmo, kako je njegov sinovac Ivan Vladislav smaknuo sv. Vladimira, a iza Vladislavljeve smrti kako je Vladimirov brat Dragimir pokušao, ne bi li zavladao zemljama svojega brata. No to mu ne pogje za rukom, jer ga, kako vidimo, Kotorani umoriše. Odmah iza toga padne i Duklja pod grčko gospodstvo.

Pitanje je sada, u koju vrstu podaništva spade Duklja pod Bizantince: da li kao Hrvatska (vazalna država) ili kao Bugarska (provincija)? — Gotovo svi pisci, koji su o tom štogod pisali, toga su mnijenja, da je Duklja spala tek pod bizantinsko suzerenstvo. No mi nijesmo toga mnijenja. Mi sudimo, da je Duklja postala upravo onako bizantinskom provincijom kao i Bugarska; a u tom nas mnijenju utvrgjuju i grčke i domaće vijesti. Sudeći po tim vijestima, bila je Duklja povjerena upravi susjednoga dračkoga arhonta. — Grčki nam na ime pisac pripovijeda, kako ćemo odmah o tome govoriti, da je Stjepan Vojslav „osvojio ilirska brda“ (Zetu); a to je postigao tako, da je protjerao dračkoga prefekta Teofila Erotika. — A da je u istinu u takvoj kondiciji bila Duklja, to potvrgjuje i domaći ljetopisac, sve ako je te vijesti i zabilježio po usmenoj tradiciji. Jer on veli, da je Dobroslav (Cedrenov Stjepan Vojslav) ovako govorio narodu, te ga poticao na ustanak: „Zašto podnašate toliko zlo od Grka? Ta oni vam krivo pravdu kroje, otimlju imetak, žene preljubljuju, kćeri i djevice kvare i oskvrnjuju. Nikada moji pregji, koji su prije mene vladali, nijesu s vama tako postupali“[1]). Uz ovo pripovijeda dalje pop Dukljanin, da se je narod podigao, te svu grčku gospodu, što se je našla po cijeloj Dalmaciji (gornjoj), jednoga dana poubijao.

[1]) Quare tam grande malum sustinetis a Graecis? Injuste vos judicant, bona vero tollent, uxores adulterant, filias vestras virgines corrumpunt et polluunt. Nunquam patres mei qui ante me reges fuerunt, talia operati sunt vobis...

Inter haec consilio inito populi inter se... ad invicem surrexerunt, et uno die interfecerunt omnes magnates Graecorum, qui sunt inventi per totam Dalmatiam. — Ap. Lucium, označeno izdanje str. 297.

Da je Duklja ostala vazalnom državom, t. j. pod indirektnim gospodstvom bizantinskim, a direktno pod svojim domaćim knezovima ili županima, tad ne bi narodu Grci „pravdu krojili“, niti bi narod imao prilike da ubija „grčku gospodu“ po Duklji, pa onda tek dozivao Dobroslava, kad je to učinio[1]), već bi se bio jednostavno dukljanski vazalni vladar odmetnuo od Bizanta. No kako se baš iz Dukljaninova pripovijedanja vidi, toga vazalnoga kneza nije bilo; njega je narod izabrao istom kad je „grčku gospodu“, t. j. činovnike i upravitelje poubijao.

No što je pisce zavagjalo, da su mislili, e su u Duklji ostali domaći knezovi, krivo je pripovijedanje istoga popa Dukljanina, koji veli, da se je Dobroslav „počeo pokoravati i iskazivati im se na oko pomagač i saveznik“, kad je ono car Bazilij osvojio Duklju[2]).

No ako se ovo pripovijedanje Dukljaninovo omjeri o hronologiju, onda je čitavo to pripovjedanje, obzirom na hronologiju contradictio in se. — Dosta je da se napomene, da prema hronologiji porod Dobroslavljev, kako ga Dukljanin opisuje, pada u istu godinu, kad i osvojenje Duklje po Grcima[3]). — Zato se evo ona izreka „caepit se dedere Graecis et esse quasi adjutor et socius eorum, equitabatque cum eis per provincias“ ne može protegnuti na doba osvojenja Duklje po Bizantincima, već na ono doba, kad Cedren veli da je Dobroslav živio na bizantinskom dvoru, a onda poslije pobjegao odanle. — U ostalom o tome ćemo poslije govoriti. Za to se povratimo na početak ovih dogogjaja, koji će sada nastati, da ih pratimo od začetka.

Stjepan Vojslav Dobroslav (od prilike od 1038. do 1050.?).

Ovaj je bio sinovac Vladimirov, a sin Dragomirov. Po Dukljaninu bio bi se imao roditi nekako oko god. 1018., koji mjesec iza smrti očeve. No ovo ne može da stoji, jer se u dogagjajima, koji slijede dvadesetak godina kasnije, Dobroslav spominje kao poodmakao u dobi; jer već ima pet sinova, koji su „strenui milites“. Zato ovo pripovijedanje Dukljaninovo

---

[1]) Post haec congregati sunt omnes populi, miserunt Dobroslavo et filiis ejus ut venirent et acciperent regnum patrum suorum, qui veniens cum quinque filiis suis, qui jam juvenes et milites strenui erant, accepit regnum, cepitque praeliari cum Graecis et obtinuit terram usque in Apliza. — Na označenom mjestu.

[2]) Igitur post mortem Vladislavi imperatoris Bulgariae, Basilius imperator... obtinuit totam Bulgariam, Rassam, Bosnam et totam Dalmatiam,... Dobroslavus interea quod sapiens et ingeniosus esset, caepit se subdere Graecis, et esset quasi adjutor et socius eorum, equitabatque cum eis per provincias... — Ap. Lucium, str. 297., označeno izdanje.

[3]) Uxor autem Dragomiri defuncto viro suo, reversa est ad patriam suam. Filia erat Luttomiri magni juppani Rassae, quae cum reverteretur cum duabus filiabus et ipsa praegnans erat... Post haec perrexit Bosnam... peperit autem filium masculum in itinere in juppania Drina in loco qui dicitur Brusno. — Na označenom mjestu.

valja smatrati — tako se bar nama najvjerojatnijim čini — za sadržaj kakove junačke narodne pjesme; a historičku istinu o samom Vojslavu i njegovoj prošlosti valja tražiti u analogiji sa sudbinom bugarske vladarske obitelji.

Obzirom dakle na to, što se Vojslav spominje u četrdesetim godinama XI. vijeka već kao priljetan čovjek, valja držati, da je on već bio odraslim mladićem, kad mu je otac umro. A poput bugarskih princeva bio je i on odveden na bizantinski dvor. Ovdje se brzo naučio bizantinskoj politici. Svojim bistrim umom odmah je shvatio, da Bizantici idu za tim, kako bi od slavenskih kneževića napravili izrode roda svog, pa ih onda poslali kući, znajući, da su onda ovakove kreature i renegati bolje orugje od samih Bizantinaca, jer je narod u njima gledao svoje, a oni bili ipak tugji. — Kako je bio Vojslav „pametan i lukav" (sapiens et ingeniosus), uzme se pred Grcima pretvarati i pokazivati, kao da su oni s njim već tu svrhu postigli. Ne poznavajući Grci slavenskoga jezika, bez dvojbe su slali sa svojim upraviteljima u ove strane i Vojslava, koji je umio s narodom zboriti. A s druge strane su Grci to činili i za to, da vide, kako će se Vojslav pred narodom ponašati. U kratko, Grci su s jedne strane pokazivali prema Vojslavu veliko povjerenje, dok su s druge strane tim budnije na nj pazili. Evo ovako mi sebi tumačimo onu Dukljaninovu izreku „equitabatque cum eis per provincias".

Prolazeć Vojslav ovako sa bizantinskom gospodom kroz slavenske krajeve, da još jače zaludi Bizantince, pokazivao je na oko, da nema a ma baš ni zere srca za svoj narod, da se je do kraja izrodio, jer je putio grčke pijavice, kojim već na svijetu nije bilo u gljobljenju para, da još jače globe narod[1]). Očevidno je, da je Vojslav htio ovime postići dvojaku svrhu: pribaviti sebi povjerenje Bizantinaca i pospješiti ustanak naroda. Jer on znadijaše, čim prije dogori narodu do nokata, da će tim prije planuti. Tako je on dakle indirektno spremao ustanak. No znao je on to i direktno pripravljati. Prolazeći na ime sa bizantinskom gospodom kroz narod, dolazio je s narodom u doticaj, pa ga je poticao na ustanak. Kako je narodu od prilike govorio, zapisao je pop Dukljanin, a mi smo to malo prije naveli.

Nema sumnje, da je Vojslav prolazeći Bugarskom jednako bugarski narod podjarivao kao i Dukljane, jer je znao, da će ustanak to bolje uspjeti, što veće dimenzije zauzme.

Ali je znao Vojslav i to, da bez vrsnoga vojvode niti najbolja vojska ništa ne obavi, da bez vidljivoga reprezentanta, u kome bi se sve usre-

---

[1]) et Graecis occulte consilium dabat, ut dure ac injuste se agerent contra populum. Similiter et populis occulte dicebat, quare tam grande malum sustinetis a Graecis... etc. — Ap. Lucium. str. 297.

dotočivalo, ostaje i najveće oduševljenje naroda bez koristi u vjetar. No i tu si je znao Vojslav pomoći, a nije mu to bilo niti teško. — Na dvoru bizantinskom živilo je još odvjetaka cara Samuela, a Vojslav im je bio u rodu, jer je oženio jednu unuku Samuelovu[1]). Bog zna je li to bio puki slučaj ili promišljena osnova Vojslavljeva. No bilo kako mu drago, tek to je istina, da bi Bizantinci bili svakako radije vidjeli nuz Vojslava kakovu čistokrvnu Grkinju, nego Slavenku, bugarsku princesu.

Osim toga valja držati na umu, da je odmah iza dukljanskoga ustanka planuo ustanak i u Bugarskoj, pa je isti jedno dvije godine paralelno i istodobno trajao u obim zemljama. — Ovo nas nuka na misao, da je Vojslav već u Carigradu ugovorio sa Petrom Deljanom, svojim rogjakom a potomkom cara Samuela, kako će dići svoj narod na noge i otresti s njega bizantinski jaram.

Već god. 1034. bili su se, veli Cedren, Srbi odrekli gospodstva bizantinskoga, i to iza smrti cara Romana Argyra, no budu doskora upokoreni[2]). — No ovdje je teško reći, na koga se ova riječ „Srbi" proteže, jer Grci ne mogavši razlikovati naroda u Srbiji, Duklji i Hrvatskoj niti po jeziku, niti po vjeri (jer je Duklja vrlo dugo ostala poštegjena od raskola), nazivaju sve sada Srbima sada Hrvatima, ili „Srbe, koji se i Hrvati zovu" (Zonara) ili „Hrvate, koje i Srbima nazivaju" (Scylices). — U ostalom mi ćemo ovu bludnju bizantinsku na kraju rasprave rasvijetliti, a sada idemo dalje na stvar.

Ovo pripovijedanje, t. j. ovaj momenat držimo da se ne proteže na Vojslava, niti na Duklju, jer Cedren ovdje veli „Σερβία", dakle podaje geografsku oznaku, a Bizantinci, ako već i nijesu mogli raspoznavati genetičke razlike, mogli su lakše razlikovati geografsku[3]) i političku. Iz Porfirogenita pak znademo, da se je Srbija prostirala u sjevero-zapadnom kraju Macedonije, u tesalonskoj temi[4]). — Prema tomu bio je ovaj dogagjaj što ga spominje Cedren, pokušaj macedonskih Srba, da se otresu jarma. — No ovaj pokus, kako se vidi, nije uspio. — Je li Stjepan Vojslav ili Dobroslav stajao s tim u savezu, ne bi mogli ustvrditi. Barem u direktnom

[1]) Accepit ibi (pop Dukljanin misli krivo u Dubrovniku) uxorem puellam virginem speciosam nepotem Samuelis imperatoris... — Na označenom mjestu.

[2]) Τῷ ,σφμδ (6544 = 1036) ἔτει, ἰνδικτιῶνος ιδ' διὰ τοῦ ἔαρος... καὶ ἡ Σερβία Ῥωμαίων ἀφηνιάσασα μετὰ θάνατον Ῥωμανοῦ τοῦ βασιλέως αὖθις ἐσπείσατο. — Georg. Cedrenus, ap. Migne, Patrologia graeca sv. CXXII., str. 248.

[3]) Prem se ni ovdje Cedren ne pokazuje baš osobito upućenim kako pokazuje slijedeći primjer „καὶ κατηντησε (Petar Deljan) ἄχρι Μωράβου καὶ Βελ-γράδων-φρουρία δὲ ταῦτα τῆς Παννονίας κατὰ τὴν περαίαν τοῦ Ἴστρου διακείμενα καὶ γειτονοῦντα τῷ Κράλῃ Τουρκίας..." — Ap. Migne, Patrologia graeca, sv. CXXII., str. 260.

Ovdje veli Cedren, da je Morava grad, da leži na lijevoj obali Dunava i da su Biograd i Morava susjedni ugarskomu kralju, dok su bili susjedni bizantinskomu za onda Srijemu.

[4]) De adm. imp., pogl. 32.

savezu nije bio, jer se to nigdje ne spominje, niti u domaćem niti u grčkom izvoru. Ali da je ovako na ustanak sklona Srbija rado pristala uz Vojslava, o tom nema sumnje, a to će i budući dogagjaji potvrditi, jer ćemo vidjeti, da je Vojslav Srbiju k Duklji anektirao.

Ustanak macedonskih Srba od god. 1034.—1036. bio je Vojslavu znakom, da je stvar dozrela, i da je u narodu bilo takovo raspoloženje, te se s njime moglo poduzeti izvršivanje onoga zadatka, što ga je sebi Vojslav postavio. Pa doista odmah iza toga pobjegne Vojslav iz Carigrada, a valjda zajedno s njime i Petar Deljan u Bugarsku.

Pobjegavši dakle Vojslav, nekako oko 1038. ili 1039. iz Carigrada, ponajprije zauzme „ilirska brda" t. j. krševitu Zetu (današnju Crnu Goru), a odavle uzme osvajati Srbiju (u Macedoniji), dijelove Raše te i „druga Grcima podložna plemena" podjarmljivati i plijeniti[1]).

Godine 1040. dogje do ozbiljna boja izmegju Vojslava i Bizantinaca na ovaj način:

Car Mihajlo IV. zadržavao se je od nekoga vremena u Tesaloniku, ne brineći se u teškoj bolesti za državne poslove, već moleći na grobu sv. Demetrija za zdravlje i olakšanje bolesti. Zaokupljen ovako sam sobom i svojim osobnim patnjama, prepustio je svomu bratu Ivanu, da po miloj volji hara i guli narod. — U to vrijeme, dok je bio car u Tesaloniku, pošalje mu brat po moru deset tovara zlata. No lagja se razbije u blizini Vojsavljeve države, a ovaj zlato zarobi[2]). Kad je car dočuo, što mu se je sa zlatom dogodilo, zatraži u pismima od Vojslava, da mu njegovo vrati i opomene ga, da ne izazivlje rata od inata. — No kad to nije prudilo, pošalje s vojskom protiv Vojslava Gjuru Provata. Ovaj zagje neoprezno i lakoumno u gorske klance i gudure, gdje nije bilo puteva a ni zgode da razvije bojne redove, te bude od Vojslava hametom potučen. Jedva sam vojvoda iznese živu glavu spasiv se bijegom[3]).

Što se iz ovoga Cedrenova pripovijedanja razabire? Iz njegova opisivanja razabiremo, da je Vojslav kratko vrijeme (πρὸ μικροῦ) prije godine 1040. osvojio Zetu, a odavle protjerao Teofila Erotika. Ili ako ćemo ovamo dodati još i pripovijedanje popa Dukljanina, onda cjelovitija slika odnošaja izgleda od prilike ovako:

---

[1]) Στεφάνου γὰρ τοῦ καὶ Βοϊσθλάβου... ἀποδράντος τοῦ Βιζαντίου καὶ τὰ Ἰλλυρικὰ κατασχόντος ὄρη, καὶ Τριβαλλοὺς καὶ Σέρβους καὶ τὰ πρόσοικα γένη καὶ Ῥωμαιοις ὑπήκοα κατατρέχοντος καὶ λῃζομένου... — Georg. Cedrenus, označeno izdanje str. 276.

[2]) Ἐν Θεσσαλονίκῃ δὲ, ὡς εἴπομεν, τῷ βασιλεῖ διατρίβοντι χρυσίου ὁ Ἰωάννης ἔπεμψε κεντηνάρια ἑξάκα... τὸ δὲ χρυσίον ὀφείλετο Στέφανος ὁ καὶ Βοϊσθλαβος, ὁ τῶν Σέρβων ἄρχων, πρὸ μικροῦ τῆς πόλεως ἀποδρὰς καὶ τὸν τόπον τῶν Σέρβων, καθεσχηκὼς, Θεόφιλον ἐκεῖθεν τὸν Ἐρωτικὸν ἀπελάσας. — Georg. Cedrenus, označeno izdanje str. 260.

[3]) Na označenom mjestu.

Iza ustanka macedonskih Srba uhvatila se buna i Zete. Vojslav, koji je stajao u savezu sa svojim zemljacima, obaviješten o tome stigne u Zetu, te pomoću naroda istjera Grke iz Zete[1]). Očistiv Zetu ovako od bizantinskoga činovništva i oslobodivši je jarma, prenio je osvajanja i na bizantinsko tlo. A što je vjerojatnije, nego da se je okrenuo na onu stranu, gdje je nezadovoljstvo protiv grčkih krvopija bilo najveće, t. j. da je potpirivao ustanak megju Srbima. Megju tim, mi ćemo na to još doći. Za to valja da prije svrnemo okom na istok, tamo u Bugarsku, gdje se je opet krvava igra zaigrala.

Dok je Stjepan Vojslav ovako s jedne strane svraćao pažnju bizantinskoga dvora na sebe, dok su Saraceni osvajali Siciliju, a Normani južnu Italiju, a u dvoru spletkari zatvarali najzaslužnije i najvrijednije ljude carstva — dotle je pošlo za rukom Petru Deljanu, da je sav bugarski narod podigao na oružje i pod svoju ga zastavu priveo. — Istina grčki pisac proglašuje Petra Deljana varalicom, jer veli, da je bio sluga nekoga Carigragjanina (δοῦλος Βυζαντίνου τινὸς ἀνδρὸς), pa da se je izdavao u Bugarskoj za unuka Samuelova, po Samuelovom sinu Romanu (καὶ υἱὸν ἑαυτὸν ἐφήμιζε Ῥωμανοῦ τοῦ υἱοῦ τοῦ Σαμουήλ)[2]); nu teško da će Cedren imati pravo. To zaključujemo odatle, što je car Bazilij II. odveo u Carigrad i „dvije kćeri Radomira (Romana) sina Samuelova i pet sinova“ (καὶ δύο θυγατέρας Ῥαδομηροῦ τοῦ υἱοῦ τοῦ Σαμουὴλ καὶ πέντε υἱοὺς)[3]). — A osim toga zar je vjerojatno, da se u svoj Bugarskoj ne bi našao čovjek, koji bi otkrio varalicu. Ta još je moralo biti u Bugarskoj mnogo na životu ljudi, koji su poznavali obitelj Samuelovu, jer je poslije pada Bugarske jedva prošlo dvadeset godina. Tomu dakle nije bilo Bog zna kako dugo. A napokon, ako ne bi bio niko prepoznao varalicu, to bio mogao Aluzijan, takogjer član bugarske carske obitelji, koji je domala došao u Bugarsku. A da je Petar Deljan bio u istinu kaki varalica, ne bi se jamačno bio usudio pustiti pravoga bugarskoga princa niti u blizinu, da ga ne oda, a kamo li ga još onako spremiti, kako ga je u istinu spremio. — Sve to dokazuje da je Cedren bio ili slabo upućen u rodoslovlje Petrovo, ili da je možda iz prezira tako pisao. — No mi tu tačku pretresosmo, tek da utvrdimo ono, što prije rekosmo: da je Petar Deljan bio u istinu rogjak Stjepana Vojslava, da su ova dvojica istodobno živjela na carigradskom dvoru, te da je istovremeni ustanak Bugara i Dukljana

[1]) Dumque sic ageret (Dobroslaus) per singula loca caeperunt populi in eum intendere (ovdje još nije bio ustanak organizovan) Graecosque nimium odisse. Inter haec consilio inito populi inter se, quadam die uno consensu mittentes legatos et cartulas mutuo ad invicem surrexerunt... Post haec congregati sunt omnes populi, miserunt Dobroslavo... ut veniret... — Ap. Lucium, str. 297.

[2]) Georg. Cedrenus, označeno izdanje str. 260.

[3]) Georg. Cedrenus, označeno izdanje str. 201.

mogao biti izmegju ove dvojice već u Carigradu zamišljen. — No vratimo se samoj stvari.

Došavši Petar Deljan u Bugarsku, prešao je cijelom zemljom sve do Morave i Biograda, a narod ga je svuda s oduševljenjem dočekivao, jer „nije ni prije rado skučio vrat pod jaram, te je žegjao za slobodom“. Svuda ga priznaše i prozvaše carem, te ga provedoše kroz „Niš i Skoplje, glavni grad Bulgarije“ (διά τε Ναϊσσοῦ καὶ τῶν Σκουπίων, τῆς μητροπόλεως Βουλγαρίας), svuda razganjajuć i ubijajuć Grke. — Istina, dračkí prefekt Bazilij Synadem pogje Deljanu u susret, hoteć prepriječiti, da ne bi ustanak veće dimenzije zauzeo. No ovaj na denuncijacije bude svrgnut, njegov našljednik, gadni gulikoža Dermokait morade bježati, a vojnici dračke teme, poglavito Slaveni Bugari, odabraše vogjom nekoga hrabroga vojnika Tihomira i proglasiše ga carem. „Tako se dogodi, da su dvije stranke nastale megju Bugarima, od kojih je jedna priznavala carem Petra, a druga Tihomira.“ Tako se raduje eto i sam Cedren. No narod se odluči za potomka Samuelova, a Tihomira ubije, zatrpavši ga kamenjem [1]). Ujedinivši Deljan opet sve Bugare pod svoju zastavu, udari ravnim putem u Tesaloniku, gdje je car Mihajlo prebivao, a dio vojske pošalje pod vojvodom Kaukanom pod Drač, te ga osvoji. — Car nemajući vojske kod sebe, umakne po moru u Carigrad, dok sve svoje blago ostavi pod zapovjedništvo Manuela Ivca, po svoj prilici sina glasovitoga Samuelovoga vojvode Ivca, sa nalogom, da to dopremi u Carigrad. No ovaj sjećajuć se svoga roda i doma, pregje sa svim blagom na stranu Deljanovu. — Mnoge bizantinske provincije, da umaknu guljenju careva brata, odmetnuše se od Bizanta i pregjoše na bugarsku stranu. I tako eto uze sreća pratiti bugarsko oružje u početku. Ele činilo se da će se povratiti vremena Samuelova, samo s tom razlikom, što se je činilo da je u Bugarskoj zavladao Samuel, dok se je dobro znalo, da u Carigradu ne sjedi Bazilij. — No ovdje se je bilo lako prevariti u računu, jer niti je Deljan pokazao one oštrine uma, kojom bi odmah znao shvatiti situaciju, te se njome okoristiti, niti je Mihajlo IV. bio do kraja onakav nesposobnjak, kako bi se to bilo očekivalo prema njegovoj dosadanjoj vladavini i bolesti. Jer on nagje odmah način i sigurno sredstvo, koje je moralo oboriti Bugarsku. — Na njegovom dvoru živio je naime neki Aluzijan, sin Aarona, brata Samuelova, a brat pokojnoga cara Ivana Vladislava, dok je Deljan bio sin Romanov, a unuk Samuelov, što je mnogo značilo. Porod na ime Samuelov i Aaronov mrzio se je megju sobom živom mržnjom. Samuel bio je ubio svoga brata Aarona vlastitom rukom, jer je prijanjao uz

[1]) Isporedi Georg. Cedrenus, označeno izdanje str. 260. i 261.

Bizantince i izdavao stvar domovine; a bio bi ubio i Ivana Vladislava, sina Aaronova, i ostale, da ga nije umirio sin Roman-Radomir. — Od ovoga časa usplamti mržnja u ovom rodu, pa je u toj mržnji Ivan Vladislav ubio ne samo Romana-Radomira, koji mu je život spasio, već i oslijepio jednoga njegova sina i ubio mu zeta Vladimira Dukljanskoga. A nema sumnje, da je i ovaj drugi sin Aaronov, Aluzijan, isto tako gojio mržnju protiv roda Samuelova; tako se bar može vidjeti iz njegova djelovanja. S ovim čovjekom dakle odluči se bizantinska politika poslužiti, da skine s vrata opasnoga protivnika. — Cedren doduše prikazuje stvar tako, kao da je Aluzijan zbilja bona fide došao k Deljanu. No uoči li se oštro njegovo ponašanje, odmah se vidi, da je to bio plaćeni i najmljeni izdajica. Evo što je ovaj učinio:

Kad se je Deljan nalazio na putu protiv Tesalonika, te se utaborio kod Ostrova, dogje k njemu u tabor Aluzijan i uze se tužiti na nepravde, koje da mu je nanio carev brat, a car da mu ne htjede na sve molbe pomoći. Zato da je došao da se osveti. Car Deljan veselo ga primi i da zapriječi opet raskol, kakav se je ono dogodio sa Tihomirom, učini Aluzijana sucarem i dade mu 40 hiljada vojske, da s njom osvoji Salonik. On stane u istinu na oko podsjedati grad, kojemu još nije bilo stiglo vojske, već je ostala samo careva pratnja u posadi. Ali Aluzijan ne samo da nije osvojio grada, već se dao potući od ove posade, tako da je ostalo 15 hiljada mrtvih Bugara, dok je Aluzijan živ i zdrav utekao k Deljanu. Od ovoga časa nesta prijateljstva izmegju ove dvojice. Deljan je stao sumnjati o poštenju i vjeri Aluzijanovoj, a Aluzijan opet, bojeć se da njegove nakane ne bi bile opažene. I tako stane jedan na drugoga paziti, jedan pod drugim jamu kopati. Napokon Aluzijan, vještiji bizantinstvu, ili drugim riječima, besavjesniji, nadmudri Deljana: domami ga k sebi na gozbu, opije i oslijepi ga. Obaviv ovo crno djelo, pobjegne u Mosynopol k caru Mihajlu, gdje se ovaj s vojskom desio po svoj prilici očekujući, hoće li Aluzijan skoro svoju zadaću obaviti. Car ga za ovaj čin odlikuje i pošalje s preporukama svomu bratu u Carigrad, a sam s vojskom pogje preko Tesalonika u Bugarsku. Tu uhvati slijepoga Deljana, pa zagje u nutarnju Bugarsku sve do Prilipa, gdje ga je kušao dočekati Manuel Ivac. S mnogo jačom vojskom nadvlada i uhvati car Ivca, upokori opet Bugarsku, pa se vrati pobjedonosno[1]), vodeći u triumfu Deljana i Ivca, kao ono Cimisk, koji je vodio u triumfu dva sina cara Petra Simeonovića, ili poput cara Bazilija, koji je svu carsku rodbinu i sve narodne prvake pred sobom gonio u slavlju kroz carigradske ulice.

---

[1]) Za sve ovo vidi: Georg. Cedrenus, označeno izdanje str. 260. i dalje.

Evo ovako bude skršen prvi pokus bugarskoga naroda da se oslobodi bizantinskoga jarma, ne krivnjom naroda a niti njegova vladara, već krivnjom izroda i kukavice.

Ej nevjero, nigda te ne bilo!

No caru Mihajlu nije bilo sugjeno, da dugo počiva na svojim lovorima. Ratni napori iscrpiše i onako slabe, teškom i dugom bolešću rastočene tjelesne sile: za nekoliko mjeseci umre.

Sada dogje na prijesto posinak, ali ujedno i novi ljubavnik carice Zoe. — No ovaj se brzo zavadi sa svojom pomajkom, jer je brzo zaboravio na obećanja i zakletve, što ih je zadao Zoi prije no ga je učinila carem. On se je bio na ime obvezao, da će dopustiti carici raditi, što god bude htjela. Kad je pak carem postao, prognao je Zou iz Carigrada. Ova pobuni sada Carigragjane protiv njega, a ovi ga svrgnuše, tjelesno osakatiše i osramotiše, te ga zatvoriše u Studenički manastir. Carica Zoa vladala je sada neko vrijeme zajedno sa sestrom Teodorom, ali joj domala dotešća državno breme i samoća, pa uzme za vojna i suvladara Konstantina Monomaha.

No vratimo se Stjepanu Vojslavu. Što je on radio u to vrijeme, dok je u Bugarskoj trajao rat, a u Carigradu se dogagjale ove promjene?

Kako god su ona zadjevica i sukob Stjepana Vojslava sa Bizantincima god. 1040. mnogo koristile Petru Deljanu, dok je organizovao ustanak u Bugarskoj — isto tako je Petar Deljan sa svojim ustankom i ratom ne malu uslugu učinio Vojslavu. Ovaj je megjutim posvojio ne samo gotovo cijelu Duklju, već je pokorio i ostale srpske županije osim Raše, gdje je vladao Ljutomir. Vojslav si je preduzeo, kako se vidi, da obnovi Duklji one granice, što ih je imala za Vladimira. A pod Vladimira spadao je veliki dio dračke teme, što je bilo grčko, i zemlje srpske u sjevero-zapadnoj Macedoniji, koje su priznavale inače vlast srpskog velikog župana u Raši. Ali i ova Raša priznavala je tamo od god. 976. sve do smrti Vladimirove 1015. vlast dukljansku[1]). — Kad je spao gotovo cijeli Balkan pod vlast bizantinsku, spala je dašto i Srbija, odnosno Raša. A kad su se ono god. 1034. Srbi digli, pa bili opet upokoreni, tad spadnu neke županije pod dračkoga upravitelja (kako je bilo i prije), a Raša, koja je bila središte Srpstva, te nikada nije prestala imati svoga domaćega vladara, makar da je ovaj priznavao vrhovništvo sad Bizantinaca, sad Bugara, sad Dukljana, pa opet Bizantinaca, imala je i u ovaj čas svoga velikog župana.

---

[1]) post haec... defunctus est imperator Graecorum (Cimisk 976) et rex Prelimirus... obtinuit totam Rassam, constituitque socerum suum, sicut prius fuerat juppanum majorem et cognatos suos sub potestate patris (eorum) juppanos constituit, ut dominarentur provinciam, et possederunt, salvo tamen jure regio (Prelimiri). — Ap. Lucium, str. 293.

Tako je evo Vojslav obnavljajući Duklji granice Vladimirove, došao u sukob i sa Bizantincima, i sa Srbima, odnosno s velikim županom raškim.

Evo jedino ovako valja tumačiti odnošaj Vojslavljev spram njegovih susjeda, ako se hoće razumjeti Cedrena i popa Dukljanina, koji se, ovako shvaćeni, ne samo ne protuslove, već se i nadopunjuju. Cedren na ime veli, da je Vojslav Zetu posjedovao (τὰ Ἰλλυρικὰ κατασχόντος ὄρη), dok je na „Tribale (Rašu), Srbe i susjedna a Grkom podložna plemena navaljivao i harao ih“ (Τριβαλλοὺς καὶ Σέρβους καὶ τὰ πρόσοικα γένη καὶ Ῥωμαίοις ὑπήκοα κατατρέχοντος καὶ λῃζομένου). — Ne mogavši car Monomah podnašati Vojslavljevih invazija (καταδρομὰς) — pripovijeda dalje Cedren — zapovijedi u pismima dračkomu arhontu Mihajlu, da sakupi vojsku svoje dračke teme, pa da k ovoj vojsci pridruži i čete bližnjih i njemu podvrgnutih tema, te da s tom vojskom pogje u Tribale i potuče Stjepana Vojslava[1]).

Kakvi je dakle smisao ovoga Cedrenova pripovijedanja? — Držimo, da se lako razabire, e je car Monomah naložio svomu prefektu u Draču, da navali na Vojslava, jer nije mogao podnašati njegove upade megju „Tribale, Srbe i susjedna podložna plemena“ u Draču. — A to je lako razumjeti, jer je raški župan bio carev vazal, a ostale zemlje bile su bizantinske državne provincije. To postaje još jasnijim, kad car nalaže dračkomu prefektu, neka ide u Tribale, pa odanle istjera Vojslava.

Ovo već samo po sebi razumljivo postaje nedvojbeno, kad se k tomu doda pripovijedanje popa Dukljanina.

Ovaj spomenuv, kako je kraljevstvo Dobroslavljevo poslije one pobjede god. 1040. od „dana na dan raslo i množilo se“, veli: da je car grčki, dočuv za sve to ražljutio se, te poslao zlata raškomu županu, bosanskom banu i knezu humskom, e da bi oni navalili sa svoje strane na Dobroslava[2]).

Bi reći, da popu Dukljaninu nije bio poznat pravi uzrok, zašto se je i raški župan pridružio carevoj vojsci a protiv Vojslava. On nije znao, da je Vojslav otimao i plijenio zemlje i oblasti raškoga župana, već misli, da je i sada staro sredstvo bizantinske politike bilo uzrokom toga županovoga sudjelovanja.

Ali, ako si i možemo lako protumačiti sudjelovanje raškoga župana u ovom ratu, kako da protumačimo sudjelovanje bosanskoga bana i

---

[1]) Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 276.

[2]) Regnum vero Dobroslavi crescebat et multiplicabatur quotidie... Audiens praeterea imperator Graecorum quod evenerat... misit statim legatos cum auro et argento non modico, ut darent juppano Rassae et bano Bosnae et principi regionis Chelnanae, ut mitterent exercitum et gentem supra regem. — Ap. Lucium, str. 297.

zahumskoga kneza? Zar su oni zbilja samo za novac išli u ovo društvo? Moguće, da je i to jedan od razloga, no nije bio jedini. Čini nam se, da bi ovu zgodu bili upotrijebili bosanski ban i zahumski knez i bez bizantinskih novaca, i to iz osvete, jer je Vojslav harao i Zahumlje i Bosnu, sve tamo do Drine[1]). — A što to znači? Zar i ovo ne potvrgjuje našu misao, da je Vojslav htio obnoviti na sve strane one granice Duklji, koje je imala za Vladimira. Ne smijemo zaboraviti, da je car Samuel darovao Vladimiru sve, što je na ovim stranama osvojio, a to je bilo nekako do blizu izvora rijeke Bosne, dakle i Zahumlje.

Ovako evo gotovo se sve urotilo protiv Vojslava. Valja priznati, da je car Monomah vrlo razborito stvar udesio: sa juga je imao Vojslava napasti dračkí prefekt, sa istoka raški župan a sa sjevera zahumski knez sa bosanskim banom. Osnova je bila vrlo dobra i pametna, ali badava kad ju je imao izvesti ludov. — To je bila velika sreća po Vojslava, jer ga je to spaslo. — Ali pored toga nagje Vojslav saveznika, gdje mu se nije niti nadao, a našli su mu ga sami Bizantinci. Bio je to izvrsni bizantinski vojvoda Manijak, koji se je u borbama s Arapima na Siciliji u mnogo bitaka odlikovao i Siciliju spasao carstvu, no koga su nepravde i progonjenja dvorskih milosnika nagnala, te se odmetnuo. Ovaj se bio najprije proglasio carem u Siciliji i južnoj Italiji, a kad je došla carska vojska protiv njega sa vojvodom Teodorokanom, ukrca svoje pristaše na lagje i preveze u dračku temu te zauzme Drač[2]). — Tu se odma sporazumi sa Stjepanom Vojslavom[3]), koji je baš u to vrijeme bio zapleten u rat sa bizantinskim carem. „Čuvši za ovo car, obuzme ga teška briga," veli Cedren, pa je nastojao da pismima odvrati Manijaka od njegovih poduzeća.

Što je ugovorio Vojslav sa Manijakom, ne znamo, jer nigdje ne nagjosmo tomu ni traga. Ali ako ćemo zaključivati po prilikama i dogogjajima, to je po svoj prilici bio sporazumak u tome, da je Manijak imao potpomagati Vojslava u borbi protiv cara, dok se obrani, a kad budu s tim gotovi, tad će Vojslav pomagati Manijaku u njegovom poduzeću, da preotme krunu Monomahu. Tà Vojslavu je mogao gragjanski rat u bizantinskom carstvu samo pomoći.

Nema sumnje, da je Vojslav ovoga novoga saveznika objeručke primio. Ne možda za to, što je on raspolagao Bog zna kakovom vojskom, već zato, što je on doveo sobom nekoliko lagja sa izabranim, prokušanim

---

[1]) Krčelić, De regnis Dalm., Croat., Slav. notitiae praelim., str. 101.

[2]) Lupi protospatari, Chronicon, ap. Muratori, sv. V., str. 43.

[3]) Ἀλλὰ καὶ Μανιάκης Γεώργιος... εἰς ἀποστασίαν χωρεῖ καὶ τὰ πάρσημα τῆς βασιλείας ἐνδύεται καὶ εἰς Σερβίαν ἔρχεται. — Mich. Glyca, Annal., knj. IV., ap Migne, Patrologia graeca, CLVIII., str. 593.

zborom grčkih časnika i veterana, koji su na raznim bojištima, a osobito u Siciliji protiv Arapa i Franaka prošli izvrsnu školu. A i sam Manijak, kako već spomenusmo, bio je vrstan vojskovogja.

I tako eto ostane sam Vojslav samcat protiv tolikih. Jedini mu evo ovaj nenadani gost došao sa šačicom ljudi u pomoć. — Bizantinske vojske bijaše sila. Pop Dukljanin veli, da je bijaše toliko, te je jedva u zemlju stala (ut vix eos terra caperet), a sam Cedren priznaje, da je grčke vojske bilo do šezdeset hiljada[1]); isto toliko spominje i Mih. Glycas[2]).

Velika je sreća bila po Vojslava, što je ovu krasnu vojsku dobio u ruke čovjek, dvorski štićenik, odgojen u „hladu i zabavama", kako veli Cedren. Ovu velevažnu bitku, koja se je zapodjela izmegju Grka i Vojslava, opisao je Gjuro Cedren i pop Dukljanin. Cedrenovo pripovijedanje je dosta kratko, ali pošljedice bitke, izražene tek u dvije-tri riječi, bile su strašne i po njegovom svjedočanstvu. Pop Dukljanin naprotiv pripovijeda slikovito, dramatično, kako to samo naša narodna junačka pjesma ili usmena tradicija umije. No nije ni čudo, da je narodna pjesma taj dogogjaj ponešto pretjerivanjem iskitila, kad sam Grk priznaje, da je u toj bitci poginulo do 40 hiljada grčke vojske. — Buduć pako da je ova bitka toliko važna po dukljansku povijest, jer je njom bila zapečaćena sjegurnost eksistencije dukljanske to države, ćemo ukratko iznijeti oba opisa.

Po Cedrenovom pripovijedanju zaveo je grčki vojvoda vojsku u krševite neprolazne klance, kuda niti dva konjanika ne mogahu upored stupati, a kamo li da bi se bojni red mogao razviti. Dukljani ga pustiše, da sve dublje zalazi; a grčki vojvoda, kako je bio nevješt bojnom umjeću, nije se pobrinuo niti da uzmak osigura, niti da klance zaposjedne, već se više brinuo, da što više poplijeni i pohara zemlju. Dukljani megjutim zaposjednuše visine i klance, pa pričekaše, dok se bude vraćao. Kad je grčki vojvoda mislio, da je već dosta poharao i roblja pohvatao, stane se vraćati istim klancima, kojima je ušao u zemlju. Ali su se megjutim Dukljani pripravili na strminama, te uzeše na grčku vojsku pećine valjati, kamenje bacati i strjelice sipati, dok grčka vojska ne mogaše neprijatelju niti oružjem nahuditi, niti se na šake k njemu približiti. Od 60 hiljada vojske ostane 40 hiljada zakopano u klancima. Ostatak se vrati kući spasiv se bijegom. Megju ovima bio je i vojvoda Mihajlo, dok je drugih sedam vogja zaglavilo[3]).

---

[1]) Ἀθροίσας γὰρ ἃς προσετέτακτο δυνάμεις, οὔσας περὶ τὰς ἑξήκοντα χιλιάδας. — Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 276.

[2]) Mich. Glyca, označeno djelo str. 593.

[3]) Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 277.

Pop Dukljanin pripovijeda u glavnom jednako kao i Cedren. I on spominje, da su Dukljani, koje su vodila tri sina Vojslavljeva (Mihajlo, Predimir i Saganec), zaokupili gore i klance i da su odavde navalili na Grke. No kod njega je zanimljivo to, što spominje mjesta, gdje se je to dogagjalo. Po Dukljaninu dakle išla je grčka vojska od skadarskoga jezera prema sjeveru i sjevero-zapadu. Ovdje ju je u Crmnici dočekao Vojslav. Bitka ili bolje klanje ili kamenovanje bilo je strašno, a Vojslav proganjajuć neprijatelja tako se od krvi i prašine preobrazio, da ga sin Gojslav, koji je ovamo dohrlio, nije bio prepoznao, već ga skoro ubio, držeći ga za neprijatelja. Otac padnuvši s konja zajauče: „Bože pomiluj, Bože pomiluj!“ na što ga sin prepozna. To se dogodilo u šumi kod Papratne, a Vojslav spašen na taj način prozove to mjesto „Božja milost“, te se je tako zvalo to mjesto još u vrijeme popa Dukljanina (vocavitque nomen loci „Bosya Milost“... qui locus sic vocatur usque in praesentem diem). Grčki vogja, kojega Dukljanin naziva Cursilius toparcha, pobjegao je doduše do Skadra, ali je ovdje od zadobivenih rana umro, a ondje namješteni križ, koji je stajao još u Dukljaninovo doba, zvao se „Kurzilijev križ“ (in quo loco posita est crux, quae usque hodie Crux Cursilii vocatur[1]).

Poslije ove pobjede, veli pop Dukljanin, da je Vojslav poslao svoga sina Gojslava protiv kneza Ljutovida zahumskoga, koji je bio došao negdje do kotorskoga zaliva. Gojslav preplovi zaliv, te preko Konavlja pogje u susret Ljutovidu. Tu se potuče sa Ljutovidom u dvoboju, gdje je svaki imao sobom još dva momka u pomoć. Ljutovid bude ranjen od Gojslavljeva pratioca imenom Udobica, pa kad je to vidjela njegova vojska, preplaši se i pobjegne. Na oto skoči i Ljutovid na konja, te pobjegne i on[2]).

Ovako se svrši evo ovaj rat, koji nas sjeća, kako svojom formom, tako pošljedicama na pobjedu bugarskoga cara Kruma nad bizantinskim carem Nikiforom god. 814., ili ako bi baš htjeli, mogli bi je isporediti i sa Sempachom.

Poslije ovoga slavnoga djela ne spominju nam Grčki pisci ama baš ni cigle riječi više o Vojslavu. Upravo kao da je umro. A nije tako. Poslije ove bitke, ako ćemo vjerovati popu Dukljaninu, Vojslav je još dugo godina vladao[3]), a što ga pisci grčki više ne spominju, biće taj razlog, što je od sada živio u miru[4]) sa Grcima. Ili ako hoćemo, da ovim riječima podamo pravi smisao: Grci su izgubili nadu, da bi mogli za živa Vojslava opet podjarmiti Duklju, pa su ga pustili na miru.

[1]) Ap. Lucium, označeno djelo str. 298.

[2]) Na označenom mjestu str. 298.—299.

[3]) Regnavit praeterea rex gloriosus Dobroslaus XXV. annis. — Ap. Lucium, označeno djelo str. 299.

[4]) ex illa die quievit terra in conspectu regis et filiorum ejus et non fuit ausus quisque resistere eis, sed omnes facti sunt ei pacifici... — Na označenom mjestu.

No zato, što nam Grci više ništa ne spominju o Vojslavu, ipak ne treba da ispustimo nit iz ruku. — Treba samo da se sjetimo njegova odnošaja sa grčkim vojvodom, i nazovi-carem Georgijem Manijakom, pa ćemo odmah naći traga djelovanju Vojslavljevu, u čem nalazimo potkrepe i u našega domaćega ljetopisca. — Pop Dukljanin na ime veli, da su poslije ovoga boja sinovi Vojslavljevi provalili u dračku temu, te ju osvojili; da su ondje sagradili tvrgjavu, u nju smjestili jaku posadu, koja je odavle provaljivala u grčke zemlje, te ih plijenila[1]). — Grčki opet ljetopisci vele, da se odmah poslije ovoga rata proglasio Manijak carem, da je prešao u Bulgariju, te provalio sve do Ostrova u Marmariji (Ὄστροβὸν ἐν τῷ Μαρμαρίῳ), gdje mu dogje u susret general cara Konstantina IX. Stjepan Sebastofor. U početku u bitci sretan, zadobije Manijak smrtnu ranu, jer se boraše u prvom redu. Ranjen padne s konja, njegova se vojska ustraši, a neprijatelji priskočiše i odrubiše mu glavu[2]).

Ovo mi spominjemo zato, jer nas to dovodi na neke kombinacije, koje su u svezi sa Stjepanom Vojslavom.

Mi smo već spomenuli, kako grčki pisci pripovijedaju, da je Manijak morao uzmaknuti iz Italije pred vojskom carevog vojvode Teodorokana. To je pak znak, da on nije imao nego tek malo vojske, koja se nije mogla mjeriti sa Teodorokanom, ma da i jest Manijak sâm bio vrstan vojvoda. To nadalje potvrgjuje i to, što je svu svoju vojsku mogao strpati tek u nekoliko lagja i prevesti je u Drač. — Pitanje je sada, odakle njemu tada na jednom tolika vojska, da se je usudio maršírati protiv samog Carigrada? — Zar nije tu najvjerojatnije, da mu je dao vojske Vojslav, a za tu uslugu ustupio je Manijak Vojslavu Drač i dračku temu, koju je držao u rukama? — Dakako, da mi ne bi na to mogli prisećí, da je upravo tako bilo, niti smo to kadri kakovim pismenim dokazom potkrijepiti. Ali sudeći po svim tadanjim prilikama i odnošajima, mislimo, da bi tako nekako moglo biti.

Poslije ovih ratova i uspjeha naužio se je Vojslav nekoliko godina mira, jer ovaj se rat dogodi god. 1043., a iz Cedrena se razabire, da je Mihajlo ili Mihalja, kako ga Cedren i Dukljanin nazivaju, vladao već nekako oko god. 1053.[3]). Ako je tako, onda je Vojslav umro nekako

---

[1]) Post hoc filii regis obtinuerunt totam terrani Duracinorum usque ad flumen Dajussium, aedificaveruntque ibi castellum et posuerunt in eo viros fortes, qui exeuntes depraedabant Graecos et captivabant eos quotidie... — Na označenom mjestu.

[2]) Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 280.—281.; Mich. Glyca, označeno djelo str. 503.

[3]) Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 337.: Indikcije 6. koja pada u 1053, spominje se Mihajlo kao našljednik Stjepanov, no prije njega vladala kratko vrijeme mati mu, a za tim slijedio kratki gragjanski rat.

oko god. 1050. — Vojslav umre u Papratni u svome dvoru, a sinovi sakupivši se sahrane ga sa velikim počastima u crkvi sv. Andrije, u kapeli, koju je sam sagradio [1]).

O značaju kneza Vojslava i njegovoj znamenitosti po dukljansku državu.

Po svom udesu u mladenačkoj dobi, po djelovanju u muževnoj dobi i po znamenitosti svojoj za dukljansku državu, podsjeća nas Vojslav-Dobroslav mnogo na macedonskoga kralja Filipa II. — Kao što je na ime ovaj morao ići u zatočenje u Thebe, da jamči, e će Macedonija mirovati, tako je morao ići i Dobroslav ili Vojslav u Carigrad u istu svrhu. Kao što je Filip proučio iz bliza sve slaboće neprijatelja i svoje domovine, tako je i Vojslav; te napokon kao što je Filip to svoje iskustvo upotrijebio na korist svoje domovine, tako je eto učinio i Vojslav. Vojslav je došao dosta mlad u Carigrad, da uči poznavati Grke, ali već odveć star a da bi se mogao pogrčiti. U Carigradu živeć na najnaobraženijem dvoru, mogao se je i sam lijepo naobraziti; ali je mogao i proučiti svu opakost i pokvarenost, podmitljivost i spletkarenje grčkoga društva, i to onoga društva, koje je udesom cijele carevine upravljalo. Živeći kroz više godina na bizantinskom dvoru, upoznao je on bez dvojbe i caricu Zou i njezine mane, kao i one dvoranike, koji su jedan za drugim postajali carevima. Prenavljajući i izdavajući se u početku za velikoga i odanoga prijatelja Bizantinaca, pretvarao se samo da steče njihovo povjerenje, samo da ih tim bolje upozna. Prolazeć kroz pokrajine upoznao se je sa bizantinskom upravom i sa čuvstvima i željama naroda, koji su pod tom upravom stenjali. Sve to eto svjedoči, da čitav njegov život na bizantinskom dvoru nije bio ino nego neki naukovni tečaj, za kojeg je proučavao svoga neprijatelja. A to proučavanje svjedoči, da je on već onda snovao velike osnove. Sudeć po njegovom ponašanju s jedne strane spram Bizantinaca, a s druge strane spram podjarmljenih naroda, daje se zaključivati, da je on već na bizantinskom dvoru sebi opredijelio stalnu zadaću i stvorio si plan, po kom mu je valjalo tu zadaću riješiti. Ta baš to dvolično ponašanje spram Bizantinaca i spram podjarmljenih Slavena nije ništa drugo, nego početak izvagjanja stanovitih osnova. Svojim bistrim umom morao je on shvatiti, da će brzo uz njega pristati i susjedni Srbi, čim se on ustali u Duklji. A da su to oni rado učinili, već se odatle može zaklju-

[1]) Cadens in lectulo mortuus est in Prapratna in curia sua, filii autem ejus congregantes se fleverunt illum et sepelierunt in ecclesia Sancti Andreae in capella sua cum magno honore et gloria. — Ap. Lucium, str. 299.

čivati, što su uz Petra Deljana pristali i mnogi Grci i grčke varoši, koje su inače Slavene barbarima smatrali i prezirali ih. Pa ako su se Grci znali prilagoditi uz Deljana, kako se ne bi Srbi uz Vojslava? — To je nama danas posve razumljivo i prirodno; no da se to za onda opazi, trebalo je oštra oka i uma. A da je Vojslav oboje posjedovao, svjedoči to, što je on to opazio, što je on narod, a narod njega razumio. A kad je kucnuo čas oslobogjenja, nagje se on odmah uz svoj narod, pa je umio za sebe predobiti ne samo Dukljane nego i Srbe, koji su u tolikoj mjeri prianjali uz njega a ostavljali svoga dojakošnjega gospodara, velikoga župana raškoga, da ga grčki pisci niti inače ne zovu nego gospodarom Srba.

Kako se može razabrati iz svega, što o Vojslavu navedosmo, vodio je on mnoge ratove, ali ovi ratovi nose na sebi biljeg državničke potrebe, a ne pustolovnoga inata. Dà, Vojslav je vodio mnoge ratove, nu ti ratovi bili su skopčani sa nekom cijelji. Njegovi ratovi po svojem karakteru slični su ratovima Petra Velikoga, bez i jedne oznake što ih na sebi nose ratovi Karla XII. švedskoga. — Njegova svrha bila je da ujedini sav jednojezični narod, koji je pod bizantinskim igom stenjao, u jednu neodvisnu slobodnu državu; a na kojoj je strani to postigao, ondje je ratom prestao. — Njegova razborita politika pokazuje i to, da je Vojslav bio pravi praktični državnik, jer je on težio i radio samo na onomu, što se je dalo izvesti, a nije se zanašao za onim, što bi mu srce zaželjelo, a ruka ne mogla dohvatiti. Tako je on na primjer pribirao k sebi samo one Srbe, koji su stenjali pod neposrednim grčkim ropstvom (u Macedoniji), koji su željeli ma pod čiju mu drago vlast doći, samo da se oslobode grčke, dok je raške Srbe ostavio na miru, kad je jednom uvidio, da oni vjerno stoje uz svoje velike župane. Isto tako se je vladao i spram susjednih hrvatskih kraljeva, s kojima nije došao ama baš ni jedan put u sukob.

Osim toga vidi se u njemu i pri tom velika vladalačka sposobnost, što je umio svoj narod uščuvati od raskola i vjerske nesloge, ma da je u njegovoj državi bilo šljedbenika slavenske i latinske liturgije[1]). — On je umio uniju uzdržati, premda se je posve k papi priklonio i prem je baš u njegovo vrijeme patrijarh Mihajlo Cerularij ponovno uspirio stari antagonizam i kroz neko vrijeme premošteni jaz iznova i još dublje razrovao, i to tako da poslije njega nije nikada više pošlo za rukom izgladiti oprijeka (Florentinska unija ma da i jest za čas uspjela, ipak se ne može brojiti nego tek u uspjelije pokuse).

[1]) Papa Alexander II. piše Petru nadbiskupu dukljanskom (1067.), da se brine za „monasteria quoque tam Latinorum quam Graecorum sive Sclavorum", te ga upućuje „haec omnia unam ecclesiam esse". — Farlati, Illyricum Sacrum, VII., str. 17.

Vojslavljeva politika dade se svesti na dvije riječi: obnovljenje i oslobogjenje Vladimirove države. Potpunoma nije uspio ni u jednom smjeru, a vrlo mnogo postigao je u oba. — Zahumlje i Raša, te dvije oblasti su falile da nije bila potpuno obnovljena Vladimirova država. Ali Vojslav je znao, da je Vladimirovu državu sastavila silna Bugarska i njezin car Samuel, dok je on svoju stvorio sam pomoću male Duklje. Kad bi on bio htio i one dvije oblasti pokoriti, bilo bi mu se valjalo pripraviti na dugi i opasni rat ne samo sa raškim županom, nego i njegovim pokroviteljem, bizantinskim carstvom, kao i sa susjednim hrvatskim kraljem. No Vojslav nije bio, kako rekosmo, vjetrogonja, već trijezni, razboriti državnik.

Druga tačka u njegovom programu jest — oslobogjenje ove ovako stvorene države. No to oslobogjenje nije se imalo sastojati tek u faktičnoj neodvisnosti od bizantinskoga dvora, već je imalo zadobiti i megjunarodnu sankciju, priznanje, da se tim i za budućnost presiječe Bizantincima svako pravo, da sebi svojataju Duklju. — No nije bilo to nužno samo obzirom na Bizantince, nego isto tako i obzirom na Hrvate i njihove kraljeve. — Duklja na ime nosila je još za njegovo doba, kao što još i dugo poslije njega ime „Hrvatska“ (Niketa ju zove Χορβατία), ili „Crvena Hrvatska“, a crkvena odvisnost, u kojoj je stajala dukljanska crkva spram hrvatske mitropolije (nadbiskupije spljetske), živo je još svjedočila na političku nadležnost, kamo je Duklja nekoć pripadala. — Da dakle unaprijed za sva buduća vremena presiječe put aspiracijama s ovih dviju strana, trebalo mu je priznanja, svjedodžbe, da je on utemeljio internacionalno-suverenu državu. Takova pak priznanja dijelio je u njegovo vrijeme kao i još dosta dugo kasnije rimski papa, koji je onda bio ono, što je danas evropski koncert. — Poput drugih slavenskih balkanskih vladara prije njega (Simeon Veliki, Samuel) i poslije njega (Asjen, Petar III. Kalojan, Stjepan Nemanja, Stjepan Prvovjenčani), koji su htjeli, da se oslobode iz pandža bizantinskoga moloha, tako se eto i Vojslav obrati na papu.

Nema sumnje, da je on od pape tražio dvoje: krunu i samostalnu crkvu za Duklju. — Za prvo nemamo direktnoga dokaza, no može se izvagjati iz potonjega, jer je papinska stolica postavljala nadbiskupe ili mitropolite samo nuz kraljeve, t. j. u države (bilo suverene, bilo polusuverene), no ne u provincije. Nadalje može se na to zaključivati i odatle, što je to isto tražio, a poslije i dobio njegov sin i našljednik Mihajlo, koji je nastavio vjerno provagjati očevu politiku.

A je li Vojslav u istinu tražio odcijepljenje od spljetske mitropolije? — Istina, do sada se još nije našlo zapisano, da je u tom smislu što god papi pisao. Ali on je ishodio samostalnost svojoj crkvi, a contra factum

non datur argumentum. — Po pripovijedanju Tome arhidjakona moralo se to dogoditi nekako u ono vrijeme, kad je papinski poslanik skinuo spljetskoga nadbiskupa Dabrala[1]), a na njegovo mjesto postavio nekoga Ivana. Koje se je upravo godine to dogodilo, ne bi mogli pouzdano ustanoviti, no svakako pada to u vrijeme Stjepana Vojslava. — A da mu je papa rado želji udovoljio, može se zaključivati odatle, što baš u to vrijeme, kako već spomenusmo, uze raditi Mihajlo Cerularij o razdoru, a u ovakvim slučajevima opažala se uvijek pogibao, da bi Rim mogao izgubiti balkanske Slavene.

Ovakovom evo razboritom, ustrajnom i cilja joj svjesnom politikom sagradio ili bolje postavio je Vojslav državu na takav temelj, da je nijesu mogli uzdrmati niti nutarnji nemiri, koji su poslije njegove smrti buknuli i o kojima ćemo odmah govoriti, niti vanjske bure, koje su upravo kraj glave dukljanskoj državi hujile. Kraj svih ovih zasluga svojih obdario ga je Bog još i tom srećom, da je tako dugo poživio, dok se je zgrada, koju je sam sazidao i ustalila; i s druge strane, što je odgojio potomstvo, koje je kraj njega odraslo, uvježbalo se u državne poslove i bilo već spremno, kad je imalo da preuzme od oca baštinu.

Toliko eto o Vojslavu-Dobroslavu.

Gojslav (sa materom 1050.?—1052.?).

Kada su sinovi Vojslavljevi oca „oplakali“ i sahranili ga sa „časti i slavom“, sastaše se svi zajedno i sa materom njihovom, te razdijeliše očevinu, da „svaki od njih bude imao svoj dio“. — I tako eto razdrobiše sinovi državu, što ju je otac toli umno i sa toliko truda i pogibelji ujedinio.

Državu razdijeliše tako, da je najstariji sin Gojslav sa najmlađim svojim bratom Predimirom dobio Travunju sa Grispuljem (Grblje?); drugi po starosti sin, Mihajlo, dobije Oblišje (Obliquum), Prapratnu i Crmnicu; treći brat Saganec dobije Gorsku županiju, Kuprilug i Bariće; četvrti Radoslav dobije županiju Luku, Podložje, Kučevo, i jednu župu u Budvi[2]).

[1]) Mortuo denique Paulo archiepiscopo substitutus es Dabralis anno Domini millesimo tricesimo. — Ap. Lucium, označeno djelo str. 321., pogl. XIV.

Factum est autem ut illis diebus convocarentur omnes suffraganei Dalmatiae ad provincialem synodum, quae celebranda erat in ecclesia spalatensi... Biskupi gornje Dalmacije putujuć u Spljet svi u jednoj lađi, potopiše se, a gragjani zamoliše u pape da se gornjij Dalmaciji dade posebna metropolija: Quamobrem Romanus Pontifex annuit petitioni eorum, omnesque episcopos a Ragusio superius absolvit a vinculo, quo tenebantur antiquae Metropolitanae statuitque novam metropolim in civitate antibarensi. — Pogl. XV., str. 321.

[2]) Presb. Diocl., ap. Lucium, str. 299.

Kraljevski naslov ustupiše materi, vlast najstarijemu bratu Gojslavu, a ostali se prozvaše samo knezovima, za vrijeme dok bi mati živjela[1]).

Dok je najstariji brat živio, vladaše u zemljama i megju braćom mir i sloga. Biće tomu po svoj prilici taj razlog, što je Gojslav bio energičan i junačan čovjek, kako ga poznamo iz prijašnjih vojna. Jer eno otac mu povjeri vojnu protiv zahumskoga kneza, koji je bio „ratoboran čovjek i junak na oružju" i megdandžija[2]); a i braća, rekli bi, da su mu u tom prvenstvo priznavala, jer su mu dala Trebinje, najpogibeljniju i najnemirniju oblast, koja će njima poslije smrti Gojslavljeve mnogo jada zadati. A osim toga biće da je on bio i podosta stariji od njih, jer ga oni odmah uz mater postavljaju.

No ovaj mir u državi i sloga megju braćom ne potraje dugo. Na najstarijega brata na ime navali bolest, te ga baci u krevet. Dok je ovako nemoćan ležao, pobuni se neko pleme u Travunji, imenom Skrbinići (?), ili kako ih Dukljanin ili bolje prevagjači nazivlju „Scrobimesi", te ga u krevetu ubiju. I brata mu Predimira uhvate i ubiju, a mjesto njih postave knezom nekoga svoga zemljaka imenom Doman(e)ca[3]).

Evo ovo je bio početak onih zala, koja će državu Vojslavljevu u propast svaliti, usprkos tomu, što se je bila podigla za nekih vladara (Mihajla, Bodina) do većega ugleda i opsega, no što ga je imala za Vojslava. Uzroci propasti dukljanske kraljevine leže u razdoru mnogobrojnoga Vojslavljevoga potomstva.

Da uzmognu naši čitatelji dobiti lakši prijegled o onom, o čem nam je pripovijedati, evo donašamo rodoslovlje iz kronike popa Dukljanina. — Mi smo to učinili i zato, jer odsada počima taj naš domaći ljetopisac dobivati više kritičke vrijednosti, pošto su se svi ovi dogogjaji, koji će odsele slijediti, dogagjali jedva jedno stoljeće (i još manje) prije nego je on svoje ljetopise pisao. On je mogao mnoge stvari čuti od starijih ljudi, koji su bili očevidci, a nekoje je mogao i sam vidjeti i doživjeti. — Mi ćemo se mnogo, ali ipak oprezno, njegovim bilješkama pomagati.

---

[1]) Post haec regina cum filio suo Goyslavo primogenito regebat regnum et filios. Nullus autem ex eis vocitatus est rex, donec vixit regina mater eorum... tantumodo knesii vocabantur. — Na označenom mjestu.

[2]) Luttovid autem princeps quia bellicosus erat et strenuus in armis... misit Goyslavo dicens: ...sume tecum duos milites... descendamus usque in campum et dimicemus... — Na označenom mjestu str. 298.

[3]) Quodam itaque tempore Goyslavus cecidit in lectulo, et dum infirmus jaceret in lectulo, quidam de Tribunia qui Scrobimesi vocabantur, consilio inito venerunt et interfecerunt illum jacentem in lecto, fratremque ejus Predemirum capientes similiter occiderunt, deinde quemdam constituerunt caput eorum et dominum nomine Domanec... — Na označenom mjestu str. 299.

Evo dakle rodoslovlja:

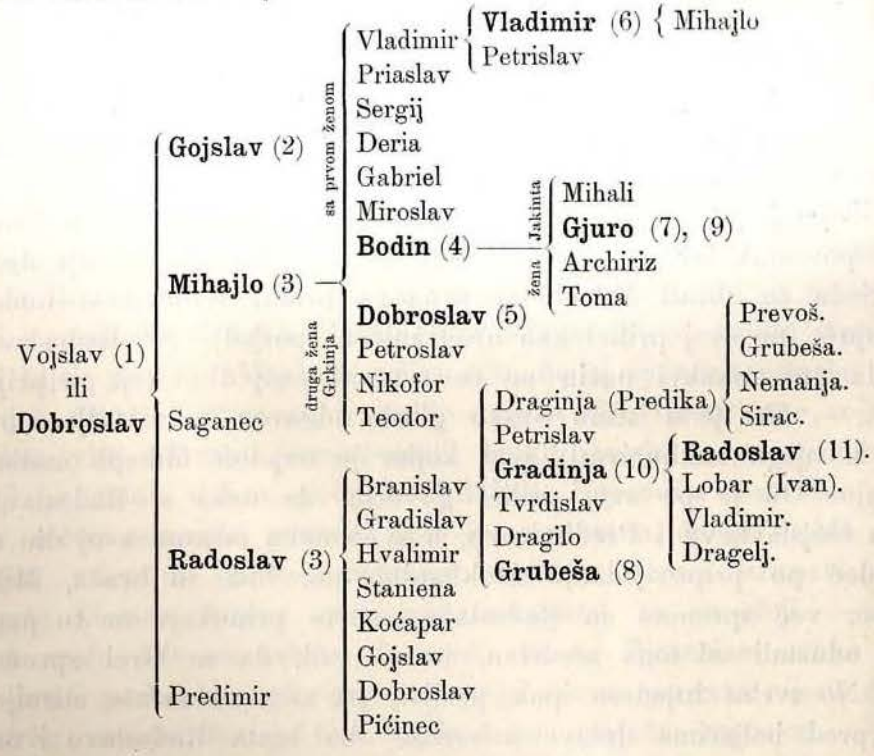

Rodoslovlje dukljanskih vladara po pripovijedanju popa Dukljanina (Ap. Lucium, izd. Francofurti 1666., str. 299.—302.).
Krupno štampani su „reges“, ostali su „knezii“.

Poslije smrti Gojslavljeve i Predimirove preostala su još tri brata, koji su megju sobom imali razdijeljenu Zetu. Od ove trojice bio je najstariji Mihajlo, koji je počeo snovati, što sva njegova djela pokazuju, kako bi barem Zetu ujedinio, t. j. kako bi iz nje istisnuo preostala dva brata. Za to mu pruži lijepu izliku Travunja. On je odluči opet natrag osvojiti, pa u nju postaviti brata Saganca, dok je s Radoslavom mislio lako obračunati, jer je ovaj bio po pripovijedanju Dukljaninovu tih i miroljubiv, dakle slabić. — Pa doista Mihajlo uljeze sa braćom u Travunju, te je opet osvoji, a buntovnike i ubojice Gojslavljeve teškim mukama izmuči i groznom smrti kazni. No knez Domanec uteče sa nekoliko pristaša. Na mjesto njega postavi Mihajlo sada brata Saganca, a sam se vrati sa Radoslavom natrag u Zetu[1]).

No domala ostavi Saganec Trebinje, pa se vrati na svoj dio u Zetu. Biće tomu razlog s jedne strane taj, što je Domanec valjda u susjedstvu prikupio vojske, pa se spremao da provali u Travunju i

[1]) Ap. Lucium, str. 298. i 299.

odatle protjera Saganca; jer pop Dukljanin veli, da je odmah ušao u Duklju iza odlaska Sagančeva[1]). A s druge strane biće i to razlog njegovu odlasku, što je valjda opazio, što namjerava brat Mihajlo sa njegovim dijelom, pa nije htio da izgubi sigurno za nestalno. Jer Travunja bila je nesigurni posjed, kako to svjedoči buna protiv Gojslava i Domančev uspjeh.

Mihajlo je bez sumnje opet nagovarao Saganca, da ide u Travunju, jer mu povratak bratov nije išao u račun. Ali Saganec se nije dao skloniuti. Sada se obrati Mihajlo na drugoga brata, Radoslava, nudeć mu Travunju[2]) (po svoj prilici kao neograničeni posjed). No Radoslav odgovori, da „na nikakvi način ne će ostaviti svoj dio, koji ga pripada u Zeti“[3]). — Ako je u istinu ovako glasio odgovor Radoslavljev, onda bi mogli iz njega zaključivati, pod kojim je uvjetom Mihajlo nudio bratu Travunju. On je po svoj prilici govorio, da neka si Radoslav osvoji baštinu Gojslavljevu i Predimirovu, a za to neka odstupi svoj dio u Zeti. — Sudeć po pripovijedanju Dukljaninovom, bila su braća, Mihajlo i Saganec, već spremna da Radoslava i silom prinukaju na tu pogodbu; ali su odustali od toga sredstva, jer su čuli, da se Grci spremaju na njih[4]). No svrhu htjedoše ipak postići, pa za to odabraše mirnije sredstvo: „pred boljarima države prisegoše oba brata Radoslavu i napisaše povelju, da on i njegovi našljednici ostaju u posjedu svoga dijela Zete; a ako mu pogje za rukom da osvoji Travunju ili koju mu drago drugu oblast, da bude njemu i njegovim našljednicima u baštinu i posjed bez ikakovog prigovora ili zahtjeva s njihove strane ili sa strane njihovih baštinika“[5]).

Kad se je na ovakav način osigurao Radoslav, odvaži se istom da navali na Travunju. Tu mu zbilja pogje za rukom da je nadvladao Domanca, koji je u boju poginuo, pa osvoji zemlju, a domala, veli Dukljanin, i Zahumlje[6]). — Dok se to zgagjalo, umrla je megjutim mati kraljica[7]), a iza nje primi Mihajlo naslov kralja.

---

[1]) non post multum temporis, Saganech timens et ipse reversus est in Zentam ad juppanias suas. Domanech iterum venit et intravit in Tribuniam. — Na označenom mjestu.

[2]) videns autem Michala, quod Saganech nollet ire in Tribuniam, vocato ad se Radoslavo, dixit ei, ut iret et defenderet regionem Tribuniam, qui respondit:

[3]) nullatenus se velle dimittere partem suam, quae ei accidit in Zenta.

[4]) Tunc Michala et Saganec timentes ne Graeci terram invaderent, eo quod Graeci praeparabant se venire

[5]) coram magnatibus terrae juraverunt Radoslauo ambo fratres et privilegium ei scripserunt, ut ipse et ejus haeredes possiderent partem Zentae, et si posset sibi acquirere Tribuniam vel quamcunque regionem aliam esset illi et ejus haeredibus in haereditatem et possessionem sine contrarietate et requisitione eorum vel haeredum eorum. — Ap. Lucium, str. 299.

[6]) Na označenom mjestu.

[7]) Na označenom mjestu.

Braća su se dakle nagodila mirnim putem za to, jer su se Grci spremali, da na njih navale. Doista ovo je bio najzgodniji čas, da Grci operu sramotu od god. 1043., jer je eto u Duklji zavladao razdor u vladarskoj obitelji, dok je bizantinsko carstvo ponešto odahnulo od mnogih nevolja, koje su ga tištile.

Dok se je na ime sve ovo dogagjalo u Duklji, počeo je istom nešta sigurnije vladati car Konstantin Monomah, pošto se je sretno otresao pogibeljnoga takmaca, Gjure Manijaka (1043.). — Nema sumnje, da bi sada bio Bizant okrenuo svoje oružje protiv Vojslava, da ga nijesu pogibeljniji neprijatelji drugamo zvali. Jer bila bi odveć velika zasukanost, kad bi htjeli pripisati Vojslavu toliku silu, da bi cijelo bizantinsko carstvo pred njim drhtalo. Istina on je pobio dvije velike bizantinske vojske; no to se ima više zahvaliti nespretnosti grčkih vogja, nego njegovoj sili. Najbolji je tomu dokaz pobjeda Nikifora Bryennija nekoliko godina kasnije, o čem ćemo još govoriti. I to je vjerovatno, da bi se bio Vojslav u svojim vrletnim gorama dobrano uspješno mogao braniti, no da bi mogao Grcima čitave provincije osvajati, to ne stoji. — Ali na njegovu sreću bile su takve okolnosti, da su Bizantinci svake godine redom imali posla sa pogibeljnijim neprijateljima, pa zato nijesu dospjeli, da natrag osvoje, što je bio Vojslav iza pobjeda zaposjeo. — Tako je n. pr. carstvo dobilo u Aziji kraj Arapa još jednoga golemoga neprijatelja — Turke. Sa ovima trajao je rat skoro deset godina (1044.—1053.), gdje su se Turci već vrlo opasnim neprijateljem pokazali, jer su znali već i velike bitke dobivati, n. pr. kod Tibia (1046.) i kod Aržana (1048.). Ali napokon nadvladaju Bizantinci osim u bitkama kod Ania (1044.), Stragnia (1048.) još definitivno kod Kapetva i Arkia (1053.). — Kraj toga išlo je Bizantincima tijesno i u Italiji, gdje su im Normani osvojili gotovo cijelu Longobardiju (u južnoj Italiji) osim dva-tri tvrda grada (Bari, Brunduzij, Otrento i Tarent). — No nada sve ovo zadavao je Bizantincima najviše briga rat sa Pečenegima. — S ovima trajao je rat pet godina (1048.—1053.), gdje su sve odlučnije bitke dobili Pečenegi, dok su se Grci jedva i u defenzivi mogli uzdržati. Napokon ponude god. 1053. sami Pečenegi mir, a car ga Konstantin (Monomah) objeručke prihvati[1]).

Kralj Mihajlo I. (III.) (1053.—1081.).

Dok su ovakove nevolje trle bizantinsko carstvo, razumijeva se samo po sebi, da je car Konstantin ostavio obračun sa Dukljom in suspenso,

[1]) Isporedi Zonara, knj. XVII., pogl. 26.; Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 297.—337.

do zgode. Ova se pak pružila god. 1053., kad je na Balkanu bilo dosta vojske sabrano i to za to, da se pokrene odlučni rat protiv Pečenega, koji se je imao prenijeti s onu stranu Dunava, — a onda se na to nenadano sklopio mir. Evo ova vojska mogla je odmah udariti, a Bog zna, bi li bila onako nesretno prošla kao prvanje dvije, kad su joj sada na čelu stajala dva izvrsna generala, koji su i divljim Pečenegima ponešto straha zadali, jer su ih dobrano pomlatili kod Kabyle, Marcianopola i Chariopola. Bili su to Nikifor Bryennij i Mihajlo Akoluthos.

U to vrijeme bila je megjutim umrla udova Vojslavljeva, koja je do tada nosila naslov kraljice, pa isto tako kraljevski naslov poprimi sada Mihajlo III., ili kako ga domaći ljetopisac, a i Cedren nazivaju — Mihalja. — Ovaj sposobni vladar, koliko god je bio i kod kuće zabavljen izvagjanjem svojih, nama već poznatih osnova, ipak nije ispustio ni vanjskih dogogjaja s oka. — Opaziv dakle on, kakova se bura na nj sprema, a kako mu je bilo stalo do toga, da Travunju ne izgubi, sporazumi se na brzu ruku s braćom, kako se je dalo i dadne se na posao, da osujeti navalu Bizantinaca. U tu svrhu približi se bizantinskomu dvoru, gdje bude „odlikovan čašću protospatarija i ubilježen megju saveznike i prijatelje Rimljana", kako to Cedren svjedoči[1]). — No odakle, zašto ta milost i odlikovanje na jednom? Da je bio Mihajlo kakav Simeon Veliki, Samuel, ili Krum, pa da je pružio pomirnicu ruku pobijegjenomu Bizantu, pa ga ovaj odlikuje, to bi se još dalo razumjeti. Ali Mihajlo je živio do sada u miru sa Bizantom, a približio mu se tek onda, kad je ovaj sam pokazivao volju da zametne kavgu. — Na ovo pitanje, mislimo, da bi našli odgovor, ako odgonetnemo, za što su uopće Bizantinci kanili da zavojšte na Duklju. Oni nijesu sigurno mislili tek na odmazdu, na revanche za poraz od godine 1043. Jer da im je tek to bila svrha, tad se ne bi uopće niti upuštali u prijateljstvo prije, no su se osvetili. No do boja nije došlo. Dakle tu će biti neki drugi razlog, a taj se ima tražiti, po našem mnijenju u onom Dukljaninovom: „filii regis (Vojslavi) obtinuerunt totam terram Duracinorum usque ad flumen Dajussium". Vojslav je bio na ime osvojio veliki dio dračke teme i anektirao ga k Duklji[2]). Grci pak toga gubitka nijesu mogli pregorjeti, pa su čekali do prve zgode, da to natrag osvoje. A ta im se zgoda pružila eto sada. — Znajući Mihajlo, što Bizantinci žele, a videći da se nije kadar oprijeti jačoj sili, dao se na pregovaranje, te im odstupi tu dračku temu. Bizantinci pak zadovoljni ovim diplo-

---

[1]) Τότε δὴ καὶ Μιχαηλᾶς ὁ τοῦ Στεφάνου υἱός, καὶ Τριβαλλῶν καὶ Σέρβων μετὰ τὸν πατέρα καταστὰς ἀρχηγός, σπένδεται τῷ βασιλεῖ, καὶ τοῖς συμμάχοις καὶ φίλοις τῶν Ῥωμαίων ἐγγράφεται, πρωτοσπαθάριος τιμηθείς. — Georg. Cedrenus, označeno djelo str. 337.

[2]) Aedificaruntque ibi castellum et posuerunt in eo viros fortes. — Ap. Lucium, str. 299.

matičkim uspjehom, uvrstiše Mihajla u red saveznika i prijatelja. Lukavi Bizantinci bili su darežljivi častima, da tim donekle naknade Mihajlu gubitak, pa da ga tako i nadalje u dobrom odnošaju sačuvaju.

Čim je Mihajlo ovu golemu pogibelj, koja mu je iz vana prijetila, s vrata skinuo — vrati se opet izvagjanju svoje nutarnje politike: to jest, on oduzme bratu Radoslavu, koji je držao Trebinje, onaj dio Zete, što mu je pripadao, pa ga pripoji k svome dijelu, učiniv upraviteljem toga Radoslavljevog dijela svoga prvorogjenca Vladimira[1]). — U isto vrijeme — veli pop Dukljanin — umrla je Mihajlova žena, a on oženi drugu, sestričnu grčkoga cara[2]). Mi mislimo, da se je to dogodilo onom prilikom, kad je bio Mihajlo ujedno onako odlikovan. — Ko zna, nije li Mihajlo ovim rodbinstvom gledao da spasi dračku temu za sebe. No nije mu uspjelo, jer ćemo doskora vidjeti taj grad u rukama Bizantinaca, a ipak se nigdje ne spominje, da su ga Bizantinci Duklji silom oteli. Moguće i vjerovatno je, da je Mihajlo hotio tom ženidbom i što drugo postići. Jer ako se sjetimo, kako je on bio poslije uvijek neiskren spram Bizantinaca, ne možemo misliti, da ga nije i sada kakova korist onamo privlačila. Ko zna, nije li on već i sada snovao, kako bi od Bizantinaca zadobio kako god sve srpske zemlje.

No ako se Mihajlo mnogo nadao od svoga novoga rogjaka, to se malo prevario u računu, jer je ovaj doskora umro (1054). — Pohvalom valja priznati, da je ovaj car prije smrti carstvu pribavio mira: Turke je odbio, sa Pečenegima sklopio je mir, a i inače se protiv njih osigurao, učiniv vojvodom Bugarske najboljega vojvodu carstva, Nikifora Bryennija. A Zetu učini prijateljem i saveznikom.

Pop Dukljanin pripovijeda do duše, da je Mihajlo dao po svojim sinovima osvojiti Rašu, te joj nametnuo gospodarom svoga sina Prislava[3]). No je li se to dogodilo za vlade Konstantina Monomaha ili poslije njegove smrti, kada su opet bile zavladale spletke na dvoru i gragjanski ratovi u državi — toga ne nagjosmo nigdje zabilježeno. Ipak mislimo, da je vjerojatnije, e se to u potonjem slučaju dogodilo. Jer da je Mihajlo navalio na Rašu za cara Konstantina, on bi bio povrijedio „savez i prijateljstvo“, jer bi tim bio dirao u vazala, podanika bizantinskog cara. — A to je bilo tim opasnije, što je bio u to vrijeme upraviteljem susjedne Bugarske već spomenuti vojvoda Bryennij, koji ne bi bio dopustio potlačiti bizantinskoga vazala. Ali je za to bilo to tim lakše učiniti poslije smrti Monomahove,

---

[1]) Na označenom mjestu.

[2]) Eo tempore mortua est uxor regis Michala, duxitque aliam uxorem Graecam consobrinam imperatoris. — Na označenom mjestu.

[3]) Ap. Lucium, str. 299.

kad je nastala svagja o prijesto, a vojvoda Bryennij bio skinut sa zapovjedništva i prognan. — U ostalom dogodilo se to osvojenje Raše godinu dvije prije ili kasnije, na stvari se ništa ne mijenja. Fakat je to, da je Srbija bila osvojena, ako je pop Dukljanin istinito zabilježio, a time bi bila Srbija po drugi put od dukljanskih vladara osvojena i Duklji pridružena, i to kao vazalna država sa dukljanskom sekundogeniturom.

Od poslije smrti Monomahove (1054.) pa sve do početka vlade Mihajla VII. Parapinaksa (1071.) ništa nam grčki pisci ne pripovijedaju o Duklji. Razlog je tomu taj, što se je u ovih 16 godina izmijenilo na carskom prijestolu pet vladara, a Mihajlo je bio šesti. — Od ovih pet vladara sjedio je jedini Konstantin X. Duka devet godina na prijestolu, a ostala četvorica svi zajedno jedva sedam godina. Ko znade, koliko je trzanja i smutnja dovela za sobom svaka promjena na prijestolu u Carigradu uopće, taj će moći sebi predočiti, u kakvoj neprekidnoj groznici živilo je carstvo uslijed ovih čestih promjena. — Mijenjanje vojničkih i civilnih glavara i upravitelja u provincijama i u gradu, političke spletke, rovarenje, potkapanja, proganjanja i osvete, sve to bijaše na dnevnom redu malo ne svake druge godine prigodom promjene vlade, te bi onda potrajalo i pod cijelom kratkom vladom ovakvih kratkovjekih vazileusa. Evo ovo je razlog, da su grčki anali puni pripovijedanja o spletkama u gradu i provincijama; javno mnijenje bilo je zabavljeno raznim političkim škandalima kod kuće, pa se to odsijeva i u literaturi. Pred tim trzanjem iščezavaju skoro vanjski dogogjaji, ako baš ne diraju u živac državi, pa zato i ne dolaze do spominjanja. Eto to će biti razlog, da kroz to vrijeme ne saznajemo gotovo ništa o djelovanju i živovanju susjednih, naročito slavenskih država. A ipak su baš u to vrijeme bujnim životom procvale dvije susjedne slavenske države: Duklja i Hrvatska pod svojim umnim i energičnim vladarima, Mihajlom i Petrom Krešimirom. — Nije moguće, da ovi nijesu budnim okom pratili sve, što se je u bizantinskoj državi dogagjalo. Pa ipak, da nam pop Dukljanin nije zabilježio, da je Mihajlo osvojio Rašu, koje osvojenje bez sumnje u to vrijeme pada, po bizantinskim piscima ne bi znali, da je uopće u to vrijeme kakova Duklja ili Hrvatska i postojala. — No kako već spomenusmo, makar nam ništa o tim vladarima grčki pisci ne spominju, ipak nema sumnje, da su i oni gledali, da iz smutnja, u koje je upalo bizantinsko carstvo, izvuku čim više koristi. To dokazuje i samo to osvojenje Srbije po Mihajlu. A što toga djelovanja susjednih slavenskih vladara grčki pisci ne bilježe, razlog je, kako rekosmo, što poduzeća ovih vladara nijesu dirala u živac bizantinskoj državi. To jest, ova poduzeća bila su neznatna, bez ikakve zamašite vrijednosti i važnosti, a po tom bez ikakve ili barem bez velike

pogibelji po grčko carstvo. A da su ostala ta poduzeća neopažena, bez važnosti, biće taj razlog, što je svaki od ovih vladara poduzimao štogod na svoju ruku bez ikakvoga sporazumka, dogovora, a još manje kakove zajedničke osnove i cijelji. — No pored uvigjavnosti ovakovih dvaju razboritih vladara, Petra Krešimira i Mihajla, nije mogla dugo ostati neopažena jalovost ovakovih separatnih poduzeća, te korist, koju bi mogli izvući, kad bi svoj rad udesili prama jednoj stanovitoj osnovi i za neku stalnu cijelj. Pa doista oni se brzo sporazumješe, te nagjoše i tu cijelj i osnovu za njeno ostvarenje. — A kad su prema tomu počeli raditi, od tada znadu i svi suvremeni pisci o njima pripovijedati.

O ovom dogovoru, sporazumku, ili volimo li reći savezu, ne zabilježiše nam ništa niti Grci niti domaći ljetopisac, ali mi nalazimo dokaz za to u onoj: facta loquuntur. A to doista pokazuju i djela Mihajlova i Krešimirova.

Svrha, u koju se oba ova vladara ujediniše, bijaše plemenita. Jer ovaj savez išao je za tim, da oslobodi Bugarsku bizantinskoga ropstva. Zaista ovo je najveličanstveniji momenat u povijesti balkanskih Slavena, posmatrao ga čovjek sa moralnoga ili političkoga gledišta. Svjetao je to momenat sa moralnoga gledišta za to, jer se u tom poduzeću zrcali bratinska ljubav i nesebičnost; a sa političkog gledišta dokazuje državničku zrelost obiju vladara, jer su shvatili pošljedice godine 1018. — Ovaj savez bude sklopljen od prilike god. 1070.

Nema sumnje, da je Petar Krešimir već prije ovoga saveza nekoje zemlje od Bizantinaca osvojio, na kopnu valjda Srijem, a na moru neke otoke, jer već godine 1069. daruje obilno crkve i to s razloga, kako to sam u jednoj darovnici spominje „quia Deus omnipotens terra marique nostrum prolongavit regnum“ [1]). — No poticaj na savez došao je od strane Bugara [2]) do Mihajla, a od ovoga do Petra Krešimira.

Bugare je i ovaj put lakomost i globljenje bizantinsko natjeralo na odmetnuće i bunu [3]). Ali ovaj put ne imavši nikoga od kraljevskog roda, koga bi kraljem proglasili, a valjda sumnjajući da bi se mogli sami osloboditi, jer je zemlja i narod silno bio iscrpljen pečeneškim ratovima i invazijama, ogledaše se za saveznika. — Poslije osvojenja Srbije postao je Mihajlo Bugarima neposrednim susjedom, pa za to nije ni čudo, da su se na njega obratili. A ko zna, nije li Mihajlo sam o tom radio megju

---

[1]) Ap. Lucium, str. 77., izd. Francofurt.

[2]) οἱ κατὰ τὴν Βουλγαρίαν προέχοντες ἀξιοῦσι τὸν Μιχαηλᾶν ἀρχηγὸν ὄντα ἐπαρῆξαι αὐτοῖς καὶ συνεργῆσαι. — Joann. Scylices, Historia, ap Migne, Patrologia graeca, sv. CXXII., str. 415.

[3]) καὶ πρότερον τὸ ἔθνος τετάρακτο τὴν ἀπλησίαν μὴ φέρον τοῦ ὀρφανατρόφου (Ivana brata Mihajla IV.)... περὶ ὧν κατὰ μέρος δεδήλωται ἀνωθεν, ἀπέβλεψε δὲ καὶ νῦν πρὸς αποστασίαν. — Joann. Scylices, označeno djelo str. 445.

Bugarima, da kojega od svojih sinova učini bugarskim carem. Ele bilo kako mu drago, ali Bugari poslaše molbu Mihajlu e bi im sina Bodina dao za cara, da ih tako spase od bizantinske vlasti i teškoga jada[1]). — Mihajlo im se rado (ασμένως) odazove i pošalje im sina Konstantina, koji se je i Bodin zvao, davši mu tri stotine ljudi pratnje[2]). — Ovaj dogje do Prištine, gdje ga dočekaju bugarski prvaci, a na čelu im Gjuro Vojtah iz staroga roda Komhana, koji su bili sakupljeni u Skoplju. Tu ga proglase carem, te mu promijeniše ime u Petar[3]). — Prema tomu dolazi Bodin u povijesti Bugarskoj pod imenom Petar III. — Grčko ime „Konstantin“ nije se svigjalo Bugarima bez sumnje zbog mržnje na Grke.

Ovim činom, t. j. ovim izborom proglasiše se Bugari neodvisnima od Bizanta, te ipso facto navijestiše rat Bizantu. Valja priznati obzirom na stanje, u komu se je bizantinska država sada nalazila, da zgodnijega časa nijesu mogli izabrati. Joan Scylices veli, da se je to dogodilo prve godine vladanja cara Mihajla VI. Parapinaksa[4]). A baš ove godine nalazilo se je carstvo u plamenu gragjanskoga rata. — Ovaj na ime Mihajlo bio je istaknut za cara protiv nesretnoga cara Romana Diogena. Roman Diogen, izvrsni vojvoda i neko vrijeme zapovjednik (δουξ) Bulgarije, bio je pred tri godine izabran za cara, pa je vodio rat protiv Turaka u Aziji. Tu mu se dogodi nesreća, da je potučen i zarobljen od Turaka. Čuvši to cezar Joan Duka, istakne za cara svoga rogjaka Mihajla, koji je dobio poslije onaj pridjevak Parapinax. Nije Duka ni čekao na vijest, što se dogodilo sa carem, već proglasi carstvom, da se Roman nema smatrati više carem, sve ako se i povrati iz ropstva. Mislilo se doduše, da cara ne će biti tako skoro iz turskoga ropstva, ali na nesreću Romanovu, turski sultan Alp Arslan ne samo da je sa carem zarobljenikom čovječno i upravo viteški postupao, nego je ugovorio s njim mir, te ga još sa počastima otpustio.

Ne možemo a da ovdje ne istaknemo, kako velikodušan i viteški bijaše ovaj „barbar“, kako bi ga Bizantinci zvali spram njihovih „svetih“, „presvetih“, „bogumilih“ i kako su već sve nazivali svoje krvoloke tirane „najpravovjerniji kršćani“. Kad je upitao sultan jednom zarobljenog cara, pripovijeda Scylices: Što bi ti sa mnom učinio, da si ti mene zarobio? — Znaj, da bi ti tijelo nebrojenim šibama išarao, odgovori car. A ja, vidiš,

---

[1]) δοῦναί τε αὐτοῖς τὸν υἱὸν αὐτοῦ (Mihalje), ὡς ἂν αὐτὸν βασιλέα Βουλγαρίας ἀνακηρύξωσι καὶ τῆς ἐκ τῶν Ῥωμαίων ἐλευθερωθεῖεν καταδυναστείας καὶ βαρύτητος. — Na označenom mjestu.

[2]) Na označenom mjestu.

[3]) βασιλέα Βουλγάρων αὐτὸν (Βόδινον) ἀνεκήρυξαν, Πέτρον ἀντὶ Κωνσταντίνου μετονομάσαντες. — Na označenom mjestu.

[4]) Τῷ δὲ πρώτῳ ἔτει τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ἰνδικτιῶνος ια', τὸ τῶν Σέρβων ἔθνος, οὓς δὴ καὶ Χορβάτας καλοῦσιν, τὴν Βουλγαρίαν ἐξῆλθε καταδουλωσόμενον. — Joann. Scylices, označeno djelo str. 445.

ne ću tvoju strogost, ili bolje okrutnost nasljedovati, odvrati sultan. Čujem da vama kršćanima nalaže vaš Hrist mir i oproštenje uvrijeda, te poniženje oholim a milost poniznim[1]).

Evo kako je Turčin zastidio kršćanina, dokazav mu, da se on samo zove kršćaninom, no da kršćanin nije. A ipak zar su bili drugi bizantinski carevi ikoliko bolji od Diogena?

Kad je Roman Diogen izišao iz ropstva, nastane gragjanski rat izmegju njega i pristaša novoga cara Mihajla VII. A u to vrijeme pada dogovaranje izmegju Bugara, Mihajla i Krešimira Petra. — Rat izmegju careva potraja nekoliko mjeseci. Protiv Romana izašalje Joan Duka najprije svoga mlagjega sina Konstantina, nu ovaj ne obavi mnogo. Tada pošalje starijega, Andronika, kojega Nikifor Bryennij, koji je o ovim dogogjajima pisao povijest, ne može dosta nahvaliti s njegove čovječnosti, a odmah ćemo vidjeti, kakovo je bilo velikodušje u toga „ljubaznog mladića". — Bryennij gleda da onu barbarštinu bizantinsku, kojom su sa nesretnim carem Romanom postupali na neki način prikrije[2]), ali zato to jasno pripovijeda Scylices. — Ovaj veli, da se je Roman Androniku predao pod uvjetom, da se odriče carske časti i da će poći u samostan. Car Roman obuče crne halje i preda se Androniku. Ovaj ga povede sobom, vozeć ga u ubogim traljama kroz ona mjesta, gdje su ga prije držali za jednakoga Bogu. Kad je onako bolestan (trpio je na pošljedicama otrova, kojim ga već prije htjedoše maknuti) jedva došao do Kotieja, bude ondje zatvoren, dok od cara dogje odluka, što da se s njim učini. Za nekoliko dana dogje odluka, da mu se oči izvade. Zatim bude dovežen u prostim kolima, veli Scylices, poput smrdljive lešine, izbodenih očiju i otečene glave i lica, pun ognjenih rana, te za nekoliko dana umre[3]).

Evo ovako su pobožni Bizantinci postupali sa čovjekom, koji im se na vjeru predao. Tolikom brutalnosti obaviše tu nečovječnu kaznu, da je car morao do mala podleći ranama. A to je bila najobičnija kazna uz spolno nakaživanje za velike ljude u Bizantu. Pa eto ipak su ovomu narodu bili svi drugi narodi „varvari".

Kad su dočuli Turci za nasilnu smrt Diogenovu, silno su uskipjeli (θυμῷ συνερόμενοι) na one, koji su toli divljački i nesmiljeno postupali sa čovjekom, koga su oni, prem im je bio neprijatelj i zarobljenik, tolikom časti susretali, dok su mu rogjaci i prijatelji, već kad se je smirio pripravili, čega nijesu ni oni (Turci) učinili, prem su na to imali više prava. — Zgražajuć se dakle nad tolikom opakosti, pozovu Turci svoju vojsku

---

[1]) Označeno djelo str. 429.

[2]) Nic. Bryennius, ap. Migne, Patrologia graeca, sv. CXXVIII., str. 88.—89.

[3]) Joann. Scylices, označeno djelo str. 433.

iz Perzije i sa svih strana, gdje bijaše na vojnama, pa udare na bizantinsko carstvo[1]). Ovima se pridruže s druge strane Pečenegi, koji provališe preko Dunava, te uzeše harati po Traciji i Macedoniji.

Evo ovako je bilo stanje carstva, kada balkanski Slaveni odlučiše izvesti jedno veliko djelo. — A kakav je bio car u to vrijeme? Je li ta glava države bila dorasla da odoli tolikim potrebama carstva?

Mihajlo VII. imao je doduše, kao i Neron, najvećega filosofa svoje dobe za učitelja (Psella); ali Scylices veli, da ga je taj filosof odgojio πρὸς ἅπαν ἔργον ἀδέξιον καὶ ἄπρακτον — za svako djelo nesposobnim i neradinim.

Evo u ovakvim prilikama dogje „pleme Srba, koje i Hrvatima zovu" — τὸ τῶν Σέρβων ἔθνος, οὓς δὴ καὶ Χροβάτας καλοῦσιν — u Bugarsku „da je potčini".

Još tačnije nego Scylices znade Bryennij, koji su to bili Srbi ili Hrvati, koji su na Bizantince navalili s nakanom, da im Bugarsku otmu. Evo što ovaj veli: „Teške su brige mučile Mihajla, jer su Skiti (Pečenegi) harali Traciju i Macedoniju, a pleme Slavena, koje se je već prije otreslo grčkoga jarma, pustošilo i plijenilo je zemlju Bugara: Skoplje i Niš budu osvojeni, dapače i sam Srijem i varoši, koje leže na Savi, i podunavski gradovi sve do Vidina teško nastradaše. Odanle opet istodobno Hrvati i Dukljani, odmetnuvši se, čitav Ilirik ljuto opustošiše"[2]).

Evo na ovoj izreci temeljimo naše mnijenje, da su Mihajlo i Krešimir sporazumno radili.

Po našem mnijenju imaju se pod ἔθνος Σθλαβίνων razumijevati Slavonci, pod Χωροβάτοι Dalmatinci. A da je tako, vidi se po smjeru, kojim je to pleme Slavena osvajalo: „Srijem i varoši na Savi i podunavske gradove sve do Vidina teško nastradaše." — Neki pisci misle, da se pod tim imadu razumijevati Bugari. No Bizantinci su vrlo dobro znali i poznavali Bugare, a da bi ih ovako općenitim slavenskim imenom nazivali, kako su to običavali činiti sa manje im poznatima Slavenima, Hrvatima i Dukljanima. A to je tim više ovdje isključeno, što i Bryennij razlikuje Dukljane od Hrvata. Kad on dakle Dukljane od Hrvata razlikuje, kako ne bi razabirao Bugare pa ih na po se spomenuo? — A da su ἔθνος Σθλαβίνων bili u istinu Slavonci, pa da su oni provalili do Niša i do Kosova-polja, za to imamo još dva svjedočanstva. Prvo svjedočanstvo nalazimo kod Ivana

[1]) Joann. Scylices, označeno djelo str. 437.

[2]) ...τῶν τε Σκυθῶν Θρᾴκην καὶ Μακεδονίαν κατατρεχόντων, τοῦ τε Σθλαβίνων ἔθνους τῆς δουλείας Ῥωμαίων αφηνιάσαντος καὶ τὴν Βουλγάρων δηοῦντός τε καὶ λῃζομένου· Σκοῦποί τε καὶ Ναῖσσος ἐπορθοῦντο, καὶ αὐτὸ δὴ τὸ Σίρμιον καὶ τὰ περὶ τὸν Σαβίαν ποταμὸν χωρία καὶ αἱ παρίστριοι πόλεις αἱ μέχρι Βυδίνης κακῶς διετίθεντο. Ἐκεῖθεν δ' αὖθις Χωροβάτοι καὶ Διοκλεῖς ἀποστάντες ἅπαν τό Ἰλλυρικὸν κακῶς διετίθουν. — Nic. Bryennius, označeno djelo knj. III., pogl. 1., str. 143.

Cinnama, koji na jednom mjestu pripovijeda, da je car Manuel odnio iz Srijema ruku sv. Dimitra, koju su „Ugri“ bili odnijeli iz Niša, kad su bili taj grad osvojili[1]). Ali ovdje valja na umu držati, da Cinnam naziva i Hrvate Ugrima, a Hrvatsku takogjer Ugarskom. — Istina, spominje se, da su Ugri pred koji podrugi decenij bili provalili u društvu sa Pečenegima na Balkan, no onda nijesu osvojili Niša, niti drugog kojega grada, već su se vratili, izmiriv se sa Bizantincima. Ali sve da i jesu osvojili Niš, pa da su odnijeli ruku ovoga sveca, zar bi je bili pohranili u Srijemu, koji je Bizantincima pripadao? Ako su oni sobom ponijeli ruku sv. Dimitrija, to su oni učinili iz štovanja napram svecu (jer su u ono vrijeme već bili pokršteni), pa kad su je donijeli do Srijema, bili bi je odnijeli i u Ugarsku, a ne bi je ostavili na pô puta. — No ovdje bi se mogla objekcija staviti, da Ugri, bivši tek od nekoliko godina pokršteni, nijesu mogli osjećati toga štovanja spram sveca, što bi još bolje potkrijepila i ta okolnost, što su sa divljima poganskima Pečenegima drugovali. Ali ni ovo ne bi ništa dokazivalo. Jer ako ne bi bili iz štovanja tu svetu moć uzeli, bili bi je ponijeli kao plijen, da ga poslije za skupe novce prodadu, jer su kršćani svete moći skupo plaćali. Ako je pak tako, onda bi se još kud i kamo manje dalo razumjeti, zašto bi onda te sv. mošti ostavili u Srijemu, dakle Bizantincima ih ostavili, mjesto da ih nose kući u Ugarsku.

Ovo navedosmo i raspravismo zato, da se vidi, e se to mjesto Cinnamovo ne proteže na Ugre, već na Hrvate.

Da se je moglo shvatiti i tako, da se ovaj Bryennijev ἔθνος Σθλαβίνων proteže na Bugare, leži krivnja u tomu, što je Bryennij, koji je onako lijepo i razgovjetno bio počeo sa svojim pripovijedanjem, poslije konfundirao ove operacije Slavonaca sa pošljedicama bugarskoga ustanka. Na drugoj opet strani tako je odijelio operacije Mihajlove od bugarskoga ustanka, da se čini, kao da Mihajlo nije niti u snu poznavao Bugarske, dok mi znamo s druge strane, da je on bio ondje direktno interesovan, pošto je radio, da sinu pribavi bugarsku krunu. Ali što se Bryennija tiču slavenske stvari? Njemu je do gragjanskoga rata, koji se je eto spremao, i do njegova strica istoga imena (Nikifor Bryennij), koji je taj gragjanski rat izazvao; a pokret Slavena spominje tek mimogred. — Ali ako dodamo k ovim Bryennijevim riječima još neke vijesti, koje su nam se sačuvale, onda dobivamo jasnu sliku, da su u ovom ratu istodobno i zajednički Hrvati, Dukljani i Bugari kooperirali. — Da čujemo dakle što pripovijedaju drugi pisci.

Kada su Bugari izabrali Bodina carem u Prištini, dočuo je to — pripovijeda Scylices — Nikifor Karanten, koji je bio u Skoplju kao zapo-

[1]) Knj. I., pogl. 2.

vjednik Bugarske, te pozove svoje vojvode i pogje sa bugarskim četama (μετὰ τῶν Βουλγαρικῶν δυνάμεων) u Prištinu.

Dok se je Karanten neko vrijeme spremao na ovu vojnu proti Bodina, stigne megjutim Damjan Dalassen, koji je imao naslijediti Karantena u namjesništvu. Sastavši se sa Karantenom uzme mu predbacivati kukavštinu, te njega i njegove vojnike kao kukavice ismjehavati. Za tim postaviv vojsku u bojni red, zametne bitku sa Bodinom. „Nastane strašna bitka i strašni poraz Grka", veli isti pisac, jer poginuše mnogi Grci i Bugari (πίπτουσι γὰρ πολλοὶ ἔκτε Ῥωμαίων καὶ Βουλγάρων), a sam vogja Dalassen bude zarobljen[1]).

Kako se odatle vidi, bilo je u grčkoj vojsci vrlo mnogo bugarskih četa, koje su vojevale protiv Bodina. Ta eno Karanten nije niti imao drugih četa no bugarskih. — Ovo ističemo zato, jer ćemo to trebati na drugom mjestu.

Evo ovako je započela vlada Bodinova u Bugarskoj pod sretnim auspicijama. — Ova bitka bîla se je kod Prištine, dakle na Kosovom polju, a to će posvjedočiti i još jedan domaći spomenik.

Poslije ove bitke razdijeli car Petar III. Bodin svoju vojsku u dva dijela: jedan pridrži sebi, a drugi stavi pod zapovjedništvo svoga prvoga doglavnika Petrila. Ovaj Petrilo bude poslan pod Kastoriju, kamo su se bili utekli i utvrdili ostanci pobijegjene vojske. Tu se spominje ohridski pretor Marjan, patricij Diabolej, prokonsul Teognost Bercea i prefekt Kastorije. Megju ovima je bilo i bugarskih boljara, koji se ne htjedoše pridružiti narodnoj stvari. Tu se spominje poimence Boris David i „mnogi drugi", koji „bojeći se osvete svojih sunarodnika Bulgara (δεδιότες τὴν ἐκ τῶν ἰθαγενῶν Βουλγάρων ἀπειλὴν) pobjegoše u Kostur kao u utočište. — Ovi se dakle obzidaše u Kastoriji, te se odlučiše braniti, znajući da će im doskora doći pomoć. — Petrilo koračajući prema Kastoriji osvoji usput Skoplje, te ga povjeri čuvanju poznatog nam boljara bugarskoga Gjure Vojtaha. — Odavle krene pod Kastoriju, te se uzme pripravljati na opsadu.

Scylices veli, da je Bugara bilo silno mnoštvo (μετὰ πλήθους Βουλγάρων ἀμυθήτου). Ovaj narod privelo je oduševljenje i očaj, što je bila velika krepost; no to bijaše premalo? Ovomu mnoštvu nedostajaše disciplina i vojna naobrazba, a to se u starije i najnovije doba vazda teško osvetilo. Ta eno Napoleon je s malom vojskom razganjao egipatske mameluke i felahe kao vjetar pljevu; isto tako ruske kozake. Bourbaki sa svojom ogromnom vojskom ne učini ama baš ništa protiv četiri put slabijeg,

[1]) Joann. Scylices, označeno djelo str. 145.

disciplinovanog protivnika. — Evo ovako se dogodilo i Petrilovoj vojsci.

Videći Grci iz grada, kakav nered i komešanje vlada megju ovom hrpom dobrih poljodjelaca i vrtlara, ali loših vojnika, uvrebaše zgodan čas, pa iznenadno provale iz grada i rastepu Petrilovu vojsku. — Vojvoda Petrilo se spasi, te bježeći preko gora dogje u Zetu k Mihajlu.

Ovo je dokaz, da vogja nije bio ništa bolji od vojske; jer da je on imao volje boriti se, bio bi se povukao k svome gospodaru, caru Bodinu, a ne bi bježao kući.

U ovoj bitci bude zarobljen „iza Petrila prvi vojvoda Hrvata“ (αἱροῦσι δὲ καὶ τὸν μετὰ τὸν Πετρίλον ἀν Χροβάτοις τεταγμένον), pa ga svezanog k caru poslaše.

Ovaj poraz imao je teških pošljedica po bugarsku stvar. Istina, ta razbijena vojska nije bila jedina sila, kojom je bugarski vladar raspolagao; pa prema tomu u fizičkom smijeru još to nije bio Bog zna koliki udarac. Ali valja znati, da je sva bugarska vojska imala tek u oduševljenju svoju jakost, a ako je ovaj moralni elemenat bio uzdrman, onda je i sve oružje i sva snaga bila slomljena. A ovaj poraz je upravo u ovom smijeru silno djelovao, kako ćemo odmah vidjeti.

Kad je dočuo bizantinski car, što se kod Prištine dogodilo i kad je saslušao vojvodin izvještaj, pošalje onamo drugoga vogju imenom Saronitu, sa brojnom vojskom (καὶ στράτευμα ἀξίολογον), koja sastojaše od Grka, Macedonaca i Normana, da zapriječi, e se ne bi zlo izvrglo u gore.

Dok se je to sve na jugu dogagjalo, napredovala je prema sjeveru ona vojska, kojoj je bio na čelu sam Bodin. Zauzevši Bodin Niš, ponašao se je, veli Scylices, kao da bi već bio „basileus u Bugarskoj“. Svuda je harao i pustošio, gdje mu se ne htjedoše pokloniti i priznati ga za gospodara.

Megjutim je prispio Saronita sa bojnom vojskom i stao podsjedati Skoplje, gdje je zapovijedao poznati nam Gjuro Vojtah. Budi da nije mogao dulje braniti grada, ili je možda onaj poraz kod Kastorije i njegovu srčanost slomio, on preda Skoplje Saroniti, kad mu se je ovaj zavjerio, da mu se ne će ništa zla dogoditi[1]).

Grčka se vojska utabori u Skoplju, a Saronita je megjutim stao vijećati sa svojim vogjama, kako bi sada osvojio Niš i razbio cara Bodina. — Ali sad doglasi Gjuro Vojtah, koji se bio pokajao, što je predao grad Bizantincima, caru Bodinu, neka čim brže ide na Skoplje te navali na grčku vojsku, koja da megjutim u lijenosti i bezbrižnosti trati vrijeme.

---

[1]) Joann. Scylices, označeno djelo str. 448.

Na svoju nesreću ovaj posluša, pa pogje iz Niša prema Skoplju. „Bilo je to u zimi mjeseca decembra, a snijeg je pokrivao zemlju.“ — Ovo dočuje Saronita, pa sa svomkolikom vojskom izagje Bodinu u susret. Kod mjesta Taonija (Ταωνίῳ) zateče Bodinovu vojsku na maršu, navali na nju — i „potuče gotovo svekolike“. Sam Bodin bude uhvaćen i svezan u Carigrad poslan. Ovdje je bio neko vrijeme zatvoren u samostanu sv. Sergija, a za tim zatočen u Antiohiju. — A Gjuro Vojtah, koji je bio takogjer otpraćen u Carigrad, bude tako šiban, da je od muka umro.

Čuvši Mihajlo, što mu se je sa sinom dogodilo, podmiti silnim novcem neke mletačke mornare, koji ga izbaviše sužanjstva i dovedoše kući, gdje ga otac uzme za suvladara[1]), te je vladao u Duklji u vrijeme, kad je Scylices svoju povijest pisao[2]).

Popu Dukljaninu takogjer je poznato, da je Bodin bio pozvan u Bugarsku za cara, da je bio uhvaćen i u Antiohiju zatočen; ali on pripovijeda, da ga je iz ropstva dao osloboditi Radoslav, koji da je iza Mihajlove smrti postao gospodarom cijele Duklje[3]). Po istomu ljetopiscu bilo bi se to imalo dogoditi poslije smrti grčkoga cara Mihajla Parapinaksa.

Da je ovo poduzeće Bodinovo ovako zlo prošlo, dva su tomu po našem mnijenju razloga. Prvi je taj, što je Bodin izgubio moćnoga saveznika, hrvatskoga kralja Petra Krešimira; a drugi je razlog lakoumnost Bodinova, što nije čekao, dok stigne vojska, koja mu je iz Zete dolazila, da se s njom združi i da ovako s novima četama i pojačanom vojskom navali na neprijatelja, već je to sam s demoralizovanom svojom vojskom učinio.

Da razjasnimo ove dvije tačke.

Ova Bodinova ekspedicija pada u godinu 1073. Istina, Zonara pripovijeda, da je „pleme Hrvata, koje Srbima zovu“, navalilo treće godine vlade Mihajla Parapinaksa; Scylices pak tvrdi, da se je to dogodilo prve godine njegove vlade. No na stvari se za to ništa ne mijenja, jer Zonara drži, da je Mihajlo Parapinaks nastupio vladu god. 1070., a Scylices opet izrično kaže, da se je to dogodilo 11. indikcije, koja pada u god. 1073.

Kad je došlo do rata, vodio je hrvatsku vojsku ban Zvonimir, kako to svjedoči jedna listina, što ju je sam Zvonimir, postavši kraljem, izdao nekomu knezu Lapsanu za zasluge njegova djeda Radule[4]). — Iz te

---

[1]) Joann. Scylices, označeno djelo str. 448.

[2]) ὃς (Βόδινος) καὶ μετὰ θάνατον τοῦ πατρὸς τὴν ἀρχὴν κ'αν τοῖς ἡμετέροις χρόνοις διήνυσεν. — Označeno djelo str. 449.

[3]) Ap. Lucium, označeno izdanje str. 300.

[4]) Laudatur Radula avus comitis Lapsani... qui Bulgaros fudit... terque vitam Zvonimiri servavit qui decus fuit gentis sue... et fortiter pugnans... in Kosopolje a Bulgaris caesus sit. — Rački, Documenta, str. 146., pogl. 122.

se listine vidi, da su Hrvati i taj Radula sudjelovali na Kosovom polju u boju „protiv Bugara“. To su valjda bile čete Nikifora Karantena, koji je htio ugušiti ustanak μετὰ τῶν Βουλγάρων δυνάμεων, kako veli Scylices. — Dok se je to dogagjalo u Bugarskoj, umre megju tim kralj Petar Krešimir.

Zvonimir bio je već za kralja Petra Krešimira najuglednija osoba u kraljevstvu, kako to svjedoči okolnost, što ga ovaj kralj bilježi na čelu svojih listina kraj svoga imena. Isto to vidi se i odatle, što mu je ugarski kralj dao svoju kćer za ženu, a valja znati da su iz arpadovske obitelji i sami bizantinski carevi i njemački kralji izabirali sebi vjerenice. Nema sumnje, da je ban Zvonimir morao biti već i prije toga ugledna ličnost, jer kakov god neznanović ne bi se niti usudio ići u prosce kraljevskoj princezi, a još manje bi je dobio. No postavši kraljevskim zetom, njegov je ugled u domovini još i više porastao[1]). A doda li se k svemu tomu još i bojna slava, koju steče u najnovije vrijeme, onda nije ni čudo, ako je ban Zvonimir sebi umišljao, da je iza Stjepana, kraljevskoga princa, a sinovca Petra Krešimira, on prvi pozvan da sjedne na prijesto, od kojega ga je dijelio još za živa kralja tek jedan korak. — Za to držimo da je ban Zvonimir, kad je čuo, da za prijesto kandidira i neki gotovo neznani župan ili ban Slavić, s mjesta ostavio bugarsku vojnu, pa pohitao u Hrvatsku, da ne bi drugi odnijeli, što je on mislio da pripada njemu.

Ako su dakle autentični izvori, na kojima mi temeljimo ovo naše mnijenje, kao što mi držimo da jesu, i ako mi ne umujemo krivo, tad je ovo bio za Bodina golemi udarac, jer ga je fizički oslabio, izgubiv saveznu vojsku, a moralno i po gotovo.

Drugi razlog ovomu Bodinovom porazu rekli smo da je bila njegova lakoumnost, kojom je navalio na brojno jaku grčku vojsku, a da nije čekao na pomoć, koja mu je dolazila iz Zete pod vodstvom nekoga Normana, koga Scylices naziva Longibardopulom.

Na romantični način postao je ovaj saveznikom Bodinu i Mihajlu. On je najprije služio sa četom Normana u službi bizantinskoj, te je bio u bitci kod Prištine zarobljen. Kao zarobljenik bude poslan k Mihajlu u Zetu. No ovdje se svidi kćeri Mihajlovoj, pa ga Mihajlo primi za zeta. Ovaj sakupi sada mnoštvo Normana i Dukljana, pa pogje u pomoć Bodinu[2]). — Po svoj prilici je Bodin u Nišu na tu pomoć i čekao, no davši se zavesti nagovaranjem Vojtahovim, koji ga je pozivao ἐν τάχει — čim prije da dogje, mislio je da će zateći i iznenadno zabuniti i smlaviti Grke — a to mu je bila propast.

[1]) Affinitate hac Svinimir potens factus, ap. Krčelić, Not. praelim., str. 102.

[2]) Joann. Scylices, označeno djelo str. 449.

Evo ovako žalosno svrši ova krvava igra, koja je tako veselo bila započela. Nego i ako je zarobljenjem Bodinovim otpala njegova kandidatura, i ako je bio ustanak ugušen, a Bugari i opet upokoreni, ali za to rat ipak još neko vrijeme potraje.

Malo prije spomenusmo, da je onaj Longibardopul, zet Mihajlov došao sa velikom vojskom (λαὸν ὅτι πλεῖστον) u nakani da se sjedini s Bodinom. Premda je Bodin bio već izgubio bitku i bio zarobljen, započme ipak Longibardopul vojnu sam (αὖθις τοῖς Ῥωμαίοις ἀποκαθίσταται) i opre se daljem napredovanju Saronite.

U to vrijeme bio se pobunio vojvoda podunavskih strana, vestarh Nestor, jer mu je ljubimac carev eunuh Nikifor, inače velika pijavica carstva, porobio imetak. Taj Nestor bio je uglavio savez sa Tatom, vojvodom susjednih Pečenega, pa je njihovom pomoći došao pred zidine Carigrada i zahtijevao, da se taj Nikifor skine i ubije. To bi se bilo valjda i dogodilo, da nijesu stali Nestoru njegovi Grci zasjede praviti. Za to se on sada digne ispod Carigrada, oplijeni Traciju, Macedoniju i dio Bugarske, te pregje za uvijek megju Pečenege[1]). Po svoj prilici upotrijebio je to vrijeme Mihajlov vojvoda, pa je uzeo sada plijeniti Ilirik, dračku temu. Car pošalje sada svoga najboljega generala Nikifora Bryennija za vojvodu cijele Bugarske[2]). Pisac Bryennij doduše predstavlja sada pacifikaciju Bulgarije po njegovom stricu tako uspjelom, kao da je Bugarima postalo grčko igo slagje od meda[3]). — Sada, kada je Bryennij istjerao zetsku vojsku iz Bulgarije, stala je ona harati po Iliriku.

A kada su „Hrvati i Dukljani", veli Bryennij, Ilirik ljuto oplijenili[4]), odluči car Mihajlo, da ovoga (Bryennija) premjesti iz Bugarske u Drač, koji je bio glavni grad Ilirika. Došavši ovamo, narod ga s veseljem dočeka, jer je bio čovjek „preljubazan" i „premilostiv" (χαριέστατος καὶ ἐλευθεριώτατος).

Evo kako Bryennij piše o svom stricu lijepo — u samim superlativima. Po tomu možemo već sada suditi, kako će proći jadni Χωρόβατοι καὶ Διοκλεῖς. — No ostavimo Bryennija neka dalje pripovijeda.

U Draču zadržao se Bryennij samo kratko vrijeme, tek toliko, koliko je trebao da se spremi za vojnu. Obaviv to zavojšti κατὰ Διοκλέων καὶ Χωροβάτων. — Ma da se ovi i jesu utaborili na vrletnom i nedohvatnom mjestu, Nikifor ih ipak dohvati, te ih poslije žestoke bitke „silno" porazi (κατὰ κράτος ἐνίκησε).

---

[1]) Joann. Scylices, ap. Migne, Patrologia graeca, sv. CXXII., str. 449.

[2]) Nic. Bryennius, ap. Migne, Patrologia graeca, sv. CXXVII., str. 145.

[3]) ὡς ὑπὸ ζυγὸν Ῥωμαίων αὖθις τοῦτο ποιῆσαι καὶ ἀγαπᾷν ὑπ' ἐκείνου τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ πραγμάτων κυριεύεσθαι. — Na označenom mjestu.

[4]) Ἐπεὶ δὲ Χωροβάτοι καὶ Διοκλεῖς τὴν Ἰλλυρίδα κακῶς διετίθουν. — Nic. Bryennius, označeno djelo str. 145.

No još „silnija“ izgleda ta pobjeda, ako se promotre pošljedice: Svekolike gradove, veli isti Bryennij, da mu je stric podložio Bizantincima pod onim uvjetima, kako su bili i prije podložni carstvu. Nadalje je svagdje postavio jake posade. Napokon još je pobrao i taoce, pa se sada tek s ovakvim uspjehom kući u Drač povratio[1]).

Ili ako ćemo drugim riječima isto da rečemo, stric piščev je Dukljane izbrisao sa kore zemaljske, barem politički, kao državu.

Vrijedno je ovo opisivanje sinovčevo prispodobiti sa Zonarinim, koji je bio takogjer pravi Bizantinac, no nije bio sinovac Bryennijev. On veli: „Poslije mnogih bitaka istisne ga (pleme Hrvata, koje i Srbima zovu) iz Ilirika u svoju zemlju“[2]).

Ako ove dvije verzije isporedimo, onda dobimo ovu razliku:

Po Bryenniju je njegov stric razorio dukljansku državu i pretvorio je u bizantinsku pokrajinu; po Zonari je vojvodi Bryenniju tek pošlo za rukom iza velikih napora i više bitaka, da istisne Dukljane sa dračkoga teritorija, da obrani dakle ovu temu i da je spasi za Bizant. A to je i više, nego tek neznatna razlika.

Sva malo kasnija povijest daje pravo Zonari. No krv nije voda.

Sa Zonarom se slaže i naš domaći ljetopisac, koji veli, da je bilo mnogo bitaka, u kojima da su izginuli svi sinovi Mihajlovi još za živa oca[3]).

Pitanje je dakle, što je na stvari istine, ili drugim riječima: pod kojim uvjetima je mir sklopljen? Na ovo evo pitanje odgovara sam Bryennij, kad veli, da je njegov rogjak prisilio Zetu na mir „kakav je prije bio“. A ovo se proteže na onaj mir, gdje je Mihajlo bio upisan u broj saveznika i prijatelja carstva. Kad smo o tomu govorili, razložili smo, da je tada predao ili vratio Mihajlo carstvu one dijelove dračke teme (Ilirika), što ih je tada u rukama držao. Poslije ovoga zadnjega rata, Zonara svjedoči, da je Bryennij samo iz Ilirika istisnuo Dukljane. A pisac Bryennij napokon sam priznaje, da je bio onakav mir sklopljen, kakav je bio prije izmegju Duklje i carstva — što znači, da je bio uspostavljen status quo ante bellum.

Za to, ako je štogod istine na onom pripovijedanju, kako je vojvoda Bryennij osvojio „svekolike gradove“ i u njih stavio jake posade — to bi se moglo protezati samo na gradove (kaštele) u Iliriku (Dračkoj temi),

---

[1]) Na označenom mjestu str. 148.

[2]) Knj. XVII., pogl. 26.

[3]) Caeteri autem fratres Bodini, quia displicnit deo peccatum patris eorum propter perjurium (što je Radoslava istisnuo iz Zete), huc illucque per provincias equitantes et bella plurima committentes, omnes in bello mortui sunt vivente patre eorum, non uno quidem die sed quisque tempori suo. — Ap. Lucium, str. 299.

Dakle i odavle se vidi, da je Bryennij imao dosta posla, dok je Ilirik od Dukljana očistio.

koje su bili osvojili Dukljani, pa u nje bili stavili svoje posade, a ne na samu Duklju. No mala fides piščeva leži baš u tom, što on to pripovijeda tako, da na prvi pogled izgleda, e je Duklja utonula u Bryennijevoj okupaciji.

Ovaj dakle rat, koji je dvije godine potrajao, svršio je relativno povoljno po Mihajla. On je doduše izgubio Bugarsku i dio Ilirika, što ga je bio u početku osvojio, ali to se za pravo niti ne može smatrati gubitkom. Jer ove zemlje nijesu njemu prije rata niti pripadale, pa ih je mogao u miru dosta laka srca pregorjeti, samo kad mu je ostao prijašnji posjed netaknut.

Nego ako i jest sada zavladao za nekoliko godina mir izmegju Duklje i bizantinskoga carstva, ali za to nije došlo do prijateljstva. Bizantinska država bila je pogibeljna po balkanske Slavene kako svojim političkim, tako i moralnim oružjem i crkvom. Prvim je ona ubijala državni život Slavenima, a potonjim oružjem prijetila je, propagirajući helenizam, narodnosnom elementu naroda. To se najbolje vidjelo u Bugarskoj, kamo su poslije podjarmljenja bili šiljani uz vojne prefekte, koji su imali fizičku moć i visoki crkveni dostojanstvenici, svi iz Carigrada. To su opazili svi bistrovidniji bugarski, hrvatski, srpski i dukljanski vladari, pa su se za to odvraćali od istoka, te se oslanjali na zapad. Za to ne ćemo na Balkanu vidjeti ama cigloga umnijeg vladara megju Slavenima, koji ne bi u isti čas, kad oružje opire protiv Carigrada, upirao oči u Rim, središte zapada. Da ne spominjemo druge, podsjećamo samo, da je tako radio Stjepan Vojslav, tako je radio Mihajlo, tako će raditi i Bodin. A megju Srbima može se isto opažati u Stjepana Nemanje i njegova sina Stjepana prvovjenčanoga. Tu neka niko ne izlazi sa Stjepanom Dušanom na sredinu. Njegovo djelovanje nosi na sebi sasvim drugi karakter: on nije mogao pobijati oružje bizantinskih careva, dok je mislio, da je njemu sugjeno da naslijedi vazileuse. U njegovo vrijeme nije već bio pogibeljan Bizant niti svojim fizičnim niti moralnim oružjem. A da je bio pogibeljan, bio bi i Stjepan Dušan upravo tako radio kao i njegovi predšasnici na Balkanu, kako se to lako dade razabrati iz više no jednoga čina Dušanova. Ali u vrijeme Mihajlovo još je to oružje bilo pogibeljno, pa je za to i njegova taktika udešena prema njegovom vremenu.

To evo istaknusmo, da bude kao ravnalo za prosugjivanje odnošaja i politike Mihajlove spram zapada. Mi smo dosada govorili samo o odnošaju njegovom spram istoka. No jer sada nastaje razdoblje, gdje će se istočni, grčki svijet sukobiti sa zapadnim latinskim na megjama dukljanske kraljevine, i jer će u tu borbu biti povučena i Duklja, koja će pristati uz zapad — to mislimo, da je bilo na mjestu da istaknemo motive, koji su je na to sklonuli.

Sad nam valja još spomenuti, da su brzo iza dukljansko-bizantinskoga rata buknuli u bizantinskom carstvu prevrati i gragjanski ratovi. U prvima izgubi krunu car Mihajlo Parapinax; u potonjima izgubi očinji vid drački vojvoda, poznati nam Nikifor Bryennij, jer je segnuo za krunom. Napokon se popne na prijesto Aleksij Komnen, koji umiri državu i zametne ljuti boj sa Dukljom i sa zapadnim svijetom. U svim ovim prilikama stajala je Duklja, što je i posve prirodno, u redovima bizantinskih neprijatelja.

O svem tomu govorićemo opširnije na svom mjestu, kad budemo raspravljali o našljedniku Mihajlovom, o kralju Bodinu. Sad nam je još ogledati Mihajlov odnošaj spram zapada.

*

Oni isti razlozi, koji su Duklju od istoka odbijali, oni su je k zapadu privlačili. Ti razlozi bili su dakle i političke i vjerske naravi. Već smo kod Vojslava spomenuli, da je njegova politika išla za dvojim: za političkom i crkvenom samostalnosti, dakle za krunom i mitropolijom. Ali smo ujedno rekli, da njemu nije pošlo za rukom niti jedno ni drugo potpuno postići. Njegov sin Mihajlo, koji je u svakom smjeru slijedio očevu politiku, proslijedio ju je i u ovom. Kao Vojslav tako se je i Mihajlo obratio na papu, jer su se te vrste darovi ondje dijelili.

No da uzmognemo pravo shvatiti vrijednost ovakvoga dara, kad je papa kojemu vladaru poslao krunu ili zastavu, treba da to usporedimo sa današnjim megjunarodnim ustanovama i nazorima ove naravi.

Ako ikada, to je u vrijeme Mihajlovo postao Rim središtem zapadnoga svijeta za vrijeme znamenitoga pape Gregorija VII. Princip, koji su već njegovi predšasnici znali višeputa spomenuti, da je sv. Petar, odnosno papinska stolica, suveren sviju kršćanskih vladara, a ovi da su njeni vazali, zagrmio je gromovito istom ovaj papa. Osim jednoga, carskoj vlasti sklonoga dijela Njemačke, sav ostali katolički svijet primio je i priznao ovaj princip. Na taj način stvorio je papa vrstu megjunarodne zajednice, koja se bezuvjetno ima smatrati pretečom današnje megjunarodne zajednice. Razlika leži u tom, što se je ta nekadanja danas znatno proširila. Nekada se je ona oslanjala na katolicizam, pa je tako obuhvatala samo katoličke države; danas se osniva na kulturi, pa obuhvata sve narode, koji stoje na nekom stanovitom stepenu kulture.

Svi vladari ove katoličke zajednice, bez obzira bili oni gospodari velikih ili malih država, bili su jednako vazali sv. Petra, a prema tomu megju sobom pares. Evo upravo tako i današnje moderno megjunarodno pravo sadržaje princip, da su pred tim pravom jednakopravne najmanje

suverene države, kao i najveće. Ona četiri kardinalna prava[1]), što i najvećim državama pripadaju, priznavaju se i najmanjim (sc. suverenim državama). Prema tomu koji je vladar primio od pape krunu i zastavu, odnosno koji je priznao, da njegova kraljevina pripada sv. Petru, a on da je prima kao leno na dar od sv. Petra, taj se je time priznao papinim vazalom. No ipso facto stupio je taj vladar u tu katoličku megjunarodnu zajednicu, postao je ravan drugim vladarima, jer su ovi svi bili ovisni samo o Petru, a inače o nikomu — ergo ravnopravni.

Za to su eto u ovoj katoličkoj zajednici, kojoj je pripadala kako rekosmo sva srednja, zapadna i sjeverna Evropa (osim Rusije), bili smatrani za megjunarodne suverene vladare samo oni, koji su bili budi sami, budi njihova država od pape priznani suverenima.

Bilo je takovih kraljeva, koji su nosili naslov kralja, no nijesu bili smatrani samostalnim vladarima, nego vazalima kojega drugoga kralja (n. pr. Odo francuski, Berengar talijanski, ma da su se i nazivali kraljima, bili su smatrani vazalima franačkoga cara Arnulfa. Tom zgodom spominjemo, da su u tu kategoriju spadali i bosanski kraljevi). — A tako je evo i danas. Dok države, koje spadaju u megjunarodnu zajednicu ne priznadu kojoj državi samostalnost — ova država nije suverena, ma da praktično i uživa sva prerogativa suverene države. Evo nam primjera u današnjoj Bugarskoj. — Za to eto kad su Vojslav i Mihajlo tražili krunu od pape, htjeli su tim postići, da budu primljeni u red ostalih zapadno-evropskih vladara i da izbrišu time svaki trag negdanjega bizantinskoga vazalstva.

Evo ovo je razlog, za što su svi balkanski vladari težili za krunom, za ovim papinskim darom. Jer postati papinim vazalom, značilo je postati slobodnim, samostalnim; a postati vazalom bizantinskim, značilo je postati podanikom njegovim.

Papinska supremacija, ma koliko imala političke primjese, značila je uvijek spiritualnu supremaciju, dok bizantinska ne poznavaše druge do političke. Odatle slijedi, da papinskoj stolici nije moglo biti pogibeljno, ako su njezini vazali postali jaki, dok je Bizant vidio i morao vidjeti u jakosti svoga vazala svoju vlastitu slabost, svoju pogibelj. Odatle izlazi logični pošljedak, da je ovakav osiljeni vazal na Balkanu tražio oslona u drugoj sferi izvan bizantinske, jer mu je odavle svegjer prijetila pogibelj i to baš s toga, jer se je ojačao i time svomu dojakošnjem gospodaru postao pogibeljan. Bizant nije trpio jakih vazala, Rim ih je trebao, odatle repulsivno svojstvo Bizanta, a atraktivno Rima.

---

[1]) *a)* Das Recht der Selbsterhaltung, *b)* das Recht auf staatliche Unabhängigkeit, *c)* das Recht auf Verkehr, *d)* das Recht auf Achtung.

Osim ovoga političkoga razloga još je jedan, koji je nukao Mihajla da se približi Rimu.

U južnoj Italiji pojavio se od nekoliko decenija novi narod — Normani, koji su rapidnom brzinom napredovali i širili svoju vlast. Mihajlo sam bio je očevidac tog nagloga napredovanja. On je sam na svoje oči vidio, kako su ti novi gosti istisnuli Bizantince iz Kalabrije, Apulije, Longobardije, Saracene iz Sicilije, a samoga njemačkoga cara iz Apulije. On je sam vidio, kako već jednom nogom stupa taj narod i na balkanski poluotok, u neposredno njegovo susjedstvo, u Ilirik, Drač. — Šta bi bilo preostalo Mihajlu, da bude ovaj narod i na njega navalio? Zar ne bi bio morao tražiti zaštite u Bizanta? U ovom pak slučaju bio bi na kraju tamo, gdje je bio na početku, a njegove sve pobjede i naponi ne bi bili donijeli nikakva praktična ploda, već bi nosili na sebi biljeg inata, lahkoumnoga bunjenja i vjetrogonstva. — No Mihajlo je bio odviše razborit državnik, kao i otac mu, a da bi što jalova poduzimao. — Znao je Mihajlo, ako su Normani jači i od Bizantinaca i Saracena i Nijemaca, da je ipak neko, koji ga i od njih može štititi — sv. Petar, čiji su vazali bili i ti Normani.

Evo ovo su čisto politički motivi, koje ne smijemo smetnuti s uma kod prosugjivanja Mihajlove politike spram zapada.

Osim ovih čisto političkih motiva ima još i drugih, crkvenih, ili bolje političko-crkvenih.

Ma da i jest pošlo za rukom Stjepanu Vojslavu da ishodi kod pape samostalnost crkve, t. j. mitropoliju za Duklju, to ipak nije ovo pitanje definitivno kraju priveo. Ova stvar bila je u principu riješena, ali taj princip nije bio u svim potankostima proveden. Mi mislimo, da se je ovdje još radilo o ustanovljenju područja jurisdikcije novoga mitropolite. U ovoj tački dolazio je naime novi mitropolita u konflikt sa mitropolitom spljetskim.

Dok je Duklja još potpadala pod jurisdikciju spljetske mitropolije, imala je samo ove biskupe: kotorskog, barskog, ulcinjskog i svačkog[1]), a pop Dukljanin spominje još kao mitropoliji dukljanskoj sufragane u Budvi, Drivastu, Poletrumu, Raši (Sorbium), Travunji i Zahumlju[2]). No oba pisca suglasno pripovijedaju, da je megja izmegju ovih dviju mitropolija

[1]) omnes fere episcopi (superioris Dalmatiae) eandem navem conscenderunt: videlicet, catariensis, antibarensis, dulcensis et suacensis... — Thom. Archidiac., ap. Lucium, str. 321., izd. Francofurt.

[2]) sicuti inferiori Dalmatiae salonitanam ecclesiam constituit metropolim, simili modo superiori diocletanam ecclesiam pro jure antiquo statuerunt metropolim, sub cujus regimine has ecclesias declararunt, scilicet Antibarium, Buduam, Ecaterum, Dulcignum, Suacium, Scodram, Drivastum, Polletum, Sorbium, Bosonium, Tribunium, Zaculmium... — Ap. Lucium, str. 290., označeno izdanje.

bio Dubrovnik[1]). Prema tomu bilo je lako znati, što spada na jednu mitropoliju, a što na drugu — nuz more. Ali za to je bilo tim teže ustanoviti granice unutrašnjosti, podaleko od Dubrovnika i mora. No uzmemo li, da ni u samom primorju[2]) nijesu bili ljudi na čistom, kamo koja biskupija spada, onda tek možemo pomisliti, kako se morala mnijenja razilaziti istom u jurisdikcionim granicama nutrašnjih teritorija.

Uspostavljenje ove nove mitropolije na teritoriju prijašnje, nije moglo biti po ćudi mitropoliti spljetskomu, a bome ni hrvatskim kraljevima. — Prvome za to ne, jer je tim bilo znatno prikraćeno područje njegove jurisdikcije; a potonji su vidjeli u tom povrjedu njihovog historičkoga prava. Nadbiskup spljetski, koji je nosio naslov „Metropolita totius regni Dalmatiae et Croatiae", bio je primas hrvatskoga kralja, pa se je hrvatski kralj mogao vazda pozvati na rajon spiritualne jurisdikcije svoga mitropolite, kad je htio pokazati, dokle po historičkom pravu siže njegov politički rajon. No otkada je uspostavljena dukljanska mitropolija, od tada već nije bio spljetski nadbiskup niti mitropolita „totius Croatiae", jer mu je otpala Croatia rubea, niti je bio mitropolita „totius Dalmatiae", jer je izgubio jedan njezin dio, koji se je zvao Dalmatia Superior.

Evo kako je dovoljno pravednoga izgovora imao papa za uskratu Mihajlove molbe u slučaju, kad on ne bi bio persona grata kod rimske stolice. Ali jer su Vojslav i Mihajlo umjeli da pribave sebi sklonost kurije, to je papa zakonitomu protestu spljetskoga mitropolite „da je spljetska (salonitanska) crkva mitropolija cijele Dalmacije od vajkada", suprotstavio drugu istinitu tezu, da je „barska nadbiskupija" takogjer nekada „opstojala"[3]), pa se tako novom biskupijom „nihil innovatur".

Ovime je bilo ovo pitanje u principu riješeno, i to na korist Duklje. — Ali ovijem nijesu bile odstranjene sve zapreke i neprilike. Nama se čini, da je te neprilike naprtio na se sam Vojslav, jer je stvar sam zamrsio. — Mi tu stvar tumačimo sebi evo ovako:

Kada se je podizala i stvarala dukljanska mitropolija, tada je sjedio na mitropolitanskoj stolici nadbiskup Dabral. Ovaj je bio na papinskom

---

[1]) ...inferiori Dalmatiae... instituit salonitanam ecclesiam metropolim sub cujusdem regimine has ecclesias statuit... et Epitaurum, quod nunc dicitur Ragusium, item ab eodem loco... Dalmatiae superior... etc. — Presbyt. Diocl., ap. Lucium, str. 290.

Omnesque episcopos a Ragusio superius absolvit a vinculo quo tenebantur antiquae metroplitanae.. — Thom. Archidiac., pogl. 15., ap. Lucium, str. 321.

[2]) Fuit etiam episcopalis sedes apud Mucarum (Mokro), eratque sua parochia a confinio Crainae usque Stagnum (Ston). In Stagno nihilominus erat episcopatus suaque parochia erat in comitatu Chulmiae.. — Thom. Archidiac., ap. Lucium, str. 322.

Ove biskupije evo pribraja Toma spljetskoj mitropoliji, a pop Dukljanin dukljanskoj.

[3]) Farlati, Illyricum Sacrum, VII., str. 1. i dalje.

dvoru vrlo zlo opisan[1]), i to tako zlo, da ga je papa napokon skinuo[2]). Toma arcidjakon pripovijeda, da je taj Dabral imao ženu, pa da je biskupski dvor samo vrvio od djece, služinčadi i ženskadije. Ukoren radi toga, da je odvratio, e je to njegova žena, koju će i pozakoniti, što da mu je slobodno po obredu istočne crkve[3]). — Ele, da je išao za okladu, nespretnijega izgovora u ovo vrijeme nije mogao izabrati, u vrijeme na ime, gdje su odnošaji sa istokom bili opet tako zaoštreni, da je bilo predvidjeti, e će sad na puknuti na novo šizma, koja je bila za čas prikrita, ma da je latentno i opstojala.

Kad je evo ovakav čovjek zastupao spljetsku crkvu, onda je lako razumjeti, zašto je ostala kraćih rukava?

Ali ovdje bi se moglo pitati: a gdje je hrvatski kralj? Zar nije mogao on intervenirati u prilog svoje mitropolije?

Nama se čini, da nije niti hrvatski kralj (Stjepan I.) bio kod kurije baš persona gratissima, jer su bez sumnje latinski, odnosno talijanski biskupi njega opisali kao protektora Dabralova. O Dabralu se na ime veli, da je bio „moćan i odličan, te nije bilo čovjeka, koji bi se bio usudio ukoriti ga; a ovaj da je mislio, da može raditi, štogod mu se po miloj volji prohtije“[4]). Veliko je i dvojbeno pitanje, eda li bi mogao tako raditi jedan biskup, koji je imao toliko ranjavih peta, kad ne bi stajao pod osobitom zaštitom kralja? — Odatle eto mi zaključujemo, da je Dabral morao biti ili kakav rogjak kraljev ili inače na koji mu drago način njegov štićenik. A to bi se dalo i odatle zaključivati, što je Dabral bio Hrvat (po svoj prilici bilo mu je ime Dobril, Dobrilo ili Dobrila), a ne Latin. A već ovo bilo je dovoljno, da bude mrzak latinskim biskupima sufraganima, koji su onda jedva čekali kakvu prigodu, da ga maknu. Osim toga biće da je Dabral malo oštrije pazio na podregjene mu biskupe latince, jer nije to bio tek puki slučaj, da je postao mitropolitom Hrvat. Valja na očima držati, da su se biskupi i arcibiskupi birali „electione cleri et populi“ dakle i laici su tu imali riječ. Za to nema sumnje, da su kod izbora Dabralova uložili i hrvatski kraljevi (Krešimir II., koji je i onako stajao sa Mlečanima u vječitom neprijateljstvu, što smo već prije prikazali) svoj utjecaj, da postane biskupom njihov čovjek, koji će malo oštrije paziti na podregjene mu latinske

---

[1]) Cum autem tam enormis vita pontificis (Dabrala), summo fuisset Pontifici nuntiata... — Na označenom mjestu.

[2]) Na označenom mjestu.

[3]) Dicebat enim praedictam mulierem sibi fore legitimam, quam ex consuetudine orientalis ecclesiae sacrum poterat licite retinere — Ap. Lucium, str. 322.

[4]) hic enim cum esset potens et nobilis, nec foret aliquis ausus acta ejus reprehendere, quicquid sibi placebat hoc licere putabat. — Na označenom mjestu.

biskupe, koji su tako rado očijukali preko sa Venecijom i već toliko puta pokazali se veleizdajnicima spram hrvatskih kraljeva.

Pa doista Toma arcidjakon kori Dabrala, da se je slabo brinuo za duhovne stvari, jer je bio suviše zabavljen svjetovnim poslovima[1]).

Dabral se je dakle očito pokazao skroz na skroz pristašom „orientalis consuetudinis"; pače još i više, jer je i sama istočna crkva poprimila celibat za visoko svećenstvo. A kralj hrvatski pokazao se opet protektorom ovoga čovjeka, dakle na neki način takogjer pristašom istočnjaštva. Za to eto nije mogao niti on biti persona grata kod kurije. — A Bog sam znade, što su još biskupi latini dalmatinskih gradova nabajali papi o kralju i nadbiskupu. Dosta je da se sjetimo, da je Dabral bio štićenik hrvatskih kraljeva, a papa ga je dao svrgnuti, pa nam je već dosta dokaza za naše mnijenje o simpatijama hrvatskoga kralja kod kurije.

Evo ovo su bili zastupnici spljetske mitropolije pred papom. Ovo je pak bio vrlo povoljan momenat po Vojslava, koji je stupio kao druga stranka pred papu. — Nema sumnje, da je on umio sada ovu povoljnu situaciju za sebe iscrpsti. — Sada je on mogao isticati, da je on sinovac sv. Vladimira, što nije bila tek neznatna preporuka. Osim toga mogao je on i sam pokazati na svoj rad i dokazivati, e je on zakleti neprijatelj svega, što je grčko, pa došljedno pravi i odani sin katoličke crkve. — Pri tom je on mogao još i to naglasiti, da hrvatski kraljevi postavljaju na mitropolitsku stolicu ljude, koji su očiti pristaše Cerularijevi, a on, koji je eto u svemu pravi kontrast od dônjo-dalmatinaca, ipak ne traži nego samo to, da se pod njegovu mitropoliju postave one zemlje, koje je nekoć njegov stric sv. Vladimir posjedovao. Ali megju ove je onda ubrojio Vojslav i one, koje on ni nije faktično posjedovao, n. pr. Zahumlje i Bosnu. Tà vidjeli smo, da su gospodari ovih zemalja protiv njega vojsku vodili. A vidjeli smo i to, da je sin njegov Gojslav zahumskoga bana tek odbio, ali nigdje ne veli pop Dukljanin „et obtinuit totam terram" njegovu, kako to inače Dukljanin nigdje ne ispušta.

Čini nam se, da je Vojslav kod pape potpuno uspio, a odatle nastadoše poslije razmirice. Vojslav je dobio na ime od pape pismeno jurisdikciju na te zemlje, dok se je hrvatski kralj mogao upirati na onu — beati possidentes. On je mogao svoje pravo upirati na to, da je on od vajkada u zakonitom posjedu zemalja, koje eto papa drugomu daruje.

Ovime dakako ne bijaše stvar riješena. U to je vrijeme umro Vojslav, a naslijedio ga Mihajlo. Sada su nadošli ratovi s Grcima, a stvar je megjutim ostala in suspenso: dukljanski mitropolita imao je nominalno

---

[1]) negotiis quippe secularibus implicatus, modicum spiritualia procurabat. — Na označenom mjestu.

pravo na Zahumlje i Bosnu, a spljetski je izvršivao faktično svoju dojakošnju jurisdikciju nad tim zemljama.

No ova neizvjesnost morala se prije ili kasnije izvesti na čistac. Ali ovo se nije moglo učiniti a da Duklja ne bi došla u sukob sa Hrvatskom. Jer, ma da i jest Vojslav ishodio kod pape listinu, ipak njom još nije stupio u faktični posjed, jer su hrvatski kraljevi bili po svoj prilici pripravni i oružjem se oprijeti ovoj nepravednoj osudi kurije. No mi smo već prije govorili o tome, da Vojslav nije bio čovjek, koji bi išao za ratom bez cijelji, a to je htio tim manje ovdje, gdje je u nevolji eventualno mogao i pomoći tražiti.

Za to eto za Vojslava niti nije došlo do sukoba. — Istom poslije njegove smrti, kad ga je naslijedio Mihajlo, čini nam se da je došlo do toga sukoba. No pošto ovdje nije dolazila direktno jedna državna vlast sa drugom u sukob, nego tek jedna crkvena oblast sa drugom, to ni nije bilo bojno polje onaj forum, na kojem bi se taj sukob imao riješiti, već je ta instancija bila u Rimu. — Pa doista biće da je i došlo do raspre. U ovoj je zastupao hrvatsku mitropoliju nadbiskup Lovro, a dukljansku Petar. Za jednim nadbiskupom je stajao Petar Krešimir, persona grata kod kurije od vremenoga sabora (1059.), gdje je papi ugodio, pristajući na sve što se je od njega zahtijevalo (latinski jezik da se uvede u liturgiju mjesto slovenskoga)[1]; a za drugim je stajao Mihajlo, jednako drag rimskomu dvoru. — Prema tomu bilo je papi dosta teško izreći sud u ovoj vrlo zapletenoj stvari. To je bilo tim teže, što nije mogao nijednoga od njih naprečac osuditi, jer su mu se oba jednako odanima pokazivala.

Već iz ovih okolnosti dalo bi se dakle zaključivati, da će papa gledati da riješi stvar onako, da bude vuk sit i koza čitava. Pa doista tako se i dogodilo. — Sačuvala nam se je listina od istoga pape Aleksandra II., koji je taj prijepor riješio i u toj stvari izdao povelju nadbiskupu dukljanskomu Petru. U toj povelji nabraja papa sve biskupije, koje da pripadaju Duklji, no izostavio je Zahumlje, dok Bosnu spominje[2].

---

[1]) Fuerat siquidem tempore Domini Alexandri papae et Joannis Decessoris Laurentii (spalat. archiep.)... a Domino Maynardo... quaedam Synodus omnium praelatorum Dalmatiae et Croatiae multum solemniter celebrata, in qua multa fuerunt conscripta capitula, inter quae... firmatum est et statutum, ut nullus de caetero in lingua sclavonica praesumeret divina mysteria celebrare. — Thom. Archidiac., ap. Lucium, str. 323.

[2]) Alexander PP. II. Petro archiepiscopo diocliensi ut metropolitanam ecclesiam et reliquas sibi suffraganeas, nempe... palachiensem... svatiensem... divastensem... polatinensem... serbiensem... bosoniensem ecclesiam cum omnibus suis partinentiis... tribuniensem... ex praescripto gubernet... (1067.). — Ap. Fermendžin, Acta Bosnae, str. 2.

Ovim riješenjem htjelo se ugoditi i jednoj i drugoj stranci, no do kraja nije se zadovoljilo ni jednoj. Sad je na ime još preostala Bosna kao kamen smutnje. No čini se, da su sada vladari imali prečega posla na istoku. Poslije ove raspre na ime izvagjao je hrvatski kralj ono, što ga je ponukalo, da daruje crkve „postquam Deus omnipoheus prologavit regnum terra marique". Mihajlo je pak valjda ili sada osvojio Srbiju (Rašu), ili ako ju je već prije bio osvojio, onda je sada sa Bugarima spremao onaj plemeniti pokus, da oslobodi Bugarsku. Megjutim je umro Petar Krešimir, a naslijedio ga Slavić, koji je vladao od 1073. do 1075. Za ovoga došlo je i opet ovo pitanje izmegju dukljanske i spljetačke biskupije na dnevni red. Izazvao ga je biskup dubrovački, koji se je bio odcijepio od mitropolije spljetske, pa se bio podvrgao dukljanskoj. Spljetski nadbiskup upotrebi kod ove zgode braneć svoje pravo na Dubrovnik, da spomene i stare svoje tražbine. Parnica je više godina trajala i svršila se pismom pape Gregorija VII. god. 1079.[1]).

Megju tim je u Hrvatskoj postao kraljem Zvonimir, koji je odmah shvatio duh vremena i dao se papi u vazalstvo, na što ga je papa Gregorij VII. dao svečano okruniti (1076.). — Videći to Mihajlo, pošalje i on odmah druge godine poruku u Rim, moleći da se i njemu kraljevska čast prizna i da mu se pošalje zastava i plašt. — Papa pošalje na to svoga poslanika kardinala Petra u Zetu, da razvidi ovu stvar, kao i onu o razmirici izmegju dukljanske i spljetske mitropolije. Sada je imao papa dva izvještaja: jedan od svoga poslanika, a jedan od Mihajla. No iz ovoga je papa razabrao, da nije baš stvar stajala onako kako mu je Mihajlo opisao, pa zato zatraži od Mihajla, da samoga nadbiskupa dukljanskoga

---

[1]) „Gregorius episcopus, servus servorum Dei, omnibus Raguseis salutem et apostolicam benedictionem, si obedierint.

Pervenit ad aures nostras, vos Vitalem episcopum vestrum cepisse, eo in custodia et vinculis posito, alium vobis in episcopum elegisse. Quae quidem res, quam sit inordinata quam iniqua, quam criminosa, quam divinis et humanis legibus contraria, nulli fidelium in dubio esse credimus. Proinde misimus ad vos dilectum fratrem nostrum Giraldum Sipontinum Archiepiscopum, ut hac in re nostra legatione fungens, justitiam inde decernere debeat. Admonemus itaque et apostolica vobis auctoritate praecipimus, ut relaxato episcopo quam in captione tenetis, in praesentiam praefati archiepiscopi conveniatis, et ad faciendam super hac re canicam justitiam, et in aliis etiam ecclesiasticis causis quae inter vos corrigendae sunt, eandem quam praesentiae nostrae deberetis obedientiam et favorem exhibeatis. Quod si peccatis impedientibus causa apud vos examinari et diffiniri nos possit, volumus et utrumque videlicet episcopum captum et eum quem irregulariter elegistis in nostram praesentiam conducatis quatenus adjuvente Deo, quod justum fuerit inde judicare et auctorabiliter statuere valeamus; alioquin, si nostra imo apostolica monita et praecepta contempseritis, a liminibus ecclesiae, et omni christiana communione, vos apostolica auctoritate pellendos et sequestrandos esse sciatis.

Data Romae decimo tertio calendas Aprilis indict. duodecimo (1079)." — Ap. Migne, označeno djelo str. 341.

Dubrovčani su se bez dvojbe ovoj papinoj naredbi pokorili, jer se poslije ne spominje, da je papa svoju prijetnju izveo.

Petra pošalje u Rim ili druge pouzdane poslanike, da se uzmogne prijepor „po zakonu riješiti“. U istom pismu (od 9. januara 1078.) dotiče se papa i druge tačke, t. j. one, što se na kraljevsku čast proteže, i čini je odvisnom od prve, jer veli, kad ispita ovu stvar, da će onda uvažiti njegovu (Mihajlovu) molbu, te ga „kao dragoga sina bl. Petra nadariti zastavom i podijeliti mu plašt“[1]).

Iz ovoga se pisma vidi, da papa nije stavljao nikakve druge zapreke krunjenju do li riješenja ove parnice. A da to još jasnije pokaže, adresira pismo „Michaeli Sclavorum regi“.

I tako je eto postigao Mihajlo, za čim je išao njegov otac Vojslav, jer mu je bila „čast kraljevini“ priznata, pošto je on dobio zastavu i krunu od pape[2]). — A time eto posta Duklja kraljevinom nekako oko god. 1080., ili nešto prije. — No Mihajlo se nije dugo krune nanosio, jer je već negdje oko godine 1081. umro.

Mi smo evo ovime zaključili drugi dio naše rasprave. Imali bismo doduše još štošta navesti o Mihajlovom djelovanju iz zadnjih godina njegove vlade, no to stoji usko u savezu sa onim, što ćemo morati navesti kao uvod trećemu dijelu ove rasprave, pa bi morali isto još jednom poslije ponavljati. Za to evo ovo ukratko navedosmo prijegleda radi, dok ostalo, što nam se činilo zgodnijim da izostavimo ovdje, ostavljamo za treći dio ove rasprave.

O osobnosti Mihajlovoj.

Kralj Mihajlo suviše je markatna ličnost u dukljanskoj povijesti, a da ne bi zaslužio da progovorimo koju i o njegovoj ličnosti. Da ovaj drugi dio sasvim zaokružimo, gledaćemo da dademo koliko možemo jasnu sliku o ovom znamenitom vladaru Duklje.

Po nekim momentima iz života i vladanja podsjeća nas Mihajlo na franačkoga kralja Klodviga.

---

[1]) Mansi, XX., 246., Regesta, V., cap 12. Evo papina pisma u punom tekstu:

„Gregorius episcopus, servus servorum Dei, Michaeli Sclavorum regi salutem et apostolicam benedictionem.

Cognoscat debitae tuae devotionis circa sedem apostolicam reverentia, Petrum apud vos dictum nostrum legatum adhuc ad nostram non advenisse praesentiam, suas tamen misisse litteras, quae ita vestris dissonantes existunt, quod vestram causam, seu Ragusanae Ecclesiae, penitus finire nequivimus. Quapropter Petrum Antibarensem episcopum atque Ragusanum, sive alios idoneos nuntios ad nos mittere oportet, per quos de lite quae inter Spalatenum archiepiscopum ac Ragusanum, justitia possit inquiri, ac canonice diffiniri, tuique regni honor a nobis cognosci. Tunc vero, recognita, tuae petitioni juste satisfacere, secundum quod cupimus, valebimus, ac in dono vexilli, et in concessione pallii, quasi carissimum beati Petri filium, dictante rectitudine audiemus.

Data Romae quinto Idus Januarii, indictione prima (1077).“ — Ap. Migne, Patrologia latina, CXLVIII., str. 498.

[2]) Isporedi Balan, La Chiesa cattolica e gli Slavi etc., str. 65.

Kao što je Klodvig iz male pokrajine stvorio veliku državu, tako je eto i Mihajlo iz tri županije, koje su mu iza smrti očeve pripale, stvorio tri cijele države i ujedinio ih u osobi dukljanskoga kralja (Duklju, Srbiju i neko vrijeme Bugarsku).

Prema tomu imao je i Mihajlo velike osnove kao i Klodvig. Neka niko ne smatra ovu prispodobu smiješnom i ne domeće onu: „Si parva magnis comparare licet", jer mi ne isporegjujemo ovdje megje franačke države s megjama Duklje, već principe, za koje su radili ovi vladari. A princip ostaje kvalitativno nepromijenjen bez obzira na to, da li se izvagja u velikim, malim ili srednjim dimenzijama.

Imajući ovako velike osnove, da ih ostvari, bio je skoro tako bezobziran u sredstvima kao i Franak. Tà eno vidjeli smo, kako je braću kušao maknuti iz Zete. On je znao da najprije mora Zetu ujediniti, a da to uzmogne, valjalo je braći oduzeti njihove dijelove. U početku nastoji to Mihajlo postići, koliko se dalo, lijepim načinom. No kad nije išlo inače, on to postizava najprije lukavstvom, a poslije i krivoklećem. Cijelj, za kojom je on išao, bila je lijepa i plemenita — ujedinjenje domovine, ali sredstva nijesu bila sa kršćanskoga stanovišta dopuštena. Da nije jako pazio na sredstva svjedoči i njegovo držanje u dukljansko-spljetskoj raspri, gdje je tako krivo izvjestio papu, da je papa od prvoga početka dvojio o njegovom izvještaju, pa poslao kardinala Petra da izvidi stvar. Kardinalovo izvješće potvrdilo je sumnju papinu.

Ako sve to uvažimo, onda nam se čini, da je Mihajlovo načelo bilo: finis sanctificat media. — To je načelo, koje se u privatnoga čovjeka, a osobito dobra i plemenita kršćanina ne bi moglo dopustiti, ali koje je državniku do neke granice dopušteno, još često neophodno nužno. No Mihajlo ga je malo predaleko znao dotjerati.

Uzmemo li svekoliko Mihajlovo djelovanje u cjelinu, tad nam se čini da bi Mihajlov značaj mogli raščiniti u ove sastojine: u prvom redu državnik, u drugom vojnik, a onda tek brat, kršćanin, rogjak i prijatelj.

No, odsudiv najodlučnije njegovo krivokleće, moramo priznati, da je Duklja u ono vrijeme čovjeka takih sposobnosti upravo trebala, ako je htjela da se ne izgubi. — Nije bilo do duše u redu, da je braći oduzeo njihovu baštinu; no što bi bilo postalo od Duklje, da bude svaki potomak Vojslavljev dobio jednaki dio, pa od njega napravio posebnu političku cjelinu — državu? Zar ne bi prema ovakvomu jednome „kralju" bio i najslabiji njemački duodec-knez prava velevlast? — Ali do toga ne bi bilo niti došlo, jer bi grčke vojvode bili sve jednoga po jednoga skučili pod grčku vlast. Što je Duklji preostajalo, nego da se ili utjelovi u jednu narodnu državnu cjelinu, ili da se utopi u bizantinskoj državi. Mihajlo je to odmah

shvatio, braća nijesu — za to ih je on drastičnim sredstvima podučavao. Kao državnik umio je on balansirati izmegju istoka i zapada. Kad je bilo do stiske, znao je on postati „saveznikom i prijateljem“ Bizantinaca, a ipak uz sve to uščuvati i naklonost zapada. Mihajlo — čini se — bio je i prevrtljiv i neiskren, ali to sve samo na dobrobit države. Kad je bilo nužno, on je i najveće obiteljske žrtve pridonio na oltar slobode, sreće i slave domovine — žrtvovao je sve sinove — a to je i velikodušje.

Za velike osnove, koje je htio izvesti, trebalo je i sile i krvi, pa je eto i Mihajlo ratovao. Ratovao je i kod kuće i izvan kuće. No sam — rekli bi — da nije predvodio vojsku, barem rijetko: to je prepuštao braći i sinovima.

Toliko o Mihajlu kao vladaru. Kakav je bio kao čovjek, o tom žalibože nemamo podataka, pa se ne ćemo ni upuštati u nagagjanja.

Ako sada sve u jedno uzmemo, možemo reći, da je u Mihajla bilo doduše ukora vrijednih strana, ali i velikih vrlina. No uzme li se u obzir cijelj, za koju je radio, tad mu možemo oprostiti veliki dio mana i pokloniti mu svoje simpatije.

(Nastaviće se.)

Из ботаничке оставштине Фрање Фиале.

Пише

др. **Арпад Деген.** (Будимпешта.)

Прерано се је склопио гроб над неуморним и ванредном способношћу проматрања обдареним природословцем Фрањом Фиалом, — сувише рано, а да би Фиала био могао обрадити обилни материјал, што га је неуморном сабирачком дјелатношћу кроз године сабрао био.

Покојник припадао је кругу оних позваних струковњака, који, прожети дужношћу звања, вољом за знаношћу и устрајношћу у сакупљању, разборном упорабом при руци им се налазећих средстава знадоше у најкраћем времену тако да уздигну знанствено истраживање Босне и Херцеговине, да тим крајевима с правом завиде и старије културне државе на толику напретку.

Већ од више година повјеравао би ми на детерминовање покојни пријатељ биљевни материјал, што би га у појединој сезони прикупио; могло се је предвидјети, да ће проучавање збирака из околица, камо дотле слабо кад или никад не допреше ботаничари, пружити нових података и обогатити тек у главним потезима познату флору Босне и Херцеговине и сусједних земаља, па мислим да испуњавам пријатељску дужност, што објелодањујем драгоцјене ботаничке налазе, што ми их покојник на обраду предаде.

Низ отпочињем саопћењем новог становника речених земаља и уопће балканског полуострва.

Heracleum Orsini Guss.

За флору балканског полуострва нов становник у Херцеговини.

Године 1893. открио је господин кустос Рајзер (Reiser) у вапненим понорима планине Велике Чврснице у висини од какових 1700 *m* над морем врло осебујну врсту акантуса, коју ми је Фиала у своје вријеме предао на детерминацију.

Ваљштином и храпавом одјећом још врло младих плодова подсјети ме та врста у неколико на седмоградску *Heracleum palmatum* Baumg., од које се очито разликује по мањим димензијама свих дијелова, особито пак по суровој, краткодлакастој одјећи стабљике, листовних држака и дбњих страна лишћа, па и по томе, што посве мањка бјелкасти, баршунасти индуменат. Због помањкања зрелих плодова морало се одгодити закључно детерминовање.

Двије године касније донесоше гг. Рајзер и Фиала обилан материјал ове интересантне билине са другог налазишта, Прењ-планине, а том приликом и зрелих плодова. Тачно сравњивање достављених ми ексемплара са описима досад познатих врста овог рода бездвојбено је показало, да је херцеговачка биљка идентична са *Heracleum Orsini* Guss., биљком, која је до сада позната само из Абруца. Слаже се потпуно са диагнозом Gussone-овом, што се налази у његовом тако тешко приступачном дјелу „Plantae rariores, quas in intinere per oras jonii ac adriatici maris collegit“ (Напуљ 1826.), стр. 133.; и слика на табли XXVII. тачно одговара херцеговачком ексемплару. Плодови, предочени у сл. 2, и 3., повећано су насликани, како се то разабире из текста (стр. 5.); плодови су, како Bertolini у својој „Flora Italiana“, св. III., стр. 435. сасма право наводи, у незрелом стању жљездичасто-храпави, али кашње постају потпуно глатки. Ексемплари талијански, што сам их ја сравњивао и што су потицали са класичног налазишта („In glareosis elatis montis Corno supra Assergio, legit 25. Aug. 1851. Huet de Pavillon s. no. 330“, и „In alpinis editioribus montis Corno-Gran Sasso d' Italia 2400—2500 *m* 21. Aug. 1878.“ legit Dr. E. Levier) потпуно су једнаки са херцеговачком биљком. Од сродних *Heracleum pyrenaicum* Lam. и *H. montanum* Schleich, биљка *H. Orsini* може се распознати по томе, што јој мањка баршунасти, односно мекокоси бјелкасти индуменат, затим по ванредно храпавој одјећи дбњих површина, по широком, дебљем, суровијем, с обје стране зеленом, а на дбњој страни јако наребреном лишћу, којему је обруб скоро посве округао попут руке и знатно плиће крпичаст, напокон по широкојајоликим, кратко зашиљеним лисним сегментима, те по мањим плодовима.

Имао сам прилике да видим ексемпларе из ових херцеговачких налазишта:

Велика Чврсница-планина, у вапненом понору међу Великом Косом и Бијелом Грудом, по прилици 1700 *m* над морем, августа 1893. (Рајзер); Прењ-планина, на улазу од Удбара на Тисовица-планину на подножју неке сурвале стијене, по прилици 1400 *m* над морем, у

групама са рунолистом и *Salix glabra;* у одроњеном камењу на подножју Лупоглава, Особца и Цетињца, 1600—1750 *m.* (Рајзер и Фиала 1893.). Тиме, што је ова до сада само са високог горја средње Италије позната врста откривена у Херцеговини, добива апенински елеменат на балканском полуострву, што је до сада туде био заступан по некојим врло карактеристичним типовима, интересантан прираст, а важност му се диже још и тим, што је биљка, о којој говоримо, велика ријеткост[1]).

Док су некоји апенински типови подалеко раширени по балканском полуострву, а особито према истоку и југу, нијесам до сада ништа сазнао о источнијем налазишту *Heracleum Orsini*-а.

Додуше разаслане су из Грчке Heraclee под тим именом, али грчки ексемплари, што сам их ја видио, спадају дијелом (Heldreich exicc. a. 1879. са Оета-горја) у варијетету *Heracleum Oeteum* Boiss. (Supplem. „Flor. orient.“, стр. 269.) од *H. palmatum* Baumg.-а, дијелом пак (Sintenis, Iter thessalicum 1896., бр. 1203.) у варијетету *H. Petasites* Boiss. et Heldreich (Diagn., Ser. II., бр. 2., стр. 93.) исте врсте. Од напоменутих посједује задња највеће подручје распрострањености, које се простире од Пелопонеза (Оленос-горје) преко Албаније (Корница-горје legit Baldacci 1896. бр. 357.!) до Тесалије.

---

[1]) Levier примјећује на етикетама уз своје ексемпларе: „e rarissimis“.

Dva rimska nadgrobna natpisa iz Janjine u Dalmaciji.

Priopćio

dr. **Oskar Hovorka pl. Zderas.**

1. Kad sam posjetio Gospin Škoj i crkvu zvanu Mala Gospa na suprotnoj obali u Sreseru blizu Janjine na poluostrvu Pelješcu, spazio sam megju kamenjem u kaldrmi lijevo od ulaza u crkvu jednu kamenu ploču, obrašćenu travom, dugačku 31 *cm* a široku 24 *cm*. Debljinu ove ploče nijesam mogao opredijeliti, jer je čvrsto uložena u kaldrmu, a ja ju ne htjedoh pomicati. Na hrapavoj površini usječena su u tu ploču ova 3·5 do 7 *cm* velika pismena

BOLANAM
HIC
S

Od okolnih seljaka-vinogradara nijesam mogao saznati, odakle potječe ova ploča; čini se da je nagjena negdje u blizini i da je odanle dobavljena na svoje sadanje mjesto, da se upotrebi ko gragjevni materijal. I moje dalnje istraživanje, da li je možda ovdje nagjena kakova stara grobnica, ostalo je bez izrazitog uspjeha. Crkva nalazi se usred groblja, a seljaci kazuju, da su i po svojim vinogradima češće naišli na grobnice s ljudskim kostima. Ova okolnost pa i one skupine gomila, o kojima sam ja već pisao[1]), biće da dadoše povoda onoj predaji u krugovima seljačkim, da je u prastaro doba ovdje bio nekakvi „grad". U neposrednoj blizini groblja nalazi se jedno vrelo, kraj kojeg se prije nekoliko godina, nekoliko metara daleko od crkve, našao ne baš duboko mozaik-pod, kojeg ali na žalost uništiše.

2. Nedaleko od sela Popova Luka pokraj Janjine našao sam na obronku jednog brda u ogradnom zidu vinograda Antuna Pleha ploču C. I. L. III 8447. Ona je 0·55 *m* visoka, 0·34 *m* široka a 0·11 *m* debela; gore, s lijeve strane i dolje zaokvirena je profiliranim obrubom. U dônjoj trećini prelomljena je. Natpis je 0·39 *m* visok i 0·275 *m* širok; pismena se odozgo na niže postepeno umanjuju. Ploču je našao prije više decenija

[1]) „Die Steinhügel (Gomilen) von Janjina" u „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien", god. XXVIII., sv. 1.

djed sadanjeg vlasnika ovog zemljišta u blizini mjesta, gdje se sada nalazi. To zemljište bijaše onda zarašćeno šikarom, pa se tek kasnije krčenjem pretvorilo u vinograd. Vele, da se tada nije našlo ljudskih kosti, već da se je iskopala samo nekakva kamenita kruglja, koja da je bila upravo posuta sitnim pismenina. Nikako se nije mogla naći ova kruglja. Od ploče načinio je onda Anto Pleho snimak, koji se potpuno podudara s originalom. Po njemu glase 5. i 6. redak, koji su sada već djelomice oštećeni ovako:

MISERQVIFILI
VMPERDEDIAN

Zbog strahovanja, da bi taj kamen mogao nanijeti štetu kući u Janjini, prenesoše ga opet na mjesto gdje se je našao i polože ga vodoravno u onaj ogradni zid. Kamen je pukao, kad su ga vukli u luku trstensku, da ga ondje čitaju na nekakvoj grčkoj lagji, jer su držali, da je natpis grčki i da označava mjesto, gdje će biti zakopano blago.

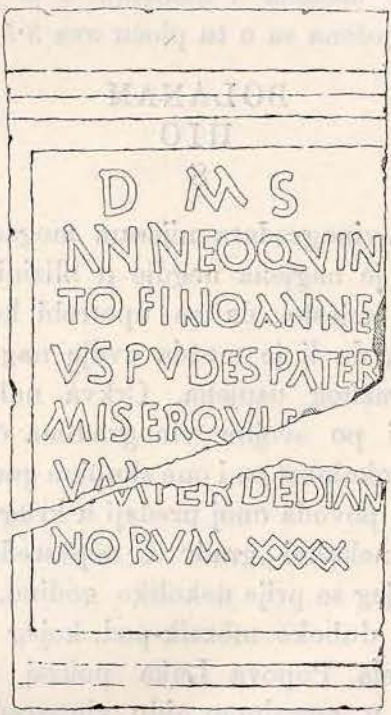

Natpis, koji je prikazan u ovoj slici po snimku, dostavljenom bos.-herceg. zemaljskom muzeju, objelodanio je učitelj St. Dragon u „Boll. Dalm.“, IV., str. 162., br. 51. svakako bolje, nego B. G. Jasprica na istom mjestu V., str. 34.

D(is) M(anibus) s(acrum). Ann(a)eo Quinto filio Ann(a)eus Pude(n)s pater miser, qui f[ili]um perdedi annorum XXXX.

Прилози к познавању фауне трихоптера и неуроптера Босне и Херцеговине.

Пише

проф. **Фрањо Клапалек**

у Витингау-у.

(Са једном таблом.)

Предговор.

Вршим најугоднију дужност, када овиме изразујем своју особиту захвалност бос.-херц. зем. музеју на љубежљивости, којом ми је повјерио задаћу, да испитам и обрадим музејски материјал трихоптера и неуроптера, што га је понајвише сабрао г. кустос Виктор Апфелбек. Резултату својих испитивања додао сам имена налазишта (означивши их знаком усклика) оних врста, што сам ја при екскурзијама у јулу и аугусту 1897. у реченим земљама сакупио; тако су у овој краткој расправи садржане све из Босне и Херцеговине до сада познате трихоптере и неуроптере. Што се тиче саме фауне трихоптера, држим да је најближа фауни швицарској, премда Босни и Херцеговини по својој прилици мањкају високо-алпинске врсте. Али је босанска фауна свакако врло занимљива и вриједна најинтензивнијег проучавања.

Витингау, у марту 1899.

I. TRICHOPTERA.

A. Inaequipalpia.

1. Phryganeidae.

Neuronia Leach.

ruficrus Scop. Трескавица, Вучја лука; на оба мјеста врло се често нађе; неколико их са Врела Босне, из Илице, Сарајева (Winneguth.), Лукавице.

reticulata L. Дервента, један ♂.

clathrata L. Дервента, много их сакупио Hilf.

Phryganea L.

grandis L. Један пар из Дервенте. Оба комада имају врло свјетлу боју, пипци су жуто-смеђи, на крају свакога чланка тамно-смеђ колут. И тицала су жуто-смеђа, а само због смеђе длакавости изгледају тамнија. Колутићи на предњим ногама, што су иначе црни, само су тамно-смеђи и доста слаби. Бијела боја на крилима особито је код ♀ веома примјетива и јако развијена. Анални привјесци неодаљују се у ничем од типуса.

varia F. Једна ♀ из Домановића.

minor Curt. Дервента, два ♂, једна ♀! Илиџе (Apfelb.), једна ♀.

2. Limnophilidae.

Grammotaulius Kol.

atomarius F. Дервента, Рујиште, Требиња-горје, Клековача, Јајце-Језеро.

Glyphotaelius St.

pellucidus Retz. Дервента (Hilf), пет комада типичне боје.

Limnophilus Leach.

rhombicus L. Гацко, Сарајево, Илиџе (Apfelb.), Брајчин лаз, Дервента (Hilf).

flavicornis F. Дервента, Требевић, Баба-планина.

marmoratus Curt. var. *nobilis* Kolti. Рујиште (један ♂), Гацко (једна ♀).

flavospinosus Stein. Рујиште, један ♂.

lunatus Curt. Сарајево, Гацко, Јабланица, Рујиште, Јајце-Језеро.

ignavus Mc. Lach. Врело Босне ♂ ♀, Требевић (Winnegth.) ♂.

centralis Curt. Трескавица, једна ♀.

vittatus F. Требевић! Сарајево, Илиџе (Apfelb.), Дервента, Требиња-горје.

auricula Curt. Дервента (Hilf), Требиња-горје.

griseus L. Јабланица, Вучја лука, Дервента (Hilf), Игман, Сарајево, Врело Босне, Илиџе (Apfelb.), Рогатица!

bipunctatus Curt. Требиња-горје, Дервента (Hilf), Бјелашница-планина (Apfelb.), Вучја лука, Требевић, Сарајево, Илиџе (Apfelb.).

extricatus Mc. Lach. Дервента, Врело Босне.

sparsus Curt. У музејској збирци без назначења налазишта.

fuscicornis Ramb. Дервента, један ♂.

Phacopteryx Kol.

brevipennis Curt. Један ♂ из Дервенте. Тај ексемплар потпуно се слаже са реченом врстом по живчевљу и форми аналних привјесака, али је много већи (размак крила 27 *mm*), много свјетлији, тијело је црвенкасто жуто-смеђе, на полеђици је слабо тамније, а предња су крила немало као слама жута. И гранулација крилних мембрана није тако истакнута ко у ексемпларима моје збирке; уопће изгледа посве ко *Anabolia*. Унаточ томе одалечењу не жацам се, да тај једини, али добро очувани ексемплар смјестим у поменуту врсту, јер се сви дају разјаснити јужним налазиштем. Најзанимљивије је пак, што је то најјужније нађени ексемплар ове врсте. Mc. Lachlen констатује у својој „Monographie“, да му није познато, да се нађе јужније од Белгије, па од тада (колико ја знам) није јужније ни сабиран. Па и у Швицарској не може се наћи, премда ова има доста сличну фауну са Босном. Што се та врста није јужније нашла, разјашњујем си њеном великом ријеткости.

Stenophylax Kol.

infumatus Mc. Lach. Јабланица, Јајце-Језеро.

nigricornis Br. var. *elegantulus* Klp. Лако га је разликовати од типичне форме по јако истакнутим свјетлим пругама на тамној основној боји крила. Читав низ ексемплара са Врела Босне 16. маја, и Требевића (Winnegth.).

luctuosus Piller. Знатан број ексемплара из Илице и са Врела Босне (Apfelb.), са Игмана, на којима је такођер опрјека јасних пруга са тамном основном бојом јача, него ли код наших нормалних ексемплара.

pallidus n. sp. Спада у скупину *stellatus*-а, те је у боји тијела и крила посве слична *St. rotundipennis*-у. Дискоидална станица у обих крила нешто је дуља од дршка њихова.

У ♂ је стражњи руб задњег дорзалног колутића само слабо изрезан, а у средњем дијелу посут је црнкастим бодљикама; али ове нијесу тако густе, нити чине два онако видљиво омеђена мјеста, као у *St. rotundipennis*-а, већ су оба црнкаста мјеста сувисла и сачињавају пјегу, која је сведено заобљена, црнкаста, а у средини нешто бјелкаста. Горњи анални привјесци су додуше малени, али се ипак виде; једноставни су, гледајућ их са стране дугољасти, оздол правни, озгор при крају у сподоби лука устројени; озгор

изгледају ко увенце са дугољасто-јајоликим обликом. Средњи привјесци су црно-сјајни, панцасти, полеђице размичу се.

Постранн дијелови деветога сегмента велики. Трбушна страна шестог и седмог колутића има један јак зуб, који стоји на шестом нешто иза средине прстенове дужине, а на седмом пред стражњим рубом, а постранце прелази у попрјечну шипку, јако испупчену и са отражњим рубом паралелну те сличну сегментној сектури. Доњи привјесци су троугли са конкавно сведеним горњим рубом, те постранце изгледају прилично оштро зашиљени, нијесу али на вршку извучени, нити поново одебљали, нити су црни, већ су посве исте боје као и постранични дио деветога сегмента. И одоздола их гледајући имају троугли облик и прама гори завинут; код оба погледа, са стране и одоздол, подсјећају на хомологне привјеске скупине *concentricus*-а. Одозгор им је лик дугољаст, са скоро истосмјерним постраним рубовима, издубљен, а на тупом вршку прама гори завинут; близу основе уздиже се на унутрашњој страни један јак, на шиљку црни конички зуб, а примјећује се, да је тај шиљак и у постраном лику уздигнут над основом доњих привјесака. Цијели апикални дио привјесака обрасао је густим дугим длакама. Уклоп пениса досиже скоро до шиљка пениса, који се на шиљку цијепа на двије ромбичне крпице.

У ♀ је осми сегменат посве нормално развијен, те има праван стражњи руб. Сполни отвор, који се налази на стриктури између осмог и деветог трбушног прстена, јако се истиче; оне три крпице субгениталне плоче кратке су, али широке; постране су ромбичне, средња је на стражњем рубу понешто срцолико изрезана. Супрагенитална плоча је велика, налик на свод, доље је јако издубљена у сподоби здјеле, озгор је сведена. Девети је колутић потпуно затворен, озгор јако изрезан а у средини изровашен, по странама избачен, а на трбушној страни само слабо у сподоби свода удубљен. Цијели је сегменат озгор и оздол нешто стиснут, тако да му је горњи промјер нешто већи. На стражњем отвору сегмента са сваке стране вири по један коничан, кратком длаком обрасао привјесак, којега основни дио прелази прама доље у нутарњу плоху деветога колутића, а прама гори у кратку супра-аналну плочу. Анални привјесци сачињавају тако рекући постране наборе десетога прстена, који је уметнут у девети сегменат.

Што се тиче односаја сродности ове врсте, не гледећ на велику вањску сличност њену са *St. rotundipennis*-ом, држим, да најближе стоји *St. luctuosus*-у Piller. На то упућује облик генитал-

них привјесака не само код мушког, него још више код женског спола. То је врло добра врста, која се лако да распознати.

pennistus Mc. Lach. Дервента, Иван.

vibex Curt. један ♂ Сарајево (Apfelb.), Иван-планина (Apfelb.), Мујо Хатић (шпиља Крбљина, 9. августа 1898.).

mitis Mc. Lach. Три ♂, двије ♀ са Ивана. Ексемплари се потпуно слажу са описом, тек су нешто већи од оригиналног ексемплара, али не досегну величину примјерака из Шпањолске и Француске, јер имају код ♂ 32 *mm*, код ♀ 35 *mm* крилног размака.

Micropterna Stein.

sequax Mc. L. Два ♂ из Дервенте.

lateralis St. Оба спола из Дервенте (Hilf).

testacea P. Седам ♂ и три ♀ из Дервенте и један из Сарајева. Сви ексемплари су типично развијени и имају на стражњим тибијама четири оструге. Премда сам женке тачно прегледао те сравнио са женкама *St. mucronatus*-а, ипак ми није било могуће да пронађем разлику између обих. У хабиту могли би можда мањи и виткији облик и тамније, више смеђе стране месоторакса послужити као знак ♀ *Micropterna testaceae*-е.

nycterobia Mc. Lach. У музејској збирци налази се читав низ ♂ и ♀ ексемплара из Илиџе, Дервенте, са Ивана, Требиња-горја и из Јабланице. Сви су типично развијени.

Halesus St.

tesselatus Rb. Илиџе, једна ♀.

digitatus Schrk. Билек, једна ♀.

uncatus Br. Пазарић (долина Крупе, 3. новембра 1898. Apfelb.).

Drusus St.

bosnicus n. sp. Глава црна, жљијезде затилка црвено-смеђе; торакс сјајно-црн, жлијезде на пронотуму и простернум црвено-смеђи. Абдомен црно смеђ са свјетло-смеђим постраним цртама. Косматост главе сприједа црно-смеђа, отрага и на пронотуму жуто-смеђа. Пипци црни, тицала и ноге жуто-смеђе, бедра црна, ноге прама шиљку црнкасте. Предње ноге црно-смеђе са дугом, доста ријетком длаком; жилице јако избочене, тамно-смеђе; субкостално поље и

птеростигма увијек су тамније; каткада је и поље између друге гране горњег и доњег кубитуса, затим обадвије базалне станице и посткостално поље примјетно тамнији од остале мембране; и на апикалном рубу на завршетцима жилица изгледају крила тамнија. Дискоидална станица мало дуља од свог дршка; пете апикалне рашље упадно кратке и малене. Стражња крила сприједа слабо смеђе-бојна. Горњи угао дискоидалне станице скоро оштар и уједно је вршак шиљасте, уске прве апикалне станице, друга апикална станица проширујућа, при основи крива; трећа је много дуља, шиљаста, четврта јако оштра, а пета врло шиљаста и најдуља. Наборна бразда има црне длаке.

У ♂ има осма дорзална плоча пред стражњим рубом црно, сјајно мјесто, густо посуто испупченим пикњама, које је сприједа у средини изрубљену, а по странама на стражњем рубу сегмента до основе горњег привјеска извучено. Горњи привјесци су малени, имају ширу основу, па су онда према доље нешто извучени и према унутра завинути. Средњи привјесци (анални уклоп) преустројени су у поткови слични избочак (бедем), који вири између горњих аналних привјесака, а отворена му је страна према доље обрнута. Дорзална страна расцијепана је дуж цијеле дужине у средишњој црти, спљоштена, на ванјској страни нешто угласто извучена, сјајна и посута испупченим пикњама. (Тај дио одговара „two oval elongate black and punctate lobes“ у *Dr. monticola.)* Девети сегменат је узак. Доњи привјесци јако су развијени, постранце троугли, понешто према гори завинути и на вршку заобљени. У лику са стражње стране опажа се, да су на унутрашњој страни у сподоби чуна издубљени. Сполни орган мужјака обичне је форме дотичног рода.

У женке је девети сегменат јако покраћен и са сваке стране видљив само као уска пруга, која је на трбушној страни до темеља расцијепана. Међу обим постраним дијеловима сегмента налази се на стриктури осмог и деветог трбушног прстена велики сполни отвор са јако извученом суб- и супра-гениталном плочом. Прва је двокрпа, са стране троугла, озгор састоји од двије дугољасте, заобљене крпице, које су шиљцима нешто једна према другој завинуте. Супрагенитална плоча је велика, по страни четвероугла, озгор јајолика, а одоздол издубљена у сподоби здјеле. Над њом је затков сегменат, који је по страни нешто извучен, па тиме постранце изгледа ко трокут са тупим угловима. Тај сегменат је обично црвено-смеђ, генитална плоча жута, или бар

увијек примјетно свјетлија од осталог завршетка затка. Размак крила 24—26 *mm.*

Анални привјесци те врсте показују велике сличности са хомологним дијеловима *Dr. monticola*, те се не бих смио усудити да их опишем као посебну врсту, да није разлика у боји и у облику дискоидалних станица тако очита; и облик горњих привјесака нешто је различит.

Илиџе и Врело Босне (Apfelb.), Пазарић, долина Крупе, 3. новембра 1898. (Apfelb.).

Ecclisopteryx St.

guttulata P. Иван, двије ♀.

Chaetopteryx St.

fusca Br. Овамо убрајам три комада из Ледића (два ♂, једну ♀) и четири комада из Пазарића, долине Крупе (3. новембра 1898., Apfelb.).

major Mc. Lach. На Цреполском код Сарајева (Apfelb.).

Chaetopterygopsis Stein.

Apfelbecki n. sp. Хабитуелно посве слична *Chaetopteryx*-у. Полеђе трупа тамно-смеђе, жлијезде затиљка, пронотум и двије истосмјерне црте на месонотуму смеђе-црвене; лице, трбушна страна затка и вршак му такођер смеђе-црвени; црвенкасти су и стражњи рубови задњег сегмента. Пипци тамно-смеђи, према основи нешто црвенкасти, тицала смеђаста. Глава и пронотум имају дуге, црвено-смеђе длаке. Мембрана средњих крила је сиво-смеђа са разговјетно тамнијим жилицама; само коста, особито према основи, свјетлија. Усправно стојеће длака црнкаста, особито на основи дуга. Жљездице крила у један до четири реда поредане. Стражња крила субхијалина, према вршку тамнија, са разговијетно тамнијим ребарцима и сивим ројтама. Ноге смеђе-црвене са црним бодљикама; стражња четири стегна црно-смеђа, стопала према вршку тамнија, а задњи им чланак тамно-смеђ.

У ♂ је трбушна страна петог до осмог сегмента у средини нешто уздигнута, те ту обрасла јаком длаком. Доњи постранн угао осмога затковог колутића избачен је у јак, чункаст, дуг, на вршку црнкаст трн. Испод танког и нешто прозирног обода

задњег свода полеђа провирују два посве мала шиљка, те држим да су то избачени кутови десетог затковог колутића. Горњи привјесци смјештени су врло далеко према трбушној страни, те долазе одмах изнад постраничне бодљике осмог сегмента. Гледећ их са стране кратки су и само мало истакнути; руб им је обрасао кратким, крутим, тракасто сврстаним длакама. Одоздол изгледају шкољкасто издубљени, те се може разговијетно примијетити, да својим дȏњим рубом директно прелазе у црне и сјајне средње привјеске; ови су широки, на вршку тупи, размичу се од средње црте на обје стране и узлазно, те су на крају нешто завинути. Дȏњи анални привјесци су по страни троугли и извађени у туп шиљак, вањска им је страна густо обрасла дугим чекињама. Пенис је дуг и врло јак, жуто-смеђ, према основи тамнији, према вршку примјетно сужен и при крају тупо зашиљен; дȏња му је плоха шиљата. Уклоп му се не опажа.

Дуљина трупа 9 *mm,* раскриљеност 25 *mm.* ♀ непозната.

Наша врста се са јединим до сада познатим родом *Chaetopterygopsis*-а слаже у броју оструга, нерватури крила, облику пениса и понешто у устројству средњих привјесака. Од тога рода посве се али разликује устројством задњег свода леђа те бодљикастим постраничним продуљењем осмог колутића, затим својом величином и бојом, те аналним привјесцима, тако да сам и на темељу јединога ми предлежећег ексемплара мирне душе могао описати врсту.

Ледићи код Сарајева (Apfelb.).

3. Sericostomatidae.

Sericostoma Latr.

Schneideri Kol. Столац, Домановић. К тој врсти прибрајам седам комада (три ♂ и четири ♀), који се с њеним кратким описом слажу, а по својим пипцима спадају у скупину *A.* рода *Sericostoma.* Смеђи колутићи на тицалима тако су слаби, да пипци изгледају скоро једнобојни те прије показују на *S. flavicorne,* премда ова, како је то сада Mc. Lachlen показао, има знатно другачији уклоп пениса.

timidura Hag. Пет комада (четири ♂, једна ♀) Илиџе, Врело Босне, Сарајево, Лукавица, свих пет са јако наколућеним пипцима.

Notidobia St.

iliaris Kolti. Илиџе, Врело Босне, Сарајево, Дабравина, читав низ ексемплара.

Goëra Lead.

pilosa F. Сарајево (једна ♀).

Silo Cart.

piceus Br. Дабравина (по један ♂ и ♀). Илиџе (Apfelb.) ♂ ♀, Сарајево (Winnegth.) ♂.
pallipes F. Низ ексемплара из Илиџа, са Врела Босне (Apfelb.) и Лукавице (Winnegth.).

Brachycentrus Curt.

montanus Klp. Једна ♀ Лукавица (Winnegth.).

Microsema Mc. Lach.

minimum Mc. Lach. Дрина код Горажде!, један ♂ Сарајево (Winnegth.).

Lepidostoma Rb.

hirtum F. Горажда!

B. Aequipalpia.

4. Leptoceridae.

Beraea St.

pullata Curt. Врело Босне ♂, Сарајево (Winnegth.) ♀.
articularis P. Поток Бистрик код Сарајева.

Odontocerum Leach.

albicorne Scop. Сарајево, Дервента. Поток Бистрик код Сарајева! Велик низ ексемплара из Илиџа, са Врела Босне и Требевића (Apfelb.).

Leptocerus Leach.

nigronervosus Retz. Јабланица, један ♂.
aterrimus St. Сарајево, Јајце-Језеро.
bilineatus L. Сарајево, Јајце-Језеро, поток Ракитница код Рогатице!
albifrons L. Извор Јасенице код Мостара!
? dissimilis St. Јајце-Језеро. Једна ♀ врло лоше очувана.

Mystacides Latr.

nigra L. Сарајево, Дервента.
azurea L. Сарајево, Илиџе, Јајце-Језеро.

Adicella Mc. Lach.

reducta Mc. Lach. Илиџе, поток Ракитница код Рогатице!

5. Hydropsychidae.

Hydropsyche P.

pellucidula Curt. Илиџе; низ ♂ и неколико ♀ ексемплара из Сарајева (Winnegth.), Пазарића, долине Крупе (Apfelb.) и Лукавице.
saxonica Mc. Lach. Сарајево, Гацко (! само женке).
instabilis Curt. Домановић, Бистрик код Сарајева!, Ракитница код Рогатице!, Неретва код Мостара! неколико врло лијепо обојених комада из Сарајева (Winnegth.).
mostarensis Klp. Мостар!
nervosa n. sp. Сарајево.

Тијело не мало црно, само је *scutellum mesonotum* жуто-црн. Пипци исте боје као и тијело; сваки им чланак при основи црвено-смеђ, по чему изгледају у извјесном положају косе црте слабо означене. Тицала црно-смеђа. Сви бокови црни, стегна црнкаста, гољенице сиве, стопала према вршку опет тамнија, предња скоро црна; уопће су предње ноге тамније од стражњих. Предња крила уска, према вршку постепено проширена, вршак им је врло шиљаст; она су сиво-смеђа; нерватура је тамнија, јака, промјер и стражња грана горњег кубитуса много јача од осталих уздужних жилица; апикални руб разговијетно тамнији, а све попрерне жилице разговијетно тамније обрубљене. Мембрана крила обрасла је густом али кратком длаком, која је на пољима жуткаста а на жилицама смеђа. Стражња крила сивкаста, жилице тамније, особито појачана базална половина субкосте и радиуса. Птеростигма знатно је тамнија. И стражња крила су обрасла саразмјерно густим, али знатно финијим сиво-смеђим длачицама. Ројте тамно-смеђе, особито при аналном куту дуге.

У ♂ је дорзална плоча кратка, изгледа постранце озгор пред крајем дубоко изрезана, оздол изгледа прилично уска, дугуљаста,

по странама у сподоби лука изрезана, према вршку сужена и ту жљебасто удубљена; та удубина указује се у профилу на отражњем рубу као мален изрезак. Рубови су особито пред дршком обрасли крутим чекињама. Доњи привјесци изгледају са трбушне стране некако у другој петини јако сужени, па се онда опет кијачасто проширују; други им чланак кратко-чункаст. Пенис тамно-црвено-смеђ, танак, при крају на другој страни јако проширен, а на самоме вршку правно и сасма пљоснато заобљен; колико је сполни орган видљив не могу да нађем антеапикално проширење. ♀ непозната.

Та се врста већ хабитуелно различном указује те сјећа својом тамном и јако испупченом нерватуром на *Leptocerus nigronervosus*-а. Па и осталога тијела тамне боје, конични облик другог чланка доњег аналног привјеска и облик пениса су врло карактеристични.

lepida Pid. Миљацка код Сарајева!

Diplectrona Westw.

atra Mc. Lach. Дабравина, Бистрик код Сарајева! Сарајево (Winnegth.) један ♂, Требевић (Apfelb.)

Philopotamus Leach.

montanus Donor. Дабравина! (Apfelb.). Врло велики ексемплари, а на стражњим им крилима нема ни трага рубним пјегама.

Wormaldia Mc. Lach.

triangulifera Mc. Lach. Гораждa! Дабравина. Ексемплари са задњега мјеста посве се слажу са мојим комадима из Ческе, само су много већи (раскриљеност 18 *mm*). Косматост је врло лијепо златножута.

Polycentropus Curt.

flavomacutatus P. Рогатица! Гораждa!

multiguttatus Cr. Рогатица!

excisus Klp. Овамо убрајам три комада (једног ♂, двије ♀) из Сарајева (Winnegth.) са само маленом сумњом, јер облик средњих привјесака изгледа нешто преиначен, пошто је мушки сполни орган

јако извучен. Он има на вршку двије јаке куке, према гори завинуте.

Holocentropus Mc. Lach.

stagnalis Abarda. Дервента.

Tinodes Leach.

Waeneri L. Сарајево, један ♂.
Braueri Mc. Lach. Мостар!
unicolor Pict. Бистрик код Сарајева! Рогатица! Гораждa!
Rostoki Mc. Lach. Сарајево, Бистрик!
pallidula Mc. Lach. Бистрик, Сарајево!

Lype Mc. Lach.

phaeopa St. Сарајево.

Metalype Klp.

fragilis Pict. Илиџе, Сарајево, Миљацка код Сарајева! Рогатица! Гораждa!

Psychomyia Latr.

pusilla F. Миљацка и Бистрик код Сарајева! Јасеница врело код Мостара!

6. Rhyacophilidae.

Rhyacophila P.

torrentium F. Иван, један ♂.
nubila Zett. Сарајево, једна ♀.
Pascoei Mc. Lach. Јабланица, један ♂.
septentrionis Mc. Lach. Хан Бегов, један ♂, Бистрик код Сарајева! Поток Гламоч код Гораждe! Једна серија од ♂ и ♀ ексемплара из Пазарића. Долина Крупа (Apfelb. 3. новембра 1898.); ексемплари су необично малени; један од њих има само 20·5 *mm* раскриљености.
hirticornis један ♂ Вучја лука (Apfelb.).
tristis Pict. Ракитница код Рогатице! Сарајево (Winnegth.), једна ♀.
Meyeri Mc. Lach. Бистрик код Сарајева! неколико ♂ и једна ♀, Пазарић, Крупа дол. (Apfelb., 3. новембра 1898.).

Agapetus Curt.

laniger P. Илиџе, једна ♀.

7. Hydroptilidae.

Allotrichia Mc. Lach.

pallicornis Eat. Горажда!

Hydroptila Dalm.

sparsa Curt. Мостар (на Неретви и врелу Јасенице)!
occulta Eat. Врело Бунице код Мостара!

Oxyethira Eat.

falcata Mort. Врело Јасенице код Мостара!

II. PANORPATA.

Panorpa L.

alpina Rb. Сарајево, Иван, Клековача, Требевић код Мостара!
germanica L. Сарајево (Winnegth.), Дервента, Иван, Јабланица, Бјелашница-планина, Хан Бегов, Требевић код Сарајева! Горажда!
communis L. Дервента, Јајце-Језеро, Рогатица! Горажда! Сарајево (Winnegth.), Врело Босне.

Boreus.

Westwoodi. Иван-планина, сабрао Apfelbeck у новембру сијањем у наслагама лишћа.

III. NEUROPTERA.

Raphidia L.

flavipes Stein. Долина Миљацке, Сарајево (Winnegth.), Гацко, Билек, Јабланица, Рогатица!
ophiopsis L. Дервента, Иван, Моско, Рујиште, Домановић, Требевић.
xanthostigma Scham. Дервента.

Sialis Latr.

lutaria L. Јабланица, Сарајево, Илиџе (Apfelb.), Јајце-Језеро, Дервента.
fuliginosa P. Сарајево, Дервента (Hilf), Јабланица, Трескавица, Лукавица, Илиџе, Врело Босне (Apfelb.).

Osmylus Latr.

maculatus F. Дабравина, Подорошац, Иван, Дервента (Hilf), Кључ, Хан Бегов, Бистрик код Сарајева! Горажда, Лукавица, Сарајево (Winnegth.).

Coniopteryx Hal.

psociformis Curt. Рогатица!
lactea Wesm. Требевић код Сарајева! Рогатица! Горажда!
aleyrodiformis St. Рогатица!

Micromus Ramb.

paganus L. Требевић, Јабланица.
variegatus F. Сарајево (Winnegth.).

Megalomus Ramb.

hirtus L. Иван, Требевић код Сарајева!

Hemerobias L.

elegans St. Домановић.
concinnus St. Рогатица!
inconspicuus Mc. Lach. Рогатица!
nitidulus F. Рогатица!
micans Oliv. Требевић, Рујиште, Рогатица! Горажда!
humuli L. Дервента, Рогатица! Горажда!
pini St. Требиња-планина, Требевић, Сарајево.

Hypochrysa Hg.

nobilis Heyd. Иван.

Chrysopa Leach.

vulgaris Schn. Илиџе, Сарајево! Јајце-Језеро, Иван (Apfelb.), Билек, Дервента, Рогатица! Горажда! Мостар!
microcephala Br. Рогатица! Горажда!
tenella Schn. Иван, Требевић код Сарајева! Горажда! Мостар!
aspersa Wesm. Јабланица, Билек, Сарајево! Рогатица! Горажда!

Сарајево (Winnegth., 12. септембра 1898.) четири комада, од којих је један врло јако ишаран па и на тјемену са двије пикње.

Код тријух осталих је црна шара слабија, па и попрјечне жилице у крилима нијесу тако црно обојене. Код једног од њих и пикње на једном крилном чланку се распознају.

ventralis Curt. Требевић код Сарајева! Рогатица!

alba L. Гораждa! Сарајево (Winnegth.).

flavifrons Br. Јабланица, један комад Сарајева (Winnegth.), 12. септембра 1898. На пронотуму љубичасто-смеђа шара смањила се је на само двије ромбичне пјеге. Попрјечне жилице понајвише на оба краја кратке и цркасте, некоје само на једном крају; степенасте жилице (четири у унутрашњем, седам у извањском реду) посве црне.

flava Scop. Сарајево.

septempunctata Wesm. Гораждa! Дервента.

abbreviata Curt. Домановић, долина Миљацке код Сарајева! Сарајево (Winnegth.).

perla L. Дервента, Клековача, Иван, Требевић код Сарајева!, долина Миљацке! Рогатица! Гораждa!

tricolor Br. Рогатица.

Myrmeleon L.

formicarius L. Рогатица, Гацко, Игман, 18. јула 1898. (Winnegth.).

europaeus Mc. Lach. Сарајево.

Formicaleo Leach.

tetragrammicus F. Сарајево, Домановић, Јајце, Мостар!, Игман, 19. јула год. 1898. (Winnegth.).

Creagris Hg.

plumbeus Oliv. Мостар!

Macronemurus Costa.

appendiculatus Latr. Мостар!

Palpares Ramb.

libelluloides L. Херцеговина.

Ascalaphus F.

macaronius Scop. Требевић, Вишеград (Apfelb.), Дервента (Hilf).

РАЗЈАШЊЕЊЕ СЛИКА.

1.— 3. ***Stenophylax mitis*** Mc. Lachl. ♂ 30 : 1.
1. Завршетак абдомена постранце.
2. Исто одотрага.
3. Исто с леђа.

4.—11. ***Stenophylax pallidus*** nova species.
4. Завршетак ♂ абдомена постранце 14 : 1.
5. Исто одотрага.
6. Исто с леђа 14 : 1.
7. Горњи привјесци постранце 19 : 1.
8. Горњи и дôњи привјесци одозгор 19 : 1.
9. Мушки сполни орган 30 : 1.
10. Завршетак ♀ абдомена постранце 30 : 1.
11. Исто одозгора 14 : 1.

12.—16. ***Drusus bosnicus*** nova species.
12. Нерватура.
13. Завршетак ♂ абдомена постранце 30 : 1.
14. Исто одозгора 30 : 1.
15. Дôњи привјесци са трбушне стране 30 : 1.
16. Завршетак ♀ абдомена постранце 30 : 1.

17.—18. ***Chaetopterygopsis Apfelbecki*** nova species ♂ 30 : 1.
17. Завршетак ♂ абдомена постранце.
18. Исто одотрага.

19.—20. ***Hydropsyche nervosa*** nova species ♂ 30 : 1.
19. Завршетак ♂ абдомена постранце.
20. Исто са трбушне стране.

Уз чланак „Прилози к познавању фауне трихоптера и неуроптера Босне и Херцеговине“.

Табла.

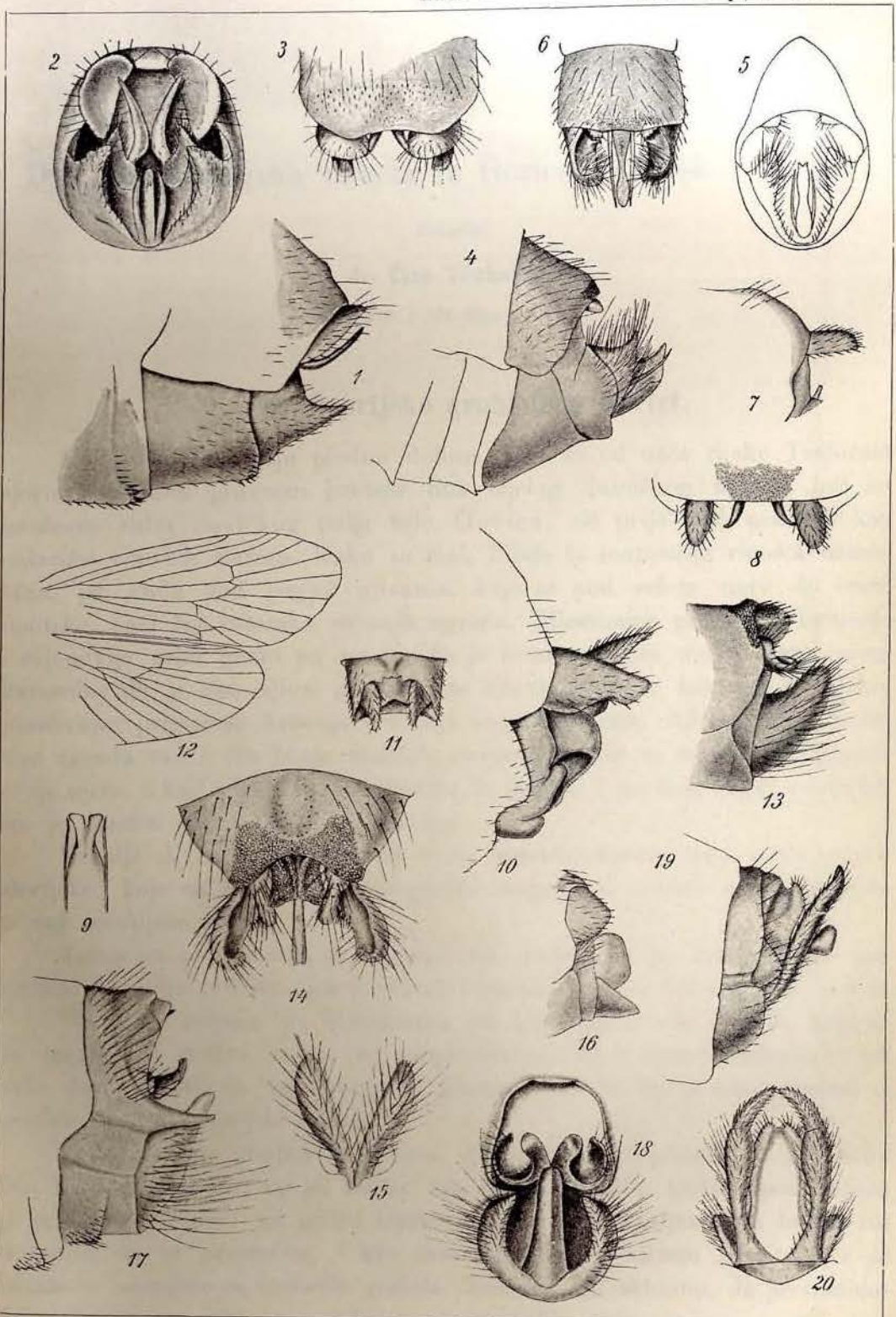

Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (ljubuškog kotara).

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka.**

(Sa 2 table i 122 slike u tekstu.)

I. Prehistorijsko grobište u Gorici.

Na sjevernom kraju plodne doline, koja se od ušća rijeke Trebižata sjeverozapadnim pravcem proteže duž cijelog ljubuškog kotara, leži na istočnom rubu Sovičkog polja selo Gorica, od prije već poznato kao nalazište rimskih starina. Kako se čini, bijaše to znamenita rimska naseobina, jer kuda god pogješ njivama, koje se pod selom steru do ceste imotske, naći ćeš ostataka rimskih zgrada. Mjestimice prosuto je kamenje i crjepovlje tako gusto po zemlji, da je težaku prava muka orati ralom kamenito tlo, a oko njiva poredaše se čitave gromile kamenja i opeka, posabrane prigodom krčenja i oranja ovog zemljišta. Ali ne samo podrtine zgrada već i sila božja rimskih novaca nalazili bi težaci, obragjujući svoje njive, a kad i kad bi ralo izbacilo iz zemlje i po koji drugi predmet, što je zaostao iza rimskih naseljenika.

Važnije u mnogome vidu od ovih rimskih starina jesu neke prehistorijske, koje su u zadnje dvije godine nagjene u Gorici, te su dospjele u naš zemaljski muzej.

Važne su svojim obiljem a i oblicima, kojima se po dosadanjim iskustvima na polju prehistorijskog istraživanja ne bismo u Hercegovini nadali.

Tik kuće seljaka Ive Kapurala, na pristranku brda Lemiša, koje se tu uspinje iz doline, nalazi se njiva istoga seljak. Orući nalazio bi on vrlo često predmete od bronca i gvožgja, te bi ih pomno sabirao i pošiljao u naš zemaljski muzej.

Prošle godine pogjem u Goricu, da razgledam i istražim to nalazište. Ivo Kapural razložio mi je, koliko mu bijaše moguće, prilike, pod kojima je predmete nalazio, ali pošto bijaše na njivi žito posijano, ne htjede mi dozvoliti da ju pretražim, i ako sam mu nugjao odštetu za žito, jer se bojaše — nerodice za budućih godina. Tek sam ga sklonuo, da pretražimo bar ono mjesto, gdje je u zadnje vrijeme našao neke starine.

Ta njiva bijaše u prastaro vrijeme grobište, puno ljudskih kostura, ukopanih sad dublje, sad pliće. Grobovi ne bijahu obilježeni na površini niti gromilom ni inim biljegom; — to su dakle grobovi, koji se označuju imenom „ravnih“ grobova (Flachgräber). Dakako da Kapural orući nije pazio, kojim redom leže okosnice i kako je uza njih ležao obilni nakit. Samo na gornjem rubu njive, od prilike na sredini upozorio me je na garište, te je pristao da se to mjesto, na kome je žito i onako slabo uspijevalo, još jednom pretraži. Gornje je slojeve već prekopao u namjeri, da povadi obilne kamenice, pa je prigodom ovom našao mnoge one, u muzej spremljene predmete. Ja sam prije svega dao pažljivo probrati

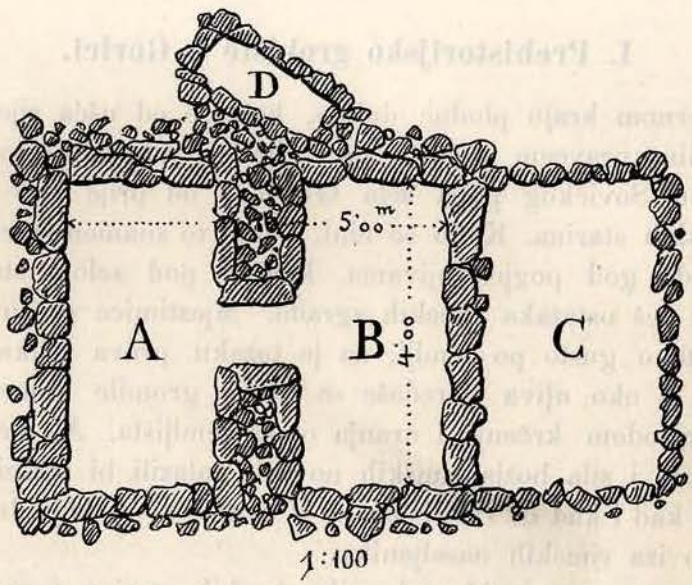

Slika 1. Predhistorijsko grobište u Gorici.

zemlju te sam našao cijelu seriju predmeta, kojih Kapural nije bio opazio. Onda tek dadoh se na istraživanje nižih slojeva na ovom mjestu, te se u brzo uvjerih, da je ona sila kamenja, što ih je vlasnik sa površine njive istrijebio, podor stare jedne gragjevine, kojoj se temelji u dubljim slojevima zemlje posve dobro sačuvaše. Osobito u gornjem kraju njive bijahu temelji duboko utonuli u zemlju te sam ih proslijegjivao do u dubinu od 1·5 *m*. Ova zgrada bijaše ozidana suhozidinom, složenom od povelikih netesanih kamenica, kojima je nešto ravnije lice okrenuto prema nutrini zgrade, dočim je s vanjske strane bio zid nepravilno naslagan. Glavni dio zgrade zapremaše prostor od $5 \times 4\,m$, opkoljen zidom, a razdijeljen prijekim podebelim zidom u dvije dugoljaste komore *A* i *B (slika 1.)*.

Na srijedi poprečnog zida bijahu smještena vrata, kojima se moglo ulaziti iz jedne komore u drugu.

U ovoj zgradi nagjene su, osim nekih komada raznesenih ralom ili motikom po ostaloj njivi, sve starine, koje je Ivan Kapural poslao zemaljskom muzeju, a osobito obilno nagjene su na mjestu, što ga zaprema komora *A*.

Ovaj prostor bijaše pun paljevine: Ljudske kosti, ugljen, pepeo i kamen, od ljute žege sažežen u kreč, smiješaše se u jednu tvrdu masu, koja je mjestimice u velikim grudama ispunjala dno male izbe, a u toj mješavini provirivali bi komadi broncana nakita, na pola staljeni ili bar nažeženi. Što bi se iz toga garišta izvadilo, bijaše krhko; na površini broncanih predmeta uhvatila se plikovita lupina oksida, a svaki i najdeblji komad bronca od vatre je tako trpio, da se je kovina i u onih predmeta, koji su čitavi ostali, skroz i skroz pretvorila u oksid. Kamen i kosti sažeženi su u kreč, a sve to najbolji je dokaz, da se u toj zgradici spaljivahu lešine.

Mi dakle imademo tu krematorij, u kojem ne samo da su se mrtvaci spaljivali, već ujedno i sahranjivali.

U drugoj komori *B* ne bijaše ni traga paljevini, već se tu sahranjivale nespaljene lešine. Kako je uz ove okosnice nagjeno razmjerno malo broncanih predmeta, možemo zaključiti da se u ovoj prostoriji sahranjivala siromašnija klasa starosjedioca goričkih, dočim se bogatiji sahranjivahu u krematoriju. Raspored okosnica nije mi bilo moguće ustanoviti — u gornjim slojevima s toga, jer je Kapural krčeći i kopajući sav raspored poremetio, a u dônjim opet s razloga, jer okosnice nijesu ostale na miru ni u doba, kada je ovo grobište bilo u porabi. Mrtvaci se naime nijesu polagali na zemlju i zatrpavali zemljom, već im kopali sad dublju sad pliću raku, pa ih zasuli zemljom. Vremenom se tako porušiše stariji grobovi, a raskopane kosti sasipale bi se ostalom zemljom u svoje grobove. Tako je nastao cijeli haos kostiju, razbacanih po tome prostoru, a samo u najdubljem sloju našao sam tri grobnice, ogragjene kamenicama. U njima bijaše vrlo malo broncanih predmeta, a ono malo, što je nagjeno svjedoči, da su te tri grobnice starije od krematorija.

Uz ove dvije prostorije bijaše prislonjena i treća *C*, ozidana slabijim zidom, ali se u njoj nije nalazilo ni kostiju ni predmeta. Možda je služila za spremište rekvizita, potrebnih kod pogrebnih obreda.

Ulaz u ove prostorije pod zemljom valjda je bio sa površine smješten, jer se u temeljnim zidinama, u koliko se sačuvaše — nije našao trag vratima.

Za ovom mrtvačkom kućom bijaše s gornje strane iz vana prislonjen osamljen grob, ozidan takogjer kamenicama, u kome se osim smrvljenih kostiju nije ništa nalazilo.

Raskapajući zemljište oko tih grobnica, nagjeno je jedno 6 *m* ispod kuće na tri mjesta ostataka garišta, puna crna sitna ugljena promiješana

pepelom, a u njima po gdjekoji komadić spaljene ljudske kosti. Po tome možemo zaključiti, da su se ponekoje lešine sahranjene u krematoriju, spaljivale i izvan njega na ravnoj zemlji, a onda im se tek pepeo sahranjivao. U jednom od ta tri garišta nagjeno je i mnogo gvozdenih čavala, koji su valjda bili ukovani u drvenome lijesu, u kom se pokojnik polagao na lomaču. Ne daleko od ovih garišta, gotovo na površini zemlje, našao sam još i dvije rimske zemljane svjetiljke, koje spadaju već mlagjoj dobi rimske naseobine.

Materijal nagjenih predmeta bez iznimke je u oružja gvožgje a u nakita bronc; samo iznimno su neki komadi od drugog materijala. U

Slika 2. Dva zlatna koluta iz Gorice.

ovu vrstu spadaju dva mala suvisla koluta od 2 *mm.* debele zlatne žice, koje na ovome mjestu naročito ističem. *(Slika 2.)*

A. Oružje.

1. Šljem.

Najzanimljiviji komad goričkog nalaza bez dvojbe je šljem, nagjen u krematoriju grobišta. Na žalost je sažiganjem tako štetovao, da se je sva kovina pretvorila u oksid, te se je zbog toga šljem raspao u mnogo sitnih komada. Površina nekoć lijepo uglagjena, pretvorila se u vatri i pod uplivom vode i plinova u hrapavu, nabranu, plikovima obasutu koru zelene boje, dočim je kovina sva krhka. Srećom je pošlo za rukom te razne ulomke sastaviti bar u toliko, da se je oblik šljema posve sigurno mogao ustanoviti. *(Slike 3.* i *4.)*

Tjemenica šljema je obla, gotovo je na vid polukruglje, a cijelom dužinom od čela do zatioka pružaju se dva na odskok izragjena povora, megju kojima su urezane po srijedi tri usporedne linije.

Čelo je ravno podrezano, sa strane pak pružaju se niz obraze dva dugoljasta, sprijeda ravna, otraga zaobljena, dolje zaoštrena lista, koji su služili na obranu obraza.

Zatiljak šljema zavraćen je te čini neku vrstu jàke, koja je imala da štiti zatiljak i od udarca i od ozljede uslijed težine šljema.

Sav rub pokićen je u ovoga šljema gustim nizom čivija sa oblim glavicama.

Oblikom svojim stoji ova vrsta izmegju korintijskog i atičkog, odnosno rimskog šljema, koji je iz ovog potonjeg proizišao. Od korintijskog oblika, koji je u Grčkoj već u V. vijeku pr. Isusa u običaju, razlikuje se tek time, što na njemu više nema one debele šipke, koja se sa

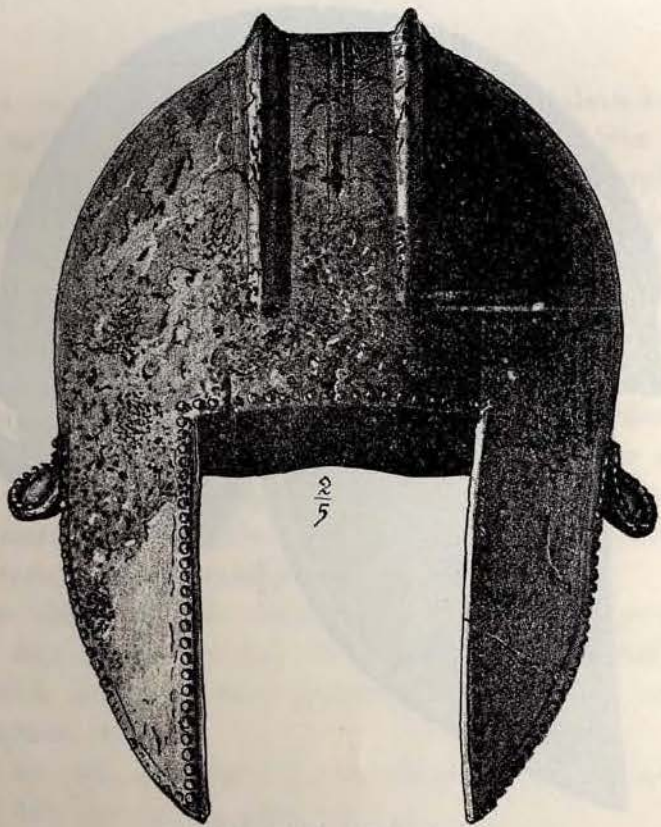

Slika 3. Broncani šljem iz Gorice.

čela spuštala ravno preko lica, štiteći nos od udarca, a obrazi su mu uži te se spuštaju od očinjih kutova ravno niz obraz, tako da je čitavo lice otvoreno a samo obrazi su zastrti, inače mu je oblik sličan korintijskom, a i u njega je pridržan niz čivijica, kojim je rub zarubljen kao i u korintijskom šljemu iz Arareve gromile, te u drugim sličnim šljemovima, do sada nagjenim. Od atičkog šljemena i rimskog razlikuje se time, što su mu obrazi u jednom komadu sa šljemom izragjeni, dočim se u onih kreću na baglame, te se ako ustreba mogu podići gore, dočim se primiče rimskome oblikom zatiljka, koji se u potonjeg sve više proširuje u širu jaku, koja je u kašnje doba pokrivala i ramena.

Gorički šljem reprezentira dakle prelazni tip, koji se oblikom primiče više grčkim uzorima, a čini se da je to oblik posve karakterističan za balkanske krajeve, jer se ta vrsta u Bosni a i drugdje u balkanskim zemljama često nalazi.

Naš muzej posjeduje osim goričkog šljema još tri druga iste vrste: jedan vrlo lijepo sačuvani nagjen je u Grudama, drugi skovan od bron-

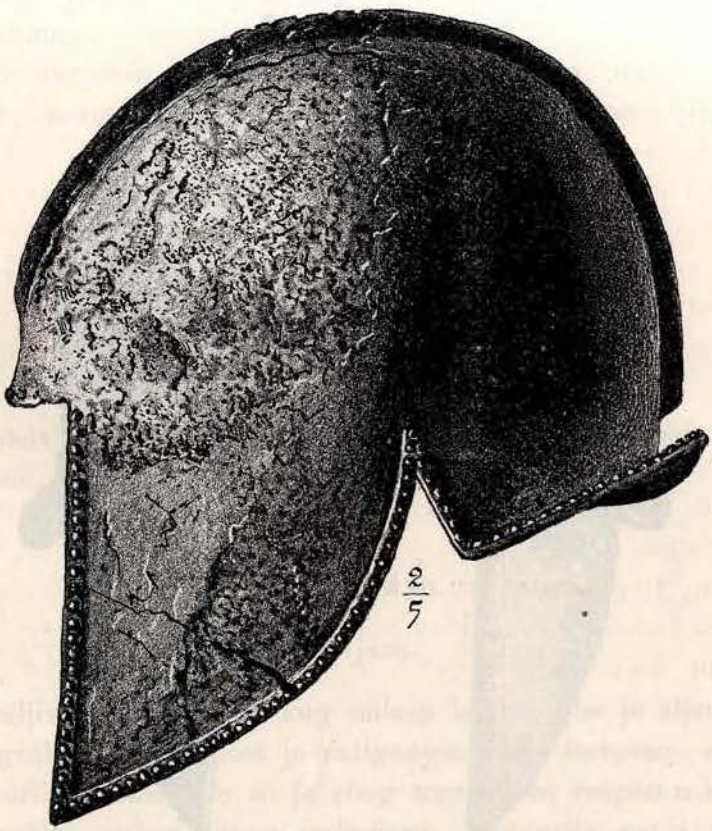

Slika 4. Broncani šljem iz Gorice.

canog tenećeta našao se u prehistoričkoj naseobini u Dônjoj Dolini niže bos. Gradiške, treći vrlo hrgjavo sačuvani u Drinovcima. Jedan šljem iste vrste nagjen je u Putičevu kod Travnika, te se čuva u samostanu Isusovaca u Travniku, dočim naš muzej posjeduje samo njegovu kopiju. Iz Dalmacije poznat je jedan šljem istoga oblika te se čuva u narodnom muzeju u Zagrebu a nagjen je u Labinu, dočim su u novije doba nagjena dva šljema iste vrste u Kupanovi u Macedoniji, koji se sada nalaze u jednog posjednika u Saloniku.

Zanimljivo je da su od spomenutih šljemova nagjena tri u ljubuškom kotaru a jedan u susjednoj Dalmaciji, odakle se dade zaključiti da je ovaj oblik karakterističan za narod, koji življaše u dalmatinskom primorju.

Time se takogjer tumači sličnost, koju ta vrsta šljemova imade sa grčkima, jer primorski Iliri bijahu u davno doba na glasu brodari, te su na svojim lagjama često putovali obalama poznata svijeta a osobito južnima, koje ih dovedoše do Grčke. Ovim putem dospio je dojam grčke kulture u naše krajeve a s njime i poznavanje ove vrste šljemova, koji se u ratoborna naroda brzo udomačiše, a vremenom dobiše posebni lokalni oblik.

2. Koplja.

Od oružja najobilnije zastupana su u goričkom nalazu koplja. Nagjeno je 27 dobro sačuvanih i nekoliko manjih ulomaka. Sva su koplja od gvožgja. I tu kao i u drugim nalazima ističe se dakle koplje kao obično oružje naših starosjedioca. Sablje nikako nema, a rijedak je podulji nož, koji je služio u mjesto mača. U obliku kopalja (sravni *tablu I.*) opazićemo veliku raznolikost, te se ni dva komada nijesu našla, koji bi po veličini i obliku bili jednaki. Ipak ih možemo sve podijeliti u dvije karakteristično razlučene skupine. U jedne je po srijedi jasno izražen krupni povor — te je to ona ista vrsta, koja je i na Glasincu pretežna pa se može smatrati domaćim oblikom; u druge opet povora ili nikako nema ili je tek slabo izražen, a taj oblik više je karakterističan za keltičko oružje, zastupano obilno svuda, gdje se nalaze spomenici la-tenskog doba.

U prvu vrstu kopalja spadaju ova:

Dugoljasta oblika sa vrlo uskim listom i bridastim povorom:

1 komad dug 57 *cm*, list dug 35·5 *cm*, širok 4 *cm*. *(Tabla I., slika 6.)*

Uska oblika lista sa jakim povorom, koji se kao rebro povisoko podiže nad plohom lista:

1 komad dug 56 *cm*, list dug 37 *cm*, širok 6·5 *cm*. *(Tabla I., slika 8.)*
1 „ „ 45 „ „ „ 30 „ „ 6 „
1 „ „ 35·5 „ „ „ 24 „ „ 3 „ *(Tabla I., slika 9.)*
1 „ „ 27 „ „ „ 14·5 „ „ 4 „
1 „ „ 24 „ „ „ 12 „ „ 3 „

U drugu vrstu spadaju koplja sa širokim, gore zaoštrenim, dolje zaobljenim listom, u kojem ili nije nikako ili je tek slabo označen povor:

1 komad dug 47 *cm*, list dug 29 *cm*, širok 7·5 *cm*
1 „ „ 32 „ „ „ 28 „ „ 7 „ (na po sapa odlomljen)
1 „ „ 38 „ „ „ 26 „ „ 7 „ *(Tabla I., slika 1.)*
1 „ „ 29·5 „ „ „ 18 „ „ 6·5 „ *(Tabla I., slika 2.)*
1 „ „ 28 „ „ „ 16·5 „ „ 6 „
1 „ „ 26 „ „ „ 16·5 „ „ 5·5 „
1 „ „ 24·5 „ „ „ 13·5 „ „ 5 „

1 komad dug 23 *cm*, list dug 12 *cm*, širok 5 *cm*
1 „ „ 23·5 „ „ „ 12 „ „ 4 „
1 „ „ 22 „ „ „ 9·5 „ „ 3 „

Užim sličnim listom sa jače izraženim povorom po srijedi:

1 komad dug 39 *cm*, list dug 26 *cm*, širok 6 *cm*. *(Tabla I., slika 3.)*
1 „ „ 39 „ „ „ 24 „ „ 5·5 „
1 „ „ 35 „ „ „ 20·5 „ „ 5 „
1 „ „ 32 „ „ „ 19 „ „ 5 „
1 „ „ 35 „ „ „ 23 „ „ 4 „
1 „ „ 32 „ „ „ 23 „ „ 5 „
1 „ „ 30·5 „ „ „ 20·5 „ „ 3·3 „ *(Tabla I., slika 7.)*
1 „ „ 30 „ „ „ 18 „ „ 4 „ *(Tabla I., slika 4.)*
1 „ „ 23 „ „ „ 11·5 „ „ 3 „
1 „ „ 17 „ „ „ 10 „ „ 3·5 „ *(Tabla I., slika 5.)*
1 „ „ 22·5 „ „ „ 11 „ „ 3 „ *(Tabla I., slika 10.* Ovaj potonji komad na dnu sapa uresen je graviranim zarescima.)

Uz koplja nagjeno je i komada okova, kojima bi se pokivao dônji kraj drška od koplja, da se udarajući njime o zemlju držak ne ošteti. Ovi okovi skovani su na oblik nešto zašiljene, dolje otvorene cijevi, koja bi se čivijom prikovala uz držak; ali i polomljena koplja upotrebljavala su se u tu svrhu, odbiv list od sapa, te bi se sap upotrebljavao onda na dônjem kraju drška kao okov. Jedan okov dvostruk je, te se je na stari, koji se kojom prilikom slomio natjerao novi i tako se sačuvaše oba, jedan u drugome. Veličina ovih sapova variira od 10 do 11 *m. (Tabla I., slika 11.* i *12.)*

3. Strjelice.

Osim velikih kopalja nagjena su i dva vrška od strjelica i to: jedan sa četverastim listom, slabim povorom po jednoj strani, nalik malome koplju, dug 12 *m* (list dug 6·5 *cm*, širok 2 *cm*) i jedan sa srcolikim listom i kukama na kraju, dug 9 *cm* (list dug 3 *cm*, širok 2 *cm*) *(slika 5.* i *6.)*.

U obje ove strjelice valja da se istakne jedna zanimljiva malenkost, koju ćemo tek zapaziti kod pomnijega promatranja, a sastoji u tome, da je list strjelice s jedne strane posve ravan, dok se s druge po srijedi uzdiže povor te je list na toj strani sredinom nešto deblji i malo zaobljen.

Ova oblina plohe namjerice je načinjena, jer strijela, kad se odapne, uslijed nje bolje reže zrak i brže leti. Nu i drugu svrhu imao je taj oblik: uslijed ravna brida u povora pridržala bi strijela bolje svoj pravac. a ako je izbočena strana bila dolje okrenuta, ona bi oblina leteći pravcem dizala ponešto strijelu te bi ova uslijed toga dalje letjela.

Ova osebnost nalazi se megjutim već u mnogo davnije doba kao karakteristika onih neolitičkih strijela, koje su s jedne strane plosnato a s druge zaobljeno izragjene i gdje nalazimo u množine sačuvanih komada

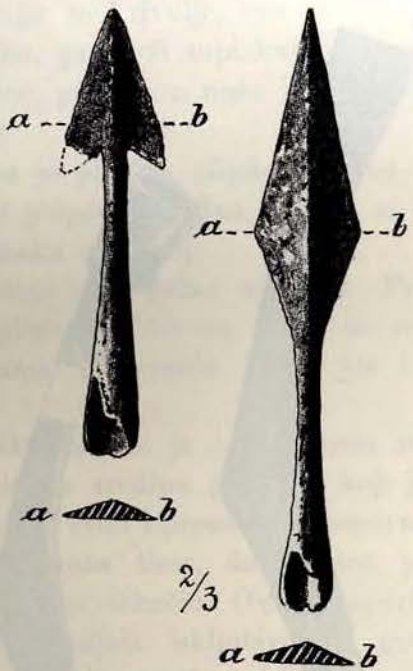

Slika 5. i 6. Strjelice iz Gorice.

najbolji dokaz, da ovaj oblik nije nastao pukim slučajem, već nakon ustrajnog proučavanja načina, kako strijela leti.

Majstori u ono pradavno doba nijesu dakle samo bezumno rukama radili, već su uz rad i razmišljali, kako će svojim tvorevinama dati onu formu, koja se najtješnje prilagogjuje svrsi njihovoj.

4. Noževi.

Gvozdenih noževa nagjeno je 8 komada, od kojih su tri dobro a ostali slabije sačuvani. Svi ti noževi zastupaju dvije vrste, koje su karakteristični za naše prehistorijske spomenike, jer im se oštrica na stanoviti način prema šiljku savija. Uslijed krivulje, koju opisuje vrh oštrice, dobiva nož kod udarca veću jakost, koja se još time povećava, što je hrbat noža vrlo debeo te tako pada sva težina njegova za udarca na oštru oštricu. Obje vrste razlikuju se tek time, što se jedna odmah nad balčakom uvija, druga niže na po oštrice.

Prvu vrstu reprezentira nož sa oštricom dugom 32 *cm* i sa odlomljenim balčakom *(slika 7.)*. Na sastavu balčaka i oštrice savija se ova pomalo,

ali se prema vršku nastavlja sublizu ravno. Oštrica megjutim nije ravna, već se u prvoj četvrtini (računajući od balčaka sužuje na 2 *cm*, otale do sredine proširuje se opet na 3·5 *cm* a prema vršku nastavlja se u pra-

Slika 7. Nož iz Gorice.
Slika 8. Nož iz Gorice.
Slika 9. Nož s balčakom iz Gorice.
Slika 10. Nož iz Gorice.

vilnoj obloj liniji te završuje posve oštro. Ova oštrica opisuje dakle posve karakterističnu liniju nalik slovu S.

U ovu vrstu idu i ulomci od jednog jednako velikog noža (sačuvana je je tek polovina oštrice) i od tri manja noža. Jedan od ovih noževa imade dobro sačuvan gvozdeni sap, koji se na vrhu završuje u dvije okrugle latice.

Drugu vrstu reprezentira vrlo dobro sačuvani nož dug 40 *cm*. Sap bijaše okovan drvenim ili koščanim koricama, prikovanim sa tri čivije uz

gvožgje. U ovoga noža karakteristično je to, da se gvožgje od gornjeg kraja sapa pa do vrška savija kao luk, a krivulja, koju na taj način opisuje tako je znatna, da na srijedi imade visinu od 4·5 *cm*. Hrbat noža megjutim ne slijedi smjer te krivulje, već se od sapa do sredine proteže ravno, a odanle k šiljku, prešavši tupi kut, ide opet pravcem dalje. Tako nastaje na srijedi oštrice, gdje se u noža hoće najveće jakosti, širina, koja iznosi 3·7 *cm (slika 8.)*.

Oštrica provigjena je plitkim žlijebom, kroz koji bi krv imala da laglje otiče. Ovoj vrsti pripada i jedna oštrica, u koje je vrh i sap nestao a bijaše veličinom jednaka opisanoj.

Oblik sapa predočuje nam jedan ulomak. Prema tome oblagalo bi se gvožgje sa dvije ploče od drveta, koje se na srijedi sužiše a gore proširiše. Osim čivijama pričvrstile bi se još i poširokim gvozdenim okovom *(slika 9.)*.

U obje vrste karakteristično je — po tome što rekosmo — to, da se glavna važnost polagala na sredinu gvožgja, koje je tu najdeblje i najteže izragjeno, dočim se prema vrhu i prema sapu suzivalo. U jedne vrste povećalo se prirodno težište noža time, da se nož prema srhu proširio, u drugoj pak, da se na hrbtu izbočio. Ovim rasporedom postiglo se, te se je sva jakost udarca prenijela isključivo na gornju najaktivniju polu oštrice, osobito pak na vršak, a toj svrhi doista malo koji oblik odgovara bolje od ova dva. Dalje je opaziti, da je prirodni položaj obih noževa kod udarca uvijek taki, da se oštrica prema smjeru udarca i prema predmetu, na koji ima da pane u svim fazama nalazi u kosom položaju, oštrica dakle kad pane na predmet, na koji se nišani, ne će cijepati već će se uslijed svog kosog položaja od sredine do vrška niz ranu skliznuti i oštrinom svojom sve, što joj na put stane rasporiti. Pošto kod takog udarca sudjeluje cijela aktivna polovica noža, njegov je učinak daleko veći nego li u mača sa ravnom oštricom.

I ovo razmatranje nam opet dokazuje, da su stari prehistorijski majstori oružja u svome radu razumno postupali, te i kratkomu maču znali dati onaj oblik, koji najsavršenije odgovara svrhi oružja. Po nas je taj oblik još i s toga osobito zanimljiv, jer se na istom principu osniva i oblik našega handžara i jatagana, a kronika bosanska mogla je još prije tri desetka godina nebrojeno puta zasvjedočiti grozovitost rane, zadane jataganom.

Slika 10. prikazuje bolje usčuvani manji nož, u koga je oštrica takogjer savita po opisanom principu, a gornji kraj gvozdena drška proširen je u dva okrugla lista. Oštrica mu je na vršku okrnuta.

B. Nakit.

1. Oglavlje (στεφάνη?).

U onoj razmjerno velikoj množini nalaza goričkih imade i jedno oglavlje (diadem), načinjeno od broncane pruge natanko raskovana tenećeta. Oglavlje na oblik obruča nije sastavljeno, već je otvoreno na krajevima. Oba kraja usukana su u cijev, kroz koju bi se provlačila valjda uzica, te bi se njome stegla oko glave *(slika 11.)*. Sličnih oglavlja nagjeno je podosta u gromilama glasinačkim, ali se ovi razlikuju od goričkog time, što

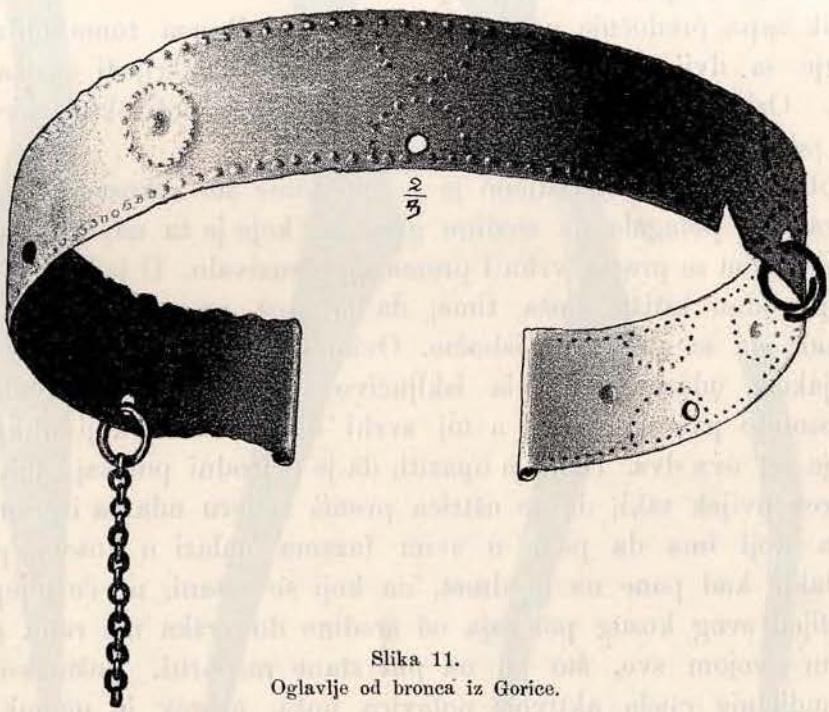

Slika 11.
Oglavlje od bronca iz Gorice.

su mnogo uža, obično nešto više od 1 *cm* široka, dočim je goričko oglavlje šire (3·2 *cm*), a i ornamentika je druga u glasinačkih, jer je u linearnim ornamentima urezana dlijetom, dočim je u goričkom komadu zumbom odozdo ispupčena te sastoji od nekoliko pupaka, opasanih nizom sitnih bobica, a i oba ruba zarubljena su takim nizom.

Na dônjem rubu provrtano je još u pravilnim razmacima pet rupica a u njima bio je zadjeven kolut, o kom je visio lančić, pokićen nekoć valjda privjescima.

Tom prigodom podsjetio bih na raspravu W. Reichela[1]) o homeričkom oružju, koji se protivi dojakošnjem mnijenju, da je šljem trojanskih junaka bio

[1]) Wolfgang Reichel: „Ueber homerische Waffen", Wien, Alfr. Hölder, 1894.

od mjedi sa vizirom na licu, te zastupa mnijenje, da je najstariji šljem bio od kože na oblik kape, a ta bi se tek opasala na rubu za veću sigurnost proti udarcu mjedenim obručom, koji se zvaše στεφάνη.

Razumije se po sebi, da ni izdaleka ne smijemo pokušati, da naše prehistorijske starine dovedemo u savez sa grčkim junacima, koji su se borili oko Troje, ali ideja Reichelova, da je prvi oblik šljema bio kožnat a tek oko čela opasan mjedenim oglavljem tako je prirodna, da se može suponirati, da se je i u drugim krajevima na istom osnovu razvio kasnije šljem. Takova στεφάνη bijaše možda i naše oglavlje, na kojemu opažamo niz rupica, kojima se ta broncana traka prišivala uz kapu.

Ovu prvotnu vrstu broncana šljema megju tim u brzo zamijeniše mjedene kape, koje su davale junaku više sigurnosti, ali uza njih se prvobitna στεφάνη kao oznaka osobita dostojanstva sačuvala do u kasnije doba, te postade „vijencem“, kojim se okitiše vladari i kraljevi.

Oglavlje, koje je u goričkom komadu još dosta krupno te prikladno da u boju štiti čelo i slijepe oči, u ovih kasnijih „vijenaca“ postaje tek pukim ornamentom; broncana traka biva mu uža, tanja, ures na njoj obilniji, pak kako su ga u ratno doba nosili junaci, dičili se u mirno doba njime prvaci plemena.

Tek tako možemo protumačiti, da se ta vrsta nakita tako često nalazi na Glasincu, a mnijenje Reichelovo o homerskoj στεφάνη dobilo bi time prvo vidljivo uporište u nizu starina nagjenih u Bosni, na sjeveru poluostrva Balkana.

2. Fibule.

Grobište goričko obiluje velikim obiljem fibula, koje su svojim oblicima a i brojem eksemplara pojedinih vrsta tako znamenite, da nam već one same podaju živu sliku o intenzivnosti i smjeru kulturnih struja, koje u zadnjim prehistorijskim stoljećima vladahu krajem, što ga danas narod zove Bekijom. Osim većine do sada poznatih oblika našlo se tu i nekih novih, a upravo ovi oblici zanimljivi su za prosugjivanje dojma kulture, koja se Bosne doimala drugim smjerom, nego li bijaše onaj, koji je u ostalim kulturnim središtima Bosne vladao u prehistorijsko doba. Mi ćemo pojedine tipove fibula opisati tipologičkim redom, a iz tog opisa razabraćemo, da se to grobište ne samo svojom arhitekturom, nego i svojim sadržajem razlikuje od ostalih suvremenih spomenika Bosne.

a) Spiralna fibula.

Dva primjerka ove vrste nagjena su u spomenutom garištu, te su s toga i loše sačuvana: jedan je izlomljen na više komada, drugi na pola,

ali se ipak razabire prvobitni oblik. Fibula načinjena je od broncane žice, savijene u dvije spiralne ploče, na srijedi bijaše žica savita na oblik osmice. Ta spirala pričvršćena je uz usku pruticu broncana lima, a na dônjoj strani te prutice smještena je igla zapinjača, kojom se fibula zapinjala uz odjeću *(slika 12.)*.

Spiralne fibule karakteristika su prvog doba željeznog u našim i u susjednim sjevernim krajevima. Dočim ih je u Italiji, Švicarskoj, Francuskoj i Njemačkoj u to doba razmjerno rijetko naći, obiluju oni u Hallstattu, te u krajevima, koji leže na jugoistok ovome grobištu, u Štajerskoj, Kranjskoj, Ugarskoj, Hrvatskoj i u Bosni. Čini se, da što više na jug ide, to se češće nalazi spiralna fibula, a prešav Bosnu proteže se taj oblik jugom

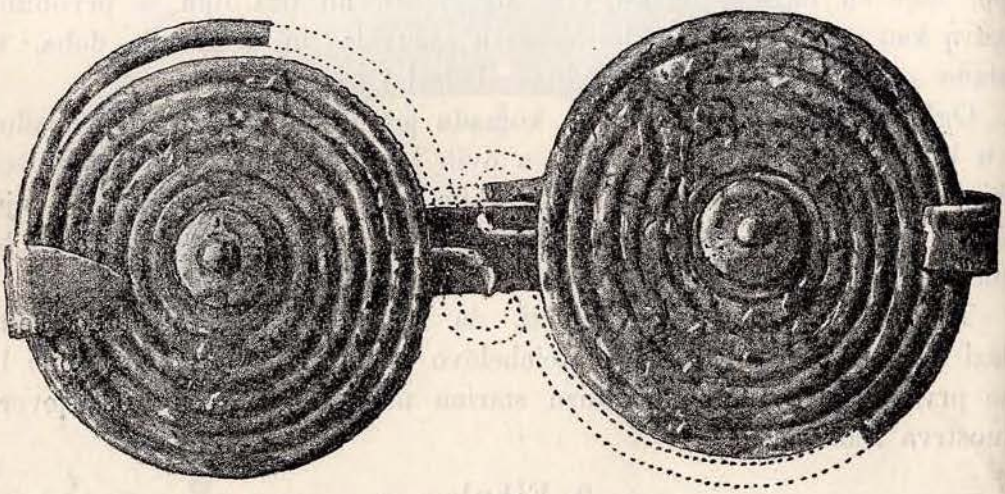

Slika 12. Spiralna fibula od bronca iz Gorice.

balkanskog poluostrva sve do Grčke, gdje se, sudeći po obilnim primjerima u atenskom muzeju, često nalazi.

U Bosni i Hercegovini nalazila se je na više mjesta, a u većem broju osobito na Glasincu, u Sanskom Mostu, u Jezerinama i u Ripču, za tim u Hrvatskoj u grobištu na Vitlu kod Prozora u Lici. Tu i u Jezeranima razvio se i onaj lokalni oblik, kojemu pripadaju i dva primjerka, nagjena u Gorici. Njihovo je karakteristično obilježje, da su spirale u njih shvaćene jedino ornamentalno, neodvisne od mehanizma igle, koji je posebnom pruticom s dônje strane pričvršćen uz spirale.

U ovom obliku fibule vidimo proizvod domaće kulture, kojoj bijaše središte u današnjoj hrvatsko-bosanskoj Krajini u nekadanjoj postojbini Liburna i Japoda.

Ta kultura nije se ograničavala samo na Krajinu, kako se to moglo do sada misliti, već se protezala pravcem, usporednim obali Jadranskoga mora s ovu stranu dinarskih Alpa na jug sve do Gorice.

b) Fibule sa polukružnim lukom (glasinačkog tipa).

Ova vrsta, koja na Glasincu prevlagjuje, našla se u Gorici do sada samo u pet eksemplara, a svi bez razlike, sravniv ih ostalim nalazima goričkim i sa fibulama te vrste, nagjenim na drugim mjestima, za čudo su nevješto izragjeni. Rad je u njih gotovo surov, u većine nije ni forma

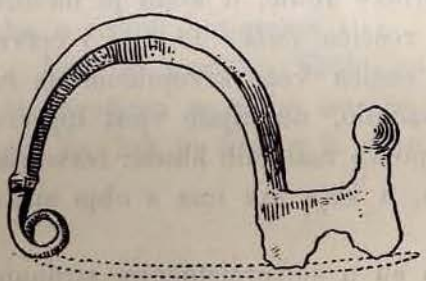

Slika 13. Fibula glasinačkog oblika iz Gorice. Br.

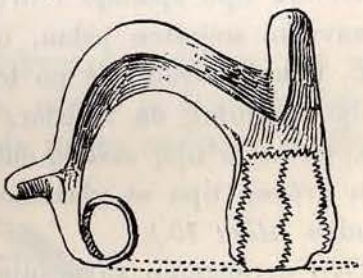

Slika 14. Fibula jednostrano izljevena iz Gorice. Br.

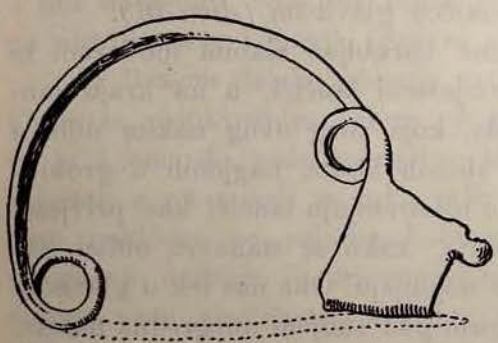

Slika 15. Fibula glasinačkog tipa iz Gorice. Br.

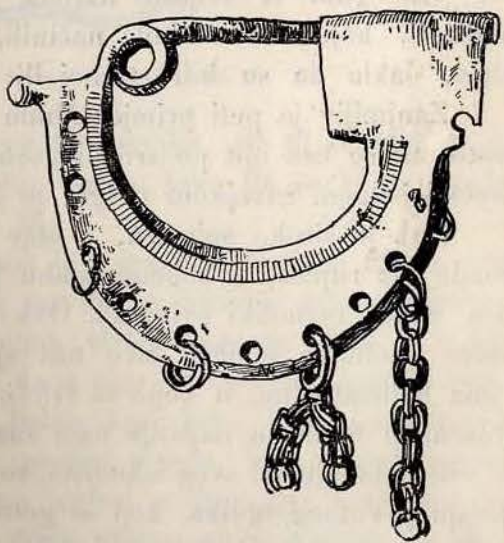

Slika 16. Fibula hallstattskog tipa iz Gorice. Br.

plastično izljevena, već je s dônje strane plosnata a i pojedini dijelovi nijesu razumljivo shvaćeni kao u glasinačkih fibula te vrste, koje nam postepeno predočuju razvitak uzora, komu je po svoj prilici bilo ishodište u Grčkoj.

Glasinački tip najbolje je izražen u fibule, koju nam predočuje dodana ovdje *slika 13.* Na dnu ugla čini igla jednu zavojnicu i zahvaća u četverouglastu nožicu, pokićenu na prednjem ćošku glavicom. U ove fibule karakteristična je četverasta nožica, koja se jednim ćoškom hvata luka a drugi joj je nešto odskočio, te je pokićen glavicom. Ona karakteriše i

grčke fibule istog oblika, koje su nagjene u grobnicama dipylonskim kraj Atene u osobito bogatoj izradbi a i drugdje po Grčkoj na Rodu, Amorgu i Kreti.

U Bosni nagjoše se u većoj množini i u razumnom shvaćanju grčkih uzoraka na Glasincu, osobito kod Talina, Bandina brda, Gosinje, Šarenćevih vrtoča, Borovskog i t. d.

Istomu tipu spadaju i druge dvije goričke fibule, u kojih je na luku više zavojke smješten jedan, odnosno dva rošćića *(slika 14.)* pa i četvrta fibula, u koje ćemo već po tome, što se nožica veže zavojnicom uz luk najbolje razabrati, da majstor, koji ju je načinio, ne bijaše vješt toj vrsti fibula, jer se u njoj sastaju elementi dviju posve različnih fibula: četverasta nožica grčkog tipa sa glasinačkom fibulom, u koje luk ima s obje strane zavojnicu *(slika 15.)*.

Ovo nerazumno shvaćanje oblika, koji su u sjeveroistočnim stranama Bosne vrlo običajni moglo bi biti kriterijem umjetničke tradicije, koja se sve više gubi iz svijesti naroda, ili bi nam možda bilo dokazom, da majstori, koji su ove fibule načinili, nijesu bili vješti tim domaćim oblicima, dakle da su bili stranci ili bar da su radili pod tugjim dojmom.

Zanimljiv je peti primjer fibule na oblik luka. U nje je nožica četverasta, ali se uza nju po srijedi gornjeg ruba hvata luk. Gornji kraj luka prelazi jednom zavojkom u iglu te je pokićen glavicom *(slika 16.)*.

Luk je širok, splošten, s obje strane zarubljen slabim povorom te imade niz rupica, u kojima bijahu ponamješteni lančići, a na kraju lančića valjda raznoliki privjesci. Ova fibula, koja zbog ovog nakita dobiva posve neobično obličje, živo nas sjeća sličnih fibula, nagjenih u grobnicama hallstattskim, u kojih se vrlo obilno upotrebljuju lančići kao privjesci oblučastih fibula, a najbolje nam razjašnjuje, kako se stanoviti oblici, što se više udaljuju od svog ishodišta, to više mijenjaju. One nas tek u glavnom sjećaju prvotnog oblika, koji se gotovo gubi pod obiljem nuzgredna nakita, a primjetiti ćemo i u tom slučaju onu poznatu, da će imitator uvijek polagati veće važnosti na nuzgredne stvari, a uza nje izgubiti shvaćanje za jednostavnu ljepotu, koju odaje prvotni uzor.

c) Italski oblici fibula.

a) Dočim je u naših polukružnih fibula mehanizam igle ostao jednostavan, te igla na kraju luka čini samo jednu zavojku, u Italiji se taj mekanizam dalje usavršio, te igla na kraju luka dobiva dvije ili više zavojnica, a time joj se povećava i elastičnost. Tehnički se usavršivala ta vrsta još i dalje time, što bi se nožica produljila, a njome i žlijeb pod njom, u koji bi se vršak igle zadijevao, te bi se igla u nje sigurnije

držala. Tako je u Italiji nastala nova vrsta fibule sa dugom nožicom i sa više zavojnica s jedne strane luka, koje se osobito mnogo našlo u grobnicama oko Villanove, ali i drugdje po sjevernoj Italiji, te se osobito često pojavljuje u trećoj periodi gvozdenog doba tik pred doba etrušćansko (po Monteliusu). U Bosni i u njenom susjedstvu ta je vrsta do sele vrlo rijetka, a po nas je jedan primjerak, koji je nagjen u Gorici, tim zanimljiviji što nam posvjedočava bar donekle upliv italske kulture na izmaku gvozdenoga doba u našim krajevima.

Luk te goričke fibule sublizu je polukružan, splošten, na srijedi nešto proširen sa slabo označenim povorom, nožica je duga, gledajući je ozgor uz luk je šira, a k vrhu uža. S dônje strane savija se u žlijeb, u

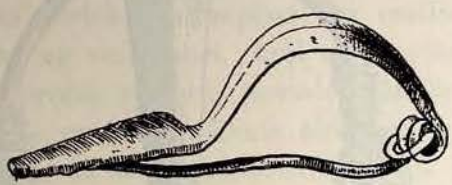

Slika 17. Fibula s dugom nožicom iz Gorice. Br.

koji zahvaća igla. Igla imala je na dnu tri zavojke, ali se slomila, te je u one zavojnice omotana dosta nevješto druga, tako da se fibula mogla za nuždu upotrebljavati. (Sravni *sliku 17.)*

β) Brojem daleko obilnije zastupana je u goričkom nalazu druga vrst fibula sa polukružnim lukom, koja se razvila na osnovu netom opisane, te je i ona do sada u našim krajevima slabo poznata. Luk je u nje splošten a na srijedi se tako raširuje, da s obje strane čini ćošaste izbočine pokićene po jednom bobicom. Jedan kraj luka savija se kao u pregjašnje u dvije ili tri zavojnice te prelazi u iglu, koja s ovih zavoja dobiva veću elastičnost, s druge strane prelazi u dugu, na kraju suženu i glavicom pokićenu nožicu, koja se s dônje strane savija u žlijeb, te se u nj zadjeva šiljak igle *(slika 18.).*

Ova vrst fibule, koju italski arheolozi prozvaše „fibula a navicella con apici nel centro“ osobito je karakteristična za južnu Italiju, gdje se posvuda, pa čak i na ostrvu Siciliji nalazi. Tu je najznamenitije nalazište nekropola Finochito kod Sirakuze. S juga prostirao se ovaj oblik italskim kopnom prema sjeveru, te ga je naći ako i pojedince u raznim sjevernijim nekropolama (Arnoaldi kod Bolonje, Villanova, Baldaria kod Cologna Veneta, Forli i t. d.). Iz sjeverne Italije prešla je trgovačkim putevima i u Švicarsku (Ingweiler) pa i u Hallstatt, gdje ih je nagjeno nekoliko primjeraka.

Kao mnogi drugi italski oblici, i ovaj se ne samo suhim putem, već i morem, na daleko rasprostirao, što nam dokazuje jedan primjerak nagjen

Slika 18. Fibula južno italskog tipa iz Gorice. Br.

u Olimpiji, koji nam uz razne fibule zmijolika oblika (serpeggiante) reprezentira dojam prehistoričke italske kulture u Grčkoj[1]).

[1]) Sravni Ingwald Undset: „Zeitschrift für Ethnologie und Urgeschichte", 1889., str. 213. i dalje.

U Bosni nagjena su već otprije dva eksemplara fibula ove vrste, jedan u humci Čungaru, drugi u Ripču, dakle oba u Krajini. Od goričkih fibula razlikuju se ove dvije time, što imadu kao i pomenuti komadi iz Hallstatta i Ingweilera te mnogi sjevero-italski po tri bobice na luku. I u susjednoj Hrvatskoj nagjena su u velikome Grobištu na Vitlu kod Prozora kraj Otošca četiri komada fibula te vrste, a samo jedna, koja je tek na po sačuvana, naliči onim goričkim, dočim ostale tri imadu takogjer po tri glavice. Ta fibula nam je već obzirom na numerički njen pojav (28 kom.) svjedokom intenzivnog dojma italske kulture u našim krajevima, a namiče nam se po sebi pitanje, da li je dospjela u Goricu suhim putem, kao one u Hallstattu, ili pako preko mora kao one u Olimpiji. Sva je prilika, da u njima imamo nazirati direktni prekomorski import iz južne Italije, i to s razloga toga, što se gorički eksemplari bez razlike oblikom skroz slažu južno-italskimi, dočim su oni oblici, koji se razviše na osnovu predaje, što se širila kopnom prema sjeveru, pomalo udaljiše od svog uzora. Slijedimo li putem, kojim se ova vrsta fibule širila sa juga italskog na sjever, opaziti ćemo tendenciju, da se karakteristički ures te fibule — one dvije izbočine sa strane pokićene bobicama — što dalje na sjever, to češće upotrebljava, dapače se i prenaša na neke sjevero-italske fibule (osobito na zmijolike) te se često preobilno upotrebljavao[1]). Sam prvotni oblik u sjevernoj se Italiji rijetko nalazi čist, već dobiva treću bobicu, kojom se pokitio vrh luka, kao u fibulama te vrste nagjenim u Hallstattu, u ona dva bosanska eksemplara iz Čungara i Ripča i u fibulama sa Vitla kraj Otošca. Na dva različna mjesta, koja nam, kako ćemo to još dalje razložiti, označuju sjevernu i južnu granicu iste kulturne zone u Bosni, u Gorici i u Krajini nagjosmo dakle strani, južno-italski oblik a zanimljivo je opaziti, kako se isti oblik promijenio prema smjeru, kojim je dospio u naše krajeve.

Kod ovih fibula primjetiti ćemo još i to, da su bile izragjene na parove, to jest žljeb na nožici, u koji se zadijevala igla mijenjao se prema tome, da li se fibula nosila na lijevoj ili na desnoj strani grudi. Te fibule bile su pokićene kolutom zavješenim o luku, a na kolutu bijaše nanizan niz sitnih lančića od broncane žice. U jedne fibule našao se taj nakit čitav, u druge pritaljen uz dvije fibule, koje su u žegi garišta stopljene sa drugim predmetima od bronca u jednu grudu.

γ) Kronološkim redom nižu se uz netom opisane fibule 9 drugih (4 čitave i 5 ulomaka) takogjer italskog oblika, što nam s jednu stranu reprezentiraju prelazne oblike od polukružne fibule obliku certoškom, koji prevlada u doba etrušćansko oko Bolonje, a s drugu se već primiču onim

[1]) Sravni fibulu serpeggiante-u Montelliusa: „La civilisation de l'Italie du Nord", T. 46., sl. 7.

tipovima, koji zaredaše u prvo doba la-tenske kulture osobito na jugu Alpa.

Od pregjašnjih razlikuju se ove fibule time, što im je luk istina još proširen, ali ne ima onih oštrih izbočina sa strane. Nožica je u njih duga, na kraju pokićena glavicom, ali se ova ne nastavlja smjerom nožice, već se ustrmila nad njom, dapače imade tendenciju, da se vraća luku *(slika 19.—21.)*. Sam luk nije više pravilno polukružan, već postaje plosnijim, dok se ne primakne onoj karakterističnoj konturi, koja je značajna za certoške fibule.

Ova vrst fibula, kojoj spadaju spomenutih 9 goričkih komada označuje i u samoj Italiji tek prelazni stadij, iz koga se razvila čertoška fibula,

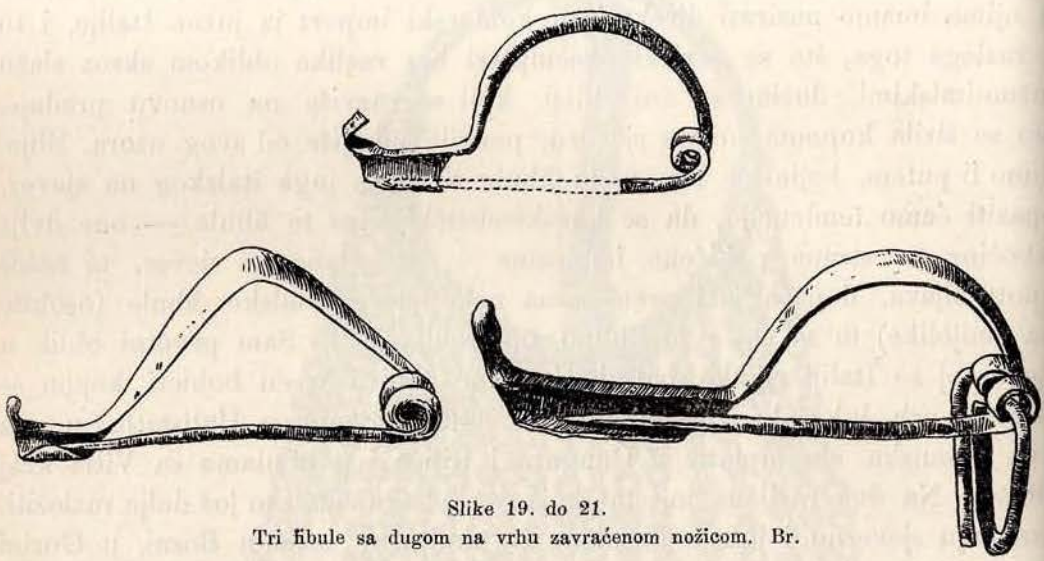

Slike 19. do 21.
Tri fibule sa dugom na vrhu zavraćenom nožicom. Br.

koja se mnogo nailazi oko Bolonje i po sjevernoj Italiji, pa je začudno, da se uz toliko prethodnih eksemplara u Gorici do sada nije ma ni jedna čisto čertoška fibula našla, makar da se ona na drugim mjestima Bosne (u Krajini) te u susjednoj Hrvatskoj, Kranjskoj, Koruškoj i Istri vrlo često nalazi.

Ja držim, da se ta činjenica može tek tako protumačiti, da su italski oblici dospjeli u Goricu, kako to gore rekosmo, morskim putem s juga italskoga, a ne suhim, jer u potonjem slučaju trebao je da ih vodi put sjeverom Italije, te bi valjalo pretpostaviti, da će se tim putem prije unijeti po cijeloj sjevernoj Italiji tipička forma čertoške fibule, nego li oblik, koji je tek prelazan i razmjerno rijedak.

d) Fibule la-tenskog oblika.

Svi dosada opisani oblici fibula goričkih vrstaju se u onu grupu spomenika, koji zaredaše u doba, koje se obično nazivlje prvim odjelom

gvozdenog doba, ili dosta netačnim nazivom hallštattskog doba. Obilnije nagjoše se megjutim fibule, koje se uvršćuju u takozvano la-tensko doba, te spadaju u opseg kulture, što se u zadnja prehistorička stoljeća radialno sa Alpa širila na sve strane.

α) Rani la-tenski oblici zastupani su u 4 slična komada *(slika 22.—24.)*, u kojih je luk splošten, nožica dalęko produžena te zavraćena tako, da se gotovo dotiče luka, a na kraju pokićena glavicom, koja nas donekle sjeća zmijine glave. Ta i sve ostale fibule la-tenske bitno se razlikuju od ostalih još i mekanizmom, kojim igla dobiva svoju elastičnost. Dočim se u dosadanjih igla na kraju luka ovija u dva do tri zavoja samo

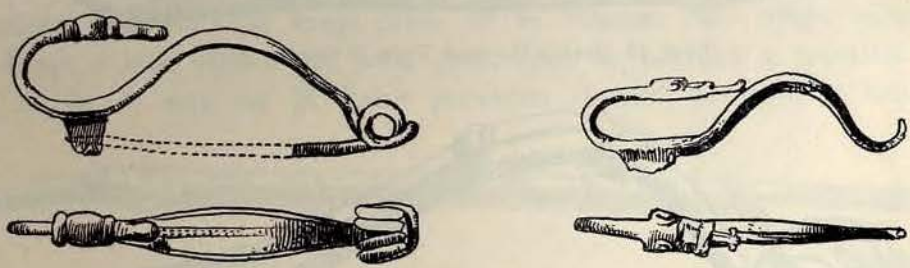

Slike 22. i 23. Dvije rano-la-tenske fibule iz Gorice. Br.

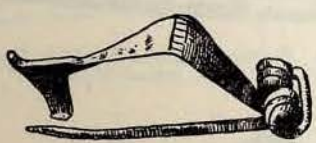

Slika 24. Rano-la-tenska fibula iz Gorice s odlomljenom glavicom. Br.

s jedne strane luka, u ovih se žica, nakon što se ovila, vraća na drugu te se i tu ovija u zavojke, prije no se ravno pružila prema nožici *(slika 22.—24.)*.

Taj raspored ne razabire se u ova dva rano-la-tenska komada, jer su oba baš ondje okrenuta, ali moći ga je opaziti u fibule na *slici 24.*, u koje je glavica odlomljena. U naša četiri komada dva su bez glavice, a dva bez igle i spiralnih zavojaka.

β) Fibule srednjo-la-tenskog oblika zastupane su u Gorici do sele u više oblika, ali svim je zajedničko obilježje to, da se daleko zavraćena nožica ovija rastanjenim i proširenim krajem oko luka, te čini tako onu u la-tenskoj ornamentici karakterističnu zmijsku krivulju.

Tipološki valja nam od tih fibula uvrstiti na prvo mjesto one, u kojih je zavojka prilično velika a složena od četiri omota, luk je obao ili četverast, a zavraćeni kraj nožice je potanji (20 komada).

Ta vrst *(slika 25.)* zastupana je u Gorici sa dvadeset komada, od kojih su neki na zavratcima ureseni sitnijim zarescima ili glavicama (sravni *sliku 26.),* te čine tako prelaz razvitijemu obliku, u koga je noga pokićena glavicama, luk na dnu proširen a na kraju nožice plastična vrpca, koja

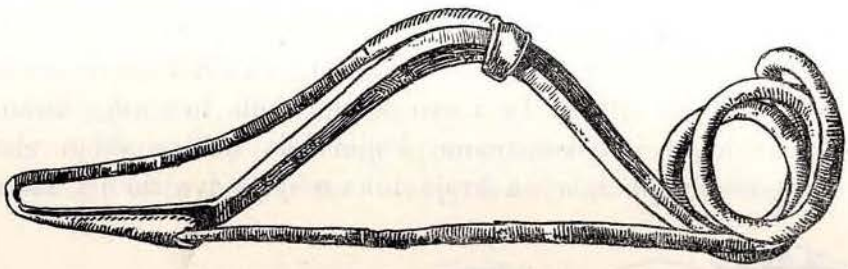

Slika 25. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

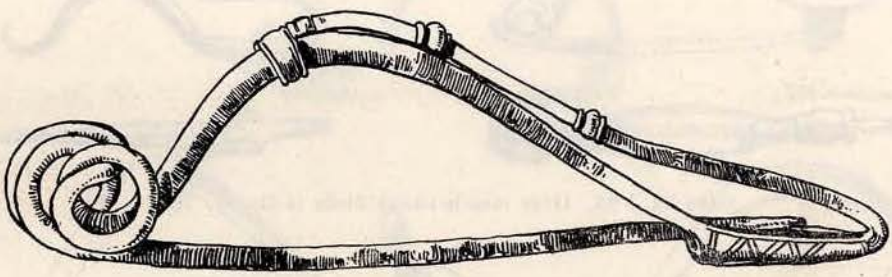

Slika 26. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

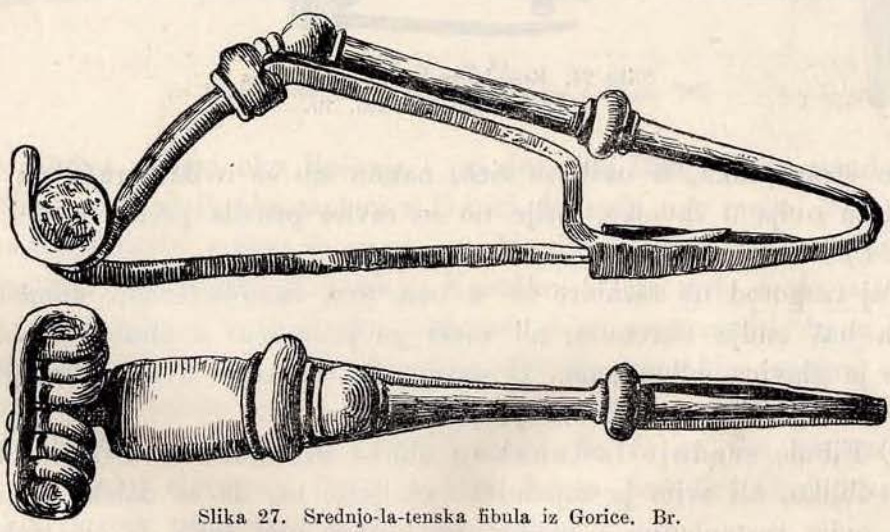

Slika 27. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

se oko luka ovija. Ova potonja vrst, koja je vremenom mlagja od prijašnje ali izradbom savršenija. jer je ljevena, dočim je prijašnja kovana, našla se u Gorici samo u tri komada. Jedan je veći a druga dva, izragjena po jednom kalupu, jesu manji (sravni *slike 27., 28.).*

γ) U istu kategoriju fibula spada 6 komada velikih 14—16 *cm* dugih a razmjerno uskih fibula, koji su svi prilično nepotpuni. U njih je noga

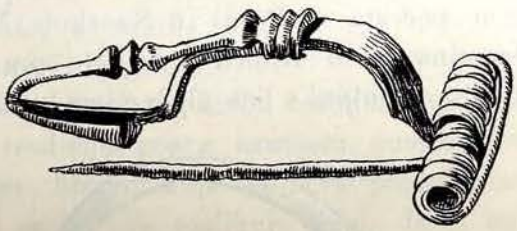

Slika 28. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

zavraćena do protivnog kraja luka, te se laticom oko njega omata. Na tom kraju s obje strane pet puta ponavljaju se zavojke u spiralnu cijevčicu, a da se ova ne bi kako porabom slomila, proturio se kroza nju

Slika 29. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

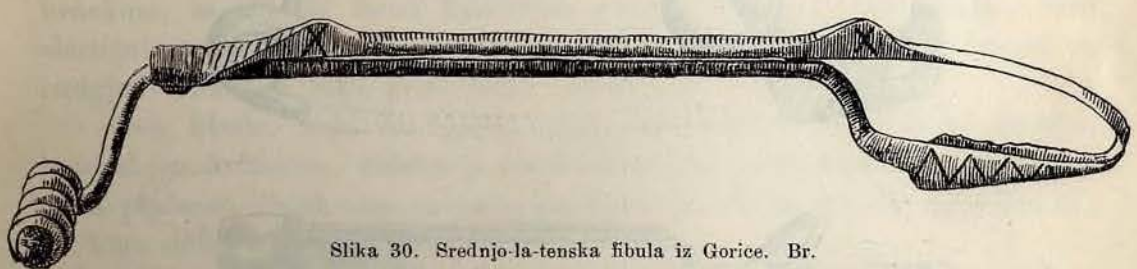

Slika 30. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

gvozdeni klinac. U jedne fibule bijahu spirala i igla načinjene od gvožgja, dočim je ostali dio od bronca *(slika 29., 30.)*. Sve te fibule imadu luk od oble žice, dočim je zavraćena latica noge u četiri fibule sploštena u tanku šipku, a u dvije na gornjem kraju zaobljena te uresena zarescima i sa dvije kvrgaste izbočine *(slika 30.)*.

Te fibule, koliko god su izradbom jednostavne, zanimive su po nas jer u njima možemo nazirati neku vrst lokalnog tipa, koji je dosele nagjen više puta u prehističkoj naseobini na Debelom brdu, te se tamo ističu dva osobito velika srebrna komada, od kojih je jedan na luku bio pokićen srebrnim bobama.

e) Predrimske fibule.

a) Niz la-tenskih fibula u goričkom nalazu završuje dosta običnim tipom, koji je nagjen počesto u Bosni (u Sanskom Mostu, na Debelom Brdu, Sobunaru, Jezerinama, u Ribiću i dr.) te mu je karakteristično obilježje obli, splošteni, po duljini s lica žljebovima uresen luk, dočim mu

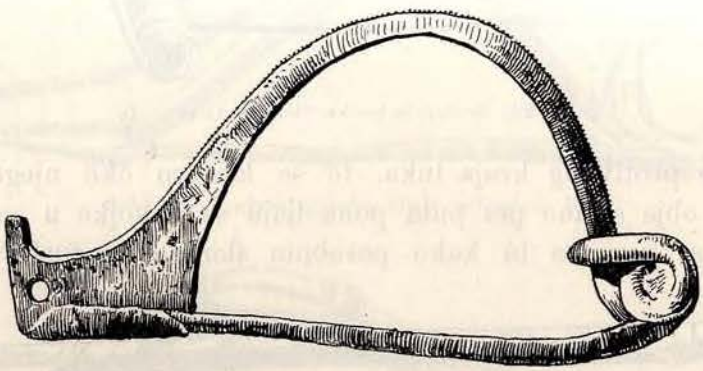

Slika 31. Predrimska fibula na oblik luka iz Gorice. Br.

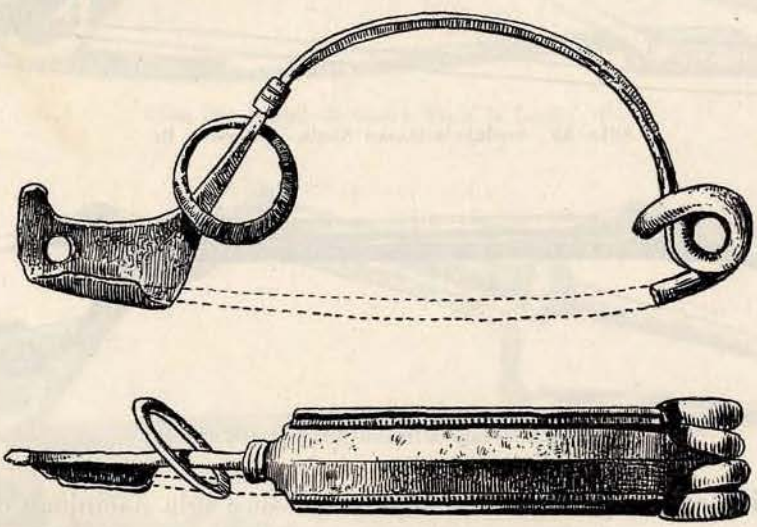

Slika 32. Predrimska fibula na oblik luka iz Gorice.

je nožica rastanjena četverasta, na vršnom ćošku nešto izdignuta i obično imade okruglu rupicu *(slika 31., 32.)*.

Spiralni mehanizam igle je kao u drugih la-tenskih fibula, ali se žica, pošto se ovila s jedne strane luka u dva ovojka, vraća pod lukom na drugu stranu, a ne, kako je to u dosadanjih bilo, za lukom.

I u te fibule koja je u goričkom nalazu zastupana u 7 eksemplara razne veličine (od 5—10 *cm* duge) opaža se, kako se u razmjerno kasno

doba pomiljaju stariji oblici, koji nikoše na tugjem kulturnom polju. Te nas fibule oblikom najviše sjećaju starije čertoške fibule, te su na osnovu tih uzora a pod dojmom la-tenske kulture valjda nastale u sjevernoj Italiji, gdje se obilno nalaze, a odanle dospjele su putevima, kojim se je širila la-tenska kultura na sve strane.

β) U razdoblje, u kome se pomilja već rimski dojam, koji još nije toliko ojačao, da stariju tradiciju posve zamijeni novim oblicima, spada prije svega jedna goričke fibula, koja na prvi pogled sasvim sjeća srednjo-la-tenske fibule, ali se od ove razlikuje time, da je ono što se u potonje organički razvija iz konstrukcije fibule, tu tek ornamentalno nasljedovano. Fibula nije savita od žice, već je izljevena, a samo najvažniji dijelovi ističu se na po se. Latica, kojom se zavraćeni kraj nožice vezao uz luk, označena je plosnatim dugmetom, nožica je tu plosnata, a bila je uresena probitim

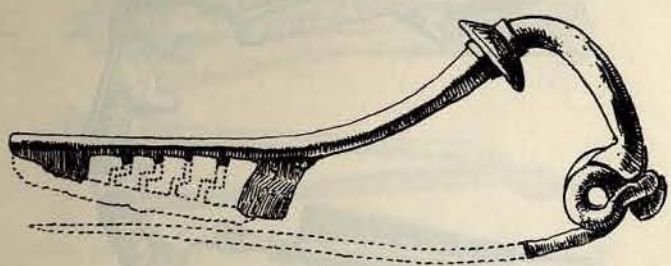

Slika 33. Rano-rimska fibula iz Gorice. Br.

urnekom, te sjećaše samo konturom svojom uzornog oblika; igla i njen elastični mekanizam nije više u jednom komadu s lukom, već na po se izragjen i na dnu luka pričvršćen (sravni *sliku 33.).*

Ova fibula, koja se obično vrsta na kraj nizu, koji je zaredao la-tenskom kulturom, daleko je rasprostranjena, a značajno je obilježje za doba prelazno rimskome, te nam zasvjedočuje, da je goričko grobište sve do toga doba sizalo.

γ) Uz ovaj obični oblik imade u Gorici još 7 fibula lokalnog oblika, koje nam valja uvrstiti u isto doba, jer je i u njih mekanizam igle i luk razdvojen.

Luk imade oblik koplja, a mjesto jedne igle imade ih u te vrsti dvije.

U samome mjestu La-Tenu u Švicarskoj, gdje su prvi puta obilnije nadjeni oblici kulture, koju prozvaše po njemu la-tenskom, imade megju srednjo-latenskim fibulama mnogo njih, u kojih je zavraćeni kraj nožice na vrhu zašiljen, a dolje proširen, te tako sjeća koplja. I u drugom goričkom nalazu, što ću ga dolje na po se opisati, opaziti ćemo 7 komada te vrste (sravni *sliku 34.* i slijedeću), koja bijaše uzorom ovim kasnijim fibulama.

U jednoga od potonjih komada razabire se jasno *(slika 34.)* prelaz od starijeg oblika mlagjemu: zavraćeni kraj dolje se proširuje te posvema nasljeduje oblik koplja, a ovit je još oko luka. Donji dio luka prelazi u duguljastu spiralu, iz koje na srijedi niču dvije igle, koje zahvaćahu šiljkovima u proširenu nožicu, provigjenu s obje strane žlijebovima.

Taj prvobitni oblik nasljedovao se na taj način, da se mjesto luka salilo malo lijepo ornamentirano koplje, koje je imalo s dônje strane drška plosnatu šipku, o koju bijaše pričvršćena žica, omotana u spiralnu cijevčicu, te iz nje nicahu dvije igle, koje zapinjahu šiljkovima u dva žlijeba, smještena na vršku koplja (sravni *sliku 35.* i *36.).*

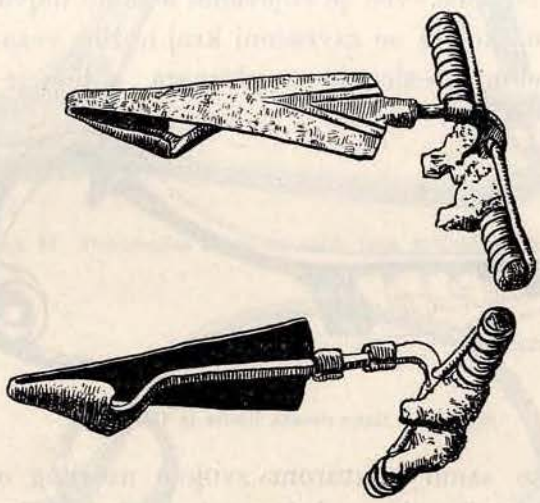

Slika 34. Fibula na oblik strjelice iz Gorice. Br.

Ove i oblikom i mekanizmom svojim savršene fibule rek bi da su nastale pod lokalnim dojmom, jer ih ne nagjosmo prvi puta u Gorici, već ih je nedaleko Gorice na Rakitnu nagjena jedna lijepa fibula sa kopljem i dvije igle, oblikom posve slična goričkim, samo nešto manja. U naseobini na Debelom brdu nagjena je gvozdena fibula iste vrsti, samo što je tanjina u lista koplja ishrgjala. Vrlo lijepa dva komada dobio je zem. muzej od gosp. Ivana Krešića učitelja u Donjem Hrasnom (Hercegovina) na dar, te ih, jer u mnogome naliče goričkim, za prispodobu ovdje priopćujem. U jedne je sap strjelice pokićen nizom bobica, a završuje na kraju povećom glavicom *(slika 37.).* List koplja ima širok povor, a završuje u lopatastu plohu, kojoj su postrance rubovi uzviti, da čine tako žlijebove, u koje ima da zahvati vršak igle. Igla ovija se na srijedi pod plosnatom laticom, te se s obje strane omata jednim ovojem oko poduga gvozdena klina, koji prolazi laticom, a onda se tek nastavlja u dvije igle. Krajevi klina omotani su tanjom broncanom žicom. Ovaj omot služi samo za nakit a nije u savezu

s elastičnim mekanizmom igala. Jedna je pola ovog klina odlomljena. Druga fibula odlikuje se obilnije profiliranim listom koplja, a sap je u njega vrlo

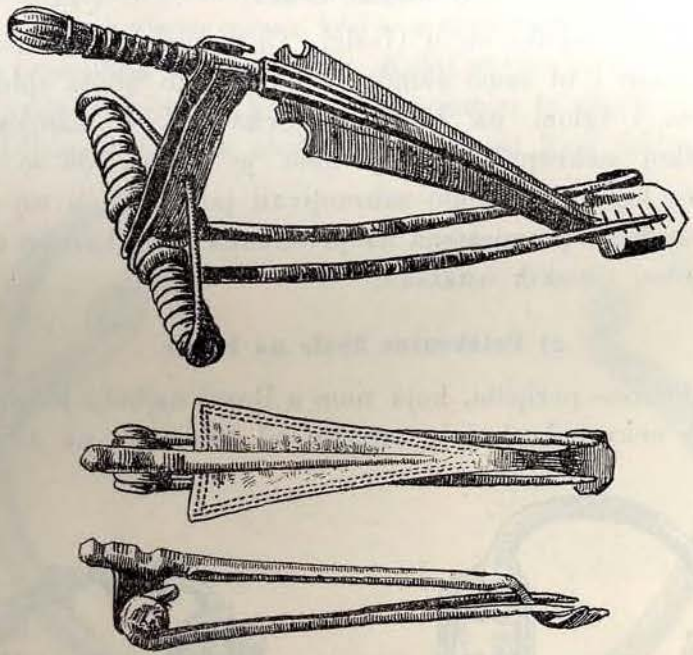

Slike 35. i 36. Dvije fibule na oblik koplja iz Gorice. Br.

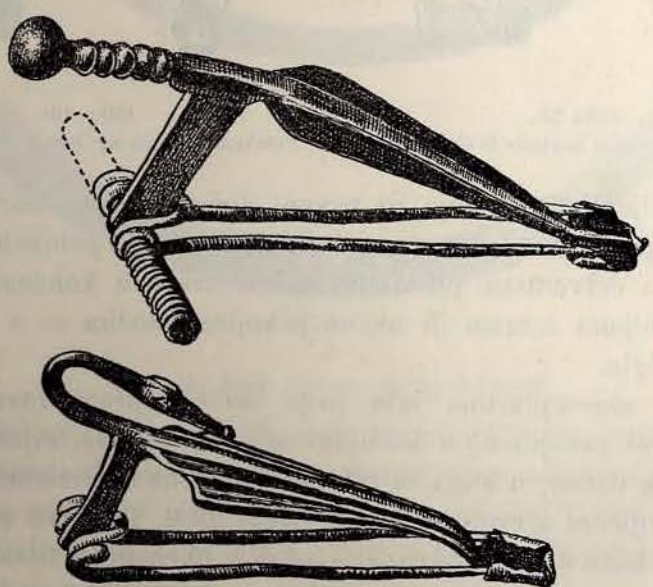

Slike 37. i 38. Dvije fibule na oblik koplja iz Dônjeg Hrasna. Br.

rastanjen, na srijedi savinut, te mu se kraj vraća koplju. Na kraju resi ga glavica slična zmijinoj, i onim glavicama, koje počesto nalazimo na mnogim rano-la-tenskim fibulama *(slika 38.)*.

Igla bijaše isto tako smještena kao u prijašnje fibule, ali se gvozdeni klin u nje izgubio.

f) Rimske fibule.

Rimske fibule rijetke su u Gorici. Čisti rimski provincijalni oblik našao se tek jedan i to samo slomljen, a bijaše to fibula sploštenim polukružnim lukom i iglom na baglamu (Scharnir). Pomanjkanje rimskih oblika u goričkoj nekropoli najbolji nam je dokaz, da se je dolaskom Rimljana u ove krajeve prestalo sahranjivati pokojnike u toj nekropoli, a valjda je i naseobina premještena sa pristranka brda Lemiša niže u polje, gdje imade obilno rimskih ostataka.

g) Polukružne fibule na šarnir.

Na domaku one perijode, koju nam u Bosni najbolje karakteriše veliki niz glasinačkih nekropola, koji je zaredao od Romanije pa do Drine i koja

Slika 39.
Polukružna fibula na baglamu iz Gorice. Br.

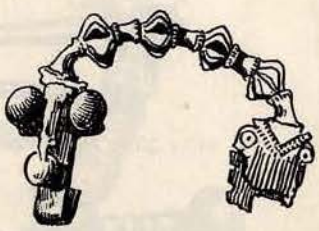

Slika 40.
Polukružna fibula na baglamu iz Gorice. Sr.

se obično nazivlje hallštattskom ili prvom dobom željeznom, pomiljaju se neke fibule, koje nalazimo i u Gorici. U njih je luk polukružan, te neposredno prelazi u četverastu plosnatu nožicu uresenu koncentričnim kružnicama, a zarubljenu crtama ili nizom piknjica, dočim se s druge strane luka nastavlja igla.

U starijim eksemplarima igla prije no se ispruži ravnim smjerom prema nožici čini zavojnicu, u kasnijim zavojka otpada, mjesto nje je luk splošten na oblik listića, u koga su rebarca označena zarescima. Uz ovaj listić smještena je čivijicom gvozdena igla *(slika 39.)*. Te vrsti nagjeno je tri komada, dva su dosta dobro sačuvana, a jedan je okrnjen na listiću i na nožici.

Istoj vrsti spadaju i četiri srebrne fibule, u kojih je luk pokićen zvjezdolikim glavicama, a nožna ploha neobičnom ornamentikom *(slika 40.)*. Pošto je ova vrsta daleko savršenije nagjena u bogatom nalazu iz Štrbaca, progovoriti ću o njoj opisujući taj nalaz pobliže, a na ovom mjestu prilažem samo sliku najbolje sačuvanog komada.

3. Ogrlice (Torques.)

Jedan od najljepših komada goričkog nalaza je velika ogrlica od krupne broncane žice uresena nizom zareza, koji se spiralnim smjerom ovijaju oko žice te ova dobiva time oblik usukana užeta. Kolut ogrlice na široko je otvoren, a oba stanjena kraja uvijaju se u petlju. Veći promjer te eliptičke ogrlice imade duljinu od 17·5 *cm*, a razmak obih krajeva iznosi 9 *cm (slika 41.)*.

2/3

Slika 41. Dvije broncane ogrlice iz Gorice.

Druga ogrlica, načinjena od tanje broncane šipke, manja je (promjer 15 *cm*), nu uresena sličnim ali slabije urezanim ornamentom. Oba kraja se vrlo rastanjuju, te im je petlja na kraju odlomljena. I ove ogrlice vrstaju se u stariju periodu od onih dviju, megju koje nam valja uvrstiti čitavu skupinu goričkog nalaza.

4. Narukvice.

Narukvica nagjeno je razmjerno malo i to ponajviše jednostavno savitih od broncane oble ili sploštene žice u više spiralnih zavoja.

Najbolje sačuvan je par savit u 8 zavoja od pokrupne žice, koja je na kraju nešto rastanjena i savita u petlje *(slika 42.)*.

Drugi jedan par u sedam zavoja od sploštene žice sa ravnim krajevima nagjen je nepotpun, jedan komad čitav, drugi razlomljen u dva komada.

Osim ovih nagjena je jedna malešna narukvica su $4^1/_2$ zavoja za dječinju ruku, te ulomak sasvim malene sa 6 zavojnica, u kojih promjer obodnice nema više od 3·5 *cm (slika 43.)*.

Slika 42. Narukvica iz Gorice. Br.

Slika 43. Dječinja narukvica iz Gorice. Br.

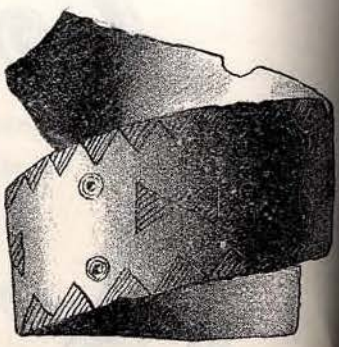

Slika 44. Narukvica od broncane prutice iz Gorice.

Slika 45. Polovica ornamenta, urezana na narukvici slike 44.

Ove spiralne narukvice naći je i u doba bronca i u kasnije doba, te se mogu u našem slučaju jednakim pravom vrstati bilo u prvo gvozdeno doba, bilo u la-tensko, koje mu je uslijedilo.

Sigurnije se daje opredijeliti jedna nasamce nagjena narukvica od poširoke broncane pruge, na srijedi šire (2·5 *cm*), na oba kraja sužene (1·5 *cm*), te se i ona poput spirale ovija u zavojku sa $1^1/_3$ oboda. *(Slika 44., 45.)*. Ta narukvica uresena je urezanim ornamentima, a motivi od kojih su ti ornamenti složeni — koncentrične kružnice i trokutni zarescima ispunjeni motivi — nastali su sigurno pod istim dojmovima, pod kojima su toli često nastali i na raznim graviranim predmetima glasinačkim, dakle u prvo doba željezno.

5. Ukosnice.

U Gorici našlo se dvije vrste ukosnica. U jednih je glavica načinjena od žice savite na oblik potkove, a pri dnu se krakovi te potkove savijaju s obje strane u jednu okuku i onda se tek žica produžuje pravcem prema zašiljenom rtu. Žica je u glavice obično na srijedi deblja, a prama kraju se suzuje. U nekih eksemplara je tu četverobrida a po vrhu i uresena zarescima *(slika 46.)*.

Ista vrsta ukosnica nalazila se je obilno i u gromilama glasinačkim te nema sumnje, da spada istoj dobi, kojoj spadaju i glasinačke starine. Od glasinačkih ukosnica razlikuju se megjutim goričke time, što su glasinačke razmjerno manje a sublizu jednake duljine, dočim u goričkim opažamo u tom pogledu velikih razlika, jer je najmanja igla tek 7 *cm* duga, najdulja pak nešto više od 21 *cm*.

Pred glasinačkim ukosnicama odlikuju se goričke i time, što je obično u luk glavice zavješen kolut sa nizom lančića i drugog nakita.

U jedne ukosnice bijahu dva koluta, nakićena lančićima i jedna privjeska na oblik dvostruke naočaraste spirale *(slika 47.)*.

U druge bijahu zavješeni, osim dva manja koluta, još i jedan poveći, a na njem lančići, koji imadu na kraju tri privjeska u obliku oble, na dnu nožicom

Slika 46. Ukosnica iz Gorice. Br.

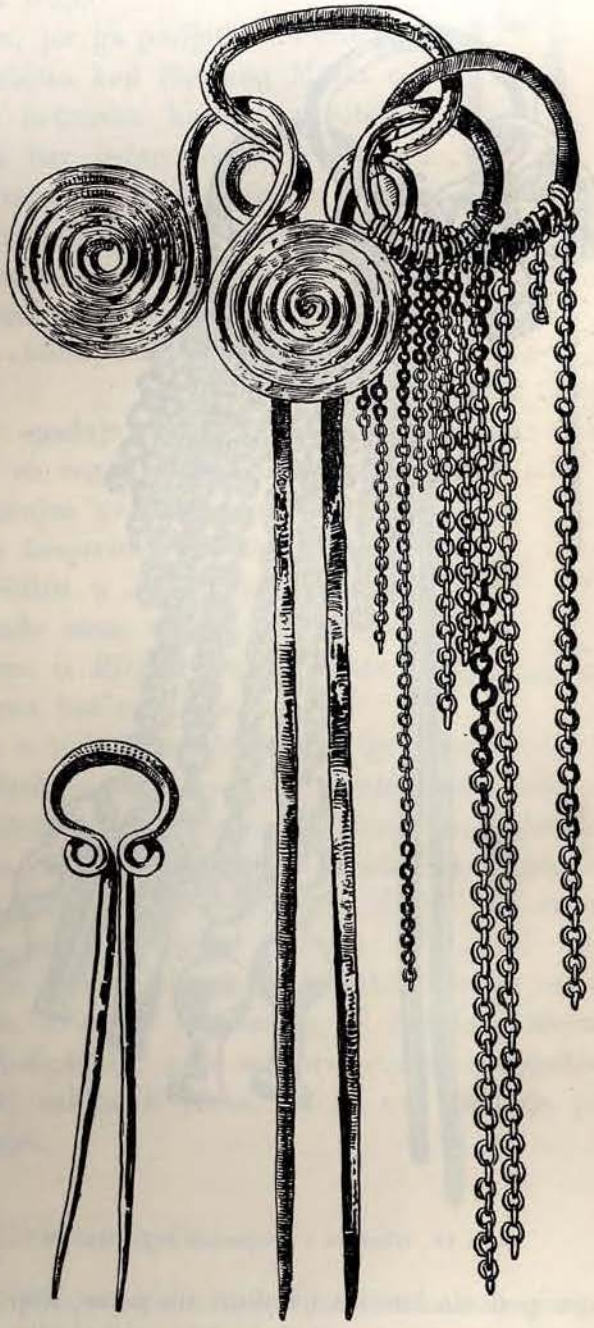

Slika 47. Ukosnica iz Gorice sa privjescima. Br.

uresene bobice, jedan valjkasti i jedan privjesak na oblik sitnog koplja ili mača (?) sa povorom po srijedi *(slika 48.)*.

I u druge četiri ukosnice nagjeni su zavješeni koluti sa ulomcima lančića, a osim

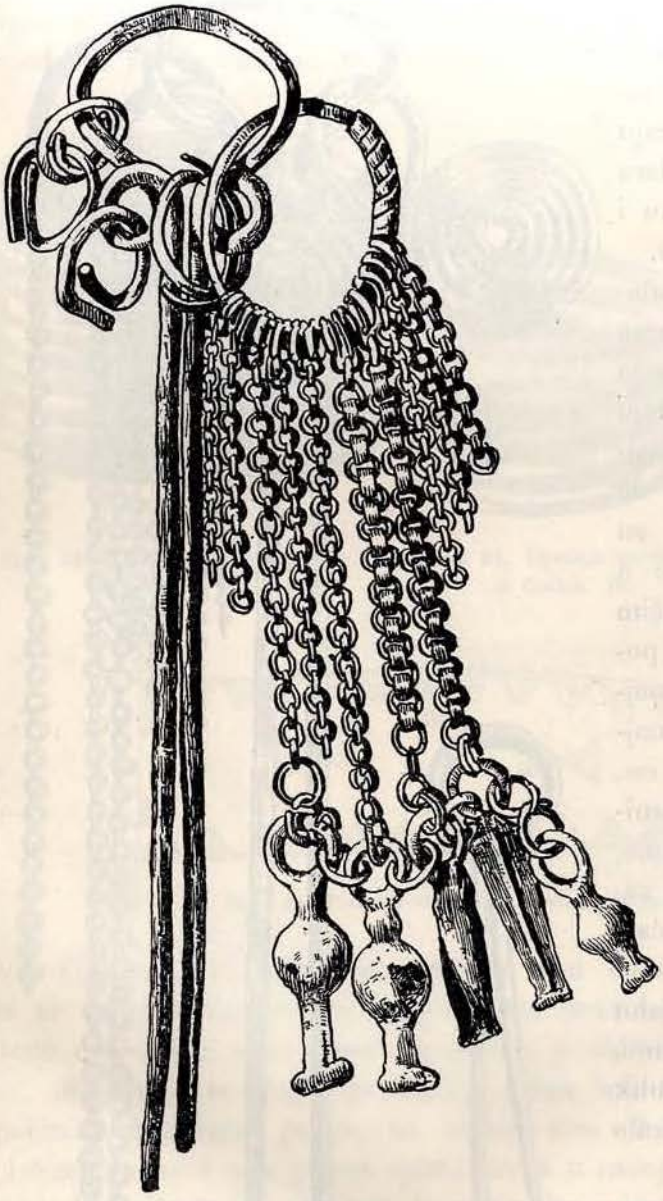

Slika 48. Ukosnica s privjescima iz Gorice. Br.

Slika 50. Ukosnica iz Gorice. Br.

toga podosta lančića i koluta na po se, koji su valjda popadali sa ukosnica.

Svega bijaše tih ukosnica 17 bolje sačuvanih komada i nekoliko nesuvislih ulomaka.

Druga vrsta ukosnica manja je i nešto jednostavnija. Na glavi se igla savija zmijoliko u tri uporedno položena okanca te čini tako onu vrstu krivulje, koja je u ornamentici la-tenske dobe, tako običajna, te se nesamo dlijetom urezivala u plohu, već se i po njoj savijala žica *(slika 49. i 50.)*.

Slika 49. Ukosnica iz Gorice. Br.

Ni taj oblik nije za nas nov, jer ga porijetko nalazismo već na Glasincu, počešće u grobištu kod Sanskog Mosta a osobito u Jezerinama, gdje je la-tenska kultura preotela mah, pa je tako sva prilika, da bar jedan dio ovih ukosnica pada u doba, kada je kultura La-Tène dospjela amo.

Nagjeno ih je pet dobro sačuvanih komada razne duljine (od 6—11 *cm*) i ulomci od dva druga. Najveći komad pokićen je takogjer kolutom sa nizom lančića, a na jednom ulomku nanizana su tri privjeska na oblik bobice na podugoj petljici te komadić lančića.

Obje ove vrste ukosnica spadaju većinom u prvo doba željezno, a u la-tenskome su regji. Dokaz tomu naći ćemo u tome, da te vrste ukosnica sve više nestaje, čim više la-tenska kultura u našim krajevima preotimlje mah. Tako na primjer u velikom grobištu u Jezeranima, u onoj množini nagjenih predmeta, imade samo cigla jedna druge vrste a prve ni jedna, a u nalazu iz Ribića, koji je dobom nešto mlagji od jezerinskoga, nema baš ni jedne.

Tim obilnije su ukosnice u nalazištima iz prvog gvozdenog doba, osobito u nekropolama na Glasincu, gdje su sve vrste zastupane, u onoj skupini starina iz prehistoričke naseobine na Sobunaru (Debelom brdu kod Sarajeva), koja nam reprezentira doba suvremeno glasinačkoj kulturi, te napokon i u grobištu kod Sanskoga Mosta. U ovom potonjem, koje većim dijelom pada u prvo željezno doba, ali već zasjeca u doba la-tensko, naći ćemo od obih goričkih vrsta samo drugu sa naočarastom glavicom, a pošto su starine iz Sanskog Mosta nešto mlagje od velike mase glasinačkih, gdje se prva vrsta sa potkovastom glavicom obilnije nalazi, zaključiti ćemo, da je ova potonja po dobi starija, a druga vrsta mlagja.

6. Uresne igle.

Igle sa uresenim glavicama vrlo su obilno zastupane u nalazu goričkom, te sačinjavaju važan dio u inventaru nakita, kojim se služiše prehistorički naseljenici u Gorici.

Razlikuju se više tipičkih vrsti, kojima spadaju nagjeni komadi, a u svakoj vrsti razlikuju se pojedini komadi tek veličinom, ili manjom ili većom pomnjom u ornamentaciji oblika.

1. Najjednostavnija vrsta imade oblik ravne čivije, proširene na glavici i tupo zaobljene, a na vršku zaoštrene i dosta velike duljine. Gornji dio uresen je u pravilnim razmacima nizom urezaka, koji obilaze oko obline igle te tako čine ornamenat, koji nas u jednu ruku sjeća osukane žice, a u drugu, gdje su razmaci zarezaka širi i dublji, niza biserja ili bobica *(tabla II., slika 1., 2.)*. U nekoliko eksemplara opažava se, da se gornji dio tek pomalo proširuje u malu glavicu *(tabla II., slika 3.)*.

Najmanja izmegju 10 komada te vrste igala imade duljinu od 11 *cm*, najveća od 23·5 *cm*, ostale razilaze se u granicama označenim ovim brojevima, ali pretežno prevladavaju dulji komadi.

2. Uz ovu najjednostavniju vrstu niže se jedna igla, u kojoj je glavica jasno izražena; gore završuje čunjasto, dočim je dolje sploštena, te nas tako sjeća ta igla goleme čivije. I u nje je vrat ispod glavice uresen paralelnim zarescima. Duljina joj je 30·5 *cm (tabla II., slika 4.)*.

3. Ona čini prelaz nešto savršenijem obliku, u koga je glavica još jasnije i krupnije izražena, a ispod nje smještena je ogrlica poput dva usporedo položena koluta, koji opasaše iglu, pod tim kolutom uresena je igla takogjer zarescima *(tabla II., slika 5.)*.

Duljina ovih igala, kojih imade svega 14 komada, iznosi od prilike od 20 do 30·5 *cm*.

Uz ove treba spomenuti jednu iglu istoga tipa, koja se od pregjašnjih razlikuje time, što su ispod glavice poredane dvije ogrlice, a na srijedi igle nasukano je bijelo prozirno stakleno zrno *(tabla II., slika 6.)*.

4. Zanimljiva je jedna nasamce nagjena igla, jer nam predočuje vrstu igala, koja je do sada u Bosni vrlo rijetka, te imade mjesto glavice oblu kolastu petlju, uresenu zarescima, a pod njom je igla uresena zarezom, koji se spiralnim smjerom ovija oko igle. Duga je 22 *cm (tabla II., slika 9.)*.

5. Istoj kategoriji spada niz igala, koji se od pregjašnjih odlikuje time, što je ispod petlje namješteno krupno sploštено zrno, iz kojega ničU unakrst dva veća i dva manja trna *(tabla II., slika 10.* i *11.)*.

Sve ove igle — nagjeno ih je u Gorici svega 10 komada — vrlo su velike, te im duljina variira obično od 22 do 33 *cm*. — Uresene su ispod glavice zarescima, a neke od njih imadu na glavici urezane kružnice.

Ovu vrstu igala nalazimo prviput u većoj množini u Bosni, odnosno u Hercegovini. Dva sublizu slična komada nagjena su jedan na Sobunaru

kod Sarajeva, a jedan u prehistoričkoj sojenici kod Ripča. Oba su prema goričkim vrlo maljušna, te jedva 10 *cm* dugačka. Druge dvije igle nagjene su u Drinovcima, u kotaru ljubuškom, nedaleko od Gorice. Oba ova komada vrlo su velika, u jednog sačuvana je gornja pola, u drugog je odlomljen vršak. Ovaj potonji osobito je zanimljiv, jer je na igli nataknuto broncano kolo sa četiri paoka, koje u promjeru imade 6 *cm*, a glavina kola naliči gotovo onoj u voznih kola *(slika 51.)*. Ta igla vrlo naliči uslijed toga preslici. Slično kolo nagjeno je i u nalazu goričkom. Bijaše manje od opisanoga (promjer 3·6 *cm*), te je i ono bilo valjda nataknuto na igli, pa je sa nje skinuto *(tabla II., slika 12.)*.

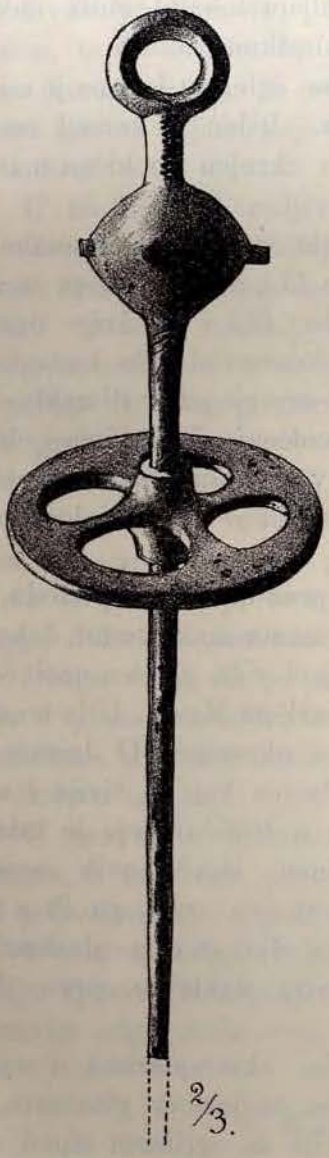

Slika 51. Uresna igla sa kolutom iz Drinovaca. Br.

Nalaz u Drinovcima može nam donekle ustanoviti i doba, u koje nam valja uvrstiti

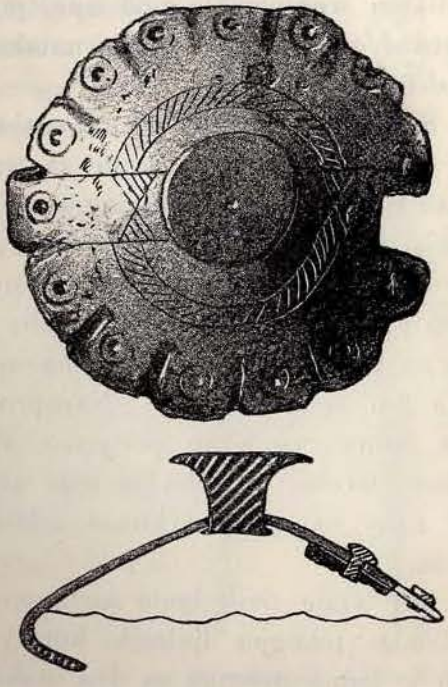

Slika 52. Kopča iz Drinovaca. Br.

ovu vrstu igala, jer osim jednog dobro sačuvana koplja s uskim listom, dugim sapom i jakim povorom, duga 50 *cm*, i ulomka drugog manjeg koplja slabo označenim povorom, bijaše tu i jedna kopča na oblik izbočene oble ploče, uresene na srijedi dugmetom, koje je na pojakom držku

nadvisilo središte kopče *(slika 52.)*. Rub joj bijaše uresen polukružnim laticama, a u njima urezane koncentrične kružnice. Ova vrsta kopča vrlo je obična na Glasincu i posve karakteristična za prehistoričke starine ovoga grobišta, dakle bez dvojbe i ove igle, ako i nijesu zastupane na Glasincu, spadaju u isto doba, te nam predstavljaju lokalni oblik nakitu, koji je u prvo doba željeza bio u običaju u ljubuškom kotaru.

6. Niz ovih igala završuju dvije jednostavne igle, na kojima je mjesto glavice nasukano po jedno zrno od staklovine. Jedan je komad sasvim dobro sačuvan, a dug 22 *cm;* drugi je na vršku okrnjen i pokićen manjim zrnom *(tabla II., slika 7.* i *8.)*.

Osim opisanih, većinom bolje sačuvanih igala, nagjeno je ulomaka od tri igle: jedna krupna obla glavica *(tabla II., slika 13.)*, druga glavica sa vrlo velikom bikoničnom jabučicom *(tabla II., slika 14.)* i po dvije ogrlice ispod nje, i napokon ulomak igle, koja bijaše složena od više komada.

Na vršku smješteno je oblo zrno od tamno-smegje paste ili caklovine, pod njim drugo valjkasto zrno od bronca sa izvraćenim krajevima i oblom zrnolikom sredinom, a pod njim je špiralna cjevčica, osukana od sploštene broncane žice. Sve to bijaše nataknuto na žici, koja je služila iglom *(tabla II., slika 15.)*.

Sve ove opisane igle spadaju u stariju pred-la-tensku periodu, jer smo kod jedne posebne vrste sa trnovitim glavicama našli tomu dokaz u nalazu iz Drinovaca, a analogije za igle sa dvije i više glavica naći ćemo obilnije još u starijim grobnicama grobišta u Sanskom Mostu. U la-tenskim bosanskim grobištima nestaju uresne igle, kao i ukosnice. U Jezerinama nalazila se samo jedna vrsta slabe sploštene glavice kao u čivije i zavinuta na posve karakteristični način; u grobištu u Ribiću, koje je mlagje, nema tih igala nikako. Nasuprot, na Glasincu imade ovih uresnih igala istina razmjerno porijetko, ali su zastupane sve vrste, pa ih s toga moramo uvrstiti u doba, u koje uvršćujemo onaj dio starina glasinačkih, koji nam označuje vrhunac glasinačke kulture, dakle u prvo doba željeza.

Tri vrste ovih igala zastupane su u lijepim eksemplarima u nalazu iz Gruda (takogjer ljubuški kotar) i to dvije sa čunjastom glavicom, od kojih je jedna uresena sa dva staklena zrna, dvije sa ogrlicom ispod oble glavice i dvije sa vrlo krupnom glavicom, pak dvije ogrlice, u kojih bijaše kao i u goričkog komada prikazana u *slici 14.* na *tabli II.* gvozdena igla zasagjena u broncanu glavicu, te je sva istruhla. Nalaz iz Gruda spada isključivo u prvo gvozdeno doba, što nam pouzdano dokazuje niz fibula, a prema tomu ubrojiće se i ova vrsta u isto doba.

7. Pribadače (bašlije, Stecknadeln).

U ovu vrstu igala valja uvrstiti dva oblika igle, koji su dosele vrlo rijetki u Bosni, dočim su u Gorici obilniji.

Dvanaest komada tih igala sploštено je na vrhu u usku limenu pruticu, te je ova savita u kolo čineći tako petljicu, uz koju bi se privezao komad uzice, ili možda lančića, da se ne izgubi igla sa odjeće, koja se njome sapinjala *(slika 53. i 54.)*.

U tri komada zadjeven je kolutić u petljici.

Ove pribadače, načinjene najprimitivnijim načinom, spadaju megju one oblike, koji su po prostoru i vremenu najdalje rasprostranjeni, što je u tako primarnih oblika sasvim prirodno. Nagjene su na primjer u drugom gradu trojanskom, u najstarijim grobnicama ciparskim, u italskim sojenicama (terra-mare), u Švicarskoj, Francuskoj, Njemačkoj i Austro-Ugarskoj. Većina ovih igala spada u davno doba, dapače u najranije periode broncanog doba, ali da se pojavljuju i u doba razmjerno mnogo mlagje, dokazuje nam nalaz gorički.

Druga vrsta tih pribadača na kraju je raskovana u plosnati srcoliki listić, koji je u tri komada izrezuckan, te uresen urezanim rebarcima, u jednoga bez ikakva nakita.

U sva četiri komada žica je pod glavicom osukana, a na listiću probita je rupica, kojom se igla privezivala uz vrpcu *(slika 55. i 56.)*.

I ova vrsta igala reprezentira nam najprimitivniju spravu za sapinjanje tkanine ili odjeće, te je sasvim odgovarala svrsi, kojoj odgovaraše fibula.

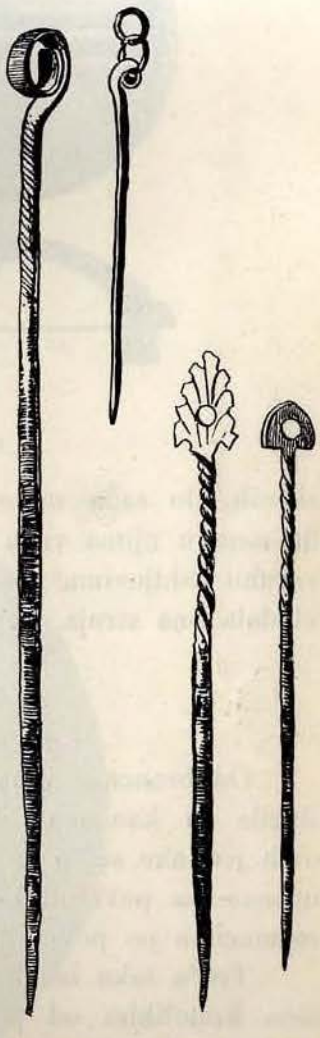

Slike 53. i 54. Dvije pribadače iz Gorice. Br.

Slike 55. i 56. Dvije pribadače iz Gorice. Br.

8. Kopče.

Toka, koje su služile za sapinjanje tkanice ili odjeće, nagjeno je samo dva komada na oblik oble, izbočene ploče, zarubljene vrpcolikim ornamentom, a na srijedi uresene sa dvije, odnosno sa tri slične vrpce. Manja od ovih toka *(slika 57.)* imade na rubu niz bobica, koje ga opasaše kao zrake *(slika 58.)*. Obje te toke masivno su izlivene od bronca. S dônje strane imadu u jedne dvije kuke,

kojima se kopča zadijevala uz tkanicu ili odjeću, te ju je tako sapinjala, dočim je u druge s jedne strane čivija, kojom se prikivala uz tkanicu a s druge kuka. Obje ove kopče po svome obliku živo nas sjećaju

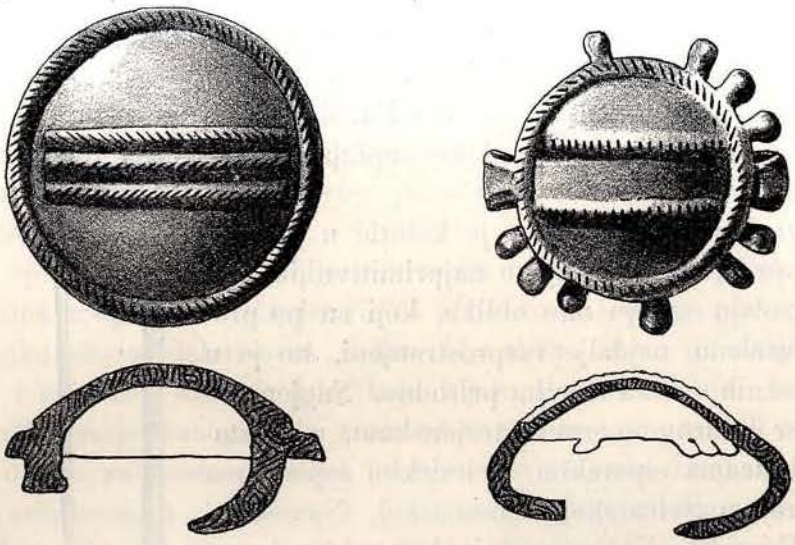

Slike 57. i 58. Dvije kopče iz Gorice. Br.

sličnih, do sada samo na Glasincu nagjenih komada, te nema sumnje da nam u njima valja nazrijevati proizvode domaće industrije, koji odgovarahu zahtjevima nošnje i mode, običajne u Bosni u doba, kada je njome vladala ona struja, koju nam najsavršenije predočuju glasinački spomenici.

9. Toke i dugmeta.

Od broncana lima načinjena su četiri komada okruglih toka, koje su služile ili kao toke ili na drugi koji način za ures odjeće. Dvije od ovih jednake su, u promjeru 7 *cm* duge, ispupčane, na srijedi probušene, a uresene na površini koncentričnim kružnicama, rasporedanim u pravilnim razmacima po površini *(slika 59.)*.

Treća toka imade u promjeru 8·2 *cm*, te je još oblije izbočena, a uresena krstolikim od polukružnica složenim urnekom, načinjenim od gusta niza piknjica, izbočenih odozdo tupom zumbom *(slika 60.)*. Sredina i rub toke označen je dvostrukim kolom sličnih piknjica. Ovaj po sebi dosta nesavršeno izragjeni komad osobito je s toga zanimljiv, što mu je materijal služio i u doba mnogo starije, nego li je doba, u kom nastadoše ostale goričke starine. Komad tenećeta, od koga je izragjena ova toka, izrezan je naime iz jedne od onih velikih, šiljato izbočenih toka, kojima bi se u broncano doba pokivali štitovi *(slika 61.)*. Sličnih, osobito lijepih komada

nagjeno je nekoć u Krehinom gradu u Hercegovini, koji su dospjeli u zagrebački muzej, a jedan i u manastir Humac. Kao i ove toke (tutuli) bijaše

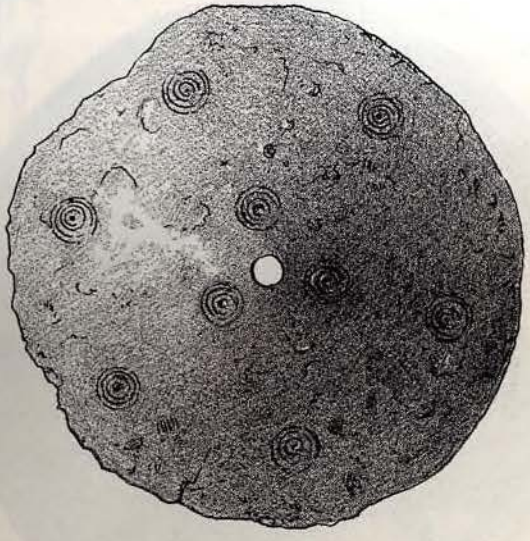

Slika 59. Pupčasta toka iz Gorice. Br.

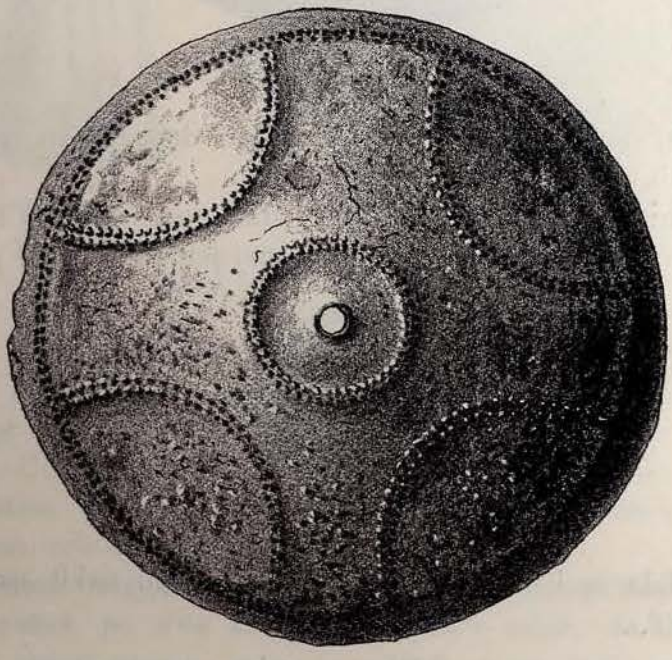

Slika 60. Toka od broncana tenećeta iz Gorice. Lice.

i komad, od koga je naša u daleko mlagje doba skovana, uresen koncentričnim kružnicama, izmegju kojih se u stanovitim razmacima nanizaše prutice, obrubljene trouglastim zubićima. Ova ornamentika još se i sada posve

jasno razabire na dônjoj strani toke, a samo mjestimice je nestala uslijed ornamentike, kojom se poslije uresila. Tako nam ova toka reprezentira

Slika 61. Saličje toke u slici 60.

stari spomenik, koji se u razmjerno mlagje doba, istina, tek polomljen čuvao, kao relikvija davno uminulih stoljeća.

U tu vrstu nakita uvrstiti ćemo i jednu posve malenu toku (promjer 2·7 *cm*), u koje se po srijedi uzdiže polukružni pupak i koja je provigjena sa

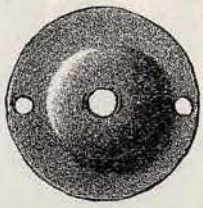

Slika 62. Mala toka iz Gorice. Br.

tri rupice. Valjda se i ona prišivala kao besposleni nakit uz koji komad odjeće *(slika 62.)*.

10. Štipalice.

Štipalica običnoga oblika, koje se nalaze dosta često na Glasincu, ali i u la-tenskim grobnicama Krajine, nagjeno je u Gorici četiri komada *(slika 63.* i *64.)*. Najveći, dug 11·5 *cm*, uresen je sa tri niza sitnih zare-

zaka, učinjenih zumbom, te obrubljen po jednom crtom. U najmanje, duge 8·5 *cm*, urezana su u lopatici po tri mala kola, dočim su ostale jednostavnije sačuvane.

Sve četiri nagjene su slomljene, a jedna od njih imade na kraju rašalja tragove staroga popravka. Štipalica se naime bila slomila, pa su oba rastavljena kraka opet sastavili, te ih utvrdili sa dvije na sastavku ukovane broncane čivije, tako da je štipalica mogla opet za nevolju da služi.

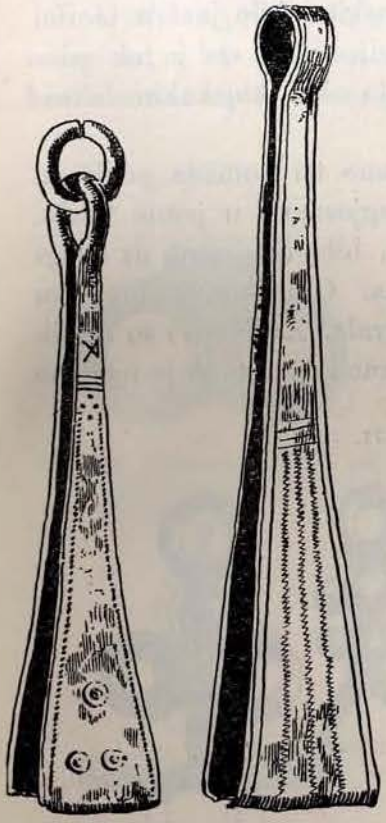

Slika 63. i 64. Dvije štipalice iz Gorice. Br.

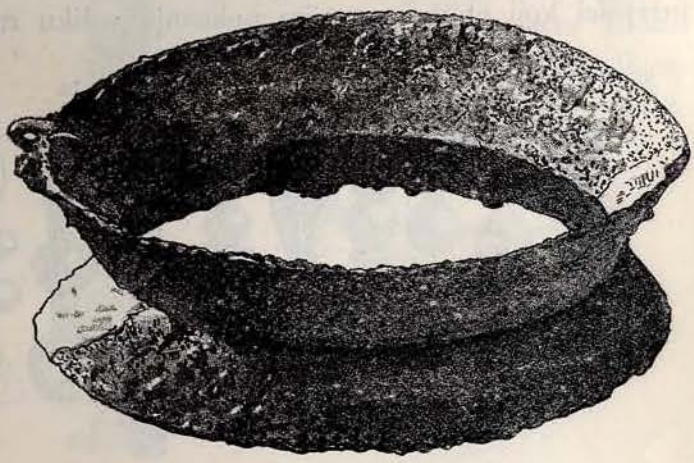

Slika 65. Uresni komad iz Gorice. Br.

11. Ostali sitniji nakit.

Slika 65. predočuje nam kolut, načinjen od broncane limene prutice, i to tako, da se prutica po srijedi suzila te čini oštru brid, dočim se prema kraju proširuje. Manji promjer tog koluta iznosi 5·5 *cm*, veći 8·5 *cm*, visina koluta 2·6 *cm*. Uz jedan rub opaziti je malu petljicu, uz koju bijaše valjda pričvršćena uzica ili lančić. Komad nagjen je u krematoriju, te mu je s toga i površina vrlo hrapava.

Slični komadi nagjeni su u grobištu kod Sanskog Mosta u grobu 6 i 112., i to uvijek po dva uz glavu. Fiala[1]) misli, da su služile kao naušnice. Taj tumač moramo tako dugo, dok se ne nagje zgodniji, prihvatiti, ako i ne smijemo misliti, da su se ta golema kola provlačila kroz

[1]) Fiala Franjo: „Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta“ u „Glasniku zemaljskog muzeja“, god. 1896., str. 225. i 258.

uho, već su visjela uz lančić ili vrpcu niz uho, a moguće je i to, da se oko žlijebi kola ovijao i pram kose.

Kao u svim prehističkim nalascima bosanskim, bilo je i u Gorici dosta sitnijega nakita, koji nije imao praktične vrijednosti, već je tek udovoljavao naivnoj želji priprosta naroda, da si tijelo okiti kojekakim sitnicama i privjescima.

Već u gore opisanim ukosnicama spomenusmo tri komada pokićena nizom lančića sa privjescima, a sličan nakit nagjosmo i u jedne fibule. Osim toga našao se niz lančića bilo jednostavnih, bilo nanizanih uz drugi lančić, a na vrhu pokićenih katkada privjescima. Ovi lančići služili su možda za nakit ukosnica, a gdjekoji možda i kao agrafa. Zanimljivi su u njih privjesci koji oblikom svojim pokazuju veliku raznolikost, te ih je nagjeno

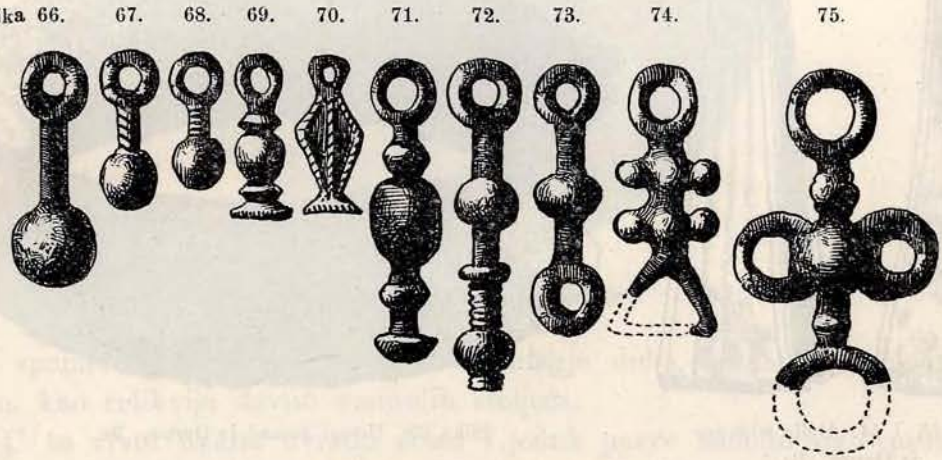

Razne vrste privjesaka iz Gorice.

i podosta nabaška. Mnogi od tih privjesaka upravo nas neposredno sjećaju sličnih glasinačkih komada, a u tu vrstu spadaju i ovi:

1. Privjesci, nalik bobici na poduljoj petlji, izragjeni su sasvim plastično, ili tek na jednu stranu plastično, a s druge ravno. Neki su od njih ureseni na držku zarescima, a drugi su obilnije profilirani. Skoro svi nagjeni su gdje vise uz okrajke lančića ili su nanizani uz kolute lančića, a samo malo njih nagjeno je na samu, te su popadali sa lančića. Osim onih komada, koji su nagjeni nanizani na kolutima, koji služahu fibulama ili ukosnicama kao ures, nagjeno je još svega 60 komada. Pojedine oblike iznosim u *slikama 66.—69.*

2. Dalje je dugme, nalik na opisano, što se na dônjem kraju produljuje u profiliranu nožicu, te nas sjeća onih glasinačkih dugmeta, uresenih po boku sa četiri probita zareska (1 kom., *slika 71.*).

3. Slično sa dvije pomanje glavice, nanizane na podužoj šipki *(slika 72.)*.

4. Privjesak sa dvije petlje, spojene šipkom, koja se na srijedi proširuje u dugme (2 kom., *slika 73.*).

5. Sličan privjesak, gdje je dônja (sada djelomice odlomljena) petlja bila trouglata, a sa svake strane nižu se uz šipku po dva dugmeta. Oba potonja komada nanizana su na jednom lančiću *(slika 74.)*.

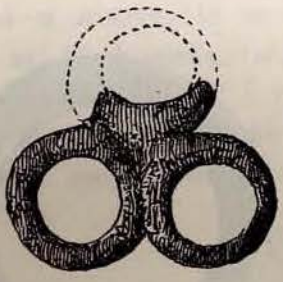

Slika 76. Privjesak iz Gorice. Br.

Slika 78. Privjesak iz Gorice. Br.

6. Privjesak, uresen sa četiri petlje, koje se unakrst nanizaše o jednu šipku, na srijedi uresenu dugmetom *(slika 75.)*.

7. Privjesak, sastavljen od tri koluta. Dva posve slična komada nagjena su u ljubuškom kotaru u Grudama *(slika 76.)*.

Slika 77. Privjesak iz Gorice. Br.

Slika 79. Privjesak na oblik posudice iz Gorice. Br.

8. Privjesak na oblik izvrnutog slova T *(slika 77.)*.

9. Privjesci slični listićima (ili koplju), a na vršku ureseni proširenom nožicom (3 kom. o jednom lančiću, 1 kom. na kraju drugog lančića *(slika 70.)*.

10. Privjesci na oblik 6 *cm* duge, dolje ravne, gore izbočenim bobicama uresene šipke, nalik astragalu. U šipke je na oba kraja i dolje po srijedi po jedna petlja. U dônjoj petlji visi privjesak, koji nas donekle sjeća oblikom svojim amfore *(slika 78.)*.

11. Privjesak na oblik male broncane posudice sa dvije široke ručke, koji nas živo sjeća sličnih komada, nagjenih na Glasincu, gdje spadaju megju tipičke oblike tamošnje kulture u prvo doba gvoždja *(slika 79.)*.

12. Dva privjeska na oblik konja *(slika 80.* i *81.)*.

U istu kategoriju nakita spadaju dvije sasvim sićušne i jedna nešto veća dvostruka spirala, savite od broncane žice *(slika 82.—84.)* i napokon dva kamena komada: jedan probušeni ovalni plosnati valjutak, u kome

se vide još ostanci gvozdena koluta, o koji se vješao, i jedan načinjen od komada crijepa, provrtan na gornjem zaoštrenom kraju.

Slično kao ove privjeske upotrebljavalo se i nekoliko koluta od bronca *(slika 85. i 86.)*. Nagjeno ih je svega 5 komada, dva tanja plosnata, pro-

Slike 80. i 81. Dva privjeska na oblik konja iz Gorice. Br.

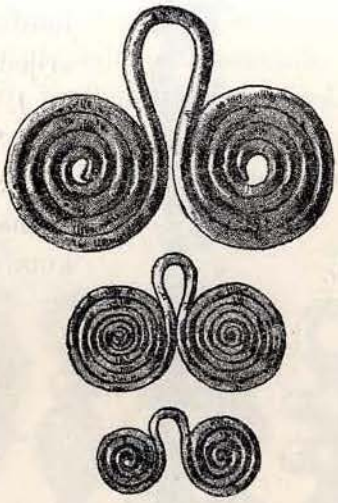

Slike 82.—84. Tri spiralna privjeska iz Gorice. Br.

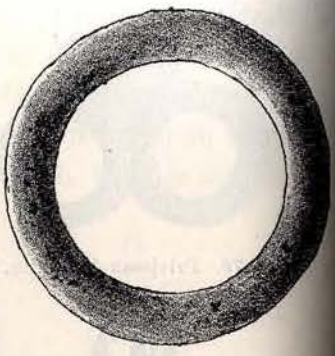

Slika 85. Kolut iz Gorice. Br.

Slika 86. Kolut iz Gorice. Br.

Slika 87. Prsten iz Gorice. Br.

Slika 88. Prsten od žice iz Gorice. Br.

Slika 89. Komad lančića iz Gorice. Br.

mjera od 3·9—4·2 *cm* i tri manja, krupno izlivena (promjer 2·2—3 *cm*), od kojih je jedan na obodnici profiliran.

Tri druga koluta načinjena su od žice omotane spiralnim smjerom, a o njima visjela su dva ili tri manja spiralna koluta.

Osim ovih broncanih komada nagjeno je u jednom nizu nanizanih 8 gvozdenih koluta, koji sačinjavaju lanac od 14 *cm* duljine.

Jedan broncani kolut, na nutarnjoj strani obodnice sploštен, na vanjskoj zaobljen, ima na srijedi pupčastu glavicu, te je bez dvojbe služio kao prsten na djevojačkom ili djetinjem prstu *(slika 87.)*.

Kao prstenje služilo je valjda i ono 9 komada koluta, savitih od broncane žice u spiralu *(slika 88.)* sa 4—6 obodnica, dočim su slični koluti, nanizani u lančić služili kao privjesci. Nagjena su dva taka komada, oba složena od tri spiralna koluta, koji redom bivaju manji, a u jednoga uvješena su suviše dva obična koluta.

Lančića nagjeno je, osim onih koji su nanizani na kolut ili spleteni u nizove, te se upotrebljavahu na razan način u nakitu, još i na po se 13 komada *(slika 89.)*. Karike lanaca ili su jednostavne od žice savite, ili imadu 2 i više oboda, ili su sploštene, a u jednom komadu su načinjene od sploštene broncane prutice. Ovaj potonji komad najdulji je te imade duljinu od 41 *cm*, dočim su ostali manji ulomci od 10—34 *cm*

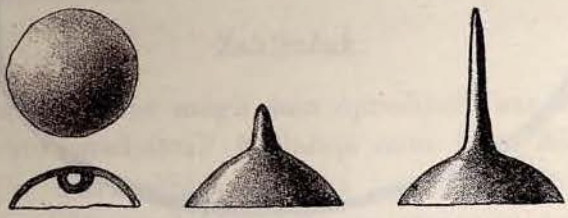

Slika 90.—92. Tri dugmeta iz Gorice. Br.

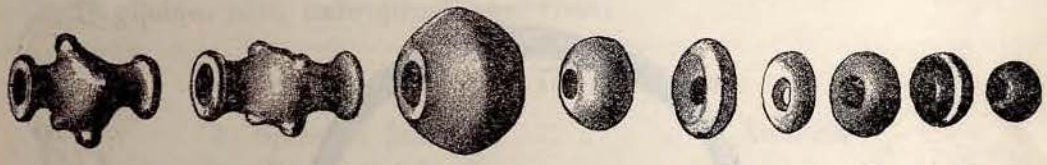

Slika 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101.

duljine. Na po se nagjeno je 6 povećih koluta (promjer 2—3 *cm*), na kojima bijahu nanizani nizovi lančića, koji su poispadali.

Dugmeta nagjeno je vrlo malo: 4 pupčasta obla dugmeta *(slika 90.)* i dva poveća sa oštrim trnom na srijedi pupka (u jednog dug 0·5 *cm*, u drugog 2 *cm*, *slika 91.* i *92.)*. Ove vrste dugmeta sa uspravnim trnom na srijedi nagjene su prviput u Bosni u velikoj gromili kod Varvare (u Rami), poslije češće. Osobito velikim trnovima pokićena dugmeta nagjena su u nalazu iz Gruda ljubuškog kotara, te po ostalom inventaru onoga nalaza spadaju u prvo gvozdeno doba.

Zrna za ures od bronca našlo se nešto obilnije, najviše bilo ih je valjkastih, na srijedi oblo ili čošasto izbočenih, a na krajevima izvraćenih. Imade ih 11 komada *(slika 93.* i *94.)*, dugih 2 do 3 *cm*. Ta zrna, kojih imade prilično mnogo i u nekropolama glasinačkim, nizala su se u ogre, ali upotrebljavala su se i kao nakit na drugi način, kako nam to dokazuje igla, prikazana na *tabli II., slika 15.*

Od broncanih zrna bilo je još jedno poveće *(slika 95.)* i dva pomanja bikonička zrna *(slika 96.)* promjer 2, odnosno 1 *cm.*

Zrna od druge materije nagjeno je vrlo rijetko: jedno plosnato jantarevo zrno (promjer 1·4 *cm (slika 97.)*, četiri maljušna od žutog neprozirnog stakla *(slika 98.)*, 1 veće modro *(slika 99.)*, 1 crno *(slika 101.)*, i jedno crno ureseno bijelom emaljnom prugom *(slika 100.)*.

Slika 102. Broncana žica iz Gorice.

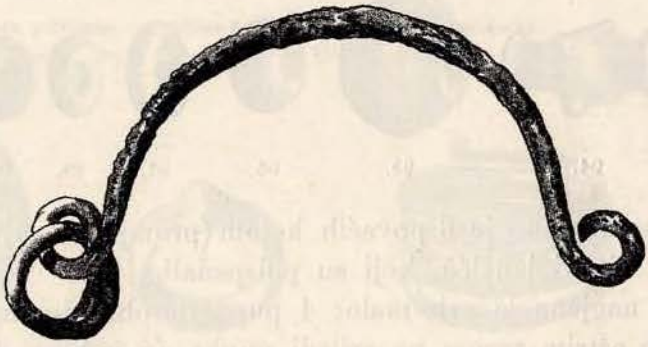

Slika 103. Ručica od posude iz Gorice. Br.

Na koncu spomenuti ćemo još nekoliko komada, koji ne spadaju ni u koju od opisanih vrsta nakita. Našlo se naime u goričkom nalazu tri čitava i desetak ulomaka koluta, savitih od potanje oble broncane žice, na kraju stanjene, a na sastavku obih krajeva omotane broncanom pruticom, koja se ovijala u gustom nizu zavoja oko žice *(slika 102.)*. Ovi kolutovi imadu u promjeru 5—9 *cm;* manji su dakle za narukvice premaleni, a veći opet prekrupni. Služili su i oni kao nakit, akoprem mi je teško ustanoviti, na koji način.

Dalje se našla u priloženoj *slici 103.* prikazana polukružna, na srijedi nešto deblja žica, kojoj se krajevi savijaju u petlju, a u jednoj od njih

zadjet je mali kolut. Ovaj komad služio je bez dvojbe ko ručica kojoj posudici ili inom kojem predmetu.

*

Osim čitavih komada nagjeno je i prilično mnogo sitnijih ulomaka, a osobito iz onog garišta u krematoriju i dosta bezobličnih komada. U ovim ulomcima imade komadića lančića, sitnijih dijelova fibula, osobito manjih vrsta, komadića žica, špiralnih cjevčića (saltaleoni) i drugih utaraka manje važnosti.

Daleko bi me zavelo kad bih opisivao svaki taj komadić, tim dalje što med njima nema fragmenata onakih oblika, kojih nijesam opisao na osnovu čitavih eksemplara.

Zaključak.

Opisujući gorički nalaz mogli smo opredijeliti bar sublizu po vremenu gotovo svaku vrstu predmeta. Najlašnje nam je to bilo kod fibula, jer nam one po svojim markantnim oblicima i po tome, što se pojedini oblici vežu bilo uz stanovita razdoblja, bilo uz stanovite predjele ili narode, podaju prilično sigurna osnova za klasifikaciju prehistoričkih starina.

U cijelom nizu nabrojismo ove vrste:

A. Prvo gvozdeno doba:

1. Spiralne fibule	2	komada
2. Glasinačke fibule	5	„
3. Italske fibule:		
a) bez trna na luku . . .	1	„
b) južno-italske	28	„
c) prelazni oblici	8	„
Svega .	44	komada.

B. Drugo gvozdeno doba:

1. La-tenske fibule:		
a) rane	4	komada
b) razne varijante srednjih .	28	„
2. Predrimske	22	„
3. Rimske	1	„
Svega .	55	komada.

Numerički zastupani su dakle oblici prvog željeznog doba i la-tenski oblici sublizu jednako, u razmjeru od 42 %: 55 %. Nu po ovom razmjeru

ne smijemo razlučiti i ostale predmete, jer je poznato, da se u la-tenskim nalazištima fibula nalazi daleko obilnije, nego li u onim iz prvog gvozdenog doba, a uz to opaziti ćemo, da u ostalim starinama imade za čudo vrlo malo predmeta, koji bi se mogli pouzdano ustanoviti kao proizvodi latenske kulture.

Kod razlučivanja goričkih starina moći ćemo dosta pouzdano odijeliti veliku skupinu, koja vremenom spada u jedan suvisli niz, ako iz cjeline nalaza izlučimo one predmete, koji su nagjeni u krematoriju. I onaj koji nije bio prisutan kod iskapanja tih predmeta, na prvi će pogled moći izlučiti te komade, koji su ležali u garištu, jer gotovo svi pridržaše na sebi tragove paljenja. Površina im je hrapava, crnkasta, zelena se patina tek slabo i zagasito pomalja ispod ogarene, krečom mjestimice obijeljene lupine, koja je zaodjela kovinu.

Tragovi tog paljenja razabiru se što manje što više na ovim predmetima: Na kacigi, na obim spiralnim fibulama, na južnoitalskim fibulama i na ostalim italskim fibulama sa dugom nožicom. Od igala talile se osobito zbog žege uresne igle sa četiri trna na glavici, uresni kolut od broncana lima *(slika 10.* na *II. tabli),* te sitniji nakit, komu se oblici primiču glasinačkim: valjkasti bombaci, privjesci u obliku posude, konjskih figura i dugmeta na dugoj petlji. Osim na broncanim predmetima opažaju se tragovi paljenja i na nekim gvozdenim kopljima, osobito na onima, u kojih je povor krupnije izražen.

Svi ovi predmeti sahranjeni su dakle pod istim okolnostima, koje nam zasvjedočuju njihovu suvremenost, a sve bez iznimke uvrstiti ćemo po tipološkoj klasifikaciji, uvažujući analogije nagjene na drugim mjestima u prvo željezno doba, pa pošto u toj skupini imade dobar dio italskih komada, zaključiti ćemo iz toga, da italski dojam u ovome kraju pada već u prvo gvozdeno doba, u doba, gdje nam pismeni spomenici ne spominju ni slovcem saobraćaj izmegju naših krajeva i Italije.

Da je taj saobraćaj doista postojao, dokazuju nam osim našeg nalaza dva druga, nešto mlagja numizmatička nalaza: jedno je krupanski, drugo mazinski (Lika). Oba su slična po svome sastavu, te sadržavahu osim množine bezoblična bronca (aes rude) te italskih signiranih assova i silu božju kovana novca[1]).

U oba nalaza imade osim rimskih novaca i južnoitalskih, osobito sicilskih, ali najobilnije zastupani su afrikanski i to: kartaški (95 + 342 kom. i numidijski (36 + 287 kom.).

---

[1]) Dr. Truhelka: „Afrikanski novci od tuča, nagjeni na Vran kamenu kod Krupe", „Glasnik zemaljskog muzeja", I., str. 38.; Brunšmid: „Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji", „Vjestnik hrv. arh. društva", nova serija II.

Sjetimo li se, da su južni Italci, a osobito sicilski pomorci bilo pod dojmom grčkih doseljenika, bilo pod dojmom kartaških osvajača u brzo proširili sredozemnim morem svoju trgovinu, lako nam je vjerovati, da su njihovi trgovci dospjeli i u naše krajeve, te ih upoznali u doba, kada Rimljani još ni snivali nijesu, da će oni istim krajevima nekoć zavladati. Da se nije uvažala samo gotova roba, već i bezoblična kovina, dokazuju nam oba nalaza, u kojima je daleko veći dio sastojao od izlomljenih komada bronca. Ta kovina imala se u nas tek upotrebiti u fabrikaciji broncana nakita, a italski trgovci uvažali su je amo valjda s razloga, jer je u Italiji srebrna vrednota zamijenila staru mjedenu, te su u nas za kovinu dobivali bolju cijenu. Uz tu kovinu i bezvrijedne već novce ušao je i po koji drugi ulomak, kao one tri fibule, koje se nagjoše u mazinskom nalazu, od kojih su dvije čertoške a jedna sa dugom nožicom.

Promatrajući ostale komade nalaza opaziti ćemo na prvi pogled, da su svi komadi, koje posve sigurno možemo ustanoviti la-tenskim, u toliko bolje sačuvani, što nijesu od vatre ni malo štetovali. Oni dakle nijesu bili u krematoriju, već uz nespaljene lešine izvan krematorija. To je donekle neobično, jer baš u Bosni u većine la-tenskih grobišta naći ćemo u običaju sahranjivanje spaljenih ostataka sahranjenih u urnama, kojima bar do sele nije bilo ni traga u Gorici.

Takovo razlikovanje možda je u savezu sa posebnim običajima, a razumijeva se lako u krajevima, gdje se običaji i danas razilaze od plemena do plemena, od župe do župe.

Pojave la-tenskih oblika, koji u našim krajevima u zadnje doba sve češće zaredaše, te s goričkim nalazom dobiše novi znameniti prirast, razgaljuju nam cijeli niz novih problema. Do sele nagjeni su ti oblici osobito u Krajini (Jezerine, Ribić, Sanski Most) u većoj množini, dočim se na jugu pojaviše tek sporadički, a to nas je moglo navesti na mnijenje, da se je la-tenska kultura, koja je u zadnja predkršćanska stoljeća obuhvatala sve krajeve, koje okružiše Alpe, a osobito Panoniju i one dijelove Ilirika, u kojim stanovahu Liburni a potle Japodi. Granica ove kulture slagala bi se sublizu sa južnom granicom Japodskih plemena, koji nekoć stanovahu u hrvatskoj Lici i u našoj bosanskoj Krajini. Sporadički nalazi na drugim mjestima Bosne mogli su se lako shvaćati kao import, koji nije nimalo mijenjao cjelokupnu sliku domaće kulture ilirskih starosjedioca.

Od jednoć nagje se daleko na jugu u srcu Hercegovine gorički nalaz, u kome keltski oblici sačinjavaju velik dio nalaza, a ovi se odlikuju od krajiških nalaza još i time, što u njima prevlagjuju stariji (rani i srednji) la-tenski oblici, dočim se u Krajini našlo na pretek kasnijih la-tenskih oblika.

Danas se sve sumnja više o tome, da su la-tenske starine ostanci starih Kelta, jer što se više starina ove vrste iznaša na vidjelo, to se više utvrgjuje činjenica, da se one nalaze samo u onim krajevima, u kojima su nekoć za raznih faza svojega razvitka obitavali stari Kelti, pražitelji srednje Evrope.

Ovu činjenicu osobito lijepo potvrgjuju pojave u Krajini, gdje iz historičkih vrela znamo, da u zadnja prehistorička vremena življaše narod, koji se izrično nazivlje smjesom ilirskih pražitelja i keltskih doseljenika. Nekropole u Sanskom Mostu te ona na Vitlu kod Prozora kraj Otočca pokazuju nam evidentnim načinom, kako su la-tenski oblici pomalo zamjenjivali starije oblike prvog gvozdenog doba, kako se keltska kultura sljevala starom ilirskom, te ju na domak naše ere posve nadvladala.

Ako je ta pojava sasvim shvatljiva i prirodna u Krajini, teško joj je naći tumača, ako se u još ranije doba opažava u Gorici na podnožju Dinarskih Alpa.

Mi ne imademo do danas nigdje spomena o kakvoj keltskoj kolonizaciji u ovim krajevima, dapače svi stari pisci bez razlike uvjeravaju nas, da u tim krajevima življaše pleme, koje se smatralo čisto ilirskom korjenikom — Delmati —, pleme, po kojem kasnije prozvaše Rimljani veliku provinciju Dalmaciju, koja se prostirala većim dijelom Ilirika.

Pa ipak, gorički spomenici, pa i neki slični sa Rakitna govore, da je i u ove krajeve dospio keltski dojam, a tumač tome možda ćemo naći u onoj historičkoj činjenici, da su keltska plemena poslije V. vijeka pr. Isusa provalila na Balkan te ga svega poplavila i dospjela čak u Grčku pred samo svetište Apolonovo. Ovu pojavu crtaju nam pismeni spomenici u obliku niza bajnih priča, a spomenici, što po malo mile ispod zemlje, posvjedočuju nam je još pouzdanije, te označuju puteve, kojima je prolazila ta keltska provala.

Desiće se možda gdje prilika, da se opširnije svratim na to pitanje, koje sam ovdje spomenuo tek sa nekoliko riječi.

Ispred ostalih la-tenskih nalazišta razlikuju se bosanski i po cjelokupnom svome sastavu. Inventar la-tenskih grobišta odlikuje se nekim karakterističnim komadima, koji se skoro redovito nalaze. U ove tipične komade spada prije svega dugi ravni mač sa vrlo tankom oštricom, te velike gvozdene okovice na oblik jabučice, kojima se pokivao štit, a uz nje široke ručke, kojima se štit držao ramena. Tih a i drugih karakterističnih la-tenskih oblika nije se dosada nikako našlo u Bosni, a ko najjužnija tačka, gdje se šta slična našlo označuje se Vukovar u Slavoniji, gdje je nagjena okovica od korica mača, koja se odlikuje karakterističnim oblicima ranije la-tenske dobe, kako se ova pojavljuje na zapadu Alpi.

U našim nalazištima nema ni one množine željeza, kojom se odlikuju la-tenski nalazi u sjevernijim stranama, dapače mi ćemo opaziti, da se gvožgje u našim naseljima iz prvog željeznog doba češće upotrebljavalo u nakit, nego li u onim iz la-tenskog.

Ni onoj karakterističnoj ornamentici, koja se sastojala od ustanovljena niza spiralnih kombinacija, urezanih dlijetom u gvožgje i u bronc, koja je bila tako razgranjena, da se je održala do u srednji vijek, te dospjela u umjetninama sjeverne Evrope, a osobito irske, do velikog savršenstva, nema u nas dosele traga. Jedino ornamenat, složen od niza vijugasto savitih žica, nalazi se i u nas vrlo često na fibulama, narukvicama i na drugom sitnom nakitu.

Mi ćemo po ovome razabrati, da se keltska kultura nije jednoliko i u cjelini svojoj širila po evropskom kontinentu. Dočim je prema sjeveru sačuvala svoju prvotnu sliku, prema jugu gube joj se pojedini oblici; doseljenici se valjda prilagogjuju domaćim elementima, te od njih preuzimlju ono, što im se činilo vrijedno da se usvoji. Jedino fibulu — svoj karakteristični nakit — pridržaše i u novoj postojbini.

II. Srebrni nalaz iz Gorice.

Nedaleko od njive Ive Kopurala, koja nam je dala netom opisani nalaz, od prilike 6—700 *m* pravcem sjeverozapadnim, nagjen je sretnim slučajem u njivi seljaka Mate Bušića Paškina drugi nalaz, koji ako i nije brojem obilniji, ipak imade za nas vrijednost, jer nam i on iznaša niz do sele posve nepoznatih oblika. Dočim je prvi nalaz grobište, ovaj je slučajan, te nam reprezentira valjda blago, što ga je posjednik u davno doba sahranio, a to blago bijaše mu tim vrednije, jer se pola sastojala od srebra.

Svi ovi predmeti nagjeni su na jednoj hrpici u velikoj gromili, koja je nastala slagajući na rubu njive kamen, što bi se istrebio. Predmeti bili su pohranjeni valjda u krpi ili vrećici te je ova vremenom istruhla i tako se nagjoše predmeti u jednom škripu gromile.

Misleći, da bi se mogao u njoj naći ma kaki drugi trag bilo grobnice bilo koji zaostali komad toga nalaza, dao sam je svu prerovati, nu bez uspjeha, jer je gromila tek puki streb, a što je bilo u onom nalazu, nalaznik je sve pomno pokupio i predao muzeju u Sarajevu.

Srebrni predmeti vrlo su sitno izragjeni od najtanjega lima, obložena filigranom, te se većina tih komada posve raspala, jer ona tanka srebrna mrena nije bila dovoljno jaka, da se čuva posvemašnje oksidacije. Osim nekolicine komada samo su krupniji dijelovi bolje očuvani.

1. Najzanimljiviji komadi u ovome nalazu jesu neka vrsta nakita slična mingjušama dosele neobična oblika, što ga prviput nalazimo u našim prehistorijskim nalazima.

Njihov oblik je dosta začudan, a razjasniti će nam ga najbolje sačuvani komadi. *(Slike 104.—108.)*

Mingjuša načinjena je od srebrne žice i savita u polukrug, komu se jedan kraj izvija nalik slovu „S“ te je pokićen malom čunjastom glavicom. Na drugom kraju pričvršćena je glavica, izvajana od tanka srebrna lima i izragjena veoma pomno.

Površina te glavice uresena je bilo sitnim zarescima, bilo nizom ornamenata, načinjenih od tanke srebrne niti i prilemljenih uz površinu lima, osim toga smještena su s gornje strane po dva obla koralja, a na

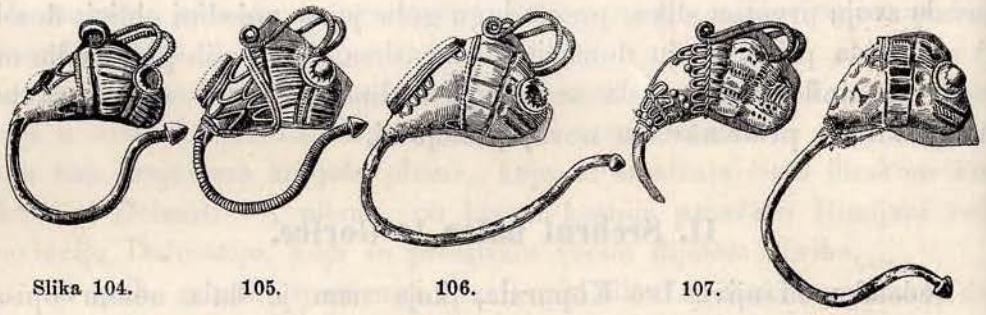

Slika 104. 105. 106. 107. 108.

Srebrni nakit iz Gorice.

sastavu glavice sa kolutom duž glavice podulji koralj. Izmegju onih oblih koraljnih zrna usagjena su dva roščića od presukane žice, koji se savijaju nalik slovu S i završuju u malešnu spiralu.

Teško je opisati riječima oblik ove glavice, ali svakako je umjetnik, koji ih je načinjao mislio na bilo koji prirodni uzor, te je želio da prikaže glavu ili ptičju ili životinjsku. Ona dva koralja, jasno izrazuju oči, a roščići više njih bilo rogove bilo organ za pipanje, kako ga vigjamo osobito u leptira. U cijelomu nalazu bijaše nekoć mnogo tih mingjuša, tek uščuvalo se samo 9 komada u toliko, da im se razabire prvotni oblik, dočim je od 14 drugih nagjeno samo ulomaka krupnije žice koluta, te po koji sićušni ulomak ornamentiranog limenog dijela.

Osim ove vrste mingjuša, koje donosimo u priloženim slikama u naravnoj veličini, nagjene su i dvije nešto veće i bogatije uresene.

Oblikom su na prvi pogled slične prijašnjim, ali se ornamentika glavice u toliko razlikuje, što žica prelazi u lijepo filigranom ornamentirani tobolac, a u nj se zadijeva ljudska glava, izrezana od jantarova zrna. Zatiok te glave pokriva duguljasta kapica od srebra, pokićena nekoć sa četiri rubina.

od kojih jednoga nema *(slika 109.)*. Zica koluta provučena je kroz glavu, te na tjemenu izlazi i završuje u petlju. Drugi komad bio je posve sličan, samo jednostavnije uresen, a kapice u glavice nestalo je *(slika 110.)*.

2. Kao i mingjuše tako je neobična u nas i druga vrsta nakita, koja nas sjeća današnjeg broša. Taj nakit načinjen je od dvije potkovasto savite žice, na krajevima pokićene sitnim glavicama, poredane na taj način, da se krajevi jedne zadijevaju o luk druge. Više ovog spleta smještena je tanka pločica, listnato izrezana i obrubljena vrlo sitnom žicom; na srijedi

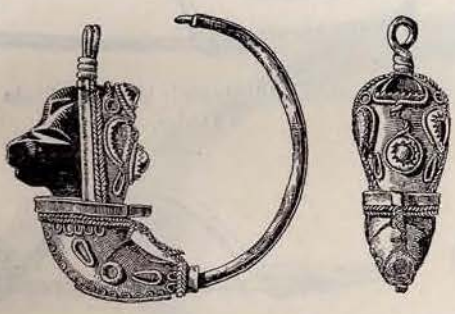

Slika 109. Nakit od srebra i jantara (postrance i straga).

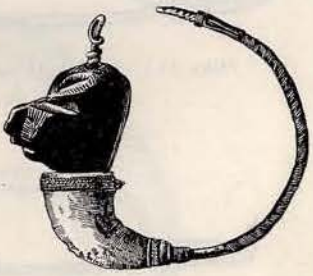

Slika 110. Nakit od srebra i jantara iz Gorice.

Slika 111. Srebrna kopča iz Gorice.

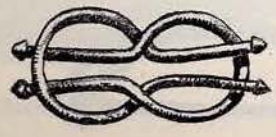

Slika 112. Ulomak srebrne kopče iz Gorice.

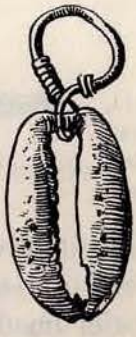

Slika 113. Privjesak od školjke iz Gorice.

te pločice bijaše usagjeno duguljasto koraljno ili kameno zrno, opasano sitnim nizom kolutića. Na jednom kraju tog nakita smještene su dvije petlje, a pošto je jedna od njih rastanjena, možemo pomišljati, da se o nju vješao ovaj nakit koji je služio kao privjesak *(slika 111.)*.

Samo jedan komad uščuvao se u toliko, da mu se razabire prvobitni oblik, a od druga dva tek žice, koje mu služahu podlogom *(slika 112.)* i nekoliko sitnih ulomaka četvrtog komada.

3. Privjesaka od školjki našlo se dva komada, jedan tek kao ulomak, drugi viseći uz srebrnu petlju. Školjka u ove potonje vrste spada u vrstu k a o r i = školjki, te joj je jedna pola (izbočena) otpala *(slika 113.)*.

4. Igla ubodača od srebrne žice, duga 7 *cm* sa sploštenom malom glavicom, a niže nje savita u kut od 90° *(slika 114.)*.

5. F i b u l e. Fibula našlo se dosta; tri čitave i ulomci od 10 drugih jesu od srebra, ostale sve od bronca. Sve fibule majušne su, prispo-

dobe li se sa ostalim nakitom. Izragjene su jednostavno, a po svojim oblicima i one zastupaju niz oblika, koji u nas nije običajan. Možemo ih vrstati u ove vrste:

a) Srednjo-la-tenskog tipa na oblik strjelice. One su veličinom majušne, a zakovraćena nožica sploštena im je u usku prugu tenećeta, koja nas, gledajući ju od ozgor, sjeća vrška koplja *(slika 115.)*.

Slika 114. Srebrna igla iz Gorice.

Slika 115. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

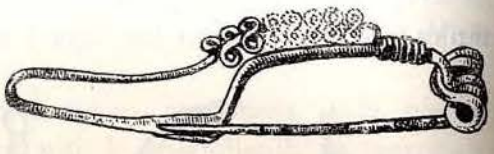

Slika 116. Srednjo-la-tenska fibula iz Gorice. Br.

Slika 117. La-tenska fibula iz Gorice. Br. i sr.

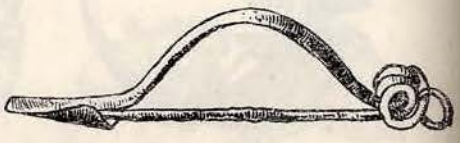

Slika 118. La-tenska fibula iz Gorice. Br. i sr.

Slika 119. La-tenska fibula iz Gorice. Br. i sr.

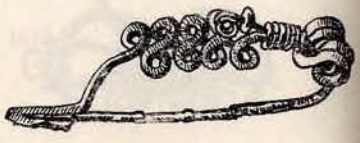

Slika 120. La-tenska fibula iz Gorice. Br.

Taj motiv dosta je običajan na fibulama, nagjenim u švicarskom La-Tenu a i na drugim mjestima, gdje bi se nalazilo spomenika ove dobe. U Gorici imade 7 komada te vrste.

b) Druga varijanta srednjo-la-tenske fibule takogjer je sićušna i načinjena od broncane žice, a odlikuje se time, da joj je žica u nožice savita u niz zavojnica, koje se pravilnim nizom osmica nanizaše više luka. Kraj žice ovija se gotovo dno luka nekoliko puta oko njega. Ove vrste fibula našlo se u Gorici 5 komada, svi na žalost nepotpuni, ali je lako rekonstruirati im prvotni oblik na osnovu nekih eksemplara, nagjenih na Sobonaru kod Sarajeva.

c) Fibula sa ravnim, nešto rastanjenim, na srijedi proširenim lukom. Mehanizam igle isti je kao u rano- i srednjo-la-tenskih fibula, dočim je nožica ravna, odulje žljebasta, te se na vršku oštro završuje *(slika 116.)*.

Našlo se dvije cijele i ulomak jedne srebrne fibule te vrste i 10 broncanih.

d) Fibula, slična pregjašnjoj, jedino što joj je luk obao, polukružan, na srijedi tek malo deblji a u nekih uresen tek zarescima *(slika 117.)*.

Nagjene su dvije čitave srebrne, nekoliko ulomaka i 10 broncanih.

e) Fibula, slična prvašnjoj, ali se od nje razlikuje time, da joj se nožica završuje u malu čunjastu glavicu *(slika 118.)*.

Našlo se 2 srebrne i 10 broncanih.

f) Fibula savita od broncane, žice u koje je luk sastavljen od niza uvojnica nalik osmici. Nožica je posve slična onoj opisanoj pod *d)*. Na dnu

Slika 121. Narukvica iz Gorice. Br.

luka omotana je sitna žica, a na njoj nasagjeno modro stakleno zrno *(slika 119.)*.

Osim nabrojenih fibula nagjeno je podosta ulomaka srebrnih fibula, koji su tako sitni, da se ne da ustanoviti, kojoj vrsti spadaju.

6. Narukvice. Osim opisanoga nakita našlo se u Bušićevoj njivi par velikih narukvica, kojima se može po obliku tačno opredijeliti postanje, jer se ova vrsta nalazi osobito u la-tenskim grobnicama naše Krajine, često uz kasno-la-tenske i rane rimske starine. U njih je prednja pola na srijedi lisnato proširena, s lica malo izbočena, a stražnja je rastanjena u žicu, te se oba kraja narukvice omataju oko suprotnog kraka, tako da se ovaj tima zavojkama može pomicati, odnosno prema potrebi raširiti ili suziti.

7. Ogrlice. Osim nakita srebrna i broncana nagjeno je u drugom goričkom nalazu još 100 komada zrna, sva osim jednog plosnatog koštenog, od stakla ili od emalja. Po obliku sva su ta zrna vrlo različna, najviše ih ima okruglih malenih, razne veličine i boje. Najčešća su crna i modra, a uz to se nalazi i po koje žuto, zeleno, crvenkasto i bijelo-crno isprutano.

Veća, crna, uresena su raznobojnim emaljiranim očima. U najvećeg zrna oči su bijele i svijetlo modre na tamno modrom dnu, u drugog sploštenog

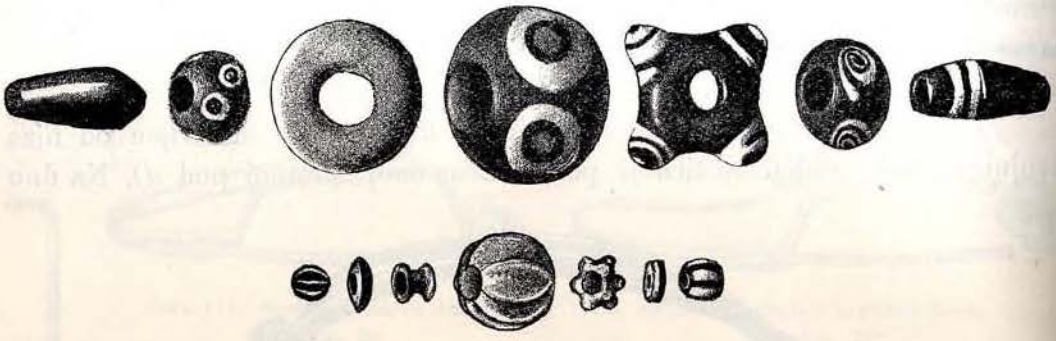

Slika 122. Razna zrna od stakla i emalja iz Gorice.

zrna žute na tamnoj modrini, u trećeg žute na crvenom dnu, u četvrte na bijelom dnu i t. d.

Ova zrna bez dvojbe nizala su se na vrpcu te su služila kao ogrlica.

*

Razmotrimo li ovaj drugi gorički nalaz u cjelini, naći ćemo mnogo toga, što nam je zagonetno. Srebrni nalazi u prehistoričko doba u nas doduše nijesu baš prerijetki, ali nikad ne nagjosmo tako savršenu tehniku filigrane kao u ovih predmeta. Sudeći po tehnici, koja samo upotrebljuje sukanu, kao svila tanku žicu, a ne granulirano zrnje, mogli bismo ove predmete vrstati u najbolje doba klasične umjetnosti, ali nam to brane ostali nalazi: staklena zrna, koja u nas ustrajno prate druge nalaze prvog gvozdenog i la-tenskog doba, a osobito fibule.

Ove potonje, osim tipova opisanih pod *a* i *b*, koji spadaju sigurno nizu srednjo-la-tenskom, reprezentiraju nam prelazni tip od fibula prvog gvozdenog doba onim la-tenskoga. Dočim se luk i formacija nožice još posvema drži starijih tradicija, mehanizam igle došljedno je isti, koji nalazimo u la-tenskim. Mi ih dakle možemo tipologički poredati u ono razdoblje, u kome je keltska kultura zamijenila kulturu urogjenika, ali se njeni proizvodi atavistički vraćaju starijim uzorima, koje prema svojim nazorima preudešava.

U to razdoblje uvrstiti nam je i one pomno izragjene srebrne predmete, ako i po dosadanjem poznavanju starina te periode nikako ne će da pristanu onamo. Tražimo li analogiju ovim umotvorima filigrane, treba da se obazremo po Italiji, gdje ih ima već zarana.

U Marzabottu nagjen je na primjer prekrasan privjesak od zlata uresen filigranom (Montelius: „La Civilisation en Italie“, tab. 109., sl. 9.), koji

ako ne oblikom, a to tehnikom sjeća naših komada. Tamo nalazimo i plastičnih umotvora na oblik glavica od jantara, kao i one dvije veće mingjuše goričke, a i uporaba emalja u zrna i druge predmete je obilna. Promotrimo li cjelinu nalaza u Marzabottu, začuditi će nas i ondje, da nalazimo uz razmjerno stare oblike fibula niz plastičnih i figuralnih predmeta, koji su nastali pod dojmom napredne klasične prosvjete bilo na ishodištu te prosvjete, bilo kao sljedovanje na onom tlu, na kom su nagjene.

Cijeli nalaz u Marzobottu jasno nam očituje, kako helenska prosvjeta prevladava staru barbarsku, a možda nam je s toga vida razmotriti i ovaj drugi nalaz gorički.

Tabla I.

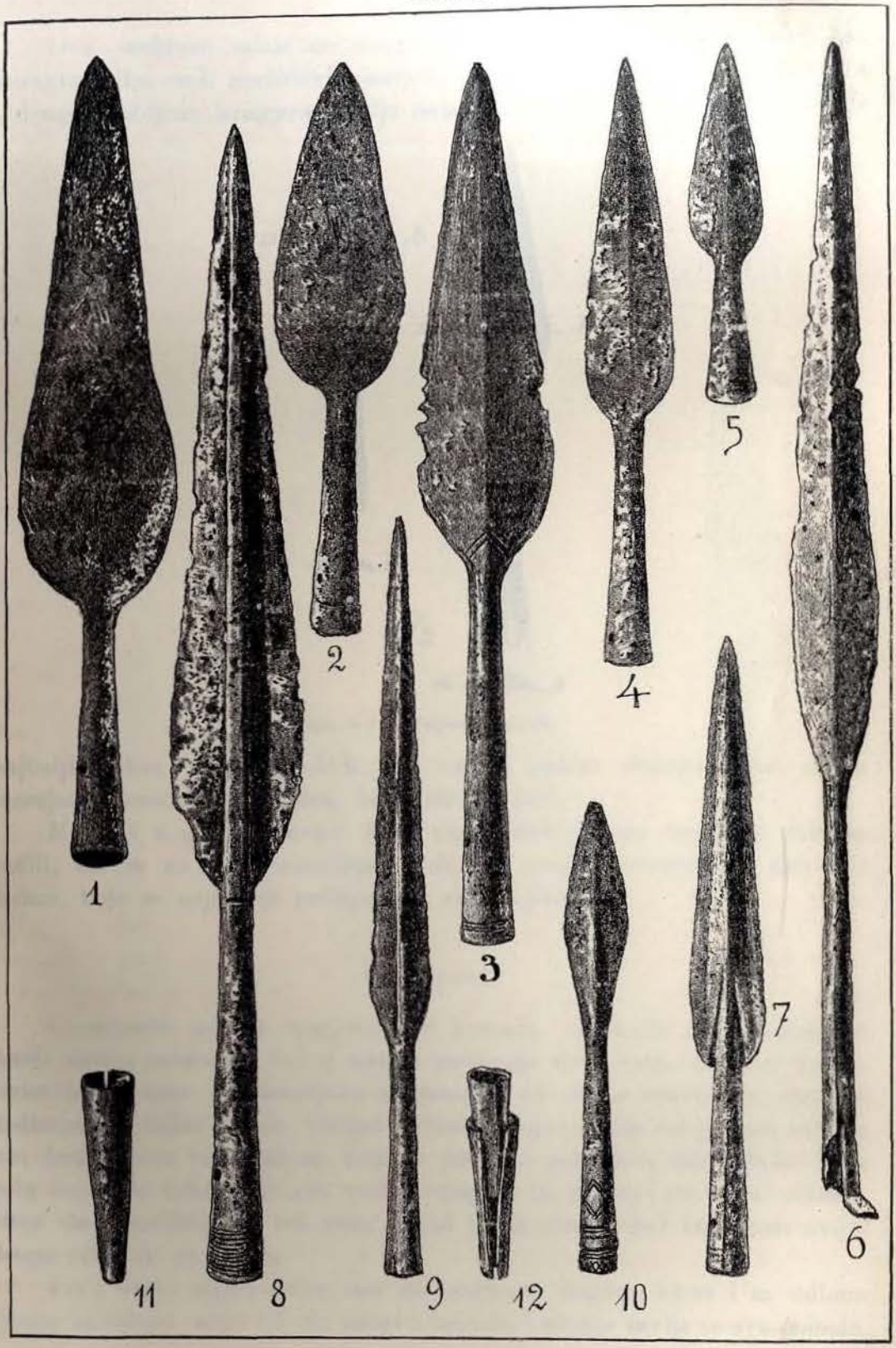

Razne vrste kopalja iz Gorice ($^1/_2$ nar. vel.).

Tabla II.

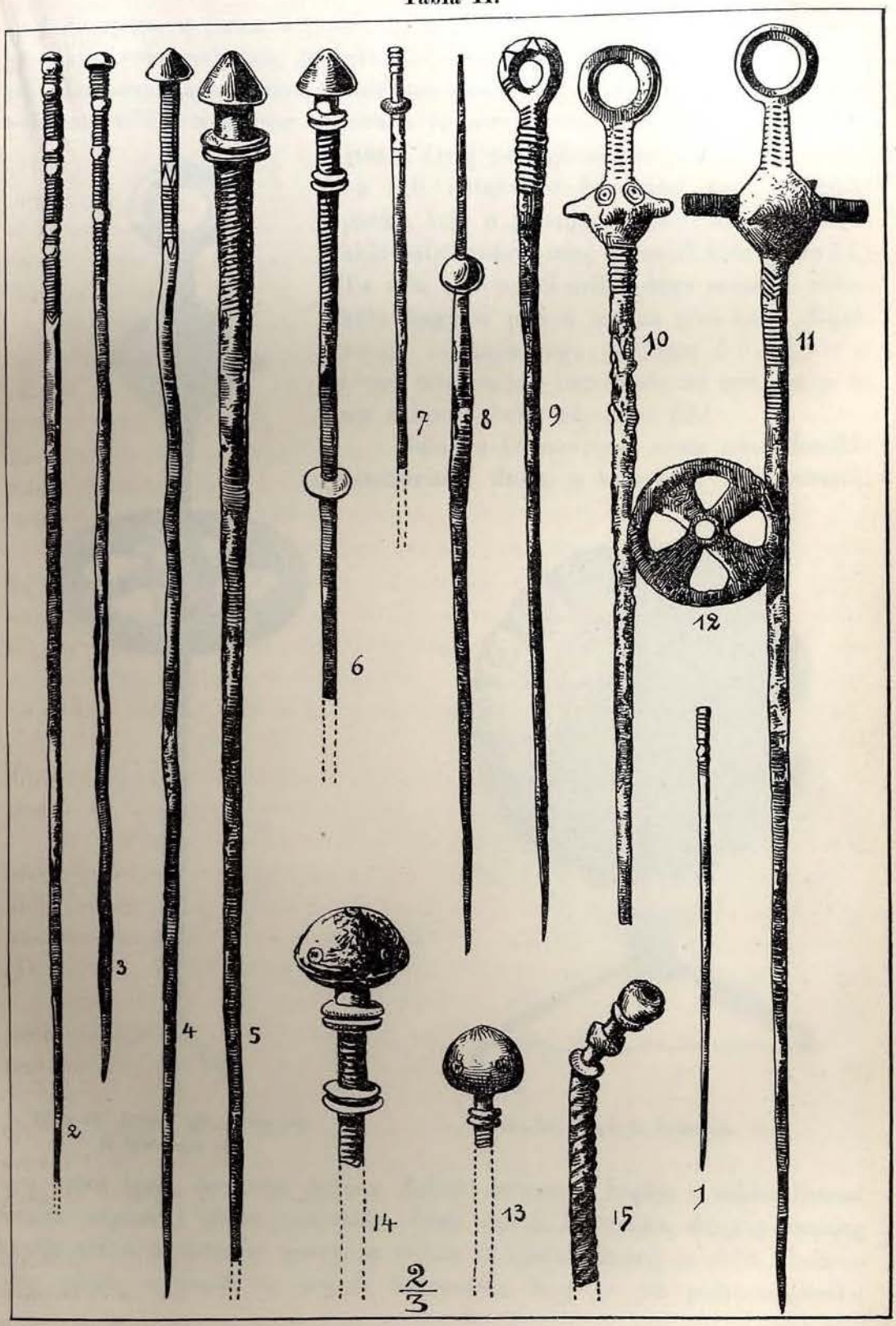

Razne vrste uresnih igala iz Gorice.

Налазишта угљена по Босни и Херцеговини.

На основу уредовних података и властитих опажања
саставио и написао

рударски сатник **Иван Гример (Grimmer).**

(С 1 картом и са 6 слика у тексту.)

ПРИСТУП.

Босна и Херцеговина необично су богате минералним угљеном, јер колико је до данас познато, од свеукупне површине тих земаља, која обухвата 51.027 km^2, крије 4000 km^2, дакле преко 8% од укупне површине, минерални угљен у својој утроби.

У прилежећој прегледној карти предочен је положај многобројних угљених котлина ових двију земаља. Од ових котлина запрема примјерице она од Зенице до Сарајева 770 km^2, а она код Доње Тузле 510 km^2 површине.

Дубљина угљених слојева расте у зеничко-сарајевској котлини до 10 m, у доњо-тузланској до 20 m. Само ове двије котлине крију дакле неизмјерно угљено благо. Оно износи, ако за тузланску котлину узмемо да је само пола ње продуктивна и да су слојеви дебели само 10 m, 20 миљарда, то јест 20.000 милијона метричких центи, дочим се богаство опсежније котлине Зеница—Сарајево може рачунати бар на исто толико.

Веома знатна су такођер налазишта угљена код Угљевика, Бањалуке, Санског Моста, Новог Шехера и т. д., те нема двојбе, да ће се богаство угљена у Босни и Херцеговини одржати до најдаљих времена и онда, кад би се знатно повисила данашња годишња продукција, која од прилике износи $2^1/_2$ милијуна метричких центи.

Већ приликом првог геолошког премјеравања Босне и Херцеговине у години 1879. било је испитивање о распрострањености и својствима босанских угљених котлина предметом озбиљних штудија, те су дотични успјеси објелодањени у „Grundlinien der Geologie von Bosnien und Hercegovina“ (Wien, Holder 1880.). Наредних година знатно се је унапредило знање наше о угљеним котлинама ових земаља истражи-

вањима рударских чиновника; нарочито је године 1895. преминули рударски сатник В. Радимски највише угљених котлина у земљи претражио и обилан материјал прикупио.

У овој расправи изложени су резултати досадањег истраживања на томе пољу, па ће тако ова расправа и лајику и струковњаку пружити прегледа о односајима и величини угљених наслага у овим земљама.

У описивање постојећих угљених мајдана не ћу да се упуштам. Још ми је само примјетити, да је одређивање фосилија скоро искључиво проведено у ц. кр. природно-хисторичком дворском музеју у Бечу.

Сарајево, године 1899.

Опис налазишта угљена.

До данас је познато, да у Босни и Херцеговини има угљена у формацији тријас, креде и у терцијарној формацији; народно-господарствену важност имају само налазишта терцијарне творбе.

А. Угљен у тријас-формацији.

1. Угљен у Заселку код Грахова (котар Ливно).

Једва километар далеко од далматинске варошице Раштелски Граб налазе се на међи босанској у подручју граховске испоставе (котар Ливно) огољене наслаге пјесковца, које несумњиво припадају творби тријаса. У овим наслагама уваљен је слој каменог угљена. Разумљиво је, да је налаз овог угљеног слоја у Босни и Херцеговини, гдје сасвијем мањка угљен старије творбе, морао побудити чуђење и дати повода великим надама, и то тим више, јер су изданци својим изгледом заиста пуно обећавали — могла се је установити чиста дебљина од $2^1/_2\,m$, — те јер се је без икаквих потешкоћа могао прослиједити један изданак угљена у дужини од $1^1/_2\,km$ у правцу од југозапада прама сјеверу, у близини села Ведошића; надаље и због тога, што је и положај овог налазишта врло подесан, пошто лежи у близини мора. Копањем предузетим по земаљској влади показало се је, жалибоже, да су пронађени изданци били уједно и најплеменитији дијелови реченога слоја, те се је свима предрадњама испоставило, да је слој јалов и да заклисује и прама дубљини и у смјеру; тако се након двогодишњег скупог истраживања морадоше обуставити даље радње.

Анализа тога угљена, што ју је обавио ц. кр. главни истраживачки уред у Бечу, показала је

хигроскопске воде	1·9%
пепела	33·6 „
сумпора	7·4 „
угљика	50·4 „
водика	3·2 „
кисика и душика	10·9 „
количину топлине по Бертјеу (Berthier)	4620 калорија
количину топлине прорачунату . . .	4642 „

2. Угљен у Таванима (котар Ливно).

Јужно од заселачког угљеног налазишта појављују се код села Угарци и Тавани свијетло-смеђа и зелена вапна, која припадају тријас творби, а која носе два слојића угљена. Покровни слојић по прилици је 20 *cm* дебео, понешто шкриљаст, подложни је 20—40 *cm* дебео, скроз шкриљаст, а уз то је и слојни материјал јако растрошен. И овдје су предузете предрадње изнијеле посве негативан резултат.

Анализа угљена у томе налазишту:

хигроскопска вода	6·00%
пепео	8·40 „
сумпор	2·14 „
угљик	70·10 „
водик	4·20 „
кисик и душик	11·30 „
прорачуната количина топлине	6511 калорија,
прорачуната количина топлине по Бертјеу	6012 „

тај угљен даје 60·8% рахло пјенаста кокса.

Б. Угљен у формацији креде.

3. Угљен у Кртињи (котар Билек).

Билеку на југу и западу појављују се у подручју крединог вапненца на многим мјестима доломитни лапори, који се врло лако распадају у коцкасту крушицу. У околици Кртиња горњег и доњег јако су обилни ови доломитски, понајвише несврстани лапори. На сјевероисточном височју тамошње долине наслаган је над лапорне слојеве добро сврстан кредин вапненац, који пада мјестимице према сјевероистоку, мјестимице према југозападу.

Почевши од села горње Кртиње до иза села Кртиње дбње у тима лапорима, који су свијетло-смеђе боје, нађу се у смјеровитој дистанци од неких 800 *m* раштркани лећасти уклопи црнкаста, смолинаста лапора, који понајвише имају дебљину од тек 20 *cm*, па се свестрано зашиљују, а запремају једва 1 *km*^{2} површине; само у једној вододерини између оба села може се видјети овећих лећастих уклопа смолинаста лапора; највећа лећа дуга је 6 *m* а има у средини дебљину од 4 *m*. У тој лећи налазе се испод битуминозног лапора незнатне жилице свијетла угљена.

При копању неке чатрње у сјеверном дијелу града Билека наишло се је на угљен, посве сличан кртињскому; овај нахођај напоменут је већ од дра Битнера у „Grundlinien der Geologie für Bosnien und Hercegovina“ на страни 234. Елементарна анализа тог угљена дала је:

хигроскопске воде . . .	9·0%
пепела	10·0 „
горива вриједност . . .	4813 калорија.

Ово налазиште нема народно-господарствене важности.

4. Угљен из Дидова врела (котар Љубушки).

По прилици по сата источно од села Потклечани у котару љубушком налазе се жућкасто-смеђи, добро плочасти лапорасти шкриљевци, који се лагано нагибљу према сјеверу, па су над и под њима кредини вапненци. Унутар тих лапорастих шкриљеваца указује се одмах ниже врела „Дидово врело“ у општини Ракитно, слаб уклоп распаднутог плавог иловастог лапора, који носи слојић лијепа свијетла угљена; слојић лагано пада према сјеверу, а има дебљину од 4—5 *cm*. Анализа тог угљена:

хигроскопска вода	8·50%
пепео	10·30 „
сумпор.	2·93 „
угљик	57·90 „
водик	5·50 „
кисик и душик.	17·80 „
количина топлине по Бертјеу	4844 калорија
количина прорачуната . . .	5622 „

И ово налазиште нема народно-господарствене важности.

B. Угљен терцијарне творбе.

a) Еоцене угљене котлине.

5. Угљен у горју Мајевици (котар Д. Тузла).

Горје Мајевица, што но се протеже сјеверно од Д. Тузле у главном смјеру од сјеверозапада према југоистоку, по свом петрографском карактеру је флишно горје; састављају га вапненац, змијевац и сродници му, пјесковац и шкриљевасте иловине.

Унутар подручја тог флишког горја, а мјестимице, као н. пр. на новој цести, што води преко Г. Тузле и Хана Лопара у Брчку, искључиво се повлачи од Сребреника на сјеверозападу до Цвиљевине на југоистоку слојна пруга, широка око 2 *km*, а састојећа само од пјесковца и шкриљевасте иловине, којима су подложени пјесковити лапор, вапнени лапор и угљене наслаге.

К петрографији камења те слојене пруге примјећујем ово:

Пјесковци су понајвише фино зрнасти; само у неким слабијим гредама досиже зрно величину проса ил сочивице; те греде су онда чврсте и стрше као клисуре из мекшег камења.

Шкриљевасте иловине ријетко су танколистасте и показују многе прије лазе у пјесковцу; оне ту и тамо садржавају листникове конкреције па има у њима и окамина.

Вапнени лапори су дијелом мекани и лако распадни, дијелом пак чврсти, те се на зраку добро одрже; понајвише их је у близини угљених слојева, те им поједине греде чувају мноштво окамина бивалва и гастеропода, ал су ове понајвише слабо одржане. Мјестимице су лапори пјесковити, па тада прелазе према сјеверу у пјесковце.

Боја камења је понајвише жућкаста, а у дубљим положајима претежу тамније боје. Према сјеверозападу опажају се на шкриљевцу често интензивно зелене и плавкасте боје.

Пјесковца и лапора има особито у горњим, шкриљевастих иловина у доњим наслагама. Због лаке распадности шкриљевастих иловина и већег дијела пјесковитог камења, те због стрмењитости наслага догађају се често одроњења, при чем чврсте греде пјесковца чине подлогу.

Угљена се је у овој слојној пруги опазило на овим тачкама:

1. На новој цести према Брчком између Г. Тузле и Хана Лопара, и то на сјеверном обронку горја.

Овдје има угљених слојева и греда угљеног шкриљевца у не малом броју, али је жалибоже дебљина чистих угљених слојева незнатна. Угљени слојеви налазе се и у шкриљевастим иловинама и у пјесковцима, ал су у овим посљедњима још слабији, него ли у првима; сви

садрже примјесе сумпорне паковине, која је већим дијелом излучена на малим пукотинама. Јачи слојеви подложени су обично шкриљевастом иловином; у покрову понајприво долази угљени шкриљевац, па онда лапорни шкриљевци.

Најјачи угљени слој овдје је 50 *cm* дебео; у покрову (im Hängenden) тога слоја, и то 8 *m* одн. 27 *m* далеко још су два слојића, дебела до 40 *cm;* у подлози тог угљеног слоја дознало се је за 9 слојића, и то 20 *m*, 60 *m*, 100 *m*, 190 *m*, 210 *m*, 270 *m*, 350 *m*, 580 *m* и 720 *m* удаљено, ал су врло шкриљевити и посве незнатне дебљине.

Угљен тих слојића вишепут је анализован, јер је његова прикладност за приуготовљавање кокса узбудила особиту позорност; просјек из 5 анализа овај је:

хигроскопска вода	1·75%
пепео	11·06 „
сумпор	5·79 „
угљик	66·04 „
водик	4·80 „
кисик и душик	16·34 „
количина топлине по Бертјеу .	5683 калорија
количина прорачуната	6164 „
чврсти кок	51·89%

Те је угљене изданке земаљска влада кроз више година марљиво истраживала, ал су напокон радови били обустављени, јер се није могао наћи јачи слој угљена, и што због релативно знатне садржине сумпора — покусом се показало 9·26% — није био прикладан за произвађање кокса.

Петрефакте, што су их садржавале наслаге уз угаљ, истражио је госп. кустос Кител у ц. кр. наравословно-хисторичком дворском музеју, те се о том налазу говорило у аналима поменутог завода, књ. VII., св. 1. Опредјељењем петрефакта установљено је, да флишне мајевичке наслаге, што носе угљен, спадају средњем еоцену (parisien).

2. У близини сјеверозападног руба наслажне пруге код села Стражбе, општине доња Јасеница.

Овдје се је констатовала дебљина слоја и преко 7 *m*, а слој је скоро посве чист; тако је на пр. код такозваног изданка IV, гдје слој има смјер 2^h 5^0 а салази са 70^0 према сјеверозападу, изишо овај профил:

Бјелосива глина као покров,	
смеђа глина	15 *cm*
угљен	15 „

чађаста наслага . . .	2 *cm*
угљен I	33 „
угљени шкриљевац . .	10 „
шкриљасти угљен II . .	30 „
смеђа глина	3 „
угљен III	234 „
жута глина	4 „
угљен IV	84 „
смеђа глина	30 „
растрошен угљен V.. .	300 „

Тамносива глина као подлога. Укупна дебљина угљеног слоја износи овдје 745 *cm*, од чега спада 696 *cm* = 93·4% на угљен, а 49 *cm* = 6·6% на јалове улошке.

Жалибоже те је наслага изванредно поремећена. У смјеру могао се слој слиједити једва 60 *m*, затим се је ударило на размак, који ни након 100 *m* дубине није престао. При томе је наступио и такав притисак, да му није могла одолити ни јака утврда вијенцима (Schrott-zimmerung). У смјеру падања сачињавао је слој у окомитој дубљини 15 *m* двоструко кољено. Ти неповољни таложни односаји и помањкање прикладне комуникације учинише, те је земаљски ерар након вишегодишњих радња посао обуставио.

Квалитет угљена нека покаже ова анализа. Анализа одговара појединим слојним гредама већ поменутог изданка IV, а пошла је с покрова до подлоге:

	I	II	III	IV	V
хигроскопска вода	10·20 %	9·1 %	5·65%	7·3 %	9·95 %
пепео	6·50 „	12·2 „	5·90 „	4·2 „	5·2 „
сумпор	0·75 „	0·75 „	1·93 „	0·92 „	1·017 „
угљик	54·3 „	53·39 „	66·10 „	57·09 „	60·54 „
водик	4·033 „	2·8 „	5·04 „	4·33 „	4·03 „
кисик и душик	23·967 „	22·51 „	17·31 „	27·10 „	20·28 „
множина топлоте по Бертјеу у калоријама	4387	4420	5686	5382	5195
множина топлоте прорачуната	4508	4075	6648	4733	5199
рахло пјенасти кокс	55·5%	52·14%	56·35%	55%	54·25%

Угљен се на отвореној ватри надима и бива сличан коксу; сами пак покуси добивања кокса прилично су се изјаловили. У повећој талионичној посуди, која бијаше у Сефстремовој пећи усијана, сваки-пут се при покусу у мајдану получио чврст шипкасти кокс; у великој покусној пећи, сграђеној по Рајсовом патенту, само се је на дну и на стијенама реторте получио употребљив кокс, остало је сачињавало

прашну масу. Али из тога, што се је на најврелијим мјестима реторте ипак начинио ваљан кокс, могло би се закључити, да би тај угљен ипак дао упорабива кокса, кад би се приуготовљавао у пећи, која би одговарала његовим особинама.

3. У крају Језера општине Дријенча, котара Брчког.

Овдје се издаје угљени изданак тиме, што се је у потоку Дријенча често нашло комада угљена. Трагајући за овим комаћем нашао се изданак на једној ораници већ близу шљемена Мајевице. Пошто је површно ровљење показало, да се је ударило на изданак јаког угљеног слоја, одмах се је приступило темељитом испитивању, учинивши развидни пријечни подров по смјеру наслаге. Али након неколико метара подрова иза једне оклизне плохе дошло се до јаловине.

Иза тога учињен је отвор по дужини те је тиме установљена незнатна дужинска распрострањеност угљеног тијела; радило се је дакле о одроњеном дијелу слоја. Сад се је одмах покушало, да се пронађе тај слој. Међутим се ти покуси морадоше набрзо обуставити, јер је већ било надошло касно годишње доба. Наредне године пак није се ту више копало.

Флишни угљен мајевички је свијетао угљен шкољкаста лома, баршунасто црне боје и црног црта; кали-луг не може се њиме обојити.

6. Угљен у Лозни-Сеони (котар Маглај).

По прилици $23\,^1/_2 km^2$ источно од Жепча, ну у маглајском котару, затварају творбе флишне зоне угљену котлину, дугу $3\,^1/_2$, а широку једва $1\,km^2$. Старост јој се не да установити поради посвемашног помањкања окамина, али по саставу угљена дало би се закључити, да припада еоцену.

У тој котлини познати су нам угљени изданци на овим тачкама:

1. У крају Бара, села Кестена, општине Лозна, опажа се на горњем крају уваљене ливаде на два мјеста угљени изданак у размаку од 10 *m*. Изданак је на површини јако растрошен, а угљени слој, који прама 19^h смјера, а са 40^0 прама 13^h салази, има дубљину од 60 *cm*. Подлогу сачињава растрошен смеђ и жут иловасти лапор, а покров не види се, тек, судећи по нађеном камењу, биће да састоји од сива иловаста лапора.

Угљен из Кестена јако је растрошен, веома црн са слабим сјајем и има шкриљевиту текстуру. Да ли овдје постоји један слој или више их, није се даље истраживало.

2. У неком поточићу код Луга, општине Лозна, провирују четири слоја угљена, од којих је најдоњи 15 *cm*, други 10 *cm*, трећи 8 *cm*, а 100 *cm* дебео. При томе су јалови улошци, рачунајући одоздо прама

горе, 30 *cm*, 50 *cm* и 20 *cm* дебели. Смјер слоја креће прама 19^h, а упадање износи 8°—10° те иде прама 13^h.

Угљен тих изданака врло је лијеп, сасма свјеж, јако црн са ојачим сјајем, шкољкастим ломом и мјестимице јасно видљивом лигнитичком структуром; наслаган је у слабим гредама (плочама), а при удару звечи осебујно, ко о дрво. Анализа дала је овај резултат:

хигроскопска вода	9·05%
пепела	10·25 „
сумпора	3·96 „
угљика	57·41 „
водика	4·95 „
кисика и душика	14·63 „
количина топлине прорачуната	5554 калорије.

Угљен даје при коковском покусу 55·9% прашног талога, а одузевши му хигроскопску воду 35·05% плиновитих продуката.

7. Угљен из Сњеготине (котар Тешањ).

Тај угљен конштатован је у близини села Сњеготине гор. — 35° 17′ источно од Фера и 40° 40′ геогр. ширине — у сјевероисточном крају котара Тешња. Тамо, у издеру неке малене приточице потока Јовића лука, провире угљен. Од прилике 10 *m* од утока речене приточице, а на обали њезиној види се један угљени слој дуљином од 30 *m*. Слој пада за 40° прама сјевероистоку, покров му састоји од блага, свјетлосива пјесковца; подлога му није откривена. Дебљина слоја није се могла измјерити, ал је процијењена на најмање 4—5 *m*.

Угљен је јако црн, понајвише има угасит, слабометалан сјај, и, што се то код каменог угља често догађа, јако губи боју на ваздуху. Анализа му је:

хигроскопска вода	10·750%
пепео	3·350 „
сумпор	0·427 „
угљик	60·100 „
водик	4·690 „
кисик и душик	21·110 „
количина топлине по Бертјеу	5270 калорија,
количина топлине прорачуната	5344 „

При покусу произвађања кокса добило се 52·8% прашног остатка.

Распрострањеност тога угљена у хоризонталном смјеру није се до сад могла установити, јер је околица око изданка зарасла густом шумом, а голих мјеста нема.

Из истог узрока није се могла сигурно установити ни старост те угљене наслаге, али из тога, што се у непосредној близини нађе типичног флишног камења, оправдано би било мнијење, да би овдје могло бити угљена, уложена међу флишне наслаге, баш каошто се у Мајевици наишао на угљен међу еоценим наслагама.

8. Угљен из Разбоја (котар Приједор).

У шуми Разбоју источно од Шупљиковца у неком безименом поточићу, који тече у кориту од плаво-свјетлосивих и смеђих иловастих лапора, провирује између флишног пјесковитог камења неколико угљених слојева. Најгорњи (das Hängendste) од тих слојева, што смјерају сјеверозаподно-југоисточно јесте 30—34 *cm* дебео и посве чист; иза тога слиједи послије једног по прилици 50 *cm* дебелог улошка један 45 *cm* дебео слој, који је инако проткан јаловим улошцима; профил му је:

покровна угљена жилица	5 *cm*
уложак од иловастог лапора, проткан угљеним жилицама .	23 „
подложни слојић	17 „

Након даљег улошка, дебелог 250 *cm*, стере се угљени шкриљевац, проткан лијепим 2—3 *cm* дебелим, црним, иловастим угљевим жилицама. Може бити да овај угљени шкриљевац сачињава покров којег вриједног угљеног слоја, — ал се у том смјеру није даље испитивало.

Угљен из Разбоја врло је лијеп, свијетао, јако црне боје, живахна сјаја и јасно лигнитичког састава. Ево му анализе:

хигроскопска вода	13·00 %
пепео	1·55 „
сумпор	0·44 „
угљик	58·16 „
водик	5·69 „
кисик и душик	21·60 „
количина топлине по Бертјеу .	5035 калорија,
количина топлине прорачуната .	5493 „

Међе тих угљених наслага нијесу до данас установљене.

9. Угљен у Ластви (котар Требиње).

Пригодом поправка коњског пута, што води уз поток Јазину црногорској граници, морао се просјећи обални терен, а при томе се открио

угљен. Истраживањем показало се је, да код Ластве поврх слатководног лапора леже кредини вапненци, које по свој прилици ваља убројити међу Cosina-наслаге. У тим слатководним лапорима уклопљене су на три мјеста мале леће сасма растрошена угљена.

Анализа у лабораторију дунавско-паробродског друштва, дала је овај резултат:

хигроскопска вода . .	24·84%
пепео	21·05 „
сумпор	6·22 „
угљик	33·61 „
водик	4·09 „
кисик и душик . . .	11·19 „
количина топлине . .	3514 калорија.

Премда се о том угљеном налазу у своје доба у дневној штампи много расправљало, нема он практичне вриједности.

Г. Неогене угљене котлине.

10. Угљен у Цемату, Прибој-Мезграју и Угљевику (котари Бјелина и Зворник).

Под горњим заједничким именом описаћемо три у истину растављене, али врло блиске неогене слатко-водне наслаге, које крију угаљ; оне запремају међашно подручје котара Бјелине и Зворника. Једнаки састав таложине и већ поменута њихова сусједност разлог су што држимо, да су те наслаге свакако првобитно биле сувисне, те да су се послије раздвојиле сушењем земаљске коре.

Најјужнија и уједно најмања неогена котлина — која запрема неких 12 km^2 површине — јесте она у Цемату. Од свих страна омеђена је творбама флишне зоне.

Та је котлина, ваљда ради тешке приступачности, врло мало истраживана; познато је само, да има бар два слоја, чији угљен је јако црн и живахно сјајан са шкољкастим ломом; на зраку се не распада, могао би се дакле на зраку без штете одлагати.

У „Geologie für Bosnien-Hercegovina“ имаде на страни 125. анализа тог угљена, спрам које садржава:

хигроскопске воде . .	12·2%
пепела	1·3 „

и даје 5200 јединица топлине. Године 1897. опет је испитиван угљен из реченог изданка, па се је добило:

хигроскопске воде . .	6·00%
пепела	11·80 „

сумпора . . . . . 9·59%
количина топлине . 4841 калорија;

при чем се особито истиче велика садржина сумпора, што се по ваљштини угљена не би назријевало.

Средња угљена котлина Прибој-Мезграје сачињава у смјеру источно-западно опружен лик од 11 *km* дуљине, 6 *km* просјечне ширине, а 59 *km*² површине.

Омеђена је на сјеверу флишним вапненцима Јаблан-града, на југу флишним вапненцима бријега Мрамор, на истоку спојем обих тих флишно-вапнених пруга, а на западу флишним пјесковцима.

Прибој—Цемат—Угљевик.

a Флиш. *c* Литавац. *e* Конгеријске наслаге.
b Слатководни неоген. *d* Сарматске наслаге. *k* Слојеви угља.

Колико се до сада опазило, у тој су котлини три угљена слоја и то: један у покрову — главни слој од 12—17 *m*, један средњи слој од 3 *m*, и подлога од 1·5 до 2 *m* дебљине.

Угљен је сиве боје и сјајно шкољкаста лома.

Анализа му је:

хигроскопска вода . . . . . 8·2%
пепео . . . . . 10·8 „
количина топлине по Бертјеу . 4682 до 4885 калорија.

Како је терен јако брегович, понајвећи дио тих угљених слојева може се израбљивати копањем ровова.

Земљиште је веома згодно, да се изведу комуникације, и то или у долини потока Мезграје, или у још пространијој долини Јање.

Најсјевернија угљена котлина, она угљевичка, највећа је; има од сјеверозапада прама југоистоку опружен лик са највећом дуљином од 22½ *km*, а средњом ширином од 7 *km*; покрива простор од 147 *km*². Јужноисточним рубом дотиче се Дрине код Шепка, у југозападу се наслања о творевине флиша; у сјевероистоку леже над тима слатководнима наслагама млађе састојине терцијарне формације и то непосредно литавац са:

Pecten latissimus Brocc.
Conoclypeus plagiosomus Agass.,
Clypeaster intermedius Desm.,

затим даље у подлози понајпрво вапнене наслаге сарматског ступња, а затим наслаге конгерија — свијетло-сиве пластичне иловине — са:

Congeria Zsigmondyi Hal.
Cardium Boekhi Hal.
Cardium Winkleri Hal.

У тој угљеној котлини познат нам је један главни слој од 12 *m* дебљине и 4 висећа слоја, јака 1—3 *m*.

Износимо уз то профил, у смјеру 13^h—1^h, то јест у смјеру потока Мичића и Вучјака, који нам показује односаје наслагâ у тој котлини.

Угљен тих слојева има тамно-смеђу боју, не показује изразито шкољкасти лом, ну ту се налазе и сличњаци лигнита.

Елементарна анализа дала је:

хигроскопске воде . . . . . 17·5%
пепела . . . . . 3·9 до 14·8%
ефекта топлине по Бертјеу . 4030 до 4515 калорија.

Слојеви свих трију котлина имаду лапорни шкриљевац ко покров, а меку иловачу за подлогу. Наслаге вишепут поремећене, смјер и нагиб мијењају се необично често. Пошто се код претежног броја конштатованих угљених изданака у поточним издеринама не могу да пронађу наставци на противној поточној обали, морају се долине сматрати дислокационим долинама.

Пошто се је у покрову слојева нашло продуката изгорјеле земље — порцулана — јашме — а изгорјелог шкриљевца у подлози главнога слоја, ваља због опасности, да се не запали, опрезно поступати при рудокопним радњама.

11. Угљен у Дôњој Тузли.

Уз средње-еоцено флишно камење Мајевице простире се источно од Дôње Тузле комплекс наслагâ, који је особито карактеристичан по својој интензивно црвеној боји; дебео је скоро 600 *m*, а састоји од пјесковаца, конгломерата, муљике и иловастих шкриљеваца. Окамина се до сада није нашло у тим наслагама; можда одговарају наслагама Монте Титана на сјеверном обронку Апенина те их ваља убројити у олигоцен.

Тузли на сјеверу, идућ старом цестом Д. Тузла—Брчка на шљеме мајевичко, провирује на узбрдици шибошићкој протукрило тих црвених

наслага; исте је у своје доба такођер опазио рударски савјетник Паул — „Beiträge zur Geologie des nördlichen Bosnien“, стр. 19. — те их, ваљда ради њихове црвене боје, означио црвеним жељезовцем. Над црвеним комплексом наслага лежи творевина шлира дȍњо-тузланског, у којој налазимо сȍ.

Паул је у тој творевини шлира разликовао ове хоризонте:

1. Најдȍњи: лаки танко сврстани лапори, који често састоје од посве танких плоча, па тада у попрјечном лому изгледају осебујно фино пругасти.

2. Средњи: сиви шкриљевасти лапори са флишним љускама и комаћем школьака од ехинида.

3. Горњи: лапори са жућкастим пјесковцима. Ови пошљедњи садрже напола сагорјеле фрагменте биља, међу овима доста јасне останке липћа дикотиледона.

Та хоризонтација одговара фактичним приликама; у надопуњење навео бих само још ово:

У ствари тузланске соли имају наслаге под 1. и 2. у толико особиту важност, што прва сачињава подлогу каменој соли, док јој пошљедња чини покров.

Из наслага наведених под тачком 2. до сада су установљене ове окамине:

Solenomya Doderleini Mayer.
Chenopus pes pelicani Phil.
Natica sp. cf. *helicina* Brocc.
Tellina cf. *ottnangensis* Hoern.
Leda sp.

У пјесковаца наведених под тачком 3. само је растрошена кора жута, у свјежем стању су свијетло-сиви до тамно-зелени и врло слични флишним пјесковцима. Том хоризонту припадају и пјесковци Волфгангова кланца, које су проучавали Паул и др. Тице, и које је Паул убројио к флишу.

Према горе свршава творевина шлира конгломератом, који је тако слабо спојен, да изданци изгледају као хрпе тучена камена.

У покрову су даље сарматички талози, који састоје у дȍњим партијама од неког оолитног вапненог лапора, пуног лоше очуваних калцинираних конкилија; од ових се могаху опредијелити:

cf. *Tapes gregaria* Partsch.
cf. *Cardium obsoletum* Eichw.;

у њиховим горњим врстама налазе се прхки пјесковци; из ових се је могло одрȅдити.

Modiola Volhynica Eichw.
Tapes gregaria Partsch.
Cardium plicatum Eichw.
Cardium obsoletum Eichw.
Cerithium pictum Boss.

На сарматичким наслагама лежи сада плиоцен, у којему је угљен. Овај састоји у најдоњем дијелу од танког слоја иловаче, у којој се налазе

Congeria Partschi Czjcz.
Melanopsis Vindobonensis Fuchs.

На томе је дебео комплекс смеђе-сивих врло прхких пјесковаца са конкрецијама налик на бомбу; у тим пјесковцима налазе се красно очувани:

Congeria subglobosa Partsch.
Melanopsis Vindobonensis Fuchs.
Melanopsis pygmaea Partsch.
Cardium conjungens Partsch.

Што даље к покрову постају пјесковци све већма иловасти, растропенији и бјељи и прелазе напокон у чисто бијел бјелутков пијесак.

Над бјелутковим пијеском лежи опет наслага иловаче, дебела неколико метара, а сиве је боје. Над њом је први — најположитији црвени слој. Профил тога слоја сврстан је одоздо прама горе овако:

лежећи пијесак,		сива иловача	20 *cm*
сива иловача	50 *cm*	угљени шкриљевац . . .	20 „
угљен	12 „	угљен	46 „
сива иловача	60 „	сива иловача	43 „
угљен	50 „	угљен	78 „
сива иловача	20 „	сива иловача	62 „
угљени шкриљевац . . .	25 „	угљен	83 „
сива иловача	35 „	сива иловача	33 „
угљен	90 „	угљен	58 „
сива иловача	20 „	сива иловача	32 „
угљен	34 „	угљен	34 „
сива иловача	50 „	сива иловача	55 „
угљен	40 „		

Конгеријска иловача као покров. По томе мјери укупна дебљина слоја, нерачунавајући најгорњу и најдоњу наслагу иловаче, 945 *cm*, од чега отпада 525 *cm* = 55·55% на угљен а 420 *cm* = 44·45% на уметке.

Из тог слоја немамо анализе угљена.

Лежећи слој у покрову наткривен је најпрво наслагом иловаче, у којој се налазе у великој множини останци шиљасто-кљунастих конгерија *(Congeria* cf. *Gnezdai* Brus.); на то имаде какових 30 *m* бијел бјелутков пијесак, испод којег су мјестимице танке наслаге иловаче; за тим је 0·5 до 2 *m* јака наслага јако свјетле, ватри врло одољиве иловаче, а иза ове главни слој. Ево му профил:

Лежећа иловача,		угљен	280 *cm*
угљен	100 *cm*	уложак иловаче	5 „
уложак иловаче	6 „	угљен	80 „
угљен	84 „	уложак иловаче	5 „
уложак иловаче	2 „	угљен	73 „
угљен	72 „	уложак иловаче	4 „
уложак иловаче	10 „	угљен	250 „
угљен	70 „	уложак иловаче	5 „
уложак иловаче	10 „	угљен	92 „
угљен	98 „	уложак иловаче	4 „
уложак иловаче	1 „	угљен	72 „
угљен	70 „	уложак иловаче	5 „
уложак иловаче	10 „	угљен	109 „
угљен	94 „	уложак иловаче	18 „
уложак иловаче	2 „	угљен	100 „
угљен	140 „	сива лежећа иловача.	
уложак иловаче	2 „		

укупна дебљина слоја изнаша на том мјесту 1873 *cm*, од чега отпада 1784 *cm* = 95·2% на угљен, а 89 *cm* = 4·8% на јалове уметке.

Ево резултата анализе угљена из главног слоја:

хигроскопске воде	24·72%
пепела	7·75 „
сумпора	0·25 „
угљика	46·86 „
водика	3·61 „
кисика и душика	17·06 „

количину топлине по Бертјеу 4097 калорија.

У покрову главнога слоја лежи понајпрво доста јака наслага сиве и жуте иловаче; за овом је фино зрнаст, жуткаст пијесак, који је смеђе боје, сличан фладрованој шари. У том пијеску није се нашло окамина. Над пијеском увалио се у сиву иловачу први покровни слој, а за тим даље у покрову други покровни слој. Уметак између главног

слоја и првог покровног слоја има дебљину од 120 *m*, а уметак између оба покровна слоја 65—70 *m*. Поврх другог покровног слоја долазе жуте, масне глине.

Дебљина првог покровног слоја испитивана је на два мјеста и установљена на 5·3—5·8 *m*. Просјечно изнијеле су три анализе угљена из тог слоја:

хигроскопске воде	2·9 %
пепела	12·6 „
сумпора	0·725 „
количина топлине по Бертјеу .	3392 калорија.

О другом покровном слоју, који се до сад скоро никако није истраживао, познато ми је, да има исти смјер и нагиб као главни слој, те видљиву дебљину од 7 ½ *m*. Уз описане таложне прилике прикључујем овдје нацрт профила.

Профил таложних прилика Дȏње Тузле.

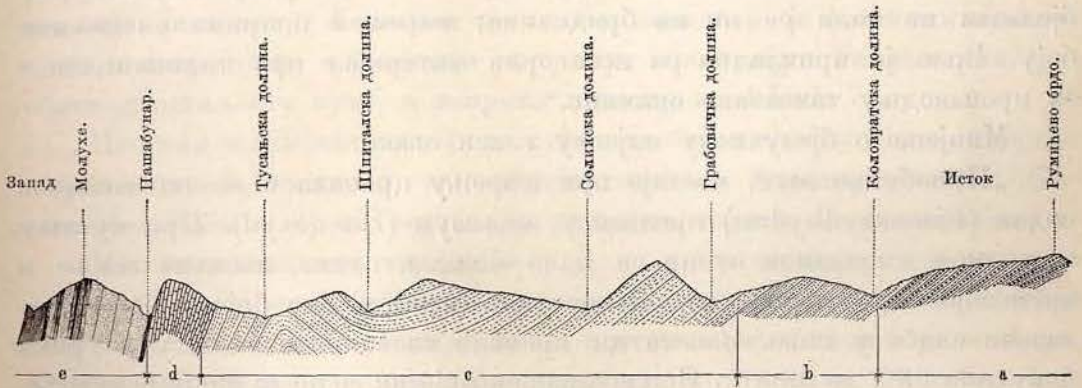

a Еоценски флиш.
b Црвени пјесковци, конгломерати и глине.
c Морски неоген (Schlier).
d Сарматске наслаге.
e Понтичке наслаге са уложеним угљеном.

Дȏњо-тузланска угљена котлина стере се уздужно од сјеверозапада према југоистоку дуљином од 66 *km*; на сјевероистоку сиже преко жељезничке станице грачаничке, на југоистоку престаје код Хана Запарди. Ширина неогене котлине дȏњо-тузланске ограничена је на подручје ријеке Спрече и притока јој Јале, те изнаша просјечно 10 *km*; цијела котлина запрема простор од 510 *km*², а дуљином од 44 *km* лежи на жељезничкој прузи Добој—Д. Тузла.

Изузевши непосредну околицу Д. Тузле, гдје — како је већ наведено — подлогу плиоцена сачињавају сарматске наслаге, канда ова неогена котлина лежи непосредно над творбама флишне зоне, које ју и заокружавају.

Угљен сва 4 слоја одаје скоро свугдје лигнитски састав, само се гдје-гдје опажају прелази у земљаст смеђ угљен. На зраку губи брзо водену садржину, распуцава се у плочице уз пуцкетање, које се добро чује, те се распада у угљену крупицу.

Главни смјер слојева је истосмјеран са уздужном оси котлине. Нагиб варира између 10 и 85°. Та околност, па детаљно смјерање, које се често губи у најзамршеније курве, показује нам, да су се наслаге још у доба плиоцена немирно таложиле.

У додатак мислим да ми ваља споменути још и оне корисне минерале, којих нмаде у тузланским наслагама конгерија, а то су несагориве глине и бјелутков пијесак. О несагоривој глини, што се налази у покрову главнога слоја, дао је ц. кр. главни покушајни уред (k. k. Generalprobieramt) у Бечу овај налаз: „Глина доњотузланска даје при испиривању 6% бјелуткова пијеска. Солном киселином добије се у топлини 0·4% жељезног оксида и 0·3% угљико-киселог вапна. У Сефстремовој пећи при усијавању до разбјељења не тали се ни на бридовима; жарењем поприма смеђе-сиву боју. Врло је прикладна за несагорив материјал при талионицама и за производњу такозване окамине.“

Мнијење о бјелуткову пијеску гласи овако:

„Првобитно жут, постаје при жарењу црвенкаст, пошто жељезов водан (Eisenoxydhydrat) прелази у жељезун (Eisenoxyd). При кухању са солном киселином отопи се мало жељеза, глине, вапнене земље и магнезије. Преостала кремена киселина (кремен) има бијелу боју, прелазећи слабо у сиво. Заостатци кремене киселине изнашаху у трима покусима 98·2 до 98·8%. Исплакивањем пијесак се не да више очистити. Због незнатне садржине жељеза, која износи испод 0·1%, пијесак је врло прикладан за фабрикацију стакла.“

Тако је природа наслагала разноврсно благо у близини Д. Тузле: со, угљен, несагориву глину, бјелутков пијесак, па копања све више напредују. Тек до сад је несташица воде у том предјелу пријечила брзо вађење тог природног блага. Држим пак, да се је природа овдје побринула и за довољну количину воде: биће јој резервоар у наслагама пијеска и прхког пјесковитог камења, које су дебеле преко 200 *m*, а припадају конгеријским наслагама, што леже испод угљених слојева. Људско умијеће знаће се и том количином воде, која канда квалитетом одговара свима захтјевима, тим лакше да послужи, што се тим трошењем ни на какав начин неби сметало радњама у угљенику.

12. Угљен код Лудвиг-Виктор хана (котар Грачаница).

На међи котара Грачанице и Градачца, у долини потока Моштајнице, лежи поврх тамошњег премахом флишног камења малена котлина неогених слатководних наслага.

У тој неогеној котлини откривен је изданак угљеног слојића у неком поточном издеру код негдашње поштанске станице „Хан Лудвиг Виктор“, једва 10 *m* јужно од цесте. Уклопљен међу врло јако растрошене иловасте лапоре, који носе богату слатководну фауну, особито меланопсиде и планорбе, — провирује ту слојић врло растрошеног и земљаског угљена; вид му је ко у тресета. Дебљина слојића изнаша 25—30 *cm*. Немамо анализе тог угљена.

13. Угљена котлина Бановићи—Подгорје—Омазић (котар Д. Тузла).

Зрачним правцем 21 *km* југозападно од Д. Тузле налази се у подручју општина Подгорје, Бановић, Туловић, Ивонић и Омазић неогена котлина; лежи поврх флишних пјесковаца, опкољена је флишним пјесковцима и змијевцима, а змијевци је трипут прекидају. Та котлина има облик двошиљасте куке, а запрема простор од 9 *km*^{2}.

Неогени седименат састоји од жућкасто-бијелог вапненасто-лапорног шкриљевца, који садржи многобројне останке биљака, именито *Glyptostrobus, Pinus* и врсте таксодија, али нема животињских окамина.

Неколиким изданцима доказано је, да у том терцијару има угљена.

Понајбоље приказује нам те наслаге изданак у ували ливаде „Шабанов дол“; овдје се види испод неогених вапнено-лапорних шкриљеваца најпрво нечист, кршљевит покров, по прилици 1 *m* дебео; под овим угљеним слојем лежи 90 *cm* јак, жућкаст, иловаст уметак, а под овим 3 *m* дебели главни слој.

Овај слој састоји од једне чисте греде свијетла угљена, која је дебела 150 *cm*, а запрема његову средину, дочим се и у покрову и у подложеном дијелу налази угљен, помијешан с угљеним шкриљевцем. Анализа угљена из чисте слојне греде дала је овај резултат:

хигроскопске воде	11·60%
пепела	8·50 „
сумпора	0·96 „
угљика	54·50 „
водика	5·43 „
кисика и душика	19·97 „
количину топлоте по Бертјеу .	4684 колорија
количину топлине прорачунату .	5200 „

Дањи изданак налази се у шуми „Старе куће“ јужно од Омазића; тај изданак може се пратити у дуљину од 130 *m*, смјером тежи прама $19^1/_2{}^h$ —; нагиб наслага иде са 15^0 прама $1^1/_2{}^h$; дебљина слоја овдје није позната, ну чини се да је то изданак прије наведеног покровног слоја.

Надаље се налазе изданци у Бановићу, јужно од Куртића, па онда на узбрдици пута од Бановића к Туловићу, напокон на оранicама у Подгорју, ну ту је свугдје сагорен угљен.

14. Угљен у предјелу Которско-Бушлетић (котар Дервента и Грачаница).

Над творбама флишне зоне распростире се у подручју Которско-Бушлетић са обје стране ријеке Босне терцијарна котлина, која покрива површину од преко 100 km^2. Има лик опружен од сјеверозапада прама југоистоку, а највећа му је дуљина између села Брежићи (котар Дервента) и Лукасићи (котар Грачаница), 20 *km*. Најзнатнија ширина ове котлине 9 *km*, између села Кладари (котар Дервента) и Брезани (котар Грачаница); површина котлине изнаша преко 100 km^2. Ријека Босна растављa ту терцијарну котлину на двије неједнаке чести, од којих већа лежи на десној обали.

Неогено таложење састоји од жућкасто-смеђих иловастих лапора, који мјестимице садрже уметке шкриљастих, плаво-сивих и смеђастих вапнених лапора.

До сада се је нашло угљена на овим тачкама:

1. У општини Бушлетић (котар Грачаница) налази се у потоку на некој ливади са многоврсним увалама на више мјеста црвене сагорјеле земље, а под овом се види смолинаста црна маса са шкриљевастим угљеним отпацима. У самом потоку провирује испод црвене изгорјеле земље врло нечист угљен слој, једва 1 *m* дебео, — можда је то тек покровна партија какова јачег слоја.

Какових $1^1/_2$ *km* на западу тој тачки наилази се покрај пута у Добој, а унутар подручја општине Бушлетић — на изданак посве растрошена, јако црна и сјајна угљена.

3. У општини Которско (котар Дервента) провирује близу жељезничке стражарнице бр. 20 између жељезн. километара 64 и 65 угљени слој; видљива му је дебљина 1 *m*, угљен му је додуше растрошен, ну ипак је побољи смеђи угљен.

Угљен те котлине опште је шкриљеваста састава, шкољкаста лома, јако црне боје и угасита сјаја; на зраку се набрзо распуца.

Анализе тог угљена немамо.

15. Угљен у Жепчу (котар Жепче).

Сјеверно од Жепча лежи над флишним творбама терцијарна котлина, велика 36 *km*. Најскрајнији сјевероисточни јој крај досиже низ Босну до преко пута села Долца: црта, што спаја брегове Дебело брдо, Гола глава и Косо брдо јесте јој међом са сјевера, одавле пак иде међа правцем према вароши Жепчу; јужну и источну међу чини ријека Босна, само код самога Жепча, па код Ораховице, Бистрице и Поклеча прелазе омањи терцијарни уметци на десну обалу ријеке. Са терцијарном котлином ново-шехерском (што је описујем у наредном одсјеку) жепачка котлина није сувисла, јер сјеверно од села Лупоглава и Осова, гдје се је предмнијевао спој речених котлина, горско шљеме на развођу састоји од серпентинца. Најнижу чест терцијарне котлине жепачке творе конгломерати, поврх ових леже шкриљевасте иловине, вапнени лапори и пјесковци.

У жепачкој котлини нашло се угљена на овим тачкама:

1. Др. Тице („Grundlinien der Geologie für Bosnien und Hercegovina“, стр. 138.), нашао је на десној обали Босне више скеле жепачке, у некој ували горске стрмине, на међи општине Жепча и Ораховице одмах испод међе серпентина и неогена — изданак угљена. Ту се налазе изданци трију слојева, уклопљени у блиједо-жуте, вапнене лапоре јасна звека. Они се нагибљу према сјеверо-истоку. Чини се, да дебљина ни једнога тих слојева не надмашује 50—60 *cm*. Црни свијетли угљен тих слојева је шкриљаста састава. Састав по др. Тицу био би овај:

хигроскопска вода	5·0%
пепео	14·7 „
количина топлине по Бертјеу . .	4500 калорија.

2. Надаље видје др. Тице, да на лијевој обали Босне у близини хана Хасагића провирује 6 слабих слојића угљена; дебљина им је између неколико па до 50 *cm*, а нагињу са 15° према сјеверу. О томе угљену наваћа Тице ову анализу:

хигроскопска вода	5·7%
пепео	30·2 „
количина топлине по Бертјеу . .	3616 калорија.

3. Рударски сатник Радимски нашао је у терцијарним наслагама, што су огољене издером потока Осове, изданке трију угљених слојева; те наслаге састоје од грубозрнатих, ну меких пјесковаца, који се у сврставању измјењују са плавкастим шкриљевастим глинама. Код тих угљених слојева највиши покров дебео је 60—70 *cm* и носи растрошен, свијетао угљен; средњи слој дебео 10—20 *cm* носи лијеп, црн свијетао

угљен шкољкаста лома; најположитији слој, дебљином једнак средњем слоју, садржи црн свијетао угљен шкриљеваста лома.

Смјер наслага иде од сјеверозапада прама југоистоку, нагиб прама југозападу, те бих рекао, да су ови изданци свијетла угљена протукрило изданака, што су наведени под ставком 1.

16. Угљен у Новом Шехеру (котар Жепче).

И околини села Новог Шехера имаде терцијарна котлина, положена и омеђена флишним творбама. У ње је облик елипсе, којој сјеверозападно-југоисточна дуља ос мјери $11^1/_2$, а југозападно-сјевероисточна кратка ос $4^1/_2\ km$; површина јој изнаша какових $50\ km^2$.

Неогени материјал творе свјетлосиви, бјелкасто растрошавајући се лапори, који у великој множини садрже малих Циприс-шкољака.

Угљених изданака нађено је на многим тачкама те котлине.

Већ др. Тице спомиње у „Grundlinien der Geologie für Bosnien und Hercegovina“ на страни 134. изданке угљена код села Пољева и Озимице. Западно од Пољева, у Пирама, установљена је дебљина изданка, што се сложио међу глине, са неколико метара. Протукрило тих изданака биће да чине изданци код Струпине и Младошевића.

Сензацију су побудили изданци у општини Брезови дани, о којима се говорило, да је ту слој дебео 10—13 m; ширили су се и гласине, да ту цијело једно брдо састоји од угљена. У истину провирују у крају Изгорјелица, општине Брезови дани главице угљеног слоја у дуљини од какових 10 m, а њихов растрошен и поводњом наоколо разбацан материјал чини, те дебљина слоја изгледа врло велика. У истину је слој овдје дебео само 3—4 m, а у својој покровној половини носи танак уметак. Угљен смјера прама југозападу-сјевероистоку, а нагиб му износи 15^0 прама сјеверозападу.

Какових 300 m југозападно од те тачке налази се на главици брежулка Њива Остружа, испод ораће земље, изданак угљена, који се може лако прослиједити на 10—15 m; дебљина и таложне прилике још нијесу установљене.

Одатле даље на југ за још којих 100 m наилазимо на путу „Шумица пут“, и то већ на салазу прама потоку Дубрава, на трећи изданак угљена, који се дуж слаза стере какових 50 m. Изданак је дебео неколико метара, а пада ту са 10—15^0 прама истоку. У тим изданцима скроз је лијеп свјетао угљен донекле шкриљеваста лома.

Из тога, што је лице тога угљена из Изгорјелице понешто различно од оног из она два друга изданка, па онда и из измјеничних

прилика таложења, може се закључити, да у Брезовим данима постоје два слоја угљена, од којих је онај, што у Изгорјелици извире, лежећи слој.

Даље има у крају Луг, општине Копице, угљени изданак, дебео 4 *m;* он је без сумње наставак слоја у Брезовим данима. У котлини Новошехерској ради се дакле о врло распрострањеним и јаким наслагама угљена; уз то је положај изданака у Брезовим данима врло повољан за спољашње копање, а кашње и за подровну радњу. Нови Шехер удаљен је од жељезничке станице Маглај само 16 *km.*

Истраживачки резултат из обију слојева јесте овај:

	I	II
хигроскопска вода	15·0 %	13·15 %
пепео	7·6 „	5·55 „
сумпор	0·7 „	0·565 „
угљик	54·15 „	58·46 „
водик	3·69 „	3·85 „
кисик и душик	19·56 „	18·99 „
количина топлине по Бертјеу	4485 калорија	4799 калорија
количина топлине прорачуната	4571 „	5013 „

17. Угљен у Дубочцу на Сави (котар Дервент).

Јужно од села Дубочца, што лежи на Сави, има иловаче бијеле боје, на којој леже творбе литавца. У тој иловачи нађен је километар јужно од села год. 1897. 12 *cm* дебео слојић врло младог, лигнитичког угљена. Сврставање пошло је смјером према истоку-западу; нагиб пак према сјеверу, а износи 25°. Анализе тог угљена немамо. То налазиште нема практичне важности.

18. Угљен у долини Мале Усоре (котар Тешањ).

У долини Усоре има неогена котлина, с којом су по свој прилици некад сувисли били терцијарни крајеви у Младиковини и Комушини у подручју Велике Усоре. Ту котлину сачињавају наслаге слатке воде, које се стеру у источно-западном смјеру; дугачке су 20 *km,* а просјечно широке 2 *km,* те запремају простор од 38 *km.* Наслаге су од свих страна омеђене творбама босанске флишне зоне. На међи општина Теслић и Булетић одваја се од сјеверне серпентинске пруге један дио улазећи у терцијарно подручје све до десне обале Мале Усоре, и раставља тако речени терцијар на два дијела.

Неогени таложни материјал састоји од вапнених и иловастих лапора и иловасто-лапорних шкриљеваца, у којима се мјестимице нађу отисци билина и останци гастеропода.

У тој неогеној котлини нашло се угљена на овим тачкама:

1. У Рудопољу крај села Брдаци провире из десне обале Усоре један изданак свијетла угљена, који се је могао опажати у смјеру од којих 10 *m*. У њем је јако црн, угасито сјајан угљен, често помијешан јаловим уметцима. Непосредно у подножју појединих слојних греда, па мјестимице и у уметцима нађу се као орах па и као песница велики комади растворене сумпорне паковине.

Просјек тог угљеног изданка јесте:

1. жућкасти иловасти лапори као покров,		6. угљен	220 *cm*
		7. уметак	50 „
2. угљен	180 *cm*	8. угљен	30 „
3. уметак	30 „	9. уметак	20 „
4. угљен	130 „	10. угљен	80 „
5. уметак	45 „		

По томе изданак има дебљину од 785 *cm*, од чега отпада 640 *cm* = 81·5% на угљен, а 18·5% на уметке.

Уметци састоје од жућкаста или сива иловаста лапора, који сачињавају уједно подлогу слоја; наслага је плосната; нагиб прама сјеверозападу изнаша 10°.

Анализа тог угљена дала је:

хигроскопске воде	14·90%
пепела	8·50 „
сумпора	1·24 „
угљика	56·11 „
водика	3·92 „
кисика и душика	16·57 „
количину топлоте по Бертјеу	4480 калорија
количину топлоте прорачунату	4959 „

Покушај производања кокса: 44·7% пјесковита талога.

2. Код утока Гомјенице у Усору провире угљен слој, дебео по прилици 4 *m*, а угљен му је сличан првашњему.

Жалибоже, што су налазишта под 1. и 2 доста мална и незнатна.

3. У близини станице Горњи Теслић, на прузи шумске жељезнице, што води из Добоја у долину Усоре, отворен је подровом угљени слој, дебео 1·2 *m*. Кад се је истраживао слој смјером и нагибом, испоставило се, да је веома крив и изапран, тако да се тај угаљ не да економски израбити.

4. Источно од поменутог подрова нађено је у општини Булетић више угљених изданака, који су рударски истражени; тек мора се изјавити, да ти слојеви нијесу вриједни копања.

5. На западном рубу те слатководне котлине провире 100 *m* удаљено од куће Ристе Николића у Прибинићу, један слој свијетла угљена уз саму међу између неогена и серпентина, а дебео је преко 2 *m*, те пада за 25% прама југозападу. Угљен тога слоја јако је црн, веома живахна сјаја, те се у појединим наслагама претвара у такозвани чиграсти угљен (Kreiselkohle). Анализа тог угљена дала је:

хигроскопске воде	6·6 %
пепела	6·1 „
сумпора	0·894 „
угљика	60·00 „
водика	4·045 „
кисика и душика	17·255 „
количина топлине по Бертјеу .	5675 калорија
количина топлине прорачуната .	5818 „

Покусом коксовања добило се 59·5% чиста прашна талога. Локалитет је згодан за ровове.

5. У терцијарном окрајку Младиковиначком нашло се слој свијетла угљена, који је дебео 70 *cm*, а лежи тик сјеверне међе између неогена слатке воде и серпентинца.

19. Угљен у Котор Варошу (котар Котор Варош).

Угљена слатководна котлина котор-варошка лежи претежним дијелом на десној обали Врбање, те се опружила од сјеверозапада прама југоистоку. Дуљина јој је 19, а просјечна ширина 3 до 4½ *km*. Прама југу код Масловаре се зашиљује. Покрива површину од 90 *km*^{2}.

Котлину омеђују на сјеверу јасписи Узломац-планине, на сјеверозападу флишно камење и флишни шкриљевци, а на југозападу по својој прилици јурски вапненци аптиха.

Садржина котлине је неогене добе, те састоји од иловаста лапорна шкриљевца и иловаста лапора, пуна петрефакта.

До сад је доказано, да само југоисточни дио котлине садржи угљена и то на овим тачкама:

1. Западно од села Кукавице стере се — више ушћа Језерске ријеке у Врбању — један угљени изданак попријечно кроз ријеку Врбас. У том изданку је смјер наслага прама 19^h, а нагиб од 75—80° рама 1^h; састоји од главног слоја од 415 *cm* и покрова од 175 *cm* дебљине;

оба слоја састављена су уметком од какових 100 *cm*, који састоји од смеђа иловаста лапора, богата петрефактима.

Угљен ових слојева јесте јако црн, свијетао угљен живахна сјаја. Угљен главног слоја више је плочаст, а онај у покрову више је шкриљеваста састава. Анализом тог угљена добио се овај резултат:

хигроскопске воде	15·65 %
пепела	4·30 „
сумпора	1·40 „
угљика	52·80 „
водика	3·56 „
кисика и душика	23·69 „
количина топлине по Бертјеу .	4539 калорија
количина топлине прорачуната .	4214 „

При коксовању добило се 29·6 % прашног талога.

2. Километар више ушћа Језерске ријеке у Врбању, налази се у кориту потока Језерска ријека изданак угљена. Слој се стере такођер према 19 ^{h}, а наслаге падају стрмо према сјеверу.

Просјек изданка јесте:

угљен у покрову	30 *cm*
угљен у подлози	120 „
уметак од смеђа иловаста лапора, пуна петрефакта	200 „

Ваљштина тог угљена иста је ко код изданка 1., ну тај ће изданак припадати некому више покровному слоју.

Терен између изданка 1 и 2 прилично је раван, те по том туде не би била могућа подровна радња.

3. Какових 5 километара даље према истоку, по прилици у наведеном већ смјеру, појављује се трошан свијетао угљен у опсегу гдје се мало оголило мјесто, између цесте и десне обале Крушчице, у предјелу Палучак општине Масловаре. Угљен лежи испод растрошена иловасто-лапораста шкриљевца. Дебљина му се није могла опредијелити, али по видљивим останцима чини се, да је доста знатна. Биће да је тај изданак тек наставак угљеног изданка, што га репрезентује изданак 1. И овдје ситуација изданка није повољна за ровове.

4. По прилици 100 *m* сјеверно од села Хрваћани иде јахаћи пут, што води из села Котора у прво речено село, преко угљеног изданка, који смјера према 2 $^1/_2{}^h$, а падање од 80° управљено је према 20 $^1/_2{}^h$. Изданак састоји од покровног, 34 *cm* дебелог слојића, на ото од 18 *cm* јаког улошка смеђег лапорастог шкриљевца и напокон од доњег слојића 20 *cm* дебљине. Угљен обих слојића је црн лигнит без сјаја.

Истиче се, што овдје наслаге не падају од основног горја према средишту котлине, већ управо обратно, те се је овдје можда само незнатно и локално облик тако развио.

5. У подручју општине Хрвaћани провирује источно од изданка 4. ниже села Савићи у лијевој стрмини Хрвачке ријеке угљени изданак, а има дебљину од каковых 6 *m*. Угљен му је јако црн, има осредњи сјај и цијелом својом дебљином показује финошкриљеваст састав; смјера прама 22 ^{h}. Судећи по наслагама рекао бих, да је тај изданак протукрило слоја, што га творе изданци 1 и 3. Теренске прилике су овдје повољне за ровове.

Анализом тог угљена дошло се до овог резултата:

хигроскопска вода	19·3 %
пепео	11·25 „
сумпор	1·030 „
угљик	48·30 „
водик	3·16 „
кисик и душик	17·99 „
количина топлине по Бертјеу	4095 калорија
количина топлине прорачуната	3964 „

Покусом коксовања добило се 38·25 % прашна талога.

20. Угљен у Јајцу (котар Јајце).

Терцијарни јајачки талози слатке воде распростиру се на сјеверу, сјевероистоку и истоку поменуте вароши; имаду неправилан облик од 15 *km* највеће источно-западне дуљине при $8^{1}/_{2}$ *km* највеће сјеверно-јужне ширине и 40 km^{2} површине. Талози су омеђени на југу и југоистоку тријаским, на западу, сјеверу и сјевероистоку јура-вапненцима; код самога мјеста Јајца над њима су рецентни пршинци (recente Kalktuffe).

Јајачки терцијар запрема брежуљаст терен, што га међу вишим вапненим горама дубоко уваљена ријека Врбас дијели на два неједнака дијела, већи источни и мањи западни дио.

Најдубљу чест терцијара сачињавају крупно-зрнати вапнени конгломерати, који почињу на десној обали Врбаса — од кућа предграђа Козлука до хана Лучине, а на десној и лијевој обали чине стрме стијене.

Вапнени конгломерати бивају према висини све финије зрнасти, па прелазе напокон у праве пјесковце.

На пјесковцима су глиненасте наслаге, у којима је на више мјеста нађено угљених изданака.

У покрову тих глиненастих наслага налазе се понајпрво лапорни шкриљевци, па терцијарне мочике; ове мочике састављају највише дијелове горског ланца код Дивићана, те су не мало хоризонтално сврстане. На тим терцијарним вапненим мочикама подигнута је јајачка тврђавица и у њима су издубене чувене јајачке катакомбе.

Ево профила јајачке терцијарне котлине у смјеру западно-југозападном и источно-сјеверно-источном.

Јајце.

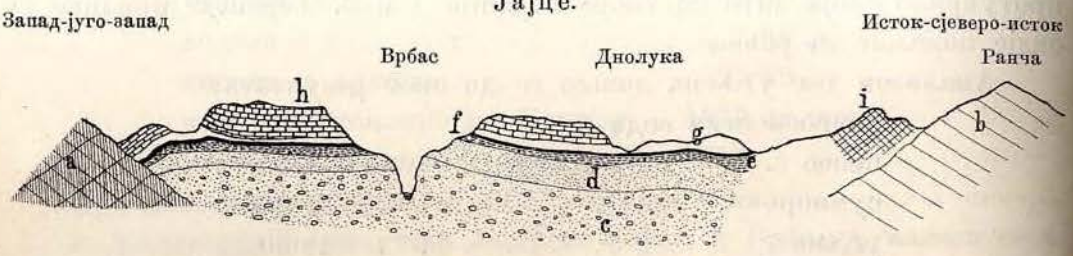

a Тријаски вапненци.
b Јурски вапненци.
c Терцијарни конгломерати.
d Пјесковци.
e Иловине.
f Слој угљена.
g Иловине и лапорни шкриљевци.
h Мочик (мачик, седра).
i Бречасти вапненац.

Од фосилија зна се из наслага „*g*“ за остатке *Limnaeus*-а, *Planorbis*-а, *Bithinia*, из наслага „*e*“ за шкољку, која ће бити идентична са *Pisidium Schlechani* из слатководног терцијара у Промини.

Изданака угљена нашло се је на овим тачкама:

1. На сјеверозападу вароши Јајца, на старој цести прама Варцар-Вакуфу и непосредно испред православне цркве у Јајцу. Овдје има угљени слој видљиву дебљину од 2 *m*. Угљен има јако црну боју, живахан сјај, ал се кроза њ почешће провлаче пруге шкриљевца. Равно југу спуштајући се слој лежи ту поврх смеђо-жуте растрошене шкриљевасте иловине, а над угљеним слојем је жуткасто-бијел, јаснозвучни и шкриљевасто се распадајући вапнено-иловасти лапор. Пошто изданак високо лежи, дао би се угљени слој подровом добро израбити.

2. При копању бунара уз надцестарску кућу на сјеверном крају града, наишло се на свијетао угљен. Поближе се није ништа дознало о јакости и приликама наслага. Ова тачка лежи у смјеру прије описаног изданка и припада по својој прилици истому слоју; и она лежи још врло високо над коритом Врбаса.

3. На десној обали Врбаса провире код Бутила, општине Дивићани, из издера неког поточића слој смеђа угљена; слој се спушта плоснато, а видљива му је дебљина 1 *m*. Подлога му састоји од смеђосиве шкриљевасте иловине; непосредни покров није огољен.

4. Код села Подмилачја, посве близу обале Врбаса, у иловастим стијенама неког поточног издера често се нађе комаће лигнита, који је чисто налик на угљен, што га описасмо под ставком 3. До сад се није могао пронаћи слој.

Анализа јајачког угљена наведена је у „Grundlinien der Geologie für Bosnien und Hercegovina“, стр. 99., а гласи:

хигроскопске воде	10·6%
пепела	15·5 „
горива вриједност по Бертјеу	4226 калорија.

21. Угљен у Бањалуци.

У проширењу долине код утока Врбање у Врбас, код окружне вароши Бањалуке, имаду над творбама флишне зоне неогене наслаге слатке воде. Оне покривају површину од каковых 70 km^2. На југу досижу до јужног краја вароши Бањалуке, на истоку им је међом Врбања ријека, на сјеверу тече Иванъска ријека близу додира међу терцијаром и флишом, а на западу ишчезава међа преко брда Мандушића, села Орловца, извора Макленовца и Пећине и напокон преко села Мотике.

Неогени таложни материјал може се разлучити у двије скупине и то: у дубљу, више вапненасту, — те у вишу, више пјесковито-иловасту.

Нижа скупина састоји у најдубљој наслаги од вапнених лапора са конгеријама; повише леже чврсте мочике са остатцима биљака и хрђаво очуваним, неопредјељивим конгеријама и меланопсидима; на томе су пак бијели плочасти лапори са

Congeria cf. *banatica* R. Hoern. и
Melanopsis Pilari (Verbasensis) Neum.

Дебљина те наслажне групе изнаша 130 до 170 m.

Више положену скупину творе глине, шљунак, слабо спојени конгломерати и финозрнасти пјесковци, испод којих је мјестимице лапор и лапорасти шкриљевац; дебљина јој је каковых 250 до 300 m.

Констатовано је, да обје наслажне скупине носе угљен.

У нижи, вапненасти наслажни комплекс, каковых 50—70 m од основног горја далеко, уклопљен је такозвани Лаушев (јер провирује на Лауш-брду) слој. Рачунајућ од покрова до подлоге, ево му састава:

Горњи лапор,

угљен	10 cm до 15 cm
лапорасти уметак	10 „ „ 15 „
угљен	26 „

чађава врста, заступљена такођер смеђим лапором	0 *cm*	до 3 *cm*
угљен	34 „	
сиви лапорасти уметак	13 „	
угљен	17 „	
сиви лапорасти уметак	2 „	
угљен	50 „	
црни иловасти уметак	8 „	
угљен	24 „	
меки, смеђи, у иловачу прелазећи уметак лапора .	8 „	
угљен	18 „	
доњи лапор.		

Укупна дебљина тог слоја угљена изнаша 220 до 233 *cm*, од чега отпада 179 до 184 *cm* = 81·4% на угљен, а 41 до 49 *cm* = 18·6% на јалове уметке. Уметци нијесу подједнаки, већ мјестимице, именито према искрајку расту, а мјестимице, нарочито према дубљини, постепено прелазе у клин.

У слоју је чист, живахно сјајан, свијетао угљен са шкољкастим ломом; на зраку се због губитка своје хигроскопске воде брзо распада. Вриједно је споменути, да се у угљену тога слоја често нађу останци костију кичмењача. Босанско-херцеговачки земаљски музеј посједује два лијепа дијела чељусти *Antilope clovata* Gerv.; говорисе, да су у новије вријеме нађени останци костију неке врсте *Sus*-а.

У првој свесци годишта 1895. дјела „Jahrbuch der k. k. geologischen Reichsanstalt“ наведена је на страни 3. анализа тог угљена, а гласи:

хигроскопска вода	29·05%
пепео	7·40 „
сумпор сагорив	2·02 „
сумпор у пепелу	1·48 „
угљик	44·45 „
водик	3·03 „
кисик и душик	12·20 „
количина топлине по Бертјеу	3864 калорија
количина топлине прорачуната	3932 „

Уз ову анализу треба примјетити, да дотични угљен потиче из редовито подводна рова.

У подлози Лауш-слоја има поврх лапора неколико 5—15 *cm* дебелих изданака угљена, ал су без сваког практичног значења. У покрову пак констатована су два слоја; први је какових 15 *m*, а други 21 *m* удаљен од Лауш-слоја. Први је дебео 38—42 *cm*, други састоји од три

угљене греде, од којих горња има 30, средња 6—8, а дбња 5—10 *cm* дебљине; лапорни улошци изнашају 22—40 *cm*.

У вишем, пјесковито-иловастом комплексу наслага, опазио се угљен на овим тачкама:

Ниже велике касарне на Врбасу провирују на ријеци Врбасу три слојића. Покров тих слојића састоји од зеленкастих, финозрнастих пјешковаца, који мјестимице постају лапорасти; над овим су тамне, а још повише жељезасте шкриљевасте глине. Поврх ових шкриљевастих глина лежи први слојић, а има 40 *cm* дебљине. У подлози угљеног слојића има 150 *cm* дебела греда шкриљевца, а поврх ове лежи 20 *cm* дебела наслага угљеног шкриљевца, која носи многе фосилије, међу којима:

Melania cf. *Escheri* Mer.
Neritina semidentata Sdbg.

Повише леже затим плавкасте шкриљевасте глине, које се хрђасто растрошавају; над овима опет лежи други угљени слојић, који је 50 *cm* дебео и којему је 20 *cm* дебела подложна греда скоро сасвим зашкриљавила, те носи останке пужева. У непосредном покрову тог угљеног слојића јесу глине са окаминама, а какових 4 до 5 *m* изнад ових имаде трећи, по прилици 25 *cm* јаки слојић. Један од та три слојића мора свакако бити идентичан са слојићем катранастог угљена, наведеним на страни 92. дјела „Grundlinien der Geologie für Bosnien und Hercegovina“.

У том комплексу наслага долази над поменутим трима слојићима угљена још неколико сасма незнатних угљених слојића и истом далеко у пркрову појављује се такозвани павловачки слој. Тај слој од покрова к подлози оваки је:

Сива иловача као покров,	
угљен, који се шкриљасто ломи . . .	325 *cm*
сиви иловасти уметак	15 „
угљен	30 „
сиви иловасти уметак	5 „
угљен	70 „
сиви иловасти уметак	15 „
угљен	40 „
сиви иловасти уметак	35 „
угљен	70 „
плави иловасти уметак	80 „
угљен	20 „
плави иловасти уметак	38 „

угљен	15 *cm*
црни иловасти уметак	40 „
угљен	40 „
црни иловасти уметак	30 „
угљен, који се шкољкасто ломи . . .	70 „
црни иловасти уметак	10 „
угљен	90 „

свјетлоплава иловача као подлога.

Укупна јакост тог слоја изнаша 1038 *cm*, од чега отпада 770 *cm* = 74·18% на угљен, а 268 *cm* = 25·82% на јалове уметке.

Елементарном анализом угљена из тога слоја добило се је:

хигроскопске воде	10·3 %
пепела	14·5 „
сумпора	1·57 „

количине топлине по Бертјеу 4135 калорија.

У покрову тога слоја налазе се још некоје, тек незнатне жилице угљена.

У тој се котлини нигдје не може установити дулибасто таложење терцијарног седимента, те изгледа, да је то једноставно уздигнуће, које је настало на југу и западу. Падање, које изнаша 9° и 75° и чешћа одвргнућа (Verwerfungen) доказују, да су овдје већ за неогеног доба дјеловале силе, које су стварале горја.

Приложени профил нека нам поближе предочи тај наслажни облик.

Профил бањалучког неогенског талога слатке воде.

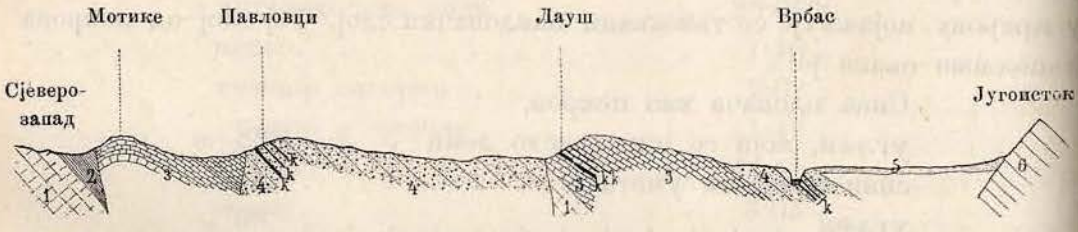

1. Флишни вапненац.
2. Флишни глинасти брусиловци.
3. Лапори и мочиле.
4. Пјескуљасто-глинасте наслаге.
k Слојеви угљена.
5. Алувиум (наплавина).
6. Флишни вапненац?

22. Угљен у Варцар-Вакуфу (котар Варцар-Вакуф).

Код котарског мјеста Варцар-Вакуфа у долинском подручју Црне ријеке леже на творбама тријаса неогене наслаге, које у смјеру потокова тока — југозапад-сјевероисток — досижу релативно знатну дуљину од какових 8 *km*, али им ширина износи највише $1^1/_2$ *km*. На

два мјеста, и то непосредно источно Варцар-Вакуфа, па затим код Дбњег села тријасна вапна врло се приближују обалама Црне ријеке, да готово прекидају неоген.

Неогени талог састоји у тој котлини на најдбњем мјесту од громача; поврх конгломерата леже сиве и жуте, на танко положене, врло меке и трошне наслаге шкриљевасте иловине.

У тој неогеној котлини дознало се до сад за угљен на овим мјестима:

1. Сјеверно одмах уз варош Варцар-Вакуф, гдје на католичком гробљу провирују терцијарни конгломерати, који опкољују жилицу свијетла угљена, јаку неколико центиметара.

2. Источно Варцар-Вакуфа, гдје се на једној њиви села Дбње село међу наслагама шкриљевасте иловине показује 10—12 *cm* дебео слојић свијетла угљена.

Народно-господарствене важности нема то налазиште. Анализе немамо.

23. Угљен у Медни (котар Варцар-Вакуф).

Терцијарно таложење у Медни лежи непосредно над творбама тријаса; има врло неправилан облик, опружен од југоистока прама сјеверозападу; највећа му је дуљина између Бараћа и Ступара 7 *km*, а највећа ширина између Писарића и Медне преко $3^1/_2$ *km*; запрема површину од 16 km^2.

Неогене наслаге састоје од жуткастих вапненасто-глинастих лапора, у којима има, особито у близини угљених слојева, сивих шкриљевастих иловина. Покровних конглометара није се овдје опазило. Вапнено-глинасти лапори носе богату фауну слатке воде, из ове особито конгерије и меланије.

У терцијару Медне утврдило се угљен на овим тачкама:

1. Сјеверозападно од мјеста Царевца, код јакога врела Царевца, творе жуткасти глинасти лапори стрму стијену, а у овој се налази уклопљен 20 *cm* дебео слој угљена.

2. На путу од врела Царевца прама Медни виде се из пукотина иловастог тла на више мјеста изданци угљена, али их ни један нема важније дебљине.

3. У селу Медни у потоку Грабовцу провирују јаке наслаге угљена, које састоје од главнога и двају покровних слојића. Угљен главнога слоја испуњава ту цијело подножје потока хоризонталном дуљином од какових 35 *m* смјером потокова тока, а пада стрмо сјеверозападно. Права дебљина слоја износи 20 *m*. Ту је угљен на површини

превучен жутом седром, те се обилност слоја не да ваљано посматрати; стално је, да има неколико тамно-плавих уметака.

Угљен главнога слоја има црну боју и умјерен сјај; анализа му је:

хигроскопска вода	14·5	%
пепео	13·4	„
сумпор	5·218	„
угљик	48·21	„
водик	4·18	„
кисик и душик	19·71	„
количина топлине по Бертјеу	4212	калорија
количина топлине прорачуната	4254	„

Покусом коксовања добило се 46·55 % прашна талога.

Од главног слоја какових 110 *m* уз жељезничку пругу провире покровни слој угљена, дебео 1 *m*, а 10 *m* даље други покровни слој у дебљини од по прилици 40 *cm*. Оба покровна слоја леже конкордантно са главним слојем и садрже исти угљен као и главни слој.

Изданци угљена, што су наведени под ставком 3. леже прилично високо над долинским подножјем потока Медне, те би се ту могао угљен израбљивати подровом.

4. Западно од Медне провиру из лијеве обале потока Медне два слојића, од којих сваки има 15—20 *cm* дебљине; разлучени су лапорним улошком, дебелим 1 *m*, и садрже врло прхак, љускаст угљен.

24. Угљен у Санском Мосту (котар Сански Мост).

У околици котарског мјеста Сански Мост, а у подручју долине ријеке Сане и потока Блихе има неогена котлина; она је дугуљаста, кољенасто свијена лика, опружена је почевши од мјеста Сански Мост на једну страну према сјеверозападу, на другу страну према југу са 33 *km* највеће дуљине, 6 *km* просјечне ширине, а са 207 *km*^{2} површине.

Неогену слатководну котлину испуњују масе, које састоје од жуто-бјелкастих вапнених лапора, обилних петрефактима; лапори су понекле дебело-плочасти, а понекле танко-шкриљеваста састава.

На западу и југу омеђују творбе неогена тријасни вапненци, на сјеверу и истоку палеозоички шкриљевци Старог Мајдана—Ласине—Крухара, који обиљују жељезним водама.

Само се у оном дијелу котлине, што лежи сјеверозападно од вароши Санског Моста, констатовало угљена и то на овим мјестима:

Код села Хусимоваца у општини Каменграду дођем налази се недалеко цесте Сански Мост—Крупа изданак угљена. Ту, непосредно

на десној обали потока Блихе уздиже се стрма стијена вапнено-лапорног шкриљевца, у којој се види лијеп профил цијела система слојева свијетла угљена. Покров тих слојева састоји од свијетла, бјелкасто-жута, вапнено-лапораста шкриљевца, који носи осим многобројних бивалва међу којима се налази више врста конгерија, као

Congeria cf. *Czjžekii* Hoern.,
Congeria cf. *banatica* Hoern.,
Congeria cf. *triangularis* Partsch.,

такођер отиске риба, па је мјестимице сасма испуњен красно очуваним фосилним биљкама, од којих су ове установљене:

Cyperites Palla
Laurus stenophylla Ett.
Dryandra accuminata Ett.
Pterocarya denticulata O. W. и др.

Профил тих изданака од покрова прама подлози овај је:

Угљени слој I	30 *cm*
тамно-смеђ лапорни уложак .	8 „
угљени слој II	72 „
зелен и смеђ лапор	120 „
угљени слој III	50 „
сив и смеђ лапор	110 „
угљени слој IV	25 „

Испод угљеног слоја IV имаде послије јачег улошка неколико сасма црних жилица угљена.

Угљени слој I. је шкриљаст, угљени слој II садржи чврст, више масиван и чист угљен, угљени слој III шкриљаста је састава, а угљен је нечист, напокон је у слоју IV лијеп угљен.

Смјерање слојева окренуто је прама сјеверозападу, а наслаге падају са 25° прама сјевероистоку. Теренске су прилике такове, да би се дало подровно радити.

Анализом угљена из слоја II получен је овај резултат:

хигроскопска вода	12·2 %
пепео	8·5 „
сумпор	3·03 „
угљик	53·62 „
водик	3·10 „
кисик и душик	19·50 „
прорачуната количина топлине	4342 калорија
количина топлине по Бертјеу	4563 „

При покусу произвађања кокса добило се 49·85% прашна талога и 37·95 плинастих продуката.

Тачно у смјеру реченог изданка налази се сјеверозападно у предјелу Змијањак општине Сухача други изданак угљена; ту се је за покус копало, те установило дебљину угљена од најмање два метра. По виду је тај угљен најбоље врсте у свој котлини.

Анализом је получен овај резултат:

хигроскопска вода	8·6 %
пепео	2·2 „
сумпор	4·58 „
угљик	59·80 „
водик	3·68 „
кисик и душик	21·14 „
прорачуната количина топлине	4984 калорија
количина топлине по Бертиеру	4984 „

Угљен даје 49·80% кокса и 41·6% плинастих продуката послије одузетка хигроскопске воде.

Још један изданак налази се западно села Дошци међу шикаром и може се прослиједити дужином од 200 *m*. Јакост, таложне прилике и квалитет угљена тога изданка нијесу се могли установити.

На путу од хана Фајтовци према тамошњем православном гробљу води јахаћи пут преко угљеног изданка, а отале даље према југозападу. Тик православног гробља фајтовачког види се како у неком воденом издеру провире из иловаче угљен. И ту се нијесу могле установити поближе прилике. Још даље сјеверно, на путу према Модрој приречује кланац угљен изданак; дебљина угљена изнаша 2 *m*, смјерање слојева је сјевероисток-југозапад; падање је управљено према сјеверозападу, а изнаша 5—6°; угљен је према покрову више шкриљеваст, према подлози више плочаст.

Анализом тог угљена получило се ово:

хигроскопска вода	7·25%
пепео	1·40 „
сумпор	2·14 „
угљик	63·00 „
водик	4·77 „
кисик и душик	21·14 „
прорачуната количина топлине	5698 калорија
количина топлине по Бертјеу	5440 „

Угљен даје 43·1% пјенаста кокса и 49·65% плинастих продуката.

Дањи изданак угљена у тој котлини налази се на сјеверозападном рубу села Модре у предјелу Вариште, испод кућа двају Хргића. Тај изданак огољен је пригодом планирања околице неког извора; угљен му је свијетао, понекле шкриљаст, понекле плочаст, пада у 35° према сјевероистоку, а огољена му дебљина изнаша по прилици 3 *cm.* По казивању онамошњих становника има у покрову тог изданка такођер угљена. И овдје би теренске прилике допуштале подровну радњу.

Анализа угљена из тог изданка дала је овај резултат:

хигроскопска вода	9·75%
пепео	8·80 „
сумпор	3·35 „
угљик	57·15 „
водик	3·92 „
кисик и водик	17·03 „
прорачуната количина топлине .	5150 калорија
количина топлине по Бертјеу .	4727 „

Угљен тај даје 48·6% прашна кокса, а по одузетку хигроскопске воде 41·6% плинастих продуката.

Може се дакле рећи, да се у угљеној котлини у Санском Мосту нијесу додуше опазиле знатније дебљине слојева, али да је котлина знатно пространа, јер удаљеност изданка у Хусимовцима од онога у Модрој изнаша у зрачном правцу немало 13 *km.* Овдје се мора примјетити, да по својој прилици сви констатовани изданци припадају једном једином слоју, чији је положај поремећен сврстањем набора.

Велике индустријалне важности добиће то налазиште угљена, кад се једном отпочну израбљивати огромне масе изврсне жељезне руде, што се налазе у непосредној близини у околици Љубије—Старог Мајдана.

25. Угљен у Приједору (котар Приједор).

У околици котарског мјеста Приједора има неогена котлина, 325 km^2 површине, а запрема подручје ријеке Гомјенице (притока Сане), те неки дио подручја саме ријеке Сане. Не гледећ на пространу увалу на сјеверу према Костајници, има та котлина лик, опружен у смјеру сјеверозапад-југоисток дужином од какова 32 *km,* а средњу ширину од по прилици 10 *km.* Цијелом дужином пресјечена је нормално-трачном жељезницом „Бањалука—Доберлин".

Та је котлина омеђена на сјеверу и истоку творбама босанске флишне зоне, на југу и западу палеозоичким шкриљевцима. Неогено

таложење састоји у источној страни увале од шкриљевастих иловина, пјесковитих иловина и конгломерата; подложени су лапорни шкриљевци; на западној чести увале више су вапнени и иловасти лапори.

Дуж јужног подножја планине Козаре, међу селима Ферићима и Бабићима, познати су нам близу флишне подлоге изданци угљена. Поближе њихово испитивање показало је, да се ту ради о угљеном слоју, који се у смјеру прама 19^h правилно одржава дужином од преко $10\,km$, те са 30^0—70^0 прама југу пада. Дебљина му изнаша у најмање 14, највише $24\,m$.

Угљен тога слоја понекле је листаст смеђ угљен, понекле угасито жут и толико смолинаст лигнит, да се шибицом да упалити, те потпаљен гори, при чем се развија смолинаст угодан вонь. Прама западу изгледа да угљен добива вид свијетла угљена.

На страни 99. „Grundlinien der Geologie für Bosnien und Hercegovina“ наведене су двије елементарне анализе тог угљена, а гласе:

хигроскопска вода . .	9·1%	13·3%
пепео	22·2 „	11·8 „
калорија топлине . . .	3661	3838 .

По некој приватној вијести дала је касниja анализа 4329 калорија ефекта.

Западно тог угљеног изданка покрите су неогене наслаге јаком наслагом алувиона, те се тамо у равници приједорској до сада није дознало за пзданке угљена. Без сумње пак суписи описани неоген испод алувиона са оним неогеном, што се повлачи прама сјеверу, испрвице ко уска увала у долини Пухарске ријеке, па онда превађује Јеловац-седло, те се на противној страни истога, у подручју оборине потока Кнежничка проширује. Цијелом дужином те неогене котлине повлачи се цеста Приједор—Бачвани—Костајница; котлина је омеђена на западу и истоку пјесковцима и шкриљевцима флишне зоне, на сјеверу пак, гдје се понешто проширује, леже млађе наслаге морске поврх неогена слатке воде.

Материјал ове неогене котлине састоји на дну од плочаста вапнена лапора; на овом леже свијетло-жуткасти лапорни шкриљевци, богати окаминама, нарочито конгеријама и дикотиледонима.

У тим лапорним шкриљевцима опажа се на три мјеста угљен и то:

1. На међи општина Црне долине, Великог Паланчишта и Јеловца гор., гдје уза цесту провирује $80\,cm$ јак слој свијетла угљена, што се на зраку брзо распада;

2. по километра реченој тачки на сјеверу, гдје се на ораницама уз цесту вија црна пруга, којој боја долази од обилна ситна зрња свијетла угљена; та пруга без сумње репрезентује некакав изданак угљена;

3. на јужним обронцима Тополовца, гдје се у општини Двориште западно од цесте повлачи ораницама црна пруга.

Анализе тога угљена немамо.

26. Угљен у Драготињи—Враголову (котар Приједор и Бос. Нови).

Одасвуд окружена флишним камењем лежи у општинама Враголову-Јутрогошту, Драготињи, Марини и Ахметовцима неогена котлина највеће дужине 8 *km*, највеће ширине $2^1/_2$ *km*, а површине 19 km^2; материјал јој састоји од свијетло-жута лапораста шкриљевца, слична оному Јеловац-седла. Тај шкриљевац садржи мјестимице многе и врло добро очуване конгерије.

У тој неогеновој котлини нађено је на два мјеста угљених изданака, и то у општини Враголову-Јутрогошту и у општини Драготињу.

У општини Враголову-Јутрогошту носи незнатни поточић Међувође омање комаће свијетла угљена, мора дакле да попрјечује некакав изданак угљена; овај изданак није до сада нађен. Насупрот види се по пољу повише поточића прилично широка тамна пруга; она нам показује смјер слојева изданка, који се може прослиједити непрекидном дужином од немало цијелог километра.

У општини Драготињи појављује се недалеко међе општина Драготиње и Марине, на маленој, међу ораницама лежећој ливади изданак свијетла угљена, што припада угљеном слоју, 4 *m* дебелом, али помијешаном тамно-смеђим иловасто-лапорним шкриљевцем и црним угљеним шкриљевцем. Смјерање изданка је ту управљено прама истоку-западу, а падање прама југу, те ово изнаша 20°.

Анализе тог угљена немамо.

27. Угљен у Водичеву (котар Бос. Нови).

У општини Водичеву, јужно Доберлина, одржала се је у онамошњем флишном подручју груда неогене слатководне творбе; биће то по свој прилици денудациони остатак негдашњег наставка неогене котлине Враголова-Јутрогошта прама сјеверозападу. Груда та има облик неправилна трокута, те највећу дужину — од југозапада прама

сјевероистоку — од 5 *km*, у попрјечну смјеру пак највећу ширину од скоро $3^1/_2$ *km*.

Неогени је талог исти онај свијетло-жути, конгерије садржавајући лапорни шкриљевац, што се и у Враголову-Јутрогошту указује ко главним каменом.

Угљена у тој котлини опазило се само на једној тачки, и то на сјеверу, гдје се на некој ораници више извора Мачковца па и у одводном јарку тога извора нашло комадића свијетла угљена. До сад се није порадило, да се испита то угљено налазиште у погледу јакости и квалитета.

Овдје ћу још навести, да је на југозападу котлине у Д. Водичеву нађено наплављена грумења сагорјеле земље, које наравно потиче од изданка сагорјела слоја.

28. Угљен на ријеци Унцу (котар Петровац и Гламоч).

У међашном подручју котара Петровца и Гламоча леже у долинским проширењима ријеке Унца поврх тријадичких вапна три неогене слатководне котлине, од којих је она, што је највише на сјеверозападу, у којој леже села Врточе и Дрвар, велика 11 *km*^{2}, средња са селом Мокроногама 3 *km*^{2}, а најјужнија, у општини Љесковици 6 *km*^{2}.

Неогени материјал што испуњује све три котлине, које су првобитно сувисиле, састоји од бијелих вапнених лапора, којима су мјестимице, нарочито у близини угљених слојева, подложене тамне иловине. Свијетли вапнени лапори носе *Congeria* cf. *triangularis*, тамне иловине *Melanopsis filifera* n. sp.

До сад дознасмо за угљен и у сјеверозападној и у југоисточној котлини, у средњој котлини пак мањкају знаци да би га могло бити, а то без сумње поради помањкања дубљих пукотина у терену.

У сјеверозападној котлини појављује се угљен у два маха; у дођим положајима налази се слој свијетла угљена, чија видљива јакост прелази $1^1/_2$ *m*, а да подложна чест није огољена; горњи положаји опкољују један слој лигнита са дебљином од преко 1 *m*.

У југоисточној котлини констатовано је да постоји слој свијетла угљена, насупрот мањка слој лигнита.

Елементарна анализа свијетла угљена сјеверозападне котлине дала је:

хигроскопске воде . . . . . 13·5%
пепела . . . . . 13·5 „
количину топлине по Бертјеу 3704 калорија.

29. Угљен у Перни (котар Крупа).

Та уска котлина, што је на свом југоисточном крају, на по пута међу Отоком и Крупом, омеђена Уном, иначе свуд наоколо тријасним вапнима, запрема од лијеве обале ријеке Унца па даље према Селишту $4^1/_2$ *km* дугу, а просјеком једва 400 *m* широку увалу тла на потоцима Љусини и Пецки.

Неогени талог састоји од свијетло-жуткастих, лако растрошних иловастих лапора.

У тој терцијарној котлини сазнасмо до сада за два угљена изданка.

Први изданак појављује се на десној обали потока Љусине на некој ораници недалеко ист.-правосл. гробља. Непосредна покровна чест тога изданка састоји од смеђа, са останцима слатководних петрефакта испремијешана иловаста лапора, подложна као и удаљенија покровна чест састоји од већ споменутог вапнено-иловаста лапора. Дебљина тог угљеног слојића изнаша 10 *cm*. У њем је лако растављив смеђ угљен без сјаја, тамно-смеђе боје. Смјерање му је источно-западно, а падање какових 10° према сјеверу.

Квалитета угљена је ова:

хигроскопска вода . . . . . 15·3%
пепео . . . . . 35·2 „
количина топлине по Бертјеу 2124 калорија.

По прилици 1 *km* сјеверозападно од наведеног изданка и у подложној му чести, близу села Љусине на десној обали потока Љусине, налази се други изданак угљена.

Покров тог изданка твори једино земља црница, подлога састоји од свијетло-жутих иловастих лапора; смјерање врста управљено је према $4^h\ 5^0$, а падање према $22^h\ 5^0$, те изнаша 30°. Слој је дебео преко 3 *m*, те садржи црн, у попријечну прелому живахно сјајан лигнит, који по просјеку трију анализа има овај састав:

хигроскопске воде . . . . . 12·3%
пепела . . . . . 4·0 „
количина топлине по Бертјеу 4304 калорија.

Из положаја тог изданка дâ се с правом закључити, да би му се знатан дио могао израбити подровом.

30. Угљен у Крупи (котар Крупа).

Тло иначе валовите долине, у којој лежи град Крупа, испуњено је свијетло-жуткастим вапнено-иловастим лапорима, што се одликују

особитим богаством неогених слатководних петрефакта, особито пак конгерија.

Малена неогена котлина има у смјеру југоисток-сјеверозапад дуљину по прилици од $3^1/_2$ *km*, у попрјечном смјеру највећу ширину од по прилици 1 *km;* од свих је страна опкољена свијетлобојним тријасним вапнима.

Опазило се, да је само југоисточни крај крупске котлине угљоносан и то непосредно иза рушевине прећашње ист.-правосл. цркве у Крупи. Угљен изданак, што ту провирује, лежи сасма равно, има дебљину 50 *cm* и смеђ угљен слабије квалитете, који се лако распада. Угљен има $16^1/_2\%$ хигроскопске воде, 19% пепела и даје по Бертјеу 3473 калорија топлине.

Обзиром на незнатну дебљину и слабу квалитету слојића те на то, што угљен спада ријеци Уни, те што би ојачи покровни слој — ако га има — у онако уској долини морао скоро посвема пасти испод ријечне површине, ова угљена котлина кано да никада не ће имати практичне важности.

31. Угљен у Теочаку (котар Бихаћ).

На југозападу цесте Бихаћ—Петровац и то међу Ханом Беговцем и Врточама, налази се у општини Теочаку, посред подручја бијела, свијетло-сива или свијетло-жуткаста тријасна вапна, што се лако распада у угласту крупицу, малена наслага сивих иловастих лапора; приближна, сјеверозападно-југоисточна дуљина јој је 1·2 *km*, а ширина попрјечним смјером 750 *m*.

У јужној партији тих иловастих лапора нађен је на лијевој обали потока Лука изданак угљена.

Провирујући слојић дебео је 5—16 *cm*, смјера прама 5^h, а пада кутом од 5^0 прама југу. Угљен је свијетао угљен, врло црн, живахна сјаја, а садржи много жељезне паковине.

Покровна чест слоја састоји од црвена, фино-зрнаста пјесковца; у сврстању га измјењују пјесковци бијеле и сиве боје, те црна иловача; подложну чест му твори сива, пјешчана иловача.

Петрефакта није нађено у тој угљеној наслаги, те се с тога не може потпуно сигурно навести старост; по свој прилици ипак спада неогену.

Анализа тог угљена дала је овај састав:

хигроскопске воде . . . . . 12·0%
пепела . . . . . 16·0 „
количину топлине по Бертјеу 5304 калорија.

32. Угљен у Кулен-Вакуфу (котар Петровац).

Увалу, у којој лежи мјесто Кулен-Вакуф, омеђују од свих страна горски ланци тријадичних вапна. Тло долинско, као и први обронци на обим обалама Уне, састоје од неогених вапненастих громача. На десној обали сижу вапнене громаче прилично у висину, тако да је утврђени дио града, Хавала, на њихову подручју. На југу граду, на лијевој обали има у тим конгломератима уклопљених иловастих лапора незнатне дебљине, што опкољују изданак 30—40 *cm* дебелог слојића смеђа угљена.

Материјал слојића, који смјера од југозапада према сјевероистоку, а пада под 18° према сјеверозападу, састоји од јако растрошена смеђа угљена слабије врсте. Није познато, да би у тој маленој котлини било даљњих каквих изданака. Анализе тога угљена немамо.

Малена неогена котлина Кулен-Вакуфа мјери од истока према западу у дуљину не пун $1^1/_2$ *km*, а од сјевера према југу у ширину каквих 800 *m*.

33. Угљен у Чоралић-Пећина (котар Цазин).

У предјелу Кесеровац, општине Чоралић почиње као задњи остатак денудације овеће неогене творбе једна пруга вапнено-глинаста лапора свијетло-жуте боје; пруга се повлачи дуљином нешто преко 5 *km* до села Љесковца увијек у правом смјеру. Ширина тог неогеног одложења изнаша код Хаџића једва 300 *m*, а не надмашује у најширој чести на сјеверозападу нигдје 600 *m*. Неогене наслаге леже над вапненим шкриљевцима, који по свој прилици припадају тријасу; на југу их окружују тријасни вапненци.

У том терцијару слатке воде нашло се је угљена на овим тачкама:

1. У риду Кесеровићу на међи општине Чоралић и Пећи. Ту се нашло у глинастом тлу неке оранице уваљена комађа лигнита, тешка до 60 *kg*; али се није могло наћи, да је гдје почео настајати угљен слој.

Угљен сам је врло црне боје, сјајна лома и очито дрвена састава.

2. На лијевој обали потока Грачанице, код села Хаџића, проширује слој угљена дебљином, која се мијења између 10 и 30 *cm*. Угљен смјера југозападно-сјевероисточно к југоистоку. Свијетло-жути вапненасти лапори творе покрове, подлога састоји од некаква плаво-сива иловаста лапора. Угљен је јако црн, врло живахна сјајна лома.

3. Ниже џамије села Чајића може се наћи у ораницама комађа лигнита, налик на онај прије споменути.

4. Иза села Чајића провлачи се кроз густу ниску шуму неки водени издер; на дну тога издера, који нигдје није сасма продро иловасто тло, нађе се често комађа црна, сјајна лигнита.

До сад је тек на једној тачки пошло за руком, да се пронађе угљен у тој угљеној котлини. Али по приликама наслага на том мјесту не може се закључити, да би то било економички важно налазиште. По својој прилици ради се ту поглавито о врло плитској подлози слоја лигнита, који је већ већом чести потпао денудацији.

Анализа тог угљена дала је овај резултат:

хигроскопска вода	12·2 %
пепео	2·35 „
сумпор	0·15 „
угљик	57·00 „
водик	6·90 „
кисик и душик	21·55 „
количина топлине по Бертјеу	5148 калорија
количина топлине прорачуната	5840 „

34. Угљен у Мутнику (котар Цазин).

Код мјеста Мутника, које лежи какових 6 *km* западно од Цазина, појављују се неогени, жуткасти вапненасто-глинасти лапори. У њима се, а на путу што води у Мутник, какових 800—900 *m* далеко од цесте, налази уметнут изданак угљеног слојића; у овом је сасма растворен угљен, дебео тек неколико сантиметри. Слојић се нагиње под 25° прама сјеверу.

У подложној чести тога слојића провире испод бријега у Мутнику, на којем стоји градић, други слојић смеђа угљена, дебео 10—12 *cm;* тај слојић такођер се нагиње к сјеверу, покровна чест му је свијетложут вапнени шкриљевац, подлога пак свијетао пјесковац незнатне дебљине. Овај пјесковац сачињава овдје очито најдубљу чест неогена, те лежи непосредно на мезоцоичком вапненцу реченог брежуљка у Мутнику.

Међе те неогене увале нијесу се до сада могле сигурно установити, пошто нема никако одроњена камења, па нема ни разбацапа комађа камења, да би се могла просудити природа темеља. С тога мора за сада остати неријешено питање, да ли угљен из Мутника припада истој неогеној котлини, којој и угљен на Корани, који ћу послије споменути.

Анализе угљена из Мутника не посједујемо.

35. Угљен на Корани (котар Цазин).

Какова $1^1/_2 km$ сјеверно града Тршца провирује на неком пољу у предјељу Селишту изданак лигнитног слоја, који се чини да је дебео.

Даље се налази западно села Милковца какових $10 m$ широка пруга црвене изгорјеле земље, која се протеже кроз поља права сјевероистоку-југозападу, а може се свакако сматрати преставником неког угљеног слоја.

Та налазишта нијесу до сад поближе испитана, па немамо ни анализе угљена; по изгледу могао би тај угљен бити исте вриједности као и онај у Гацку.

36. Угљен у Бихаћу (котар Бихаћ).

Неогене наслаге бихаћке увале, којој је између Бихаћа и Растоваче највећа дужина $23 km$, а ширина између Пањка код Ведрог поља и Заложја хришћанског $8 km$, те површина од $102 km^2$, омеђују од свих страна вапна, која припадају на југу и југозападу тријасу, а на сјеверозападу, сјеверу и истоку креди. Гатачке Илице извиру из тих крединих вапненаца близу сјевероисточне међе неогена.

Сјевероисточна међа бихаћке увале прилично је равна правца, али на југозападној страни шире вапна доста знатне огранке у каснотерцијарне наслаге слатке воде и то у Главици код Језера, Муратовића главици код Клокота и у Изачићкој главици код Изачића.

Неогена котлина испуњена је свијетло-жутим вапнено-глинастим лапорима, који су више мање шкриљасто сврстани, а садрже мјестимице петрефакта, особито конгерија.

До сад су нам познате двије тачке, гдје се указује угљен, и то на југозападном рубу котлине код Језера близу Жегара, и на сјевероисточном рубу близу Заложја.

Код Језера на горским стрминама, изнад старе бихаћке војне стрељане, нађе се често комађа свијетла угљена у иловини, што покривају терцијар, а да се до данас у онамошњој шикари није могао пронаћи угљени слој.

Друга тачка, гдје се је опазио угљен, лежи у подручју села Заложја, непосредно уз скупину кућа, звану Мичића куће. Ту провирује у неком поточићу листаст угасито-црносјајан смеђ угљен, од какових $50 cm$ видљиве дебљине, а да му није подлога огољена. У покрову тог слоја има свијетлих вапненастих лапора, непосредна подложна чест није видљива; даље у подлози опет се налази свијетлих

лапора. Падање наслага управљено је прама југозападу, дакле прама средини увале.

Немамо анализе бихаћког угља.

37. Угљен у Подравном (котар Сребрница).

Нешто више од 7 *km* јужно од чувене стародревне рударске вароши Сребрнице у општини Подравно — у подручју долине потока Поњерка — леже поврх тријадских вапна терцијарне творбе слатке воде. Терцијарна одложења запремају у смјеру поточног тока — југоисток-сјеверозапад — дуљину од 3800 *m;* ширина им изнаша у јужно најисточнијој чести какових 600 *m,* у сјеверно најзападнијој једва 80 *m.* Одложајни је материјал састављен овако: Испод по прилици 40 *cm* дебелог хумуса лежи понајпрво финозрнаст жут пијесак 1·0 до 1·5 *m;* за овим слиједи 1·5 до 2 *m* прхак пјесковац са иловастим уметцима и жилицастим улошцима угљена, којих има до 40, а у дебљини од 5 до 10 *cm;* затим је чврст пјесковац, налик на такозване breccie, дебео по прилици 1 *m,* а подлогом му је иловаст пијесак, обојен жељезом у црвено и жуто, а испреплитан уметцима иловаче.

Угљен пак има карактер лигнита, ну врло је црн, живахно сјајан, и ломи се школкасто.

Анализом се получило:

хигроскопске воде	11·8 %
пепела	1·5 „
сумпора	0·54 „
угљика	64·40 „
водика	3·94 „
кисика и душика	17·82 „
количина топлине по Бертјеу .	5587 калорија
количина топлине прорачунате .	5667 „

При покусу произвађања кокса добило се је 50·3 % прашна талога. То налазиште нема народно-господарствене важности.

38. Угљен у Штрпцима (котар Вишеград).

Југоисточно од Вишеграда одржала се је међу Будимљем и Штрпцима пруга неогених слатководних наслага, опружена од сјеверозапада прама југоистоку, 8 *km* дуга, а 1 *km* широка, те омеђена источно серпентином, а западно тријаским вапнима.

Неогено одложење састоји од свијетло-жуткаста, иловаста лапора, који се каткад прелива у смеђе а на зраку лако се распада. Ту и тамо имаде у њем добро сачуване флоре дикотиледона. Само на једном се је мјесту констатовало угљена у том неогену. То је на неком пољу на лијевој обали потока Павловића, а профил изданка од озгор прама доље оваки је:

Покров: свијетли иловасти лапор,
угљен . . . . . 20—25 *cm*,
свијетли иловасти лапор, наизмјенце сврстан
са сивом шкриљевастом иловином . . . 250 „
угљен . . . . . 25 „
свијетли иловасти лапор, наизмјенце сврстан
са сивом шкриљевастом иловином . . . 80 „
угљени шкриљевац са мало жилица угљена 30 „
подлога: свијетли иловасти лапор.

Угљен тог налазишта јако је растрошен свијетао угљен шкриљеваста састава.

Анализе тог угљена не посједујемо.

39. Угљен у Рогатици (котар Рогатица).

Терцијарна котлина рогатичка, што је, изузев околицу села Ковања, гдје се појављују верфенски шкриљевци, опкољена тријаским вапнима, има највећу дуљину од 8 *km*, средњу ширину од 3 *km*, а запрема површину од 20 km^2.

Неогене наслаге састоје од бијелих и свијетло-жутих иловастих лапора, у којима су мјестимице сложене тамносиве шкриљевасте иловине, и који мјестимице у великој множини садрже останке слатководних конхилија.

Угљена се нашло на овим тачкама тог терцијарног одложења.

1. На западној стрмини старе отоманске цесте „Рогатица—Сарајево“ провирује угљен источно мјеста Ковања; поближе нам није ништа познато о том изданку.

2. Приликом радња за одводњу војничке резервне пекаре у Рогатици наишло се у дубини од 1 до 2 *m* на слој смеђа угљена са лигнитским угљеном; слој је 1 *m* дебео — толико дубоко се је наиме копало у слој. Речени војни објекат лежи тик главне цесте преко пута најсјевернијe џамије рогатичке.

Биће да се овдје угљен стере паралелно уз главну цесту, — и онако се је тамо опазило трагова угљена по башчама.

Анализе тог угљена немамо.

40. Угљен у Прибошевићима код Рогатице.

У селу Прибошевићима, што лежи 2 *km* југозападно од Рогатице, провире јужно куће Марка Јагодића у неком поточићу изданак угљена. Покровна му чест састоји од тамно-смеђе шкриљевасте иловине, а подлога од жуткастих лапорастих шкриљеваца. И покров и подлога сасма су испуњени останцима малих корепњака. Слој, што ту провире, садржи танко-шкриљеваст, угасито-црн смеђи угљен, угљен смјера прама 20^h те пада са 5^0 прама 2^h. Дебљина угљена није видљива у цијелости, али изнаша свакако преко 1 *m*.

Анализе немамо.

Терцијар прибишевачки под сигурно не сувиси са рогатичким, те може уопће творити само посве мален грумен, јер на сјевероистоку види се да тријасна вапна творе обронке лијеве поточне обале, а на југозападу на развођу такођер су тријасна вапна.

41. Угљен у Будњу (котар Фоча).

Кад се, долазећи из Фоче, превале ниже села Присоја палеозоичне творбе, дође се у подручје верфенског шкриљевца, над којим, почам од триангулационе тачке „Градац“, леже тријасна вапна. Ова тријасна вапна опкољавају 16 km^2 велику неогену котлину, а само на сјевероистоку верфенски шкриљевци сачињавају међу котлине.

Одложење неогенске будањске котлине запрема врло хумовит терен, те има овалан, од истока прама западу опружен лик, који само на југозападу, међу потоком Бистрицом и вапненом стијеном „Ноздре“ узаним језиком продире у подручје тријасна вапна. Највећа јој је дуљина 7 *km*, највећа ширина 3 *km*.

Неогени талог састоји од свијетло-жутих, понајвише фино-листастих лапорастих шкриљеваца, у којима има уклопљено многобројних, често изврсно очуваних окамина билина.

До сада су нам познати изданци угљена на овим тачкама:

1. Код Душковића:

Тамо, гдје се стијена „Ноздре“ у великом луку обилази, види се у сјеверном јарку цесте, као и у цестовној стрмини дуљином од 400 *m* на многим мјестима изданак угљена. Изданак састоји од јако црна свијетла угљена, који се је већ сасвим распао у зрње и прах, — а лежи испод смеђа иловаста лапора, који је такођер растрошен, те мјестимице помијешан са свијетло-црвеним комаћем изгорјеле земље. Дебљина као и квалитета тог угљена, који по свој прилици припада

каковом подложном слоју, нијесу се могле установити. У надвисини изданка падају терцијарни лапори према југоистоку.

2. На Хелдовој води.

Сјеверозападно села доњега Будња провире један изданак угљена дужином од 210 *m*, а на 7 мјеста у партијама од 1 до 10 *m* ширине у обалним издерима и у кориту потока, званог Хелдова вода или Хелдина вода. Слој смјера према југоистоку-сјеверозападу, а падање му, обрнуто према сјевероистоку, изнаша 10°. Видљива дебљина слоја мјери 130 *cm*, а да му се нигдје није могло опазити дно; по томе слој има свакако већу дебљину.

Угљен је јако црн, ломи се буд равно, буд шкољкасто, а на лому је сјајан.

3. Код моста преко потока Мостине код Будња:

Прорезом цесте источно моста преко потока Мостине огољено је у јарку Шљивковичког потока налазиште угљена дужином каквих 30 *m*, а састоји од неколико танких покровних слојића и главног слоја, којему је дебљина на 120 *cm* видљива, а да му није откривено дно. Падање угљена под кутом од 20 ступњева управљено је према сјевероистоку; угљен је јако црн са јако живахним сјајем и провире у дугуљастим коцкама.

4. На потоку Сливовици у Будњу:

Не пуних 200 *m* југозападно од изданка, што је наведен под ставком 3. налази се јужно под цестом, на десној обалној стрмини потока Сливовице или Студенца изданак угљена, који је откривен на 8 до 10 *m* ширине. Састоји од неколико танких покровних слојића, међу којима је уклопљен $2^1/_2$ *m* дебео слој свијетла угљена, кроз који се повлаче два танка улошка. Под тим дебелим слојем види се дуж потока још неколико незнатних подложних слојића. Падање наслага управљено је под 20° према сјевероистоку.

Квалитета угљена је слична оној у изданку под ставком 3.

3. и 4. спадају неоспориво једном те истом слоју, а по својој прилици сачињава и слој 2. наставак тога слоја, ма да му угљен изгледа другачији.

Из теренског облика произлази, да би се ту за случај потребе могао подровном радњом производити угљен у великој мјери.

Анализа угљена из 2. изданка дала је овај резултат:

хигроскопска вода	16·00 %
пепео	11·35 „
сумпор	1·277 „
угљик	47·80 „

водик	6·06 *cm*
кисик и душик	18·79 „
количина топлине по Бертјеу	4200 калорија
количина топлине прорачуната	5008 „
преостало код коксовања . . .	56·85%

42. Угљено налазиште Зеница—Сарајево.

Неогено одложење, што се налази у долинском подручју горњег тока ријеке Босне, има сјеверозападно-југоисточну дужину од 79 *km;* на југозападу сиже до мјеста Фазлића на Била-потоку, на југоистоку до села Војковића на ријеци Жељезници; попријечна му је ширина 10 *km,* а запрема простор од 770 *km*^{2}.

На југу је омеђено то одложење тријасом, на истоку, изузевши малене творбе флиша у предјелу Вогошће, само тријасним вапнима, на сјеверу кредно-вапненим шкриљевцима и тријасним вапнима, а на западу, сјеверно од Лашве, тријасним вапнима, јужно од Лашве палеозоичним шкриљевцима.

Неогени талог састоји при дну од 500 *m* и више јаког комплекса шкриљевца, понајвише мека, лако распадна, често интензивно зеленобојна каменита материјала; ту се појављују разне иловине, муљика, пијескови, прхки и чврсти пјесковци, дробиви и чврсти конгломерати. Код села Сутјеске, гдје је тај наслажни комплекс особито јако развијен, творе му жељезасти конгломерати најдубљу чест; подложено му је неколико слојева свијетла угљена, дебелих до 60 *cm.*

Поврх наслажног комплекса лежи такозвани II. подложни слој, што има одоздо прама горе овај састав:

1.	Угљен нечист (помијешан са лапорастим нитима и останцима петрефактних шкољака)	50 *cm*
2.	угљен	20 „
3.	угљен нечист	15 „
4.	угљен	57 „
5.	угљен нечист (као ст. 1.)	40 „
6.	угљен	33 „
7.	лапорни уложак	70 „
8.	угљен	110 „
9.	лапорни уложак са пругама угљена . . .	60 „
10.	угљен	27 „
11.	лапорни уложак	9 „
12.	угљен	148 „

13. угљен нечист (као ст. 1.) . . . . . 27 *cm*
14. угљен . . . . . 17 „
15. лапорни уложак . . . . . 25 „
16. угљен нечист (као ст. 1.) . . . . . 6 „
17. угљен . . . . . 54 „
18. угљен нечист (као ст. 1.) . . . . . 7 „
19. лапорни уложак . . . . . 20 „
20. угљен . . . . . 15 „
21. свијетао лапор . . . . . 25 „
22. плаво-сив лапор као покров.

Укупна дебљина тог слоја изнаша 810 *cm*, од чега отпада 481 *cm* = 59·4% на угљен, 145 *cm* = 17·9% на нечист угљен, а 184 *cm* = 22·7% на лапорне улошке.

Поврх II. подложног слоја лежи плаво-сив лапор, који има дебљину од 110 *m*; њему су подложена три слојића свијетла угљена, дебела 40, 30 и 20 *cm*, уклопљена у лапоре, који су пуни петрефаката; на томе је I. подложни слој.

Први подложни слој само је 1·5 *m* дебео; врло је нечист, има једва 50% угљена, те га за сада ни не вриједи копати.

У покрову I. подложног слоја лежи 30 *m* јак комплекс наслага, чији се петрографски карактер слаже са подлогом II. подложног слоја; требало би само нагласити, да су ту премахом шљунковите врсте, те да прхки пјесковци садрже кругласте конкреције, које се на зраку шкољкасто распадају.

Иза тога је такозвани главни слој, чији је профил од подлоге према покрову оваки:

1. угљен . . . . . 270 *cm*
2. лапорни уложак . . . 6 „
3. угљен . . . . . 17 „
4. лапорни уложак . . . 4 „
5. угљен . . . . . 96 „
6. лапорни уложак . . . 3 „
7. угљен . . . . . 18 „
8. лапорни уложак . . . 3 „
9. угљен . . . . . 15 „
10. лапорни уложак . . . 27 „
11. угљен . . . . . 30 „
12. лапорни уложак . . . 8 „
13. угљен . . . . . 129 „
14. лапорни уложак . . . 11 „
15. угљен . . . . . 9 „
16. лапорни уложак . . . 5 „
17. угљен . . . . . 53 *cm*
18. лапорни уложак . . . 43 „
19. угљен . . . . . 15 „
20. лапорни уложак . . . 13 „
21. угљен . . . . . 23 „
22. лапорни уложак . . . 10 „
23. угљен . . . . . 110 „
24. лапорни уложак . . . 4 „
25. угљен . . . . . 20 „
26. лапорни уложак . . . 3 „
27. угљен . . . . . 8 „
28. лапорни уложак . . . 3 „
29. угљен . . . . . 5 „
30. врста глине . . . . 2 „
покровни лапор.

Укупна дебљина тог слоја изнаша 961 *cm*, од чега отпада 818 *cm* = 85·12 % на угљен, а 143 *cm* = 14·88 % на јалове улошке.

Лапорни улошци, изузевши онај под ставком 18., нијесу вазда у смјерању правилни; често изилазе у шиљак, а мјестимице опет бивају дебљи.

Готово просјечна анализа тога слоја јесте:

хигроскопска вода	11·60—17·8 %
угљен	5·45— 9·55 „
сагорив сумпор	2·44— 3·07 „
угљик	51·34—54·61 „
водик	3·75— 4·21 „
кисик и душик	18·45—20·03 „
количина топлине по Бертјеу .	4022—4391 калорија
количина топлине прорачуната .	4568—4790 „

На главном слоју наслагани су дебљином од 42 *m* тракасти свијетли и тамни вапненасти и иловасти лапори, а на томе је покровни слој.

Покровни слој показује од подлоге прама покрову овај ред наслага:

Свијетли лапори као покровна чест;

1. угљен . . . . . 30 *cm*
2. угљен нечист (помијешан танким нитима лапора и остатцима петрефактних шкољака) 7 „
3. угљен . . . . . 14 „
4. угљен нечист (као ст. 2.) . . . . . 12 „
5. лапорни уложак . . . . . 30 „
6. угљен . . . . . 40 „
7. лапорни уложак . . . . . 24 „
8. угљен нечист (као ст. 2.) . . . . . 36 „
9. лапорни уложак са слабим пругама угљена 40 „
10. угљен . . . . . 40 „
11. лапорни уложак . . . . . 10 „
12. угљен . . . . . 44 „
13. угљен нечист (као ст. 2.) . . . . . 20 „
14. угљен . . . . . 50 „
15. покровни лапор.

Укупна дебљина тог слоја изнаша 397 *cm*, од чега отпада 218 *cm* = 54·91 % на угљен, 75 *cm* = 18·89 % на нечист угљен, а 104 *cm* = 26·20 % на лапорне улошке. И код тога нијесу лапорни улошци правилни; мјестимице, као у сјеверном крају зеничког рудокопа иду скоро посвема у клин, чиме слој постаје не мало посве чист и цијелом дебљином за копање прикладан, дочим се иначе копање ограничује само на израбу покровних дијелова.

Анализа угљена тога слоја дала је овај резултат:

хигроскопска вода	13·42 %
пепео	8·80 „
сагориви сумпор	2·44 „
угљик	54·34 „
водик	4·03 „
кисик и душик	19·41 „
количина топлине по Бертјеу .	4210 калорија
количина топлине прорачуната .	4721 „

У свим овим слојевима угљен је јако црн, живахно сјајан и има изврсно сјајан лом.

Поврх покровног слоја лежи 10 *m* дебела наслага свијетла лапора, што носи у обиљу *Fossarullus pullus* Brus.; на ото слиједе дебљином од какових 200 *m* сиви лапори, који на више постепено постају пјесковити и танко-шкриљевасти. На овима лежи по прилици 400 *m* дебео слој свјетлог, понајвише од здробљена вапна састављеног конгломерата. Равноличност отпорне снаге тих конгломерата при распадању била је узроком облику оних чудноватих стијена, што се виде међу жељезничким станицама Лашвом и Јањићима с обје стране ријеке Босне. Под овим конгломератима више пута има греда конгеријских пјешковаца и лапора, који садрже слабе слојеве угљена без рудокопне важности.

Над огромним конгломератима сталожио се још релативно јако развијен младонеогени комплекс наслага; ал га је опет нестало ушљед слабе отпорне снаге проти растрошавању и сапирању; само у заштићеним увалама, као н. пр. код Гучје горе код Травника, Гомионице код Киселјака, Раковице сјеверно од Блажуја те код Сарајева очували му се останци.

Тај наслажни комплекс састоји у дôњој чести од седраста слатководна вапна са улошком свијетла и тамна лапора. Ти лапори носе више села Подова код Гучје горе слој свијетла угљена, овакова састава:

1. иловасти лапор као покров,		
2. угљени шкриљевац	150	*cm*
3. угљен	60	„
4. угљени шкриљевац	40	„
5. угљен	42	„
6. свијетла шкриљеваста иловина . . .	13	„
7. угљен	15	„
8. угљени шкриљевац	170	„
9. свијетла шкриљеваста иловина . . .	210	„

10. шкриљеваст угљен . . . . . 30 „
11. угљен шкриљевац . . . . . 54 „
12. шкриљеваст угљен . . . . . 50 „
13. угљени шкриљевац . . . . . 50 „
14. угљен . . . . . 40 „
15. растрошен иловаст лапор као покров.

Угљен у томе слоју је црно-сјајан, лако трошив те на пукотинама због извешталости сумпорне паковине слабо црвено обојен.

Анализом тог угљена получено је:

хигроскопске воде	12·80 %
пепела	3·05 „
сумпора	1·263 „
угљика	56·86 „
водика	4·55 „
кисика и душика	22·74 „
количина топлине по Бертјеу	4703 калорија
количина топлине прорачуната	5048 „

Поврх седрастог слатководног вапна леже понајпрво праве иловине, међу које се при врху мијеша пијесак. Постепено прелази цијела маса у пјесковац, пјесковите лапоре и пјешчано-вапнене врсте, које су напокон покривене знатно дебелим комплексом громачаста материјала, који је дијелом врло дробив, дијелом чврст.

У иловасто-пјешчане наслаге код Кобиљдола јужно од Сарајева, код Раковице, код Киселјака и код Гучје горе одложени су слојеви лигнита. Ти слојеви лигнита досижу, као н. пр. код Гучје горе, дебљину од 3 *m* — код Кобиљдола изнаша дебљина, укључиво 25 *cm* јаког улошка, само 75 *cm*; — по томе им се, баш као и оному свијетлом угљену у горњим врстама, не би могло приказати народно-господарствене важности, јер су се одржали само у релативно маленим грудама терена.

Положај ових неогених наслага илустрирају ова два профила на проти стојећој страни, окомито к смјерању главних наслага; још бих само напоменуо, да се чини, е се у зеничкој угљеној котлини ради о такозваним „једнострано постављеним врстама“.

Поремећења секундарног значаја искривила су на више мјеста наслаге, размак пукотина варијира између неколико сантиметара и до хиљаде и више метара.

Угљеним се слојевима надаље повлаче многе пукотине, које све код зеничког рудокопа придржавају смјер 11^h—23^h; те пукотине су тамо узроком релативно незнатне производње комадаста угљена.

Зеница (профил I.).

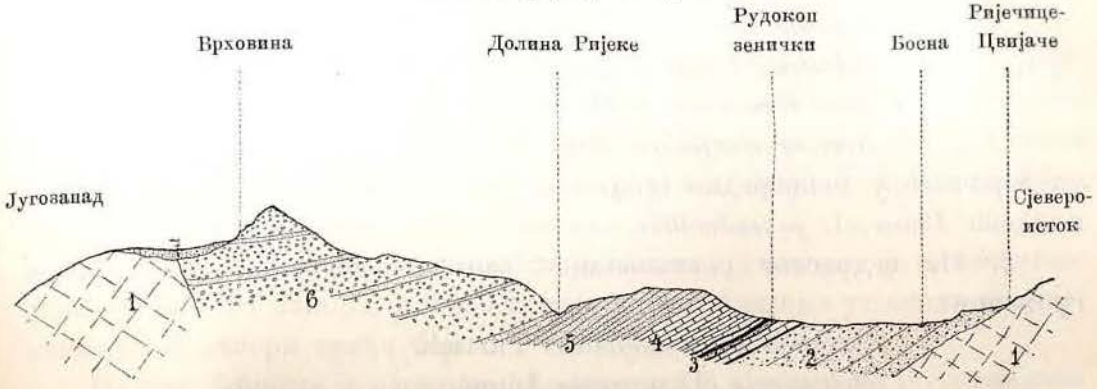

1. Тријаски вапненци.
2. Глинасто-пјешчано-громочаста подлога угљоносних наслага.
3. Скуп слојева.
4. Сиви лапори.
5. Танко-шкриљасти пјесковци.
6. Конгломерати са пјешчаним и лапорастим улошцима.
7. Дилувиум.

Зеница (профил II.).

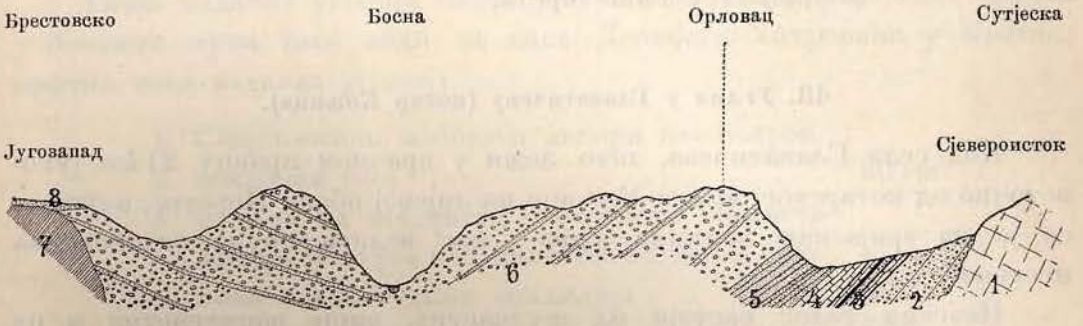

1. Тријаски вапненци.
2. Глинасто-пјешчано-громачаста подлога угљоносних насада.
3. Скуп слојева.
4. Сиви лапори.
5. Танко-шкриљасти пјесковци.
6. Конгломерати са пјешчаним и лапорастим улошцима.
7. Палеозоички шкриљевци.
8. Дилувиум.

Од окамина у терцијарној котлини зеничко-сарајевској установљене су ове:

1. Из лапора испод дебелог конгломерата:

Цикласу налике бивалве *(Pisidium).*
Unio cf. *rumanus* Fourn.
Congeria Fuchsi Pilar.
Congeria cf. *Basteroti* Dsh.
Fossarullus pullus Brus.
Fossarullus cf. *tricarinatus* Brus.
Glyptostrobus europaeus Brong.
Salix agnitana Ett. var. *c.*

Persea Heerii Ett.
Bombax chorissiaefolium Ett.
Celastrus Persei Ung.
Acer Ruminianum Heer.
Acer crenatifolium Ett.

те нарочито у непосредно покровној чести главнога слоја многобројни плодови *Pinus* cf. *praesilvestris.*

2. Из седрастог слатководног вапна непосредно над дебелом громачом:

Congeria cf. *triangularis* Partsch.
Melanopsis cf. *praerosa* Linné.

3. Из најгорњих пјешчано-вапнених наслага:

Congeria cf. *Basteroti* Dsh.
Lithoglyphus cf. *fuscus* Ziegl.
Melania Pilari n. f.
Melania cf. *Escheri* Mer.
Melanopsis у више врста.

43. Угљен у Главатичеву (котар Коњица).

Код села Главатичева, што лежи у зрачном правцу 21 *km* југоисточно од котарског мјеста Коњице на лијевој обали Неретве, одржала се је на тријаским вапнима једва $^1/_4\,km^2$ велика груда слатководна неогена.

Неогени талог састоји од жуткастих, више вапненастих и од сивих, више иловастих лапора, који садрже бројне останке конхилија.

Код врела „Чесма Залихаћ“ показују сиви иловасти лапори лигнитски изданак; наслажне прилике угљеног слоја, што га репрезентира поменути изданак су непознате.

Угљен је анализован и ево резултата:

хигроскопске воде	14·0 %
пепела	7·75 „
сумпора	3·667 „
угљика	49·27 „
водика	4·056 „
кисика и душика	24·424 „

количину топлине по Бертјеу 4563 калорија
количина топлине прорачуната 4104 „
Коксовањем је получено 46·5 % прашна талога.

44. Угљен у Борцима (котар Коњица).

Какових 8 *km* југоисточно котарскога мјеста Коњица творе тријадична вапна висораван, која се протеже од сјеверозапада к југоистоку, те којој је подножје покрито наслагама слатке воде. Дуљина тога неогена изнаша од сјеверозапада према југоистоку по прилици 3 *km*, а ширина у попрјечном смјеру какових 600 *m*.

Неоген и материјал, што испуњује котлину, сатворен је од свијетлосивих иловастих лапора, у које су, наротито у близини угљених слојева, уклопљени лапори смеђе боје.

Неоген борачки је изразита увала, у којој наслаге на југозападном рубу падају према сјевероистоку, а на противном рубу пак према југозападу.

Борачки поток, што тече кроз висораван, отвара издерима својих обала на више мјеста неогене наслаге, па се тако виде уклопљени угљени слојеви.

Такав изданак угљена нађен је у обалном издеру реченог потока у близини пута, што води од хана Делибега Хадровића у Крстац; профил тога изданка је овај:

1. Свијетлосиви иловасти лапори као покров,
2. покровни слој . . . . . 60 *cm*
3. уложак од жуткаста и смеђаста иловаста лапора, у којем има мноштво остатака шкољака слатководних конхилија . . . . . 160 „
4. средњи слој . . . . . 120 „
5. уложак као под ставком 3. . . . . 130 „
6. доњи слој, није до дна огољен . . . . 150 „

Угљен тога слоја је смеђ угљен, дјеломично лигнитског карактера. Анализе немамо.

45. Угљен у Цепама (котар Коњица).

Село Цепе лежи у висоравни у смјеру према $4^h\ 10^0$, одаљено 5·3 *km* од котарског мјеста Коњице. Висораван цепачка одасвуд је опкољена бреговима, чије су доње партије састављене од доломита, док су главице од масивних тријасних вапненаца.

Плодно подножје цепачке висоравни испуњено је слатководним лапорима исте каквоће, каошто су они коњичке велике неогене котлине на западу.

У џепачкој котлини, што је велика једва по четворна километра, нађено је угљена само на једној тачки. То је ниски горски огранак на сјеверном подножју брда Полишана, недалеко врела Глоговника, гдје се у тамошњим свијетлосивим иловастим лапорима види изданак угљена овакова прореза:

1. сив иловаст лапор као покров,
2. угљен . . . . . 30 *cm*
3. уложак смеђаста иловаста лапора . . . 10 „
4. угљен . . . . . 3 „
5. уложак . . . . . 5 „
6. угљен . . . . . 10 „
7. смеђаст иловаст лапор као подлога.

Смјерање наслага управљено је ту према $9^1/_2{}^h$, падање под кутом од 35^0 према $3^1/_2{}^h$.

Пошто на сјеверној страни брежуљка наслаге смјерају према $8^1/_2{}^h$, а са 37^0 према $14^1/_2{}^h$ падају, то мора да је под уским брежуљком најдубљи дио котлине.

Угљен је џепачки црно-сјајан, али врло јако листаст. Плохе паслага између непосредне покровне чести и угљеног слојића у потпуном смислу ријечи покрите су комаћен шкољака, понајвише малих конхилија слатке воде. Анализе тог угљена не посједујемо.

Вриједи споменути, да се, узлазећи из долине Трешћанице у Џепе уз џепачки поток, ту и тамо наиђе на груде терцијарна вапнена лапора, из чега се мора закључити, да су те груде задњи денудациони остатци некадање сувислости котлинâ џепачке и коњичке.

46. Угљен у Коњицу (котар Коњица).

Неогено одложење Коњичко сиже од узвисина, што леже западно од цесте Коњица—Сарајево, до на Неретвицу, па има по томе сјеверозападно-југоисточну дуљину од 13 *km;* сјевероисточно омеђење иде преко мјеста Овчара (једино мјесто, гдје терцијар залази у долину трешћаничку, затим преко Омоља-Винишћа, Невиздраца, Сеонице и Подхума; југозападно омеђење твори понајприје код Коњице уска пруга тријасна вапна, у близини излаза ораховичке долине прелази оно на лијеву обалу Неретве, па се приљубљује почевши од Хан-Чесме на јужне више горске обронке, те досиже ту у висину до села Параћица и Радешине.

Ово неогено одложење опкољено је камењен тријасне творбе — вапненим лапорима, вапнима или доломитима, а мјестимице верфенским

шкриљевцима, — те ови горски чланци сачињавају такођер основно горје цијеле терцијарне котлине.

Неогени талог састоји при дну од јако развитих громача, које због већ појаке денудације на више мјеста из тла провирују, те од вапнених лапора, који су над њима, а обилују петрефактима, чији материјал вриједи као врло ваљан грађевни камен. Међу петрефактима главне су конгерије шиљата кљуна; као особити налаз вриједно је споменути многобројне останке зуба неке *Dinotherium*-врсте, што су се нашли у непосредној близини угљеног изданка код Мајдана. До сада знамо угљен на двије тачке овог терцијарног одложења и то:

1. У предјељу Мајдану општине Реповице, сјеверно котарског мјеста Коњице; ту провирује слој угљена и смјера прама 15^h, а пада са 6^0 прама сјеверозападу; профил просјека тог угљеног слоја јесте овај:

жут вапнен лапор као покровна чест,
угљен . . . . . 60 *cm*
чврст сив лапор . . . . . 15 „
угљен . . . . . 20 „
тамно-смеђа глина . . . . . 8 „
угљен . . . . . 15 „
тамно-смеђа глина . . . . . 8 „
угљен . . . . . 8 „
тамно-смеђа глина . . . . . 10 „
угљен . . . . . 20 „
смеђ лапор . . . . . 25 „
тамно-смеђа глина као подложна чест.

Од угљена тога изданка учињене су двије анализе, једна (I.) год. 1888., друга (II.) год. 1889., те су показале овај састав:

	I	II
хигроскопске воде	10·4 %	16·3 %
пепела	10·3 „	7·4 „
сумпора	4·36 „	2·774 „
угљика	53·80 „	46·09 „
водика	3·64 „	3·66 „
кисика и душика	17·50 „	26·55 „
количину топлине по Бертјеу	4469 калорија,	4000 калор.
количину топлине прорачунату	4659 „	3841 „
угљен тај даје при коксовању прашна талога	49·5 %	23·95 %

2. Какових 370 *m* од сјеверног изданка, што је наведен под ставком 1., показује се на врло стрму мјесту обале Великог потока у општини Реповици угљен изданак овакова профила:

покров од хумуса	30 *cm*
жут лапор	15 „
растрошен угљен	20 „
свјеж угљен	20 „
смеђ лапор	15 „
угљен	10 „
угљене жилице у смеђем лапору	25 „
угљен	40 „
жут лапор	50 „
смеђ лапор као дно.	

Каквоћа овог другог угљеног изданка још је лошија од првога, премда оба изданка без сумње припадају истом слоју. Па ипак се код изданка у Мајдану ради о правом изданку, дочим је изданак 2. једино продер слоја, па би се по томе очекивати могла боља каквоћа. Чини се дакле, да се код изданка 2. ради о притискању слоја спојено погоршањем.

Један такозвани угљени изданак познат нам је такођер на Чечезовом потоку у Дољем селу. Овдје се опажају поједине леће врло лијепа свијетла угљена са лигнитским саставом, уметнуте у лапорну масу. Те леће одговараће појединим карбонизираним деблима. Ово угљено налазиште нема практичне важности.

На мајданском изданку предузето је прије неколико година копање у малој мјери, али се је већ послије неколико година морало напустити, јер се нијесу исплаћивали ни сами трошкови. Ја мислим, да би се даље према средини котлине копањем могли получити бољи успјеси, по чем би та котлина, што је скоро 46 km^2 велика те не мало цијелом дужином просјечена жељезницом а и иначе географски згодно положена, морала да постане господарствено важна.

47. Угљен прозорско-штитски (котар Прозор).

У околини Прозор-Штита испуњају терцијарне наслаге долину, оклопљену тријаским горама. Наслаге састоје при дну од конгломерата, буд танко сврстаних, више иловастих, буд грубо-зрнастих и више пјешчаних лапора. Грубо-зрнати лапори скривају многобројне, ну на жалост лоше очуване останке конхилија.

Међе терцијара сачињавају на сјеверу на обронцима Макљена и Радуше планине од прилике села: Гмиче, Лапсуњ, Слимац, Дружиновић и и Јаклићи, на западу: Кнежићи и Прослап, на југу: ријека Рама од Прослапа до Ковачева поља. Отале скреће међа најпрво сјевероисточно

прама Млуши, па даље сјеверозападно преко Плоче, Подбора и Сопота к цести Прозор—Штит, а даље онда, одуљим комадом, цеста је јужном међом. Од Боровице скрећу онда терцијарне наслаге више јужно те се повлаче преко Боровице у Прозор, а одатле творе Крутска глава и Дебело брдо источно омеђење. Ова терцијарна котлина опкољена је са свих страна доломитским вапнима, само код Млуше и Плоче леже терцијарне наслаге поврх наслажних главица, које пошљедње састоје од верфенског шкриљевца и вапнено-лапораста шкриљевца. Највећа дуљина котлине, међу Варваром на западу и Лугом на истоку, изнаша $12^1/_2\,km$, највећа ширина, међу предијем Драчевом и Смојником, $6^1/_2\,km$; запремљена површина изнаша $27\,km^2$. У том терцијару знамо угљен на двјема тачкама.

Једна од њих лежи код Сопота, Штиту на сјеверу, тик возне цесте Прозор—Штит, близу руба терцијара у неком воденом издеру на јужном обронку брежуљка.

Ту се виде под пјешчаним вапненастим лапорима огољени буд жуткасти, буд сиви иловасто-шкриљевасти лапори. Вода, што тече издером, носи додуше каткад комаће угљена, које је вишепут веће од песнице, ал се на том комаћу може да примјети кора, која га опкољује, па ће угљени материјал тога терцијарног лапора бити ваљда од појединих карбонизираних дебала.

Друга тачка лежи на јужном крају неогенске котлине, на цести Прозор—Рама, ниже села Луга. И овдје леже испод пјешчаних лапора сиве шкриљевасте глине, којима је подложен један угљени слојић са оваковим профилом:

сива шкриљеваста глина као покровна чест,	
жута глина	6 *cm*
угљен	14 „
угљени шкриљевац са жилицама угљена .	15 „
угљен	2 „
црна, чврста глина	4 „
угљен	2 „
црна, чврста глина	5 „
угљен	1 „
црна, чврста глина	2 „
угљен	9 „
сива глина као подложна чест.	

Угљен је свијетао и шкриљеваста лома. То налазиште дакако да нема практичне важности, но може бити, да у тој угљеној котлини лежи још каков дубљи угљени слој, који би се можда могао израбљивати.

Анализе угљена из котлине Прозор—Штит не посједујемо.

48. Угљен у Прусцу—Бугојну (котар Бугојно).

У долини Скопља налази се овећа неогена котлина, што се протеже на сјеверозападу од Прусца према југоистоку преко Бугојна до близу Сарајвилића; има укупну дужину од по прилици $21^1/_2 km$, ширину од $6 km$ у сјеверној, а од $1^1/_2 km$ у јужној чести, те површину од преко $70 km^2$.

Та терцијарна котлина омеђена је на истоку палеозоичким вапнима, на сјеверу палеозоичким шкриљевцима, на западу и југу тријасним вапнима. Ту смо дознали за угљен на овим тачкама:

Јужно под задњом прусачком кућом огољен је у неком кланцу изданак угљена, па се ту виде међу врло меким иловастим лапорима два слаба угљена слоја, скоро водоравна положаја. Горњи слојић има дебљину од $10 cm$, на томе је $20 cm$ дебео уложак, а затим опет $20 cm$ дебео слојић угљена. Угљен је врло шкриљаст и нечист.

У махали званој Хусеин Спахић у Прусцу састоји брежуљак код Мехмед Алибегове џамије, на ком се налази гробље, од црвеносагорјеле глине, а ова репрезентира без сумње некаков сагорјели изданак угљена. Одатле какових $200 m$ на сјевер међу овом и другом једном џамијом исте прусачке махале у неком кланцу уклопљена је у иловачу међу комаће иловаста лапора множина комада угљена, те се може закључити, да се у најближој близини налази изданак угљена. У близини тог изданка смјерају наслаге сјеверо-јужно, а падају са 20^0 к истоку. Поговара се, да источно од пута у Приврачу у некој шумици има још један угљен изданак.

Какова $3 km$ Бугојну на западу, посве уз цесту, што води у Купрес, има на лијевој обали Поришнице, у некој одроњењем огољеној горској страни, угљен изданак. У њем је још добро очуван $60 cm$ дебео слој, а над њим $1{\cdot}2 m$ дебела наслага пепела и црвене сагорјеле земље. Из тако јаке наслаге пепела могло би се закључити, да ту постоји више метара дебео горњи слој. Смјерање врста иде овдје према $22^h\ 12^0$, а врсте падају са 15^0 према сјевероистоку.

У покровној чести те наслаге пепела види се још поврх $3 m$ дебела улошка угљен слојић, дебео $60 cm$, са нечистим и посве растрошеним угљеном.

Селу Веселој на сјеверу претражио се угљен изданак, што је имао овај профил, рачунајући одозго на ниже:

хумус и жута иловина	$30 cm$
смеђа шкриљеваста иловина и црнкаст сагорен шкриљевац	145 „

угљен	70 *cm*
смеђа шкриљеваста иловина	15 „
угљен	120 „
смеђа шкриљеваста иловина	13 „
угљен	7 „
смеђа шкриљеваста иловина	60 „
угљен	50 „
смеђа шкриљеваста иловина	20 „
угљен, а да се није досегло до подлоге	20 „

Смјерање слоја управљено је овдје прама $7^h\ 7^0\ 30'$, падање је обрнуто прама $1^h\ 7^0\ 30'$, а изнаша $7^1/_2{}^0$. Слојни материјал сачињава угасито-црно-смеђ угљен слабо школјкаста лома, који се на зраку лако распада.

У бугојанској циглани нађена су при копању иловаче два слаба, по свој прилици покровна угљена слојића; од ових је дȍњи 20 *cm*, горњи 30 *cm* дебео, а растављена су 3—4 *m* јаким улошком. Угљен горњега слојића врло је нечист, онај дȍњега слојића чишћи је и лигнитичан.

Какових 10 *km* југоисточно од Бугојна налазе се два угљена изданка недалеко возне цесте, што води у Горњи Вакуф, а у предјељу Бабин граб, села Росуље, општине Бојске. Један од њих је дуље времена горио, код другога, што је недалеко од оног првога, откривен је слој, дебео 2 *m*, а да се није досегло до подложне чести. И овај слој носи шкриљасто-лигнитички смеђ угљен. Прама покровној чести повлаче се кроз слој многи улошци и тек задњих 70 *cm* бијаше чист угљен.

Смеђ угљен у тој терцијарној котлини додуше је само незнатне каквоће — анализе немамо — ну ипак би заиста вриједио за локалну индустрију, тим више, што би се при интензивнијем претраживању котлине могло наићи на јаче слојеве угљена. При својевремсном израбљивању угљена не ће се моћи мимоићи ни изгорјели шкриљевац, што га имаде у непосредној покровној чести, особито с тога, што му је упаљивост документирана црвеним иловинама те пожаром слоја код Росуља.

49. Угљен у Жупањцу (котар Жупањац).

Терцијарна котлина жупањачка, звана и дувањска, има лик опружен од сјеверозапада прама југоистоку, са најзнаменитијом дуљином од 20 *km* и највећом ширином од 8 *km*, при чем нијесу у обзир узете обје увале међу Стипанићем прама кланцу Превали, те међу Мандиним селом и Конгором; површина изнаша 147 km^2.

На сјеверозападу међу Мокроногом, Жупањцем, Стипанићем и источним обронцима Тушница-планине диже се терцијар и постаје хумљем, које је многоструко проровано јарковима, дочим је остала чест, Дувањско поље, равница са само незнатним извисинама тла, а при кишном времену постаје мочваром, којом можеш прелазити само на извјесним мјестима, а и ту врло теготно. Равном чести котлине протиче Шуица, која улази у равницу са сјевера код Мокроноге, а кроз неку дрàгу. Ова се вода, пошто је након многоврсно вијугаста тока попримила више притока, код Ковача губи у понор.

Дувањска је котлина, изузевши шуичку дрàгу, од свих страна опкољена бреговима. Ови састоје понајвише од кредина вапна, а само код Мокроноге, на истоку Мандиног села, на југу код брда Јарам и на западу на Тушници-планини од више мање грубозрнатих громача, које јасно леже поврх крединих вапненаца, те ће припадати дôњем дијелу неогена. Неогено испуњење котлине састоји од свијетло-жутих, рјеђе од свијетло-сивих, плочастих иловастих лапора и свијетло-жутих, вапненастих пјесковаца, који пошљедњи дају изврстан грађевни камен. Врло су оскудни петрефактима и само на појединим наслажним површинама покрити су небројеним останцима биљки, понајвише врстама шаше.

У вапненим лапорима налази се уметака смеђаста шкриљаста лапора и глине, у којима се на више мјеста опажа, слично каошто у котлини ливањској, изданака буд свијетла угљена, буд лигнита.

Свијетао угљен, припадајући дубљим хоризонтима, провирује само у брежуљастом терену на источном обронку Тушнице-планине, дочим се млађи лигнити помаљају у великој равници званој Поље, јужно Жупања.

Изданци свијетла угљена констатовани су на два мјеста и то:

1. У Вучјем пољу на граници општине Стипанића и Подгаја; ту су на свијетло-сивим лапорима:

1.	угљен	8	*cm* дебљине
2.	свијетло-сив лапораст уложак . .	12	„ „
3.	смеђа глина	8	„ „
4.	угљен	14	„ „
5.	лапораст уложак са планорбама и неритинима, код којих се пошљедњих шара боје потпуно одржала	6	„ „
6.	угљен	65	„ „
7.	смеђа глина	8	„ „
8.	угљен	6	„ „

сива подложна глина.

То је врло лијеп, црн и паклинасто-сјајан смеђи угљен понекле шкољкаста, понекле шкриљаста лома; на поједином комаћу још се јасно види структура дрва.

Под реченим слојем нашао је рударски сатник Радимски, кад је у јулу 1887. дошао у ту околину, послије једног улошка од 6 *m* дебљине подложни слој свијетла угљена, дебела најмање 4 *m*. Ја сам 1897. посјетио Вучје поље, али нијесам видио подложног слоја; сигурно је изданак био већ затрпан.

2. Код Еминова села уз саму међу крединог вапна провирује у малим издерима неке равне ливаде слој свијетла угљена. Угљен се може запажати смјером источно-западним а дужином од 10 *m*. Дебљина слоја изнаша нешто преко 1 *m*. Непосредно поврх угљена лежи 10 *cm* дебела наслага пепела, помијешана земљом и црвено сагорјелим комадићима иловаста шкриљевца. Подложну чест слоја твори смеђа шкриљеваста глина са многим планорбама; могуће да је поврх ње још и дубљи слој.

Каквоћа угљена обих изданака једнака је; врстање угљена на оба мјеста врло је равно положено.

На овим мјестима нашло се је да провирује лигнитски угљен:

1. На Билом бригу, Срђанима на западу. Били бриг, незнатну узвисину, просијеца туда с истока на запад Шуица, те се види у продору међу сивим иловинама 80 *cm* дебео слој смеђа угљена, који пада 22° према сјеверу. Угљен је врло слабе вриједности и сасма испуњен планорбама. Западно од Сеонице има плавих и смеђих иловина са многим останцима малих конхилија; иловине те затварају слабу жилицу угљена; по својој прилици је то угљиште покровна чест наставка Билибријешког изданка.

2. У подложној чести тога угљишта провирује међу Мандиним селом и Конгором, унутар мочварне равнице у потоку Јазу сасма сличан слој угљена незнатне вриједности међу сивим и жуткастим иловинама. Дебљина угљена изнаша ту само 70 *cm*, а к сјеверу управљено падање 10°.

Анализе угљена из котлине жупањачке немамо.

50. Угљен у Шарићи-Брђанима (котар Варцар-Вакуф).

Уложена у пространи комплекс тријадичких творба, лежи тик десне обале горње Пливе неогена котлина, којој највећа сјеверно-јужна дужина изнаша 4 *km*, ширина $2^1/_2$ *km*, а површина 6 km^2. Котлина је испуњена наслагама жуткастих вапненасто-иловастих лапора, са обилним конгеријама. Најдубља чест неогена састојаће овдје од громача, судећи

по налазу комаћа вапнена конгломерата на јужној граници терцијара код Шарампова. Та котлина омеђена је на западу, сјеверу и истоку вапнима, на југу верферским шкриљевцима.

У тој котлини опазило се је до сада угљена само на једној тачки, и то код села Брђана. Овдје се код врела Смрдеља помаља угљен изданак са видљивом дебљином од 80 *cm*, а да му се није оголило дно.

Угљен је врло растрошен, црно-смеђе боје, земљаста вида.

По конфигурацији тла могао би се евентуално добар дио слојног материјала са мјеста дубоко уваљене Пливе подровно израбити.

Анализе немамо.

51. Угљен у Гламочу (котар Гламоч).

Неогено одложење гламочко испуњује дно котлине, која се стере од југоистока к сјевероистоку; неоген лежи непосредно над вапнима, која су јако доломитна, те спадају по саставу тријасу.

Неогене наслаге падају с обје стране к средини долине, те творе дуго опружене ниске брежуљке, из којих се мјестимице ломи жут вапненаст лапор, изврстан грађевни материјал.

Терцијарна котлина гламочка има међу селима Подворницама и Драганићем дужину од 36 *km;* широка је на југоистоку међу Долцем и Језером какова 3 *km*, сужује се код села Видимља до по прилици 1 *km*, проширује се затим према сјеверу све то више, досиже међу Гламочем и Исаковићем највећу ширину од 6 *km*, да код Шумњака, Вагња, Подградине и Шуваве досегне своју сјеверну међу ширином од 3 *km*. Површина котлине гламочке изнаша 85 km^2.

У овој терцијарној котлини дознало се је до сада за угљен само на једној јединој тачки, и то на западном рубу котлине међу селима Шумњацима и Одаком.

Овдје се јужно бунара Беговца протеже вододерина, којој по дну и на странама провирује изданак растрошена смеђа угљена дужином од 50—60 *m*. Непосредни покров твори свијетло-смеђа шкриљеваста иловина, садржавајући велику множину писидија-шкољки. Под њом се указује 10 *cm* јак угљен слојић, затим 6 *cm* смеђ шкриљевасто-иловасти уложак, па 50 *cm* угљена, затим опет смеђа шкриљеваста иловина; друго се више не види. Пошто пак према 8^h падајући угљени слој смјера на запад, дакле према подлоги, те га се вића у воденом издеру какових 50 *m* пред наведеном тачком изданка, чини се, е би могао бити дебљи, макар да му падање изнаша само 5—6°.

У колико се угљени слој види, показује да му је угљен јако растрошен; састоји пак од црносмеђе прљаве масе, која заокружује некоје боље очуване комаде угљена.

Анализе тог угљена немамо.

52. Угљена котлина ливањска (котар Ливно).

Та котлина сачињава лик, опружен дуж источног подножја Динарских Алпи од југоистока према сјеверозападу, дуг по прилици 70 *km.* Највећу ширину има котлина код Ливна — какових 13 *km,* — сјеверно одавле у Шеваровом блату широка је 5—6, јужно у Бушком блату 7 *km.* Површина јој запрема 440 km^2. Шеварово блато јесте раван сјеверозападно од цесте, што води из Ливна преко кланца Пролога у Синь, са незнатним извисинама тла; тај дио Блата протиче из Ливна до Присапа Бистрица, иначе га, особито на сјеверу, прекидају понајвише плитке јаруге, а на многим је мјестима, тако особито међу Хан Прологом и Прилуком, затим међу Црним лугом и Бастасима тле потпуно мочварно. При сувом љетњем времену тај дио котлине проходан је међу Живовићем и Рујанима, затим међу Казанчићем и Челебићем; у јесени, зими и прољећу вас је под водом.

Југоисточно од цесте, што води к Прологу, те града Ливна уздиже се терцијар на западном обронку Тушнице-планине и постаје хумовитим земљиштем; то хумље испрекидано је на много мјеста многобројним потоцима и јаругама, те се ту, међу селима Чуклићем и Срђевићем, те међу Варжевалом и Подхумом опажа широка долина, што спаја ливањску раван са Бушким блатом. Сâмо Бушко блато показује исте прилике као и Шеварово блато, ал је још мочварније од овога. Протиче га поток Шуица, што у Жупањском пољу код Ковача под Топољим брдом понире, те се на сјевероисточном рубу Бушког блата код Врела као Ричина опет појављује, да се на југозападном рубу Блата, код Башељка, опет у понору изгуби. Терцијарна котлина ливањска одасвуд је затворена вапненим бреговима кредине формације, те се код Пролога, Рујана, Казанаца, Челебића, Ливна и Грабовице могу опазити многобројни фрагменти рудиста и извјетрине рудиста у вапнима. Кредина вапна творе такођер непосредну подлогу терцијарних наслага. Једино на западном обронку кредино-вапнене косе, и то на кланцу Провали, који као попрјечна стијена спаја Тушницу планину са Топољим брдом, те који по Мојсисовићу замишљену сувислост терцијарних котлина ливањске и жупањачке потпуно прекида, појављују се јако развијени конгломерати. Они леже поврх крединих

вапна, ал су старији од угљоносних вапнених лапора, који потпуно покривају долинско тле. Да се тачно опреди старост тих громача, смета то, што посве мањкају петрефакти, ал ће по свој прилици бити младотерцијарне.

Вапнени су лапори, што покривају долинско тле, свијетложуте, ријетко свијетлосиве боје, те падају на обје стране према средини котлине под тупим кутовима, који дапаче на најскрајнијим рубовима не прелазе 20°. Понајвише су сврстани танко-листасто, те се употребљавају за кровове; мјестимице, као на гламочкој цести међу Ливном и Кабљићем појављују се у јачим гредама, па су онда изврстан материјал и за грађевину и за клесарске сврхе. По старости припадају те громаче конгеријском степену горњег неогена, пошто се и у дубљим положајима нађе конгерија и мелонија.

У вапненим лапорима имаде уклопљених буд плавосивих, буд жуткастих иловина и смеђастих шкриљевастих глина, које опет затварају угљене слојеве.

Угљен терцијарних ливањских наслага двоврстан је: у вишим положајима налазе се лигнити, у дубљим свијетао угљен.

Свијетао угљен појављује се у предјељу Дра̀ги општине Гргурићи, а у неком, у Тушницу планину прилично дубоко усјеченом јарку, више врела званог Цабино врело. Ту су два изданка; први је огољен на рубу неког пута, те има дебљину од најмање 3 *m*, други пак, по свој прилици спадајући лигнитском слоју, налази се у неком кланцу, 70 *m* далеко од првога; види му се дебљина до 2 *m*. Угљен обих изданака јако је црн, сјајан, дијелом шкољкаста лома; смјера прама 20^h, а пада са каковних 20° прама сјевероистоку. У покровној чести угљена појављују се сиви вапнени лапори. Пошто ови прама 23^h смјерају, а прама западу падају, чини се да оба изданка леже у локалном неком поремећењу.

Анализа угљена из Гргурића (види Дра̀ге) дала је овај резултат:

хигроскопске воде	10·2 %
пепела	4·9 „
сумпора	0·92 „
угљика	60·00 „
водика	4·34 „
кисика и душика	20·56 „
количина топлине прорачуната .	5247 калорија
количина топлине по Бертјеу .	1011 „

Лигнити се у ливањској долини помаљају на овим тачкама:

1. У општини Губеру, јужноисточно села Грбореза, налази се непосредно сјеверно крај цестовног пропуста, што води преко Оџића јаруге,

црнкаст, земљаст лигнит. Наслажне прилике угљена и дебљина истога не могу се ту одредити, јер је изданак сакривен буд под муљевитом водом јарка, буд под хумусом.

2. Скоро у половичној ширини Шеварового блата, међу Чапразлијама и Челебићем, налази се у некој прилично широкој јаруги у плочастим лапорима тамносмеђ иловаст шкриљевац, који ће сачињавати непосредну покривку неког лигнитског слоја.

3. Нешто километар и по сјеверозападно од тачке 2. повлачи се преко пута изданак лигнита ширином од 10 *m;* дебљина угљена, који се нагиње прама сјеверозападу не да се просудити по отвору.

4. Сјеверозападно и посве близу тачки 3. види се у урезима некојих јаруга множина лигнитских изданака у знатној ширини од истока прама западу. Биће да потичу од неког врло равно положеног и јаког слоја, којему припада и изданак под 3.

5. Код Црног луга налази се пространа црна плоха; по њој се наслућује, да се тамо помаља угљен у знатној множини.

6. У близини села Ковачића кажу да имаде угљен изданак; он може бити једино лигнитски, те би представљао супротно крило слоја у Чапразлији-Губину. Каквоћа лигнита је незнатна; анализе немамо.

53. Угљен у Д. Пећима у Граховом пољу (котар Ливно).

Сјеверни, тријасним вапнима омеђени дио Грахова поља, некако од правца Пећи-Изјек на југу, до Ресановаца на сјеверу, испуњен је неогеним слатководним наслагама.

У уској ували више пошљедњих, југозападно ситуираних кућа села Пећи, затварају тријаске наслаге на поточној обали изданак угљена слоја, у којем има млада смеђа угљена. Дебљина угљена изнаша 40 *cm.* Смјер је 2^h до 14^h, падање је управљено прама 8^h, а изнаша 21^0.

Непосредна подложна чест јесте шкриљеваста иловина, дубље почињу жуткасти конгломерати, који непосредно леже поврх тријасног вапна. Покровна чест састоји од смеђасте шкриљеваste иловине.

Анализе тог угљена немамо.

54. Угљен у Тишковцу (котар Ливно).

На путу од Раштела к Тишковцу леже више села Завођана, у куту што га сачињавају Бутишница и Дулер-поток, неогене слатководне наслаге непосредно над тријасним вапнима.

Слатководно одложење запрема од југоистока према сјеверозападу ширину од какова 2 *km*, па се протеже у попрјечном смјеру од лијеве обале Бутишнице до на подножје Ујлице планине дуљином од $2^1/_2$ до 3 *km*.

У неком воденом издеру, високо над коритом Бутишнице, затвара неогени талог изданак јаког слоја смеђа угљена. Слој, који пада стрмо под 70—80° према сјевероистоку, дебео је у колико се види какових 15 *m*. Материјал слоја састоји од чиста смеђа угљена, који је већ на изданку чврст.

Анализа тог угљена дала је овај резултат:

хигроскопске воде	12·2 %
пепела	12·8 „
сумпора	0·49 „
угљика	40·10 „
водика	3·80 „
кисика и душика	31·10 „
количина топлине по Бертјеу .	3351 калорија
количина топлине прорачуната .	2945 „

При усијавању у поклопљеној посуди даје угљен 27·3% прашна талога.

У подлози поменутог изданка опружа се попрјечно преко неког поточића угљен слој, дебео по прилици 1 *m*. Тај је угљен каквоћом налик на угљен из покровног слоја.

55. Угљен у Гацком (котар Гацко).

Висораван гатачка је благо валовита, од сјеверозапада к југоистоку опружена равница са површином од преко 100 km^2; та равница опкољена је на сјеверозападу код Рудополја до близу Грачанице грубим вапненим громачама, а у осталом дијелу је опкопљују вапненим горјем јурске и кредине творбе младотерцијарни, угљоносни талози, којима је подложен шљунак.

Протичу је вијугаста Мушица (која се на подножју Баба-планине губи у понорима) и њени притоци Грачаница, Жаровић и Острожица поток, који али за сушна времена или сасвијем пресахну или само мало воде имају.

Иза дугих киша у јесени као и иза копње овдје врло обилна снијега, не мало цијела површина ове висоравни доспије под воду, ал правих мочвара има само на некојим мјестима на југозападном крају равнице; сјевероисточни њен руб претежним дијелом се оре,

а средина њена служи ко ливада и испаша. Хидротехничке направе, што их је у задње вријеме влада туде провела, изравњавају најтачније у тој равници одводњу и наплаву. У тој висоравни има у близини сјевероисточног омеђења дуж цесте, што води из Невесиња у Гацко-Автовац, на много мјеста изданака лигнитска угљена, а даљњи изданци угљена налазе се више одаљено од средине котлине у кориту Мушице и то код моста на коњском путу, што води до куле Фазлагића, те југозападно код цркве михољачке. Два задња изданка репрезентују дебљином врло незнатан па с тога неважан покровни слој, док они подложни изданци уз цесту, судећи по једнакој надвисини и подлози те по сугласном смјерању и падању, припадају једном те истом слоју, којему је установљена дуљина од каковних 9 *km.*

Тај угљени слој има за покров бјелкасту шкриљевасту глину са многобројним ситним останцима гастропода и биљки *(Pterinospermum vagans, Taxodium dubium, Glyptostrobus, Charasamen),* као подлогу тамносмеђу, останцима конхилија испуњену и угљеним жилицама проткану шкриљевасту глину. Смјерање је слоја сјеверозапад-југоисток, према југозападу управљено падање изнаша 5°—15°.

Профил овог слоја има овај изглед:

Покровна чест: бијела шкриљевата глина,		Пренос . .	376 *cm*
1. угљен	35 *cm*	14. црна глина	10 „
2. бијели пијесак . . .	35 „	15. угљен	45 „
3. угљен	12 „	16. глина, разне боје . .	6 „
4. црна глина	5 „	17. угљен	55 „
5. угљен шкољкаста лома	70 „	18. смеђа глина . . .	2½ „
6. црна глина	13 „	19. угљен	22 „
7. угљен	8 „	20. зеленкаста глина . .	16 „
8. црна глина	5 „	21. угљен	22 „
9. угљен	58 „	22. бијела глина . . .	10 „
10. црна глина	32 „	23. угљен	20 „
11. угљен	85 „	24. свјетло-бојна глина .	15 „
12. црна глина	6 „	25. угљен	155 „
13. угљен	12 „	26. смеђа глина	3 „
		27. угљен	10 „
Износ . .	376 *cm*	Укупна дебљина	767½ *cm*

од чега отпада 609 *cm* = 79·3 % на угљен, а 158½ = 20·7 % на јалове улошке.

Пошто је слој дуж сјевероисточног руба котлине покрит само незнатном изванском наслагом (Tagdecke), може се ту спољашњим копањем

добивати знатна количина угљена. С тога је влада прије 3 године доиста и отпочела спољашњим копањем у намјери, да с једне стране штеди незнатне шуме, што се у околици налазе, а с друге да прибави становништву јефтина горива. Разумије се, да се конзервативни сеоски живаљ само лагано приучава на ново гориво.

Анализе тог угљена наведене су већ у „Grundlinien der Geologie von Bosnien und Hercegovina“, на страни 260., али ипак држим, да је тамо наведена вриједност превисока. Држим, да ће много боље одговарати фактичном стању анализа, што је о том угљену објелодањена у дјелу „Jahrbuch der geologischen Reichsanstalt“ 1895., страна 4., а гласи:

15 % хигроскопске воде
18·9% пепела, те
3818 калорија гориве вриједности.

56. Угљен у Невесињу (котар Невесиње).

Висораван невесињска није равница већ врло ниско хумље. Међу градом Невесињем и селом Одаком свагдје се појављује исти грубозрнасти конгломерат, који твори и оно високо брдо међу Паљев-до — Караулом и градом Невесињем, те ће припадати дебљем зглобу неогене творбе, тим прије, што су истоврсни са конгломератима Ракитна—Жупањца—Ливна, који пошљедњи су изван сваке сумње младотерцијарни. Мјестимице дижу се из громача попут острва брежуљци од кредина вапна, које се употребљава за грађевне сврхе.

У опћини Одаку леже поврх громача смеђасто-жуте шкриљевасте глине, а сјевероисточно од села Чања може се примјетити да су угљоносне; али у осталом нијесу великог опсега, пошто се са свих страна унаоколо појављују громачасти брежуљци.

По прилици 1 *km* сјевероисточно села Чања у предјелу Чинарица-бара појављује се у некој теренској ували нечисти шкриљевасти, по прилици 80 *cm* дебели изданак слоја свијетла угљена, падајући стрмо сјевероисточним правцем.

Какова 2 *km* томе мјесту на сјеверу, дакле у надвисини прије наведенога слоја, налази се у предјелу „На лугу Огорјелице“ на лијевој обали Заломске ријеке зараванак, висок какових 10 *m*, који се спушта према ријеци, те на чијем се обронку види изданак лигнитска слоја, падајућег сјевероисточно. Профил тог изданка овакав је:

извањска наслага, састојећа од растворене иловине	150—200 *cm*
угљен	50 „
сива шкриљеваста глина	35 „

угљен	95	*cm*
сива шкриљеваста глина	80—100	„
угљен	125	„

Пошто угљен суклоно пада са обронком бријега, могла би се овдје ваљском радњом добити овећа количина угљена. Смјерање слоја управљено је од југоистока према сјеверозападу, падање изнаша 1—2°.

Можда је вриједно спомена, да у појединим угљеним гредама овога слоја мјестимице има лећастих одложења шкриљеваste иловине, а у улошцима опет одложење угљена.

Занимљиво је такођер, што продуктивне наслаге терцијара невесињског поља исто као што и котлине: ливањска, жупањачка, мостарска и зеничко-сарајевска, има двојака угљена и то: старијег сјајног угљена и млађег лигнитичког.

Анализа угљена из котлине невесињске дала је овај резултат:

	свијетли угљен	лигнит
хигроскопске воде	12·70 %	7·10 %
пепела	11·10 „	2·55 „
сумпора	2·493 „	0·754 „
угљика	47·25 „	58·98 „
водика	4·0 „	5·93 „
кисика и душика	24·95 „	25·44 „
количина топлине по Бертјеу	4078 калорија	4914 калорија
количина топлине прорачуната	3861 „	5486 „
каквоћа кокса	прашна	рахла.

57. Угљен у Пашиној води међу Мостаром и Стоцем (котар Столац).

Кад се долази од Стоца, чија је котлина испуњена еоценим лапорима, што носе нумулите, приспије се код успона јахаћег пута у Бороjевићу у подручју крединих вапна преко Хелдова и Ротимља до на Ходбину код Буне.

Поврх тих крединих вапна лежи унутар општина Ротимља, Тријебања и Ходова угљоносна неогена котлина у површине од 4 до 5km^2. Тај неоген састоји у дубљим положајима од свијетло-жуткаста слатководна вапна, у горњим положајима од мека, жуткаста или сивкаста иловаста лапора, у ком има останака меланопсида, лимнеја, планорбија и писидија. Као уложак тих иловастих лапора налази се близу извора Пашине воде а у корпту код потока изданак претежно лигнитична смеђа угљена, који смјера према 20^h, а пада са 10° према југозападу.

Профил овог угљеног изданка је оваков:

покровни лапор, кроз који се провлачи више слабих жилица угљена,

угљен	50 *cm*
уложак	100 „
угљен	2 „
уложак	40 „
угљен	8 „
уложак	36 „
угљен	70 „

подложни лапор, проткан угљеним жилицама.

Нешто даље уз поток као да одебљава најдубљи угљени слој, — измјерена му је дебљина 100 *cm*.

Осим поменутог изданка налази се још један на притоку Пашине воде, т. ј. на потоку Марици у општини Ротимљу, западно крај јахаћег пута; дебео је 25—30 *cm*, а пада стрмо к југозападу.

Надаље провирује недалеко старе чатрње Жихаре у кориту Ходовског потока на више мјеста угљен исте каквоће.

Просјек анализе тог угљена овај је:

хигроскопска вода	8·7%
пепео	12·6 „
количина топлине по Бертјеу	4660 калорија.

58. Угљен у Мостару.

У долинским проширењима Неретве јужно и сјеверно од Мостара одложени су угљоносни неогени талози.

У неогеној сјеверној мостарској котлини корито је Неретве врло дубоко продрло и ту се виде на стрминама обале свјетло-бојни, понајвише стрмо падајући лапори, а под 24 *m* дебелом, хоризонталном наслагом дијелом чврстих громачастих греда, дијелом неспојеног шљунка; под реченим лапорима, а посред меких иловина уложен је комплекс угљенастих наслага. Начин одложења слатководног неогена валовит је, а има двије наслажне увале, растављене дијелом понесталим наслажним седлом. Та врста одложења дала је повода погрјешном мишљењу, да ту има више слојева.

Састав тог слојног комплекса, што је добио име главнога слоја, онакав је:

сива глина као покров,		угљен	50 *cm*
угљени шкриљевац	65 *cm*	угљени шкриљевац	50 „

јалови, сиви уложак . . .	50 *cm*	глинасти уложак	3 *cm*
угљени шкриљевац . . .	54 „	угљен	33 „
угљен	37 „	глинасти уложак	6 „
сиви глинени уложак . .	10 „	угљен	55 „
угљен	80 „	сиви глинасти уложак . .	5 „
сиви лапорни уложак . .	50 „	угљен	106 „
угљени шкриљевац . . .	37 „	лапорасти уложак . . .	9 „
сиви лапорни уложак . .	22 „	угљен	20 „
угљен	23 „	лапорни уложак са планор-	
угљени шкриљевац . . .	62 „	бама	10 „
сиви лапорни уложак . .	18 „	угљен	9 „
угљен	45 „	лапорни уложак са планор-	
сиви лапорни уложак . .	22 „	бама	2 „
угљен	25 „	угљен	38 „

Укупна дебљина слоја изнаша по томе 996 *cm*, од чега отпада 521 *cm* = 52·3% на угљен, 268 *cm* = 26·8% на угљени шкриљевац, а 207 *cm* = 20·9% на остале улошке.

Тај је угљен понајвише шкриљеваста састава, сјајно црне боје, шкољкаста лома и тамно-смеђа цртежа; на зраку се брзо распада.

Елементарна анализа тог угљена дала је:

хигроскопске воде . . . . . 12·5 %
пепела . . . . . 5·8 „
сумпора . . . . . 0·98 „
количину топлине по Бертјеу 4050 калорија.

Западно града Мостара творе ови неогени лапори брежуљасто тле, што је онако јако плодно те засађено виновом лозом и духаном. У највишим положајима тог лапора, у предјељу Циму, уклопљен је лигнитични слој овакова састава:

сива глина као покровна чест,
лигнит . . . . . 37 *cm*
уложак глине . . . . . 23 „
лигнит . . . . . 23 „
уложак глине . . . . . 15 „
лигнит . . . . . 100 „
растрошени лапор као подлога.

Елементарна анализа тог угљена дала је:

хигроскопске воде . . . . . 21·9%
пепела . . . . . 11·1 „
сумпора . . . . . трагови
количину топлине по Бертјеу 3700 калорија.

Босанско-херцеговачки земаљски ерар дао је у год. 1884. до 1887. претражити оба поменута угљена слоја, ал је напокон обуставио радње, јер је изостао очекивани успјех. Код покровног лигнитског слоја брзо се је наиме показало, да је претежнији дио већ денудиран, и да су му се одржали мали останци само у заштићеним положајима, дочим је код главног слоја било великих неприлика поради воде. Ко што је већ споменуто, покривене су терцијарне наслаге у врло широкој пруги дуж тока Неретве громачама и шљунком доказаном дебљином од 24 *m*. Конгломерати и шљунци као извањска наслага пропуштају пак врло лако воду. Па кад се узме у обзир, да је мостарска неогена котлина свуд унаоколо опкољена сасма голим вапненим стијенама, да дакле нема вегетационог пораста, који би кишу задржавао, надаље да тамо у пољећу и јесени кишно доба са знатним оборинама траје у правилу најмање четири тједна, увидјећемо, да се у то доба у котлину салије знатна количина воде. Додуше отиче један дио те воде већ на површини кроз јаркове у Неретву, већи дио пролази али кроз пропустљиво тле у дубину, док не доспије испод шљунковите покривке до дијелом лапорастих, дијелом угљенастих наслага; а пошто су ове наслаге гушће, те не пропуштају воду посве, то се над њима сакупи прокапљавајућа вода. Кад је дакле висина воде врло дубоке Неретве ниска, могу оне воде, што су кроз тло прокапљавале, полако отицати у Неретву кроз мање више пропустиве наслаге, али кад је висина Неретвине воде знатна, што се обично догађа за трајања киша, тада Неретвина вода запријечи отицање прокапљавајуће воде, па се ова у громачама сакупи и чини ту језеро, дубоко до 20 *m*. На горњим слојевима меког седимента лежи тада велик терет; под притиском тог терета вода полако крчи себи пут дуж наслажних плоха, па доспијева у ров, испрвице једино капајући, кашње је али у мекоме материјалу брзо јарак начињен, па тако продире вода јаком силом.

Недавно се је у брежуљастом терену граду Мостару на западу, у близини главног горја, наишло на привидно дебео изданак угљена, који ће по свој прилици припадати тако званоме главноме слоју. Пошто је положај тог угљеног изданка за подровну радњу прикладан, те пошто је к томе мостарско налазиште угљена и географски врло повољно смјештено, опет се влада спрема, да ту настави истраживачке радње.

Неогена сјеверна котлина мостарска опружила се од југозапада к сјевероистоку, те има у том смјеру највећу дуљину од $13^1/_2$ *km;* просјечна јој је ширина $2^1/_2$ *km,* а површина изнаша 32 km^2. Омеђена је вапнима мезоцоичке творбене скупине, међ којима се на сјевероистоку

појављују верфенски шкриљевци. На југоистоку леже поврх крединих вапна, што тамо творе горску косу, на горском подножју нумулитна вапна.

Одвојено од сјеверне котлине сублиским брдима Хумом и Подвележем, налази се јужно града Мостара неогена јужна котлина мостарска, звана такођер котлина Буне, јер су управо у околици села Буне терцијарна одложења најразвијенија.

Пошто у тој котлини нема дубљих теренских продора, то је дуго времена остало непознато да тамо има угљена. Тек кад се је прије мало година пригодом копања неке чатрње у опћини Гнојници набасало на угљен, доказало се да је речена котлина угљоносна. Жалибоже се је за саму чињеницу касно дознало, па није више било могуће прибавити аутентичних података о каквоћи угљена и обилности слоја.

На југу котлине успињу се на високо неогени седименти, а састоје од плочаста лапорна вапна, ком су подложене мекане сиве, иловасте наслаге. Код успона старе цесте, што води од Буне преко Ротимља у Столац, најоше се опетовано све до висине кланца терцијарне груде, те се не може сумњати, да је неоген, што се налази у депресији опћина Ротимља, Тријебањ и Ходово, био некада у сувислости са неогеном мостарске јужне котлине.

И код узлаза од Благаја прама селу Врањевићу, могу се још високо у терену констатовати останци неогена.

Мостарска јужна котлина, што има површину од 39 km^2, омеђена је од свих страна крединим вапнима, поврх којих на источној страни на горском подножју леже нумулитна вапна.

59. Угљен у Дôњем Градцу у опћини Грабовој дрàги (котар Мостар).

Пошавши од Широког бријега к истоку долази се послије прелаза преко чавар-кнежпољске косе, што је творе кредина вапна, у малену долину дôњо-градачку у опћини Грабовој драги; та је долина опружена од југоистока к сјеверозападу паралелно за Мостарским блатом, а протиче је приток Липтице, зван Оровник-поток.

Долина дôњо-градачка изузевши онај дио, гдје је онај пролом у Мостарско блато, одасвуд је опкољена стрминама од кредина вапна; тло долинско покрито је наслагама конгерија, што су се претвориле дијелом у меке, бјелкасте или смеђасте иловасте лапоре, дијелом у свјетло-жуткасте вапнене лапоре плочаста лома и јасног звука (онамошње становништво назива их миљевином).

Највећа дуљина котлине међу врелом Оровник-потока и најсјевернијим кућама села Провора изнаша $2^1/_2 km$, највећа ширина на сјеверозападу скоро $1 km$. Да ли уски пролом прама Мостарском блату јужно од Прова са тлом самога блата састоји од неогених творевина, није се могло констатовати, јер се тамо није нашло огољена тла.

Дуж потока Оровника, који тече на југозападном рубу ове неогене котлине, налази се више изданака угљена и то:

1. Ниже Чулакове куће, насупрот утоку неког поточића, лежи на десној обали потока Оровника изданак лигнитска угљена; угљен смјера к 20^h $7^1/_2{}^0$, а пада са 36^0 прама сјевероистоку. Дебљина отвореног изданка већа је од $1 m$, покровна и подложна чест није видљива.

2. Каквих 300—400 m низ поток нађи је на ораницама много, орањем избачена комађа лигнита, а тле је сасма тамнобојно.

3. Од прво именованог изданка какових 500 m низ воду налази се више неког млина испод обалног издера, састојећег од вапнена лапора, изданак лигнита. Смјерање наслага управљено је прама истоку-југоистоку — западу-сјеверозападу, падање прама сјеверо-сјевероистоку. Дебљину угљена није било могуће измјерити. Тај изданак припада лигнитском слоју, јер се какових $60 m$ сјевероисточно од тог мјеста, дакле у покровној чести, на неком најмање $3 m$ на више лежећем мјесту долине у плитком неком воденом издеру вида огољени лигнитски слој, који прама $1—2^h$ пада са 14^0, те којега дебљина изнаша $3{\cdot}8 m$; тај је угљени изданак прилично чист.

4. Каквих 20 и $80 m$ ниже млина виде се на лијевој поточној обали још два угљена изданка, у којима се опажа неколико тамносмеђих уметака. Изгледа, да оба изданка припадају подложному слоју.

Угљен дȍњо-градачки је, ко и немало сви херцеговачки угљени, млад лигнит оваковог састава:

хигроскопске воде	13·31%
пепела	8·87 „
сумпора	0·72 „
угљика	48·20 „
водика	5·78 „
кисика и душика	23·84 „

количина топлине прорачуната 4518 калорија.
количина топлине по Бертјеу . 3993 „

Угљена је котлина дȍњо-градачка додуше малена, али се угљен види на површини дуљином од немало цијелог километра и знатном дебљином, те би се изванъском радњом могла добити знатна количина

угљена. Како је околица оскудна дрвљем, могло би то налазиште по времену доћи до важности.

Одаљеност од Д. Градца до Мостара изнаша $18^1/_2$ *km.*

60. Угљен у Читлук-Черину у котару мостарском.

Тло долине потока Луковца те на југу и југозападу и некоји ниски горски ланци састоје од неогених творба, које су одасвуд опкољене вапнима. На сјевероисточном рубу котлине спадају та вапна, и то: на сјеверу до Ограђеника, на југу до Крехина Градца еоценој формацији; нумулитна вапна и нумулитни лапори на југозападном рубу котлине припадају пак формацији креде.

Укупна дуљина котлине изнаша $10^1/_2$ *km*, просјечна ширина једва 1 *km*, а површина по прилици 10 km^2. Неогени талог састоји од жуткастих, смеђастих, а у близини угљеног изданка од сивих иловасто-лапорастих шкриљеваца.

У котлини читлук-черинској познат нам је угљен само на једној тачки и то у предјељу Луковачи општине Блатнице, и то у споредној ували, што се источно одваја од главне котлине, од прилике 1 *km* југозападно од села горње Блатнице.

Профил тог изданка овај је:

иловина и шљунак . . . 100 *cm*
чист угљен без уложака . 150 „

угљени шкриљевац и тамни иловасто-лапорасти шкриљевац као подложна чест.

Смјерање слоја управљено је на сјеверо-југ, падање 45—50° према западу.

По изгледу то је смеђ угљен црне боје без сјаја.

Анализа дала је овај резултат:

хигроскопске воде	12·30%
пепела	18·60 „
сумпора	3·80 „
угљика	44·20 „
водика	4·70 „
кисика и душика	20·20 „
количина топлине по Бертјеу .	3744 калорија.
количина топлине прорачуната .	4107 „

61. Угљен у Црном (код Љубушког).

Малена неогена котлина црначка лежи источно од Љубушког, сјеверно од цесте Љубушки—Мостар, а у долини, што је заокружена

висовима од кредина вапна; она није додуше никада поплављена, али садржаје каткада подземне воде.

Дуљина долине, па уједно и неогеног одложења, изнаша какова $2^1/_2 km$, а ширина немало $^1/_2 km$.

Ниже села Црнога налазе се на сјеверном рубу два бунара, одаљена један од другог каквих 50 корака. У обима нашло се на угљен. У источном бунару дошло се у дубљини од $1{\cdot}8\,m$ до угљена, од којег се откопало $1{\cdot}7\,m$, без да се је допрло до подлоге угљеног слоја. У западном бунару допрло се до угљена у дубљини од $1{\cdot}65\,m$; а у сам угљен копало се је $1{\cdot}15\,m$; угљени је слој у горњим врстама нечист, провучен пругама шкриљевца; дубље је чист.

Други налази угљена у црначкој долини нијесу нам познати.

Обзиром на близину цеста Љубушки—Мостар и Љубушки—Чапљина, те погледом на оскудност шума у околици, прилично је важно угљиште црначко, ал би при копању каткада било борбе са великим притоком воде.

По каквоћи изгледа да угљиште црначко припада младом лигниту. Кемички састав тог угљена овај је:

хигроскопска вода	8·12%
пепео	3·77 „
сумпор	2·20 „
угљик	56·04 „
водик	5·83 „
кисик и душик	26·24 „
количина топлине прорачуната	5230 калорија
количина топлине по Бертјеу	4707 „

62. Угљен у Виру (котар Жупањац).

Од Винице к Виру води пут непрекидно преко кршевита кредина вапна, у којем су мјестимице уклопљене громаче креде. Истом у селу Сутини доспије се у подручје неогеног одложења вирског. Ово има од југоистока прама сјеверозападу опружен лик, а међу Николићима и Сутином дуљину од немало $6\,km$, дочим му највећа ширина на југоистоку код Вира досиже једва $2^1/_2 km$.

Најдубљу чест неогене котлине вирске сачињавају конгломерати одроњеног вапненца, који се, именито код села Сутине, на више мјеста појављују; они леже, како се то опажа на југозападном рубу долине, поврх нумулитних вапна.

Поврх конгломерата долазе жућкасте, сиве и плавкасте шкриљеваste иловине, што испуњују брежуљасто долинско тле. На брежуљцима долинским опажају се одложења жућкаста иловаста лапора, те представља то камење најмлађу чест вирског неогена.

Ваља ни споменути, да се посред неогених творба уздижу поједине главице од вапненца, као н. пр. брежуљак код најгорњих кућа села Будимира, затим Шарен-главица и Мала главица.

На југоистоку села Вира налази се на некој стрмини лијеве обале Ричине потока изданак нечиста угљена, који смјера прама 8^h, а пада са $10—15^0$ прама сјевероистоку.

Слојев изданак има од надвисине прама подлоги овај облик:

смеђасто-жути иловасти лапор као покровна чест,
црни угљени шкриљевац, помијешан са смеђим угљеном 40 *cm*
смеђ иловасти лапор . . . . . 100 „
црни угљени шкриљевац са жилицама смеђа угљена . . 25 „
смеђи иловасти лапор . . . . . 160 „
црни угљени шкриљевац . . . . . 10 „
смеђи иловасти лапор као подлога.

И иловасти лапори и угљени шкриљевци пуни су комађа школьки слатководних петрефаката.

Тај једини у котлини вирској познати изданак садржава по наведеному само нечист материјал, те се тако рећи не може ни означити изданком угљена слоја.

Даљње истраживање тог изданка прама дубљини биће по свој прилици теготно поради периодичких поплава; није пак искључено, да у вишем хумљу речене котлине има и других угљених слојева, који би се исплаћивали.

63. Угљен у Посушју (котар Љубушки).

На путу из Вира у Посушје долази се код салаза у Галиће у прилично пространо одложење жућкастих, меких, плочастоломних неогених вапнених лапора, што испуњују котлину Посушја, те што их под именом „миљевине“ употребљавају не само за градњу, већ такођер и као клесарски материјал.

Неогена котлина Посушја допире на сјеверозападу у Далмацију, а унутар Херцеговине има од сјеверозапада к југоистоку опружен лик, који од Галића преко Вињана, Посушја и даље до иза Растоваче досиже дуљину од 13 *km* при највећој ширини од $2^1/_2$ *km*. Опкољена

је одасвуд косама вапненца, који на сјеверу и сјевероистоку припада нумулитним, а у осталом дијелу крединим вапнима.

Сјеверозападно Вињана, ниже кућâ званих Пиревци, на лијевој обали Жупањца, уклопљени су не мало хоризонтално у вапнене лапоре иловасти лапори, те су воденим издерима на више мјеста огољени. Какових 150—200 *m* далеко од поточне обале затварају те иловине 10 *cm* дебео слојић, који мјестимице састоји од јако црна, угасито свијетла, чиста смеђа угљена, а мјестимице од угљена шкриљевца, провучена угљеним жилама. Покровну и подложну чест творе већ споменути меки и сивобојни иловасти лапори. Околишни становници тврде, да је прије у близини био видљив јачи слој лијепог црног угљена, али да га је поводња затрпала.

64. Угљен из Ракитног (котар Љубушки).

Код слаза прама Требистову остављамо кредино вапно те се хватамо подручја јако развијена вапнена конгломерата, које се ушљед своје распуцане површине већ из далека разликује од крединих и нумулитних вапна. Видимо, како оно с једне стране запрема цијело хумље источно пута преко Заградине, а с друге стране опажамо како сиже и у сјеверозапад и сјевер, гдје твори висове Опљар и Јарам. Старост му је свакако младотерцијарна, пошто мјестимице, као на примјер код Потклечана, садржи наплављеног нумулитног вапна.

При слазу пада прама 21^h смјерајућа громача прама сјевероистоку са какових 30°; код кућа Требистова падање креће прама југозападу, тако да се овдје налази сепаратна котлина, чија је средина покрита наслагама мека, жућкаста и сивкаста, јако растрошена иловаста лапора врло младог терцијарног изгледа. Код села Мукиње провире, како се чини испод громача, мален оголење нумулитних лапора; али већ међу обим скуповима кућа мукињачких опет се виде жућкасти, слатководним петрефактима сасма испуњени неогени вапненасто-иловасти лапори (миљевина), које ту прама 20^h смјерају, а са 45° прама сјевероистоку падају. Ти млади лапори пуне одавле почевши праву равницу Ракитног све до дôњих Потклечана; само ниске хумске косе конгломерата, што се из равнице уздижу, творе увале и омања острва у реченим лапорима, тако да на путу опетовано наилазимо на конгломерате па на неогене лапоре.

Да та котлина садржи угљена, доказује једино околност, што поток, који протиче код села Врхпоља на западу дôњих Потклечана

доноси комађа лијепа свијетла угљена; сами изданак тог угљена није до данас откривен.

По анализи ц. кр. геолошког државног завода („Grundlinien der Geologie von Bosnien und Hercegovina“, стр. 260.) садржи тај угљен

воде . . . . . 11·6%
пепела . . . . . 12·4 „
јединица топлине 4070.

Као додатак спомињем још, да је најављено угљених налаза из парохијалног села Аова на Глиници, котар Цазин, те код Требистова, котар Љубушки; но о тим угљиштима није се до данас ништа поближе дознало, те ће се њихово претражење обавити истом сада.

Nove tekovine muzeja u Kninu.

Piše

dr. **Karlo Patsch,**

kustos bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja.

(Sa 65 slika u tekstu.)

Kad sam po naredbi bos.-herc. zemaljskog muzeja u julu i augustu godine 1897. proputovao Dalmaciju na naučne svrhe, upotrebih nekoliko dana krajem jula, da proučim one rimske starine, koje je od mojeg pošljednjeg bavljenja u Kninu u septembru godine 1894. na novo dobavilo tamošnje hrvatsko starinarsko društvo za svoj muzej. Ko što i prvog puta, to me je i sada s najvećom prijaznošću susretao velečasni gospodin fra Luigj Marun, vrijedni i za znanstveno proučavanje pokrajine vrlo zaslužni predsjednik rečenog društva. Njegovoj dobroti treba da zahvalim, što sam dobio kopije nekih spomenika, koje zbog kratkoće vremena nijesam mogao sâm da razgledam. Broncane stvari i svetiljke od gline spremio mi je on u Sarajevo, da ih ovdje mogu pomnjivo i svestrano proučavati. Ovlašten sam, da mu u ime našeg muzeja za ovu njegovu djelotvornu pripomoć ovime izrazim najusrdniju zahvalnost.

Ovaj članak dopunjuje moj u ovom „Glasniku“ i u V. sveski naših „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, str. 177. i dalje objavljeni katalog rimskih starina kninskog muzeja. I ovog puta razredio sam veće objekte po nalazištima te sam i ovom prigodom nekoje stvari obradio, koje se za sad još ne nalaze u Kninu.

A. Spomenici od kamena.

Burnum.

1. Veliki epistilni kamen od vapnenca; lijeva strana, kojom se je kamen uz drugi priključivao, vrlo hrapava; ozgor slabije hrapav, sa dvije rupice za usagjivanje; otraga hrapav. Kamenu, kako je danas položen, radi velike težine nije se mogla dônja strana razgledati. Visina 0·44, širina 1·48, debljina

0·29 *m.* Slova su lijepa, 0·187 *m* visoka. Nagjen u Burnumu na oranici Gjurgja Rašića, katastralna čestica 4912/2, poslije bio je uzidan u njegovu kuću u Ivoševcima, te se od 1896. nalazi u muzeju *(slika 1.)*.

Prvo slovo prelazilo je na priključeni s lijeve strane kamen. Iz očuvanih pobjednih pridjevaka doznaje se pouzdano, da je na spomeniku bio imenovan

Slika 1.

car Trajan; cara Maximinusa Tračanina, koji je takogjer imao ove pridjevke, isključuje već ljepota slova i vrsnoća izradbe.

Početak natpisa valja ovako nadopuniti:

[Imp(erator) Caes(ar) Nerva Traianus Aug(ustus) Ger]manic(us) Daci-c(us)...

Veličajni ovaj natpis bio je postavljen nad ulazom kakovog velikog javnog zdanja, što ga je car svakako na svoj trošak sagradio ili bar popravio. Kakove je vrste bila ta zgrada, dalo bi se kopanjem na mjestu nalazišta, gdje se izvadilo i komagja greda, lako ustanoviti. Gradnja je dokončana tek poslije god. 102. po Kr., što proizlazi otuda, da Trajan ovdje nosi ime Dacicus, koje je tek nakon prvog dačkog rata poprimio[1]).

Iz te careve brige za Burnum vidimo, da je mjesto i poslije odlaska XI. legije bilo ugledno, a iz toga možemo nadalje pouzdano izvoditi, da je Burnum gradsko pravo, što nam je za god. 118. po Kr. dokazano[2]), posjedovao već u doba cara Trajana.

Kao što u Burnumu, tako se pod Trajanom i u Iader-Zadru gradile zvanične zgrade; ova varoš dobila je tada[3]), sudeći po fragmentu C. I. L. III 2909 (sravni 9983)[4]), vodovod.

Da li je u Trogiru nagjeni miljokaz C. I. L. III 10171 obični počasni natpis, ili da li se pod Trajanom, velikim prijateljem komunikacija poprav-

[1]) H. Schiller, „Geschichte der römischen Kaiserzeit", I., str. 552.

[2]) C. I. L. III 2828 = 9890. Pauly-Wissowa R. E. s. v., Burnum, stup. 1070.

[3]) Tačno datiranje po ulomku nije mogućno.

[4]) Sravni Mommsen C I. L. III p. 375. Schiller na ozn. mj. str. 567., primj. 17.

ljala cesta[1]) Salona–Tragurium–Riditae–Scardona–Iader, što je postojala već prije žive gragjevinske djelatnosti namjesnika Dolabelle, ne da se ustanoviti[2]).

Kao god što su zvanični natpisi iz vremena Trajana, tako su i posvete u Dalmaciji u čast toga cara rijetke; na njega se odnosi jedino gragjevni natpis C. I. L. III 8684 nekog svetišta Silvanusa u Saloni[3]). Moguće da je na fragmentu C. I. L. III 8704, što je takogjer nagjen u Saloni, imenovana bila i Plotina, supruga Trajanova.

Izuzevši spomenute gragjevine mogu se od poduzeća Trajanove vlade u interesu pokrajine i njenih stanovnika jedino još navesti: podjeljivanje *ius Latii* i *civiteta* pojedinim urogjenicima, te kovanje rudarskog novca, što se odnosio na Dalmaciju. Po materijalu, što nam predleži, izgleda, da se je sa prvim dosta škrtarilo. Ulpii i Ulpiae dokazani su do sada u Saloni: C. I. L. III 2151, 2581, 2612—2615, 6380, 8673, 8676, 9422 do 9428, 12849, „Bullettino Dalmato", XIX., str. 66., XX., str. 100.; u Pituntiumu: C. I. L. III 8522; u Traguriumu (Trogiru): C. I. L. III 2685; u Škripu na Braču (Brattia): C. I. L. III 3101; u Vranjevu kod Stolca: C. I. L. III 1763 = 8416 (sravni 12788, „Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., 258.); u Otinovcima u Kupreškom polju: „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 223., br. 4.; u Vitezu u Lašvanskoj dolini: na istom mjestu, str. 225 = C. I. L. III 8382; konačno u Groblju kod Požege: C. I. L. III 6316 = 8352. Nepoznatog je nalazišta C. I. L. III 3195. Pa i od ovih osoba nijesu svi rogjeni Dalmatinci; pouzdano su na pr. doseljenici onaj pod C. I. L. III 6280 imenovani Ulpius Andronicus i oslobogjenici carevi pod C. I. L. III 1792 (Narona) i 1998 (Salona). Od dalmatinskih pomoćnih četa dobiše godine 116. gragjansko pravo i connubium veterani *cohors IIII Delmatarum* godine 103.[4]), neke pobliže nenaznačene, u Engleskoj stojeće kohorte godine 105.[5]), te kohorte III i V *Delmatarum* godine 116.[6]).

Od gore spomenutog rudarskog novca nagjen je, koliko ja znam, u Bosni i Hercegovini samo jedan primjerak u Ilidžama kod Sarajeva[7]).

---

[1]) Mommsen C. I. L. III, p. 407.

[2]) Toj cesti, čiji je prvi, do iza Trogira sižući dio jasno prikazan u L. Jelića „Carta archeologica di Salona e dei dintorni", pripadaju takogjer miljokazi: C. I. L. III 10174 (Philipp. 247. po Kr.; nagjen u Bihaću megju Salonom i Trogirom), „Bullettino Dalmato", XX., str. 18., br. 2263. (Valerian i Gallienus; nagjen na zemljištu Ponikvice kod Bihaća), C. I. L. III 10173 (nepoznati car; nagjen u Trogiru), 3208 (Iulian; nagjen u Bibinju, megju Zadrom i Starigradom). Čini mi se, da od ovih samo prvi, pošto se tu i namjesnik spominje, pokazuje, da se je tada oko gradnje ove ceste marljivo radilo. Oni kamenovi C. I. L. III 3204 (sravni 10161, „Mittheilungen der Centralcommission", 1895., str. 97. Tacitus) i 3209 (Iulian), što su u samom Zadru nagjeni, mogu lako poticati i sa ceste Iader—Medinum—Asseria—Burnum.

[3]) Poslijednjem vremenu Trajana ili vladavini Hadrijana spada ara C. I. L. III 1940 (Salona).

[4]) C. I. L. III D. XXI = XXXII[2].

[5]) D. XXIII = XXXIV[2].

[6]) D. XXVII = XL[2].

[7]) „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 162, sl. 126.

Od činovnika, koji su u Dalmaciji pod Trajanom djelovali, poznati su do sad samo ovi:

1. Prokurator rudnikâ *M. Ulpius Augusti libertus Hermias*[1]).

2. M. Ulpius Alexander Augusti libertus ab auctoritatibus sa uredovnim sjedištem u Saloni[2]).

3. Dispensator Trophimus servus Amandianus u Saloni[3]).

4. K njima se ima pribrojiti takogjer onaj u C. I. L. III 1792 (Narona) imenovani *M. Ulpius Aug. lib. Nedymus.*

Onaj *C. Octavius Tidius Tossianus L. Iavolenus Priscus,* koji je po svoj prilici poreklom iz Nedinuma, te je spadao megju najuglednije državne činovnike i juriste Trajanovog doba, nije u Dalmaciji obnašao nikakve časti[4]).

Po onome, što do sad navedosmo, moglo bi se naginjati k mnijenju, da je Trajanovo doba za našu pokrajinu prošlo posve tiho i mirno. To mnijenje opravdano je svakako, u koliko se tiče prvih godina Trajanove vladavine, ne pak za vrijeme poslije 107. po Kr., koje je za stanovništvo dalmatinsko bilo jedno od najburnijih, što ih je ono ikad proživjelo. Tadanja uzbugjenost nije bila izazvana kojim dogagjajem u samoj Dalmaciji, već je nastala povodom iseljavanja Dalmatinaca u sedmogradske zlatonosne krajeve poslije definitivnog zaposjednuća Dacije u rečenoj godini, koje je iseljavanje vlada upriličila i podupirala. Podatke o tome iznio sam na drugom mjestu[5]), gdje sam takogjer istaknuo, da su Dalmatinci sudjelovali i pri osvojenju novih pokrajina. I oni, tada odlikovani časnici, bili su po svoj prilici rogjeni Dalmatinci; oni su imenovani u C. I. L. III 1940 (Salona): *[H]erculi [...S]ex. Aquilli[us...] Severus, (centurio) coh. V[...], donis donatus ab [imp. Traiano bello] Dacico, dec. Salonis et Flano[nae]. L. d. d. d.* i 2917 (sravni 9985, Iader): *Q. Raecio Q. f. Cl. Rufo p. p. leg. XII fulm., trecenario, donis don. ab imper. Vespasiano et Tito imp. bell. Iud., ab imp. Trai. bell. Dac., princ. praet. Trebia M. f. Procul. marito t. p. i.*

2. Sravnjivao sam u „Wissenschaftl. Mittheilungen", V., str. 180. objavljeni nadgrobni kamen, što ga je g. L. Marun po nekom otisku objavio, pa sam polučio ovu korekturu u 1. retku:

LERI

Početak je natpisa dakle glasio: *[D(is) M(anibus)... Va]leri [...f(ilii) V]aleriani...*

---

[1]) C. I. L. III 1312, sravni k tome „Glasnik", 1897., str. 671.

[2]) C. I. L. III 1998, sravni Mommsenov Adn; O. Hirschfeld „Untersuchungen", str. 55, primj. 3.; R. Kübler u „Ruggieros Dizionario epigrafico" s. v. ab auctoritatibus.

[3]) C. I. L. III 8684: *Silvano Aug. sacr. voto suscepto pro salute Imp. Caesaris Nervae Traiani optimi Aug. Ger. Dac. n. Trophimus ser. Amandianus dispens. a solo fecit et aquam induxit. L. d. d. d.*

[4]) H. Dessau, „Prosopographia imperii Romani", II., str. 428., br. 40.

[5]) „Glasnik", 1897., str. 665., i dalje.

Taj Valerius Valerianus je šesti već poznati, u XI. legiji službujući Valerijanac, sravni C. I. L. III 2056, 2839, 6419 (sravni 9897), 9905 (= „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 193., br. 28.), 9974.

Vapnenčeva ploča je gore i dolje odlomljena, 0·40 visoka, 0·455 široka i 0·13 *m* debela; stražnja joj strana nije obragjena; postranične plohe su uglagjene.

3. Ulomak zabatne ploče, gore i dolje okrnjen; 0·48 visok, 0·63 širok a 0·17 *m* debeo. Glatka šipka rastavlja udubljeno, profilovanim okvirom opkoljeno natpisno polje od takogjer udubljenog, jednom ružicom ukra-

Slika 2.

šenog zabatnog polja. Straga hrapav, po stranama uglagjen. Slova duboko isklesana. Nagjen god. 1895. u Burnumu *(slika 2.)*.

Sex(tus) Antern(ius) Q. f(ilius) Sca(ptia) Severus domo Flor[entia... leg(ionis) XI...

Etrurija je po svoj prilici davala jak kontingenat novaka za legiju XI; Florentinci su i oni pod C. I. L. III 1915 (sravni 8507), 9909 (= „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 196., br. 36.) i 2837[1]) imenovani; jedan momak je poreklom iz Arretiuma (C. I. L. III 6418, sravni 9896)[2]), a jedan ima po svojoj domovini cognomen Etruscus (C. I. L. III 1914, sravni 8506).

---

[1]) Po nalazištu („in deserto Bucovizae inter Knin et monasterium S. Archangeli“) može se naslućivati, da je tu imenovani P. Govius Bassus bio pripadnik XI. legije.

[2]) C. I. L. III 2840, sravni 9894 = „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 181., br. 8. imenuje nekog u Arretiumu rogjenog, a u Burnumu preminuvšeg oslobogjenika, koji je po svoj prilici došao u Dalmaciju sa nekom ličnosti, koja je pripadala XI. legiji.

4. Ploča sa nožicom od vapnenca. Visina sa nožicom 2·04, širina 0·63, debljina 0·18 *m*; visina nožice 0·23, širina 0·29, debljina 0·17 *m*. Udubljeno, profilovanim okvirom opkoljeno i ponešto izlizano natpisno polje nalazi se u aediculi, koju nose korintički polustupovi sa špiralnim brazdama. Na arhitravu, koji sastoji od tri fascije, leži zabatno polje sa jednom petolistom ružicom, obrubljeno profilovanim šipkama. Polovice palmeta sačinjavaju stranične akroterije; akroterion šljemena je odlomljen. Stražnja je strana ploče neobragjena, plohe po strani su uglagjene. Pod natpisnim poljem nalaze se četiri drvodjelačka alata sa drškom: tesarska bradva (ascia)[1]), sjekirica za dubljenje (Kreuzhaue [dolabra])[2]), kosijer (Hippe)[3]) i zavinuti nož (Kliebmesser)[4]).

Slika 3.

Nagjen u Burnumu u julu 1896. na oranici Spire Nikolića povrh nekog jarka, u kom se našao jedan kostur i jedan tanjur od crvene ilovače sa ravnim dnom.

U 4. retku na kraju je ligatura od slova P i F.

L(ucius) Flavius L(uci) f(ilius) Fab(ia) Valens Heraclea, mil(es) leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis centuria) Iuli Prisci, an(norum) XLII, stip(endiorum) XXII. (Centuria) Iuli Prisci h(eres) f(aciundum) c(uravit).

Pod Heracleom mišljena je macedonska varoš Heraclea Sentica, koja je dala vojsci mnoge vojnike; sravni sastavak Mommsenov, E. E. V., str. 188. i dalje i I. W. Kubitscheka „Imperium Romanum tributim discriptum“, str. 242. i dalje. U legiji VII. služahu takogjer Herakljani (C. I. L. III 9734)[5]); nasuprot su do sada za XI. legiju pripadnici toga mjesta nedokazani. Inače je Macedonija u toj četi zastupana još vojnicima iz Pelagonije (C. I. L. III 2017) i Philippe (C. I. L. III 2031).

[1]) Sr. L. Jacobi „Das Römerkastell Saalburg bei Homburg von der Höhe“, str. 206, tab. XXXIII., sl. 11., 13., 14.

[2]) Jacobi na ozn. mj., str. 206. 218., sl. 32., br. 1.

[3]) Jacobi na ozn. mj., str. 209. sl. 28., br. 23., 24., str. 213.

[4]) Jacobi na ozn. mj., str. 206. sl. 27., br. 4., tab. XXXIII, br. 17., str. 207.

[5]) Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 350.

Neobično je u tom natpisu, što se u njemu kao našljednica imenuje cijela centurija, kojoj je Valens pripadao; svakako se ne može zamisliti, da je redak 5. pogrješno opetovan.

5. Ulomak vapnenčeve ploče, gore i na dônjem lijevom uglu odlomljen. Visina 1·47, širina 0·66, debljina 0·105 *m*. Stražnja strana i obje postrane plohe hrapave. Niže udubljenog, uokvirenog natpisnog polja na neuglagjenoj plohi tri tesarska halata: sjekira, ugalnjak i svrdlo[1]). Redovi zaparani. Ružna, loše uklesana slova, koja samo nerado stavljamo u vrijeme prije god. 70. Nagjen 1895. u Burnumu.

Slika 4.

U 1. retku dio slova D ili L; na kraju 2. retka ima mjesta samo za kratak cognomen.

L(ucius)?... Men(enia) V[erus??] Feltr(ia), mil(es) leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis) stip(endiorum) XVI. Her(es) posu(it).

Umjesto *Feltr(ia)* može se pisati i *Feltr(is)*, sravni C. I. L. V, str. 196. U pogledu nadležnosti vojnika XI. legije ova se varoš ovdje prvi put spominje. Inače je X. italska regija (Venetia) u ovoj legiji zastupana gradovima Ateste (C. I. L. III 2835 = „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 190., br. 24.), Cremona (C. I. L. III 6416), Tarvisium (C. I. L. III 9903 = „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 195., br. 33.), Verona (C. I. L. III 2834, sravni 9893 = „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 179., br. 4.), i možda Patavium, ako u C. I. L. III 2832 (sravni 9892) prva dva retka pravo nadopunjujem ovako:

[C. Aemilius] C. [f. Fab(ia).... Pat]avi[o]...

---

[1]) Glede rimskih svrdlova sravni Jacobi na ozn. mj. str. 209. i dalje.

Izgleda, da je u legionara Burnuma bio rado praktikovani običaj, da se na grobovima prikazuju raznovrsni halati. Osim ta dva nova nadgrobna kamena sravni takogjer C. I. L. III 2833 (sravni p. 1627) = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 189., sl. 22. I u Saloni, pa u Andetrium-Muću pojavljuje se taj običaj, sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 351., sl. 10. i R. pl. Schneider „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IX., str. 51. i dalje. Moguće da bi se iz halata dalo zaključiti, koje je bilo najglavnije zanimanje vojnika. I inače se u natpisu ne navodi specijalni čin i slično, već samo opća oznaka, a čin izražava se slikovnim dodatkom, sravni na pr. C. I. L. III 4061 (Pettau):

eques, dextra vexillum tenens,
in quo legitur:

VEX
EQ

sinistra frenum; pone eum pedes

C · RVFIVS ·
C · F · OVF ·
MED · MILES
LEG. XIII
GEM · AN · XXXVI

i C. I. L. V. 899 (sravni Pais br. 72 i p. 279, Aquileia):

D		M
	MAVR · SOSSIVS	
miles vexillum tenens, in quo legitur: EX AQVIL	V · L · IIII F V · F · S · ET IVL · VALENT	*miles vexillum tenens, in quo legitur:* EX AQVIL

Svakovrsne zanatlije bijahu za logor od potrebe te su i dokazani[1]). L. Flavius Valens i Verus (?) iz Feltrie bili su bez sumnje fabri tignari. Unatoč današnjoj krševitosti nije tada okolica Burnuma oskudijevala šumama. Na osnovu C. I. L. III 13250 = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 215., br. 81. dokazana je hrastova šuma Flaviusa

[1]) Marquardt-Domaszewski R. St. V. II², str. 553. i dalje. Sravni takogjer nalaze iz Saalburga i drugih pograničnih utvrgjenih logora.

Marcianusa na Kosovom polju, koja je kod Vedropolja graničila sa „prata legionis".

6. Ulomak sa dônje strane nekog žuto-smegjeg, dobro pečenog žmurnjaka; pijeskom pomiješana ilovača. Ulomak je 0·15 visok, 0·185 širok, 0·33 *m* debeo. Unutar neke vrste tabule ansate (0·031 visoke a 0·1 *m* široke) ispupčena, ponešto sigom prevučena slova od 0·18 *m* visine. Pečat izveden je drvenim kalupom. Ispod pečata dva koncentrična široka polukruga *(slika 5.) = Leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis).* Nagjen 1895. u Burnumu sa četiri druga fragmenta, koja se od njega doduše razlikuju bojom i sastavom materijala (crveno-smegja boja, a ilovača ispremiješana komadićima opeke), te debljinom (0·03, 0·032, 0·03, 0·031 *m*), ali pokazuju isti pečat, tako da se sa sigurnošću može držati, da su u istoj ciglani pravljeni. O njima sravni niže, strana 509. Jedan tih komada, što je bolje očuvan, donosimo ovdje u *slici 6.* Kod jednoga od ostala tri komada je pečat posve očuvan, inače samo djelomično: LEGXIC i CPF.

Ovi fragmenti su prve opeke, što su od XI. legije nagjene u Burnumu; inače je u našoj pokrajini nagjen još jedan po toj legiji signirani

Slika 5.

Slika 6.

hypokaustni stup u Gardunu[1]) i krovna opeka, što ju niže donosimo, o čijoj sam provenijenciji mogao doznati samo toliko, da je dospjela u muzej u Spljetu godine 1895. sa zbirkom vrijednog sakupljača, c. kr. financijalnog povjerenika J. Marolia. Primjedba „Gardun", napisana na opeci olovkom, po navodu gosp. direktora Bulića nije pouzdana.

7. Ulomak od lijevog ugla žućkasto-smegjeg, dobro pečenog crijepa; ilovača, jako pomiješana komadićima opeke; 0·375 visok, 0·55 *m* širok, na žlijebu 0·06, inače 0·03 *m* debeo. Na žlijebnoj strani, u 0·016 visokoj, 0·087 *m* širokoj udubini ispupčena, 0·013 *m* visoka slova. Tačke trougle. Niže pečata tri široka koncentrična polukruga *(slika 7.) = leg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis).* Objelodanio Bulić, „Bullettino Dalmato", XVIII., str. 219., br. 507.

Taj se pečat od kninskih eksemplara posve razlikuje manjom veličinom, jednostavnijom izradom i mnogo ljepšim rezom slova. Vrlo nalik

[1]) „Jahreshefte des österreichischen archaeologischen Instituts in Wien", I., str. 123., slika 37.

gardunskim opekama za stupove, ali se s njima ne podudara po veličini kalupa.

Kako se ne može uzeti, da se je XI. legija kasnije, makar i prolazno vratila u Dalmaciju[1]), to moramo oba pečatna tipa pripisati periodi izmegju 42. i 69. poslije Kr.

Slika 7.

Biće da je legija u zadnje rečenoj godini još smještena bila u Dalmaciji, ali pošto je sudjelovala u bojevima te godine isprvice kao privrženica Otha, zatim Vespasijana[2]), to jedva da joj je preostalo vremena za logorske radnje. Godine 70. nalazila se je već u Germania superior, da upokori germansko-galske odmetničke namjere[3]).

Po opažanjima po drugim pokrajinama u pogledu običaja žigovanja opeka[4]), može se svakako ustvrditi, da su opeke pravljene u drugoj polovici rečenog razdobja.

Brzim šljedovanjem nagjeni su za povjest legije IIII Flavia felix vrlo važni spomenici. Ti su, osim jedne još neobjelodanjene ploče iz Burnuma, i to:

8. Ulomak od dônje strane vrlo dobro pečene opeke, svakako žmurnjaka, svjetlo-smegje boje; krupnim bjelutkovim pijeskom pomiješana ilovina; 0·185 visok, 0·16 širok, 0·4 *m* debeo. Unutar pravokutne udubine, 0·087

---

[1]) Samo su tri natpisa nedvojbeno mlagja:

a) C. I. L. III 8727 (Salona): *[? Aure]lius Alexsander, b(e)n(e)[f(iciarius)? legio]nis XI Claudie, v[i]bus sibi suo iusit testamento arcam [p]oni.*

b) C. I. L. III 3021, sravni 10058 (kod Josefsthala): *Numini maiestatique d. n. Gordiani Aug. et Genio loci Aur. Valerianus, spec. leg. XI Cl., referens gratiam.*

c) „Bullettino Dalmato", XVI., str. 166., br. 127. (Jesenice di Poljica): *D. M. Aurelio Vero, dec. municipi Rider, mi. le. XI Cl. p. f. milit[avit . . .]*

Ipak je u jednoj imenovan po svoj prilici neki beneficiarius, u drugoj neki speculator, a u trećoj neki miles, koji ali po svoj prilici bijaše rodom Dalmatinac, te je u Jesenici valjda na dopustu boraveći umro.

[2]) Tacitus, hist. II. 11, 67, 86, III. 50.

[3]) Tacitus, hist. IV. 68, sravni Mommsen C. I. L. III p. 280, „Römische Geschichte", V[3], str. 200.; i Hermes XIX., str. 439. i dalje; Marquardt, „Römische Staatsverwaltung", I[2], str. 299.; H. Meyer, „Geschichte der XI. und XXI. Legion" u „Mittheilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich", VII. (1853.), str. 146. i dalje; A. von Domaszewski, „Rheinisches Museum", 1892., str. 213.; E. Ritterling, „De legione Romanorum X gemina", str. 70; C. Cichorius, Pauly-Wissowa, R. E. s. v. ala, stupac 1237; A. Jünemann, „De legione Romanorum I Adiutrice", str. 45.; G. Wolff, „Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst", 1893., str. 337.

[4]) Mommsen, C. I. L. III p. 416., 482.; E. Hübner, Hermes, XVI., str. 521., 531.; Ritterling, na ozn. mj. str. 26., 85., 88.; Wolff, na ozn. mj. str. 338. i dalje; I. W. Kubitschek, „Vindobona", str. 26.

duge a 0·02 široke, ispučena 0·016 *m* visoka izlizana slova. Pečat leži unutar četiriju slabo vidljivih koncentričnih polukrugova. Nagjen 1898. u Burnumu na oranici Nikole Grčića, prilikom otkopavanja nekog starohrvatskog groblja po kninskom starinarskom društvu. Pri tom kopanju nagjeno je osim lijepih malih starina i rimskih kamenih natpisa[1]), koje još nijesam imao prilike vidjeti. Opeku mi posla u Sarajevo gosp. Marun *(slika 8.)* = *Leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis)*...

9. Ulomak dobro pečenog žmurnjaka svjetlo-crvene boje; ilovača, pomiješana bjelutkovim pijeskom i komadićima opeke; 0·20 visok, 0.137 širok, na žlijebu 0·053, inače 0·03 *m* debeo. Na žlijebnoj strani u četverougloj,

Slika 8.

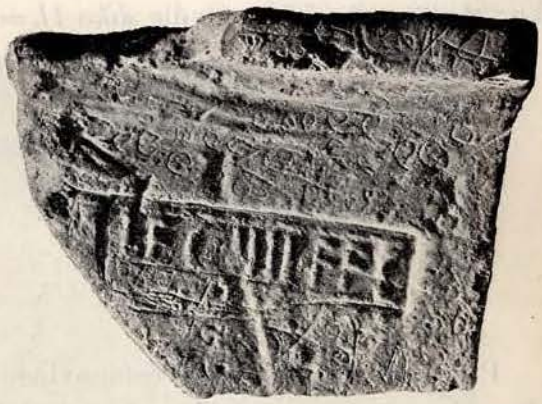

Slika 9.

0·125 dugoj a 0·032 *m* debeloj udubini ispupčen okvir, provigjen ukrasom u podobi lastina repa; u tom okviru ispupčena, ponešto izlizana slova, visoka 0·018 *m*. Taj ulomak je parotinama iskvaren, a u njemu je jako deformiran žlijeb, pa je valjda s toga kao neupotrebiv odbačen. Nagjen je u Smrdeljima, mjestu, što leži sjeverno od Scardone, nešto preko 12 *km* daleko od Burnuma, gdje se po mnijenju Marunovom nalaze tri stare ciglane, od kojih je jedna još dosta dobro očuvana. Dospjeo je u muzej decembra 1896. sa nekim drugim, njemu navodno posve sličnim pečatom. *Slika 9.* = *Leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis)*...

Obje te cigle razlikuju se posvema, kao što se iz prednavedenih bilježaka vidi, ne samo po pečatu i debljini, nego i po materijalu; ipak je vjerojatno, da su obje pravljene u Smrdeljima, jer je u tom mjestu nagjeno opeka (vidi niže, str. 508.), koje se u pogledu ilovače posve podudaraju sa onom opekom iz Burnuma. Smrdeljski pečat nose i dvije opeke, što su do sada i za C. I. L. previgjene. Obje su nagjene po župniku

[1]) „Starohrvatska prosvjeta", 1898., str. 55.

M. J. Graniću u Gornjem Muću-Andetriumu, a sad se nalaze u zagrebačkom muzeju. Direktor tog zavoda, gosp. prof. dr. J. Brunšmid imao je dobrotu, te mi ih je poslao u Sarajevo na ogled.

a) Ulomak bljedo-crvenog, dobro pečenog žmurnjaka (Falzziegel), unaokolo okrnjen; komadićima opeke i pijeskom pomiješana ilovača; 0·13 visok, 0·135 širok a 0·034 *m* debeo. Drveni kalup. Slova jako izlizana. Nagjen 1885. u zgradi, čiji zidovi bijahu ukrašeni slikarijama[1]). Objelodanjen u „Vjestniku", 1886., str. 25. = 63.; *slika 10.*

b) Ulomak žućkasto-smegjeg, dobro pečenog žmurnjaka; unaokolo okrnjen; ilovača pomiješana krupnim pijeskom i komadićima opeke; 0·19 visok, 0·075 širok a 0·039 *m* debeo. Objelodanjen po Ljubiću u „Vjestniku" 1880., str. 76.[2]). Ovdje *slika 11.* = *[Leg(ionis) III]I F(laviae) f(elicis).*

Slika 10.

Slika 11.

Pomnim mjerenjem je ustanovljeno, da oba ta žiga potiču od istog kalupa kao što je smrdeljski; nema dakle sumnje, da su u ovom mjestu pravljeni te cestom preko Promone u Andetrium donešeni.

O jednoj petoj opeki legije, koja predstavlja nov samostalni žigovni tipus, biće kašnje govora.

Iz te živahne djelatnosti legije možemo zaključivati, da je dulje vrijeme garnizovala u Dalmaciji, a ne samo prolazno. Gdje joj je bio glavni stan, ne može više, poslije nalaska nadgrobnog kamena Aquilifera, biti sumnje. Prisutnost tog podćasnika u Burnumu dokazuje nam takogjer, da je cijela legija bila kod nas. Da je jedna veksilacija njena držala i Andetrium zaposjednut, ne može se ustvrditi, pošto gragjevine, koje su tamo od tih opeka sagragjene, nije morala baš sama legija podizati; opeke je moglo dostaviti onamo i koje pomoćno odjelenje, koje je legiji pripadalo[3]).

Nasuprot je po svoj prilici bilo nastanjeno jedno odjelenje legije u staroj tvrgjavi u dolini Trebižata, Humac-Bigeste. Ovdje je doduše nagjena

---

[1]) Nagjena su tada i dva komada novca, jedan posve izlizan, a drugi, što ga Ljubić na ozn. mj. str. 25., dodjeljuje caru Constansu. Taj novac ne važi pri odregjenju dobe onih opeka.

[2]) Ovdje se spominje još neki fragmenat sa GII; i tu možemo nadopuniti *Le]g. II[II F.f.].*

[3]) Sravni Wolff, na ozn. mj. str. 325. i dalje.

ona u „Wissenschaftliche Mittheilungen“, III., str. 526.[1]) opisana opeka, ali ta će biti i napravljena u ovome mjestu, jer po velikoj odalje-

Slika 12.

nosti Smrdelja, te po obilnim naslagama ilovače u blizini Bigeste[2]) jedva se može uzeti, da je sjevero-dalmatinska tvornica opeka pošiljala materijal

Slika 13

u Bigeste. Ciglane, što su ležale na sjevernoj obali Jadranskog mora, kao Q. Clodiusa Ambrosiusa i C. Titiusa Hermerosa[3]) raspačavale su svoje fabrikate do u dolinu Trebežata, ali to su privatna poduzeća, a ta su u pravilu poduzetnija nego li erarska.

[1]) Sravni Pauly-Wissowa R. E. s. v. Bigeste, stup. 469.

[2]) Po uredovnom izvještaju kotarskog ureda u Ljubuškom ima ilovastih naslaga u toj okolici.

[3]) „Glasnik“, 1896., str. 193. i dalje.

Opeka se, kao što se iz njene *slike* pod br. *12.*, koju ovdje radi lakšeg sravnjenja ponovno donosimo, osvjedočiti možemo, razlikuje od onih komada iz neposrednog područja Burnuma.

Da li je osim Burnuma i Bigeste takogjer i Salona imala posadu IV. legije, ne može se kazati kao i za Andetrium. Iz natpisa što je tamo nagjen: C. I. L. III 2021 = „Bullettino Dalmato", XIV., str. 161., br. 92. (ovdje pod *slikom 13.*, izragjenom po jednoj fotografiji gosp. direktora Bulića): *M. Eupunius Victor Aequitinae Tertiae coniugi et L. Mario Fortunato fratri, mil(iti) leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis). [H(ic)] s(iti) s(unt)* ne može se to zaključiti, pošto je Victor pepeo svoga brata mogao prenijeti iz Burnuma ili drugog kojeg nepoznatog posadnog mjesta u Salonu. U prilog tome možemo za sada samo navesti, da je Salona i prije i poslije imala legionsku posadu: prije god. 66.[1]), dotično 70. stajahu tu odjeljenja VII. i legije XI.[2]), u prvoj polovini 3. stoljeća jedna veksilacija legije XIV. Gemina Martia victrix[3]), a još kašnje jedno odjeljenje legio I. Italica[4]).

Od drugih u Dalmaciji nagjenih natpisa, koji se odnose na IV. legiju, C. I. L. III 2864 = 9960 (Nedinum)[5]) te 2029 (Salona) niti su od važnosti za oto pitanje o garnizonskom mijenjanju tog vojnog tijela, niti za ono o vremenu boravka u rečenom mjestu, jer ti natpisi pripadaju osobama, koje pri početku svoje karijere u legiji služahu, a u času podignuća spomenika sa legijom u savezu već ne stojahu[6]). Nasuprot može se za kronološko razjašnjenje u pomoć uzeti takogjer kamen, što je nagjen u Saloni, te što ga ovdje po fotografiji gosp. direktora Bulića pod *slikom 14.* donosimo, C. I. L. III 2004: *M. Antonius M. f. Ser. Surus, vet. leg. IIII F. f., t. f. i. sibi et Pasiae Primae uxori et lib. lib. et Hermeti. In f. p. XII, in ag. p. XIX. H. m. h. n. s.*, pošto je Antonius po svoj prilici služio u IV. legiji, kad je ova na Jadranskoj obali garnizovala.

Pošljednja od obih, od vremena Augustusa u Dalmaciji stojećih legija, legija XI Claudia, premještena je god. 70. u gornju Germaniju[7]); u njenom dalmatinskom glavnom stanu nalazimo jedino legiju IV Flavia, koju je Vespasijan osnovao na mjesto legije IV Macedonica, što je bila kasirana

[1]) A. von Domaszewski, „Rheinisches Museum", 1892., str. 213.

[2]) D. Hirschfeld, C. I. L. III p. 1476.

[3]) Vidi niže, str. 498.

[4]) Mommsen C. I. L. III p. 283. Ballif-Patsch, „Röm. Strassen in Bosnien und der Hercegovina" I., str. 58. O tome, da li su veksilacije legiona II Pia (= II Italica) i III Concordia (= III Italica) i poslije gradnje zidova (sravni Mommsen C. I. L. III p. 283.) u god. 170. u glavnom gradu neko vrijeme još boravile, valjalo bi još tražiti pobližih dokaza. Da je Salona bila i stanicom mornarice, pokušao sam da dokažem u „Glasniku", 1898., str. 361.

[5]) Sravni H. Dessau, „Prosopographia imperii Romani", II., str. 428. i dalje.

[6]) Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", III., str. 526. Nadopunak, što sam tamo predložio za fragmenat sa Gromila kod Bihaća *[mil(es)* ili *vet(eranus) leg(ionis) IIII] F(laviae) f(elicis)* nije siguran.

[7]) Vidi gore, str. 490.

iza upokorenja ustanka Batavera. Sad nam se nameće misao, nije li ta legija zastupala legiju XI u Burnumu. Individualna gentilna imena njihovih u Dalmaciji zaostavših rogjaka: Antonius M. f. Ser. Surus, P. Carsidius i L. Marius Fortanatus, govore takogjer u prilog ranijem vremenu. To

Slika 14.

naslućivanje potkrepljuje i ta okolnost, da legija kašnje, pošto se je bila smjestila u logorištu na megji države, ne bi više u potpunoj jakosti došla u Dalmaciju. Štogod pouzdanijeg o tome moći će se istom reći nakon tačnog ispitivanja ukupne povjesti te legije, što bi bilo veoma nužno već i poradi teritorijalnih pitanja[1]), koja s time u savezu stoje.

[1]) Sravni Domaszewski, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XIII., str. 143.; Jung, „Fasten der Provinz Dacien", str. 16., k tome opet Domaszewski, „Die Religion des römischen Heeres", str. 31., primj. 135.

Imam samo još spomenuti, da pogledom na intenzivnu djelatnost možemo pretpostavljati odulji boravak legije u Dalmaciji, svakako do dunavskih ratova Domitianusa[1]). Iz službenih godina aquilifer-a, te iz toga, što je legija već bila ostavila jednoga veterana u Dalmaciji, ne možemo zaključke izvoditi, pošto je uvedba novih četa ovisila o kadru isluženih momaka, sravni na pr. Tacitus Agricola 28: Eadem aestate cohors Usipiorum per Germanias conscripta et in Britanniam transmissa magnum ac memorabile facinus ausa est occiso centurione ac militibus, qui ad tradendam disciplinam immixti manipulis exemplum et rectores habebantur, tris liburnicas adactis per vim gubernatoribus ascendere... Moguće je, da je to pleme sastojalo od vojnika kasirane IV. macedonske legije. Kad je Gordian legiju III Augusta radi njenog ponašanja prama njegovom djedu i ujaku ukinuo, nije momčadija bila jednostavno raspuštena, nego je uvrštena u retičku legiju istog broja, III Italica[2]).

Sa sjegurnošću ali proizlazi iz tih vijesti o legiji IIII Flavia felix ponovo ono, što se je već pokazalo prilikom sastavaka o dalmatinskim natpisima legija I Andiutrix[3]), I Italica[4]) i VIII Augusta[5]), — da Dalmacija nije bila inermis, to će reći bez legionske posade, bar ne uvijek iza godine 70., kao što se je prije držalo[6]) (i ne gledajući na godinu 170. poslije Kr.).

Odulji boravak u Dalmaciji kašnjega vremena može se dokazati, kako ja držim, i kod jedne pete legije, legio XIIII gemina Martia victrix.

U svrhu lakšeg pregleda vijesti iz Dalmacije o tome tijelu vojske te zgodnijeg ispitivanja nastajućih odatle pitanja, poredaću ovdje ponajprvo natpise, svrstane po mjestima nalazišta.

Narona.

1. C. I. L. III 1780: *I. o. m. pro salute impp. Severi et Antonini Augg. et Getae n[ob.] C[aes.] et Iul. Augustae matr. Augg. et castrorum G. Statius Tacitianus b. f. cos. leg. XIIII g. v. s. l. m. Pompeiano et Avito cos.* 209. poslije Kr.

---

[1]) Njeno sudjelovanje u tim bojevima nije izričito dokazano, sravni St. Gsell, „Essai sur le règne de l'empereur Domitien", str. 227., primj. 2. i 5.

[2]) O oznaki istobrojčanih („compares", sravni Dehner, „Hadriani reliquiae", I., str. 12.) legija sravni Jung, „Wiener Studien", 1891., str. 238., primj 42.

[3]) „Glasnik", 1896., str. 509.

[4]) Mommsen, C. I. I. III p. 283.; Ballif-Patsch, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, I., str. 58.

[5]) „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 340.

[6]) Mommsen, C. I L. III p. 280, sravni ali 283; Marquardt, R. St. V. I², str. 299.; Jung, „Römer und Romanen in den Donauländern", str. 54. i dalje.

Stolac.

2. C. I. L. III 8431: *Marti Aug. [...] Ael. Firminus b. f. cos. leg. XIIII g. v. s. m. l.*

3. C. I. L. III 8435: *Sextus Caes[o]nius Romanus b. f. cos. leg. XIIII g. v. s. l. m.*

Novae.

4. C. I. L. III 1911: *Silvano Aug. sac. Acutianus b. f. cos. leg. XIIII gem. Gordian D. n. Gordiano Aug. et Avio[l]a cos. [k.] A[...].* 239. po Kr.

Salona.

5. C. I. L. III 2015: *D. M. Tib. Cl. Ianuario spec. leg. XIIII g., comm. cos. prov. Delm., stip. XIII S, Aebutia Ianuaria fil. piissimo et Visellia Iulia marito.*

6. C. I. L. III 2029[1]): *D. M. T. Fl. Pomponiano (centurioni) leg. II Tr. fort., (centurioni) leg. I[III] Fl., (centurioni) leg. XII fulmin[a]tae, (centurioni) leg. XVI Flaviae, (centurioni) leg. XIIII geminae M., (centurioni) leg. II Tro. fort., heredes.*

7. C. I. L. III 2035 (sravni p. 1030)[2]): *M. Iul. M. f. Vol. Paternus Aquis Sextiis mil. leg. VI victric., (centurio) leg. VII Aug., (centurio) leg. XIIII g. M. v., (centurio) leg. XIC. p. f., t. f. i. ex HS X̄, Iulia T. f. Maxima uxor et M. Iul. M. l. Docimus h. f. c.*

8. C. I. L. III 2066 (sravni p. 1030): *M. Uttedio Sallubiano C. Petilio Amando domo Iguvio veterano leg. XIIII gemin., decurioni colon. Salonitan., quaestori, pontifici Petilia Secundina coniunx.*

9. C. I. L. III 6549 (sravni p. 1510): *Avitio Augurino mil. leg. XIIII g. M. v. Ulp. Calla mil. leg. eiusdem h. f. c.*

10. „Bullettino Dalmato", XIV., str. 81., br. 45.[3]): *D. M. A[ur.] Treccesianus (?) m[i]le[s] leg. XIIII g. M. sti. XXVI, pos. Aur. Festa coniux benem. pos., [q.] vi. anos XXXXVIII et Atkicita (??) fil. pient.*

Burnum.

11. Veliki natpis C. I. L. III 2830 (sravni 9891) = Dessau, I. L. S. 1056 = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 188., br. 22. ne dolazi za naše pitanje u obzir; natpis taj izvješćuje jedino, da je consul suffectus godine 127. poslije Kr. Sex. Minicius Faustinus Iulius Severus prvo kao tribun, zatim kao legat kod legije XIIII službovao.

---

[1]) Sravni Mommsen, C. I. L. III p. 282; P. Tromdorff, „Quaestiones duae ad historiam legionum Romanorum spectantes", str. 55., br. 25.

[2]) Jung, „Fasten der Provinz Dacien", str. XXXIX.

[3]) Taj natpis trebalo bi još naknadno ispitati.

Iader.

12. C. I. L. III 2915: *L. Fadienus L. f. Pomp. Fuscus dom. Dert. vet. speculator v. f. sibi et Camuriae Pollae uxori, L. Fadieno patri, Vibiae Primae matri, Fadienae Pollae sorori, Fadieno Tertio fratri signifero leg. X[I]III g. suisque omnibus ossibus infer. In. fr. p. XV, in agr. p. XXXI.*

Crkvina[1]) kod Srpskog Kompolja (općina Brlog).

13. C. I. L. III 10050: *I. o. m. Iul. Sextilius c. cos. [e]x leg. XIIII gem. v. s. l. m.*

Iz natpisa br. *9.* i *10.* što su nagjeni u Saloni, koji imenuju tri aktivna vojnika, od kojih su dvojica pod sigurno istodobno u dalmatinskom glavnom gradu boravili (br. *9.*), uvigjamo sa sigurnošću, da je tu bila nastanjena jedna veksilacija legija XIIII gemina Martia victrix.

Što se tiče dobe njenog boravka u Dalmaciji, ponajprije je sigurno, da natpisi poradi gentilnih imena Ulpius, jednoga vojnika u br. *9.*, te Aurelius, odnosno Aurelia (u br. *10.*), ne mogu padati u god. 68., kad se je cijela legija neko vrijeme u Dalmaciji zadržavala[2]), već da je to odjeljenje mnogo kašnje u Saloni dislocirano biti moralo. Gentilno ime Aurelius dopušta kao najraniju dobu prvu skupnovladavinu; pomanjkanje praenomena kod dva tri vojnika, što osobito upada u oči kod Aurelia, pošto svi vojnici, kojima je Marc Aurelij podijelio gragjansko pravo, redovito nose ime Marcus, — pokazuje stalno na vrijeme poslije divi fratres, vrijeme oko god. 200. posl. Kr. Time dolazimo u perijodu, iz koje posjedujemo datiranih natpisa beneficiari-a legijinih, koji su bili dodijeljeni pisarni namjesnikovoj. U god. 209. postavlja G. Statius Tacitianus u Naroni žrtvenik Jupitru (br. *1.*), a u god. 239. Acutianus opet Silvanu jedan žrtvenik u Novae (br. *4.*). Pošto je već kod dvaju četa, legija I Audiuxtrix[3]) i legija I Italica[4]) po svoj prilici učinjeno, da se šarže, komandovane u officium legator, uzimaju iz veksilacija, što su u samoj pokrajini nastanjene bile, — to možemo i kod Tacitianusa i Acutianusa držati da su bili pozvani u dalmatinsku upravnu službu iz odjeljenja njihove legije, koja je garnizovala u Saloni, da se je dakle odjeljenje legije XIV bar pod Septimius Severus-om i slijedećih careva do Gordiana u Dalmaciji zadržavalo.

Natpisi ostalih zvaničnih lica (br. *2.*, *3.*, *5.*, *13.*) ne protive se tome vremenu.

---

[1]) Tako, a ne Crkvinje zove se, kako sam se u augustu 1898. na licu mjesta mogao osvjedočiti, ruševina, koju držaše da je stari Avendo.

[2]) Mommsen, C. I. L. III, str. 280.; Patsch, „Wissenschaftliche Mittheilungen", III., str. 527.

[3]) „Glasnik", 1896., str. 510.

[4]) Ballif-Patsch, „Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", I., str. 58.

Natpisi veterana (br. *8.*, *12.*) centurija, koji su tekom svoga službovanja službovali i kod XIV. legije (br. *6.*, *7.*), dolaze kod našeg pitanja isto tako malo u obzir, kao i natpisi vir Clarissimus br. *11.* I Fadienus Tertiusa u br. *12.* ne možemo ovamo pribrojiti, jer je njemu u obiteljskoj grobnici moglo biti osigurano mjesto i ne gledeć na njegovo garnizono boravište.

Pri tome razjašnjenju nijesam pomišljao na legijonu opeku, nagjenu u Velikoj Kladuši, pošto je to mjesto po svoj prilici ležalo već u Panoniji superior[1]). Ovim se rezultatom ispravlja naša opaska, kojom smo popratili publikaciju tog rezultata, da legija XIV poslije god. 68. nije više u Dalmaciju dolazila[2]).

10. Ulomak žućkasto-smegje, vrlo dobro pečene opeke (žmurnjaka), krupnim pijeskom pomiješana ilovača; hotimice odlomljen odozgor s desna,

Slika 15.

te odozdol ravno. Visina 0·06, širina 0·095, dubljina 0·03 *m*. Unutar udubljene tabule ansate ispupčena slova, koja svu njenu visinu zapremaju. Nagjen u Burnumu *(slika 15.)*.

Izgleda da ostatak zadnjeg slova potiče od jednog L. Nije mi pošlo za rukom, da nadopunim fragmenat; inače izgleda da žig nije nepoznat.

11. Bilo je već poznato, da je ciglana Q. Clodius Ambrosiusa[3]) koja je svoj proizvod u Dalmaciju mnogo pošiljala, otpremala opeke i u Burnum[4]); da je u Canabae-u tog logora — za vojničke gragjevine postojale su posebne cigljane u Smrdeljima (vidi niže str. 508.) — imala vrlo

---

[1]) „Wissenschaftliche Mittheilungen", III., str. 527.

[2]) Ta je pogrješka već priznata u „Glasniku", 1896., str. 509.

[3]) Sravni „Glasnik" 1896., str. 194. „Bullettino Dalmato", XIX., str. 150.; XX., str. 191. Tamo nabrojanim njenim fabrikatima imaju se jos dometnuti: Cittavecchia na Hvaru (S. Ljubić, „Inscriptiones quae Zagrabiae in museo nationali asservantur", str. 37., br. 29.), Siljevica na Hrvatskom području (Ljubić, „Vjesnik", 1880., str. 75.). Ossero (Apsorrus O. Benndorf, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IV., str. 78., gdje se na kraju žiga LOЬMBRO ⊹ umjesto hedere svakako čita loše izražena ligatura S) i Krk (Nowotny i Sticotti, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XIX., str. 160.). O sporednim znakovima tih opeka sravni Ljubić, „Inscriptiones", str. 39.

[4]) Mommsen C. I. L. V 8110_{70}: „Adde fragmentum Kistagnae in Dalmatia visum Conzio".

dobru mušteriju, vidimo iz onih pet fragmenata, što su zadnjeg vremena tamo nagjeni. I ovi pokazuju, da je cigljana izvrsni espap imala. Njezini žmurnjaci sastoje od vrlo dobre ilovače sive cementne boje, pomiješane vrlo finim pijeskom, izvrsno su pečeni i laki. Na svim ulomcima vidi se neobrubljeni, kalupom jako oštro izraženi žig. Tri komada od tih žigova ostacima žiga: QCLO, MBROS i BROS našao je neki seljak god. 1896. na mjestu, zvanom Forum[1]); CLOBAS i OBAMBRO nagjena su 1898.

Biskupije.

12. Prednja ploča sarkofaga, sastavljena od više komada; 0·483 visoka, 1·48 široka, a 0·13 *m* debela. Natpis je bio s obje strane zakriljen dvama

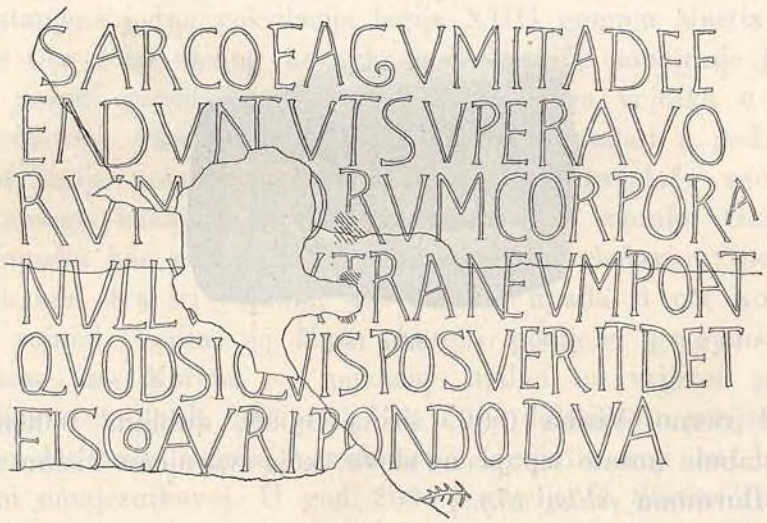

Slika 16.

stupovima sa jako izbočenim kapitelima i jednim „Flügelknaben“; očuvana je samo desna strana. Genij podbočio je desnom rukom bradu, a u spuštenoj ljevici drži baklju, prama dolje okrenutu. Pod natpisom grana. Bez interpunkcija. Ploča je nagjena 1896. u Biskupijama na zemljištu Katića *(slika 16.)*.

Objelodanjen u „Starohrvatskoj Prosvjeti“, 1896., str. 124.

Sarcofagum ita defendunt, ut super avorum [su]orum corpora nullu[s ex]traneum ponat; quod siquis posuerit, det fisco auri pondo dua.

Ista novčana kazna spominje se u C. I. L. III 8742: *inferet fisci viribus auri pondo duo.*

[1]) U koliko je ime opravdano, ne može se reći, pošto sa burnumskom fotografijom vrlo hrgjavo stoji. Vrlo je nužno, da se što valjana učini za rasvjetljenje njeno. Možda će se arheološki institut zauzeti i za to važno mjesto.

13. Četiri komada (od kojih dva priljubljuju jedan uz drugi) ploče od bijela mramora (prednja ploča sarkofaga?) nagjena su 1891. u basilici u Biskupiji, gdje su bila upotrebljena kao gragjevno kamenje *(slika 17.)*.

a) Od svih strana opkoljen, 0·18 visok, 0·17 širok, a 0·155 *m* debeo. *(a)*. *Theod[orus]* ili *Theod[ora]*.

b) Dva odlomka, koja jedan uz drugi pristaju, 0·09 visok, 0·25 širok, a 0·16 *m* debeo. *(b)*. Pošto se ispred slova nalazi proste površine, može se

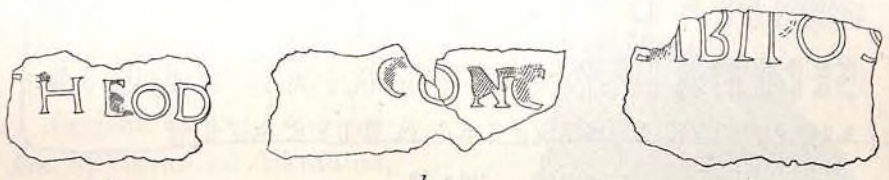

a *b* *c*

Slika 17.

uzeti, da je tom riječi otpočimao redak. *[Cum qua] conc[orditer vixit annos?]* ali je takogjer moguće *Conc[ordiae]*.

c) Komad od donje strane ploče, okvir ozdol očuvan, inače (i odzada) okrnjen; 0·147 visok, 0·21 širok, a 0·135 *m* debeo. *(c)*. ... *[et] sibi pos[uit]*.

14. Dva jedan uz drugi pristajuća ulomka od gornje česti neke mramorne ploče; lijevo ozdol i odzada odlomljen; 0·11 visok, 0·505 širok,

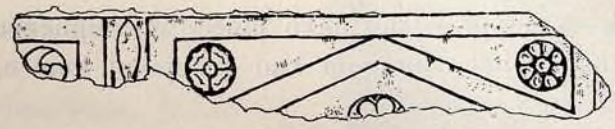

Slika 18.

a 0·125 *m* debeo. Šipka sa dugoljastim, listu sličnim ornamentom dijelila je ploču na dva polja, od kojih je svako završavalo zabatom. U zabatu kao i u okrajcima njemu na lijevo i na desno po jedna ružica; sve olako uparano. Komadi su ozgora kao i na desnoj postranoj plohi hrapavi. Nagjeni 1891. u bazilici u Biskupiji, gdje su bili upotrebljeni kao gragjevno kamenje *(slika 18.)*.

Orlić.

15. Prednja ploča sarkofaga od vapnenca, ozdol i s desna okrnjena. Visina 0·46, širina 0·90, debljina 0·15 *m*. Natpisno polje vrlo izlizano. Slovo D stoji na glatkoj visokoj šipki, koja je od natpisnog polja rastavljena okruglom šipkom. Kamen je nagjen god. 1888. u Orliću kod Knina na zemljištu zvanom Crkvina, te je već 1894. bio u muzeju. Ja sam ga dakle tada previdio, jer je bio drugim kamenjem sakriven *(slika 19.)*.

C. I. L. III 9917 po čitanju F. Bulića, koji je previdio 4. redak, što nije čudo, kad se uzme, da je kamen loše očuvan i na sadašnjem mjestu loše osvijetljen. Možda će se pri naknadnom sravnjivanju naći pri početku drugog retka još nekoji ostatci slova; na otisku nijesam mogao ništa pri-

Slika 19.

mjetiti. Da je ovdje još nešto stajalo, dâ se naslućivati iz početaka 3. i 4. retka: poslije razmaka dolazi skraćeno od 3 slova sastojeće se gentilno ime kao *Ulp(ius), Ael(ius), Aur(elius). D(is) [M(anibus)...]. Heladio, diem functo an[norum...], Septimia Exuperia dulcis[simo co]niugi et sibi viva posuit.* Sarkofag je dakle bio udešen za dva mrtvaca.

Gjeverske.

16. Ulomak sa desne strane neke ploče od vapnenca, 0·235 visok, 0·095 širok, 0·16 *m* debeo, obragjen kao gragjevni kamen. Kako izgleda,

Slika 20.

bili su retci zaparani. Nagjen 1896. u Gjeverskama, zapadno od Kistanje-Burnuma[1]) *(slika 20.).*

U retku 1. možda treba nadopuniti *[t]rib(uno)*; u retku 2. i 3. možda treba, oslonom na C. I. L. III 2919 (sravni 8986; Iader) čitati: *[honorato loco], libis [in funus, s]ta[tua...* Sravni k tome Mommsenovu primjedbu na ozn. mj.: Thus ita datum saepe memoratur; at non id solum, sed etiam liba rogo ut imponerentur moris fuisse ostendit Catullus carm. 59. Pauly,

[1]) Gjeverske poznate su kao nalazište po republikanskom i carskom novcu, sravni „Bullettino Dalmato", I., str. 126.; spljetski muzej posjeduje i jedan raonik sa tog nalazišta, sravni „Bullettino Dalmato", omot k br. 2., str. 2.

R. E. s. v. libum; H. Blümner, „Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern“, I., str. 86.

Skradin.

17. Ara sa jakim gornjim i podnožnim okvirom i jako izjedenom natpisnom plohom; ozgor oba ugla okrnjena. Da li možda obje postrane izbočine ne potiču od reliefa (atributa boga?), nijesam mogao doznati. Niže drugoga retka prost prostor. Nagjena je 1897. po prilici 2 *km* sjeverno od Skradina, idući Velikoj glavi, sada u posjedu gosp. Ivana Maruna u Skradinu *(slika 21.)*. Fotografiju kamena imam da zahvalim gosp. Luigju Marunu, a prepis natpisa sa toga kamena takogjer

Slika 21.

HRCELI
SACRVM

Pri početku 1. retka nema tragova kakove ligature.

Čudnovato ime boga, kojemu je ara posvećena, mogu samo time razjasniti, da se je inače vješti klesar zabunio, koji htjede isklesati HERCLI[1]), pri čemu mu je E umjesto na drugo, došlo na četvrto mjesto u riječi.

Broj natpisa i slika, koje se odnose na Herkulesa u Dalmaciji, neznatan je na obalama Jadranskog mora unatoč tome, što je u toj državi intenzivno i od vajkada obožavan bio; ali se iz rijetkih spomenika može ipak zaključiti, da je kod njegovih ovdašnjih obožavatelja o njegovom bistvu i djelovanju vladalo isto ono mnijenje, kao i kod vjernika u matici carstva.

Da su Herosa već u predrimsko doba štovali na dalmatinskim vodama, potvrgjuje ime rimskog grada Herakleje. Do sad se nije moglo ustanoviti,

[1]) O tom dativu sravni R. Peter u „Roschers mythologischer Lexikon“, s. v. Hercules, stup. 2253.

gdje bi valjalo smjestiti to mjesto, o kom govori[1]) jedino opis obala, sastavljen malo prije Aleksandra Velikog, koji se opis pripisuje Skylaxu. Poznajemo dosta komada novaca ovog mjesta sa likom golobradog Heraklesa[2]). Kako nas je R. pl. Schneider upozorio[3]), Heraklejski novac osobito se često nagje na Hvaru (Pharia). Možda Brattia-Brač može zahtijevati to pravo, da je posjedovao rečeni grad, pošto se ovdje, kako možemo iz kašnjeg razlaganja uvidjeti, bar iz rimskog doba održali tragovi živahnijeg obožavanja Heraklesa.

Da Herakleju valja tražiti u okolici poluotoka, što leži megju ušćem Krke i zatonom spljetskim, ušćem Cetine i ostrva Maslinice, sjeverno od Visa, Lošinja, Korčule i Mljeta, proizlazi već iz sjeverno-južnoga slaza rečenih tačaka u Pseudo-Skylax C. 22 i 23: Μετὰ δὲ Λιβυρνούς εἰσιν Ἰλλυριοὶ ἔθνος, καὶ παροικοῦσιν οἱ Ἰλλυριοὶ παρὰ θάλατταν μέχρι Χαονίας τῆς κατὰ Κέρκυραν τὴν Ἀλκινόου νῆσον. Καὶ πόλις ἐστὶν Ἑλληνὶς ἐνταῦθα, ᾗ ὄνομα Ἡράκλεια, καὶ λιμήν. Εἰσὶ δὲ καὶ οἱ λωτοφάγοι καλούμενοι βάρβαροι οἵδε· Ἱεραστάμναι, Βουλινοὶ (Ὕλλινοί). Βουλινῶν ὁμοτέρμονες Ὕλλοι. Οὗτοι δέ φασιν Ὕλλον τὸν Ἡρακλέους αὐτοὺς κατοικίσαι· εἰσὶ δὲ βάρβαροι. Κατοικοῦσι δὲ χερρόνησον ὀλίγῳ ἐλάσσω τῆς Πελοποννήσου. Ἀπὸ δὲ χερρονήσου παραστόνιον ὄρον· ταύτην παροικοῦσι Βουλινοί. Βουλινοὶ δ' εἰσὶν ἔθνος Ἰλλυρικόν. Παράπλους δ' ἐστὶ τῆς Βουλινῶν χώρας ἡμέρας μακρᾶς ἐπὶ Νέστον ποταμόν. Ἀπὸ δὲ Νέστου πλοῦς ἐστὶ κολπώδης. Καλεῖται δὲ Μανιὸς ἅπας οὗτος ὁ κόλπος. Παράπλους δὲ ἐστιν ἡμέρας μιᾶς. Εἰσὶ δὲ ἐν τούτῳ τῷ κόλπῳ νῆσοι, Προτερὰς, Κρατειαὶ, Ὀλύντα. Αὗται δὲ ἀπ' ἀλλήλων ἀπέχουσι στάδια β', ᾗ ὀλίγῳ πλέον, κατὰ Φάρον καὶ Ἴσσαν. Ἐνταῦθα γάρ ἐστι νέος Φάρος, νῆσος Ἑλληνὶς, καὶ Ἴσσα νῆσος, καὶ πόλεις Ἑλληνίδες αὗται. Πρὶν ἐπὶ τὸν Νάρωνα ποταμὸν παραπλεῦσαι πολλὴ χώρα ἀνήκει σφόδρα εἰς θάλασσαν καὶ νῆσος τῆς παραλίας χώρας ἐγγὺς, ᾗ ὄνομα Μελίτη, καὶ ἑτέρα νῆσος ἐγγύς ταύτης, ᾗ ὄνομα Κέρκυρα ἡ μέλαινα[4]).

Kad bi uzeli, da je Herakleja ležala na Braču, razumljivo bi postalo što je u izvješću ispušteno to najveće i prirodninama vrlo bogato ostrvo: umjesto ostrva imenovana je grčka varoš, koja je reprezentovala ostrvo[5]).

Na kopno, a sporadično i na unutrašnje kopno dalmatinsko došlo je obožavanje Herkulesa zajedno s rimskom vladavinom.

---

[1]) C. Müller, „Geographi Graeci minores", I., str. 28., c. 22.

[2]) Sravni Imhoof-Blumer, „Numismatische Zeitschrift", XVI. (1884.), str. 246.; Ljubić, „Archiv für österreichische Geschichtsquellen", XI., str. 135.; J. pl. Schlosser, „Beschreibung der altgriechischen Münzen" I., str. 67. i dalje; I. W. Kubitschek, „Bullettino Dalmato", 1897., str. 168. i dalje; A. Bauer, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XVII., str. 130., primj. 2. i t. d.; J. Brunšmid, „Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens", str. VIII. i dalje i 54. i dalje.

[3]) „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IX., str. 56.

[4]) Sravni uz ovo mjesto W. Tomaschek, Pauly-Wissowa R. E. s. v. Bulini.

[5]) Sravni C. Müller, „Geographi Graeci minores", I., str. 29.: Ceterum post v. Κρατειαὶ exidisse videtur Βραττία (h. Brazza), quae quum inter insulas Pharo et Lissae obiacentes sit longe maxima, Scylax eam non neglexerit, scriba vero facile omiserit, praecedente Κρατειαὶ nomine simillimo.

Tog boga su ovdje štovali:

1. U Iaderu u društvu sa Merkurom kao zaštitnika posjeda[1]), sravni relijef u pučkoj bašči u Zadru, prikazan ovdje u *slici 22.* po fotografiji gosp. dr. L. Jelića. Schneider nam je već donio u „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IX., str. 50. i dalje opis njegov: „Hercules i Merkur stojeći upravo pod dvjema arkadama, čiji se arhivolti oslanjaju na glatke četverouglaste stupove sa kapitelima u spodobi lista. Herkules lijevo pod arkadom,

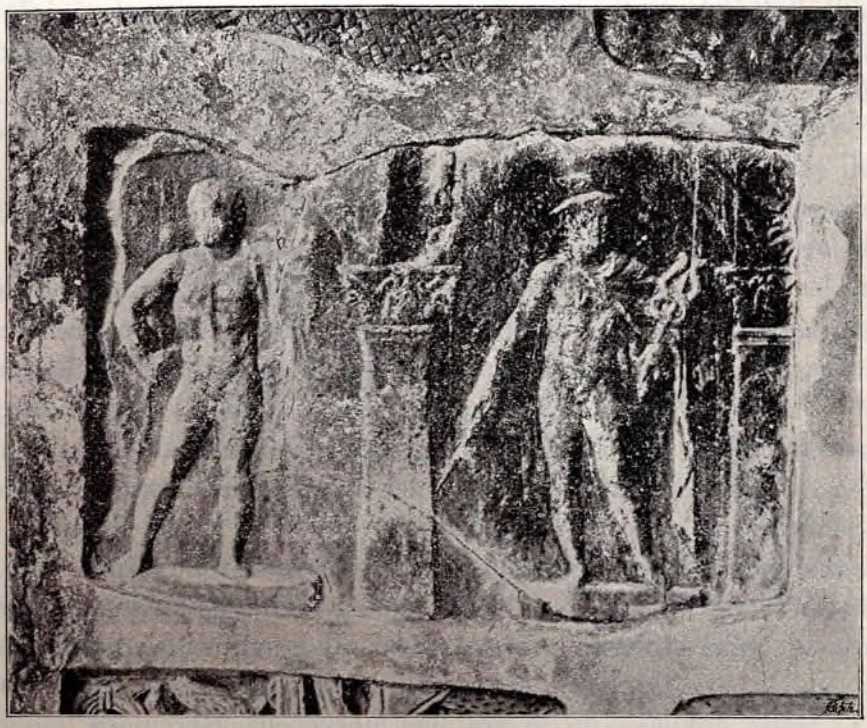

Slika 22.

golobrad, oslonjen na lijevu nogu, gol do uzdignute ljevice, preko koje visi hlamis, u lijevoj drži toljagu, naslonjenu o rame, a u desnici, približenoj bokovima, luk. Merkur u arkadi s desna, oslonio se na desnu nogu; duga mu hlamis skopčana na desnom ramenu, sa petasom na glavi, drži kerykeion u lijevoj, a štap u spuštenoj desnoj ruci."

Merkur sa kerykeionom i štapom dokazan je u Dalmaciji još dva puta: u Sopotnici kod Goražde i u Dônjem Uncu, sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 245. i dalje.

2. U Saloni u trostrukom svojstvu.

---

[1]) Sravni Peter, na ozn. mj. stup. 2961.

a) Kao Hercules Musarum[1]) imao je statuu na ulazu u pozorište. To se, po mome mnijenju može izvesti iz mjesta, sa kojeg potiče natpis C. I. L. III 1940: *H]erculi [... S]ex. Aquilli[us ... f ... (tribu)] Severus (centurio) coh. V [...] donis donatus ab [imp. Traiano bello] Dacico, dec. Salonis et Flano[nae]. L. d. d. d.* „basis reperta a. 1850 Salonis ad ingressum theatri".

b) Kao megjašni bog[2]) ima se Hercules shvatiti u natpisu iz god. 179. posl. Kr., koji je unatoč nastojanju Mommsena, Hirschfelda i Bormanna ostao nerazjašnjen: C. I. L. III 3157 = 8663[3]): *Her(culi) Aug(usto [sac(rum)]. Val(erius) Val(ens) v[et(eranus)] ex (centurione) limite[m] pub(licum) ... aperuit ... im(peratore) Com(m)o[do II] et Mar[tio] Vero II co(n)s(ulibus) VI [kal(endas)] Ma[i(as)]* u kojem po Mommsenovu opredjeljenju „pojam Limesa" u „Westdeutsche Zeitschrift", XIII., str. 134. i dalje, limes znači megjašnji put.

c) Poznavali su Heraklesa u Saloni takogjer kao boga izvora[4]), pošto na sarkofagu u S. Caio kod Salone, koji je isklesan iz stijene, dakle nije donešen sa strane, na kojem su prestavljena tri junaštva Heraklesova, nad njime u srednjoj slici iz jednog otvora ljekovito vrelo izvire[5]).

3. Aequum ima do danas pravo, da se u pogledu Heraklesova kulta nazove Tiburom. Ovdje su u maju 1860. u Jazvinki nagjeni fragmenti neke, „svakako ranoj carskoj dobi" pripadajuće kolosalne štatue mladog Heraklesa od bijela mramora; dobro očuvana glava te štatue podsjeća po R. pl. Schneideru „na lysipiškog Apoxyomenosa"[6]). Veličina i ljepota slike pokazuju u Dalmaciji, koja je oskudijevala umjetninama te vrste, da je štatua bila kultovnom slikom nekog velikog javnog svetišta. Sa tom štatuom valja dovesti u savez onu takogjer iz Aequuma potičuću spomen-aru C. I. L. III 9749. nekog duumvira grada, iz čijeg postranog relijefa je Bulić dokučio, da je ara bila posvećena Herculesu[7]).

4. Makar i malen hram Herkulesov mora da je imalo i mjesto Almissa-Onaeum, jer je tu nagjen temelj nekog posvetnog dara C. I. L. III 1094. (Sravni p. 1499.): *Aurelius Nigrinus Herc(uli) Aug(usto) crater(am) f(ecit),* koji mora da je bio u tom hramu postavljen. Slična

---

[1]) Sravni Peter, na ozn. mj. stup. 2970. i dalje.

[2]) Sravni Peter, na ozn. mj. stup. 2958. i dalje.

[3]) Sravni takogjer Hirschfeld, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IX., str. 6. i dalje. Herkulesov relijef, što zaprema sredinu natpisa, opisuje Schneider u istom djelu, str 61.

[4]) Sravni Peter, na ozn. mj. stup. 2956. i dalje.

[5]) Schneider, na ozn. mj. str. 60.

[6]) Na ozn. mj. str. 55. i dalje. Tabla I. A. Furtwängler ubraja ga u „Roschers mythologisches Lexikon" s. v. Herakles, stup. 2167., u neku skupinu spomenika, koji su imali doduše osnovne crte peaxiteličkih oblika, ali su više naglasivali jedri, krjepki karakter Herosa.

[7]) „Bullettino Dalmato", VII., str. 38. Sravni Hirschfeld, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IX., str. 57.

utemeljenja u Rimu: C. I. L. VI 327. (iz god. 149. posl. Kr.): *Sanctissimo Herculi invicto... crateram argyrocorintham cum basi sua et hypobasi marmorea sua pecunia donum dederunt...* i u Turinu: C. I. L. V 6952[1]) *Herculi scyphos votum posuit C. Clodius C. lib. Laetus Augustalis* uče, da su takove posude spadale u običajni ukras Herkulovih svetišta. Pri tome je mogao služiti uzorom drveni pehar Herkulesov, koji je bio čuvan kao svetinja u njegovom starom hramu na „Forum borium" u Ranu, i iz kojeg je „praetor urbanus" svake godine prigodom glavne svečanosti tog boga prinosio vinsku žrtvu[2]). I na mnogobrojnim Herkulesu posvećenim spomenicima ima prikazanih bogova[3]).

5. Istočno od dinarskih planina dokazan je Herkulesov kult do sada jedino u Golubiću kod Bihaća, koje mjesto je i inače u obožavanju bogova bilo jako izvrženo stranom uplivu. Tu je po Victoru barunu Handelu god. 1881. nagjen relijef, što se sada čuva u zagrebačkom muzeju, te o kojem do sada posjedujemo jedino onaj W. Tomaschekov loš opis u „Sitzungsberichte der Wiener Akademie" 1882., str. 469.[4]).

6. Osim kopna, ko što je već napomenuto, obožavan je Herkules i na otoku Braču i to kao zaštitnik onih kamenolomâ, što ležahu „na ploči" u mjestu sv. Andrija, više sjeverne luke otoka, zvanog Splitska[5]): C. I. L. III 10107.: *Herculi Aug. sac. Val. Valerianus mil., cum insisterem ad capitella columnarum ad t(he)rmas Licin(i)an(as)* SQASEIVNF[6]) *Sirmi v(otum) l(ibens) s(olvi)*[7]). Sa tim natpisom ima se u savez dovesti ara C. I. L. III 8092: *H(erculi) A(ugusto) s(acrum). [S]al[v]ius Obultronius De[x]ter,* o kojoj se spominje kao nalazište „campus prope Škrip". Škrip i Splitska leže jedno uz drugo, pošljednje mjesto je luka prvoga[8]). Iz jakog skraćenja imena herosova u tom natpisu daje se zaključiti, da se je na onom mjestu nalazilo više Herkulesovih spomenika, možda i kakav hram.

Uzmemo li u obzir broj ovdje navedenih spomenika, možemo ustvrditi, da Herkules u Dalmaciji nije bio nikakav popularan bog, kao n. pr.

---

[1]) „Ara quadrata" je svakako podstavak te anatheme.

[2]) Peter na ozn. mj. stup. 2912.

[3]) Peter na ozn. mj. stup. 2290., 2912. i dalje, 2961.

[4]) Herkulesov lik sa Vitala kod Otočca (Arupium?), spomenut po F. J. Frasu u „Vollständige Topographie der Karlstädter Militärgrenze", str. 288. (sravni C. I. L. III 3012) jeste, kako sam u augustu 1893. konstatovao, relijef Mithrasa.

[5]) Sravni Hirschfeld, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IX., str. 20. i dalje.

[6]) Sravni uz taj nerazjašnjeni kompleks slova opaske Hirschfeldove na ozn. mj. i u C. I. L.

[7]) Osim poznatih vojničkih natpisa iz kamenoloma sedre u dolini Brohlthal na Rajni (Peter na ozn. mj. stup. 3014. i dalje; E. Ritterling, „De legione Romanorum X gemina", str. 44. i dalje); sravni takogjer natpis, nagjen kod Nice: C. I. L. V 7869: *Herculi lapidari Almanticenses p(osuerunt).*

[8]) Pauly-Wissowa R. E. s. v. Brattia.

Silvanus, Liber i Diana; megju njegovim obožavateljima ne možemo da nagjemo nikakova urogjenika; to je bio importovan bog, kojemu megju epihoričkim bogovima ni jedan ne bijaše bićem sličan. Vrijedno je spomenuti, da se megju ovom šestoricom osnivača žrtveničkih nalažahu tri vojnika[1]). Žene se na spomenicima ne imenuju[2]).

Smrdelji.

Osim one na str. 491. br. 9. navedene opeke legije IV. i dalje, te kamenog natpisa, što ćemo ga spomenuti na strani 510., dali su nam Smrdelji još tri fragmenta opeka, koji su kadri da nam dadu razjašnjenja o djelovanju vojničkome u tome mjestu.

18*a*. Ulomak od gornje strane neke žućkasto-smegje, dobro pečene opeke, svakako žmurnjaka; krupnim pijeskom pomiješana ilovača; 0·145 visok,

Slika 23.

Slika 24.

0·095 širok, a 0·037 *m* debeo. U četverouglastoj, 0·033 *m* dubokoj udubini ispupčena tabula ansata, unutar ove 0·019 *m* visoka; nevještom rukom ispučena slova. Iznad žiga dva paralelna polukružna žlijeba, koji sižu do ruba opeke. Ulomak je nagjen, kako mi gosp. Marun saopćuje, 1897. u Smrdeljima na mjestu, zvanom Grudine, kod skupa kuća, zvanog Matijević-Čavel, prilikom otkopavanja velike zgrade po kninskom starinarskom društvu *(slika 23.)* = *leg(ionis) V[...*

Tom fragmentu odgovara po materijalu, izgledu i onim slovima, što se održali, drugi jedan komad, nagjen na istome mjestu. I oblik žiga (sravni *sliku 24.*) isti je, samo je ružica ispupčenom crtom spojena sa pločom.

Različno je: debljina opeke (0·04), veličina (0·014 *m*) i oblik slova. Taj žig je druga ruka u drvo urezala, al je bila isto onako nevješta, kao i ona, što je urezala pregjašnji kalup. Oba su urezivača po svoj prilici pripadala istoj legiji; i u pošljednjem slučaju ima se jedna brojka

---

[1]) O tome, kako je osobito u kašnjoj dobi Herkules i kod negermanskih vojnika obožavan, sravni A. von Domaszewski, „Die Religion des römischen Heeres“, str. 48. i dalje.

[2]) Sravni Peter, na ozn. mj. stup. 2969.

legije nadopuniti, koja je viša od V, a manja od X. Od legija, što su do sada u Dalmaciji dokazane, nose tome prikladni broj legije VII C. p. f. i ona VIII Augusta[1]). Pošto je ova zadnja legija imala logor u samo kakovih 25 *km* od Smrdelja udaljenoj Asseriji[2]), a pošto nasuprot VII. u sjevernoj Dalmaciji nije podržavala garnizone, možemo njoj pripisati ta oba fragmenta. Jasnije mogli bismo se izraziti, da su njene u Asseriji mnogobrojno nagjene opeke tačnije objelodanjene[3]). Ona legijona[4]) opeka iz Bigeste, što se nalazi u našem muzeju (ovdje pod *slikom 25.* predočena), ima što se tiče slova veliku sličnost, ali time nije još ništa dokazano, kad se uzme u obzir velika udaljenost ovog mjesta od Smrdelja.

Iz toga, što se je u Smrdeljima našla opeka legije V[III Aug.?] ne smijemo zaključivati, da je ona ili koje njeno odjeljenje garnizovalo u Burnumu, pošto sada znamo, da su odavle i druga vojna mjesta, kao što

Slika 25.

i Andetrium[5]), bila opskrbljivana gragjevnim materijalom. Legija je mogla za Asseriju u Smrdeljima praviti opeke. Biće da je i legija XI u Burnumu nabavljala odavle svoje potrebe. Tome u prilog govori ilovasti materijal njenih opeka, kao i blizina Burnuma i Smrdelja, pa i okolnost, što je ona u Burnumu nagjena opeka IV. legije (kako njen sastav dokazuje) u Smrdeljima pravljena bila. Time možemo Smrdelje smatrati sjevero-dalmatinskim Niedom. Veličina te važne tvornice te način njenog dugog opstanka — legija VIII je po svim znakovima tek u 2. polovici 2. stoljeća u Dalmaciju došla[6]) — mora se potanje ispitati. Do sada znamo samo po Marunu, da su se tamo nalazile tri ciglane[7]). Ispitivanje će nas možda temeljitije poučiti, nije li gori na str. 508. spomenuta zgrada služila vojničkim

[1]) Leg. VIIII Hispania ne da se u Dalmaciji dokazati, sravni Mommsen C. I. L. p. 280, Hirschfeld na ist. mj. p. 1474.

[2]) „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 338. i dalje.

[3]) Glavinić, „Mittheilungen der Centralcommission", 1889., str. 277.; Bulić, „Bullettino Dalmato", XIII., str. 6; Sticotti, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XVI., str. 45. i dalje. C. I. L. III 10182_2, 13338_1.

[4]) C. I. L. III $6435 = 10181_1 = 13338_2$. Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 338.

[5]) Vidi gore str. 492.

[6]) Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 340.

[7]) Vidi gore str. 491.

svrhama, nije li ovdje možda bilo nastanjeno odjeljenje, koje je katkada bilo amo otposlato radi pravljenja opeka[1]). Od ovdašnjih fabrikata poznajemo samo žmurnjake, tegulae.

Naslage ilovače u Smrdeljima nalažahu se u isključivom posjedu vojnog erara, jer privatni žigovi, što se nalaze u Smrdeljima (br. 18*b*), gdje se nalazila i civilna naselbina (sravni br. 19), spadaju italskim tvornicama.

18*b*. Ulomak sivog, vrlo dobro pečenog krovnog žmurnjaka; ilovača pomiješana krupnim komadićima opeka; 0·135 visok, 0·07 širok, 0·031 *m* debeo. Željeznim kalupom oštro otisnuta slova C + T = *C. Tit[i Hermerotis]*, 0·016 visoka. Više žiga ostatci dvaju širokih, koncentričnih kruga ili polukruga. Nagjen na istom mjestu, gdje i br. 17. Mjesta nalazišta opeka te tvornice sakupljena su u „Glasniku", 1896., str. 193. Tom, kao i burnumskom opekom br. 11. ponovo je potkrijepljena tamo spomenuta primjedba, da su ciglane C. Tibius Homerosa i Q. Clodius Ambrosius imale isto izvozno područje.

19. Prednja ploča sarkofaga od grubozrnasta pjeskovca, nagjena u Smrdeljima; sada uzidana više vrata kapele u groblju u istom mjestu tako, da je jedan komad s lijeva prikriven susjednim kamenjem; osim toga ploča je jako zakrečena.

M
CTAE · SEVERINE
AE · DVLCISSIME
POSVT

Po prepisu gospodina Maruna. Da li je na početku 2. retka T, a ne možda nešto oštećeni I, ili da li tu možda ne stoji ligatura od T i I, pokazaće tek ispitivanje originala. Ligature od N i A te od M i A moguće su pri kraju 2. i 3. retka. Pri kraju 3. retka ili pri početku 4. ispušten je možda P.

[D(is)] M(anibus) [...]ctae (?) Severin(a)e [fili]ae dulcissim(a)e [p(ater)?] posuit.

Iz tog natpisa doznajemo, da je u Smrdeljima uz vojničku (sravni broj 17.) postojala i civilna naselbina.

Ostrvci kod Skradina.

20. Ara, 0·70 visoka, 0·44 široka, 0·30 *m* debela, nagjena prije 15 godina u Ostrvici, općine Skradin, na oranici Lebertuši Alekse Borka, sada uzidana u njegovoj kući.

---

[1]) O takvim odjeljenjima za proizvogjanje opeke sravni Domaszewski, „Die Religion des römischen Heeres", str. 16., primj. 69.

I · O · M
IVLIVS · GE
MINVS
EXVOTOSVS
CEPTO ·

Po prepisu g. Maruna.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Iulius Geminus ex voto suscepto.

Budak kod Stankovaca.

21. Ploča, 0·80 visoka a 0·45 *m* široka; nad natpisom poprsje nekog preminulog, golobradog mladog čovjeka. Nagjena u augustu 1895. po župniku J. Samcu u nekom starom zidu kod crkve sv. Katarine u selu Budaku kod Stankovaca (istočno od Starigrada), kamo je kamen za gragjevinu dospio.

Q · P V B L I C I V S
ET · T · PRIMVLA
AVGVSTIONI · DE
LICATO · SVO · DIS ·
MANIBVS

Po jednoj bilješci gosp. Maruna, prije objelodanjenoj po P. Bačiću u „Starohrvatskoj Prosvjeti“, I., str. 262.

Q. Publicius et [F]l(avia) Primula Augustioni delicato suo. Dis Manibus.

Cognomen *Augustio* dolazi i u C. I. L. III 8545. *Dis Manibus* imaju na kraju natpisa takogjer C. I. L. XII 82, 88, 319, 439 i t. d.

Municipium Magnum.

22. Ulomak neke ploče od vapnenca, unaokolo okrnjen; 0·155 visok, 0·15 širok a 0·10 *m* debeo. Nagjen 1889. na Kadijinoj glavici, izvisini, koja je spadala Municipium Magnum-u *(slika 26.)*.

Slika 26.

C. I. L. III 9800 po „Bullettino Dalmato“, XII., str. 116., br. 103. sa pogrješkama u oba retka; ja ga 1894. (sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 217., br. 83.) nijesam našao.

Redak 1.: *[Iucu]ndu[s], [Secu]ndu[s]* ili slično.

Redak 2.: možda *sti[p(endiorum)]*...

23. Ulomak neke ploče od vapnenca, unaokolo okrnjen, 0·143 visok, 0·17 širok a 0·071 *m* debeo. Nagjen skupa sa br. 22., ali ne pripadaju jedan drugome *(slika 27.)*.

Slika 27.

24. Škrinja za pepeo od muljevine, lijevo okrnjena; 0·42 visoka, 0·50 široka, 0·32 *m* duboka. Natpisno polje podijeljeno je ukrštenim šipkama na četiri polja; u gornjim su bili natpisi, lijevo dônje polje ukrašeno je nekim stablom, a desno dônje polje stablom ili posudom (?). Nagjen je na izvisini Baljina glavica na polju zvanom Žerovičina lastva, spadajućoj Municipium Magnum-u; sada u posjedu Joke Mešine u Muljanoviću[1]).

MAR	RVITALISSIBI CICONIVGISVÆ
Stablo (?)	Stablo. Posuda (?)

Taj prepis gosp. Maruna razilazi se od onog u C. I. L. III 9798*a* po njemu samom i po Luki Mikeliću uslijedivšeg čitanja dodatkom lijevih polja; osim toga on je prije čitao u 2. retku: ETCONIVGISVN.

Moguće, da natpis treba ovako nadopuniti: *[D(is) M(anibus)]. M. A[u]r(elius) Vitalis sibi [f(ecit) et Aur(eliae)?...]ci coniugi suae.*

B. Predmeti od tuča.

1. Statueta Minerve, 0·139 *m* visoka; šuplje ljevena, ispunjena olovom; poslije lijevanja pomnjivo dotjerana. Crna patina. Dobro očuvana; samo od zada ispao je jedan četverouglast komad, a uz legja ima pukotina. To oštećenje nastalo je, kada je neka barbarska ruka otrgla statuetu od podnožne pločice. Osim toga je nos udarcem unakažen. Nagjena 1891. sjeverno od basilike u Biskupiji na oranici porodice Popovića prosto u zemlji. Božica stoji svečano i mirno na desnoj nozi, dok je lijevu nogu u koljenu lako zavinula, te ju postrance drži. Desna joj ruka u laktu

[1]) Zagrebački „Vjestnik", XII., str. 140., primj. 1. = XIII, str. 30.

uzdignuta i nešto opružena. Iz tog položaja ruke, te okomite rupe na dlanu može se zaključiti, da je držala ruku na koplju, koje je bilo na tle uprto. Lijeva nadlaktica priljubljena je uz tijelo, podlaktica je najprije postrance upravljena, a zatim, po prilici u sredini, naprijed prelomljena. Tako nenaravno zavinuta ruka, loša izrada njena te izbrušenje nutarnje strane podlaktice dokazuju, da je tu bio pričvršćen štit. Odjeća sastoji od dugog, jako naboranog jonskog hitona s rukavima sa, kako se na desnoj

Slika 28.

strani raspoznati može, prevjesom, koji nisko siže, zatim od ogrtača, koji se je u lijepim naborima na prsima, lijevoj ruci i legjima priljubio uz tijelo, te je na ramenu skopčan okruglo-pločastom agrafom. Neka tkanina u obje haljinke čini, te se oblik desne grudi i lijevog koljena ispod odjeće dobro raspoznaju. Štit (aegis), koji počiva na lijevom ramenu, nije jasno izražen, jedino se raspoznaje glava meduze. Obuća se ne da raspoznati, pošto ispod hitona samo nožni prsti proviruju. Glava joj je pokrivena rimskim šljemom, koji ima visoku, dugu, dvostruko uperjaničenu „cristu“

te branu na zatiljku i u obliku diadema izvedenu začelnicu, ukrašenu urezanim tačkama. Ispod šljema pomalja se kosa samo na dva mjesta. Sprijeda čini kosa valovit vijenac oko čela, a od zada ispod „criste“ visi preko pleća zavezana pletenica, kojoj su partije naznačene urezanim crtama. Kako naslućujem, oči su bile od srebra.

Statueta je bila prikaljena uz podnožnu pločicu *(slika 28.)*.

2. Statueta nekog genija, sada 0·145 visoka; puni lijev. Crna patina je većim dijelom nerazložno skinuta. Desna ruka, počevši od bicepsa, a desna

Slika 29 *a*.

Slika 29 *b*.

noga od gležnja manjka. Nagjena je u Otonu na rimskom groblju na „Tomićevoj ogradi“[1]). Dospjela je u muzej god. 1894. kao poklon kninskog trgovca Ivana Matkovića *(slika 29. a)*.

Posve gol mladić stojeći mirno (podbočen o desnu nogu), drži u lijevoj spuštenoj ruci o rame naslonjen rog sa plodovima (grožgjem i češerikom od pinije) i visećim lišćem. Desna se ruka nije nigdje doticala tijela, podlaktica je valjda po analogiji sličnih likova bila naprijed ispružena, a ruka je po svoj prilici držala zdjelicu. Meka, valovita kosa je u sredini razdijeljena a po stranama natrag začešljana te od zada u čvor zavezana *(slika 29.b)*. Osim toga ovita je jedna pletenica oko glave, a s prijeda je pletenica zakićena nekim cvijetom, iz kojeg se spustio na

[1]) Sravni o novijim nalazima u tome mjestu „Starohrvatska Prosvjeta“, IV., str. 55.

svaku stranu po jedan plod. Otrag nad zadnjicom širok, ravan držak, a u ovome s lijeva i s desna po dvije plitke udubine.

U te statuete nijesu modeliranje i lijevanje onako pomnjivo obavljeni kao u one prve; i ova je štatueta bila prikaljena za podnožnu pločicu.

C. Zemljane svjetiljke.

U ovome radu slijedio sam u klasificaciji i terminologiji svjetiljki izvrsna ispitivanja O. Fischbacha, „Rimske svjetiljke iz Poetovia u posjedu štajerskog zemaljskog muzeja Joanneuma“ (separatni otisak iz „Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark“, XLIV. sveska), te upućujem, da se uklonim dugačkim opisima oblika, na tipove, što ih je on postavio. Žaliti se mora, što su nalazači kninskih svjetiljki iste nespretno čistili.

I. Svjetiljke sa tvrtkom.

1. Fischbach, str. 14. i dalje, tab. I., tipus *A* sa dva glatka ispupčena ukrasa. U sredini tanjura velika rupa (lijevak), u žlijebu za ulje jedna jamica za umetanje fitilja. Na dnu, opkoljenom dvama nejednako širokim krugovima, vrlo izlizan natpis, koji je po svim znakovima glasio:

CRESCE
S

0·109 duga, 0·079 široka a 0·038 *m* visoka. Začagjena. Fischbach, str. 19., br. 31., 32. Nagjena 1892. skupa sa br. 5., 6., 9. u nekom kosturnom grobu na zemljištu Dragutina Tomića prigodom kopanja neke krečane. U grobu se takogjer nalažahu 4 komada novca: 1 osrednji (revers posve izlizan) Marc Aurela, 1 corcyrnički mjedeni novac Iulije Domne: „Catalogue of Greek coins“, 670. i dva posve izlizana, po svim znakovima drugom stoljeću pripadajuća osrednja komada[1]).

2. U svem kao br. 1., samo manja rupa za lijevanje te u žlijebu za ulje, koji je podjednako vrlo širok, jedna veća i jedna manja rupa za umetanje fitilja. Natpis

FORTIS

ponešto okrnjen. 0·102 duga, 0·069 široka, 0·036 *m* visoka. Visina slova 0·007 *m*. Na kljunu tragovi duge uporabe. Nagjena u blizini Skradina, došla je u posjed muzeja iz ostavštine Policarpa Marcattia iz Skradina. Fischbach, str. 20., br. 52.—85., 95.—102.

---

[1]) Istom prilikom, po P. L. Marunu, otvoreni su na zemljištu Vice Montija — 250 *m* od rečenog nalazišta udaljeno — rimski grobovi, koji su sadržavali staklenih posuda i novca. Megju ovim se, po Marunu, nalazaše dobro očuvan osrednji novac (Mittelerz) cara Claudiusa, Cohen 79.

3. Tip *C* sa dva glatka ispupčena ukrasa. U sredini tanjura malena rupa za punjenje; dvije velike rupe za umetanje fitilja, jedna u žlijebu za ulje a druga u tanjuru. Dno opkoljeno sa dva nejednako široka okruga, a unutar ovih marka

FORTIS

sa vijencem ispod natpisa. 0·11 duga, 0·076 široka, 0·035 *m* visoka. Visina slova 0·0085 *m*. Ponešto začagjena. Nagjena u Kievu (općine Vrlika) na zemljištu Radića u nekom kosturnom grobu skupa sa br. 10., 48., 49. Fischbach, str. 20., br. 86.—89. Sravni „Bullettino Dalmato", XII., str. 182., br. 466.

4. Od br. 3. samo time različna, što posjeduje 3 ispupčena ukrasa, te što su rupe za umetanje fitilja posve malene. Natpis

FORTIS

vrlo je oštro izražen. 0·104 duga, 0·068 široka, 0·034 *m* visoka. Visina slova 0·006 *m*. Nagjena u Bribiru (općine Skradin) u nekoj ruševini.

5. Tip *A* sa tri glatka ispupčena ukrasa, osrednje velikom rupom za ulijevanje u sredini, a sa dvije sublizu postavljene rupe za umetanje fitilja u žlijebu za ulje. Na fragmentovanom, trima okruzima opkoljenom dnu:

LVCIV
F

Luciu[s] f(ecit). Sravni C. I. L. III 6008_{36}. 0·103 duga, 0·072 široka, 0·031 *m* visoka. Visina slova 0·008 *m*. O nalazištu vidi pod br. 1.

6. Tip *A* sa dva glatka ispupčena ukrasa i jednom rupom za umetanje fitilja u žlijebu za ulje. Na dnu unutar dvaju nejednako širokih krugova žig

NERI

0·109 duga, 0·073 široka a 0·037 *m* visoka. Visina slova 0·008 *m*. O nalazištu vidi pod br. 1. Sravni Fischbach, str. 24., br. 130.

7. Kao br. 6., samo što ova svjetiljka ima tri ispupčena ukrasa i jednu ekscentričnu rupu za ulijevanje. Prednja čest kljuna odlomljena. 0·066 duga a 0·031 *m* visoka. Visina slova 0·007 *m*. Nagjena dne 22. aprila 1897. u Burnumu prosto u zemlji.

8. Tip *A* sa 2 glatka ispupčena ukrasa i jednom ponešto ekscentričnom rupom za ulijevanje i jednom rupom za umetanje fitilja u žlijebu za ulje. Na dnu unutar dvaju okruga natpis

OCTAVI

0·104 duga, 0·073 široka a 0·033 *m* visoka. Nejednako visoka slova, najveća visina 0·007 *m*. Ušljed nekog modernog eksperimenta posve promočena uljem i počagjena. Nagjena 8. aprila 1897. u Balinoj glavici (Municipium Magnum). Sravni Fischbach, str. 24., br. 132., 133.

9. Tip *A* sa dva posve glatka ispupčena ukrasa, ponešto ekscentričkom rupom za ulijevanje i jednom rupom za umetanje fitilja u žlijebu za ulje. Na dnu unutar dvaju okruga natpis

VIBIANI

0·103 duga, 0·07 široka a 0·033 *m* visoka. Visina slova 0·008 *m*. O nalazištu vidi br. 1.

Sravni C. I. L. III 3215_{17}.

Toj svjetiljci sa tvrtkom ima se poradi oblika priključiti (sravni Fischbach, str. 17., 27., br. 219.—231.) ova svjetiljka bez znaka:

10. Tip *A* sa tri po sredini užljebljena ispupčena ukrasa, s malom, ponešto ekscentričnom rupom za ulijevanje i jednom rupom za umetanje fitilja u žlijebu za ulje. Dno je opkoljeno dvama nejednako širokim krugovima. 0·018 duga, 0·075 široka a 0·031 *m* visoka. O nalazištu sravni pod br. 3.

II. Relijefne svjetiljke.

a) Relijef na tanjuru.

11. Fischbach, str. 28. i dalje, tab. I., tip *E*. Na tanjuru, opkoljenom sa dva prstena, lav u skoku na lijevo; pod njim rupa za ulijevanje. U

Slika 30.

kljunu rupa za umetanje fitilja samo naznačena. Jako isparano dno opkoljeno je udubljenim okrugom. Crveno-tamno-smeđa pokost. 0·089 duga, 0·064 široka a 0·028 *m* visoka. *(Slika 30.)*

Nađena u novembru 1896. skupa sa onima br. 12.—21., 23.—47. i sa niže naznačenih 36 kom. novca od mjedi u grobovima sa paljevinom na sjevernoj strani gradine Ostrvice (općine Skradin), pred vratima štale braće Mandića.

Broj	Car ili vojvoda	Cohen (I. izdanje)	Broj	Car ili vojvoda	Cohen (I. izdanje)
1.—4.	Augustus	272.	18.	Caligula	27.
5.	Augustus	282.	19.	Claudius	72.
6., 7.	Augustus	461.	20.—22.	Claudius	73.
8.	Augustus (?)	Sasma izlizan.	23.	Claudius	79.
9., 10.	Agrippa	3.	24.	Claudius	Izlizan.
11.	Tiberius	30.	25.	Nero	246.
12.	Tiberius	32.	26.	Nero	Izlizan.
13.	Tiberius	33.	27.	Galba	142.
14.	Tiberius (?)	34. (?)	28., 29.	Vespasian	309.
15.	Germanicus	4.	30.—36.	Sasma izlizan, ali pripada svakako vremenu, naznačenom predstojećim novcima.	
16.	Germanicus	6.			
17.	Germanicus	Sasma izlizan.			

Fischbach, str. 31., br. 266.—269., tab. IV. Sravni „Bullettino Dalmato“, XII., str. 12., br. 458.; XIII., str. 20., br. 487., str. 168., br. 515.;

Slika 31.

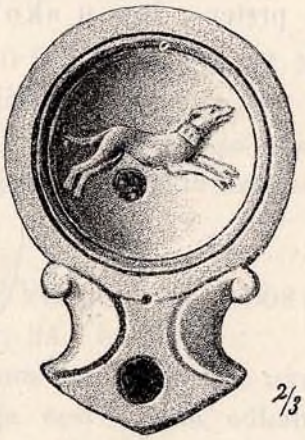

Slika 32.

XX., str. 22., br. 617., str. 39., br. 622. A. Kissa, „Die antiken Thonlampen im Museum Wallraf-Richartz in Köln“ u „Jahrbuch des Vereines von Alterthumsfreunden im Rheinlande“, 1892., str. 39., br. 16. F. Kenner, „Die antiken Thonlampen des k. k. Münz- und Antikencabinetes und der k. k. Ambrasersammlung“, „Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen“, XX., str. 52. i dalje, br. 140., 141.

12. Tip *E.* Na tanjuru, opkoljenom trima prstenima, jedan megjed kako trči na desno; ispod njega rupa za ulijevanje. U kljunu, koji je sprijeda

okrnjen, rupa za umetanje fitilja. Dno je uokvireno uparanim okrugom. Smegja pokost. 0·079 široka, a 0·028 *m* visoka. *(Slika 31.)* O nalazištu vidi pod br. 11. Sravni Fischbach, str. 31., br. 277., 271., tab. IV. Kenner na ozn. mj. str. 54., br. 152., tab. II., sl. 2.

13. Tip *D.* Na tanjuru, opkoljenom jednim prstenom, hrt u skoku na lijevo sa udubljenim ovratnikom. Pod njim rupa za ulijevanje. U vanjskom rubu tanjura malena rupa za umetanje fitilja. Dno je opkoljeno uparanim okrugom. Crveno-smegja pokost. 0·084 duga, 0·060 široka, a 0·029 *m* visoka. *(Slika 32.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

Slika 33.

Slika 34.

Fischbach, str. 32., br. 279., sl. V. Druga prikazivanja pasa spomenuta su u „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IV., str. 77., br. 5. (Ossero.) „Bullettino Dalmato", X., str. 191., br. 424., Kenner, str. 55., br. 154.

14. Tip *D.* Na jako izlizanom tanjuru stojeća koza, kako brsti krošnju nekog drveta. Stablu na desno ozdol rupa za ulijevanje. Bez rupe za umetanje fitilja. Ostrugano dno je opkoljeno udubljenim okrugom. Tragovi tamno-smegje pokosti. 0·085 duga, 0·061 široka, a 0·027 *m* visoka. *(Slika 33.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

Slika je naša izrezak ovećeg prikaza, što ga je donio Kenner, na tab. II., sl. 4., a opisao na str. 49., br. 118. Radi sravnjenja donosim tu sliku ovdje pod *slikom 34.*

Vjerno opetovanje tog ljepušnog prizora pruža Fischach, str. 32., br. 276.—278., tab. IV., u toliko, što je donešen i pas, koji leži ispod koze. Tako se naime ima tumačiti onaj „na tlima megju kozom i džbunom

ležeći predmet". Očevidno je, da su sve tri svjetiljke pravljene u istoj tvornici.

15. Tip *D.* Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokima okruzima nalazi se na desno ležeći zec; ispod njega rupa za ulijevanje. Rupa za umetanje fitilja nalazi se u kljunu. Dno je jako ostrugano te opkoljeno okrugom. Crveno-smeđe pokošćeno. Sprijeda jako oštećena. 0·080 duga, 0·058 široka, a 0·025 *m* visoka. *(Slika 35.)* O nalazištu vidi pod br. 11. Sravni Fischbach, str. 32., br. 272., tab. IV.

16. Odgovara, koliko se pri jakom oštećenju kljuna može raspoznati, broju 15. potpuno. Samo je zec ponešto drukčije prikazan. Tamno-smeđe pokošćena. 0·060 široka, a 0·025 *m* visoka. *(Slika 36.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

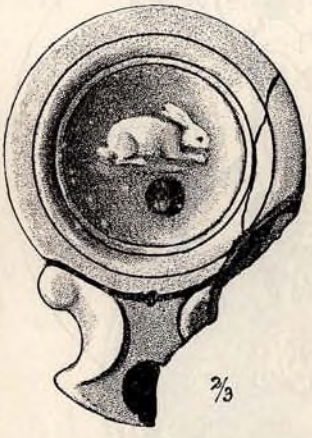

Slika 35.

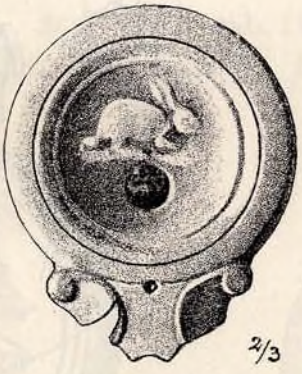

Slika 36.

Slika 37.

17. Tip *D.* Na tanjuru, opkoljenom jako zaparanim okrugom, na desno ležeći zec, koji zoblje grozd. Vrlo ispupčena crta tla. Djelomično u njoj nalazi se rupa za ulijevanje. U kljunu rupa za umetanje. Izlizano dno opkoljeno je uparanim okrugom. Tragovi tamno-crveno-smeđe pokosti. 0·084 duga, 0·062 široka, a 0·025 *m* visoka. *(Slika 37.)* O nalazištu vidi pod br. 11. Sravni „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", III., str. 173., br. 8., (Sisak). „Vjesnik hrvatskoga arkeologičkoga društva", IV., str. 72., br. 14., tab. IV., sl. 39., (Buccari), sa novcem Faustina sen. Cohen 142., Kenner, str. 57., br. 164.

Čudnovata gozba zečeva — on i kunić nikad ne zoblju grožđe već glogju jedino koru loze — nađje se i na relijefima sarkofaga. Sravni C. Robert u M. Ihm-a, „Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift für Geschichte und Kunst", 1896., stup. 130. i dalje.

18. Tanjur neke svjetiljke, koja je pod sigurno sa br. 17. proizašla iz istog modela. Rupa za ulijevanje ovdje je ponešto odaljena od crte dna,

a rupa za umetanje fitilja manja je nego u br. 17., opet jedan dokaz (sravni Fischbach, str. 16), da su te rupe kao i rupe za fitilj u gotovu svjetiljku ubušivane. Crveno iznutra i s vana pokošćena. O nalazištu vidi pod br. 11.

19. Ulomak tanjura od svjetiljke; na njemu stojeći krilati lav; desnu prednju šapu na način Markovog lava postavio na neki nerazgovijetan predmet, sličan glavi nekakove životinje. Pod njegovim trbuhom nalazi se rupa za ulijevanje. Tamno-crvena pokost iznutra i izvana. *(Slika 38.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

Sravni „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IV., str. 78., br. 20. (Ossero.)

Slika 38.

Slika 39.

20. Tip *E.* Na pladnju, opkoljenom prstenom, stojeći oroz, okrenut na desno, uzdignute lijeve noge. Nad njim malena rupa za ulijevanje. Vrlo malena rupa za umetanje fitilja nalazi se u prstenu. Ostrugano dno zaokruženo je parotinom. Tragovi crvene pokosti iznutra i izvana. 0·083 duga, 0·056 široka, a 0·025 *m* visoka. *(Slika 39.)* O nalazištu vidi pod br. 11. Sravni „Archaeologisch-epigrapische Mittheilungen", IV., str. 78., br. 18. (Ossero) i „Vjesnik", IV. str. 72., br. 15. (Buccari).

21. Tip *D.* Tanjur, slika na tanjuru i dno kao u br. 18. Rupa za ulijevanje nalazi se pred prsima pijetlovim; vrlo uska rupa za umetanje fitilja nalazi se u kljunu; rupa za fitilj vrlo velika. Jako izlizana. 0·098 duga, 0·071 široka, a 0·033 *m* visoka. O nalazištu vidi pod br. 11.

22. Tip *D.* Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokim prstenima, nalazi se stojeći oroz, okrenut na desno, sa podignutom lijevom nogom (kao u br. 20. i 21.). Preko puta mu stoji uspravan, lijevo se naginjući palmin list. Ispod repa rupa za ulijevanje. Rupe za umetanje fitilja nema. Na dnu, zaokruženom uparanim okrugom pet okruga od tačaka,

postavljenih u obliku krsta. Tamno-crvena pokost. 0·107 duga, 0·076 široka, a 0·030 *m* visoka. *(Slika 40.)*

Sravni „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, XVI., str. 39. (Krk.)

23. Slaže se sa br. 22.; ali, kako omjere pokazuju, nije proizašla iz istog kalupa. U kljunu dugoljasta, vrlo uska rupa za umetanje fitilja. Dno kano da je bilo bez ornamenta. Tragovi smegje pokosti. Začagjena. Vrlo izlizana. 0·014 duga, 0·072 široka, a 0·028 *m* visoka. O nalazištu vidi br. 11.

24. Tip *D.* Na pladnju, opkoljenom jako udubljenim okrugom, morski rak. Niže njega rupa za ulijevanje, u kljunu rupa za umetanje fitilja. Na

Slika 40.

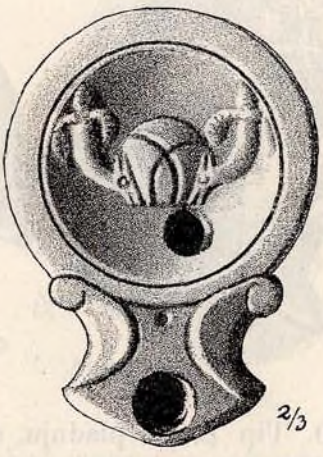

Slika 41.

dnu, uokvirenom vrlo udubljenim okrugom, ispupčen znak u obliku C (polumjesec?). Crveno pokošćena. Rupa za fitilj začagjena. 0·084 duga, 0·061 široka, a 0·027 *m* visoka. *(Slika 41.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

Sravni Kenner, str. 61., br. 190.

25. Tip *D.* Na tanjuru, zaokruženom udubljenim okrugom, dječak, trčeći vrlo hitro k desnoj strani, samo oko pasa opasan pregačom, a na glavi ima kapu (sa jasno izraženim šiljkom, Pilos)[1]), ogledava se unatrag, a na obramenici dvije košaricama slične posude.

Lijevom je prihvatio za motku, desnu je podbočio o slabinu. Megju njegovim nogama rupa za ulijevanje. Malena, dugoljasta rupa za umetanje u kljunu. Dno je opkoljeno duboko uparanim okrugom. Crveno-

[1]) Sravni R. von Schneider, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, III., str. 25.

smegje pokošćena. Kljun djelomično odlomljen. 0·062 široka a 0·022 *m* visoka. *(Slika 42.)* Fischbach, str. 35., br. 312.—316., tab. V. prepoznaje u mladiću ribara, „koji trči ili k obali, ili pak nakon sretna lova na tržište[1])." O nalazištu vidi pod br. 11.

26. Ulomak tanjura neke svjetiljke, koja je proizašla iz istog kalupa kao i br. 25. Smegje pokošćena. O nalazištu vidi pod br. 11.

27. Svjetiljka neopredjeljiva oblika. Na njenom tanjuru, opkoljenom dvjema nejednako širokim prstenima, vojnik, kako izgleda, u tijesne hlače obučen, koji na osedlanu konju na lijevo u skoku jaše, te je svu pozornost upravio na neku pogibelj u blizini. Glavu je unatrag okrenuo,

Slika 42.

Slika 43.

Slika 44.

a ispruženom ljevicom kao u obranu drži četverouglasti, jakom šipkom po sredini provigjeni štit. Ispružena desnica drži mač u bojnoj pripravnosti. Na kajišu, oko pasa skopčanom, vise korice mača. Ispod lako markirane crte tla nalazi se rupa za ulijevanje. Dno je uokvireno uparanim okrugom. Crvena pokost iznutra i izvana. Kljun jako oštećen. 0·077 široka, a 0·021 *m* visoka. *(Slika 43.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

Sravni Kenner na ozn. mj., str. 45., br. 101.

28. Ulomak tanjura neke svjetiljke neopredjeljiva oblika. Ploha zaokvirena prstenom, unutar ovoga neki prama desnoj strani klečeći goli lik, koji se obazire i obje ruke pruža, u desnici drži dvije frule, a u desnoj neki okruglasti predmet. Kapa okruglasta. Ispod lika ostatci rupe za ulijevanje. Tamno-crvena pokost iznutra i izvana. *(Slika 44.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

---

[1]) Drugi jedan lik ribara opisan je niže pod br. 47. Sravni takogjer R. von Schneider, „Album auserlesener Gegenstände der Antikensammlung des allerhöchsten Kaiserhauses", str. 13., tab. XXXVI.

Bolje očuvan eksemplar u zagrebačkom muzeju, sravni „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, III., str. 173., br. 16.

29. Ulomak tanjura neke svjetiljke neopredjeljiva oblika. Unutar prostora, zaokruženog udubljenim okrugom, čovječja tragična obrazina en face sa zatvorenim ustima, gustom punom bradom i dugim, visećim zavojcima (lijevo dva, desno jedan). Onkos je odlomljen. Niže obrazine vodoravan štap. Rupa za ulijevanje nalazi se u nekakvoj ispupčenosti, koja teče paralelno sa štapom; rupa za umetanje fitilja nalazi se u

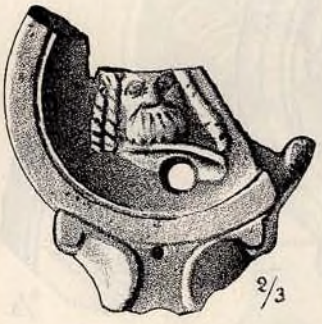

Slika 45.

Slika 46.

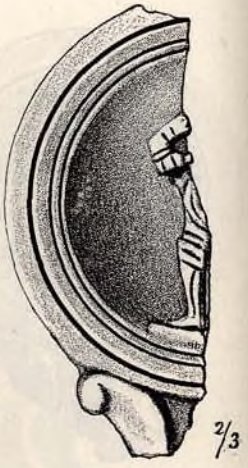

Slika 47.

kljunu. Tamno-smeđe pokošćena. O nalazištu vidi pod br. 11. Fischbach, str. 37., br. 327., tab. VI.

30. Tip *E.* Na tanjuru, uokvirenom dvjema nejednako širokim okruzima, prizor iz Satyrove drame. Dva glumca (obučena jedino u rojtaste pregače sa jasno izraženim repićem) vrlo se živahno prepiru (kako slika pokazuje). Podnožna je crta jako izražena. Među obim likovima nalazi se rupa za ulijevanje; u kljunu uska rupa za umetanje fitilja. Dno je vrlo ostrugano i zaokruženo udubljenim okrugom. Tamno-smeđa pokost. 0·110 duga, 0·072 široka, a 0·028 *m.* visoka. *(Slika 46.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

31. Ulomak tanjura neke svjetiljke neopredjeljiva oblika. Unutar prostora, zaokruženog dvama nejednako širokim prstenima ostaci nekog stojećeg lika, okrenutog na lijevo, oboružanog oklopom preko tijela, ruku i nogu; svakako lik gladijatora, koji je potego desnom u laktu savijenom rukom mač. Podnožna crta naznačena. U kljunu ostaci rupe za

umetanje fitilja. Tragovi smegje pokosti *(slika 47.)*. O nalazištu vidi br. 11. Sravni Kenner na ozn. mj. str. 46., br. 106.

32. Tip *E.* Na tanjuru, opkoljenom sa dva nejednako široka prstena, lik, obučen u dugu haljinu, sjedeći na lijevo obrnut a pred piramidom, koja stoji na stepenastom podnožju; lik je žalovito desnom rukom glavu podbočio. Iza piramide mač, strmo obrnut. Podnožne crte jasno izražene. Rupa za ulijevanje izvrćena je grubo posred kompozicije. Rupa za umetanje fitilja nalazi se u kljunu. U sredini posve ostruganog dna, opkoljenog jednim udubljenim okvirom, unutar četverouglaste udubine

Slika 48.

Slika 49.

ostatci nekog natpisa: AVA ▒▒ Crvena pokost. 0·104 dugačka, 0·073 široka, 0·029 *m* visoka *(slika 48.)*. O nalazištu vidi pod br. 11.

33. Tip *E.* Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokim prstenima, Maenada, obučena u dugu košulju (chiton) bez rukava, a sa prebačenom kozjom (?) kožom oko struka. Lik je oduševljeno zabačene glave, raspuštene kose, hrleći na lijevo. U natrag ispruženoj desnici drži nož, u ispruženoj ljevici prednju čest glatko prerezanog jareta[1]). Pred likom rupa za ulijevanje, u kljunu posve malena rupa za umetanje fitilja. Dno i kljun odlomljeni. Tragovi crvene pokosti iznutra i izvana. 0·080 *m* široka *(slika 49.)*. O nalazištu vidi br. 11. „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", III., str. 173., br. 6. (zagrebački muzej).

34. Tip *D.* Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokim prstenima, krilat Gorgoneion en face, sa dvije zmije, koje se oko lica uvijaju,

[1]) Sravni O. Keller, „Thiere des classischen Alterthums in culturgeschichtlicher Beziehung", str. 94.

ispod brade u čvor zavezuju, a glave im se povrh čela lika jedna drugoj okreću. Nad krilima jedan čvor sa dva okrajka. Pod obrazinom rupa za ulijevanje, u kljunu nalazi se rupa za umetanje fitilja. Vrlo oštećena. Crveno pokošćena iznutra i izvana *(slika 50.)*. O nalazištu vidi pod br. 11.

Fischbach, str. 337., tab. VI., sravni „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", VI., str. 78., br. 25. (Ossero), V., str. 192. (Salzburg). Jednu u god. 1830. u Saloni nagjenu zemljanu svjetiljku, ukrašenu glavom meduze, koja našoj ali nije slična, opisuje Kenner na ozn. mj. str. 39., br. 70.

35. Tip *D.* Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokim prstenima, obučeno poprsje Lune en face, njoj na protivnoj strani polumjesec.

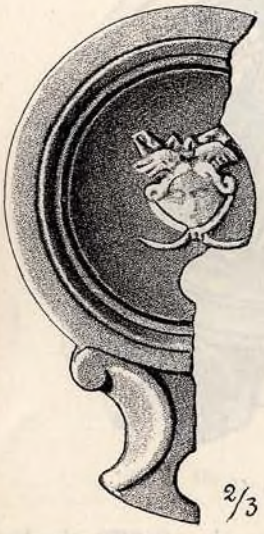

Slika 50.

Slika 51.

Slika 52.

U bujnoj, valovitoj kosi vrpca. Ispod poprsja je bez obzira na sliku izvrćena rupa za ulijevanje; u kljunu je duguljasta rupa za umetanje fitilja. Vrlo ostrugano dno opkoljeno je dubokim uparanim okrugom. Tragovi smegje pokosti. 0·083 duga, 0·058 široka a 0·027 *m* visoka *(slika 51.)*. O nalazištu vidi pod br. 11.

36. Tip *D.* Vrlo izlizana i ostrugana. Na tanjuru Eros stupajući k desnoj strani; ispruženom ljevicom drži po svoj prilici luk, a desnicu drži unatrag ispruženu kao nakon odapeća strijele. Niže desnice rupa za ulijevanje; rupa za umetanje fitilja nalazi se u rubu pladnja. Dno je opkoljeno uparanim okrugom. Pokost se ne može više raspoznati. 0·089 duga, 0·065 široka a 0·027 *m* visoka *(slika 54.)* O nalazištu vidi pod br. 11.

37. Tip *D.* Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokim prstenima, Eros na delfinu na lijevo jašeći a u ruci grančicu (?) držeći.

Ispod delfina i djelomično u njemu rupa za ulijevanje. Rupa za umetanje fitilja u kljunu; vrlo velika rupa za fitilj. Vrlo ostrugano dno zaokruženo je jednim okrugom. Crvena pokosna prevlaka. 0·105 duga, 0·075 široka, a 0·032 *m* visoka *(slika 53.)*. O nalazištu vidi pod br. 11. Sravni Kenner na ozn. mj. str. 36., br. 55.

38. Tip *E.* Tanjur, slika na tanjuru te dno kao u broju 37. Na grančici Erosovoj pogrješka oblika. Vrlo malena rupa za ulijevanje. Rupa za umetanje fitilja u tanjuru izmegju prvoga i drugoga prstena. Ostatci crveno-

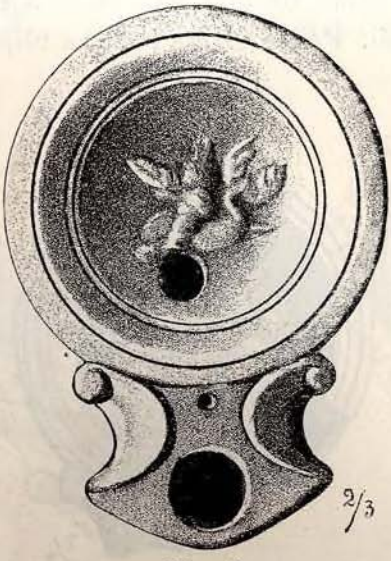

Slika 53.

Slika 54.

smegje pokosti. 0·090 duga, 0·060 široka, 0·024 *m* visoka. O nalazištu sravni pod br. 11.

39. Tip *D.* Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokim prstenima Eros, sa odugo spuštenim malim ogrtačem u spodobi šala, prebačenim preko ramena, stupajući k desnoj strani, držeći psa za rep i velikim naporom nastojeći, da ga kod sebe pridrži i natrag povuče. Ispod jasno označene podnožne crte rupa za ulijevanje. Rupa za umetanje fitilja u kljunu, velika rupa za fitilj. Dno je zaokruženo uparanim okrugom. Tragovi smegje pokosti. 0·192 duga, 0·072 široka, a 0·026 *m* visoka *(slika 52.)*. O nalazištu vidi br. 11.

40. Proizašla iz istog kalupa kao i br. 39., al se rupa za ulijevanje nalazi iznad psa, daklem opet dokaz, da je izbušena nakon dogotovljene svjetiljke (sravni gore br. 18.). Rupa za umetanje fitilja u kljunu; vrlo velika rupa za fitilj. Tamno-crvena pokost. O nalazištu vidi pod br. 11.

41. Tip *E.* Na tanjuru, opkoljenom dvama nejednako širokim prstenima, Eros na dvopregu na desno vozeći se i goneći konje dugim

bičem. Smegja pokosna prevlaka. Vrlo oštećena *(slika 55.)*. O nalazištu vidi br. 11.

42. Pripada po svim znacima tipu *E*, al se od njega razlikuje time, što su prsteni ili udubljeni okruzi, što opkoljuju relijef, smješteni na vanjskom, a ne na unutarnjem rubu tanjura; unutar tih krugova Jupiter, obučen samo u ogrtač, koji mu sa lijevog ramena visi; on stoji u profilu na lijevo okrenut pred buktećim oltarom, na kom su naznačeni gornji i dônji kvir. Gornje mu je tijelo okrenuto motriocu. U desnici, uzdignutoj povrh vatre, drži svežanj munja, a ljevicu je visoko oslonio na žezlo. Njemu na desnu orao raširenih krila, na zemlji stojeći. Povrh ovoga rupa za ulijevanje.

Slika 55.

Slika 56.

Dno je opkoljeno sa dva uparana okruga. Tragovi smegje pokosti. Vrlo oštećena. 0·072 široka, a 0·032 *m* visoka *(slika 56.)*. O nalažištu vidi br. 11.

43. Tip *E*. Ulomak tanjura. Unutar okvira, sastavljenog od dva nejednako široka prstena ostaci (megju ovima desna noga) nekog na desno se jako gibajućeg lika. Pred nogom malena rupa za ulijevanje. Umjesto rupe za umetanje fitilja nalazi se u kljunu uski otvor. Ulomak je sasma izlizan *(slika 57.)*. O nalazištu vidi br. 11.

Toj svjetiljci može se po obliku priključiti i svjetiljka, što slijedi.

44. Tip *E*. Jednim prstenom opkoljeni, vrlo dupčasti tanjur nema relijefnog ukrasa. Na desnom rubu primitivni jajoliki obruč. Rupa za ulijevanje ponešto ekscentrična. Rupa za umetanje fitilja u kljunu. Dno izbijeno. Ostaci tamno-smegje pokosti. 0·090 duga, a 0·062 *m* široka *(slika 58.)*. O nalazištu vidi br. 11.

45. Posuda za ulje neke svjetiljke tipa *D*, tanjur i kljun odbijeni. O nalazištu vidi br. 11. Kod tog fragmenta može se primijetiti, što

smo već kod br. 18.—20., 27., 28., 31., 33., 34., 45. zabilježili, da su reljefne svjetiljke, u svrhu da postanu nepromočne, ne samo spolja nego i iznutra bile provigjene nekom prevlakom[1]). To je impregnovanje slijedilo prije pečenja svjetiljke, kada je posuda za ulje već bila spojena sa poklopcem, a obavljalo se jednostavnim zamočenjem u tekućinu, koja se obično naziva pokost (Firniss). Da se je svaki dio, dakle i posudica i poklopac, posebno prevlačio pokošću, moralo bi se — što do sad nije ustanovljeno — naći pokosti i na onim mjestima, gdje se ove dvije česti svjetiljke spajaju. U ostalom se u slučaju zasebnog pokošćenja ne bi bio mogao polučiti tako čvrst i lak spoj posude i poklopca.

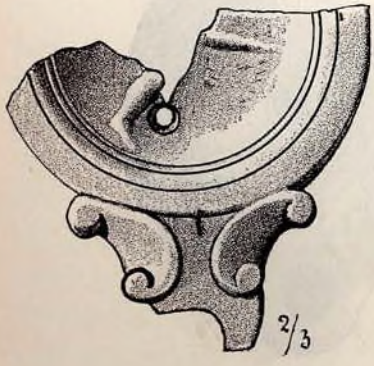

Slika 57.

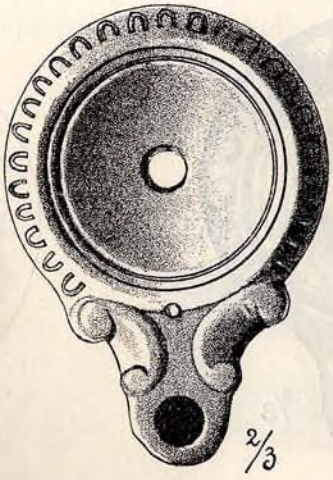

Slika 58.

Slika 59.

46. Ulomak tanjura neke svjetiljke neopredjeljivog oblika. Unutar okvira, sastojećeg od jednog jako udubljenog okruga, svakako kao ostatak oveće kompozicije, neki četveronožac, okrenut na desno, stojeći na jako istaknutoj podnožnoj crti, ispod njegova trbuha dva nekakova predmeta, koja kao da životinju podbačaju. Vučica, dojeći Romula i Rema? Desno dva prstena, zahvaćajući jedan u drugi. Crvena pokost *(slika 59.)*. O nalazištu vidi br. 11.

Poseban tip — koji bih označio sa *F* — zastupa megju reljefnim svjetiljkama br. 47.

47. Taj tip se od *D* i *E* razlikuje po tome, što je provigjen osovnom ručicom, vodoravno probušenom, smještenom na protivnoj strani kljuna,

[1]) To je Fischbach kanda previdio, koji se na strani 13. o pokosnim prevlakama ovako izrazuje: „... Da li je napokon ona tanka i sada lako saperiva pokosna prevlaka, koja se osobito često opaža na reljefnim svjetiljkama te se razlikuje od one tvrgje prevlake na svjetiljkama, koje se doista upotrebljavahu, uopće kada bila podesna da zapriječi prodiranje ulja ili je tek služila dekorativnoj svrsi, te da li unatoč te pokosti nije svjetiljka neupotrebiva bila, to je pitanje, koje se ovdje ne može potanje ispitivati."

pa i time, što se — kao kod svjetiljaka sa tvrtkom — uljevna posuda i kljun jače odbijaju. K tome još pridolazi naprama dužini svjetiljke njena veća visina i ornamentovanje izvanjskog ruba tanjura. Ovo zadnje se ali katkad nagje i u tipa *E* (sravni br. 43.).

Na tanjuru, opkoljenom prosto izragjenim prstenom, sjedi na nekoj izvisini u spodobi stijene na desno okrenut ribar, lijevu nogu je podavio, a desnu opružio, desnom rukom vadi iz vode ribu na udici. Rupa za ulijevanje posred slike; rupa za umetanje fitilja još u tanjuru. Na kljunu dva ispupčena kruga od tačaka, a prosto izragjeni jajasti štap na izvanjskom

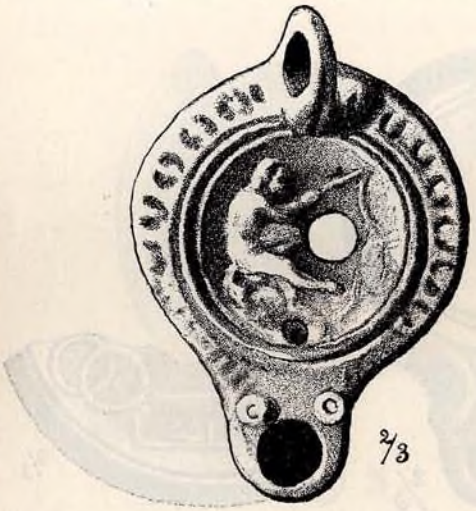

Slika 60.

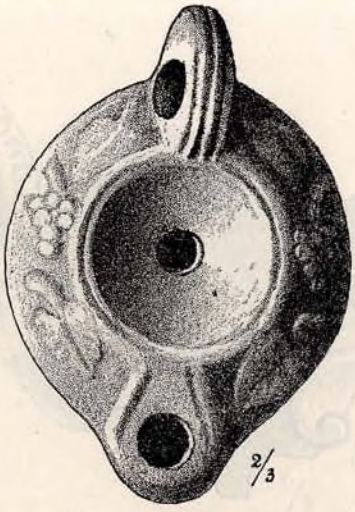

Slika 61.

rubu. Posred ručice povlači se jedan žlijeb. Na dnu okrug od ispupčenih piknji, zaokružen trima debelim prstenima. Vrlo ostrugana. Pokost se ne može raspoznati. Uljevna posuda vrlo oštećena. 0·097 (sa ručicom) duga, 0·067 široka, a 0·038 *m* visoka *(slika 60.)*. O nalazištu vidi br. 11.

Sravni O. Benndorf, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IV., str. 77., br. 10. (Ossero.)

b) Relijef na izvanjskom rubu[1]).

48. Uljevna posuda ovalna; tanjur udubljen, opkoljen jednim okrugom, u sredini s rupom za ulijevanje. Izvanjski rub širok, te na svakoj strani ukrašen sa po dva lista, a megju ovima grozd. Kljun se izvisuje nad uljevnu posudu samo neznatno, te je s obje strane po jednim žlijebom

[1]) Sravni Fischbach, str. 42.

spojen sa tanjurom. Na protivnoj strani okomi, spolja do dna sižući, vodoravnom rupom provigjeni držak, ozgor se njime povlače tri, a ozdol jedan žlijeb. Bez rupe za umetanje fitilja. Posve okruglo dno zaokvireno je uparanim okrugom. Crveno-smegja pokost. 0·096 (sa drškom) duga, 0·069 široka, a 0·034 *m* visoka *(slika 61.)*. O nalazištu vidi br. 3.

*

Pri koncu ću spomenuti još dvije svjetiljke, koje čine razred za se. Br. 49. srodan je sa br. 48., br. 50. je osamljen.

49. Uljevna posuda posve okrugla; tanjur udubljen sa horizontalnim dnom i sa rupom za ulijevanje u sredini, opkoljen sa tri prstena, koji se

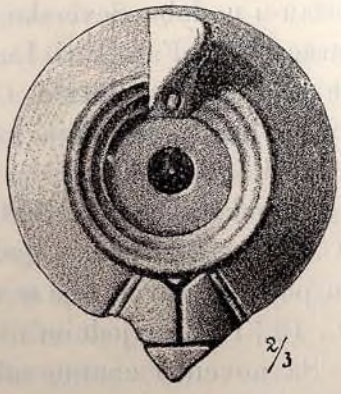

Slika 62.

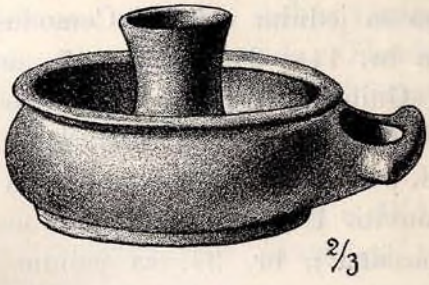

Slika 63.

što dalje k izvanjskom rubu jedan povrh drugog sve više izdižu. Spoljni rub širok bez uresa. Vrlo oštećeni kljun odijeljen je od uljevne posude s obje strane ozdol i ozgor sa dva žlijeba i nosi ozgor jedan žljeboviti ornamenat (vidi *sliku 62.)*. Na protivnoj strani držak, nagnut na desno, a drži se i unutarnjeg i izvanjskog ruba tanjura. Posve okruglo dno opkoljeno je sa dva nejednako široka prstena, u njegovoj sredini bio je po svoj prilici smješten nekakav natpis. 0·064 široka, a 0·028 *m* visoka. O nalazištu vidi br. 3.

50. Posve okrugla, ozgor otvorena uljevna posuda sa prebačenim rubom; iz posude izdiže se šupalj, u sredini ponešto stisnut valjak *(slika 63.)* Kljun je smješten na trbuhu. Posuda i valjak pravljeni su posebice na lončarskoj ploči. Začagjena. Vanjska duljina 0·085, promjer 0·069, visina posude 0·030, valjka 0·047 *m*. Nagjena kod Skradina, dospjela je ostavštinom Polikarpa Marcattia u Skradinu u muzej.

*

Od tih 50 svjetiljki nagjene su posebice br. 2., 4., 7., 8., 22., 50. Br. 1., 5., 6., nagjene su skupa, isto tako br. 3., 10., 48., 49. Od onih na jednom mjestu sakupljenih svjetiljki br. 11.—21., 23.—47., nije se na žalost moglo ustanoviti, na koliko grobova su bile porazdijeljene. Br. 1., 3., 5., 6., 9., 10., 11.—21., 23.—49., potiču iz grobova; br. 4. nagjena je u nekoj ruševini; br. 7. nagjena je prosto u zemlji. O svjetiljkama br. 2., 8[1])., 22., i 50., pobliže nalazišne okolnosti nepoznate su.

O kronologiji svjetiljki pružaju kninski komadi samo dva podatka: *a)* svjetiljka sa tvrtkom br. 1. *(Cresces?)*, br. 5. *(Lucius f.)*, br. 6. *(Neri)*, br. 9. *(Vibiani)* bijahu, sudeći po nagjenom najmlagjem novcu (vidi pod br. 1.), za cara Septimiusa Severusa još u porabi. U grobovima u mjestu Pettau nagjeni su žigovi br. 1. i 3., skupa sa starim novcima: Cresces sa novcem Nerona, Hadriana i Antonius Piusa[2]) a Nerus sa novcem Hadriana[3]). Vibianiska svjetiljka pada i u Pettau-u u doba Severske dinastije: u njenom grobu ležaše jedan novac Caracalla[4]). Fabrikati Luciusa, što se tu nagjoše, bijahu neopredjeljive dobe[5]). U Bakru ležaše *Cresces* skupa sa jednim novcem Comodusa. *b)* U grobovima sa reljefnim svjetiljkama br. 11.—21., i 23.—47., nalažahu se novci julijsko-klaudičke dinastije, Galbe i Vespasiana (vidi pod br. 11.). Najmlagji novac IMPCAES VESPASIANAVGCOSVIIIPP — IVDAEACAPTASC potiče iz god. 77. ili 78. posl. Kr. Kojim svjetiljkama odgovarahu pojedini novci, nije se moglo ustanoviti. U Pettau-u nagjoše se br. 11., 12., 13., i 25. sa jednim novcem Vespasiana[6]), br. 34. sa jednim Agrippe[7]). Sa novcima znatno mlagjeg doba nagjene su dvije naše svjetiljke u Bakru, br. 17. sa Faustina sen., Cohen 142, i br. 20. sa Hadrianom, Cohen 1118[8]).

Rado bi podvrgli ponovnom ispitivanju pitanje, da li su svjetiljke, navedene pod br. 1.—46., grobne, to jest, da li su to predmeti naročito za ukras grobova, a ne svjetiljke za svagdanju uporabu. E. Nowotny je to naslućivao u pogledu svjetiljki sa tvrtkom[9]), a Fischbach proteže

---

[1]) Moguće, da i ta svjetiljka potiče iz nekog groba. Na zapadnoj strani Baline glavice, nailaze seljaci, kako mi gosp. P. Marun saopćuje, na zemljištu Žeravičinoj lastvi na mnogobrojne rimske grobove.

[2]) Fischbach na ozn. mj. str. 19, 59.

[3]) Na ozn. mj. str. 24., 60.

[4]) Na ozn. mj. str. 26., 60.

[5]) Vidi Ljubić, „Vjestnik", IV., str. 74., br. 7.

[6]) Fischbach na ozn. mj. str. 31., 32., 35.

[7]) Na ozn. mj. str. 38.

[8]) L. Ljubić, „Vjestnik", IV., str. 72., br. 14., 15.

[9]) „Rimski nalazi na Rajnskom brijegu kod Welsa", „Mittheilungen der Centralcommission", XXI. (1895.), str. 179.: „Bemerkenswerth ist, dass die in Gräbern so häufigen ganz schmucklosen Lampen mit vorstehender Dochtschnauze und Fabriksstempel auf der Unterseite gänzlich fehlen, was wohl kein Zufall ist. Derartige Lampen wurden wohl überhaupt nur für den sepulcralen Gebrauch angefertigt und kamen in Privatwohnungen, deren Abfälle hier vorliegen, wahrscheinlich gar nicht vor."

to mnijenje i na reljefne svjetiljke te nastoji, da to opširno obrazloži[1]). Mislim da niti je njemu uspjeo dokaz za Pettau-ske svjetiljke, niti da je uopće tako oštra razlika postojala izmegju svjetiljki za uporabu i onih grobnih; ja dapače držim, da su se iste svjetiljke, i to zemljane svjetiljke upotrebljavale i u kući i u grobovima kao ukras[2]).

Ko prvi uzrok za svoju tvrdnju navodi Fischbach neznatnu vrijednost svjetiljki. Značajno je „da se megju 400 u Pettau-u iskopanih svjetiljki ne nalazi ni jedna svjetiljka od tuča, dok nam nalazi u Pompeju pokazuju, da su takove svjetiljke često i ne samo u najotmjenijim kućama rabljene", što se možda razjašnjava time, „što su svjetiljke od tuča, kojima se je zaista u kućanstvu služilo, bile suviše dragocjene, a da bi ih bili htjeli ukopavati u grobove", prema čemu su pogrebnim svrhama zemljane lampe zadovoljavale. Držim, da Fischbach stare Pettau-ce sebi predstavlja kao ljude bez pieteta i suviše škrtima, a od tog njegovog mnijenja trebao ga je suzdržati i onaj drugi sadržaj grobova, koji tu u obzir dolaze, koje on sam (str. 4.) označuje „djelomično vrlo dragocjenim". Kad se je uz mrtvace ostavljalo) nakita i toaletnih predmeta od zlata, srebra i tuča, ne bi se baš sa svjetiljkama škrtarilo. No to su tek naklapanja. Odsudna je činjenica, da su svjetiljke istog razreda i tipa, što ih rečeni istraživač označuje grobnima, nagjene i na mjestima, koja ih nesumnjivo karakterizuju kao kućevne svjetiljke.

Tako se je u rimskim, raskošno snabdjevenim zgradama u Ilidžama kod Sarajeva, čiji inventar gosp. Kellner u „Glasniku" 1895., str. 161. i dalje naznačuje, naišlo na svjetiljke, od kojih

1. reljefna svjetiljka, str. 160., sl. 116., odgovara onima po Fischbachu, str. 40., br. 367.—368., tab. VII. opisanima;

2. dok ona na str. 160., sl. 117., predočena potiče iz tvornice C. Dessiusa; sravni Fischbach, str. 19., br. 41.—44.

Time, pa i nalazom drugih svjetiljaka bez drška sa jednom usnom u Ilidžama (str. 160., sl. 118. *a)*, u kupkama Domavije[3]) i u nekoj staroj jami na Krivom brijegu (u blizini rečene rudarske varoši[4]) gubi i ono drugo Fischbachovo opažanje, što ga je navelo na njegovo mnijenje[5]), svoju dokaznu vrijednost, opažanje naime, da su svjetiljke „bez drška ili naprave za visenje" i samo sa jednim kljunom „za kućnu uporabu bile vrlo nepodesne, u najviše slučajeva dapače neuporabive". Baš tako nepraktične nijesu te svjetiljke po mome mnijenju, jer se mogu i bez drška posve

[1]) Vidi 11 i dalje, sravni str. 6.

[2]) Sravni takogjer Kenner, na ozn. mj. str. 7., primj. 1.

[3]) „Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 228., sl. 47.

[4]) Na ist. mj. I, str. 220.

[5]) Str. 12., sravni str. 29., 42.

zgodno prihvatiti za uljevnu posudu, bez da se oprže prsti. One su dapače posve izvrsno udešene za svrhu, kojoj su bile namijenjene, to jest kao stolne svjetiljke. Neka se samo pokuša prevrnuti jedna od njih! Uvijek se povraćaju u prvotni položaj.

A što se tiče druge po Fischbachu naglašene okolnosti, da su svjetiljke sa jednom usnom ušljed premalene rasvjetne snage bile neprikladne za osvjeljenje odaja, moram istaknuti, da bi se po tome morale i sve broncane, koje su tako napravljene, te koje on baš kućnima označuje, smatrati grobnim svjetiljkama. Ta ako je baš bilo potrebe jačeg osvjetljenja, moglo se je i više svjetiljki užeći. Pa našlo se je opetovano i kandelabera, priregjenih za nošenje dviju i više svjetiljki. Upućujem primjerice na onaj lijepi dvorukavni svjetiljnjak iz Pompeja u Baumeistera: „Denkmäler des klassischen Alterthums", II., str. 817., sl. 893.

Pri čitanju primjedbe[1]): „... s toga (jer su u govoru stojeće svjetiljke bile grobne svjetiljke) manjka napokon skoro uvijek orugje za upotrebu svjetiljaka: kliješta, kojima se je fitilj čistio i odrezavao, harpuni slična kuka, kojom se je fitilj izvlačio ili potiskivao, kapica, kojom se je fitilj gasio", čudim se, kako nije Fischbach tražio i uljevna krčaga i fitiljne zalihe.

Fischbach napokon takogjer misli[2]), da za njegovo mnijenje govori i ta okolnost, što su uvijek nagjene nove svjetiljke: „U jednom zidanom grobu, u kojem se nalažahu ništa manje već 27 reljefnih svjetiljkî..., našao se je uz jednu svjetiljku, koja je bez sumnje (makar i ne dugo) gorila, dobar broj svjetiljki bez ikakovih tragova uporabe". Ja držim, da je neprirodno, da bi se pri tako jeftinoj robi, ko što bijahu zemljane svjetiljke priugotovljene u velikoj množini, dodavali mrtvacima stari, neupotrebivi, uljem promočeni i začagjeni komadi, a osobito bi to neprirodno bilo pri opremi groba sa 27 svjetiljki.

Katkad, kad n. pr. u mjestu ne bijaše moguće namaći novih komada, moguće je, da je zakopano i takovih svjetiljki, koje već bijahu u uporabi.

Napokon neka je još upozoreno, što i sam Fischbach na str. 41. nije propustio da spomene, „da premda su te svjetiljke bile odregjene za grobni dar, ipak nijedna od reljefnih slika ne podsjeća izričito na tu svrhu".

*

Žig

LITOGENE

F

nema se čitati, ko što Fischbach na str. 17. (sravni str. 23.) drži, *Litogen(a)e f(iglina)*, već se na temelju C. I. L. V 8114_{81} b. e. h. k LITOGENES i

[1]) Str. 12.

[2]) Str. 12. i dalje.

LITOGENESP[1]) i na temelju svjetiljke muzeja u Spljetu, što je dozvolom gosp. direktora Bulića predočujemo, mora čitati *Litogene(s) f(ecis).*

Tip *A* sa tri u sredini ubražgjena ispupčena ukrasa i jednom rupom za umetanje u uljevnom žlijebu. Vanjski rub je desno pretijesan ispao. Dno je opkoljeno dvjema nejednako širokim prstenima. 0·106 duga, 0·072 široka, a 0·037 *m* visoka. Visina slova izmegju 0·008 i 0·005 *m*. Potiče

Slika 64.

Slika 65.

iz Castelvecchio di Traù (Starigrad kod Trogira), a Bulić je spominje u „Bullettino Dalmato", XII., str. 12., br. 455. *(slika 64.).*

Posmatramo li tačno žig, dokučujemo uzrok, zašto je S izostavljen: ime je bilo predugo za prostor, koji bijaše na raspolaganju. Vidimo, kako se je urezivač trudio, da zbije cijelo ime na svjetiljku. Slova je načinio nejednaka, ne bi li ih bolje stijesnio, napokon upotrebljuje ligaturu, pa ipak preostaje za S tek toliki prostor, da je za nj našao samo suženi i maleni prostor. A kad je, kao n. pr. na ulomku, *slika 65.*[2]), koji se takogjer u spljetskom muzeju nalazi, slova samo nešto veća u suglasju sa širim dnom pravio (visina slova megju 0·008 i 0·006 *m*), tada je morao S posve ispustiti.

[1]) Svakako loše otisnuti F.

[2]) Zabilježeno u „Bullettino Dalmato", X., str. 192., br. 444. = C. I. L. III S. $10184_{29}a$.

Бошњаци у војништву страних држава.

Пише

Фрањо Генте (Genthe).

(Са 4 табле у бојама.)

I. Дански босански ескадрон.

Унаточ великом напретку, који се у Босни и Херцеговини послије године 1878. развио у свим гранама умјетности и знаности, која се мунифиценцијом земаљске владе нарочито гаји у земаљском музеју у Сарајеву, управо је чудновато, да се са испитивањем војне историје поступало као са пасторчетом. Од музеја издате публикације: „Гласник зем. музеја“ и „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, у првом реду врло подесне за таково разматрање, досада и не спомињу ову грану историје, ма да је то управо непојмљиво при овако ратоборном народу, који је у свако доба играо велику улогу у турској војсци. Гуслареве пјесме чувају од заборави бурне догађаје минулих вијекова и ратне успјехе босанских бораца, а многе повеље обећавају истражитељу неисцрпиво благо. Мени је до тога стало, да изнесем не толико учествовање храбрих Босанаца у ратним догађајима на балканском полуострву, колико да у слици и ријечи изнесем изванредну појаву саразмјерно малих чопора копљаника у војскама европских великих сила у 18. вијеку, њихову судбину и успјехе њихове дјелатности. Моје штудије у разним архивима дале су ми увјерење, да је у половини прошлог стољећа владао ратоборном омладином босанском велики покрет за ратовањем, који се, не задовољивши се у рођеној домовини или у војсци великог господара, изражава на начин, који нас врло подсјећа на времена германских плаћеника у римској служби и на арнаутске тјелесне чете у служби силних султана.

Војна историја Бошњака у служби страних сила може се подијелити у три одјела, на пољско-саксонско, на пруско и донекле и на данско доба. О другим силама за сада не ћу водити рачуна. Да су се Бошњаци најприје у Пољској појавили, у толико је разумљивије, што је отоманско

царство у оно доба у грдној дужини с Пољском граничило и што су босански копљаници у непрестаном ратовању републике с Турском оној првој доста муке задавали. По пруским војничким историчарима словило је име Бошњак у Пољској као символ храбрих и вјештих копљаника у пољској лакој коњици. Овај назор морам одлучно побијати; мени је повијест пољских копљаника прилично позната, али нијесам нигдје наишао на траг, по коме би се могло закључити, да је прије 1744. године постојало засебно одјељење Бошњака у служби републике, ма да могућност није искључена, да су пољски великаши по својој наклоности за сопствене чете, не гледећи ни на вјеру ни на народност, поједине Босанце у службу примали, који би к њима из Турске пребјегли. По мом мишљењу учињен је тај покушај истом 1743. године и то за кнеза саксонског (Comte de Saxe) по потпуковнику пл. Остену (Osten) и јеврејском ликеранту Давиду Баруху (Baruch), који се напрезаше да саставе једну пуковнију копљаника од кримских Татара и Бошњака, али се њихов покушај посве изјаловио [1]). Оснивање пуковније од правих Бошњака по саксонском премије-министру, грофу Брилу (Brühl), за његова господара Августа III., краља пољскога и изборнога кнеза саксонскога, за употребу против Пруса за вријеме другога шлескога рата 1744.—1745., по мом је мишљењу прва појава, да су Бошњаци ступили у армаду кршћанске велике силе [2]). Украјина, онај грдни предио на обалама Дњестра са својим степама, то омиљено заклониште разноврсних дружина истока, била је назад неколико стољећа вазда разбојиште полудивљих коњаничких чорди, бојиште пољских и турских коњаника, Запорога, као и кримских Татара, и ту је по свој прилици учињено познанство између турских Бошњака и пољско-саксонских часника, које је коначно дотлен довело, да су Бошњаке врбовали. Од босансхе пуковније под пуковником Игњатијем Мазанијем (Ignatius Mazani) од Славедина, која је лежала на граници пруске покрајине, зване „Neumark“, одвоји се 1745. једна застава са једно 100 људи под капетаном Стеваном Серкизом и ступи у пруску службу, гдје је као прво одјељење копљаника ударило темељ данашњим уланима. Та мала четица, годинама већ скоро ишчезла, у пошљедњим годинама седмогодишњег рата 1762. појачана је руским мухамеданцима, а доцније и рођеним синовима на 10 ескадри. Као босанска пуковнија (са старим хусарским бројем 9) под високоумним пошљедњим заповједником, генералом пл. Гинтером (Günther) заузимаше међу поносним

---

[1]) Главни државни архив у Дражданима: „Vermischte, zur Geschichte des Jahres 1744 gehörige Papiere; à Usiatin le 13 May 1744.“ Loc. 3054.

[2]) Тајни државни архив у Берлину: „Polonica, 25, Rep. 9, Nr. 27. Hoffmann. Leveaux, Wallenrodt, Warschau; betreffend die Capitulation des Bosniaken-Regimentes.“

хусарским пуковнијама Фридрикова времена прво мјесто. Очајни рат пољски у 80-тим годинама прошлог стољећа прибави овој пуковнији име најбоље коњаничке чете и руски генерал Суваров загрли њеног генерала Гинтера ријечима: „Сад сам нашао правога генерала.“

Та свијетла слава пруских Бошњака и велики успјеси копљем, били су по свој прилици повод, да је и у данској војсци уведена чета копљаника под именом Бошњаци, са истим необичним одјелом, оружјем и додјељењем једној хусарској пуковнији, као и код оних Бошњака у пруској војсци. У самој Данској не знају ништа о том постању, али госп. Frederik Calurer, директор архива ратног министарства у Копенхагену не сумња, да је та копљаничка чета уређена по узору пруских копљаника — Бошњака, па додаје, да ће јој бити душевни зачетник маршал принц Карло хесенски Данска је имала 1790. само 37 ескадрона коњице, тјелесне гарде на коњима, јахача, лаганих драгона (катана) и једну пуковнију хусара; за лаку, малу службу опредјељивани су копљаници. Ново устројена ескадра Бошњака додијељена је исто тако као у Пруској, хусарској пуковнији. Момчадија бијаху Данци, а међу њима такођер појединци врбовани људи, али никако рођени Бошњаци или уопће мухамеданци. Овдје је дакле било то, да је слава и успјех једне пуковније (од 1748.—1800. била је само пруска пуковнија Бошњака) побудила страну државу, да образује до сада непознату врсту војске са именом, које се није никако могло употријебити, и то у доста фантастичној одјећи (униформи). Та босанска ескадра није била дуготрајна, па се с тога о њој није много упамтило. Ни у самом Берлину, гдје се војна историја врло његује, није се ништа знало о тој ескадри. Истом директор арсенала, г. др. пл. Убиш (Ubisch) упозорио ме на Кнетелову повијест о униформи. Рикард Кнетел (Knoetel) са војничким сликаром униформи, Менцелом (Menzel) објелоданио је у свом дјелу, књ. IV., св. 12., једну групу Бошњака. Слике, које износимо у приложеној *табли I.*, узете су из ријетког дјела у библиотеци великог генералног штаба: „Uniformzeichnung der königl. Daenischen Armee“, које је сликао Фридрик Људевит пл. Келер (Koeller). У данској војној историји („Den Danske Haers Historie“) налази се слика једне групе хусара и у тексту, књ. II., стр. 556., ово мјесто: „4-тога марта 1791. појачана је хусарска пуковнија једном ескадром Бошњака, која је 1808., кад су промијењене униформе читаве војске, добила име уланski швадрон. 1. фебруара 1816. хусарска је пуковнија са уланским швадроном подијељена на 4 ескадре, свака од њих са 5 часника, 11 подчасника, 2 трубача и 144 момака, 1. јула 1842. пако редуцирана је на једну дивизију од 2 ескадре са укупно 12 часника, 24 подчасника, 6 трубача

и 240 момака. По војној заповједи од 22. октобра 1855. појачана је хусарска дивизија новоустројеном I-ом драгонском пуковнијом од 2 ескадре. Гарнизони данашњих гардских-хусара бијаху 1791. раздијељени по Селанду и Холштајну, а ескадра Бошњака доби Кјеге (Kiöge) у близини Копенхагена за штопски стан."

И ако нијесу као у Пруској Бошњаци мухамеданци били оснивачи копљаника, већ је само „славно име Бошњаци" било повод оснивању, опет се овим славним именом може поносити народ у Босни.

II. Бошњаци у пруској војсци.

Скоро у свакој војсци свих народа појављивала се у току стољећа, у извјесно вријеме врста војске, која се од својих суборaца посве разликовала по народности, језику и вјери. Германски су плаћеници гинули у служби римских цезара, Арбанасе и Хрвате вољели су владари узимати у дворске чете, а још прије неколико деценија подржавале су швајцарске пуковније пријесто напуљских краљева. Дјеломице је можда склоност на пустоловине, неодољива тежња за ратном славом и плаћком, па често и судбина својом непрорачунивом чудљивости завела оне чопоре у туђину, која им је јунаштво и вјерност скоро вазда смрћу и пропасти награђивала. И у бранденбуршко-пруској војсци појавила се у посљедњој трећини 17-тог стољећа туђинска трупа, пољски товарчики (Towarczys), али јој не пође за руком, да стане на чврсту ногу. Истом Бошњацима бијаше суђено, да се за Фридрикова времена одомаће и да ударе темељ врсти војске и оружја, које и данас постоји; само се Бошњацима може у заслуге приписати, да је копље заведено у војску.

Књижевност тих туђинских трупа врло је сиромашна; кратак им вијек, подређеност према најславнијим коњаничким пуковнијама, као и уништење службених списа у седмогодишњем рату, посе у томе највећу кривицу. Осим тога бројно врло слабу заставу Бошњака до њезиног појачања у год. 1761.—1762. ријетко сувремени хроничари спомињу у ратним дневницима, бојним извјештајима и другим дјелима. Само се официрима црне хусарске и друге уланске пуковније имаде захвалити аутентичност догађаја славне прошлости хусарске пуковније и с њом скоро 40 година најуже скопчаног бошњачког збора. Мајор цл. Бачко (Baczko), један од првих „мртвоглавих хусара", изнио је као очевидац у свом дневнику најдрагоцјенији материјал о постанку заставе Бошњака у пруској војсци и врло карактеристичну расправу о њезином официрском збору. Војнички часопис „Soldatenfreund" од 1835., 1853., и 1876.

потпуно се ослања на дневник овог мајора, који је као рођени Хрват овим Бошњацима стајао свакако ближе него други пруски официри. Сатник пл. Цјенгел (Dziengel), хистериограф пруских пра-улана, дао нам је по списима израђену прву опсежну слику пруских копљаника у пуковинској историји краљевске друге уланске пуковније, који су постали непосредно од заставе Бошњака. Војно-историчко испитивање сретно је продужио нашљедник Цјенгелов, мајор Макензен (Mackensen) од великога генералнога штаба, садашњи заповједник 1. пуковније тјелесних хусара. Ремек-дјела су његови „Црни хусари“, повијест пуковније тјелесних хусара број 1. и пуковније тјелесних хусара бр. 2., као и споменица у „Militär-Wochenblatt“-у од год. 1895.: „Јубиларна година улана“. Недостижан ће остати Макензен особито због својег чистог и јасног приказивања.

Што сам се одлучио, да приступим тако мајсторски обрађеном градиву, то ме је у првом реду потакла жеља за тијем, да народу у Босни, који сам кроз више година међу њим живећи научио познавати и цијенити, у слици и ријечи учиним приступачном слику онога времена, у коме је шака људи њихове крви у страној земљи име „Бошњак“ високо прославила.

Онда ми томе даде повода и читање досада још неупотребљених списа државних архива у Берлину и Дражђанима, којом ми се приликом Бачков дневник учинио недостатан, па сам се посветио даљњем проучавању те историје. Особиту благодарност дугујем на пријазном предусретању у мом раду господи: тајном ратном савјетнику Леману (Lehmann) и рачунском савјетнику Бауху (Bauch) у ратном министарству, тајни архив; пуковнику Бурхардију (Burchhardi) и канцеларијском савјетнику Цикелману (Zickelmann) од великог генерал-штаба; дру Убишу (Ubisch), директору краљевске оружане; дру Мајнеку (Meinecke), архивару у тајном државном архиву и дру Кригеру (Krieger), библиотекару краљевске кућне библиотеке.

* Мото: Копље је краљ оружја!
Montecuccoli.

Под краљем Фридриком Виљемом I. пруским и његовим генијалним надстојником муштре кнезом Леополдом од Анхалт-Десау-а постигла је пруска пјешадија неочекивано савршенство. Напротив кавалерија, кирасири и драгуни остали су оно, што су били, неспретна маса, којој су у оно вријеме говорили „колоси на слоновима“.

Непојмљиво је, да се два тако искусна практичара, којима је било до славе и који су вриједност ваљане кавалерије морали познавати, за њу нијесу ни најмање бринули. Тој је небризи и немару по свој

прилици дао повода угледни положај џџешадије, која се много боље у ватри употребљавати могла. Тим је више за чудо, да је краљ у договору са „старим Десауером“ (Dessauer) и његовим синовима, обратио своју пажњу једној врсти оружја, које у војсци до тада не бијаше познато и које аристократском њућењу официра није никако подобало, а то су хусари. До године 1721. сачињавали су каваљерију само кирасири и драгуни, који су се могли само у маси за окршај употријебити, а за хитру службу никако нијесу вриједили, док су сусједне државе баш за пошљедњу сврху имале материјала у изобиљу, као Русија козаке, Аустрија граничаре и угарске хусаре, а саски кнез пољске товарчике и татарске улане (катане). Та оскудица у „лакој, подузетној, одважној, у свим приликама храброј и одлучној, хитрој и смјелој каваљерији“ побуди краља да заведе хусаре по аустријском начину и да за то подесних официра и момака добави из Угарске, Хрватске и Пољске[1]).

На 11. новембра 1721. бијаше драгунској пуковнији Вутенов (Wuthenow), која је боравила у Тилзиту, додијељена једна кумпанија као „Wuthenow-и хусари“; момчадија је била пољски „Власи“, такођер и Валаси звани, а не, као што се често узима, припадници племена, које је пољским копљаницима давало изврстан материјал, већ само као ознака за пољске католичке товарчике за разлику од пољских улана (катана), т. ј. мухамеданских Татара из Пољске и Литаве. Са ступањем на пријестоље краља Фридрика II. 1740. куцнуо је час, да се и тешка коњица пробуди; премоћ аустријске каваљерије у првом шлеском рату највише је томе допринијела. Карабинер и кубура све су више и више оштрицу натраг потисли и мјесто успјешног нападаја у збијеним масама, као што су то чинили у 30-годишњом рату Rappenheim-ови кирасири и шведски коњаници с врло великим и сјајним успјехом, заведоше барут и код коњаника. Краљ Фридрик II. учини тијем неподобштинама крај и наскоро завлада у коњици смјелост и одважност. Из руке у руку ишло је сада и ново оснивање хусарских пуковнија. Са 6 ескадрона обају тадањих хусарских зборова крену краљ 1740. у рат; године 1744., кад је букнуо други шлески рат, бијаше већ осам хусарских пуковнија. Да су за вријеме рата 1741. мађарски хусари могли непрестано предње страже узнемиривати, свако деташирано заповједништво нападати, као и транспорт врло спречавати, највише је криво то, што за предње страже и мање ратове не бијаше вјеште и лаке коњице. С тијем одлучним превратом ступи на површину у исто

[1]) Гроф Lippe, „Husarenbuch“, Berlin 1863. — Mackensen, „Schwarze Husaren“, Berlin 1892.

вријеме и ново доба у наоружању. Копље, некадање отмено оружје, у половини XVIII. стољећа употребљавано само још у сарматским низинама и балканским земљама, поче се опет одомаћивати у армадама средње Европе. Под великим изборним кнезом Фридриком Виљемом Бранденбуршким уређене су године 1675. двије кумпаније пољских товарчика под капетаном Иваном Рибинским и Доброгостом Јасколецким, које су по свој прилици (ако се под ријечи товарчики са копљем оружани коњаници могу разумијевати) биле прва овака врста војске у пруској армади; али ипак се тај покушај посве изјаловио, јер су товарчики због разузданости 1676. распуштени[1]). Није боље прошла ни по заповиједи краља Фридрика II. за вријеме рата 1741. устројена Нацмерова (Natzmer) уланска пуковнија; и њезин је живот био врло шкрто одмјерен. Свакако се може рећи, да је краља побудила на оснивање те пуковније тјелесна спретност и велика вјештина у борбама копљем, којом су се одликовали пољско-саски улани као пруски савезници у првом шлеском рату[2]). Истина, капетан Цјенгел спомиње у својој пуковнијској историји друге крал. уланске пуковније, да су и аустријски улани учествовали у рату, али се тој тврдњи може тешко вјеровати. По дјелима пруског генералног штопа у оно вријеме није ни било регуларних уланских пуковнија у царској војсци (прво устројавање датира од године 1784.), а лака коњица били су угарски хусари и, по Ваничековој историји Војничке Крајине, у униформи и оружју слични граничарски хусари у добровољним зборовима. У „Soldatenfreund"-у, годиште VIII. спомиње се у разправи „О повијести копља" ц. и кр. пуковник у Бечу Лустиг, на жалост без потањих података, као свједок, да је већ онда било копљаника у аустријској војсци. У књижевности нијесам наишао ни на једно мјесто, које би се на ово односило. По повијести пруског генералног штопа добио је пуковник Нацмер 12. марта 1741. заповијед, да од прибјеглих пољских Влаха или Валаса састави збор улана од шест ескадрона, који је већ концем мјесеца био препуњен и с тога већ у јесен на десет ескадрона подигнут. Услиједа кабинетске заповједи од 4. јуна 1742. преображен је збор у хусарску пуковнију, јасно-модру Нацмерову, бр. 4., касније принца Евгена Виртембершког, јер краљ није био задовољан са уланима. Царски капетан Риш (Ruesch) од хусарске пуковније пештанске жупа-

[1]) Тајни државни архив, Берлин. Примање пољских товарчика 1675.

[2]) По Schuster-у и Francke-у, „Повијест саске војске", постојало је за вријеме 1. шлеског рата 15 татарских или уланских дворских застава под пуковником Бледовским (Bledowsky), које су (на заставу) по дјелу пруског генералног штопа о 1. шлеском рату, св. I., стр. 102. бројиле по 3 официра, 34 товарчика и 34 почтовија. Та чудновата подјела на товарчике и почтове (господа и слуге, витезове и момчадија) не налази се ни код Нацмерових улана, ни 1745. код заставе Бошњака.

није (Pestvármegye)[1]) разбио је само са 300 хусара читаву ону пруску пуковнију у љету 1741. код Старог Гроткау-а, или како Макензен прича 10. јуна 1741., код Олберндорфа. Копље се показало у рукама невјешто и како му драго састављене момчадије као врло непрактично[2]). Учинило се, као да је тај несретни пораз и онако презрено копље у пруској војсци за навијек онемогућио. Ма да су у прве три године замамљиве понуде пољских магната за оснивање уланских пулкова стизале[3]), опет није могао краљ своје негодовање лако промијенити о уланима, о којима је говорио, да „не вриједе ни оно што поједу". Други шлески рат 1744.—1745., течајем кога је у зими 1744. царска лака трупа у шлеским брдима постизавала успјех за успјехом, те је само Винтерфелдовим генијалним руковођењем хусара у шкрипцу држана, као и случај у његовој непрорачунљивој ћудљивости, морали су најприје послужити, да војсци дадну малу трупу, која је била позвана, да буде темељ свим данашњим уланским пуковнијама.

У љету 1745., усред ратне вреве, нађе се у пруском ратном стану у Хлуму у Чешкој шака људи, мухамеданских Бошњака, да ступе у ратну службу[4]). И ако је онда пруска војска у својим редовима бројила многе припаднике скоро свих европских народа, то је приступ уређене коњаничке чете, као она Бошњака, био нешто необично, и то тим више, кад се узме у обзир зачудна оријентална ношња и неразумијевање језика. Да се могне разумјети изненадна појава те мухамеданске чете из далеке Босне, ваља поближе осивјетлити политичке прилике у годинама 1744. и 1745.

Аустријски нашљедни рат, најприје борба већине великих централних европских држава против хабсбуршке монархије, бијаше коначно само двобој између кућа Хабсбуршко-Лотариншке и Хохенцолернске, само с том разликом, да су остале силе међутим заузеле непријатељски положај спрам маркиза „Бранденбуршког", као неколико година прије спрам кћери цара Карла. Спор између Аустрије и Пруске свршио се у она три шлеска рата од 1740.—1763. коначним уступањем Шлеске. У 2. шлеском рату (1744.—1745.) бијаше изборна

---

[1]) По једном извјештају архива ц. и кр. ратног министарства у Бечу 1896.

[2]) По G. Lange у, архивару у великом генералном штопу, „Soldatenfreund", године 48., стр. 336., 1880.– 1881., „Natzmer-Ulanen", није пуковнија састојала од пољских мањих племића и њихових слуга, већ од беспослених занатлијских помоћника и трговачких слуга.

[3]) Моја расправа о *врбовању и оснивању уланских зборова под Фридриком Великим*, Берлин 1897. у „Neue militärische Blätter" (G. von Glasenapp).

[4]) „Варшава, 26. маја 1745. Један бошњачки капетан мисли са својом заставом од 120 људи прећи у службу краља пруског, ако не постигне бољу плаћу." Главни државни архив у Дражданима: „Des Kammerherrn Gruszczynski aus Warschau erstattete Relationen vom Januar—Juny 1745. Geheime Cabinets Canzley." Loc. 3557.

Саксонска, која је 2 године прије са Пруском и Француском окупирала ческу круновину, по склапању савеза (Quadrupel-Alliance)[1] 9. октобра 1744. обвезана, да са 30.000 момака помогне штитити Ческу. Док се већи дио саксонске војске у Ческој борио против Пруса, остаде Саксонска поштеђена од ратне невоље. Али у љету 1745. дође до отвореног непријатељства. Што је Саксонска далеко изнад дефензиве у пољске 1745. са Аустријом у Шлеску продрла, и у исто вријеме пољске пуковније на границама Нове марке прикупила, то побуди краља, да пошље путнице саском посланику у Берлину и да код Магдебурга концентрира једну армаду под „старим Десауером“[2]. Концем августа угледа свијет од краља власторучно израђени „Manifeste du Roi contre la cour de Dresde. Berlin L'An 1745.“ као и „Note sur les hostilités, commises par les troupes irregulières du roi de Pologne, électeur de Saxe, dans la nouvelle-marche.“

По краљу споменуто концентрирање пољско-саксонских трупа на пруској граници, па и њихова разбојништва (?) најглавнији су повод за објаву рата Саксонској, или су бар томе много припомогли[3]. Да се могну разумјети ти догађаји ваља разјаснити двоструки положај Августа III. као пољског краља и саксонског изборног кнеза. Август III. бијаше само по имену краљ пољски; права је моћ била у рукама великих достојанственика и државног вијећа (сабора). У војничким приликама није имао никаква утјецаја, пошто је и пољска и литавска војска (Kron-Armee) стајала под неограниченим главним заповједником, великим војсковођом Потоцкијем. Саксонски министар предсједник гроф Брил (Brühl) управљао је, у колико су то допуштали пољски министри и државни и земаљски посланици, и спољашњим државним пословима, али је ипак република у заплету, у који је коначно изборна Саксонска запала, унаточ свом настојању грофа Брила остала наспрам дворске странке неутрална. Али као генерал и шеф трупа у Пољској, које је Саксонска издржавала, владао је Брил неограничено; укупна снага те војске износила је у годинама 1743.—1744. око 5000 момака; пјешадија, више дворска стража него војна трупа, са артиљеријом заједно бројила је од прилике 1200—1500 момака[4], а каваљерија: коњаничке пуковније принц Карло и генерал Сиблиски, као и она три уланска пулка Блендавски, Зихоцински и Вилизевски, имадоше 3438

[1]) Дјело генералног штопа о 2. шлеском рату. Св. I., стр. 66., Берлин 1895.

[2]) Joh. Gust. Draysen: Ратни извјештаји Фридрика II. из обају шлеских ратова, додатак уз лист „Militär-Wochenblatt“, 1875., св. 10.

[3]) Политичка преписка Фридрика II. Усмена резолуција краљева из логора у Дивецу, 15. јула 1745.

[4]) Schuster & Francke, Историја саске војске.

сабаља[1]). Саксонска је, на што је без сумње имала право, одмах кад је рат букнуо, повукла 5 пуковнија коњаника у Ческу, а Пољска као и изборна Саксонска, остадоше у потпуном миру с Пруском. Гроф Брил бијаше онај, који је својом дјелатношћу имао да изазове ватру и да своме великом противнику дадне повод, да Саксонској објави рат. Потакнут успјесима угарских хусара и граничара, па ослањајући се на ваљаност уланских пуковнија, спремних за ратовање, одлучи гроф Брил да у зими 1744., служећи се изобилним материјалом људи и коња у Пољској, устроји седам коњаничких пуковнија, пет уланских пулкова (Бориславски, Бартушевић, Улан, Корицки и Остен), једну шволежерску пуковнију (принц Албрехт) под пуковником Вилмсдорфом и коначно бошњачку пуковнију под пуковником Игњатом Мазанијем од Славедина, у свему дакле коњанички збор од 3000—4000 коњаника. Тај је збор концем 1744. и у прољеће 1745. састављен у Пољској, Литавској, Украјини и у Данцигу, те је најприје подређен генерал-мајору пл. Барделебену, кога је доцније замијенио генерал пл. Вајсбах (Weissbach). Та коњица концентрирала се код Кракова и Варшаве, а имала је да појача помоћни збор, који је оперирао у Ческој, онда да упадне у Нову марку и да допре до Берлина. Три пука сједине се у току љета 1745. под водством потпуковника Монто-а с војском у Ческој, а остатак, у Мезерићу и око њега прикупљен, допре сасма на пруску границу и почини у покрајини[2]) нове татарске зулуме. О зулумима и страхотама, што их починише Татари и Бошњаци, много се говори у тадањим новинама и кроникама. У Берлину се већ мислило да је дивља чорда на градској капији[3]), и заповједник гроф Хаке (Hacke) спреми се за обрану[4]).

Тај чин без сумње је најлукавији посао, што га је гроф Брил игда извршио, јер промишљено започет, па још енергично извёден, могао је да шлеском рату дадне други правац. Но оскудица у новцу, коњима и опреми, а нарочито у дјелотворној одлучности, која је понајглавније политичким утјецајима сметана[5]), помрси му пројект у најповољнијем тренутку.

Саксонска се није ни најмање тијем пожртвовањем користила, као што је то себи гроф Брил замишљао, наиме да муњевитом брзином,

---

[1]) Тајни државни архив, Берлин. Преглед трошкова свих саско-пољских војних зборова. 1743. Rep. 96. 50 E.

[2]) пл. Draysen, Повијест пруске политике, 5. дио, св. II., стр. 521.—536.

[3]) Тајни државни архив, Берлин. Списи у погледу лажних гласова о предстојећој инвазији Татара, улана и Бошњака у Померској. Rep. 30. 266.—267., 1745.

[4]) Тајни државни архив, Берлин. Списи кабинета Фридрика II. Гроф пл. Хаке (Hacke), генерал-мајор. 1741.—1745.

[5]) Тајни државни архив, Берлин. Преписка краљева са пољским магнатима (велможама). Rep. 96. 83. K. k.

обилазећи оно мало утврђених мјеста, равно кроз покрајине, у којима не бијаше обранбене војске, навали на Берлин. У овом концентрирању непријатељске војске и у погибељи, која је Пруској пријетила од „неутралне“ Пољске, нашао је краљ Фридрик довољна повода да Саксонској објави рат. Саксонске изборне земље тешко су осјетиле пошљедице побједе „старог Десауера“ код Кеселсдорфа; насупрот је Пољска усљед отпора достојанственика против ратоборне Брилове дворске партаје остала и нетакнута.

По Бачкову дневнику одцијепи се једна кумпанија од 73 момка са 3 официра под капетаном Серкизом од пуковније Бошњака, која је лежала код Мезерића и пријеђе преко Бреславе у краљев табор у Ческој, да ступи у службу пријашњег противника. Ту нам епизоду разјашњује горе споменути дневник тадањег поручника, каснијег мајора у Ришовој хусарској пуковнији, пл. Бачка (Baczko). Ти записи, које је Бачко у пошљедњим годинама живота диктирао својем сину, професору пл. Бачко, садржавају врло занимљив опис о догађајима у Пољској, о пријелазу Бошњака и врло карактеристичну биографију официра[1]). Бачко, пријашњи поручник побједоносне хусарске ескадре у боју са Нацмер-уланима 1741., којом је заповиједао капетан Риш (Ruesch), био је као официр црних хусара од почетка савременик Бошњака, с њима је у Голдапу таборовао те је био као рођени Хрват вјешт њихову језику и много је опћио с њиховим официрима. Али ипак се његови мемоари не смију узимати за готове паре, јер се у многим тачкама не слажу са фактичним одношајима, као што ћу то касније доказати у приправљеној мојој расправи „Бошњаци у пољско-саксонској војсци“, коју сам на темељу архивских испитивања већ израдио. Да ли га је капетан Серкиз због сујете криво исвјестио, или је Бачко много штошта позаборавио, не може се право разјаснити. Али ипак је дневник при свим досадањим расправама о Бошњацима служио као подлога, а то је доказ, да се ни један аутор није потрудио, да материјал списа у тајним државним архивима у Берлину и Дражђанима проучи и с оним дневником испореди.

Расположење саксонског миристра грофа Брила наспрам Фридрика великог познато је, а велики губитак и пораз Саксонаца код Штригау-а још је повећао Брилову зловољу. — Тежња за осветом наведе га, да у Бранденбуршкој марки оне изгреде понови, којим ужасна успомена из године 1656., када су Татари и Пољаци по Пруској харачили, још не бијаше сасма угасла. С тога послаше саксон-

---

[1]) Штампано код пл. Џјенгела у дјелу „Повијест краљ. 2. уланске пуковније“, Potsdam 1858.

ског камерјункера Остена у Украјину, да врбује неколико хиљада коњаника, који би онда преко Пољске ударили у Нову марку. То је врбовање добро успијевало, јер је сваки момак добио по неколико дуката у име ручног новца; поврх тога мамила их је нада за пљачком; а ко је за умјерен ашлук извјестан број коњаника премамио, за награду је именован њиховим официром. Тако се сабрало Пољака, Запорога и других козака, Татара, Турака и пустолова из свих народа. Чим се која рпа скупила, одмах је одмарширала и сви су требали да се сакупе у близини пруске границе. Колики је био број врбованих, не може се тачно одредити. Серкиз, коме су из уста ове вијести потекле, ни сам није знао, да ли је Остен, који је носио саксонску униформу, и сам био војник, али је говорио, да га неки зову камерјункером, други старјешином коморе, а неки опет потпуковником, и рачунао је, да је број врбованих износио 3000—5000 момака. Али многи од тих људи, којима је било стало само до плате, побјегли су већ за првих маршева, и то тијем прије, што су за вријеме маршева оскудицу трпјели. Да ли се то догодило због небрижљивости, или с тога, као што је Серкиз начуо, што је Остен несретним коцкањем са отменим Пољацима неколико хиљада дуката изгубио, не може се право сазнати. Али пошто врбовани момци нијесу себи замишљали толику удаљеност, и њихови официри нијесу имали средстава у рукама, да их у реду држе, па коначно нестаде и плате, то се набрзо разбјежа читава рпа и само мала чета Серкизова дође на границу пруске државе. Серкиз, врло образован човјек, рођени Арнаут или Албанез, бијаше прије кујунџија; као такав је много и далеко путовао, па како је у свом обрту био поклизнуо, надао се да ће пљачком свој иметак опет повратити, те је с тога и велику рпу момака скупио, којима је он постао капетан, а два Мухамедовца, Осман и Алија, постављена су му уз бок као заставници. Кад се он прикучио пруској граници, у његовој су чети била само још 73 момка. Да своју чету на окупу одржи, потрошио је на маршу за њу сав свој иметак. За њега и његове људе не хтједе се сада више нико бринути и они бијаху изложени најжалоснијој судбини. На путу је он много чуо о дјелима Фридриковим, па одлучи, да се понуди у службу тога великога краља. Његова је молба примљена, и тако стиже у пруски логор мала рпа, која у својој спољашности није имала никаква сугласја, осим што је сваки по копље носио. Серкиз, који је Босанце, те сусједе своје отаџбине, као изврсне јахаче познавао, назва својевољно тај мали збор Бошњацима, ма да можда међу њима није било самијех Босанаца. Униформирани нијесу били, али су били вјешти копљу и сабљи и врло добри јахачи.

Историја пруских Бошњака, по њиховим приликама, може се згодно раздијелити у два дијела.

„Застава Бошњака“ од 1745.—1761. мора се колико у погледу на народност, вјеру, језик, као и одијело и оружје момчадије, сматрати као народна босанска, док се „босански ескадрон“, „збор Бошњака“ и доцнија „пуковнија Бошњака“ до преображаја у „пуковнију товарчика“ у год. 1799., макар што су у првој и пошљедњој перијоди још дјеломице састојали од мухамеданаца разне народности, ипак по својој једноличној одјећи, као и по претежном броју урођеника морају сматрати посве једнакима осталим пруским пуковнијама. Једино се копљем разликовала застава Бошњака од осталих коњаничких чета. За раздобље од 1745.—1761. мањкају поуздане званичне вијести за ту чету коњаника Бошњака, нарочито о времену приступа, њезином судјеловању у другом шлеском рату и за четири прве године трећег шлеског рата, о официрском збору, као и о заједници првих 17 година са хусарском пуковнијом Ришовом. Немамо никаке званичне објаве у облику кабинетске наредбе краљеве, ни списке о рангу, нити пописе о становима. Неке податке дају о томе само државни архиви у Берлину и Дражђанима, Бачкове биљешке, оскудно расуте вијести из ратних дневника официра и појединих дијелова војске, новинарске вијести и дјела о униформи, као и искази о броју и опскрби у тајном архиву ратног министарства. Ти свакако оскудни и разбацани подаци дају нам али ипак бар приближну слику „заставе Бошњака“.

Не смије се заборавити, да је та мала чета, и ако је у савез војске примљена, ипак у осталом заузимала сасма инфериоран положај. Згодно вели Цјенгел: „Није ни најмање зачудно, да такво мишљење влада, пошто је бошњачки збор приликама био присиљен да живи на границама државе, и то у малој варошици, као што је Голдап у далекој забити. За њ се нико није ни бринуо, па није имао ни прилике, да бар чим год у перијодичним великим јесенским вјежбама на се пажњу навраћа. Утјеловљен Ришовој хусарској пуковнији, а од њезина заповједника запостављен, животарио је додуше збор Бошњака, — али је био жив ишчезао и његово издисање могаше само рат да спријечи.“ Дјела о униформи онога времена једина су, која се Бошњака сјећају. Скоро би се могло узети, да је краљ, који се иначе за сваку ситницу у војсци бринуо, прилике Бошњака препустио посве у руке пуковнику Ришу и једном свом генералном побочнику, можда Винтерфелду (Winterfeldt); иначе се та конзеквентно мртва шутња не може разјаснити. Никако се не може разумјети, да се у листинама о рангу, у којима се сваки официр и барјактар хусарске пуковније по пропису

бележи, само у кратко спомиње: „Бошњачки збор стоји у Голдапу“. Да се о Бошњацима није нигда онако извјештавало као о Ришовој хусарској пуковнији, и да су Бошњаци по свој прилици стајали под самосталном управом пуковника Риша, доказује сасвијем јасно код Цјенгела одштампана преписка генерала Антала с тајним ратним савјетником де ла Мотом (de la Motte) од године 1767. За то вријеме не може се ни уништење списа сматрати као узрок, што нам мањкају вијести о овим Бошњацима. Није никакво чудо, што је тај материјал, услијед живог интересовања за војном историјом домовине, дошао у руке разних аутора, као и оним неименованим писцима у „Soldatenfreund-у“[1]), надаље Цјенгелу (Dziengel), Грабеју (Grabe)[2]) и Макеизену (Mackensen). Сви су се држали дневника, који сам ја својим истраживањем на основу архива пронашао нетачнмм. Ја држим под сигурно, да је Серкиз био капетан у пољско-саксонској босанској пуковнији[3]), који је услијед капитулације[4]) самостално једну кумпанију сакупио и по уговору водио у Окуб (Ockub) или Цваниц (Zwanitz), а одавлен у Варшаву. Серкиз је морао бити онај капетан, који је са пуковнијским заповједником Мазанијем рђаво стојао, по свој прилици услијед чудноватог његовог манипулирања с касом, о чему се у актима налази врло смијешних ствари, јер Хофман, пруски резидент у Варшави, који краља вазда одмах обавијешћује о ново врбованим пуковнијама, говори у својој депеши од 23. јануара 1745. о све то већој зловољи Бошњака[5]). Шта више, 17. априла јавља он, да се један босански официр, који је 150 рекрута у Варшаву довео, одлучно противи да служи под пуковником Мазанијем, и да је одлучио, да ће се радије у службу понудити пруском краљу, од кога се по се и по своје људе бољему нада, па је тјерао дотле, да су га морали аретирати[6]); приликом параде 15. маја дошло је шта више до јавне непокорности. О тој намјери једнога капетана говори такођер и коморник Грушински (Gruszinsky) у депеши од 26. маја 1745. на Брила[7]). По вијестима „Handesche Zeitung“ од 12. августа. датираним 1. августа из логора у Хлуму,

---

[1]) „Soldatenfreund“, 1835., 1853. и 1876.

[2]) Grabbe, потпуковник: „Сједнички извјештаји старинског друштва Prussia у Königsberg-у, 1890.“

[3]) Спомиње се капетан Stephan као заповједник једне компаније у пољско-саксонској пуковнији. Главни државни архив у Дражђанима: Die koenigliche Garde derer 1200 Mann in Pohlen betr. 1741—1747. Loc. 3640. „Rapport des Obristen Ignatius Mazani von Slavedin an den General Major von Bardeleben, dat. Lowicz den 16-ten Mai 1746.“

[4]) Тајни државни архив, Берлин. Hoffmann, Leveaux, Wallenrodt. Polonica. 25. Rep. 9. Бр. 27. од 20. јануара 1745.

[5]) Тајни државни архив, Берлин. Polonica. 25. Rep. 9. Бр. 27. Hoffmann, Leveaux, Wallenrodt.

[6]) Тајни државни архив, Берлин. Hoffmann-ови извјештаји. Rep. 96. 50. E.

[7]) Тајни државни архив, Берлин. Polonica. 25. Rep. 9. Бр. 27. Hoffmann, Leveaux, Wallenrodt.

изјављује истом приспјели бошњачки вођа, да би он са којих 60 људи још прије краљу рупио, да га Пољаци нијесу спречавали; у осталом је Серкиз поручнику пл. Бачку сам признао, да је припадао оним пуковнијама, које су у Пољској врбоване. Главни државни архив у Дражђанима садржаје врло мало материјала о кантонирању пуковније код Мезерића. Дневник, што га је генерал-мајор пл. Вајсбах у Мезерићу при преузимању заповједништва краљевских пољских застава, почевши од 14. аугуста 1745. дневно водио[1]), заведен је истом послије ступања Бошњака у пруску војску. Може се узети, да је Серкиз своје људе у мањим одјелима под изговором да су бјегунци, преко Одре у Пруску пропуштао, како би тијем отклонио сваку сумњу од себе, да он није ни у каквом договору с непријатељем, јер је он, како Бачко вели, посредовањем двојице изасланика приволу краљеву задобио за пријелаз у Пруску. Скоро би се могло рећи, да су Бошњаци, који су по једној депеши министра Подевилског (Podewils) од 26. јуна у малим чопорима од 10—15 људи почели Одру прелазити, да у Саксонску уђу „sans ancune réquisition préalable“, са Серкизевим Бошњацима идентични. Од оних пуковнија код Мезерића није ништа прешло у Саску, а у половини јуна заповјеђено је пруским властима, да се чувају пољске границе; но вјеројатније је, да је Серкиз одмах на дозволу краљеву своје људе преко границе превео. Истина, тај је поступак пријављен министру, но он га није одобравао, јер му није била позната краљева привола. Кад се узме на око удаљеност између Мезерића и Бреславе, онда се слаже по Подевилском назначено вријеме, 26. јуни, са Серкизовим доласком у Бреславу 26. јула[2]). Прилике прошлога стољећа морају се другим очима гледати, а нијесу ни узроци прелаза познати, но приповиједање капетана Серкиза о потпуном расулу Брилова кора и о очајном прелазу у Пруску услијед оскудице у сваком погледу, чини утисак, као да је он тијем хотимично ублажавао разлоге свога поступка. У погледу течаја врбовања, Серкизово је причање скроз неистинито. Од доласка Бошњака у Бреславу 26. јула може се сасма јасно траг њихов пратити до улаза у табор код Хлума и до подређивања њиховог једном пруском коњаничком официру. „Handesche Zeitung“ објавиле су три биљешке о томе:

Бр. LXXXIII. Бреслава, 27. јула.

Јучер, 26., стиже овамо прилично велики број Бошњака са три угледна официра. Момци су добровољно одлучили да у нашој војсци служе.

[1]) Главни државни архив, Дражђани. Саске трупе у Пољској, татарске дворске заставе. 1743.—1746. Св. I. Бр. 11.000.

[2]) „Handesche Zeitung“, Берлин, од 27. јула 1745.

Бр. XCVI. Четвртак, 12. августа. Табор код Хлума, 1. августа.

Његово Величанство примило је Бошњаке, који су скоро из Бреславе овамо дошли, међу своје плаћенике. Официр, њихов заповједник, приповиједао је, да се он још одавно са неких 60 момака из своје домовине овамо упутио да служи Његовом Величанству краљу, али да су га саксонски војни вербери све до сада задржали у Пољској и недавши му обећану плату.

Бр. CI. Бреслава, 17. августа.

Бошњаци су додијељени Цитеновој (Zieten) пуковнији, али имаду сопствено заповједништво и начин муштре.

Дневник пјешачке пуковније нашљеднога принца Дармштадског[1]) приповиједа даље о Серкизовој застави овако:

„3. августа прође 80 Турака кроз град Јаромир. Ови Бошњаци дошли су добровољно да траже службе у Његовог Величанства, коју су и добили. Али више их, који су се тако понудили, није хтио краљ да прими. Они су били на коњима, а оружани копљем, сабљом и са много кубура.“

У сугласју с овом пошљедњом вијести забиљежио је један виши официр, мајор Варнери (Warnery) од Нацмерове хусарске пуковније бр. 4., у својем дневнику[2]), да је он заповједник турских Бошњака, који су 3. августа дошли у табор код Краљевог Граца (Königgrätz):

„За вријеме претпрошлог рата, Август III. установи пуковнију босанских Турака, који бијаху пребјегли из Хоцима (Chotzima), гдје се бијаху побунили против свог паше. Неки Јерменин доведе их компанију пруском краљу у логор у Краљев Градац (Königgrätz) год. 1745.; ја их добијем под своју управу све до Дражђанског мира, јер се ја с њима разумјех: то би почетак ове босанске пуковније од 10 ескадрона, коју сада има овај краљ, али која није више онака као прије.“

Макензен вели сумњајући: „Да ли су то били Бошњаци Серкизеви, није доказано, али није ни немогуће“[3]). Али ја то држим под

---

[1]) Ратно министарство, тајни архив, Берлин. XXV. Стр. 121.

[2]) Commentaires sur les commentaires du Comte de Turpin sur Montecuculi, avec des anecdotes relatives à l'histoire militaire du siècle présent par M. de ... à St.-Marin) chez Roturier 1778. Св. III. Стр. 36. (Коментари коментарима грофа пл. Тирпена о Монтекукулију са причама, што се односе на војничку хисторију садашњег вијека од M. de ...).

Charles Emmanuel de Warnery était lieutenant-colonel dans le Régiment de Hussards Nr. 4 au mois de Mai 1757, après la mort du général Wartenberg, il devint Colonel et Chef du régiment de Hussards Nr. 3. L'année suivante, il entra au service de Pologne et obtint le grade de général-major. (Œuvres de Frédéric le Grand. Св. IV., стр. 96.)

[3]) „Militär-Wochenblatt“, 1895., бр. 23., стр. 602.

сигурно, јер за ону тачку „Серкиз је идентичан са Stephani-ом“ имам много доказа. Не узимајући у обзир сугласност о доласку Бошњака у табор 1. августа, односно 3. августа, не смије се табор код Краљевог Граца замишљати као простором скучено мјесто, према чему чудновата излази претпоставка, да су два самостална одјељења Бошњака у исто вријеме стигла у краљевски табор[1]). Заблуда у томе настала је мистичким Јерменом, капетаном Стефанијом, који се као вођа једног паши од Хоцима одбјеглог одјељења копљаника појављује у табору краљеву, те се у рукописима дјела о униформи спомиње као први

[1]) За моје мишљење, да су Стефан, Стефани и Серкиз једно те исто лице, налазимо потпуни доказ у „Speciale Nachweisung der vom 1. Juni 1746 bis ultimo Maji 1747 bezahlten Staabs- und Ober-Officiers-Quartiergelder in den Staedten des Koenigsberg'schen Departements.“ (Архив ратног министарства у Берлину, l.a. VIII: „Acta wegen des mehr erforderlichen Services für die augmentirte Einquartierung in Ost-Preussen und Lithauen de 1744—1749.“) Ево овог исказа:

	Prime Plan	Sollen monatlich an Quartier-Geldern haben			Haben empfangen vom 1. Juni bis ultimo November 1746			Vom 1. December 1746 bis ultimo Maji 1747			Haben ihre Garnisonen gehabt in
		rthlr.	gr.	pf.	rthlr.	gr.	pf.	rthlr.	gr.	pf.	
Regiment von Ruesch Husaren	Rittmeister von Saremba	2	—	—	12	—	—	12	—	—	Margrabowo
	Rittmeister von Rohl	2	—	—	12	—	—	12	—	—	
	Lieutenant von Mirow	1	22	9	7	45	(?)	7	45	(?)	
	Cornet von Zeuchner	1	22	9	7	45	(?)	7	45	(?)	
Bosniacken	Capitain Stephani de Serkis	2	—	—	12	—	—	12	—	—	
	Lieutenant Emir Ossmann	1	22	9	7	45	(?)	7	45	(?)	
	Cornet d'Alie	1	22	9	7	45	(?)	7	45	(?)	
	Cornet d'Invec	1	22	9	7	45	(?)	7	45	(?)	
Uhlanen	Rittmeister von Krzceczewski	2	—	—	12	—	—	12	—	—	

Напротив заплиће ова исправа ствар гледе другог корнета Витковића и другог капетана Петровског. Противно наводима у благајничком исказу и у актовима тајне ратне писарне, који се односе на оставку корнета Витковића, даје се овдје другому корнету име d'Invec. По списку о броју овог војничког одјељења била су само два корнета, Алија и Витковић, и за то држим ја, да су d'Invec и „Wittkowitz“ једна особа; да ли ту имамо посла с придјевком или двоструким породичним именом, ствар је тек споредна. — Загонетан је Krzceczewski, капетан уланski. Ја сам овдје цитирану исправу пропашао послије закључка моје расправе и сада излази, да та исправа побија оно, што сам казао гледе другог капетана (Петровског), понајглавније на основу слике униформа. Признајем да је име Krzceczewski привидно засвједочено са онима двијем кабинетским заповједима, управљеним на пуковника пл. Риша од 31. марта и 12. маја 1746. (Тајни државни архив у Берлину. „Minuten“. 1746. Rep. 96., B. 32.) Али ја ипак остајем при тому, да је име Петровски исправно; за мене је мјеродавна слика оне турске униформе, скроз сличне униформи Стефанове заставе, под којом се пише: „Један пук улана, уређен под заповједништвом капетана Петровског,“ надаље депеша варшавског резидента Лево-а (Leveaux) од 2. априла 1746., која гласи: „Certain Capitaine du Régiment du dernier (d'Osten, Colonel du Corps des Bosniaques) nommé Petrowsky m'ouvrit hier, qu'il avoit le dessein, de prendre service d'Housard dans l'Armée de Votre Majesté avec son drapeau.“ (Тајни државни архив, Берлин. Rep. 9. 27. 1746.)

вођа пруских Бошњака[1]), надаље и тиме, што се мисли, да је он наслједник год. 1757. преминулог Серкиза. Ја сам дуго мислио, да је Серкиз послије прилазаа на римо-католичку вјеру, дакле између 1746.—1754., примио име Стефани; но то ипак није лако могуће, пошто је већ 1745. у рату капетан Стефани за распуштање свога уланског збора од магистрата у Хиршбергу (Hirschberg) 304 талира 12 гроша узајмио, који су по наредби од 15. јуна 1746. од Ришове хусарске пуковније накнадно утјерани[2]), а прилазаз на католицизам случио се, по биљешкама Бачка, без сумње истом касније, него у рату 1745. Ми имамо посла само са једном трупом копљаника и по томе је „Стефани“ или придјевак Серкизев, или пак њемачки пријевод албанеског имена Серкиз. И број се капетана по исказима тачно одређује; у „мјесечним генералним исказима хусара Њег. краљевског Величанства пруског краља за фебруар 1746.“ спомиње се први пут само један капетан[3]), истом у априлу други, а то је Петровски (Petrowski), који је 1748. демисионирао. Тај један капетан биљежи се све до своје смрти 1755., а то је капетан Серкиз, као што се види по примитку и издатку главне војне благајне 1755./1756., па и Бачко познаје само Серкиза као првога капетана. Барјактар Алија води заставу самостално све до 1762. За моју тврдњу, да је „Стефани“ њемачки пријевод Серкиза, па да га сад овако, сад онако називају, пружа најбољи коментар гроф Е. Липе (Lippe)[4]). Краљ Фридрик није трпио, да се вијести о војсци штампају; с тога се налазе из времена његова владања само писани, и неки у иноземству (Frankfurt a./M., Lipisko, Amsterdam, Biel) штампани искази рангова. Један у Амстердаму 1753. издани исказ рангова садржаје само врло кратке биљешке о униформи, устројењу, пријашњим и садашњим заповједницима, штопним официрима и штопним гарнизонима. Код хусарских пуковнија стоји забиљежено: „Ришова хусарска пуковнија у Голдапу. Бошњаци под капетаном Стефани-ом у Олецку.“ Као заповједник спомиње се напросто Стефани; но биљешка уз дјело, штампано 1753., потјече из времена, кад је Серкиз још живио и доказује, да је он у истину заставом заповиједао, што се види из биљешке која гласи: „Обуставља се плата године 1755. умрлог капетана Серкиза.“ Два на ствар односећа се мјеста рукописни су додаци у дјелу о униформи од 1759.[5]) и 1761.[6]); у пошљедњем спомиње се

[1]) Скоро у свим дјелима о униформи из времена Фридрика Великог спомиње се неки капетан Стефани (Stephani) као први заповједник Бошњака, а нигдје се не налази име Серкиз.

[2]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. Примитак и издатак код краљ. пруске главне ратне благајне 1746.—1747. VI. 2. c. 70.

[3]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. VI. 1. d. 4.

[4]) Гроф Липе (Lippe), „Husarenbuch“, Берлин 1863, стр. 261.

[5]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. IX. 1. c. 8.

[6]) Краљев. оружана, библиотека, Берлин. C. 171.

год. 1754. као година смрти Серкизове. Оно што Варнери вели о бјегству пуковније пашине из Хоцима, исто је онако неистинито, као што су неистинити подаци капетана Серкиза о провађању Бриловог врбовања. Врбоване компаније бошњачке пуковније, да могу доћи на мјесто својих скупова у Окуб (Ockub) и Цваниц (Zwanitz), прелазиле су у Пољску код Хоцима, турске пограничне тврђаве. Порта, као и паша од Хоцима притуживаху се великом вођи Потоцком, да саксонски агенти без владине дозволе врбују турске поданике за пољскога краља[1]). Списи у Дражданском архиву не садржавају ништа, на темељу чега би се могло закључити бјегство читаве пуковније из Хоцима. Течај ствари при устројавању пуковније и § 14. „капитулације" с овим садржајем: „Ако пуковнијски заповједник на достојну представку кога капетана отпусти једног или више момака, онда је капетан обвезан да своју компанију на сопствени трошак попуни; у ту сврху треба да официри у својој отаџбини подржавају непрекидну комуникацију и дописивање, да се одонуд регрути могну добављати" — показују јасно, да су ти момци врбовани у својој „отаџбини", дакле у Босни.

Архенхолц (Archenholtz), суврeмени историчар 7-годишњега рата, сматра такођер Серкиза и Стефанија као једно лице[2]). Варнери изрично означује њему подређену компанију као основну трупу доцније бошњачке пуковније, као што и Бачко ону чету, коју је Серкиз краљу превео, као основну трупу сматра; на пошљетку чиме би се и могло доказати истовремено постојање двију трупа копљаника и обају капетана Серкиза и Стефанија? О истинитости доласка заставе у Бреславу и у табор у Краљев Градац, те проласка њезиног кроз Јаромир нема се за што сумњати. У новинама наведени дани аутентични су, јер је једна вијест, која се односи на долазак у логор, уз онолику строгост, којом је краљ све догађаје тајно чувао, морала потећи само од кога кабинетскога савјетника; уз то потјечу извјештаји у берлинским новинама већином из краљевског главног стана. Ово се јасно види одатле, што сваки пут, чим који Хофманов извјештај из Варшаве дође о кретању трупа код Мезерића, неколико дана касније доноси „Handesche Zeitung" изватке. Марширање кроз Јаромир 3. августа, као и подређивање заставе мајору Варнерију, дапаче и долазак у логор 1. августа, све се то подудара с истином. Пут од Бреславе (26. односно 27. јула) до Хлума (1. августа) могао се превалити за 6, односно 7 дана.

---

[1]) Главни државни архив, Дражђани, преписка коморника Гручинског са грофом Брилом од 12. маја и 1. јуна 1745.

[2]) „Archenholz's historisch-genealogischer Kalender", 1789., стр. 331.

Када их је краљ примио у своју службу, нема означена ни установљена времена, али ја рачунам да је то било већ у мају, особито кад се урачуна вријеме, потребно за путовање обадвојице изасланика тамо и натраг од Мезерића у Ческу (по Бачку) и вријеме путовања заставе у Бреславу (26. јула). Као дан постанка по мом суду могу се само два дана узети, и то 3. август 1745. или 16. фебруар 1746.; под овијем разумијевам ја оснивање или преузимање заставе у савез пруске војске. док је утјеловљење са Ришовом хусарском пуковнијом споредна ствар. Како је слабо то читаво вријеме освијетљено, види се из кабинетске заповједи краља Фридрика Виљема IV. на 1. и 2. уланску пуковнију од 24. маја 1845.: „Управо је 100 година, откако је основана пуковнија, која је сваком приликом вјерне службе вршила.“ Ту се не спомиње никакав извјестан дан стогодишњег постанка, само се на мјеродавном мјесту узима, да су Бошњаци прије 24. маја 1745. приступили[1]). Макензен се у томе погледу вара, јер се ту не мисли дан устројења, већ од прилике се тијем „прије 24. маја 1745.“ означује вријеме, када је краљ приволио на њихову службу. Каква замршеност уопће у том питању влада, показују примједбе у погледу аутора на стр. 602. војног седмичног листа. Нигдје се не каже, да је краљ Фридрик II., примајући Бошњаке у службу, одмах примио њихову заставу у савез војске. Много је вјеројатније, да је краљ рекао: „Дођите, покажите шта можете, пак ћемо онда видјети“; наводно „трајно“ додјељење Ришовој пуковнији шта више потврђује претпоставку, да је то вријеме било службовање за пробу. По Варнерију провело се примање Бошњака у савез војске 3. августа, а примање на етат истом 16. фебруара 1746.; он вели: „Изванредни издаци за сувишке и храну. Број 76. Уланski збор, који са Ришовом пуковнијом у Пруску долази и који у њезином стану остаје, подмирен је до конца фебруара 1746. из ратне благајне у Бреслави, а иде му у име опскрбе:

за март 1746. . . .	372	талира	18	гроша
„ април „ . . .	372	„	18	„
„ мај „ . . .	372	„	18	„

укупно усљед кабинет. наредбе од 16. фебр. 1746. 1118 талира 6 гр.“[2]).

Ја разумијевам ту кабинетску наредбу тако, да је истом од овога дана застава Бошњака из пробе иступила и стално примљена на етат „као изванредни издаци напрама досадањем зарачунању на ратну благајну у Бреслави“. Овоме ваља још додати, да је у „мјесечним

[1]) „Militär-Wochenblatt“, 1895., бр. 23., стр. 602.

[2]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. VI. 2. c. 70., стр. 330.

главним исказима хусара Њег. Величанства прускога краља за мјесец фебруар 1746.)“ [1]) рукописом додато, и то први пут: „Збор Бошњака, који се налази код Ришове пуковније, састоји од:

1 капетана, 1 поручника, 2 заставника (барјактара), 4 каплара, 35 момака, укупно 43 главе.“

По мом мишљењу могу се дакле узети само 3. август 1745. или 17. фебруар 1746. као дани оснивања. Ја бих се одлучио за 3. август, пошто од тога дана Бошњаци ступају под заповиједи једног официра из армаде, што се од сада опскрбљују из ратне благајне и што се под именом „Бошњаци у служби Његовог Величанства, Фридрика II., краља пруског“ од тог дана сматрају као обвезани на службовање. Напротив је 16. фебруар 1746. право рећи само шљедство 3. августа 1745., претпостављајући, да се увртење у етат и вођење у исказима може сматрати као споредна ствар [2]).

Када су Бошњаци ступили у дотицај са пуковником Ришом, не може се због оскудице података тачно установити. Бачко описује то овако:

„Краљ посла Бошњаке пуковнику Ришу с налогом, да код његове пуковније служе, а својој заповиједи додаде: „Риш нека испита, да ли ти људи могу копљем што год ваљано учинити.“ Овај се сјећаше још из аустријске службе на Тренкове пандуре и с тога посматраше некаквом зловољом сиромашне Бошњаке, а то се расположење рашири врло брзо по читавој пуковнији. Но кад ова на свом маршу удари на непријатељску коњицу, добише Бошњаци заповиједи да ударе. С презрењем живота навалише ови људи у борбу, а кад су услиједпретежносги непријатеља дошли у стиску, рече Риш: „Ипак су то храбри момци и ми их не смијемо напустити.“ Уз дату им припомоћ натјераше Аустријанце у бјегство, па задобише том доказаном храбрости достојно уважење. Риш је о том догађају извјестио. Али пошто је наскоро у Дражђанима мир склопљен, то он запита, гдје сада треба да Бошњаци остану, на што доби заповиједи, да их поведе са собом у Пруску [3]).“

Ови подаци били су до сада једини извор о заједници Бошњака са хусарима за вријеме рата; за што Цјенгел и Макензен ту

---

[1]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. VI. 1. d. 4.

[2]) „Das Ulanenbuch“, Колин на Рајни, стр. 9., као и Haber-ова „Историја каваљерије њемачкога царства“, Берлин 1881., не долазе у обзир, пошто се ондје спомен дан без поуздачог основа одређује.

[3]) Проф. пл. Бачко, „Прилог историји пруског бошњачког збора, нарочито о његовом постанку и његовим првим официрима“, у „Прилозима историје Пруске“, Königsberg 1818, стр. 288., одштампано у Цјенгеловој „Повијест краљ. 2. уланске пуковније“, Potsdam 1858., стр. 19.

свезу не сматрају свршеном прије 18. новембра 1745. и још прије, 25. децембра 1745. уговореног Дражданског мира, није ми јасно. Једини би узрок за то њихово мишљење могао бити тај, да држе да је пријелаз Бошњака истом послије 18. новембра свршен; чудновато је при томе, да Бачко, Цјенгел и Макензен могућност пријелаза у љету посве из вида губе. Долазак Бошњака у Ческу 1. августа и у исто вријеме обављено подређивање њихово под заповједништво Варнерија говори свакако против тога, да су прије Дражданскога мира „фактично присаједињени“ хусарској пуковнији. Да се уопће у сугласје доведе дневник са Варнеријевим заповједничким положајем, морамо узети, да су хусари бошњачким копљаницима прискочили у помоћ у оном њиховом окршају с аустријском војском, јер су Ришови хусари били такођер у Ческој на предњим стражама; сад да ли је то било можда у ком окршају у пошљедње дане новембра, или прве дане децембра, можда код католичког Хенерсдорфа 23. новембра 1745., овом часном дану црних хусара, не може се у тврдо рећи[1]), исто тако као што није могућност искључена, да су се Бошњаци под Варнеријевим водством као самостална трупа са Ришовим хусарима заједно у августу или у септембру са непријатељем сукобили. Кад држимо у виду, да је ово Варнеријево заповједништво трајало до уговора мира, излази да знанично присаједињење у Ришову пуковнију није могло бити прије повратка чета из рата.

Архивар Ланге вели шта више, да је за приређивање генералштабног дјела о другом шлеском рату имао у рукама кабинетску заповијед, која Ришовој пуковнији истом сада на његовом повратку заставу Бошњака предаје. Ако је краљ пуковнику Ришу повјерио оцјену Бошњака, то је ово при краљевом негодовању наспрам копља појмљиво; строжега судију није могао ни наћи, него побједитеља Нацмер-улана код Олбендорфа.

Било како му драго, извјесно је то, да се Бошњаци ни у ком извјештају о тадањим окршајима не спомињу, али то стоји, да с пуковнијом заједно у јануару улазе у Голдап. Врло је вјероватно, што Макензен драстичним начином вели о расположењу у пуковнији наспрам необичног прирастка: „Не може се рећи, да је нешто запуштена шарена рпа примљена од хусарског пуковника са задовољством, а ни пуковнија није тај чудновати прирепак пријатељским оком посматрала. Спољашња појава изазиваше премало повјерења, док предрасуде против копља завладаше опћенито. Уз то је међу многобројним Мађарима и Хрватима у пуковнији била укоријењена мржња на све, што се Турчином звало.“

---

[1]) „Soldatenfreund“, 1854., год. 21., св. 12.

Вијест о постављању пољско-саксонске војске код Мезерића, као и гласови о протухама, како их је краљ обичавао називати, отешча врло њихов положај. Тому придоље још пруском војничком оку необично црвено одијело под суром кабаницом, као и то, што су и официри били оружани копљем и што је сваки момак јахао на сопственом коњу. Макензен[1]) прича даље о „босанским коњима“, да истина нијесу велики, али да су врло брзи и чврсте грађе, тако да могу и највећег момка носити. Он додаје: „да су ти коњи онда цијењени као добри јахачи коњи, исто тако Бошњаци као изврсни јахачи, па да се у ондашњој Пољској име Бошњак много спомињало за нерегуловане коњанике.“ Ово описивање не може никако Макензен протезати на коње пруских Бошњака, јер се дотични Винтерфелдов извјештај ослања на један пријашњи догађај, не узимајући на око датум, када Винтерфелд није имао још никаква сношаја са пруским Бошњацима. Винтерфелд ратоваше наиме у априлу и мају 1745. у шлеским планинама код Хиршберга и Шмидеберга против збора аустријских добровољаца, основаног по пуковнику Патешицу (Pateschütz), од ког је заробљене коње Нацмеровим хусарима предавао, као што су и сељаци за сваког коња са седлом по 10 талира добивали, па вели: „Коњи додуше нијесу велики, али врло брзи и чврсте грађе, тако да највећу слоту могу носити, којих међу овдашњим заробљеницима има неколико од шест стопа висине, а то су босански и јурски (Juraische) коњи[2]).“ Потврду овога налазимо у другом извјештају; Винтерфелд је са хусарским пуковнијама Риш, Солдау и Нацмер навалио код Болкенхагена на пандуре и угарске хусаре, које су у исто вријеме огорчени сељаци у кланцима из бусије нападали, па вели: „Они су били сви на коњима и од збора пуковника Патешица, који не имађаше других коњаника, а то су Личани, Бошњаци и Хрвати, све снажни и стасити људи[3]).“ Макензен је ове Бошњаке пуковника Патешица поистовјетовао са Бошњацима Серкизовим; он не зна, да је концем априла босанска пуковнија била на путу за Варшаву и да уопће од њих није нико ступио ногом у чеško-шлеско гранично горје, па да је у редовима аустријских Граничара било Бошњака, наиме бјегунаца из Босне или житеља тако зване „Турске Хрватске“[4]). Исто је тако погрјешно мишљење, да је у

[1]) „Militär-Wochenblatt“, 1895., бр. 23., стр. 600. (тако их описује Винтерфелд краљу у једном извјештају од 3. маја 1745.).

[2]) Тајни државни архив, Берлин. Winterfeldt-ови извјештаји краљу. 1744.—1745. Хиршберг, 3. маја 1745.

[3]) Тајни државни архив, Берлин. Winterfeldt-ови извјештаји краљу. 1744.—1745. Хиршберг, 1. маја 1745.

[4]) Ваничек, „Историја Војне крајине“.

ондашњој Пољској често употребљавано име „Бошњак“ као име нерегуларних коњаника, управо као што је погрјешна и тврдња по Бачковом дневнику, „да је Арбанас Серкиз своме збору својевољно надио име Бошњаци, с тога што је Бошњаке, сусједе своје отаџбине, као изврсне јахаче познавао, ма да можда међу њима није било ни једнога Босанца“. Ово потоње тврђење чини се и самом Цјенгелу чудновато, јер он вели у својој примједби: „Име „Бошњаци“ спомиње се често у пољској коњици уз улане у годинама 1744. и 1745. и с тога не може бити, да га је Серкиз први употребљавао.“ Цјенгел је по свој прилици у „Handesche Zeitung“ или у „Hamburger Correspondent“ 1745. наилазио чешће на име „Бошњаци“ за вријеме концентрирања код Мезерића. Ни Цјенгел ни Макензен нијесу прелистали архиве у Дражђанима и Берлину, иначе би морали знати, да је нарочито за други шлески рат врбована пуковнија од народних Бошњака. Ја нијесам нашао ни у пољској војној књижевности, ни у дражђанском архиву (Списи о пољским дворским заставама, товарчикима, устројењу уланских пуковнија) ама ни спомена, по коме би се могло закључити, да је име Бошњак употребљавано за нерегуларну пољску коњицу. Истом од дана Брилове наредбе за устројење коњице, у октобру 1744., налазе се у берлинским и дражђанским списима податци о врбовању, односно о већ врбованој народној босанској пуковнији. Да се неколико мухамеданских Татара придружило Серкизовој застави можда још прије пријелаза, или и послије, пошто се у сусједној Пољској пронио глас о мухамеданском коњаничком збору у Голдапу, не ћу да побијам. Али да је постојала застава народних Бошњака, нема за ме сумње и ја ћу за то изнијети доказе у већ приуготовљеној расправи о „Бошњацима пољско-саксонске војске“ Искази ранга хусарске пуковније, који се сачуваше из године 1745., не спомињу Бошњака, а то је један доказ више, да су они истом кабинетском наредбом од 16. фебруара 1746. ступили с хусарима у трајну свезу. Искази о снази од фебруара 1746. приказују такођер, да су и три официра преузета, које нам Бачко поименце навађа, као капетана Серкиза, поручника Османа и заставника Алију; ова се имена потврђују и актима војног министарства и тајне војне канцеларије. Исказ о стању од фебруара 1746. са 43 момка показује још само половину заставине снаге, која је означена по Бачковом дневнику са 72 момка, са 80 момака по дневнику пуковније принца нашљедника дармштадског од 3. августа 1745., и као кумпанија мајора Варнерија за 80—100 људи. По томе мора дакле да их је скоро половина на бојишту погинуло.

У првом саставку „мјесечних главних исказа о пруским хусарима Њег. краљ. Величанства за фебруар 1746.“ спомињу се два заставника, док Бачко извјештава, да је био само један заставник, Алија, при примању заставе. Биће да је овај други заставник истом за вријеме повратка у Голдап на тај степен унапријеђен, као што се може закључивати по датуму наредбе од 6. фебруара 1746., по облику извјештаја и по накнадном плаћању:

„Рачун главне ратне благајне од 1. јуна 1745. до конца маја 1746.[1]).

Приход и расход краљевске пруске главне ратне благајне, вођен од тајних савјетника и војних благајника Рихтера (Richter) и Кепл-а (Koeppl).

Изванредни издаци на доплатке и опскрбу. Уланском збору, који машира са Ришовом хусарском пуковнијом у Пруску и с њом заједно остаје, и који се до конца фебруара има опскрбљивати и исплаћивати из ратне благајне у Бреслави,

за март	1746. . . .	372 тал.	18 гр.
„ април	1746. . . .	372 „	18 „
„ мај	1746. . . .	372 „	18 „

Бр. 76. Свега гласом краљ. наредбе од 16. фебр. 1746. 1118 тал. 6 гр.

Пуковнику Ришу плата за заставника Витковића (Wittkowitz), који служи код бошњачкога збора,

за јануар	1746. . . .	15 талира	
„ фебруар	1746. . . .	15 „	
„ март	1746. . . .	15 „	

Бр. 77. Гласом наредбе од 9. фебр. 1746. 45 талира

Осим тога имају се Витковићу исплатити и уговорена два оброка као доплатак мјесечно са 2 талира 16 гроша

за јануар	1746. . . .	2 талира	16 гр.	
„ фебруар	1746. . . .	2 „	16 „	
„ март	1746. . . .	2 „	16 „	
		8 талира		

Даље за април 1746.

плате	15 талира		
2 оброка	2 „	16 гр.	
	17 талира	16 гр.	
Даље за мај 1746.	17 талира	16 гр.	

Бр. 78. Заједно заставнику Витковићу . . . . . 88 тал. 8 гр.“

[1]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. Приход и расход главне војне касе 1745./1746. Обрачун етата, што је примљено и опет издато на разне потребе. Стр. 474 VI. 2. c. 70.

Да ли је тај заставник Витковић био Мухамеданац, који је још са Серкизом из Пољске дошао и тек након дефинитивног ступања у пруску војску на тај степен унапријеђен, или је као рођени Босанац или Хрват, пошто је већ у војсци, можда чак и у Ришовој пуковнији служио, као земљак или што је језик познавао у ту заставу директно премјештен, не може се одлучити. По његовом особном положају код Бошњака, као и по преписци о отпусту Витковићеву у години 1755. држим да је он био мухамеданац, који је са Серкизом дошао[1]).

У априлу већ, истом што се дошло у Голдап, слиједио је изненада први и једини допуњак; у исказима о стању хусарске пуковније у априлу године 1746. налази се извјештај у овом облику:

„Збор Бошњака, који се налази код Ришове пуковније, састоји од 2 капетана, 1 поручника, 2 заставника, 5 капрала, 53 момка = свега 63 главе.“

По томе су придошли 1 капетан, 1 капрал и 18 момака; пошто је Риш по кабинетској наредби од 12. маја 1746. покупио још само 18 момака, то је накнадно морао придоћи још један подчасник, шта се из рачуна разабире, односно из истовјетног исказа о стању од фебруара и марта 1746. са 1 капетаном, 1 поручником, 2 заставника, 4 капрала и 35 момака = свега 43 главе.

Радосној појави појачања достојно гласи и ставак у обрачуну главне војне благајне:

„Неутврђени изванредни издаци за опскрбу улана код Ришове хусарске пуковније[2]).

Због појачања уланског збора са једним капетаном и 18 момака, који је збор присаједињен Ришовој хусарској пуковнији, стављени су у пријашњем рачуну стр. 330., за април и мај 1746. мјесечних 168 талира 8 гроша у издатак. Ти издаци имаду се и надаље предавати Ришовој хусарској пуковнији за тога једнога капетана и 18 улана, с којима је код ње уланski збор појачан и то:

за капетана плате	40 талира	
за 4 оброка по 1 талир 8 гроша	5 „	8 гроша
	45 талира	8 гроша
За 18 момака, сваком плате .	5 талира	12 гроша
за 1 оброк	1 „	2 „
чини за 18 момака	123 талира	20 гроша
	Свега: 168 талира	8 гроша.

[1]) У Босни има село Витковић, котар Сребрница, као и друго мјесто Витковић, општине Човчићи, испостава Горажде, котар Чајниче.

[2]) Војно министарство, тајни архив. VI. 2. c. 70. Стр. 402.

(Стр. 390.)[1]).

За април 1746. . . .	168 талира	8 гроша
„ мај 1746. . . .	168 „	8 „

Бр. 79. Свега по каб. наредби од 18. маја 1746. 336 талира 16 гр.“

Макензен[2]) је једини аутор, који тај факат, као и на ово односна мјеста из биљежака („Minuten“) у тајном државном архиву, истина без икаквих даљних конклузција навађа. Мени ја након дужег напора пошло за руком, да по неким сретним приликама те тачке разјасним, које су за ме већ и с тога интересантне, што се једно дјело о униформи ондашњега времена показало да одговара истини; против тих цртарија влада наиме велика сумња. Пруски пословођа у Варшави, легациони тајник Лево (Levcaux), нашљедник у октобру 1745. преминулог Хофмана, извјешћује у својој депеши од 2. априла 1746. ово[3]):

„У Варшави, 2. априла 1746. Број 23.

Ваше Величанство!

Краљ је отпустио по гласу мојег скромном извјештаја оне двије пуковније улана, Остенову и Корецкијеву, тако да је двор од ове иррегуларне војске задржао само три пука (Блендовскијев, Вилиревскијев и Рудницкијев) и босански кор, који је понудио пуковнику Остену, но овај је ту понуду одбио, тужећи се горко на ову метаморфосу те хоће да иде у Дражђане, да тамо потражи другу службу.

Неки капетан пошљедње пуковније именом Петровски саопћи ми јучер, да има намјеру да приједе у службу хусара у војсци Вашег Величанства са готово цијелом својом заставом, која састоји од 60 људи и толико коња. Он одлази данас одовлен са својим људма на своја добра, неколико миља од Тарновица; тамо чека он врло милостиве заповједи Вашег Величанства, јер он није претходно молио да буде информиран о Вашим намјерама. Чим буде код куће, јавиће заповједнику најближег табора Вашег Величанства свој долазак и увјете за своју капитулацију.

Ј. Ц. Лево (J. C. Leveaux).“

Краљева заповијед да се закључи капитулација, остала је сачувана[4]). Она гласи:

---

[1]) Војно министарство, тајни архив. VI. 2. c. 70. Стр. 329.—330.

[2]) Макензен, „Црни хусари“, св. 1, стр. 57., примј. 1.

[3]) Тајни државни архив, Берлин. Релације легационог тајника Лево-а у Варшави. 1746. Кер. 9. 27.

[4]) Тајни државни архив, Берлин „Minuten“, 1746. Кер. 96. Св. 32.

74. „Пуковнику Ришу.

Драги мој!

Пошто сам прочитао Ваше писмо од 26. прошлог мјесеца, јављам вам да сам задовољан, што сте из Пољске придошле пријашње саксонске улане с капетаном и 18 момака у моју службу примили. Ја сам дакле издао заповиједь ген. дирекцији, да се од 1. прошлог мјесеца априла одреди плата томе капетану у истом износу као и уланском капетану са 40 талира мјесечно и 4 оброка по 12 гроша 8 фенига, а момци да добију по два дуката мјесечно. У осталом задовољан сам и с тијем, што ћете садашњи цијели уланski збор на оба капетана једнако подијелити и сваком половину момчадије њиховом заповједништву предати.

Потсдам, 12. маја 1746.“

У Менцеловом дивном дјелу: „Војска Фридрика Великог[1]), налази се слика дијелова униформе са додатком: „Улани, 1 пук, основао и заповиједао капетан Петровски“. Тај је нацрт, вели Менцел, узет из једног дјела о униформи, које је у посједу генерала Вилисена; нацрт представља у профилу парадни капут, прслук и капу за официра, подчасника и простог момка. Крој је турски: сури хаљетак са зеленом обашвом и гајтанима, црвен фермен (прслук), поруб.ен зеленим ширитом, мрки фес са бијелим саруком без перјанице; тај је крој дакле сличан досада познатој ношњи копљаничке заставе Бошњака из првог времена 1745.—1746., која је била овака: црн хаљетак са бијелим харчом, црвен фес са бијелим саруком и црвеном перјаницом[2]).

Свакако је непобитно, да је по Лево-у 2. априла краљу пријављени босански капетан, именом Петровски, који је вољан да приђе у војску, идентичан са Ришовим капетаном, чија је капитулација 12. маја од краља потврђена. Уз ово долази још нацрт, узет из старог дјела о униформи, у којем је нечијом руком написано име Петровски, надаље сугласност униформе осим боја до сада познатих дијелова турске ношње ових копљаника Бошњака. У капитулацији пуковније Бошњака под заповједништвом пуковника Мазанија стоји изрично, да се пуковнија обвезује, да ће се подједнако одијевати. С тога се може, закључујући по бојама, узети, да је Петровски једну другу кумпанију довео

---

[1]) Библиотека бакрорезног кабинета у новом музеју, Берлин. Св. III., стр. 125. Волфганг Менцел (Menzel), сликар и бакрорезац у Берлину.

[2]) Перјаница чини ми се да је производ фантазије дотичних сликара; Кнетел (Knoetel) берлински војнички костимски сликар, вели у својој повијести о униформи, „Lose Blätter“, св. VI., стр. 31., да је бијела перјаница за шеширом у пруској коњици уведена истом год. 1762., али да се појединце већ и прије виђала, као и пр. код добровољних зборова, у Клајстових (Kleist) хусара и 1760. у Бошњака.

у Пруску. Пошто су списатељи дјела о униформи, већином официри, били савременици Бошњака, и пошто се по наводима Бачка турска ношња код њих одржала у првим годинама (од 1745.—1746.), те је послије капитулације у јединственој мондури ипак у кумпанијама било неких разлика, то се могу без зазора позвати на одобрену од краља диобу бошњацких коњаника у двије заставе, коју је Риш провео, па уствrдити, да је прва застава под Серкизем (старијим капетаном) имала турску ношњу црно са бијелим, а друга под Петровскијем мрко са зеленим. Ове нацрте нијесу сликари никако могли из прста исисати. Оно од Менцела споменуто Вилисеново дјело о униформи ја нијесам видио, али ипак један пандан, који је можда и сам оригинал[1]). То је дјело већ с тога интересантно, што је једино, које обје турске ношње заједно (упоредо) доноси, а застава Петровскијева само је у том дјелу о униформи приказана. Из овог дјела вадим ова мјеста:

„Св. II., стр. 556.

Код Лосовљеве хусарске пуковније постоји 1 ескадрон Бошњака, помножен у току времена на 10 ескадрона. Њима су заповиједали:

1762. мајор Грабовски (Grabowski),

1772. Халетиус (Halletius Carl, David) потпуковник, добио је племство 1772.

17... Лосов (Lossow) са хусарима бр. 5.

1783. Хонштоk (Hohnstock) са хусарима бр. 5.

3 комада ношње са капом.

Св. II., стр. 558. Улани 1 пук.

Тај збор устројен... и њиме је заповиједао капетан Петровски.

3 комада ношње с капом.“

Тај рукопис с акварелима, без сумње дјело каква врло вјешта цртача и добра познаваоца униформе, приказује нам у профилу парадни капут с прслуком и капом и то: официрски, подчаснички и простог војника; уз то има у дјелу и неколико рукописних додатака. То дјело, које је једно од најљепших и највећих, биће да је нарочито израђено за највишу личност; по Штанглу потјече оно из библиотеке покојног њемачког цара Фридрика. Диоба бошњачког збора у двије заставе трајала је сигурно само до демисије другог капетана Петровскија 1. јула 1748.[2]).

Да је чисто мухамеданској застави постављен за капетана имућан републикански Пољак, излази у први мах чудновато. Та појава налази своје разјашњење у томе. што су у Мазанијевој пуковнији постављани

[1]) Краљ. кућна библиотека, Берлин. 1768. U. 10.

[2]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. VI. 2. c. 72, стр. 32.

за чланике само Пољаци и Нијемци. Босанска пуковнија, и ако су јој официрска мјеста од капетана доље до заставника попуњена босанским врбованим официрима путем слободног избора пуковније за вријеме њезиног устројења, зависила је у избору штопа, пуковника, потпуковника, мајора и побочника, једино од одлуке краљеве, или још више од воље грофа Брила. На тај начин нијесу више ни упражњена официрска мјеста попуњена само Бошњацима. Шта више може се по броју не босанских официра закључити, да је свака од оних 5 кумпанија осим народног официрског збора имала бар по једног или по два официра, које је влада постављала, те који су због језика били посредници између пуковнијског заповједника и босанских кумпанија. У осталом босанска је пуковнија једина, која није распуштена послије мира 25. децембра 1745., већ се, и ако врло редуцирана, под пуковником Остеном још неколико година одржала[1]). Да краљ Фридрик увијек само о уланима говори, док се кор официјелно звао у прво вријеме и касније „Бошњаци", то ништа не одлучује; чети је по оружју припадало име улани, а по народности, од које је састављена, добила је име Бошњаци.

У „Minuten" налази се једна кабинетска заповијед краљева, која се може протезати на врбовање допуне, коју и Макензен у том смислу разумијева[2]).

„Пуковнику пл. Ришу[3]).

Драги мој! Како ми је из Пруске јављено, има један капетан од оне одступјеле 4. саксонске пуковније у Пољској, именом Кжечевски (Krzeczewsky) са својим ескадроном од 71 момка, са добрим коњима, који је дошао у уред Виленбург (Willenburg) с изјавом, да је вољан са својим људима прићи у моју службу. С тога ја желим, да Ви сами то видите и тачно испитате, да ли ти људи за што ваљају и да ли је капетан добар официр по регули, па ако су момци добри, могли бисте их примити као боље, а наше рђавије улане отпустити.

Потсдам, 31. марта 1746."

Да се та понуда није у обзир узела и да Кжечевски није идентичан са другим капетаном, види се већ из краљевске кабинетске наредбе од 12. маја о врбовању Петровског и из оне Менцелове слике. Тому придолази, да је Кжечевски припадао којој послије мира разрјешеној пуковнији, док је пуковнија Бошњака мјесто првобитном

---

[1]) Главни државни архив, Дражђани. Саске трупе у Пољској, татарске дворске заставе. 1743. до 1746. Св. I., бр. 11.000.

[2]) Макензен, „Црни хусари", св. I., стр. 57., примј. 1.

[3]) Тајни државни архив, Берлин. „Minuten", 1746. Rep. 96. Св. 32.

величином од 5 кумпанија услиједе иступа двију кумпанија (Серкизеве и Петровскијеве) преузета само са три кумпанија у савез саксонско-пољске војске. Осим тога по кабинетској наредби од 31. марта 1746., припадао је Кжечевски у истину једној разријешеној пуковнији, док је Петровски у бошњачкој пуковнији служио. Па и датум, 31. марта, стоји у опреци, јер Лаво пише истом 2. априла. О времену боравка заставе у Голдапу од 1745.—1754. не постоји ништа званична, само Бачков дневник извјештава о службеном пословању. С тога се Џенгелова тврдња и подудара, када вели:

„Од заповједника запостављен, животарио је још бошњачки збор у миру, вршећи службу на границама краљевства, — али бијаше као да га је жива нестало, и само још рат могао је да његову смртну пресуду запријечи. Пошто ни онако није више мањак попуњаван, то излази, да је мали збор био увршћен у етат, који је ишчезавао. Како је била релативно висока плата, мјесечно 6 талира 20 гроша, којом су додуше морали издржавати своје коње, а своје одијело и оружје подмиривати, то би се мањак лако могао био накнадити Пољацима и Литавцима.“

Службени послови Бошњака у гарнизону нијесу били баш особити, муштрали нијесу скоро никако, јер се њихове вјежбе нијесу могле довести у склад са пруским прописима, па су с тога ријетко употребљавани у гарнизонским службама. При смотрама и војничким вјежбама (маневрима) стајали су на лијевом крилу хусарске пуковније. У служби предње straже употребљавани су као хусари, те је уведена у војску њихова атака у чопорима уз једночлано јахање под именом „турска атака“. Издајући своју упуту за поједине врсте војске, спомиње краљ и Бошњаке:[1]) „Приликом правог јуриша крила, коњице против коњице, нека заповједници пуковнија и ескадрона особито на то пазе, да, када га (непријатеља) сузбију, не иде све у потјеру за њим; четврти вод од сваке ескадроне довољан је за то, а ескадре нека се онда само добро развију, интервале нека држе отворене и нека гоне, јер морају са још једним ударом рачунати. Ако су хусари или Бошњаци при руци, то их треба пропустити, гдје је најближе, па их они могу растјерати; коњица нека их у јаком касу потпомаже, а ако што од непријатеља заостане, нека све на рију сруше“. Јасно је и чисто краљ Бошњацима тиме одредио значај лаке коњице, значај хусарске трупе. А за таку службу бијаше пуковник Риш, један од најсјај-

[1]) „Oeuvres de Frédéric le Grand“, св. XXX.; св. IV., стр. 96.; св. V., стр. 168. „Упута за заповједнике кирасирских, драгонерских и хусарских пуковнија“; ова је наредба изашла 14. априла 1778. за вријеме смјештања пуковније пл Арним, ондашње 4., а сада 1. кирасирске пуковније.

њих појава међу хусарским генералима Фридрикова времена, као заповједник и шеф најчувеније пуковније, врло згодна личност. Са Ришом и његовом пуковнијом остаде у најтјешњој вези „застава“ мијењајући се бројно, онда као „збор“ а најпослије као „пуковнија“ све до 3. фебруара 1788., и то као самосталан дио чете. Тај мали прирепак доби значајан положај наспрам уланских пуковнија исто онако, као од 21. маја 1721. у Тилситу драгонској пуковнији Вутенов (Wuthenow) аташирана „кумпанија хусара“ наспрам хусарских пуковнија тадашњег времена; најкрајњи исток монархије постаде колијевка пруских хусара и улана, а Пољаци и Бошњаци темељ су обију врста војске. С Бошњацима су дакле, како пуковнија „црних хусара“, тако и њезин угледни заповједник и први шеф, пуковник Риш, нераздруживо скопчани, па је вриједно да се која више рече о томе изврсном официру и повјереној му пуковнији. Јосип Игњат Риш (Ruesch)[1]), рођен у Кронстату у Седмоградској као син покрајинског суца, стајаше као царски капетан код хусара пештанске жупаније, кад је на доста неугодан начин потпуном побједом над Нацмеровим уланима код Старог Гротткау-а или Олбендорфа у 1. шлеском рату пажњу краља Фридрика II. на се обратио. Од хусарских официра, који су послије берлинског мира 1742. пшли у Угарску да изуче службу, сазнаде краљ, да је Риш запостављен у промакнућу, и мајору пл. Борку пође за руком, да га премами у пруску службу. Као отпуштени капетан дође Риш у Берлин 10. марта 1744., те је као 34-годишњи пуковник и заповједник са одмах повјереном му пуковнијом „црних хусара“ унишао у штопски стан у Голдапу у источној Пруској. Нови пуковник, савршен хусар, знао је врло добро како ће своје коњанике руководити, те он намијењи особиту своју пажњу образовању хусара. Као мајстор у свим тјелесним вјежбама, захтијеваше он то исто од официра и момчадије: „он би укротио најдивљег коња, пуцао је изврсно, а бијаше прави вјештак у малом рату“. Иначе не би он ни могао лако стећи задовољство краљево и његове двојице витезова, Цитена (Zieten) и Винтерфелда (Winterfeldt), пред којима је морао командирати[2]). Прилика је, да је краљ врло промишљено баш Риша изабрао заповједником Бошњака, јер је и он, као и поручници Миров (Mirow) и Бачко (Baczko) и велики дио момчади говорио хрватски. Његова пуковнија, под званичним именом „Ришова хусарска пуковнија“, у народу позната под именом

---

[1]) По Макензену „Јосип Теодор“ („Joseph Theodor“).

[2]) Винтерфелд, један од најженијалнијих официра у војсци, водио је у 2. шлеском рату необичном вјештином један хусарски збор; ма да је био прије гардиста, показао је много знања и воље за хусарску службу; погинуо је 1757.

„црни“, а такођер и „хусари мртвачке главе“, попунила се истом пред долазак Риша и подигнута је по пропису на 10 ескадрона. Та пуковнија, основана од потпуковника Макрота (Mackrodt) 9. августа 1742., заузимала је по реду хусарских пуковнија 5. мјесто, а по напрасној смрти његовој дође јој Риш на чело као први шеф. Црна униформа са бијелим гајтанима, црвеном обашвом и бијелом мртвачком главом на црној сукненој, шиљастој капи, званично називана угарски шешир, давали су пуковнији унапријед неки нарочити нимбус. Новом пуковнику не бијаше суђен дуг одмор. Већ иза мало мјесеци позва 2. шлески рат црне коњанике мјесеца октобра у бој. У окршају код Хохенфридберга одликовала се пуковнија изванредно под Ришовим женијалним руковођењем и он доби орден pour le mérite. Момчадија је састојала само дјеломично од домаћих синова, понајвише пак од Мађара, Хрвата, Пољака и од других из „њемачке државе“, а служили су као врбовани војници. И ако Риш, како се чини, није баш много марио за бошњачку заставу, опет су му се тјелесне вјежбе свиђале, у којима су по Бачку и Бошњаци учествовали и за које овај вели: „врло су вјешти копљу и сабљи и јашу изврсно“. Јахање бијаше још и онда главни услов за пруског официра каваљерије; најстрожији ред, безусловно покоравање, ваљано муштрање, па и у литавске зимне дане, коначно и вршење ловачке службе по официрима, сматрао је Риш као услове ваљане службе. Својства коња, које су Бошњаци собом довели, турско седло и узде, онда пруском оку необично одијело, па копље и друго оружје, побуђивали су сигурно чешће чуђење хусара и житељства. Јахање је било слично ономе код становника сарматских низина; у седлу сједећи држали су се згрченим, високо подигнутим кољенима. Гољенице су потезали натраг и нијесу се одупирали о колане; нијесу јашили ни постранце, ни поигравајући, већ су само бијесно напријед јурили. Много су држали до вјештих закрета, јер су ови много вриједили у борбама појединце[1]).

При добављању коња бијаше застава упућена на онај материјал, који је хусарска пуковнија куповала и који је домаћем врло приближан био. Просјечна етатна цијена износила је 31, доцније 45 талира. Лака коњица подмириваше тада искључиво потребе у Украјини и Влашкој; чак са обала доњег Дунава и далеко из Турске набављали су потребне коње. Бачко, који је за вријеме своје аустријске службе на турској

[1]) A. Grabe, потпуковник, „Пруски Бошњаци“ у „Сједничком извјештају друштва за старине „Prussia“ у Königsberg-у у Пруској“, 1890., стр. 102., у библиотеци музеја за народну историју у Берлину. Ја споменем Грабе-а за то тако мало, што је његова расправа само извадак из Цјенгелове пуковнијске историје.

граници боравио и владао хрватским и влашким језиком, руководио је на путу куповање коња са Мировом, који је један дио своје младости провео у Турској. Коњи су имали 4—6 година, а били су већином чилаши, кулаши, зекани и шарци; величина почиње од 4 стопе и десет палаца; оброк хране на главу рачунао се при јесењим вјежбама 3 мјерице зоби, 6 сјекавице, 6 фунти сијена и 5 фунти сламе; при тим малим оброцима није краљ захтијевао „да коњи буду и дебели, нека су они само угледни и у стању, да могу маршпирати и да су дурашни“. Но пошто је краљ заповједио сваки дан коње изјахивати, чак и недјељом послије проповиједи с њима касати и галопирати, дневно 1000 до 4000 корака, да се коњи уздрже у душку, то је и оброк за украјинске и босанске коње задавао бриге[1]).

Оружање у застави бијаше у толико јединствено, што су и официри и момци носили сабље и копља; први су имали веће заставице на копљима, израђене од скупоцјеног сукна. За потпашајем носаше сваки по домаћем обичају кубуре и ханџар; о потоњем вели Бачко: „Пошто је велики нож за потпашајем поручника Османа неугодно ударао у очи, као и његова дуга брада, раздрљена прса и голе руке, то је моја мати сваки пут изашла из собе, кад би он к моме оцу дошао.“ Сујета и понос на официрски положај у служби краљевој, побудио је ваљда босанске официре, да се одијевају једном врстом црвене хусарске униформе, накићене сребрним гајтанима, као што то Бачко и нека дјела о униформи потврђују. Така једна униформа, која се за официра слаже са хусарском официрском униформом укључиво хусарске капе, а крај ње проста момчадијска стара турска ношња с фесом, описују се у дјелу:

„Народни исказ укупне краљ. пруске војске, као пјешадије (инфантерије), кирасира, драгуна, хусара, Бошњака, топништва, гарнизонских пуковнија и што се иначе у војску урачунава, њихов постанак, растење и умножавања са свима заповједницима до данашњег дана. У Потсдаму, 21. јуна 1784.[2])."

Вјештаци у униформи истицаше, да то дјело није поуздано, а и ја сам о томе увјерен, но ипак не сумњам у исправност монтурских нацрта за извјесне формације, као н. пр. за Бошњаке. За њих нема прописа о одијевању, у колико се тиче раздобља 1745. до 1761. Бачков дневник једини говори о опћој обичној турској ношњи, онда о хусарској униформи официра. У дјелима о униформи, која су старија од Бачкова дневника, налазимо слике турске ношње за официре и

[1]) Макензен, „Црни хусари“, св. I., стр. 53.

[2]) Краљевска кућна библиотека, Берлин. U. 13. a.

момчад, онда опет нацрте, у којима је официр у црвеној хусарској униформи, а прости војник још à la turca обучен. Треба ли дјела о униформи за то перхоресцирати, јер се то тако хоће, па да се они као нетачни и без икакве вриједности изобличе? Сликари могу бити Бог зна како фантастични, опет нијесу могли то све из прста исисати. Сугласност „турске униформе“ с ношњом, која је још и данас у Босни обичајна, чини ми се да је управо један доказ више за народност Бошњака.

Ја прецизирам раздобље 1745.—1762. до уведења јединствене униформе под новим шефом Бошњака Лосовом у години 1762. на овај начин:

1745. Застава Серкизева у турској ношњи: црвен прслук, црн хаљетак са бијелом обашвом, односно сребрном у официра, црвен фес са бијелим саруком; официри, као и момчадија једнако обучени; властити коњи, турско седло и узде, оружје је копље (у официра само са већим и скупоцјеним копљаним заставицама), сабља, кубуре и ханџар.

1746. Снага заставе 43 главе, у априлу појачана са једним капетаном, 18 момака и кратко вријеме прије тога једним подчасником = 63 главе.

Дијељење збора у двије заставе.

поједнака подјела момчадије.
1. застава под капетаном Серкизом у старој ношњи.
2. застава под капетаном Петровскијем у горњој, по крају сасма сличној униформи, само од смеђег сукна са зеленом обашвом, црвен прслук са зеленим порубом, мрки фес са бијелим саруком, са момчадијом, узетом из Серкизове заставе.

1748. Образовање једне заставе под капетаном Серкизем по одступу капетана Петровскога 1. јула.

према броју момчадије и тројице официра Османа, Алије и Витковића.
1. вод у ношњи Серкизове заставе.
2. „ „ „ „ „
3. вод у ношњи првашње друге заставе.

1748.—1762. Униформа официра: црвени хусарски капут са сребрним гајтанима, са црвеним чакширама и капом од међедине, момчадија у старој турској ношњи.

1762. Увађа се једнолична униформа за официре и момчадију.

У фебруару и марту 1746. била је застава 43 главе јака, а од априла 1746. до априла 1748. 63 главе, од одступа капетана Петровског до октобра 1750. 62 момка са 58 коња, који се 1750. први пут спомињу[1]).

[1]) Искази о бројној снази године 1749. мањкају; могло би се закључити по рачунима, да их је било у децембру 1748. 62 главе, у јануару 1750. исти број, па да није било никаква прираства ни одласка.

У октобру забиљежено је, да се наслућује, да је 10 Бошњака са својим коњима пребјегло у Пољску, једна је особа прирасла; укупна снага 4 официра, 5 капрала, 44 момка са 49 коња = 53 људи. Година 1751. показује прираштак у прва четири мјесеца 6 простих момака, у децембру мањак од 8 простих војника, укупни број 51 глава са 43 коња. У години 1752.—1753. и 1754. стоји просјечни број: 4 официра, 5 капрала, 40 момака, 41 коња са 50 људи. Прилика је, да официрски и капрални коњи нијесу урачунавани у исказу. О народности момчадије, која је придолазила и одлазила, нијесмо на чисто, да ли су били мухамедански Татари из Пољске и Украјине, или неколико вратоломаца, који су се за својим земљацима протурали. Са пољско-саксонском босанском пуковнијом по свој прилици нијесу ови људи имали ништа заједничког, јер је ова у јесен 1747. већ разријешена и отишла преко турске границе[1]).

Година 1747. је по заставу у толико знаменита, што је из Голдапа премјештена у Олецко, и што су тако Бошњаци непосредном утјецају пуковнијског заповједника измакли, те је отале порасла бојазан, да ће њихова застава бити стављена на етат изумирања. Али најосјетљивију промјену претрпила је застава године 1755. ушљед одступа поручника Османа и заставника Витковића, као и смрћу капетана Серкиза.

Исказ о бројној снази у јануару 1755. набраја: 1 капетана 1 поручника, 2 заставника, 5 капрала, 40 момака са 43 коња; у фебруару фали један поручник и један заставник; у јулу један капетан („капетан је умро“, у рукопису додато). 1. децембра имала је застава 1 заставника, 4 капрала (један капрал димитиран), 39 момака са 37 коња, заједно 44 момка. Од 1756.—1764. нема исказа.

Заставом Бошњака заповиједао је до 7-годишњега рата заставник Алија, али о његовом унапређењу на чин поручника нема никаквих података, пошто су изгубљене и рачунске књиге, у којима је бар каткада по које име споменуто.

По Макензену је поручник Осман у новембру 1754. димитиран; на његово мјесто за заставника унапријеђени Витковић је год. 1755. опет одступио; први вођ заставе, капетан Серкиз, умр'о је те године а Стефани ступио је на његово мјесто[2]).

У заповједи, која је потписана од краљевског кабинетског тајника Ајхела (Eichel) од 14. новембра 1754. вели се: „Емиру Осману, поруч-

[1]) Главни државни архив, Дражђани. Саске трупе у Пољској, татарске дворске заставе, такођер аванзовање. 1747., св. II., бр. 11.001.

[2]) Макензен, „Црни хусари“, св. I., стр. 57.

нику Ришовој пуковнији подређеног збора Бошњака, дозвољен је у милости отпуст“ [1]).

Дотично писмо тајног војног савјетника Ла Мота гласи: „Демисија поручника Емира Османа послата је одмах са решкриптом госп. генерал-мајору Ришу, јер речени Осман није дао од своје стране никаква реверза и опет је отишао у своју домовину Турску, одаклен је и родом. — 15. новембра 1754.“

Као што Џенгел спомиње, слиједио је отпуст заставника Витковића услиједе кабинетске одредбе већ 4. јануара 1755.; али се обојица истом у исказу за фебруар 1755. више не спомињу. Криво мишљење Макензеново у погледу унапређења Витковићева истом послије Османова отпуста освиједочио сам ја већ прије, исто тако као што сам о двојакој личности Серкиз-Стефани своје мишљење већ изразио. Један једини пут, да се Серкиз званично спомиње, налази се у обрачуну главне ратне благајне за изванредне примитке сваковрсних новаца у ставци за плате и пићу [2]):

„Обрачун од 1. јуна 1755. — до конца маја 1756. 45 талира 8 гроша издало се мање на опћи ратни етат; то је плаћа и опскрба покојног капетана Серкиза.“

„Од отпуста поручника Емира Османа, кроз шест мјесеци од 1. децембра 1754. до конца маја 1755. мјесечно по 22 талира и 16 гроша у име плате и фуража у износу од 136 талира, а од демисије заставника Витковића од 1. фебруара 1755. до конца маја 1755., дакле 4 мјесеца по 17 талира и 16 гроша у износу 70 талира и 10 гроша, заштеђено је код етата уланског збора у свему 206 талира и 12 гроша.“ Истакнути износ по етатској години за опскрбу Бошњака умањује се од 6705 талира (1747.—1748.) на 5631 талира 16 гроша (1755. до 1756.). У колико је о застави самој слабо што познато, у толико занимљивије осветљава положај официра Бачков дневник, из којег вадим ово: Капетан Серкиз, који је заставу образовао и у Пруску довео, рођени је Арбанас и врло наображен човјек, који је много путовао и доста језика познавао. Пријашњи златар (трговац накита) бијаше у свом имању поклизнуо те мишљаше, да ће своје имање по обећању коморског јункера Остена пљачком повратити (карактеристично је за ондашње вријеме, да су н. пр. заробљени официри побједитељима одмах предали новце и драгоцјености). Да своју чету на окупу уздржи, потрошио је сав свој иметак на путу. Прешао је на католичку вјеру са својом женом, коју је довео из Пољске и живио је сасма у забити

[1]) Тајна војна канцеларија, Берлин. Хусарска пуковнија пл. Лосова.

[2]) Војно министарство, тајни архив, Берлин. VI. 2. c. 79. Стр. 221., 133

само за службу. Жена му се поврати по његовој смрти у Пољску. Заставник Алија, необично јак и жилав човјек, од сва четири официра заставе најдуже је служио. Покрстивши се и примивши по ондјешњем обичају кумово име Осовски, био је послије као отпуштени официр заточен у тврђави због тога, што је у љутини убио једнога жидова; један син са чудноватом оријенталном физономијом служио је 1769. као хусар у жутој пуковнији у шкадрону доцнијег пуковника Санта. Али свакако најоригиналнија појава морао је ипак бити у народу под именом „Pusnacke-Puck“ познати поручник Осман, голем, лијеп човјек и ватрен мухамеданац. Курану вјешт, заузимаше међу својим истовјерцима мјесто духовника, а умио је и по стању мјесеца мухамеданске празнике тачно одређивати, при којима је као имам фунгирао. Два пута је као такав учествовао јавно у Голдапу при погребу двојице својих истовјерника; за гробље одабра он једно мало острво у ријеци Голдап, гдје их је по мухам. пропису сахранио. Још дуље времена одијевао се он по турски; но пошто се његова дугачка брада, раздрљена прса и голе руке нијесу свиђале официрским госпођама, као ни дугачки ханџар са потпашајем, поприми он црвену хусарску униформу са сребрним гајтанима. Не само да је он за кратко вријеме научио њемачки говорити, читати и писати, већ је био у регламану и у тактици изванредно верзиран. Услиједе неке несугласице са генералом Ришом дао је год. 1754. свој отпуст и повратио се у Турску, гдје се је надао да ће моћи у Пруској стечено знање корисно употријебити. Кратко вријеме прије одласка депонира он овећу своту новаца за синове близанце, које је имао са једном литавском слушкињом. По казивању Грабе-а названи су синови његови именом Осман, које се још и данас у источној Пруској као породично име налази. Један од тих синова служио је касније као подчасник код босанске пуковније. Породично Алијино име Осовски чује се и данас, како Грабе вели, у источној Пруској. Као куриозум спомињем овдје, кад сам у прољеће 1896. позван из Босне у Магдебург војничким вјежбама, да је код моје пуковније служио један рекрут из источне Пруске, именом Босњак, ваљда потомак оних странаца из Загорја и са обала Неретве и Босне.

Скоро ишчезла застава Бошњака ускрсну поново, кад је букнуо трећи седмогодишњи шлески рат. У години 1756. чинило се, да ће средња Европа бити једно једино бојно поље; с југа крећаше се аустро-саксонска, са сјевера шведска, а са истока руска војска против мале Пруске. Краљ Фридрик отвори рат изненадним улазом у Саксонску, услиједе чега је саксонска војска код Пирне пала у ропство. Ришова хусарска пуковнија (Риш је од 1750. генерал-мајор) налазила се са

заставом Бошњака под заставником Алијом са 4 капрала и 39 момака те са 37 коња (по исказу од 1. децембра 1755.) код уједињене војске у источној Пруској, која је под маршалом Левалдом требала да оперира против Руса. У наредби de bataille спомиње се једна непотпуна ескадрона Бошњака. Из првих пет ратних година од 1756.—1760. није ништа познато о њиховој бојној дјелатности. Велики генерални штоп забављен је управо сада припремама за дјело генералног штопа те перијоде; опсежно испитивање аката ваљда ће још много штошта ново изнијети. Згодно вели Цјенгел: „Одношај подређености, у којем је бошњачки збор био према хусарској пуковнији, малобројна снага, оправдавају истина писце повијести, који их у ратној историји не спомињу, али нас све то на благодарност тијем више обвезује спрам оних, који се уз сјајна дјела гласовите пуковније црних хусара сјећају и имена „Бошњак“. Мала ова четица спомиње се под именом копљаника у „Gaudi's Journal“ — у Сајфартовој (Seifart) повијести о ратовима, вођеним у Њемачкој и сусједним земљама од 1756., — у „Belloni“, једном војничком журналу, — у збиркама нештампаних вијести о пруским војнама од 1740.—1779. и још на неким другим мјестима. „Не оружје, већ сугласност у њиховим службеним функцијама и у њиховом фактичном дјеловању изазвала је уједињене „заставе“ са хусарском пуковнијом. Служба лаке коњице, врло тегобна а ипак врло корисна, као што се у рату показује, била је њихова заједничка задаћа и посао. Подијељена у мања и већа одјељења, раштркана на све крајеве у најудаљеније предјеле, ријетко је пуковнија хусара дошла до тога, да је могла скупно и потпуно непријатеља нападати, као што су то могли чинити кирасири и драгуни, који су се у оно вријеме искључиво „каваљеријом“ звали. И ако се најстрожије око, научено на једнообразност могло задовољити, то се догађало само по себи у негативном начину, јер за то у том рату није било прилике, да се изрази негодовање о неједнакости дијелова Рипове пуковније, пошто јој је многострана употреба у служби ријетко кад давала прилике да се састави у цјелину. По тадашњем мишљењу сматрани су Бошњаци као најлакша коњица у војсци и требали су у погледу своје вјештине и спретности још и хусаре да наткриле; услијед тога имали су у рату улогу, каква се у данашње вријеме даје побочним водовима једне хусарске пуковније. Застава Бошњака сачињаваше донекле 11. ескадрону Рипове пуковније, и као таква се често рачуна у подацима о снази пуковније[1]).“ Овим се ријечима изражава о дјелатности Бошњака

[1]) пл. Цјенгел, „Geschichte des königl. 2. Ulanen-Regiments“, Potsdam, 1858. Стр. 27.

Цјенгел, стари улан, док их је краљ Фридрик II. у својој инштрукцији одређивао за коњицу.

Непријатељство на источном бојном пољу отпоче истом почетком године 1757.[1]). Војска маршала Левалда, од прилике снажна 26.000 људи, посјела је у половини маја границу између Инстербурга и Тилзита[2]), док је руски маршал гроф Апраксин у 4 колоне настојао да продре у Пруску[3]). У половини јула били су неколики ескадрони Ришових хусара с Бошњацима код деташмана пуковника Малаховског, заповједника жутих хусара, и учествовали су у успјешном чаркању код Кумелена и Гервишкемена[4]). 24. августа подузе генерал-мајор Риш овеће рекогносцирање; у бој у коњице, код Плибишкена имадоше Бошњаци прилике, да укрсте своја копља са синовима Дона и да учествују у заробљењу једне козачке бојне заставе, кад је дошло до шака[5]).

Четири дана касније у бој код Великог Јегерндорфа 30. августа, гдје су се 20.000 Пруса борили против три пута јачега непријатеља, бијаше Риш са својим хусарима и Бошњацима на десном крилу бојног реда под генерал-лајтнантом принцом од Холштајна. Изненадном нападају те јаке коњице, 10 ескадрона Ришових хусара, 1 заставе Бошњака и 5 ескадрона драгонера принца од Холштајна, поможе магла, па су руску коњицу разбили. „Пруска коњица тјерала је козаке узастопце и обараше их немилице, а онда навалише на нашу пјешадију," приповиједа руски очевидац[6]); „и ову је немилице касапила и коначно оте још једну батерију од 8 топова." Ако даље слиједимо овог очевидца, то се је пруска коњица, са хусарима и Бошњацима на челу, бацила у ждријело за бој потпуно спремних 15 батаљуна са јаком артиљеријом (40 пуковнијских топова и тешком батеријом)[7]). У ратном извјештају спомиње се Ришова пуковнија с особитим одликовањем, а та почаст иде и заставу Бошњака. Уз непрекидно чаркање са Ришовим хусарима повукоше се Руси натраг у Аленбург, потиснути оскудицом живежа из опустошених и исцрпљених крајева и већ почетком октобра напустили су Пруску осим Мемела. 7. септембра претрпјело је у Пичункијској шуми 600 хусара и 20 Бошњака од генералног квартир мајстора Штофела осјетљив ударац[8]).

---

[1]) Догађаји у год. 1756.—1761. повађени су из расправа Цјенгела и Макензена.

[2]) 22 батаљуна, 50 ескадрона и 54 топа.

[3]) Заједно са иррегуларним коњаницима до 100.000 људи са 300 топова.

[4]) Код пл. Цјенгела стр. 28.

[5]) Овај барјак био је од црвеног сукна са бијелим порубом и везеним црним турским словима.

[6]) пл. Дригалски и Маславски „Седмо-годишњи рат по руском приказивању", Берлин, 1888. Стр. 230.

[7]) Макензен, „Црни хусари", св. I., стр. 66.

[8]) Краљевска библиотека, Берлин. Св. 4388. „Дневник 3. шлеског рата".

Цјенгел вели, да је у половини октобра нашао у исказима наведену бошњачку ескадру са 60 коња под капетаном Штефанијом. Да је застава појачавана заробљеним и пребјеглим мухамеданцима од руских регуларача, не ћу побијати; против ње стајаше и саксонско-пољски генерал кавалерије Сибилски са својим уланским пуковима, који су Бошњацима познати од Мезерића 1745.; али ја ипак сумњам у Цјенгелову тврдњу, да је то нашао у војним исказима, јер тих исказа нема од почетка 1756., а капетан Штефани као наводни заповједник за ме не постоји.

Половином октобра крену маршал Левалд на заповиједкраљеву против Шведа, којих је 17.000 људи из шведске предње Поморанске упало у Поморанску и Укермарк; заштита источне Пруске састојаше осим милиције (народне војске) од 2 батаљуна пјешадије и 60 Ришових хусара. Преко Мариенвердера, Пруског Штаргарда и Шивелхајма стиже војска предводница под Ришом 22. новембра у Штетин. До каквих знаменитијих акција не дође, Шведи се повукоше натраг, а хусари и Бошњаци под својим опробаним вођом прођоше кроз сву Поморанску чак до Мекленбурга. У јануару 1758. отцијепљене су 3 ескадре под мајором Бајстом од хусарске пуковније и придијељене су рајнској војсци за читаво вријеме рата, тако да је снага пуковније износила 7 ескадрона и 1 заставу. У то вријеме запало је главно заповједништво генерал-лајтнанта грофа Дона, пошто је Левалд, ослабљен великим напором свој отпуст затражио. Међу тијем су Руси под генералом Фермором упали опет у источну Пруску и стајаху у почетку јуна 1758. већ с ову страну Висле. Гроф Дона стаде одмах против новог непријатеља, коме се авант-гарда, збор коњице од 7000 људи под генералом Демиковом, преко Новог Штетина и Филене повукла у Нову марку. Половином јуна стајаше Дона у приправи код Еберсвалда и деташираше одавлен добровољачку пуковнију грофа Хорта према пријелазу Одре код Дризена, који је пријелаз већ посједнут био од једне покрајинске кумпаније из Нове марке, од 40 Ришових хусара, Бошњака и 40 покрајинских хусара под капетаном Кнобелсдорфом од драгунске пуковније. У једном успјешном боју с козацима 6. јула, који је унаточ претежније снаге непријатеља ипак стао 50 момака, одликоваше се особито копљаници[1]), исто тако и на повратку у Ландсберг на Варти пред потјером Демиковљева штрајфкора. Концем јула бијаше пуковнија, 7 ескадрона и једна застава[2]), након дугог времена први пут опет сједињена на

[1]) „Geschichte des Frei-Regiments Graf Hordt“ у „Ungedruckte Nachrichten, so die Geschichte der Feldzüge der Preussen von 1740—1779 erläutern“.

[2]) Ф. А. пл. Ецел, „Операције против Руса и Шведа 1758. и бој код Цорндорфа“: у Ordre de bataille грофа Доне води Риш 6 ескадрона (по Макензену 7) и 1 ескадрон Бошњака. Краљевска библиотека, Берлин. Св. 8358., стр. 14.

окупу код Кистрина под заповједништвом свога старога шефа, који болестан и немоћан да коња узјаше, мораде своје коњанике предати под заповједништво генерал-мајора Малаховскога. У војсци предводници варакали су се хусари и Бошњаци читав мјесец аугуст с лаким руским трупама и прикриваше покрет краљев, који је 22. аугуста са читавом сједињеном војном снагом, 38 батаљуна, 83 ескадроне и 117 топова (без пуковнијских топова), код Кистрина Одру прешао, да подузме очајну и одлучну битку.

„Ако Ви преко Одре пријеђете, то кажите свима Вашим официрима, да је моја намјера или побиједити или умријети, а онај, који исто тако не мисли, нека остане с ову страну па нека иде к врагу.“ Ове ријечи, које је краљ 12. аугуста писао грофу Дону, најбоље карактеришу очајни положај. У боју код Цорндорфа, славном дану пруске каваљерије при нападају против руских четвороугаоника, држао је генерал Риш крајње десно крило војске са својим хусарима и Бошњацима, као и 5 ескадрона Норман-драгуна, скупа 12 ескадрона и једна застава, док је генерал-лајтнант Сајдлиц на лијевом крилу управљао 71. ескадром. Сајдлиц бијаше већ први атак свршио и бој опет успоставио, док је Риш још непомично са својим коњаницима на свом мјесту стајао. Али и њима је куцнуо час; згодан нападај Руса на једну пруску батерију даде им прилике да и они ударе. Хусари, Бошњаци, Норман-драгуни, као и двије у згодан час послане Сајдлицове пуковније кирасира принца Прускога и принца Фридрика, а пред њима генерал Риш, навалише безобзирце и вољни или побиједити или изгинути. „То не бијаше весело јахање, као код Росбаха, већ озбиљна, очајна и разбојничка борба за побједу, за коју је пруски краљ све своје прегорио[1]).“ Не као хусари, као лака и најлакша трупа, атакирали су Ришови хусари и Бошњаци, већ као бојна војска, као каваљерија равна кирасирима и драгунима, и пошљедњи пут показа се заповједник и вођ, генерал-мајор Риш у својој потпуној одлучности, обазривости и одважности[2]). Обновљеним нападајем десног крила Пруса послије подне дође у руке хусарској пуковнији један дио непријатељске пртљаге и ратна каса, на што дивљом борбом раздражена момчадија удари заједнички у плијен, док једва официрима пође за руком, да успоставе ред и да издају заповиједи за нове нападаје. Унаточ побједи и јуначкој одважности у бою, обори се сва срдба краљева на пуковнију и њезина вођу, који тијем за вазда краљеву

[1]) Макензен, „Црни хусари“, стр. 79.

[2]) У „Исказима о снази каваљерије Њег. краљ. Величанства пруског“ спомињу се само кирасири и драгони; хусари слиједе као самостална хусарска војска.

милост изгуби и услиједтога набрзо из службе сасма иступи. Тај изгред са непријатељском пртљагом, краљ није могао дуго заборавити пуковнији и подсјетио ју је неколико дана доцније, да како вазда у војничком животу тако и у тој прилици, један дан кривице и неправде уништи чак вишегодишњу славу. Кад је у марту 1759. тадањи заповједник хусарске пуковније, потпуковник Бајст предложио унапређење официра, ријеши то краљ овако: „То ћу учинити. Али се пуковнија прије тога и к томе још у мом присуству тако ружно показала, да не заслужује унапређења, док се опет не поправи и велику погрјешку не поправи својим ваљаним понашањем“[1]).

Губици пуковније износили су у бици код Цорндорфа што мртвих што рањених и изгубљених 3 официра, 2 подчасника и 74 момка са 59 коња. Од 2. септембра до почетка новембра тукла се пуковнија као војска предводница Доновог одјељења војске под генералима Мантајфелом и Платеном са Русима по Поморанској, Укермарки и на Варти. Пораз краљев код Хохен-Фридберга — пошто се непријатељ повукао у зимске станове с обје стране Висле, изискиваше одлазак трупа пл. Дона као појачање краљеве војске у Саској. Генерал Мантајфел остаде са 8 батаљуна, са Платен-драгунима и Ришовим хусарима против Шведа, који су се приближавали код Пренцлаве, Пазевалка и Укерминде. Мајор Брезике (Broezigke) заповиједаше пуковнијом по Ришову одласку до копца године. Мањи окршаји 14., 19. и 25. новембра и чаркања доведоше хусаре и Бошњаке чак до Роштока, мекленбуршкога пристаништа на Источном мору.

Генерал Риш остаде, стављен на расположење, шеф пуковније до 1762.; он одабра за мјесто боравишта Јаворницу у Шлеској и умрије ондје 1769. у скромним материјалним приликама.

Под новоименованим заповједником, потпуковником Бајстом, стајаше пуковнија против Шведа у Поморанској до маја 1759. Уз допуну из Мекленбурга подигнута је пуковнија (7 ескадрона и једна застава) на 1015 људи; застава под заставником Алијом (Ossowsky), коме поручнички патент није познат, бројила је од тога 60 људи[2]). Прилика је, да су ту допуну сачињавали, као године 1757. код Тилзита, пребјегли мухамеданци и заробљеници руски. У седмогодишњем рату бијаше то у прускоj војсци уопће обичај, да су заробљенике без икаког даљег размишљања раздијелили у јако пострадале пуковније, али се тај поступак често осјетљиво осветиваше, и ако се није могло порећи, да су се ти присиљени људи уз своје нове другове управо очајно тукли против

[1]) пл. Цјенгел, „Повијест краљ. друге уланске пуковније“, стр. 34.

[2]) Макензен, „Црни хусарп“, св. I., стр. 88.

својих земљака. Сама по себи бројем слаба застава, без сумње је у те три војне још више ослабљена. Читаво љето 1759. прође у непрестаним сударима са Шведима, а касније са руском најездом од 60.000 момака под грофом Салтиковом, против кога је генерал пл. Дона на Варти и Висли могао повести једва 30.000 момака. Судари код Овинска, 3. јула, и Церквице 9. јула доведоше мало промјене у напорном патролирању на коњима. 22. јула преузе генерал Ведел, са „диктаторском“ власти од краља наоружан, главно заповједништво Доновог збора. У несретном судару код Каја (Кау) 23. јула, учествоваше пуковнија истом доцкан послије подне; за вријеме крвавог пораза краљева код Кунерсдорфа 12. августа, који похити из Саксонске, стајаше она као резерва, чувајући пртљаг у окршају против козака између Одре и Варте. 26. августа располагаше Бајст опет са сакупљених 7 ескадрона и са заставом Бошњака; за то вријеме краљ се бијаше провукао крај сједињених Руса и Аустријанаца да заштити Глогаву, а сва опрезност против непријатеља почиваше поглавито у рукама Бајста и његових коњаника. Ту перијоду могли бисмо назвати „високом школом поборника и хусарских официра“[1]). „Мудро уједињена дјелатност и ватрена службена ревност накнађаваху донекле недостатке, који су настали услијед принципа штедљивости у војсци краља Фридрика“[2]). Бошњаци су своју ревност платили са двије трећине губитка од своје снаге. Штета, што се у тајном државном архиву од сачуваних Бајстових релација, које су свакако мање више на ункашу записане, врло мало вијести о његовим коњаницима налази. Задовољство краљево с Бајстом и пуковнијом најбоље засвједочава власторучна кратка примједба: „Бајст, пуковник“. Остатак године 1759. прође у прибирању вијести о непријатељу у великој мјери, као и у сударима с Русима и Аустријанцима у Бранденбуршкој, Шлеској и Саској. Дани код Сагена 21. септембра, Мајсена 14. новембра, и Целмена (Zöllmen) 16. новембра, приказују Бајста и његове коњанике на висини ситуације. Чарка код Целмена за Бошњаке је већ и с тога значајна, што су се они у назочности највећега хусарскога генерала, кога је Пруска игда имала, генерала Цитена, први пут борили.

---

[1]) Архенхолц, „Geschichte des 7jährigen Krieges“, стр. 277.

[2]) Због припрема за дјело генералног штопа о трећем шлеском рату за сада нијесу приступачни списи у тајном државном архиву и у архиву великога генералног штопа; иначе би се свакако још која непозната вијест о Бошњацима нашла. Макензен подигао је и својој пуковнијској повијести „Црних хусара“ пуковнији и Бошњацима трајан споменик свога одушевљења за славну њихову прошлост; из овог дјела, као и из повијести 2. уланске пуковније, која се развила непосредно из заставе Бошњака, и којој је писац, капетан пл. Бачко припадао, повађени су од ријечи до ријечи догађаји у 7-годишњем оријашком рату и најзначајнија мјеста

У зимским становима у Саској, лицем 21. децембра изгубише хусари и Бошњаци свога генијалнога вођу, пуковника Бајста, обољелога од грознице, који је својом сопственом снагом и дјелатношћу својих коњаника стекао достојну успомену од једнога савременика: „да га није рана смрт отргла, он би постао један од првих Фридрикових генерала“ [1]). Пуковнија „црних хусара“, како се у војсци и у народу звала, била је заиста сретна са својим заповједницима; иза Риша један Бајст, иза Бајста један Лосов. Потпуковник Лосов од Мерингове пуковније бијелих хусара вијерно се прикључи својим предшастницима; од 37 година посједник највећег ордена pour le mérite, генијалан коњички официр од нарави обдарен за хусарску службу, бијаше он кроз 25 година на челу повјерене му пуковније. И ако се чинило, да је већ Бајст услијед заједничких доживљаја показивао интереса за копљанике, то ипак Бошњаци добише тек у Лосову правога пријатеља, који је умио цијенити њихово оружје и њихове особности. Ратни списи године 1760. никако не спомињу заставе, али се ипак може узети, да Бошњаци нијесу много ескадронима додијељивани, већ да су више у скупу остајали у руци заповједниковој, који од Бајста започето дјело сретно настави, да пуковнију доведе до узорна степена у војсци. За вријеме те војне сматрају се Бошњаци сад као самостална ескадра, сад се опет никако у обзир не узимају. Лосовљева пуковнија ступи концем априла у армаду принца Хенрика, брата краљева, којој је била задаћа, да против Руса оперира. Вођа заставе бијаше Алија; може се за стално узети, да није никакав страни официр додијељен, нити је који официр из пуковније командован, као што се види из биљешке од год. 1761., из које произлази, да је над шачицом људи од 5 подчасника и 16 момака поручник Алија заповиједао [2]). Са саске границе код Торгау-а повуче се пуковнија у априлу у Шлеску, Поморанску и Нову марку; хусарски генерал Вернер вођаше принчеву војску предводницу против Руса, који из Позена долажаху. Лосов пожње већ 24. јуна 1760. сретан успјех нападајем на руски пртљаг Регенвалда; али тијем несретније прође бој код Најмарка (Neumark) 6. августа по хусаре и Бошњаке, који ту што мртвих што рањених и заробљених изгубише 3 официра и 106 људи. Половина септембра и мјесец октобар уроди по пуковнију новом славом, али такођер и разним потешкоћама због непрестаног чаркања с Русима, а у новембру с Аустријанцима под Лаудоном. У половини децембра смјестише се трупе у зимске станове; Лосов остаде с 3 ескадроне

[1]) пл. Бачко „Повијест мога живота“. Königsberg 1824.

[2]) „Militär-Wochenblatt“, 1895., бр. 24., стр. 621.

и заставом у Франкенштајну у горњој Шлеској. Истом концем априла 1761. поче ратовање; успјешни бојеви, као код Кандеса 30. априла, код Хохен-Фридберга 4. маја, доније̂ше заповједнику именовање пуковником. Коначно куцну час припознања и за Бошњаке, муком заслужена награда налазаше одселе чешће спомена. Генерал-лајтнанту Голцу, који у октобру 1760. Лосовљеву пуковнију упознаде као војску предводницу свога збора, пружи се прилика, да ове године ступи у тјешњи односај са хусарима и Бошњацима. Као самосталан вођ од 15 батаљуна и 26 ескадрона, међу њима пет ескадрона од Лосовљеве пуковније и бошњачке заставе, бјеше он од краља, који дође да штити Шлеску, послан у Глогау да пази на Русе. Овамо стигоше и два у Лаубау деташирана ескадрона, тако да је Лосов својих 7 ескадрона и Бошњаке за вријеме кратког примирја за операције могао сјединити. Застава бијаше ужасно смршала, 1 официр (Алија), 5 подчастника и 16 момака бијаху још способни за службу[1]). И Голц и Лосов мора да су се врло интересирали за малу шачицу копљаника, јер услијед заједничког заузимања слиједило је појачање заставе. И ово бијаху мухамеданци, вјешти копљаници, бјегунци из редова руских козака и хусарских пуковнија, који проријеђене редове попунише. Бјегунци наскоро подигоше заставу на 80 људи са 110 коња; ово налази мјеродавну потврду у писму генерал-лајтнанта Голца, које у записницима главне војне благајне налази своје разјашњење[2]). Ево у доказ извјештај, што га Голц поднесе краљу:

„Најпонизније pro memoria.

Ваше краљевско Величанство одредило је године 1745., да се један пук Бошњака од 2 капетана, 1 поручника, 2 заставника, 1 наредника, 5 подчасника, 1 трубача и 80 момака, који су оружани копљем, код пуковније црних хусара опскрбљују. Но пошто је један капетан 1751. умр'о, а други са оним једним поручником и једним заставником због рђава владања отпуштен, такође и број момака мало по мало опао, то је остао само један заставник са наредником, 4 подофицира и 16 момака. Како је одређени етат за опскрбу ових људи код пуковније црних хусара редовно подизан, то се је услијед дуљег времена набрала прилична свота. Пошто је дакле примјетио пуковник Лосов, а и ја сам, како у минулом војном походу, тако и приликом наступа овога пролећа, да тај још само мали остатак Бошњака и у незнатном својем броју ипак врло добре услуге чини, како против

[1]) „Militär-Wochenblatt", 1895., бр. 24., стр. 621.

[2]) Тајни државни архив, Берлин. Пл. Голц (Goltz) Карл Кристоф, генерал-лајтнант. Кер. 96. 86. R. св. II., 1761., бр. 134.

Руса, тако особито против аустријских драгуна (којим пошљедњима велики страх задају копљем), с тога сам ја са пуковником Лосовом сугласно, а у нади да ће Ваше краљевско Величанство то најмилостивије одобрити, тај број од 80 Бошњака у смислу етата не само опет попунио и исти сасма из заштеђене своте мундирао, ремонтирао, па такођер потпуно еквипирао, већ и на 110 коња умножио; а да се за сад какви апартни официри не опскрбљују, додијелио сам их овдашњем 7. ескадрону црних хусара. Међу ове ново постављене Бошњаке нијесу други људи узимани, осим рођени Турци, Татари, Власи и неколико пољских товарчика, који су вјешти копљу. Да се тај пук што брже попуни људима и коњима, удесио сам одмах по моме доласку овамо штампане цедуље, које кондиције описују и растурио сам их по свим мјестима у Пољској, на што се наскоро неколико, али само појединн руски бјегунци пријавише. Али откако по Вашем Величанству с Портом учињени савез почиње на јавност избијати, долазе већ читаве трупе; прекјучер дођоше 2 подофицира и 16 момака, самих Турака по вјери и рођењу, а у истину руски бјегунци, са врло добрим коњима и њиховом потпуном опремом, да служе у често споминьаном пуку Бошњака. И у Кистрин је прије неколико дана дошао један подчасник са 30 момака, све самих турских истовјерника (које ћу овамо транспортирати). Ови овдје, што су прекјучер стигли, кажу једногласно, да ће, чим само буде више познат савез Вашег Величанства са Портом, сви у руској војсци службујући мухамедански хусари и козаци овамо прићећи, ову службу примити и да ће их се моћи сакупити до 1000. Ваше краљевско Величанство усуђујем се по дужности да најпонизније увјерим, да су таки копљу вјешти људи против аустријских драгуна и хусара од велике користи. Они су по старом етату примали мјесечну плату од 5 талира 12 гроша, а нове смо ставили само на 3 талира; тијем смо толико заштедјели и добили, да можемо сада 110 људи мјесто пријашњих 80 издржавати. Но пошто ја и пуковник Лосов без превишњег одобрења Вашег краљевског Величанства стари етат не можемо прекорачивати, а ови се људи не могу навикнути ни на какво друго оружје осим копља,

то овијем најпонизније питам Ваше краљевско Величанство, шта ћу чинити с људма, који би од сада к нама долазили? и да ли налази Ваше Величанство ријешити, да можемо све таке руске бјегунце и оне од саксонских улана да примимо и да их додијелимо овдашњим седам ескадронима црних хусара и преко њихова обичнога броја, 150 момака на ескадру, нарочито да ли их можемо мундирати, еквипирати и одредити по 3 талира на човјека мјесечно са укључивим мањим потребама за мундирање и опскрбу.

Већина тих бјегунаца доведе своје коње собом, на којима служе и које послије свршена војног похода доста јефтино купити можемо. Овако може Ваше краљевско Величанство у размјерно кратком времену и са малим трошком неколико 100, а ако превишње заповиједа и 1000 и више те врсте људи и коња у своју службу добити.

Генерал-лајтнант Голц.

Цербов код Глогова, 12. јуна 1761.“

Овако је Голц у споразуму са Лосовом заставу Бошњака подигао по етату на стари степен од 80 људи, а број коња довео на 110, а нада се поврх тога, да ће скоро још 30 људи моћи добавити. По уштедама на платама, о којима дају обавијест искази и обрачуни [1]), нада се Голц да ће моћи мјесто по етату 80 људи издржавати њих 110. Појачање састоји, изузимајући неколико пољских товарчика, који су без сумње мухамедански Татари саксонско-пољских уланских пуковнија од самих руских бјегунаца разних народности. Разјашњење изванредног хрлења у пруску војску лежи у савезу Пруске са Турском, услијед кога су без сумње многи мухамеданци сматрали за своју дужност, да се са савезником свог великога господара боре против досадањег војног господара. Ово потврђује и ово мјесто у измјени писама краља с војводом Фердинандом од Брауншвајга од 14. јуна 1761.: „Мој савез с отоманском портом проузроковао је барем, да све што је турско међу козацима и хусарима руским, десертира овамо, а примају се ови бјегунци међу Бошњаке, додијељене пуковнији црних хусара“ [2]).

Да је Голц својом прокламацијом на господу Пољаке, коју спомиње у pro memoria, мање мислио на пољску народност као такову, већ много више на Татаре саксонско-пољских уланских пуковнија и на мухамеданске Русе, са жељом, да заставу само истовјерцима попуни, види се јасно из оног мјеста његовог извјештаја гдје вели: „нико други није примљен, осим рођених Турака“. Генералова је наредба мало чудновата, али се може разјаснити када узмемо у обзир тадање схваћање, но ипак се види из pro memoria и из прокламације, колико се цијенила вриједност копља и копљаника. Прокламација гласи:

„Пошто се Њег. Величанство краљ пруски, свете римске државе надкоморник и изборни кнез, владар и надвојвода у Шлеској и т. д., мој најмилостивији краљ и господар одлучио, да збор пруских улана на извјестан број појача, који остаје утјеловљем са пуковнијом црних хусара те носе пољско црно и црвено одијело, оружани сабљом,

[1]) Види додатак.

[2]) „Westphalen“, V., 368., штампано код Макензена „Црни хусари“, св. I., стр. 114.

копљем и кубурама, то ја имам повјерење у пољску народност и овијем их позивам, да ступе у овај вазда одлични и ваљани збор. Уговор (капитулација) ће на сваки начин бити светиња, а ако господа Пољаци доведу за службу ваљане коње, платиће се готовим новцем. У храброст господе Пољака и других народности, које стоје под окриљем свијетле републике, имам толико повјерење, да ће многи уз овако повољне услове службе овамо пријећи и пријавити се у Бреслави или Глогави код официра од пуковније црних хусара. У то име Вас позивам и крепошћу од Његова крал. Величанства краља Пруске, мога најмилостивијега господара мени подијељене власти у главном заповједништву, увјеравам Вас, да ће сав плијен, који од непријатеља ограбите, бити Ваша својина, осим тога добићете добру плату и по сталежу, достојанству и доказаној храбрости можете очекивати свако унапређење.

Издато у главном стану Царкау-у (Zarkau), 25. маја 1761.

Његов. крал. Величанства краља Пруске опуномоћени генерал-лајтнант од војске, генерал заповједник једног збора војске у Шлеској, витез ордена црнога орла, пуковник и заповједник једне пјешачке пуковније, такођер опуномоћени заповједник у Франкфурту на Одри.

Барун Карл Криштоф Голц.“

У јуну се наводи застава као ескадра од 95 људи; ја се слажем са Макензеном, који тврди, да јој је краљ већ сада именовао за вођу штопског капетана Грабовског. Уз њега служили су у овој ескадри поручник Осовски (Алија), заставник Липски (Lipsky)[1]), а укупна снага ескадре састојаше од 95 људи.

Није ми познато, да ли су Барбул и Орцул већ тога времена били код ескадре, но то се може ипак наслућивати, пошто њихова имена заносе некуда на татарску, а они су по казивању као руски или саксонски бјегунци у својству заставника узети у свезу ескадре, како би се Грабовски њиховим посредовањем могао послужити у својем саобраћају са старим корјеном заставе.

На заједничку јединствену униформу не може се још помишљати; Грабовски је носио униформу пуковније, поручник Осовски своју црвену хусарску униформу, а момчадија је ишла по свој прилици у својој досадашњој монтури. До сада узалуд тражена попуна копљаника бијаше свршена; повјерење, које су улагали у копљанике Голц и Лосов, поновно се потврђује; успјеси бошњачке ескадре у току године 1761. оправдавају мишљење оних, који су препоручивали

[1]) Тајна војна канцеларија, Берлин: „унапријеђен за заставника 16. јула 1761.“.

појачање те обиљежавају дух, који у копљаницима почиваше, пробуђивајући интерес за врсту оружја, до сада у обзир неузиману. Старо славно име „застава“ ишчезава пред уобичајеним називом „ескадра“.

Долазак Руса под маршалом грофом Бутурлином имао је да наскоро Бошњацима даде прилику, да докажу дјелотворност копља. Генералу Голцу не бје суђено да се обрадује ономе, што је он створио, његова изненадна смрт посредоваше, да нормални хусари Цитенови по други пут ступе у свезу са копљаницима. Пуковник Лосов, воћа војске предводнице, даде са својих 200 хусара и бошњачком ескадром једном руском одјељењу коњице, код Костена 30. јуна осјетљиву заушку. Опћенити суд новина гласи врло ласкаво: „Наши Бошњаци под својим заповједником, госп. капетаном Грабовскијем, држали су се тако храбро, да су против ирегуларних чета својом вјештином и спретности у копљу непријатеље већ у почетку у забуну и страх утјерали.“ Кад се пуковник Долвиг из Цитенова логора код Шторхнеста напријед покретао, сукобише се Лосовљеви хусари и Бошњаци код Лубина 8. јула као стражња straža пруске војске, која се повлачила према јужној обали Обре, озбиљно са козацима[1]): „Наши су Бошњаци поновно засвједочили своју вјештину, па не само да су двије велике заставе отели од козачких војсковођа, већ су и знатну суму готова новца заплијенили; једна застава бијаше црвена, са сребрним двоструким крстом, а обје необичне величине. Заповједник, преузвишени генерал Цитен изразио је Бошњацима за плијен застава своје највеће задовољство и нареди, да се за сваку заставу дадне по 12 дуката награде.“ У овом се боју особито одликовао подчасник Александар Липски: „Подчасник Александар Липски код бошњачкога збора унапређује се за заставника, патент нека се пошаље 16. јула 1761.“[2]). Правац рускога марша према Бреслави присили генерала Цитена, да из Познањске крене у Шлеску краљевој војсци. Лосовљева пуковнија ступи у детажма генерал-мајора Кноблоха, који се угаборио половином јула у шанчевима источно од Бреславе, мотрећи одавле Русе.

Пуковник Лосов, коме је краљ изрично повјерио водство коњице, подузимао је удаљенија вјежбања у јахању, која његове коњанике чешће доведе са Русима у сукобе; ови су судари налазили краљево припознање, али бијаху скопчани са губитцима и муком сваке врсте. Пајке, Опелн, Јегердорф и Велики Вандрис бијаху од 16. јула до 15. аугуста дани борбе, која је и од коњаника и коња нечувене жртве изискивала. Макензен се о томе времену и одолијевању марша особито

[1]) Писмо из табора Трахенберга (Trachenberg), 11. јула 1761.

[2]) Тајна ратна канцеларија, Берлин. Конволут Лосовљеве хусарске пуковније бр. 5.

похвално изражава. Јахање, као што је било од јутра 2. августа до у вечер 7. августа од Најштата преко Тропаве у Вансен, одавле у Бреславу и натраг у Вансен, пуне 34 миље, дјеломично са запрекама у боју, сматра Макензен изванредном издржљивошћу. Али највеће ће тешкоће истом наступити, и то вријеме до конца године право је искушење по Лосовљеву пуковнију. Покрет генерала Платена са 10.000 људи и 22 топа дубоко у Пољску за разорење руских магазина, занијело је хусаре и Бошњаке из Позена у Нову марку а одавле попријеко кроз сву Поморанску. Сретан јуриш на караван од 5000 кола са живежом, 15. септембра код Гостина, бијаше по сопственим краљевим ријечима „најсјајнији чин рата“, а онај код Штолценберга баш прави коњанички бој; то бјеху дани славе хусара и Бошњака под мајором Локштардом, који бјеше преузео заповједништво мјесто у Бреслави заосталог болесног Лосова. Русима одвојен у Шлеској од краља, мораде се Платен повући у стражњу Поморанску и притећи у помоћ принцу виртембершком, који је тешком муком чувао Колберг од генерала Романзова. Ова зимска војна у Поморанској изискиваше од војске још нечувеније пожртвовање.

Концем октобра иза великих губитака пуковније код Шпија (Spie) и Царнглава бану опорављени пуковник Лосов к пуковнији са реконвалесцентима и на ново врбованом момчадијом. Крвави окршаји на киши, студени и рђавим путевима (Gollnow, Stargard, Pyritzer Passkrug, Arnswalde, Labbuhn, Moitzelwitz, Neue Mühle, Spie) стоје забиљежени у частној књизи Лосовљевих коњаника[1]). Престанак непријатељских одношаја даде повода хусарима и Бошњацима, да чак са обала Источног мора крену у Глогаву (Дȏњу Шлеску) у жељно очекиване зимске станове. Али благодат жељеног мира не осјетише доста измучене двије ескадре хусара и Бошњака, којима је Лосов лично заповиједао.

Неописива је мука била, док се војска опет доведе у положај способан за војевање и док се празнине попуните. Пруска војска није више ни у чему наличила на оно, што је била 1756., када је рат букнуо. Пјешадија, понос краљев и његових генерала, од старога Десауера увјежбани батаљуни, остадоше на бојном пољу покопани; мјесто људи заповиједаху дјечаци, које доведоше из кадетских школа, да попуне упражњена поручничка мјеста. Коњаницу, нарочито пак хусаре, западе у посљедњим годинама главна задаћа и све више и више обраћаше краљ своју пажњу појачању лаке коњице. Пуковник

[1]) Макензен, „Црни хусари“, стр. 137.; пријава Лосовљева краљу од 14. јануара 1761.

Лосов постави понајприје 3 нове ескадре мјесто оних, које су послане на Рајн, а момчадију сакупише официри у Глогави и Бреслави, тако да је он опет имао потпун батаљун у руци, а и Бошњаци бројаху половином јануара 1762. већ 150 људи[1]). Приликом промјене станова из Винцига у Крајцбург у Горњој Шлеској почетком априла, бијаше проведено и постављање трију ескадронских кадрова за збор Бошњака; ово је појачање изведено услијед краљевске кабинетске наредбе од 14. јануара, док друга од 20. јануара декретира помножање на 10 ескадри од 1000 људи. Цјенгел погрјешно наваћа (стр. 60.), да је Лосов онај из Кистрина дне 23. децембра 1761. поднесени благајнички рачун од 25.327 талира, 6 гроша и 4 фенига потрошио у року од јуна до децембра 1761. на монтуру ново-образованог и појачаног бошњачког збора. Ја сам у тајном државном архиву више пута списе прегледао и држим, да су ти новци били одређени за истом намјеравано појачање и то на тај начин, да је план додуше састављен већ у љету 1761., али да се је имао извести истом у зимским становима концем децембра 1761. и почетком јануара 1762., за што је наравно монтура морала бити унапријед наручена. Појачање „ескадре“ на 95 људи по Голцовом pro memoria није могло никако толику своту позобати. По списима тајне ратне канцеларије исто је тако капетан Грабовски 21. јануара 1762. именован „заповједником и добио једну ескадру“, а не, као што Цјенгел наваћа на стр. 57., већ 3. октобра 1761. Са појачањем бошњачке ескадре на читав збор од 1000 људи, престаје и изузетни положај као чисто мухамеданске трупе, јер се није могло рачунати, да ће се овако велика потреба моћи покрити мухамеданцима. Момчад су била домаћи синови и многи Пољаци, који су се услијед Голцове прокламације на то одлучили. Могућност пријелаза пољско-татарских копљаника у то вријеме, како је Макензен замишљао[2]), држим да је посве искључена. Та краљ је у годинама 1761.—1762. чешће намјеравао да појача уланске зборове, али му се сваки покушај изјаловио[3]). Краљ је кабинетском заповиједи од 11. октобра наредио свом побочнику, капетану Кочеју (Cocceji) млађем, да преговара са неким пољским пуковником Пјетровскијем (Pietrowsky) о оснивању 8 застава улана у мају 1762., и обавијестио је етатског министра Шлабзендорфа о предујму од 1500 дуката. Али се Пјетровски повуче натраг, с тога се тај налог предаде за пуковника именованому

---

[1]) Хусарска пуковнија од 10 ескадри бје подијељена у 2 батаљуна.

[2]) „Militär-Wochenblatt“, 1895., бр. 24., стр. 622.

[3]) Генте, „О врбовању и образовању уланских зборова под Фридриком Великим“ у „Neue militärische Blätter“, Берлин 1897.

пољском потпуковнику грофу Кжечовском (Krzeczowsky). Као што се из његових врло занимљивих извјештаја види (Јаси 16. фебруара 1762. и 14. марта 1762.), врбовање се изјаловило. Колико је краљ на то појачање рачунао, може се видјети из кабинетске заповиједи од 11. новембра 1761., која је управљена на генерал-лајтнанта Латорфа у Козелу у погледу смјештавања момчадије[1]).

Етат збора, који се имао на ново образовати, установљен је са 10 ескадрона са 43 официра, 100 подчасника, по 10 борилаца, кројача и ковача, као и 1000 Бошњака. Издатке од 93.000 талира на годину редуцирао је краљ због потрошених 25.327 талира 6 гроша и 4 фенига за монтуру у јуну—децембру 1761. на 40.000 талира. Ново попуњавање официрских мјеста зависило је једино од Лосова, који је 31. јануара 1762. из Вицига поднио приједлог са дотичним исказом. Хусарска пуковнија имала је услијед тога врло повољно унапређење, само су неколики официри узети од других пуковнија; 4 бијаше их и од Бошњака. Пошто Грабовски бијаше само додијељен, то су ови могли бити само поручник Осовски, заставник Липски и подчасници Барбул и Орцул. Кад је генерал Риш дефинитивно војну службу оставио, именован је 9. маја Лосов заповједником хусарске пуковније и Бошњака, тако да је он, што још није било у Пруској, као пуковник два заповједничка мјеста запремао и над 23 ескадроне заповиједао.

Осовски (Алија) дотјерао је до натпоручника, док је Липски, истом у јулу 1761. унапријеђен за заставника, већ био штопски капетан; и заставници Барбул и Орцул постадоше већ у јулу поручници.

Од старих коњаника, који су дошли из Пољске са Серкизем, мало је који остао, али с каквим су поносом погледали на сјајни збор, бројем скоро раван хусарској пуковнији, а носи њихово име и оружје, које је тако дуго времена било скоро презрено, док није себи сјајним успјесима достојно мјесто извојевало, па се сад овако достојним начином уважава. И ако стари коњаници бијаху скоро ишчезли, јер је губитак људи био управо грозан, онај дух старих ваљаних момака од године 1745. живљаше још у редовима збора, и име „Бошњак“ још ће

---

[1]) Тајни државни архив, Берлин. Кочеји (Соссеји) II. Карл Ернст, капетан и побочник, 1761 Rep. 96. 85. D. d 6.

Тајни државни архив, Берлин. Акти кабинета краља Фридрика II., пл. Латорф (Lattorf) Кристоф Фридрик, генерал-лајтнант. Св. III, 1761—1762. Rep. 96. 88. A. 3.

Тајни државни архив, Берлин. Акти кабинета краља Фридрика II, гроф Кжечовски (Krzeczowsky) J. M, пуковник, 1762. Rep. 96. 87. Bb. 5.

Ова преписка штампана је у Ф. Генте, „О врбовању и образовању уланских зборова“, у „Neue militärische Blätter“, Берлин 1897.

да се попне до необичне сјајне висине. Како Макензен вели, истом сада доби збор јединствену униформу, какву је генерал Голц у својој прокламацији 1761. „господи Пољацима...“ обећао, да их лакше премами у службу пруских уланских зборова: „Монтура је била црвена долама, код официра са сребрним гајтанима, црни до кољена дугачки ћурак са пољским рукавима, широке црвене чакшире, које су се превјесиле преко сара високих чизама, а на глави црна шубара са црвеним тепелуком; по барјачићима на копљишту разликоваху се поједине ескадре, а и официри ношаху то оружје.“

Пошљедња година војне уроди по Бошњаке жестоким окршајима, али и успјесима; код Вермерсдорфа, Ноненбуша и Рајсендорфа укрштаваху се копља са сабљама угарских хусара, док је бој каваљерије код Рајхенбаха 15. августа у сјајном јуришу Бошњацима и хусарима извојевао припознање краљево и дивљење армаде, јер 5 коњаничких застава и 1500 заробљеника паде у руке побједитељима. До мира у Хубертусбургу 15. фебруара 1763. војеваше бошњачки збор с пуковнијом Лосовљевих хусара и уз њу, те по закљученом миру заједнички кренуше они далеком источно-пруском завичају. Али мајор Грабовски не јахаше више на челу побједоносног збора, мајор Халетиус дође на мјесто овог јунака, којему зрно пробије кроз оба ока. Мир изазва опћенито редуцирање војске; оних 10 ескадрона збора спаде на два, мјесто 1000 људи остаде само 250, мјесто 43 официра само пет. Што још од бошњачке заставе и ескадре остаде у животу и способно за службу, по свој је прилици задржано у збору; поручник Осовски стављен је путем милости у мир, исто су тако Барбул и Орцул димитирани. У приједлогу за опскрбу Осовскога (Алије) од год. 1763. вели се: „Дошао је с првим Бошњацима у службу Вашег Величанства, али због старости и сиромаштва слаба би била његова служба, с тога моли Ваше Величанство за издржавање путем милости“[1]).

Штоп Лосовљевих хусара стајаше опет у Голдапу, а бошњачки збор у Шталнпенену. Али збором догодише се велике промјене; својом бројном мањином условљено запостављање бијаше истина ишчезло, но на мјесто мухамеданског елемента ступише домаћи синови. Али копље бијаше себи достојно мјесто извојевало и поносно јахаху Бошњаци уза своју матицу, славну пуковнију хусара мртвачке главе. Коњанички дух, неустрашива храброст момака са обала Босне и Неретве живљаше и надаље. Мирно пролажаху године; вршећи дневно службу бринули су се генерал-мајор Лосов и мајор Халетиус, да Бошњаци не дођу у

---

[1]) пл. Цјенгел, „Повијест краљ. 2. уланске пуковније“, стр. 20.

заборав. Појачање збора на 10 ескадри за вријеме изгледа на рат 1770.—1771. заиста најбоље доказује, колику је важност полагао краљ на своје копљанике, у своје Бошњаке. Официри су, као и у години 1762., опет узимати из хусарске пуковније и мало се коњичких пуковнија у војсци може поносити, да су касније имали онолико штопских официра и генерала у својим редовима, као црни хусари и Бошњаци. Приликом смотре у години 1772. оцјењује, по Макензену, краљ тај збор овим значајним ријечима: „Мој драги Халетиус! У њега и његове момке уђе враг кад јашу! Врло ми је драго да на коњима немам с њима што дијелити, јер ту бих сигурно извукао краће!“ Још живљаше лозовић старих Бошњака», пошљедњи Серкизев копњаник, мајор Липски; он бијаше узор копљаника. Он је у збору сачувао употребу копља и мање школовано, али за то брже и одважније јахање, које он и надаље његоваше. Окретање копља међу прстима у највећем трку, дизање бачених предмета са земље руком или копљем, као и штићење или заклањање копљем, он је завео[1]). Бачко га описује као човјека, који се само изванредном одважности попео до части мајора, који је из кубуре гађао, да му се ваљало дивити, а био је изванредан јахач и пливач, који је унаточ јаким ударцима сабљом онакажена лица, својом пријазношћу и кроткоћом свакога задобио; он умрије као мајор 1778.

У свом старом додијељеном одношају остаде збор уз хусарску пуковнију. Голдап уједини оба штопа, у другим литавским и мазурским градовима стајаху ескадрони заједнички. Истом година 1778. донесе званично обиљежје „Лосовљева бошњачка пуковнија“ са старим хусарским бр. 9.

Баварски рат за наслједство 1778.—1779. прекиде изненада мирни гарнизонски живот; генерал Лосов прикључи се са својих 20 шкадрона војсци у Шлеској, којом је краљ заповиједао. Само у мањим окршајима и у предстражи пружала се прилика Бошњацима, да се с непријатељем сукобе. По Ваничеку потискоше их савски граничари код Врховина из њиховог положаја као предстраже, а у јануару 1779. сукобише се са градишчанцима и славонским граничарским хусарима[2]). Пред сами мир доби мајор Хајлсберг од хусарске пуковније иза напрасне смрти пуковника Халетиуса заповједништво бошњачке пуковније. И Лосов, коме су Бошњаци имали толико да захвале, умрије 1783., а замијени га пуковник Хонштоk као заповједник обију пуковнија. У пошљедњим годинама великога краља поче да узима маха онај застој

[1]) пл. Цјенгел, „Повијест краљ. 2. уланске пуковније“, стр. 83.

[2]) Ваничек, „Шпецијална повијест Војне границе“, св. II., стр. 492. и 511.

у војсци, штоно бијаше условљен недостатком оних елемената, који су младеначком снагом и свјежином све проницавали, радећи живо око напретка и развитка. О тој се периоди Џенгел врло згодно овако изражава: „Чудновато је, да баш у том времену бошњачка пуковнија своју кулминацију постизава. Управо сада сјајила се она снагом и ревности животворна духа, који је достојан да украшава народно јуначко име; она се бораше обузета тим духом са свом славом ранијих ратова, али њезина дјела умукоше, пошто бијаху осамљена, у тами мало познатих крајева, јер сличан побједоносан успјех западе само мали дио отаџбинске војске и јер у рату, у ком се она борила, већ не бијаше узвишеног заноса ни тактичне врлине.“ Бошњачку пуковнију задахњиваше велики дух њезина заповједника генерала Гинтера у бојевима против пољске републике, која лежаше у пошљедњим издисајима.

Како по смрти утемељитеља хусарске трупе, краља Фридрика Вилима I., његов нашљедник ослободи хусаре одношаја зависности од драгуна, подаривши им сопствени „устав“, то бијаху прве мјере владавине краља Фридрика Вилима II., нашљедника Фридрика Великога, да бошњачкој пуковнији даде нужну самосталност до потпуног развитка њезина. 3. фебруара 1788. изврши се диоба обију пуковнија, које су близу 50 година вриједиле као једна заједничка пуковнија[1]). Смрт бошњачког заповједника пуковника Хајлсберга (13. јануара) бијаше сигурно главни узрок кабинетске наредбе, која досадањег пуковника и заповједника хусара мртвачке главе, Гинтера, именова заповједником (шефом) бошњачке пуковније; гарнизонима постадоше Мазурски градови са Ликом (Lyck) као штопским станом. Гинтер је поред Риша и Лосова онај официр, који је највише за повјерену му трупу учинио и разумио, да бошњачку пуковнију узвиси као једну од најсјајнијих у војсци. „За повијест развитка пруских копљаника најзначајнији је дан 3. фебруар 1788.; он означује зрелост Бошњака као чете, он је оно исходиште, из којег се родише улани и јубиларне пуковније те врсте коњице од године 1895.“[2]).

Гинтер, син војничког проповједника из Новог Рупина, кандидат богословије, онда поручник у добровољачком батаљуну маркиза Анђенелија за вријеме седмо-годишњег рата, бијаше као човјек и као војник украс војске; Макензен га назива „узгојитељем, који је тој врсти коњаника све особности и биће задахнуо“. Под његовим генијалним водством одликова се пуковнија за вријеме посједања границе и пољског

[1]) Макензен, „Црни хусари“, св. I., стр. 229.

[2]) „Militär-Wochenblatt“, „Јубиларна година улана“, 1895., бр. 25.

устаничког рата 1790.—1794.[1]). Генерал Гинтер остаде са својим коњаницима у ново-освојеним пријапњим пољским пограничним покрајинама (јужна Пруска и Нова источна Пруска са Тикоцином као станом штопа). Из тих крајева доби пуковнија 20. новембра 1795., слично као 1745. Ришова хусарска пуковнија, оријентални прираштак од 5 ескадрона мухамеданских Татара. Као изасланик татарских породица, које становаху у Нимену у јужној Прускоj, као и овећег броја породица, које изјавише да ће из Литавске прије̊ћи, преговараше негдашњи пољски улански пуковник Мурза Јануш Барановски са врховним предсједником коморе, баруном Шретером у Кенигсбергу у погледу устројења једнога збора Татара и насељавања породица, које ће прије̊ћи из Пољске. Како је предсједник коморе цијенио те нове мухамеданске синове, види се по његовом извјештају краљу: „Они говоре земаљски језик, али су припадници вјере, која се због своје једноставности више приближује протестантскоj, а читав морални карактер те народности, њихова култура и т. д. таке је врсте, да је моја жеља, е бих био у стању, да неколико хиљада тих породица у ново добивеним покрајинама населим“ [2]). Највећи дио тога збора у години 1799. није прелазио 291 момка, а састојао је по регламану од товарчика и простих војника на једнаке дијелове. Ту чудновату двоструку подјелу није додуше имала бошњачка застава у години 1745.; али момчадија бошњачке пуковније у Пољскоj, као и коњаници заставе у Прускоj заузимаше исти положај, као пољски товарчики и пољско-татарски улани. Да се многобројним сиромашним малим пољским племићима, који су живјели у новоj источноj Прускоj даде прилика да могу у војсци служити, одреди краљ у години 1799. 14. октобра, преображење бошњачке пуковније у пуковнију товарчика, а татарског пука у један батаљун товарчика. Горе споменути племићи, упућени због свог сиромаштва на војничку службу, бијаху сматрани као чланови неке нарочите војничке касте, јер услије̊д њихове недостатне наобразбе нити су се могли употријебити за официре, нити за просте војнике[3]).

Са 1. јуном 1800. нестаде кроз 55 година славно вођено име „Бошњак“ из пруске војске, али њихов дух прије̊ђе на „товарчике“.

Генерал Гинтер бијаше 1803. умр'о; под његовим наше̊дником генералом Лестоком (L'Estocq) била је задаћа пуковније да спасе част пруске кавалерије, кад је силни Наполеон Бонапарте у побједоносном

---

[1]) Подробно расправљено по Цјенгелу у „Повијести 2. уланске пуковније“. Стр. 135.—175.

[2]) пл. Цјенгел, „Ровијест 2. уланске пуковније“, стр. 180.

[3]) „Militär-Wochenblatt“, „Јубиларна година улана“, 1895., бр. 25.

трку пруску војску разбио и настојао да у источној Пруској и пошљедње остатке њезине сатаре. Товарчики, као и хусари мртвачке главе бијаху једини од оно мало пуковнија, које пропасти умакоше. У војни 1806.—1807., у очајним борбама код Ајлау-а и Хајлсберга, показаше се „товарчики“, као прије „Бошњаци“, у заједници са црним хусарима и уз њих као достојни нашљедници коњаника капетана Серкиза, оних људи из Загорја и са обала Босне и Неретве.

Склопљени мир и нова организација каваљерије угаси име „товарчика“. Кабинетска заповиједь од 26. јула 1807., краљевског Величанства Фридрика Вилима III. нареди, „да збор товарчика у будуће носи име улани.“ У исто вријеме бијаше од тадањих 15 шкадрона образован један „збор улана“ од 8 ескадрона, који је 16. новембра 1808. подијељен на двије уланске пуковније по 4 ескадрона, у „западнопруску број 1. и „шлеску број 2.“ Те двије најстарије уланске пуковније у војсци, које се непосредно развијају од „заставе“, „ескадре“, „збора“ и „бошњачке пуковније“, постале су матица скоро свих данашњих уланских пуковнија, и то 3., 4., 5., 10., 15. и 16., а у мање или више удаљеној вези и 3. гарде-пуковније, па онда 9., 11., 12., 13., и 14. улана. Од оне „заставе Бошњака“ из год. 1745. под капетаном Варнеријем са 3 официра и 72 момка развише се дакле у ово минулих 154 година 19 пруских уланских пуковнија са снагом од 500 официра и чиновника, 1900 подчасника и 11.000 момака.

„Копље је краљ оружја!“ писаше некад Монтекукули. Побједоносни развитак копља, откако је уведено, постао је код укупне њемачке коњице савршен, а величанствено је стабло, које је никло из зрнцета, и које називамо: „Застава Бошњака!“

Свака народност треба и мора да се поноси са прошлости и дјелима својих претеча; народ у Босни може са задовољством гледати на сјајну улогу „Бошњака“ у пруској војсци. Капетан Цјенгел пише врло згодно о преображају бошњачке пуковније у пуковнију товарчика у години 1800.: „Ми нијесмо у стању угушити болни осјећај, који нас обузима, кад видимо, да се на тај начин губи славно и побједом окрунено име једне пуковније из пруске војске; додуше то не бијаше какво њемачко или пруско име, које ју је означавало, али из његове заставе родише се војници, који својом срчаности и дисциплином овом имену достојан углед извојеваше. Њихове је заслуге монарх наградио тиме, што су њихова дјела сматрана најсјајнијима његових ратова, а њихове нашљеднике запала је срећа, да се огледају у њихову славу!“

Прилог I. Искази бројне снаге бошњачкога збора код Ришове пуковније од 1745.—1761.

Бојна снага заставе Бошњака од 1746.—1755. укључиво[1]).

За годину 1745. нема званичне вијести; али их је ипак било по Бачкову дневнику 72, по дневнику пјешачке пуковније нашљедногa принца од Дармштата 80, по биљешкама мајора Варнерија једна кумпанија по прилици од 80—100 људи.

1746.

Фебруар: збор Бошњака, који се налази код Ришове пуковније састоји од:

1 капетана, 4 капрала,
1 поручника, 35 момака.
2 заставника,

Март: исти број, 43 момка.

Април: 2 капетана, 5 капрала,
1 поручник, 53 момка.
2 заставника,

Децембар: исти број са 63 главе.

1747.

63 главе.

1748.

Јануар—април укључиво: 63 главе.

Мај—децембар: 62 главе, по отпусту другога капетана Петровског, који је у збор ступио у априлу 1746., те је по благајничком извјештају 1. јула 1748. димитиран.

1749.

62 главе.

1750.

Јануар—септембар укључиво: 62 човјека.

Октобар: 1 капетан, 1 момак врбован,
1 поручник, 9 момака мањка,
2 заставника, 43 коња, 10 нестало дезентирањем,
2 капрала, 1 прирастао.

Скупа: 43 момка, 10 дезентирало, 9 мањка.

Новембар—децембар:

1 капетан, 44 момка,
1 поручник, 9 мањка,
2 заставника, 49 коња,
5 капрала, 9 мањка.

[1]) По исказима Ришове хусарске пуковније у тајном архиву војног министарства у Берлину.

1751.

	официра	капрала	момака	коња
Јануар:	4	5	47	52
Фебруар:	4	5	49	54
Март:	4	5	50	55
Април:	4	5	51	56
Мај:	4	5	43	46
Јуни:	4	5	43	46
Јули:	4	5	43	46
Август:	4	5	42	43
Септембар—децембар укљ.:	4	5	42	43

1752.

4	5	42	43

1753.

4	5	40	41

1754.

4	5	40	41

1755.

	капетана	поручника	заставника	капрала	момама	коња
Јануар:	1	1	2	5	40	43
Фебруар:	1	—	1	5	40	39
Март:	1	—	1	5	40	39
Април:	1	—	1	5	40	39
Мај:	1	—	1	5	40	39
Јуни:	1	—	1	5	40	39
Јули:	капетан умро	—	1	5	40	39
Август:	—	—	1	5	40	39
Септембар:	—	—	1	4	39	38
Октобар:	—	—	1	4	39	37
Новембар:	—	—	1	4	39	37
Децембар:	—	—	1	4	39	37

Даљних исказа нема.

1757.

У ратној заповиједи маршала Левалда наводи се једна „инкомплетна“ ескадра Бошњака.

1761.

1 заставник, 4 подчасника, 16 момака.

Прилог II. Исказ свих благајничких прилога, који се односе на „етат збора Бошњака, придијељенога Ришовој пуковнији“, од 1746.—1763.

Рачун главне „ратне“ благајне од 1. јуна 1745. до конца маја 1746.

Примитак и издатак краљевске пруске главне „ратне“ благајне, вођене од тајних савјетника и војних благајника Рихтера и Кепена[1]).

[1]) Војно министарство. Тајни архив. VI. 2. c. 69.

Изванредни издаци на повишице и опскрбу. Стр. 329.—330.

Уланскн збор, који маршира са *Ришовом* пуковнијом хусара, а такођер у њезином стану борави, опскрбљиван је до конца фебруара 1746. из ратне војне благајне у Бреслави. Иде му плата мјесеца

марта 1746.	372	талира	18 гроша
априла „	372	„	18 „
маја „	372	„	18 „

Бр. 76. Ушљед крал. наредбе од 16. фебруара 1746. свега 1118 талира 6 гроша.

Пуковнику Ришу, плата за заставника Витковића, који служи у збору Бошњака

за јануар 1746.	15	талира	
„ фебруар „	15	„	
„ март „	15	„	

Бр. 77. Ушљед наредбе од 9. фебруара 1746. 45 талира.

Накнадно акордирано је Витковићу такођер још за 2 оброка мјесечно: 2 талира 16 гроша, ушљед чега се овдје имаде ставити у издатак као доплатак

за јануар 1746.	2	талира	16 гроша
„ фебруар „	2	„	16 „
„ март „	2	„	16 „
	8	талира.	

даље за април 1746.

плате	15	талира	
2 оброка	2	„	16 гроша
	17	талира	16 гроша
„ „ мај 1746.	17	талира	16 гроша

Бр. 78. Ушљед наредбе од 6. априла 1746. . . . . 43 талира 8 гроша.

Скупа за заставника Витковића . . . . . 88 талира 8 гроша.

Ришовој хусарској пуковнији, услијед њезина појачања са 1 капетаном и 18 момака улана, и то:

за капетана плате	40	талира	
„ 4 оброка по 1 талир 8 гроша .	5	„	8 гроша
	45	талира	8 гроша.

За 18 момака, сваком

плате . . .	5	талира	12 гроша
за 1 оброк . .	1	„	8 „

Износи за свих 18 по 6 талира 20 гроша =

123 талира.

Укупно за мјесец: 168 талира 8 гроша.

за април 1746.	168	талира	8 гроша
„ мај „	168	„	8 „

Бр. 79. Услијед наредбе од 18. марта 1746. 336 талира 16 гроша.

Редовни издаци за опскрбу и уздржавање за збор улана од 1. јуна 1746. до конца маја 1747. Стр. 224.

Ришовој пуковнији хусара имаде се за опскрбу уланскога збора до конца маја 1747. гласом овога рачуна у 3 ставке

наиме по . . . . . 372 талира 18 гроша
„ . . . . . 17 „ 16 „
„ . . . . . 168 „ 8 „

Свега . . . 558 талира 18 гроша

изванредно намирити. Али пошто се тих 558 талира 18 гроша у једном износу од јуна 1747. почевши и то као редовни за сваки текући мјесец исплатити имаду, и пошто је у етату за мај 1747. већ и износ за јуни у издатак стављен, то се овијем одређује:

Број. 1. За Ришову хусарску пуковнију на уздржавање придијељеног јој уланског збора

за јуни 1747. овдје за први пут: 558 талира 18 гроша
VI. 2. с. 70.

Редовни издаци за опскрбу уланскога збора, придијељеног Ришовој хусарској пуковнији

од 1. јуна 1747. до конца маја 1748. Стр. 214.
на мјесец 558 талира 18 гроша
износи укупно на етатску годину: 6705 талира
VI. 2. с. 71.

Редовни издаци за опскрбу и т. д.

од 1. јуна 1748. до конца маја 1749. Стр. 221.
на мјесец 558 талира 18 гроша.

Али пошто је од збора 1. јула 1748. један капетан отишао, то ваља гласом наредбе од 5. јула 1748. мјесечно у благајни оставити:

од плате . . . . . 40 талира
од 4 оброка по 1 талир 8 гроша . 5 „ 8 гроша

укупно . . . 45 талира 8 гроша.

По томе добива збор мјесечно . . . . . 513 талира 10 гроша

износи заједно на етатску годину: 6161 талира
VI. 2. с. 72.

Од 1. јула 1749. до конца маја 1750. Стр. 222.

износи на годину: 6161 талира
VI. 2. с. 73.

За 4 године: од 1. јуна 1750. до конца маја 1754. Стр. 230., 234., 224., 232.
на годину по 6161 талира

чини укупно: 24.644 талира
VI. 2. с. 74.—77.

Од 1. јуна 1754. до конца маја 1755. Стр. 224., 139.
Издато за прошлу етатну годину 1753./1754.
(мјесечно 513 талира 10 гроша) . . . . . 6161 талира
А за издатак 1754./1755. стоји само . . . . 6120 „ 16 гроша

по чему је 40 талира 8 гроша спрам главног војног етата мање издато и то

због отпуштеног поручника Емира Османа . . 22 талира 16 гроша
„ „ заставника Витковића . . . 17 „ 16 „
40 талира 8 гроша

По томе је дакле гласом 12 намира Ришове хусарске пуковније исплаћено само . . . . . 6120 тал. 16 гр.

Стр. 139.

По изванредном примитку сваковрсних новаца је по одласку поручника Емира Османа кроз 6 мјесеци, од 1. децембра 1754. до конца маја 1755., по 22 тал. 16 гр. плате и фураже . 136 талира

а по демисији заставника Витковића од 1. фебруара 1755. до конца маја 1755. = 4 мјесеца по 17 талира 16 гроша . . . . . 70 „ 16 гроша

код етата уланскога збора заштеђено . . . . 206 талира 16 гроша

VI. 2. с. 78.

Од 1. јуна 1755. до конца маја 1756. Стр. 221., 133.

за 11 мјесеци (јули 1755. до маја 1756.) мјесечно 473 талира 2 гроша . . . . . 5203 талира 22 гроша

за јуни 1756. по одбитку од 45 талира 8 гроша због капетана Серкиза . . . . . 427 „ 18 „

скупа . . . 5631 талира 16 гроша

5677 талира требало је по главном војном етату исплатити,
5631 „ 16 гроша стоји горе за издатак.

45 талира 8 гроша према главном војном етату издано је дакле мање, а то је плата и фуража покојног капетана Серкиза.

VI. 2. с. 79.

За 6 година: од 1. јуна 1756. до конца маја 1762.

Стр. 199., 201., 219., 201., 204., 199.

на годину са 5133 талира

чини укупно: 30.798 талира.

VI. 2. с. 80.—85.

Од 1. јуна 1762. до конца маја 1763. Стр. 194./199. 363.

Стр. 194.

Редовни издаци још за опскрбу и уздржавање као:
У главни војни етат увртене ескадре Бошњака, која је код Лосовљеве хусарске пуковније и то:
За јуни 1763. први пут онај износ, који је до конца маја 1763. гласом овога рачуна стр. 199. исплаћен за издржавање уланског збора са . 427 тал. 18 гр.
Надаље, што је до конца маја 1763., стр. 363. дошло на изванредне издатке . . . . . 939 „ 12 „ 1 фениг

За јуни 1763. дакле уопће: 1367 тал. 6 гр. 1 фениг

За 11 мјесеци, по 427 талира 18 гроша исплаћено је 4705 тал. 6 гр.

Стр. 199.
5133 талира увртено у главни војни етат, на мјесец 427 тал. 18 гр., а издато је
4705 „ 6 гроша
427 талира 18 гроша издано је дакле мање спрам главног војничког етата.

Изванредни издаци за разне потребе.

Стр. 363.
Даље због аугментације, предузете у војсци код разних пуковнија и батаљуна, такођер зборова према старим етатима у мирно доба; нарочито због једне ескадре Бошњака . . . 939 тал. 12 гр. 1 фениг.

VI. 2. c. 86.

Прилог III. Исказ ранга официрског збора „бошњачкога збора, који се налази код Ришове пуковније“, од 1745.—1763.

	1745.		
Капетан	пл. Варнери (Warnery)	од Нацмерове 4. хус. пук., коме је повјерено водство заставе Бошњака, који су 3. августа стигли у логор Хлум.	
Капетан Поручник Заставник	Серкиз (Serkis) Осман (Osman) Алија (Ali)	од саско-пољске бошњачке пуковније пуковника Игњата Мазанија од Славедина.	
	1746. Јануар—март укључиво:		
Пуковник	пл. Риш (Ruesch)	заповједник 5. хусарске пуковније и пуковнији трајно додијељене заставе Бошњака.	
Потпуковник	пл. Агнер (Agner)	заповједник пуковније и заставе.	
Капетан	Серкиз (Serkis)	вођа заставе.	
Поручник	Осман (Osman)		[1]) Најприје се спомиње у „мјесечном исказу хусара за фебруар 1746.“, надаље у списку „Примитак и издатак крал. пруске главне војне благајне од 9. фебруара 1746.“
Заставник	Алија (Ali)		
„	пл. Витковић [1]) (Wittkowitz)		

	Април—децембар 1746. до 1. јула 1748.		
Пуковник	пл. Риш (Ruesch)		
Потпуковник	пл. Агнер (Agner)		
		Појачање заставе 1 капетаном, 18 момака и 1 капралом у априлу, као и диоба заставе.	ушљед „исказа о снази и благајни од 1. априла 1746.“
Капетан	Серкиз (Serkis)	вођа 1. заставе.	
„	Петровски (Petrowski)	вођа 2. заставе.	
		Капетан Серкиз, поручник Осман, заставници Алија и Витковић, 5 капрала и 35 момака у ношњи Серкизове заставе; капетан Петровски и 18 момака у ношњи Петровскијеве заставе.	
	1748. Јули—децембар укључиво.		
Пуковник	пл. Риш (Ruesch)		[1]) Потпуковник Агнер отпуштен је осудом војног суда, а потпуковник Випах од Цитенове хус. пук. 27. новембра именован заповједником.
Потпуковник	пл. Випах [1]) (Vippach)		
Капетан	Серкиз [2]) (Serkis)		
Поручник	Осман (Osman)		
Заставник	Алија (Ali)		
„	пл. Витковић (Wittkowitz)		[2]) Капетан Петровски димитиран 1. јула (односно 1. маја); обје заставе опет сједињене.
	1751.		
Генерал-мајор	пл. Риш [3]) (Ruesch)		[3]) 11. јуна 1750. именован генерал-мајором.
Мајор	пл. Брезике [4]) (Broesigke)		[4]) долази 3. фебруара 1751. као најстарији штопски официр пуковније, на мјесто заповједником Нацмерове хус. пуковније исти дан именованог потпуковника Випаха.
Капетан	Серкиз (Serkis)		
Поручник	Осман (Osman)		
Заставник	Алија (Ali)		
„	пл. Витковић (Wittkowitz)		

	1755. Фебруар.		
Генерал-мајор Мајор Капетан Заставник	пл. Риш (Ruesch) пл. Брезике (Broesigke) Серкиз (Serkis) Алија[1]) (Ali, Ossowski)		[1]) Поручник Осман и заставник Витковић димитирани, први 14. новембра 1754., други 4. јан. 1755.
	Јули.		
Генерал-мајор Мајор Заставник	пл. Риш (Ruesch) пл. Брезике (Broesigke) Алија[2]) (Ali, (Ossowski)	повјерено му водство заставе.	[2]) Капетан Серкиз умро у јуну 1756. Заставник Алија покрстио се.
	1759.		
Генерал-мајор Потпуковник Поручник	пл. Риш (Ruesch) пл. Бајст[3]) (Beust) Осовски[4]) (Ossowski, Ali)		[3]) Мајор Брезике концем год. 1758. иступио из војске, а на његово мјесто дође најстарији штопни официр пуковније, мајор Бајст, који је 5. јануара 1759. унапријеђен за потпуковника, а 18. септембра за пуковника. [4]) Заставник Алија (Ossowski) је за вријеме рата унапријеђен за поручника.
	1761. Јуни.		
Генерал-мајор Пуковник	пл. Риш (Ruesch) пл. Лосов[5]) (Lossow)	заповједник пуковније и заставе, а уједно су му повјерени и послови одсутнога шефа.	[5]) Лосов потпуковник Мерингове пуковније бијелих хусара, ступи 23. јануара 1760. на мјесто 21. децембра 1759. преминулог пуковника Бајста, а 15. маја 1761. бјеше унапријеђен за пуковника.

Штопни капетан	пл. Грабовски[1]) (Grabowski)	повјерено му водство ескадроне „Бошњака“.	[1]) Штопни капетан у Ришовој пуковнији.
Поручник	Осовски (Ossowski, Ali)		[2]) До сада подчасник у застави, за заставника унапријеђен 16. јула 1761.
Заставник	Липски[2]) (Lipsky)		
„	Барбул (Barbull)	мисли се, да су у љету 1761. из руске војске прешли.	
„	Орцул (Orzull)		
	1762.		
Пуковник	пл. Лосов[3]) (Lossow)	шеф пуковније од 9. маја 1762., шеф бошњачкога збора од 17. марта 1762.	[3]) Риш у мају 1762. иступио.
Мајор	пл. Грабовски (Grabowsky)	заповједник Лосовљеве хус. пуковнији трајно додијељеног бошњачког збора од 21. јан. 1762.; бошњачка ескадра појачана на 1000 људи и добила јединствену мондуру.	
Мајор	пл. Ланг (Lang)		
„	Халетиус (Halletius)	води мјесто рањеног заповједника мајора Грабовског бошњачки збор.	
„	Грелинг (Groeling)		
Капетан	Копка (Kopka)		
„	Давнаровић (Dawnarowitz)		
„	пл. Салцведел (Saltzwedel)		
„	пл. Хајлсберг (Heilsberg)		
„	пл. Берге (Berge)		
Штопни капетан	пл. Конарски (Konarski)		
„	пл. Спалдинг (Spalding)		
„	пл. Талацко (Talatzko)		
„	Липски (Lipsky)		

Натпоручник	пл. Херцберг (Hertzberg)		
„	Висоцки (Wissotzky)		
„	пл. Скововски (Skokowsky)		
„	Герлах (Gerlach)		
„	пл. Шепинг (Schoepping)		
„	Осовски (Ossowski, Ali)		
Поручник	пл. Тжебиатовски (Trzebiatowsky)		
„	пл. Горшковски (Gorschkowsky)		
„	Милер (Müller)		
„	Вандом (Vendôme)		
„	пл. Каниц (Kanitz)		
„	пл. Јохани (Johanny)		
„	пл. Сентивањ (Sendiwany)		
„	пл. Боршајд (Bohrscheidt)		
„	пл. Буш (Busch)		
„	пл. Гурецки (Guretzky)		
Заставник	Барбул[1]) (Barbull)		[1]) 17. јуна [2]) 9. јула } 1762. унапријеђени за поручнике.
„	Орцул[2]) (Orzull)		
„	Стефан (Stephan)		
„	Јебертовски (Jebertowsky)		
„	Херман (Hermann)		
„	Зиплоски (Zyplosky)		
„	пл. Гузенер (Gusener)		
„	пл. Росковски (Roszkowsky)		

Заставник	Шмајхлер (Schmeichler)		
„	Харас (Harras)		
„	Шиц (Schütz)		
		1763.	
Пуковник	пл. Лосов (Lossow)	шеф бошњачког збора.	
Мајор	Халетиус (Halletius)	Заповједник бошњачког збора[1]).	[1]) Мајор Грабовски као инвалид иступио, натпоручник Алија (Ossowsky) путем милости стављен у мировину, поручник Барбул ушљед недостатка апликације за службу отпуштен, умрије у Бјали. Сви остали официри умировљени, премјештени или по једној наредби од 23. јула 1763. без услова на какву другу опскрбу, просто отпуштени.
Штопни капетан	Липски (Lipsky)		
„	пл. Јаниц (Janitz)		
Натпоручник	Герлах (Gerlach)		
Поручник	пл. Гурецки (Guretzky)		

Гласник земаљског музеја
у Босни и Херцеговини.
XI. 1899. 2. и 3.

Уз чланак „Бошњаци у војништву
страних држава“.

Копљаник „Бошњак“ у данској копљаничкој ескадри.

Дански хусар (катана).

Табла II.

Часник хусарске пуковније пл. Риша (Riesch) бр. 5., год. 1745.

Горе: Сарук и капут момчадије прве заставе Бошњака под заповједништвом капетана Серкиза, додијељене хусарској пуковнији пл. Риша бр. 5., год. 1745.—1762.

Доље: Сарук и капут момчадије од друге заставе Бошњака под заповједништвом капетана Петровског, додијељене хусарској пуковнији пл. Риша бр. 5., год 1746.—1748.

Бошњак од заставе капетана Стефанија-Серкиза, год. 1745.

Табла III.

Часник бошњачке пуковније; љетна униформа год. 1786.

Прости војник бошњачке пуковније; год. 1796.

Прости војник бошњачке пуковније; љетна униформа год. 1786.

Прости војник бошњачке пуковније; зимска униформа године 1786.

Табла IV.

Генерал-мајор барон Теодор пл. Риш (Ruesch), први заповједник хус. пуковније бр. 5 и с њоме здружене заставе Бошњака.

Генерал-лајтнант Фридрик пл. Лосов (Lossow), заповједник хус. пуковније бр. 5 и бошњачке пуковније.

Часник пуковније товарчика, постале од бошњачке пуковније.

Генерал-лајтнант Хенрик Иван барон Гинтер (Günther), заповједник бошњачке, касније товарчиске пуковније.

Stare crkve po sjevernoj Albaniji.

Priopćio

Teodor Ippen[1]).

Crkva u mjestu Lači.

Pôdrug sata jugoistočno od Skadra ima megju stijenama prodor. Kod ovog prodora spušta se rijeka Drin u ravan i oslobagja se duboke i tijesne doline, kojom je tekla od Prizrena sve do ovih prirodnih vrata. *(Slika 1.)*

Slika 1.

Na lijevoj obali, na pragu rečenih vrata, leži ono nekoliko kućišta sela Van Dejns; ovo ime znači „gâz kod Dejna". Po tome može se suditi, da je tu postojalo mjesto Dejna.

[1]) Vidi „Glasnik zemaljskog muzeja", god. 1899, I. sv., str. 13.—24.

Biograf Skenderbegov, Marinus Barletius, priča nam o varoši, koju on naziva Dainum, ovo: „Malena je to varošica (u gornjem Zadrinu), na dnu povisokog brda; ona ima ravno polje sa mnogo divljači i pčela, svakojakih plodina i drveća. Onuda protiče veselo potok Drin, te se spušta u ravninu.“

Njemački prijevod sa latinskog originala po Ivanu Pinicianusu, Frankfurt 1577., glasi ovako:

„Es ist ein kleines Stättlein (in der oberen Zadrima) in einem erhebten Berg, hat aber im eben Feld sehr fruchtbar von Gewild und Immen auch

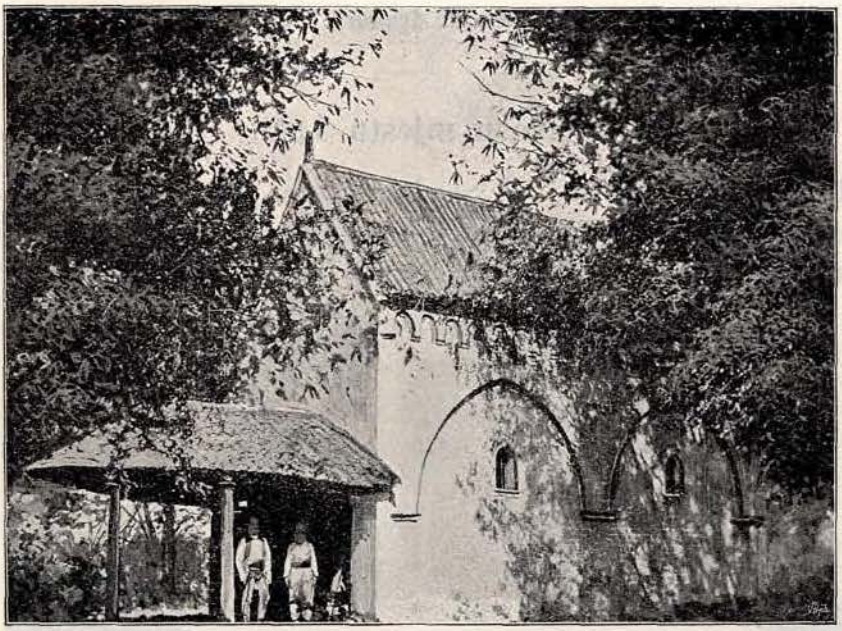

Slika 2.

allerlei Früchten und Bäumen. Der fast lustig Bach Drin fleusst dafür, da sie den Niedergang ansicht.“

Jedna vojnička stražarnica, nekoliko hanova i dućana — to je današnji Van Dejns; sve to leži podno krševita humka, na kom se danas nalazi samo jedna crkva.

Kakovih 400 koraka od obale Drina ima stara crkvica, koja je danas župna crkva selu Lači. *(Slika 2.)* To je jedna od onih rijetkih starih crkava u zemlji, što se održaše i kojima se služe kao župnim crkvama. Mislim, da potiče iz XIII. stoljeća.

Omjere su joj neznatne, — duljina kakovih 9 *m*, širina po prilici $4^1/_2$ *m* u unutrici, dok joj je visina sarazmjerno dosta velika, znatnija, nego što je u novijih crkvenih gragjevina po Albaniji; krov je neobično strmenit, te je po njemu izgled gragjevine za albaneške prilike posve osebujan.

Unutrina je natkrivena bačvastim svodom (Tonnengewölbe), a dva stupa sa okruglim lukovima, koji su izbočeni iz uzdužnih zidova, dijele je na dva dijela.

Unutrina crkve sva je bila islikana; kao što u crkve u Širču na Bojani i u ovoj se mogu raspoznati dvije prevlake bojâ. No slikarije su u tako istrošenom stanju (dobrim dijelom odlupljene, izgrebane i inače oštećene), da se može raspoznati samo malo likova od gornje prevlake. Da je i pod ovom bilo slikarija, dokazuju nam jedino ostanci natpisa.

Stražnja čest crkvenog broda islikana je ovako: Lijevi uzdužni zid evangjelska strana) sadrži 3 svetačka lika, sv. Gjurgja na konju, kako ubija aždaju; na lijevo od svečeve glave održana su jedino slova: 8EOR. Druga je slika lik nekog sveca, koji desnom rukom drži o rame naslonjen mač. Tu se vidi ime svečevo u grčkim pismenima ΜΕΛΤ.·.G, koje svakako spadaše dônjoj slikariji, na kojoj bijaše prikazan svetac, čije se ime eto očuvalo. Treći se lik već ne da raspoznati.

Na desnom uzdužnom zidu (sa epistolske strane) čini mi se, da raspoznajem neku sjedeću podobu, s lijeva joj stoji Bogorodica, s desna četiri sveca na okupu; iza ovih još je neki svetački lik.

Crkva ima slabo izbočenu apsidu u obliku okrugla luka; nju su djelomično zazidali time, što su novi oltar nespretno smjestili. P. Vassilico, član isusovačkog kolegija u Skadru, kopirao je sa apside, prije nego je na rečeni način unakaziše, ova pismena i to u gornjem dijelu:

u dônjem dijelu:

ΟΘΕΟG
Ὀ̓ΘΕΟGΉ
ΗΟΝὈΤ
Ὀ̓ΤΟΝ8Ϝ́
ΝΙΟΝ
-ΛϹὼ ΤΡΟ

Poznavačima grčke crkvene epigrafike mora se prepustiti, da odgonetnu ova dva natpisa.

S lijeva i desna od apside nalaze se, po P. Vassilicu, likovi svetaca Gregoriusa i Vasiliusa sa legendom:

S
8RI8ORIVS i VASILIVS.

Na obim srednjim stupovima takogjer su dva svetačka lika.

Slikarije u prednjoj polovici crkve ne dadu se više raspoznati.

Vanjska crkvena fasada je na uzdužnim stranama podijeljena na dva polja šiljastih lukova, a ovi počivaju na dva ugaona i jednom srednjem stupu; u poljima je po jedan nasvogjen prozor. Na prednjoj su strani ulazna vrata, na stražnjoj apsidin polukrûg. Pod krovom povlači se duž uzdužnih stijena ornamentalan nakit, uska pročelja završavaju šiljastim zabatima.

U pogledu arhitekture ova je crkva najbolje održani spomenik u sjevernoj Albaniji, pa je dvostruka šteta, što je unutarnja dekorativna slikarija tako oštećena.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

sv. 4.

Sarajevo, oktobar—decembar. **1899.** Сарајево, октобар—децембар.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Dukljanska kraljevina.

Piše

dr. **F. M.**

TREĆI DIO.

Duklja do smrti Bodinove i na izmaku slavne dobe (1080.—1119.).

Prevrati u bizantinskoj državi i držanje Duklje spram tih dogagjaja.

Koje dvije godine iza onoga rata, gdje je Nikifor Bryennij prisilio Dukljane, da se povuku sa teritorija dračke teme, bukne silni prevrat u bizantinskomu carstvu (1077.). — Ponajprije se digne protiv Mihajla VII. zapovjednik vojske u Aziji, Nikifor Votoniat, te stane kretati protiv Carigrada. Gotovo u isto vrijeme podigne se i zapovjednik balkanskih četa, poznati nam Nikifor Bryennij. Obadva se proglase carevima i oba se otputiše sa svojim vojskama protiv Carigrada, da ga zauzmu. — U ovoj stisci odreče se nesposobni Mihajl VII. krune i povuče se u manastir[1]). — Sada preostaše još dva Nikifora takmeć se za krunu. Nikifor Votoniat pokuša najprije kompromis sa Bryennijem; no kad ga ovaj odbi, pošalje protiv njega mladoga, ali izvrsnoga vojvodu, imenom Aleksija, iz odlične porodice Komnena. Bryennij bude potučen i zarobljen, te za kazan oslijepljen. — Ana Komnenka, kći Aleksijeva, koja je opisala život i djela svog oca u knjizi, koju je sama nazvala „Aleksijadom“, brani svoga oca, da on nije krivac ove okrutne kazni. No uzme li se na oko, da je Aleksij već sada snovao, kako bi zasio na ono mjesto, kamo je njegovom zaslugom zasjeo Votonijat; pa uzme li se, da je bio Nikifor Bryennij sa svojih vojvodskih vrlina, ako ne bolji, a to sigurno premac Aleksija, pa

[1]) Zapadni pisci skoro jednoglasno tvrde, da je pobjegao u Italiju k svome rogjaku Robertu Guiskardu, koji da je onda poduzeo rat samo za to, da Mihajla opet uspostavi.

onda još i značaj Aleksijev (o kom ćemo još koju kasnije spomenuti) — onda je teško ne posumnjati barem o manjoj ili većoj sukrivnji Aleksijevoj. Latini vele: Cui prodest ille fecit, a jesu li nam poznate osnove Aleksijeve, tad nam se čini, da je bio Bryennij opasniji Aleksiju, nego Votonijatu. — No bilo ovako ili onako, pobjeditelj Dukljana zanio se poput Ikara previsoko, pa pao oprženih krila.

Na mjesto Bryennija bude poslan za vojvodu u Drač neki Bazilakij, čovjek, koji se je svojim zaslugama do najviše časti popeo. Videći, kako svako, ko raspolaže kojom tisućom vojnika, pruža ruku za krunom, pokuša isto i on sam. Protiv njega bude izaslan opeta Aleksij Komnen. — I Bazilakij bude potučen kod Soluna, te se zatvori u grad, gdje ga njegovi izdaše i predadoše Aleksiju. Poput Bryennija budu i Bazilakiju oči iskopane[1]).

Poslije Bazilakija bude imenovan dračkim prefektom neki Georgij Monomakat. Sudeć po njegovom držanju bio je to čovjek neodlučan, nestalan i plašljiv, ne znajuć u onim prilikama što da radi, kamo da se krene, uz koju stranu da pristane. Očevidno ne bijaše dorastao da obnaša onu čast i vlast, koja mu je više srećom nego zaslugom u krilo pala. — U to vrijeme bio se je Aleksij podigao protiv cara Nikifora, a dračkí vojvoda Monomakat ne znajući, uz koga da pristane, iščekivaše svršetak ovoga razdora. — No ovime se obim strankama zamjerio. Videći to stupi u dogovor sa Robertom Guiskardom; za veću sjegurnost, da osigura sebi pribježište, kupi velikim darovima i novcima naklonost dukljanskih vladara Mihajla i Bodina[2]).

Evo ovako su se u tri godine izmijenili u neposrednom susjedstvu Duklje u dračkoj temi tri vojvode, od kojih dvojica posegnuše za krunom, a treći se ogriješio veleizdajom. Nema sumnje, da su od tih prevrata kakve takve koristi izvukli i dukljanski vladari. Ta njima je bio u prilog i svaki zaplet carevine čak u Aziji, a kamo li im ne bi bio ovaj u neposrednom susjedstvu.

Kad vidimo, kako su talasi nutarnjega burkanja na periferiji carstva, u Draču, već tolikom silom udarali, onda možemo sebi zamisliti, kako je istom moralo biti u nutarnjim stranama carstva, mislimo Balkan, odakle je bila sva vojska pobrana i upotrijebljena u gragjanskom ratu, dok su u susjedstvu vrebali divlji Kumani i Pečenezi na zgodan čas da pregju preko Dunava. Pa doista to se i dogodi, te oni prodru čak do Jedrene. Uza to provali

[1]) Sve ovo pripovijedaju gotovo jednako osim Ane Komnenke (knj. I.) još i Zonara, Scylices, Glycas i Nikifor Bryennij.

[2]) Ὁ δὲ Μονομαχάτος... τόν τε γὰρ Βοδῖνον καὶ τὸν Μιχαηλᾶν τοῦς ἐξάρχους τῶν Δαλματῶν διά τινων γραφῶν ἑαυτῷ ὑπεποιήσατο φίλους καὶ δωρεαῖς προκατείληφε τὰς γνώμας αὐτῶν. — Anna Comnena, knj. I, ap. Migne, Patrologia graeca, sv. CXXXI., str. 173.—176.

na površinu u ovim prilikama na sve strane nezadovoljstvo budi političko budi vjersko, kakovoga je već gdje bilo. — Tu se diže neki Leka, vjerom Pavličanin, pa se pridruži sa svojim istovjercima k Pečenezima; tu se digne i bugarski narod, ne bi li se iz ovoga općega meteža dočepao kakove koristi. No nadvladavši Nikiforov vojvoda Aleksij Bryennija i Bazilakija, dosta lasno protjera Pečeneze; a Bugare, koji su se bili digli onako od nevolje bez ikakve osnove, organizacije i vogje, potuče kao od šale.

Ovako bude eto opet postavljen mir u državi. Ali za to tim nije bila sva pogibao po cara otklonjena, nego bi reći da je istom počela. Doista čudan slučaj. Car Nikifor, koji je triumfirao nad oružjem, što su na nj dizali najvrsniji vojvode carstva, morade podleći ženskim intrigama na dvoru; a njegov vojvoda, koji ga je obranio od najpogibeljnijih suparnika, koji mu je podupro klimavo prijestolje, sam će ga s njega zbaciti.

Kakve su to bile spletke, o tom opširno pripovijeda Ana Komnenka i Nikifor Bryennij. Mi ih ovdje ne možemo ispripovijedati, jer takve potankosti ne idu u okvir ove rasprave. Ali spominjemo samo to, da Ana Komnenka i Nikifor Bryennij, koliko se muče da svoga rogjaka Aleksija prikažu kao nevinog jaganjca, toliko za sve okrivljuju neke dvorane i savjetnike Votonijatove imenom Borila i Germana. — Kako već samo ime podsjeća, bili su to Slaveni, a to svjedoči i Ana (βαρβάρων Σθαβογένων). Biće najvjerojatnije, da su bili Bugari, jer ih Ana na drugom mjestu naziva i „Skytima“, kojim imenom i prije i poslije Ane grčki pisci misle Bugare.

Ana Komnenka dakle pripovijeda, da su ova dva Bugarina, Boril i German, stali zaviditi Aleksiju, pa ga stali ocrnjivati pred carem, što da je tako daleko išlo, da je car napokon odlučio oslijepiti Aleksija i braću mu. Na ovaj postupak carev da je Aleksij u očaju tako se zanio, te se digao na cara. Koliko je istine u ovom prikazivanju činjenice, da je Aleksij srušio Votonijata, nije za to zadaća ispitivati u ovoj raspravi, no moramo istaknuti, da nam se je ovo pripovijedanje u prilog Aleksiju suviše pristrano prikazivalo. Ne namjeravamo da se namećemo za branitelje Borilu i Germanu, ali nam se čini, da nisu oni svemu krivi, a Aleksij ničemu. Treba samo da se sjetimo, kako je udes ove dvojice bio usko skopčan sa srećom Votonijatovom; valja znati, da su sa Votonijatom ova dvojica i rasla i padala, pa će nam biti odmah jasno, da su oni i te kako pazili, da se njihovom caru ništa ne dogodi i da ga čim dulje uzdrže na prijestolju. Radi toga su oni bez sumnje tim više pazili na one ljude, koji su bili caru opasni, čim su ovi bili sumnjiviji i moćniji. Ako je dakle car stao sumnjati najednom na Aleksija, u kojega je imao u najkritičnijim časovima toliko povjerenja, da mu je povjerio svukoliku svoju vojsku,

onda nema sumnje, da je Aleksij dao kakova takova povoda, da se je stalo na njega sumnjati. A da ta sumnja nije bila tek isprazna, dokazuje sam čin Aleksijev, radi koga su ga sumnjičili i koji je on u istinu izveo.

Ele, prouzročili sada tu bunu Aleksijevu protiv cara carevi savjetnici, Boril i German, ili Aleksij sâm, fakat je taj, da je Aleksij srušio Nikifora Votonijata, zatvorio ga u manastir, a sebe proglasio carem g. 1081.

Ovako su se evo u pet godina iza dukljansko-bizantinskoga rata izmijenila na bizantinskom prijestolju tri cara, a preko cijeloga carstva, osobito pak na Balkanu, prohujile su silne i potresne bure.

Ovi nemiri u susjednom carstvu pružili su najmanje dva puta priliku dukljanskim gospodarima, da se na dva načina okoriste. Prvi put im se pružila k tomu zgoda god. 1077., kad se bio digao Nikifor Bryennij, da se zacari, a drugi put, kad je to isto bio pokušao Bazilakij. U tim prilikama bili su ovi vojvode sabrali svoje čete i koncentrirali ih u smjeru protiv Carigrada, te je dračka tema ostala nezaštićena, ili barem ne tako dobro kao inače, kad je država u normalnim prilikama. Sad se eto pružila zgoda Mihajlu i Bodinu (kojega je otac uzeo sebi za suvladara, kad ga je oslobodio iz ropstva u Antiohiji i nakon što su mu poginuli svi ostali sinovi u ratovima sa Bizantincima), da osvoji koji dio dračke teme za sebe ili pak da postane saveznikom Nikifora Votonijata, pa da navali iza legja na njegova suparnika kako Bryennija tako i Bazilakija, pa da za tu uslugu dobije od cara ko nagradu koji komad zemlje ili novaca. Ovako su se barem znali okoristiti neki bugarski vladari u prijestolnim borbama u bizantinskom carstvu. Tako je Terbelin pomagao Justinijanu II., pa je za to dobio predio Zagoru; tako je Mortag pomagao Mihajlu Amorijskom (Balbu), pa je odnio lijepih novčanih darova. Bijaše dakle lijepe zgode, da se Duklja umiješa u tu raspravu, pa ipak nema niti traga kakovoj vijesti, koja bi nam štogod spominjala o tomu, što je Duklja radila u doba Bryennijeve i Bazilakijeve bune. Istom prve godine Aleksijeve vlade spominju se dva po sebi dosta malo važna dogagjaja. Prvi je taj, da je Mihajlo oženio svoga sina Bodina kćerju nekoga patricija Arhiriza iz Baria, Jakintom[1]), što spominje i domaći ljetopisac[2]).

Bijaše to prava Fredegunda u rodu Vojslavljevom. No o tomu poslije.

Drugi dogagjaj iste godine jest taj, da je dračkí vojvoda, već spomenuti Monomakat, pobjegao u Zetu k Mihajlu, o čemu progovorićemo poslije takogjer više.

---

[1]) Anno 1081 mense (octobris) Archirizi perrexit ad Michaëlem regem Sclavorum, deditque ejus filio ejus filiam in uxorem. — Lupus protospat., ap. Muratori, V., 45.

[2]) Bodino autem regi nati sunt filii quatuor de Jaquinta filia Archiviz de civitate Barensi. — Presbit. Diocl., ap. Lucium, str. 300.

No zar smo mi zato ovlašteni da zaključujemo, — jer nam vijesti ništa ne spominju o djelovanju Mihajlovom i Bodinovom — da su ovi prekrštenih ruku gledali, što se oko njih zbiva, kao da se to njih i ne tiče. — Da je Duklja bila u takovim važnim zgodama tako apatična, teško se dade vjerovati već za to, jer su u njoj vladala u to vrijeme dva vladara, od kojih nam je jedan već poznat kao izvrsni državnik (Mihajlo), dok ćemo u drugomu (Bodinu) vidjeti ratobornoga vojvodu. — Istina je, i to potvrgjuju sve okolnosti, da Duklja u tim prilikama nije oružjem zveketala, ali da je za to na diplomatičkom polju postizavala velike uspjehe, o tomu ne može biti sumnje, samo valja tadanje prilike jasno predočiti i promatrati ih sa stanovišta Duklje. — A promatramo li stvar na takav način, tad dolazimo do uvjerenja, da Duklja nije već mogla voditi u tim prilikama vještije politike, nego što ju je u istinu vodila.

Pogledajmo njeno držanje za ustanka Bryennijeva.

Kad je ono god. 1077. posegao za krunom s jedne strane Bryennij, a s druge strane Votonijat, bilo je vrlo teško, upravo nemoguće predvidjeti, na koju će stranu pretegnuti sreća. To je bilo tim teže znati, što se je rat mogao na godine otegnuti, jer je Bryennij mogao dobiti plaćeničkih četa od Normana i Pečeneza, koliko je samo htio; a isto je mogao Votonijat dobivati od Turaka. — Kao vješt vojskovogja znao je Bryennij, da treba u prvom redu osigurati zalegje, a to je bila dračka tema. Jer makar da on bijaše vojvoda i zapovjednik cijele Bugarske i malne cijeloga bizantinskoga Balkana, uporište mu je bilo ipak u dračkoj temi, jer je preko nje općio sa Normanima i Italijom. Ovu pako temu mogao si je osigurati samo na taj način, ako Duklju predobije za sebe ili je barem sklone na neutralnost. S toga ne može biti niti najmanje sumnje, da je on u tom smislu ugovarao sa Mihajlom i Bodinom. Istina, o kakovom dogovaranju i ugovoru izmegju Bryennija i Duklje nigdje ništa ne spominju niti grčki niti zapadni pisci; no to nas ne smije smetati, kad sve okolnosti zato govore. Ta ni jedan pisac ne govori o kakovom ugovoru ili savezu izmegju Bodina i Aleksija protiv Roberta Guiskarda, pa ipak na jednom ćemo vidjeti Bodina u taboru Aleksijevom. — To je fakat, da Dukljani nisu Bryenniju a ma baš niti mrve smetali u njegovim poduzećima, premda su to mogli i te kako činiti. A baš taj fakat potvrgjuje, da je megju njima morao opstojati neki ugovor.

Sa pourparlerima ugovora započeo je bez sumnje Bryennij, jer je to bilo u njegovom interesu. — Što je nudio Bryennij Mihajlu, toga ne doznasmo niti ćemo ikada doznati, jer Bryennij nije nikada došao do prilike, da iskupi zadana obećanja. Nego da je zlato igralo dosta važnu

ulogu, za to jamči sva bizantinska politika. — No pustimo obećanja Bryennijeva na stranu; ona sama nijesu glavna, a takovim ih nije držao niti Mihajlo, kako ćemo odmah vidjeti. S toga razgledajmo radije stvar s onoga gledišta, s koga ju je morao promatrati Mihajlo.

Kad je Bryennij odlučio da pokuša sreću, i prije nego je očito ustao, predložio je Mihajlu bez sumnje u prvom redu ponudu, neka stupi s njim u savez, a ako ne bi to htio, onda barem neka se drži neutralnosti. — Čuvši Mihajlo, da se u bizantinskom carstvu sprema gragjanski rat, on je tu vijest jamačno s veseljem pozdravio, jer je znao, da to može biti po Duklju samo od koristi. No sad je samo valjalo odabrati način i sredstvo, kako da se odavle izvuče korist. — Po našem mnijenju bila su tu tri načina, kojima se dalo što god postići: u savezu sa Bryennijem, u savezu sa Votonijatom, odnosno ratom protiv Bryennija, i napokon neutralnošću.

Uzmimo prvi slučaj: savez sa Bryennijem.

Bryennij bijaše nesumljivo pripravan mnogo žrtvovati za savez, odnosno za vojnu pomoć Duklje. No ove žrtve mogle su se sastojati samo u novcu, a ne u zemljama. Ove potonje nisu mogle biti cijenom saveza već za to, što bi u tom slučaju morala bila doći dračka tema prva na red, i to s toga, što je Bugarska bila suviše velika, a da bi se mogla darovati, a Srbija je već i onako bila od prije od Dukljana osvojena i posjednuta. Nadalje ovu temu ne bi bio mogao Bryennij dati niti s toga razloga, jer mu je Drač bio vena ili žila dovodnica, preko koje mu je dolazila sva pomoć. A napokon to bi bila veleizdaja na samoj kruni, što bi mu bilo u Carigradu, gdje se ipak sve odlučivalo, neizmjerno škodilo. — Moguće je doduše i to, da je Bryennij obećao Mihajlu Drač za slučaj da postane carem, no Mihajlo je znao, koliko vrijedi Bizantinčevo obećanje.

Zlato, što ga je Bryennij nudio Mihajlu, bio je bez sumnje zamamljivi dar, jer ga je i u ono vrijeme kao i danas mnogo trebalo za svako veće poduzeće, a taj dar božji bio je u ono vrijeme kao i danas na rijetko posijan u Duklji. No što je Mihajla moralo odbijati od ovoga saveza, to je bila neizvjesnost uspjeha. Što bi mu bilo koristilo ono zlato, kad bi Bryennij bio potučen, a on onda ostao sam protiv cijeloga carstva?

Sve nepogodnosti, što bi ih bio Mihajlu donio savez sa Bryennijem, bile bi se našle i u savezu sa Votonijatom, samo što bi se ovamo bile priključile po svoj prilici i dvije nove neprilike i pogibelji. Prijateljstvo sa Votonijatom bilo bi odmah naprtilo Mihajlu neprijateljstvo sa Robertom Guiskardom, a malo kasnije i sukob sa samim Votonijatom. — Ne smijemo zaboraviti, da je Votonijat dao kastrirati sina Parapinaksova, kad je ovoga zbacio s prestolja. A Parapinaksov sin Konstantin bio je muž kćeri Guiskardove, koju je Votonijat zajedno sa njenom sestrom zarobio i zarobljene

držao u zatvoru. — Kako ćemo poslije vidjeti, porodio se odavle veliki i dugotrajni rat, koji je Bizantincima mnogo jada zadao. — Jer čim je Robert Guiskard dočuo, što je učinio Votonijat sa njegovom rodbinom, uzeo se je spremati na rat, a prije, nego sâm udari, tražio je i sakupljao svuda po carstvu grčkom protivnike Votonijatove pa ih jario i podizao protiv njega. Tako je eto činio i sa Bryennijem, kojega je obilno pomagao vojskom. — A da se bude sada prislonio Mihajlo uz Votonijata, zar ne bi bilo u interesu samoga Guiskarda, da zada posla Mihajlu kod kuće, samo da Bryennij bude imao sjegurno zalegje?

No uzmimo na čas, da bi bilo Mihajlu pošlo za rukom, da usprkos normanskoj pomoći otme Bryenniju Drač i njegovu temu, što bi imao od toga? — Valja se samo sjetiti, da je Robert Guiskard već prije bio zaključio da otme tu pokrajinu i taj grad bizantinskomu carstvu. Da je dakle Mihajlo i bio uspio u ovaj čas, zar mu ne bi bio taj uspjeh poslije prisjeo? Jer ili bi ga morao sam braniti uz prevelike pogibelji, ili bi ga morao predati bizantinskomu carstvu, ili bi ga napokon morao predati Guiskardu.

U prvom slučaju bio bi Mihajlo izvrgao velikoj pogibelji ne samo tu novu tečevinu, već i samu svoju očevinu; u drugom slučaju bio bi upravo ondje, gdje je bio i prije saveza; u trećem slučaju bio bi naprtio neprijateljstvo Bizanta na sebe, a u susjedstvo svojoj zemlji doveo prepogibeljnoga susjeda. — Što je bilo dakle u ovim prilikama najpametnije? Nesumnjivo najrazboritije bijaše izvući koristi, a da odatle ne nastane poslije nikakvih zlih pošljedica i štete. Ili hoćemo li drugim riječima: najbolje je bilo prihvatiti neutralnost za cijenu bogatih nagrada. Jer u ovom slučaju nije mu se bilo bojati zlih pošljedica ni s koje strane, ma kojigod od protivnika pobijedio. — Jer pobijedi li Votonijat, tad se Mihajlu nije bilo razloga bojati ovoga, pošto nije protiv njega radio, nije protiv njega vojevao, jer nije bio u savezu sa Bryennijem, a nije niti bizantinskoga teritorija prisvojio. Nadvlada li pak Bryennij, tad se imao nadati pače zahvalnosti i nagradi od novoga cara, kojemu je u najtežim prilikama svojom neutralnosti posao gotovo na polak olakšao.

Evo ovako je Mihajlo radio, mislimo, u vrijeme ustanka Bryennijeva i Bazilakijeva. A tako nekako slično radi i sa trećim vojvodom Drača, Monomakatom. — On se je dakle držao neutralno, dakako za bogate darove, od god. 1077.—1079., a tu je politiku proslijedio i još dvije godine dalje, dok god je trajala neizvjestnost, ko će definitivno zavladati u Carigradu.

Ovako evo mi sebi tumačimo taj mir, tu šutnju Mihajlovu. — Ovo dakle nije bio nerad, već su to bili uspjesi mirnim sredstvima — diplomatički uspjesi.

Ali sad bi se moglo pitati: što je dakle radio kroz to vrijeme Mihajlo. Zar je to vrijeme baš u taman potrošio? Zar se je pred smrt dao tek na to, da nakupi zlata?

Ako se sjetimo, da ne će proći nego tek godina ili dvije iza ovih nutarnjih prevrata, gdje ćemo vidjeti Bodina na čelu jake za ono vrijeme vojske; ako se sjetimo, da će poslije kroz mnogo godina vojevati Bodin protiv vještoga inače cara Aleksija sa mnogo sreće i uspjeha, tad nam se čini, da su dukljanski vladari upotrebili ovaj mir i bizantinsko zlato na to, da podignu sebi na rimsku uvježbanu vojsku, te da tako osiguraju sebi budućnost i sjegurnost za one bure, koje su se spremale izmegju Bizanta i Roberta Guiskarda, a koje je vješti državnik Mihajlo sjegurno predvigjao. — A na to ga je upućivalo i dojakošnje iskustvo u mnogim borbama sa Bizantincima. — Mihajlo je sam vidio, da njegovi Dukljani mogu nešta učiniti samo u slučaju, ako se Bizantinci dadu u klancima uhvatiti, gdje ih je moći lako kamenjem zasuti; ali da se na otvorenom polju ne da sa neuvježbanom masom ništa velika postići, to je najbolje iskusio sam Bodin, kad je bio u Bugarskoj potučen i zarobljen. Oba ova vladara morala su doći do uvjerenja, da sam broj ne odlučuje. Prema tomu spojiv vojno iskustvo sa državničkim predvigjanjem skore budućnosti, upotrijebiše ovo četiri pet godina mira, da se spreme za tu sudbonosnu budućnost. Pa doista mi ćemo odmah vidjeti, da je Duklja spremno dočekala dogagjaje, te im smjelo u lice gledala, premda bi joj oni bili u drugim prilikama možda i sudbonosni.

Evo, sve ovo, što do sada ispripovijedasmo, djelo je Mihajlovo i njegova zasluga. On je dogagjaje predvigjao i za njih se pripravio — ali ih ne dočekao. — On umre negdje godine 1081., valjda koji mjesec, iza kako je oženio sina Bodina sa Jakintom. Mihajlo bude sahranjen u samostanu sv. Sergija i Baha[1]) sa „velikom čašću", koju je doista i zaslužio, vladajući mudro i oprezno svojom državom oko kojih trideset godina.

Prvi gragjanski rat.

Radoslav I. 1081. (nekoliko mjeseci).

Poslije smrti Mihajlove nastane razdor u njegovoj državi izmegju njegova brata Radoslava i sina Bodina. Po starješinstvu na ime bila bi imala vlada preći na brata mu, a po pravu primogeniture na Bodina, pošto druge braće nije bilo. — O tom razdoru pripovijeda pop Dukljanin. U

[1]) Regnavit praeterea rex Michala XXXV. annis, et mortuus est sepultusque est cum magno honore in monasterio sanctorum martyrum Sergii et Bachi (u skadarskoj biskupiji). — Presbit. Diocl., ap. Lucium, označeno izdanje str. 299.—300.

suštini i jezgri biće istinito to Dukljaninovo pripovijedanje, samo sa hronologijom ne će se pravo slagati. Dukljanin na ime veli, da je nakon šesnaest godina svoje vlade Radoslav odstupio i povukao se natrag u svoje prijašnje područne oblasti[1]), što se niti najmanje ne slaže sa pisanjem grčkih pisaca, koji do godine 1081. spominju Mihajla i Bodina jednoga uz drugoga[2]), a odmah poslije rata, što je buknuo izmegju Roberta Guiskarda i Aleksija I., spominju samoga Bodina. Prema tomu biće na stvari t. j. u pripovijedanju Dukljanovom toliko istine, da je Radoslav iza smrti Mihajlove pokušao zavladati cijelom državom, ali ga je domala istisnuo Bodin svojom vojskom i valjda mu ugovorom prepustio dojakošnje njegove oblasti. A da to Radoslav nije učinio baš za to, jer je bio „mansuetus et pacificus", kako to veli Dukljanin, već da se je izmirio sa Bodinom, jer se nije mogao njegovoj sili suprotstaviti, svjedoči držanje Radoslavljevih sinova, koji su se kušali Bodinu silom oprijeti, te je došlo do takvoga gragjanskoga rata, da je morao intervenirati nadbiskup dukljanski (barski) Petar sa klerom[3]). — Ovaj je rogjake izmirio, no pod uvjetom, da imadu priznavati Bodina za gospodara[4]).

Bodin (1081.—1100.).

Zle pošljedice ovoga gragjanskoga rata i razdora megju braćom izbiše odmah na površinu. Dok su se na ime braća megju sobom krvila, odmetne se ispod gospodstva Dukljanskoga Srbija (Raša), koju je bio Mihajlo već u prvoj polovini svoje vlade osvojio i svomu jadnomu sinu dao u vladanje, učiniv ga velikim županom. Poslije se nikada ne spominje, da se je Srbija Dukljanskoga gospodstva oslobodila sve do ovoga časa. A to nas eto nuka, da uzmemo, e se je Srbija kušala sada odcijepiti. — No taj pokušaj nije urodio trajnim uspjehom, jer je Bodin sa svojom braćom opet podjarmio tu zemlju i to mahom, čim se je s rogjacima izmirio. — No ovaj put je učini Dukljanskom provincijom, jer joj nije dao za velikoga župana nikoga od svoga roda, nego ju je podijelio u dvije županije, u

---

[1]) Post haec accepit regnum Radoslaus frater ejus... sesto decimo anno regni regis Radolaslay: Bodinus oblitus est bonorum quae ei fecerat rex (Dukljanin misli da je Radoslav oslobodio Bodina iz ropstva u Antiohiji) in fide non stetit, sed consilio inito cum noverca sua et cum quatuor filiis ejus... rebellavit a rege... Rex autem quia monsuelus erat et pacificus, noluit bellum cum eo committere, sed secessit humiliter cum filiis suis in Tribuniam regionem... — Na označenom mjestu.

[2]) Anna Comnena, knj. I.: Τόν τε γὰρ Βοδῖνον καὶ τὸν Μιχαηλᾶν τοὺς ἐξάρχους τῶν Δαλματῶν... πρὸς οὓς καὶ φυγεῖν παρεσκεύαστο (Monomahat).

[3]) Post haec Bodinus accepto regno intravit in Zentam, caepit debellare consobrinos suos. Tunc Petrus antibarensis sedis archiepiscopus, bonae memoriae vir, videns grande litigium atque discordiam esse inter fratres, posuit se in medio una cum clero et populo... miseruntque pacem inter eos... — Presbit. Diocl., ap. Lucium, str. 300.

[4]) To se odatle vidi, što Bizantinci spominjući Duklju govore samo o Bodinu kao njenom vladaru.

kojima postavi županima dva činovnika sa svoga dvora: nekoga Vukana i Marka[1]).

Uzmemo li na oko, da su gragjanski ratovi najkrvaviji i najokrutniji i da iza njih preostaju uvijek kud i kamo teže pošljedice nego iza ratova sa vanjskim neprijateljima, pošto se u ovim ratovima pridružuju k glavnom motivu, iz kojega je takav rat proistekao, još i svake vrste strasti, koje tinjaju još i onda, kad je već požar rata pogašen, — uvažimo li dakle te okolnosti, onda se mora priznati, da je Bodin svojom umjerenošću pokazao, da nije bio uzalud nekoliko godina suvladarom svoga oca. Sudeć po pripovijedanju popa Dukljanina, on se zadovoljio time, da su ga rogjaci priznali glavom, a od kakove daljne osvete posve je odustao. Ovime je on istisnuo žalac iz rane, što je državi nanio gragjanski rat, a rana je onda hitro zacijelila. — Da je tako bilo, svjedoči nam to, što je doskora mogao poduzeti vojnu protiv pobunjene Srbije, koju „cum fratribus", dakle pomoću svojih rogjaka, ratom opet Duklji podjarmi.

Bodin je evo ovime dokazao, da je i on, kao što mu je bio otac, u prvom redu državnik, koji ima na umu korist države, te svoje osobne motive podregjuje koristi države. — Bijaše to prava sreća za Duklju, da je dobila u ovaj čas ovakoga vladara. Jer da nije bio ovaj na svom mjestu, već da se bude upustio u maličke zadjevice sa svojim rodom, tko zna, kako bi bila Duklja prošla u sukobu izmegju Aleksija i Roberta Guiskarda, koji su se megjutim bili već spremili, da se uhvate u koštac.

Pošto je u ovaj sukob dvaju orijaša bila povučena i mala Duklja, to nam ne preostaje, već da i na tu borbu svrnemo okom, te da vidimo, kako se je u njoj ponio Bodin i kako je prekormilario svojom državom izmegju Scylle i Charybde, izmegju Grka i Normana.

*

Duklja spram bizantinsko-normanskoga spora.

Što se je dogodilo sa carem Mihajlom Parapinaksom, kad ga je Votonijat svrgnuo sa prestolja, nije baš lako razabrati. Neki pisci pripovijedaju, da je bio zakalugjeren, te da je još mnogo godina živio, dostojno poštivan od cara Aleksija. Drugi opet pisci vele, da je pobjegao svome rogjaku Robertu Guiskardu, kojega je kći bila udata za Mihajlova sina Konstantina, koga je dao Votonijat kastrirati, kako to već jednom spomenusmo.

---

[1]) Facta pace Bodinus cum fratribus perrexit Rassam et debellando obtinuit eam atque possedit eam, posuitque ibi duos Juppanos de curia sua Belcano et Marco, qui etiam juraverunt ei, ut ipsi et filii eorum essent specialiter homines regis Bodini et filiorum vel haeredum ejus. — Na označenom mjestu.

A to je tim teže ustanoviti, kad i sama Ana Komnenka, koja inače znade citirati od riječi do riječi pisma Aleksijeva, ne zna za stalno, kako se iz njena pripovijedanja razabire, e da li je bio onaj čovjek, što ga je Robert Guiskard Dračanima pokazao, u istinu car Mihajlo ili nije.

Kad je naime Robert Guiskard opsjeo grad Drač, u kom je zapovijedao Gjuro Paleolog, nakon što je Monomanot pobjegao k Bodinu, zapita Paleolog Guiskarda za razlog, za što opsjeda grad i nanaša rat Bizantincima. Na to odgovori Guiskard, veli Ana Komnenka, „da je poduzeo ovu vojnu da svoga rogjaka Mihajla, svrgnutoga sa prestolja, na prijašnju čast uspostavi i da osveti nanešene mu nepravde i sramotu". — Na to da su Dračani odgovorili Guiskardu, neka im pokaže Mihajla, pa ako ga oni prepoznadu, da će se predati bez oklijevanja. Guiskard im pokaže, veli Ana, „lažnoga Mihajla". Ali za to odmah dodaje, da je bilo ljudi, koji su stalno tvrdili, e je to bio peharnik Mihajlov, drugi opet da su tvrdili, e je bio u istinu sam car Mihajlo.

No za našu stvar nije glavno to, da ustanovimo, da li je ova osoba, što ju je Guiskard pokazao Dračanima, bila u istinu pravi car Mihajlo, ili lažni, već je tu glavno to, što se iz ovoga odgovora Guiskardova vidi, da se ratu nije bilo moći ukloniti, jer je Guiskard stavio takav uvjet, koji bi i danas već radi svoga tona bio casus belli. — No da Guiskardu nije bilo tek do toga da osveti svoja povregjena rodbinska čuvstva, vidi se odatle, što on ne traži kaznu ili izručenje pravoga krivca Votonijata, koji je bio megjutim svrgnut, već zahtijeva od novoga cara Aleksija, da sigje s prestolja i da na nj postavi njegova rogjaka. Odista bio bi vrlo naivan, ko bi mislio, da je Guiskard taj zahtjev stavio, jer se je u istinu nadao, e će car sad pokupiti svoje skute, pa sići s prestolja, jer tako želi gospodin vojvoda normanski, o kojemu sama careva kći Ana govori, ne znaš da li s više mržnje ili prezira. — Prema tomu nije bio dakle svrgnuti car Mihajlo prvi i pravi uzrok, već samo zgodni pretekst ratu. Pravi pak razlog bijaše ekspanzivna politika Robertova, koji je išao za tim, da Jadransko more učini normanskim jezerom.

Kad je na ime Robert već osvojio cijelu gornju Italiju, a brat mu Siciliju, sad mu nije preostalo ino, već da pregje na istočnu obalu Adriatika. Jer na sjever nije mogao, pošto bi tu došao u sukob sa papom, svojim pokroviteljem i suverenom. Je li mu pak uspjelo učvrstiti se na istočnoj obali Adriatika, tad je odzvonilo mletačkoj republici, kao što takogjer i bizantinskom gospodstvu u ovome kraju.

Vojnu zapodjeo je Robert u takovom po sebe zgodnom, a po Bizantince nezgodnom času, da se je činilo, e će prije izvesti svoje osnove,

nego car Aleksij dospije da se u vlastitom carstvu protuče kroz neprijatelje pa dospije od Carigrada do Drača.

Po pripovijedanju Ane Komnenke bilo je carstvo za prve godine Aleksijeve vlade upravo u očajnom stanju: Pečenezi i Polovci prešli preko Dunava pa harali po Bugarskoj, Traciji i Macedoniji; na istoku pak poplavili Turci sve bizantinske pokrajine u Maloj Aziji gotovo do pod Carigrada. Vojske gotovo nikakve, a i ono malo, što je bilo, bile su plaćeničke barbarske čete bez reda i stege, iskvarene u gragjanskim ratovima.

U ovom teškom položaju pošalje Aleksij najprije svoga brata Izacija sebastokratora sa ono vojske, što je bijaše, da očisti Balkan od Pečeneza. Za tim pošalje pisma na sve svoje prefekte u pokrajinama, gdje ih ohrabruje, neka ustraju još koji čas u obrani, dok on stigne u pomoć, te im naloži neka popisuju novu vojsku. U gradove neka postave jake posade, a s ostalom vojskom da se k njemu pridruže. — S ovom vojskom pogje sada na Turke, te ih zbilja protjera iza mnogih okršaja iz svojih azijskih pokrajina.

Dok mu pogje za rukom, da sam glavom uzmogne izaći na megdan Robertu, gledao je Aleksij da obrani Drač, pa za to pošalje onamo odanoga Gjuru Paleologa, vrlo vještoga vojvodu i osobitoga strukovnjaka u obrani gradova, sa nalogom, da makne Monomakata, ako ikako bude moguće bez sile i lijepim načinom. A protiv Guiskarda tražio je saveznika na sve strane[1]).

Da zada Robertu posla kod kuće, mitio je moćne vazale u njegovoj državi. Od tih spominje njegova kći Ana vojvodu Longobardije Germana, arcibiskupa od Kapue Hervéa (Ἔρβιον); pače i megju francuskim knezovima tražio je saveznika „šiljuć bogate darove, a još bogatije obećavajući". Pa doista i nije posve badava sijao Aleksij svoga zlata, jer ista Ana veli, da su se neki knezovi „odmah" odrekli prijateljstva sa Robertom, a drugi da su to isto učinili, „ako više plati" — εἰ πλείονα λάβοιεν.

Isto tako se je obratio i na samoga papu Gregorija VII., koji je sa Guiskardom do godine 1080. bio u zavadi. Ali se je Gregorij, pritisnut od njemačkoga cara Henrika IV., izmirio sa Robertom, pa je tako ostalo ovdje nastojanje Aleksijino bezuspješno.

No najveću nadu polagao je Aleksij u pomoć njemačkoga cara i u Mlečane i njihovu jaku mornaricu.

Njemačkom caru pisao je dva puta, pa napokon poslao poslanika, nekoga Herosfekta, sa pismom, u kojem je Henrika slatkim riječima i svim mogućim obećanjima — διὰ μεικυχίων λόγων καὶ παντοίων ὑποσθέσεων —

[1]) Za sve vidi Anna Comnena, knj. I.

nagovarao na savez protiv Roberta. — Kako se razabire iz pisma Aleksijeva Henriku, što ga navodi Ana, poslao je Aleksij njemačkomu caru pored inih skupocjenih darova i stotinu grimiznih haljina — τὰ ἑκατὸν βλαττία — još 143 tisuće bizantinskih dukata odmah, a povrh toga još je obećao 217 tisuća. Prema tomu bio bi Aleksij dao Henriku za pomoć 360 tisuća dukata, a to sve za to, „jer je vidio, da kralj njemački od svih onih knezova najviše može“ — ὑπὲρ πάντας δὲ τούτους τὸν ῥῆγα Αλλαμανίας γινώσκων δυνάμενον[1]).

Aleksiju je bilo na ime jako dobro poznato, da se u to vrijeme najžešće bila rasplamsala ona gigantska borba izmegju dvije sile: fizične i moralne, izmegju sile svjetske i duhovne, izmegju crkve i države — Gregorija VII. i Henrika IV. — A u to vrijeme, kad je ovo pismo pisao Aleksij Henriku, već mu je bilo poznato, da se je Gregorij bio izmirio sa Guiskardom i da je Guiskarda primio pod svoje pokroviteljstvo. Dapače Aleksij se mogao uvjeriti iz Gregorijeva pisma, koje je imalo stići Votonijatu, no već je zateklo Aleksija na prestolju, da papa smatra jedino Mihajla Parapinaksa zakonitim carem[2]). A ako je istina, što Flavij Blondus pripovijeda, da je Mihajl Parapinax otišao po savjetu Robertovom u Rim k papi, pa ga molio za pomoć[3]), tada je bio papa u izravnom neprijateljstvu prema Aleksiju. Jer ma da i jest ovaj savez bio naperen protiv Votonijata, na stvari se nije ništa promijenilo tim, što je Aleksij zasio na prestolje. Jer dok je papa smatrao samo Mihajla zakonitim carem, dotle je u njegovim očima morao biti svaki drugi nezakonitim usurpatorom, zvao se on sada Votonijat ili Aleksij.

Evo ovo će biti razlog, zašto se je car Aleksij ovako primio cara Henrika, najljućega protivnika Gregorijeva.

Iza njemačkoga cara najviše se je pouzdavao Aleksij u pomoć Mlečana. U ovo vrijeme sjedio je na duždevskoj stolici Dominik Silvio, čovjek energičan, koji je u mnogom slijedio stope dužda Petra II. Orseola. — Poput ovoga stupi i dužd Silvio u rodbinstvo bizantinskoga dvora, te stane oponašati bizantinski dvor kao i Orseoli[4]).

---

[1]) Anna Comnena, knj. III., označeno izdanje str. 304.—305.

[2]) Mansi, Regesta, XX., 319.

[3]) Dumque Tarentum obsideret (Robertus) Michael Dioclizi (Parapinas) Constantinopoli pulsus ea in castra venit incognitus. Et Robertum allocutus eo hortante, Romam se contulit ad pontificem ... Compertum est postea Robertum eadem etiam ratione pulso patria imperatori, ut pontificis opem peteret suassise. — Flavius Blondus, označeno djelo, Decad., II., knj. 3., str. 201.

[4]) Ait Petrus Domianus: Dux Venetiarum Constantinopolitanae urbis habebat uxorem, quae tam artificiosa voluptate se mulcebat ut communi aqua se nollet abluere; cibos digitis non tangebat sed quibusdam fuscinulis aureis et bidentibus suo ori applicabat. Cubiculum ejus tot aromatibus redolebat, ut auribus incredibile videretur... — Andreas Dandolo, Chronicon, ap. Muratori, sv. XII., str. 247.—248.

Sa ovim duždem bio je zapodjeo pregovore već Nikifor Votonijat[1]), a Aleksij ih je nastavio i ugovor kraju priveo. — Koliko je pak Aleksiju stajalo do njihova saveza, vidi se odatle, što im je obećao sve moguće, samo ako nije na štetu dostojanstva i koristi države bizantinske[2]) i to bez razlike ili pobijedili u ratu ili bili pobijegjeni[3]).

Car Aleksij bio je u velikoj stisci, pa je za to tako mnogo nudio. No da bude i mnogo manje davao, pače da nije možda i ništa nudio, bili bi Mlečani sami ponudili pomoć, jer se tu i te kako o njihovoj koži radilo. Mi smo već prije razložili, kako bi bili Normani upravo ugušili Mlečane, kad bi se bili učvrstili na epirskoj obali pa tako presjekli put mletačkoj trgovini. — A već i sama ta okolnost, što se je mletački dužd ovako tijesno privinuo bizantinskom dvoru, pokazivala je, da Mlečani trebaju nešta od Bizantinaca. Jer dosadanje iskustvo pokazalo je, kad su se god Mlečani ovako trsili da se približe bizantinskom dvoru, da se je to ticalo Dalmacije. Pa to je bio evo i sada isti slučaj.

Hrvatski naime kralji, Krešimir II. i Stjepan I., bili su već dobrano istisnuli bizantinsko gospodstvo iz dalmatinskoga teritorija, no Petar Krešimir učinio mu je potpuno kraj. A kralj Zvonimir, koji je u ovo vrijeme kraljevao, da pokaže, da titula „rex Dalmatiae" nije tek prazna riječ, dao se je svečano okruniti u prvom i metropolnom gradu Dalmacije, Spljetu. — Ovaj isti Zvonimir bio je odani privrženik pape Gregorija, a prema tomu i pristaša Guiskarda i njegove politike. — Na to bi smjeli zaključivati već iz samoga odnošaja Zvonimirova spram pape i papina spram Guiskarda; ali ćemo još vidjeti, da je Zvonimir Guiskarda i materijalno podupirao. To pak bijaše jako uz nos Mlečanima, pa su mislili, e je sada kucnuo zgodan čas, da se hrvatskom kralju osvete i osvoje Dalmaciju. — Tu bijaše po njih najbolje, da se oslone na bizantinsko carstvo. Jer stvar stajaše ovako: car Aleksij sklopio je savez sa carem Henrikom IV., car Henrik imao je u susjedstvu Zvonimirovom odane pristaše, sve njemačko plemstvo, grofove i vojvode u Dônjoj Austriji, Koruškoj, Kranjskoj i Istri, s kojima je Zvonimir već i nekoliko puta u sukob došao, bivši papinim privrženikom. Ovi susjedi, privrženici Henrikovi, držali su kopnenu vojsku Hrvata u šahu, a pogje li Mlečanima za rukom, da u savezu sa bizantinskom flotom nadvladaju mornaricu Guiskardovu, gdje je sudjelovalo i

---

[1]) Nicephorus vero imperator... aliter non poterat, Venetos ut pressae urbi (Dyrrachio) praesidium afferent oravit. — Flavius Blondus, na označenom mjestu.

[2]) Ἀλλὰ καὶ ὁπόσα τῶν θελημάτων αὐτῶν μὴ ἐπισφαλῆ τῇ τῶν Ῥωμαίων ἀρχῇ εἶεν, ἀποπληρωθήσονται διὰ χρυσοβούλων λόγων ἐμπεδωθέντα. — Anna Comnena, knj. IV., označeno djelo str. 333.

[3]) Καὶ εἰ κατὰ τὰ μηνυθέντα αὐτοῖς ποιήσαιεν, εἴτε Θεοῦ ἐπαρήγοντος τὴν νικῶσαν σχεῖεν, εἴτε (ὁποῖα συμβαίνειν εἰωθεν) ἡττηθεῖεν, ἐκεῖνα αὐτὰ λήψονται κατὰ τὰ ὑπεσχημένα, ὥσπερ εἰ κατὰ κράτος ἐνίκησαν. — Na označenom mjestu.

dalmatinsko brodovlje, tada se bilo nadati, da će tom zgodom pripasti dalmatinski gradovi opet pod Veneciju.

Ana Komnenka pripovijeda, da su Mlečani odmah poslali svoje poslanike Aleksiju, čim ih je ovaj pozvao u savez, te da su ti poslanici primili „tvrda obećanja“ [1]). — A kakova su to bila obećanja, to nam kaže Andrija Dandulo [2]), samo što on, kao i drugi kasniji mletački pisci, pripovijeda, da je car Aleksij ustupio svoje pravo i naslov mletačkomu duždu vrhu Dalmacije i Hrvatske. A to ne stoji, kako to svjedoči i sama jedna povelja dužda Vitala Phaletra [3]), koji je taj naslov od Aleksija primio. Što se baš tiče naslova „Dalmatiae et Croatiae dux“, kojim su se poslije kitili mletački duždi, to bi se dalo lako dokazati, da je proživio ovu evoluciju: najprije „Dalmatiae dux“, zatim „Dalmatiae *sive* Croatiae dux“, a napokon „Dalmatiae *et* Croatiae“. — No ovo dokazivati nije zadaća „Dukljanske kraljevine“, za to ne ćemo uvoditi u ovu raspravu još druge, koje ne stoje s njom u nikakovom savezu.

Mi smo evo ovako prikazali, kako se je car Aleksij pripravljao, a sada idemo da vidimo, što je megjutim radio Robert Guiskard.

Kako smo već prije spomenuli, on se je već godine 1080. izmirio sa papom Gregorijem i priznao se njegovim vazalom [4]). Za tim je opredijelio vojvode i zapovjednike: starijega sina Boemunda učini svojim podvojvodom i povede ga sobom, a mlagjega Rogera ostavi zapovjednikom u Italiji. Po svoj prilici preko pape nagje saveznika u hrvatskom kralju. A trudio se je bez sumnje da i dukljanskoga kralja Bodina predobije na svoju stranu.

Da je Robert imao hrvatskoga kralja za saveznika, vidi se odatle, što su dalmatinske lagje bile u Robertovoj mornarici, što se bez dvojbe ne bi moglo dogoditi bez znanja i dozvole kraljeve. — Ovo sudjelovanje Dalmatina, koji bi inače bivši latini i mrzitelji Hrvata, ragje stali uz Mlečane, baš dokazuje, da su na zapovijed kralja Zvonimira morali sudjelovati. — A da su u istinu udioništvovali, to svjedoči jedan

---

[1]) Οἱ (Mletčani) δὲ τούτων ἀκούσαντες, πάντα ὅσαπερ ἤθελον αὖθις διὰ πρεσβέων ἐξαιτησάμενοι, τὰς ὑποσχέσεις βεβαίας λαμβάνουσι. — Na označenom mjestu.

[2]) Euentes autem legati ab Alexio alacriter visi Crusobolium Dalmatiae et Croatiae et sedis protosevastos obtinuerunt. — Ap. Muratori, označeno izdanje str. 250.

[3]) Nos Vitalis Phaletro divinae gratiae largitate Venetiae et Dalmatiae dux. — Ap. Lucium, označeno izdanje str. 111.

Ex antiquis enim monumentis, Dalmatiae tantum titulo Vitalem usum Sansovinus refert. — Na označenom mjestu.

[4]) Eodemque anno, qui octuagesimus supra millesimum... erat... Primus tamen pontifex Gregorius Roberti colloquium expetivit, ad Caeperanumque locus conventui constitutus est. Quo in conventu Robertus ligium se, quod ejus regionis verbum totalem significat subjectionem pontifici et ecclesiae fecit et beati Petri vexillo a pontifice est donatus. — Flavius Blondus, na označenom mjestu.

domaći[1]) i jedan talijanski autor[2]). — Lagje, što ih je hrvatski kralj poslao Robertu, bile su poglavito trgovačke „honeri aptae“, a tek one dvije dubrovačke i jedna spljetska, a valjda isto tako iz ostalih dalmatinskih gradova po jedna, to su bile bojne lagje, koje su u samoj bitci sudjelovale, kako se to iz daljnjega pripovijedanja Lukarićeva razabire[3]). — Ostalu svoju bojnu mornaricu morao je držati kralj na okupu, nije li htio da ga Mlečani iznenade, te mu gradove onako nenadano otmu, kako je ono jednom učinio Petar II. Orseolo.

Nema sumnje, da je ovo držanje hrvatskoga kralja, neposrednoga susjeda Bodinova, moralo mnogo utjecati na držanje, na politiku Bodinovu. Njemu bijaše dobro promisliti, uz koju će stranu pristati. — Po njegovom držanju u ratu daje se razabirati, da bi on bio najvolio ostati u neutralnosti. Ali to mu po svoj prilici nije bilo moguće. Jer da bude odbio poziv Guiskardov, bio bi ga ovaj eo ipso smatrao saveznikom Aleksijevim; a odbiti poziv Aleksijev, značilo bi bilo izvrći se pogibelji, da ovaj ne bi Duklju držao saveznikom Robertovim. Istina, nigdje se ne spominje, da je Aleksij pozivao Bodina u pomoć ili savez. No pomislimo li, da je bizantinski car tražio saveznika protiv Roberta čak megju francuskim knezovima u Galiji, kako bi onda moglo biti moguće, da bi zaboravio obratiti se na Bodina, koji je bio u neposrednoj blizini bojnoga područja, koji je svojom nenadanom provalom mogao kojemu god od neprijatelja prevelikih neprilika u najodlučnijem momentu zadati.

Na ovakovo zaključivanje moralno bi bili prisiljeni, sve i kad ne bi imali a ma baš niti jednoga dokaza za oto. Ali fakat, da se je Bodin našao s vojskom u carevom taboru, govori sasvim jasno i potvrgjuje našu predmnjevu. — Biće da su „veliki darovi i još veća obećanja“ i Bodina sklonula, da barem prividno uz cara pristane, dok je u isti čas stajao u dogovoru sa Guiskardom. A da je to bilo gore i opasnije, nego da se neutralno ili baš i neprijateljski držao, to će dokazati pošljedice.

A odakle se može zaključivati, da je stajao u dogovoru sa Robertom? Važnost položaja, što ga je Duklja zauzimala spram Drača, nije mogla ostati neopažena Robertu; pa kad se je Robert obratio na hrvatskoga

---

[1]) Petrus Luccarus, Annal. Ragusin., knj. I: S' accostarono parimente a Roberto rè di Puglia e Calavria fratello del conte Gonfredo, e come si legge ne' nostri archivii, ed in Baltasar de Spalato, i Spalatini gli mandarano in aiuto una galea ed i Rausei due, quando che egli faceva guerra ad Alessio Conneno imp. ed ad Domenico Silvio doge di Venezia.

[2]) Dalmatias naves honeri dux eligit aptas, auxilio sibi quas gens miseret illa petitas; has armis et equis sumptuque virisque repletas ad corifum mittit... Gens comitata ducem cum Dalmaticis ragusea, telorum densis consternit jactibus aequor... etc. — Guillelm. Apul., gesta Rob. Wiscardi, ap. Pertz, Script. Germ., IX., 282.

[3]) All' hora avenne, che attaccandosi queste due armate a combattere, la galea rausea venne a caso alle mani con la galea imperiale. — Petrus Luccarus, na označenom mjestu.

kralja, koji mu kod odlučne bitke nije mogao biti niti iz daleka onako korisnim, kako je bio kadar Bodin, kako se onda ne bi obratio na ovoga.

Položaj Bodinov, kako se iz svega vidi, bijaše vrlo delikatne naravi. Njemu se valjalo prikloniti jednoj bilo kojoj mu drago strani. Dakako da je za njega bilo najkorisnije, da bude uz onoga, koji je jači. No ko mogaše predvigjati, koji će od protivnika biti jači?

Čini nam se, da je Larochefoukol jednom rekao: da je Bog dao onima za oštetu lukavštinu, kojima je uskratio snagu. — Bodin doduše nije bio niti kao čovjek slabić, niti tako slabe države vladarom. No što je uza sve to bila njegova sila spram Robertove ili Aleksijeve? A bilo je njemu paziti i na to, da u vojni za druge ne izgine njegova teškom mukom stvorena i uzdržavana vojska. — Jer od ovih obaju protivnika, ako koji i bude potučen, ostaće još uvijek i na dalje spram Duklje orijašem. A što se je moglo dogoditi s Dukljom poslije rata, ako bi joj vojska izginula, a jedan neprijatelj ostao i nadalje u neposrednom susjedstvu.

Iz ovoga procijepa mogla je Bodina spasiti jedino lukavost i dvoličnost. Pa doista čovjek se mora upravo čuditi Bodinovoj lukavosti, koja već gotovo prelazi u cinizam. No bilo je tako nužno. Bodin se je na ime našao u taboru grčkom, i to na temelju ugovora[1]), kako to spominje Ana Komnena.

Što je Aleksij Bodinu obećao, nije poznato, no Bodin je imao vojenom pomoći u ratu sudjelovati.

Ovaj pako rat, u kojem je i Bodin imao sudjelovati i koji su toliki grčki i latinski pisci što u stihovima što u prozi opisali, tekao je od prilike ovako:

U mjesecu maju koncentrira Roberto svoju pomorsku i kopnenu silu u Otrantu. Kako već spomenusmo, ovdje je bilo i nešto pomoćnih bojnih lagja iz Dalmacije, a još više teretnih i trgovačkih brodova. — Ova mornarica preplovi iz Otranta preko na istočnu epirsku obalu noseć na 150 brodova 30.000 ratnika. Prvobitna osnova Robertova bijaše da osvoji Narkaktos i Nikopolis. No nevrijeme i bura na moru, koja je dosta štete nanijela brodovlju, prinuka Roberta, da je promijenio tu osnovu, te odluči da udari izravno na Drač. Sa jednim dijelom vojske pošalje svojega sina Boemunda naprijed, a malo kasnije uputi se i sam pod Avlonu. Boemundo osvoji otok Krf (Corfu), a odavle pregje u Epir kod Butrota Βοθρέντον ili Βουθροτοῦ). Uz put osvoji još Kaninu i Avlonu. No na ovom putu kod rta Jazička (Glossa) nastane veliko nevrijeme, od

[1]) ὡς ἐπαρήξων τάχα τῷ αὐτοκράτορι, κατὰ τὰς πρὸς αὐτὸν γεγενημένας συνθήκας. — Anna Comnena, knj. IV., označeno djelo str. 365.

kojega je mornarica i ovdje mnogo stradala. Ali ipak kod Glavinice (Γλαβινίτζαν nekoć Akrokeraunija) združi se sa glavnom silom, koju je vodio sam Roberto. Odatle se uputi sjedinjena vojska pod Drač, kamo stigne oko polovice juna, te ga opsjedne sa morske i kopnene strane[1]).

Kako se iz pripovijedanja Ane Komnenke razabire, mislilo se u Carigradu i Draču iz početka, da je ova navala Robertova tek neka invazija, kojoj je bila svrha nešta poharati, nešta porobiti, pa se onda kući vratiti. Ali kada je Roberto stao sve, što je naokolo porobio, snašati u tabor, tada stane preotimati maha bojazan, e je Roberto nakan da osvaja i sam Drač.

U Draču zapovijedao je vrsni vojvoda Gjuro Paleolog, koji je u azijskim ratovima sproveo tako rekavši sav život. Kad je ovaj vidio, da se Roberto ne miče ispod grada, pošalje k njemu glasnike, da ga pitaju, što namjerava i zašto grad opsjeda. — Što je Robert odgovorio, već smo prije napomenuli. — Sada se tek stane Paleolog pravo utvrgjivati u gradu, nakan da ga pod svaku cijenu brani, dok mu stigne u pomoć car Aleksij. — S druge strane nije prestajao Aleksija moliti za pomoć i dojavljivati mu opasnost, u koju je grad svaki dan sve dublje upadao uslijed sistematički provagjanoga opsijedanja, a i zbog toga, što je megju velikim dijelom gragjana i posade zavladalo mnijenje, e je zbilja u Robertovom taboru ex-car Mihajlo, kojemu su bili skloni.

Caru nije bilo moguće da odmah priteče u pomoć, jer je bio zabavljen u Aziji sa Turcima. U ovoj neprilici ponudi Mlečanima onaj ugovor, o kojem smo gore više govorili. — Mlečani ga prihvate, te pošalju 64 bojne galije pod vodstvom dužda Dominika Silvia, i to za to, da se sjedini sa grčkom mornaricom, koja je dolazila pod zapovjedništvom nekoga Mauriksa (Μαῦριξ).

Mlečani stignu prvi na ročište, te se usidre kod Palje (Παλλία), sjeverno od Drača, a lagje povežu u polukrugu lancima. — Protiv njih pošalje Roberto svoga sina Boemunda sa odjelom brodovlja. Ovdje se sad zametne ljuta pomorska bitka, te je dugo bila pobjeda neodlučna. Ali na nesreću budne tu probušen brod, na kojem se vozio Boemund, a ostali misleći, da je vojvoda poginuo, dadoše se u bijeg.

Gledajući to Gjuro Paleolog sa zidina Drača, izagje iz grada, te u dosta veliku smetnju dovede i kopnenu vojsku, koja je pod gradom bila utaborena.

Malo dana iza toga prispije i grčka mornarica, sjedini se sa mletačkom, te bi ponovo potučena Robertova flota.

Robertu ne preosta sada drugo, nego da se ograniči samo na kopnene operacije. Ono nešta brodova, što mu je preostalo, povuče u luku gradića Jericha, ali more, pučinu, morade prepustiti neprijatelju.

---

[1]) Anna Comnena, knj. III., označeno djelo str. 317.—321.

Poslije ove grčko-mletačke pobjede nad njegovom mornaricom, dogje Robert od prilike u onakav položaj, u kakovu se nagje Napoleon u Egiptu za poraza franceske flote kod Abukira. — Jer sada ne samo da mu osta put u domovinu presječen i tim komunikacije i pomoć, koja mu je odanle mogla stići, onemogućena, već su se sada odmetnula od njega i ona albanska plemena i predjeli, koje si je bio prije pokorio i od kojih je do sada ponešto pomoći dobivao. — Robert se je doduše ozbiljno pripravljao u luci gradića Jerika za nastavak kopnene i pomorske vojne, ali za to ipak u veliku padne nepriliku, kad su Mlečani i Grci zatvorili more, pa mu zapriječili dovoz hrane iz Italije. Odatle se porodi glad u vojsci Robertovoj, a k ovomu se pridruže još i razne bolesti.

Vojska ne naviknuta onom podneblju, upadne u tolike bolesti, da je u tri mjeseca poginulo do deset tisuća ljudi. Pače izmegju najodabranijih vitezova što glad što kuga, proguta preko pet stotina. Veli se, da e ta kuga, a to će biti po svoj prilici kakova tifozna groznica, harala osobito megju konjaništvom, što je bio veliki udarac po Roberta, jer je to bio cvijet i jezgra njegove vojske. — Osim toga imao je teškoga okapanja sa svojim brodovljem. Poslije ovih bitaka bio je Robert na ime povukao sve svoje lagje u korito rijeke Slavke (Γλυκή, pritok Drina). — No u to vrijeme bila je rijeka presušila, a brodovi ostaše na suhom. — Ali ni to ne smeta Robertu. On napravi korito užim, a druge potoke i vrela svede u ovo korito, te tako navede toliko vode, da je mogla dići i ponesti lagje do mora.

Pa ipak ove sve nevolje ne slomiše jaka duha i volje Robertove: on nastavi i u tim okolnostima opsadu. — Čuvši sada car Aleksij, da se Robert ne miče ispod grada, a pošto je i sam svršio rat sa Turcima i ove čak istisnuo izvan granica Bitinije, odluči se da pogje osloboditi grad. — Za to sabere iz svih provincija čete, a zatraži povrh toga pomoćnih četa u turskoga sultana Sulejmana, s kojim je netom učinio mir. A još dobije i varjaških te franačkih četa u pomoć. — Ovu vojsku koncentrira u Solunu, te sam pogje iz Carigrada mjeseca augusta.

Došavši iz Carigrada u Solun, dočuje od nekoga čovjeka, koji je netom prispio iz Drača, da se ovaj grad nalazi upravo u očajnom položaju, jer ga je Robert pritisnuo bojnim strojevima, te u zidinama već prodore načinio, da navaljuje dan i noć, a sam zapovjednik Paleolog da je već više rana zadobio.

Očevidno je iz ovoga pripovijedanja, da je Guiskard naumio da pošto po to osvoji Drač još prije, nego car uzmogne stići u pomoć.

Iz ovakvih glasova razabrao je car Aleksij, da ne valja oklijevati, pa se za to uputi sa čitavom vojskom, a te je bilo do kojih 70.000, pod

Drač. Oko polovice oktobra utabori se kod crkve sv. Nikole, koja je bila oko četiri štadija udaljena od Drača; a Robertova vojska stajala je od grada u daljini, koliko bi strjelica dobacila.

U taboru kod sv. Nikole sazove Aleksij sve glavitije vojvode u bojno vijeće, pa ih upita, jeda li bi ponudili neprijatelju odlučnu bitku. Sve starije i iskusnije vojvode bile su proti tomu, predlažuć, da se rat na dulje vremena razvlači, da se sa sviju strana presiječe Robertu dovoz hrane, te da mu se vojska u svakidanjim manjim okršajima oslabi. Ovo da je najsigurniji način, kojim se može Robert pobijediti.

Dovoz hrane imali bi priječiti poglavito vojvode susjednih predjela, a izmegju ovih napominje se poglavito i poimence „Bodin sa Dalmatincima“[1]).

Ovo je bilo dakle mnijenje starih i iskusnih generala. Ali drugačije je mislila vatrena, nerazborita mladež, megju kojom su bili i nekoliki prinčevi. — Ovi su ganjali i zahtijevali, da se zametne jedna odlučna bitka. Na ovaj predlog pristane i car Aleksij.

Sva je prilika, da je za ovaj zaključak doznao i Guiskard[2]) pa je i on svoje vojvode pozvao u vijeće. Prikazav im svu pogibelj, predloži, da se sve lagje spale, da u stisci nikomu ne padne na pamet tražiti spasa u bijegu i na lagjama, već da svaki uvidi, e ne preostaje ino, van pobijediti ili poginuti?

Predaleko bi nas odvelo, kad bismo htjeli pripovijedati sve potankosti ove bitke. Mi ćemo se za to zadovoljiti time, da istaknemo samo one momente, koji su važni za našu raspravu, t. j. nas ovdje najviše zanima, kako se je držao Bodin i njegovi Dukljani.

U ovoj bitci bili su silno poraženi Bizantinci, a kako se iz pripovijedanja Ane Komnenke razabire, imao bi bio taj poraz najviše skriviti upravo Bodin. Evo kako se je to dogodilo:

Car Aleksij bio je opredijelio sve savezničke čete, da obigju neprijatelja i da ga zahvate s legja. Megju ovima bio je i Bodin[3]). — Kad je bitka započela, naginjala je s prvine pobjeda Bizantincima, ali se doskora

---

[1]) Τοῦτο δὲ καὶ τῷ Βοδίνῳ καὶ τοῖς Δαλμάταις καὶ τοῖς λοιποῖς ἀρχηγοῖς τῶν παρακειμένων χωρῶν παρακελεύσασθαι ποιεῖν. — Anna Comnena, knj. IV., označeno djelo str. 352.

[2]) Χρὴ ταγαροῦν τὰς μὲν σκευὰς ἁπάσας ἐμπρῆσαι, τὰς δὲ ὁλκάδας διατρήσαντας κατὰ τοῦ πελάγους ἀφεῖναι. — Na označenom mjestu str. 353.

Dux vero videns belli certamen imminere, ut suis omnem spem fugae auferendo ad defensionem sui ardentius imflammaret, naves suas a mari projectas omnes combussit, ne forte cum acrius proelium nostris immineret, timidi certamen declinando, spe transmeandi, illostum transfugerent. — Gaufredus Malaterra, knj III., pogl. 27.

[3]) τὸ μὲν ἐθνικὸν ἅπαν στράτευμα ἀπὸ τοῦ ὄπισθεν μέρους ἐπέτρεψε προσβαλεῖν διὰ τῶν ἁλυκῶν διελθόντας καὶ πλείονα τὴν ὁδοιπορίαν ἀναδέξασθαι αὐτοὺς διὰ τὸ ἀνύποπτον οὐκ ἀπηνήνατο. — Anna Comnena, knj. IV., označeno djelo str. 356.

promijeni lice, jer središte, gdje se je nalazio i sam car Aleksij, bude razbito, a to dovede i ostalu vojsku u smutnju. Aleksij, premda je i sam lebdio u pogibelji života, te je vlastitom rukom morao odbijati navale na svoju osobu, ustrajao je neko vrijeme na tom pogibeljnom mjestu, očekujuć, da će oni, koje je bio poslao da Roberta iza legja zahvate, nahrupiti i time opet Bizantince ohrabriti, a Normane dovesti u zabunu. — Ali što se dogodi? — „Turci pobjegoše, a Bodin se vraćaše s bojnoga polja, a da nije niti kušao zametnuti boja.“

Ista Ana Komnenka opisuje držanje Bodinovo za ove bitke od prilike ovako:

„Bio se je ovaj pripravio onoga dana za bitku i razredio vojsku i pokazivao se, kao da će se do zadnjega daha boriti za cara, kako je to bilo izmegju njih prije i ugovoreno. Ali on je krzmao da navali, dok uvidi, kamo će sreća prevagnuti. Ako bi nesumnjivo naginjala caru, tada bi i on malo uštipnuo Kelte; ako bi se pak protivno dogodilo, da se tada od bitke ustegne i poštegjen ostane. Tako je on već prije bitke umovao, kako se to vidi iz onoga, što je učinio. Jer kada je vidio, da je pobjeda stalno prevagnula Keltima, nastupi povratak kući, da nije ama baš niti praha zamirisao. A kad je eto to vidio car... dade se onda i sam u bijeg. I tako eto satrše Latini rimsku vojsku“ [1]).

Eto kako na daleko i široko opisuje Ana držanje Bodinovo. — Ta spoljašnjost već sama od sebe prikazuje, kolika se je znamenitost pripisivala njegovom sudjelovanju, a sadržina je pripovijedanja nekud takova, da se čitatelju može pričiniti, e je sudbina onoga dana ovisila jedino o Bodinu. Jer tu se veli na ime, da je car istom onda uzmaknuo sa bojišta i sam, kad je vidio, da Bodin odlazi sa bojnoga polja sa netaknutom svojom vojskom, mjesto da se svom silom na njega baci, kako je bio u ugovoru obećao i kako se je prije bitke tobože pripravnim pokazivao. A smisao tih riječi ne veli ni više ni manje, nego da car nije držao bitku izgubljenom, dokle god se je nadao, da će Bodin udariti svojom vojskom. Istom onda, kad je vidio, da Bodin ostavlja bojište, dade se i sam u bijeg, što znači toliko, kao da je time htio reći: sad je sve izgubljeno! — Ako se dakle za to ljuti Ana Komnenka na Bodina, to nas ne može niti izne-

---

[1]) Ἐπεὶ δὲ καὶ Τούρκους φεύγοντας ἑώρα, καὶ αὐτὸν τὸν Βοδῖνον ἀπολήμπτορα ὑποχωροῦντα· ὥπλιστο γὰρ καὶ οὗτος καὶ εἰς πολέμου τύπον τὸ αὐτοῦ διατυπώσας στράτευμα κατὰ ταυτηνὶ τὴν ἡμέραν ἵστατο, ὡς ἐπαρήξων τάχα τῷ αὐτοκράτορι, κατὰ τὰς πρὸς αὐτὸν γεγενημένας συνθήκας: ἐκαραδόκει δὲ, ὡς ἔοικεν, ἵνα εἰ μὲν τὴν ῥοπὴν τῆς νίκης τῷ αὐτοκράτορι δοθεῖσαν γνοίη, ἐπιτεθείη καὶ αὐτὸς τοῖς Κελτοῖς, εἰ δὲ τοὐναντίον, ἀτρεμήσῃ τε καὶ ὀπισθόπους γένηται· ταῦτα διαλογιζόμενος, ὡς ἐξ ὧν ἐπεπράχει δῆλον, καὶ τὴν νικῶσαν ἀπάρτι τοὺς Κελτοὺς ἐγνωκὼς ἔχοντας, ἄγευστος πολέμου τὸ παράπαν, οἴκαδε ἐπαναδεδραμήκει. Ὁ δὲ αὐτοκράτωρ ταῦτα θεασάμενος... τὰ μεταφρενα καὶ αὐτὸς τηνικαῦτα δίδωσι τοῖς ἐναντίοις. Καὶ οὕτως ἐδίωκον οἱ Λατῖνοι τὸ Ῥωμαϊκὸν στράτευμα. — Anna Comnena, knj. IV., označeno djelo str. 365.

naditi, jer je ona mogla reći, da je Bodin, prem kršćanin, nevjerniji od pogana i Turaka[1]).

A što da reknemo mi o ovom držanju Bodinovom?

Ana Komnenka dobro primjećuje, da se iz čina Bodinova vidi, da je on još prije bitke osnovao, što je pod konac bitke izveo. No dodamo li k ovomu još politiku Bodinovu spram Bizanta prije ovoga nagloga i nenadanoga saveza, pa onda još politiku njegovu poslije ovoga rata, onda nam se čini, da je Bodin već na ovakovo sudjelovanje u bitci, kako ga je eto sada izveo, već tada mislio, kada je s carem Aleksijem ugovarao savez protiv Roberta. A dopustimo li to, tad mislimo, da ne će biti presmjelo, ako dopustimo i tu mogućnost, da je Bodin u isto vrijeme stajao u dogovoru i sa Robertom. Ta eno Bodin se javno pokazao indirektnim saveznikom Robertovim, a zar nije mogao biti potajno direktnim? — Ne smijemo da zaboravimo, da Duklji nije nikada prijetila ozbiljna pogibao od zapada, već od istoka. To vrijedi naročito za ovaj momenat, jer se od godine 1080. Roberto priznavao odanim vazalom papinim, a takav je bio i Mihajlo te Bodin od god. 1079. — Bodin, koji je poznavao bizantinsku politiku, koji je znao, da je svaka samostalna pa ikoliko moćna država na Balkanu osugjena ili na vječiti rat s Bizantom ili na podložništvo, znao je i to, da će on biti prvi na redu, da se zakvači sa Bizantom, samo ako ovaj bude imao mira na drugim stranama. U takvim eto prilikama bio je Roberto prirodni saveznik Duklje. A zar bi Bodin mogao biti tako nerazborit, da bi u najodlučnijem momentu išao uništiti onoga, od koga se je mogao nadati još mnogoj koristi, pa ići pomagati onoga, od koga mu se je bilo bojati najveće štete, čim obračuna sa prvim?

Iz ovoga dakle položaja Bodinova zaključujemo mi, da je izmegju Bodina i Roberta opstojao sporazumak, te da je bio Bodin u isto vrijeme faktičnim saveznikom Robertovim dok se je formalno prikazivao Aleksijevim saveznikom.

Ovo mnijenje potkrepljuje i držanje Bodinovo u bitci.

Do ovih istih zaključaka dovode nas i neki momenti u držanju Robertovom.

Uzmimo n. pr. spalenje brodova. — Što bi to imalo značiti? Ovaj čin imao bi dokazivati skrajni Robertov očaj. A je li u istinu bilo stanje Robertovo tako očajno, da mu u istinu ništa drugo nije preostajalo, nego da pobijedi ili da sa svekolikom vojskom izgine? — A kakva bi to nevolja morala biti, koja bi toga neslomljivog junaka mogla na tako očajan korak natjerati? Je li ga na to nagnao neuspjeh opsijedanja Drača,

---

[1]) Pars quoque Turcorum cum Graecis interit ingens. — Guillelm. Apul., knj. IV.

ili možda to, što su Mlečani i Grci držali more u svojim rukama, ili napokon to, što je Aleksij dolazio sa velikom vojskom gradu u pomoć?

Prvi slučaj nije niti iz daleka podoban, da bi mogao imati ovakove zamašne pošljedice. To bi se dalo samo onda razumjeti, kad bi bio Drač pošljednja krpica njegove zemlje, koju bi mu valjalo ili obraniti ili skupa s njom propasti. Tako se dade razumjeti junačka smrt pošljednjega bizantinskoga cara Konstantina XI. Paleologa; tako se eto može protumačiti i skrajni otpor istočno-gotskih kraljeva u Italiji i još mnogi drugi slični primjeri. No Roberto nije se ni iz daleka u takvom položaju nalazio. Jer on nije branio pošljednju krpicu svoje zemlje, već je navaljivao i osvajao tugje. A nije li mogao uspjeti ove godine, tad je to mogao ponoviti i deset puta kasnije.

Ali za to mnogo više brige mogao je Robertu zadavati drugi slučaj: što mu je grčko-mletačka mornarica presjekla komunikaciju sa njegovom italskom državom. Ali teško da ne bi znao sebi i tu pomoći genijalni Robert. Ta zar mu nije bilo moguće predati zapovjedništvo sinu Boemundu, a on se je mogao potajno prevesti u svoju državu, pa ondje dići novu vojsku i novu mornaricu, te doći sinu u pomoć?

A napokon niti dolazak Aleksijev s pomoćnom vojskom nije mogao tako u besvijest natjerati Roberta, jer nije bio neočekivan, već je mogao i morao znati, da će se to ipak koji mjesec prije ili kasnije dogoditi. — Pa na koncu konca kad bi bio držao Robert svoj položaj tako očajnim, zar ne bi bio pokušao spasti se iz njega časnim mirom i ugovorom, na koji je bio car Aleksij sklon, što se vidi odatle, da je šiljao poslanike još iz Soluna[1]) da pitaju Roberta, što želi i za što vojuje, kao što se to može razabrati i iz onoga vijećanja prije bitke.

Makar se dakle radi toga, što je Robert dao svoju flotu uništiti prije bitke, zaključivalo, koliko mu drago na očajanje Robertovo, mi opet velimo, da to ne stoji, jer to sam Robert pobija. A to se najbolje vidi iz odgovora, šta ga je Robert poslao caru na njegovo pitanje, koje smo gore naveli. Taj pak odgovor glasio je upravo onako, kako je prije odgovorio Gjuri Paleologu, samo što je još sada dodao: „ako dakle želiš ti sklopiti mir sa mnom i ja pristajem na to, ali jedino onda, ako budeš voljan izvesti ono, što će ti moji peslanici saopćiti“[2]). Ovi pak zahtjevi, veli Ana Komnena, bijahu skroz nemogući i kobni po bizantinsku državu[3]). A i to je značajno, da je Roberto taj odgovor i te zahtjeve poslao caru

[1]) Anna Comnena, knj. IV., označeno djelo str. 349.

[2]) Εἰ δὲ σὺ τὴν μετ' ἐμοῦ θέλεις εἰρήνην, ἀσπάσομαι τοῦτο κἀγώ, μόνον εἰ καὶ αὐτὸς τὰ μετὰ τῶν ἐμῶν δηλωθέντα σοι πρεσβέων προθομηθῇς ἀποπληρῶσαι. — Na označenom mjestu str. 352.

[3]) Ἐπεὶ ἀδύνατα παντάπασιν ἐπεζήτει καὶ ἐπιβλαβῆ τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ ὑπισχνούμενος... — Na označenom mjestu.

Aleksiju istom u zadnji čas, kad je već Aleksij sa svekolikom vojskom stigao pod Drač, te obrdžavao ono bojno vijeće. Dakle nakon toga, što je Robert već mogao pregledati i premjeriti bizantinsku vojsku.

Ko će na svijetu iz ovih riječi moći zaključivati na kakav očaj? — U očaju radi čovjek sve, što se može, ne bi li se spasao; a zar to ovdje čini Robert?

No odakle tolika smjelost Robertu? Zar je on znao unapred, da će pobijediti? Ta zar ne bi čovjek smio prije zaključivati iz toga, što je dao uništiti brodovlje, da je Robert bio prije o protivnom osvjedočen i da je bio toga mnijenja, e će izgubiti bitku, pa iz bojazni, da mu flota ne bi pala u ruke neprijatelju, volio ju uništiti? To bi bio po našem mnijenju prvi i glavni uzrok, s kojega je brodovlje uništio. A to je tim vjerojatnije, što mu i onako u slučaju najveće nužde ne bi bilo moglo koristiti, dok su Grci i Mlečani bili gospodari na moru. S druge strane bilo je ovo kadro u vojsku unijeti očajnu hrabrost i osvjedočenje, da joj drugoga spasa nema do pobjede.

No sve ovo, što navedosmo do sada o Robertu, pokazuje samo to, kako je on sve radio, da svoju vojsku učini podobnom i za najsmjelija poduzeća, te da je pripravi na najveće pogibelji, ne bi li ovako izvojštio pobjedu. Ali kao vrsni vojvoda morao je on i na to računati, što će činiti, ako njegova vojska ne bi uzmogla niti uz najveću hrabrost odoljeti sili, — on je morao misliti i na eventualni uzmak. A da je on na uzmak mislio, svjedoči baš to, što je brodovlje, koje mu nije moglo koristiti, spalio, samo da ne dogje u ruke neprijatelju. Jer da je bio nakan dati se sasjeći do zadnjega čovjeka, ele tad bi mu bilo sve isto, da li brodovlje padne neprijatelju u ruke ili ne. — Ali sad se pita: ako je Robert mislio i osjegurao se za slučaj uzmaka, a mornaricu uništio, kamo je onda kanio i mogao uzmaknuti? — Po našem mnijenju na teritorij Bodinov, u Duklju.

Evo ovako tumačimo sebi čudno držanje Bodinovo i još čudnovatije Robertovo, koje nam ostaje nerazumljivom enigmom, ako ga ne protumačimo evo ovako. — Mi priznajemo, da za ovo naše tumačenje ne nalazimo nigdje nikakva pisanoga spomenika, koji bi to direktno potvrgjivao, no zar ga ne potvrgjuju neke činjenice i logični tečaj stvari?

No vratimo se na naše prijašnje pitanje: što da reknemo na ovo držanje Bodinovo? Bi li ga nazvali perfidijom, ili državničkim remek djelom? — To se može promatrati sa raznih stanovišta, pa prema tomu dati i razni odgovor. Po našem mnijenju valja se u prosugjivanju ovoga Bodinova držanja kaniti dviju stvari: neupadati u ekstreme, t. j. niti odveć hvaliti niti bezobzirno koriti; a osim toga ne smije se to prosugjivati sa stanovišta naših današnjih, već prema nazorima, koji bijahu u ono doba. — Moralista

bi nazvao taj čin Bodinov nepoštenim i perfidijom, misleć na to: što bi se danas reklo A-u, da ugovara sa protivnikom svoga saveznika B-a i to proti samomu B-u? — Ali mi ne smijemo zaboraviti, da su svi balkansko-slavenski državnici srednjega vijeka bili učenici bizantinske škole, pa su se u saobraćaju sa Bizantom služili upravo onim oružjem, što se je u Bizantu kovalo, pa dolazilo i do ruku „varvara". — A u Bizantu, ma da i jest postao središtem istočnoga kršćanstva, još se je i te kako žrtvovalo trećoj vrsti bogova, kako ih je klasificirao rimski poganski pontifex maximus Scaevola u svojem Tria genera deorum[1]). — Prema tomu držali su Bizantinci, da je svako sredstvo dopušteno, samo ako smjera na korist države. Ako su se dakle oni služili ovim oružjem spram drugih naroda, naročito balkanskih, može li se onda zamjeriti i ovim narodima, ako su se istim oružjem služili spram Bizanta?

*

Kad je dakle car Aleksij vidio, da se Bodin vraća kući s bojišta, mjesto da ide spasavati Grke, dade se i on u bijeg, ostaviv u bitci do 6000 mrtvih[2]), a megju njima i nekoliko vrlo odličnih ljudi. Tako se megju palima spominje Konstantin, sin nekadanjega cara Konstantina Duke; za tim Nikofor Synadem, presumptivni šurjak cara Aleksija; pa onda Nikifor Paleolog, otac Gjure, slavnoga branitelja Drača, i još mnogi drugi. — Sam car uteče teškom mukom spašen brzinom dobra konja imenom „sgurcis", kojemu je Ana Kommena zlatnim slovima upisala ime u svojoj Aleksijadi, pa će se sjati, dok se god bude čitala Aleksijada, jer za dva dana i noći stigne Aleksij ispod Drača u Ohridu. Dobar jahač.

Tako se evo svrši ova bitka, koju su zabilježili mnogi pisci[3]), i to sa velikim porazom Grka. — Karakteristično je pri tom to, da je Roberto poslao svoje konjaništvo u protjeru za Grcima, a ne za Bodinom i njegovim „Dalmatincima".

Poslije toga boja, — a bilo je to na 18. augusta 1083., — zamisli Roberto osnovu, da jednim dijelom vojske osvoji sav Epir i Tesaliju; a drugim da pogje po drumu Via aegnatia ravno na Solun. Prvu vojsku stavi pod zapovjedništvo svojega hrabroga sina Boemonda, a drugu odluči sâm glavom voditi. — No prije svega toga valjalo je još osvojiti Drač. Ovaj se još

---

[1]) Pod „dei" razumjeva Scaevola vjeru i moral, pa veli da su prvi genus stvorili pjesnici, a taj je maglovit; drugi su stvorili filozofi, a taj je nepraktičan; treći stvorila je država za svoju korist i potrebu.

[2]) Anno 1082... Alexius imperator... iniit bellum cum Roberto duce haud longe a Dyrrachio et terga versus fugit; cecideruntque in ea pugna plusquam 6000 ex suis, fuerunt autem in ejus exercitu 70 millia hominum. — Lupus protospat. chron., ap. Pertz, Monum. Germ., sv. VII., str. 61.

[3]) Osim Ane Komnenke, knj. IV., još Zonara, knj. XVIII., pogl. 22.; Glycas, izd. Bonn, str. 619., pogl. 14.; Gaufredus Malaterra, knj. III.; Orderic. Vitalis, knj. VII.; Guillelm. Apuliensis, knj. IV.

dosta dugo branio pod zapovjedništvom nekoga Arbanasa, imenom Komiskortisa. Ali se napokon morade uz dosta časne uvjete predati. To se dogodi u mjesecu februaru 1083. — Po ugovoru kapitulacije imali su pasti Robertu u ruke kao vojni zarobljenici svi mletački gragjani, koji bi se desili u gradu. Megju ovima bio je i sin Dužda Domenika Silva.

Jedva je prošao mjesec dana iza pobjede kod Drača i već je Boemund osvojio gotovo cijeli Epir i jedan dio Tesalije. Ali zato ipak nije bilo sugjeno Robertu, da izvede ovaj svoj osnov, ma da je početak i vrlo lijepo pošao od ruke. Nije to bila doduše bojna sila Aleksijeva, koja ga je na putu suzdržala, već druga, bizantinsko zlato, kojim su Bizantinci umjeli često veće političke uspjehe dostići nego željezom. — Car Aleksij bio je na ime opet poslao u Italiju zlata, kojim je megju Robertovim vazalima uspirio bunu i ustanak. Osim toga bio se je Aleksij opet obratio na njemačkoga cara Henrika IV.[1]).

Ovaj put nije Aleksij imao mnogo truda da predobije njemačkoga cara protiv Roberta. Ovaj je već i onako bio krenuo sada već po treći put u Italiju protiv pape Gregorija, s kojim je već gotovo prve godine Gregorijeva pontifikata stupio u borbu, koja nosi u povijesti ime „borba za investituru". — Car dogje do Rima i osvoji ga, a papa pozove u nevolji svoga vazala Roberta Guiskarda u pomoć.

U to vrijeme bio se na ime na toliko zaoštrio sukob izmegju pape i cara, da je papa proglasio Henrika svrgnutim i poslao krunu saskomu vojvodi Rudolfu[2]), a za odgovor dade Henrik izabrati ravenskoga nadbiskupa za papu[3]). A za tim pobijediv Rudolfa, koji je u bitci poginuo, pogje u Italiju. — Megjutim bijaše Roberto prispio u Italiju, što mu nije bilo teško, pošto su Mlečani bili pozvali svoju mornaricu preko zime kući. Zapovjedništvo nad vojskom u Draču ostavi svome sinu Boemundu. U Italiji se združi sa papom[4]), te oba zajedno protjeraju Henrika iz Italije[5]).

Dok se to dogagjalo u Italiji, nastavljao je Boemund rat protiv Bizantinaca i to u početku najvećim uspjehom. A ko znade, gdje bi bio

---

[1]) Eodem tempore (i. e. 1083) legati graecorum venerunt munera multa et magna in auro et argento, vasisque ac sericis afferentes. — Conrad. abbas Uspergensis.

[2]) Na toj kruni bio je utisnut značajni natpis: Petra dedit Petro, Petrus coronam Rodolpho.

[3]) Convocatis itaque apud Brixiam Alamanniae urbem omnibus sibi parestilius episcopis et abbatibus conciliabulum celebravit, in quo Robertus Ravennas archiepiscopus in pontificem, cui esset Elementi (Clementi) appellatio prophanatus est. — Flavius Blondus, označeno djelo, Decad. II., knj. 3., str. 203.

[4]) ἄμφο (papa i Robert) κατὰ τοῦ Ἀλαμανίας ἐξώρμησαν: ὁ μέντοι ῥὴξ πολιορκεῖν τὴν Λογγιβαρδίαν ἐπειγόμενος...

Ὁ δὲ ῥὴξ Ἀλαμανίας κατὰ τὰς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ὑποσχέσεις καταλαμβάνειν ἤδη τὴν Λογγιβαρδίαν ἠπείγετο. — Anna Comnena, knj. V., označeno izdanje str. 396.

[5]) Ὁ δὲ Ῥόμπερτος, φθάσας εἰς τὴν τοῦ ῥηγὸς παρεμβολήν... Αὐτὸς δὲ λείαν πᾶσαν ἀναλαβόμενος, μετὰ τοῦ πάπα πρὸς Ῥώμην ἀπένευσεν. — Na označenom mjestu str. 397.

Rex fugit Henricus, ducis hunc audacia terret. — Guillelm. Apul., knj. IV.

prestao, da je imao dovoljno pomoći i da Aleksij nije umio popraviti zlatom, što se željezom pokvarilo.

Mi ćemo popratiti ukratko Boemundovu vojnu i to s razloga, jer se događaji u njoj zbivaju u neposrednom susjedstvu Duklje, a poslije ćemo gledati da prikažemo, stoji li u kakvom savezu Duklja s tim događajima.

Car Aleksij, čim se sretno spasao i prispio u Devol, odmah je izdao zapovijed, da se kupi nova vojska i da se okupi kod Soluna. Sâm se pako otputio u Carigrad, da nagje novca za novu vojnu. Na brzu ruku bilo mu je najlakše do njega doći, ako oplijeni crkve i samostane. Tu mu se odlučno opre kalcedonski patrijar, a Aleksij ga dade pronaći heretikom i svrgnuti sa kalcedonske stolice, te ga progna. Kad je našao novca, stane šiljati darove na sve strane i kupovati neprijatelje Robertu. Megjutim je i sâm sakupio nešto vojske i pogje u susret Boemundu. Mjeseca maja 1083. sukobi se s njim kod Janine, no bude natjeran u bijeg. Odavle se povuče sa ostancima vojske u Ohridu, te preda zapovjedništo nad njima svome domestiku Pakurianu, a sam se povuče u Vardarje (Βαρδάρην), da sakupi novih četa, da se s njima opre daljnjemu napredovanju Boemundovu.

Boemund pogje iz početka dalje na jug prema ambrakijskom zaljevu i rijeci Arti; ali čuvši, da se car koncentrira u Vardarju i oko Ohride, pogje opet prema sjeveru, ili bolje sjevero-istoku. — Tu se opet sukobi sa carem, te se ovaj i opet jedva spasi bijegom. Tada dogje u Carigrad, da pojača vojsku, pa da se opet ogleda sa Boemundom.

Kada je Boemund protjerao i razbio carske vojske, te mu niko ne izlazaše na bojno polje, sad se odluči da osvaja gradove. Za to razdijeli vojsku u tri dijela. Jedan dio stavi pod zapovjedništvo Petra Alifi, kako ga naziva Ana Komnenka, dok mu je pravo ime bilo d'Aulps; drugu vojsku povjeri grofu od Pontoise (Πουντέση); a treći dio zadrži sebi.

Petar osvoji brzo oba Pologa (Πολόβους), a Pontoise isto tako brzo zauzme Skoplje, bugarsku prijestolnicu. Na taj način eto dogjoše Normani u neposredno susjedstvo Dukljanske države (u širem smislu). Jer valja da se čitatelj sjeti, e je i Srbija sada bila podjarmljena Bodinu.

Boemund pako sa svojim dijelom vojske pogje u Ohridu, kamo su ga sami Ohrigjani pozivali. Varoš mu se drage volje preda, ali tvrgjava sa bizantinskom posadom hrabro se branila. Boemund ne htijući gubiti vremena, okani se opsijedanja, pa pogje pod grad Ostrov, koji se toliko puta spominje u ratnoj povijesti Bizanta. No ni ovdje ne uspije da na juriš osvoji grad, a ne htijući se zadržavati redovitim opsijedanjem, pogje

dalje preko Soska i grada Servije[1]), do Berrhoeje grada, pa odavle preko Vodena u Moglenu. Ovdje uspostavi neku porušenu tvrgjavicu, te u njoj ostavi jednoga vojvodu, imenom Saracena, sa jakom posadom, da pazi i čuva predio Vardarja; sâm pako utabori se kod Bijele crkve (Ἄσπρας Ἐκκλησίας), gdje je sproveo tri mjeseca.

Zadržavajući se ovdje, otkrije urotu, koju skovaše gotovo prvaci megju njegovim vojvodama: onaj Pontoise, koji je osvojio Skoplje, te neki Renold i Vilim. Ove je sjegurno zavelo Aleksijevo zlato, jer sama Ana veli, da su se dogovarali da prebjegnu k caru. Pontoise to u istinu učini prije, nego su ga mogli uhvatiti, druga dvojica budu oslijepljena.

Poslije toga ode Boemund iz Bijele Crkve u Kastoriju, a iz Kastorije ode u blizinu Larisse, da ondje zimu provede.

Megjutim je car Aleksij živo radio, da se pripravi za budući sukob. Na jednoj strani tražio je saveza dapače i u samih Turaka, koji mu poslaše 7000 najbolje vojske, s druge pak strane demoralizovao je novcem vojsku i vojvode Boemundove, kako to dokazuje gore spomenuti primjer.

Dok se je tako car spremao, brinuo se je Boemund da mu vojska u miru i besposlici ne omlitavi, za to je preduzimao manje ekskurzije. Tako jednom pošalje svoje oklopnike, koji osvojiše Trikalu, Kastoriju i Pelagoriju. Ova pak Pelagorija bijaše jugozapadni dio Bugarske u neposrednom susjedstvu Srbije, odnosno u ovo vrijeme Bodinove Duklje.

Ovako je eto Boemund malo ne potpuno oživotvorio namjere svoga oca. On je osvojio cijelu Dračku temu, Epir, Tesaliju i veliki dio nekadanje jugo-zapadne Bulgarije, te se tako primaknuo Solunu. Ali ovime je dostigao i vršak svoga osvajanja. — Sad je još kušao da osvoji Larissu, glavni grad Tesalije. Ovaj grad branio je hrabro zapovjednik Leo Kefala, moleć podjedno bez prestanka za pomoć. Iza šestmjesečnoga opsijedanja dojavi caru, da će grad izdajom pasti, ako u najkraćem vremenu ne stigne pomoć. Megjutim se car potpuno spremio, te dogje s velikom vojskom gradu u pomoć. Boemund dade se zavesti u zasjede, te bude poražen. Odavle se povuče preko Trikale u Kastoriju. Ovaj grad preda grofu Brijenu (pradjedu porodice Chateaubriand), Polog Petru d'Aulps, a sam se vrati preko Avlone u Italiju, da u oca zaište nove pomoći.

Sve se to dogodilo do juna mjeseca godine 1084.

Gjuro Paleolog osvoji malo zatim Kastoriju, a Mlečani, saveznici Bizantinaca, izagjoše opet sa svojim brodovljem te osvojiše otok Krf. — Car Aleksij zadovolji se za sada i ovim uspjesima, pa se vrati u Carigrad, da

---

[1]) Grad Servija bio je nekako na megji izmegju Baeotije i Tesalije kako se to iz slijedećih riječi razabire: 'Εξεστράτευσεν αὖθις κατὰ Σερβίων: πόλις δὲ ταῦτα οὐ μικρὰ ἐν μεθορίοις κειμένη καὶ Θετταλίας" — Cantacuz, knj. IV., pogl. 19.

se još bolje pripravi, jer je znao, da Boemund nije badava otišao u Italiju, a dočuo je i to, da je Robert megju tim istisnuo njegova saveznika, cara Henrika, iz Italije i mir u svojoj državi opet uspostavio.

Pa odista bojazan Aleksijeva i brzo se obistini. Već za par mjeseci (u oktobru) kretala je nova vojska i nova mornarica od 120 brodova iz Brindisia put epirskih obala, gdje se izmegju Butrola i Avlone iskrca. — No ovaj put je Robert bio oprezniji: čuvao se je nepovoljna vremena, a nije se htio upuštati ni u kakva poduzeća na kopnu, dok ne osigura sebi komunikacije sa Italijom. U to na ime vrijeme bio se opet sjedinio zapovjednik grčke mornarice Mauriks sa mletačkim duždem Domenikom Silvom. Boj se zametne na moru. Dva puta ostane bitka neodlučna, treći put napokon porazi Robert strašno protivnike kod Kasopa[1]). Do 5000 Mlečana pogine, a do 2700 bude ih zarobljeno. Ovaj poraz tako se teško kosne Mlečana, da su zaboravili na sve dojakošnje zasluge i pobjede svoga dužda, te su ga svrgli s časti, a na njegovo mjesto izabrali Vitalisa Faledra[2]).

To se dogodilo mjeseca novembra 1084.

Ele težak je to bio udarac po Aleksija. Prije je mogao računati na cara Henrika IV., na buntovnike u Italiji i na pobjedonosnu flotu mletačku, sada ama baš ni na koga. Eda bude mogao Robert sada odmah ne časeći časka nastaviti vojnu na kopnu, bio bi valjda pokucao samomu Carigradu na vrata. Ali sreća je bila po Aleksija, da su razne nevolje Roberta zadržale, te nije mogao poduzete vojne nastaviti sve do proljeća druge (1085.) godine.

Ali zimsko vrijeme, pa onda sve nevolje s tim skopčane navale na Roberta i njegovu vojsku. Sam Robert oboli, te morade uzmaknuti u u Italiju u Salerno, gdje je prijatnija klima. Vojska pako toliko je stradala od raznih bolesti i gladi, da je poginulo do kojih deset hiljada ljudi. A napokon dočuo je Robert i to, da je novi dužd opet sklopio savez sa carem Aleksijem, pa mu je opet narasla prva briga da osigura sebi zalegje. A k tomu se pridruži i ustanak sina Robertova Guida, kojega je car Aleksij na to sklonuo velikim obećanjima i novcem (ὑποσχόμενος καὶ τιμὴν διαφέρουσαν καὶ χρημάτων δόσιν δαψιλῆ).

Megjutim oboružaju Mlečani novu mornaricu, te ju pošalju pod zapovjedništvom novoga dužda. To dojave Dukljani Robertu, a ovaj im

---

[1]) Praedictus dux (Robertus)... ingressus est Adriaticum perrexitque in insulam Cassiopum... caesa sunt in ea pugna plusquam quinque millia homnium... ita ut qui gladium potuere evadere bellatoris, pelagis eos vorago glutiret. — Pertz, Monum Germ, knj. XII., str. 61.

[2]) Hic dux Venetis exosus propter excidium stoli contra Robertum missi, dum annis XII praefuisset, repudiatur et de sede expellitur. — Andreas Dandolo, Chronicon, označeno izdanje str. 249.

izagje sa svojom flotom u susret. Kod otočića Sasena blizu Avlone sukobe se neprijatelji, te Mlečani budu silno potučeni[1]).

Sada su se opet Grci i Mlečani uzeli koncentrirati kod Kefalonije, južno od Krfa, a Robert sa sinovima oko Krfa. Ali usred ovoga pripravljanja umre Robert na 17. jula 1085.

„Čuvši car Aleksij za tako nenadanu smrt tako silna neprijatelja, odahne, kao da je svalio s legja veliki teret, koji ga je odavno tištio," tako pripovijeda Ana. A i mogao je odšta odahnuti, jer su sa Robertom pale u grob, barem za ovaj čas, sve one osnove, a s njima i sve one pogibelji, koje su s tim poduzećem bile skopčane i zaprijetile bizantinskom carstvu. Jer odmah poslije toga na vrat na nos povrati se normanska vojska u Italiju ni ne misleć na kakova daljna poduzeća.

Ma da i jest na samrtnoj postelji nagovarao Roberto svoju rodbinu, da ne napušta njegovih osnova, već da ih krepko dalje provagja, čim zaklopi oči, sve se preokrene. Njegova inače junačka žena Liglegaita — ukrca svoj dio vojske i svoje sinove Rogera i Guida (jer je ona običavala pratiti svoga muža u vojnama) u manje lagje, a velike dade spaliti, da neopaženo uzmogne preći u Italiju. Bojala se ona, da ne bi njezin pastorak i proslavljeni prvorogjenac Robertov Boemund preoteo njezinim sinovima baštinu. — Tako eto bio bi Boemund ostao sam u Iliriku proti Aleksiju i Mlečanima, dok bi njegova braća valjda i njegov dio baštine zaposjela. To ga sklone, da se i on ukrca i zaplovi put Italije, da uredi kod kuće poslove. Za to eto morade i on, barem za neko vrijeme da napusti očeve osnove. Velimo za neko vrijeme, jer ne će potrajati dugo, pa će se i opet pojaviti pred Dračem.

I tako se eto svrši taj rat, koji Ana Komnenka naziva „najvećom nesrećom" — μεγίστη συμφορά — neočekivano sretno po Aleksija. Našljednici mu Robertovi ostaviše bez boja sve tekovine Robertove. Jedini Drač bio je provigjen sa neznatnom posadom, koja se je za kratko vrijeme morala predati. — Taj rat trajao je od maja 1082. do juna 1085.

Ovime evo i mi završujemo naše pripovijedanje o tom ratu, pa ćemo sada preći na drugu stvar: na odgovor, za što smo se tim ratom pozababavili, kad se u njemu Duklja jedva tek jedan put spominje.

Ovaj rat zaokuplja u tolikoj mjeri pozornost Bizantinaca, da oni gotovo niti čuju niti vide, što ostali narodi u susjedstvu rade. Tako eto dolazi, da nam se i o Duklji, osim one zgode pred Dračem, kroz sve to

[1]) Postquam Guiscardus Bohemundusque filius de summa belli in Constantinopolim inferendi aliquot consultaverant menses, attulerunt ad eos Dalmatae speculatores auctum veneta classe Alexium ut in Dalmatiam duceret... Quamobrem et ipse Dyrrachio solvens in altum se contulit, obviaeque sibi a casu classes apud Sasnum conflixere, majori autem quam antea damno imperator Alexius et venetus dux cuperati fugatique fuerunt. — Flavius Blondus, označeno djelo str. 206.

vrijeme baš ništa ne spominje. Na taj način apsorbira ovaj odsjek normansko-bizantinske povijesti suvremenu povijest dukljansku, pa je za to pravo, da mi u tom dijelu tugje povijesti potražimo, što se na Duklju odnaša, te tim po mogućnosti taj tamni dio njene prošlosti rasvijetlimo.

Istina, kroz to vrijeme o Duklji se izričito ništa ne spominje; ali za to i ta šutnja ima svoju značajnu stranu, koja naše prije izrečeno mnijenje barem indirektno potvrgjuje. — Ta šutnja svjedoči nam na ime, da Bodin već iza onoga dogagjaja pod Dračem nije bio saveznikom bizantinskog cara. Jer da je bio, to bi mu se ime ma gdje ili ma kojom god prilikom jedan put spomenulo. — A iz toga — ako ne više — a to bi se sjegurno barem to smjelo zaključivati, da je bio Bodin u ovom grčko-normanskom ratu barem neutralan.

No u ovom ratu izbijaju na površinu neki momenti, iz kojih se smije i više nego na neutralnost Duklje zaključivati. Mi ćemo te momente istaknuti, jer nam oni time barem indirektno prikazuju djelovanje njeno kroz ovo vrijeme. A bolje je da i šta doznamo o predmetu, o kojem pišemo, nego ništa.

Da vidimo dakle, koji su to momenti:

Poslije poraza bizantinske vojske pod Dračem tri su obzirom na Duklju karakteristična momenta, koji se u neposrednom djelovanju Robertovom iza te bitke ističu: proganjanje bizantinske vojske, smjer bojnih operacija i osvojenje Epira (Arbanaške).

Kada je Robert potisnuo u bijeg bizantinsku vojsku, dao ju je još dobro daleko proganjati po svojem konjaništvu, dočim je dopustio da se dukljanska vojska, koja je ostala netaknuta, pa prema tomu bila opasnija nego raspršeni ostanci bizantinske vojske, mirno bez zaprijeke sa bojišta ukloni.

Pitamo, zašto nije Roberto ovu vojsku proganjao? Tà, zar nije i ona bila jedan dio bizantinske vojske?

No dopustimo na čas mogućnost, da Roberto nije dospio da to odmah ovaj čas učini, jer se bojao, da se ne bi odjeli bježeće vojske bizantinske u blizini ralirali, pa ponovno na njega navalili — pitamo se — za što nije naknadno navalio na Dukljane, kad je bio posve svršio sa bizantinskom vojskom?

Odgovor na ovo pitanje još se nužnijim čini, ako se dovede u savez sa bojnim osnovama Robertovima, koji je odlučio, da poslije osvojenja Drača, udari ravno na Solun. — Zar bi on to mogao mirne duše poduzimati, dok bi mu za legjima stajao saveznik bizanskinski sa svojom neoslabljenom silom, o kojem Ana Komnenka veli, da je bio „silni i lukavi mejdandžija“ i imao jaku vojsku (μαχιμώτατος ὢν καὶ ῥᾳδιουργίας πλήρης)?

Kad je Roberto naumio da će ići osvajati Solun, htio je sebi osigurati zalegja, pa je za to poslao svoga sina Boemunda u Epir, da podjarmi tu provinciju, jer su Arbanasi isto onako kao i Bodin došli Bizantincima u pomoć[1]), a gle proti Bodinu ne poduzima ovakvih mjera, kao da mu nije ni najmanje pogibeljan.

Ko će vjerovati, da bi Guiskardu mogli biti pogibeljni Arbanasi, koji nijesu imali niti svoje države, niti svoga glavara, već se dijelili u pojedina plemena kao i danas i gdje je svako pleme svoju politiku vodilo, nego uregjena, prostrana Duklja sa svojim umnim i hrabrim vladarom, koji je poslije mnogo jada zadavao i samome carstvu?

Kad je dakle Robert scijenio, da mu se valja osjegurati protiv Arbanasa, koji mu baš nijesu bili pogibeljni, već su mu samo mogli u komunikacijama neprilika praviti iza legja: kako se ne bi išao osiguravati protiv Duklje, koja mu je mogla, — osobito kad bi se bila složila sa Mlečanima i Grcima, koji su po moru križarili — biti upravo fatalnom? — A kad to Robert ipak ne čini, ili bolje rekavši, vojnom silom ne čini, — tad je slobodno zaključivati, da je on ugovorom osigurao sebi zalegje.

A da je izmegju Roberta i Bodina neki sporazumak ili ugovor upravo morao opstojati, mora se zaključivati iz ovoga, što ću navesti:

Kad je Boemund stao da izvagja Robertove vojene osnove, te je osvojio Skoplje, Polog i Pelagoniju, postao je susjedom Dukljanskoj kraljevini (kojoj je bila potčinjena u to vrijeme i Srbija) na trim stranama: jugu sa dračkom temom, jugo istoku (Skopljem i Pologom), a na istočnoj strani Pelagonijom. Pa ipak evo nigdje ne prolazi pobjedonosna normanska vojska preko dukljanskih granica. A to nije moguće drugačije razumjeti, nego ako je megju ovim novim susjedima opstojao dobar sporazumak, ugovor ili možda čak i savez.

Po našem mnijenju bila je cijena ovoga prijateljstva grad Skadar sa predjelom do rijeke Drina, što su Normani odstupili Bodinu, kad su osvojili dračku temu, jer odsele vidimo Bodina u Skadru, koji prije nije pripadao Duklji.

Nadalje u novom ratu izmegju Roberta i Bizantinaca i bizantinskih saveznika, kad se je ono Robert po drugi put iskrcao na epirskoj obali, obavješćuju eno Dukljani, kako smo to gore vidjeli, Roberta o kretanju mletačkog brodovlja. A ovo jamačno ne bi bili činili, da su pristajali

[1]) Ana Komnenka isporegjujuć cara Aleksija i Roberta Guiskarda megjusobno, veli megju ostalim: „Neki kore cara, da je bio malodušan i da je pokvario pobjedu, kad se je ono prvi put srazio sa Robertom, jer da je još neko vrijeme pričekao, da bi bio opkolio odasvuda Roberta sa četama „παρά τε τῶν καλουμένων Ἀρβανιτῶν, παρά τε τῶν ἀπὸ Δαλματίας παρὰ τοῦ Βοδίνου πεμπομένων. — Knj. VI., označeno djelo str. 484.

uz Bizantince, odnosno da nijesu bili u nekom prijateljskom odnošaju spram Normana.

Kad je Roberto umr'o i Normani se povukli u Italiju, napustivši osvojene predjele, osvojiše Bizantinci opeta Drač i dračku temu. A čim je dračka tema prestala biti normanskom svojinom, te postala bizantinskom, eto Bodina, gdje navaljuje na nju, te komad po komad osvaja i pripaja svojoj Duklji. — Pop Dukljanin veli doduše, da je Bodin i Drač osvojio[1]) no to ne stoji, jer smo vidjeli, da je Drač prešao direktno iz ruku Normana u ruke Bizantinaca i to poglavito pod pritiskom u Draču nastanjene mletačke kolonije, koju su Bizantinci potkupili[2]) novcima i obećanjima. A to je lako išlo, jer veli Ana, da su ti Mlečani kao i svi ostali Latini „narod potkupljiv te podoban, da za jedan obrok proda i najmilije“[3]).

Kad se je car Aleksij na ovako neočekivan način riješio pogibeljna neprijatelja, te se ovako jeftino dostao svojih pokrajina, učini zapovjednikom dračke teme Ivana Duku, brata caričina, svoga šurjaka; a sam krene u Aziju protiv Turaka, svojih dojakošnjih saveznika. Evo ovako bi se bilo dogodilo i Bodinu. Dok je trebao pomoći i mira od Turaka, zabavljen normarskim ratom, mitio ih je i novcem i darovima i častima, a sad jedva se riješio Normana, eto ga na saveznike. — No Bodin je, kako se vidi, jako dobro poznavao Bizantince, pa nije htio pod Dračem nositi na pazar svoju kožu. — Kako bi bilo sada tijesno Duklji kraj izvrsnoga vojvode Ivana Duke, da je ostala bez vojske! — Ali Bodin je, bi reći, predvigjao, ili ako nije predvigjao, to se je iz opreznosti pripravljao za svaki slučaj, koji bi ga mogao zadesiti. — Istina, promatrajuć njegov čin sa etičkoga stanovišta, ne može se reći, da je uradio pošteno, ali promatrajući stvar sa političkoga gledišta — evo sami Bizantinci dokazuju, da je s njima poštenije postupao, da bi bio ludo činio.

Iz svih evo ovih napomenutih momenata dade se sa najvećom vjerojatnošću, pače moralnim uvjerenjem ustvrditi, da je Bodin stajao, ako ne više, a to u neutralnom odnošaju spram obih protivnika. No naginjao je svakako više Latinima nego Grcima.

To, kako rekosmo, dade se razabrati iz onoga, što do sada navedosmo. Iz dojakošnjega pripovijedanja moglo bi se tim više na tu neutral-

---

[1]) Post haec potestate Francorum, qui erant in Durachium et in tota terra Duracenorum, mortuo Riberto Guiscardo tulit, atque obtinuit Bodinus totam terram Duracinorum et ipsam civitatem Durachium: Post haec facta pace cum imperatore reddidit illi civitatem. — Ap. Lucium, označeno izdanje str. 300.

[2]) Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς (Aleksij) δι' ὑποσχέσεων καὶ δωρεῶν οὐκ ἐνεδίδου ὅλως ὥστε τὴν πόλυν Δυῤῥάχιον παραδοῦναι αὐτῷ... ἐκεῖνοι δὲ (Mletčani) προελθόντες παραδιδόασι τὸ κάστρον τῷ βασιλεῖ πάσης ἐλευθερίας παρ' αὐτοῦ ἀπολαύσαντες. — Anna Comnena, knj. VI., označeno djelo str. 477.

[3]) τοιοῦτον γὰρ τὸ Λατινικὸν ἅπαν γένος ἐρασιχρήματόν τε καὶ ὀβολοῦ ἑνὸς πιπράσκειν εἰωθὸς καὶ αὐτὰ δὴ τὰ φίλτατα. — Na označenom mjestu.

nost zaključivati, što do sada nijesmo nigdje imali prilike da spomenemo gdje kakvi sukob izmegju Duklje i Bizanta, a još manje izmegju Duklje i Normana.

Bodinova vojna na Bizantince.

No što sada dolazi, pokazaće, da Bodin nije skrštenih ruku gledao, što se oko njega dogagja, nego je i djelotvorno sudjelovao u tim velikim dogagjajima. A buduć da je to njegovo djelovanje bilo napereno protiv Bizanta, a trajalo je neko vrijeme istodobno sa vojnama Normana protiv Bizantinaca, to je najvjerojatnije i obzirom na gore istaknute momente upravo sjegurno, da je bio saveznikom Normana. — To se razabire iz pripovijedanja Ane Komnenke, koja veli, da je „Ivan Duka", — kojega je Aleksij (1082.) učinio zapovjednikom Bugarske i dračke teme davši mu jaku vojsku, s kojom da opskrbi grad Drač i odbije navale Dukljana, „cijelih jedanaest godina probavio u dračkoj temi, iznova osvajajući gradove od Vukana za carstvo i borio se proti preratobornomu Bodinu, kojega da je u bitci i uhvatio" [1]).

Evo u ovako malo riječi sabrala je Ana ovaj dugi, jedanaestgodišnji dukljansko-bizantinski rat, dok mnogo kraće ratove sa Pečenezima i Turcima tako opširno pripovijeda, da joj nije moći kraja doći. — Biće tomu taj razlog, što ovaj rat koincidira najprije sa normansko-bizantinskim, a zatim sa pečenesko-bizantinskim ratom. A psihološki je razumljivo, da se kod simultanih dogagjaja oni dublje u pamet usijeku, koji su intenzivnije utjecali na dušu i pozornost. — Nema pako sumnje, da su Pečenezi i Turci, koji su jedni drugima pod samim Carigradom, tako rekavši, ruke pružili, više straha zadali Bizantincima i po tom im dulje u pameti ostali, nego daleki Dukljani, koji su na periferiji carstvu sa svojim četovanjem i provalama tek dosagjivali i uznemirivali.

Dakako da je to slaba utjeha za nas, jer nam je teško, da predočimo sebi barem približno ovo junačko djelovanje našega roda kroz „punih jedanaest godina". Ali za to ipak moramo biti Ani zahvalni i za ovu mrvicu. Kolika bi praznina zijevala u dukljanskoj povijesti, da nam ona nije ovo zabilježila, dok drugi suvremeni pisci: Mihajlo Glyka i Zonara,

---

[1]) Καὶ γὰρ τουτονὶ τὸν Δοῦκαν Ἰωάννην εἰς Ἐπίδαμνον ὁ αὐτοκράτωρ μετὰ στρατιᾶς ἀξιομάχου κατέπεμψεν, ἅμα μὲν καὶ περὶ τὴν τοῦ Δυῤῥαχίου φρουρὰν ἐπιμελῶς διαπονεῖσθαι ἅμα δὲ καὶ τὴν μετὰ τῶν Δαλμάτων ἀναδύσασθαι μάχην. Ὁ γὰρ οὕτω καλούμενος Βοδῖνος μαχιμώτατος ὢν καὶ ῥᾳδιουργίας πλήρης, οὐ μέχρι τῶν ἰδίων ὅρων ἑστᾶναι ἐβούλετο, ἀλλ' ὁσημέραι τὰς ἔγγιστα Δαλματίας κωμοπόλεις κατατρέχων τοῖς ἰδίοις προσετίθει ὁρίοις. Ὁ δὲ Δούκας Ἰωάννης ἐνιαυτοὺς τῷ δέκα πρὸς ἑνὶ εἰς τὸ Δυῤῥάχιον ἐν διατρίψας, πολλὰ μὲν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν Βολκάνου ἀφῃρεῖτο φρούρια, πολλοὺς δὲ καὶ ζωγρίαν Δαλματίας πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἐξαπεῖστελεν. Καὶ τέλος καρτερὰν μετὰ τοῦ Βοδίνου μάχην συναῤῥάξας καὶ αὐτὸν κατέσχεν. — Knj. VII., označeno izdanje str. 584.

tako rekavši za Dukljane i ne znadu. O ovom barem jedanaest godišnjem ratu ama baš niti riječi ne spominju ovi. Ovako pak se ipak kako tako ta praznina ispuni, ako se k Aninoj vijesti pridoda kratki pregled tadanjih savremenih zgoda. Dakako da niti time ne ćemo dobiti slike, koja bi nam taj decenij u tančinama prikazivala; ali za to možemo dobiti barem općeniti pregled povijesti toga razdoblja. — Idimo dakle da pokušamo podati barem onakovu sliku, kakvu iz tih kratkih vijesti znamo i možemo sastaviti.

Aleksijeva kći veli dakle, da je Ivan Duka ratovao kroz jedanaest godina sa Bodinom i Vukanom (Βολκανος, a kod popa Dukljanina Belcanus). Uzmemo li, da je Ivan Duka godine 1093. bio premješten iz Drača u Aziju, da preuzme zapovjedništvo vojske protiv Turaka — to njegov rat protiv kraljevine Duklje počinje god. 1082., dakle negdje odmah poslije Aleksijeva poraza pod Dračem. — Ana veli na dalje, da je istomu vojvodi povjerio Aleksij jaku vojsku (μετὰ στρατιᾶς ἀξιωμάχου), da njome dvije zadaće riješi: opskrbi obranom grad Drač — περὶ τὴν τοῦ Δυῤῥαχίου φρουρὰν ἐπιμελῶς διαπονεῖσθαι, i da rat vodi protiv Dukljana — καὶ τὴν μετὰ τῶν Δαλμάτων ἀναδύσασθαι μάχην.

Evo, ne potvrgjuje li i ovo naše mnijenje, da je bio Bodin već pod Dračem Robertovim saveznikom?

Poslije bitke pod Dračem opsjedao je Roberto sa jednim dijelom vojske grad Drač sve do mjeseca februara, kad ga izdajom dobi u ruke, s drugim dijelom vojske osvajao je Boemund Epir. — S treće strane eto napadao je Bodin dračku temu, te je Skadar i susjedne kaštele osvajao.

Mi smo vidjeli, da je car Aleksij odmah poslije bitke iz grada Devala zapovijedio, da se nova vojska sabire: dakle odlučio je da se ponovno opre Robertu, čim se ta vojska sabere. A dok bi se to dogodilo, imao je Ivan Duka paziti, da Drač ne padne u ruke Robertu i da Bodin ne zauzme dračke teme.

No kako je stajala stvar, kad su Normani promijenili taktiku? Ili drugim riječima: kamo je prenio bojište Bodin, kad je Drač pao, a Boemund osvojio cijelu dračku temu sve do Skoplja? Sada je morao dakako i Bodin promijeniti smjer svojih operacija, jer postavši dračka tema normanskim teritorijem, nije mogla kao takova biti predmetom agresivnih poduzeća Bodinovih, on se je morao zadovoljiti sa megjom do rijeke Drina, ako nije htio prekinuti saveza sa Normanima. Pošto je pako Bodin kroz cijelo vrijemo ostao u dobrom sporazumku sa Normanima, to jamačno nije više operirao protiv dračke teme, već je prenio bojište na istok. A za to imao je i dovoljno razloga. Tamo na istoku bile su dvije tvrgje: Lipljan (Λιπένιον) i Zvečaj (Σφεντζάνιον), koje su bile u rukama Bizanti-

naca i time otvarale preko sitničke doline široki put upravo u srce tadanje Srbije.

Kad je ono Boemund pomaknuo operacionu frontu dalje na istok u liniji od Pologa, preko Skoplja na Ohridu, tada je bez sumnje i Bodin sa svojim namjesnikom u Srbiji, Vukanom, pomaknuo se na istok.

Sada je bojna dispozicija bila po svoj prilici ovako udešena: Aleksij sa glavnom vojskom udara na Boemunda, a Ivan Duka ima da čuva desnu flanku protiv Bodina i Vukana.

Kako je sretan bio tu Aleksij, to nam je već od prije poznato. A kakvim uspjehom je ratovao Duka, to bi se dalo odatle zaključivati, što se u bojevima, koji će ga nekoliko godina započeti izmegju samoga cara Aleksija i Vukana, spominje Zvečaj kao grad Vukanov, a Lipljan kao bizantinski.

U ovom dakle ratu prikazivala bi se vojna Bodinova samo kao operacija lijeve pobočne kolone Boemundove, a to će biti i razlog, da tu dukljansku vojnu grčki pisci na po se ne spominju.

Poslije toga, kako znamo, morao je Boemundo uzmaknuti, pa je sva sreća po Bodina, da je Robert Guiskard bio strašan Aleksiju i u odsutnosti; a još veća sreća bijaše, što je Roberto do skora osvanuo na balkanskom poluostrvu, te Aleksija uznemirio pobjedama kod Kassiopa i Sesena, pa nije imao vremena da se baci na Duklju. A poslije Robertove smrti, kad su ono Normani onako naglo ostavili Balkan, nema sumnje, da se je Bodin našao u ne maloj neprilici, bivši osamljen i nalazeć se pred sabranom bizantinskom silom, koja je imala skršiti i samoga Guiskarda. Sada u ovo vrijeme pada po svoj prilici ono, što Ana napominje, da je Duka Vukanu osvojio neke gradove i caru ih podložio.

Ana znade pače i to, da je taj Duka i samoga Bodina zarobio (μετὰ τοῦ Βοδίνου μάχην συνῤῥάξας καὶ αὐτὸν κατέσχεν). Ali mi bi se usudili posumnjati u istinu ove vijesti, jer što slična ne spominje niti jedan drugi izvor.

Naš Dukljanin bio bi i to zabilježio, kao što je zabilježio onaj slučaj, kad je bio Bodin u Bugarskoj zarobljen, no on o ovom, što Ana pripovijeda, ne zna i ne bilježi ništa. Nadalje Ana veli, da je Duka pošiljao zarobljene Dukljane u Carigrad caru Aleksiju — πολλοὺς δὲ καὶ ζωγρίσας Δαλμάτας πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἐξαπέστειλεν — pa ako je to činio sa onakovima, kojima Ana radi njihove neznatnosti niti imena ne spominje, kako ne bi to učinio t. j. poslao u Carigrad samoga Bodina, da ga bude uhvatio? U ovom pak slučaju bili bi to zabilježili bez ikakve sumnje i Zonara i Glyka, a u prvom redu sama Ana. — Prema tomu valja uvrstiti ovu vijest Aninu megju one: što joj se htilo, to joj se snilo.

Pa ipak, uz svu hrabrost i ratobornost Bodinovu, mi ne sumnjamo niti najmanje, da bi bilo njemu i Vukanu vrlo tijesno išlo, kad bi oni sasvim

sami bili morali dočekati ovu bojnu silu bizantinskoga carstva. Ali na njihovu sreću zaplete se car odmah iza smrti Guiskardove u rat sa Turcima u Aziji i sa Pečenezima na Balkanu. Sada je bio car prisiljen da vojsku šalje proti ovim mnogo opasnijim neprijateljima, a Ivan Duka imao se je ograničiti protiv Bodina na defensivu a ne misliti na odmazdu.

Nema sumnje, da je Bodin kušao izrabiti navale Pečeneza i Turaka na bizantinsko carstvo onako, kako je izrabio i normansko-bizantinski sukob. Ko zna, nije li Bodin pomišljao, e je sada kucnuo čas, da u ovaj čas oživotvori san, što ga je pred kojih dvadeset godina bio tek nekoliko mjeseci snivao, t. j. ne bi li sada bilo vrijeme, da stavi na glavu krunu Simeona Velikoga i Samuela?

Pa doista, ako se je ikada moglo na to razborito misliti, ako se je ikada ta svrha činila dostiživom, to se je evo u ovo vrijeme moglo činiti pače i dosta lako izvedivim. Jer u ovaj čas činilo se, da je bizantinsko carstvo palo u agoniju, iz koje se već nikada ne će da osvijesti, a kamo li da ozdravi.

Daleko i predaleko bi nas vodilo, kad bismo htjeli opisivati ovaj pečeneski rat, koji je skoro sedam godina trajao; a još opširniji bi morali biti, kad bismo htjeli pratiti rat turski, koji je trajao do križarskih vojna, a onda se s njima nastavio.

U kako očajnom stanju stajala je stvar bizantinska, to svjedoče najbolje pisma cara Aleksija, što ih je pisao papi Urbanu II., grofu flandrijskome Robertu i ostalim uglednim knezovima zapada, moleć ih za pomoć. — Evo što piše i kako jadikuje flandrijskom grofu:

„Ko da se ne zgraža? Tâ gotovo sva zemlja od Jerusolima do Grčke i sva Grčka sa svojim gornjim pokrajinama: malom i velikom Kapadokijom, Bithynijom, Frigijom velikom i malom, t. j. Trojom, Pontom, Galacijom, Libijom, Pamfilijom, Izaurijom, Licijom, stoje otvorene turskim nasrtajima. Isto tako poglaviti otoci hao: Ilios, Mitilina i mnoge druge pokrajine i otoci sve do Tracije, koje nismo kadri ovdje sve niti izbrojiti, već su od Turaka osvojene. Već gotovo ništa nije preostalo do samoga Carigrada, pa i taj, groze se, da će nam doskora oteti, ako ne bude skoro pomoći od Boga i od vjernih latinskih kršćana. Oni su već i Propontidu zauzeli, koja se od Ponta proteže ispod Carigrada do Velikoga mora, došavši na 200 lagja, koje su podjarmljeni Grci morali sagraditi, te hoćeš ne ćeš u njima Turke voziti, koji se groze, da će, kako rekosmo, brzo kroz Propontidu u Carigrad.“

Sada moli i zaklinje grofa, da mu dogje u pomoć, pa onda piše o sebi:

„jer ja, ma da i jesam car, niti sebi znam pomoći, niti savjeta naći, što da činim, već neprestano bježim ispred očiju Turaka i Pečeneza iz jednoga grada u drugi, čim osjetim, da su blizu“ [1]).

Što je ovdje nabrojio Aleksij, to je istina, jer to potvrgjuje Zonara i Glyka, a i sama Ana, samo što je ona sve okitila i prikazala, kao da je carstvo palo u te nevolje s lakoumnosti Bizantinaca, koji da su sa neprijateljima kao od šale rat vodili, a sve se je okrenulo na bolje, čim je Aleksij stao ozbiljno rat voditi. — No Ani valja nešto i oprostiti, jer piše o vlastitom ocu.

Ali što dalje Aleksij nabraja o silnom bogatstvu Bizanta, prava je bizantinština. Valja znati, da su Bizantinci držali Latine za prelakome srebroljupce. Ta eno vidjeli smo, kako sama Ana veli, da bi Latin prodao za jedan obol, što mu je najmilije. Za to kad Aleksij dalje u svom pismu veli: „A što da rečem o neizmjernom blagu plemstva, a da ni ne spominjem bogatstva nižih slojeva u državi, koje niko ne bi bio kadar procijeniti? Ko bi izbrojio blago od prijašnjih careva? Ja izvjesno tvrdim, da nema na svijetu jezika, koji bi mogao to bogatstvo izbrojiti, jer se tu ne nalazi tek blago bizantinskih careva, već je onamo prenešeno i u palače pohranjeno i blago svih nekadanjih careva u Rimu. S toga se žurite sa svekolikom vašom vojskom i borite se iz svih sila, da toliko blaga ne padne u ruke Turcima i Pečenezima, kojih je sva sila, te ih 60.000 na nj vreba, pa se bojimo, da ne bi obećavanjem ovoga blaga pomalo zaveli moje lakome vojnike“ [2]) — to je očito, da je to bio samo manevar carev.

Da je u Carigradu bilo sakupljeno mnogo blago, o tom nema sumnje, jer su Bizantinci savkoliki svijet odrli pa taj plijen u Carigrad snesli. Ali, da li je bilo toliko novca u carskim riznicama, o tom bi mogli dati najbolji izvještaj carigradski patrijari, koji su baš pod Aleksijem morali dozvoliti, da se crkvi po nekoliko puta žila pusti. A koliko je bilo blaga u nižim slojevima,

---

[1]) O inclytissime comes et maxime consolator, notificare prudentiae vestrae volo quantum sanctissimum imperium Christianorum Graecorum angustiatur fortiter a Pinci navis et Turcis quotidie... Quis non horret?... Nam pene tota terra a Jerusalem usque Graeciam, et tota Graecia cum suis regionibus superioribus quae sunt: Cappadocia minor alia major, Phrygia, Bithynia et minor Phrygia, id est, Troja, Pontus Galatia, Libya, Pamphylia, Isauria, Lycia et insulae principales Chios et Mitilina et multae aliae regiones et insulae, quas non valemus modo enumerare, usque Thracias, ab eis (Pečenega i Turaka) invasae sunt, et fere jam nihil remansit nisi Constantinopolis, quam ipsi minantur citissime nobis autferre, nisi auxilium Dei et fidelium Christianorum Latinorum velociter subvenerit. Nam et Propontidam, qui et Aridus dicitur et ex Ponto juxta eamdem Constantinopolim in mare Magnum decurrit, cum ducentis navibus invaserunt, quas Graeci ab eis praedati fabricaverunt, et remigiis velent nolent deducunt...

Igitur pro Dei nomine... rogamus ut... regnum Graecorum liberare tentent, quoniam ego quamois imperator, nullum tamen mihi remedium, neque idoneum consilium scio invenire, sed semper a facie Turcorum et Pinemacorum fugio et tandiu in singula civitate maneo, donec adventum eorum prope sentio... — Ap. Baronium ad. an. 1094.

[2]) Na označenom mjestu.

najbolje svjedoče bune na Cipru, Kreti i Bugarskoj, koje su se porodile poglavito zbog velikih poreza, koje narod već nije mogao smagati. — Za to eto nije Aleksij ovdje govorio za drugo, nego kako bi Latinima poškakljao najosjetljiviji živac, ne bi li im zazubice porasle za tolikim blagom.

Mi to spominjemo ovdje za to, jer su ova pisma imala tu pošljedicu, da su rimski pape digli cijeli zapad na noge na križarsku vojnu, da idu oslobagjati sv. grob i spasiti istočno carstvo, dok je Aleksij mislio, da idu po „neizmjerno u palačama pohranjeno blago“ Bizantovo.

Ali u čast Aleksiju valja priznati, da bi sve ovo blago bilo moglo lako pasti u ruke neprijateljima, prije nego bi došla pomoć sa zapada, da nije bio Aleksij i kao diplomata i kao vojvoda na svom mjestu. Jer ma da i piše Aleksij „neque idoneum consilium scio invenire“, ili ono „semper a facie Turcorum et Pinnem arcorum fugio et tandiu in singula civitate maneo, donec adventum eorum prope sentio“ — to ipak ne odgovara istini[1]), jer on znadijaše i te kako pametan „consilium“ naći; a što veli, da bježi od grada do grada, to nije bio bijeg, već junačko branjenje svakoga pedlja zemlje. Pa doista ovomu heroičkomu naprezanju, ili bolje njegovoj diplomatičkoj vještini pogje za rukom, da je Balkan spasao i očistio od Peče-neza prije, nego je mogao zapad priteći u pomoć. Aleksij na ime znade izrabiti razmiricu izmegju Kumana i Pečeneza u svoju korist, te predobiti Kumane, dosadanje saveznike Pečeneza, za sebe a proti Pečenezima. Pa kad su ovi u proljeću godine 1091. provalili opet u bizantinske pokrajine, dočeka ih Aleksij sa dosta jakom svojom vojskom i sa 40.000 pomoćnih Kumana. Bitka se zametnu u jutro dne 29. aprila i svrši se ne porazom već pravim uništenjem gotovo cijeloga pečeneskoga naroda, jer tu izgiboše žene, djeca i starci.

Sa silnim slavljem vrati se car u Carigrad, a Carigragjani uzeše slaviti ovu pobjedu kao ono nekada stari Grci Maraton. U prijestolnici se odmah skuje panegirik, koji je počimao heksametrom:

Διὰ μιὰν ἡμέραν οἱ Σκύθαι τὸν Μαΐον οὐκ εἶδον. Jedan cigli dan je dostajao da Skiti ne dožive maja[2]).

Evo ovako je Bizant uništio jedne barbare pomoću drugih. I sada se pokazala uspješnom ona stara rimska maxima: divide et impera.

Ostanke uništena naroda, koji su dopali ropstva, naseli car u Traciji, koji su se kasnije poslovenili, ali su još vrlo dugo zadržali svoju divlju

[1]) Za čudo kako se oholi bizantinski car znade sam ponizivati, kad je u stisci, za to nam se čini dobrano umjestan onaj ukor, što ga predbacuje Grcima Odo de Diogilo, knj. III., Hist. Frider., pogl. 6.: „cum timerent nimia sui dejectione vilescerent et frangerentur in feminas; cum vero praevalerent, gravi subditorum dejectione superbirent“.

[2]) Anna Comnena, knj. VIII., označeno izdanje str. 616.—628.

ćud i fizonomiju. — Kumani pako kao da su se zgrozili nad svojim djelom, videći sudbinu svojih dosadanjih gospodara, kao da im je sunula u glavu ona: hodie mihi, cras tibi, povukoše se sa bojišta, a da nisu caru niti s bogom rekli. — Car ipak pošalje za njima obećane darove, jer je hotio da se u prijateljstvu rastane s njima, pošto je trebao mira i odmora, i to tim više, što su Turci sada u Aziji s najvećim uspjehom ratovali.

Ovako se svrši neočekivano sretno rat, koji je kroz nekoliko godina u zdvojnost gonio cara i carstvo! Pečenezi budu uništeni, a Kumani ne samo umireni, nego i u savez privedeni, a Balkan od pogibelji, barem prave pogibelji — oslobogjen.

Bodin se izmiri sa carem.

Ne može da bude sumnje, e je ovaj svršetak pečeneskoga rata utjecao i na držanje susjedne Duklje i dukljanskoga namjesnika u Srbiji, Vukana. Jer ako je bio Ivan Duka kadar da sa uspjehom odoljeva napadajima Dukljana u vrijeme, gdje je carevina bila u sto nevolja: to bi sada poslije rata sa Pečenezima bio kadar još više napredovati, pošto bi mu se mogao dodijeliti i veliki dio one vojske, koja je do sada bila zabavljena protiv spomenutih barbara. No sada — bi reći — da je Bodin to opazio, pa se požurio, da s carem uglavi mir. To se može razabrati odatle, što je sada pozvao car Aleksij svoga prokušanoga vogju Ivana Duku, da preuzme zapovjedništvo u Aziji protiv Turaka. — On se je pozivu pokorio i poveo sa sobom „izabranu kopnenu vojsku“, te pošao iz Drača, čim je izminula zima godine 1092. — Prema tomu može se zaključivati, da sada nije trebalo u Draču niti „izabrane vojske“ niti najboljega vojvode. — A to se može još iz drugoga jednoga mjesta bolje razabrati: na ime ondje, gdje kaže Ana, da je Vukan „druge godine iza poraza Pečeneza“ μετὰ διττὴν ἡλίου περιφορὰν τῆς τῶν Σκυθῶν καταλύσεως — stao napadati na područje bizantinsko. — Taj mir spominje Aleksij u pismu na novoga dračkoga vojvodu, gdje ga pita, da li Vukan obdržava „uvjete mira“ [1]).

Prema tomu vladao je od godine 1091.—1093., izmegju Duklje i Bizanta mir.

U ovo razdoblje pada i poziv Ivana Duke, da primi zapovjedništvo nad azijskim četama.

Mjesto ovoga vrloga vojvode dogje za zapovjednika u Drač neiskusni mladac Ivan Komnen, carev sinovac. Sama Ana Komnenka, — koja inače nije kadra da nagje dovoljno hvale, kojom bi opsipala svu svoju rodbinu,

[1]) καὶ περὶ αὐτοῦ τοῦ Βολκάνου εἰ ταῖς εἰρηνικαῖς ἐμμένει σπονδαῖς. — Anna Comnena, knj. VIII., označeno izdanje str. 936.

naziva ovoga svoga stričevića ratnim nevježom — ἀπειροπόλεμος, a to znači toliko, da car nije sada držao ovu temu ugroženom. Inače, ili ne bi bio odazvao vještoga Ivana Duku, ili bi bio poslao mjesto dvorskoga gizdelinčića drugoga koga prokušanoga vojvodu.

A ovo bi bila i opet jedina okolnost s višega, koja bi dokazivala, da je naše mnijenje — e je Bodin bio poslije poraza Pečeneza sklopio mir sa carem — ispravna.

Bodin se sprema na novi rat protiv Bizantinaca.

No ovaj mir ne potraje dugo — jedva dvije godine; a prekine ga sam Bodin sa Vukanom.

Istina, Ana Komnenka rastavlja operacije Bodinove od onih dukljanskoga namjesnika u Srbiji — Vukana; ali se iz nekih izreka razabire, da su te operecije bile istodobno poduzete. — Tako veli na pr. Ana, da je Vukan stao napadati na bizantinski teritorij druge godine iza poraza Skita t. j. Pečeneza; a o Bodinovom poduzeću veli, da se je u isto vrijeme pročulo u Carigradu, kad i o novom spremanju Kumana da provale na Balkan[1]). Ovo pako pada — kako se razabire iz tečaja pripovijedanja Anina — takogjer u godinu 1093. — A to je zajedničko postupanje Bodinovo i Vukanovo posve naravno i lako shvatljivo, ako se sjetimo državopravnog odnošaja Vukanova spram Bodina.

Pitanje je sada, — kakove namjere i kakove razloge je imao Bodin, da započima iznova rat, i to s čista mira?

Mi držimo, da se razlog ovomu novomu poduzeću Bodinovom ima tražiti s jedne strane u starim političkim osnovama Bodinovim, a s druge strane u desolatnim prilikama bizantinskoga carstva — a poimence bližnjega okoliša dukljanske države — t. j. bugarske pokrajine, koje (prilike) su onim osnovama u velike prijale.

Već smo jednom spomenuli, a to naglašujemo, da Bodin nije zaboravio, niti je mogao u onim okolnostima zaboraviti, e je on bio već jednom proglašen i okrunjen za bugarskoga cara. — Ovaki momenti u životu ne zaboravljaju se niti onda, kad već od njih nije preostalo niti tračka realna života: dok još žive tek u apstraktnosti — u uspomeni; a kako da se zaborave u takvom slučaju, kao što je bio Bodinov, gdje je gotovo svaka nova godina donašala više nade i izgleda, da bi već jednom započeto djelo moglo biti definitivno dovršeno? — Treba samo da predstavimo sebi

[1]) Λογοποιουμένην δὲ Κομάνων ἔφοδον μανθάνων ὁ αὐτοκράτωρ, ἐκεῖθεν δὲ καὶ τὸν Βοδῖνον καὶ αὐτοὺς Δαλμάτας παρασπονδῆσαί τε καὶ κατὰ τῆς ἡμεδαπῆς χωρῆσαι βουλομένους... — Anna Comnena, knj. VIII., označeno djelo str. 633.

tadanje prilike; treba da se sjetimo, da je kroz to vrijeme izgledalo bizantinsko carstvo kao da je na umoru — pa se ne ćemo čuditi, ako Bodin nije prestao misliti, e je on pozvan da takogjer iza pokojnika, ili barem neizlječiva nemoćnika štogod baštini.

Za oživotvorenje ovakove cijelji trebalo je uz državničku mudrost i smjelost nada sve još i fizičke sile. Ali Bodinu — ma koliko i obilovao prvim dvijem svojstvima — treće mu, obzirom na bizantinsko carstvo, ipak i te kako manjkalo.

Ove svoje slabe strane bio si je svjestan i sam Bodin, pa ga zato eto nikada ne vidimo, da on štogod poduzimlje u tom smjeru sâm na svoju ruku. On se hvata toga posla samo onda, kad vidi, da je carstvo zaokupljeno jačim neprijateljima, pa onda usput uz nje provagja on i svoje osnove. No čim vidi, da je taj neprijatelj suzbit, eto i njega da se izmiri. — I tako, ma da i nije imao sam svoje vojske, kojom bi mogao protiv Bizantinaca šta velika poduzeti — on ju je našao drugdje. Ponajprije Normane, zatim Pečeneze, a sad eto Kumane smatra on kao gros svoje vlastite vojske, koja ima da navali na gros bizantinske sile — na samoga cara, dok je onda on mislio svojom četicom obilazeć stranputicom svoga se cilja dostati. — Bodin je znao sve neprijatelje carstva učiniti svojim saveznicima, a da oni nijesu o tom možda ni sanjali; on je umio svoje osnove i svoja poduzeća tako prilagoditi poduzećima ostalih bizantinskih protivnika, da su ovi, ni ne misleći na to, njegove interese promicali.

U ovaj čas — kako već spomenusmo — služili su Bodinu kao poluga, kojom je htio maknuti i dići bizantinsko gospodstvo sa Bugarske — Kumani, a osim njih Turci u Aziji, nezadovoljstvo naroda u Bugarskoj, loša vlada i uprava u dračkoj temi i Bugarskoj poslije Ivana Duke i razne druge prilike.

Koliko je nezadovoljstvo i neki očaj ovladalo bugarskim narodom, najbolje se vidi odatle, što su gradovi otvarali vrata Kumanima dobrovoljno, te iste ove divlje goste smatrali spasiteljima; a nekoga lažitorbu, koji se izdavao za cara Diogena, o kojem nesretniku smo prije govorili, pozdravili su kao cara (bizantinskoga)[1]). — A ako se je bugarski narod nadao kakovoj polakšici od toga Diogena kao bizantinskoga cara, kako ne bi bio istom pozdravio Bodina, da mu je uspjelo jakom vojskom uljesti u Bugarsku, on, koji je već jednom za nju krv proljevao?

---

[1]) Τῶν γοῦν Κομάνων... τὸν ζυγὸν ῥᾳδίως διεληλυθότων, ἅμα τῷ τῇ Γολόῃ προσπελάσαι, εὐθὺς οἱ ἔποικοι ταύτης δεσμήσαντες τὸν τὴν φιλακὴν τοῦ κάστρου πεπιστευμένον παραδεδώκασι τοῖς Κομάνοις. Αὐτὸι δὲ εὐφημήσαντες ἄσμενοι τούτους ὑπεδέξαντο...

Κατασχόντας δὲ τὴν Γολοῆν τοὺς Κομάνους θεασάμενοι οἱ τῶν παρακειμένων πόλεων ἔποικοι Διαμπόλεώς τε καὶ λοιπῶν, προσελθόντες αὐτὸν ἄσμενοι ὑπεδέχοντο καὶ παρεδίδουν τὰς πόλεις ἐπευφήμουν τε τὸν ψευδώνυμον Διογένην... — Anna Comnena, knj. X., označeno izdanje str. 708.—709.

Pa doista kraj ovakova raspoloženja bugarskoga naroda, gdje je vidio u svakoj, ma kakovoj bilo promjeni spas, koji je smatrao svakoga buntovnika osloboditeljem — ne može da bude sumnje, e bi Bodinu bilo pošlo za rukom, samo da mu se bilo moguće protući u Bugarsku, za čas rasplamtiti ustanak, koji ne bi niti najmanje zaostajao za onim pod Petrom Deljanom. — Razlika bi bila samo u tom, što je bilo u ovaj čas kud i kamo više izgleda za sretni uspjeh, nego je to onda bilo.

Evo ovako tumačimo mi sebi ovo tvrdokorno i ustrajno navaljivanje Bodinovo na bizantinsko carstvo; evo zato Bodin i sada sprema novu vojnu, čim je dočuo za namjere Pečeneza, a da se nije skoro niti dvije godine iza jedanaestgodišnjih napora odmarao.

No ajdemo sada da pratimo to novo poduzeće Bodinovo, u koliko nam to dozvoljavaju vijesti, koje — budi mimogred spomenuto — postaju sada nešta obilatijima. Razlog je tomu taj, što se sada sa Bodinom i Vukanom bavi sam car Aleksij glavom, pa njegova kći, kojoj samo njezin otac vazda pred očima lebdi, te koja dolazi u priliku, da i o dukljanskim i srpskim stvarima nešta opširnije progovori.

A sad pregjimo na stvar.

Drugi dukljansko-bizantinski rat.

Kako se iz pripovijedanja Anina razabire, dočuo je car Aleksij nekako u isto vrijeme, da se Kumani i Dukljani spremaju da navale na bizantinsku državu. — Sada uzme razmišljati, kojemu od neprijatelja da ide prije u susret. Tako razmišljajuć dogje do uvjerenja, e je nuždnije, da prije odbije Dukljane[1]).

Evo ovo pripovijedanje potkrijepljuje onu našu misao, što ju netom razložismo.

Stavimo sada pitanje: po svoj fizičkoj sili koji je od ovih sviju neprijatelja bio opasniji Bizantu: Dukljani ili Kumani?

Da nam je bilo moguće prikazati silu Polovaca ili Kumana, što su ju bili razvili u netom minulom ratu izmegju Pečeneza i Bizantinaca; ili kad bi to mogli prikazati u ovom sada nastalom ratu izmegju istih Kumana i Bizanta — tad ne bi čitatelj ni za čas mogao posumnjati, da Bodin ne bi bio nikada kadar cara u onakav tjesnac natjerati svojom silom, kako su to učinili Kumani svojom.

Pa ipak car Aleksij poslije zreloga razmišljanja dolazi do uvjerenja, da je Bodin opasniji.

---

[1]) ἐμερίζετο (Aleksij) τοῖς λογισμοῖς, πρὸς ὁπότερον ἂν ἀπονεύσειε τῶν ἐχθρῶν. Δέον οὖν αὐτῷ ἐδόκει κατὰ τῶν Δαλμάτων πρώτως ἐξοπλίσασθαι. — Anna Comnena, knj. VIII., označeno izdanje str. 633.

Kako da sada to inače protumačimo, ako ne ćemo onako, u onom smislu, kako to netom razložismo?

Istinabog, vojna sila, kojom je Bodin raspolagao, nije mogla biti bog zna kako opasna carstvu, ali ona ideja, što bi je Bodin bacio megju nezadovoljni narod, ona bi bila djelovala kao zublja, bačena u gomilu gorivoga, praskavoga elementa. — U kakvu bi bio pao nevolju car, da je krenuo preko Balkana na Dunav, da ondje dočeka Kumane, a da je megjutim prodro Bodin u Bugarsku i raspirio ustanak, dok bi se car ganjao sa Kumanima!

Evo ovo je po našem mnijenju razlog, s koga se je car odlučio da najprije zakrči put Bodinu preko granice. — Za to eto odluči da čim prije osvoji i što jače utvrdi one doline, što su se prostirale[1]) na megji izmegju Duklje i bizantinskoga carstva.

Kako se odatle razabire, odlučio je car da na ovoj strani ostane strogo u defenzivi. Njemu je bilo glavno, da Bodin ne pregje granica i da ne stupi u doticaj sa bugarskim narodom.

„Car sazove sada vojvode u vijeće, da im saopći osnovu. Ova se svima svidi, a car na to dade proglasiti vojnu na zapad, te je sam glavom povede, i stigne brzo do Filipopolja[2])."

Evo, otkada je Ivan Duka ostavio dračku temu i Bugarsku, od tada mora car da se za ote pokrajine glavom brine. Po svoj prilici da se je u svoga sinovca malo pouzdavao. Budućnost će pokazati, da se niti nije prevario.

Dok se je car još u Filipopolju zadržavao, stigne mu pismo od mitropolite bugarskoga Teofilakta, gdje mu ovaj javlja, da njegov sinovac, drački vojvoda Ivan, snuje o buni, i kako bi se odmetnuo. — Ova vijest nemalo zabuni cara i bude uzrokom, da se je car dulje vremena zadržao u Filipopolju.

Ana Komnenka veli, da je ova vijest tako potresla carevom dušom, da nije cijeli dan i cijelu noć mogao naći mira — ἀθυμῶν διὰ πάσης ἡμέρας καὶ νυκτὸς ἦν. — Ona taj nemir i zabrinutost carevu prikazuje više kao razmišljanje, kako bi mladića priveo na posluh, a da to ne objesi na veliko zvono i da ne ucvili svoga brata Izacija, oca Ivanova; no mi mislimo, da je toj brizi carevoj bio sasvim drugi razlog.

Nama se čini, da je ovo pismo Teofilaktovo dozvalo caru u pamet slike iz nedavne prošlosti t. j. bune Bryennijeve, Basilakove i nevjeru

---

[1]) Δέον δὲ αὐτῷ ἐδόκει κατὰ τῶν Δαλμάτων πρώτως ἐξοπλίσασθαι, καὶ προκαταλαβεῖν τὰ ἀναμεταξὺ τῆς ἡμεδαπῆς καὶ αὐτῶν διακείμενα τέμπη, καὶ ὡς ἐνὸν ἀσφαλίσασθαι. — Anna Comnena, knj. VIII., označeno izdanje str. 633.

[2]) Označeno djelo str. 636.

Monomahatovu. Mi mislimo, da je caru zadavala brige bojazan, da se nije možda Ivan dogovorio i stupio u savez sa Bodinom i Dukljanima, kako su to bili radili i gore spomenuti vojvode.

Da se bude obistinilo, što je Teofilakt pisao — bila bi carevina upala opet u sto jada. U ovaj čas, gdje je car malo ne svu vojsku bio poslao u Aziju, sa ono nešta četa, što mu je preostalo, ne bi bio mogao u isto vrijeme oboriti se na dračkoga vojvodu, potpomagana od Bodina i Vukana, i na drugoj strani prepriječiti Kumanima put protiv Carigrada. — Da ne dogje sa malom vojskom megju dvije vatre i da mu Kumani ne presjeku uzmaka u Carigrad, bio bi se on morao povući natrag prema prestolnici; a to ne bi značilo ni više ni manje, nego ostaviti Bodinu slobodno polje, odnosno novi ustanak bugarskoga naroda, koji bi bio krepko potpomagan od susjedne Duklje i Srbije.

Oštroumni car Aleksij sve to predvigjaše, a kako mu je već sada tako tijesno išlo u Aziji, da je po čitavoj zapadnoj Evropi molio pomoć protiv Turaka, i kako su se još i Kumani pridružili toj nevolji, pa kako je povrh toga prijetio lažni Diogen — o čem se je već tada glasalo — da izazove gragjanski rat: sve je to činilo, da je car došao do uvjerenja, da bi ovakovo poduzeće dračkoga vojvode moglo dovesti državu u najkritičniji položaj.

Evo, ovo je po našem mnijenju razlog, zašto je ta vijest bugarskoga mitropolite Teofilakta tako teško uzrujala cara, da si nije mogao naći mira cijeli dan i cijelu noć.

Dozvolićemo i Ani, da i ona ima donekle pravo, kad veli, da je blizo rodbinstvo, u kojem je stajao dračkí vojvoda napram caru, takogjer otešćavalo stvar, jer je car bio vezan obiteljskim obzirima. No za to smo ipak uvjereni — kad bi to bilo najveće zlo — da onda ta sama vijest ne bi bila Aleksija tako teško deprimirala.

Kako već spomenusmo, ove su vijesti zadržale cara neko vrijeme u Filipopolju. On se nije usudio dalje poći, da ne upadne megju dvije vatre, kako smo to prije razložili, za to prije, nego što odlučna poduzme, htjede car da se osvjedoči, kako stvar stoji i u koliko je istine na Teofilaktovoj vijesti. Za to pošalje car nekoga Argyra Karatzu sa dvostrukom instrukcijom: ili da lijepim načinom sklone mladoga vojvodu dračkoga, da ide k caru, ili da ga pomoću dračkih gragjana silom otpremi. U oba pako slučaja da Karatza primi zapovjedništvo u Draču, dok se inače što odluči.

Mi ne bi svega toga spominjali, da to ne stoji makar i u daljnjem savezu sa Dukljom. No jer je ovom prilikom pisao car Aleksij pismo dračkomu vojvodi, iz kojega se pisma razabire, kamo je car kanio poći

protiv Duklje, t. j. na kojoj je strani prijetila pogibao carstvu od Dukljana i gdje je Aleksij htio „čim prije zaposjesti doline i što jače ih utvrditi“, za to nam se je činilo nužno, da napomenemo i one prilike, s kojima je to pismo u savezu.

Otpravivši dakle car Karatzu u Drač dade, mu jedno pismo za vojvodu Ivana, a dva za dračke gragjane. Od ovih dvaju pisama jedno glasi, da Karatza preuzima privremeno zapovjedništvo, dok se Ivan vrati; a u drugom nalaže car gragjanima, da imadu biti Karatzi na ruku, ako bi to ovaj od njih zahtijevao, pa makar i proti samomu vojvodi.

Kako se odatle vidi, ova dva pisma bila su tako udešena, da se publicira jedno ili drugo, već prema tomu, kako će se vojvoda Ivan ponijeti.

No više je vrijedno za nas treće pismo: ono, što ga je Karatza imao uručiti samomu vojvodi Ivanu.

U ovom pismu javlja car dračkomu vojvodi, kako je dočuo, da „barbari spremaju invaziju na bizantinsko carstvo kroz tjesnace onih brdina, što leže na megji, pa s toga da je došao da učvrsti i ogradi granice carstva. No pošto je nužno, da ga vojvoda izvijesti o nekim stvarima u njemu povjerenoj zemlji, za to neka dogje k caru u Filipopolje. Tako n. pr. da želi znati, da li i Vukan što zla snuje proti carstvu; zatim o stanju o Dalmaciji (Duklji) i da li Vukan obdržava uslove mira, jer da o njemu zle glasove dobiva. Za to neka dogje vojvoda, piše mu car, da ga o stvarima izvijesti i da primi od njega instrukcije, pa da onda svaki sa svoje strane navali na neprijatelja, te da ga tako Božjom pomoći potuku[1]).“

U drugom pismu, upravljenom na prvake dračkoga gragjanstva veli car, da je dočuo, da Vukan sprema invaziju, pa čim je to dočuo, da je odmah pohitio iz Carigrada, da zagradi i učvrsti prodole, štono su izmegju Dalmacije (gornje ili Duklje), te da ujedno prouči stvari o Vukanu i Dalmaciji, pa da za to poziva njihova vojvodu a svoga veličanstva miloga nećaka na dogovor[2]).

Ova dva pisma, ma da i ne kongruiraju baš posvema, ipak nam jednu važnu vijest priopćuju — da naime Vukan i Bodin zajedno prijete invazijom bizantinskom carstvu. — To je nužno da istaknemo već na ovom

---

[1]) Δέον οὖν ἐστι καὶ αὐτὸν σε παραγενέσθαι τὰ κατὰ τὴν ὑπὸ σὲ ἀρχὴν ἀναδιδαξοντα (δέδια γὰρ καὶ τὸν Βολκάνον μὴ καὶ αὐτὸς ἐναντία καθ' ἡμῶν φρονήσας μελήσῃ) πρὸς δὲ καὶ τὰ κατὰ τὴν Δαλματίαν ἀναγγελεῖν πρὸς ἡμᾶς καὶ περὶ αὐτοῦ τοῦ Βολκάνου, εἰ ταῖς εἰρηνικαῖς ἐμμένει σπονδαῖς (καὶ γὰρ οὐκ ἀγαθαί μοι περὶ αὐτοῦ ἀγγελίαι καθ' ἑκάστην κομίζονται), ἵνα... αὖθις πρὸς τὸ Ἰλλυρικὸν ἐκπέμψωμεν, ὅπως ἐκ ἑκατέρου μέρους τοῖς ἐχθροῖς μαχόμενοι τὴν νικῶσαν, Θεοῦ ἐπαρήγοντος, σχοίημεν. — Anna Comnena, knj. VIII., označeno izdanje str. 636.

[2]) Ἐπεὶ καθ' ἡμῶν μελετᾷν τὸν Βολκάνον αὖθις μεμαθηκότες τῆς Βυζαντίδος ἐξεληλύθειμεν κατασφαλισόμενοί τε τὰ ἐν μεσαιχμίῳ τῆς τε ἡμεδαπῆς καὶ τῶν Δαλματῶν διακειμένα τέμπη, ἅμα δὲ καὶ τὰ κατ' αὐτὸν καὶ τοὺς Δαλμάτας ἀκριβώσασθαι... — Označeno djelo str. 637.

mjestu, jer će poslije biti govora samo o Vukanu, a o Bodinu će se ćutati, kao da se ta cijela borba, koja će se zapodjeti, Bodina ama baš ništa ne tiče.

U prvom pismu prikazuje se car, kao da ne zna upravo ništa stalna o Vukanu. On je, veli, dočuo sumnjivih vijesti, no ne može da odatle šta stalna zaključi, dok ne čuje, kako Vukan obdržava uvjete mira. — A to ne stoji, jer drugo pismo namijenjeno gragjanima Drača pozitivno govori o invaziji, koja prijeti od Vukana.

Očito je, da u prvom pismu car hini, kako da mu nije poznato o spremanju Vukanovom, već samo o Bodinovom, samo da bi vojvoda Ivan mislio, e je car u istinu nedostatno upućen o susjednim Draču stvarima, a po tom i o samim dračkima. — Car je lukavo radio, da zaludi mladoga vojvodu, kao da mu (caru) nije ništa poznato o vojvodinim buntovničkim osnovama. Jer da se bude car pokazao dobro izviještenim o onom, što se dogagja u susjedstvu Drača, tad bi se vojvodi moralo nametnuti pitanje samo od sebe: zar je moguće, da car ne bi znao, što se dogagja u dračkoj temi, dok tako tačno znade, što se oko nje zbiva? — Ali kad car pokazuje, da mu je poznato samo to, što snuje Bodin, koji je bio geografički odaljeniji, a ne i ono, što Vukan, to je on htio tim kazati, da ne zna gotovo ništa više, nego ono, što mu je sam vojvoda dojavio. (Nema sumnje, da je o spremanju Bodinovom izvijestio cara sam vojvoda, koji je iz susjednog Drača lako mogao pratiti, što u Skadru Bodin radi.) — A ako je tako — onda imamo s najkompetentnijih strana dokaza, da je Vukan radio složno sa Bodinom, odnosno da je Vukan vršio naloge svoga suverena Bodina. — A to je eto baš ono, što smo htjeli konstatovati. Odnošaj (podanički) Vukana spram Bodina traje dakle neprekidno i sada u vrijeme pošljednjih borba izmegju Duklje i Bizanta, dok se to u inim povjestima tako prikazuje, kao da bi bio Vukan suveren a ne vazal dukljanskoga kralja.

No, da svršimo s tom tobožnjom bunom dračkoga vojvode.

Denuncijacija prerevnoga sluge, mitropolite Teofilakta, pokazala se je netemeljitom. Vojvoda dračkí Ivan, čim je primio carevu poruku, ne časeći časka pohita k caru u Filipopolje, gdje bude njegova nedužnost dokazana, te ga car zamalo dana milostivo otpusti i novim instrukcijama pošalje u Drač. A denuncijacija mitropolitina imala je tu pošljedicu, da je car potratio skupocjeno vrijeme u Filipopolju, te tim dao vremena, da je Bodin mogao sve o caru doznati, te se spremiti, tako da već car nije mogao misliti, da „zajedno sa vojvodom dračkim svaki sa svoje strane na neprijatelja navali i sigurnu pobjedu iznese.“

Mnogo opasnija od ove Ivanove bune bila je urota drugoga rogjaka Aleksijeva, imenom Mihajla Gavre, izvrsnoga vojskovogje i zapovjednika

u Trapezuntu. Ali i ovu odstrani car bez krvoprolića i kakvoga razloga za buduću osvetu, odrediv, da sin Teodorov Mihajlo ima postati carevim zetom [1]).

Ovo spominjemo tek s toga, jer je i ovo dalo povoda, da se je car neko vrijeme zadržao u Filipopolju i što su ove bune i krvarenja protiv cara u njegovoj vlastitoj obitelji morale ipak utjecati na duševnu dispoziciju Aleksijevu, te dobrano otupiti onu energiju, kojom je bio započeo ovu vojnu.

Istom sada, kad je odstranio ove domaće zaprijeke i obiteljske pogibelji, kad je spasao život, mogao se je prihvatiti posla da brani državu. Sada istom krene car iz Filipopolja na dukljansko-bizantinsku granicu, k brdinama, što Duklju od carstva dijele (Šardag). Tu se popne sam car na kosu, što ju narod u ondješnjoj okolici naziva „Jaram" (τοῦ οὕτωσὶ... καλουμένου Ζυγοῦ) — Prelaze, što su vodili iz Duklje (ili bolje iz Srbije) dade car utvrdrti, tako rekavši začepiti naprama srpskoj strani, postaviv ondje utvrde (čardake), dok je s bizantinske strane popravio puteve k ovima čardacima tako, da su sada mogli onuda prolaziti konjanici i bojne sprave, dok je prije bilo teško prolaziti i pojedinomu pješaku. Sav taj posao nadzirao i rukovodio je sam car osobno. Obavivši ovaj posao i ostavivši dovoljne vojske u čardacima i tvrgjavicama, koje su bile megjusobno dobrim putevima spojene i jedna od druge nedaleko posagjene, vrati se car u Carigrad.

Po svoj prilici bio je car sada dočekan u gradu od službenoga svijeta, kao da je Bog zna šta slavna učinio. U starom na ime Rimu — što je poprimio i „novi Rim" (Carigrad) — kad su stare vrline bile istisnute od opačina — zavladao je bio običaj, da su slabe vlade tim veći vanjski sjaj razvijale, čim je bila trulija nutarnjost; službeni triumfi i dočeki imali su prikriti slabost i golotinju. — Od ovoga nijesu bili prosti niti najbolji vladari Bizanta. A tako je eto bilo i za Aleksija.

Nema sumnje, da se je našlo ljudi, koji su se ovakvim „uspjesima", kakvi je bio ovaj zadnji Aleksijev, rugali. Inače ne bi mogli protumačiti, zašto Ana Komnenka dodaje k ovom svom pripovijedanju: „Neka niko ne govori, da je to bio lahak posao i igra, jer je to cara mnogo znoja i brige stajalo" [2]).

I tako se eto svrši ta ekspedicija protiv Duklje, koja je stajala cara „toliko znoja" (ἱδρῶτα). bez kapi krvi. Očevidno je, da Bodin nije htio zapodjevati rata, a to svakako za to, što je očekivao, dok Kumani prodru u bizantinsko carstvo. Do tada pak vladao je izmegju Duklje i carstva status quo, kakav je bio stvoren poslije jedanaestgodišnjega rata mirom,

[1]) Anna Comnena, knj. VIII., str. 635.—649.

[2]) Označeno djelo knj. IX., str. 652.—653.

što ga spominje Ana i što ga spominje car u pismu na vojvodu dračkoga Ivana (εἰ ταῖς εἰρηνικαῖς ἐμμένει σπονδαῖς).

Ova ekspedicija pada u jesensko doba godine 1093., pa je za to lako moglo biti i to uzrokom, zašto car nije poduzimao nikakve veće operacije protiv Duklje, pošto je već godina bila poodmakla. — Ali ipak sjegurni razlog tomu, da se je car zadovoljio ovako čednim uspjehom, biće i to, što je u Maloj Aziji novi sultan Tzaha (Tukuš) sa velikim uspjehom vojevao protiv carevaca. — Istina, već od proljeća god. 1092. zapovijedao je bizantinskom vojskom bivši vojvoda drački Ivan Duka, te je donekle držao ravnotežje izmegju turskoga i bizantinskoga oružja. Ali kad se je pobunio otok Cipar i Kreta, pa kad je Ivan Duka morao za čas ostaviti Aziju, te poći na ove otoke da ih pokori, gdje se je i puna tri mjeseca zadržao, izrabio je to vrijeme turski sultan, tako da je sebi prokrčio put sve do Helesponta, ili kako pripovijeda car u pismima na zapadne vladare — do Propontide. U proljeću godine 1094. već je opsijedao grad Abyd u Propontidi.

Gotovo u isto vrijeme pada i invazija Kumana na Balkan.

Kako smo već prije spomenuli, našao se neki varalica, koji se stane izdavati za cara Diogena. Bog zna, kakova je obećanja činio Kumanima, ili se Kumani hotješe možebit s njime poslužiti samo kao sredstvom — ne znamo: no fakat je, da oni pregjoše u proljeću god. 1095. Dunav pod vodstvom svoga kana, razvivši zastavu novoga cara. — Negdje malo prije pokazali smo, kako su neki gradovi u Bugarskoj drage volje otvarali vrata novomu Diogenu. — U gradiću Goloi uhvatiše gragjani grčkoga zapovjednika, svezaše ga i predadoše Kumanima, a pseudo-Diogena radosno priznadoše carem. Isto učini i gradić Jamboli, pa i susjedna mjesta.

Kad je čuo car Aleksij, da su Kumani prešli preko Dunava, sazove vojvode u vijeće, te ih upita za mnijenje, da li bi valjalo izaći Kumanima u susret ili ne. — Ana Komnenka veli, da su vojvode bili toga mnijenja, da valja Carigrad braniti, a ne neprijatelju u susret izlaziti; car je mislio drugačije. Ne htijući car da silom svoje mnijenje nameće, ili kako to Ana lijepo veli — ne pouzdavajući se niti u svoje mnijenje, niti u ono svojih vojvoda, odluči prepustiti Bogu, neka on odluči. — U tu svrhu sazove vojvode i sve niže časnike, te cijeli kler u crkvu sv. Sofije, ondje postavi na najviše mjesto oltara dva pisma, u kojima je stavio upit, da li valja izaći na polje ili ostati u gradu. Patrijar Nikola odnese ta pisma na oltar.

Pošto su svi zajedno sproveli cijelu noć u crkvi u molitvi, donese patrijar odgovor t. j. ono pismo, koje mu je Božjom voljom prije u ruke dopalo. — Car otvori pismo pred svima vojvodama i časnicima; odgovor je glasio, da se ide Kumanima u susret.

Eto, tako je i sam Bog dao caru pravo!!

I još će se jednom Aleksij (u ratu protiv Turaka) ovako pozvati na Boga, a poslije njega činiće to često i njegovi našljednici.

Nama svigja se to, da se vladari obraćaju na Gospodina svih vladara; no čudno je, da u Bizantu uvijek i Bog hoće ono isto, što i car. — No ne odaljimo se od stvari.

Kad je dakle Aleksij pročitao odgovor Božji — ὅλος ἐγεγόνει τῆς ἐκστρατείας t. j. svom dušom uze se spremati na vojnu izvan grada. — Vojsku povede u Anhial, mjesto utvrgjeno na obali Crnoga mora u sjevero-istočnoj Bugarskoj, a glasovito s mnogih sukoba izmegju Bugara i Bizantinaca. — Ovdje se car dobro utvrdi sa nešto vojske, a nešto opet razdijeli megju vojvode, da neprijatelja iza legja uznemiruju.

Došavši Kumani pod grad, ostadoše ondje nekoliko dana, pa uvjerivši se, da ne će grada osvojiti, odoše pod Jedrenu, te opsijedaše ovaj grad kroz mjesec i pô (48 dana).

Grad se je junački branio pod vrhovnim zapovjedništvom mladoga Nikifora Bryennija, sina poznatog nam sa svoje bune iz godine 1078. dračkoga vojvode Nikifora.

Car Aleksij pobrine se najprije za to, da se riješi lažnoga protucara Diogena, u kojega ime su Kumani vojevali. U tu svrhu pošalje u kumanski tabor nekoga prijatelja i rogjaka toga lažnoga Diogena, koji se je sam za novac ponudio, da će Diogena uhvatiti. Ovaj dogje u tabor k Diogenu, opije ga i pijanoga lukavo zarobi. — Kumani klonuše sada duhom, ne znajući, za koga da vojuju. A car sabere svoju vojsku i pogje u pomoć Jedreni. — Na sreću Grka padne već u početku boja kumanski kan, pa Kumani uzeše bježati.

Ova pobjeda grčka izvojevana je negdje oko Niša[1]), jer su se Kumani poslije zarobljenja Diogenova rastepli na okolo robeći i plijeneći, pa su se sjedinili blizu Niša, kad su čuli, da car ide prema Jedreni.

Poslije ove pobjede, veli Ana, da je car ušao u Niš, gdje je dva dana ostao, da mu se vojska odmori, a treći dan krenuo je na put u Jedrenu, a odavle u Carigrad[2]).

U razdoblju izmegju ova dva rata, turskoga i romanskoga (sa Bizantincima), pada — prema pripovijedanju Ane Komnenke — rat sa Dukljom.

Mi smo vidjeli, da se je već u jesen godine 1093. pročulo, da Bodin i Vukan kane provaliti u bizantinsko carstvo, radšta je car i išao utvrgjivati granice. No vidjesmo, da do rata nije došlo, jer se je Bodin ustru-

[1]) εἰς... μικρὰν Νίκαιαν.

[2]) Za sve vidi Anna Comnena, knj. X., označeno izdanje str. 701.–719.

čavao sam samcat navući na svoju zemlju sav pondus bizantinske sile. On je bez sumnje činio pripreme za takovo poduzeće, ali je prije čekao, da provale Kumani, o čijim namjerama bio je upućen bez sumnje isto tako kao i Bizantinci. — Ali kad je vidio, da ne će biti ove godine ništa od kumanske provale, zadrža se i on mirno kod kuće, čekajući proljeće u potpunom uvjerenju, da će Kumani, pripraviv se kroz jesen i zimu, u proljeće ono učiniti, što se je glasalo, da kane sad u jesen. On je mislio, da Kumani ne će da se u zimu preko balkanskih klanaca prebijaju, ali je tim većom sigurnošću očekivao tu navalu, čim proljetno sunce grane. U toj nadi započne on rat niti ne čekajući, da Kumani provale. A na to su ga poticali bez sumje i glasovi sa azijskoga bojišta, gdje je sultan Tzaha tako potisnuo carsku vojsku, da je mogao uljesti čak u Propontidu, gdje je opsijedao, kako jur spomenusmo, grad Abyd. — Car Aleksij umio je sebi i ovdje pomoći intrigama i novcem, nagovorivši drugoga turskoga sultana, Kilidž-arslana (Klitziasthlan), tasta Tzahina, da je navalio na njega, potukao ga i smaknuo. Tako je eto Aleksij umio intrigama iz zalegjice riješiti se dvaju opasnih neprijatelja: lažnoga Diogena i Tzahe. — Aleksij je poslije smrti Tzahine sklopio mir sa Kilidž-arslanom i tim dobio slobodne ruke.

No Bodin nije znao, što se dogodilo u Aziji. On se nije mogao nadati, da će bizantinske stvari, koje su bile spale na tako niske grane, preko noći tako rekavši, toliko povoljno po Bizantince preokrenuti.

Osim toga računao je nesumnjivo Bodin i na to, da će Kumani tijem sjegurnije provaliti preko Dunava, čim dočuju, da je i on na zapadu zakvačio bizantinsko carstvo onako, kako su to Turci učinili na istoku. Ali se je Bodin u ovim računima, kako netom prikazani ratovi dokazuju, kruto preračunao: Turci se naime izmiriše s carem, a Kumani odgodiše svoju navalu na malo predugo. To je bio eto razlog, da je Bodin i njegov hrabri vazal Vukan uz svu svoju srčanost i jednu slavnu pobjedu ostao ipak kratkih rukava. Pače i više. Sudeć po ugovoru mira i po tomu, što je Vukan morao dati u taoštvo nekoje članove svoje obitelji i neke druge odličnike, mora se držati, da je prijašnji mir morao biti mnogo povoljniji, nego ovaj najnoviji. Ili drugim riječima: Vukan je usprkos svih svojih uspjeha ipak bio pobijegjen.

Kako se to dogodilo, pripovijeda nam Ana Komnenka dosta opširno.

Tek što je car dahnuo od Turaka, veli Ana, upadne u drugu ne manje tešku brigu. — A ta briga sastojala se u tomu, što je Vukan iz svojih vlastitih zemalja provaljivao te plijenio susjedne bizantinske gradove i zemlje.

O Vukanu kaže Ana, da je bio junačina „silovan u zboru i tvoru“[1]). To joj vjerujemo, jer to njegovo junakovanje svjedoči. Ali očevidno je, da Ana nije poznavala državopravnoga odnošaja izmegju Vukana i Bodina, jer Vukana naziva suverenom Dukljana — τὸ πᾶν τῆς ἀρχῆς τῶν Δαλματῶν φέρων. Zato ona niti ne zna da u sklad dovede one glasove, koji govore (u jeseni 1093.) u isti čas o namjeravanoj provali Dukljana na bizantinski teritorij, i to kako sa strane Bodina, tako i sa strane Vukana; a ovdje evo o kakvom savezu ili odnošaju izmegju Bodina i Vukana baš ma ni riječi.

Nama se čini, da je Ana predstavljala sebi odnošaj izmegju Bodina i Vukana onakim, kakav je bio izmegju Mihajla i Bodina. Kao što je naime prije Mihajlo otac Bodinov stajao nad Bodinom, tako bi imao sada stajati po mnijenju Aninom Vukan. Ana po svoj prilici drži, da je Vukan došao na mjesto Mihajlovo, a Bodin da je ostao u onom položaju, u kojem je bio za Mihajla. — Tako eto mi sebi tumačimo taj Anin τὸ πᾶν τῆς ἀρχῆς.

Ana dakle nije tačno poznavala položaja Vukanova, već ga prikazuje onako, kako se je njoj iz daleka pričinjao. U čast joj se mora spomenuti, da napominje sve, što znade, makar to baš i nerazumjela — kako to najbolje svjedoči ono mjesto, što smo ga netom spomenuli, gdje govori o naumljenoj invaziji Bodinovoj i Vukanovoj.

Ovo nam se činilo nužnim da istaknemo — to zato, jer je u naših domaćih povjesničara običaj, da mnogo ne ispituju, da li je sve skroz vjerodostojno, što koji grčki pisac napominje, već se uzima sve za čisto zlato. Grčki pisci nevješti slavenskom govoru, mogli su napisati kao što i jesu — mnogu neistinu, i to bona fide, a kolike onda odatle konfuzije?

Tako je n. pr. baš ovo mjesto kod Ane (da mnoge druge zlo shvaćene izreke u drugih bizantinskih pisaca i ne spominjemo) dalo povoda, da se je odnošaj Srbije spram Duklje skroz obratno shvatio. Odatle dolazi, da se drži, e je za Vukana bila Duklja srpska pokrajina, dok je bilo baš obratno. — U ovom pitanju mora se neprijeporno više vjerovati popu Dukljaninu nego Ani, jer je on svoju kroniku pisao tek kojih desetak petnaest godina kasnije od Ane. A i to, što je napisao, mogao je tačno napisati, jer se je to dogagjalo već za njegova života. Za to, ma da i jest bio u to vrijeme po svoj prilici tek nejako dijete, mogao je to dočuti od starijih ljudi i očevidaca. — Iz svega ovoga slijedi, da se izmegju ovih dviju skroz protivnih vijesti o odnošaju Srbije spram Duklje u vrijeme Bodina i Vukana imade dati prednost Dukljaninovom povijedanju. — On

[1]) Ὁ γὰρ Βολκάνος (ἀνὴρ δὲ αὐτος τὸ πᾶν τῆς ἀρχῆς τῶν Δαλματῶν φέρων δεινὸς μὲν εἰπεῖν, δεινὸς δὲ καταπράξασθαι. — Označeno djelo str. 665.

ipak kaže — kako smo to prije citirali, — da je Bodin sa svojom braćom osvojio Srbiju silom oružja, te ju učinio svojom pokrajinom, što se odatle vidi, da joj je prijašnjega župana svrgnuo, a mjesto njega oktroirao joj dvojicu de curia sua, koji su morali prisesti, da će ostati oni sami i njihovi našljednici Bodinu i njegovim našljednicima vazda vjerni i pokorni. — Ovaj pak odnošaj, izražen u državopravnom jeziku glasi: Bodin je dao Srbiju Vukanu u leno, isti odnošaj u privatno-pravnom jeziku izrekli bi Nijemci ovako: Duklja je dala Vukanu Srbiju u „Erbpacht“.

Neka nam se oprosti ova mala ekskurzija, no bila je nužna, da se zamršeni pojmovi razbistre; a bila je i na mjestu, pošto smo naveli izvor, iz koga ta zamršenost pojmova ističe. — Sada pak idemo dalje na stvar.

Treći rat sa Bizantincima.

Napomenuvši Ana, da je Vukan upadao u bizantinsku državu i da je harao gradove i sela, istakne poimence grad Lipljan: τὸ Λιπένιου κατασχὼν, πῦρ ἐμβαλὼν ἐνέπρησε — zauzev Lipljan, podmetne oganj i sažga ga.

Odatle evo razabiremo, da je car prigodom svoje zadnje ekskurzije oko ovoga grada postavljao svoje utvrde, da paze i straže nad Vukanom, a nema sumnje, da je taj grad bio trn u oku Vukanu, jer ga inače ne bi bio išao rušiti i paliti.

Iz ovoga saznajemo, koje su to gore i doline, što su dijelile bizantinsko carstvo i Duklju. To su bile one brdinske kose što se protežu od Drina prema sjevero-istoku do pritoka Morave; a ispod njih dolina, kojom teče Sitnica i utiče u Ibar. Nešta jugo-zapadnije od Lipljana bio je grad Zvečanj. Taj je pripadao Srbiji, te je bio Vukanu operacijona baza, upravo onako, kako je Lipljan bio Bizantincima. — Izmegju ova dva grada dakle dijelili su perje Bizantinci i Dukljani, ili tačnije Srbi sa Vukanom na čelu.

Čuvši dakle car Aleksij, da je Vukan popalio i porušio Lipljan i one čardake, što ih je on prošle jeseni sa „toliko znoja“ podigao, držao je, da to ne smije oprostiti Vukanu (οὐκ ἔτ' ἀνεκτῶς εἶχεν), pa zato sabrav jaku vojsku udari preko gradića Serva ravno pod Lipljan[1]).

Ovaj put išao je car na vojnu s tom namjerom, da zametne bitku i povede ozbiljan rat protiv Vukana, ako bi se ovaj usudio opirati[2]), a ne kao prvi put, samo da zakrči neprijatelju daljnje napredovanje u unutrašnjost

---

[1]) τοῦτο δὲ πολίχνιόν τι μικρὸν περὶ τοὺς πρόποδας τοῦ Ζυγοῦ τοῦ διαιροῦντος τὴν Δαλματίαν ἀπὸ τῆς ἡμεδαπῆς χώρας. — Evo ovdje pobliže pripovijeda Ana o ovom gradiću ono, što smo mi malo opširnije netom rekli. — Knj. IX., označeno djelo str. 665.

[2]) ἐφ' ᾧ τῷ Βολκάνῳ, εἰ τύχοι ἀντικαταστῆσαι πόλεμον συνάψαν καρτερὸν... — Na označenom mjestu.

carstva. A svrha mu je bila, da opet podigne one utvrde, što ih je bio Vukan porušio[1]).

Odatle se eto vidi, da car nije kanio niti ovaj put preći preko granica stroge defenzive, prem da to želi Ana nekud drugačije prikazati. — Razlog je tomu sjegurno taj, što je očekivao do skora druge goste — Kumane, pa se nije htio sada upuštati u veći rat sa Dukljom, ma da su mu i bile poslije ugovora sa Turcima na istoku nevezane ruke.

No Vukan nije htio čekati cara kod Lipljana, koji je bio porušen, a osim toga okolica oko njega tako uregjena, da se je mogla popeti i razviti oko njega sva bizantinska vojska — već se on još u pravi čas povuče u svoj Zvečanj[2]), koji je bio mnogo zgodniji za busije.

Car ga ne htjede onamo progoniti. On se zadovolji time, da je neprijatelja protjerao sa bizantinskoga teritorija, pa se uputi ravno u Skoplje, po svoj prilici da odanle pazi, dok mu vojska opet podigne i utvrdi one razrušene čardake.

Vukan se je nesumnjivo većega zla bojao. On je po svoj prilici mislio, da car kani sada redovitu vojnu poduzeti na samu Srbiju. A to, što ga je posjetio car glavom, uvjerilo je razboritoga Vukana, da je carstvo na drugim stranama osjegurano, pa je sada valjalo pustiti šalu na stranu do boljih vremena.

Bojeći se dakle Vukan, da car ne bi otpočeo sada redovitu vojnu na Srbiju, da ne bi stao graditi prostranu cestu po rimskom načinu vojevanja, koja bi vodila upravo u srce njegove zemlje, odluči tu pogibelj odvratiti, ako se bude dalo, lukavošću. — Za to pošalje poslanike k caru i zamoli mir. Svoje navale na bizantinsku državu ispričavao je tako, da je svu krivnju bacao na carske namjesnike, tužeć ih, da su Srbiji ne malu štetu nanašali upadajući preko svojih granica u njegovu zemlju. — „Ne ću u buduće toga činiti, — govorio je Vukan — „nego čim dogjem kući, poslaću tvome carskome veličanstvu taoce izmegju mojih rogjaka, te nikada ne ću prekoračiti granice svojih zemalja“[3]).

Car pristane na to, te ostavi dio vojske s nalogom, da popravi gore spomenute tvrgjavice i čardake i da primi od Vukana taoce, a sam se vrati u Carigrad.

Sudeći po dogagjajima, koji su iza ovoga ugovora slijedili, mislimo, da je car pri ovom ugovaranju učinio tri pogrješke: prva je ta, što se je

---

[1]) Na označenom mjestu.

[2]) (Σφεντζάνιον)· πολίχνιον δὲ τοῦτο ἄνωθεν τοῦ ἤδη ῥηθέντος Ζυγοῦ διακείμενον ἐν μεσαιχμίῳ τῶν τε Ῥωμαϊκῶν ὁρίων καὶ τῆς Δαλματίας. — Na označenom mjestu.

[3]) Ἐγὼ δὲ οὐκ ἔτι τοιοῦτον τοῦ Λοιποῦ διαπράξομαι, ἀλλ' ἀπαναστρέψας καὶ ὁμήρους ἀποστελῶ τῶν ἐμῶν συγγενῶν τῇ σῇ βασιλείᾳ· καὶ τῶν οἰκείων ὅρων οὐχ ὑπερβήσομαι. — Anna Comnena, knj. IX., označeno djelo str. 665.

tako lako i brzo dao sklonuti na mir; druga je pogrješka ta, što je Vukanu vjerovao; a treća je napokon ta, što je otišao u Carigrad, a da nije niti čekao, dok stignu taoci. — Jer nema sumnje, da je sve to učinilo na Vukana takav utisak, kao da je car jedva dočekao, da uzmogne sklopiti mir. A nagli carev odlazak tumačio je Vukan bez dvojbe tako, da je carevini opet s koje strane morala zaprijetiti pogibao. U ovaj čas mislio Vukan sjegurno, da su to Kumani, na čiju navalu računao je on sa nekom sjegurnošću.

Obuzet Vukan ovakim mislima, brzo se je predomislio o ugovoru; jer je on bio, sudeć po njegovom držanju, Bizantinac poput pravoga Bizantinca. A kad ga Bizantinci uzeše podsjećati na ispunjenje ugovora, t. j. opominjati ga, da šalje taoce, nije ih predao, već je tim od dana do dana otezao. Pa još prije, nego je istekla ova godina, veli Ana, provali na bizantinsko zemljište.

Prema tomu dogodila se je ta ponovna invazija Vukanova još prije mjeseca septembra, jer je u Bizantu počimala godina prvoga septembra.

Car je megjutim Vukana u pismima podsjećao na ugovor, obveze i obećanja, što mu ih je bio zadao kod sklapanja mira. No sve bijaše uzalud, jer je Vukan na obveze i obećanja zaboravio. — Vukan je smatrao i ovaj ugovor samo strategičkom fintom, da se izvuče iz procjepa; a kada mu je to uspjelo, onda je postigao svrhu, pa je mislio, da sad može dalje nastaviti, gdje je bio za čas zaustavljen.

No sudili mi Vukana sa etičkoga stanovišta ma kako strogo — sa stanovišta političkoga ne možemo to njegovo držanje smatrati nego velikom opreznošću ili u najgorem slučaju sumnjičavošću. — On nije mogao znati, što car namjerava spram Srbije. Dotadanja povijest pokazala je, da Bizantinci nikada nijesu dobro mislili sa balkanskim slavenskim narodima; a kad im je valjalo svrhu postići, tad nijesu nikada birali sredstava. Zar nije na temelju iskustva prošlih vremena smio Vukan imati bojazni, da bi Bizantinci mogli, samo ako budu imali mira s drugih strana, štogod poduzeti, što bi bilo na štetu njegove zemlje? A zar mu nije dalo Aleksijevo držanje takogjer povoda da tako misli? — Ta zar nije već to, što car podiže utvrde tik uz srpske megje, bilo podobno probuditi u Vukana sumnju o miroljubivim namjerama Bizantinaca? Vukan je znao, da car Aleksij ne štedi Duklje iz kakove ljubavi, već od nevolje, i to za to, jer drugačije nije mogao. No znao je i to, da će car, samo ako mu bude moguće, prvom zgodom prekršiti mir, pa podjarmiti Srbiju, a bude li sreće, i svu Duklju. — A ako je tako mislio — imao je pravo.

Što evo sada napomenusmo, ne učinismo za to, da možda branimo onu „nevjeru“, što mu je Ana predbacuje, već za to, da stvar na pravu

mjeru svedemo. Jer pred nama leži do skrajnosti pristrani izvor, iz koga moramo da crpimo, pošto drugoga nemamo. Tu se uzvisuje Aleksij više, no je zavrijedio, a „varvari“ se ponizuju više, no su skrivili. — Mi smo evo ovdje tek nadopunili ono, što je imala Ana da kaže, a nije kazala. — Povijest valja da se drži one: audiatur et altera pars.

Pobjeda Vukanova.

Kada dakle sve opomene careve nijesu koristile, odluči Aleksij da nemirnjaka silom malo ukroti. On izda nalog svome sinovcu, dračkomu vojvodi, da sakupi vojsku te da pogje na Vukana. — Vojvoda Ivan posluša, no bivši „nevježa u ratnoj umjeći i u svojoj mladenačkoj vatri hlepteći za bojem“, počini onu pogrješku, koje se je sam Aleksij oprezno čuvao, bivši zadnji put ovdje.

Mi smo vidjeli, kako je Aleksij, došavši pod Lipljan, skrenuo prema Skoplju, ne htijući proganjati Vukana, koji se je bio povukao od Lipljana k svomu Zvečanju; a Ivan evo uradi baš protivno. — Prešavši kod Lipljana preko Sitnice, popne se na strmine „Jarma“, te se utabori upravo pred samim Zvečanjem.

Ova pogrješka ne umače oštrom oku Vukanovom.

Sudeć po Aninom pripovijedanju, rekao bi čovjek, da se je Vukan sada bojao, da ne bi Ivan opazio svoju pogrješku pa se brže vratio. Da se to ne dogodi, uze slati Vukan poslanike k vojvodi, obećavajući da će poslati obećane taoce i moleći za mir.

Ali ovo su bile samo slatke riječi i obećanja, veli Ana, dok se je u potaji oružao Vukan, da na Ivana nenadice navali. Pa doista je pošlo Vukanu potpuno za rukom, da mladoga vojvodu zaludi i u nebrigu zavede. Čini se, da je Ivan sada samo čekao na taoce, te je o njihovom dolasku bio tako uvjeren, da je nekoga monaha izgrdio i otjerao, kad mu je došao javiti, da Vukan ide s vojskom i da će sad nà banuti.

Riječi se monahove ispuniše, jer u noći navali Vukan na tabor bizantinski. Vojska grčka, iznenagjena tom neočekivanom navalom, stane bježati niz brdo. Ali na nesreću svoju podno brijega nagazi na rijeku, te se mnogi udaviše u valovima Ibra. — Samo jedan dio vojske, kojemu ni ovo iznenagjenje nije oduzelo prisutnosti duha, sleti se oko šatora vojvodina, te hrabro odbijajući navale spasiše vojvodu.

I tako eto pogine najveći dio, τὸ πλεῖστον grčke vojske, veli Ana Komnenka.

Vukan ne htjede neprijatelja progoniti dalje nego niz brdo do ravnice. Na podnožju sabere svoje ljude, pa se vrati natrag u goru i utabori se

kod Zvečanja. On je mislio bez sumnje, da se je najveći broj grčke vojske raštrkao, pa će se s onkraj rijeke oko vojvode sabrati. A kao razborit vojvoda znao je i to, da je on kadar ovakovu pobjedu nad bizantinskom vojskom izvojevati samo navalom u gorama iz busije i iznenadice; no na otvorenom polju, licem u lice, nije se Vukan mogao niti pokazati pred Bizantincima. — Nije nam ni u kraj pameti, da bi tim htjeli reći, e je Vukanov narod bio kukavica, već hoćemo da istaknemo, e mu je manjkala disciplina i vojna naobrazba, što je učinilo, da su se toliki, upravo heroički napori bugarskoga i srpskoga naroda iza nekih blistavih pobjeda ipak izjalovili. A evo i u ovom slučaju, da bude vojvoda na svom mjestu, ne bi se bio dao uhvatiti kao miš u stupicu, niti bi doživio onakva iznenagjenja, koje je bilo glavna sila u ovoj bitci.

Već samo držanje Vukanovo prije bitke dokazuje, da nije baš mnogo držao do strategičkoga talenta dračkoga vojvode; a poslije bitke to mu je potvrdio sam vojvoda svojim ponašanjem.

„Oni oko vojvode Ivana" — veli Ana — „gledajući Vukanovu vojsku na brdu (Οἱ δ' ἀμφὶ τὸν Ἰωάννην τούτους θεασάμενοι) nijesu bili kadri da na toliku silu neprijatelja navale, jer njih je bilo malo, zato odlučiše da pregju preko rijeke i da se na onu stranu povuku. Za to uzmakne vojvoda prema Lipljanu, te kojih dvanaest stadija ispod njega pregje preko rijeke. Videći pako, da ne može s ovakvom umanjenom vojskom obastati u povjerenoj mu provinciji, ode u Carigrad."

Tako Ana. A čitatelj, koji znade izmegju redaka čitati, ne će se dati zaslijepiti ovim iskićenim riječima vojvodine sestrične, već će se biti uvjerio, da bi po rimskom zakonu bili vojvodu obukli u ženske haljine, posadili ga na magare licem prema repu, pa ga tako vodili kroz grad — da nije bio sretnim slučajem Sebastokratorov sin. — Položaj vojvodin i njegove zemlje nije bio poslije te bitke tako kritičan, da bi vojvoda morao bio bježati iz povjerene mu zemlje. Istom njegov bijeg bacio je zemlju u pogibeljno stanje, jer je nestalo onoga, oko koga bi se okupljale obranbene sile.

A upravo je odvratno i rekli bismo infamno, kad Ana baca krivnju i kukavičluk svoga bratića na one hrabre vojnike i časnike vojvodine (οἱ δ' ἀμφὶ τὸν Ἰωάννην), koji su vojvodu spasili iz one pogibelji, u koju je sebe i njih svalio sam vojvoda svojom lakoumnošću i nespretnošću.

Pa niti to nije istina, da je bizantinska vojska tako strašno nastradala i izginula u onoj noćnoj navali. Jer da se bude to dogodilo, to jest, da bude tako neznatna šačica vojnika preostala od cijele vojske — zar bi bio Vukan, imajući toliku ogromnu bojnu prevagu i s pobjede oduševljenu vojsku, dopustio, da se ta šačica brodolomaca s ovajkraj rijeke predomišlja, da li bi na neprijatelja još jednom navalila ili ne? Zar bi on bio dopustio,

da ta šačica mirno uzmakne i još mirnije preko rijeke pregje? — Ta zar ne bi bio Vukan sve moguće pokušao — samo da je bilo ma ikoliko izgleda na uspjeh — da uhvati samoga dračkoga vojvodu Ivana, koji bi mu u svako vrijeme bio predragocjeni zalog i jamstvo za povoljan mir, pače i za slučaj nesretnoga svršetka rata? — Doista ovako bistroumni čovjek, kao što je bio Vukan, bio bi, kako rekosmo, sve moguće učinio, da se dočepa ovakvoga plijena, samo da je to iole bilo moguće; no čim on to ne kuša poduzimati — znak je, da broj „onih, koji su bili oko Ivana", nije bio baš tako malen. Pače mora da je bilo baš obratno, jer se je Vukan odmah povukao u goru i svoje sabrao pod Zvečanjem i pripravio ih za doček neprijatelja. A to je bez sumnje znak, da je Vukan očekivao novu navalu sa strane Bizantinaca, a ne — bijeg.

Kako dakle već jednom spomenusmo, već iz početka rata može se vidjeti, da Vukan nije baš bog zna šta držao do dračkoga vojvode; ali njegovo (Vukanovo) držanje iza ove noćne bitke dokazuje, da je pače i samo to preziranje još uvijek bilo za Ivana pravo precjenjivanje. Jer vojvodin bijeg u Carigrad u ovakim prilikama nije bio tek jadni kukavičluk, već gotovo izdajstvo, pa se eto Ana ipak usugjuje za sve ovo bacati krivnju na hrabre spasitelje kukavnoga njenoga bratića, pa to još uporedce u onaj isti čas, gdje uz najveći oprez spominje čin bratićev, koji joj svu muku — da si bratića prikrije — frustrira!

No zašto se mi zadržasmo kod ovoga po sebi neznatnoga čina? Čemu toliko pozornosti posvetismo Ivanu, makar on to najmanje zaslužuje? — Neka nam bude dozvoljeno to opravdati!

Mi smo već prije spomenuli, da je Ana Komnenka vrlo pristrani svjedok, a to htjedosmo evo ovim primjerom jasno pokazati. Namjera nam je pri tomu bila da prikažemo, kako je nužno, da se riječi Anine svedu na pravu mjeru, da se ne dogodi krivica drugim osobama, o kojima ona pripovijeda, a te joj osobe nijesu poćudne. — Jer ako Ana nema niti toliko pravdoljublja, da bi crni čin svoga rogjaka barem samo jednom riječi prikorila, već ga pače nastoji iskititi; ako je ona na toliko bez savjesti, da potvara one nedužne, koji zaslužuju svu hvalu mjesto ovakvoga žigosanja — onda može čitatelj misliti, kakvim moralnim nakazama bi nam Ana predstavila Bodina i Vukana, kad se ne bi njeno prikazivanje svelo na pravu vrijednost.

No vratimo se na stvar.

Bili smo prestali ondje, gdje je vojvoda Ivan ostavio vojsku i povjerenu mu pokrajinu, pa podbrusio pete, dotrkav u Carigrad.

Sada istom poslije ovoga čina vojvodina — κἀθ' οὕτως τε θαῤῥηκὼς ὁ Βολκάνος — usudi se Vukan da pregje na teritorij bizantinski, te uze

plijeniti sela i gradove, ne bojeći se više, da će mu se ko oprijeti. Sada se istom razlije svojim četama po jugozapadnoj Bulgariji, te opustoši skopljanski okoliš, razori Polog i opustoši sve do Vranje[1]), te se sa velikim plijenom vrati kući.

Bog zna, kako je Ivan opravdao svoj bijeg u Carigradu; Ana nam ništa o tom ne pripovijeda. Nego, da je morao teške tužbe dizati na Vukana, može se odatle zaključivati, što je car s mjesta odredio, da se sva prisutna vojska i vojvode spremaju na Duklju, čim je saslušao Ivanov izvještaj. A vojvodu Ivana vidimo opet za križarskih putovanja u Draču u njegovoj prijašnjoj časti.

Ovaj put odluči car da sam glavom vojsku vodi, a odlučio je bio, da porušene gradove i tvrgjave u prijašnje stanje podigne, da štetu popravi i „da se Vukanu osveti, nanesavši mu još veće štete, nego što ju je Vukan Bizantincima počinio“[2]).

Kako se odavle vidi, car Aleksij nije imao baš velikih osnova. On je poduzeo ovu ekspediciju samo za to, da pogranične gradove stavi u obranbeno stanje. I ta je dakle vojna skroz defenzivne naravi. A što se tiče „osvete“, ta se je imala sastojati u tome, da Vukanu „još veću štetu nanese, nego ju je on Bizantincima nanio“. Drugim riječima: car se je digao, da ide plijeniti i paliti.

Kako se maljušnim pokazuje car Aleksij po svojim idejama spram cara Bazileja II.!

Ali se nije niti Vukan uzdignuo po svojim idealima iznad visine običnoga ratnika. — Eno kako je i on maljušan, kako kramarski izrabljuje pobjedu! — Mjesto da upotrijebi ovaj uspjeh i odsutnost vojvode u tu svrhu, da privine k sebi bugarski narod, koji je bez sumnje upirao oči u svoga nekadanjega okrunjenoga cara Bodina i njegova namjesnika u susjednoj Srbiji — mjesto toga plijeni, robi i pali Vukan „okoliš oko Skoplja“ — dakle bugarska sela. I tako eto — da je bio od Aleksija plaćen — ne bi mu bio Vukan kadar bolje u prilog raditi, nego što mu je radio ovim svojim mališnim izrabljivanjem pobjede. — On je ovime uputio bugarski narod, da mu se je od Aleksija nadati spasa, a time je Bugare upravo gonio u bizantinski tabor, a odbijao ih od Bodina.

---

[1]) κᾷθ' οὕτως τεθαῤῥηκὼς ὁ Βολκάνος, ὡς μέτιος τοῦ ἀντικαθισταμένου περιλειφθέντος, ἐλῃΐζετο τὰς παρακειμένας πόλεις καὶ χώρας. Καὶ τῶν Σκοπίων τὴν ἔξω χώραν τελείως ἠρίπωσε, τὸ δὲ τι καὶ κατέκαυσεν, οὐ μέχρι δὲ τούτου, ἀλλὰ καὶ Πόλοβον (καταλαβὼν) καὶ ἄχρι Βρανέας φθάσας καὶ ὀῃώσας ἅπαντα, πολλήν τε λείαν ἐκεῖθεν ἀφελόμενος εἰς τὴν οἰκείαν ὑπέστρεψε χώραν. — Anna Comnena, knj. IX., označeno izdanje str. 668.

[2]) σπεύδων τὰ μὲν φθάσαντα ἐριπωθῆναι τῶν κάστρων ἀνεγεῖραι αὖθις καὶ εἰς τὸ πρότερον ἀποκαταστῆναι σχῆμα, καὶ ἀντίποινα τῶν παρ' αὐτοῦ πεπραγμένων ἐκ περιουσίας κατ' αὐτοῦ διαπραξάσθαι. — Označeno djelo str. 669.

Evo ovako se je Vukan pokazao skroz nesposobnim državnikom, ma koliko i bio vještim vojvodom i hrabrim vojnikom. — Bugari pako, videći da ih led bije, odakle su mislili, da im sunce sije, mora da su ohladnili spram Bodina, čim su vidjeli, da im je bolje, ako Bizantinci pobijede, nego Vukan.

Ovako eto mora da je Vukan više škodio, nego koristio svojom ratobornošću Bodinu i njegovoj dalekovidnoj politici.

Pitanje je sada, da li je bio Bodin suglasan sa ovim poduzećima svoga vazala.

Na ovo pitanje, mislimo, da se ne da odgovoriti naprečac kratkim „da“ ili „ne“, jer se u poduzeću Vukanovu mogu razlikovati dvije naravi, dva značaja, od kojih je jedan skroz odgovarao namjerama dukljanskoga gospodara, dok je drugi bio skroz protivan njegovoj politici.

Da je bilo Bodinu po ćudi, što njegov vazal prodire u Bugarsku, o tom ne može da bude sumnje. Jer, ako je narod bugarski očekivao pomoć iz vana, tad je ta pomoć morala u zemlju prodrijeti, uljesti, pa makar i silom. Prema tomu Vukanova invazija u Bugarsku odgovarala je u principu Bodinovim osnovama. — Ali način, kojim je Vukan taj princip provagjao, nije mogao da zadovolji Bodina. — Ova invazija Vukanova nosila je na sebi pečeneski, kumanski ili turski značaj; ona nije pružala bugarskomu narodu ruku pomoćnicu, nego ruku grabilicu: Vukan nije uljezao u Bugarsku kao oslobodiitelj, već kao pustošitelj — a to nije moglo stajati u skladu sa Bodinovom politikom. — Mi smo uvjereni, da s toga nijesu Bodinove instrukcije onako glasile, kako ih je Vukan izvagjao. — Ali ako je tako, onda vlada neka razrožnost izmegju politike Bodinove i Vukanove; onda Vukan radi na svoju ruku, ne samo u drugom, nego gotovo u protivnom smjeru, nego što želi njegov gospodar, kralj dukljanski.

Kako dakle, da tu razrožnost u dukljanskoj politici i izmegju dukljanskih glavara protumačimo?

Za sada ne ćemo se još upuštati u razmatranje te pojave, već samo konstatujemo, da Vukan ne radi u smjeru, ili bar ne stricte u onom smjeru, kako je to želio Bodin, premda je on mogao poznavati Bodinove svrhe i sredstva, kojima je Bodin kanio te svrhe dostići. — Naglasiv dakle, kako Vukan već sada ne sluša, dok kasnije bude i zapovijedao, vraćamo se onamo, gdje smo stali, da ovaj rat kraju privedemo.

Rekli smo, da je car Aleksij digao vojsku, čim je dočuo za Ivanov poraz, da ga osveti. — No naše je mnijenje, da se Aleksij nije žurio za to, da dade svom srcu oduška u osveti, već za to, što je vidio, kakvim golemim pošljedicama bi mogla uroditi Vukanova invazija u Bugarsku. Aleksij nije dakako Vukanu mogao pripisivati toliku nespretnost, da će

sam svojom taktikom Bugare tjerati u grčki tabor, — pa se je zato žurio, bojeć se, da se ne bi protivno dogodilo; a ako se je već što zapalilo, da odmah plamen uguši. — Evo ovo je razlog, za što se je car tako groznično žurio.

No jedva je Aleksij izašao iz Carigrada i dospio do grada Daphna nedaleko Carigrada, kadno mu se tu dogodi mala neugodnost: otkrilo tu na ime urotu, što ju je snovao princ Diogen, sin onoga nesretnoga cara Romana Diogena. Car poštedi za ovaj put Diogena.

Odavle krene Aleksij dalje na put i to aegnatijskom cestom u Macedoniju (dok je prije išao cestom preko Jedrene i Plovdiva). — Došavši do grada Seresa, skoro nastrada od drugoga atentata, što ga je bio poduzeo proti carevu životu isti princ Diogen. — Dočuvši car za takove sistematičke makinacije Diogenove, dade ga uhvatiti i oslijepiti. To se dogodilo na dan sv. Teodora.

Skinuvši car i ovu brigu s vrata, nastavi put dalje preko Moglena, Pologa, pa onda prema sjeveru pod sam Lipljan.

Kad je dočuo Vukan, da je sâm car glavom došao pod Lipljan i kad je na svoje oči vidio, kakvim redom stupa careva izvrsno disciplinovana i oboružana vojska, odmah se je uvjerio, da tu ne će biti tako lahak posao, kao prije sa dračkim vojvodom Ivanom. Za to odluči sada ozbiljno da sklopi mir. On pošalje k caru poslanike, da mu jave želje i ponude Vukanove.

Mora da su bile te ponude Vukanove dosta povoljne po grčkoga cara, kad Ana veli, da je car „rado privolio varvaru“. — Ana navagja te uvjete, te veli, da je Vukan obećao, „da ne će više nikakva nasilja činiti i za jamstvo da će odmah poslati već od prije obećane taoce u zalog“ [1]).

Prema Aninom „Δάχεται ἀσμένως ὁ αὐτοκράτωρ“ — očekivao bi čovjek, da je Vukan bog zna šta obećavao, nu glasom navedenoga obećao je Vukan ono isto, što je nudio i onda, kad je car bio prvi put ovdje. — Bi reći, kao da i sama Ana osjeća, e je to bilo preveliko veselje za ovaj dosta neznatni uspjeh, pa za to želi to veselje carevo i inače sa nekih uzvišenijih razloga protumačiti. S toga veli, da se je car razveselio i zato tomu miru, jer je ćutio odvratnost prama ratu sa kršćanima, a „Srbi (Dalmate), ma da i jesu bili Srbi, ipak su bili kršćani“ [2]).

Ele grdne hipokrizije i bahatosti bizantinske!

---

[1]) ὑπισχνούμενος ἅμα καὶ αὐτοὺς τοὺς προυπεσχεθέντας ὁμήρους ἀποστεῖλαι καὶ μηδένον δεινὸν τοῦ λοιποῦ διαπράξασθαι. — Anna Comnena, knj. IX., označeno izdanje str. 692.

[2]) ἀκηδιῶν οἷον καὶ ἀποστρεφόμενος τὴν (ἐμφύλιον) μάχην· κἂν γὰρ Δαλμάται ἦσαν, ἀλλ' ὅμως χριστιανοί. — Na označenom mjestu.

Pošto je najprije objesila na veliko zvono, kako će se car osvetiti Vukanu za njegovu invaziju, mora da prizna Ana, kako car sada zaboravlja i osvetu i invaziju, zadovoljan, da mu se daje ono, što mu se je nudilo prije Ivanova poraza i one Vukanove invazije.

Mi smo već prije mimogredce spomenuli, da Aleksij nije bio čovjek velikih ideja, ma da ga i valja ubrojiti u red vrsnih bizantinskih vladara. On je bio poduzetan, praktičan i nada sve lukav. Za to on izvagja okretno množinu manjih poduzeća, ali nije stvorio ma baš nijednoga monumentalnijeg djela trajnije vrijednosti.

Aleksij, kako nije za velikim težio, bio je zadovoljan, da granicu svoju osigura; a kako je bio praktičan, veselio se je, što to može dostići hitro i mirnim putem, mjesto iza duljega vremena te ratom i troškom. — A nada sve veselilo ga je to, što su mu s te strane slobodne ruke, što mu je bilo i te kako nužno, pošto su se već Kumani spremali da pregju preko Dunava i Balkana, što su za mjesec dva li dana i učinili.

No vratimo se Vukanu.

Kad je ovaj čuo, veli Ana, da je car radosno primio njegove ponude, ohrabri se te dogje sâm glavom u carev tabor, vodeć sobom rogjake i poglavite župane. Izmegju ovih predstavi i preda caru za taoce svoja dva sinovca Uroša i Stjepana Vukana, a osim njih još dvadeset drugih na broju[1]).

I tako se svrši ovaj rat nekako koncem mjeseca februara g. 1095., mirom i ugovorom kod Lipljana.

Vukan se je možda doskora pokajao, što se je prenaglio, jer su domala prešli Kumani preko Dunava i zapodjeli onaj rat, o kom smo već prije govorili. No ma koliko je poslije i moglo biti žao Vukanu, što je dao taoce, pomoći se već nije dalo, pa se je sada držao mirno. To se vidi i odatle, što se je poslije pobjede nad Kumanima car zadržao kod Niša tek dva dana, pa odmah zatim krenuo put Carigrada, što doista ne bi bio učinio, da se Vukan nije za kumanskoga rata korektno ponašao.

Poslije one invazije kumanske, što se dogodila u proljeću, i o kojoj smo govorili, pokušali su Kumani još jednom sreću pod jesen i zimu, ali i ovaj put bez uspjeha.

Tako eto progje godina 1095. u ratu sa Kumanima i nadogje 1096., u koju pada početak vanrednih svjetskih dogagjaja — početak križarskih vojni.

---

[1]) Ἐκεῖνος (sc. Βολκάνος) δ' εὐθὺς τεθαῤῥηκὼς προελεηλύθει συνεπαγόμενος τούς τε συγγενεῖς καὶ ἐκκρίτους τῶν Ζουπάνων· καὶ προθύμως ὁμήρους τοὺς αὐτοῦ ἀνεψιαδεῖς τῷ αὐτοκράτορι παραδέδωκε, τόν τε Οὔρεσιν καλούμενον καὶ Στέφανον τὸν Βολκάνον, καὶ ἑτέρους τὸν εἴκοσι ἀριθμὸν ἀποπληροῦντας. — Označeno djelo str. 692.—693.

Ovaj dogagjaj zaokupio je zapad i istok, a dotaknuo se direktno Duklje i Bizanta, za to nije ni čudo, da su se ova dva susjeda sada izmegju sebe izmirila, bivši zaokupljeni novim neznanim gostima, za koje nisu znali, što da o njima misle, kako li bi ih dočekali: kao prijatelje ili neprijatelje, no pred kojima su radi njihove sile i Grci i Dukljani strijepili.

Evo ovo je razlog, da više nije došlo do rata izmegju Bodina i Aleksija, jer je megjutim Bodin umro; a onaj rat, što je buknuo izmegju Bizantinaca i Vukana kojih sedam osam godina kasnije, ne možemo više nazivati dukljansko-bizantinskim, već srpsko-bizantinskim ratom.

Mi ćemo malo kasnije doći i na to, te i tu državopravnu razliku razjasniti; kao što ćemo se morati ukratko, u koliko se to Duklje tiče, i na križarske vojne osvrnuti; no prije svega toga, držimo, da nam valja ovaj netom ispripovijedani dukljansko-bizantinski rat potpunoma kraju privesti, t. j. valja nam se na nj osvrnuti sa nekoliko primjedaba.

Značaj dukljansko-bizantinskih ratova.

Mi držimo ovaj Vukanov rat za treći i pošljednji čin one drame, što ju je započeo sam Mihajlo, davši svoga sina Bodina Bugarima za cara. — To je bio prvi čin te drame i trajao je od godine 1073. do 1075. ili 1076.

Drugi čin je onaj jedanaestgodišnji rat, što ga je vodio poglavito Bodin, a trajao je nekako od godine 1081. (ili po grčkoj kronologiji od 1082.) do 1092. (g. 1093.).

Treći čin pod vodstvom Vukanovim traje nešto preko dvije godine: od 1093. do 1095.

Istinabog, na prvi pogled čini se, kao da ova tri rata ne stoje megjusobno ma baš niti u najmanjoj uzročnoj svezi. Od svoga početka pa do kraja nosi svaki ovaj rat na sebi dosta osebujni značaj, tako izgleda svaki za sebe zaokruženom samostalnom cjelinom, koja jedna s drugom u nikakvom savezu ne stoji. U ovoj drami gubi se s vida evolucijoni prelaz iz jednoga čina u drugi, te se čini, kao da takvoga uopće niti nema. Razlog je tomu taj, što je drugi čin, t. j. onaj jedanaestgodišnji rat, koji bi imao biti kopula izmegju prvoga i trećega čina, tako u kratko ispripovijedan i zabilježen, da se čini, e niti sam ne stoji u savezu s ikojim od drugih dvaju činova, a kamo li da bi ova dva vezao u jednu cjelinu.

Prema tomu, regbi, da bi se taj cijeli rat mogao prije nazvati nekom trilogijom, nego jednom cjelovitom radnjom i dramom. — No uzme li se u obzir, da trilogija obragjuje u svakom svom odsjeku manje ili više

posebnu ideju, tad se taj dukljansko-bizantinski rat ne može označiti niti tim imenom, jer je tomu ratu ipak jedna podloga, jedna ideja, koja sva tri rata u jednu cjelinu veže, te ih tim stavlja u evolucioni vez: politika naime Mihajlova i Bodinova, da bugarsku krunu pribave dukljanskoj dinastiji, jest ta ideja, koja sva tri rata dovagja u uzročni odnošaj, te prema tomu taj rad pretvara u jednu jedinstvenu epohu.

Veli se, da svaka prispodoba hramlje. Ako igdje, to se može ovdje vidjeti, gdje mi dukljansko-bizantinski rat hoćemo da isporedimo sa dramom. Mi to osjećamo i sami, ali ne znamo, kakvu bi bolju prispodobu našli. No ta prispodoba ima samo to reći, da se jedna Bodinova ideja kroz cijeli ovaj rat prepliće, te ga jednom cjelinom čini, onako od prilike kao što se u drami kroz tri ili pet činova sav rad oko jedne glavne ideje okuplja, te uslijed te ideje sve se dovede u jednu cjelinu.

Evo u tom bi bila sličnost u prispodobi; ali je tu naći i goleme razlike, koja nastaje u rasporegjaju činova. — U drami se na ime snašaju u prva dva čina sitne epizode, koje u trećem činu sagrade zgradu potpune ideje: u dukljansko-bizantinskom ratu imamo već gotovu veliku zgradu — ideju u prvom činu, koja se u ostala dva čina raspada u epizode, da se napokon svrše najvećom sitnicom — maljušnim koristoljubljem.

Pa tako i jest. Da cijenjeni čitatelj uvidi, e je u istinu tako bilo, neka nam dozvoli, da svaki taj čin prema glavnoj ideji omjerimo i po mogućnosti karakterišemo.

Kad je ono Mihajlo poslao svoga sina Bodina u Bugarsku, dobila je ideja ili politika Mihajlova, — da Bugarsku kakvim takvim vezom priveže uz Duklju — tako jasnu boju, tako konkretan izražaj, da se ta ideja ne samo lako umom dokučiti dade, nego po svom konkretnom izražaju gotovo osjetilima uhvatiti i okom gledati može.

U drugom svojem stadiju, u jedanaestgodišnjem ratu, dolazi ta ideja tako blijeda u susret, da ju jedva raspoznajemo. — Ona se doduše tako iznemoglom pričinja nama, koji je iz daljine od osam stoljeća promatramo i jer nam ju je Ana Komnenka ovako blijedom prikazala; no da je ona u duši Bodinovoj još krepkim životom živjela, dokazuje njegovo jedanaestgodišnje naprezanje, da je realizuje.

Mi velimo, da je to jedanaestgodišnje ratovanje Bodinovo stajalo u službi te ideje. To nam nije doduše nigdje zabilježeno, ali se dade odatle izvoditi, što inače ne bi znali protumačiti svrhe toga dugogodišnjega ratovanja. Mi ne smijemo da pripišemo ovomu ratu onaj značaj, što ga na sebi nosi invazija Vukanova: robljenje i paljenje, kad sama Ana veli, da je Vukan u tom jedanaestgodišnjem ratu „osvajao zemlje i gradove, te ih svojoj vlasti pripajao“. Ako pak uzmemo u obzir smjer, u kojem je Bodin

osvajao bizantinske zemlje, t. j. ako uvažimo, da je Bodin širio granice svoje države prema Kosovom polju i Skoplju, onda odatle smijemo zaključivati, kamo je njega srce vuklo. Ako još k tomu dodamo raspoloženje bugarskoga naroda, o kojem smo već prije govorili i koje smo prikazali da je bilo takovo, e bi bilo moralo Bodina nukati, da posegne za bugarskom zemljom, sve da nije prije nikada na to ni pomislio, a kamo li ne bi za tim težio, gdje je već jednom bio bugarskim carem. A sjetimo li se još, kako je i samo žalosno stanje bizantinskoga carstva tu ideju prikazivalo ne samo izvedivom, nego pače i lako izvedivom, — onda mislimo, da iz svih tih razloga smijemo zaključivati, e je taj jedanaestgodišnji rat u istinu nastavak onoga od god. 1073. — A što nije uspio Bodin, zasluga je vrsnoga upravitelja Bugarske i dračke teme, Ivana Duke. Da nije ovoga bilo, mi smo uvjereni, da bi se bila vremena Petra Deljana te god. 1073. ponovila.

Rat Vukanov protiv Bizantinaca spominje na Bodinovu ideju samo u toliko, što je poduzet istovremeno i na nalog Bodinov, kad se je bio podigao i ovaj na Bizantince. — Kako je to bilo, t. j. kako je to u savezu stajalo, to smo već prije razložili.

Kakav je značaj poprimio pod kraj Vukanov rat, to takogjer već prije razložismo. Vukan nije shvaćao ideju Bodinovu; on ju je prije profanirao, nego joj služio. Vukan je bio dobar vojnik, hrabri razbijač, ali velikim idejama nepristupan. Mi ćemo do skora imati s njime posla, pa ćemo vidjeti, da on ne zna svoje oružje u drugu svrhu upotrijebiti, nego u robljenje i pustošenje. Ma koliko se on i ističe svojim vojnama, ako ga usporedimo sa Bodinom, tad on po svojoj idealnoj vrijednosti upravo iščezava pred ovim. Jer, smijemo li u Bodina naći jedan dio plemenite strane Klodvigove, to bi mogli u Vukana naći prilični dio loše strane Radagajsove.

U ostalom, kako već netom spomenusmo, mi ćemo još vidjeti Vukana u njegovom djelovanju, za to nam ne treba da ga već unapred karakterizujemo, već ćemo radije preći na ispitivanje, kako je do toga došlo, da je Bodin dozvolio, da mu vazal ovako nespretno politiku kvari, za koju je on cijeli život radio i vojevao.

Drugi gragjanski rat u Duklji.

Mi smo vidjeli, da je prvomu pohodu Aleksijevom protiv Dukljana dao povoda sam Bodin. Ana Komnenka spominje naročito njega (ἐκεῖθεν δὲ καὶ τὸν Βοδῖνον καὶ αὐτοὺς Δαλμάτας παρασπονδῆσαί τε καὶ κατὰ τῆς ἡμεδαπῆς χωρῆσαι βουλομένους), dok se Vukan samo nuzgredno spominje, kako to proizlazi iz navedenoga pisma Aleksijeva na vojvodu dračkoga Ivana. —

Pa ipak eto poslije vidimo, da je u rat upleten Vukan sâm, koji ga na svoju ruku i svoj način vodi, dok o Bodinu ni traga ni glasa. To je bez sumnje značajno, da Bodin započinje rat, a onda se usteže od njega, t. j. ne sudjeluje u njemu. — Odavle se smije zaključivati, da su morali biti važni razlozi, koji su Bodina zadržali kod kuće, te se on za sve vrijeme toga rata baš niti jedan cigli put ne spominje.

O razlogu te Bodinove apstinencije ne zna Ana ništa da nam kaže, ali nam za to tu prazninu ispunjava naš domaći ljetopisac, koji je opet s druge strane za ovu dobu u toliko nepotpun, da gotovo niti riječce ne zna kazati o trogodišnjem ratu Vukanovom. — Ovdje, kako se vidi, lijepo se nadopunjuju ova dva vrela: Ana Komnenka i naš Dukljanin.

Da vidimo dakle, što pripovijeda pop Dukljanin.

Po njegovom pripovijedanju, najvažniji dogagjaj, koji bi bio podoban da Bodina zaprieči kod sudjelovanja u ratu sa Bizantincima, bio bi gragjanski rat, što je nekako u ovo vrijeme buknuo u Duklji. — Isti ljetopisac okrivljuje Bodinovu ženu, da je ona dala povod ovomu ratu. Videći na ime ona, kako se je silno umnožio rod njena muža, bojala se je, da ne bi ta rodbina istisnula njene i Bodinove sinove. Osobito se je bojala Branislava i njegovih sinova, a tih je bio lijepi broj (vidi rodoslovlje). — Ovaj Branimir bio je sin onoga kralja Radoslava I., strica Bodinova, koji je neko vrijeme iza Mihajla kraljevao, dok ga nije Bodin silom prinukao na odstup. — Već tada, kako smo prije na svom mjestu ispripovijedali, nijesu se sinovi Radoslavljevi tako hitro pokorili Bodinu, već je morao intervenirati kler i plemstvo. A ovaj Branislav bio je najstariji od osam sinova Radoslavljevih, pa se je valjda već od onoga doba pričinjao Jakinti, Bodinovoj ženi, najopasnijim. Za to je — veli naš ljetopisac — vrebala samo na zgodan čas, da upropasti Branislava i njegove sinove[1]).

Jednoga dana, pripovijeda dalje isti ljetopisac, dogje Branislav sa svojim bratom Gradislavom i sinom Petrom (Beriena-Periša) u Skadar k Bodinu; a ne sluteći nikakva zla dogjoše bez pratnje.

Mi mislimo, da se je to dogodilo u ono vrijeme, kad se je Bodin spremao za rat protiv Bizantinaca, pa je dozvao rogjake na dogovor.

Videći kraljica Jakinta ove bez ikakve pratnje, pomisli, da je sada najzgodniji čas, da ih se kidiše i tim brige riješi, za to uzme molbama navaljivati na Bodina, neka ih uhvati i baci u tamnicu, te mu se uze

---

[1]) Igitur Jaquinta uxor Bodini videns filios Branislai crescere et multiplicare, valde dolebat, timebat enim, ne viro ejus moriente, Branislauus seu filii ejus acciperent regnum, unde et semper invidebat eis et quaerebat opportunum tempus quomodo patrem et filios perderet. Quodam itaque tempore dum Branislaus cum fratre suo Gradislavo et filio Beriena simpliciter venissent ad regem in civitatem Scodarim, videns eos Jaquinta solos venisse, gavisa est, accedensque ad regem... caepit insistere et dicere, ut eos comprehenderet et in custodia poneret... — Presbit. Diocl., ap. Lucium, označeno izdanje str. 300.

groziti, da će ga ostaviti i ne će dalje s njime živiti, ako to ne učini. — „Vidim, da ti nije već duga života — govorila je kraljica Bodinu — pa će evo ovi ugrabiti kraljevstvo, a tvoja djeca pobiraće mrvice sa njihova stola[1]." — Kralj Bodin nemogući odoliti napastovanju ženinom, popusti napokon, te dade Branislava i njegova brata i sina za svojim stolom uhvatiti i baciti u tamnicu[2]).

Na ovo nam je primjetiti, da bojazan Jakintina nije bila niti najmanje neumjesna. Jer, uvažimo li, da je Bodin oženio Jakintu godine 1080., to su njegovi sinovi bili sada u pošljednjem deceniju XI. vijeka, kad se je ovo dogagjalo, tek u dječačkim godinama, dok se Branislav već približavao starosti, a njegovi su sinovi mogli prema tomu već prevaliti mladenačku dobu, te po svoj prilici već bili bradati ljudi.

Ali iz ovoga pripovijedanja Dukljaninova daje se još nešta razabrati, što je moglo biti uzrokom, da Bodin nije sudjelovao u onom zadnjem dukljansko-bizantinskom ratu.

Ako je bio na ime naš ljetopisac dobro obaviješten i vijesti dobro zabilježio, tad bi se dalo iz nekih mjesta njegova pripovijedanja zaključiti, da je Bodin morao u ovo vrijeme upasti u tešku bolest. — To se razabire iz izreke: „timebat enim (Jaquinta) ne viro ejus moriante Branislaus acciperet regnum"; pa onda iz riječi Jakintinih Bodinu, još se isto jasnije razabire: „scio, quia moriturus es". — Istina, Bodin je poslije toga još nekoliko godina živio; ali u ovo vrijeme, kako rekosmo, mora da je bio teško bolestan.

No idimo dalje, da vidimo, što se iz ovoga čina Bodinova i njegova postupka sa Branislavom izleglo.

Čuvši braća Branislavljeva i Gradislavljeva — a tih je bilo još šest, te sinovi (Branislav ih je imao šest) i nećaci, pobojaše se, da se i njima ne bi isto dogodilo, pa sabraše savkoliki rod i izseliše se iz Duklje u Dubrovnik. Cijela ova dukljanska kolonija u Dubrovniku brojila je oko četiri stotine oboružanih ljudi[3]).

Kako se vidi, Dubrovnik je postao za rana, već u XI. vijeku utočištem i pribježištem političkih bjegunaca, što je bio gotovo kroz sav svoj vijek.

Kralj Bodin je znao, da će njegova svojta, zaštićena tvrdim zidinama dubrovačkim nastojati, da se osveti po starom običaju za ovo progonstvo. Za to nema sumnje, da je on zahtijevao od Dubrovnika, da mu bjegunce

[1]) Dicebat (Jaquinta) illi, scio quia moriturus es, et isti regnum accipient, filii autem tui ad mensam eorum monducabunt. — Na označenom mjestu.

[2]) Na označenom mjestu.

[3]) Quod audientes fratres et filii ac nepotes eorum, congregantur omnem parentelam in unum abierunt Ragusium et intraverunt in civitatem cum quadringentis viris in armis. — Presbit. Diocl., na označenom mjestu.

izruči, ili da ih iz grada progna. Ali Dubrovčani, koji su sebi sa svoga poštenja i vjere slavno ime pribavili, nijesu bili niti u ovo vrijeme manje kremeniti i čelični poštenjaci; oni su i u ovo vrijeme gostoljublje i sjegurnost gosta smatrali i obdržavali kao jednu od najsvetijih kreposti. — Oni su evo i sada odbili zahtjev Bodinov, ma da im je odatle prijetio rat sa moćnim susjedom. — Časna ova općina braniće ustrajno svoje pravo azila i poslije protiv mogućih bosanskih banova i kraljeva, te će priučiti susjede na poštovanje toga svojega običaja u toliko, da će se oni kaniti svoje zahtjeve grožnjama podupirati, ili da uopće niti ne budu više stavljali dubrovačkoj republici takovih zahtjeva, koji se sa njenim „starim od djedova baštinjenim običajem" ne slaže, kako to jednom javljaju kralju Tvrtku.

Nemogavši Bodin diplomatičkim putem isposlovati, da Dubrovčani uskrate svoju pomoć njegovoj rodbini, odluči to polučiti silom. On dogje s vojskom pod grad i uze ga opsijedati. — Grad se junački branjaše, a Bodinovi rogjaci često su znali poduzeti provale iz grada, te mnogo štete nanašati Bodinovomu taboru. — Prigodom takove jedne provale ubije Koćapar, brat zarobljenoga Branislava nekoga Košara, ljubimca kraljice Jakinte; — quem regina valde diligebat — veli Dukljanin. — Kako se vidi, Jakinta nije bila nevaspitana Slavenka, već prema bizantinskoj kulturi moderna žena!!

Čuvši dakle Jakinta, što se je njenom ljubimcu dogodilo, usplamti osvetom, te nije prestajala podjarivati u kralja plamen osvete proti zarobljenomu Branislavu i njegovu bratu i sinu. Ta pustopašna i pokvarena Grkinja raskuštra kosu i izgrebe lice za ljubimcem te uze jaukati pred kraljem: „Jao kralju, ma zar ne vidiš, kako ubijaju tvoje? Njihova braća Branislav i Gradislav u tvojoj su ruci, a oni ipak ne prestaju ubijati i ranjavati tvoje. Zar ne vidiš, što uradi Koćapar? Pa kako možeš dopustiti, da ovi, što ih u tamnici držiš, još i čas živu?[1])"

Svojim suzama i molbama znala je ta zlobna žena na toliko raspaliti Bodina, da je ovaj dao Branislava te brata mu i sina izvesti pred zidine grada Dubrovnika i odsjeći im glave na očigled čitave rodbine[2]).

Kako su ono 1080. godine biskupi i kler svojom intervencijom utaložili gragjanski rat izmegju Bodina i Radoslavljevih sinova, tako su mislili i sada učiniti, pa su se spremali, da pred samim Dubrovnikom izmire rod. Ali žalibože prekasno stigoše, da prepriječe nesreću. Kad su oni stigli, već su žrtve pale. — Biskupi uzeše sada žestoko koriti Bodina i predbacivati mu, što se dade voditi od zle i strastvene žene. — Kralj

---

[1]) Na označenom mjestu.

[2]) Tunc rex iratus... jussit decollari knesium Branislavum cum fratre et filio ante civitatem Ragusii et coram praesentia parentum suorum. — Na označenom mjestu.

Bodin se brzo pokaje za svoj zločin, te ga uze ljuto oplakivati [1]), a umorenu braću dade sjajno sprovesti i ukopati u samostanu sv. Benedikta na otoku, štono leži pred Dubrovnikom (Lokrum). Sami biskupi i opati nosili su lijesove [2]).

Ali — factum infectum fieri nequit. Sav sjajni sprovod, sva žalost kraljeva nije mogla povratiti života smaknutim, niti pogasiti plamen osvete, što je sada usplamtio u srcu braće Branislavljeve i njegovih još preostalih sinova. — Jer nema sumnje, da su biskupi radili o tom, da na grobu žrtava izmire kraljevsku rodbinu s jedne strane, a s druge strane da posreduju izmegju grada Dubrovnika i kralja Bodina. — Ovo potonje uspije, ali prvo ne. — To zaključujemo iz pripovijedanja našega ljetopisca, jer on veli, da su braća i sinovi umorenih i njihova pratnja otišli iz Dubrovnika u Spljet, a odavle u Apuliju, pa odavle u Carigrad caru Aleksiju, „pošto su čuli, da dio Dubrovčana namjerava grad predati Bodinu“ [3]). — Isti pop Dukljanin veli, da je Bodin u istinu osvojio Dubrovnik i da je ondje sagradio kaštel, pa se onda vratio kući. Ali ovo nam se ne čini vjerojatnim, pošto je nestalo povoda daljnjemu ratu, čim su braća, odnosno rodbina Bodinova, ostavila grad. — Mi mislimo, da su sami Dubrovčani dali Bodinovoj rodbini mig, da izagje iz grada, jer da se Dubrovnik kani izmiriti sa kraljem, a oni (rogjaci Bodinovi), ako se ne kane izmiriti sa kraljem, da prenesu svoje operacije na drugo zemljište. — Ovi pako žegjajući za osvetom odoše Aleksiju, koji je u to vrijeme bio baš zapleten u rat sa Dukljom, odnosno sa dukljanskim vazalom Vukanom.

Evo ovom svojom okrutnošću posijao je Bodin sjeme, iz kojega će niknuti razdor i neprestani gragjanski ratovi izmegju njegovih direktnih descendenata i porodice prognanih; a dozreće plod — propast Duklje kao samostalne države, a poslije kao države uopće.

Kako je bila u Carigradu dočekana rodbina Bodinova, toga nam ne spominje niti naš ljetopisac, niti Ana Komnenka. No to nije niti nužno. Ko pozna politiku bizantinsku i njezina sredstva, taj će znati na to odgovoriti. — Ovakvi pribjegli strani princi otvarali su Bizantincima i njihovom gospodstvu vrata u vlastitu domovinu, a to su Bizantinci dobro znali iz

---

[1]) Tunc episcopi et abbates, qui venerant rogare regem ne decollarentur et ut pacem inter eos mitterent, videntes eos jam decollatos... caeperuntque vehementer arguere et increpare regem, eo quod obadisset voci uxoris suae et occidisset fratres suos. Rex statim paenitentia ductus flavit amare. — Na označenom mjestu.

[2]) Na označenom mjestu.

[3]) Post haec fratres eorum et filii et alteri qui erant in civitate, sentientes, quod quidam vollent tradere civitatem regi, praeparatis naviculis, intrantes omnes in eis navigaverunt in Spalatum, inde transfretaverunt Apuleam et inde Constantinopolim ad imperatorem. — Na označenom mjestu.

svoga iskustva sa Bugarima i Srbima, pa su znali ovake nesretnike svojim darovima i odlikovanjima prikovati uza se. — Mi bi mogli o tome mnogo primjera navesti, kako već rekosmo, iz povijesti bugarske, srpske, perzijske, arapske i turske, ali nije nužno, jer će nam takvih žalosnih dokaza pružiti i sama Duklja. — Doći ćemo doskora i na to. — Sad nam se valja obazrijeti i na hronologiju popa Dukljanina, u koliko ta stoji u savezu sa ovim dogagjajima.

Mi smo ove dogagjaje uvrstili u razdoblje izmegju 1093. do 1095. godine, a pop Dukljanin veli, da je Bodin dao odrubiti glave ovoj trojici svojih rogjaka u dvadeset drugoj godini svoje vlade[1]), pa je pitanje, kako da se to u sklad dovede.

Ovdje opažamo to, da pop Dukljanin u svojoj hronologiji nije pouzdan od početka pa sve do kraja svoga ljetopisa, ma koliko inače i bio vjerodostojan pripovjedač onih dogagjaja, koji su se nekoliko decenija prije njega dogagjali, a osobito onih, koji padaju u njegovo doba. — Kao primjer za nepouzdanost njegove hronologije navagjamo ovo: On veli za Mihajla, da je vladao 35 godina; za njim da je vladao brat mu Radoslav 16 godina, a za Bodina veli, da je poslije toga vladao 26 godina. Ako stavimo te brojeve na vjerojatno mjesto opće hronologije, onda bi dobili ovaj rezultat: Mihajlo od 1050. do 1085., Radoslav od 1086. do 1102., a Bodin od god. 1102. do 1128. A kad bi u dvadeset i drugoj godini vlade umorio ona tri rogjaka, tad bi to padalo nekako u godini 1124., a o Bodinu nema već od poslije godine 1100. nikakva traga.

Prema tomu držimo, da nam se to svjedočanstvo Dukljaninovo o godini, kada da su pogubljena ona trojica, ne će staviti kao ozbiljna objekcija.

Isto tako ne pristaje ovo svjedočanstvo Dukljaninovo niti u sklad prema općoj hronologiji. Jer uzmemo li, da je Bodin zavladao godine 1081., onda bi godina 22. njegova vladanja padala u 1103. god., a tada se već ne spominje baš ništa o Bodinu, pa je vjerojatno, da u to vrijeme već ni živio nije. Ali ako pop Dukljanin broji i one godine Bodinu u vladanje, što ih je proveo sa ocem Mihajlom na vladi, onda bi račun prilično tačno ispadao. Vidjeli smo, da ga Ana Komnenka spominje 1077. godine već kao opće poznatog suvladara Mihajlova. Ako je dakle već od početka 1075. bio očevim suvladarom, čim je došao iz bizantinskog ropstva, onda — kako rekosmo — Dukljaninovo brojenje dobrano tačno pristaje: onda pada ovaj rat u gore spomenuto razdoblje, a Bodinova smrt nekako u 1100.

---

[1]) Regnavit autem (Bodinus) XXVI. annis et in XXII. decollavit fratres suos. — Na označenom mjestu.

Bodin i križarske vojne.

Jedva je Bodin umirio svoju zemlju iza domaćega rata, kadno mu zada posla i brige nova — rekli bismo — seoba naroda, križarske vojne, koje su se svojim jednim dijelom dotakle i njegove države.

Ovaj pokret zapada izazvao je donekle sam car Aleksij. Stisnut s jedne strane od Kumana, a s druge od Turaka, gotovo je očajao. A dobro je uvigjao i to, da sam svojim silama ne samo ne će moći osvojiti izgubljenih provincija, nego da ne će moći dugo obraniti niti one pokrajine, što ih je još imao u Aziji. Videći dakle da nije kadar držati ravnotežja turskoj sili, morao je uvidjeti, ili barem logičkim mišljenjem doći do zaključka, da će jednom sasvim prevagnuti turska sila — odnosno, da će morati pasti carstvo. Opstojnost pako ta, što su Turci već do same Propontide pod Carigradom plijenili, učinila je, da je Aleksij pomišljao, e je taj čas, gdje bi Turci prevagnuli, već na vidiku. Da se te nevolje izbavi, vidio je, da mu nema druge, nego tražiti pomoći u ostalog kršćanskog svijeta protiv polumjeseca. Znao je Aleksij, kakovi su odnošaji na zapadu, znao je da je ondje papa kralj nad kraljevima, pa se za to odluči k njemu uteći za pomoć. Na to ga je poticala i spremnost rimskih papa, kad su već njegovi predšasnici bili zamolili u njih pomoć u tu svrhu[1]). A još ga je više nukalo, da zamoli tu pomoć i to, što je iza Gregorija VII., Aleksiju neprijatnoga pape, zasjeo na Petrovu stolicu mnogo nakloniji caru Urban II.

Po primjeru dakle svojih predšasnika obrati se i Aleksij na papu. Mi smo vidjeli već prije, kako je Aleksij silno prosio, a papa mu se i odazvao, te se za pomoć svojski zauzeo. — Godine 1095. sazove Urban II. koncil u Piaćencu. Bio je ovo golemi zbor. Tu se nagje do 200 biskupa, do 4000 klerika i do 30.000 laika; a ovamo stignu i poslanici cara Aleksija, da zamole pomoć bizantinskom carstvu. — Ovdje je Urban urgirao kršćanske knezove i prisegom ih vezao, da pogju u pomoć

---

[1]) Kada je car Mihajlo Parapinaks zamolio u pape Gregorija pomoć protiv Turaka, tad je rasposlao papa na zapadne vladare poslanice, gdje im piše megju ostalim:

„...Cognovimus gentem paganorum contra christianum fortiter invaluisse imperium, et miseranda crudelitate, jam fere usque ad muros Constantinopolitanae civitatis devastasse, et tyrannica violentia occupasse... Scitote igitur nos in misericordia Dei et in potentia virtutis suae confisos, omnibus modis id agere atque parare, ut adjutorium christiano imperio, quam citius, Deo juvante faciamus. Unde vos per fidem... obsecramus et auctoritate beati Petri apostolorum principis admonemus, ut et vos vulnera et sanguis fratrum (graecorum) et periculum praefati imperii digna compassione moveat, et vestra virtus pro christiano nomine non invitam fatigationem ad ferenda fratribus auxilia subeat. — Ap. Baronium, ad. ann. 1074 n. 50.

A caru Henriku IV. piše isti papa: „...magis enim vellem pro his animam meam ponere, quam eos negligens, universo orbi ed libitum carnis imperare..." te mu ujedno javlja, da je već sakupio do 50.000 ljudi, s kojima kani u pomoć. — Mansi, XX., 149. i 150.

caru[1]). — Poslije toga ode papa u Francusku, gdje je u Klermontu[2]) držao takogjer koncil. Iza toga obdržavao je papa koncile, u kojima je pozivao u pomoć protiv Turaka u Limogesu[3]), Toursu[4]) i Nimesu[5]).

Uspjeh ovoga požrtvovnoga rada Urbanova bio je golem. Već druge godine (1096.) započele su križarske vojske da se kreću prema Carigradu, a odavle u Aziju. — Te vojske išle su dijelom preko Ugarske i Bugarske, dijelom preko hrvatsko-dalmatinskoga primorja, Duklje i Drača prema Carigradu, a dijelom preko mora i opet Drača.

Kad je dočuo car Aleksij, kolika se sila sprema sa zapada, sâm se prestraši te pomoći. Njemu budne kao Faustu sa duhovima. Njemu sine u glavu misao: što će pomoći sebi time, ako Latini istisnu Turke, pa zaokruže Carigrad sa istoka i zapada? Nije li tada Carigradu sugjeno, da se još prije udavi u latinskom nego turskom moru? — Osim toga plašila je cara galska pohlepa i razuzdanost njemačkih križara. — A taj strah bome ni nije bio bezrazložan, jer je mnoge i premnoge dovukla u križare želja za plijenom i bogatstvom, o kojem je sam car Aleksij — kako smo prije naveli, čitave bajke u svijet sijao.

Ma da jest papa Urban II. cara obavijestio o kretnjama križara, o njihovim namjerama, te ga već unaprijed upozorio, da bi moglo doći megju nedisciplinovanim križarskim četama i carevim pučanstvom do sukoba — ipak je car sa velikim nepovjerenjem susretao sve vijesti o križarima, pa im stao odmah, čim su se pojavili na njegovu teritoriju, stavljati zapreke, i štono je riječ — bacati im klipove pod noge[6]). — Još

---

[1]) Ad hoc ergo auxilium dominus papa multos incitavit, ut etiam jurejurando promitterent, se illuc, Deo annuente, ituros, et eidem imperatori contra paganos pro posse suo fidelissimum adjutorium collaturos. — Mansi, XX., 802.

[2]) Mansi, XX., 815.—829.

[3]) Mansi, XX., 919.

[4]) Mansi, XX., 926.—927.

[5]) Mansi, XX., 931.—939.

[6]) Latinski pisci silno žigošu prevrtljivost i nevjeru Grka i njihova cara Aleksija. Mi ćemo navesti nekolika mjesta u originalu, odakle će čitatelj najbolje razabrati, kakvim čuvstvima su se susretali Grci i Latini.

N. pr. Guilielmus Tyrius, De bello sacro, knj. II., pogl. 5.: Praeerat autem per id tempus Graecorum imperio vir nequam et subdolus, Alexius nomine... qui contra dominum et benefactorem suum molitiose recalcitrans... depulso domino imperium invaserat.

Pogl. 10.: Boemund piše Gotfridu: Noveris, virorum optime, quod tibi contra feram pessimam et cum homine nequam incumbit negotium: cujus propositum est semper fallere et omnem Latinorum nationem usque ad mortem modis omnibus persequi: et quod de eo recte sentiam, tuo aliquando approbabitur judicio, novi enim Graecorum malitiam et odium adversus Latinorum nomen pertinax et obstinatum.

Pogl. 13.: Verumtamen sicut vir erat subdolus, potens simulare et dissimulare propositum, missis quibusdam nobilibus (ad Gotofredum), verbis pacificis ei locutus est in dolo, tentens ei quoquo modo cum posset decipere.

Pogl. 21.: Quidquid autem loquebatur (Alexius) dolus erat et circumventio.

Mogli bi još na pretek navesti sličnih mjesta iz istoga Tyriusa.

Drugi pisac, Conradus abbas Uspergensis, chron. anno 1101: „... omnes eum maledicebant et anathematizabant, omnes eum linguae non imperatorem sed traditorem appellabant."

Otto Frisingensis, Chronic., knj. VII., pogl. 10.: „Alexius imperator perfidissimus, jam diu conceptom corde malitiam calare amplius non volens, cum Turcis... turpissime foederatur."

Takvih svjedočanstava mogli bismo navesti od još jedno pet šest pisaca.

jače poraste nepovjerenje u cara, kad se križarima pridružio tarentski knez, hrabri Boemund, sin Roberta Guiskarda, nama dobro poznati pobjeditelj Bizantinaca. No vršak nepovjerenja zaokupi cara, kad je čuo, da Boemund predlaže, neka bi se udarilo na sam Carigrad. — No do toga nije došlo, premda je Boemund imao dosta pristaša, jer se tomu opro Gotfried Bouillonski.

Po svoj prilici bila bi ova križarska vojna već sada udarila onim putem, u što se je poslije izrodila, da nijesu vojvode u onaj čas bili nadahnuti čistim vjerskim oduševljenjem.

U ovaj čas izglade se opreke, tako da je Gotfried obećao caru, da ne će osvajati njegovih pokrajina za sebe, već ono, što je nekoć Bizantu pripadalo, da će se caru vratiti[1]); a car je opet Latinima dao za prevoz lagja, oružja, živeža i t. d.

No niti ova pogodba ne donese stalnoga prijateljstva. Ovo prividno primirje doskora se izvrgne u otvoreni rat izmegju križara i cara, koji videći, da bi križari mogli doista Turke protjerati, združi se očito s njima.

Kako se dalje stvar razvijala, to ne možemo pratiti, jer to niti bi stalo niti pristalo u okvir naše rasprave. — Mi htjedosmo samo prikazati, kakova su čuvstva zavladala carem i carstvom, kad je vidio, kakve goleme mase zapadnjaka prelaze njegove granice; pa kako su se ta čuvstva izražavala u aktima, koji su bili podobni da uzbude nepovjerenje, pošto su se sukobi izmegju križara i pučanstva, koji su se mogli u ovakvim poduzećima lako predvigjati i koji su bili neizbježivi usprkos najbolje volje vojvoda — pripisivali ne slučaju, već zlobi.

I tako eto izazove nepovjerenje Aleksijevo, koje je donio u susret križarima, netom su stupili na prag njegove države[2]), nepovjerenje i mržnju u križara na cara i na sve njegove podanike i saveznike.

No niti ovo megjusobno nepovjerenje ne bi bilo najveće zlo, da bude ostalo ograničeno samo na vladarske krugove. Ovi bi bili na ime diplomatskim putem, raznim kompromisima prepriječavali oružani sukob. — Ali kad se to nepovjerenje uvriježilo i u mase naroda (u carstvu megju pučanstvom, a kod križara megju prostom vojskom), tad već nijesu bili

---

[1]) Προσελθὼν οὖν (Gotfrid) τῷ βασιλεῖ ἐπωμόσατο, ὅνπερ ἀπῃτεῖτο ὅρκον, ὥστε ὁπόσας πόλεις καὶ χώρας οὐ φρούρια φθάσει κατασχεῖν ὑπὸ τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων τὸ πρῶτον τελοῦντα... παραδιδόναι. — Anna Comnena, knj. X., označeno djelo str. 765.

Alb. Aquileiensis, knj. II., pogl. 28.; Wilhelm. Malmesberg, knj. IV.: „sacramentum exigerat (Alexius)... Quod urbes imperio suo appendices, ei acquirere possent, rederent."

[2]) Megju križarima veleuvaženoga grofa Huga de Vermandois, brata francuskoga kralja, dao je car uhvatiti i u Carigrad dovesti, kad ga je oluja bacila na dračku obalu; a već prve križare što su prešli preko Save i sukobili se u današnjoj Srbiji sa narodom, tukla je carska vojska kao gamad.

niti car niti križarske vojvode kadri da prepriječe uvijek izljev ovakove mržnje. — Ovdje valja istaknuti, da su baš križari sami isto onako izazivali svojim ponašanjem nepovjerenje u carevom pučanstvu, kako je car izazivao u križarskim vojvodama.

Da se budu križarske čete korektno ponašale, bilo bi ih carevo pučanstvo prijateljski dočekivalo, što najbolje dokazuje postupanje gragjana u Nišu, koji su križarima ne samo živež prodavali, već siromašnije križare i besplatno opskrbili. — Ali razuzdano provokatorno držanje križara spram pučanstva pod vodstvom nekoga viteza Valtera, popa Volkmara, pa samoga Petra amienskoga, upravo je moralo diskreditovati križare u očima naroda; a zao glas se dalje čuje od dobroga.

Od velikoga, ali nepovoljnoga utjecaja po napetost ovih odnošaja bilo je to, što su prve križarske čete, koje su putovale Balkanom početkom godine 1096., bile najraskalašnije, najrazuzdanije. Ove su već na početku tako diskreditovale poznije križare, da su balkanski narodi već a priori gledali i u onim križarima, koji su istom imali doći, neprijatelja svoga imetka i svoga života.

No čemu mi to sve navagjamo?

Valja znati, da je jedan odio križarske vojne prolazio i kroz Duklju. Bio je to vojvoda Rajmund od Tuluze i Provanse (Toulouse, Provence). Ovaj je udario kopnenim putem od Akvileje preko Istre, Dalmacije do Drača, a odavle na Skadar. — Isti pisac, koji nam to spominje, veli, da je ova vojska imala da mnogo pretrpi na ovom putu od napadača i otimača i od nestašice hrane[1]).

Od ovoga pisca ne bi baš mnogo saznali, za to ćemo navesti drugoga, koji je mnogo rječitiji — Rajmunda de Agilis. — Ovaj pisac ne piše baš laskavo po naš narod, ali ćemo ga ipak doslovno navesti, jer je inače zanimljiv. A neke rečenice potvrdiće ono, što malo prije navedosmo o općenitom raspoloženju balkanskih naroda spram križara. Iz ovoga će se pripovijedanja ujedno razabrati, da onaj uvod, što ga pridodasmo prije ovoga pripovijedanja Rajmundova, nije bio suvišan za razumijevanje odnošaja izmegju našega naroda i križara, koji su onuda prolazili.

A sad da vidimo, što pripovijeda Rajmund.

Mimogred budi spomenuto, da je pisac Rajmund de Agilis bio kapelan papinskoga poslanika, biskupa Ademara, koji je pratio na putu grofa Rajmunda.

Ovaj Rajmund de Agilis napisao je tačan putopis, iz kojega mi vadimo ove rijetke:

---

[1]) Comes Tholosanus et duo episcopi cum pluribus comitibus sociati per Histriam et Dalmatiam usque Duratium venerunt: multa adversa passi sunt in via, invasores et raptores et victualium inopiam. — Marc. Senuti Torseli, Histor. orient., II., pogl. 12., str. 138., izd. Hanoviae. 1613.

„Ušli smo dakle u slavensku zemlju, te smo tu imali mnogu nepriliku da svladamo, pošto je već bila nastupila zima.

Slavonija je zemlja pusta, nepristupna i gorovita. Kroz tri sedmice nismo tu vidjeli ni zvijeri ni ptica. — Stanovništvo pako tako je surovo i zapušteno, da nam se nije htjelo niti približiti, niti provodića dati, već bježeći iz svojih sela i gradova, ubijahu poput marve one nemoćne starce i bolesnike, koji su podaleko iza ostale vojske zbog iznemoglosti zaostali. A gotovo je bilo nemoguće, da naši vojnici proganjaju ove goloruke razbojnike, jer su ovi bili hitri, te poznavajući okolicu, lako bi utekli, te se sakrili u gorama i gustim šumama, čim bi se pokušalo progoniti ih.

Ovdje mi je napomenuti jedno junaštvo grofovo: Nekom zgodom opkoli jedan odio ovih Slavena grofa sa nekoliko njegovih vojnika. Grof hrabro navali na njih, i šestoricu zarobi. — A kako se je morao za vojskom žuriti, da ne ostane, odredi, da se ovim zarobljenicima dijelom oči iskopaju, a dijelom ruke i noge poodsijecaju, e bi se Slaveni ovakim primjerom odvratili od daljnjega nasrtanja. Pa je ova strogost i imala uspjeha, jer je grof mogao umaknuti, dok su se drugi zabavili oko ranjenih.

U ovoj slavenskoj zemlji zadržali smo se gotovo četrdeset dana, a kroz sve to vrijeme nalijegale bi tako guste magle, da bi ih tako rekavši bilo moguće rukom hvatati i mahanjem od sebe odgrtati.

Grof bijaše uvijek kod stražnjega odjela vojske, da odbije navale razbojnika; na konak bi dolazio često oko ponoći, ili kad bi već pijetao uzeo po prvi put naviještati zoru. — Pa usprkos svih tih pogibli lako je ravnala svim tim što milost božja, što mudrost (papinskoga) poslanika i hrabra desnica Rajmundova, da gotovo ni cigloga vojnika nijesmo izgubili niti od glada, niti u očitim sukobima.

Držim, da je sam Bog htio, da njegova vojska progje kroz slavensku zemlju samo za to, da ovi surovi ljudi, koji nisu poznavali Boga, ili jednom odustanu od svoje surovosti, gledajući krepost i strpljivost božje vojske, ili da bez isprike stupe pred sud božji.

Napokon stignemo u Skadar do kralja Slavena (Rajmund mu ne spominje imena, no mi znademo, da je to bio Bodin, a to svjedoči i drugi jedan pisac, imenom Orderich Vitalis).

S ovim kraljem je grof (Rajmund) od sv. Aegidija često sklapao bratstvo i davao mu bogatih darova, da mu dozvoli, da naša vojska uzmogne sebi nabaviti potrebite stvari.

Ali brzo opazismo, da je taj uglavljeni mir bio samo nama na štetu, jer su Slaveni bjesneći na naše ubijali ih i goloruke plijenili, što su oni smjeli činiti; mi pako, da održimo našu riječ, nismo smjeli da se takogjer hvatamo oružja.

Toliko o Slavoniji. Napokon stigosmo u Drač[1]).“

Toliko eto spominje kapelan papinskoga poslanika o našemu narodu i njegovim zemljama. — Mi smo kapelanu Rajmundu zahvalni za njegov opis, ma da i nije o nama niti najmanjom simpatijom pisao. No to ne škodi. Čitatelj, koji običaje misliti kod čitanja, opaziće odmah, da tu nema one objektivnosti u prikazivanju, koja bi nas moralno silila da mu sve vjerujemo; a nema u toga kršćanskoga svećenika niti one kršćanske blagosti, kojom bi neukost i surovost ovih neznabožaca promatrao. Ovaj kršćanski svećenik bi reći ne pozna one: „Ko tebe kamenom, ti njega hljebom.“ Ovomu „božjemu vojniku“ žao je, što ne može zbog zadane riječi da tvori onako „junačka“ djela, kao što je ono grofovo, kad je dao onoj šestorici uhvaćenih Slavena iskopati oči i poodsijecati ruke i noge. — A kad je bio ovakim duhom zadahnut jedan od najinteligentnijih i izobraženijih svećenika (što je bio bez dvojbe Rajmund de Agilis, jer inače ne bi bio tajnikom papinskoga legata) u križarskoj vojsci — onda tek možemo shvatiti, kakva je morala istom biti „krepost i strpljivost“ u prostih, surovih vojnika.

Naši cijenjeni čitatelji imali su prilike da vide, kako Grci umiju sami sebe hvaliti: ovdje im se pruža prilika da vide, kako i Latini u tomu ne

---

[1]) Illi igitur Sclavoniam ingressi multa dispendia itineris passi sunt, maxime propter hiemem quae tunc erat. Sclavonia etenim est tellus deserta et invia et montuosa, ubi nec feras nec volucres per tres hebdomadas vidimus: Incolae regionis adeo agrestes et rudes sunt, ut nec commercium nobis nec auctum praebere voluerint: sed fugientes de vicis et castellis suis, debiles, anus, pauperes et infirmos, qui longe prae infirmitate sua sequebantur exercitum, ac si multum nocuissent, ut pecora trucidabant: nec facile nostris militibus erat latrones inermes (sic!), locorum scientes, per abrupta montium et condensa silvarum persequi, sed assidue eos sustinebant, nec pugnare valentes nec sine pugna esse poterant. Quoddam vero facinus egregium Comitis non praetereamus. Cum conclusus esset aliquando comes a Sclavis cum quibusdam militibus suis, impetum fecit in Sclavos atque usque ad sex ex eis cepit. Cumque propter hoc Sclavi vehementius imminerent, et comes sequi exercitum compelleretur erui oculos eorum et aliorum pedes abscindi jussit: et nasum et manus eborum truncari praecepit: ut taliter aliis deterritis et doloris cognitione occupatis, secure comes effugere cum sociis suis posset. Itaque per Dei gratiam de mortis angustia, et de loci difficultate liberatus est. Quadraginta etenim fere dico in Sclavonia fuimus, in quibus tantam spissitudinem nebularum passi sumus, ut palpere et per motum removere eas a nobis aliquatenus possemus. Inter haec comes assidue in postremis pugnans, semper populum defendens erat: et nunquam prior semper ultimus hospitabatur. Et licet alii meridie, alii vespere, comes vero frequenter media nocte vel galli cantu ad hospitium veniebat. Tandem per Dei misericordiam et comitis laborem et Episcopi consilium sic exercitus transivit, ut nullum fame, nullum in aperta congressione ibi perderemus. Ob illam reor causam, voluit Deus exercitum suum transire per Sclavoniam ut agrestes homines, qui Deum ignorabant cognita virtute te patientia militum ejus, aut aliquando a feritate resispicant aut inexcusabiles Dei judicio edducantur. Tandem post multa laborum pericula apud Scodram, ad Regem Sclavorum pervenimus: ac cum eo comes frequenter fraternitatem confirmavit et multa ei retribuit, ut exercitus secure emere et quaerere necessaria posset: Sed haec opinio sola fuit: Nam pacis petitae nos poenituit: cum per ejus occasionem Sclavi de more solito furentes; nostros interficiunt, et quae poterant ab inermibus arripiunt. Quaesivimus locum fugae, non ultionis. Hactenus de Sclavonia. Venimus Dirachium, credidimus esse in patria nostra, existimantes Imperatorem Alexium et satellites suos esse fratres et coadjutores. Illi vero ritu leonum incrudescentes, pacificos homines, nihil minus quam arma cogitantes invadunt, per occulta trucidant. — Ap. Bongarsium, Gesta Dei per Francos, sv. I., str. 139. i 140.

zaostaju puno iza Grka. Naši čitatelji imali su takogjer prilike da vide, kako su se mrzili megjusobno ovi stari i novi „Rimljani“ — pa ipak kad se radi o Slavenima, onda su složni, t. j. složno udaraju po nama. — Kako gadno su znali Grci pisati o našemu narodu, svjedoči onaj primjer u Konstantina Porfirogenita, gdje piše o Srbima (a da druge pisce i ne spominjemo, koji govore još o Bugarima), a kako o nama pišu Latini, svjedoči megju inima ovaj Rajmund de Agilis, koji eto piše o Hrvatima i Dukljanima. — Mi dakle balkanski Slaveni nemamo nigdje jednoga spomenika, koji bi o nama skroz objektivno govorio, za to je naša dužnost — kad smo već prinuždeni da crpimo iz ovakih nam nesklonih, gotovo neprijateljskih izvora, — da bar po mogućnosti pljevu tendencijoznosti otpuhnemo, te pronagjemo zrno objektivnosti. — Za to neka nam bude dozvoljeno, da to i ovdje učinimo.

Mi smo gore prikazali, da je već sam značaj Rajmundov, u koliko u gornjim retcima izbija na javu takav, da ne jamči za strogu objektivnost — a to dokazuju i neka protuslovlja u njegovom opisivanju našega naroda i naših predjela.

Rajmund prikazuje naše zemlje kao kakove sibirske stepe ili norveške planine oko sjevernih fjordova, a ne ističe toga, da su njegovi križari tuda prolazili u zimsko doba tik pred božićem, pa da se zbog toga nije moglo vidjeti, da je ta zemlja puna zelenih šuma, vinorodnih brežuljaka i plodnih obragjenih oranica. A to je mogao Rajmund tim manje opaziti, što je bila kroz sve vrijeme tako debela magla nad tim krajevima, „da bi se mogla rukom hvatati“.

On veli to, da su stanovnici „iz sela i gradova“ bježali, a ipak tvrdi, da je zemlja pusta.

Kako se vidi već iz ove dvije tri opaske, ne odgovara istini, da su naše zemlje bile onako zapuštene, kako ih Rajmund prikazuje.

A kako je Rajmud opisao naš narod? — Gore, nego Španjolci amerikanske divljake prigodom osvajanja i otkrivanja Amerike.

Po pripovijedanju Rajmundovom ubijali su Slaveni iznemogle i bolesne „poput marve“; usprkos prijateljstva sa Bodinom, ubijali su križare i otimali „golorukim“, a konac konca je taj, da kroz četrdeset dana ovih progonjenja megju ovim divljacima u toj divljoj pustoši — nijesu križari izgubili „ni cigloga vojnika, niti od gladi niti u otvorenim bojevima“.

Iz čitavoga se dakle pripovijedanja razabire, da je pisac udesio strune tako, da pjevaju slavu tuluškomu grofu, gdje je ima i nema. Da slava čim veća izgleda, moraju se pogibelji čim većim prikaziti. U cijelom evo pripovijedanju nemaju nego samo dvije tri potpuno trijezne izreke, iz kojih se dade odnošaj Bodina spram križara dosta tačno opredijeliti.

Iz izreke „ac cum eo (Bodino) comes frequenter fraternitatem confirmavit et multa ei retribuit“ dade se razabrati, da je izmegju grofa Rajmunda i kralja Bodina bio dobar sporazumak i da je grof bio zadovoljan sa držanjem Bodinovim, jer je uvigjao, da je Bodin uradio sve, što je mogao, da križarima put olakoti. A to najbolje svjedoči pisac sam, kad priznaje, da su oni ljudi, što su napastovali križare, bili goloruki, neoburužani, ili kako ih pisac sam naziva: „latrones inermes“. — Ovi „sukobi“ i bitke (congressiones, pugnae) bili su dakle sporadični sukobi sa narodom, po svoj prilici zbog nasilnih kontribucija. Radi ovih kontribucija ostavljao je narod sela i gradiće i bježao u šume; a radi istih dolazilo je i do sukoba, jer su ljudi — kojima je bilo štogod oteto, — gledali, da ugrabljenu stvar sebi opet povrate, pa makar i silom.

Tako se imadu, po našem mnijenju, tumačiti te „pugnae“; jer da bude Bodin sa svojom vojskom zaposjeo crnogorske klance i tu se ozbiljno opro križarima, tad bi bio imao Rajmund de Agilis prilike, da još o većoj surovosti našega naroda piše, ali tada ne bi imao prilike, da samo i jedan put štogod spomene o bratimljenju svoga gospodara sa kraljem Bodinom. — Grof Rajmund vidio je i sâm, da su ovakovi sukobi sa narodom neizbježivi, ali je uvigjao i to, da zbog toga ne može da baca krivnju na Bodina. A kako je morao biti Rajmund zadovoljan sa držanjem Bodinovim, svjedoči najbolje to, što je naložio svojim vojnicima, da radije uzmaknu, ako dogju u sukob sa Bodinovim seljacima, nego da se osvećuju. — Quaesivimus locum fugae non ultionis, veli pisac.

Sakupimo li dakle sve u jedno, dolazimo do zaključka, da je ovaj dio križarske vojske našao u Bodinovoj državi toliko gostoljubivosti, koliko god je stajalo do Bodina i njegove dobre volje, koju je u istinu dokazao.

Da smo ovo Rajmundovo pripovijedanje našim komentarima u istinu na pravu mjeru sveli, svjedoči nam drugi jedan znameniti povjesničar onog doba, koji je bio takogjer u svem, o čemu piše, dobro obaviješten i koji izričito napominje, da je „Bodin kralj Slavena“ bio grofu tuluškomu „prijateljski naklon“ i da je njegova vojska (Rajmundova) uz povoljne uvjete putovala kroz slavenske krajeve[1]).

Ovime držimo, da je odnošaj i držanje Bodinovo spram križara dovoljno razjašnjeno, pa se eto i tim pridonio jedan dokaz više o velikoj državničkoj vještini Bodinovoj. — Pri ocjenjivanju ovoga odnošaja valja tri momenta na oku držati, da se uzmogne valjano razabrati, koliko je trebalo političkoga takta, da se ova zapadna bujica uzdrži u opredijelje-

---

[1]) Haimarus autem Podiensis episcopus, cum Tolosano Raimundo, prospere per Sclavariam transiit eisque Bodinus, Sclavorum rex amicabiliter favit. — Order. Vitalis, dio III., knj. IX. str. 659., izd. Migne, Patrologia lat., sv. CLXXXVIII.

nom koritu, da se prepriječi, e se ne bi razlila, te time nanijela Duklji nepreglednih moralnih i materijalnih šteta.

Prvi takav momenat bila je neprijateljska dispozicija Bodinova naroda spram križara. Već ovo bijaše podobno da izazove nebrojeni niz sukoba za kakove god malenkosti. Odavle pak mogao bi se bio izleći ozbiljan sukob sa cijelom vojskom i sa cijelim narodom. A da do toga nije došlo, velika je zasluga kralja Bodina, koji je sa svoje strane toliko suzdržavao narod, da su se ovi sukobi ograničili samo na sporadične slučaje, gdje su samo sudjelovali „latrones inermes"; a s druge strane zasluga je samoga grofa Rajmunda, koji je svagdje sam nadzirao i pazio, te sa nešto konjanika jašeći u zadnjem redu vojske, ograničio se samo na to, da odbija ovakove eventualne razbojničke napadaje, za koje nije mogao sam Bodin odgovarati niti ih prepriječiti.

Nema sumnje, da je tako bilo megju obim knezovima ugovoreno, pa je za to i tekla stvar tako glatko. A to će biti i razlog, za što je grof Bodina onako obilno obdarivao i s njime se po više puta bratimio.

Drugi momenat, što ga valja ovdje uvažiti, jest narav križarskih četa. — Idući ovi u boj „za Spasitelja i kršćanstvo", mislili su, da su njima svi kršćani dužni neke osobite usluge iskazivati; a gdje toga ne bi bilo, tu bi oni i silom znali izvojštiti posluh. Ovi križari imali su pred očima doduše Palestinu, ali su za to sve i najmanje i najveće zaprijeke na svom putu onamo, megju kršćanskim kao megju nekrštenim narodom jednakom bezobzirnosti sa puta krčili. — — A upravo taj Rajmund tuluški bio je kraj Boemunda, sina Guiskardova, najveći zagovaratelj i eksekutor represalija[1]). — Ovaj Rajmund bio je onaj, koji je prvi pristao na Boemundov predlog, da se na Carigrad juriša; on je sa Boemundom ostao još neko vrijeme pod Carigradom, kad je već Gottfried sa svom ostalom vojskom prešao preko Helesponta, te je pod Carigradom tako dugo sjedio, dok car Aleksij nije iskupio zadanih obećanja[2]) i izvršio ugovorenu zadovoljštinu. — Pa kad je Rajmund takav osvetljiv čovjek, zar tu nije više no vjerojatno, pače sjegurno, e bi bilo došlo do očita rata izmegju Bodina i Rajmundovih križara, da ne bude u Bodina bilo dovoljno takta? Ali chevalereskno postupanje Bodinovo, bi reći, da je pobijedilo viteškoga Francuza, pa za to eto vidimo, kako se on prijateljski sastaje sa balkanskim kraljem i kako nalaže svojoj vojsci, da u slučaju sukoba radije neka uzmaknu njegovi vojnici, nego da se osvećuju.

[1]) Tolosanus autem comes plus aliis renitebatur (da se Aleksiju prisegom obveže na vjernost i vazalstvo), imo irrequietus cogitabat quomodo de imperatore ulcisceretur. — Ord. Vitalis, knj. IX., označeno izdanje str. 664.

[2]) Boamundus et Tolosanus comes remanserunt, donec eis de mercato satisfieret. — Na označenom mjestu str. 664. i 665.

Treći momenat, koji takogjer valja napomenuti, bio je taj, da bi konflikt ili bolje rat izmegju križara i Bodina bio pogibeljan po Duklju pače i onda, ako bi Bodin iz ovoga sraza izašao kao pobjednik.

On bi se bio na ime stavio u opreku sa onom strujom, kojom je udario savkoliki zapadni svijet, kojega dijelom se je i sam Bodin priznavao. On bi se bio time učinio prvom predstražom istoka, Grka i Saracena, te time navukao na sebe prvu navalu. Ovime bi se bio diskreditovao i pred papom, a to bi mu bilo škodilo i u sadašnjosti i budućnosti. — U sadašnjosti imala bi pobjeda Bodinova nad križarima tu pošljedicu, da bi onaj dio križara, što je kretao pod vodstvom Hugona de Vermandois preko Italije, te u Apuliji i Kalabriji zaostao da prezimi — odmah u proljeće bio udario ravno na Duklju, da nauči Bodina, kako se ima postupati sa „božjom vojskom"; a bilo bi to Duklji škodilo i nekoliko godina kasnije, kad se je ono bio Boemund iz Azije natrag povratio, pa se nanovo zaratio pod Dračem sa Bizantincima, kao što je to bilo za njegova oca (1082). U taj pako čas bilo bi neprijateljstvo sa Boemundom donijelo Duklji tijem sjegurnije zlih pošljedica, što je u to vrijeme iza smrti Bodinove plamtio u njoj gragjanski rat.

Nema sumnje, da je Bodin sve pošljedice takova zapletaja predvigjao, pa ga za to vidimo, gdje radi sve moguće, da ova oluja prohuji preko njegove države što hitrije i da koliko moguće manje osjetljivih tragova iza sebe ostavi.

I tako eto vidimo, da nema situacije, gdje se Bodin ne bi pokazao doraslim svojoj zadaći. Da je Bodinu potpunoma uspjelo prevesti brod svoje države izmegju svih klisura križarskih vojna, o koje se je mogla Duklja, ako ne baš rastepsti, ali sjegurno znatno oštetiti — svjedoči barem svojim mučanjem i naš domaći ljetopisac. Naš pop Dukljanin ne spominje križarske vojne a ma baš niti jednom riječi, ma da i jesu križari njegovom domovinom prolazili i gotovo mjesec dana se u njoj zadržavali. Premda se to dogodilo tek kojih pedeset godina prije, nego je on svoj ljetopis pisao, ipak se je već u to vrijeme uspomena na križare tako izbrisala u pameti tamošnjega naroda, da niti popu Dukljaninu ne pada na pamet da je napomene. A to eto baš dokazuje, da taj prolaz križara nije ostavio u Duklji iza sebe nikakovih osjetljivih pošljedica, jer takove ne bi bio narod tako hitro zaboravio.

Kralj Bodin i metež u susjednoj Hrvatskoj.

Ma da i jest Hrvatska, ili kako se u diplomatičkim aktima naziva „regnum Croatiae et Dalmatiae", bila najbliža i najneposrednija susjetka

dukljanske kraljevine — to ipak nije do sada bilo prilike, da štogod o Bodinovom odnošaju spram te susjede progovorimo. — Razlog, što se istom sada, dakle u zadnjem odsjeku Bodinove povijesti, na taj odnošaj osvrćemo, jest taj, što se mi strogo držimo hronologije i hronološkoga poreda.

O kakovom odnošaju Bodinovom spram Hrvatske znadu hrvatski historičari malo, srpski još manje, a strani po gotovo ništa. O dukljanskim pako historičarima ne možemo niti govoriti, jer takovih niti ne ima.

Pošto dakle do danas, što bi se moglo reći, upravo nema nikakve samostalne dukljanske povijesti uopće, to još manje može biti kakova pregleda o njenim odnošajima u nekim slučajevima na po se. Mi, koji radimo, kako nam se čini, prvi u tom smjeru; koji istom trasiramo nacrt (Entwurf) ovakove povijesti; koji dakle krčimo dosad neobragjeno polje — ne možemo — nego da tek ovake pojedine slučaje istaknemo. A i to ne možemo da učinimo drugojačije, nego li tek u opširnijim t. j. općenitijim crtama, dok suptilnije precizovanje ostavljamo onima, koji budu pisali potpunu, svestrano obragjenu povijest Duklje.

Ovo spominjemo za to, da nam se ne predbaci, da neke teze dosta ne potkrepljujemo dokazima; a upravo takova jedna tačka je ta, o kojoj idemo da govorimo.

Odnošaj Duklje spram kraljevine Hrvatske za vlade kralja Bodina dao bi se sa nekoliko riječi ovako od prilike označiti: kralj Bodin živi sa Hrvatskom u miru, dok u njoj vlada mir i red; a kad je u njoj zavladao golemi metež, upliće se i on u nutarnje poslove svoje susjede i osvaja Bosnu.

Za prvu tačku, t. j. za mirni odnošaj Bodinov spram kralja Zvonimira, imamo indirektni dokaz već u tome, što se niti sa hrvatske niti sa dukljanske strane ništa ne spominje o kakvome sukobu izmegju ta dva susjedna vladara. A kao direktni dokaz za oto služi nam savezнički odnošaj Bodinov i Zvonimirov sa Robertom Guiskardom, te vazalni odnošaj ove trojice spram pape Gregorija VII.

Ove saveznike našao je Robertu bez dvojbe sâm papa, no prije toga morao je on izgladiti sve prijepore, ako ih je bilo, izmegju ove dvojice. A čim nije bilo prijepora, nije bilo niti razloga za neprijateljstvo. Taj status quo potrajao je sve do smrti Zvonimirove, pa i dalje sve do izumrća narodne dinastije u Hrvatskoj. Kada je pak umro pošljednji narodni kralj u Hrvatskoj, Stjepan II., — nekako u godini 1090., zavlada u kraljevini taki metež i gragjanski ratovi izmegju raznih banova, koji su se za krunu otimali, da su ta strašna vremena još skoro dva stoljeća ostala u

pameti hrvatskomu narodu[1]). — Ovi gragjanski ratovi trajali su punih dvanaest godina, sve do god. 1102., kadno Hrvati izabraše i okruniše ugarskoga kralja Kolomana I., za svoga kralja u Biogradu na moru[2]) (blizu Zadra).

Po našem mnijenju ne može da bude sumnje, da je Bodin upravo u ovom razdoblju bio zaposjeo Bosnu. Pop Dukljanin pripovijeda to doduše tako, kao da bi to osvojenje Bosne spadalo u isto vrijeme, kad je Bodin bio osvojio i Srbiju (1081.)[3]); ali to ne stoji. Mi smo na ime vidjeli, da je Bodin bio od god. 1081.—1085. saveznik Guiskardov, a po tom i Zvonimirov. Poslije toga vidjeli smo ga u ratu sa Bizantincima (Ivanom Dukom) sve do godine 1093. U ovo pak vrijeme, kako je bio oprezan i spretan, nije sjegurno zapodijevao kavge sa moćnim svojim susjedom iza legja, da ne dogje megju dvije vatre. Od godine 1093. do 1095. bio je gragjanski rat u Duklji samoj, a odmah druge godine prolaze križarske vojske Dukljom.

No ovo osvojenje Bosne po Bodinu moglo se je za to ipak dogoditi i prije križarske vojne, odnosno za gragjanskoga rata. Lako je, da se je bosanski ban takogjer umiješao u onu obiteljsku razmiricu u Duklji; moguće je, da je podupirao kojega od buntovnih rogjaka Bodinovih, a ovaj je to upotrebio kao opravdani povod rata, pa navalio na bana, kad je bio gotov sa svojom braćom (kad su se ova utekla u Carigrad). To je sasvim lako, jer već samo to, što je Bodinova rodbina našla utočišta u hrvatskim gradovima: najprije u Dubrovniku, a zatim u Spljetu, svjedoči, da je ta rodbina imala prijatelja u Hrvatskoj. — Nije nevjerojatno, da je Bodin navalio na bosanskoga bana odmah čim je njegova rodbina ostavila Dubrovnik i otišla u Spljet. A kad je Bodin razbio bana, lako je da su Spljećani otpravili njegove rogjake iz svoga grada, kao što su to prije učinili Dubrovčani, jer su se bojali, da ne bi kralj Bodin i novi bosanski ban opsjeo Spljeta, kao što je malo prije Dubrovnik.

U ostalom ovo su tek vjerojatnosti i nagagjanja, koja izvodimo samo iz tadanjih okolnosti: pravoga kakvoga pismenoga dokaza nemamo, pa zato i ne bi mogli ovo pod svaku cijenu tvrditi. — Ali, nije li se to osvojenje Bosne dogodilo u rečeno vrijeme, onda je najvjerojatnije, da se je dogodilo nekako odmah poslije križarskoga putovanja, dakle negdje u godini 1097.

---

[1]) Eo namque tempore rex Svinimirus mortis debitum solvit, nullamque suae posteritatis haeradem reliquit. Sic ergo tota regalis sanguinis deficiente prosapia, non fuit ulterius, qui in regno Chroatorum rite succedere debuisset. Cepit itaque inter omnes regni proceres magna discordia suboriri, et cum divisim modo hic modo ille regnandi ambitione sibi terrae dominium vandicaret, innumerabiles rapinae, praedationes, caedes et omnium facinorum seminaria emerserunt, alter enim alterum insequi, invadere, trucidare quotidie non cessabat. — Thom. Archidiac., ap. Lucium, označeno izdanje str. 325.

[2]) Anno Incarnationis D. N. J Christi 1102. Ego Colomanus Dei gratia Rex Ungariae, Croatiae atque Dalmatiae, salvo habito consilio, postquam coronatus fui Belgradi supra mare in urbe regia... — Ap. Lucium, označeno izdanje str. 113.

[3]) ...facta pace Bodinus cum fratribus perrexit Rassam et debellando obtinuit eam atque possedit eam... deinde caepit Bosnam, posuitque ibi Stephanum Knezium. — Presbit. Diocl., ap. Lucium, str. 300.

Je li se pako to dogodilo rečene godine, onda su mogla Bodina po našem mnijenju dva razloga navesti, da se umiješa u nutarnje stvari susjedne države: ili je išao za tim, da metež u Hrvatskoj izrabi u svoju korist u toliko, da posvoji koji komad susjedne države; ili je smjerao na to, da možda čak ispražnjenu i na tlo palu krunu susjednog bratskog naroda na svoju glavu postavi.

Ako je Bodin u prvome smislu osvojio Bosnu, onda se je poveo samo za primjerom Mlečana, koji su baš u godini 1096. prinukali hrvatske, odnosno dalmatinske primorske gradove: Spljet, Trogir, Zadar, da su im se predali. Već godine 1096. sudjelovali su ovi gradovi kod prevažanje križarskih vojska u Aziju sa 100 svojih brodova, pridruženih mletačkoj floti[1]). — Gledajući sada Bodin sve ono na svoje oči, što se je u Hrvatskoj dogagjalo i što nam je Toma arhigjakon zabilježio, pa opaziv kako Mlečani za sebe otrgavaju biserje sa hrvatske krune, lako da je pomislio, e je kucnuo zadnji čas hrvatskom kraljevstvu, pa je mislio, da bi bilo zgodno, da si i on štogod u baštinu uzme, dok nijesu stranci sve razgrabili.

Nema sumnje, da bi ovakova politika, ovakove sitne osnove bile odveć kramarske, tričarske za vladara, koga smo do sada vidjeli u orijaškom naprezanju, da tri države spravi pod svoju krunu. Ako je taj vladar ćutio u sebi snage da pokuša proširiti državu od Jadranskoga do Crnoga mora, zar bi bilo čudo, ako se je stao zanašati mišlju, ne bi li bilo moguće, da bi mu to pošlo za rukom od Dubrovnika do Drave?

Bi reći, da se ova osnova nije baš neizvedivom, a cijelj nedostiživom pričinjala; barem Bodinu ne. — Valja uvažiti samo to, da od kraljevskoga koljena već nije bilo nikoga, kome bi u Hrvatskoj po pravu pripadala kruna, nadalje da su bani bili jedan drugomu nenavidni, i to na toliko nenavidni, da su poslije volili strancu staviti krunu na glavu, nego li dopustiti, da ju koji od njih na svoju glavu stavi. — Ovo je bez sumnje u velike prijalo kralju Bodinu, jer je upravo u sličnim prilikama bio on u Bugarskoj izabran za cara.

Pošto dakle nije bilo izgleda, da bi se hrvatski bani mogli sporazumjeti, pa koga god izmegju sebe na prijesto uzvisiti — bilo je lako sa nekom sjegurnosti predvidjeti, da će oni potražiti zgodnu osobu izvan granica svoje države. A zar nije bilo najvjerojatnije, ili barem najrazboritije očekivati, da će pri tom izboru imati Bodin najviše izgleda, pošto je on posjedovao najviše onih svojstava, koja su ga mogla kod Hrvata preporu-

[1]) Nel tempo di questo Doge (Vitalis Michaelis) papa Urbano fece chiamare il Concilio ... per deliberare d' andare all' acquisto della Terra Santa... e deliberarono di mandare a Venezia... a dimandar... soccorso per fare la detta impresa... e subito furono fatti armare 207 navili... de' quali 100 ne furono armati in Dalmzaia ed il resto a Venezia. — Naugerii, Storia Veneziana, ap. Muratori, sv. XXIII. str. 962. i 963.

čiti. — On je bio n. pr. posve direktni susjed hrvatskoj državi; on je bio čovjek njihova roda i jezika, pa kraj toga junak na zboru i tvoru. A nada svima stajao je visoko svojim ugledom, jer ga je resila od same Petrove stolice podijeljena mu kruna dukljanske kraljevine, dok mu je s druge strane bugarski narod nosio u susret carski vijenac. — Osim svega toga mogla je još jedna okolnost podavati Bodinu nade i na neki način sjegurnosti, da bi mogao uspjeti: on nije imao, ili mu se je moglo barem tako činiti, nigdje nikakva takmaca. Na ugarskoga kralja on nije valjda ni mislio; a na Balkanu nije bilo osim njega nigdje jednoga slobodnoga vladara.

Teško bi bilo pomišljati, da megju Hrvatima nije bilo ljudi, koji bi sve prednosti Bodinove bili poznavali i uvažavali. Tà barem njegovi bližnji susjedi mogli su ga poznavati! Ko zna, nijesu li Bošnjaci gledali onom istom simpatijom na svoga susjeda, dukljanskoga kralja, kojom su Slavonci pozirali na svoga susjeda, ugarskoga kralja? Zar se ne bi smjelo pomišljati i na to, da se onim Dukljaninovim „deinde cepit Bosnam“ izražava dobrovoljno pristajanje Bošnjaka uz Bodina, a ne kakova nasilna okupacija? — Pa eto i sam pop Dukljanin pravi razliku izmegju načina, kako je Bodin osvojio Srbiju a kako Bosnu: dok za Srbiju veli „debellando obtimit et possedit eam“, kaže o Bosni samo „cepit Bosnam“.

Imamo još jedan domaći izvor, staru kroniku iz XII. stoljeća, što ju je Marko Marulić preveo (1510.) na latinski, koja pripovijeda takogjer o ovom razdoru u hrvatskom kraljestvu i držanju Bošnjaka u tom haosu[1]). — Ta kronika nabraja tri stranke u Hrvatskoj: Neretvane, koji da su sebi izabrali kralja (to bi bio, mislimo, Petar Svačić); Hrvati, da su izabrali tugjinca (tu valjda misli Alma, sinovca Vladislava, kralja ugarskoga); a Bošnjaci da su opet sebi našli kralja . . . Bosnenses Dominum suum sortiti sunt.

Golemo je sada pitanje: koji je smisao ove izreke? Imade li ova izreka „Bosnenses Dominum suum sortiti sunt“ da izrazi ono isto, što i Dukljaninova „deinde cepit Bosnam“? — To je lako moguće, moglo bi biti pače i vjerojatno — ali je isto tako nesjegurno i sumnjivo, jer je vrlo lako i vjerojatno i to, da se je sam tadanji bosanski ban proglasio kraljem.

Dvije su tu izreke, dva svjedočanstva, koja se na istu stvar odnose, i koja bi uz nešto licencije mogli nazvati suvremenima, pa ipak ne možemo da iz njih nešta pozitivna zaključimo, da ih u neki megjusobni savez dovedemo. Fali nam kopula: u prvoj izreci ime kralja, uz koga su pristali Bošnjaci, u drugoj godina, kad je Bodin zavladao Bosnom. — Da imamo kojom srećom samo u jednoj od ovih dviju izreka ispunjen

---

[1]) Praeterea cum post haec (mortem Zvonimiri) Regnum in partes secessisset anno a nativitate Christi MLXXIX (?) Bosnenses Dominum suum sortiti sunt, Naronenses sum, Crovati alienum... — Ap. Lucium, označeno izdanje str. 309.

koji od spomenutih uvjeta, kolike sreće! Kako bi se lijepo dao rasvijetliti ovaj tako zanimljivi odnošaj izmegju Hrvatske i Bodina, i koliko bi jasniju sliku o Bodinu dobili! — Ali žalibože nemamo ni jednoga od gore spomenutih uvjeta, pa za to ostaje tek široko polje nagagjanju, ostaje zagonetka, koju mi na temelju ovih manjkavih vijesti ne riješismo. — No za to ne treba da nadu gubimo, e će se i taj zanimljiv momenat kao i mnogi drugi do danas nejasni s vremenom rasvijetliti. Tà koliko je toga bilo još pred 50—60 godina nejasna, što mi danas tako rekavši očima gledamo! — Dosta je da napomenemo, da još nije do kraja iscrpljen mletački i vatikanski arhiv, pa Korvinova knjižnica, što se još i danas nalazi u Carigradu, od kada ju je sultan Sulejman prenio onamo iz Budima. A kraj toga, ko bi mogao ustvrditi, da su ispitana sva stara pisma u plemićkim obiteljima i raznim samostanima i župnim dvorovima? A možemo se mnogo čemu nadati i od domaće arheologije, koja vrlo mnogo obećaje, ma da i jest tek u početku svojeg rada. — Dakako da će trebati vremena i mnogo strpljivosti, dok nam se šta bitna pruži, čim ovakova patriotična poduzeća u nekim zemljama moraju da kubure uz čedne subvencije vlade, dok je prerijetki petak, da bi se kada koji domaći Krezo sjetio ovakovih poduzeća.

Je li Bodin vodio spram Hrvatske politiku maloga kalibra, te išao samo za tim, da ugrabi gdjegod kakvi komadić zemlje, ili je išao za tim, da podigne palu krunu i da je sebi na glavu postavi — bila bi golema razlika, da je bilo Bodinu sugjeno, da potpunoma razvije i realizuje svoj program. U potonjem slučaju bilo bi to, osobito kad bi bilo uspjelo, od nedoglednih pošljedica po buduću konstelaciju slavenskoga Balkana, jer bi se bile tim ujedinile svekolike hrvatske i srpske zemlje u jednu cjelinu. — No jer je politika Bodinova zahirila već in statu nascendi, tako da niti ne dopušta raspoznati, da li je bila zasnovana u maljušnom ili veličanstvenom stilu — odatle dolazi, da je ostala posve indiferentna ta inače golema razlika kako za pozniju, tako i za neposrednu budućnost Duklje i Hrvatske. Upravo u onom času, kad je bilo nužno, da se najživahnije radi, u tom času nestaje Bodina sa pozornice svjetske povijesti. U ovo vrijeme (1101.) bio je ugarski kralj Koloman razvio najveću djelatnost da steče hrvatsku krunu, ugovarajuć s jedne strane sa hrvatskim plemstvom, a s druge strane s Mlečićima. A baš eto u taj čas nestaje Bodinu glasa. Ima jedna povelja[1]), donacija kralja Bodina, kojom daruje benediktinskom samostanu na otoku Lokrumu selo sv. Martin blizu Dubrovnika. Ta je povelja pisana godine 1100., te je ujedno zadnji spomenik, koji datira od Bodina. Ako uvažimo, što veli pop Dukljanin, da je Bodin vladao 24 godine, a toliko će i biti, ako mu u vladanje ubrojimo i one 3—4

[1]) Kukuljević, Codex diplom. regni Croat., Slav., Dalm., I., str. 188.

godine, što je bio suvladarom uz oca svog Mihajla (nekako od 1076. do 1080.) onda bi time dobili dosta tačnu vijest o godini njegove smrti. A to bi bilo ili koncem godine 1100. ili početkom naredne godine 1101.

Kralj Bodin umre u gradu Skadru, gdje bude uz kraljevske počasti, koje je doista i zaslužio, sahranjen u samostanu sv. Sergija i Baha[1]), gdje mu je i otac proživio svoj vijek.

Tako eto izgubi Duklja svoga najvećega kralja baš u času, kad se je spremao da izvede najveće djelo.

Sa Bodinom legoše u grob njegove velike osnove, ali i slava i moć Duklje, pa doskora i sama sloboda njena.

Prvi vidljivi znak, da već nema u Duklji Bodina, bio je gubitak Bosne. Poslije smrti Bodinove bila je naime nastala smutnja u Duklji, što ju je izazvalo pitanje o našljedstvu. Kraljica Jakinta htjede uzdržati krunu na glavi svojih sinova, dok je narod poštivao pravo starijega, pa htio učiniti kraljem jednoga od Bodinove braće. No o tom ćemo poslije govoriti opširnije, pa to sada tek nuzgredno spominjemo, da pokažemo, kako se je bosanskomu banu pružila prilika da se odcijepi.

Videći bosanski ban ovaj prevrat u Duklji i preteče gragjanskoga rata, odmetne se od Duklje. No kako je u isto vrijeme buktio gragjanski rat i u Hrvatskoj i borba banova o krunu — lako je moguće, da se je sada i bosanski ban stao zanimati za Zvonimirovu krunu. Potom bi se onda one riječi kroničarove „Bosnenses Dominum suum sortiti sunt“, mogle protegnuti na to, da je bosanski ban oponašao bana Petra Svačića, pa je pokušao i sam da se zakralji. Ovo je vrlo vjerojatno i donekle gotovo sjegurno. Imamo jedan govor, sačuvan od sv. Augustina Kazotića, koji pripovijeda, da su bosanski bani plaćali rimskim papama sve do njegovo doba (1310.) za onaj tribut, što ga je bio obećao Zvonimir papi Gregoru VII. A zašto su to činili? Zato, jer su mislili, kako je papa učinio Zvonimira kraljem, tako može i bosanske bane. I tako je eto iza prvoga bana pretendenta ostao taj običaj plaćanja sve do XIV. vijeka. — Ili ako nije oponašao bana Petra Svačića, lako da se je poveo za srpskim županom Vukanom, te učinio ono, što su učinili poslije neki švicarski gradovi za interregnuma u Njemačkoj — t. j. odrekao se svakoga gospodara, pa odlučio biti sam svoj. Bilo sad ovako ili onako, ali ta okolnost, što novo izabrani hrvatski kralj Koloman ističe godine 1103. na osobiti način svoje pravo na Bosnu[2]), — ta okolnost dokazuje, da te godine bosanski ban nije priznavao Kolomana za svoga gospodara, još mu se nije bio pokorio.

---

[1]) ...in regno suo mortuus est, sepultusque est more regali in monasterio sanctorum martyrum Sergii et Bachi. — Presbit. Diocl., ap. Lucium, str. 301.

[2]) Osvojivši Koloman grad Spljet, prvi od otpornih gradova, potvrgjuje stara privilegija spljetskom mitropoliti, pa se u toj listini piše „Ungriae, Croatiae, Dalmatiae, Ramaeque rex“.

Premda je Koloman postupao u Hrvatskoj vanredno obzirnim taktom, ipak je trebao malo ne pune tri godine, dok je po svuda u kraljevstvu pribavio priznanje. Najžilavije su mu se opirali oni dalmatinski gradovi (Spljet, Trogir, Zadar), koji su se one godine 1096. dali pod vrhovništvo mletačko. Pošljednji se preda grad Zadar god. 1105.[1]).

Ali ova slava bosanskoga bana ne potraja dugo. Nekako poslije osvojenja Spljeta i prije zauzeća Zadra, dakle izmegju godine 1103. i 1105. morade se pokoriti i bosanski ban novom kralju Kolomanu. (Svršetak slijedi u 1. sv. godišta 1900.)

---

[1]) Osvojivši Koloman grad Zadar, sagradi zvonik samostanu sv. Marije, na kojem je Lucius čitao ovaj natpis: „Anno incar. dni nri Jhu Xri Mil CV (MCV) post victoriam et pacis praemia Jadarae introitus a Deo concessa proprio sumptu hauc turrim scae Mariae Ungariae, Dalmaciae, Chroatiae construi et erigi jussit rex Colomanus.“ — Ap. Lucium, str. 115.

Етнолошки пабирци по Босни и Херцеговини.

Сакупио

проф. **Емилијан Лилек.**

А. Из народног вјеровања.

I. Човјечја душа.

а) Душа може привремено оставити човјека. У Грачаници кажу мухамедовци, да се спавајући човјек не смије нагло, на један пут пробудити, и то с тога, што душа човјека оставља за спавања, те хода на све крајеве свијета. Спавајући би сваког умлатио, когод би му запао шака, ако би га пробудио баш у оно вријеме, кад је душа изван њега. У овакву случају треба дотичнога одвести на исто лежиште, те га тамо повалити, да лежи све дотле, док се сам не пробуди; ако се то не би учинило, остао би луд до своје смрти. — О вјештици кажу, да она хода на двојаки начин: или иде она сама, или њезина душа. Кад изађе душа из ње, тијело јој постане ледено и модро, уста јој се развале, а уснице поцрне као угљен. Пред зору враћа се душа у облику бумбара (Hummel) на уста у тијело. Чим уђе, одмах се вјештици поврати живот.

б) Онај, који умире, не може се с душом раставити, док му није сваки халалио. Види о томе ганутљиву причицу о невјести Али-беговици у „Гласнику“, VI., 1., стр. 160.

в) Душа умрлога не иде одмах након смрти у небо, него се до 40 дана задржаје око гроба и у кући, гдје облијеће првијех седам дана особито око хаљина покојникових, те гледа и пази, да њој и тијелу нико не учини што на жао и не говори гадно о покојнику. Душа лијеће по кући или невидјена, или у облику птице, лепира или човјечје приказе (εἴδωλον), одјевене у бијеле хаљине. Ако се још 40. дан иза укопа враћа кући, онда то значи, да се још није спокојила, да ју још нешто тишти, н. пр. што јој неко још није опростио, или јој се нека жеља још није испунила. Ако јој онај, кому

се је указала, обећа, да ће јој све жеље испунити, онда се она претвори у бијела голуба, па одлети у небо (види „Гласник“, VI., 1., стр. 158.). Грјешна душа враћа се кући у облику црне птице (види „Гласник“, VI., 1., стр. 150.).

г) Што жели народ души умрлога? Покој, а себи мир од ње! Да би душа нашла жељени покој, доприноси народ: 1. даће у јелу и пићу; 2. сахрани умрлога побожно, што боље може; 3. дарује умрлому примјерне и драге дарове у гроб, кити, прелива и кади гроб; 4. изражава на више начина своју жалост; 5. моли Бога, „да јој прости“.

Као што тијело веома зла човјека не налази покоја у земљи, него се измеће, овако и његова душа не може наћи жељена покоја, него мора лутати амо тамо, особито по својој кући и по гробљу, узнемирујући својту и чинећи јој свакојака зла. Душа добра покојника помаже напротив својим рођацима и ближњима, те се с тога и радо спомиње и штује. Особито се штује душа некада јака и добра домаћина и у позним коленима. Као што у других народа, тако се и у овдашњег свијета у штовању покојника нарочито цијене заслужне кућне старјешине, којих се сјећају не само њихова дјеца, него такођер унучад и праунучад и т. д. — све до деветог кољена и још даље. Православни сјећају се заслужних старјешина, својих кућних заштитника, славећи „Славу“ или „Крсно име“ (прав. црква, узевши ову породичну или племенску славу у своје руке, придала јој је хришћански и црквени биљег), мухамеданци кољући курбан заслужну оцу или дједу, и то сваког Курбан-бајрама. Католици, н. пр. у бањалучком окружју, сјећају се својих прећа само још молитвом и клетвом. Кад се моле, онда моле н. пр. толико и толико очењаша за све душе својих дједова и прадједова до деветог кољена. Клетвом сјећају се својих дједова н. пр. овако: „Тако ми мртвих дједова!“, „Тако ми њихових костију и праха!“.

д) Облик и сијело душе. Душа је, како то већ сама ријеч каже, ваздушна облика, као дах, вјетрић, који човјека остави, кад умре или издахне. Ну душа може да буде и крута облика, она се може по народном казивању приказати у облику лепира, бумбара, птице (бијеле и црне) и човјечје приказе, одјевене у бијеле хаљине.

За човјечјег живота њезино је сијело у срцу. Док човјеку срце куца, дотле је жив, т. ј. у њем је душа. И овдашњему народу јесу живот и душа идентични појмови. Пошто душа, животна снага, сједи по мишљењу овдашњег народа у срцу, с тога пале мјестимице мјесто цијелог леша само срце вампирово, мислећи да се само срце повампири.

ђ) **Како дуго живи душа умрлога?** Већ горе смо споменули, да може душа жива човјека привремено оставити, и то кад спава. Након његове смрти није више везана на његово тијело; ипак се по старом поганском вјеровању још највише задржаје око леша, док овај не струне. Из гроба похађа своју кућу, особито првијех дана након укопа. Да по старијем народном вјеровању не иде душа већ 40. дан након укопа у небо, него да се још даље задржаје у гробу и око гроба, то се може разабрати прво из дања полугодишњих и годишњих, даље из општих дања за покојнике на Велики петак, Марков- и Спасов-дан — све то на гробљу; и најзад, што се народ сјећа својих мртвих идући мимо гробља. Из овијех доказа пијетета према покојнима можемо закључити, да по најстаријем поганском вјеровању овдашњег народа душа покојника тако дуго живи, док је се њезини рођаци или ближњи спомињу. Неумрлост и вјечност — то су појмови, који су простим, природним народима непознати.

II. Вампир[1]).

1. Што је то вампир?

Вампир (лампир или вукодлак) је мртвац, у којега је 7 или 40 дана послије смрти унишао нечастиви, па га оживио, да може у глухо доба излазити из гроба, давити по својој кући и по својем селу људе и стоку и пити њихову крв. Налик је на човјека без костију, надувен као мјешина, пун крви, чупав и рушав, великих очију и ноката; одјевен је у укопне хаљине, преко рамена носи у гроб положени покров (комад бијелог беза). У Посавини кажу, да има мачје или козје очи; зато и крије увијек очи, кад се састане са човјеком. Поред човјечјег облика може још имати свакојаки облик, јер се може претварати у свашта, као у мачку, псето (вижлу, штене), прасе, вола, коња, миша и т. д. Из гроба излази попут миша; и рупа у гробу му није већа од мишије. Али изван гроба буде велик и страшан, те виче различитим гласовима. Бави се у глухо доба по гребљу и око гребља, у кући својој и око ње, исто тако по кућама и око кућа својих оближњих, онда око вода и млинова. Ако прођеш по ноћи покрај гробља, не смијеш се никуд окретати и освртати, јер ће ти се онда одмах утворити (привиђети). Вампира можеш се обранити, ако понесеш са собом разгорјелу главњу, јер на главњу вампир не смије. Ако се је вампир приближио кући, онда треба онај укућанин, који га је

[1]) Испореди: „Volkodlak in vampir s posebnim ozirom na slovansko bajeslovje“, sp. Fr. Wiesthaler у „Ljubljanskom Zvonu“, год. III., 1883.

најприје опазио, казати да иде „у воду или у гору“, а нипошто да не иде у свијет, јер би га могао потрти. Вампир не само да пије особито крв младе дјеце, већ он узнемирује своје и оближње и другим начином: баца се камењем и сипа земљу на кућне кровове, преврће по кући кашике, обућу, суђе, уопће све, штогод нађе. Кад вампир обилази кућу, чини се, као да сита око куће сију. Често понесе са собом из свог гроба земље, па је даде кому у кући, да примирише и кихне. Ако се тому чељадету рекне „здрав“ кад кихне, онда се не ће повампирити; ако не, онда хоће.

О вампирову ноћном узнемиривању око кућа и по кућама хоће ти овдашњи народ много и много причати. Ја ћу овдје изнијети само једну причицу из приједорског котара. Недалеко Приједора имаде мухамедовско гробље. Близу гробља стоји једна православна кућа. Кад се је навратио у ту кућу неки ђак, приповиједала му је домаћица ово: „Већ неколико ноћи узнемирује нас из мезарлука (гробље) вампир. У глухо доба баца се камењем на кућу тако јако, да све пуцају даске на крову. Претпрошле ноћи изађох напоље да видим, ко се баца, — али чим изађох завлада потпуна тишина и не видјех нигдје никога. Док уђох у кућу, а ено ти опет тутњи и одваљује даске. Тако све до зоре. Тада одем у гробље, прегледам све гробове, па опазим у једног отворену рупицу. Ја повалим повелик камен на ту рупу — али све узалуд, јер прошле ноћи опет се је вампир бацао камењем.“

Вампир се радо бави и око вода и млинова, гдје често зауставља млинско коло. Прича се у власеничком котару, да је воденичар Н. Н. изишао из воденице, да види ко му зауставља коло. У тај час удари му нешто мека о ноге, да се је одмах извратио. Преплашени воденичар побјеже брже боље натраг у млин и није смио да излази све до у јутру. Од те препасти боловао је мјесец дана. — Да би вампира отјерали од воденица, обичавају власенички воденичари бацати ватру под коло.

Има прича и о томе, како се је вампир рвао с људима. Неки сељак из власеничког котара, враћајући се по ноћи из вароши кући, чуо је покрај једног потока глас налик на волујски. Одједаред скочи пред њега вампир и стане се рвати с њиме. Сељак брани се и брани, али све узалуд. Најзад га вампир сам остави. Дошавши кући, сељак се одмах разболи и до три дана умре.

2. Ко ће се повампирити?

Повампириће се:

а) Мртвац, преко којега се штогод пренесе, или преко којег пређе каква животиња (мачка, миш, псето, прасе и т. д.) или сје

иксански, или преко којега прелети каква птица; једино јање и овца не могу наудити мрцу, — кажу у Фочи.

б) Зао човјек, кому земља не да у се, него га мртва избаци. Овакав мртвац долази по ноћи својој кући и кућама истог села или исте вароши у оном истом одијелу, у којем га положише у гроб.

в) Добар човјек, којега прати каква клетва.

Повампирити може се старо и младо, мушко и женско. Ипак се повампире обично само одрасли људи. Ако се је човјек повампирио прије смрти своје жене, онда долази обноћ и својој жени; оваква жена почне се од дружења с вампиром сушити, а дијете рођено од вампирског саобраћаја не ће имати костију и не ће дуго живјети. Када се мало дијете повампири, онда долази обноћ својој матери да сиса; али мајка га мора одбити „у гору“, и то одмах када јој први пут дође, те му има рећи: „Хајде у гору, па тражи тамо којешта!“. На ове ријечи дијете јој не ће никада више доћи.

У вишеградском котару кажу православни, да се крштени људи не ће повампирити, а ако би се и повампирили, да својој кући не би нанијели никакве штете.

3. Што ради народ у Босни и Херцеговини, да се мртвац не би повампирио?

Прво, он га строго чува до погреба; друго, чим човјек умре, метну му мало земље на прси, или му забоду глогов или дренов трнчић на ожлицу или под језик.

4. Како распознаје овдашњи народ, који се је мртвац повампирио?

Вампиров гроб познаје се, што на њем имаде рупа. Ако је нема, онда поспу око сваког гроба луча, да тако виде у јутру, из којег је гроба вампир у ноћи изишао. Вампир се може распознати такођер по укопаним хаљинама и по покровцу. У фочанском котару воде ждријепца преко гробова; пред којим се ждријебе заустави те не ће да га прије̇ђе, у оном имаде вампир.

5. Како се овдашњи народ брани против вампира?

Вампиру може по народном казивању најприје наудити само трнов колац (глогов или дренов) и ватра. Треба га с тога убити, уништити једним или другим средством или објема заједно.

Кад хоће да убију вампира, онда се скупи неколико људи из дотичног мјеста те траже по гробљу вампиров гроб. Ако нађу на ком гробу рупу као мишју, онда овај гроб откопају, наложе покрај гроба велику ватру и усијеку велик глогов колац. Овим кôцем ударе вампира у прса, да рикне као вô, а онда га поспу још ватром, да сав изгори. Овако у вишеградском котару. У власеничком котару, кад мисле да се је који мртвац повампирио, откопају дању његов гроб, знајући да им дању не може ништа, па ако га нађу сатила (дебела), онда га исијеку сјекирама све на комадиће; затим изваде срце и сажегу на ватри. Каткад га само пале. Године 1887. спалили су ту једног вукодлака у општини Циколи. Кад хоће ту да пале вукодлака, онда наложе огромну ватру, послије је мало разгрну, па баце онда у средиу вампиров леш. У селу Победарју спалили су мјесто цијелог леша само срце вукодлаково, пошто тамо мисле, да се у човјека повампири срце.

У приједорском котару ниште вампира обично само глоговим кôцем, који се забоде у вампиров гроб тако дубоко, да се прободе вампирово тијело.

У вишеградском котару убијају вампира каткад и пушком и ватром. Скупе се у ту сврху 3—4 човјека, који умију убијати вампире. Ови зовну још и друге људе, да виде како ће га убити. Опазивши вампира на кравјем рогу или на овци, гађају га из пушке. Погођени вампир претвори се у миша, којега треба спалити на ватри.

У Посавини имаду још друго средство за ништење вампира. Ако ти вампир долази у кућу, гледај да га задржиш код себе, док пијетли запјевају. Ако га толико задржиш, да закасни у гроб, он ће се онда још више надути и пукнуће од тога. — На неким мјестима мисле, да може вампира убити само мјезимац (најмлађи син), и то глоговим кôцем.

Кад хоће вампира да боду, покрију најприје или вампира или себе каквим покровцем (у Прачи кажу, да се људи, који хоће да убију вампира, морају најприје покрити волујском кожом), да не би на кога прснула његова крв. На кога би прснула, онај би се и сам повампирио.

6. Разлика између вампира и вукодлака.

Овдашњи народ зове вампира или лампира обично и вукодлаком, те готово не разликује једног од другога. Вукодлак је по вјеровању других аријских, а такођер и неаријских народа човјек, који се је за

живота свога на неколико сати, дана, мјесеци или година претворио у вука, те за ово вријеме и живи као вук, н. пр. навађује на стоку и људе, па их дере и ждере. Оваква вукодлака овдашњи народ већином ни не познаје. Само у требињском котару наишао сам досад на траг вјеровања у правог вукодлака. По народном казивању догодило се је прије двадесет година код Требиња, да се је једна жена претворила у вука и заклала око 40 оваца. Претворила се на овај начин: узела је уже и поставила га у круг; затим је свукла са себе одијело те га метнула изврнута у онај круг, онда се је трипут с главе на главу преврнула. На исти начин претворила се опет у жену.

У неким крајевима Посавине, н. пр. око Дервенте и Прњавора, народу је „вампир“ ђаво у облику човјечијем, а „вукодлак“ некакав нечисти дух у мјешини, која је пуна зеленога једа.

III. Дрек или дрекавац.

Налик на вампире јесу — дрекавци.

Дрек има тијело шарено, дугачко и танко као вратило. Он излази ноћу те хода по гробљу и селу, дречећи (отуда му име) разним гласовима, н. пр. као јарац, мало дијете, мачка; каткад говори и човјечјим гласом. Кад дрекавац дречи, кажу да ће неко умријети. Кажу и то, да се дрекавац веома боји паса, — особито онда, кад се је жив човјек претворио у дрекавца, да као такав, варајући и плашећи народ изведе крађу или који други злочин.

IV. Утваре или приказе.

Утваре приказују се ондје, гдје се је догодило какво убијство и на нечистим мјестима, н. пр. на буништу. Ноћу никад не ваља ићи по буништу, јер се може „нагазити“, а од тога дође човјеку каква болест. Ноћу се може још привидјети на дрвоцјепу и око бунара. Кад се хаљине перу, мора се просута сафуница сапрати водом, па онда посути ватром, да се ту не би коме привидјело.

Утваре ходају — у мушком и женском облику — ноћу, док не запјевају први пијетли.

V. Зли дуси (нечастиви или ђаволи).

И ђаволи могу се приказати, особито по гребљима, пустим кућама, на стијенама, око бунара и на потоцима. Њихово господство траје од

првога мрака у вечер све до првога мрака у јутру. С тога у први мрак не ваља ићи на чесму, јер на свакој чесми има по један зли дух, који не да да заграбиш воде. Чим наступи први мрак, не смије нико стајати под дамлом, јер би га убила дамла или капља. За јаците не смију се истресати мрве, јер у то доба има у свакој кући по један нечастиви, па ако се мрве проспу на њега не пазећи, замешће се цијела кућа. — Када вјетар јако пуше и звижди, то су онда зли дуси у вјетру, који звижде и коло играју. С тога када вјетар пуше и лишће у једно коло сврне, не смијеш никако ондје стајати, јер ће те иначе ограбити ђаволи.

Нечастиви могу се претворити у човјека и разне животиње, као: мачку, миша, псето, магарца и т. д., само у овцу не. Кад се нечастиви претвори у човјека, онда се може распознати на томе, што има само једну ноздрву.

Ако угледаш ђавола, накриви капу, прекрсти се или пак реци: „Налет ђавола, налет шантана!“, па ће га одмах нестати. Још кажу, да ће ђаво одмах оставити човјека, кад чује пијевца да пјева. Ево доказа из фочанског котара: Кад је ишао неки екмешчија рано пред зору у екмешчиницу, прикаже му се у путу под њим магаре, које га је прô све чаршије пренијело и донијело на једну велику стијену поред Дрине. У исти час, кад га је хтјело бацити у воду, закукурикну пијевац с Граца (село близу Фоче), а ђаво остави екмешчију, кога су послије два сата нашли онесвијешћена.

За нечастивог кажу, да се може увући и у човјека, па из њега говорити. Овакав несретник, да би се ослободио ђавола, ићи ће хоџи, да му чита молитве, или слици Мајке божје у Чајничу, или под Острог у Црној Гори, или у цркву св. Ивана код Јајца, гдје 24. јуна (по нов. кал.) фратри гоне ђаволе. Ту буде на Иван-дан све пуно католичког, православног и мухамеданског свијета, кадкад тобоже до 2000 људи!

Под сваким великим дрветом има новаца, над којима је зли дух господар. Човјеку, којега воли, дође на сан, па му каже гдје су сакрити новци.

Некоје хоџе знаду скупити ђаволе, кадгод који човјек жели. То скупљање зове се „даира“ [1]), а обавља се овако: Хоџа узме један сахан пун воде и метне једно дијете у њега, да стоји босоного у води. Онда почне нешто учити, а ђаволи један по један излазе из воде.

Даиру скупити не усуђује се свако, јер је не може свако растурити, а ако је не растури, могу ђаволи зло починити, н. пр. запалити кућу [2]).

---

[1]) Од арап. daire = кружница. — [2]) Миладиновић.

VI. Бацање грања и камења на гроб убијенога.

Код Тешња на путу у Маглај имаде један гроб, кога зову Ћатиним гробом. Причају, да су тога Ћату убили хајдуци, те га ту закопали. Когод је послије тога пролазио мимо тога гроба, бацио је на њ грања, па се је тако читава громила ту наслагала[1]).

Недалеко од Власеница налази се један гроб, за којег кажу, да је некаква хајдука, који је ондје погинуо. Сваки човјек, који онуда наљегне, баци по једну грану на тај гроб; јер ко не би бацио, о том кажу, да ће обољети, или да ће му се каква друга несрећа догодити. Пошто су многи путници настрадали, који су ондје заноћили, сад не смије тамо нико ноћити, ко за онај гроб знаде[2]).

И код Праче, на путу уза шуму у Горажде, показује се гроб неког убијеног хајдука, на који баца сваки пролазник по један камен[3]).

Ако се у Крајини какав мртвац укопа изван гробља, обичај је, да сваки сељак, пролазећи покрај тога гроба, баци грану, камен или комадић земље на њ, говорећи у себи: „Овај је мртвац погинуо у невољи, Бог да му душу прости!“[4])

VII. Опће молитве за мртве у маглајском и грачаничком котару.

У горе споменутим котарима има свако православно село у години по двије опће молитве за мртве, и то једну љети, а другу зими. Зимње молитве чине се на гробљима, а љетње на којим другим згодним мјестима. Прве чине се овако: Село, чија је молитва, дужно је на тај дан приправити за свештеника и његову породицу један лијеп ручак обашка. Исти сељани дужни су још позвати на ручак кумове и пријатеље, за тим отмјениje људе из других оближњих села.

Свјетина се сакупља на молитву око пô дана. На гробљима, гдје нема за оваке послове приређених капелица, свештеник чини молитву на једној поширокој синији, која стоји на четири кôца, ударена у земљи. На синију метне се најприје пуна ћаса воде и у њој босиока; затим метну се на њу читуље (попис мртвих из сваке куће); донесе се још из сваке куће по свежањ соли, те се метне под синију. Када је свештеник, споминући све мртве из кућа тога села, свршио молитву, узме свако своју читуљу и освештану, водицом пошкропљену сô, коју онда сељаци дају својој стоци, да би остала

---

[1]) Ђоко Ковачевић — [2]) С. Савић. — [3]) С. Миладиновић. — [4]) Ђ. Марјановић.

здрава. По свршетку молитве свјетина стане ручати, а послије ручка, док једни уз припомоћ свештеника прељевају светим миром гробове својих мртвих, скупља се младеж, да заџјева и поигра. Тако пјевајући и играјући не разилазе се све до мркле ноћи.

Љетне молитве обављају се у главноме исто тако, само не на гробљима, и то највише ради народног весеља.

И некоја мухамеданска села у истим котарима имаду љети своје „дове“ [1]).

VIII. Љетно клањање кладањских мусломана у једној оближњој пећини.

Недалеко села Бретељевића, сахат и пô сјеверо-источно од Кладња, диже се један овећи бријег, кога су опколиле са свију страна густе шуме, само не са сјевера. На подножју тога бријега протеже се зелена и дубока долина, кроз коју тече бистар поточић. Пођеш ли долином к томе бријегу, указаће ти се усред његова подножја једна широка и мрачна пећина. У ову пећину иду кладањски мусломани сваке године један пут на дову, и то у уторак пред Алиђуном. Појахавши из Кладња, пале по старом босанском обичају успут из пушака, пјевају и играју коње све до пећине. Ту их дочекају сељаци, окрећући јањце на ражњима, хвалећи разноврсно воће и т. д. Но најприје треба у пећину. Који узму фењере, који велике цјепље луча, а богме и сељацима натоваре по коју цјепљу, та што их више — то боље. А лијепо је и видјети, кад усред тмине пламти по више стотина светиљака и цјепљи!

Пећина је широка, за четвера кола успоредо, а дубока око пола сата. Дођеш ли усред пећине, опазићеш бунар, из кога извире бистра и студена вода; крај истог бунара имаде гроб неке дјевојке, о којој се ово прича: Окладила се дјевојка са неколико момака, да смије сама доћи до средине пећине, куда ће понијети један познати им биљег и оставити га усред пећине, — бива да се посвједочи, како је сама дошла до одређеног јој мјеста. Момци јој даду један шиљак, да га забоде крај бунара и кажу јој уједно, да ће тек онда добити оклад, када они сами виде, да ли је заиста забола шиљак крај бунара. Сирота дјевојка да се покаже храбра, упути се и пећину. Дошавши до бунара, забоде шиљак у земљу. Мислећи да је свршила свој посао, хоће да се врати, — ну не може даље. Нешто је ухватило

[1]) П. Катанић.

за кошуљу. Момци, чекајући је пред пећином, забринуше се за њу, што је тако дуго не би натраг. Пођоше најзад у пећину, да виде шта јој би. Кад дођоше до бунара, а оно видјеше да је она забола шиљак кроз своју кошуљу, — и да лежи мртва на земљи! Сирота, не знајући да је шиљком и своју кошуљу прибола, мислила је, да ју је неко ухватио за кошуљу, те је тако умрла од страха. Момци је укопаше на истом мјесту, гдје јој се још и данас клања ћеназа, кад Кладањци посјете пећину.

Ну пођимо даље пећином!

Пошто прођемо бунар, доћи ћемо за кратко вријеме до мјеста, гдје су у крш утесане мердевине те служе као менбера. Ту људи посједају и проуче у себи тајно по коју молитву, а свршивши то издигне се имам на врх оних мердевина те стане учити „худбу“, али тако гласно, да се цијела пећина ори, а остали га шутећи и слушајући позорно прате. Пошто је имам свршио учење, врате се сви скупа из пећине — полагано и у највећој тишини. На то започне пред пећином весеље, које траје све до мрака[1]).

Није ли можда ова пећина некада служила *Митрасову* култу?

IX. Мусломанске Сарајлије иду уочи Илијин-дана на Требевић.

У очи Илијин-дана поћи ће око хиљаду мусломанских људи из Сарајева и оближњих села и заселака на брдо Требевић, па ту провести сву ноћ, пјевајући, пушкарајући и играјући. Прије зоре устаће они, који су заспали, да дочекују с осталима рођај сунца молитвом. Некоји кажу, да више вриједи ићи на Требевић уочи Илијин-дана, него на ћабу.

X. Жртвовање, кад се убразди.

У Крајини (у петровачком котару) је обичај, да има у сваком селу човјек, који први убражђује, а то је већином најзгоднији. Кад се том приликом волови ухвате под плуг, разбију волу дешњаку јаје о чело и свежу му свиле око рога. Кад дођу на њиву, чим прву бразду заору, метну под њу такођер јаје. Прије него почну орати, помоле се Богу, а на ужини, која је тога дана боља него обично, наздрављају, да би им родило и успјело, што су започели[2]).

---

[1]) Соколовић. — [2]) К. Новаковић.

XI. Хљеб и сô.

Када дође какав непознат или сумњив странац у кућу, онда му кућна чељад одмах даду соли и хљеба, мислећи да им онда не може никакво зло учинити, све ако би и хтио[1]).

Ако се један хоће похвалити пред другим, онда ће рећи: „Е, доста сам ја соли и хљеба с њиме (у његовој кући) појео.“ Други ће се опет некому, којему је крив, клети сољу и хљебом, што их је с њиме појео. Ако неко хоће куће-газди, с којим је хљеб и сô јео, какво зло учинити, онда се каже, да ће га сô и хљеб сапети. „Тако једном увукао се наш момак (Турчин) у кућу нашу, да украде шкрињу (сандук), гдје су били новци. Сјутрадан дође мојему оцу и моли га за опрошћење, исповиједајући том приликом, да га синоћ сô и хљеб сапеше, па да му се од тога укочиле руке[2]).“

XII. Чарање.

а) Да киша пане. У Вишеграду иду на гроб најзадњег утопљеника и пољѐвају гроб водом. — У брчанском котару узму један увенули цвијетак, усаде га у суху земљу, па онда с празном кантом у рукама чарајући вичу: „Дај Боже кише!“ „Дај Боже кише!“ — У Тешњу узме хоџа — често и свештеници других вјера — једну врећу, у коју сваки мора бацити по један каменчић. Онда се врећа завеже и у процесији однесе на ћуприју, гдје се иза свршене кишне молитве у воду баци. — У Рогатици скупе 7000 каменчића, које хоџе међу се раздијеле, да онда на сваки каменчић по трипут читају „кул-хувел-лах“ (једно мало штиво из курана) и такозвану кишну дову. Затим метну све каменчиће у једну врећу и положе их на онакво мјесто, гдје не могу доћи у додир са нечистим стварима, наиме у бунар, у земљу или у џамију.

У Б. Костајници иде хоџа са више одабраних људи на какву дубљу ријеку, те загази заједно с њима у њу, па чита кишну молитву, а сви присутни вичу „Амин!“ — Хоџа поведе са собом дјецу у гробље те им ту зада, да нешто уче из курана. Кад сврше, сви устану на ноге, те окренувши руке земљи, вичу „Амин!“, а хоџа на то чита за то прописану молитву. — Или хоџа иде са многим људима и дјецом на какав бријѐг и тамо им зада, да сваки нешто друго из курана чита, разредивши, да могу сви у исто вријеме свршити.

---

[1]) У требињском котару, Јово Дучић. — [2]) На далматинској граници, М. Бошкић.

Кад сврше, узме хоџа један штап у десну руку и подбочивши се њиме, чита на памет исту молитву, коју се свакога петка учи у џамији. Овај штап служи му тобоже мјесто мембере. — У Коњицу међу костур коњске главе на џамију, мектеб или на медресу[1]). — Мјестимице гоне говеда у воду, а хоџа учи кишну дову. Ако их на повратку киша затече, не ће се нигдје скривати од кише.

Додола у Бијељини и у Вилећи. Ако је велика суша, одаберу у Бијељини пет дјечака, те одреде свакому извјестан посао. Најпре једнога сасвим скину, те га обложе врбовим грањем тако, да његова облога изгледа као малена колиба без врата. Ову „додолу“ имаду двојица водити, а друга ће двојица измјенице корпу носити, у коју ће побирати јаја. Спремивши се тако, крену по граду, те иду од куће до куће. Чим ступе на врата које куће, запјевају она двојица, што носе корпу, ову пјесму:

„Ми додолу водисмо
И Богу се молисмо,
Да нам Бог да росне кише,
Да пороси сваку траву,
И пшеницу бјелицу,
И винову лозицу!
Мајка Марија
Руком манула,
Облак савила,
Кишу спустила.“

Затим сви пратиоци у глас завичу: „Амин! Боже дај кише!“ На то узме домаћица котао воде па га излије на додолу, а ова стреса са себе воду, представљајући овако падање кише. По свршеном обреду дарује свака домаћица додоли 4—5 јаја, или новаца.

Покојни котарски предстојник билећки, госп. Адамовић, причао ми је, да хода и у билећком котару мушка[2]) додола.

б) Против урока. Да се дјеца не уреку, међу јој хришћани крстове и сабљице на главу. Осим тога нађе се вучији зуб и длака од међеда. Урочни камен привеже се на фес.

Мусломанска дјеца носе машале, т. ј. ковине у облику елипсе, исписане стиховима из курана; осим тога још руте, сашивене у крпици и амајлије, које су написане у глухо доба ноћи.

За младо ждријебе начини се кашика од глога, те се пробуши и објеси ждребету о врат.

Добрим воловима испише се запис или се узме комад тисовине, те се волу уврти у рог[3]). Доброј крави и добру телету уплету се побојене врпце у реп.

---

[1]) Е. Муфтић, Ђ. Ковачевић, Колаковић.

[2]) У Славонији и у Србији ходa одраслија дјевојка као додола. Душан Тешић.

[3]) Миладиновић.

в) Против куге и друге заразне болести. Кад је прије сто година морила куга у Лушци Паланки (котар Санскимост), ухватише људи четири бијела вола и с њима заораше око свега села. — У општини Д. Унца постоји још данас сличан обичај. Кад се наиме појави каква опасна болест, онда изаберу дјевојке и момци између себе по тројицу, који ће својевољно три дана постити и за ово вријеме ноћу и дању обилазити село. Изабране дјевојке и изабрани момци договоре се, кад ће запостити и гдје ће се састати. Иза тога опреме се те пођу једни и други са својим старјешинама на одређено мјесто, носећи са собом нешто јела и пића. Прије него ли дјевојке и момци запосте, једу, пију и веселе се заједно, обично од 7—10 сати послије подне, а иза тога оставе их старјешине, дјевојке и момци, па они који су запостили, почну обилазити око села, те га имаду у три дана и три ноћи по три пут обићи, отпочивајући у то вријеме по кућама дотичнога села. Пошто су свој пост испостили и село опходили, стану посјећивати све куће цијелога села, да их надаре; једни им дају новаца, други жита, кајмака, вуне или што друго, а згоднији их заустављају на ручак или на вечеру. Када су све то по обичају свршили, сматрају се ове дјевојке и ови момци између себе као браћа од једног оца и једне матере[1]).

г) Како се болесно дијете излијечи. Дијете, које се је разбољело у пети мјесец иза тога, када су му брат или сестра умрли, излијечи се овом церемонијом: Узму се негве, па се једним крајем сапне једна нога мртва, а другим једна болесна дјетета. Онда стане с једне стране ланца домаћин или домаћица, а с друге човјек, који је био позван, да при тој церемонији „кумује“. Домаћин или домаћица говори „куму“ ове ријечи: „Прими, куме, Бога ради и светога Јована!“, и пружи му плоску с вином. Кум прими плоску и рекне: „Примам, куме (кумо), Бога ради и светога Јована!“, па се напије вина и откопча негве с ноге болесна дјетета. Онда домаћин (или домаћица) опет сапне негве дјетету на ногу и опет говори куму исте ријечи, пружајући му плоску, а кум опет одапне негве. То се тако понавља до три пута. Трећи се пут домаћин (домаћица) изљуби преко ланца с кумом, и тим се та церемонија сврши.

Ако се овај обред обавља на гробу укопаног дјетета, онда се у гроб забије штап, па се умјесто мртве ноге за њ запну негве.

Кумовати у таким приликама држе побожни људи за севап, те ће с тога увијек кумовати, ако их когод позове. Овакав кум држи се као крштени или вјенчани кум[2]).

---

[1]) Ђ. Д. Ђурица. — [2]) Ј. Николиновић.

У босанских мусломана постоји гледе тога оваки обичај: Ако има ко више година болесно дијете, узеће га једно јутро па ће га веома рано однијети на раскршће. Кога ту првога види, онога ће замолити, нека му дијете окуми и косу са главе остриже, не би ли и болест са њега пала, како ће коса пасти, кад се остриже. Кад је умољени дијете остригао, именује га својим кумчетом, даде му нешто новаца у руке те му коначно још нађене друго име[1]).

д) Како се може мо̀ра ухватити? Мо̀ра може се ухватити на три начина. Први: На палцу од ноге свеже се узао као замка, а један крај те замке држи се у руци. Кад мо̀ра дође, потегне она најприје за палап; тада треба стегнути узао мори око руке. Овако ухваћена мора обећаће ти све пуно дарова, да је пустиш на слободу. Други начин: Узми нож и држи га у руци. Кад те је мора притискавала, оптрчи трипут око куће, па онда баци нож за њом. Трећи начин: Кад мора уђе у собу, треба зачепити кључаницу. На то ће се мора претворпти у мачку или коју другу животињу, па је можеш онда оваку ухватити.

ђ) Како се могу виђети виле? Народ вјерује, да би се виле могле видјети овако: Када би човјек на часне покладе од свега јела и од свега онога, што тога дана окуша по мало остављао, пак све то у вече скухао у један ковртањ (колач, који је на сриједи шупаљ), те га мало опекао да се не би расуо, затим га узео и попео се с лучем на какво велико дрво и гледао кроз тај колач, тада би видио све виле, гдје играју и пјевају.

е) О пробацивању штапова. У Медној (јајачки котар) на Божић, када хоће чесницу да запрећу, усијеку онолико штапова̀, колико има волова, пак с њима загрћу чесницу. Кад је пак загрну, тада их пробацују кроз бацу, вјерујући да ће им волови бити хитри као они штапови. Уза сваки штап, када га пробацују, вичу вола по имену[2]).

Б. Из народног природословља.

На чем лежи земља? Како овдашњи народ тумачи потресе?

Земља лежи на великом волу, те кад во̀ макне ухом, настане мали потрес, а кад се во̀ стресе, постане велики потрес. За ону тутњаву, што се чује за потреса, кажу да во̀ риче.

---

[1]) Буквица. [2]) Јерковић.

B. Из друштвеног живота.

I. Чарајице, вучари и вјешалице.

а) Чарајице. У очи малога Никољдана (9. маја по ст. кал.) сакупи се у селу више момака. Један се обуче као старац, направивши себи браду од вуне или куделье и метнувши на главу каврgу од тикве, другога обуку у дјевојачке хаљине; уз „секу“ треба да буде дјевер; четврти се направи као јарац и узме клепку или звонце да иде пред другима; пети буде мачак, а остали иду онако с њима од куће до куће. Дошавши пред прву кућу, зазвони јарац, да се зна да иду, „чарајице“. Старац улази први у кућу и назива Бога. Домаћин му изнесе ракије, а он наздрави здравицу и благосиља домаћина и његову породицу, при чем му другови једногласно одговарају „амин“ или „живио“. На то их пита домаћин, шта они желе? Јарац зазвони и кмекеће те каже, да хоће соли; мачак гребе уз брвна и мауче, гледајући често жељно на таван, гдје се сланина суши; „сека“ иште себи предива од жена и дјевојака, а старац граха у своју каврgу. Кад је сваки своје добио, иду даље. Ако ко пред њима затвори кућу, онда старац (или старјешина) изрече ову клетву:

Ова кућа липова,
У њој нема никога,
Не било га никада!

Народ држи, да је грјехота чарајице одбити.

Прошавши све село сврате се у једну повећу кућу, гдје од добивених дарова приправе вечеру, па се до сванућа веселе, једући, пијући, пјевајући, играјући и т. д.

Мухамеданске чарајице ходају на православни бадњак те се разликују од православних, да је у њих само вођа намашкаран, обучен у различите одртине, на врату звоно, на леђима лисичји реп, на глави велику капу од папира или чега другог, а у руци чибук. Вјештим кретањем има развеселавати дружину своју. Кад га дјеца опазе подражују га, вичући му „аџе!“, а он њима одговара: „Чувајте се, ако аџе сврне лулу!“ Уз њега иде још један посве обично обучен, који има лупати у таламбас или у какву канту. Ако се чарајицама ништа не дадне, онда се бацају камењем на кућу те полупају прозоре. Више пута се усуде и у кућу унићи, те по својој вољи бирати и однијети што им је драго[1]).

[1]) Муфтић. О мухамеданским „Чарајицама“ (у јајачком котару) писао је већ Садик еф. Угљ у „Гласнику“, год. 1883.

Чарајице ходају редовно по ноћи, почевши од мрака или јације. Познате су сада само по православним и мусломанским селима у Крајини: у кључком, петровачком, кулен-вакуфском, бихаћком, цазинском, новском, приједорском котару и др. Прије су православна момчад око Модриче састављала чарајице, али се ондје тај обичај већ изгубио.

Католици не познавају чарајица.

б) Вучари. Чарајицама су врло слични „вучари“. Разликују се у томе од чарајица: 1. што ходају уз сав божићни пост, а чарајичари само уочи малога Никољдана; 2. што ходају и по даљњим селима, а чарајичари само по оближњим, најобичније само по своме селу; 3. што ходају по дану, а чарајице по ноћи; 4. што се не намашкаре као чарајице; 5. што носе са собом „вука“, откуда и име. Ухвате наиме вука у гвожђа или га убију, па му онда одеру кожу, коју напуне сијеном; још га наките вуницом и предивом те га онда набију на колац. Оваква носе га по двојица од куће до куће. Кад вучари дођу близу куће, пјевају једногласно:

„Домаћине, доме мој,
Ево вука пред твој двор!
Подај вуку сочице,
Да не коље овчице.
Подај вуку сланине,
Да не с'лази с' планине.
Подај вуку вунице,
Да не коље јунице.
Подај вуку свашта доста,
Да не коље око моста.“

На то им изнесе кућна чељад све што су затражили[1]).

И вучари познати су само у Крајини, и то само међу православнима.

в) Вјешалице. Чарајицама и вучарима налик су „вјешалице“. У Хргама (у маглајском котару) скупи се уочи Николица (9. маја по ст. кал.) сва младеж са торбама или којим другим посуђем; неки понесу и уже те иду овако опремљени по селу од куће до куће, иштући од домаћица вјешалица, брашна, граха, соли и по једну свијећу, од домаћина ракије, а од цура и снаша ораха и лешника. Ко би се њихову захтијеву противио, онога ће свезати ужетом. Особито радо вежу домаћицу, а домаћина ријетко, само ако би био сасвим млад. Кад су обишли све куће по селу, те уједно из сваке куће позвали на сијело, пођу у коју пространу кућу, те ту готове вечеру од онога, што су накупили. По вечери долазе им позвани сељани на сијело гдје се заједно с њима играју свакојаких игара, приповиједају и веселе се скоро до зоре[2]).

---

[1]) Лазендић и Новаковић.

[2]) Ђ. Петровић.

II. Оци, материце, дјетинци и младијенци.

(Оци, материце и дјетинци долазе уз божићни пост, а младијенци послије Божића.)

а) Оци. Задња недјеља прије Божића зове се „оци“. Кад осване тај дан, одмах у јутру, чим попију каву, скупе се дјеца около оца, са једним конопцем, да га вјешају или барем вежу за ноге, на што их обично мати наврати. Отац мора се тада откупити од дјеце, или звати њихову мајку, да га она орасима, љешницима и др. откупи, а он мора онда и њу частити кавом или ракијом. За тај се дан већ прије приправи каве, ракије и још којекакве заире.

Послије ручка долазе момци из села, те и они од домаћина захтијевају откупнину. Ако је овај млад, а не ће да се откупи, онда га шчепају и објесе, па га не пуштају, док не даје откупнине; ако је пако стар, онда га не вјешају, него га само вежу за ноге. Који домаћин не ће шале да збија, откупи им се одмах.

б) Материце. Материце јесу у недјељу пред оце. Уочи тога дана припреме жене свакојаких ствари за своју откупнину: питу, погачу и уз то још мало ракије за старце, а за дјецу: ораха, љешника, којекаквих колача и др. На дан материца, кад су већ сви укућани поустајали и старци каву попили, изнесу жене све то у кућу, да се овим даровима откупе од вјешања и везања за ноге.

в) Дјетинци. Недјеља пред материцама зове се дјетинци. На тај се дан дјеца у велико радују, те непрестано питају родитеље: „Кад ћемо се ми вјешати?“ Кад осване дан дјетинаца, још се није ни добро развидјело, а дјеца су већ сва поскакала са постеље, те галаме и вичу матере, да им донесу ораха, сувих шљива и т. д. Но оне им испрва ништа не дају, него их најприје лијепо обуку. Иза тога дође домаћин или који други од укућана са једним великим конопцем, те повеже сву дјецу за ноге, па их објеси о једну велику греду, гдје висе само један тренутак, али из конопца их не пушта, док матере не донесу за откупнину: каве, ракије, ораха, љешника, сувих шљива, крушака, јабука и т. д. Старијима послуже ракију и каву, а дјеци од осталога. Сад се сви веселе, особито пак дјеца, збијајући свакојаке шале и играјући свакојаке игре. Но дјецу не вежу само њихови укућани, него такођер ожењени људи и момци из села, који због тога посјећују кућу. Тек момци морају најприје одкупити сами себе; јер их ожењени одмах похватају и повежу, па их не пуштају, док их домаћин (отац) не откупи ракијом, а домаћица (мајка) слаштицама. То тако траје цијели тај дан[1]).

---

[1]) Богословац Цвијетин Поповић из власеничког котара.

г) Младијенци. Младијенци бивају 28. децембра по новом кал. Тај се дан шибају дјеца. Рано у јутру, док још дјеца спавају, дође једна баба из рода или из комшилука, носећи са собом један прут, а уз то још разног воћа и колача. Дошавши у кућу, почне шибати дјецу, говорећи: „Расти, расти Н. Н!“ те им онда даде воћа и колача, а њу саму награђују родитељи ракијом и јелом.

Овако се овај обичај обавља у Крешеву[1]).

Младијенци познати су само католицима, изнимно и некојим православним у дервентском котару. У ових пошљедњих шиба сам отац своју дјецу или гранчицом од шљиве или од маце. — Оци, материце и дјетинци држе се само у православних.

*

Вук Караџић описао је већ оце, материце и младијенце, али не све по сељачком обичају. Дјетинаца не спомиње. Види његов „Живот и обичаји народа српскога.“

III. Облазак.

На православни Божић иде мусломанско мушко дијете од куће до куће, просећи дар. Кад дође пред чију кућу, покуца на вратима. Домаћица га пусти у кућу, па га почне плашити говорећи му, да ће га шибати или полити леденом водом. Но дијете већ знаде, да га домаћица само плаши, па се не препада, већ мирно чека свој дар. Но прије него му домаћин дадне дар, повали га на разастрт јорган; на то прискоче још брзо млађи, па проваљају дјечака по јоргану, да би им кајмак дебљи био, и то тако, кад би миш ушао у дагару (земљана посуда) да се не би угушио, него да би могао пријећи преко кајмака. За тим му домаћин даде ораха, сувих шљива и крушака. Чим дијете добије свој дар, гледа како би одмах измакло на врата, но окретна домаћица опшинуће га прије рашком или вратилом по леђима, да би јој било предиво обилато. — Овако у приједорском котару. У Бос. Градишци иду дјеца на по се или њих више заједно; тамо ходају и дјевојчице[2]).

IV. Побратимство.

Обичај побратимства у Срба и Хрвата описали су од Караџића напријед већ многи писци, али осим Словенца Р. Лединскога није ни

---

[1]) Никић Стјепан. — [2]) Омер Цепић.

један показивао на онај најстарији, те с тога по етнологију најзанимљивији и најзнаменитији начин склапања побратимства. Др. Фр. С. Краус (Krauss) руга се због тога у свом дјелу „Sitte und Brauch der Südslaven“ Лединскому. По казивању Краусовом описао је Ледински год. 1856. у „Љубљанским Новицама“ обичај побратимства, како му га је један босански сељак испричао, наиме: „Свештеник прочита најприје побратимима молитву, у којој их упозорује на дужности једног побратима према другому; онда их позове, нека се међусобно пољубе и за њим заклетву понављају. Кад је то свршено, донесе црковњак чашу вина. Млађи побратим уреже се сада на десној руци, па спусти крв у вино, које побратими овако са крвљу помијешано испију.“ Овом опису примјећује Краус у оп. цит. стр. 628: „Von einem Aufritzen der Hand und Bluttrinken bei Schliessung einer Wahlbruderschaft haben wir keine weiteren Belege. Es ist nicht gut denkbar, warum alle unsere primären Quellen darüber mit Stillschweigen hinweggehen sollten, wenn diese Ceremonie in der That üblich gewesen wäre. Es ist die Möglichkeit gar nicht ausgeschlossen, dass Ledinski diesen Zug aus irgend einem deutschen Ritterromane (sic!) geschöpft und dann zur Ausschmückung seines Berichtes heranzuziehen für gut befunden habe.“ Да се је Краус у свом суду о Лединсковој биљешци пренаглио, за то ћемо изнијети пуно доказа на видјело уз описе крвног побратимства, по којима ће се онда моћи разабрати, да се у Босни и Херцеговини још сада братиме чак по старијим начинима, него ли је онај што га спомиње Ледински; видјећемо, да се ту још братиме по најпростијем обичају, на име да један побратим пије другому крв директно са руке.

Најсвечаније братиме се у Невесињском пољу. Кад желе двојица да се побрате, онда позову своје пријатеље и комшије, да им дођу у одређено вријеме на побратимство. Когод од тих пође на то весеље, свак понесе један лијеп дар, да дарује свог пријатеља; гдјекоји носе и дар за пријатељева побратима, па чак и за његову домаћу чељад. Обично се носе дарови у јелу и пићу као код свадбе, н. пр. печена овна па на сваком рогу по једна јабука, онда плоска ракије, погача, дјеци колача и т. д. Хаљине и друге ситнице носе само жене, н. пр. убрадача, кошуља, фесова, сафуна за жене, исто тако кошуља, фесова и т. д. за мушке.

Кад се сви скупе у одређени дан код једног побратима, онда ту настане весеље, али без игранке и обичног пјевања; само уз гусле је слободно пјевати јуначке пјесме. На побратимство не долази много младежи, него средовјечна чељад са кућним старјешинама. Подмиривши већ мало госте јелом и пићем, устану она двојица, који желе

да се побрате, те се пред читавим свијетом загрле и пољубе, називајући један другога братом. Затим узму једну јабуку, па ју прережу на два једнака дијела. Онда зарежу ножем у образ те један испусти мало крви на једну, а други на другу полу јабуке, па се онда промијене с оним полама јабуке. Пошто је сваки своју полу изјео, изгрле се и изљубе опет као и прије. Коначно дарива̀ју се новцима и оружјем. Кад је та церемонија свршена, питају се пред свим гостима када ће се походити. Том приликом носе велике дарове, те дарива̀ју (у новцу, хајвану и т. д.) и сву кућну чељад. Тог побратимства држе се послије и њихова дјеца — до трећег кољена.

У Требињу. Који желе да се побрате, пролију малко крви са десница, пак један другоме исисају проливену крв, или је попију у вину, што је обичније. Затим се промијене капама и закуну се, да ће вазда настојати да се у пријатељству уздрже и да ће се помагати у нужди као брат брата.

У Тузли. Два пријатеља, која желе да се побратиме, јаве то својим родитељима због трошкова. Сакупивши се у одређени дан на одређеном мјесту, пружи један другоме десну руку те оштром бритвом, која није још ништа дотицала, зареже један другому руку те сркне мало крви са руке, а остало примјешају са вином, па то попију, пазећи да ни капљица не падне на земљу. Уједно се закуну, да ће увијек бити вјерни побратими.

На то буде заједнички ручак и весеље.

Примјер из села Брке (код Брчког). Сједила су два сељака у кафани и нешто на сашу сама тихо разговарали. На један пут устадоше, узеше нож, те се обојица порезаше по десној мишици и онда један другому исиса крв. Присутни сељаци казивали су, да ће им побратимство бити чврсто, јер су сисали крв из десне руке.

У Сарајеву. И овдје се порежу на десној руци, па онда један другоме сисају крв; коначно се пољубе. Братиме се на овакав начин и просвјетљеније Сарајлије. Није дуго, да су се крвљу братимили мусломан Ч... и православни П...

У Крајини. Порежу се на истом мјесту руке, да поцури прилично крви, па онда један другому испије крв, помјешавши крв са крвљу на руци.

У фочанском котару зареже један другому ножем у десну мишицу те један излиже другому крв.

У ливањском котару: 1. Отворе крв обично на малом прсту десне руке или у образу, те једно другому сисају крв или ју попију у вину, а затим се изљубе и дарују.

2. Промјене какву било ствар, н. пр. фесове.

3. Обадвоје оду у цркву и изјаве свештенику жељу, да би се побратили. Тада им даде свештеник најприје крст у руке, онда им метне епитрахиљ на њихове главе и очита за то прописане молитве, а за тим се побратими изљубе и дарују[1]).

Ђ. Поповић у свом дјелу „Recht und Gericht in Montenegro“ разликује:

1. мало побратимство;
2. побратимство невоље;
3. побратимство еухаристије,

побркавши при том узроке, с којих се двојица братиме са начином, по којем се брате.

Братиме се с разних узрока и у различитим приликама. Ако се н. пр. момак и дјевојка заволе, а не могу да се узму због родитељских приговора или због других запрека, онда њих двоје склопе побратимство, да се њихова међусобна љубав не би раскинула. — Двојица се посвадише те један другому настоји, да учини чим више штете и неприлика. Њихови пријатељи, желећи да то престане, нагоне их, да се помире братимећи се. — Неко нападне на другога, да га убије. Нападнути позове човјека, који се налази у близини у помоћ. Ако му овај помогне, како је и дужан по народном обичају, онда се онај од невоље спасени и његов спаситељ побратиме. Ово побратимство невоље зове се побратимство (невоље) на јави, због разлике од побратимства (невоље) у сну. Ако н. пр. неко сања, да је пао у воду, а види позната човјека на обали те га повиче: „Избави ме, по Богу брате!“, тада ће и та двојица склопити побратимство. — Или: неки је човјек већ дуго ожењен, а још нема никаква порода, а баш жели да би га имао. У споразуму са својом женом жениће се он по други пут, а своју прву жену држаће у кући као своју посестриму, а она њега као свога побратима. — Неко жели имати згодна, угледна и јака пријатеља и заштитника, те с тога позове такова човјека, да се с њиме побрати. — Братиме се по томе:

а) с љубави и пријатељства,
б) с користољубља,
в) због истините невоље, или невоље на јави,
г) због усниване невоље, или невоље у сну,
д) завађени, да се помире,
ђ) муж и жена због порода.

---

[1]) Урош Јовановић.

Побратити односно посестрити, поматерити и поочити може се мушко с мушким (право побратимство), а такођер и женско с мушким или женским, муж са својом женом, младо са старим, мусломан са православним и католиком и обратно.

Ако н. пр. младић сања, да га је од змије спасла која дјевојка, онда ће је он одмах сјутридан звати посестримом, а она њега побратимом; ако га је пако спасла каква жена или какав старац, онда ће он дотичну жену поматерити или старца поочимити. То се онда зове посестримство, односно поматеринство или поочинство у сну. Али онај, који сније, треба да рече у сну: „Отми ме, по Богу брате, или сестро!“ — Неки мусломан је уснио, да су га окупили вуци те га хтјели растргати. Он почне бјежати те тако бјежећи угледа православног попа, па му повиче: „Не дај ме, по Богу брате!“ Овај чувши то, одбрани га од вукова. Сјутридан рано дотрчи мусломан свештенику кога је уснио, те му каже, како се је с њиме побратио у сну. У тај час се ова двојица пољубише па одредише дан, кад ће се свечаним начином побратимити[1]).

Кад ко три пута узаманице сања, да га је ко спасавао у каквој невољи, онда поклони свому избавитељу у сну или краву или вола. Овај обичај постоји у Крајини. „Ја сам добио прије неколико година краву од човјека, који је три пута сањао, да идући преко моста пада у воду, а ја да сам га избављао из воде, сваки пут позван од њега у помоћ. Сјутрадан дошао је дотични човјек к мени, те ми испричао свој сан. Ми двојица се на то одмах пољубисмо и он мени даде краву, а ја га заустави на ручак[2]).

У Невесињском пољу је обичај, да ће се човјек са својом женом побратити односно посестрити, те је држати у кући као рођену сестру, а она њега као рођеног брата, ако му прве, друге и треће године роди по двоје дјеце. Он се може опет оженити, ну она се не може удати.

У побратимство убрајају и то, ако н. пр. новорођенче изгуби своју матер, па га онда узме друга жена те га одгаја заједно са својом дјецом. Овом дјетету су онда дјеца оне жене побратими, односно посестриме[3]).

Побратимство склапа се у цркви најрадије на Петровдан, Спасовдан, Ђурђевдан, Илијиндан, и на Госпојину велику и малу. Код куће радо се брате, кад се слави крсно име.

---

[1]) Ђ. Марјановић. — [2]) Лука Јелић. — [3]) Говедарица.

Natpis iz Timočke doline u Srbiji.

Piše

Karlo Patsch.

Muzejski kolektor Ivan Santarius, koji je sudjelovao u ljetošnjoj ornitološkoj ekspediciji, koju je u Srbiju spremio bos.-herceg. zemaljski muzej pod upravom kustosa O. Reisera, naišao je 19. maja 1899. godine tik lijeve obale Timoka kod Debelice, jugozapadno od Novog hana (koje se mjesto sada zove Kraljevo selo), na rimsku razvalinu, od koje je sama rijeka otkrila pojedine zidove i svodove. Razgledavajući tu ruševinu našao je dva kamena sa natpisima, ali je od ovih mogao da prepiše samo jedan, jer je bio zabavljen drugim poslom. Kamen vapnenac visok je više od metra, širok je od prilike 0·50 *m*, a isto tako debeo; u izdubljenom polju, koje je opkoljeno glatkim okvirom, uklesan je natpis *(slika 1.)*. Povrh i ispod natpisa uklesana je u ravnom reljefu po jedna vaza; iz ovih se posuda povijaju grane u visinu i postrance.

D M
И M R C V
VIXI NNS
XVII IALA
TRONBVS
NERFECIV
ΛEVTYCH
VSESEXHA
FRONINA
ΓILIO
B M P

Slika 1.

I Λ M/
IERPECTVSA
TIONARISCVM D·
VRPACIBA·FILIO SVO
QVI VIX ΛNN XVIII
B M P

Slika 2.

Ovaj spomenik biće da je isti, što je nagjen god. 1867. „pri kopanju jednog podruma“ i što ga je opisao dr. Mačaj u „Archaeologisch-epigraphischen Mittheilungen“, VIII., str. 86., br. 5. i u C. I. L. III 8266,

slika 2. Za ovaj spomenik vele ondje, da su ga našli kod sela Vrbice, koje nešto sjevernije leži.

Mačaj je redove pobrkao.

Prijepis Santariusa mnogo je ispravniji, — samo je on previdio mnoge ligature i u manjim omjerama izragjena pismena, no ipak sada ništa ne smeta, da se natpis pročita. Porodično ime u redu 2. i 7. bilo je skraćeno, a zabilježeni znakovi najprije će odgovarati ligaturi AR.

D(is) M(anibus). [Aur(elius)] M[a]rcu[s] vixi[t] ann[o]s XVIII, a latron[i]bus [i]n[t]erfec[t]u[s]. Au[r(elius)] Eutychus e[t] Sex[tili]a Fron-[t]ina [f]ilio b(ene) m(erenti) p(osuerunt).

Ovaj natpis svraća pozornost na neke spomenike, što su se našli na jugu i sjeveru od Dunava u gornjoj Moesiji. Ovi nam spomenici kao i gornji javljaju, da su latrones (razbojnici) usmrtili obiteljskog člana.

U Dacia Malvenis našli su se natpisi:

1. C. I. L. III 1559 = 8009: *D. M. P. Aelio Ariorto (?) (quattuor)vir(o) an(nuali?) m(unicipii) D(robetae) interfect(o) a latronibus, vix(it) an(nos) L. Ulp(ia) Digna con(iugi) pientissimo et P. Ael(ius) fil(ius) et P. Ael(ii) Valens et Audarus n(epotes) b(ene) [m(erenti)] p(osuerunt).*

2. C. I. L. III 1579 (sravni str. 1017): *D. M. L. Iul(io) L. fil(io) Sergia Basso dec(urioni) mun(icipii) Drobetae, quaestori, interfecto [a] latronib(us), vix(it) an(nos) XXXX, Iuli Iulianus et Bassus patri piissimo et Iul(ius) Valerianus frater mortem eius exsecutus f(aciendum) c(uraverunt).*

3. C. I. L. III 1585 = 8021:... *interfecta a latro(nibus) et vindicata. Ulcudius Baedari et Sutta Epicadi p(ro) p(ietate) fil(iae) tit(ulum) p(osuerunt). D(is) i(nferis) M(anibus). Ulcudius B(ae)dari v(i)xi(t) an(nos) L.*[1]).

Mjesta, gdje su se ovi natpisi našli, jesu Slatina (br. 1.), „village between Mehadia and Orsava“ (br. 2.) i Zagaja (br. 3.), te leže unutar teritorija Drobete[1]). Svakako je dakle vjerojatno, da su latrones na svim natpisima jedni te isti. Da to nijesu bili obični razbojnici[2]), razabire se otuda, što ova mjesta ne leže na cesti; mora nasuprot da je to bio vrlo razgranjeni pokret, koji se je raširio oko gornjeg toka Temes-a, u dolini Cserne i tik Drobete[3]). Ako se još uvaži, da su u staro, pa kad i kad i u novije doba nazivali razbojnicima one, koji bi se bez eufemizma i pravničke mudrolije[4]) pravilnije zvali ustašima ili ratujućim graniča-

---

[1]) A. pl. Domaszewski misli, da je mati usmrćena: fili nomen in titulo matris postea adectum est. Zbog razlike porodičnih imena mora se ali uzeti, da je kći žrtvom pala.

[2]) Sravni Mommsen C. I. L. III p. 248; Patsch, Pauly-Wissowa, R. E. s. v. Drobeta.

[3]) J. Jung: „Römer und Romanen in den Donauländern“ [2], str. 117., primj. 1.

[4]) Sravni Kiepertovu kartu C. I. L. III, tab. II.

[5]) Dig. 49, 15, 24: Hostes sunt, quibus bellum publice populus Romanus dec evit vel ipsi populo Romano: ceteri latrunculi vel praedones appellantur.

rima[1]), to bi se moglo naslućivati, da su oba Drobetska dostojanstvenika i Zagajska djevojka platili glavom u vrijeme, koje je za Daciju bilo kritično.

To vrijeme, na koje se misli nehotice svraćaju, razabire se iz ovih natpisa. Drobeta se u obim natpisima (br. 1. i 2.) zove municipium; u trećem stoljeću bila je kolonija[2]). Treći natpis, koji spominje izrazito domaće (epihorsko) ime, takogjer niko ne će ubrojiti u spomenike iz trećeg stoljeća.

Mi imamo tu posla s onom teškom dobom, kad se je za cara Marka vodio „bellum Germanicum et Sarmaticum", za kojeg su rata zlatni rudnici Alburnus maior (Verespatak) početkom ljeta god. 167. pali u šake neprijateljske, za kojeg je namjestnik M. Claudius Fronto u borbi sa Jazygima god. 170. poginuo, i kada su neprijatelji sa zapada pače i Sarmizegetusu pritisnuli[3]). „Latrones" bili su dakle ili izvanjski neprijatelji, po svoj prilici (prema položaju Drobete) Iazygi iz doline Tise, ili pak domaći Dačani, koji se pobuniše protiv rimske uprave. Da je u Daciji nakon zauzeća te zemlje bilo urogjenog pučanstva, to se je davno već utvrdilo[4]).

Za ovih burnih vremena moradoše žitelji grada Drobete pomoć tražiti u sebi samima. Iz riječi u natpisima 2. i 3. „mortem eius exsecutus" i „vindicata" valja zaključiti, da je grad osnovao svoju narodnu vojsku[5]).

Cijeli Illyricum, a i gornja Moesia ne ostaše tada sačuvani od poharanja. Megju drugim vanrednim mjerama, što ih je Marc Aurel morao provesti, da popuni praznine u vojskama, spominje „vita Marci" 21, 6: latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit. O djelovanju latrona imamo mi samo jedan natpis iz Orahovca (na sjeveru od Prizrena[6]) u Dardaniji: C. I. L. III 8242: *D. M. Scerviaedus Sitaes vix(it) an(nos) XXX, interfec[t]us a latronibus. Sita Pasip[i] p(ater) et sibi [et] Caia[e] D[a]si coniugi b(ene) m(erenti) vi(v)us faciundum c(uravit).*

Bez prevelike smionosti može se ustvrditi, da je Scerviaedus pao žrtvom za onih burnih dana.

Dardanski „razbojnici" valjda su oni neprijatelji, s kojima se je ogledao potonji car Didius Julianus, dok je još bio namjesnikom u Dalmaciji: vita Iuliani 1, 9: inde Dalmatiam regendam accepit eamque

[1]) Domaszewski: „Neue Heidelberger Jahrbücher", III., str. 195. i d.

[2]) Vidi Pauly-Wissowa, R. E. s. v.

[3]) Domaszewski na ozn. mj. V., str. 116. i d.

[4]) Sravni Jung na ozn. mj. str. 114. i d. i „Fasten der Provinz Dacien", str. 159.

[5]) Sravni „Das Stadtrecht von Genetiva", a tome Mommsen: „Hermes", XXII., str. 556. Dokazano je u C. I. L. III 827 = 7633, da je bilo u sjevernoj Daciji seoske i plemenske narodne vojske. O pokrajinskoj narodnoj vojsci vidi Mommsen na ozn. mj. str. 550., 552. i d. Na sjevernom obronku Alpa, u Španiji, Britaniji i Daciji morali su se takogjer stanovnici često na svoju ruku braniti od nepokornih gorana.

[6]) Sravni A. J. Evans: „Antiquarian researches in Illyricum", III. i IV., str. 68.

a confinibus hostibus vindicavit. Svakako se odnosi ovaj naziv confines hostes prije na istočne susjede Dalmacije, nego li na neprijatelje, koji su na zapadu od Singidunuma, možda kod Musse provalili, kako misli Domaszewski u „Neue Heidelberger Jahrbücher", V., str. 127., primj. 2. Iulianus bio je legatom u Dalmaciji poslije god. 175., jer je te godine „aut paullo antea"[1]) bio zajedno sa Pertinax-om consul suffectus. Spomenemo li, da su u to vrijeme (175.—177.)[2]) po Macedoniji i Achaii Kostobočani silno harali, tako da je protiv njih valjalo dići posebni vojni odio, to bi se možda na ovaj način moglo rastumačiti djelovanje „razbojničkih četa". Uslijed bojeva u Panoniji i Daciji (ovdje u neposrednoj blizini, u teritoriju grada Drobeta) bila je uzdrmana vlast i na jugu od Dunava. Okolnost, što su posade bile maknute ili smanjene davanjem veksilacija, prijala je komešanju. Isto se je pretvorilo u očitu pobunu, kad su se Kostobočani mogli usuditi, da bez kazni dugo vremena na istoku i jugu poluostrva plijene i haraju. Isto tako su provalili Dardanci u Dalmaciju, a tu im se nezadovoljnici, rečeni latrones Dalmatiae, dragovoljno pridružili. Vlada, zabavljena većim stvarima, učinila je sve, što je mogla učiniti s onim sredstvima, koja su joj bila na ruku; punom strogošću nije mogla postupati protiv njih; ona nije gonila buntovnike, već ih je snubila u vojnu službu[3]). Ako je ova kombinacija ispravna, onda nije moguće, kako to Mommsen uzimlje u „Römische Geschichte", V[3], str. 212. (sravni 228.), da su latrones Dalmatiae atque Dardaniae sastavljali legije II i III Italica, jer se veksilacije ovih legija mogu dokazati već god. 170. u Saloni[4]). Kako C. Cichorius[5]) misli, stvorena je možda od njih cohors I Aurelia Dardanorum, a Domaszewski mnije[6]), da je Aurelia kasnije počasno ime kohorte, koja je već prije god. 6. po I. postojala. Ne pristajem uz njegovo mnijenje[7]), da su latrones upotrebljivani kao posada u zemlji, jer vojnici tako burne prošlosti bili bi slabi čuvari reda, ali vrlo dobri borioci protiv neprijatelja.

Ne ide nikako, da se natpis iz Debelice, koji se na početku te rasprave spominje, stavi u rečeno doba; on ide u 3. stoljeće, što slijedi iz oblika muških imena, iz pomanjkanja praenomena i iz skraćenja imena Aurelius. Ali i u to vrijeme imade u blizini Timočke doline historičkih latrona, za koje je moguće, da su usmrtili mladog čovjeka. Tako je

---

[1]) H. Dessau: „Prosopographia", II., 11., 68.

[2]) R. Heberdey: „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XIII., str. 190.; Domaszewski na ozn. mj.

[3]) „Römische Geschichte", V.[3], str. 212.

[4]) C. I. L. III 1980 sravni str. 1030. i br. 8570. Domaszewski na ozn. mj. str. 114., primj. 6.

[5]) Pauly-Wissowa, R. E. s. v. cohors str. 25. posebnog otiska.

[6]) „Neue Heidelberger Jahrbücher", I., str. 199., primj. 2.

[7]) Na ozn. mj. V., str. 114.

dôlnjo-moesijski municipium Montana (sada Kutlovica = Ferdinandovo), koji je ležao blizu granice gornje Moesije, morao uzdržavati god. 256. jedan burgus „unde latrunculos observarent“ [1]), a nekoliko godina poslije toga (269. po I.) potukao je car Claudius hametom Gote kod Naissus-a, dakle u blizini mjesta, gdje se je našao naš natpis, a Goti su i poslije usprkos njihove moći dobili prosti naziv latrunculi [2]).

Kao što u Daciji, tako ni u Dardaniji, ni u Timočkoj dolini nijesu imali ovi nemiri trajnih pošljedica, jer su se obitelji usmrćenih na mjestima, gdje ovi poginuše, ili bar u njihovoj blizini iz nova nastanile.

Timočka dolina megju Knjaževcem i Zaječarom bila je u rimsko doba na obim obalama zbog izvanredne plodovitosti zemlje i blizine obilnih rudnika [3]) dobro napučena [4]). Glavno mjesto ove doline bila je Ravna (na jugu od Debelice); Domaszewski misli [5]), C. I. L. III str. 1468., da je tu bilo mjesto Timacum minus na cesti Naissus-Ratiaria [6]). Tu je bila tvrgjavica [7]), a posadom joj je bila cohors I Thracum Syriaca equitata [8]). Njeni veterani naselili su se u canabama [9]). Teritorij tvrgjavice graničio je valjda prema najstarijem do sada poznatom natpisu neposredno sa regio Ratiaria [10]) (sada Arčar), C. I. L. III 8263: *D. M. P. Aelio Aug.* [11]) *lib. Aprioni aug. col. Rat., h. s. e., vix. an. LXV, Consia Valeria [...*

---

[1]) Domaszewski na ozn. mj. III., str. 195. sravni E. Bormann: „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, XVII., str. 214.

[2]) Domaszewski na ozn. mj.

[3]) C. Jireček: „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, X., str. 84.

[4]) Sravni Kanitz: „Römische Studien in Serbien“, str. 91. i d., 98. i d.

[5]) Tab. Peut.; Timagon kod Geogr. Ravenn., 191, 11. Τίμακον Ptolemeja, III, 9, 5 jamačno je identično sa Timacum maius (Tab. Peut.; Thamacon kod Geogr. Ravenn., 191, 14). Procop. de aedif. 285, 15 razlikuje Timathochium i Timaciolum.

[6]) Kanitz na ozn. mj. str. 102. i Kiepert: „Formae orbis antiqui“, XVII. stavljaju ga nešto južno-istočno do Baranice kod Trgovišta, istočno od Knjaževca.

[7]) Kanitz na ozn. mj. str. 99.

[8]) C. I. L. III 8261: *L. Vecilius C. f. Lemon. Modestus equo pub., de quinq. dec., (se)vir, aed., (duum)viri ure dic. colon. Hispellatium, quaestor (bis), augur, praef. fabr., trib. mil. leg. VI ferr. in Syr., praef. coh. I Thrac. Syr. in Moesia eq. coh. I Thrac. Syr. praef. suo.* Domaszewski misli u „Neue Heidelberger Jahrbücher“, I., str. 198., primj. 2., da je cohorta već u 1. stoljeću u Ravni bila, jer se u natpisu provincija naprosto zove Moesia. (Sravni i E. Ritterling: „Jahreshefte des österreichischen archaeologischen Institutes“, I., str. 175., primj. 7. i A. pl. Premerstein, na ozn. mj., priložni list, stup. 173.) To ali ne može biti ispravno, jer je Cichorius na ozn. mj. str. 54. punim pravom iz geografičkog pridjevka cohorte zaključio, da je ista dugo bila u području syrske vojske, te ju je zato identifikovao sa cohors I Thracum, koja je po D. XIV = XIX [2] god. 86. bila smještena u Judaei, a po C. I. L. III 600 još u vrijeme Trajanove smrti na istoku. Sastavljaču Ravnanjskog natpisa bilo je dostatno, da uopće stavi u opreku Moesiju prema Syriji. — Moesia podijeljena je po svoj prilici god. 83. u Moesia superior i inferior, sravni E. Bormann: „Jahreshefte“, I, str. 174., primj. 6.

[9]) C. I. L. III 8262.

[10]) i. e. Hadriani.

[11]) O. Hirschfeld, „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, VIII., str. 85. dovodi dva gragjanska dostojanstva Modestusa (primj. 1.) u svezu sa Ratiaria. U pogledu velikog područja gradova Moesiae i Thraciae sravni Domaszewski: „Neue Heidelberger Jahrbücher“, III., str. 196., primj. 11.

Орографија Босне и Херцеговине и систематска раздиоба илирског горског краја на геолошкој основи.

Написао

др. **Ђуро А. Лукас** у Грацу.

(Са једном картом.)

Увод.

Раздиоба којег горја или горовита краја оснива се вазда на виду ријечне мреже или иних депресивних црта, спрам којих се могу што оштрије да омеђаше дотичне скупине. У највише случајева довољно је то. Но текућица не пази на формационе границе, она често просијече горске масе хомогена састава, запушта важне тектоничке црте и оптиче горска тијела морфолошки разнолика устројства, која на око истој групи спадају, тако да не може постојати сумња, како нијесу никако поуздане такове демаркације, основане на ријечкој мрежи. Сврстање, које одговара природи, мора прије свега да настоји разлучити скупине морфолошки јединственога карактера; но ово, како је познато, зависи више о каквоћи камења, о његовој већој или мањој отпорности против растрошења, те и од других вањских утицаја, — него ли од тектоничких поремећења и дислокација, или од смјера одводних корита.

Вапненац, као и шкриљевац прагорја не таји свој карактер ни у дубљим ни у вишим положајима и ствара свугдје типичне облике, који се јасно разликују и хоће да се луче. По томе је могуће конзеквентно сврставати горје једино на геолошком устројству. Дакако да ваља одмах доскочити неспоразуму, као да би требало свагда и свугдје одијелити подручја неједнака камења, а да се не би базирало и на остале орографске моменте; често ће се показати, да је роиски ослон на формационе међе немогућ, или да би то било против фактичних прилика. Јер, ко што је већ напоменуто, треба да је једна горска скупина и тиме индивидуализована, да од свих страна отпочиње разговијетним подножјем, да је дакле опкољена најнижом

замишљеном демаркационом цртом. Треба се држати као начела, да свака горска скупина представља јединицу нижег реда, па да се као таква слободно представи и у природи и на карти. При томе дакако да није могуће уважити све незнатне појединости; њима је ред да се подвргну вишему становишту — кад већ не можеш друкчије.

Задаћа, што сам је мало прије прецизовао, постала нам је за наше подручје изведива уопће тек након довршења топографских и геолошких испитивања ових крајева. Ипак има још увијек некојих потешкоћа; с једне стране геолошка прегледна карта због брза рада и маленог мјерила још увијек је донекле мањкава у погледу детаља, што поновно истичу и они који су је израдили[1]); а омања подручја, с малим изузецима, досада се нијесу још специјално ни истражила[2]). У другу руку у југозападном крају Босне и Херцеговине не би се ни при већој картографској тачности могла развести нека разграна, која би могла одољевати сваком приговору; при висинском и кршевитом карактеру тог великог подручја, које скоро посвема оскудјева регуларним ријечним и долинским системом, каткада ће једва поћи за руком да се нађу разлучне црте, чисте од свака приговора. Па ипак би се управо то подручје, које до сад не посједује сходне номенклатуре, требало да среди.

Предрадња.

Оцртавши овако прилике разумљиво је, што се све до пред мало година није нити покушало, да се босанско-херцеговачко горје систематично раздијели и да му се даду подобни називи. Тек пошто се је довршило мапирање, појавило се је до сад осамљено „Систематично распоређење пластике тла западног дијела илирског горског предјела“[3]), чији је анонимни писац у духу Ц. пл. Сонклarса предузео груписање извисина тла, те појединим одсјецима подао често нова имена. Кад већ избор тих имена није вазда срећно за руком пошао, то нас пренезнатно уважавање геолошких и тектонских прилика, те мјестимично недовољно детаљирано сврставање још више потиче, да покушамо нов распоређај. Уважавајући горе означено геолошко и морфолошко становиште, ова радња приказаће се као

---

[1]) пл. Мојсисовић, Тице и Битнер (v. Mojsisovics, Tietze, Bittner): „Grundlinien der Geologie von Bosnien-Hercegovina“, „Jahrbuch der k. k. geologischen Reichs-Anstalt“, 1880., стр. 87., 101. и т. д.

[2]) Добар опис централне Босне налази се у А. Рикера (Rücker): „Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien“, Беч 1896.

[3]) Л. Б. Б.: „Der westliche Theil des illyrischen Gebirgslandes“, „Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft“, 1889., стр. 416. и 417. (са картом).

„Покушај систематичне орографске раздиобе окупационог подручја на геолошкој основци.“

Омеђење.

Босна и Херцеговина спадају орографски к илирској бреговитој покрајини, којој осим тога још припадају и западна Хрватска, цијела Далмација и Црна Гора. Овдје превлађује јасно изражени југоисточни смјер, паралелно са Јадранским морем, што с оне стране Дрине не бива више у истом степену. Ја бих с тога ознаку „илирска горска покрајина“ тим више скучио на наше подручје, што крај уз српску Мораву већ сачињава самосталан систем, те што се је, као дио старог копна, већ измакао јадранском, „илирском“ упливу. „Источну илирску бреговиту земљу“ по Штаху[1]) (Stach) радије ћемо дакле назвати „српском бреговитом земљом,“ па ћемо јој напротив истаћи „илирски систем“[2]), што смјера изричито југоистоку; као размеђу можемо истаћи по реченом аутору предложену црту: Бојана—Скадарско језеро Морача—Пределачко седло—Лим—Дрина[3]). Није нам на уму, да идемо преко међа окупационог подручја, тим прије, што је то већим дијелом онемогућено за хрватско-далматинско горје ушљед основних радња Штаха[4]) (Stach), а за Црну Гору ушљед новијих истраживања К. Хасерта[5]) (Hassert); ипак је поради потпуности нужно, да се сјетимо и тих пограничних подручја.

Главни одсјеци илирске бреговите земље.

Већ самим погледом на карту овећег мјерила може се распознати, да се ту ради о двама подручјима, која су по устројству површине знатно разнолика: о једном сјевероисточном, што пада прама сјеверо-истоку, те обухваћа високо горје, средње горје и хумље; то су добро шумом обрасли, обилно натопљени и чланковити предјели, који се не разликују знатно од средњоевропских; затим о једном југозападном одсјеку, који представља једну једину, мање чланковиту висораван, која је у цијелој својој ширини претргнута једино Неретвом. У осталом сачињавају измјену између висина и дубина понајвише неплодна ријечка корита, поља свакојаке величине, долине и ини фено-

[1]) „Die Gebirgssysteme der Balkanhalbinsel“, „Mittheil. d. geogr. Gesellsch.“, 1889., стр. 257.
[2]) У сугласју са Теоб. Фишер (Theob. Fischer): „Die südeuropäischen Halbinseln“, стр. 83.
[3]) На озн. мј.
[4]) „Abhandl. d. geol. R.-A.“, 1889., XIII., „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1888., стр. 49., 255. и д.
[5]) „Peterm. Mittheil.“, попунбена свеска, 115., 1895.

мени крша. Прелаз од крша на сјевероистоку понајвише је напрасан, тако да се оштро истиче. Већ Роскјевић[1]) (Roskiewicz) разликује горске косе међу Врбасом и Дрином на облик шљемена насупрот ограпцима западно од Врбаса, те дијеловима горја, који се од развођа према југу и југозападу одвајају у види котлина и крша. Овдје превладаше готово сасвијем вапна мезозоичке епохе, тамо пак пјесковци флишког комплекса, палеозоичке творбе и млађе слатководне таложине. Разумљиво је, да се те двије из темеља различите чести илирске бреговите земље једна другој протустављају, и да овдје почиње конзеквентно морфолошко груписање нашег подручја. И *Л. Б. Б.* не може да се отме тој чињеници, премда изричито не истиче дубоке разлике; и он раставља „илирско приморско подручје“ од „босанско-црногорског копненог подручја“. Ради се само о раставној црти, коју према горе истакнутим начелима треба повући тако ниско и неусиљено, колико год то само геолошке прилике допуштају. Као главна бразда препоручује се: Глина (112 *m*),—Маја—Жировац (448 *m*), преко Уне к Новом (120 *m*), дуж Сане према Кључу (260 *m*), кроз долину Станицу према хану Чађавици (730 *m*), преко Подражничког поља према Варцар Вакуфу (591 *m*), доље према Језеру (424 *m*) и Јајцу (341 *m*), на Врбас—Горњи Вакуф—Макљен-седло (1123 *m*),—Прозор—Раму (210 *m*),—Неретву—Клобучарицу (990 *m*),—Чемерно (1329 *m*),—Гацко поље (960 *m*),—Дугакланце—Никшић—Зету—Морачу—Скадарско језеро—Бојану. Та црта, што тачно тече у правцу смјера те је приближно равно пружена, јесте орографски најдубље могућа размеђа међу кршевитом земљом и „средњеевропском“ Босном. У првом дијелу та је црта подједно раставница међу обим хетеропијским подручјима кредине творбе, која се у југозападу појављује као обична југоалпинска творба вапненца, дочим та творба у сјевероистоку саставља главну масу флишког камења[2]). Главна раставна црта, што ју је попримио Л. Б. Б.[3]): Уна—Унац—Гламочко поље—Купреш—Рама—Неретва—Гацко поље—увала Дуге—Никшић—Зета—Морача—Скадарско језеро, само се у својој задњој половини подудара са оном цртом, што сам је горе предложио; она с једне стране иде много повише, него ли црта Сана—Врбас, с друге пак захвата она знатан дио уско сувисле кршевите земље у босанско „копнено подручје“, дакле је мање згодна за орографску главну размеђу. И наша се црта не подудара свуда са формационим међама; један дио палеозоичких одгољења у средишњој Босни и у Крајини мора се прибројити кршу;

[1]) Роскјевић (Roskiewicz): „Studien über Bosnien und die Hercegovina“, Веч и Липиско 1868., стр. 6.

[2]) „Grundlinien“, стр. 10.

[3]) На озн. мј. стр. 416.

пространи предјели вапна шире се по сјевероистоку, који међутим, изузевши једну наслагу у сподоби острва у срцу земље, не показују чист карактер крша. Управо овдје на сумњивој тачки међу Кључем и Јајцем поћи ћу за верфенским шкриљевцима, који су осим тога означени главно-прометном пругом. Мора се истаћи, да споредне творбе у сподоби острва не могу да упливишу на орографске главне црте; могу једино, ако су доста простране и индивидуализоване, да важе као самосталне чести споредне вриједности у оквиру већих горских одсјека. Понајприје, дакле, ред нам је раставити илирско погорје на сјевероисточно копнено и југозападно приморско подручје.

A. Унутрашње копнено подручје.

Посматрајући понајпрво сјевероисточни главни одсјек, учи нас геолошка карта, да ни тај простор није јединствена састава. Јасан смјер к југоистоку, који испрвице влада цијелим системом, попушта с ону страну црте Коњица—Зворник; флишне грбаље (Rücken) и неогене котлине замјењују тријасно-вапнене плоче, опкољене широким пругама верфенских наслага, а испрекидане овећим палеозоичким пукотинама.

Ако то подручје и не можемо више убрајати међу илирски крш, ипак га морамо као вапнено горје одијелити од праве флишне земље, што се најбоље постизава цртом Коњица (280 *m*)—Иван (967)—Сарајево (537)—Мошћаница—Мокро (1021)—Биоштица—Олово (527)—Караула (1087)—Кладањ (560)—Дринача—Дрина—Зворник. Бити ће боље, да се подручје унутрашњег копна разглоби понајприје у те обе трокутне, површином приближно једнаке половине, него што је учинио *Л. Б. Б.*, раздијеливши то подручје на шест координираних одсјека. Велика морфолошка једноличност, која производи најприје оно јако превлађивање стијења, што твори горе, свакако достатно оправдава, да се свако од обих горских тијела унутар описаних међа скупи у двије групе вишега реда. Ми називамо флишко копно, што се стере сјеверозападно црте Зворник—Коњица, а којему још скроз мањкају карактер и висински увјети високог горја, „босанским осредњим горјем“. К овоме спадају ови одсјеци анонимног писца: скупина „међу Босном и Дрином“ (изузевши Сребрну гору и Романју), скупина „међу Врбасом и Босном“ у цијелом својем опсегу, скупина „међу Саном, Уном и Врбасом“ и „босанска централна висинска коса“, у колико се те скупине стеру источно од наше орографске главне раставне црте. Пространи „горски Петровачки равњак“ спада посвема наравно под-

ручју крша илирске приморске зоне; Трновско кршевито-алпинско горје насупрот твори дио друге половине унутрашњег копненог подручја, за које ја предлажем назив „источно-босанско вапнено горје“. Назив би морао означити, да је тријасно вапно додуше претежно онај материјал, што саставља то горје, но да је куд и камо највећи дио подручја без кршевитих феномена, као што се ту доиста ријечка мрежа знатно ни не мијења. „Источно-босанско вапнено горје“ запрема такођер дијелове Полимја и Црне горе.

*

А сада да отпочнемо тачнијим проматрањем илирског горовитог копна, и то „босанским осредњим горјем“.

Понављам, да је босанско осредње горје омеђено овим дубинским цртама: Нови—Коњицем на југозападу, Коњиц—Зворником на југоистоку, на истоку Дрином и на сјеверу Савом. Оно запрема највећу, најплоднију и најнапученију чест Босне; овдје има још увијек огромних шума[1]), а у земљи најразноликијих руда у неисцрпној количини[2]). Извисине су незнатне, макар да на југу на више мјеста прелазе 2000 *m*; правог високог горја нема, јер и извишенији повори јесу благих, сведених облика, што одговара карактеру осредњег горја. Но прије свега нема овдје никако, изузевши поменуте средњо-босанске вапнене наслаге, оног дивљег и пустог крша, — јер нема увјета, што творе кршевито тле. У осталом то подручје показује, које је као и цијела Илирија имало потпуни пелагични развој[3]), не мало све формације од палеозоичких шкриљеваца и пјесковаца до алувијума, а старост творби расте к југу и југозападу. Флишни комплекс превлађује; он, у главноме кретацичког састава, сиже дјеломично до у стари терцијар. У њ су се уложиле еруптивне наслаге, кремени шкриљевци (јаспис) и вапна, рјеђе статиграфске појаве, које нам нијесу познате из Алпи, но имаде их у Апенину[4]).

Важно је надаље велико палеозоичко одголење у јужном углу у овога одсјека, као и неогене слатководне шаложине, које се посвуда појављују као испуњење котлине, па онда такођер као флишке обрубине. Широке ријечне долине, као и велика савска равница на сјеверу, покрите су дилувијалним и модерним наплавама. Сасма правилно раз-

---

[1]) Ср. Х. пл. Гутенберг (Guttenberg): „Die forstlichen Verhältnisse Bosniens“, „Centralblatt für das gesammte Forstwesen“, 1880., 2.

[2]) Ср. Конрад (Conrad): „Bosnien in Bezug auf seine Mineralschätze“, „Mittheil. d. geogr. Gesellsch.“ 1870., стр. 219. и д.

[3]) пл. Мојсисовић: „Grundlinien“, стр. 15.

[4]) „Grundlinien“, стр. 10.

вијена ријечна мрежа израдила је овећи број добро омеђених и индивидуализованих скупина, тако да нема сумње о сходној орографској чланковитости у највише случајева, ваша ја такођер и са геолошког становишта могу да се скоро посвема прикључим раздиоби мога предшасника.

Босанско осредње горје дијели се по томе на ове скупине:

1. Козара-планина са геолошки нераздјељивим Зрињ-горјем с ону страну Уне, које у Л. Б. Б. сачињава дио „побрђа на Глини". Омеђину те скупине сачињавају Сава, Купа, Глина, Жировац, Уна (Нови), Сана, Гомјеница, Пријека ријека, Иванска и Врбас. Зрињгорје пружа се у изравном наставку Козаре, чега не опажамо никако у Петрове-горе с ону страну Глине, пак због тога не смијемо ту скупину протегнути преко Глине. Извисине, које се већштином не разликују од шумом обрасла, благо-валовита хумља наших крајева, састоје понајвише од флишног пјесковца, којим се провлаче три приближно истосмјерне, додуше тачно још не фиксиране еруптивне зоне. У камењу виђамо обилну промјену: афанит и диоритичко-еруптивно камење измјењују се са јасписом, флишним шкриљевцем и вапнима. На југу наилазимо на широке неогене преднаслаге, бијеле слатководне лапоре, којима су подлогом слојеви смеђа угљена. Те младотерцијарне врсте увлаче се такођер међу Козару и Пастирево-планину и опкољују сјеверни руб флишног подручја; но ту их репрезентују литотамнијска вапна, што спадају медитераном степену. Неогена увала Новска „стоји у непосредном савезу са великом савском увалом панонског неогеног мора. Таложине на сјеверу Козаре-планине прибрајају се већ у уже подручје Саве" [1]).

Просара-планина у куту међу Уном и Савом јесте палеозоична, те састоји у главноме од иловине и масна шкриљевца са великом множином кременњака [2]). Што се тиче висинских прилика, права Козара-планина уздиже се до 978 *m*, Пастирево-планина на западу до 466 *m*, Просара до 366 *m*, а Зрињ-горје до 615 *m*.

2. С ону страну Врбаса наилазимо на велику скупину горја Врбаса и Босне. Та група добро је опасана Савом, Врбасом, Врбањом, Уским брдом (1327 *m*), Билом, Лашвом и Босном, која нам износи у већем мјерилу геолошки устрој пређашње скупине. И овдје је она широка, обилним еруптивним ходницима испреплетена флишна зона правом језгром горја; њени хоризонти, по пл. Мојсисовићу [3]), ови су:

---

[1]) „Grundlinien", стр. 93.

[2]) На озн. мј. стр. 95.

[3]) „Verhandl d. geol. R.-A.", 1879., стр. 254.

1. флишни пјешчењак са вапненим гредама, у којима има окамина; 2. вапнене громаче са уклопинама еруптивног камења и црвени кременасти шкриљевац (јаспис); 3. јаке ефусивне наслаге, у разним ступњевима растрошености и преобразбе, затим седре melaphyra (серпентинска зона); 4. горњи флишни пјесковци; 5. свијетла, дебела вапна са многобројним коралима, мјестимице творбе оолита. Та наслажна серија вриједи шпецијално за околицу добојску и пружа нам добру предодбу о саставу флишних брегова уопће. Флишу се сад прикључује на сјеверу добро испитана неогена зона велике ширине, која подилази под не мање пространо алувијално савско подручје. Неоген је често прекривен сивом иловином, литавским вапненцем и карпатском глином (особито у околици Дервенте)[1]. У подручју Врбасова ушћа издиже се Мотајица-планина, једна од оних гранитних грбина, што их Мојсисовић назива једним између тектонских основних елемената Босне[2]. Изузевши нумулитно вапно код Добоја, особито је еруптивно камење међу Жепчем—Маглајем и Добојем постало предметом помних испитивања. Чувено добојско брдо, на ком је градић, састоји од фино зрнастог диабаса; растрошена свјетлосива диабаса (= аугита) има такођер међу Жепчем и Маглајем[3].

У скупину Врбас—Босна сабиремо уједно Л. Б. Б.-ово „побрђе на Укрини“ и „осредње горје на Усори“; ако им и не можемо признати чин самосталних горских дијелова, то ипак имамо доста основа за опширније рашчлањавање наше скупине. Цртом Врбања—Крушевица—Борја-планина—Млада Усора—Босна растављамо неогени претпрај од правога флишнога горја, те га означујемо као:

а) Укринско хумље (Hügelland, а не погорје [Bergland]), пошто ово шумом обрасло, благо положито хумље скоро искључиво припада укринском подручју; оно не досиже нигдје 1000 *m*: Мотајица-планина 652 *m*, Вучјак-планина (сјеверно од пруге босанске жељезнице) 367 *m*, Крнин-планина 324 *m*, садржином стиве[4] интересантна Љубић-планина 593 *m*, Црни врх 546 *m*, Чавка-планина 549 *m*, Јаворова-планина 604 *m*, те Узломац-планина, која већ састоји од флиша, те са 942 *m* достиже највећу висину.

б) усорским осредњим горјем означујемо флишни комплекс, што се стере јужно од речене раставне црте, а и карактер предјела и

---

[1]) К. Паул (Paul): „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 205., „Jahrbuch d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 760. За околицу Прњавора и Тешња сравни Тице: „Grundlinien“, стр. 106.—110. За околицу Дервенте и Вучића брдо сравни Тице, на озн. мј. стр. 110.—114.

[2]) „Grundlinien“, стр. 16.; ср. Тице: „Grundlinien“, стр. 103.—106.

[3]) Ц. пл. Јон (v. John): „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 239.—240.

[4]) М. Кишпатић: „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, III., стр. 590.

висинске прилике оправдавају то име. Та Јаворак издиже се до 1420 *m*, а и остала брда прелазе 1000 *m*: Борија-планина 1077 *m*, Очауш 1383 *m*, Вучија 1350 *m*, Махнача 1360 *m*, Лисац 1303 *m*, Црни-врх 733 *m*. Усорско осредње горје, како га именујемо сјећајући се старог назива тог предјела, постало је већ и за рударство од важности; ради се поглавито о угљеним терцијарним творбама, што се налазе дуж цијеле долине Босне. Код Жепча и Зенице отворени су већ на знатном простору ровови; за сада још слаб угљен без сумње ће напредовати у каквоћи, кад буду једном сасма дигнути они растрошени изданци слојева[1]). Спомена вриједне су у осталом и жељезне киселице у зеленцу и флишу жепачком.

3. Подручја, о ком смо до сада говорили, хвата се босанско централно вапнено горје, онај острву налик остатак некадашњег вапненог покровца, што је као страно тијело поклопио палеозоичко и флишно подручје и који би се од прилике пружао у оквиру: Сана (Кључ)—Варцар Вакуф—Плива—Јајце—Врбас—Дубрава—Травник—Лашва—Била—Уско брдо—Врбања—Иваньска—Гомјеница—Сана. У подручју тога централно-вапненог равњака разликује Л. Б. Б. „равњак (plateau) ситнички“ на лијевој и „равњачки предјел на Угру“ на десној обали Врбаса; само палеозоички Димитор остаје западно од наше главне раставне црте. Посве јединствени устрој, па исте прилике, уз које се појављују извисине, упућују нас, да дубоки али уски издер Врбаса не уважимо као орографску раставну црту, већ да сматрамо цијело вапнено острво једном скупином, која је тим раздољем (Durchbruchsthal) једино преполовљена; за поближе означење обих половина могу се евентуално употребити називи, што их Л. Б. Б. предлаже. Централно-босанско вапнено горје представља широку, на равњачку основану а избочинама испреплетену вапнену зону, која се промјењивим површинским развојем повлачи до у Хрватску[2]). Један комадић те црте може се опазити на сјеверу од Каменграда до Котора; на њој леже врући извори горњо-сазки и бањалучки, те жељезни рудокопи старо-мајдански[3]). Ознака „вапнено горје“ постаје посве оправдана, кад промотримо, да осим палеозоичких творба на сјеверу, неогених таложина на југу — све споредне важности, — вапна трију месозоичких епоха искључиво превлађују. Тријаска, јурска и кредина вапна леже једно поврх другог; разлучивање је прилично лако: тријас је заступан фосилно-

[1]) Тице: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 285.—289. пл. Хауер (v. Hauer): „Einsendungen aus Bosnien“, „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 271. Пех (Poech): „Ueber den Kohlenbergbau in Bosnien“, „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1894., стр. 85.

[2]) пл. Мојсисовић: „Grundlinien“, стр. 73., „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 282.

[3]) пл. Мојсисовић: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 283.

оскудним доломитима, тамним вапнима, шкрипљевцем посидономија; јура сивим и жутим вапнима и оолитима, креда лапорастим наслагама са уклопљеним вапнима рудиста [1]). Јужни слаз прати важна тектоничка дислокацијона црта; овдје се појављују и верфенске врсте слаба развоја. На њима лежи Травник, па се онда издижу високе влашићке масе вапна и доломита, које су према истоку напрасно одсјечене централним увалним пољем са његовим угљевитим неогеним наслагама [2]).

По себи се разумије, да су са појавом кретацијских вапна спојени и феномени крша; у истину се то веома јасно опажа нарочито код врбашког продора; инако пак није ријечни и долински систем у правилноме развоју никако поремећен. Најважније висине у скупини средњо-босанског вапненог горја јесу: палеозоичка Бехремагиница-планина са 590 *m*, флишки масив Куковице 433 *m*, Стрмац-планина 667 *m*, Чемерница 1323 *m*, Тисовац 1218 *m*, Тисовац велики 1172 *m*, Влашић-планина [3]) 1919 *m*.

4. Ако смо морали за подручје, о којем проговоримсо, употребити нов назив, то за подручје, о којем ћемо сада говорити, већ имамо познато и сходно име. Мислим наиме „Босанско рудогорје“. Не може се никако схватити, зашто би се та добро одабрана и већ опће увријежена ознака напустила. Л. Б. Б. разликује овдје „подручје Штит-планине“ (које, мимогред буди речено, нити је највиши, нити најопсежнији масив те скупине) те „прозорско осредње горје“, растављено од оног првога скопаљском и фојничком долином.

К „прозорском осредњем горју“ прибраја се и уска пруга палеозоичких творба, што прати источни руб западног вапненог равњака према долини Врбаса. Тек ова ми је пруга премало самостална, сувише је подвржена тријасној плочи, чија је положина (Abdachung), — те бисмо је од ње могли одвојити једино самовољом. За нас су дакле западна међа босанског рудогорја долине Скопља и Врбаса. Ми ово узимамо нешто скученије него ли н. пр. Мојсисовић (Mojsisovics), који под рудогорјем разумијева такођер извисине с ону страну наше главне раставне црте до Димитора, дакле свеколико подручје средње-босанског палеозоичког одголења [4]). Мислим, да бих орографском и геолошком становишту најбоље удовољио овим порубом: Јајце—долина Врбаса (Скопље)—Макљен-седло—Рама—Неретва—Коњиц—Трстеница—Иван-

[1]) пл Мојсисовић, на озн. мј. стр. 282.
[2]) На озн. мј. стр. 255.
[3]) „Grundlinien“, стр. 71. и 72.
[4]) „Grundlinien“, стр. 53.

седло—Зујевина—Босна—Лашва—Травник—Дубрава—Врбас (Јајце). 1123 *m* високо Макљен-седло могло би се можда источно обаћи неколиким судолицима (Seitenthäler), чиме би се получио нижи, геолошки такођер оправдан прелаз (код Придворца 800 *m*); но ипак макљенска црта, коју слиједи и цеста Бугојно—Прозор, чини ми се природнијом раставницом. Околишни значај тако омеђеног подручја могао би се можда понајприје сравнити са оним наших источних средње-алпинских ланаца; то су благо сведени, бујаним шумама обрасли повори и масиви, који су по обилном неисцрпном богаству руда добили своје име[1]).

Геолошки састоји то горје, ко што спомену смо, готово сасвијем од творба палеозоичке ере. Јужно црте Блажуј—Травник понајпрво су сатворене Штит Зец- и Враница-планина од дробњачке зоне (Grauwackenzone), које се према нутрашњости хватају редовно но нехватљиво глинасти бљештник, бљештников шкриљевац и руље (Gneisse). Само на Кобиљој-глави лежи међу палеозоичким осредњим горјем и младо-терцијарним хумљем (о ком ћемо до мала говорити) уска пруга верфенских наслага и тамних тријасних вапна. Рудни предјел крешевски и фојнички пада у дробњачку зону. Црни вапненци обухватају бакрене руде и руменицу (Zinnober)[2]).

На јужној страни дробњачких вапна, јужно од Унца, изгледа да се је усјекао велик клин, који вапноносну црту косо пресијеца; у фојничкој долини већ и нема више вапна. Насупрот у иловастом бљештнику на пруги Дусина—Фојница—Бусовача појављује се жељезовац[3]). Палеозоичка зона отпочиње по А. Битнеру[4]) (Bittner) овим редом наслага: при дну леже прачански иловасти лапори, поврх ових пјесковац и громача, доломитска вапна (чађавац, налазиште живе), напокон црвени и зелени шкриљевци. Вриједна је надаље спомена дуга, уска, југоисточно опружена еруптивна жила трахитичког камења; код Бугојна има мелафирних лава и седре[5]). На јужној страни је босанско рудогорје омеђено пукотином, у којој се иловасти бљештници напрасно истичу од млађих, правилно протегнутих вапна; у најближој близини те пукотине, коју прате омање паралелне избочине (Verwerfungen), налазе се поменуте трахитне жиле, и то је било оно сједиште златних рудокопа, што је цвало за римског доба[6]). Угљевити

---

[1]) Ср. Конрад: „Bosnien in Bezug auf seine Mineralschätze“, 1870. Рикер: „Ueber das Gold vorkommen in Bosnien“. Беч 1896.

[2]) пл. Мојсисовић: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 255.

[3]) пл. Мојсисовић, на озн. мј.

[4]) „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 310.

[5]) пл. Мојсисовић: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 282.

[6]) пл. Мојсисовић, на озн. мј. стр. 252.

је терцијар скопаљске долине одијељен од такођер угљевите јајачке котлине[1]) јаким, Врбасом претргнутим системом сивог дробњастог шкриљевца, вапна и еруптивног камења (наставак Зец- и Штит-планине). У прозорској околици имаде у подручју рудогорја осим једног дијела верфенских врста око Коњица[2]), што их је Битнер поближе описао, такођер нешто неогена. Много важније заступљена је та скупина при средњо-босанској неогеној котлини, која се може одијелити по прилици ниском цртом Бусовача—Блажуј. Та велика негдашња слатководна котлина мора се орографски пораздијелити на околне скупине; овдје је згода, да се штогод о њој примјети. Младотерцијарне слатководне творбе, у чијим подлогама се често налазе слојеви смеђа угљена, састоје у главноме од свијетлих иловина, глине, громача, наслага шљунка, вапнених бречија, те уопће не садрже много фосила. Чини се, да се све подудара са великим слегнутим пољем, у којем се је тријасно и јурско горје слегло у дубину[3]).

Највиши врхунци босанског рудогорја јесу: Радаљ-планина 1366 *m*, Плана-брдо 1510 *m*, Вратница-планина (Лочике) 2107 *m*, Штит-планина 1760 *m*, Хум-планина 1231 *m*, Битовња-планина 1531 *m*, Витреуша 1911 *m*.

Наредне три скупине (које све по Л. Б. Б.-у спадају одјељењу „међу Босном и Дрином“) показују у цјелини у још већим димензијама све прилике, које описасмо у скупинама 1. и 2. Флиш и неоген досежу ту своју највећу ширину, од Сарајевског поља до Посавине, престају пак нагло на југоистоку и не мало у равној црти. Право језгро сачињава флишни комплекс, који је с обје стране омеђен широким неогеним избочинама.

5. Најјужнијом скупином називљемо као и Л. Б. Б. „варешко осредње горје“. Тај дио горја је готово четвероугласт, добро индивидуализован, а затворен цртом Сарајево—Мошћаница—Мокро—Олово—Криваја—Босна. Само на југоистоку, гдје се узак клин тријаса провукао у смјеру према централном-босанском вапненом горју, мора се међа превући преко вапнене висоравни (Мокро 1021 *m*). Добивамо три зоне, које су, смјерајући југоисточно, положене једна уз другу: на југозападу половицу средњо-босанске неогене котлине, што смо ју мало прије описали и што лежи на десној обали Босне; средину твори онај тријасни клин, у чијој се подлози налази старији комплекс шкриљевца, „који на више мјеста провирује ушљед распукнућа седла“[4]).

---

[1]) На овн. мј.

[2]) Битнер: „Grundlinien“, стр. 207. и д.; „Jahrbuch d. geol. R.-A.“, 1888., стр. 321. и д.

[3]) пл. Мојсисовић: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 255.

[4]) Тице: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 233.

Сами Вареш лежи на једном таковом одголењу[1]); чувене варешке наслаге црвеног жељезовца творе обје стране варешке долине. Руде се ваде суставно истом од окупације[2]).

Трећа је напокон зона Кривајом одијељена чест централне флишне зоне, дјеломично еруптивне природе. И овдје се на Криваји развијају црвени жевезовци (Rotheisensteine) из црвених роговачâ (Hornsteine)[3]). Богаство варешког осредњег горја није тиме још исцрпљено; ваља ту споменути још: брдо Смреку са његовим бакреним рудама, боровичко[4]) налазиште бакрених и оловних руда, налазиште хромових руда у Дубоштици те чевљановачко[5]) налазиште манганске руде, које такођер припада верфенским шкриљевцима. Горје је такођер лијепо и по сполашњој природи; из плодног хумља на Босни долази се у све уже тамне шумовите долине, куда жуборе потоци. Па и изгрпци (Höhenrücken) порасли су красним шумама; та свакако спада комплекс високих шума, што се стере јужно од Криваје, у највеће и најљепше у земљи[6]). Извисине нијесу незнатне: Црепољско 1525 *m*, Чемерна 1466 *m*, Озрен 1452 *m*, Тврtковац 1304 *m*, Игришија 1303 *m*, Звијездапланина 1350 *m*.

6. Кладањско осредње горје запрема праву средишњу флишну зону међу Кривајом—Босном—Спречом—Зворником—Дрином—Дриначом—Кладњем—Караулом—Оловом. Кладањско осредње горје и Сребрна гора, што сам је убројио к наредном одсјеку, своди Л. Б. Б. под скупно име „Сребрна гора“ или „Кладањско-сребреничко осредње горје“. Ја ипак мислим, да је сходније, да се Сребрна гора ограничи на подручје достојно тога назива, а то је Сребреница. И морфолошки начин разређења и геолошки устрој оправдавају ту раставу; док је Сребрна гора претежно палеозоичка, кладањско осредње горје састоји искључиво од више споменутих старотерцијарних и кретацијских творба флишкога комплекса; код Кладња појављује се вапно у уском споју са зеленцем (Grünstein) и серпентинцем[7]). На Спречи захвата једна чест тамошње неогене и алувијалне котлине у наше подручје. Заступљено је и еруптивно камење: трахита има код Каменице и Маглаја; познато маглајско кастелско брдо састоји од млађег трахитног еруптивног

---

[1]) На озн. мј. стр. 284.

[2]) На озн. мј. стр. 233. — Тице: „Die Gegend von Vareš“, „Grundlinien“, стр. 152.—162. „Verhandl. der geol. R.-A.“, 1879., стр. 235.

[3]) Тице: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 284.

[4]) Тице, на озн. мј.: „Die Gegend von Zenica“. „Grundlinien“, стр. 143.—152.

[5]) Фр. Пех: „Ueber die Manganerze von Čevljanović“, „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1888., str. 268.

[6]) пл. Гутенберг, на озн. мј.

[7]) Тице: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 283.

камења[1]). Јужно од Маглаја превлађују још млађе творбе (конгломерати). Вриједно је спомена, да се вапна флишкога комплекса појављују у тој скупини у јачем развоју, него ли иначе. Спољашњи природни карактер кладањског осредњег горја не разликује се знатно од варешког, тек су висинске прилике његових шумовитих повора мање: Озрен-планина 824 *m*, Врањ-планина 806 *m*, Коњух-планина 1323 *m*, Јаворник 1062 *m*, Тасичак 692 *m*, Јежевац 1261 *m*.

7. Мајевичка скупина, опкољена широким долинама Дрине, Спрече, Босне и Саве, једна је од најбоље индивидуализованих чести илирске горске покрајине, тако да се не може сумњати ни у назив ни у међе. Но тим је шаренији геолошки састав, премда се мора нагласити, да оне разне врсте камења, што састављају брегове, само незнатно диферирају у морфолошком виду.

Мајевица је у главноме флишно горје; најстарије су неокоме творбе грачаничке, које су у покровној чести састављене од неоком-флиша са аптихним лапорима и свијетлим вапнима. Затим су врло распрострањене добојске наслаге, што припадају средњој и горњој креди; на ото еоцена нумулитна вапна (Добој, Трибова, Бетањ-планина) и млађе флишке творбе на југу Мајевице, па пјесковци и лапори; напокон творбе неогена медитеранског, сарматског и конгеријског степена. Из тога, што мањкају палудинске наслаге, закључује Паул, да се је тузланска котлина већ при крају конгеријске перијоде постепеним дизањем тла морала одијелити од савске котлине[2]). Западно од Јање налазе се у младотерцијарном хумљу јаки млади лигнити у вишепут валовито завинутој наслази[3]); и међу Тузлом и Спречом има под кртим пијеском смеђа угљена (Р. Трешња)[4]). Дбњо-тузлански предјел обилује уопће подземним благом; осим знатне множине угљена, избијају ту они опће познати слани извори, који дадоше име томе мјесту, а по некој новој духовитој хипотези[5]) и — цијелој земљи[6]).

Западна је чест мајевичке скупине Трибова—Бетањ-планина, што је сатворена од нумулитних вапна, а висока 300—400 *m*; цијела сер-

---

[1]) Паул: „Jahrbuch d. geol. R.-A.“, 1879., стр 761 „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 207. Ср. ил. Јон: „Ueber Olivingabbro von Maglaj“, „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 240. Тице: „Die Gebirge von Doboj und Maglaj“. „Grundlinien“, стр. 130.—133.

[2]) Паул: „Jahrbuch d. geol. R.-A., 1879., стр. 773.—776. Шпецијално о предјелу Д. Тузле ср. „Jahrbuch d. geol. R. A.“, 1879., стр. 769.—772.

[3]) Тице: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, стр. 283.

[4]) Тице, на озн. мј. стр. 284.

[5]) Л. Талоци (Thallóczy): „Ueber die Bedeutung des Namens Bosna“, „Wissenschaftl. Mittheil.“, I., стр. 333.—336.

[6]) Рикер: „Salzquellen in Bosnien und Hercegovina“, „Wissenschaftl. Mittheil.“, I., стр. 331.; ср. такођер Ритлер (Rittler): „Das Kohlenvorkommen von D. Tuzla“, „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1878., бр. 17.

пентинска формација није ту старија од кретацијске[1]). Овдје у добојској околици наилазимо и на такозване добојске наслаге: тамна вапна са свијетлим жилама, наслаге дресве (Hornstein) и јасписа, хематита (црвеног жељезовца), серпентина и габра[2]). Код Градачца је најисточнија она гранитна грбина, чије значење смо већ приказали[3]). О штруктури јужног обронка поучава нас овај код Грачанице замишљени профил[4]): Источно, на Спречи, спуштају се вапна прама југу, измјењујући се са бијелим вапненастим лапорима; под овима лежи црвенкасти пјешчани шкриљевац, сиви, неоцени фукоидни пјегасти лапор; на ниже постаје флишни карактер све изразитији. Даље пак мијењају наслаге свој до тада југоисточни смјер у сјевероисточни, те их брзо иза тога виђамо наткривене свијетлим вапнима. Премда се ту врло умањује опсег флишног камења прама важности младо-терцијарних и алувијалних одложења, која покривају не мало цијели ареал, ипак су праве висинске косе, као што је већ горе споменуто, понајвише састављене од флишног камења. Међутим цијела је скупина више хумље, тле није више пошикнуло, колико у Козаре-планине или укринског хумља. Као што ондје имаде и овдје много шумом густо поараслих, облих повора, међу којима се повлаче широке, добро обрађиване и напучене долине. И само хумље, а особито сјеверно алувијално подручје, позната Посавина, могу се обрађивати сасвијем интензивно.

Мајевичко шљеме постаје од истока к западу висином све знатније, од 815 *m* на 843 и 916 *m*, да онда опет спане на 495 *m*. Требовац-планина има 517 *m*, Рату-планина 596 *m*.

*

Тиме смо босанско-херцеговачко осредње горје упознали по чланковитости и геолошком устројству, а сад ћемо да посматрамо онај велики југоисточни одсјек, што је претежно испуњен тријасним творбама, те што га означисмо ко другу чест босанско-херцеговачког унутрашњег копненог подручја. При томе морамо да прекорачимо међе ових земаља, те да се, ако и не потанко, обазремо на подручје Лима и на Црну Гору. Ја бих за ово подручје, у којем превлађује тријасни вапненац, употребио ознаку „источно-босанско вапнено горје“. Тријас додуше лежи, гдје га нијесу уништили денудација и ерозија, прилично непоремећен; тек се не може говорити о каквој

[1]) Паул: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 207.
[2]) Паул: „Jahrbuch d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 701.
[3]) Ср. примј. 23.
[4]) Паул: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 208.

плочи, јер је текућа вода већ презнатно утјецала на облик. Брегови имају додуше облик плато-а, али се карактер равног предјела у главноме већ губи. Када одоздо посматрамо раздеране и раскомадане окрајке по гдјекоје планине, причињају нам се оне као високи алпински ланци са оштрим гребенима, шиљцима и врховима. Премда се на тим висинским површинама гдјегдје појављују и облици крша, скупни утисак источно-босанског краја није ипак ни из далека онако јадно и пустињски неплодан, као што се то виђа у југозападној чести илирске горовите земље. А колико мање тријасно вапно инклинира кршевној претворби, него ли типично камење крша, кредино вапно, то се већ истиче у редовитом развоју ријечне мреже. То је подручје карактеризовано и јаким развојем верфенских наслага, према којима су палеозоичка одголења од споредне важности. Осим тога треба споменути неогенске, флишке и трахитпе појаве. Већ по вањштини разликује се источно-босанско вапнено горје од босанског осредњег горја својим присталим облицима и знатним извисинама; но ипак може се говорити о високом горју једино на југу овога одсјека, дочим на сјеверу димензије не прелазе висину осредњег горја. Свакако нема хумља, као и сваког трага какове било долине; пред нама је чисти горски крај. Понајприје подсјећамо поново на међашну црту према сусједним одсјецима; ми заокружујемо источно-босанско вапнено горје долинама Дрине, Лима, долазимо преко Пределачког седла к Цјевни, пак слиједимо уз Морачу и Зету кроз Дуга-кланце у Гацко, хватамо се преко Чемерног и Клобучарице долине Неретве, у којој идемо узбрдице до Коњица. Затим скрећемо узбрдице долином Трешанице к Ивану, преко којега салазимо у Сарајевско поље. Из Сарајева води нас већ чешће споменута црта Мошћанице—Мокрог—Биопштице—Олова—Карауле—Кладња—Дриначе опет к Дрини.

Од скупина, у које сврстава Л. Б. Б. горја тих предјела, улазе ове у мало прије омеђено подручје: из „босанске средишње горске косе“ трновско кршевито планинско горје; из скупине „међу Босном и Дрином“ права Сребрна гора и „подручје Романье“; скупина „међу Таром и Лимом“ (систем Љубичне и Градине), као и црногорска „Брда“ (Волујак, Дурмитор, Морачко градиште, Шиљевица, Кучки Ком) у цијелом опсегу.

Почињемо описом појединих скупина на сјеверу. Ту је најприје:

1. као самосталан, па и геолошки индивидуализован члан „Сребрна гора“, која је добила име од чувених налазишта сребра код Сребренице[1]). Она захвата само незнатном чести у подручје три-

[1]) Тице: „Die Gegenden von Vlasenica und Srebrenica“, „Grundlinien“, стр. 165—173.

јаса; главно су палеозоичке наслаге. Од Власенице до Сребренице јесу подлогом иловасти бљешници и жиле бјелутка[1]). Међу Љубовијом и Зворником здружили су се шкриљевци са некојим старијим масивним камењем; шкриљевац садржаје такођер јаких жила чиста бјелутка, на којем се оснива замашна фабрикација стакла. Јужно Зворника наткрити су шкриљевци неспретно масивно наслаганим вапнима[2]). Ово тле стварао је понајјаче трахит ко нигдје у Босни, кому у средини лежи Сребреница; омањи трахити познати су и из Љубовије. Орографским међама Сребрне горе можемо сматрати долине Дрине, Дриначе и обих изворних рукава Јадра, скупа са односним горским прелазима. Најважније извисине су Крстац-планина 1043 *m* (тријас), Буљин-планина 819 *m*, Церовац-планина.

2. Као скупину „Романља-планина“ означићемо ону велику и релативно слабо развијену тријасну покривку, која се одавле грâна на југозапад, а чији обруб нам пружа црта Јадар—Дринача (Кладањ)—Караула—Олово—Мокро—Мошћаница—Миљацка—Прача—Дрина. Од истоимене Л. Б. Б.-ове скупине разликује се дакле само по томе, што ми узимамо ко раставницу према Сребрној гори горњи ток Јадра, а не шљеме Јавор-планине, те надаље, што ми подручје те скупине протежемо до црте Кладањ—Олово, јер ова тече дубље, него ли икоја друга, која би се повукла преко високе Јавор-планнне, камо се свакако мора убрајати и шљеме Јавор-планине[3]). Вапнена је плоча именито међу Власеницом и Рогатицом постала кршевитом, у осталом пак није неприступна вегетацији и тежању. Верфенски шкриљевац[4]), свугдје отворен ријечким долинама, па омањи неогени улошци (код Гласинца и Рогатице), не могу да прикажу много бујнијим тај понешто монотони предио. Само дјеломично утицала је ерозија на чланковитост у толико, да су се поједини дијелови од вапнене плоче одвојили као самостални масиви. Највиша али не највећа од тијех планина, по којој називамо цијелу скупину, јесте пристала Романља-планина (1629 *m*), чија импозантна стрмина према долинама Мошћанице и Миљацке влада предјелом источно Сарајеву. Затим се нижу Јавор-планина 1406 *m*, Височник-планина 1311 *m*, Жеп-планина 1537 *m*, Геркар-планина 1434 *m*, Деветак-планина 1417 *m*, Медник-планина 1230 *m*, Ивица 1497 *m*, све знатне висине без овећих разлика, ко што одговара негдашњој равници.

---

[1]) Тице: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 260.

[2]) На озн. мј. стр. 260. и 261.

[3]) Ср. Тице: „Die Gegend von Olovo und Kladanj“, „Grundlinien“, стр. 162.—165.

[4]) Битнер: „Ueber den Werfener Schiefer an der Miljacka“, „Grundlinien“, стр. 207.—244.

Пошто се орографија илирског горског подручја не мало подудара са орографијом Босне и Херцеговине, то ћемо се овдје у виду примједбе дотаћи једног горског склопа, о којем, како лежи с ону страну Дрине, не би смјело ни бити овдје говора. Но Бијело брдо, што већ спада српској горовитој покрајини, улази претежним дијелом у босанско подручје, па то је узрок, те га овдје спомињем. Геолошко испитивање Бијелог брда још је посвема недостатно. Тријасна је покривка у околици Вишеграда претргнута широким проломом масивног камења флишна комплекса, чији је наставак у југоисточном правцу још увијек неодређен. То је старије еруптивно камење (диабас или габро), под које се стрмим преломом увлачи вапно Семеч-планине. У тој се околици налази, у долини Бање, вруће врело (28°) са чврстим травертинским талогом. Камење у масама опкољује такођер још једно мало налазиште вапнене седре код Стиларева, а на два мјеста има рудистичних вапна (Добрун)[1]). Извисинске прилике су осредње: Бијело брдо 1389 *m*, Ивица-планина, сјеверно од првог 1472 *m*.

3. А сад да се опет вратимо к нашем илирском подручју. Ако смо до сада говорили уопће о горским облицима, који су тек лаке положине, сно нам с ону страну политичке међе, коју управо прелазимо, стрше више, рекао бих више високогорска вапнена брда, ко ето у најближој скупини, у лимском подручју. Можда не ће сметати, што пренашамо то из политичких прилика довољно познато име на овај наш предмет, па да под тиме разумијевамо трокут између Дрине, Лима и Таре, који се са политичким лимским подручјем не мало подудара. Свакако је боље придржати име, које се већ увријежило и које пристаје, него ли да га кујем с нова.

Подручје Лима састоји геолошки од творба тријаса са палеозоичким изданцима; у увалама и овећим исплављеним котлинама тог основног горја леже угљевита, младотерцијарна одложења (Рудањ, западно Фоче, Рогатица, аналогно код Гацког и Мостара)[2]).

Л. Б. Б. разликује у подручју Лима („скупина међу Таром и Лимом“), системе Градину и Љубичну на десној, односно лијевој обали Чехотине; ми придржавамо тај распоред, али осим тога растављамо нечланковиту кршевиту висинску површину Дугополја, подручје врела Чехотине, као трећу споредну чест.

a) Скупину Градине планине оптичу Лим, Дрина и Чехотина; на сјеверозападу (Чајница) судјелује тај одсјек при творењу палеозоичке корутине (Mulde) фочанске; палеозоичке наслаге су отворене

[1]) Битнер: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 289. и 290.

[2]) Битнер, на озн. мј. стр. 290.

и оним дубоко урезаним долинама, али нијесу нигдје непосредно наткривене тријасним вапнима; свугдје се увлаче верфенске наслаге, које у приличној ширини свугдје творе слазове планина, тако да на ње отпада приличан постотак тла. Апсолутна им је висина још увијек умјерена: Градина-планина 1140—1204 *m*, Вучевица 1479 *m*, Ковач 1439, Бич-планина 1543 *m*.

б) С ону страну Чехотине, међу њом и Таром, имаде скупина Љубичне планине, која сасма слично састоји од тријасних вапна, верфенских наслага и палеозоичких отвора (Aufschlüsse). Она је по величини додуше нешто мања од Градине, али је знатно надмашује висином; не само то, већ Љубична, преко чијег врхунца тече политичка међа, спада са 2236 *m* међу највише извисине илирског горског подручја. Она слази прама сјеверозападу, гдје над Таром има још апсолутних висина од 1651 *m* и 1521 *m*. Напоминьем још планине Лисац и Корјен.

в) И подручје Дугополља, међу Лепенцем и Пријепољем, састоји од велике у крш претворене тријасно-вапнене плохе, која је понешто мање висока од прије наведених планина[1]).

4. На мјесту, гдје широка, палеозоичка корутина међу Фочом и Гораждом тријасну покривку смањује на уску пругу, уздиже се систем планине Голе Јахорине. Већ с ону страну Рогој-седла почиње ниво црног, палеозоичког иловастог шкриљевца прачанско-фочанског, који од Дрине допире не мало до испод сувислих стијена тријасног плато-а Голе Јахорине и Корјен-планине. Надаље стрше из околице такођер појединн омањи склопови вапна (Kalkstöcke)[2]). Орографско омеђење пружа се цртом Миљацке—Жељезнице—Рогој-седла (1065 *m*)—Пањанске Бистрице—Дрине—Праче—Грабовице—Каролинског седла (1045 *m*). Л. Б. Б. спаја Јахорину-планину са нашим обим наредним скупинама (Бјелашницом и Загорјем) у „трновско кршевито планинско горје“. Због имена чини ми се, да би на сваки начин најбоље било, да се неком крају даје име или по каковој његовој извисини, било највишој, било најопсежнијој, или пак по најважнијој врсти стијена, од којих је горје сатворено. Тек гдје и једно и друго не би пристајало, па кад и дотични крај не би пружао које карактеристичне ознаке, смијемо дати дотичној скупини име по мјесту, које је сјело у њ. Надаље мислим, да је и ознака „кршевито планинско горје“ сасма неподесна, пошто баш ово подручје нити је у правом смислу кршевито,

[1]) Th. Ippen: „Novibazar und Kossovo“ (Das alte Rascien), Беч 1892.; исти: „Wissenschaftl. Mittheil.“, II., стр. 473.—483.

[2]) Битнер: „Verhandl. d. geol. R.-A.“ 1879., стр. 291.

нити је планинске нарави; прије би висоравњачки карактер ове скупине био налик на норвешке фјелде, него ли на алпинске грбине. Напокон је „трновско кршевито планинско горје“ ипак довољно расчлањено; лијепо индивидуализовани масиви високог горја, опковени јасним цртама дубине, могу да се и потање означе.

Због свих тих разлога не могу ја овдје да слиједим Л. Б. Б.-а; насупрот постављам три скупине, за чије називе су ми мјеродавна начела, што сам их нетом истакнуо.

Само западна чест Јахорине-планине са извисинама Требевића и централним масивом праве Јахорине, издижући се прва 1629 *m*, друга од 1892. на 1913, састоји од тријасних вапненаца са редовитим рубом верфенских наслага[1]). Обронци прилично тачно истраженог Требевића састоје од бијелих и црвених кристалиничких вапна са много јасписа, у ком имаде мало петрефаката; под њима лежи пјесковито, плочасто и лапораско камење, а над њима сива, грудаста лапораста вапна (подтријастична?). Непосредно уз ове прикључује се терцијарно испуњење Сарајевског поља, шљеме међу Миљацком и Жељезницом; подлогом су иловасти лапори, над овима леже лапори, пјесковци и громаче; у најдубљим положајима су лукавички угљени[2]). Код Илица препознао је Битнер (Bittner) у неким омањим брежуљцима, да их испуња маса једне изворске пукотине, која смијера од југозапада к сјевероистоку. Она састоји од врло красних, окомитих наслага вреловца, уз који се с обје стране лијепе муљевити и лиснати слојеви[3])

Источна чест те скупине запрема палеозоички горски крај на Прачи и Дрини; овдје превлађују црни прачански шкриљевци, о којима је већ било говора. Највиша тачка, Столац-брдо, пење се 1519 *m*. те је остатак већ иначе нестале тријасно-вапнене покривке.

5. Један од најимпозантнијих и најљепших високогорских склопова Босне јесте Бјелашница планина, чувена са своје метеоролошке станице. То је велика вапнена висораван, која лако слази к западу (2067—2057—1987 *m*). Испред ње, а према Сарајевском пољу, стере се тамном шумом обрасла Игман-планина, која на Црном врху досиже 1502 *m*. Бјелашница-планина омеђена је понајбоље цртом Зујевина —Иван—Трешаница—Неретва—Ракитница—Бијела лијеска (1430 *m*), —Бијела ријека—Жељезница. Црта Пазарић—Тарчин је сјеверна међа

[1]) О отворима верфенског шкриљевца подручја Дрине ср. Битнер: „Das Gebiet der paläozoischen Schiefer“, „Grundlinien“, стр. 190.—201., 214.—217.

[2]) Битнер: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 257. О смеђем угљену Лукавичком ср. Тице: „Verhandl. d. geol. R.-A.“ 1879., 232.; ср. такођер Хауер: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1888., стр. 195. и Битнер, на ист. мј. стр. 162.

[3]) Битнер: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 258.

пространог подручја шкриљевца, које је претежним дијелом покрито огромним грухом (Schuttmassen), те сачињава један дио великог горског вала међу Босном и Неретвом, што је подвучен и на који овдје морам упозорити. Шкриљевац се протеже преко Тмор-седла у долину Трешанице; ниже Брадине налазе се сјајни иловасти шкриљевци, кременасте греде, чворовити, зелени, а међу њима миловкасти, свијетли и фино пропрани црни иловасти шкриљевци. Јужно крило тога вала чини се ко да се стрмије обара. Долина Трешанице прелазикод Коњица у бијело доломитно вапно. Јужно од Коњица опет се појављује шкриљевац, те се источно дотиче доломита[1]).

6. Загорје. По истоименом предјелу свакако ћемо најбоље назвати скупину, што се на југу прикључује Бјелашници, а руб за ту скупину даје нам црта Дрина—Бистрица—Рогој (1065 *m*), —Жељезница—Бијела ријека—Бијела лијеска (1430 *m*), —Ракитница—Неретва—Клобучарица (990 *m*) —Сутјеска. На југу скрећем понешто од међе Л. Б. Б.-а; ја наиме слиједим Клобучарицу, која је од Неретве растављена по прилици 1000 *m* високим пријелазом, дочим Л. Б. Б. још прије Чемернога превађује висове на лијевој обали Неретве. Главни склоп горја творе сувисле, пусте, али вреловите вапнене висоравни планинâ Трескавице и Лелије, које опкољују Калиновичко подручје, звано од давнина Загорјем. Код Трнова се већ појављују на дôњим висовима виша, тамна вапна, у кориту Жељезнице леже многе стијене зеленкастог, мелафирног еруптивног камења са Трескавице[2]). Но налазимо и овећих појава верфенског шкриљевца; једна такова оаза је Хрбљина. У осталом још се често помаља верфенски шкриљевац из танке, посве кршевите вапнене покривке, а склапа се прама Мјеховини[3]). Ваља споменути још јуру и креду, па малу неогену котлину код Калиновика. Висораван Трескавице и Лелије спада међу највише и најпространије у земљи; она додуше на најужој страни слази до 1100 *m*, али се иначе вазда таласа између 1300—2000 *m*. Прави врх Трескавице испео се 1877 *m*, али се јужно од њега Трескавица уздиже на 2032 *m*, па и њен сјеверноисточни наставак, Зелена гора, има на Стогу још 2014 *m*. У палеозоичком подручју Дрине, од којег се још један комад амо убраја, досиже Кмур само 1509 *m*.

Од Тјентишта прама Фочи раствара се вапнена покривка све више у поједине остатке, који покривају овише главице; верфенски шкриљевци почињу на обронцима, а испод њих појављује се старије

[1]) Битнер: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 258. и 259.

[2]) Битнер, на озн. мј. стр. 291.

[3]) На озн. мј.

шкриљевасто камење, које се на сјеверу и сјевероистоку све већма распростањује. Тај палеозоички шкриљевац је фино-пропрани, црни иловасти шкриљевац равна лома, који се у наслагама измјењује са грубијим, сјајнијим шкриљевцима, пјесковцима и кремењацима. Свугдје леже вапна као водоравне плоче поврх шкриљевца; прама југу се пак опет сједињују у тријасну вапнену зону дринских извора[1]).

7. Тако дођосмо до Црногорског високог горја, које лежи не мало посве изван босанско-херцеговачких међа, но којега нам се овдје ваља дотаћи макар и површно. Док понајближе лежећи масиви показују још претежно висоравњачки карактер, то они, што се ређају даље југоисточно већ су јасно грбинског облика (Kammbildung)[2]). Геолошки, тектонски и орографски спада Црна Гора к Босни и јадранском приморском подручју; да дакле не опетујем што је већ речено, упућујем на К. Хасертов (Hassert) изврсни опис површинских прилика Црне Горе[3]). Његово потанко разлагање ријешава нас посла, да се бавимо подробним образложењем овдје изложене разгране, тим више, што то подручје не задаје особитих потешкоћа. И тврдње Л. Б. Б.-ове неодаљују се знатно од наших; он назива свеукупно црногорско високо горје локалном ознаком „брда“, па га разглаба у скупине Волујак, Дурмитор, Морачко градиште, Сиљевицу и Кучки Ком. Ми придржавамо скупину Кучки Ком, па тако исто Волујак, али ову називамо по највишем врхунцу Босне Маглић-скупином. Морачко градиште пораздјељујемо међу обје остале скупине, јер није тако изричито индивидуализовано. Што лежи на сјевер Морачког прелаза (рукав извора Пиве) прама Тари код Колашина, рачунамо у скупину Дурмитора, а што јужно, то к Сиљевици, или како би је по највишем врху можда боље назвали — к Лебршнику.

По томе распада се цјелокупно подручје, омеђено цртом Зета—Морача—Цијевна—Предељачко-седло—Лим—Тара (Лепенац)—Дрина—Сутјеска—Чемерно—Гацко-поље—Дуга-кланци—Зета, у четири одсјека:

а) скупину Маглића, који лежи на међи, те који је највиши врх окупационог подручја (2387 *m*); овамо спада и висока јурска вапнена коса Волујка 2298 *m*. Подручје те скупине означено је цртом дубине Пива—Сутјеска—Чемерно—Гацко—Дуга-кланци—Сушица и Бијела;

б) међу Пивом и Таром уздиже се огромни познати Дурмитор 2606 *m*, највиши врх у цијелој илирској горској покрајини; надаље Синьавина-планина 1866 *m* и Јабланов врх 2168 *m*;

---

[1]) Битнер, на озн. мј. стр. 288. и 289.

[2]) К. Хасерт (Hassert): „Peterm. Mittheil.“, попунбена свеска бр. 115., стр. 53.

[3]) На озн. мј. стр. 45. и д.

в) међу Лимом и седлом Пределац, Цијевном, Морачом и Малом ријеком је подручје Кома 2448 *m*, напокон

г) међу Зетом, Морачом и Сушицом скупина Лебршника 2174 *m*, Маганика 2108 *m* и Шиљевице-планине.

Хасерт (Hassert) расчлањује још тачније, што се може видјети у његову дјелу.

Тиме промотрисмо сјевероисточно унутрашње-копнено подручје, а сада је ред да се позанимамо кршевитим „приморским подручјем“.

Б. Приморско подручје.

Скоро сва југозападна половица илирског погорја сатворена је од вапна трију месозоичких творби, а међу њима опет превлађује кредино вапно, што — како је познато — значи исто што и кршевитост. Припадом спомињем, да и кретацијска вапна дебљином претежно надмашују остале босанске формације, те су, узевши уједно і тријаска и јура вапна, и од ових двоструко обилнија[1]). Свијетло-сива, звучна стијена, која твори велике једва гдје прекинуте пруге, није сама по себи прикладна за раслинство; продукт њене растрошности, „terra rossa“, могла би се до душе кадкад и обрадити, тим прије, што није ни без алувиона, — ал се тада опет јавља знатна апсолутна висина као запрјека.

Тако смо принуждени, да означимо врло знатне крајеве Босне, Далмације и Херцеговине једноставно као пусте, голетне камените пустиње, а то не вриједи само за оне крајеве, што се протежу дубље у унутрашње копно, већ и за некоје приморске крајеве, пошто се висораван дугачким окрајцима у море завлачи и онда се напрасно обара стрму. Овдје се једноставно не може употребити она раздиоба, што сам је покушао на сјеверо-истоку илирског погорја, а то, како сам већ напријед споменуо, поради не мало посвемашне оскудице регуларног ријечког система, па по томе и поради помањкања колико-толико сувислих депресивних црта. Колико је ова кршна громада збијена у цјелину, види се и по томе, што ју је једино Неретва могла да пробије. Ту је дакле једина прилика да се посматрају некоје демаркационе црте, но и ту смета, што је то раздоље (Durchbruchsthal) баш ондје усјечено, гдје је тле веома једнолично и гдје се је вертикалан састав наслага мало помицао.

Ослонивши се на некоје дубље водене жиле са подручја Саве ил Јадранског мора, па на тијек крашких ријека и на она више мање

---

[1]) пл. Мојсисовић: „Grundlinien“, стр. 34.

протегљаста поља, можемо ову горовину да дијелимо неким мјерилом, које нам ипак не ће моћи свагдје да једнако послужи.

Ми можемо илирско кршно погорје, које јасно смјера к југоистоку, раздијелити у двије зоне: у праву илирску приморску зону, која у главноме састоји од кредина вапна, те у дуго поворје „западно босанских висоравни“, у којему превлађују јурска и тријасна вапна. Почећемо са овим посљедњим.

*

Западно-босанске висоравни сачињавају непрекидну косу готово водоравно положених вапнених плоча старије месозоичке формације, које су при знатној надморској висини релативно мало чланковите. Почетке им видимо у зараванцима на Купи и Глини; одавле сижу у чисто југоисточном смјеру преко долине Неретве до Чемерног, гдје их црта Гацко—Сутјеска раставља од високог горја Црне Горе. У нашем распореду поступамо тако, да шљемена и масиве, који се из плато-а јасно издижу, одијелимо додуше само релативним депресивним цртама, али да оне извисине, које се не би могле одијелити, мимо насилним пером, оставимо у скупини, у коју и улазе. Поједине одсјеке крстимо у правилу по њиховима највишим извисинама.

Најдубља црта, што раставља западно-босанске вапнене висоравни од илирских приморских зона, тече овако: Северин (Купа)—Стубица—Врбовско—Огулин—Слуњ—Корана—Ваганац—Бихаћ—Уна—Грахово—Ливањско поље—Ливно—Жупањац—Угровача—Мостарско блато—Мостар—Благај—Невесиње—Невесињско поље—Заломска—Мушица—Гацко поље.

1. Као прва скупина западно-босанских вапнених висоравни појављује се на сјеверу скупина Карловачког кршевитог краја и Петрове горе. Што се одаљујемо од група по Л. Б. Б.-у, оправдавамо тиме, што настојимо да по могућности доведемо у што могућнији склад демаркацијоне црте са формационим међама, тим више, што једноличност релијефа једва да пружа гдјегод очевидних удубина. Тако одабрах међу многим цртама оне, које су геолошки оправдане, у колико и то не би било на силу. Кршевити крај југозападно Карловца сачињава за право наступ к висоравни високе Хрватске, састоји поглавито од тријасичких и кретацијских вапна те је ванредно пуст. Код Карловца се појављују старији вапненци под кредом, које убрзо на истоку покривају млађе терцијарне наслаге[1]). Источно лежи пред њима

[1]) Тице: „Jahrbuch d. geol. R.-A.“, 1873., стр. 30.

скупина врхунаца Петрове горе, састављених од палеозоичких и неогених творба, која испуњава простор међу Глином, Радоњом, Кораном и Купом. И флишки је комплекс овдје већ заступљен. То хумље причиња ми се премало индивидуализовано и превише срасло са кршевитом висоравни, а да бих га могао отцијепити; најзад тешко да би се нашла и прикладна црта за то. Ипак треба овдје, ко и у наредним скупинама разликовати крш и хумље, пак ту разлику ваља и именом истакнути.

Апсолутна висина није нигђе знатна; плато, на којем нема правих извисина, просјечно је 200—400 *m* висок, знатније висине на сјеверозападу (Гложец 696 *m*, Комарица 640 *m*) не досижу 700 *m*. У Петровој гори највиши је врхунац Петровац са 507 *m*.

2. Глински кршевити и хумовити крај у главноме је сродна геолошког састава. И овдје можемо разлучити тријасна вапна на југу од хумља палеолитског, неогеног и флишног камења на сјеверу. Како нас већ карта учи, овај ни апсолутно ни релативно знатни вапнени равњак више је расчлањен од карловачког крша. Имаде доста надземних ријека; разгранате жиле Глине, Коране и Уне, те њихових притока овладале су претежном чести плато-а, тако да се је тај равњак, изузевши његова кретацијска вапна, претворио у право, дјеломице дапаче пошумљено хумље. И овдје се дакле показује слабија отпорна снага тријаских вапна против дјеловања текуће воде. Спомињем још некоје неогене уклопе у вапну (Језерско, Крупа, Цазо, Жут, на Блатници). Тице (Tietze)[1]) примјећује о геолошким приликама још ово: На сјеверу су облици гора у главноме увјетовани еоценим пјесковцем, који је уопће главни удионик при геолошком саставу тога подручја. На југу постаје све важније за творбу гора тријасичко и још старије камење. Младе терцијарне наслаге сачињше на сјеверу горја неколико врхунаца, који чешће задиру ко какав залив у старије камење неогене периоде, пак га (као н. пр. код Топуског) тако покривају, да се само на рубовима ријека види подлога. На сјеверу провирују преднеогене творбе једино ко каква острва из млађе покривке[2]). У подручју тријаских вапна највиша је Гомила млада (799 *m*), иначе једва има виших извисина од 500 *m*. У неогеном предлошку мјери Љубиња 604 *m*, Цулумак 570 *m*, Кокирна 535 *m*.

Ту Глином—Мајом—Жировцем—Уном—Бихаћем—Ваганцем—Кораном опкољену скупину уједно са Петровом гором и са карловачким кршем, који се стере до Купе, а што је омеђен Глином, Кораном и цртом Слуњ—Северин, дијели Л. Б. Б. прилично умјетном цртом

[1]) „Jahrbuch d. geol. R.-A.“, 1872., стр. 254.

[2]) О камењу ср. на озн. мј. стр. 255. и д.

Метљика (Möttling)—Лесковац—Крупа у „горје на Корани“ и у „бреговиту земљу на Глини“. Већ се против назива може приговорити, да не одговара обичају говора, да се ниска кршевита раван именује „горјем“, а хумовити предјел од 300—400 *m* релативне висине „глинско погорје“. Не гледећи на то, изгледало ми је, баш због хидрографских прилика, да је у том подручју боље попримити орографску раставну црту, окомиту прама смјеру горја, тим прије, што је широка, јако увађена долина Глине у ту сврху врло подесна.

Но још ми је да нешто примјетим. Л. Б. Б. преполавља цијело велико подручје међу Уном и Неретвом цртом Унац—Гламочко поље—Купреш, па означује једну половицу „плато-ом петровачким“, а другу „подручјем динарских алпи“. Против првог назива опире се већ напоменуто моје начело, да се наиме мала мјеста тек у скрајњем случају употребљују при давању назива; такођер чини ми се Л. Б. Б.-ова раставна црта, особито међу Виторогом- и Цинцар-планином слабо прикладном за тај посао. У осталом држим за нужно, да овдје предузмем разчланченје на широко, при чему свакако геолошке и тектоничке прилике пружају неку потпору. Тако добивамо број скупина, које нијесу додуше свестрано тако оштро одлучене, како би било жељети, но које ипак имаду неко право на самосталност. Ну највише се истичу ове кршне стране спрам западно босанских вапнених равњака, што су им и високе пољане и грбаљи (Bergrücken) много виши. Одатле пак и она разлика која извире из физикалних и антропо-географских прилика. Прва је у том реду скупина:

3. Грмеч—Мајданска-планина, што је опкољена цртом Уна—Унац—Петровац—Сана. Осим вапненог плато-а мора се овамо уврстити и палеозоичка Мајданска планина, пошто палеозоичко одгољење Крајине, којему припада Мајданска планина, не гледећ на њену незнатну величину, јесте тек положина (Abdachung) вапнене висоравни. Грмеч-планина је сатворена искључиво од месозоичких вапна; средина, у неку руку ко кичмењача, сатворена је од кретацијских вапна, уз која се прислањају јурске и тријаске творбе у сличном развоју. Одмах с ону страну Уне престаје нормални одток оборина и почиње права кршевита висока површина са сјеверозападним слазом и овим врхунцима: Црним врхом 1604 *m*, Јаворњачом 1480 *m*, Гредовитим врхом 1209 *m*, Козјаном 1071 *m*, Великом косом 837 *m*; овај пошљедњи свршава стрмином, која непосредно салази у Уну. У рудама богатој Мајданској планини[1]) досиже Руњевица 527, а Црквина 650 *m*.

---

[1]) пл. Мојсисовић: „Grundlinien“, стр. 80.

4. Црта од бихаћког неогена и алувијалне котлине к Пољу петровачком раставља Грмеч-планину од једне паралелне косе сличног геолошког и морфологиског састава, т. ј. од Осјеченице-планине, чијим је наставком Клековача. Ову скупину означујемо по томе скупином Осјеченице—Клековаче-планине. Поврх тријасичке подлоге лежи кретацијска покривка, која сачињава највише врхунце. Од месозоичких вапна спомену̑ћу једино малу неогену котлину Дрварску на Унцу. За орографско омеђење настају овдје већ озбиљније потешкоће. Ради се поглавито о томе, да се на једноличној, слабо развијеној висоравни нађу некоје сувисле, бар релативне дубинске црте. На то нас упу̑ћују пак цестовне пруге, које сасвијем природно овакове црте траже, те исте по могућности слиједе. Тако као најбоље омеђење наше скупине добивамо: линију од Бихаћа уз Уну до Рипча; овдје напуштамо ријеку, те слиједимо цесту, која до Бјелајског поља тече правом природном браздом. Преко Меденог поља долазимо, вазда у надморској висини од 500—800 *m*, у Петровац[1]). Одавле нас води цеста преко неколико истосмјерних шљемена незнатне апсолутне висине к Сани код Кључа у долину. Одатле полазимо Саном до над њене изворе све до Ждрња, гдје нам опет једна цеста показује најподеснији узлаз к висоравни, те нас у југозападном правцу, дакле у правом куту према јасно израженом смјеру (Streichen), преко Потока и Руј̑ница доводи к Ваган-Поткрају, најјужнијој тачки ове скупине. Сад свр̑ћемо у сјеверозападном правцу к Рорама и к изворима Уне; почевши одавле пружају нам Унац и Уна подесну раставну црту.

Најзнатније су висине на југозападном рубу, оне надмашују и исту Грмеч-планину: Осјеченица 1795 *m*, Велики Љутош 1168 *m*, Велика Клековача 1961 *m*, Мала Клековача 1761 *m*, Јавора коса 1431 *m* и Гола коса 1650 *m*. Овој паралелно простире се такође̑р Срнетица-планина (Миљакуша 1370 *m*), која је од Грмеч-планине растављена дубљим урезом него ли од Клековаче, због чега је и убрајамо овамо.

5. Уз ову се ко истосмјерна коса прикључује дуго опружена Шатор—Старетина-планина, којој прибрајамо сва шљемена и извисине, што леже унутар црте Уна—Рађеновић—Трубар-Долови—Грахово—Ливањско поље—Прилука—Гламочко поље—Роре—Унац. Док сјевер, — подручје Једовника — спада тријасу, у главној коси знатно превлађују јурске и лиаске творбе, с уским пругама неоцомих[2]) и неогених слатководних творба на стрмоме слазу према Ливањском пољу. Ово кано да је већим дијелом испуњено лигнитским и угљо-

[1]) пл. Мојсисовић, на озн. мј. стр. 69. и д.

[2]) пл. Мојсисовић: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 256.

носним творбама. Особито заслужује позорност лијеп, 1 *m* дебели слој свијетла угљена испод Тушнице-планине[1]). Слаз према Гламочком пољу бива уз исте прилике, само што на мјесто неоцена долазе тријаси. Док на сјеверу досиже Сјеница 1114 *m*, Метла 1264 *m*, Једовник 1538 *m*, Голи врх 1594 *m*, уздиже се велики Шатор на 1872 *m*, Буковина коса на 1675 *m*, Гола коса над Врбицом још на 1627 *m*.

6. Подручјем Цинцар- и Виторог-планине означујемо голу, слабо чланковиту висораван међу Гламочким пољем и Врбасом (Скопљем), скупину, која је обрубљена овом цртом: Гламочко поље—Ливно—Жупањац—Купреш—Бугојно—Врбас—Јајце—Варцар-Вакуф—Кључ—Сана (Ждрље)—Вагањ-Поткрај. Главни је материјал, што твори тло, тријаско, на западу јурско вапно, дочим на истоку приличну површину заузимају палеозоичке творбе. Једна чест скопљанске терцијарне котлине остаје с ову страну орографске главне раставне црте; ту појаву образложих, говорећи о босанском рудогорју.

Највиша је тачка врхунац великог Цинцара на југу са 2006 *m*; у средини је Виторог-планина, која досиже само 1907 *m*, Смиљевац 1647 *m*. Познате висинске површине Круг-планине (Борова глава), Хрбљине-планине, Чардак-планине, спадају у најдивље крајеве крша, већ због знатне апсолутне висине; та једва да се некоја подручја при рубу спуштају до испод 1000 *m*. Пријатнији карактер имаде шумом обрасло палеозоичко осредње горје, које Л. Б. Б. орографски једва оправданим начином са масивом Зец-планине припаја к „Прозорском осредњем горју“. Споредној улози тих палеозоичких коса напрама вапненој висоравни, одговарају и чедни висински бројеви: Димитор 1483 *m*, Лисина гора 1338 *m*, Расоје 1514 *m*, Декала 1535 *m*.

7. На југу се прикључује скупина Радуше- и Чврстнице-планине. Геолошки им је састав знатно замршенији. На западу Врбаса старије је камење од кредина; на сјеверу Радуше-планине појављује се дробњак, верфенски шкриљевац, црвени пјесковац, камо спадају и седрене наслаге Радуше. Тријасно вапно дијели се у двије скупине, једну доњу, масивну, коју код Купреша прате мелафири, и једну вишу, која се може сравнити са главним доломитом. Повише су жута вапна јурске творбе, оскудна окаминама[2]). Док Радуша спада тријасу, наткривају Чврстницу јурска вапна. У тој је скупини јако развијен старији тријас у сподоби верфенског шкриљевца, а исто тако се посвуда примјећују младотерцијарни талози. Југ већ запремају кредина вапна. Скупину Радуше-Чврстнице омеђујемо цртом Бугојно—

[1]) Исти на озн. мј. стр. 256. и 257. „Grundlinien“, стр. 67. и д.

[2]) пл. Мојсисовић: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 256.

Велика врата (1384 *m*)—Купреш—Шуица—Жупањац—Дрина—Циганско брдо—Угровача—Мостарско блато—Мостар—Неретва—Рама—Прозор—Макљен-седло—Врбас. Највиша је извисина скупине други највиши врхунац у земљи, Чврстница, 2228 *m*. Врањ-планина се уздиже на 2074 *m*, Радуша на 1956 *m*.

Низ западно-босанских вапнених висоравни наставља се с ону страну Неретве, чији је раздор, ко што већ примјетисмо, пресјекао потпуно јединствено подручје. Но прије тога ваља нам се осврнути на онај еруптивни склоп, кроз који се међу Рамом и Јабланицом провлачи Неретва, и који по томе половином припада и једном и другом одсјеку[1]). У подлози еруптивног камења, која почиње 3 *km* идућ уз Неретву, која је као колац уклопљена међу таложне наслаге, а мало не је налик на четворину, налазимо у сјеверозападном слазу тамне, меке шкриљевце и гомољаста вапна (тако звано Прапорац-камење); ови шкриљевци и вапна сачињавају код Јабланице највиши чланак серије верфенских наслага. На западу је склоп опкољен млађим тријаским вапнима и доломитима; сами склоп ће бити средњотријаског доба. Западну међу прама скупини Пласе сачињава, како се чини, млађи клин; за сада пак није могуће означити старост еруптивног камења, које састоји понајвише од свјежег, прозирног живца (Feldspath), што се је развио чисто зрнаст[2]).

8. С ону страну Неретвиног раздора издиже се стрмо Прењ-планина и њен југоисточни наставак Вележ, свакако један од најљепших и најпристалијих високогорских склопова Босне и Херцеговине, к чему понајвише доприноси положај у кривају (Flussknie) Неретве. Јер тиме је получено неколико тачака, које допуштају преглед и крјепко истицање високогорске косе, предност, која мањка већини других масива. Са три стране сачињава Неретва орографску међу; прама југоистоку одабиремо црту Мостар—Благај—Невесиње (892 *m*), Зимљехан 879 *m*—Главатичево 349 *m*. На тријасној подлози очували су се овећи остаци негдашње јурске покривке; слаз прама Неретви обрубљен је верфенским наслагама, палеозоичким творбама и неогенима. Код Коњица наилази Неретва по други пут на косу верфенског шкриљевца, која се амо довлачи од Главатичева, па ту косу опет напушта, да протече терцијарном коњичком котлином, па да наиђе на ову коглину поново код Острошца. Тај средњи комад њеног тока уједно је и природно најљепши, „комад плодног босанског земљишта, бачен на херцеговачку камену пустињу[3])“. Сјеверно од Коњица издижу се

[1]) Битнер: „Jahrbuch d. geol. R.-A.“, 1888., стр 334.—341.

[2]) Ц. пл. Јон: „Jahrbuch d. geol. R.-A “, 1888., стр. 342.—354.

[3]) Битнер: „Jahrbuch der geol. R.-A.“, 1888., стр. 322.

високо терцијарне масе, у којима имаде бара и извора (Дôње село). Код Острошца се појављује опет вапно. Поврх њега леже јужно од Јабланице дебело плочаста, црна, бијело испрутана вапна са наслагама лапора, затим бијело, раздробљено доломитно вапно, над овим седра, онда опет доломит, затим јака, добро сврстана вапна Неретвиног кланца. Та се спуштају испрвице поравно према југу, па су код Сјенице и Мостара јаче поремећена[1]). Код Јабланице се примјећују два ријечна зараванка на Неретви (јабланичка војарна лежи на једноме од њих); материјал је диорит, шкриљевац, особито пак вапно и доломит. Тај је у танким љускама; нутрина им је изједена, а шупљине испуњене су доломитним пепелом[2]).

Прењ-планина имаде на свом јужном рубу читав низ лијепих високих врхунаца, који су кроз већи дио године покривени снијегом; са сјевера задиру притоци Неретве својим долинама дубоко у масив, те тако проузрочују величанствене заглавке долина (долина Бијеле). Највише извисине јесу: прави Прењ-врхунац 1916 *m*, Четиње 1992 *m*, Лупоглав 2102 *m*; у коси Прењ-планине, гдје осим ових имаде још и врхунаца од 2059, 2000, 2055 и 2123 *m* висине, издиже се такођер и Велика капа 2004. Особац 2026, Борашница 1887, Каменац 1843 *m*, напокон Вележ са 1969 *m*.

9. Морињe. У ужем смислу зове се тако само крај у средини скупине, о којој ћемо ето говорити као о завршном чланку западнобосанских вапнених плато-а. Крећемо од хана Зимље јужнозападном међом преко Невесињског поља к Заломској и Мушици, одатле преко Гацког поља, Чемерног и Клобучарице долине долазимо у долину Неретве, окле ћемо до Главатичева. Подручје Морињe запрема већ добрим дијелом кретацијска вапна, у којих је већ чисто југоисточно смијерање илирске приморске зоне. То се особито истиче код Гацког и Чемерног, гдје цијели један систем врста чврстих и лапорастих вапна, лапорастих шкриљеваца и шкриљевастих лапора, који се спуштају према сјевероистоку, смијера умјерено према југоистоку[3]). Сјевероисточни одсјек Морињe залази још у јурске тријаске висоравни; осим тога ваља уважити алувијална и неогена испуњења поља̂, особито пак пјесковце и лапоре флишног комплекса на горњој Неретви. Флишна зона има на југозападу за подлогу косу вапна, која непрекидно према сјеверозападу смјера, а под овим опет лежи лапорасто камење, које даје добре травњаке. Према дубини превлађују вапна, која творе прелаз

[1]) Битнер: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 260.
[2]) Битнер: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1888., стр. 162. „Grundlinien“, стр. 261.
[3]) Битнер: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 287.

ка гатачкоме кршу. „Флишна зона представља најунутрашњију и најмлађу чест, која али сјеверозападно, код Улога, прелази у облик корутине, пошто се овдје дубља вапнена одложења у Црвању и Вележу издижу до знатних висина[1]). У тој флишној зони са најкраснијим шумама, која растављa херцеговачки крш на југу од тријасно-вапненог високог горја Товарнице и Думош-планине на сјеверу, лежи подручје Неретвиног извора и њен горњи ток. Почевши од Улога проваљује она дивљим, источнозападним коритом кроз вапнене зоне, док се код Главатичева не дохвати тектонске црте, која се веома истиче и прелази у сјеверозападну увалу; но ту црту Неретва[2]) није употребила, већ је себи, држећи се више сјевера, продрла корито кроз већином тријасно-вапнене масе[3]).

Надморска је висина Мориње скроз знатна, и најдубља мјеста у пољима не спуштају се испод 800 *m*; насупрот шљемена су релативно и апсолутно мање знатна. Црвањ-планина издиже се у Зимомору на 1921 *m*; а стрми руб уз најгорњу Неретву досиже највећу висину у Живању 1695 *m* и у Међевој глави 1602 *m*, а већи дио осталих врхунаца пење се између 1200—1600 *m*.

*

Мориње свршава је дуги низ западно-босанских вапнених плато-а; и тако смо дошли до западног слаза црногорског високог горја, до „Брда“. Од Чемерног враћамо се опет к сјеверу, да прозборимо о четвртој орографској главној чести Илирије. То су илирске приморске зоне. То име има да означи у једну руку литорални карактер горских коса уз Адрију, у другу пак творбе, које су се услиједа јасно југоисточног смјерања по зонама једна уз другу поредале. А хоћу тиме и да предусретнем оно погрјешно мнијење, као да би имали посла са системом ланченог горја; унаточ томе илирске приморске зоне су још изразитије висоравни, него што су оне, о којима смо мало прије расправљали, премда нијесу без шљемена, која услиједа многоструких сличности са алпинским приликама чине из далека утисак ланченог горја. Природа плато-а и крша зависи о премаху кредина вапна. Многобројна поља, што се стеру у правцу, којим се горје пружа, представљају исто толико оаза, које се тим више истичу, што су опкољене пустоши околних предјела; често пута им апсолутна висина смањује вриједност (Купрешко поље 1100—1200 *m*). Овдје уопће нема врло великих висина, као што их има у

[1]) Битнер, на озн. мј. стр. 292.

[2]) Битнер: „Jahrbuch d. geol. R.-A.“, 1888., стр. 321.

[3]) Битнер: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 287.

западно-босански вапненим плато-има; приморске зоне не надмашују 2000 *m*. Плодоносна снага мора не допире дубоко у нутрињу горја, већ је каткад ограничена само на обалу већ с тога, што висоравни падају не мало ко окомите стрмине. Том благотворном дјеловању мора прискаче често пута у помоћ и веће обиље флишног пјесковца.

Док Л. Б. Б. убраја у подручје, о којем смо прије говорили, „високу горовину на Корани“ и „Глипско погорје“ у већем дијелу, па онда цијели „петровачки плато“, „подручје динарских алпа“ и донекле „јужно-херцеговачку степенасту земљу“, промотрићемо овдје шест готово скроз и скроз у велике пространих група нашега предшастника: „Високи равњак горовите Хрватске“, „Сјеверо-далматинска раван“, „Подручје динарских алпа“, „Југо-херцеговачка степенаста земља“, „Црна гора“ (са неколико подразреда) и „Подручје Румије“. Уз то су и далматинска острва, но о нима не ће бити говора у овоме чланку.

Истичем, да сам у главноме спостраних са реченом раздиобом. Велика пространост појединих одсјека оправдава се особитом једноличношћу и монотонијом предјелâ; даље се неда рашчлањивати. Ако рекнем, да се овдје најмање може говорити о правилној чланковитости, онда сам тиме означио и спољашњи карактер тих литоралних пруга. Свега сам их раздијелио у 4 одсјека уз још неке подраздјеле.

1. Понајприје је висораван горовите Хрватске, коју омеђујемо као и Л. Б. Б. на овај начин: Ријека—Лужинска цеста (902 *m*)—Купа—Северин—Врбовско—Огулин—Слуињ—Корана—Ваганац—Бихаћ—Уна—Купирово (796 *m*)—Зрмања. Цртом, повученом од Сења југоисточно, одмах се растављају масиви Капеле и Велебита. Тектонички је хрватски крш велик, од сјеверозапада к југоистоку управљени талас (Aufbruchswelle) тријаских камених маса, које с обје стране, а особито на истоку, прате креде. На западу се та креда ограничава на уску, можда гдјегод и претргнуту пругу уз обалу, то ће рећи, да су дотичне наслаге или под море утонуле, или да су отплављене. Међутим морају се и острва, што су најближа обали, рачунати у кретацијски попратнички појас, којим се спаја еоцен. На некојим мјестима канда се и у тријасном подручју појављују изолиране партије креде[1]). Плато дакле састоји готово једино од месозоичких вапна, и то од креде, горњег и средњег тријаса. И она поља, што их овдје има, испуњена су неогеном и алувијалном црвеном земљом. Крај тога су јура и палеозојик тек споредне важности. Плато горске Хрватске је вишекрат наборан услијед Сењског била (сјеверног наставка Велебита) и Капеле.

[1]) Е. Тице: „Geologische Darstellung der Gegend zwischen Carlstadt und dem nördlichen Theile des Canals della Morlacca“, „Jahrbuch d. geol. R.-A.“, 1873., стр. 30. и д.

Између ових и сјевероисточно од Капеле утврђено је неколико омањих набора[1]). Оба главна таласа опкољују велику кредо-вапнену корутину, претргнуту неколиким наборима другога реда, са три овећа поља (Гацко—Оточко 459, Личко—Госпићско 565, Крбавско 650 *m*). Источни и западни талас, Капела и Велебит, орографски су високо окрајно горје са стрмим и голим западним странама и благим, ступњевитим, шумовитим источним слазом, што је у вези са наборним саставом, преметнутим к југозападу[2]). Западне стране и слаз хрватског крша према Кварнеру приказао је већ И. пл. Лоренц (Lorenz) у профилу, који се у извјесном правцу може означити уопће типичним за слаз илирских приморских зона к Јадранском мору[3]). У геолошком погледу долази на старије либурнијско кршевито вапно пјесковац, затим нумулитни пјесковац. Орографски разликујемо висоравњачки руб, најгорњу, средњу и најдоњу положину. Обоје раставља винодолска удолица.

Највеће извисине просјечно 500—1000 *m* високог хрватског плато-а јесу: у коси Велике Капеле Бијела Ласица 1533 *m*, у коси Велебита, који завршава Кварнер стрмином у виду стијене, Вагањски врх 1758 *m* и Свето Брдо 1753 *m*[4]).

2. Сјеверно-далматинско хумље је јужни наставак горовитог хрв. плато-а, те се дјеломично губи у паралелним острвним косама. Оно најјасније истиче правац и поредање творба једнаких зона. То је хумље некадашња кредина плоча, која је ерозијом претворена у дистинктно хумље, омеђено цртом Зрмања—Книн—Чикола—Клис—Солин. Поврх њега лежи флиш, који се протеже од новиградске увале до иза Чиколе. Хумље је услијед тога флиша, затим услијед многобројних еоцених паралелних пруга либурнијског степена и квартерних творба у главноме изгубило свој кршевити карактер, или је бар на овећим површинама услијед утицаја јужног сунца обрасло бујном вегетацијом. Да се тај одсјек, како хоће Л. Б. Б., назове „равницом“, за то ми се чини тло у вертикалном смјеру сувише развијено. Та и онако ундулирана земља претворена је утицајем текуће воде уопће у право хумље. Све то не смета, да је на претежно кретацијско вапно везано пусто кршевито тло, које се је прилично непосредно и оштро прикључило културним оазама, дапаче и непосредно на обали, као н. пр. на красном каштеланском затону.

---

[1]) Исти, на озн. мј.

[2]) Супан: „Oesterreich-Ungarn“, стр. 304.

[3]) „Geologische Recognoscirungen im liburnischen Karste“, „Jahrbuch d. geol. R.-A., 1859., стр. 332. до 345.

[4]) Исп. Стахе (Stache): „Liburnische Stufe“, „Abhandl. d. geol. R.-A.“, 1889., стр. 3. и д.

Висине су малене, ко што и јесте у природи хумља. Јурашинка над Карином има 674 *m*, Мосеђ-планина достиже у Кичину 796 *m*, Мовран мјери 843 *m*, Монте Тартаро код Шибеника 496 *m*. Висоравњачки руб, који каштелански залив на сјеверу тако лијепо завршује, па је орографски као и геолошки највише налик слазу тршћанског крша, лежи између 500—780 *m* (Козјак). Највећу извисину представља изолирани Промински врх са 1148 *m*. Мимо ове ријетко је наћи врхунаца, који су премашили 300—400 *m*.

3. Систем Динарских планина обухвата остатак горја, што лежи сјеверно од Неретве. То је камење, које не мало искључиво припада креди; само у сјеверозападној чести увлаче се творбе тријаса и јуре те козино-наслаге, дочим је цијела коса уздуж провучена уским пругама нумулитног вапна. На обали почиње флишни пјесковац. Орографско омеђење приказује црта: Неретва—Мостарско блато—Угровача—Дувањско поље—Жупањац—Ливно—Ливањско поље—Грахово—Трубар-долови—Рађеновић—Врело Уне—Купирово—Зрмања—Пађени (344 *m*) —Крка—Книн—Сиверић—Чикола—Неорић—Клис—Солин. Црта од Книна преко Кијева (539 *m*) к Цетини на Сињ, надаље цеста к Имотском—Тихаљини—Требижату—Неретви дијелила би праву Динару од далматинског приморског горја.

Име „Динарског система“ захватило је, као што обично бива, даље него што треба, те се је тако протегнуло до иза Динаре у ужем смислу. Но мени се чини, да се не би смјело појам тако далеко проширивати, као Л. Б. Б., који све горје и високе равнице међу Неретвом и Уном—Бистрицом до црте Унац—Купреш—Рама на истоку зове „подручјем Динарских алпи“. Толика чест горја, у којој имаде без сумње довољно орографских разлика, не може се оставити, а да се не би потање расчланила. Осим сјевера, гдје искључујем из динарског система Шатор—Старетину, Цинцар—Виторог и Радушу—Чврсницу-планину, одмиче наша међа и на сјеверозападу од оне Л. Б. Б.-ове. Ми ударамо овдје раставницу према Велебиту мјесто долином Бутишнице у долину горње Зрмање и преко ниског седла Купировског, јер се тек на тој црти јасно одваја динарска коса од хрватског високог плато-а.

Главна коса динарског горја, која ти се причиња величајном, кад је гледаш нарочито из Ливна или Сиња, право је кршевито високо горје, које те, како је протегљасто и уско, још јаче подсјећа на прилике вапнених алпи, па се по томе и може већим правом, него ли икоје друго горје Илирије, назвати планинским. Назив „Динарски алпи“ има се тим прије придржати, што се већ од давна прилично опћенито

употребљује. Динара је ускос незнатне ширине ванредно непријазна и непроходна; дубоких кланаца или седала нема никако, пак због тога осим пролошке цесте, која се успиње до 1122 *m*, и нема других згодних цеста; истом на сјеверу, међу Уилицом и Динаром има опет цеста (Грахово—Граб—Голубић). Што се тиче висинских прилика, то је највећа извисина Уилица-планина, којом отпочиње главна коса (1654 *m*). Главни врхунци Динаре у најужем смислу јесу од сјевера к југу: Динара 1831 *m*, Велики бат 1851 *m*, Јански врх 1790 *m*, Јанково брдо 1779 *m*, Троглав 1913 *m*, Сокол1589 *m*, Камешница 1810 *m*. Главна коса свршава на пољу код Имоског, па се до продола Неретвина наставља кретацијским хумовитим и степенастим тлом, којему су највиши врхунци Морњача 1190 *m*, Кленак 988 *m*, Ошљац 1256 *m*, М. Малић 622 *m*, Тртра-планина 689 *m* и Куковац 517 *m*.

Далматинско приморско горје, — које радије тако називљемо него ли по Л. Б. Б. „осредњим горјем“, јер се при пошљедњем називу и нехотице помишља на благе, округле облике, које би заман тражили — почима са својим гласовитим, попут стијене стрмим слазом к мору, са Великим Козјаком 1207 *m*; на то се ређају Свилаја-планина са Совром 1301 *m*, и Свилаја 1509 *m*, онда обликом лијепи, али иначе посве голи Мосор 1330 *m* и Козик-планина 1318 *m*. На ову се прикључује Биоковско горје са Брелом 1535 *m*, па Св. Илија 1640 *m*, Св. Ђуро 1762 *m*, Бриса 1538 *m*, затим Шибеник 1314 *m*, Мотокира 1063 *m*, Билић-горје са Вел. Градином 846 *m*, те Бабина гомила 735 *m*, која састоји од нумулитних вапна, те је потиснута далеко у Неретвину делту.

4. С ону страну Неретве наилазимо на пошљедњи члан илирских приморских зона, јадну, камениту и кршевиту пустињу херцеговачко-црногорских кредних високих плато-а. Црта Гацко—Корито—Билек—Требиње—Дубровник дијели их на ниску чест, која се степенасто спушта к мору, то јест јужну Херцеговину, и једну вишу, још мање приступну, то јест западну Црну Гору. Ипак је све то геолошки и орографски једна цјелина, једна висока раван, коју надмашују поједини масиви. Некоје од ових (Рудине, Орјен, Румија) одјељује Л. Б. Б. као самосталне скупине, што ми се не чини од потребе.

Кредин вапнени плато сиже прама сјеверу до црте Мостар—Бладај—Невесиње; одавле вучемо међу преко Невесињског поља, дуж Заломске, па преко Гацког поља кроз кланце Дуге к Никшићу, те онда Зетом к Морачи и Скадарском језеру, откле нас Бојана води к мору. Изузевши некоје изданке тријаских и јурских вапна на сјеверу, алувијалска испуњења поља, те литоралне флишне нумулитно-вапнене пруге,

показује геолошка карта само кретацијска вапна, која ту сасвим преотимљу мах и подају земљи штетни значај кршевитости. Већ код Мостара појављују се чврста алвеолинска и нумулитна вапна, тако да је у огромној вапненој маси горњо-неретвиног кланца за сада бар фиксирана дôња међа (верфенски шкриљевац јабланички) и горња међа. Почевши од Благаја налазимо само пусто кршевито тло, састављено од рудистних вапна, нумулитних вапна и бречија[1]). Пуста кредна висораван на југу Динаре и с ону страну Неретве, дакле у опсегу баш овог одсјека, расчлањена је неколиким косама еоцена. Све слазе сјеверо-источно, гдје их прате овише стрмине и главице наслага кредних вапна; дакле по својој прилици комбинација положених набора са надметањем (Ueberschiebung). Свакако није ништа друго ни онај прелом херцеговачких висина према далматинској обали (испореди тектонски са сјеверним споредним појасем ист. алпи)[2]).

Једва можеш себи замислити јаднијих крајева, особито у овим ширинама, код толике множине оборина и у близини благотворног мора, него што је јужна Херцеговина. Утисак пустињског јада и голети, по моме мнијењу још се увећава тиме, што вапно, које смо вични гледати само у дивљим, чудноватим шиљцима и зубцима, којима никако не мањка вегетација, овдје приказује благе облике, који се опет не могу замислити без шуме или бар какова-такова зеленила. Обле извисине, покрите звучним, оптро-бридастим кредно-вапненим шљунком, сличе заиста широким громилама тученог камена, кроз које се тек гдјегде помаља који џбун најкржљавије врсте.

Више и ниже равнице често се измјењују те творе ступњевинасти састав; висина над морем вазда је знатна. Три, бар дјеломично паралелне удубене црте провлаче се јужном Херцеговином: једна је она, коју већ познајемо, а узесмо је за орографску раставницу преко Невесињског и Гацког поља; друга иде од утока Брегаве према Стоцу и Билеку; а трећа се добива помоћу Поповог поља, дотично Требишњице.

У Црној Гори не можеш ни толико да дијелиш; пред нама је висораван без икаквог дубљег уреза и без икаквих текућих вода. Ту једноличност ублажују тек некоји врхунци, што онуда стрше, као што су: Ловћен 1759 *m*, Орјен 1895 *m*, Његуш-планина 1692 (1725) *m*, Сујежница 1234 *m*.

Тако доспјесмо у најјужнију далматинско-херцеговачку приморску пругу, која уједно приказује најнижи степен херцеговачке ступњевине,

[1]) Битнер: „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 287.

[2]) Битнер, на озн. мј. стр. 312.

гдје се више не досиже висина од 1000 *m*: Властица 909 *m*, Зечија глава 907 *m*, Непробић 986 *m*, Випера на Пељешцу 961 *m*, Илино брдо 982 (953) *m*, Братагош 868 *m*. У средњем комаду јужне Херцеговине највиша су брда на десној обали Требишњице: Глумина 948 *m*, Леотар 1229 *m*, Тухалска бјелина 1396 *m*, Шиљенац 1296 *m*, Врањак 1073 *m*, Липница 1067 *m*. Надаље досиже Руда 1247 *m*, Орловац 1267 *m*, Обло брдо 1116 *m*. На сјеверном се крају издиже Трушина планина до 1143 *m*, Снијежница 1262 *m*, Голи врх 1502 *m*, Баба-планина 1737 *m*, Бјелашица-планина 1867 *m*, Снадовица 1548 *m*, Ресина 1340 *m*, Вучица 1214 *m*.

Не може се дакле затајити, да постоји постепени слаз к обали. Урачунавши сусједне скупине Прењ и Мориње добивамо четири велика степена са највишим висинама: 2123—1600 *m*, 1867—1500 *m*, 1396 до 900 *m* и 986—700 *m*. И оно мало овуда уклопљених поља стере се у приличним висинама; међу првим и другим степеном леже поља Невесињско и Гацко 800—1000 *m*, Фатничко и Дабар-поље пукло је међу другим и трећим степеном у висини од 500—700 *m*, а међу другим и трећим степеном спушта се Попово поље на 300—200 *m*.

Још ваља примјетити, да су свакако незнатне терцијарне подине уздужних и попријечних низина старијег горја на обим обалама Неретве угљевите; при том се често нађе бијелих, меких лапора и пјесковитих вапнених лапора, који могу да послуже као изврстан грађевни материјал. Спрам тога бар херцеговачка вапнена висораван није у толико непродуктивна[1]). У погледу засијавања корисних раслина служе поља овдје као и свугдје као оазе; на жалост тек нијесу нигдје тако ријетка као овдје.

Саберемо ли најзад све то, како расчланиско илирску горовину, добивамо овај прије глед:

A. Подручје инутрашњег копна.

I. Босанско осредње горје.

1. Козара-планина и Зрињ-горје.
2. Скупина Врбаса—Босне.
   a) Укринско хумље.
   б) Осредње Усорско горје.
3. Средишње босанско вапнено горје.
4. Босанско рудогорје.
5. Варешко осредње горје.
6. Кладањско осредње горје.
7. Мајевица-планина.

[1]) Битнер, „Verhandl. d. geol. R.-A.“, 1879., стр. 312.

II. Источно-босанско вапнено горје.

1. Сребрна гора.
2. Романја планина.
3. Подручје Лима.
   а) Градина-планина.
   б) Љубична-планина.
   в) Дуго поље.
4. Гола Јахорина-планина.
5. Бјелашница-планина.
6. Загорје.
7. Црногорско високо горје (Брда).
   а) Маглић—Волујак.
   б) Дурмитор.
   в) Ком.
   г) Лебршник.

Б. Приморско подручје.

I. Западно-босанска вапнена висораван.

1. Карловачки крш и Петрова гора.
2. Глински кршевити и хумовити крај.
3. Грмеч—Мајданска-планина.
4. Осјеченица—Клековача-планина.
5. Шатор—Старетина-планина.
6. Цинцар—Виторог-планина.
7. Радуша—Чврстница-планина.
8. Прењ—Вележ-планина.
9. Мориње.

II. Илирске приморске зоне.

1. Висораван горске Хрватске.
   а) Капела.
   б) Велебит.
2. Сјеверо-далматинско хумље.
3. Систем динарских алпи.
   а) Динара.
   б) Далматинско приморско горје.
4. Херцеговачко-црногорска кредна висораван.
   а) Херцеговачка ступњевина.
   б) Црна Гора.

Prehistorička i rimska nalazišta u okolici Skadra u Albaniji.

Piše

Teodor Ippen, c. i kr. konzul.

(Sa 9 slika u tekstu.)

Ovdje iznosim predrimska i rimska nalazišta, koja sam u pošljednje vrijeme utvrdio u okolici grada Skadra, naročito uz istočnu obalu Skadarskog jezera. Nadam se pouzdano, da ću broj ovijeh nalazišta u brzo moći pomnožati. Iznoseći pri tome u *slici 1.* nacrt ovog kraja pripominjem zbog lakše orijentacije, da su mjesta poredana u sjevero-južnom smjeru.

Vuksanlekaj.

Selo Vuksanlekaj leži u ravnici Skadarskog jezera na podnožju brda Hoti; odaljeno je jedan sat od varošice Tuki, kakova tri sata od ruševina grada Doclea[1]) i sedam sati od Skadra. Imaće kakovih 50 raštrkanih kuća, a stanovnici su mu Arnauti od plemena Hoti. Arheološke starine nagjoše se po oranicama u ravnici.

1. Uokvirena ploča, 0·375 visoka, 0·665 *m* široka, nalazi se sada u župničkoj kući u Trabojni. Prijašnji župnik položio je tu ploču u ognjište, te je ovom upotrebom natpis dosta stradao *(slika 2.)*.

Dis M(anibus) sacr(um). Genti Latinianae et Epicadianae.

Sličnu porodičnu grobnicu spominje C. I. L. III 2963: *Manibus gentis suae.* U pogledu porodične zajednice, koja se i inače u Dalmaciji na nekim mjestima ističe, te se izražava u stvaranju naročitih kolegija, zvanih cognationes, a osnovanih na krvnom srodstvu, isporedi E. Hula u „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XIII., str. 98. i dalje.

2. Uokvirena ploča, od prilike 0·30 visoka i 0·40 *m* široka, uzidana nad ulaznim vratima kuće Prenna Mačija u Vuksanlekaju *(slika 3.)*.

[1]) U karti *(slika 1.)* pogrješno je stavljena novija forma Dioclea.

L. Pletorius Vales L(uciae) Pletoriae filiae loricam fecit, q[u]ae vixit an(nos) X, et sibi et suis fecit.

Kao što uz Pletorius dolazi i Plaetorius, tako isto nalazimo takogjer Pletor i Plaetor, isporedi C. I. L. III 3149, 3804, 3825. Često je zasvje-

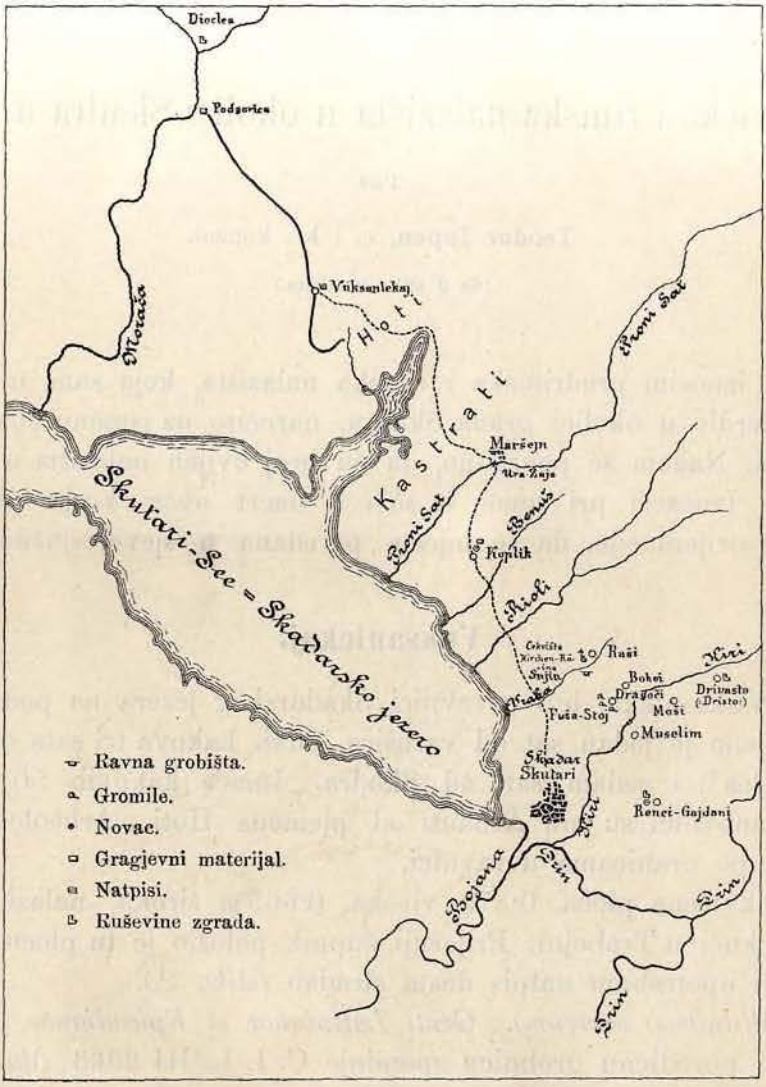

Slika 1.

dočen Vales mjesto Valens. Iznimice ima kćerka prenomen[1]), nasuprot nema cognomen. Lorica mora da je ovdje oznaka za cijelu grobnicu.

3. Uokvirena ploča, od prilike 0·50 visoka i 0·60 *m* široka, uzidana je u jedan duvar kuće Prenna Mačija (vidi natpis pod br. 2.) u visini

[1]) Lucia se nahodi kao prenomen dosta često u južnoj Francuskoj, sravni O. Hirschfeld, sadržaj uz C. I. L. XII., str. 894.

od četiri metra, i to obratno, zbog čega se nije mogao načiniti fotografski snimak. Kad se jednom to bude moglo izvesti, moći će se čitavi sadržaj natpisa pouzdano ustanoviti *(slika 4.)*.

Slika 2.

Cassiae C. f(iliae) Annae C. Cassius Lon[g]inus con[t]u[b]e[rnali] suae ben[e mere]n[ti] fecit [et sibi et] suis [fecit?].

Za Anna isporedi Mommsen, C. I. L. III, sadržaj str. 1089.

Po kazivanju seljaka ovdje je osim toga prije kakovih deset godina neki seljak našao jednu ploču, visoku skoro dva metra, u kojoj da je bila

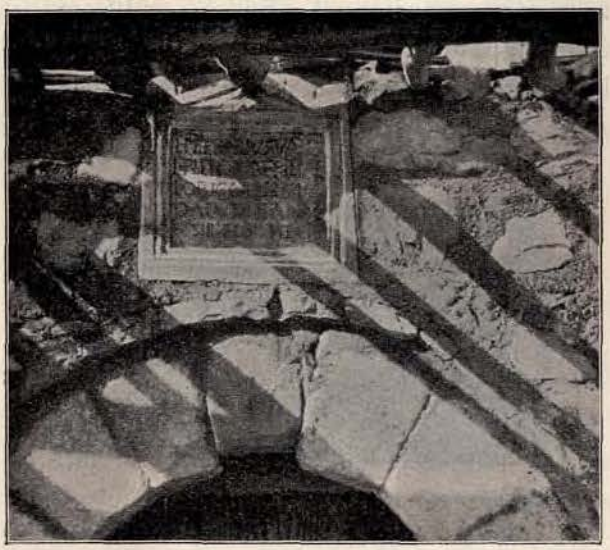

Slika 3.

usječena muška glava u naravnoj veličini. Nijesam mogao saznati, kuda je dospio ovaj spomenik.

Na gore opisana tri natpisa odnosi se po svoj prilici bilješka A. J. Evansa u „Antiquarian researches in Illyricum“ (dio I. i II.), str. 84.: „I am informed by the Padre Superiore of the Franciscans that in their church at Hotti are two Roman inscriptions, and that on the neighbouring

site of Helmi are the remains of a considerable ancient building which he believed to be a temple, as well as another inscription built into the house."

CASSIAE·C F·A N
NAE C CASSIVS·LON
CINVS CONIVRE
MSVAE BENF N
FECIT
SVIS

Slika 4.

Od sitnijih stvari nagjoše u Vuksanlekaju malen konjski lik od bronca i jednu zlatnu iglu. Onaj konjski lik prešao je u posjed gosp. Degranda, prijašnjeg francuskog konzula u Skadru.

Maršejn.

U proljeću 1899. nagjoše stanovnici majura Maršejna, što pripada općini Koplik, koja leži sjeverno od Skadra, prilikom oranja jedan rimski grob. Nad lubanjom stajahu još kamene ploče, položene u obliku krova, nad ostalim tijelom bijaše se nadkrovlje već srušilo, a ruševine ležahu po šljunkastu dnu groba. Čelo glave mrtvaca nalazio se natpisni kamen *slika 5.*

Slika 5.

Ploča je 0·75 široka i 0·40 *m* visoka, te je lijepo uokvirena. Materijal je obični žuto-smegji vapnenac.

Imena su u natpisu skraćena; prva i druga osoba ima isto gentilno ime.

U.... T..... et U.... O.... et A.... P..... f(ilius?) sibi et s(uis) v(ivi) f(ecerunt).

Ovo je dakle porodična grobnica, no našao se, kako spomenuh, samo jedan kostur.

Koplik.

U općini Koplik nagjoše usred ostataka od zidina razne rimske starine: ja sam od tijeh dobavio: 0·10 *m* visoku statuetu lara *(slika 6.)*,

Slika 6.

Slika 7.

Slika 8.

Slika 9.

broncanu kariku *(slika 7.)*, fibulu od bronca *(slika 8.)*, broncanu kuku *(slika 9.)* i jedan veliki novac cara Gordiana[1]).

Fuša-Stoj.

U ravnici (Fuša) Stoj, što leži Skadru na sjeveroistoku, nagjoše se razni nalasci iz prehistorijskog doba. Ima tamo više gromila; jedna je prije kakovih 15 godina raskopana, te je u njoj nagjen osim dva ili tri komada kamenog orugja takogjer jedan mač od bronca.

Godine 1899. u proljeće raskopan je izmegju sela

Dragoči i Raši

grob u obliku sanduka, sastavljen od kamenih ploča, kojemu su ove mjere:

duljina osnove	1·35 *m*	širina poklopca	0·81 *m*[2])
duljina poklopca	1·15 „	visina groba	0·86 „

Kamene ploče nijesu ornamentirane, već su jedino ispupčene na mjestima, gdje je jedna spojena s drugom. Osim kostura nagjeno je u ovom grobu nekoliko zlatnih puceta i obručić od bronca.

Kod sela

Mosi

na lijevoj obali potoka Kiri ima jedna grobnica, u koju se dolazi kroz uzan, okomit rov; o njoj se slabo što znade, jer oni, kojima je to mjesto poznato, ne će da išta o njem kažu.

[1]) Slike prikazuju ove nalaske u $^1/_3$ nar. vel.

[2]) Širina osnove nije poznata.

U selu

Renci-Gajdani

jedan sat istočno od Skadra, vide se na nekom krševitom humku ostatci neke gragjevine, u kojima se češće nagje novac od Scodra (s natpisom ΣΚΟΔΡΙΝΩΝ) i novac kralja Genthiusa.

Idući još dalje od Skadra, po prilici devet sati, uz rijeku Drin, dolazimo na njenoj lijevoj obali do sela

Komani.

Više njega leže na krševitom humku ruševine, zvane Kalaja Dalmačes. Podno ovog humka stere se prostrana nekropola ravnih grobova (Flachgräber). U ljetu godine 1898. otvorio je gosp. Degrand nekoliko ovih, samo kamenim pločama pokritih grobova, pa je u njima našao nakita od bronca i ljevena stakla, sličnih onima sa Glasinca u Bosni. Gospodin Degrand predao je nagjene predmete akademiji u Parizu. —

Gore označena nalazišta iz rimskog doba iznose nam podatke, da možemo sa više sigurnosti ustanoviti pravac ceste od Skadra uz istočnu obalu jezera dalje na sjever[1]), nego što je to mogao učiniti Evans na označenom mjestu str. 84. Uz ovu cestu ležale su, kako sam doznao od dr. K. Patscha, dvije štacije: Cinna i Birziminium[2]). Obje se smještahu do sada negdje oko naših nalazišta[3]), ali se ipak zbog pomanjkanja stalnijih podataka ne mogoše pouzdano lokalizirati. Cinna biće identična sa Maršejnom ili Koplikom; potonje mjesto spominje se takogjer u srednjem vijeku kao sijelo župana a pod imenom Kupêlnik (Copenico kod Mlečana)[4]). Birziminium možemo dosta odlučno postaviti u Vuksanlekaj. Ime je po svoj prilici ostalo sačuvano do u srednji vijek, jer takozvani prezviter Diocleas bilježi Barizi megju onim deset župama u Zeti. Jireček[5]) ističe, sumnjajući ipak u ispravnost, sličnost imena „mnogo spominjane tvrgjave Ballesio, Balezo, Balec iz XV. stoljeća“ sa imenom sela Baliey na rijeci Rioli. Ime ove rijeke (= rivulus)[6]) dokazuje, da se je i inako stara nomenklatura održala do danas. U imenu Birziminium nije pouzdan prvi vokal, kao što se razabire iz primjedbe pod 2.

---

[1]) Glede nastavka ove ceste sravni C. Jireček: „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters“, str. 72., 84. i C. Patsch u „Wissenschaftl. Mittheilungen“, VI., str. 261. i d.

[2]) Itin. Anton. 338: Scodra—XII—Cinna—XVIII—Birziminio; Tab. Peuting.: Scobre—XX—Sinna—XVI—Bersumno; Ptolem. II., 16., 12.: Δαλματίας δὲ πόλεις μεσόγειοι αἵδε: . . . Χίννα, Δοκλέα, Geogr. Rav. 208., 3.: Burzumi; 211., 8.: Item iuxta Burzumon est civivitas quae dicitur Medione.

[3]) H. Kiepert: „Formae orbis antiqui“, XVII.; W. Tomaschek: „Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien“, 1880., str. 554.; H. Cons: „La province Romaine de Dalmatie“, str. 225. i dalje; Evans na oz. mj. str. 84. i dalje; Patsch, Pauly-Wissowa R. E. s. v.

[4]) Jireček na ozn. mj. str. 22.

[5]) Jireček na ozn. mj.

[6]) Jireček na ozn. mj.

Прилог к познавању маховина околине Вареша.

Приопћио

др. **Ђорђе Протић,** Сарајево.

Већ у моја оба пређашња прилога к познавању флоре околине Вареша („Гласник зем. музеја у Босни и Херцеговини", X., 1898., 1. и X., 1898., 4.) нагласио сам обилатост флоре ове околине, што и овога пута само поновити могу.

Будући сам о флористичким, геолошким и климатичким односајима ове околине уопће већ у другом прилогу говорио, преостаје ми овдје да изложим резултат проучавања флоре маховина. Маховине, које су у овоме набрајању наведене, скупљао сам и проучавао за вријеме ферија од године 1897., 1898. и 1899.

Ко се је бавио са одређивањем маховина, знаће како је то и крај најбољих литерарних средстава, па и крај доброга хербара ипак веома дуготрајан и тежак посао, нарочито ако немамо при руци потпуне примјерке с плодом. С тога сам овдје навео само оне врсте, које сам помоћу приручних средстава поуздано опредијелити могао.

На маховине јетрењарке (Hepaticae) овога пута нијесам могао већу пажњу обратити.

Звјездицом (*) означене врсте нијесу наведене у Beck-овој „флори јужне Босне и пограничне Херцеговине", те би се по томе имале за ове земље као нове врсте сматрати.

При одређивању служио сам се поглавито овим дјелима:

1. Rabenhorst's: „Kryptogamen-Flora": „Die Laubmoose Deutschlands, Oesterreichs und der Schweiz". Bearbeitet von K. Gustav Limpricht. I. и II. одјељак и свеске од III. одјељка, које су до сада изашле.
2. G. Lützow's: „Die Laubmoose Norddeutschlands".
3. Douin: „Nouvelle flore des Mousses et des Hepatiques".
4. Leunis: „Synopsis der Pflanzenkunde".

A. Hepaticae (Маховине јетрењарке).

1. *Marchantia polymorpha* L. Често уз изворе и потоке, по влажним стијенама а и на влажној земљи.
2. **Metzgeria furcata* Nes ab Es. На кори од дрвећа и по стијенама расијана по свој околини.
3. *Frulania dilatata* Dum. По дрвећу и по стијенама често по свој околини.
4. *Radula complanata* Dum. По дрвећу, рјеђе по стијенама, често по свој околини.
5. **Lophocolea bidentata* Nees ab Es. Међу осталим маховинама нарочито са *Hypnum cupressiforme* по натрулом дрвећу и по стијенама доста често.
6. *Lophocolea heterophylla* Dum. Као и претходна врста доста често по свој околини.
7. **Jungermania barbata* Nees ab es. У долини Ставње више Вареша а и на другим мјестима, но није честа.
8. *Jungermania incisa* Schrad. По влажним, хладовитим мјестима при основи дрвећа а и по земљи, доста често по свој околини.
9. *Jungermania lanceolata* Nees ab Es. По влажним стијенама уз Ставњу и крај других потока, рјеђе на натрухлом дрвећу (код Пајтова хана).
10. *Jungermania exsecta* Schmid. По натрухлом дрвећу и по стијенама више Вареша и на Звијезди.
11. *Scapania nemorosa* Dum. По влажној земљи у шумама и по стијенама расијана по свој околини, но није честа.
12. *Scapania aequiloba* Schwägr. По влажним стијенама око Вареша и Пајтова хана.
13. *Plagiochila asplenioides* Dum. По шумама у цијелој околини често.
14. **Pellia epiphylla* Corda. По влажним стијенама крај извора и потока, пред великом пећином више Вареша.
15. *Pella calycina* Nees ab Es. На истим мјестима као и претходна врста расијана по свој околини.
16. *Lepidozia reptans* Dum. По влажним, хладовитим мјестима око Побрина хана и на Звијезди, а и на другим мјестима доста често.

Б. Musci frondosi (Маховине листарице).

1. фамилија: **Hypnaceae.**

1. група: **Hypneae.**

17. **Hylocomium squarrosum* Schpr. По ливадама, травњацима и по окрајцима шума на више мјеста доста често.

18. *Hylocomium triquetrum* Schpr. По шумама и шипразима око Вареша, Дубоштице, Пајтова хана, и уз пут према Дабравинама веома често.
19. *Hylocomium loreum* Schpr. На Звијезди планини, на Карашовини и Дрошковцу (Дивиници), већином на земљи, рјеђе при основи дрвећа.
20. *Hylocomium splendens* Hedw. По шипразима и шумама често по свој околини, особито око Пајтова хана и Дубоштице.
21. **Hypnum Schreberi* Wild. По сушним ливадама око тунела и даље према Пајтову хану, у шуми на Рајчевцу, Звијезди и на Мијаковићима доста често.
22. *Hypnum purum* L. По ливадама и шумама цијеле околине доста често.
23. *Hypnum cuspidatum* L. По мочварним ливадама иза болнице и уз пут у Дубоштицу; на ливади ниже Пржића често.
24. *Hypnum filicinum* L. По влажним и мочварним мјестима уз изворе и потоке, често по свој околини, нарочито на Звијезди и уз Ставњу више Вареша.
25. *Hypnum commutatum* Hedw. Уз неке изворе око Вареша и Кралупа; уз Ставњу, нарочито ниже Вареша и Пајтова хана доста често; на Рајчевцу и око Бобовца.
26. *Hypnum uncinatum* Hedw. По влажном камењу, при основи дрвећа као и на трухлом дрвећу више Вареша; око Кралупа, Пајтова хана, Дубоштице и уз пут према Дабравини.
27. **Hypnum fluitans* Hedw. На дну једнога поточића између Кралупа и Вареша и на једној мочварној ливади више Вареша.
28. **Hypnum aduncum* L. На мочварним ливадама око Кралупа; на ливадама ниже Пржића и на ливади иза болнице.
29. **Hypnum crista-castrensis* L. На земљи по шумама расијан; чешће у шумама око Карауле и Побрина хана.
30. *Hypnum molluscum* Hedw. По шумама и шипразима, особито по влажним стијенама веома често по свој околини, нарочито око Карауле и Дубоштице.
31. *Hypnum cupressiforme* L. При основи дрвећа и по стијенама веома често по свој околини. Једна од најчешћих маховина.
32. *Hypnum stellatum* Schreb. Мјестимице по мочварним ливадама ниже Пржића и око Кралупа; око Побрина хана и Мијаковића. На Звијезди.
33. **Amblystegium serpens* Br. et Sch. По дрвећу уз Ставњу доста често и то с плодом. Уз поток иза болнице и више Кралупа. Често

удружена са другим маховинама. Ријетко по стијенама, тако н. пр. више Кралупа удружена са *Mnium cuspidatum* и са *Hypnum cupressiforme.*

34. *Amblystegium riparium* Br. et Sch. На дрвима од водовода за млинове (поточаре) уз Ставњу, око Пајтова хана.
35. *Plagiothecium silesiacum* Schp. На трухлим стаблима (јелама) расијана по околини; око Кралупа, Вареша и Пржића доста често.
36. **Plagiothecium denticulatum* Br. et Sch. По шипразима и шумама при основи дрвећа доста често. Око Пајтова хана, више Вареша Побрина хана и око Бобовца.
37. **Plagiothecium sylvaticum* Br. et Sch. На земљи и стијенама по влажним шумама на Звијезди, ниже Пржића, око Побрина хана и Дубоштице; око Карауле доста често.

2. група: **Brachytecieae.**

38. *Rhynchostegium rusciforme* Br. et Sch. У потоку на Рајчевцу и код Кралупа, а и у другим потоцима на камењу расијана.
39. *Rhynchostegium murale* Br. et Sch. По влажним стијенама између Кралупа и Вареша; ниже тунела и око Пајтова хана, на Дропковцу (Дивиници).
40. *Rhynchostegium piliferum* Br. et Sch. При основи дрвећа а и по земљи око Кралупа и Пајтова хана доста често.
41. *Rhynchostegium praelongum* Br. et Sch. На земљи, по трулим стаблима и при основи дрвећа на истим мјестима са пређашњом врстом, а осим тога још и око Дубоштице, Побрина хана и Пржића.
42. *Brachythecium albicans* Br. et Sch. По шипразима и крај путова око Вареша, Пајтова хана, уз пут иза болнице, као и уз пут у Дубоштицу доста често.
43. *Brachythecium glaerosum* Br. et Sch. У долини Ставње на више мјеста, особито око тунела и даље према Пајтову хану. Уз један поток више Кралупа.
44. *Brachythecium salebrosum* Br. et Sch. По земљи, камењу и при основи дрвећа расијана по свој околини; чешће око Кралупа и Пајтова хана.
45. *Brachythecium velutinum* Br. et Sch. Као и пређашња врста, но много чешћа; једна од најобичнијих и најраширенијих маховина цијеле околине.
46. *Brachythecium rutabulum* Br. et Sch. Раширена по свој околини као и пређашња врста.

47. *Brachythecium rivulare* Br. et Sch. Крај извора и потока по влажном камењу на више мјеста; уз Рајчевачки поток, уз Ставњу више Вареша, у Шашком долу и уз поток више Кралупа.
48. **Brachythecium populeum* Br. et Sch. При дну дрвећа и по влажном камењу ријетко око Кралупа.

3. група: **Camptothecieae.**

49. *Camptothecium lutescens* Br. et Sch. Често по стијенама уз пут према Пајтову хану, Дубоштици, на Рајчевцу и Пржићима, а и на другим мјестима. Често удружена са *Pylaisia polyantha.*

4. група: **Orthothecieae.**

50. *Homalothecium sericeum* Br. et Sch. По стијенама и натрухлом дрвећу око Кралупа и Побрина хана. На Дрошковцу (Дивиници), Звијезди планини и око Карауле доста често.
51. *Homalothecium Philippeanum* Br. et Sch. На хладовитим стијенама пред великом пећином ниже Пилићева хана и по стијенама уз Шашки поток ријетко.
52. *Isothecium myurum* Brid. По стијенама и при основи дрвећа, често удружена са *Plagiochila asplenioides* на више мјеста око Вареша, Пајтова хана, Дубоштице и Бобовца, а осим тога још и на другим мјестима доста често.
53. **Pylaisia polyantha* Schpr. На дрвећу уз Ставњу око и иза Пајтова хана често удружена са другим маховинама, као н. пр. са *Amblystegium serpens* и са *Brachythecium velutinum.*

5. група: **Pterigynandreae.**

54. *Pterigynandrum filiforme* Hedw. На дрвећу расијана по околини. Око Вареша, на Дрошковцу, на Звијезди планини и у шуми на Карашовини.

2. фамилија: **Leskeaceae.**

1. група: **Thuidieae.**

55. *Thuidium tamariscinum* Br. et Sch. По шумама и шипразима, мјестимице у мноштву и иначе веома честа по свој околини, особито по влажним шумама око Карауле. Без плода.

56. *Thuidium delicatulum* Lindb. Око Побрина хана на земљи и при дну дрвећа, око Погара а и на другим мјестима расијана по околини, но није честа. Често удружена са *Hypnum cupresiforme*. Без плода.
57. *Thuidium recognitum*. Schpr. По шумама и шипразима и по ливадама око Вареша, Пајтова хана, на Пржићима, Погарима и око Дубоштице, а и на другим мјестима доста често.
58. *Thuidium abietinum*. Br. et Sch. Око Побрина хана и уз пут у Дубоштицу међу шипразима; више Кралупа и око Пржића доста често, без плода.
59. **Leskea polycarpa* Ehrh. По дрвећу и камењу око Кралупа, Пајтова хана, на Дрошковцу и више Вареша, често удружена са *Pylaisia polyantha*, с плодом.
60. *Anomodon viticulosus* Hook. et Taylor. На дрвећу (буквама) и по стијенама око Пајтова хана и ниже око Дабравине, на Звијезди планини и око Дубоштице доста често.

3. фамилија: **Neckeraceae.**

1. група: **Leucodonteae.**

61. *Leucodon sciuroides* Schwgr. По стаблима старога дрвећа око Кралупа и Вареша доста често.

2. група: **Neckereae.**

62. *Neckera crispa* Hedwig. Limpricht, „Laubmose“ у Rabenhorst-овој „Kryptogamenflora“, св. 2., сл. 333. По стијенама више Вареша, на лијевој обали Ставње и на Дрошковцу; на дну дрвећа (особито букава) на Карашовини, ријетко.
63. *Neckera complanata* (L.) Hüb. По стаблима и гранама шумскога дрвећа и по хладовитим стијенама око Вареша, Пржића, на Дрошковцу и Рајчевцу, без плода.

4. фамилија: **Fontinelaceae.**

4. група: **Fontineleae.**

64. *Fontinalis antipyretica* L. Limpricht и мј., сл. 325. У једном потоку између Кралупа и Вареша и у једном потоку више Вареша, без плода.

5. фамилија: **Fissidentaceae.**

65. *Fissidens adiantoides* (L.) Hedw. По влажним стијенама крај једнога потока између Кралупа и Вареша и уз Рајчевачки поток, ријетко.

6. фамилија: **Buxbaumiaceae.**

66. *Buxbaumia aphylla* Hall. Око Побрина хана на земљи, ријетко.

7. фамилија: **Polytrichaceae.**

67. **Polytrichum piliferum* Schreb. По пјесковитим и каменитим мјестима уз пут у Дубоштицу, особито око Побрина хана, гдје мјестимице веће просторе заузима.
68. *Polytrichum formosum* Hedw. По шумама око Пајтова хана и ниже према Дабравини; око Кралупа, на Дрошковцу и на Карашовини.
69. *Polytrichum juniperinum* Wild. Око Побрина хана и Погара; на Рајчевцу, Пржићима, а и на другим мјестима доста често. Много пута удружена са другим маховинама, као са *Dicranum scoparium* и др.
70. *Polytrichum commune* L. По влажним мјестима у шумама и по влажним стијенама расијана по свој околини, мјестимице у великој множини.
71. **Catharinea undulata* Web. et M. По влажним шумама крај путева око Кралупа, тунела и Пајтова хана; око Дубоштице, на Звијезди планини и уз пут на Бобовац.
72. **Catharinea angustata* Brid. Limpricht и мј. сл. 319. Уз пут у Дубоштицу око Побрина хана, ријетко.

7. фамилија: **Bryaceae.**

1. група: **Bartramieae.**

73. *Bartramia pomiformis* Hedw. По стијенама, крај шумских путева расијана по свој околини, није ријетка.
74. *Philonitis fontana* (L.) Brid. Крај извора и потока око Вареша, Кралупа и Пајтова хана; на Пржићима и Мијаковићима, по мочварним ливадама, чешћа од пређашње врсте.
75. *Phylonitis calcarea* Schimp. По влажном камењу уз изворе и потоке расијана по околини, но није честа.

2. група: **Mnieae.**

76. *Mnium punctatum* (L., Schreb.) Hedw. Limpricht и мј., сл. 304. Крај извора и потока на више мјеста у околини, особито између Кралупа и Вареша; у долини пред великом пећином и по влажним стијенама иза болнице, с плодом.
77. *Mnium undulatum* (L.) Weis. Limpricht и мј., сл. 303. Ова лијепа маховина налази се расијана по влажним мјестима и шумама цијеле околине, и само мјестимице с плодом, тако н. пр. у шуми више жељезаре и на Звијезди планини.
78. *Mnium rostratum* Schrad. Као и претходна врста, но рјеђе. У долини испред велике пећине, на Звијезди планини, око Пржића, у шумама око Карауле.
79. *Mnium stellare* Hedw. Уз Рајчевачки поток, у долини пред великом пећином и у долини иза болнице.
80. *Mnium cuspidatum* (L.) Leyss. Често по влажним мјестима у шуми више жељезаре и Кралупа; око Пајтова хана, на Звијезди планини, око Карауле и Дубоштице.

3. група: **Bryeae.**

81. *Rhodobryum roseum* Weis. Limpricht и мј., сл. 300. По влажним мјестима у шумама и шипразима доста често по свој околини, особито између Кралупа и Вареша, на Звијезди планини и око Пајтова хана.
82. *Bryum argenteum* L. Уз пут у Пајтов хан и даље према Дабравини, често удружена са *Bryum caespititium.*
83. *Bryum pallens* Schwarz. По влажним стијенама око Побрина хана и Дубоштице; на Дрошковцу (Дивиници) и на Звијезди планини.
84. *Bryum pallescens* Schleicher. По влажним стијенама пред великом пећином и по стијенама више тунела.
85. *Bryum caespititium* L. Свуда уз пут по земљи и по стијенама, једна од најчешћих и најраширенијих маховина.
86. *Bryum pendulum* Hornsch. На Дрошковцу и по стијенама више тунела, није често.
87. *Bryum capillare* L. По стијенама на Карашовини, Дрошковцу и око Бобовца; по стијенама више жељезаре и око Побрина хана, доста често.
88. *Bryum pseudotriquetrum* Hedw. По мочварним ливадама уз пут у Дубоштицу и уз Ставњу више Вареша.

8. фамилија: **Grimmiaceae.**

1. група: **Tetraphideae.**

89. *Tetraphis pellucida* Hedw. У шумама, по хладовитим влажним мјестима више Кралупа и тунела, око Пајтова хана, на Звијезди планини и око Карауле.

2. група: **Encalypteae.**

90. *Encalypta vulgaris* Hedw. По влажним стијенама око Вареша уз пут на Звијезду планину и у Дубоштицу, око Бобовца, на Рајчевцу а и на другим мјестима доста често.
91. *Encalypta streptocarpa* Hedw. Као и прећашња врста но рјеђа.
92. *Encalypta ciliata* Hedw. Ријетко по стијенама уз поток иза болнице.

3. група: **Orthotricheae.**

93. *Orthotrichum anomalum* Hedw. Limpricht и мј., сл. 216. По камењу око Вареша често, а осим тога још и око Бобовца; на Дрошковцу, до Пајтова хана и Дабравине такођер доста често.
94. **Orthotrichum speciosum* N. ad E. По шумском дрвећу, доста често по својој околини, особито на Богошу више жељезаре, око Пајтова хана и на Пржићима.
95. **Orthotrichum diaphanum* (Gmel) Schrad. На врбама уз Ставњу и на оградама по Варешу.
96. **Orthotrichum pumilum* Schwarz. Као и прећашња врста.
97. **Orthotrichum affine* Schrad. По шумском дрвећу, особито на буквама, доста често по својој околини.

4. група: **Grimmieae.**

98. *Racomitrium canescens* Hedw. По земљи у бусењу са *Polytrichum juniperinum* уз пут у Дубоштицу доста често, а осим тога и на другим мјестима.
99. *Racomitrium heterostichum* Hedw. Око Погара и Побрина хана, око Пајтова хана и Дабравине, доста често.
100. *Grimmia pulvinata* (L.) Schmith. По камењу на Рајчевцу и Карашовини, на Дрошковцу (Дивиници), око Вареша, тунела и на Пржићима (на надгробном камењу богумила).

101. *Schistidium apocarpum* (L.) Bryol eur. По стијенама око тунела, на Рајчевцу, Дрошковцу и више Вареша; по стијенама око Бобовца, доста често.

5. група: **Cinclidoteae.**

102. *Cinclidotus fontinaloides* Hedw. По камењу у једноме потоку између Кралупа и Вареша и у Рајчевачком потоку.

9. фамилија: **Dicranaceae.**

1. група: **Dicraneae.**

103. **Dicranum undulatum* Ehrh. По земљи и стијенама око Дубоштице и на Звијезди планини; око Побрина хана, није често.

104. *Dicranum scoparium* (L.) Hedw. Често по шумама цијеле околине, особито на трухлом дрвећу, око Кралупа, на Звијезди планини, око Карауле, на Рајчевцу, око Дубоштице и Пајтова хана.

105. *Dicranella varia* (Hedw.) Schimp. По земљи уз пут у Дубоштицу, око Побрина хана. На Рајчевцу.

106. *Dichodontium pellucidum* (L.) Schimp. По влажним мјестима уз један поток између Кралупа и Вареша, ријетко.

107. *Ceratodon purpureus* (L.) Brid. Око Кралупа и Пајтова хана; по стијенама на Дрошковцу (Дивиници), више Вареша и око тунела.

2. група: **Weisieae.**

108. *Weisia viridula* Brid. Крај шума око Кралупа и Пајтова хана, око Дубоштице, на ливадама око Мијаковића и више Вареша.

109. *Weisia crispata* (Bryol. germ.) Jur. Ријетко по пукотинама стијена више Вареша, изнад каменолома.

10. фамилија: **Desmatodonteae.**

1. група: **Distichieae.**

110. *Distichium capillaceum* (Sw). Bryol. eur. По стијенама више тунела, на Дрошковцу и више Вареша, није често.

2. група: **Trichostomeae.**

111. *Barbula ruralis* (L.) Brid. По стијенама више Вареша и на Дрошковцу; око Пајтова хана.

112. **Barbula muralis* Brid. Често по камењу цијеле околине, особито више тунела, на Дрошковцу и више Вареша.
113. *Barbula subulata* Wild. Као и прећашња врста доста често по својој околини.
114. *Barbula tortuosa* Web. et M. На Пржићима и на Рајчевцу.
115. **Barbula revoluta* Brid. По стијенама више тунела, није честа.
116. *Barbula unguiculata* Hedw. По земљи око Побрина хана и пред понором ниже Пилићева хана, а и на другим мјестима расијана по околини.
117. **Barbula Hornschuchiana* Schultz. По земљи око Побрина хана и на Рајчевцу, није честа.
118. *Trichostomum rigidulum* Smith. По стијенама на Дрошковцу, више Вареша и око тунела а и на другим мјестима доста често.
119. *Leptotrichum flexicaule* Br. et Sch. По стијенама више Вареша ријетко.

3. група: **Pottieae.**

120. *Pottia truncatula* (L.) Linb. По влажним мјестима на Звијезди планини удружена са *Funaria hygrometrica;* око Пајтова хана и Дубоштице.
121. *Didymodon rubellus* (Hoffm.) Bryol. eur. По стијенама више Вареша и тунела, на Дрошковцу.

11. фамилија: **Funariaceae.**

122. *Funaria hygrometrica* (L.) Sibth. По земљи на више мјеста у околини; на Звијезди планини, око Вареша, Пајтова хана и Дубоштице доста често.

Postaja „ad Dianam“ u Epirusu.

Od

Konstantina Gerojannisa u Prevesi.

U selu Limboni, što leži pô sata sjevero-zapadno od mjesta Paramythia (turski Aïdonat) a na podnožju brda Korile, našao je god. 1890. Dr. Panagiotides usred prostranih starinskih ruševina osim nekoliko

Slika 1.

natpisnih ulomaka takogjer dva spomenika, jedan gragjevni natpis i jedan kipić. Ti su spomenici za povijest starog Epirusa u mnogočem važni[1]). Natpis je objelodanio Alex. Em. Kontoleon u „Bulletin de cor-

[1]) Oba se predmeta sada nalaze u bos.-herc. zemaljskom muzeju u Sarajevu.

respondance hellénique", XVI. (1892.), str. 174.[1]), ali s takovim pogrješkama, da je nužno da se o njemu još jednom govori. *(Slika 1.)*

Četverouglasta ploča od vapnenca, jednostavno zaokvirena, 0·43 visoka, 0·51 široka i 0·085 *m* debela; otraga i po stranama tek grubo izdjelana, što dokazuje, da je bila uzidana u zid. Natpisno polje ponešto je izlizano;

Slika 2. *(Pogled s lica.)*

Slika 3. *(Pogled po lijevu boku.)*

slova su plitka, vijugasta i visinom nejednaka. Pri završetku prvog reda spojeni su A i E.

Dianae Tenacrae sacrum. Callistus Aug(usti) lib(ertus), ab commentaris Epiri et Achaiae, et Claudia Primigenia aedem cum signo sua p(ecunia) fe(cerunt).

Iz natpisa doznajemo, da je na njegovom nalazištu stajao hram Diane Tenacra. Time dobismo novu kariku u dugom lancu Dianinih svetišta uz istočnu obalu Jadranskog mora[2]). Pridjev božice po svoj je

[1]) Ondje je zabilježena i ostala literatura o nalazima Limbonskim.

[2]) Sravni R. pl. Schneider: „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IX., str. 63.; E. Szanto na ozn. mj. XIV., str. 113.; C. Wernicke, Pauly-Wissowa, R. E. s. v. Artemis, stup. 1408. i dalje; C. Patsch u „Wissenschaftliche Mittheilungen", VI., str. 223.

prilici grčkog porijekla a inače nedokazan. Trebaće ga ponajprije tumačiti kao polatinjeno τῇ ἐν ἄκρᾳ te ga dovesti u paralelu sa Ἄρτεμις Ἀκρία u Argosu[1]).

Uz ostale natpise, što ih je otkrio Panagiotides, naš je natpis važan dokaz, da je u Thesprociji postojala živolazna rimska enklava, koja je i u upravi Epirusa igrala neku ulogu[2]). O zvanju Callistusa, te o odnošaju Epirusa prama Achaia-i biće govora na drugome mjestu na široj osnovi.

Slika 4. *(Pogled s legja.)*

Po drugom nekom, takogjer u Limboni nagjenom natpisu[3]) izgleda, da je ovdje ležao i grad Photice, što ga spominje Procop de aedif 4, 1 i Hierokles 652, 5. Stariji ga autori ne spominju, nasuprot bilježi tabula Peuting. i Ravennas 378, 10 megju Buthrotumom i Glycys Limen-Nikopolisom neku postaju, prozvanu po Dianinom hramu Ad Dianam, odnosno Diana, koju valja tražiti u okolici mjesta Limboni. Lako je dakle moguće, da je ta postaja istovjetna sa Aedesom Callistusa. U kojem su pak odnosu

[1]) Wernicke na ozn. mj. stup. 1379.

[2]) Osim našeg ab conmentaris, imenuju se na ovdašnjim spomenicima jedan procurator Augusti Epiri („Rev. arch.“, 1890., str. 139.) i jedan Augusti serva („Bulletin de corresp. hellénique“, 1892., str. 176., br. 4.).

[3]) „Rev. arch.“, 1890., str. 139.

jedno spram drugog stajala mjesta Ad Dianam i Photice, moći će se ustanoviti tek po tačnijim istraživanjima na licu mjesta.

Signum (znak), što je u natpisu spomenut, srećom je takogjer sačuvan[1]). To je torso statuete od bijela mramora *(slika 2.—4.)*, na žalost prilično oštećen. Fali mu glava i vrat, sva desna ruka, a lijeva do lakta, noge niže od koljena i stopala. Čitava visina mjeri 0·40 *m*, širina u plećima 0·18 *m*. Ozgor se nalazi malena okrugla rupa za umetanje; po tome su vrat i glava bili posebno načinjeni od jednog komada.

Božica bi se i bez natpisa dala prepoznati po odjeći i tulcu, a stoji, s prijeda gledana, opruženog lijevog kraka; desno je koljeno lako savito. Glava je, sudeći po cijelom držanju i po prelomnoj crti vrata, bila okrenuta na desno u $^3/_4$ profila.

Odjeća sastoji od dorijskog chitona, koji je visoko zavraćen, dvopojasan i bez rukava, a priljubljuje se uz tijelo sasvim tijesno u osovnim borama. Izgleda da je na lijevom ramenu otkopčan i spao, po čemu je desna strana prsiju pretežno gola: motiv, što ga je poznija umjetnost često upotrebljavala[2]), da istakne amazonstvo te božice. U obliku trâke složeni ogrtačić, koji je, kao i kod Diane Versaillske, upotrebljen kao pojas, povlači se od legja, ostavljajući desno rame golo, preko lijevog ramena naprijed, pa je na lijevoj strani prsiju provučen ispod gornjeg pâsa, te se spušta niz lijevi kuk; niže lijevog ramena sačinjava drugi kraj sa pasom čvor, da zatim skoro simetrično spadne na desni kuk.

Božica nosi na legjima tulac, te joj se na prsima vidi, kako rub tulca s desna ozgor k lijevoj strani pada. Desnica ko da je bila u položaju, da iz tulca izvadi strjelicu. U lijevoj ruci, od koje se je sačuvala nadlaktica, držala je božica po svoj prilici lûk.

---

[1]) Kratko je već spomenut u „Bull.“, 1892., str. 174.: ἐν τῇ ἰδίᾳ θέσει εὑρέθη καὶ κορμὸς γυναικείου ἀγάλματος.

[2]) Sravni Th. Schreiber u „Roscher's Mythologisches Lexikon“, s. v. Artemis, str. 603.

Književnost. — Књижевност.

Др. J. Цвијића: „Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне Херцеговине и Црне Горе".

На ову студију потакоше писца трагови ледених пласина, што их је нашао на Рили, и о којима је писао у Гласу LIV. Своја је посматрања удесио на планинама динарскога система Босне, Херцеговине и Црне Горе нарочито због тога, јер су на тим планинама увјети за стварање ледених пласина особито згодни. У том својем испитивању бијаше писац сретне руке, јер је одмах у почетку наишао на несумњиве трагове негдашњих ледених пласина у Трескавици планини, а затим на Прењу, Чврсници, Волујку и Маглићу у Херцег-Босни, па на Дурмитору у Црној Гори. Резултате свога истраживања износи нам у поменутој књиги начином занимљивим, научењачком савјесношћу и тачношћу. Да му разлагање буде разумљивије, додано је дјелу 11 карата, које нам свједоче, како се географијска наука лијепо култивира у биоградској великој школи, јер су те карте израђене у геогр. заводу те школе.

Поред глацијалних појава посматра писац тектонске и морфолошке осебине споменутих планина, те му тиме радња добива још већу вриједност.

Своја посматрања почиње писац с Трескавицом планином, знаменитом висоравни југоисточне Босне. На њој и на осталим споменутим планинама динарскога система налази писац све карактерне моменте негдашњих ледених пласина: угланчане долинске стране, испресијецане зарезима, моренски нанос, главице или комчиће, па језера, којима су котлине у очитој свези с негдашњим леденим пласинама. Таквих језера нашао је Цвијић у планинама динарскога система 11. Сва су та језера у висини 1550—1720*m* а што их има у нижем појасу, та нијесу ни у каквој свези с леденим пласинама. Котлине неких тих језера сасвијем су заграђене моренским бедемима, а некима су котлине моренама само загађене. Подробно се бави Цвијић тим језерима, испитујући откле им вода притјече, куда отјече, каква е боја, температура воде и т. д. Што се тиче морена, то их је Цвијић у овим планинама нашао много више него на Рили. По висини моренских бедема закључује писац на висину, до које су старе ледене пласине у тим планинама сезале. Нагађа и дужину и дубљину тих пласина, па износи мишљење, да је тисовичка пласина била најдуља (4—5 *km*) и најдебља. Као карактерно за пласине планина динарскога система истиче, да се ни једна није спуштала у ријечне долине, као што је то опазио код пласина на Рили.

Истражујући висину глацијалне снијежне линије нашао је писац, да та линија расте у правцу СЗ—ЈИ. У средњу руку бијаше та висина 1904*m*, дакле нижа него у Рили (2100—2300*m*), јер је Рила који степен јужније, а и околина њена нема толико атмосферске оборине као крајеви динарски.

И са карактерним за глацијалне појаве цирковима бави се Цвијић поближе. Највећи је цирк нашао у Трескавици. То је т. зв. Ћабенски цирк, који је својом величином претекао и циркове на Рили. У њему су два мања, секундарна цирка: Великог и Црног Језера. По моренама тих циркова могао је писац утврдити, докле су негдашње ледене пласине сезале и гдје им је било легло. Тако је нашао, да су улеглине Николина Ждријела на Трескавици биле корито, којим се је помицала главна маса ћабенских ледених пласина. Дакако да су се та пласинска корита постглацијалним утјецајима знатно промијенила; али се је њихов глацијални карактер у главном ипак сачувао.

Иза Трескавице бави се писац даље са орографским елементима у долини Неретве, коју дијели у двоје: *а)* уздужну долину Неретве од њена извора до ушћа десне приточице Раме и *б)* Неретвину пробојницу од ушћа Раме до Метковића. Спомињући неке Неретвине притоке наводи нам лијепих примјера регресивне ерозије (Бријестов поток), која је добивала маха константним удубљивањем Неретве. Тим се је процесом додуше уништио траг многоме цирку.

Детаљно нам даље анализира тектонске и морфологијске елементе појединих горских коса, које заграђују долину Неретве. Пробојну долину Неретвину називље писац најбољим представником кањонских долина на Балканском полуострву те испитује узроке, ушљед којих је Неретва могла створити кањонску долину. Ти су узроци 1. обиље атмосферске оборине у горњем Неретвином тијеку, због чега је механички рад текућине постао интензивнији, 2. знатан слаз Неретвина корита. По ерозијској снази меће писац Неретву — поред Таре, Пиве, Дрине и Мораче — међу најјаче ријеке на Балканском полуострву.

Занимљиво је Цвијићево разлагање о карактеристици планина динарскога система. У тај систем иду планине, које се од Љубљанске котлине пружају западним дијелом Балканскога полуострва, а смјер им је у главном СЗ—ЈИ. Цвијићу те планине нијесу ни тектонски ни орографски једна цјелина, већ он узимље овдје бар два планинска система и барем двије лучне набране зоне. Ево зашто: код споменутих се планина опажа најприје пружање у правцу СЗ—ЈИ и тај правац називље Цвијић динарским; но између Метохије и Скадарског језера имаду планине правац СЈ—ЈЗ; тај правац називље метохијским; најпослије између Скадарског и Охридског језера имаду планине правац готово сасвијем меридионалан; то је т. зв. албански правац.

Због оскудних досадашњих података Цвијић не изриче одлучно узрок тој појави, али наслућује, да су планине метохијскога правца могле настати извијањем динарске набране зоне.

Посматрајући даље састав планина динарског система долази до резултата, да су овдје наслаге тријаског и јурског вапненца особито јаке, дочим у планинама т. зв. балканског система нити је вапненац тако распрострањен, нити су му наслаге тако дебеле. Даље нијесу у балканском систему ни тектонски покрети тако чести ни тако јаки као у динарском.

Према пластици и висинским особинама дијели Цвијић планине динарског система у три групе: 1. површи и брда, 2. зона мрежастих бїла и 3. рудине и хумине.

За прву су групу карактерне простране висоравни и кањонске долине. Од босанско-херцеговачких планина иду амо: Бјелашница, Трескавица, Височица, Лелија са Зелен-гором, Чврсница, Прењ, Црвањ и Волујак с Маглићем.

У појас мрежастих бїла меће писац масивне планине југо-западне Босне од Скопаљског поља на ЈЗ. према Јадранском мору. Та се бїла одликују мрежастом структуром те нема у њима трага негдашњим леденим пласинама. Бїла се пружају између поља, често се преко њих и срастају те им отуда мрежаста структура. Између Скопаљског поља и Јадранског мора узимље писац пет главних бїла: 1. бїло Радуше, 2. Виторога, 3. Шатора, 4. Динаре, 5. Мосора и Биокова у Далмацији.

Рудине и хумине припадају јужној Херцеговини а дијелом и Црној Гори. На сјевер им је међа Мостарско, Невесињско и Гатачко поље. То су у главном заравни, које се степенасто спуштају према Јадранском мору, те су најкршевитије од свих планина динарског система.

У поглављу „Преплетање карстних и глечерских облика“ износи писац мишљење, како су старе ледене пласине на облик планина Босне, Херцеговине и Црне Горе мање утјецале, јер им је вријеме њихова трајања било релативно кратко и јер су биле мањега опсега. Од много јачег утјецаја на облик тих планина бијаше вапненасти састав тла (процес скаршћавања) и велика множина атмосферске оборине. Т. зв. кршни облици, или како их писац назиље карстни облици, бијаху у планинама динарског система по мишљењу пишчеву већ и прије глацијалног доба у главном готови.

Најпослије нам у поглављу „Постглацијални карстни облици“ износи писац облике, који су настали иза глацијалне периоде. Многе шкрапе развише се из пласинских зареза, пласинска корита преобразише се у вртаче итд. У том постглацијалном преображавању бијаше вапнени састав тла опет од најјачег утјецаја.

Цвијићеви су радови досада нашли призвања и у страном ученом свијету, те му је Цвијић, нарочито за „карстне“ појаве наших крајева, као ауторитет. Глацијалне и морфолошке његове студије биће, истина, ограничене на доста узани круг наших домаћих географа, ама ће их без сумње свак са великим интересом читати. Рад тај заслужује тим већу хвалу, што је у нас раденика те руке још врло мало и што прилике за испитивање крајева, којима се Цвијић овдје бави, нијесу баш бог зна како згодне.

Читајући књигу Цвијићеву осјетисмо и опет пријеку потребу јединствене географијске терминологије, која би нам напредак географије знатно подигла. Никако не можемо одобрити, што овако угледан географ употребљава туђе називе за неке географијске појмове, гдје би се иначе, без велике натеге, могао наћи или барем према духу нашега језика сковати домаћи назив. „Глечер“, „мушелкалк“, „басен“ не смију да се одомаће у нашој књизи. **Станко Павичић.**

Bosna i Hercegovina u djelu **„Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild“.**

Uz ovu našu svesku prilažemo prospekt c. i kr. dvorske i sveučilišne knjižare *Alfreda Höldera* u Beču: (I. Rothenthurmstrasse 15), kojim javlja, da je dne 1. decembra

1899. izišla iz štampe u kolu poznatoga velikoga djela o našoj monarhiji prva sveska, prikazana studiju Bosne i Hercegovine.

Suvišno je isticati, koliko ugodne osjećaje pobugjuje u nama ova publikacija. Na to nas duži onaj veliki pijetet spram pokretača ideje, blagopokojnoga carevića i kraljevića Rudolfa, da se čitalačkomu svijetu pruži iscrpna slika sviju naroda pod žezlom Njegovoga Veličanstva, našeg najmilostivijeg vladara Franje Josipa I. Veliko djelo izlazi sada po najvišoj odluci cara i kralja pod pokroviteljstvom prejasne udove Stefanije. Pod ovom pak sjajnom zaštitom predaje se eto javnosti i naša Herceg-Bosna u najvjernijem opisu i u umjetnički izragjenim slikama.

Na ponuku preuzvišenoga gospodina zajedničkog ministra financija pl. Kállay-a sabralo se u to ime odlično kolo spisatelja i slikara, pa nam u toliko već ova prva sveska opravdava nadu, da će odjelak o Bosni i Hercegovini dostojno stati uz bok drugim knjigama u ovom uglednom patriotskom pothvatu.

Naš odjelak izići će u sedamnaest snopića, od kojih svaki zapada 60 helera (30 novč.). Pošljednji snopić izići će polovinom god. 1901.

Preporučujući ovo djelo najtoplije, odajemo samo maha onoj potrebi, koja nije nikada izlišna, a ta je, da se u velikom svijetu i o nama čuje.

Različito. — Различито.

Руски учењак у Босни.

Овог је љета др. мед. Александер Харузин, универзитетски професор у Петрограду, у својству изасланика императорског руског географског општества петроградског близу два мјесеца боравио у Босни и Херцеговини, проучавајући свестрано наше етнографске и антрополошке прилике и служећи се при тому у велике збиркама нашег музеја, те испитујући нарочито његову богату колекцију лубања из гробница разних перијода.

Резултате својег знанственог рада изложио је г. др. Харузин у извјештају, поднесену реченому ученому друштву, па је тијем поводом друштвени предсједатељ, господин П. пл. Семенов управио одјелному предстојнику, госп. Исидору пл. Бенку писмо, које овдје износимо у цјелини у пријеводу и у изворном француском тексту, а у доказ, како се угодно дојимље руских знанствених кругова усрдно сусретање и живо потпомагање одличних учењака у њиховом научном раду у нашој домовини. Госп. Сименов пише:

„Бр. 550. Петроград, дне 19. новембра (1. децембра) 1899.

Господине баруне! Г. Харузин, вративши се у Петроград с путовања, које је под ауспицијама царског руског географског друштва прошао широм Босне и Херцеговине, истакнуо је у својем извјештају пред друштвеним одбором у ванредно врућим изразима благонаклоно сусретање, којим сте га Ви почастили и веледушну помоћ, што ју је свуда у земљи налазио код домаћих власти, повјерених Вашој управи, па је још додао, да је све ово много допринијело, што му је рад његов био успјешан.

Савјет императорског руског географског општества, уважавајући дубоко просвијетљену наклоност, којом сте изволјели почастити нашег изасланика, наредио ми је, да Вам, господине баруне, изразим потпуну и усрдну благодарност на овој учтивости спрам императорског руског географског друштва.

Примите госп. баруне, увјерење мојег наодличнијег поштовања.“

(„Monsieur le Baron,

M. Kharouzine, à son retour à St-Pétersbourg du voyage qu'il avait entrepris sous les auspices de la Société Impériale Russe de Géographie en Bosnie et Herzégovine, parle en des termes particulièrement chaleureux dans son rapport au Conseil de la Société, du bienveillant accueil que Vous avez bien voulu lui faire, aussi que de l'appui généreux

qu'il a trouvé partout dans les provinces soumises à Vos ordres, de la part des administrations locales, ce qui a beaucoup contribué à la réussite de ses travaux.

Le Conseil de la Société Impériale Russe de Géographie, appréciant profondément la bienveillance éclairée dont Vous avez bien voulu honorer un délégué de la Société me charge de Vous transmettre, Monsieur le Baron, l'expression de sa pleine et sincère gratitude pour cet acte de courtoisie envers la Société Impériale Russe de Géographie.

Agréez, Monsieur le Baron, l'assurance de ma considération la plus distinguée.

P. de Semenow.“)

Ispravak. Molimo naše štovane čitatelje, da u „Glasniku zem. muzeja“ od godine 1898. (X.) u raspravi „Ravna grobišta Iapoda u Ribiću kod Bihaća“ izvoli ispraviti ovu pogrješku: na strani 655. u desetom redu odozgo neka se mjesto 138.—161. pr. Kr. stavi *138.—161. po Kr.*

Uredništvo.

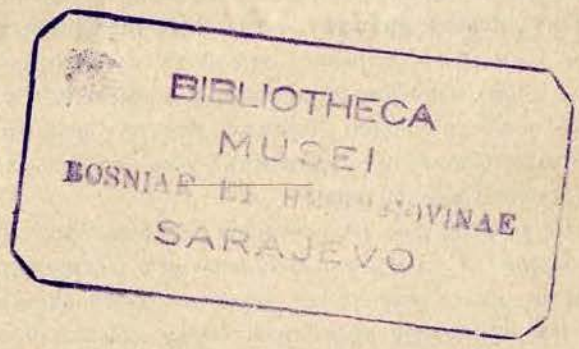

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.